

2010 SZEP 15

52542
3 FIA19

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus LXXII
Fasciculus 1-22.

SZEGED
2009

Acta Juridica et Politica

Tomus LXXII
Fasciculus 1–22.

SZEGED
2009

Redigunt

Comissio Scientiae Studiorum Facultatis Scientiarum Politicarum et Juridicarum
Universitatis Szegediensis

ELEMÉR BALOGH, LÁSZLÓ BLUTMAN, PÁL BOBVOS, LÁSZLÓ BODNÁR,
JÓZSEF HAJDÚ, MÁRIA HOMOKI-NAGY, ÉVA JAKAB, JENŐ
KALTENBACH, TAMÁS KATONA, JÁNOS MARTONYI, FERENC NAGY,
PÉTER PACZOLAY, BÉLA POKOL, JÓZSEF RUSZOLY, IMRE SZABÓ,
LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI

Redigit

MÁRIA HOMOKI-NAGY

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkesztőbizottság:

a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos bizottsága

BALOGH ELEMÉR, BLUTMAN LÁSZLÓ, BOBVOS PÁL, BODNÁR LÁSZLÓ,
HAJDÚ JÓZSEF, HOMOKI-NAGY MÁRIA, JAKAB ÉVA, KALTENBACH
JENŐ, KATONA TAMÁS, MARTONYI JÁNOS, NAGY FERENC, PACZOLAY
PÉTER, POKOL BÉLA, RUSZOLY JÓZSEF, SZABÓ IMRE,
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

Főszerkesztő

HOMOKI-NAGY MÁRIA

Techikai szerkesztő

MARVANEK JUDIT

Kiadja

Prof. Dr. Szabó Imre
dékán

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

ISBN 978-963-482-752-8

ISSN 0324-6523 Acta Univ.

ISSN 0563-0606 Acta Jur.

BATÓ SZILVIA

A csecsemőgyilkosság és a gyermekkitétel a magyar és az osztrák büntetőjog-tudományban a 19. század első felében¹

A magyar anyagi büntetőjog története a mai napig a jogtörténet-tudomány egyik legelhanyagoltabb területe, még a kodifikációs folyamat teljes feltárása sem történt meg,² a külföldi hatások vizsgálata pedig csak elszórtan jelentkezik. Legújabban a német kapcsolatok kerültek a kutatás előterébe,³ azonban a magyar jogfejlődés szempontjából – a sajátos politikai/katonai és közjogi viszonyok miatt – az osztrák vagy osztrák közvetítéssel érkező hatások erősebbnek tűnnek. A téma hazai előzményei között több kutatási irányzat említhető. Az ausztriai büntető jogszabályok közvetlen befolyását Béli Gábor és Kajtár István vizsgálta a Praxis Criminalis vármegyei alkalmazásán keresztül, többek között az élet és testi épség elleni cselekményekre is kitért a feldolgozás.⁴ Az 1787-ben Magyarországon is hatályba léptetett büntető törvénykönyv alkalmazási nehézségeit Hajdu Lajos mutatta ki.⁵ Az osztrák büntetőjog magyar jogtudományban megfigyelhető hatása az 1795. évi tervezet kapcsán feltárássra került,⁶ azonban a későbbi kodifikációs lépések vonatkozásában ez még nem történt meg, csak általánosító megállapításokkal találkozunk. A szisztematikus összehasonlító kutatás egyetlen eredménye a magzattel-

¹ Jelen tanulmány elkészítése az OTKA PD 78211 ny. számú „Élet és testi épség elleni bűncselekmények a 19. század első felében” című projekt keretében történt, az osztrák forrásanyag és szakirodalom összegyűjtését a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjai (2003, 2005, 2008, 2009) tették lehetővé.

² A kodifikációról összefoglalóan: BATÓ SZILVIA: *Megjegyzések a magyar büntetőjogi kodifikáció 1848 előtti történetéhez*. Jogelméleti Szemle 2007/1. <http://jesz.ajk.elte.hu/bato29.mht>.

³ GÖNCZI, KATALIN: *Die europäischen Fundamente der ungarischen Rechtskultur. Juristische Wissenstransfer und nationale Rechtswissenschaft in Ungarn zur Zeit der Aufklärung und im Vormärz*. Vittorio Klostermann, Frankfurt/M., 2008; NAGY, FERENC: *Die deutsch-ungarischen strafrechtlichen Beziehungen in der Vergangenheit und Gegenwart*. In: *Strafrechtlicher Lebensschutz in Ungarn und in Deutschland. Beiträge zur Strafrechtsvergleichung*. Szerk.: Karsai Krisztina. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2008, 21–45.

⁴ BÉLI GÁBOR – KAJTÁR ISTVÁN: *Az osztrák (-német) büntető jogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században. (A Praxis Criminalis)*. Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből 19 (1988) 29–64; BÉLI, GÁBOR – KAJTÁR, ISTVÁN: *Österreichisches Strafrecht in Ungarn: Die „Praxis Criminalis” von 1687*. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte 16 (1994/4) 325–334.

⁵ HAJDU, LAJOS: *Das Strafgesetzbuch Josephs II. in Ungarn*. Annales Univ. Sci. Budapest, Sectio Iuridica. Tom. XV (1973) 29–48; HAJDU LAJOS: *II. József büntetőtörvénykönyve Magyarországon*. Jogtudományi Közlöny 29 (1974) 48–55.

⁶ HAJDU LAJOS: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971, (Hajdu 1971).

hajtás tényállásának teljes elemzése.⁷ Az osztrák befolyás vizsgálatához elengedhetetlen a jogtudományban, ezen belül a jogi szakirodalomban fellelhető kapcsolódási pontok azonosítása, ennek első lépései is megtörténtek.⁸

Jelen tanulmány a 18. század közepétől kezdődően kiemelt jogi és társadalmi probléma, a csecsemőgyilkosság és a gyermekkitétel büntetőjogi aspektusát kívánja vizsgálni a 19. század első felében az osztrák és a magyar jogalkotási termékek, valamint a kapcsolódó egykorú szakirodalmon keresztül. Kettős célt szolgál, egyrészt módszertani megoldásokat mutat be, másrészt adalékokkal kíván szolgálni a 19. századi osztrák-magyar jogtudományi kapcsolatokhoz.

Ennek érdekében a felhasznált primer források⁹ az 1848 előtt megjelent munkákra korlátozódnak, hiszen az addig fennállt közjogi/társadalmi viszonyok között kívánja rekonstruálni a csecsemőgyilkosság tényállásának átalakulását az emberölés minősített esetéből privilegizált esetté, valamint a gyermekkitétel kiválását a gyilkosságból.

A tanulmány forrásként használja az osztrák büntetőjog vonatkozásában az első egyetemes ausztriai büntető törvénykönyvet (Constitutio Criminalis Theresiana) és Michaelis Josephus Althann kommentárját, a II. József által Magyarországon is hatályba léptetett anyagi jogi törvénykönyvet és Franz Sonnleithner kommentárját, az 1803. évi törvénykönyvet és kommentárjait.¹⁰ A magyar büntetőjog vonatkozásában az elemzés a három javaslat (1795, 1830, 1843) mellett Szlemenics Pál 1817-ben latinul, 1847-ben pedig magyarul megjelent kézikönyvére, Vuchetich Mátyás 1819-ben megjelent kötetére és Szokolay István 1848-ban napvilágot látott munkájára épül.¹¹

⁷ BATÓ SZILVIA: *A magzatelhajtás tényállása az osztrák és a magyar jogtudományban a Theresianától 1848-ig*. Acta Jur. et Pol. Szeged, 2003. Tom. LXIII. Fasc. 2. 3–34, (Bató 2003); BATÓ, SZILVIA: *Möglichkeiten der Erforschung der österreichisch-ungarischen strafrechtlichen Beziehungen*. In: Turtling Points and Breaklines. Jahrbuch Junge Rechtsgeschichte 4. Szerk.: Hornyák Szabolcs – Juhász Botond – Korsósne Delacasse Krisztina – Peres Zsuzsanna. Martin Meidenbauer, München, 2009, 81–100, (Bató 2009).

⁸ BATÓ SZILVIA: *A magyar büntetőjog megjelenése az osztrák szakirodalomban a 19. század első felében*. In: Bűnügyi mozaik. Tanulmányok Vida Mihály 70. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Nagy Ferenc. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2006, 367–385; BATÓ SZILVIA: *Az osztrák és magyar büntetőjogi szakirodalom a 19. század első felében*. Jogtörténeti Szemle (2006/4) 32–43; BATÓ SZILVIA: *Adalékok a német (osztrák) – magyar büntetőjogi kapcsolatok történetéhez*. Jogelméleti Szemle 2007/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/bato32b.mht>; BATÓ, 2009.

⁹ Az áttekinthetőség kedvéért a hivatkozott tényállások szövege függelékben szerepel, a Theresianából terjedelmi okokból azonban csak a két bűncselekmény definíciója került be. A Josephina egykorú német, latin és magyar változataiból a magyar nyelvűre történik hivatkozás, az 1795. évi tervezetnek pedig Hajdu Lajos kötetében közölt fordítására alapul a feldolgozás.

¹⁰ Constitutio Criminalis Theresiana. Vollst. Nachdr. d. Trattnerschen Erstausg., Wien 1769. – Graz: Akad. Dr.-u. Verl.-Anst., 1993, (Theresiana 1993); ALTHANN, MICHAEL JOSEPHUS: *Elementa consitutionis criminalis Theresianae*. Litteris a Ghelenianiae, Viennae, 1775, (Althann 1775); Sog. Josephinisches Strafgesetzbuch von 1787. In: Textbuch zur Strafrechtsgeschichte der Neuzeit: die klassischen Gesetze. Bev., szerk.: Buschmann, Arno. Beck, München, 1998, 224–272; Közönséges törvény a vétkekről, és azoknak büntetésekről. Királyi Akadémia, Buda, 1788, (Josephina 1788); SONNLEITHNER, FRANZ: *Anmerkungen zum neuen Josephinischen Kriminalgesetz*. Johann David Hörling, Wien, 1787, (Sonnleithner 1787); Gesetzbuch über Verbrechen. Schönfeldschen Buchhandlung, Prag, 1808, (Gesetzbuch 1808); JENULL, SEBASTIAN: *Das österreichische Criminalrecht nach seinen Gründen und seinem Geiste dargestellt II*. Carl Gerold, Wien, 1837, (Jenull 1837); EGGER, FRANZ: *Kurze Erklärung des österreichischen Gesetzbuchs über Verbrechen und schwere Polizey-Uebertretungen I*. Geistingerschen Buchhandlung, Wien–Triest, 1816, (Egger 1816); MAUCHER, IGNAZ: *Darstellung der Quellen und Literatur der österreichischen Strafgesetzgebung über Verbrechen, mit Rücksicht auf die deutsche Strafrechtswissenschaft und Gesetzgebung*. Wilhelm Barumüller, Wien, 1849, (Maucher 1849).

¹¹ IV. Codex de delictis, eorumque poenis. In: *Opinio excelsae Regnicolaris Deputationis motivis suffulta pro pertractandis in consequentiam Articuli 67: 1790/1 elaboratis systematicis operatis articulo 8*. 1827.

A tanulmány a mai magyar büntetőjogi dogmatika fogalomrendszerét felhasználva tényálláselemzés módszerével mutatja ki a szabályozásban meglévő kapcsolatokat.¹²

I. Az élet és testi épség elleni cselekmények az osztrák büntetőjogban

Az osztrák büntetőjog önállósodása és fejlődése alapvetően írott jogi; az – abszolút – uralkodó által kibocsátott jogforrásokra épült. A *Constitutio Criminalis Carolina* (1532) után minden osztrák tartományban megjelentek a *Halsgerichtsordnungen*, amelyeket a birodalom egységesítése keretében az 1768-ban elkészült *Constitutio Criminalis Theresiana* váltott fel. Az egységes büntető törvénykönyv azonban dogmatikai szempontból nem jelentett nagy előrelépést a korábbiakhoz képest. Az 1787-ben hatályba léptetett modern büntetőkódex (Josephina) számos megoldása nem volt a gyakorlatban alkalmazható, illetve a megváltozott kormányzati felfogáshoz sem illeszkedett, ezért 1803-ra egy újabb törvénykönyv készült, amely 1852-ig hatályban volt. Az osztrák büntetőjog kizárólagos jogforrása 1770-től a büntető törvény és hozzá kapcsolódó uralkodói rendelkezések voltak, a szokásjogot kifejezetten kizárták.¹³

Constitutio Criminalis Theresiana (1768)

A Theresiana élet és testi épség elleni cselekményeinek szabályozásánál egyértelműen kimutathatók az alapanyagként felhasznált korábbi jogforrások hatásai, nemcsak a sza-

exmissae, circa objecta ad Deputationem Juridicam relata. Typis et impensis Trattner-Károlyianis. Pestini, 1831, 309–372, (Opinio 1831); HAJDU 1971; Codex de delictis eorumque poenis pro tribunalibus Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum, per Regnicolarem Juridicam Deputationem Elaboratus 1790–2. In: Fayer László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. III. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1902, reprint Pyetas, Budapest, 2004, 486–618; FAYER LÁSZLÓ: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. I.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1896, reprint Pyetas, Budapest, 2004/2, (Fayer 2004/2) SZLEMENICS, PÁL: *Elementa juris criminalis Hungarici*. Haeredum Belnatanorum, Posonii, 1817, (Szlemenics 1817); Szlemenics 1847. SZLEMENICS PÁL: *Fenyítő törvényszéki magyar törvény*. Pest, 1847, (Szlemenics 1847); VUCHETICH MÁTYÁS: *Institutiones iuris criminales Hungarici*. Typis Regiae Universitatis Hungariae, Buda, 1819, (Vuchetich 1819); SZOKOLAY ISTVÁN: *Büntető jogtan a codificatio és tudomány legijabb elvei szerint, különösen bíránk és ügyvédek számára*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1848, (Szokolay 1848).

¹² A tényállási elemek köre NAGY FERENC: *A magyar büntetőjog általános része*. HVG ORAC, Budapest, 2008. alapján, a módszer részletes bemutatása: BATÓ 2003.

¹³ Az osztrák büntetőjog történetének alapvető művei további szakirodalommal: HOEGEL, HUGO: *Geschichte des Österreichischen Strafrechtes in Verbindung mit einer Erläuterung seiner grundsätzlichen Bestimmungen I–II*. Manz, Wien, 1904–1905, (Hoegel 1905); MOOS, REINHARD: *Der Verbrechensbegriff in Oesterreich in 18. und 19. Jahrhundert. Sinn- und Strukturwandel*. Rechtsvergleichende Untersuchungen zur gesamten Strafrechtswissenschaft NF 39. Ludwig Röhrscheid, Bonn, 1968, (Moos 1968); HELBLING, ERNST C.: *Grundlegende Strafrechtsquellen der österreichischen Erbländer vom Beginn der Neuzeit bis zur Theresiana. Ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechts in Österreich*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1996, (Hellbling 1996); STEPPAN, MARKUS: *Die österreichische Strafrechtsentwicklung im mitteleuropäischen Kontext*. Habilitationsschrift Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Karl-Franzens-Universität, Graz, 2002; HARTL, FRIEDRICH: *Grundlinien der österreichischen Strafrechtsgeschichte bis zur Revolution von 1848*. In: Die Entwicklung der österreichisch-ungarischen Strafrechtscodifikation im XIX–XX. Jahrhundert. Szerk.: Máthé Gábor – Ogris, Werner. Unio, Budapest – Wien, 1996, 13–54; HAJDU LAJOS: *A Habsburg-Birodalomban 1752–1769 között végrehajtott büntetőjogi kodifikáció jogtörténeti értékelése*. Acta Fac. Pol-Jur. Univ. Sci. Budapest. Tom. V. (1963) Fasc. 1. 81–114.

bályozási technika, hanem a tényállások tartalma is erősen kötődik a Ferdinanda, a Leopoldina és az 1707. évi Josephina szabályaihoz.¹⁴ Az egyes cselekményeket a szerkesztők nem sorolták címek alá, amelyek tájékoztatást nyújtanának az adott cselekmények jogi tárgyairól, de ilyen jellegű sorrendet tartottak. Althann kommentárja feltehetően az elkövetési magatartásra koncentrált, ezért az élet elleni cselekmények között tárgyalta a felségsértés öléses változatát is.¹⁵ Az egyes törvényi „tényállások” felépítése alapvetően eltér a modern törvényszerkesztési elvektől, inkább egy tankönyvre (kézikönyvre) emlékeztet a szerkezete. Az anyagi jellegű szabályok keverednek az eljárási előírásokkal, sőt a csecsemőgyilkosság (87. Art. 8–9. §) és a méregkeverés (92. Art. 9. §) szabályozásában kifejezetten a megelőzést szolgáló rendészeti-közigazgatási rendelkezéseket is találunk. A német nyelvű szabályozás mellett latin „széljegyzetek” találhatóak, amelyek néhol magyarázattal szolgálnak, néhol viszont némi eltérést mutatnak a német szövegtől. A törvény terminológiája nem egységes és többször következetlen, egyetlen bűncselekményre is a legkülönbébb kifejezéseket használja.¹⁶ Az egyes cikkek tartalmazzzák az adott bűncselekményre vonatkozó szabályokat, azonban előfordul, hogy több bűncselekmény került egy artikulusba (pl.: emberöléshez a sebesítés), illetve a testi sértés szabályai elszórtan jelentkeznek több tényállásban is.¹⁷ A cikkelyen belül egy rövid tartalomjegyzék mutatja be a néhol 4–5 oldal terjedelmű, hosszú körmondatokat tartalmazó, kazuisztikus részletességgel mindent leíró és példákkal megvilágító törvényszöveget. Az első §-ban általában egy elvont(abb) fogalom-meghatározást ad a jogalkotó, majd az egyes elkövetési magatartásokat írja körül. Ezt követően az általános, a speciális (egy gyanúsítottra koncentráló) vizsgálathoz szükséges és a tortúrához előírt gyanújelek kimerítő felsorolása következik. A normaszöveg tartalmazza a gyanúsított kihallgatásán felteendő kérdéseket is, majd meghatározza a büntetési tételt, valamint a súlyosító és az enyhítő körülményeket. Az artikulus végén kapnak helyet az egyes rendészeti intézkedések.

Az emberölés (Todschlag, homicidium) 83. artikulusban található szabályain belül a jogalkotó elkülönített három esetet: szándékos¹⁸, gondatlan¹⁹ és véletlen²⁰ ölést. A szándékos emberölésen belül pedig egyszerű (közönséges) emberölést²¹ és minősített eseteket²² határozott meg. Sajátos módon a testi sértés szabályai is itt kaptak helyet, ennek oka, hogy a bírósági hatásköri szabályokhoz igazodóan a „halálos” de halállal nem járó sérülések azonos bírói fórumhoz tartoztak a befejezett ölésekkel.²³

¹⁴ HELBLING 1996, 95.

¹⁵ „Inter qualificata grauissimum est perduellionis, quatenus committitur vel directe vel indirecte occidendo aut imperantem ipsum, aut summos eius ministros” ALTHANN 1775, 34.

¹⁶ Ilyen például az emberölés: „Todschlag” 8–9. §, 12. §; 84. Art. 6., § 9. §; „anderen tödtlichen Handlungen”; „de homicidio”; „aliisque factis lethaliibus”; „Ertödtung” 3. § 9. §, 14. §; „Entleibung” 1–4 §, 6. §; „Ermordung” 12. §; „caedes 84. Art. 6. §; „boshafte Mords” 84. Art. 8. §, Theresiana 1993, 225–228, 230–231; HOEGEL 1905, 121–124, 126–128.

¹⁷ HOEGEL 1905, 141–143; ALTHANN 1775, 35; HELBLING 1996, 98–99.

¹⁸ „boshaftig, mit Willen und gefährlichen Gemüth”; „homicidium dolo” Theresiana 1993, 225.

¹⁹ „ohne Willen und Fürsatz, jedoch aus Schuld”; „homicidium culpa” 1. § Theresiana 1993, 225.

²⁰ „ohne desselben Willen, und Gefährde, auch ohne dessen Schuld, sondern nur von ungefehr, und blossen Unglücksfall”; „homicidium [...] casu” 1. § Theresiana 1993, 225.

²¹ „einfache, und sogenannt – gemeine Todschläge” 4. §; „homicidium simplicis” 12. § Theresiana 1993, 227.

²² „homicidiis qualificatis” 12. §; „Starsenmord, [...] bestellte Mordthat [...] Vatermord, Kindsverthung x. besonders geartete, und schwerere Ertödtungsfälle” 4. § Theresiana 1993, 226–227.

²³ 15. § Theresiana 1993, 228; HOEGEL 1905, 141–142.

A 18. századi felfogásnak megfelelően a jogos védelem még nem általános részi kérdés volt, hanem a különös részi szabályok között, az emberölés mellett nyert szabályozást.²⁴

A 85. cikkelyben a többek által verekedés közben elkövetett emberölés szabályai szerepeltek.²⁵

A csecsemőgyilkosság elemzésének szempontjából igen lényeges minősített eset – a rokongyilkosság (parricidium) – a 86. artikulusban szerepelt. A törvény szerkesztői igen pontosan körülírták rokonok körét mind a passzív alanyok meghatározásánál, mind az enyhítő körülményeknél.²⁶

A csecsemőgyilkoságnál a jogalkotó visszautal a rokongyilkosságra, mert ennek speciális esetének tekinti. Az 1. §-ban meghatározza a csecsemőgyilkosság fogalmát, a következőben a vizsgálat három gyanújelét. A harmadik szakaszban a letartóztatáshoz és a tortúra elrendeléséhez szükséges körülményeket taglalja a jogalkotó hét pontban: ismeretlen helyen van a gyermek; teje van a nőnek; titokban szült és meghalt a gyermek; titokban hordta ki a gyermeket és titokban szült; ha a latrinán szült; ha nem tudott a terhességéről; ha korábban magzattelhajtást kísérelt meg. A 4. § a gyanúsított nőhöz intézendő kérdéseket tartalmazza, a teherbe esés körülményeitől kezdve részletesen, minden – a tényállás szempontjából – releváns körülményre rákérdez. Az ötödik szakasz a kiszabható büntetésekről rendelkezik: a tevészel megvalósított bűncselekmény minősített halálbüntetéssel, a mulasztásos egyszerű halálbüntetéssel, a tortúrát kiálló, de gyanús „elkövető” egyéb büntetéssel, a bűnségéd halálbüntetéssel, a megelőző intézkedéseket elmulasztó bírói büntetéssel (börtön, közmunka), a partner bűnségédként halállal, mások „érzékeny” testi büntetéssel sújtandó. A 6. szakasz a súlyosító, a 7. pedig az enyhítő körülményeket tartalmazza. A következő – büntető törvénykönyvtől szokatlan módon – a bűncselekmény társadalmi (büntetőjogi) okait sorolja fel: a leányanyákat érő büntetéstől való félelem, a partner könnyelműen magára hagyja a megesett lányt, valamint titokban akarják tartani a terhességet és a szülést. A csecsemőgyilkosság megelőzésére ezért különböző kötelezettségeket állapít meg, a szülők, a szomszédok, a falusi előljárók, és a gazdák számára.²⁷

A 88. artikulus a magzattelhajtást és a magtalanság előidézését szabályozza. A jogalkotó ezt a cselekményt az emberölés (rokongyilkosság) egyik elkövetési módjának tekintette.²⁸

A következő cikkelyben a gyermekkitétel nyert szabályozást. A normaszöveg egyértelműen visszautal a csecsemőgyilkosságra, és leszögezi az 1. §-ban, hogy két fő esete van ennek a bűncselekménynek. A második szakaszban a lehetséges eredmény alapján határozta meg a büntetést a jogalkotó, a 3. § a lehetséges gyanújeleket tartalmazza. A 4.

²⁴ 84. Art. Theresiana 1993, 229–232; HOEGEL 1905, 124–125.

²⁵ 85. Art. Theresiana 1993, 233–234; HOEGEL 1905, 128–129.

²⁶ Lehetséges passzív alanyok: „seinem leiblichen Vatter, oder Mutter, Großvatter, oder Großmutter, und weiters in dem Gard hinauf verwandte Personen [...] er seye gleich in- oder ausser der Ehe von ihnen erzeuget worden; [...] Vatter, oder Mutter ihre Kinder, oder Eheleute einander [...] auch der anderen nahen Anverwandten oder verschwägerten Personen” 1. §. Enyhítő körülmény: „an dem Stiefvatter, oder Stiefmutter, oder an Stiefkinder; ingleichen an dem Schwäher, oder Schwieger, an der Schnur, oder Eydam, dann an Geschwisterten, Geschwisterkinder, [...] Ziehind [...] Kindstatt [...] Zieh- und Wahlvatter [...] wenn die Blutsverwandt- oder Schwägerschaft in weiterem Grad.” 7. §. 86. Art. Theresiana 1993, 234–235; HOEGEL 1905, 129–131.

²⁷ 87. Art. Theresiana 1993, 236–240; HOEGEL 1905, 131–133.

²⁸ 88. Art. Theresiana 1993, 241–243; a tényállás részletes elemzése: Bató 2003.

§ a kérdőpontok vonatkozásában – feltehetően tévesen – visszautalt a magzatelhajtás tényállására, így az elkövetésre vonatkozó kérdések nem szerepelnek a törvényben. Az utolsó két szakasz a súlyosító és enyhítő körülményekről rendelkezett.²⁹

A 90. artikulus két különböző minősített emberölést tartalmazott: az útonállást (Strassenmord) és az álnok gyilkosságot (Meuchelmord). A 2. §-ban az útonállás öt elképzelhető esetét határozták meg, ebből igen különös az utolsó eset, amely terhes nő babonás célzattal történő megölését írta körül. Ezt követően az útonállás, az álnok gyilkosság körülményeit sorolja fel a normaszöveg, a 6. § a gyanújeleket tartalmazza. A kérdőpontok felsorolása helyett az emberölés, valamint a lopás szabályozására utalt a törvény. A 8. § a kiszabható büntetést, az utolsó szakaszok a súlyosító és az enyhítő körülményeket tartalmazzák.³⁰

A következő cikkely 1. §-a a bérgyilkosság fogalmát tartalmazza, a 2–4. szakaszban a gyanújeleket határozták meg, az 5. § a kérdéseket sorolta fel. A büntetések után a súlyosító körülmények között szerepel az az eset, amikor egy terhes nőt pénzzel bírnak rá arra, hogy magzatát hajtsa el, így biztosítsa a felbujtó örökséghez történő hozzáférést. A 8. szakaszban pedig az enyhítő körülmények kaptak helyet.³¹

A méregkeverés tényállását (Laster der Giftmisch- oder Vergiftung) a 92. artikulusban szabályozta a Theresiana, a 2–5. §-ban a gyanújelek, a 6. szakaszban a büntetések kaptak helyet. A súlyosító körülmények között szerepelt a rokongyilkossággal fennálló halmazat. Az enyhítő körülmények után a méregnek minősülő anyagok kereskedelmére vonatkozó intézkedéseket határozott meg a jogalkotó.³²

Az utolsó élet és testi épség ellen irányuló bűncselekmény Mária Terézia büntető törvénykönyvében az öngyilkosság (Selbstentleibung), amely tényállás felépítése némileg eltér a többitől: magától értetődően hiányoznak a gyanújelek, kérdőpontok és a súlyosító/enyhítő körülmények. Az előírások jelentős része az öngyilkosságot követő hatósági teendőket tartalmazza.³³

Josephina

A Josephina szabályozási logikája és a normaszöveg felépítése egyértelműen szakít a koraújkori (barokkos) gyakorlattal: rövid és pontos fogalom-meghatározásokkal, egyértelmű és következetes terminológiával találkozhatunk az élet és testi épség elleni cselekményeknél. II. József törvénykönyve az azonos (hasonló) jogi tárgyú bűncselekményeket egy fejezetben helyezte el, így a 4. fejezetbe kerültek az „egyenesen az Embernek életét, és testi bátorságát illető” cselekmények. A 89. §-ban a jogalkotó fel is sorolta a releváns bűncselekményeket.³⁴

A Theresianától eltérően önálló tényállásban szerepel a *testi sértés* (119–122. §). A rokonok sérelmére elkövetett ölést viszont nem önálló bűncselekménynek tekintette a jogalkotó, hanem a közönséges gyilkosságon belül, a többi tényállásra is kiterjesztve a különös kegyetlenséggel együtt szabályozta (92–93. §). A közönséges gyilkosság szabá-

²⁹ 89. Art. Theresiana 1993, 243–244; HOEGEL 1905, 134–135.

³⁰ 90. Art. Theresiana 1993, 245–247; HOEGEL 1905, 135–137.

³¹ 91. Art. Theresiana 1993, 247–249; HOEGEL 1905, 138–139.

³² 92. Art. Theresiana 1993, 249–252; HOEGEL 1905, 139–141.

³³ 93. Art. Theresiana 1993, 253–256; HOEGEL 1905, 143–144.

³⁴ 89. § Josephina 1788, 44; HOEGEL 1905, 184–191.

lyai között szerepelnek a *többek által elkövetett emberölés*, valamint az enyhítő körülménynek számító harag és veszekedés (94–95. §). A jogos védelem szabályai még nem kerültek át az általános részbe, így a 96–97. §-ban szerepelnek. A *rablógyilkosság* (98–99. §), az *álnok gyilkosság* (100–101. §) és a *bérgyilkosság* (102–104. §) önálló bűncselekményekként kerültek a törvénybe. A normaszövegben nem találunk külön rendelkezéseket az újszülött megölésére, csak a *magzatelhajtás* (112–115. §) és a *gyermekkitétel* (116–118. §) nyert önálló szabályozást.

Új elem az élet és testi épség elleni cselekmények között a *párbaj* szankcionálása (105–111. §). A párbaj büntetendővé nyilvánítása a közrend és köznyugalom fenntartása, valamint az igazságszolgáltatás állami monopóliumának kiépítése és fenntartása érdekében történt.³⁵ A felvilágosult abszolutizmus egyik fontos követelése volt a párbaj bűncselekménnyé minősítése, amely később a klasszikus kódexekbe is bekerült.³⁶ A párbaj alapesete tulajdonképpen egy sui generis előkészületi cselekménye a testi sértésnek vagy az emberölésnek, hiszen a bajvívásra történő kiállítás már büntetendő, az ezt követő cselekvésekre (lövés, szúrás), valamint az eredményre (sérülés, halál) tekintet nélkül.³⁷ Amennyiben halálos eredmény következik be, akkor a Josephina szabályai szerint gyilkosságnak kell tekinteni ezt a cselekményt.³⁸ A jogalkotó abban az esetben, amennyiben ténylegesen elsődlegesen az emberi élet védelmét tartotta volna szem előtt, akkor nem létesített volna önálló tényállást, hiszen mind az emberölés, mind a testi sértés alkalmas lenne ennek a cselekménynek a szabályozására.

Az *öngyilkosság* bűncselekményi minősége megmaradt (123–125. §), de a rendelkezések szelleme megváltozott.³⁹ Igen sajátos módon itt még előfordul istenre történő hivatkozás. Az öngyilkosság bűncselekményként minősítése részben a vallási/erkölcsi normaszegés, részben az abszolutista állam saját polgárai feletti korlátlan hatalmának megsértése miatt történt,⁴⁰ így nem jogi tárgya valójában az emberi élet.

Az 1803. évi kódex

Az 1803. évi kódex nem bontotta külön fejezetekre a jogi tárgyak alapján a különös részt, hanem csak egymás mellé sorolta a hasonló jogi tárgyú bűncselekményeket, a 16. fejezet az ölési cselekményeket (Mord und Todschlag) foglalta magában. Mord elnevezéssel illetett minden olyan cselekményt, amely szándékos emberölést valósított meg. Minősített gyilkoságnak a Meuchelmord, a rablógyilkosság és a bérgyilkosság került a törvénybe, a többiit közönséges gyilkoságnak (gemeiner Mord) jelölte a jogalkotó. Ebbe a csoportba tartozott a 122. §-ban szabályozott csecsemőgyilkosság (Kinderermord) is. A Todschlag törvényi definíciója szerint nem ölési szándékkal, hanem más ellenséges szándékkal okozott halálos eredményű cselekmények tartoznak ide. A jogos védelem még itt került szabályozásra. Önálló fejezetben szabályozták viszont a magzatelhajtást

³⁵ A legjobban II. József 1787. évi törvénykönyve fogalmazta meg a 105. §-ban: „a közönséges rendtartásnak azonkívül, nyugalomnak és bátorságnak fenn-tartása”. Josephina 1788, 51; HOEGEL 1905, 187.

³⁶ A felvilágosodás álláspontjáról részletesen: HAJDU 1971, 323–324.

³⁷ HOEGEL 1905, 187.

³⁸ 106. § Josephina 1788, 51.

³⁹ A felvilágosodás öngyilkosságra vonatkozó szemléletváltozásáról részletesen: HAJDU 1971, 324–325.

⁴⁰ Ennek a tényállásnak a kapcsán a szekularizációt megvalósító Josephina is visszautal (125. §) a vallási háttérre: „önnön magának fenn-tartása olyan kötelesség, mellyel Istennek, az Országának, és magának tartozik” Josephina 1788, 60; HOEGEL 1905, 191.

(17.), a gyermekkítételt (18.), a testi sértést (19.) és a párbajt (20). Az öngyilkosság már nem minősült bűncselekménynek.⁴¹

II. Élet és testi épség elleni cselekmények a magyar büntetőjogban

A 18–19. századi magyar büntetőjog legfontosabb jellemzője – az egykorú osztrák szabályozástól eltérően – a szokásjogra épülő jogforrási rendszer. Ebben a mai büntetőjogásznak igencsak szokatlan helyzetben a korabeli jogalkotók és jogalkalmazók nem láttak semmi kivetnivalót. Csak az emberi jogok erőteljes térnyerésével, a jobbiztonság iránti fokozódó igénnyel, és a kodifikációs kísérletekkel párhuzamosan jelentek meg a jogforrási rendszert és ezen belül a büntetőjog forrásait érintő modernizációs törekvések. A 19. század első felének büntetőjogi szerzői segítettek eligazodni a korszerűnek egyáltalán nem mondható joganyagban.

Vuchetich Mátyás a magyar büntetőjog forrásai között elsőként a törvényeket (*Leges de delictis et poenis latae*) említette, összefoglalva a kodifikációs kísérleteket is. Ezt követték a törvényhatósági rendeletek (*Statuta locorum particularium*), a királyi privilégiumok (*Privilegia regum*) és a királyi rendelkezések (*Benigna rescripta regia*). A következő pontban a szokásjogot (*Consuetudo*) és a királyi tábla határozatait (*Decisiones curiae regiae*) sorolta fel, többek között a *Planum Tabulare*-t is említette.⁴²

Szlemenics Pál egy rövid felsorolással beírte: „A’ fenyítő törvényszéki törvényünknek kutfejei ugyanazok, mellyek a’ közönséges vagyis polgári törvényszékieknek, ugymint: országgyűlési közrendeleteink, és a’ bevett szokásaink, királyainknak és közönségeinknek különrendeleteik és a’ kir. curiának végzései.” Magyarázatok helyett viszont visszautalt saját magánjogi kézikönyvére.⁴³

Szokolay István teljesen más megközelítést választott, szerinte a büntetőjog jogforrása a büntető törvény és az általános jogfilozófiai elvek. A hazai viszonyra vonatkoztatva megjegyezte: „A’ magyar büntető jognak legfőbb hiányai az illető és szükséges források hiányában pontosulnak össze.” Ezt követően a kodifikáció szükségességéről és annak elmaradásából származó problémákról fejtette ki nézeteit. A magyar büntetőjog forrásait pedig így foglalta össze: „ezek szerint szétszórt, ’s avult törvényeinken kívül főkép a’ bírói önkény, vagy is a’ szokás szolgálhat.”⁴⁴ Szokolay felfogása már egyértelműen a modern büntetőjogi gondolkodás terméke, de még a tényleges magyar viszonyok igen távol álltak ettől.

A hatályos büntetőjogi normák közötti eligazodás problémát okozhatott a jogalkalmazók számára, ennek kiküszöbölésére született Vuchetich Mátyás gyűjteményes összeállítása 1805-ben. A szerző uralkodónként és ezen belül jogi tárgyanként rendezte sorba a *Corpus Juris*ban fellelhető büntetőjogi tárgyú törvénycikkeket.⁴⁵

A vizsgált korszakban a csecsemőgyilkosságra és az elhatárolás szempontjából lényeges magzatelhajtásra és rokongyilkosságra több törvény vonatkozott. A magzatelhaj-

⁴¹ Gesetzbuch 1808, 64–76; HOEGEL 1905, 232–237.

⁴² VUCHETICH 1819, 16–24.

⁴³ SZLEMENICS 1847, 8.

⁴⁴ SZOKOLAY 1848, 13–19.

⁴⁵ VUCHETICH MÁTYÁS: *Conspectus legum criminalium apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia usque ad hidiernum diem conditarum*. Francisci Landerer de Fűskut, Cassoviae, [1805], (Vuchetich 1805).

tás egyetlen törvényi szabályozása Könyves Kálmán I. törvényének 58. fejezete, mely még egyházi hatáskörbe utalta az elkövető megbüntetését.⁴⁶ A rokongyilkosság – és ezzel együtt az anya által saját újszülött gyermeke ellen elkövetett ölési cselekmény – hűtlenséggé minősítése az 1462. évi 2. törvénycikkkel történt,⁴⁷ ez bekerült a Tripartitumba is.⁴⁸ A 17. században két törvénycikk is említette ezt a cselekményt eljárásjogi szempontból.⁴⁹ A szemléletváltozás első lépése a hűtlenség eseteinek radikális csökkentésével történt, az 1723. évi 11. tc. rendelkezéseivel nota infidelitatis helyett már minősített emberölésnek tekintették ezt a cselekményt.⁵⁰ A további fejlődésnek azonban az írott jogi jogforrások között 1848 előtt nem találjuk nyomát, a csecsemőgyilkosság önálló privilegizált tényállássá válása csak a kodifikációs termékekben és az egykorú szakirodalomban mutatható ki, a gyermekkitétel pedig egyáltalán nem szerepelt a magyar törvényekben.⁵¹

Az 1795. évi tervezet

A 14. szakaszban tárgyalta a polgárok életét és testi épségét sértő cselekményeket az 1795. évi tervezet,⁵² Hajdu Lajos értékelése szerint ez a rész tekinthető a legkidolgozottabbnak, hiszen a korabeli magyar büntetőjog-tudomány az alapvető dogmatikai kategóriákat (pl.: bűnösség) már megfelelő szinten tudta kezelni.⁵³ A homicidium tényállásának meghatározása (XIX.) után önálló elnevezések alá vonva tartalmazta a tervezet a minősített eseteket. A kodifikációs tárgyalások során még a rokongyilkosság (XX.) körében szabályozni kívánt csecsemőgyilkosság végül önálló artikulusba került (XXI.). Ezt követte a valójában nem ölési cselekményként tekintendő magzatelhajtás (XXII.), a csecsemő kitétele (XXIII.), a bérgyilkosság (XXIV.), a megégetés (XXV.), a rablógyilkosság (XXVII.), valamint két tipikusan felvilágosodás korabeli tényállás: az öngyilkosság (XXVIII.) és a párbaj (XXIX.). Igen sajátos módon a mérgező anyagok forgalmazásával kapcsolatos normaszegések a megégetés szabályai után kerültek a tervezetbe.⁵⁴ Testi épség elleni cselekményként a testi épségen kívül az állam „katonához való jogát” csorbító öncsonkítás (XXX.), a kissé komplikált elnevezésű testi sértés (XXXI) és a szülők elleni testi sértés (XXXII.) került szabályozásra. A fejezet szerkezeti felépítését tekintve és a rendészeti jellegű intézkedések normaszövegbe illesztése alapján erősen kötődik a Theresianához is.

⁴⁶ „De mulieribus partum suum necantibus. Mulieris partum suum necantes, archidiacono allate poenitentiam agant.” VUCHETICH 1805, 26.

⁴⁷ „§ 5. Item occisor consanguinei sui, usque ad quartum gradum consanguinitatis inclusive.” Vuchetich ezt az állam elleni cselekmények közé sorolta, hiszen a hűtlenség esetei közé került: VUCHETICH 1805, 37.

⁴⁸ Partis I. Tit. 14. § 5.; Partis II. Tit. 43. § 5, WERBŐCZY ISTVÁN: *Hármaskönyv*. Budapest, 1989, 77, 307.

⁴⁹ A 1625. évi 6. tc. és 1630. évi 40. tc.; VUCHETICH 1805, 99.

⁵⁰ 1723. évi 11. tc. 1. § és 7. §.; VUCHETICH 1805, 112–113.

⁵¹ *Csatskó Imre: A büntetőjog elemei vezérfonalul bírák- és ügyvédeknek a fenyejtő bíróságok illetősége és bűnvádi eljárás tárgyában kiadott legfelsőbb pótló ideiglenes rendeleteknek alkalmazásánál*. Emich Gusztáv bizománya, Pest, 1850, előszó I.; SZOKOLAY 1848, 264.

⁵² HAJDU 1971, 462–478; elemzése részletesen: HAJDU 1971, 318–330.

⁵³ HAJDU 1971, 318.

⁵⁴ HAJDU 1971, 326–327.

Az 1830. évi tervezet

Az 1830. évi tervezet számos ponton eltért az 1795. évi előképétől, és az emberek veleszületett jogait jelölte meg közös jogi tárgyakként a II. fejezetben szabályozott cselekmények vonatkozásában. Így azonos fejezetbe kerültek az élet és testi épség elleni cselekmények a teljesen más jogi tárgyat védő emberrablással (*De raptu*), hamis váddal (*De falsa Delatione, seu Calumnia*) és erőszakos közösüléssel (*De vi pudictiae illata*).⁵⁵ Az emberölés cikkelyét (XIII.) teljesen átfogalmazták, az 1. §-ba lényegesen absztraktabb fogalom került, és az artikus többi részéből (3. §) is száműzték a hosszas magyarázatokat és aprólékos rendelkezéseket. Megmaradtak a 2. §-ban a súlyosító körülmények. Azonban szakítva a korábbi operátummal nem önálló cím alatt tárgyalta a minősített eseteket, hanem ebben a cikkelyben. A normaszöveg felépítése igen közeli rokonságot mutat az 1803. évi osztrák kódex 16. fejezetével. A magyar javaslat a 3–5. §-ban a rablógyilkosságot (*latrocinium*) szabályozta, az absztrakt megfogalmazás az osztrák törvényéhez közelebb áll, mint a korábbi magyar tervezethez, azonban az útonálló elkövetési módot és a többek általi elkövetést rövidítve átvették a szerkesztők az 1795-ös tervezet XXVII. artikus 3. §-ából. A 6–8. szakaszban a bérgyilkosság szerepel, amely lényegesen leegyszerűsítve átvette a rábírás körülírását az előző tervezetből (XXIV. 2. §). Az 1830. évi javaslat 9. §-ában meghatározott álnok gyilkosság definíciója viszont az 1803. évi osztrák kódex 118. § 1) pontjának latin fordítása.⁵⁶ Az osztrák törvényben nem szerepelt önállóan a rokongyilkosság, csak a részességnél tűnik fel súlyosító körülményként (120. §), ezzel szemben a magyar tervezet a 11. §-ban átörökíti az 1795-ös XX. cikkely 2. § a)–c) pontjában meghatározott rokoni kört. A cikkely további részében a szerkesztők az ausztriai törvény szabályozási sorrendjét követték. A 13–15. §-ban a cselemőgyilkosság szabályai találhatók, a jogalkotó egyszerűsítve átvette az 1795. évi tervezetből (XXI. 4. §) az elkövetési magatartásokat, de a részességre vonatkozó szabályok már nem kerültek bele. A 16–18. § a többek által elkövetett ölési cselekményre tartalmaz rendelkezéseket, a 19. szakaszban a jogos védelemre, az utolsóban pedig – az osztrák büntetőjogban ismeretlen – homagiumra vonatkozó előírások szerepelnek.⁵⁷ Önálló cikkelybe került – a korábbihoz képest fordított sorrendben – a gyermekkítétel (XIV.) és a magzatelhajtás (XV.), ezt követi a párbaj (XVI.). A testi sértés cikkelyébe (XVII.) a korábban külön cím alatt szereplő szülők sérelmére elkövetett testi sértést is beillesztették.

⁵⁵ *Opinio 1831, 349–355; BOTH ÖDÖN: A stuprum violentum a kései feudális magyar büntetőjogban (1790–1848). Acta Jur. et Pol. Szeged, 1977. Tom. XXIV. Fasc. 2. 5; BOTH ÖDÖN: A stuprum violentum a kései feudális magyar büntetőjogban (1790–1848). In: Both Ödön: Reform és forradalom. Egybegyűjtött írások Magyarország alkotmány- és jogtörténetéből 1790–1849. Közread.: Ruzsoly József – Antal Tamás. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2009, 347–375, 349; SZOMORA ZSOLT: Nemi erkölcs, mint jogi tárgy? (Történeti aspektusok a magyar, német és az osztrák büntetőjogban) Acta Jur. et Pol. Szeged, 2006. Tom. LXVIII. Fasc. 23. 16.; SZOMORA ZSOLT: A nem bűncselekmények alapkérdései. Rejtjel. Budapest, 2009. 34.*

⁵⁶ „Meuchelmord, welcher durch Gift, oder sonst tückischer Weise geschieht” Gesetzbuch 1808, 64; „Homicidium proditorum, quod vel per intoxicationem, vel alia fraudulenta machinatione [...] peragitur” *Opinio 1831, 50.*

⁵⁷ Ezt a rendszert a fejezet előtti indokolásban is részletesen bemutatták a tervezet megszövegezői: *Opinio 1831, 348–349.*

A javaslat ezen részének megszővegezése alátámasztani látszik a kortársak és a későbbi elemzők álláspontját, amely szerint az 1803. évi osztrák kódex szabályaival kísérelték meg ötvözni a magyar büntetőjogot.⁵⁸

Az 1843. évi javaslat

Az 1843. évi javaslat szerkesztői tudatosan félretették a korábbi tervezeteket és egy teljesen új szemlélettel kezdtek neki a munkának.⁵⁹ A 9–14. fejezetben szabályozták az élet és testi épség elleni bűncselekményeket.⁶⁰ A Deák-féle javaslat megkülönböztetett gyilkosságot, amelyen belül még minősített eseteket határoztak meg, és szándékos emberölést. A minősített esetek meghatározása igen bonyolult módon történt, az egyes körülményekre visszautalással történik hivatkozás, a gyilkosnál említett rokoni kapcsolat (110. § a) pont) a szándékos emberölésnél (115. §) és a gondatlan emberölésnél (125. §) is minősítő körülményként szerepel. A kísérlet sajátos szabályozása⁶¹ miatt itt kerül sor a stádiumtani kérdések „tisztázására” is, így például a halálos eredmény nélküli „gyilkossági célzattal elkövetett mérgezést” is bevégzettként jelölte meg a 119. §. A jogalkotó külön kitért az orvos felelősségére (124. §), meghatározta a sértett rokonainak járó „pénzbeli díj”-at (127–128.), valamint a kívánságra ölést és az öngyilkosságra rábeszélést (130. §) is büntetni rendelte. A gyermekölés szabályit is ebben a fejezetben találjuk (131–137. §). Az emberölésnél fennálló speciális beszámítást kizáró körülményeket (138. §) olyan részletességgel írták körül, hogy szinte a Theresianát idézik a körmondatok. A 10. fejezet a magzatelhajtásra, a következő pedig a gyermekek és „más gyámolatlan személyeknek” kitevésére vonatkozó rendelkezéseket tartalmazta. A 12. fejezet a súlyosabb testi sértésekről szólt, itt igen sajátosan oldották meg a felmenők sérelmére elkövetett testi sértés minősített esetként történő meghatározását: felsorolták a lehetséges passzív alanyokat. A 13. fejezet önállóan kezelte a verekedést, a verekedés közben elkövetett gyilkosnál és emberölésnél pedig visszautalt a 9. fejezetre. A 14. fejezet pedig a párviadal tényállását és büntetési tételét határozta meg.

A fentiek alapján megkockáztatható az a megállapítás, hogy a javaslat ezen fejezete kazuisztikusra sikerült, és olyan jogtechnikai megoldásokat tartalmazott, amelyek a gyakorlati alkalmazásnál nehézséget jelentettek volna.

Élet és testi épség elleni cselekmények Szlemenics Pál műveiben

Szlemenics Pál 1817-ben első kiadásban megjelent könyvében a II: fejezetben tárgyalta a polgárok élete és tagjaik sérelme elleni bűncselekményeket.⁶² Az emberölésen belül meghatározott egyszerű emberölést (homicidium simplex, 70. §) és minősített eseteket: rokongyilkosságot (71. §), a salvus conductus alatt állók sérelmére elkövetett emberölést (72. §), méregkeverést (73. §), bérgyilkosságot (74. §), rablógyilkosságot (75. §), öngyilkosságot (76. §). Itt szerepelt még önálló bűncselekményként a gyermekkitétel

⁵⁸ SZALAY LÁSZLÓ: *Büntető törvénykönyv I.* In: Szalay László: Publicistai dolgozatok II. reprint, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988, 15–20, 17; SZOKOLAY 1848, 17.

⁵⁹ SZOKOLAY 1848, 17; PAULER TIVADAR: *Büntetőjogtan I.* Pfeifer Ferdinánd, Pest, 1869, 12–13; FAYER 2004/1, 22, 26.

⁶⁰ FAYER 2004/2, 35–46.

⁶¹ 49. § FAYER 2004/2, 22.

⁶² „De delictis, quae circa civium vitam ac membrorum integritatem committuntur.” SZLEMENICS 1817, 111–124.

(77. §), a magzatelhajtás (78. §) a hamis levéllel más élete elleni támadás (De infidiis per falsas literas alterius vitae structis, 79. §), a párbaj (80. §), az emberlopás (De Plagio, 81. §) és a testi sértés (82. §). A szerző igen kis terjedelemben, szakirodalmi hivatkozások nélkül, egyedül törvénycikkekre utalva dolgozta fel a témát.

A forradalom előtt megjelent utolsó magyar nyelvű kiadásban (1847) már megváltozott a feldolgozott cselekmények köre és Szlemenics átszerkesztette/korszerűsítette a fejezetet.⁶³ A 67. §-ban a gyilkosság fogalmáról fejtette ki nézeteit, és önálló címet kapott a jogos védelem (68. §). A gyilkosság fajait többféle módon csoportosította (69. §): öngyilkosság és szoros értelemben vett gyilkosság, utóbbin belül lehet rablógyilkosság vagy homicidium simplex. Az egyszerű gyilkosság a passzív alanyra tekintettel lehet súlyosabb, vagyis rokongyilkosság, vagy a „polgári társaságnak különös oltalma alatt álló személyeken” elkövetett gyilkosság, illetve közönséges gyilkosság. A rendszert bonnyolítja még, hogy mindkét típusban előfordulhat bérgyilkosság, vagy az elkövetés „módjait tekintve erőszakos tett, mérge, állevélköltés, és különösen a kisdedekre nézve csecsemő kitétel, és magzat-elűzés által eszközölt” gyilkosság. Szerinte az ölési cselekmények ezen kívül feloszthatók még veszekedés közben történtekekre és azon kívüliekre. Ezt az igen komplikált rendszert alkalmazta a 70. §-ban, ahol a büntetési tételeket határozta meg cselekményenként, sőt vitába szállt Vuchetich előre megfontoltságról kifejtett nézeteivel. Külön cím alatt foglalkozott a mérgekeveréssel (71. §), a csecsemő kitétellel (72. §), a magzat-elűzéssel (73. §), a párbajjal (74. §) az emberlopással (75. §), a „tetemsértésnek” nevezett testi sértéssel (76. §) valamint a hamis váddal (77. §).

Vuchetich Mátyás rendszere

Vuchetich Mátyás 1819-ben megjelent kézikönyve a különös rész II. fejezeteként tárgyalta az ember veleszületett jogait sértő bűncselekményeket,⁶⁴ ez azonban nemcsak az élet és testi épség elleni cselekményeket takarta, hiszen az emberrablás (40. §), az erőszakos közönsülés (41–42. §), az injuria (43. §) és az istenkáromlás (44–45. §) is itt kapott helyet. A szerző kimerítő alapossggal meghatározta a gyilkosság fogalmát (15–19. §), majd a szoros értelemben vett gyilkosság (homicidium stricte dictum Germanis Mord) és az ölés (Caedes in specie Germanis Todschlag) elhatárolásánál hivatkozott az 1803. évi osztrák kódexre is (20. §). Vuchetich a minősített gyilkosságok közül a rablógyilkosságot (21. §), a bérgyilkosságot (22. §), az álnok gyilkosságot (23. §), a mérgekeverést (24. §), a rokongyilkosságon (25. §) belül a csecsemőgyilkosságot (26. §) és a közhivatalt viselők megölését (27. §) elemezte. A büntetések (28. §) után az öngyilkosság (29. §), a hirtelen felindulásban elkövetett ölés (30. §), a veszekedés közben elkövetett emberölés (31. §), a gondatlan emberölés (32. §), a jogos védelem (33–34. §), a gyermekkitétel (35. §), a magzatelhajtás (36–37. §) és a testi sértés (38–39. §) következett. Ez a rendszer lényegesen átláthatóbb, mint Szlemenics Pál többszörös felosztása, ráadásul Vuchetich kifejezetten nagy szakirodalmi bázissal támasztotta alá a véleményét, a korszakban „divatos” római jogi forrásokon kívül a legfrissebb külföldi törvényeket és szakirodalmat is felhasználta.

⁶³ SZLEMENICS 1847, 100–112.

⁶⁴ VUCHETICH 1819, 228–274.

Élet és testi épség elleni cselekmények Szokolay Istvánnál

A korszak utolsóként megjelent büntetőjogi kézikönyvében Szokolay István ténylegesen a jogi tárgyak alapján sorolta be az egyes bűncselekményeket. Az élet-jogot sértő bűntettek⁶⁵ között tárgyalta a gyilkosságot részletesen kifejtve a szándékos és a gondatlan elkövetést, külön csoportban az előre elhatározottságra utaló módon vagy célzattal elkövetett „bérlett” gyilkosságot, álnok gyilkosságot, rablógyilkosságot és mérgezést. A magyar törvények szerint minősített emberölésnek tekintett rokongyilkosságot és közhivatalnokok meggyilkolását követően a csecsemőgyilkosságot, a gyermek kitevésését és elhagyását, az idéetlen szülés eszközölését és az öngyilkosságot vette sorra. A testi sértések közé⁶⁶ a testi sértések és csonkítások, a más jogi tárgyat is érintő emberrablás és a castratio került. A szerző kiválóan épített a legújabb törvényhozási eredményekre, felhasználta a legmodernebb külhoni szakirodalmat és szisztematikusan összehasonlította az „1842-i terv” szabályaival.

III. Csecsemőgyilkosság

I. Elnevezés

A csecsemőgyilkosság elnevezését és rendszerbeli helyét tekintve három megoldással találkozhatunk a vizsgált forrásokban: nem szerepel, a gyilkosságon belül fordul elő, vagy önálló cím alá került. Az első megoldást a Josephina szerkesztői alkalmazták, egyáltalán nem különböztettek meg ilyen cselekményt, a közönséges gyilkosság körében lehetett elbírálni, minősített esetként a rokoni kapcsolatra tekintettel.

A gyilkosság tényállásán belül, privilegizált esetként szabályozta az 1803. évi osztrák kódex, de a cselekmény elnevezése csak a széljegyzetben fordult elő.⁶⁷ Az 1830. évi magyar tervezet az 1803. évi osztrák kódex felépítését követte és a rokongyilkosság és a többek által elkövetett gyilkosság között rendelkezett a csecsemőgyilkosságról, az artikulus előtti indokolás felsorolása is utalt erre a megoldásra.⁶⁸ A Deák-féle javaslat sem helyezte önálló cím alá, hanem a gyilkosság és emberölés szabályain belül, a kivánságra ölésre és a büntethetőséget kizáró körülményekre vonatkozó rendelkezések között, a megtévesztő „gyermekölés” megnevezés alatt szerepel a tényállás (131–137. §). Szlemenics Pál sem 1817-ben, sem később nem tulajdonított akkora jelentőséget ennek a bűncselekménynek, hogy önálló címben tárgyalja, így a rokongyilkosságnál lábjegyzetben szerepel a rövidke leírás.⁶⁹

Önálló cím alá került a Theresianában, amely a csecsemőgyilkosságot különböző – néha következtelenül használt – elnevezésekkel illette, egyúttal kiemelte, hogy a rokon-

⁶⁵ SZOKOLAY 1848, 247–270.

⁶⁶ SZOKOLAY 1848, 271–275.

⁶⁷ 122. § Gesetzbuch 1808, 66–67; JENULL 1837, 119.

⁶⁸ 13–14. § Opinio 1831, 348, 350.

⁶⁹ SZLEMENICS 1817, 116; SZLEMENICS 1847, 104.

gyilkosság egyik esete tulajdonképpen ez a cselekmény.⁷⁰ Az 1795. évi tervezet külön cím alatt rendelkezett a csecsemőgyilkosságról és következetesen alkalmazta a kifejezést (infanticidium) is.⁷¹ Vuchetich Mátyás a rokongyilkosság egyik esetének tekintette ezt a cselekményt, de már önálló cím alatt elemezte.⁷² Szokolay István terminológiája nem egyértelmű, hol gyermekölésnek, hol csecsemőgyilkosságnak, hol pedig csecsemőölésnek nevezte, kifejtve, hogy a cselekmény jobban hasonlít az emberölés tényállásához.⁷³ A tényállások részletes elemzése alapján a cselekmény pontos magyar elnevezése a csecsemőgyilkosság.

2. Jogi tárgy

A csecsemőgyilkosság jogi tárgyát vizsgálva a Theresiana nem nyújtott erre vonatkozóan közvetlenül információkat, Althann viszont az emberi életet és a testet jelölte meg a csecsemőgyilkosság által támadott értékként.⁷⁴

A Josephina már a jogi tárgyat megjelölő fejezetekben szabályozta az egyes bűncselekményi tényállásokat, így kiderül, hogy az emberi élet és a testi bátorság a védett érték. A rokon sérelmére elkövetett ölési cselekményeknél viszont feltűnik még az anyai szeretnek a megsértése is.⁷⁵ Az 1803. évi kódex nem ad közvetlen tájékoztatást a cselekmény jogi tárgyáról, Sebastian Jenull viszont kifejtette, hogy az állam elveszti egy polgárát, tehát az állam polgárához való joga is jogi tárgya a csecsemőgyilkosságnak.⁷⁶

Mind az 1795. évi, mind az 1830. évi tervezet a polgárok életét és testi épséget jelölte meg jogi tárgynak, csakúgy mint Szlemenics Pál. Az 1830-as tervezetben szerepel a veleszületett jogok kifejezés is.⁷⁷ Vuchetich Mátyás nemcsak a veleszületett jogot hangsúlyozta, hanem kijelentette, hogy ez a legfontosabb értéke is az embernek.⁷⁸

Az 1843. évi tervezet szövegében nem szerepel a jogi tárgyak vonatkozásában konkrét utalás, de egyértelmű, hogy az emberek életét és testi épségét helyezte védelem alá a „gyermekölés” büntetendővé nyilvánításával.

Szokolay István érvelése némileg elüt az eddigiektől, mert mögöttes jogi tárgyként megjelölte a társadalom és az állam gyarapodását és biztonságát is.⁷⁹

⁷⁰ „Kinderverthun, oder Mordthat, so an neugebohrnen Kinder beschichet”; „homicidio in proprium partum perpetrato”; „Kindermorden” 8. §; „Dieß Laster ist zwar unter dem Vattermord schon einbegriffen”; „Infanticidium sub generalitate parricidii jam comprehenditur” 1. §; „greulichen Laster der Kindsverthuung, und KindsmordS” 5. §; „Mordthat” 6. § Theresiana 1992, 236, 238–239; ALTHANN 1775, 35.

⁷¹ 1. §, 3–5. § HAJDU 1971, 466–467.

⁷² VUCHETICH 1819, 242–243, 258.

⁷³ SZOKOLAY 1848, 258, 260–262.

⁷⁴ ALTHANN, 1775, 33.

⁷⁵ 89. §, 92. § Josephina 1788, 44–45; SONNLEITHNER 1787, 193–194.

⁷⁶ JENULL 1837, 107.

⁷⁷ HAJDU 1971, 462; Opinio 1831, 338, 348–349; SZLEMENICS 1817, 111; SZLEMENICS 1847, 100.

⁷⁸ VUCHETICH 1819, 245.

⁷⁹ SZOKOLAY 1848, 247.

3. Objektív tényállási elemek

3.1. Elkövetési tárgy

A csecsemőgyilkosság elkövetési tárgya (passzív alanya) igen fontos tényállási elem, hiszen ezáltal lehet a többi ölési cselekménytől és a rokongyilkosságtól elhatárolni. A Theresiana részletesen körülírta, hogy ezt a cselekményt kizárólag élő saját újszülött sérelmére lehet megvalósítani.⁸⁰ A Josephina nem tekintette külön bűncselekménynek a rokongyilkosságot sem, azonban súlyosító körülménynek tekintette az egyenes ágon belül elkövetett ölést, nyilvánvalóan beleértve az újszülöttet is.⁸¹ Az 1803. évi kódex visszatért az infanticidium elkülönítéséhez, kizárólag saját újszülött lehetett passzív alanya a bűncselekmények, de a jogalkotó megkülönböztette a házasságon kívül született gyermeket és enyhébben rendelte büntetni. Jenull leszögezte, hogy nemcsak az élve születés, hanem az életképeség is feltétele a cselekmény megállapításának.⁸² Az 1795. évi tervezet újszülött gyermeket határozott meg passzív alanyként, és elhatárolta a XX. artikulus 2. § b) pontban a törvényes vagy törvénytelen saját gyermek sérelmére elkövetett öléstől. A szerkesztők szükségesnek tartották megjegyezni, hogy a tipikus elkövetési tárgy a törvénytelen gyermek. A megelőzést szolgáló intézkedéseket – hasonlóan a Theresianához – tényálláson belül, a 2–3. §-ban határozták meg.⁸³ Az 1830-as tervezet is az újszülöttet határozta meg a cselekmény elkövetési tárgyaként.⁸⁴ Deákék a „gyermekölés” passzív alanyát igen komplikáltan határozták meg: a privilegizált eset megállapításának két konjunktív feltétele volt: törvénytelen ágyból szülessen a gyermek és három napon belül történjen az ölési cselekmény. Minden más esetben (törvényes a gyermek, 3 napon túl) a rokonok sérelmére elkövetett gyilkosság (110. § a) pont) vagy az emberölés (115. §) került volna alkalmazásra. Az 1843. évi javaslat a többitől eltérően privilegizált esetnek tekintette, és igen enyhén rendelte büntetni a „szörnyszülött” megölését.⁸⁵

Szlemenics Pál a lemenő rokon elleni ölési cselekmény egyik változatának tekintette a csecsemőgyilkosságot, és meghatározta, hogy kizárólag élve született újszülött sérelmére követhető el.⁸⁶

Vuchetich Mátyás a külföldi jogszabályokat és a szakirodalmat is bevonta a magyarázatba, és két érdekes megállapítást tett. Egyrészt kijelentette, hogy mind a magyar, mind az osztrák törvények szerint mindegy, hogy törvényes vagy nem, mivel mindkettőre kiterjed a szabály, tehát eltekintett attól, hogy a törvénytelen újszülött sérelmére elkövetett cselekmény enyhébben büntetendő. Másrészt elvetette azt a megoldást, mely szerint 3 nap lenne az elhatárolási szempont, mivel pontosan nem határozható meg. Követelmény szerinte, hogy az újszülött élő és életképes legyen az elkövetéskor.⁸⁷

⁸⁰ 1. §; „ein Kind”; 2 §. 4. §, 6–7. §; „ein Kindlein”; „ein lebendig-gliedmäßiges Kind” 3. §; „Zu was Ende sie ihr eigenes Fleisch, und Blut”; „Ob sie nicht mehrere Kinder” 4. §; „ihre eigene Leibsfrucht”; „suo partui”; „ihrem Kind”; „infantis”; „neugebohrnen Kind” 5. § Theresiana 1993, 236–239; ALTHANN 1775, 35.

⁸¹ 92. §; „a ki Attyafiát a le-felé, vagy a fel-felé menő nemzésben” 85. § Josephina 1788, 41–42, 45.

⁸² 122. § Gesetzbuch 1808, 66–67; JENULL 1837, 120–121; EGGER 1816, 145.

⁸³ 1–2. § HAJDU 1971, 320–322, 466.

⁸⁴ 13–14. § Opinio 1831, 350.

⁸⁵ 131–134. §, 136. § FAYER, 2004/2, 39–40.

⁸⁶ SZLEMENICS 1817, 116; SZLEMENICS 1847, 104.

⁸⁷ VUCHETICH 1819, 243.

Szokolay szinte a teljes korabeli szakirodalmat bemutatta a csecsemőgyilkosság passzív alanyának meghatározása kapcsán, és arra az álláspontra jutott, hogy élve született törvénytelen származású csecsemő esetén lehet csak így minősíteni az anya cselekményét. Sajátos elem a halva született csecsemő feltűnése, de nem derül ki, hogy hol határolná el a magzatelhajtástól ezt az esetet.⁸⁸

A passzív alany vonatkozásában egy – részben az 1803. évi osztrák kódexre visszavezethető – változás mutatható ki a magyar forrásokban, hiszen mind a kodifikációs termékekben, mind a modern szakirodalomban az 1840-es években elfogadottá vált, hogy a privilegizált eset passzív alanya csak törvénytelen gyermek lehet.

3.2. Elkövetési magatartás

3.2.1. Tevés

A csecsemőgyilkosság elkövetési magatartását a Theresiana igen bőbeszédűen határozta meg, a normaszövegben többféle elkövetési magatartás szerepel, de ennek egy része csak a gyanújelek szempontjából érdekes, a vélelmezett magzatelhajtásra vagy a terhesség eltitkolására kérdeztek rá. A változatos kifejezések az erőszakos kézzel kifejtett aktív magatartást jelöltek.⁸⁹ Mivel a Josephina nem szabályozta önállóan a csecsemőgyilkosságot, ezért a közönséges gyilkosság elkövetési magatartása érvényes erre a cselekményre is, kivéve a halált szerző fegyverrel történő rárohanást.⁹⁰ Az 1803. évi osztrák kódex nyitott törvényi tényállást alkalmazott, Jenull kommentárja ezt kiegészítette azzal, hogy aktív cselekvéssel és mulasztással is megvalósítható.⁹¹ Az 1795. évi tervezet absztraktnan fogalmazta meg, hogy bármilyen olyan cselekvés alkalmas lehet az ölésre, amely általában és az elkövető által is ismert folyamat szerint a csecsemő halálát okozza.⁹² Az 1830. évi tervezet szintén az eredményre utaló kifejezéseket tartalmazott, kiegészítve azzal, hogy erőszakos a cselekmény. Ez a kifejezés itt inkább a tevésről történő elkövetésre utal.⁹³

A Deák-féle javaslatban kétféle elkövetési magatartás szerepel. Egyrészt az ölésre utaló nyitott törvényi tényállás, másrészt pedig egy sui generis előkészületi cselekmény: a terhes nő szülést megelőző tevékenysége, amellyel arról kívánt gondoskodni, hogy a szülésnél ne legyen segítsége.⁹⁴ Ez utóbbi rendelkezés esetleg indokolatlan eljárásokhoz vezethetett volna, hiszen minden halálos eredményű szülésnél vizsgálni kellett volna, hogy volt-e korábban ilyen magatartása az anyának.

⁸⁸ SZOKOLAY 1848, 250, 258–262

⁸⁹ Art. 87. 1. §; „heimlich ein Kind gehabt, und ertödtet habe” 2. §; „ertödtet worden” § 3.; „umzubringen”; „zu Verthung des Kinds”; „Wie es dann eigentlich mit Umbringung des Kinds hergegangen?”; „umgebracht”; „verthan” 4. §; „durch eine Thathandlung ertödtet”; „manus violentas intulenti”; „durch Verschweig- und Verhehlung ihrer Schwangerschaft einer bösen Absicht verdächtig gemacht [...] wegen der verheelten Schwangerschaft [...] zu bestraffen”; „in all- anderen Fällen statt hat, wo die des Kindsmords verdächtige Person zwar die ihr zu Last gekommene Hauptinnzuchten durch die ausgestandene Tortur abgeleinet hat, jedannoch aber wegen der boshaft verschwiegenen Schwängerung” 5. §; Art. 89. 1. § Theresiana 1793, 236–238, 243; ALTHANN 1775, 35.

⁹⁰ 90. § Josephina 1788, 44.

⁹¹ 122. § Gesetzbuch 1808, 66–67; JENULL 1837, 121; MAUCHER 1849, 303–304; EGGER 1816, 145.

⁹² 1. §, 4. § HAJDU 1971, 466.

⁹³ 1. §, 13–14. § Opinio 1831, 348–350.

⁹⁴ 131–134. §, 136. § FAYER, 2004/2, 39–40.

Szlemenics Pál az anya aktív cselekvését emelte ki.⁹⁵ Vuchetich a tevés mellett említette, hogy a szakirodalomban szerepel a terhesség eltitkolása is.⁹⁶ Szokolay István az eredményre utaló kifejezéseket használta a tevéssel megvalósított csecsemőgyilkosság-nál.⁹⁷

3.2.2. Mulasztás

Az újszülött megölése nemcsak tevéssel, hanem mulasztással is megvalósítható, a Theresiana nemcsak generálisan határozta ezt meg, hanem felsorolt néhány tipikus mulasztást: nem ad enni, nem köti el a köldökzsinórt. A tényállásban szerepel egy másik mulasztásos elkövetési magatartás is, a terhes leányanyák felügyeletére vonatkozó szabályok megsértése. Ezt Althann hanyagságnak nevezte, holott nemcsak gondatlanul követhető el.⁹⁸ Az 1803. évi osztrák kódex enyhébben rendelte büntetni a mulasztásos elkövetést, mint a tevéses változatot.⁹⁹ Az 1795. évi tervezet kifejezetten meghatározta, hogy az anyai köteleességek szándékos elmulasztása is lehetséges elkövetési magatartás, ez az 1830-as tervezetben is így szerepelt.¹⁰⁰ Az 1843. évi javaslat már nem kötötte az anyához a köteleességet, melynek elmulasztása a csecsemő halálához vezet.¹⁰¹

Szlemenics Pál rövidke magyarázatában nem szerepelt kifejezetten, hogy mulasztással is elkövethető ez a cselekmény. Vuchetich viszont a gyilkosság elkövetési magatartásánál kifejtette, hogy „negatív” cselekmény is alkalmas ölésre.¹⁰² Szokolay István a mulasztásos elkövetést nem tartotta olyan súlyos bűncselekménynek, mint a tevéses változatot. Ennek kapcsán fejtette ki nézetét arról, hogy nem tekinti jónak a korabeli német kódexek olyan rendelkezéseit, amelyek a terhesség eltitkolását súlyosan büntetni rendelik.¹⁰³

3.3. Szituációs elemek

3.3.1. Az elkövetés helye

A csecsemőgyilkosság szempontjából a szituációs elemek közül az elkövetés helye elvileg nem bír jelentőséggel, de a félreeső helyen (pl.: latrinán) történő szülés utalhat az elkövető szándékára. Ennek megfelelően a Theresiana gyanújelei között szerepelt ez a körülmény is, mivel tipikus elkövetési hely.¹⁰⁴

⁹⁵ SZLEMENICS 1817, 116; SZLEMENICS 1847, 104.

⁹⁶ VUCHETICH 1819, 232, 243.

⁹⁷ SZOKOLAY 1848, 258–259.

⁹⁸ „zwar keine gewalthätige Hand angeleget, sondern durch blosser Unterlassung [...] verursacht hätte”; „als da sie die Nabelschnur nicht verbunden”; „da sie das Kind ohne Nahrung liegen, und verschmachten lassen”; „omittendo mortis infantis causam praebuerit”; „welche von der Schwangerschaft einer ledigen Weibsperson Wissenschaft tragen, und ihrer hierunter §. 8. & 9. vorschreibenden Schuldigkeit zuwider die nöthige Vorkehrung ausser Acht lassen”; „qui negligendo praescriptum legis ea in re culpam contrahunt” 5. § Theresiana 1993, 238; ALTHANN 1775, 36.

⁹⁹ 122. § Gesetzbuch 1808, 66–67; JENULL, 1837, 121; MAUCHER 1849, 301–306; EGGER 1816, 145.

¹⁰⁰ 1. §, 4. § HAJDU 1971, 466; 14. § Opinio 1831, 350.

¹⁰¹ 131. § FAYER, 2004/2, 39.

¹⁰² VUCHETICH 1819, 232, 243.

¹⁰³ SZOKOLAY 1848, 259–260.

¹⁰⁴ „in das heimliche Gemach entfallen”; „in latrinam incidisse praetexuerit” 3. § Theresiana 1993, 237.

3.3.2. Az elkövetés ideje

A csecsemőgyilkosság és a rokongyilkosság egyik fontos elhatárolási lehetősége az elkövetés idejének meghatározásával történik. A Theresiana definíciója szerint az elkövetésre a szülés alatt vagy közvetlenül utána kerülhet sor.¹⁰⁵

Mivel II. József törvénykönyve nem tartalmazott ilyen tényállást, ezért az elkövetési idő sem szerepel benne. Az 1803. évi kódex a szülésnél és közvetlenül azt követően történő elkövetést határozta meg tényállási elemként, azonban Jenull szerint pontos időhatárt nem lehet megjelölni.¹⁰⁶

Az 1795. évi tervezetben is az elhatárolás szempontja a szülés után eltelt idő.¹⁰⁷ A passzív alany újszülöttként történő meghatározása az 1830. évi tervezetben is az elkövetés idejét jelöli.¹⁰⁸

Az 1843. évi javaslatban a lehetséges elkövetési időt pontosan, a szülést követő 3 napban határozták meg. Amennyiben a törvénytelen ágyból született csecsemővel szemben az ölési cselekményre ezt követően kerül sor, akkor nem állapítható meg a privilegizált eset. Sajátos módon a 133. §-ban a törvényes gyermek sérelmére elkövetett ölés tényállását is külön meghatározták, majd visszautaltak a rokon sérelmére elkövetett gyilkosság vagy emberölés szabályaira. A rendelkezés csak utalást tartalmazott, tehát nem volt indokolt külön szakaszban szabályozni.¹⁰⁹

Szlemenics Pál is a passzív alany meghatározásával jelölte meg az elkövetés idejét.¹¹⁰ Vuchetich Mátyás újszülöttként határozta meg az elkövetési tárgyat, ezzel utalva az elkövetés idejére. Kifejtette, hogy a szülés után nem lehet pontos időközöt meghatározni, mint néhány külföldi (pl.: bajor) törvényben történik.¹¹¹

Szokolay István tulajdonképpen ezt a gondolatsort folytatta, amikor meghatározta az egyik olyan elemet, amely a privilegizált eset bevezetését indokoltá tette. Álláspontja szerint nem lehet pontos időhatárhoz kötni a nő szülés utáni állapotának elmúltát, ezért nem indokolt ezt törvényben megszabni. Ezzel tulajdonképpen elvetette a Deák-féle javaslatban foglaltakat, és ezt a szituációs elemet nem a passzív alanyhoz, hanem a tetteshez kapcsolta. Az anya cselekményével összefüggésben szereplő halva születés viszont felveti az elkövetési idő – így a magzat fejlettsége – alapján a magzatelhajtástól történő elhatárolás kérdését.¹¹²

3.3.3. Az elkövetés módja

Az elkövetés módja a nyitott törvényi tényállások esetén általában minősítő körülmény lehet, de a Theresianában csak a súlyosító körülménynek számító különös kegyetlenségnek van jelentősége. A kérdőpontokban szereplő körülményekre irányuló kérdé-

¹⁰⁵ 1. § Theresiana 1993, 236.

¹⁰⁶ 122. § Gesetzbuch 1808, 66–67; JENULL 1837, 120–121; EGGER 1816, 145.

¹⁰⁷ 1. § HAJDU 1971, 466.

¹⁰⁸ 14. § Opinio 1831, 350.

¹⁰⁹ 131–133. § FAYER, 2004/2, 39–40.

¹¹⁰ SZLEMENICS 1817, 116; SZLEMENICS 1847, 104.

¹¹¹ VUCHETICH 1819, 243.

¹¹² SZOKOLAY 1848, 258–259, 261.

sek, valamint a mulasztásos változat példái nem számítanak a cselekmény minősítése szempontjából releváns körülménynek.¹¹³

A Josephina közös szabályai között két elkövetési módnak is tekinthető körülménnyel találkozhatunk. Az erőszakkal kifejezésnek nincsen relevanciája, mivel ez az ölés tipikus velejárója, a különös kegyetlenség viszont súlyosító körülmény.¹¹⁴

Az 1830. évi tervezetben szereplő erőszakos elkövetés is csak az elkövetési magatartást jelöli.¹¹⁵

3.3.4. Az elkövetés eszköze

A csecsemőgyilkosságnak nem tényállási eleme az elkövetési eszköz, a Josephina fegyverre utaló megfogalmazása kizárólag a régi törvényszerkesztési hagyományok maradványa.¹¹⁶

3.3.5. Egyéb szituációs elemek

Egyéb szituációs elemnek lehet tekinteni a csecsemőgyilkosság előtt a terhesség eltitkolását, amennyiben a jogalkotó külön nem minősíti önálló bűncselekménnyé. Az 1795. évi és az 1830. évi tervezet szerint a terhesség titkolása súlyosító körülmény.¹¹⁷

3.4. Eredmény

A csecsemőgyilkosság eredménye az újszülött halála, ezt igen változatos formában fogalmazta meg a Theresiana.¹¹⁸

A Josephina részben az öléshez használt fegyver megjelölésénél utalt a halálos eredményre, részben pontosan meghatározta az eredményt.¹¹⁹ Az 1803. évi osztrák büntető törvénykönyv nyitott törvényi tényállással utalt az eredményre.¹²⁰

Az első magyar tervezet az elkövetési magatartás eredményre utaló jellegű meghatározása mellett kifejezetten megfogalmazta az újszülött halálát is. Előbbi megoldást követte az 1830. évi tervezet is.¹²¹ Az 1843. évi javaslat több helyen határozta meg a halálos eredményt.¹²²

Mind Szlemenics Pál, mind Vuchetich Mátyás az újszülött halálával tekintették befejezettnek a bűncselekményt.¹²³ Szokolay István a csecsemőgyilkosság eredményét

¹¹³ „solle alle Umstände erzählen?“, „als da sie die Nabelschnur nicht verbunden“, „da sie das Kind ohne Nahrung liegen“, „mit besonderer Grausamkeit vollbracht“ 4–6. § Theresiana 1993, 238–239; ALTHANN 1775, 35.

¹¹⁴ 90. §, 94. § JOSEPHINA 1788, 44, 46.

¹¹⁵ 1. § Opinio 1831, 349.

¹¹⁶ 90. § Josephina 1788, 44.

¹¹⁷ 3. § HAJDU 1971, 466; 13. § Opinio 1831, 350.

¹¹⁸ 1. §; „heimlich ein Kind gehabt, und ertödtet habe“, „ertödtet worden“, „partum interisse afferit“, „Wie das Kind von ihr gekommen?“, „Umbringung des Kinds“, „Kindsverhuung, und Kindsmords“, „suo partui [...] intulerit“, „ihrem Kind den Tod verursacht hätte“, „andurch das Kind sich verblutet“, „Ertödtung des Kinds“, „ums Leben gebracht“, „das Kind verthan hat“ 2–7. § Theresiana 1993, 236–239.

¹¹⁹ 90. § Josephina 1788, 44.

¹²⁰ 122. § Gesetzbuch 1808, 66; JENULL 1837, 109; EGGER 1816, 145.

¹²¹ 1. §, 3–4. § HAJDU, 1971, 466; 14. § Opinio 1831, 350.

¹²² 131–133. §, 135–136. §, FAYER 2004/2, 39–40.

¹²³ SZLEMENICS 1817, 116; SZLEMENICS 1847, 104; VUCHETICH 1819, 243.

vizsgálva megállapította, hogy a terhesség eltitkolását, vagy a szülésnél a segítség szándékos távoltartását az eredmény, vagyis az újszülött halála minősítette bűncselekménnyé.¹²⁴

3.5. Okozati összefüggés

Az elkövetési magatartás és a bekövetkezett eredmény közötti okozati összefüggés jelentőségére a Theresiana is utalt, a gyantújelek is ezzel voltak kapcsolatban.¹²⁵

A Josephina rendelkezése szerint akkor lehet megállapítani az okozati összefüggést, ha a cselekvés után, az abból okozott sérülés miatt szükségképpen halál következik be.¹²⁶ Az 1803. évi osztrák kódex absztrakt normaszövege nem alkalmas arra, hogy okozati összefüggést magyarázzon, erről csak Jenull kommentárja ad tájékoztatást. Álláspontja szerint az okozott sérülésnek halálosnak kellett lennie.¹²⁷

Ezzel szemben a törvényhozónak szóló vagy magyarázó jellegű szövegrészeket is tartalmazó 1795. évi tervezet pontosan meghatározza, hogy a cselekmény és az eredmény között egy folyamatos láncolatnak kell lennie, amelyre az elkövető tudatának is ki kell terjednie.¹²⁸ Az 1830. évi tervezet is a szükségképpen bekövetkező eredményre utal.¹²⁹ A Deák-féle javaslatból kiderül, hogy nem lehet megállapítani az elkövető büntetőjogi felelősségét, ha valamely közbejött ok miatt a kívánt eredmény nem következett be.¹³⁰

Szlemenics nemcsak azt jelentette ki, hogy az anya cselekményével kell összefüggésben lennie az eredménynek, hanem rámutatott arra is, hogy ezt ebben az esetben nagyon nehéz bizonyítani.¹³¹

Az okozati összefüggés kérdéséről Vuchetich a gyilkosság magyarázatánál fejtette ki nézeteit, a csecsemőgyilkosságnál csak azt határozta meg, hogy az anya magatartása közvetlen és közeli oka a halálos eredménynek. Szerinte nem lehet megállapítani az elkövető felelősségét, ha a passzív alany halála egy közbejött másik okra vezethető vissza.¹³²

Szokolay a kérdés eljárási vonatkozásaira helyezte a hangsúlyt, a halálos eredmény okainak bizonyítására orvosi szakvéleményt tart szükségesnek. Meghatározza, hogy a mulasztással elkövetett csecsemőgyilkosságnál milyen módon lehet az okozati összefüggést meghatározni: vannak olyan feltételek, amelyek hiányában bekövetkezik a halálos eredmény.¹³³

¹²⁴ SZOKOLAY 1848, 258–261.

¹²⁵ „das Kind seye ohne ihre Schuld tod vor ihr gebahren worden”; „sine sua culpa partum interisse affertit”; „auch mit ihrem Willen, und geflissentlich allein, und ohne Hülff anderer Weiber gebahren” 3. §; „zwar keine gewalthätige Hand angeleget, sondern durch blosse Unterlassung ihrem Kind den Tod verursachet hätte” 5. § Theresiana 1993, 237–238.

¹²⁶ 90. § Josephina 1788, 44–45.

¹²⁷ JENULL 1837, 109.

¹²⁸ 3–4. § HAJDU 1971, 466.

¹²⁹ 14. § Opinio 1831, 350.

¹³⁰ 135–136. § FAYER 1896, 40.

¹³¹ SZLEMENICS 1817, 116; SZLEMENICS 1847, 104.

¹³² VUCHETICH 1819, 229–230, 234, 243.

¹³³ SZOKOLAY 1848, 258–259.

4. Elkövetők

4.1. Tettesek

A csecsemőgyilkosság tettese a Theresiana megfogalmazása szerint kizárólag az anya lehet.¹³⁴ Önálló tényállás híján II. József törvénykönyve nem tartalmaz ilyen előírást. Az 1803. évi kódex 122. §-a alapján a bűncselekmény önálló tettese a passzív alany szülőanyja, mindenki más csak a gyilkosság tettese lehet.¹³⁵

Az 1795. évi tervezet szerkesztői a rokongyilkosság körébe tartozó gyermekgyilkosságtól két vonatkozásban határolták el az infanticidiumot: az elkövetési tárgy és a tettes alapján. Gyermekgyilkosságnál mindkét szülő megvalósíthat tényállásszerű magatartást, a csecsemőgyilkosságnál kizárólag az anya.¹³⁶

Az 1830. évi tervezet is megtartotta a rokongyilkosságot, és ennek speciális esetként került szabályozásra a csecsemőgyilkosság, melynek tettese kizárólag az anya lehet. Ebben eltért a mintának tekintett 1803. évi osztrák kódextól.¹³⁷

Lényegesen komplikáltabban határozta meg az 1843. évi javaslat a lehetséges tettesek körét. Az alapeset (törvénytelen gyermek, 3 napon belül) és a gyilkosságnak minősülő másik két eset (3 napon túl vagy törvényes gyermek) és a kísérlet tettese kizárólag az anya lehet. A szörnyszülött megölésénél a jogalkotó nem határozott meg ilyet, tehát ennek bárki megvalósíthatja a tényállását. Az elkövető és a passzív alany közötti viszony jelölésének logikája az utolsó két szakaszban megváltozott: házasságban illetve házasságon kívül terherbe esett nőre.¹³⁸

Szlemenics Pál az anyát határozta meg egyetlen lehetséges tettesként, ezt Vuchetich Mátyás is elfogadta, Szokolay István pedig többféle kifejezést használva csatlakozott ehhez az állásponthoz.¹³⁹

A cselekmény különös bűncselekmény volta miatt elvileg kizárt a társtetteség, de a Theresianában mégis előfordult ilyen jellegű megfogalmazás, a terhesség okozója azonban nem ebben a bűncselekményben, hanem az Unzucht elkövetésében társtettese a csecsemőgyilkossággal vádolt nőnek.¹⁴⁰

4.2. Részesek

A csecsemőgyilkosság felbujtójának megtalálása a Theresiana szerkesztői számára igen fontos volt, ezért a kérdőpontokban többször is szerepelt. Enyhítő körülményként

¹³⁴ 1. §; „nämlich eine ledige Person, die für Jungfer gehet” 2. §; „ein Weibsbild” 3. §, 8–9. §; „Mutter” 3. §; „sie ihr eigenes Fleisch, und Blut” 4. §; „solch- unbarmherzige Mutter”; „Kindsmutter”; „a matre”; „Weibsperson” 5. § Theresiana 1993, 236–240; ALTHANN 1775, 35.

¹³⁵ 122. § Gesetzbuch 1808, 66; JENULL 1837, 120; EGGER 1816, 145.

¹³⁶ 1. §, 4–5. § HAJDU 1971, 466–467.

¹³⁷ 13–14. § Opinio 1831, 350.

¹³⁸ 131–137. § FAYER 2004/2, 39–40.

¹³⁹ SZLEMENICS 1817, 116; SZLEMENICS 1847, 104; VUCHETICH 1819, 243; SZOKOLAY 1848, 258–259, 261–262.

¹⁴⁰ „den Zuhalter, von dem die Weibspersonen zum Fall gebracht worden [...] er vielmehr abgewehret oder, nichts darum gewußt, nur wegen begangen fleischlicher Sünd zu bestraffen”; „impraegnator” 5. § Theresiana 1993, 238; ALTHANN, 1775, 36.

szabályozták a tettes azt a feltehetően gyakori esetet, amikor a fiatal lányt saját anyja veszi rá az elkövetésre.¹⁴¹

Az 1795. évi tervezet kissé pontatlanul határozta meg a felbujtást, viszont súlyosabban rendelte büntetni a rábíró magatartást kifejtő apát és a nő szüleit.¹⁴²

Mária Terézia törvénykönyve több helyen említette a bűnsegédi magatartást nemcsak a csecsemő megöléséhez kapcsolódóan, hanem a megelőző magzatelhajtási kísérletekkel összefüggésben is. Enyhítő körülménynek tekintette a fiatal tettesnél a saját anyja által megvalósított bűnsegélyt.¹⁴³

Az 1795. évi tervezet szerint bűnsegédi magatartást valósít meg az is, aki a terhesség eltitkolásához nyújtott segítséget. Mivel az eltitkolás önmagában nem tényállásszerű, itt egy sui generis bűnsegédi cselekményről van szó. Súlyosabban rendelte büntetni a cselekmény elkövetéséhez segítséget nyújtó apát és a szülőket. A tervezetben a részesség meghatározása több vonatkozásában emlékeztet a Theresiana szabályaira, megkockáztható az a feltételezés, hogy részben ez szolgált előképként.¹⁴⁴

A többi forrásban nem szerepel a részesség kérdése, tehát az általános szabályok vonatkoznak rá.

5. Szubjektív tényállási elemek

5.1. Szándékosság

A Theresiana szövege alapján kizárólag a szándékos elkövetést rendelte büntetni ennek a tényállásnak a keretein belül, a gyanújelek aprólékos felsorolása a szándék kialakulásának folyamatához kapcsolódott. A bírónak többek között rá kellett kérdeznie arra, hogy tudatában volt-e a terhességének és a szülés várható körülményeinek, tehát a tudati oldalt is alaposan vizsgálták. A terhesség eltitkolása és a félreeső helyen történő szülés előkészítése pedig az előre megfontolt, egyenes szándékkal történő elkövetésre utalt.¹⁴⁵

¹⁴¹ „Ob ihr Jemand, und wer zu Verthung des Kinds Rath, Anleitung, und Hülff geleistet habe? wie, und auf was Weise solches beschehen seye?” 4. §; „wenn ein minderjähriges Weibsbild aus Rath, Hülff, oder Anstiftung ihrer Mutter das Kind verthan hat” 7. § Theresiana 1993, 237, 239; ALTHANN 1775, 36.

¹⁴² 5. § HAJDU 1971, 466–467.

¹⁴³ „ob sie dem Kindsvatter vertrauet habe, daß sie von ihme schwanger seye, und das Kind umbringen wolle, was er dazu gesagt?”; „Ob sie von anderen seye gefraget, oder angesprochen worden, daß sie schwanger seye? und ob die Beywesende solches wahrgenommen? Ob ihre Mutter, oder Befreunde, oder wer sonst es gewußt habe, daß sie schwanger, oder der Geburt nahend seye?”; „Ob ihr Jemand, und wer zu Verthung des Kinds Rath, Anleitung, und Hülff geleistet habe? wie, und auf was Weise solches beschehen seye?” 4. §; „welche zur Kindesverthung wissentlich, und gefährlicher Weise Hülff, Beystand, und Vorschub leisten”; „qui dolose ad mortem infantis concurrunt”; „Zuhalter [...] wenn er zu Kindsverthung Hülff, und Rath geleistet”; „impraegnator” 5. §; „wenn ein minderjähriges Weibsbild aus Rath, Hülff, oder Anstiftung ihrer Mutter das Kind verthan hat” 7. § Theresiana 1993, 237–239; ALTHANN 1775, 36.

¹⁴⁴ 5. § HAJDU 1971, 466–467.

¹⁴⁵ „auch mit ihrem Willen, und geflissentlich allein, und ohne Hülff anderer Weiber gebohren”; „sie habe nicht gewußt, daß sie schwanger seye, habe dahero keine Schuld, daß ihr das Kind unversehens in der Abtritt gefallen”; „es seye ihr das Kind unversehens, und wider ihren Willen in das heimliche Gemach entfallen”; „sine sua culpa in latrinam”; „quod fuent gravida, se ignorasse dicat” 3. §; „Wann? und wie se es empfunden, daß sie schwanger seye? Ob, und wem sie etwann ihre Schwangerschaft vertrauet habe? oder warum sie solches verborgen, und in geheim gehalten? Ob, und wie lang sie des Vorhabens gewesen das Kind umzubringen? Ob sie dem Kindsvatter vertrauet habe [...] das Kind umbringen wolle, was er dazu gesagt?”; Ob sie von anderen seye gefraget, oder angesprochen worden, daß sie schwanger seye? und ob die Beywesende solches wahrgenommen? Ob ihre Mutter, oder Befreunde, oder wer sonst es gewußt habe, daß

A Josephina a szándékos elkövetést a halálos megsebesítést célzó cselekménnyel hozta összefüggésbe, és kizárólag ezt rendelte büntetni. Ez összefügg a kódex bűncselekmény-fogalmával, amely szerint bűntett csak szándékosan követhető el.¹⁴⁶ Ez a bűncselekménytani alapállás az 1803. évi kódexben is megmaradt, így a tevészel összefüggésben nem is említette a szándékosságot, kizárólag a mulasztásnál határozta meg.¹⁴⁷

Az 1795. évi tervezet szerkesztői is hangsúlyozták, hogy a szándékos mulasztás is büntetendő, a terhesség eltitkolását pedig súlyosító körülménynek tekintették, mivel ez az előre megfontoltságra utal.¹⁴⁸ Az 1830. évi tervezet is elfogadta ezt az álláspontot, amely megoldás egyértelműen a korábbi tervezetből származik.¹⁴⁹ Az 1843. évi javaslat az előre megfontoltságot súlyosabban rendelte büntetni, alapesetnek a szándékos elkövetést tekintette.¹⁵⁰

Szlemenics nem foglalkozott a kérdéssel, Vuchetich szűkszavú megjegyzése alapján is kizárólag a szándékos elkövetés releváns ennél a bűncselekménynél.¹⁵¹

Szokolay a definícióban nem szerepeltette ezt az elemet, a gondatlanság is felmerült, de csak olyan összefüggésben, hogy sem ezt, sem a szándékos mulasztást nem lehet azonos megítélés alá vonni a tevészel megvalósított öléssel. Említette, hogy a terhesség eltitkolása az előre megfontoltság jele lehet, de ezt Feuerbachtól eltérően nem tekintette a cselekmény fogalmi elemének. Az 1843. évi javaslat megoldását támogatta, amely az előre elhatározott elkövetést súlyosabban rendelte büntetni, mint az egyszerű ölési szándékot. A szándékosság megítélésénél kifejtette, hogy a nő különleges állapota miatt inkább az emberöléshez hasonlítható, mint a gyilkossághoz.¹⁵²

5.2. Gondatlanság

A csecsemőgyilkosság elvileg csak szándékosan valósítható meg, mégis felmerült a Theresianában a gondatlanságra utaló kifejezés a gyanújelek között. Althann viszont a megelőzést célzó rendészeti intézkedések elmulasztását gondatlanságnak tekintette.¹⁵³

Az 1795. évi tervezetben egy nagyon sajátos és nem igazán indokolható megfogalmazás szerepelt. A terhesség eltitkolását a csecsemő teljesen más ok miatt történő (véletlen) halála esetén gondatlanságnak minősítették. Mivel a nő cselekménye, vagyis az eltitkolás és a halál beállta között nincsen okozati összefüggés, nem lehetne megállapi-

sie schwanger, oder der Geburt nahend seye?" „Ob sie keine Reu in während- oder nach vollzogener That empfunden?" 4. §; „vorsätzlich, und gefährlicher Weise; „wenn die Unterlassung mit Fürsatz, und geflissentlicher Absicht auf die Ertödtung des Kinds beschehen ist"; „simulque de animo necandi pateat"; „durch Verschweig- und Verheeling ihrer Schwangerschaft einer bösen Absicht verdächtig gemacht"; „si non constet, omissionem dolose, & animo occidendi"; „wissentlich, und gefährlicher Weise Hülff, Beystand, und Vorschub leisten" 5. § Thesiana 1993, 237–238; ALTHANN 1775, 35–36.

¹⁴⁶ 90. §.; „A föben-járó vétkekre gonosz el-tökéllés kívántatik" 2. § Josephina 1788, 3, 44; MOOS, 1968, 177.

¹⁴⁷ 122. § Gesetzbuch 1808, 66–67; JENULL 1837, 120; EGGER 1816, 145.

¹⁴⁸ 3–4. § HAJDU 1971, 466.

¹⁴⁹ 13–14. § Opinio 1831, 350.

¹⁵⁰ 131–132. §, 134–136. § FAYER 2004/2, 39–40.

¹⁵¹ VUCHETICH 1819, 243.

¹⁵² SZOKOLAY 1848, 259–262.

¹⁵³ „das Kind seye ohne ihre Schuld tod vor ihr geböhren worden"; „sine sua culpa partum interesse afferit" 3. § Thesiana 1993, 237; ALTHANN 1775, 36.

tani a büntetőjogi felelősséget. Az eltitkolást önmagában nem rendeli büntetni, csak a „véletlen” miatt bekövetkező halálos eredmény teremti meg a büntethetőséget.¹⁵⁴

Szokolay magyarázatában említette a hanyagsággal és a gondatlan mulasztással történő elkövetést, de a szöveget vizsgálva nem egyértelmű az álláspontja. A vonatkozó részben élesebb határt vont a tevéses és a mulasztásos változat között, mint a gondatlan és a szándékos elkövetés között. Nem teljesen egyértelmű, hogy a hanyagságot miért emelte ki a gondatlanság fogalmi köréből. Az osztrák szabályozásra történő visszautalása viszont némi magyarázattal szolgál. Szokolay szerint az 1803. évi kódex a gondatlan elkövetést is büntetni rendeli, azonban az idézett rendelkezés csak szándékos mulasztást (durch absichtliche Unterlassung) tartalmazott, de gondatlan cselekményeket – a törvény felépítése miatt – nem. A fentiek alapján itt Szokolaynál a gondatlanság és a mulasztás közötti különbségek összemosódtak.¹⁵⁵

5.3. Motívum

A 18. század közepétől a közvélemény igen élénken érdeklődött a csecsemőgyilkosságok okai iránt, de ezeknek az okoknak általában tényállási jelentősége nem volt, pontosabban az összes ok vezetett a cselekmény privilegizált esetté válásához. A Theresianában mégis előfordultak ezek a körülmények, de csak a megelőzésre vonatkozó intézkedések bevezetőjeként. A kérdőpontok között szerepelt a közösülés önkéntességére vonatkozó kérdés, ez utal az egyik elképzelhető mozgatórugóra, hiszen erőszakos közösülés áldozatai is szerepelnek a tipikus elkövetők között.¹⁵⁶

Szokolay kissé romantikus stílusban végigszorolta az elkövető cselekményének elképzelhető mozgatórugóit, és elítélte a közösség megszégyenítő magatartását.¹⁵⁷

5.4. Célzat

A csecsemőgyilkosság nem célzatos bűncselekmény, sem a jogalkotó sem a szakirodalom nem kapcsol hozzá értékelendő célt. Az 1843. évi javaslat tartalmazta egyedül a kifejezést, a szövegből azonban kitűnik, hogy itt valójában az egyenes szándékot takarja ez a megfogalmazás.¹⁵⁸

¹⁵⁴ 3. § HAJDU 1971, 466.

¹⁵⁵ SZOKOLAY 1848, 259, 261; MOOS 1968, 241.

¹⁵⁶ „Ob sie durch Worte, oder Verheisung dazu beredet worden? oder freywillig?“, „ob sie dem Kindsvatter vertrauet habe, daß sie von ihme schwanger seye, und das Kind umbringen wolle, was er dazu gesagt?“ 4. §; „die mehreste Kindermorden von daher ihren Ursprung genommen, weilen 1mo. die zum Fall gebrachte Weibspersonen die ihnen bevorgestandene öffentliche Schandstarffen beföchtet; dann 2do weilen ihre Zuhalter sie treulos verlassen, und solch-geschwächte Weibspersonen von danumen in Kleinmuth, und Verzweiflung gerathen; oder 3tio. weilen sie geglaubet, daß ihre Schwangerschaft gänzlich veborgen seye, und durch Vertilgung ihrer Leibesfrucht verhüllet bleiben möge“; „1mo. Metus poenae publicae. 2do Derelictio, & persidia impraegnatoris, ac 3tio. Spes impraegnationem, & partum penitus occultati posse.“ 8. § Theresiana 1993, 237, 239.

¹⁵⁷ SZOKOLAY 1848, 261–262.

¹⁵⁸ 135. § FAYER 2004/2, 40.

IV. Gyermekkitétel

1. Elnevezés

Az önmaga ellátására képtelen gyermek kitevését különféle elnevezésekkel illették a vizsgált korszakban. A Theresiana külön kihangsúlyozta, hogy a gyermek veszélybe kerül ezáltal.¹⁵⁹

Az elemzett forrásokban egy kivételtől eltekintve kizárólag a gyermek kitevése szerepelt a bűncselekmény megnevezésében. Vuchetich Mátyás megjegyezte, hogy ez a bűncselekmény a magyar törvényekben ismeretlen, valamint magzatelhajtással együtt a csecsemőgyilkosság egyik elkövetési módjának határozta meg.¹⁶⁰

Az 1843. évi javaslat szakított a korábbi hagyományokkal és a bűncselekmény elnevezésébe is bekerül a tényállás új eleme (passzív alanya), a „gyámoltalan személy”.¹⁶¹

2. Jogi tárgy

A gyermekkitétel egy sajátos kétarcú bűncselekmény, amely nemcsak a csecsemőgyilkosságnál kifejtett jogi tárgyakkal rendelkezik, hanem van még két fontos mögöttes jogi tárgya is. Ezek a szándék alapján (ölési vagy egyéb) megkülönböztethető két lehetséges eset közül a másodikhoz kapcsolódnak. Részben erre a kettősségre utal a Theresiana, amikor bevezetésésként leszögezi, hogy a tényállás két esetet foglal magában. Althann ezt a két cselekményt külön §-ban tárgyalta, a magzatelhajtással együtt az öléses változatot, és önállóan a „valódi gyermekkitételt”.¹⁶² A Josephina és az 1795. évi tervezet minősített esetként kezelte, ha olyan követi el a cselekményt, akit gondoskodási kötelezettség terhel.¹⁶³ Sonnleithner szerint ez a cselekmény az államot is sérti, hiszen egy polgárát, a szülők pedig gyermeküket veszítik el, tehát három jogi tárgya lehet a cselekménynek.¹⁶⁴ Szokolay pontosan megfogalmazta, hogy a gondoskodással járó anyagi terhektől történő megszabadulás motiválta leginkább az elkövetőket.¹⁶⁵ Ebből következően mögöttes jogi tárgya a gyermekkitételnek a családon vagy egyéb jogviszonyon belüli gondoskodási kötelezettség fenntartása, valamint a rokoni és családi kapcsolatok épsége. A másik mögöttes jogi tárgy már csak igen távoli, egyetlen szerző sem említi, de a rendi korszakban kiemelt jelentőségű lehetett. A jogalkotó védelem alá helyezte ezáltal a gyermek rendi állását és a kapcsolódó vagyoni jogait is.

¹⁵⁹ 1. §; „Hinweglegung” 2–3. § Theresiana 1993, 243–244.

¹⁶⁰ 89. §, 116. § Josephina 1788, 44, 55; 122. § Gesetzbuch 1808, 66–67; HAJDU 1971, 468; Opinio 1831, 351; SZLEMENICS 1817, 120; SZLEMENICS 1847, 104, 108; VUCHETICH 1819, 258–259; SZOKOLAY 1848, 263.

¹⁶¹ FAYER 2004/2, 44.

¹⁶² 1. § Theresiana 1993, 243; ALTHANN 1775, 36–37.

¹⁶³ 117. § b) Josephina 1788, 55; 3. § HAJDU 1971, 468.

¹⁶⁴ SONNLEITHNER 1787, 246.

¹⁶⁵ SZOKOLAY 1848, 263–264.

3. Objektív tényállási elemek

3.1. Elkövetési tárgy

A gyermekkitétel passzív alanya a vizsgált jogforrásokban, tervezetekben és a szakirodalomban – eltekintve az 1843. évi javaslatától – kizárólag olyan gyermek lehet, aki életkoránál és ebből fakadó állapotánál fogva önmaga fenntartására és megvédésére képtelen. Jenull kifejezetten kizárta, hogy felnőtt ember elkövetési tárgya legyen ennek a cselekménynek. Egger viszont az ABGB-re utalva a 7. év alatti életkorhoz kapcsolta a passzív alannyá válást. Ennél pontosabb meghatározást még a kézikönyvek sem adnak, a Theresiana megfogalmazásából adódóan akár nagyobb gyermek is lehet elkövetési tárgya ennek a cselekménynek. Vuchetich kifejezetten meghatározta, hogy a gyermek törvényes vagy törvénytelen származása a cselekmény minősülése szempontjából nem releváns. Szokolay leszögezte, hogy nemcsak újszülött lehet passzív alany, hanem idősebb gyermek is. Azt viszont nem tartotta szerencsés megoldásnak, hogy életkori határt húzzanak, szerinte ugyanis az életkorból adódó állapot releváns, nem a gyermek naptári kora.¹⁶⁶ Ennek a kijelentésnek az elhatárolás szempontjából van kiemelt jelentősége, ugyanis újszülött sérelmére mindkét cselekmény elkövethető, idősebb gyermeket viszont csak kitenni lehet, az ölési cselekmény már minősített emberölés (rokongyilkosság). A probléma feltehetően az infans kifejezés kettős jelentéséből származhatott, ezért tartotta fontosnak ezt leszögezni.

Az 1843. évi javaslatban az alapesetben – a többi forrással megegyezően – az önmagán segíteni képtelen gyermek a passzív alany. A második esetben enyhébben rendeli büntetni az anyát, ha törvénytelen gyermekét teszi ki. A harmadik esetben a gondoskodási kötelezettséggel rendelkező által megvalósított tényállás már nemcsak gyermekre vonatkozik, hanem kiterjed más gyámoltalan személyre is. A negyedik esetben pedig már a 144–149. §-ban meghatározott cselekmények passzív alanya lehet a 150. §-ban definiált cselekmény elkövetési tárgya, amennyiben a korábbi elkövető által kitett személyt megtaláló nem gondoskodik a biztonságos elhelyezéséről.¹⁶⁷

3.2. Elkövetési magatartás

3.2.1. Tevés

A gyermekkitétel elkövetési magatartása csak tevással, aktív cselekvéssel valósítható meg, mert az elkövető a gyermeket valahova elhelyezi, sőt a szándékának megfelelő körülményeket teremt. Jenull kifejezetten a tevással megvalósítható cselekmény mellett foglalt állást. A Josephina az elrejtés kifejezést is szerepelteti ezzel kapcsolatban. A Theresiana megfogalmazása szerint ennél a cselekménynél nem erőszakos kézzel okozák a gyermek halálát, ezzel részben elhatárolta, részben összekapcsolta a két cselekményt. Hasonlóan vélekedtek az 1795. évi tervezet szerkesztői is. Szokolay a bűncse-

¹⁶⁶ 1. §; „ein/das Kind” 2–3. §, 5. §; „infans” 2. §; „worein das gefunden Kind eingewickelt ist, der verdächtigen Person eigenthümlich zugehörig zu seyn erfunden” 3. § Theresiana 1793, 243–244; 116–117. § a)–b) Josephina 1788, 55; 133–135. § Gesetzbuch 1808, 71–72; 1–4. § HAJDU 1971, 468; 1–3. § Opinio 1831, 351; SZLEMENICS 1817, 120; SZLEMENICS 1847, 104, 108; VUCHETICH 1819, 258–259; SZOKOLAY 1848, 263–264; JENULL 1837, 137; EGGER 1816, 154.

¹⁶⁷ 144–150. § FAYER 2004/2, 44–45.

lekmény befejezettségéhez a kitévés megtörténtét követelte meg, a gyermeket ért bármilyen sérülést vagy a halálát már csak büntetés kiszabása körébe utalta.¹⁶⁸

3.2.2. Mulasztás

A több helyen is szereplő elhagyás vagy elvetés kifejezés mulasztásos elkövetési magatartásra utal, azonban a tipikus elkövetői cselekmény az, amikor valahová elviszi a passzív alanyt és egyúttal ott hagyja, vagyis távozik a helyszínről.¹⁶⁹

A gyermekkitétel egyik speciális elkövetési magatartásaként határozta meg az 1843. évi javaslat azt, amikor valaki megtalálta a kitétt személyt, de nem tette meg a szükséges óvintézkedéseket. A törvény szövege határoz meg két olyan kötelezettséget (gondoskodás vagy hatóságnak bejelentés), amelynek megszegése büntetendő.¹⁷⁰

3.3. Szituációs elemek

3.3.1. Az elkövetés helye

A gyermekkitétel egy olyan bűncselekmény, ahol az elkövető szándékának kiderítéséhez és ebből adódóan a minősítéshez elengedhetetlen a szituációs elemek megfelelő mérlegelése. Az elkövetés helyének, vagyis annak a helynek, ahova a gyermeket az elkövető elhelyezte, kulcsszerepe volt, ezért mind a jogforrások, mind a szakírók különös gondot fordítottak ennek tisztázására.

Két csoportot lehet elkülöníteni, az egyik a félreeső, emberek által nem látogatott, vagy különben is veszélyes hely (pl.: erdő, mező, víz). Ebben az esetben következtetni lehet az elkövető legalább eshetőleges ölési szándékára.¹⁷¹ A másik esetben a kitévő szándékosan olyan helyet és körülményeket választ, ahol alappal reméli, hogy a gyermek nem hal meg, tehát nem terjed ki a szándéka a halálos eredmény bekövetkeztére.¹⁷²

Az 1843. évi javaslat meghatároz egy olyan elkövetési helyet, amely büntethetőséget kizáró ok: nem büntethető, aki lelenházban teszi ki, hagyja el a csecsemőt.¹⁷³

¹⁶⁸ 1. §; „expositionis”; „hingelegte”; „expositus” 2. § Theresiana 1993, 243; ALTHANN 1775, 36–37; 117. § a) Josephina 1788, 55; 133–134. § Gesetzbuch 1808, 71; JENULL 1837, 132; Maucher 1849, 330; EGGER 1816, 154–155; 1. §, 3–4. § HAJDU 1971, 468; 1. §, 4. § Opinio 1831, 351; 144–147. §, 149. § FAYER 2004/2, 44–45; SZLEMENICS 1817, 120; SZLEMENICS 1847, 104, 108; VUCHETICH 1819, 258; SZOKOLAY 1848, 263–264.

¹⁶⁹ 116. §, 117. § b)–c), 118. § Josephina 1788, 55–56; 144–147. §, 149. § FAYER 2004/2, 44–45; SZLEMENICS 1817, 120; SZLEMENICS 1847, 108; VUCHETICH 1819, 258; SZOKOLAY 1848, 263–264.

¹⁷⁰ 150. § FAYER 2004/2, 45; SZOKOLAY 1848, 264.

¹⁷¹ 1. §; „Wenn das Kind in einem Wald, freyen Feld, Garten, öffentlichen Strassen, oder Gassen, item an einem Wasser gefunden wird” 3. § Theresiana 1993, 243–244; ALTHANN 1775, 36; 117. § a) Josephina 1788, 55; SONNLEITHNER 1787, 250–251; 134. § Gesetzbuch 1808, 71; EGGER 1816, 155–156; 2–3. § HAJDU 1971, 468; 2. § Opinio 1831, 351; 146. § FAYER 2004/2, 44; SZLEMENICS 1817, 120; SZLEMENICS 1847, 108; VUCHETICH 1819, 259; SZOKOLAY 1848, 263.

¹⁷² 1. § Theresiana 1993, 243; ALTHANN 1775, 37; 118. § Josephina 1788, 56; SONNLEITHNER 1787, 250; 135. § Gesetzbuch 1808, 72; EGGER 1816, 156; 3. § b) HAJDU 1971, 468; 4. § Opinio 1831, 351; SZLEMENICS 1817, 121; SZLEMENICS 1847, 108; VUCHETICH 1819, 259; SZOKOLAY 1848, 263.

¹⁷³ 144. § FAYER 2004/2, 44.

3.3.2. Az elkövetés ideje

Az elkövetés ideje két szempontból is meghatározó lehet a cselekmény minősítése kapcsán. A kitévés ideje (télien, éjjel) alapján szintén következtetni lehet az elkövető szándékára. A másik mérlegelési szempont a passzív alany tulajdonsága, vagyis az életkora. Erre a problémára Szokolay István hívta fel a figyelmet, amikor kijelentette, hogy nemcsak újszülött sérelmére lehet elkövetni ezt a cselekményt.¹⁷⁴

Az elkövetés ideje a többi szituációs elemmel együtt utal a tettes ölési szándékára,¹⁷⁵ de az elkövető gondosan kiválaszthat olyan időpontot is, amikor szinte kizárt, hogy hamosan megtalálják.¹⁷⁶

3.3.3. Az elkövetés módja

A gyermekkítétel szituációs elemei közül az elkövetési módot is az elkövető szándékára utaló körülménynek kell tekinteni, azonban nem minden olyan szövegrész tekinthető ténylegesen elkövetési módnak, ahol ez a kifejezés szerepel. A Theresiana és Szlemenics Pál a csecsemőgyilkosság egyik módjaként jelölte meg a gyermek kitévését, ezzel tulajdonképpen az eltérő elkövetési magatartásra utalt, ez nem sorolható be a szituációs elemek közé.¹⁷⁷

A kitétel módjára vonatkozóan többnyire csak általános megjegyzések találhatók a jogforrásokban, a tervezetekben és az egykorú szakirodalomban, azonban a Josephina utalt egy lehetséges körülményre, az elrejtésre.¹⁷⁸

3.3.4. Az elkövetés eszköze

A gyermekkítétel minősítése szempontjából az elkövetés eszköze nem releváns, az elkövetési magatartás kifejtéséhez nincsen szükség semmilyen eszközre, ezért sem a jogforrások és kodifikációs munkák, sem a szakirodalom nem tesz említést róla.

3.3.5. Egyéb szituációs elemek

Az egyéb szituációs elemek közé sorolhatóak olyan körülmények, amelyek a többi szituációs elem közé nem illeszthetők be, de a minősítés szempontjából jelentőséggel bírnak. A Mária Terézia törvénykönyve ilyen körülménynek tekintette az elkövető anyagi körülményeit, ha jó lehetőségei voltak a gyermek ételmezésére, akkor súlyosabban, ha nem, akkor enyhébben rendelte büntetni. Enyhítő körülménynek számított az éhínség idején történő elkövetés, és a köztudomású szegénység, veszedelem. Ez tulajdonképpen az bűncselekmény egyik mozgatórugójára is utalt.¹⁷⁹ A többi vizsgált forrás

¹⁷⁴ SZOKOLAY 1848, 263.

¹⁷⁵ 2. § HAJDU 1971, 468; 146. § FAYER 2004/2, 44; SZLEMENICS 1817, 121; SZLEMENICS 1847, 108; VUCHETICH 1819, 258–259; SZOKOLAY 1848, 263.

¹⁷⁶ 2. § HAJDU 1971, 468; 146. § FAYER 2004/2, 44; SZLEMENICS 1817, 121; SZLEMENICS 1847, 108; VUCHETICH 1819, 258–259; SZOKOLAY 1848, 263.

¹⁷⁷ 1. § Theresiana 1993, 243; SZLEMENICS 1847, 104.

¹⁷⁸ 117. § a), 118. § Josephina 1788, 55; 146. § FAYER 2004/2, 44; SZLEMENICS 1817, 120–121; SZLEMENICS 1847, 108; VUCHETICH 1819, 258–259; SZOKOLAY 1848, 263.

¹⁷⁹ „wenn der Thäter, oder Thäterin das Kind zu ernähren gute Mittel gehabt hätte” „wenn der Thäter, oder Thäterin das Kind zu ernähren gute Mittel gehabt hätte, weder einer aus denen” 5. § „wenn solche

vagy óvintézkedések megtételétől vagy általánosságban a kítétel körülményeitől tette függővé azt, hogy az elkövető szándékát a bíró meg tudja ítélni.¹⁸⁰

3.4. Eredmény

A gyermekkítétel azért tekinthető kétarcú tényállásnak, mert az elkövető szándékától függően tulajdonképpen két bűncselekményt foglal össze az elkövetési magatartás azonosságá miatt. Az első cselekmény az elkövetőnek a halál bekövetkeztére irányuló szándéka alapján az emberölés egyik esete, a speciális elkövetési magatartásra tekintettel elkülönítve/nevesítve: az anya azért teszi ki a csecsemőt, hogy meghaljon. Ebben az esetben egy materiális sértő cselekményről van szó az eredmény szempontjából, a tényállásszerű eredmény pedig a gyermek halála. Amennyiben a halála nem következik be, tehát csak veszélybe kerül, megsérül vagy megbetegszik, akkor kísérletről lehet csak szó.

A második egy önálló bűncselekmény, amelynek elkövetési magatartása megegyezik az emberölés egyik lehetséges változatával, a kitevéssel, de itt az elkövető szándéka arra irányul, hogy ne neki kelljen gondoskodnia a csecsemőről: az anya azért teszi ki, hogy megtalálják, de azért ne derüljön ki az ő személye. Ebből adódóan olyan körülményeket teremt, amely a csecsemőre veszélyt jelentenek, de nem vezetnek önmagukban a halálához, amelyet az anya nem akar, és nem nyugszik bele. Itt egy materiális veszélyeztető bűncselekményről lehet beszélni, hiszen az a körülmény, hogy a csecsemő bizonyos ideig felügyelet nélkül, ellátatlanul van, már önmagában veszélyt jelent.

Ezt a kétarcúságot a korabeli jogalkotók és szerzők is érzékelték, a szándék alapján elkülönítve tárgyalták a lehetséges következményeket, ebből fakadt a Theresianában az a kijelentés, hogy két fő esete lehetséges.

Amennyiben az elkövető szándéka a csecsemő halálára terjed ki, három eredményről lehet szó: közvetlen életveszély, valamilyen egészségkárosodás, illetve halál. Sem a jogalkotók, sem a büntetőjogi szakírók nem foglalkoztak ebben az esetben az életveszély kérdésével, hiszen az elkövető szándékára utaló körülmények önmagukban is megfeleltek ennek a kritériumnak, pl.: téli éjszaka az erdőben csak vékony ruhába csavarva kitett csecsemő. A cselekmény minősülése szempontjából a kardinális kérdés a gyermek halála volt.

A csecsemő megmenekülése esetén enyhébben rendelték büntetni az elkövetőt, felismerve, hogy kísérleti stádiumban maradt a bűncselekmény. A bekövetkezett sérülést vagy betegséget a büntetés kiszabásánál vették figyelembe.¹⁸¹

Ha a kített gyermek meghalt, akkor gyilkosságnak nevezték és/vagy a befejezett emberölés (gyilkosság) büntetési tételének alkalmazását írták elő, mint a Theresiana, a Josephina, az 1795. évi javaslat. Az 1843. évi javaslat viszont a szándék ellenére nem minősítette ölési cselekménynek és nem így állapította meg a büntetést, hanem a „valódi

Hinweglegung zur Zeit einer grossen Hungersnoth, oder aus wissentlich- und bekannter Armuth, Eintalt, oder allzugossen Furcht beschehen wäre” 5. §; Theresiana 1993, 244.

¹⁸⁰ 134–135. § Gesetzbuch 1808, 71–72; 2. §, 4. § HAJDU 1971, 468–469; 3. § Opinio 1831, 351; SZLEMENICS 1847, 108; VUCHETICH 1819, 258–259.

¹⁸¹ „wenn aber das Kind noch lebendig gefunden, und bey Leben erhalten würde; „sin vero vivus, & incolumms repertus sit” 2. § Theresiana 1993, 243; 2–4. § HAJDU 1971, 468–468; 2. § Opinio 1831, 351; 150. §, 144. § FAYER 2004/2, 44–45; SZLEMENICS 1817, 120; SZLEMENICS 1847, 108.

gyermekkitétel” büntetésének kétszeresét határozta meg. Ez azért is különös, mert a magzatelhajtásnál viszont alkalmazott utaló szabályt a gyilkosságra vonatkoztatva.¹⁸²

A gondoskodási kötelezettség másra hártására irányuló szándék esetén az alapeset a kitett gyermek életét vagy testi épségét fenyegető közvetlen a veszélyhelyzet bekövetkezte, amelyet a kitétel körülményei (idő, hely, mód) határoznak meg. A Theresiana összeállítói – nyilvánvalóan a körülmények ismeretében – adottnak tekintették a veszélyhelyzetet, azonban nem derül ki a szövegből, hogy ez közvetlen veszélyt jelent-e. A Josephina és az 1803. évi kódex is úgy határozta meg, hogy az elkövető a veszélyhelyzet előidézését célul tűzve tette ki a gyermeket, ezt az álláspontot fogadta el Vuchetich Máttyás és Szokolay István is. A veszélyforrásokat (éhség, vadállatok, fagy) a Theresiana, Sonnleithner kommentárja és az 1795. évi tervezet – kissé kazuisztikus módon megfogalmazva a lehetséges eredményeket – tartalmazza.¹⁸³

Az esetek egy részében előfordult, hogy a gyermek teljesen sértetlenül és egészségesen került biztos helyre, ahol gondoskodtak róla, ez az alapeset.¹⁸⁴

Az 1843. év javaslat 150. §-ában szereplő elkövetési magatartást csak akkor rendeli büntetni a jogalkotó, ha a kitett személy meghal vagy megsérül. Ennek a szabályozási technikának az lehet az oka, hogy nem az elkövető idézte elő a veszélyt, hanem azt egy másik elkövető megelőző bűncselekménye keletkeztette.¹⁸⁵

A nem ölési szándékkal történt kitétel esetén a bekövetkezett sérülésre vagy a halálra kizárólag az elkövető gondatlansága terjedt ki, tehát a cselekmény vegyes bűnösséggel valósul meg. Amennyiben a gyermek megsérült,¹⁸⁶ vagy meghalt, akkor az eredményre tekintettel súlyosabb büntetési tételt határoztak meg.¹⁸⁷

Az 1843. évi javaslat egy sajátos „eredményhez” kapcsolódó esetet is szankcionálni rendelt, amikor a gyermeket nem találták meg, de a halála sem igazolható. Ennek az eredménynek a külön meghatározása is alátámasztja azt, hogy az élet és testi épség elleni bűncselekmények vonatkozásában a szabályozás túlzottan kazuisztikus.¹⁸⁸

3.5. okozati összefüggés

A gyermekkitételnél az elkövető cselekménye és a bekövetkező eredmény közötti okozati összefüggés fennállására vonatkozóan a vizsgált források a szituációs elemek

¹⁸² 1. §; „infans interit” 2. § Theresiana 1993, 243; 117. § c) Josephina 1788, 56; SONNLEITHNER 1787, 247; 2–4. § HAJDU 1971, 468–468; 144. §, 150. § FAYER 2004/2, 44–45; SZLEMENICS 1817, 120; SZLEMENICS 1847, 108; VUCHETICH 1819, 258; SZOKOLAY 1848, 263.

¹⁸³ 1. § Theresiana 1993, 243; 116. § Josephina 1788, 55; SONNLEITHNER 1787, 250–251; 133. § Gesetzbuch 1808, 71; EGGER 1816, 154; HAJDU 1971, 468; 1. § Opinio 1831, 351; 146. § FAYER 2004/2, 44; VUCHETICH 1819, 258; SZOKOLAY 1848, 263.

¹⁸⁴ „aber das Kind noch lebendig gefunden würde”; „sin vero infans salvus remanserit” 2. §, Theresiana 1993, 243; 2. §, 4. § HAJDU 1971, 468–469; 144. § FAYER 2004/2, 44; SZLEMENICS 1817, 120.

¹⁸⁵ 150. § FAYER 2004/2, 45.

¹⁸⁶ 144. § FAYER 2004/2, 44;

¹⁸⁷ „wenn das hingelegte Kind (obschon es wider Willen der Thäterin, oder des Thäters geschehen wäre) aus Hunger, Frost, oder anderen Ursachen also hinlänglich stürbe; „ex causa expositionis, licet praeter mentem exponentis occubuerit”; „wenn das Kind gar bald darauf, nachdem es gefunden worden, aus dieser Hinweglegung, und sonst aus keiner anderen erweislichen Ursach Todes verblichen wäre”; „an infans ante, vel post sui inventionem decesserit? dummodo expositio immediatam morti infantis causam dederit” 2. § Theresiana 1993, 243–244; 117. § c) Josephina 1788, 56; 3. § Opinio 1831, 351; 2. §; 4. § HAJDU 1971, 468–469; 144. § FAYER 2004/2, 44; 135. § Gesetzbuch 1808, 72; SZLEMENICS 1817, 121; SZLEMENICS 1847, 108; SZOKOLAY 1848, 264.

¹⁸⁸ 145. § FAYER 2004/2, 44.

alapján vonják le a következtetéseket. Amennyiben a hely, az idő és a mód okozza a kitett gyermek sérülését, betegségét vagy halálát, akkor az elkövető cselekménye és az eredmény között fennáll az összefüggés. Ezt annak ellenére ki lehet jelenteni, hogy a véletlen vagy „történetből” bekövetkezett haláleset is szerepel a korabeli szakirodalomban (Szlemenics). Nagyon lényeges körülmény, hogy az elkövetőnek tudnia kellett a kitétel körülményeinek veszélyes voltáról.¹⁸⁹ A gyermekkitétel befejezetté válik a gyermek életét vagy testi épségét fenyegető veszélyhelyzetbe kerüléssel, vagyis a kitevő távozásával. Ezt követően minden olyan következmény, amelynek oka nem a kitevő előtt keletkezett és a gyermeket „kitett állapotában” éri, okozati összefüggésben van az elkövetési magatartással, erre utal a Josephina rendelkezése is.¹⁹⁰ A Theresianában tűnik fel az a probléma, hogy miként kell a röviddel a megtalálás után bekövetkezett halált megítélni. A törvény szövege szerint ilyen esetekben meg kell vizsgálni, hogy más bizonyítható oka volt-e a gyermek halálának. Amennyiben ilyen nem mutatható ki, akkor a kitevő magatartását kell annak tekinteni.¹⁹¹

Az 1843. évi javaslat az okozati összefüggés kérdésében is igen sajátos megoldást alkalmazott azzal, hogy a kitett, de meg nem talált gyermek esetét külön kezelte. Itt ugyanis az eredmény hiányzik vagy nem bizonyítható, mégis megállapítja az elkövető felelősségét. Ebből következően itt megszakad a folyamat és egy vélelemre alapul az elkövető megbüntetése. Szokolay ezt a szabályt célszerű intézkedésnek tekintette.¹⁹²

4. Elkövetők

A tettesség kérdése igen érdekesen alakult a vizsgált forrásokban, ugyanis nem egyértelmű, hogy különös bűncselekményről van-e szó, vagy bárki lehet az elkövetője. A joganyag, a tervezetek és a szakirodalom összevetése alapján négy lehetséges megoldás kínálkozik: csak az anya; a szülők és gondozásra kötelezettek; bárki; bárki, de a gondozásra kötelezettek, minősített eset.

A Theresiana kétféle megoldást alkalmazott, az ölési szándékkal történő elkövetésnél csak az anyát jelölte meg lehetséges tettesként, de úgy, hogy a német szövegből csak a passzív alany minősége miatt derült ez ki. A gyanújelek kizárólag az anyára vonatkoznak, hiszen ő lehet a tipikus kitevő. A „valódi gyermekkitétel” elkövetője viszont bárki lehet, a német változat a tettes mindkét nemét használja a latin pedig a nemre nem utalóan jelöli az elkövetőt.¹⁹³

¹⁸⁹ 1. §: „wenn das hingelegte Kind [...] aus Hunger, Frost, oder anderen Ursachen also hinläßig stürbe”; „ex causa expositionis” 2. § Theresiana 1993, 243; 118. § Josephina 1788, 56; 144. § FAYER 2004/2, 44; SZLEMENICS 1817, 120–121; SZLEMENICS 1847, 101, 108; SZOKOLAY 1848, 263.

¹⁹⁰ 117. § c) Josephina 1788, 56.

¹⁹¹ „wenn das Kind gar bald darauf, nachdem es gefunden worden, aus dieser Hinweglegung, und sonst aus keiner anderen erweislichen Ursach Todes verblichen wäre”; „an infans ante, vel post sui inventionem decesserit? dummodo expositio immediatam morti infantis causam dederit” 2. § Theresiana 1993, 244.

¹⁹² 145. § FAYER 2004/2, 44; SZOKOLAY 1848, 264.

¹⁹³ 1. §: „Thäterin”; „wider Willen der Thäterin, oder des Thäters”; „per quam”; „exponentis”; „exponens”; „anbey dem Thäter, oder Thäterin”; „gegen Thäterin, oder Thäter”; 2. § „die Mutter”; „Weibsbild [...] welche Milch in Brüsten hätte 2. §”; „eine verdächtige Person”; „worein das gefundenen Kind eingewickelt ist, der verdächtigen Person eigenthümlich zugehörig zu seyn erfunden”; „der etwann dabey gefundene Namenszettel ihre Handschrift zu seyn erkennt wird”; „facinam” 3. § „der Thäter, oder Thäterin” 5. § Theresiana 1993, 243–244; ALTHANN 1775, 36–37.

Vuchetich Mátyás kifejezetten meghatározta, hogy kizárólag olyan személy elkövetői minősége releváns, aki vagy a természetnél fogva (szülők) vagy törvény alapján kötelesek a csecsemő tartására és gondozására, tehát nem kizárólag az anya valósíthatja meg. Szokolay ezt a kört kizárólag a felmenőkre szűkítette le.¹⁹⁴

Az 1803. évi osztrák kódexben nem szerepel a minősített eset, csakúgy mint az 1830. évi magyar tervezetben sem.¹⁹⁵

A Josephina rendelkezései szerint bárki lehet a cselekmény tettese, de a gondoskodásra kötelezett ilyen magatartása minősített eset, ezt a megoldást követte az 1795. évi tervezet is. Bizonyos szempontból Szlemenics Pál is bárki által elkövethető cselekménynek tekintette a gyermekkitételt, de nála csak az ölési szándékos elkövetési magatartásnál szerepel, hogy a vérrokon elkövetőt rokongyilkosságért kell felelősségre vonni.¹⁹⁶

A Deák-féle javaslat igen bonyolult rendszert hozott létre, ugyanis az alapeset (144–145. § és 147. §) elkövetői kizárólag a gyermek szülei lehetnek, ezt azonban a 149. §-ban kiterjeszti mindazokra, akikre rábízták a gyermeket. Ráadásul itt jelenik meg passzív alanyként a gyámoltalan személy is. A 148. §-ban a törvénytelen gyermek sérelmére az anya által elkövetett gyermekkitételt privilegizált esetként határozták meg és a nem ölési szándékkal elkövetett változatra visszautalva a büntetési tétel felét határozták meg. Ezt követően a javaslat öt év rabságban határozza meg a 151. §-ban foglalt cselekmény büntetését. Ez nyilvánvalóan elírás, hiszen a megjelölt szakasz a testi sértés fejezetében található, feltehetően az ölési szándékkal történő kitételre utaltak vissza. Ennek alapján gyermek vagy gyámoltalan személy sérelmére gondozásra kötelezett követheti el, a törvénytelen gyermek anyja által megvalósított cselekmény pedig privilegizált eset. Ettől teljesen külön kell kezelni a 150. §-ban foglaltakat, amelynek elkövetője bárki lehet, kivéve azt, aki a csecsemőt vagy a gyámoltalan személyt kitétte. Szokolay támogatta ezt a törvényszerkesztési megoldást.¹⁹⁷

Az elkövetőkhöz kapcsolódó többi kérdésről (társtettes, részesek) nem tartalmaznak információkat a vizsgált források.

5. Szubjektív tényállási elemek

5.1. Szándékosság

A gyermekkitétel bűncselekményének kulcskérdése a szubjektív tényállási elemekben, pontosabban abban rejlik, hogy az elkövető szándéka mire irányult. A tényállás tulajdonképpen két bűncselekményt foglal magában az emberölés egyik specális esetét és a „valódi gyermekkitételt”. Előbbi esetben az elkövető a gyermek vagy a gyámoltalan személy halálát kívánta vagy abba belesyugodott.¹⁹⁸ A „valódi gyermekkitétel” bűncse-

¹⁹⁴ VUCHETICH 1819, 258; SZOKOLAY 1848, 263.

¹⁹⁵ 133–134. § Gesetzbuch 1808, 71; EGGER 1816, 154; 1. §, 3. § *Opinio* 1831, 351.

¹⁹⁶ 116–117. § b) Josephina 1788, 55–56; SONNLEITHNER 1787, 251–252; 1. §, 3–4. § HAJDU 1971, 468; SZLEMENICS 1817, 120–121; SZLEMENICS 1847, 108.

¹⁹⁷ 144. §, 147–150. § FAYER 2004/2, 44–45; SZOKOLAY 1848, 264.

¹⁹⁸ 1. § *Theresiana* 1993, 243; 2–3. § a). 4. § HAJDU 1971, 468; 2. § *Opinio* 1831, 351; 147. § FAYER 2004/2, 45; SZLEMENICS 1817, 120; SZLEMENICS 1847, 108; VUCHETICH 1819, 258–259; SZOKOLAY 1848, 263–264.

lekményéhez más szándék tartozik, amely nem irányulhat sem a csecsemő halálára, sem testi sértés okozására.

A Josephina és ennek nyomán az 1803. évi osztrák kódex a gyermek veszélybe sodrását jelölte meg az elkövető szándékaként, ez az 1795. évi tervezetbe is bekerült, valamint Vuchetich Mátyás is említést tett erről.¹⁹⁹

Az 1830. évi tervezet negatív meghatározással élt, nem ölési szándékkal történő kitétel szerepel benne.²⁰⁰

A vizsgált források alapján a tettes akarhatta azt is, hogy másra hárítsa a gondoskodási kötelezettségét,²⁰¹ vagy megmeneküljön a házasságon kívüli kapcsolat miatt fenyegető büntetéstől és/vagy szégyentől.²⁰² Ezek a kívánságok, célok lehetnek a szándékos-ság elemei is, de inkább célzatként értelmezhetők.

Az ölési szándék megállapítása általában a kitétel körülményei alapján történhet, de a Theresiana szerkesztői igen aprólékosan körülírták azokat a gyanújeleket, amelyekből erre lehetne következtetni, ilyen például a korábban megkísérelt magzatelhajtás.²⁰³

Az elkövető szándékáról képviselt álláspont alapján három csoportba lehet sorolni a törvényeket, tervezeteket és a szakirodalmat. Az első csoportba sorolható források az ölésre kiterjedő szándékot és a pusztá kitéltet is egy tényállásba tartozónak tekintették, egy cím alatt tárgyalták, azonban elhatárolási problémák merültek fel a gyilkosság és a gyermekkitétel között. Ide tartozik egyértelműen a Theresiana, az 1795. évi tervezet, az 1830. évi operátum, Szlemenics Pál, Vuchetich Mátyás és bizonyos keretek között az 1843. évi javaslat is. A Theresiana megfogalmazásai több helyen (fenyegető veszélyek, indítékok) visszaköszönek az 1795. évi munkálatban, mindkét normaszöveg az ölési szándékon kívül említette a gondoskodás áthárítását és a büntetéstől való menekülés lehetőségét, a Josephinához kapcsolható viszont a veszélyhelyzet előidézésének szándéka. Az 1830. évi tervezet sokkal absztraktabban, negatív meghatározással képviselte ezt az álláspontot. Szlemenics Pál szűkszavú meghatározása nem ad lehetőséget következtetés levonására, Vuchetich szerint viszont a veszély előidézésére is kiterjedhet a szándék. Az 1843. évi javaslat nagyon sajátos megoldással élt, a 147. §-ban megjelölte az ölési szándékot, de a büntetési tétel lényegesen alacsonyabb annál, mintha gyilkossággént vagy emberölésként tekintette volna. Kérdéses, hogy itt törvényszerkesztési hibáról van-e szó, vagy tudatos döntés eredménye az aránytalanul enyhe büntetés.

A második kategóriába a Josephina és az 1803. évi ausztriai törvénykönyv sorolható, a jogalkotó kizárólag a veszély előidézését jelölte meg elképzelhető szándékként, és a körülményeket a bűncselekmény változataiként határozta meg.

A harmadik – kissé bizonytalan – álláspontot Szokolay István képviselte, aki többször kijelentette, hogy az elkövető szándéka irányulhat a halálos eredményre is, de ez elhanyagolható arányban fordul elő, a tipikus a tartási kötelezettség áthárítása, és az elkövető szándéka a veszélyhelyzet előidézésére is kiterjed. Ennek kapcsán pártolta a gyilkosságnál és a csecsemőgyilkosságnál enyhébb büntetés előírását.²⁰⁴

¹⁹⁹ 116. § Josephina 1788, 55; 133. § Gesetzbuch 1808, 71; JENULL 1837, 137; 1. § HAJDU 1971, 468; VUCHETICH 1819, 258; SZOKOLAY 1848, 263.

²⁰⁰ 2. § Opinio 1831, 351.

²⁰¹ 1. § Theresiana 1993, 243; 3. § b) HAJDU 1971, 468; 144. § FAYER 2004/2, 44; SZOKOLAY 1848, 263–264.

²⁰² 1. § Theresiana 1993, 243; 3. § b) HAJDU 1971, 468.

²⁰³ „wenn die Mutter boshafter Weise ihren schwangeren Leib verborgen, oder die Geburt abzutreiben sich bemühet” 3. § Theresiana 1993, 244.

²⁰⁴ SZOKOLAY 1848, 263–264.

A fentiek alapján megállapítható, hogy az elkövető szándéka az első változatban kifejezetten a passzív alany halálára irányult. A „valódi gyermekkitétel” esetében viszont a tettes szándéka kettős is lehet. Egyrészt mindenképpen irányul a veszélyhelyzet kialakulására, hiszen tudatos tevékenységével maga idézi elő, vagy próbálja csökkenteni, másrészt irányulhat másra is, amely azonban nem lehet a csecsemő halála vagy sérülése, mert akkor más bűncselekmény valósul meg. A „valódi gyermekkitétel” egy materiális veszélyeztető bűncselekmény, amelynél a bekövetkező sérülés, betegség, illetve halál nem lehet szándékos, erre egyedül a kitevő gondatlansága terjedhet ki. Ebből következően a cselekmény az eredmény alapján meghatározott minősített esetei vegyes bűnösséggel valósulnak meg. Erre a tényre utal az 1795. évi tervezet is, amikor a korabeli bűnösség felfogás keretein belül gondatlanságként azonosítja annak az elkövetőnek a cselekményét, aki óvintézkedéseket tett a csecsemő életben maradása érdekében.²⁰⁵

5.2. Gondatlanság

A gyermekkitétel kapcsán egyetlen esetben merülhet fel a gondatlan elkövetés lehetősége, az 1843. évi javaslat 150. §-ában megfogalmazott tényállás kapcsán. A cselekmény vegyes mulasztásos bűncselekmény, amely szándékosan és gondatlanul is megvalósítható.

5.3. Motívum

A bűncselekmény elkövetésének indító oka a gyermekkitétel esetében is csak akkor bír jelentőséggel, ha a minősítés szempontjából is releváns. A motívumok értékelését a Josephina és az 1803. évi osztrák kódex kifejezetten kizárta.²⁰⁶ A Theresianában szereplő mozgatórugók közül enyhítő körülménynek számított az éhínség, ismert szegénység és veszély, ezeket lehet motívumnak tekinteni.²⁰⁷ A többi ilyen jellegű körülmény, tehát a szegény és a félelem nem minősíthető büntetőjogi értelemben vett motívumnak.²⁰⁸

5.4. Célzat

A gyermekkitétel elkövetőjének célja lehetett a gyermek kitételével, hogy másra (állam, helyi közösség, apa) hártsa a gondoskodási kötelezettségét,²⁰⁹ esetleg elkerülje a paráznaság vagy a házasságtörés következményeit.²¹⁰

²⁰⁵ 4. § HAJDU 1971, 469.

²⁰⁶ 116. § Josephina 1788, 55; 133. § Gesetzbuch 1808, 71; EGGER 1816, 155.

²⁰⁷ „wenn der Thäter, oder Thäterin das Kind zu ernähren gute Mittel gehabt hätte, weder einer aus denen”; 5. § „wenn solche Hinweglegung zur Zeit einer grossen Hungersnoth, oder aus wissentlich- und bekannter Armuth, Eintalt, oder allzugossen Furcht beschehen wäre” 6. § Theresiana 1993, 244.

²⁰⁸ 1. § Theresiana 1993, 243; 3. § b) HAJDU 1971, 468; SZOKOLAY 1848, 263–264.

²⁰⁹ 1. § Theresiana 1993, 243; 3. § b) HAJDU 1971, 468; 144. § FAYER 2004/2, 44; SZOKOLAY 1848, 263–264.

²¹⁰ 1. § Theresiana 1993, 243; 3. § b) HAJDU 1971, 468.

Összefoglalás

A fentiek alapján megállapítható, hogy a csecsemőgyilkosság vonatkozásában az osztrák szabályozás és a kapcsolódó irodalom már az 1803. évi kódex rendelkezéseivel eljutott a minősített gyilkosságtól (rokongyilkosság) a törvénytelen gyermek sérelmére elkövethető privilegizált esetig. A magyar jogalkotási folyamat és a kézikönyvek ehhez a fejlődéshez csatlakoztak, az 1795. évi tervezet bizonyos rendelkezéseinek előképeként a Theresiana azonosítható. Az 1830. évi operátum a csecsemőgyilkosság tényállásánál csak részben épült a korábbi magyar tervezetre, viszont közeli kapcsolatot mutat az 1803. évi kódex rendelkezéseivel. Az operátumban már privilegizált eset a csecsemőgyilkosság, viszont nemcsak a törvénytelen származású csecsemőre vonatkozóan. Az 1843. évi javaslat már egyértelműen privilegizált esetként kezelte a nem törvényes újszülött sérelmére történő elkövetést, de ez a tényállás nem köthető osztrák előképekhez.

A gyermekkitétel tényállásában a korabeli jogtudomány tulajdonképpen az elkövetési magatartásra tekintettel két bűncselekményt foglalt össze. Az ölési szándékkal megvalósított gyermekkitétel valójában emberölés, a „valódi gyermekkitétel” viszont kizárólag veszélyeztető szándékkal valósítható meg, a testi épségben és egészségben okozott sérelemre, valamint a passzív alany halálára az elkövető gondatlansága terjed ki. A két cselekmény elválása az osztrák szabályozásban és a szakirodalomban már a 18. század végére megtörtént (Josephina), a magyar jogalkotási folyamatban és a kézikönyvekben viszont még 1848-ra sem történt meg a gyermekkitétel kiválása a tágan értelmezett gyilkosság fogalmköréből. A két korai tervezetbe (1795, 1830) elemek kerültek át az ausztriai joganyagból, a modernebb szakirodalom – néha félreértve – hivatkozta az osztrák törvényeket, de mégsem differenciálódott a kora-újkori gyermekkitétel. Az 1843. évi javaslat minden elemében eltért a korábbi magyar megoldásoktól és az osztrák jogtudomány eredményeitől.

Függelék

Theresiana

Sechsendachtzigster Artikel von dem Vatter-Kinder-und Eheleutmord. [...]

Parricidium stricte parentum, & liberorum, latius vero etiam conjugum, consanguineorum, & affnium caedem complectitur.

§. 1. Einen Vattermord begehet, wer seinen leiblichen Vatter, oder Mutter, Großvater, oder Großmutter, und weiters in dem Grad hinauf verwandte Personen boshaftig tödtet, er seye gleich in-oder ausser der Ehe von ihnen erzeugt worden; und es ist eine gleichmäßige Missethat, wenn Vatter, oder Mutter ihre Kinder, oder die Eheleute einander umbringen: worunter in weiterem Verstand auch anderen nahen Anverwandten, oder verschwägerten Personen verübte Todschlag begriffen wird. [...]

Siebenundachtzigster Artikel von dem Kinderverthun, oder Mordthat, so an neugebohrnen Kindern beschiehet. [...]

Infanticidium sub generalitate parricidii jam comprehenditur, sed ob quasdam suas specialitates hic seorsim tractatur.

§. 1. Es sind zwar unter dem nächst vorhergehenden Artikel von dem Vattermord in allweg auch die Mütter begriffen, welche ihre leibliche Kinder entweder in-oder gleich nach der Geburt des Lebens zu berauben, und heimlich zu verthun sich vermessen; weilen aber bey diesem Laster viel unterschiedliche nothwendige Puncten in Abführung des Processes wohl zu merken sind, so haben Wir zu besserer Nachricht solche in einem besonderen Artikel zu verfassen für nöthig befunden. [...]

Neunundachtzigster Artikel von gefährlicher Hinweglegung der Kinder. [...]

Quoad expositionem infantum duo casus principaliores inter se discernendi sunt. 1mus. Si mater infantem in locum solitarium, & ab hominum conspectu remotum eo fine abjecerit, ut ibi inedia, vel quoquo demum modo pereat. 2dus Est, si ad effugiendam fornicationis, vel adulterii vituperium mater infantem in loco pervio, & conspicuo eo animo exposuerit, ut vel ipse pater, vel praetereuntes commiseratione ducti eum tollant, & educant.

§. 1. Was gestalten diejenige zu bestraffen seyen, welche zwar an ihren Kindern mit gewalthätiger Handanlegung sich nicht vergreifen, jedoch vorsätzlich, und freventlicher Weise dieselbe, um ihrer los zu werden, in Gefährlichkeit von sich gelegt haben? da sind fürnehmlich folgende zwey unterschiedliche Hauptfälle wohl zu beobachten: deren

Der erstere: so ein Kind in ein einsames, und von Gemeinschaft der Leuten entlegenes Ort zu dem Ende vorsätzlich hingelegt wird, damit es daselbst vor Hunger, oder hilflos sterben, und verderben solle; und das Kind stürbe darüber.

Der andere Hauptfall ist, wenn das Kind nicht aus Fürsatz, um dasselbe in augenscheinliche Lebensgefahr zu setzen, noch auch in ein einsam- oder weit entlegenes, sondern an ein solches Ort, an welchem die Leute immerzu, und stets pflegen vorüber zu gehen, zu dem Ende hinweggeleget würde, daß entweder die Vorbeygehende, oder derjenige, so Vatter zum Kind angegeben wird, sich dessen erbarmen, dasselbe annehmen, und erziehen sollen, und damit die Kindsmutter andurch der Straffe, auch Schand, und Spott des Ehebruchs, oder Hurerey entgehen möge.

(Theresiana 1993, 234, 236, 243.)

Josephina

Negyedik fejezet: Az egyenesen az Embernek életét, és testi bátorságát illető vétkekről.

89. §. A főben járó vétkek, mellyek egyenesen az Embernek életét, és testi bátorságát illetik, ezek: a) a közönséges gyilkosság: b) a latorság: c) a meg-előzhetetlen gyilkosság (Meuchelmord, homicidium proditorium): d) a bélett gyilkosság (Bestellung zum Morde, Assassinium) e) a baj-vivás: f) a méh gyümölnsnek el-hajtása: g) a gyermekeknek el-vetése: h) az erőszakos sebesítés: i) az önnön magán tett gyilkosi erőszak.

90. § Gyilkosságba esik, a ki halált szerző fegyverrel valamely emberre rohan, vagy ötet egyébkint erőszakkal illeti, úgy, hogy ötet halálosan meg-sebesítse, és a meg-sebesítettnek halála leg-ottan, vagy valamely időköz után a nélkül, hogy helyre hozatasson azonban egészsége, szükségképen következzen.

91. §. A közönséges gyilkosságnak büntetése az első garádcis hoszszas kemény fog-ság.

92. §. Ha a közönséges gyilkosság, és annak következendő nemei által az atyai, anyai, és gyermeki szeretetnek, a házassági hívségnek, és a 85. §ban meg-nevezett garádcisokra (mellyekhez itt a Szülőknek, és az Öseknek testvéreit is oda kell-számlálni) ki-terjedő Atyafiságnak kötele-is meg-sértetik egyszer s mind, vagy végtére ama szoro-sabb kötelezés-is, mellyre nézve a gyilkos a meg-ölettetetthez tisztelettel vólt köteles viseltetni, akkor a büntetés a második garádcis hoszszas, és kemény fogságra határoz-tasson, sött még érezhető fenytékekkel meg is súlyosítottasson.

93. § Az ilyen súlyosítások még akkor-is meg-történyenek, ha a gyilkosságnak módgyából egy különös kegyetlenség tetszik-ki, s az a szándék, hogy a Gyilkos a meg-ölettetettnak keservessebbé kereste tenni a halált. [...]

116. §. A ki eleven gyermeket olly nyomban, mellyben életének fen-tartására nintsen elegendő tehetsége, el-vet a végre, hogy a halálnak veszedelmére ki-tegye, vagy hogy tsak a történetnek hagygya-is szabadítását, a gyermek veszedelmes el-vetésének vétkével terheli-meg magát, akármelly szándékból tselekedte légyen ezt a törvénytelen-séget, és minden külömbség nélkül, akár valóban meg-történt az el-vetett gyermeknek halála, akár nem.

117. §. a) Ha az el-vetés egy magányos, és az embereknek szokott látogatásától távül-lévő helyen történt, vagy ha az el-vetett gyermek úgy el-volt rejtve, hogy azt a mellette el-menők nem könnyen láthatták-meg, vagy hogy sírását hallani vagy lehetet-ten vólt, vagy leg-alább igen nehéz.

b) Ha a gyermeket az vetette-el, a ki a természeti, vagy a polgári törvényektől arra köteleztetett, hogy az el-vetett gyermeknek táplálásáról s meg-tartásáról szorgalmatoskodgyon.

c) Ha az el-vettetett gyermeknek halála, minekelötte fel találtatott, valóban megtörtént, és úgy, hogy erre az el-vetés adott okot, akkor ennek a véteknek büntetése a két első esetekben az első garáditsi, az utolsó esetben pedig második garáditsi tartós, és kemény fogság, mellyet még a közbe-jött gonoszsnak garáditsa szerént meg-is kell súlyosítani.

118. §. Ha pedig az el-vetés egy az emberektől közönségesen meg-látogattanni szokott helyen történt, és úgy, hogy a gyermek feltaláltatásának szükségképen következni kellett, vagy azt leg alább mindenképen reményleni lehetett, akkor ennek a véteknek büntetése az első garáditsi ideig-való gyengébb fogság, és nyilvánvaló munka.

(Josephina 1788, 44–46, 55–56)

1803. évi kódex

Sechszehntes Hauptstück: Von dem Morde und Todtschlage. [...]

§. 122 (Strafe des Kindesmordes.) Gegen eine Mutter, die ihr Kind bey der Geburt tödtet, oder durch absichtliche Unterlassung des bey der Geburt nöthigen Beystandes umkommen läßt, ist, wenn der Mord an einem ehelichen Kinde geschehen, lebenslanger schwerster Kerker zu verhängen. Was das Kind unehelich, so hat im Falle der Tödtung zehn bis zwanzigjährige; dafern aber das Kind durch absichtliche Unterlassung des nöthigen Beystandes umkam, fünf bis zehnjährige schwere Kerkerstrafe Statt. [...]

Achtzehntes Hauptsstück: Von Weglegung eines Kindes.

§. 133. (Weglegung eines Kindes.) Wer ein Kind in einem Alter, da es zur Rettung seines Lebens sich selbst Hülfe zu verschaffen unvermögend ist, weglegt, um dasselbe der Gefahr des Todes auszusetzen, oder auch nur, um seine Rettung dem Zufalle zu überlassen, begeht ein Verbrechen, was immer für eine Ursache ihn dazu bewogen habe.

§. 134. (Strafe.) Wenn das Kind an einem abgelegenen, gewöhnlich unbesuchten Orte, oder unter solchen Umständen weggeleget worden, daß die baldige Wahrnehmung und Rettung desselben nicht leicht möglich war; so ist die Strafe schwerer Kerker von einem bis zu fünf Jahren; und wenn der Tod des Kindes erfolgt ist, von fünf bis zehn Jahren.

§. 135. Wenn aber das Kind an einem gewöhnlich besuchten Orte, und auf eine Art weggeleget worden, daß die baldige Wahrnehmung und Rettung desselben mit Grund erwartet werden konnte; so ist die Weglegung mit Kerker zwischen sechs Monaten, und einem Jahre zu bestrafen. Wäre der Tod des Kindes dennoch erfolgt; so ist die Strafe Kerker von einem bis fünf Jahre.

(Gesetzbuch 1808, 66–67, 71–72.)

1795. évi tervezet

A polgárok élete és testi épsége elleni bűntettek [...]

XXI. szakasz: A csecsemőgyilkosságról

1. §. Az újszülött gyermekek megölését nevezzük csecsemőgyilkosságnak; ha ugyanis a szülést követő hosszabb időköz elteltével ölik meg a szülők gyermekeiket, akkor az ilyen gonosztett már gyermekgyilkosság, amelyről az előző szakaszban szó volt.

2. §. E bűntettet többnyire a házasságon kívül született gyermekek ellen szokták elkövetni. Éppen ezért, hogy ez megelőzhető legyen, a leányanyákat, nemcsak addig, amíg a terhüket méhükben hordozzák, hanem az után is, hogy megszülték magzatukat, tilos büntetés vagy akár a templomokban, akár egybűt történő megszegyenyítés alá vonni. Sőt: közülük mindazoknak, akik kellő időben jelentkeznek az illetékes hatóságnál, a köz részéről minden segítséget meg kell adni, hogy attól is kártalanítást kaphassanak, aki terhességüknek okozója volt.

3. §. Még az sem követelmény, hogy a méhének terhét hordozó nő közvetlenül jelentkezék a hatóságnál. Elegendő az is, ha állapotát a szülés előtt közhitelű személynek felfedi, e személy lehet vérrokona is; s ez a személy azután, a nála jelentkezett nő bármiféle zaklatása nélkül, a szükséges intézkedések megtétele céljából jelent a ténnyt a hatóságnak. Egyébként, csecsemőgyilkosság esetében a terhesség előzetes elhallgatása mindig súlyosbító körülménynek, s a csecsemő véletlen halála esetén gondatlanságnak számítandó be.

4. §. Az anyának nemcsak a saját maga által kezdeményezett bármely olyan tette számít csecsemőgyilkosságnak, amelynek rendes és az anya előtt is ismert folyamata szerint a csecsemő halála bekövetkezett, hanem a csecsemő élete fenntartásához szükséges anyai kötelesség gonosz szándékú elmulasztása is csecsemőgyilkossággként büntethető.

5. §. Részes e bűntettben aki akár tanáccsal, akár tettekkel hozzájárul akár a terhesség, akár a szülés eltitkolásához, avagy bármiféle módon okot ad arra, hogy csecsemőgyilkosság kövessék el. Ha pedig a teherbeesés okozója, vagy a csecsemőgyilkos nő szülei biztatták fel őt a tett elkövetésére, különösen ha magánál a csecsemőgyilkosság aktusánál is segítettek, mindenkor súlyosabban kell bűnhődniük, mint az idegeneknek, és a körülmények különbözősége szerint akár a csecsemőgyilkos nővel azonos büntetésnek kell őket alávetni.

6. §. Végül: a büntetést a gondatlanságnak és a szándékosságnak a büntény össze körülményeiből kihámozandó arányosításával kell kiszabni, az emberölésről szóló szakaszban foglaltak figyelembevételével. [...]

XXIII. szakasz: A csecsemők kitételéről

1. §. Közbüncselekményben bűnös az, aki élő csecsemőt abban az életkorában, amikor nem képes még saját életét megoltalmazni, azzal a célzattal teszi ki, hogy odadobja a halálnak; vagy: hogy élete megmaradását legalábbis a véletlen szerencsére bízva.

2. §. Az ölési szándékot a hely, az idő és a tett egyéb körülményei alapján lehet felismerni; lehet közvetlen vagy közvetett; továbbá van eset, amikor a rátaláláskor még él a csecsemő, s van amikor már halott.

3. §. Más megítélés alá esik az:

a) ha a kitétel ölési szándékkal történt, és ha a csecsemőt elhagyatott és a szokásos emberi közlekedéstől távol eső helyre teszik ki azzal a céllal, hogy éhen vesszék vagy fagyhalált haljon, vagy a vadállatok tépjék szét, avagy bármely más módon pusztuljon el;

b) ha csecsemőt nem azzal a szándékkal teszik ki, hogy meghaljon, éppen ezért biztosabb és olyan helyre, ahol sok ember jár és gyakran; mégpedig azzal a céllal, hogy vagy a szülőapja, vagy más megkönyörüljön rajta, s a büntetés vagy az anya gyalázata elkerülhető legyen.

c) Mindkét esetben enyhébben kell büntetni a tettest, akkor, ha a csecsemőt élve és életerősen találták meg.

d) De súlyosabb legyen a büntetés akkor, ha a csecsemőt az tette ki, akire annak oltalmát mind a természeti, mind polgári törvények köteleességként reáruházták.

4. §. Ha viszont a csecsemő halála azt megelőzően következett be, hogy rátaláltak, a bűncselekményt mindig emberölésnek kell tekinteni, és a büntett mennyiségét, minőségét, nemkülönböztetve is az emberölésekre megadott szabályok szerint kell kimérni. Az emberölés büntetésének szigorítása e helyütt csak igen ritkán kap helyet, mert végül is a csecsemőhöz nem nyúl senki erőszakos kézzel, és a kitévőnek többnyire megmarad az a reménye, hogy a csecsemő életét a véletlen szerencse megmentheti. Amennyiben a kitétel ölési szándékkal történt, a kitétt csecsemő viszont mégis megmenekül, akkor a bűntényt megkísérelt, de végbe nem vitt emberölésnek kell tekinteni. Ha viszont a kitévő a kitételkor bizonyos óvintézkedéseket tesz a csecsemő épen maradása érdekében, s a csecsemő ennek ellenére elpusztul, a gondatlanság fokát a megtett óvintézkedések mennyisége szabja meg. Végül pedig; ha a csecsemő sem életében, sem egészségében semmi kárt sem szenved, a büntetést a körülmények jellege szerint kell megítélni.

5. §. Így tehát: a gondatlanság első fokán a büntetés egy naptól egy hónapig; második fokán egy hónaptól három hónapig; harmadik fokán háromtól hat hónapig terjedő börtön. A szándékosság első fokán hat hónaptól egy évig; második fokán egytől két évig; harmadik fokán kettőtől három évig terjedő börtön.

(Hajdu 1971, 462, 466–469.)

1830. évi tervezet

Classis II. De delictis, quae Jura connata Homini laedunt.

Articulus XIII. De Homicidio in genere, ejusque speciebus.

§. 1. Violentia hominis per hominem cum injuria facta interemptio homicidium est.

§. 2. Criminis homicidii culposi reus carcere ab uno mense ad annos tres; dolosi vero ab uno ad annos octo punietur in summo autem imputationis gradu, utpote si homicidium praemeditatum in pluribus personis, aut gravida muliere, in cognatione, vel

affinitate juncto, amico, et benefactore, in persona distinctiori, modo ac malitia extraordinaria patratum sit, poena etiam gladii locum habebit, casus vero qualificatorum homicidiorum cum suis poenis in subsequis Articuli hujus paragraphis per expressum recensentur, signanter: [...]

§. 13. Prolium neonatarum occisio Infanticidium constituit, et in hoc crimine graviditatis occultatio pro speciali aggravante circumstantia sumitur.

§. 14. Spontaneus actus vel malitiosus obligationis maternae neglectus, e quo neonati infantis mors necessario secuta est, aequae ut Infanticidium puniuntur.

§. 15. Poena pro gradu imputationis ex omnibus facti circumstantiis determinando a trimestri ad annos quatuor obtinebit, Porro [...]

Articulus XIV. De Expositione Infantum.

§. 1. Qui prolem ea aetate, qua vitae suae conservandae par non est exponit, dicitur publici reus est.

§. 2. Si expositio animo perimendi facta sit, et Infantis in solitarium et ab hominum conspectu remotum locum expositi mors ante detectionem effective consequatur, delictum hoc, qua homicidium juxta praecedentis Articuli §-phum 2-dum judicabitur, adeoque si Infans animo occidendi expositus citra vitae vel sanitatis periculum servaretur, ausus hujusmodi pro attentato Crimine censendus est.

§. 3. Si porro adhibitis et jam per exponentem quibusdam pro incolumitate cautelis, prolis interiret, adhibitarum Cautelarum qualitas pro alleviante circumstantia deserviet.

§. 4. Quodsi demum Infans in tutiorem, et hominum frequentiae pervium locum absque intentione mortem causandi expositus, nec vitae, nec valetudinis detrimentum subiret, delictum hoc pro circumstantiarum ratione poena carceris ab uno mense ad annum unum expiabitur.

(Opinio 1831, 349–351.)

1843. évi javaslat

IX. fejezet: A gyilkosságról, a szándékos emberölésről, a vétkes vigyázatlanságból elkövetett emberölésről, és a gyermekölésről.

108. §. A ki szándékosan és előre meggondolt eltökéléssel valakit életétől megfoszt, gyilkosnak tekintetik. [...]

110. §. Holtig tartó rabság leend a gyilkosság büntetésének legnagyobb mértéke:

a) Midőn a gyilkos olly személyen követte el a gyilkosságot, kivel természet és törvény szerint szülői, gyermeki, testvéri vagy házassági viszonyban állott. [...]

112. §. A ki nem előre meggondolva, hanem indulatos felgerjedésében tökéllente el magát arra, hogy mást életétől megfosszon, s indulatos eltökélését azon felgerjedésben tüstént végre is hajtotta, szándékos emberölésért büntetteik. [...]

115. §. Ha a szándékos emberölés olly személyen volt elkövetve, kivel a tettes a 110–dik §-nak a) pontjában kijelelt viszonyban állott, a büntetés húsz évi sőt a fentebbi 114–dik §-nak eseteiben huszonkét évi rabságig súlyosíttathatik. [...]

131. §. A melly anya törvénytelen ágyból született gyermekét, a szüléskor, vagy szülés után három nap alatt, akár cselekvés akár mulasztás által szándékosan megöli, annak legnagyobb büntetése, ha a tettet szülés előtt határozta el magában, tíz évi rabság; ha pedig a szándék csak szüléskor, vagy szülés után támadott benne, öt évi rabság leend.

132. §. Azon anya pedig, a ki törvénytelen ágyból született gyermekét, a szülés után három nap mulva fosztotta meg szándékosan életétől, nem a fentebbi 131–ik §. rendelete

szerint léssen büntetendő, hanem vagy a 110-ik §. a) pontjának, vagy a 115-ik §-nak rendelete alá esik, a mint t. i. elkövetett büntettét az említett §§-ok értelmében gyilkosságnak vagy csak szándékos emberölésnek kell tekinteni.

133. §. A fentebbi 132-dik §. szerint büntetetik azon anya is, kí törvényes ágyból született gyermekét szüleskor vagy a szülés után bármikor életétől szándékosan megfosztotta.

134. §. Azon körülmény, hogy a született gyermek a természet rendétől különösen eltérő alakja miatt, nem gyermeknek, hanem valamely szörnyetegnek tartatott, (Missgebur) azokat, kik azt életétől szándékosan megfosztották, a büntetés alól fel nem mentheti, büntetésök azonban illy esetben egy évi fogságnál többre nem terjedhet.

135. §. Midőn az anya olly czélzattal, hogy gyermekét életétől megfoszsza, azon valamely életveszélyeztető cselekvést vagy mulasztást követett el, de abból szándékan kívül közbejött valamely ok miatt halál nem következett, kísérletért büntetetik s büntetése a fentebbi 131, 132, és 133-dik §§-ban kijelelt büntetésnek csak feléig terjedhet.

136. §. Ha valamely házasságon kívül teherbe esett személy, szándékosan, azon czélzattal, hogy gyermeke meghaljon, olyan állapotba helyeztette magát, mellyben szüleskor a szükséges segítséget nélkülöznie kellett, büntetés alá vonandó, s büntetése azon esetben, a gyermek a miatt csakugyan meg is halt, négy évi rabságig; olly esetben pedig, midőn a gyermeknek életét valamely az anyának akarattján kívül közbejött körülmény megmentette, két évi rabságig terjedhet.

137. §. Ha pedig a fentebbi 136-ik §-ban körülírt büntettet házasságban teherbe esett asszony követi el, büntetése két annyi leend, mintha azt házasságon kívül követte volna el. [...]

XI. fejezet Gyermeknek s más gyámoltalan személyeknek kitevéséről és elhagyásáról.

144. §. Azon szülék, kik gyermeköket olly korban vagy állapotban, mellyben az magán segíteni nem képes, azon czélzattal, hogy szülői kötelesség terhétől menekedjenek, kiteszik vagy szándékosan elhagyják, büntetés alá vonandók, és pedig ha a gyermek sér tetlen maradott, legnagyobb büntetésök egy évi rabság leend; ha pedig a gyermek a kitevésnek vagy elhagyásnak következésében megsértetett, a büntetés két évi rabságig s ha meghalt, négy évi rabságig terjedhet. A csecsemőknek lelenz házakbani letétele e §. büntető rendelete alá nem esik.

145. §. Ha a kitett vagy szándékosan elhagyott gyermek nem találtatik, de halála sem bizonyos, a legnagyobb büntetés három év rabság leend.

146. §. A kivetésnél vagy elhagyásnál a beszámítás annál nagyobb leend, minél nagyobb volt a helynek, időnek s egyéb körülményeknek tekintetéből azon veszély mellynek a gyermek kitétetett.

147. §. Midőn pedig a szülék azon határozott czélzattal tették ki, vagy hagyták el gyermeköket, hogy az meghaljon, büntetésök két annyi leend mint ezen czélzat nélküli hasonló körülmények közt lett volna.

148. §. Midőn valamely anya törvénytelen ágyból született gyermekén követte el a fentebb 144-dik és 145-dik §§-ban körülírt büntettet, az ott kijelelt büntetéseknek felével büntetethetik, a 151-dik (sic!) §. esetében pedig legnagyobb büntetése öt évi rabság leend.

149. §. A fentebbi 144, 145, 146, 147-dik §§-ok szabályai s büntetési alá esik az is, ki valamely reá bizott gyermeket, vagy más gyámoltalan személyt, kinek gondját viselni köteles lett volna, kitett, vagy szándékosan elhagyott.

150. §. A ki valamely kitett gyermeket, vagy elhagyott gyámoltalan személyt, olly állapotban, mellyben az magán segíteni nem képes, megtalált, s ennek sem maga gondját nem viselte, sem az illető felsőbbségnek az iránt jelentést nem tett, ha azon gyermek vagy gyámoltalan személy elhagyatásának következésében megsértetett, két hónapi fogságig, ha pedig meghalt, hat hónapi fogságig büntetethetik.

(Fayer 2004/2. 35–36, 39–40, 44–45.)

SZILVIA BATÓ

KINDERMORD UND WEGLEGUNG EINES KINDES IN DER ÖSTERREICHISCHEN UND UNGARISCHEN STRAFRECHTSWISSENSCHAFT IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Bei der Analyse des Kindermords und der Weglegung eines Kindes sind die anwendbaren österreichischen Quellen die Folgenden: Strafgesetzbücher (Theresiana, Josephina und StGB 1803) und Kommentaren/Handbücher (Althann 1775, Sonnleithner 1787, Egger 1816, Jenull 1837, Maucher 1849). In Ungarn gab es kein Strafgesetzbuch vor 1878, deshalb ist die Quellenbasis gewissermaßen verschieden: Kodexentwürfe (1795, 1830, 1843) und Lehrbücher (Vuchetich 1819, Szlemenics 1817, Szlemenics 1847, Szokolay 1848). Die Vergleichung der Rechtslage der zwei Länder ruht methodologisch auf die heute herrschende Tatbestandsauffassung (Nagy). Nach der Analyse ist eine enge Verbindung zwischen den österreichischen Strafgesetzbüchern und den ungarischen Entwürfen im Bezug auf die geprüften Tatbestände nachzuweisen. Die Entwicklung des Tatbestands Infanticidium zeigt eine Tendenz, die von dem qualifizierten Mord ausgeht (Theresiana und Josephina) und sich bis zum privilegierten Fall der Tötung eines unehelichen Kindes streckt (StGB 1803). Die ungarische Kodifikation befolgte auch diese Entwicklung, der Entwurf vom 1795 hatte wahrscheinlich nicht nur die Josephina sondern auch die Theresiana zum Vorbild (Teilnahme und die Regelung der Prävention des Kindermords). Man kann einen unmittelbaren Einfluss des österreichischen Strafgesetzbuchs vom 1803 auf die Regelung des ungarischen Entwurfs 1830 beweisen, indem die Gliederung des Tatbestands Homicidium fast gleich ausgestaltet ist. Die Autoren des ungarischen Entwurfs nahmen mehr Elemente (z. B. Meuchelmord) aus Strafgesetzbuch vom 1803. Bei dem Entwurf vom 1843 kann man keine solche österreichische Wirkung nachweisen. Die ungarische Fachliteratur befolgte auch diese Entwicklung, die modernen Rechtswissenschaftlern (Vuchetich, Szokolay) benutzten die österreichischen Rechtsquellen und Kommentarliteratur. Bei dem Verbrechen Espositio infantis lassen sich keine bestimmte Tendenzen und Verbindungen nachweisen. Die neuzeitlichen

Strafrechtswissenschaftler fassten eigentlich zwei Verbrechen (Kindermord/Mord und „wirkliche“ Weglegung eines Kindes) unter der Name *Expositio infantis* anhand der ähnlichen Tathandlung zusammen. Die Differenzierung dieser Verbrechen beendet sich im österreichischen Strafrecht am Ende des 18. Jahrhunderts (Josephina), aber die ungarische Strafrechtswissenschaft konnte dieses Problem bis zum 1848 nicht lösen.

BEZDÁN ANIKÓ JUDIT

Civil jellegű vadásztársaságok perspektívái

A vadászat témakörét sokféle jogi norma befolyásolhatja, nem egyetlen jogforrás tölti ki tartalommal. Mindig más és más megítélése lehet az aktuális viszonyoknak. Jómagam jelen esetben igyekszem egy újfajta megközelítésben megvilágítani és vizsgálni a vadásztársaságot, mivel azt egy olyan sokszínű szervezeti formának tartom, ami teljes megújulásra és támogatásra érdemes.

A vadászok közössége az általuk választott jogi és szervezeti formában nyeri el a jogállását, a vadászat adta sajátosságok keretei közötti érvényesíthetőséggel. Az egyesülési jog alapján, a törvény által elismert célokra számtalan egyesülési formában működő társadalmi szervezet alakulhat. A vadásztársaság ezek közül – speciális célja és tevékenysége miatt – csak az egyik nevesített társadalmi szervezet. A szervezeti besorolásuk és meghatározásuk miatt tartozhat egy vadásztársaság a klasszikus értelemben vett civil szervezetek körébe.

A vadásztársaságok szervezeti jellegű meghatározásának egyik lehetősége, fogalmi jegyei

A vadászati jogot gyakorló szervezeteket csoportosíthatjuk az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:

Legtágabb értelemben:

- a) jogi személyiséggel rendelkezik-e, vagy sem, van-e állami elismerésen alapuló bejegyzett nyilvántartásuk

A tényleges vadászati jog gyakorlása nem nélkülözheti az állami elismerést, azaz a jogi személyiség megszerzését, szabályozott szervezeti keretekben való működést. A célok eléréséhez, valamint a vadászati jog gyakorlásával előadódó kötelezettségek gyakorlásához is nélkülözhetetlen a rendezett jogi keretekben való működés. A Ptk-ban található felsorolást a jogi személyek típusaira, így a vadászati jog gyakorlására is irányadó formákra, de ez nem jelent taxatív felsorolást. (Pl.: a földtulajdonosi közösségek nem nélkülözhetik a rendezett szervezetet, de egymás közötti viszonyaikra a Ptk. közös tulajdonra vonatkozó rendelkezései az irányadók. Az állami elismerés szükségessége a gyakorlatban korábban előforduló nehézségek megoldására jött létre.)

A vadásztársaság egyesületi jellegű formájára vonatkozó alapvető rendelkezéseket a Ptk tartalmazza, ennek ellenére a Legfelsőbb Bíróság úgy foglalt állást, hogy a társa-

dalmi szervezet alapszabályára nem alkalmazhatók a polgári jogi szerződésre vonatkozó szabályok, így a szerződés érvénytelenségére egyik fél sem hivatkozhat alappal.¹

Alapvetően a szervezet jogi személyisége nem feltételezi a gazdasági tevékenységet, mivel az nem fogalmi eleme, esetünkben viszont nélkülözhetetlen bizonyos mértékű vagyoni jog és kötelezettség. Lényeges kritérium még a tartós célra való működés, ami a vadászattal kapcsolatos kérdésekben fogalmilag rövidtávon nem is valósulhat meg. Rendelkezik állandó szervezettel, így a felvállalt feladatok és eredménynek elérése nem a tagoktól, munkavállalóktól függ, nem kockáztatják a ki- és belépések.

A vadászatról szóló törvényben megjelölt és kiemelt célok akár társadalmi jellegűek, akár gazdaságiak lehetnek, egyaránt jellemzőek a szektorokban tevékenykedő jogalanyokra.

A környezet- és természet védelmével, vadászattal kapcsolatos egyes célok megvalósítására létrejöhetnek ugyan laza személyi jellegű csoportosulások is, jogi személyiség és állami elismerés nélkül, de gyakorlatilag a civilek a vadászattal kapcsolatosan, ezekben a formákban hazánkban igen kevés számban vállalnak fel működést.

A magánszemélyek és az egyéni vállalkozók, az egyéni cégek is erőtlenekek lehetnek a vadászati szektor adta problémák megoldására. Az egyéni vállalkozók nem jogi személyek akkor sem, ha nyilvántartásba vannak véve. Fontosságuk azonban kiemelendő, mivel anyagi támogatásuk, esetleges adományai, segítő jellegű tevékenységük olyan célok megvalósítását is eredményezheti, ami néhány szervezet nonprofit- civil jellegű céljainak az elérését, külön felvállalását elősegítheti, erősítheti.

A szervezeti jogalanyiség kérdése már egy hosszabb folyamat eredményeként jöhet létre, állami elismeréssel és jogi személyiséggel.²

b) ha jogi személyek, intézmény típusú jogi személyek, vagy személy- vagyonegyesülés útján létrejövő társulások

A vadásztársaságok természetszerűen vagyonegyesülés jellegűek, mivel a vadászati jog gyakorlása vadgazdálkodásra alkalmas terület tulajdonához kötött. Ezen felül a szervezet megalakulástól kezdve elválnak egymástól a tagok vagyoni viszonyai, valamint a társaság és tagjainak harmadik személyekkel való vagyoni viszonyai is. Ugyanakkor az intézményi jellegük is természetes, mivel minden esetben az alapítói vagyoni felelősség elkülönül a szervezeti vagyoni felelősségtől. Ha csak minimális mértékben vesznek részt a gazdasági forgalomban, akkor is szükséges a jogi személyiség. A szervezeti jogalanyiságuknak komplexnek kell lennie, mivel pénzügyi kérdésekben, munkáltatóként önállóan kell egy vadásztársaságnak fellépnie és aktív passzív perképességgel is kell rendelkezniük.

¹ Legfelsőbb Bíróság Kfv.X.25.090/1993. döntéséből DR.LOMNICI ZOLTÁN: *Egyesületek*. Bp., 2000. 12.p.

² A Legfelsőbb Bíróság Kny.I.27.070/1996.végzése szerint az egyesülési jog mindenkit megillető szabadságjog, e jogot azonban csak a jogszabályok által meghatározott keretek között lehet gyakorolni. A bíróság a nyilvántartásba vételkor abból indul ki, hogy biztosítani kell az alkotmányos szabadság érvényesülését, ugyanakkor tisztázni kell azt is, hogy a társadalmi szervezet célja összhangban áll-e az alkotmánnyal, egyéb törvényi rendelkezésekkel. Dr.Lomnici Zoltán: *Egyesületek*. Bp., 2000. 12. p. Általában gyakorlat a bíróságokon továbbra is az alapszabály hiánypótlásra való visszaadása, sajnos inkább az a kivétel, ha a szervezet azonnal bejegyzést nyer. Civil jövőkép - Átfogó jogi reform koncepció- Ökotárs Alapítvány és civil Társ programiroda. Bp.2004.33.p.

c) ha jogi személyek, akkor további differenciálódást jelenthet, hogy polgári jogi jogi személyek, vagy közjogi jogi személyek

Abban esetben, ha állami elismeréssel a tételesjog által felsorolt formákban jönnek létre szervezetek, akkor a törvény határozza meg a személyek által létrehozandó szervezet típusát. Ennek megfelelően további más elismerés már nem szükséges. A tulajdonosi rendelkezéssel, valamint személyegyesüléssel is létrejöhetnek az állam utólagos jóváhagyása – nyilvántartásba vétel útján. Típuskénszerű a jogi személyeknél nincsen, de azért a gazdasági társasági formáknál van. (pl.: bt., kft., rt. formáknál).

A nyilvántartást vezető bíróság mindig a normatív feltételek meglétét vizsgálja. Ha a szervezet rendelkezik a törvényes előfeltételekkel, akkor megkapja az állami elismerést, a jogi személyiséget, a nyilvántartásba való bejegyzésük pedig konstitutív hatályú lesz.

Polgári jogi jellegű jogi személyiségre akkor van a szervezetnek szüksége, ha részt vesz a gazdasági forgalomban, ami a mi esetünkben törvényszerűnek mondható, még a nem gazdasági jellegű célok túlnyomó arányának kiemelése mellett is.

A közjogi jogi személy kategória igen szűk körben működhet csak a vadászattal és vadgazdálkodással kapcsolatos szektorban, mivel esetlegesen a köztisztület, vagy közalapítvány kategóriáit tudom itt csak megjelölni. Ezek a szervezeti formák általában nem a vadászattal kapcsolatos tevékenységek gyakorlására jönnek létre, hanem álláspontom szerint ilyen jellegű feladatok ellátását is felvállalhatják. Maga az egyesülési jog is közjogi jellegű, de sem a hazai jogdogmatika, sem a tételes jogi szabályozás nem dolgozta ki a használt és megemlített közjogi jogi személy fogalmát.

e) gazdálkodó jellegű szervezetek, vagy nonprofit szervezetek

A gazdálkodást folytató szervezeteknél a bt. és kkt. forma nem rendelkezik jogi személyiséggel, csak a cégneveken szerezhetnek jogokat, kötelezettségeket. A vadászati jogot gyakorló szervezetek körében egyik említett szervezet sem mondható gyakorinak.

A Kft. és az Rt. adta szervezet nagy számban működik a vadászat gyakorlása kapcsán. A nyereségorientált működésük azonban veszélyt is jelenthet. A vadászat és az erdőgazdálkodás sok esetben nem hoz rövidtávú bevételeket, így megkérdőjelezhető a hatékony működésük.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a jogi személyek szövetkezeti szervezetformája, még versenyhelyzetben is alkalmasnak mutatkozhat a vadászatban működő különféle csoportok összefogására, tehát akkor is, ha soraikban ma igen gyakran láthatunk „nyugvó” vállalkozásokat. Ezt azonban csak a tőkeszegénység, vagy a felfokozott kockázati tényezők okozhatják. Álláspontom szerint a jogi személyek e típusai mégis jó megoldást adhatnak a vadászati szervezetek gazdálkodása kapcsán előadódó problémákra, mivel anyagi helyzetük és az alaptőkéjük a működés biztonságát adja, garantálja. Külföldi tapasztalatok igazolják, hogy a szövetkezeteket sok esetben a nonprofit szektor részének tekintik, mivel azok inkább a személy-, mint a vagyonegyesülési jellegű szervezetek.

Az új gazdasági társaságokról szóló törvény által pl. a kft. formánál bevezetett nonprofit jellegű működési forma azonban ebben a körben is jelentheti és eredményezheti a vadászat által igényelt hosszútávú célok megvalósulását.

Gyakori a vadásztársaságok egyesületi formában való működése, és ez is minden esetben az egyesületi törvény 1989.évi II. tv. szerinti ideális formához köthető. Megfe-

elő jogi forma ez az önszerveződésre, a vadászterületek közös használatára. Azonban lehetőséget kellene teremteni kisebb taglétszámmal működő, eddigiekben nem szabályozott más egyesületi jellegű formákra is.

Az egyesületi forma azért is nagyon népszerű a vadásztársaságok körében, mivel nemcsak támogatható kategóriaként jelennek meg, hanem gazdasági partnerekké, ügyfelekké is válhatnak. A vadásztársaságok esetében az elnevezésükben a társaság szó szerepel, a pontos megjelölés (pl. egyesület) helyett. Ennek azonban valójában semmi köze sokszor a gazdasági társaságokhoz.

Az egyesületi forma személyegyesülés, amit a tagok önkéntesen, önkormányzattal rendelkező szervként hoznak létre, amelynek nyilvántartott tagsága van, és a vadászati, vadgazdálkodási cél megvalósítására szervezik a tevékenységüket, és elsődlegesen nem nyereségorientált céllal. Az egyesületeket a törvény a társadalmi szervezet nagy kategóriába gyűjti, működésükre külön törvény rendelkezései az irányadóak. Nagy mozgásteret van az alapítóknak, így a speciális törvény a vadászatról és a vadgazdálkodásról egyedi-esíti a forma adta keretet. Az egyesületek általam vizsgált vadászattal kapcsolatos formáinak változó tagsága van, közös név alatt működnek, állami nyilvántartásba kerülnek. A nyilvántartás mind a közhitelesség, mind a vadászatra jogosult beazonosítását is szolgálja. Döntéseit általában többségi határozattal hozza, a nagy taglétszámra tekintettel nem is várható el az egyhangú határozathozatal.

A vadászat hatékony és eredményes gyakorlása esetenként megjelenhet spontán informális módon is akár jogi szervezett keretek nélkül is, civil jellegű kezdeményezésként.³ Ekkor a tagok – állampolgárok egy kiemelt kérdés támogatása érdekében szabad akaratukból, nem jogszabályi előírások alapján szerveződnek össze. A szervezeti szempontból rendezetlen formációt a jog itt közösségnek hívja.

d) esetleg szervezetek szervezetei, vagy csak természetes személyekből állnak

A vadásztársaságok általában természetes személy tagokból állnak, nem szervezetek szervezetei által létrehozottak. A magyarországi vadászterületek tulajdoni és birtokviszonyaikat vizsgálva bátran kijelenthetem, hogy az elaprózottság általános jellegű és ritkán adódhat az elő, hogy a kijelölt vadászterületen a szervezetek tulajdonlása meghatározó lenne.

Összefoglalva arra a következtetésre juthatunk, hogy a jelenlegi rendszerben keveredik a közjogi és a magánjogi nonprofit intézmények jogi szabályozása. Ez azért hátrányos, mivel a esetlegesen elérhető központi források nagy része nem a magánjogi alapon szerveződött szervezeti formákhoz kerül, de ezzel együtt így kikerülhetnek a költségvetési ellenőrzés alól is. A civil jellegű szervezetek a modern demokráciákban a társadalmi és gazdasági fejlődés fontos szereplői, így álláspontom szerint a vadásztársaságok egyesületi típusú formái is a szektor részét képezik, hangsúlyozva, hogy véleményem szerint ebben a működési keretben egyfajta új szemlélettel külön hangsúlyozni, védeni lehet környezet- és természetvédelmi értékeket is. Az állampolgárok hatást gyakorolhatnak így az életüket befolyásoló körülményekre, intézményekre. Hatékony és

³ „A civil társadalom felemelkedése kétségtelenül mérföldkőnek számít korunk történetében.”- Kofi Annan, ENSZ főtitkár Mi a nép:civil társadalom, az ENSZ globális kormányzás. A Kiváló Személyek bizottságának jelentése az ENSZ és a civil társadalom kapcsolatáról ENSZ (2004)

konstruktív társadalmi párbeszéd valósulhat meg az egyesületi formákon keresztül. Az egyesületi tevékenységet is meghatározzák a szabadságjogok. Így az ismertetett szabályok pozitív jellegű kötelezettségeket írhatnak elő, ezzel támogatva a jogok gyakorlását. Az államtól elkülönült önálló és önkéntes alapon való működés garantálja a hatékony érdekérvényesítést, nincsen kötelező költségvetési ellenőrzésük, támogatások megszerzése esetében sem kerülnek függő jogi helyzetbe.

A környezetvédelmi és természetvédelmi értékek kiemelt védelme a vadásztársaságok egyesületi formái számára egy innovatív lehetőséget jelentenek, és ezek megvalósulását a tagok olcsóbban és hatékonyabban tudják ellátni. Ezt egy új stratégiai irányvonalnak tartom. Az egyesületi forma adta lehetőség új fejlődési irányvonal előfeltétele is lehet, mivel alkalmas lehet: érdekérvényesítésre, szemléletformálásra, lakosság felé felmérések, kutatások illetve eredményeik közvetítésére.

A kapcsolódó jogszabályok közül az alábbi környezet- és természetvédelem általam vizsgált kérdéseinél véltém felfedezni a civil szféra lehetőségei és feladatait:

A vadásztársaság egyesületi formájának innovatív fejlődési lehetőségei, civil jellegű megjelenése kapcsolata a környezet és természetvédelemmel.

Az állam társadalmi és gazdasági rendjének biztosítása, a célok megvalósítása szabályozást tesz szükségessé. A jogi szabályozás befolyásolja az ember és a környezet kapcsolatát, így a vadászat szabályozásával is elősegítik, hogy a természeti örökségünk, környezeti értékeink megőrzése megvalósulhasson.

A vadvilág és a vizes élőhely védelme folyamatos fejlesztése közügy, amely minden állampolgár feladata. A természeti erőforrások bölcs használata is közös feladat.

Fontos a biodiverzitás elvét hangsúlyozni, így ezzel a természethez közel álló vadászokat, íjászokat, solymárokat, madarászokat, minden természetvédő embert mozgósítani lehet a természet pótolhatatlan értékeinek megőrzésére. A környezet és az életminőség szorosan összefügg egymással, a jognak így a környezet- és természetvédelem keretében igen sok feladatot kell megoldania. A szabályozásnak érvényt a legtöbb esetben önkéntes jogkövetéssel, megelőzéssel, esetlegesen hatósági ellenőrzéssel, szankcionálással szerezhetünk.

A vadak is éppúgy, mint az ember környezetben élnek, ezért a vadászati jog témaköre sem választható el a környezet- és természet védelmétől, valamint az egyes állatok védelmére vonatkozó szabályokat is össze kell mindenképpen hangolni. Az állatvédelmet minden állatra ki kell terjeszteni, így a háziastott és vadon élő állatokra is.

A vadászatra vonatkozó szabályok első fajvédelmet tartalmazó rendelkezései 1884-ben azzal jelentek meg, hogy az énekes madaraknak jogi védelmet biztosítottak.

Magyarországon a rendszerváltással a társadalom teljesen új dimenziót nyitott az önszerveződő civil társadalmi szervezetek számára. Az országosan bejegyzett közel 100.000. civil szervezet lefedi a társadalom valamennyi rétegét. Nem valósítható meg demokrácia, összefogás, párbeszéd, működő érdekképviseleti rendszerek, erős civil társadalom nélkül, melynek életritmusa nem kapcsolható a választási ciklusokhoz. Ezek a szervezetek a közvetlen demokrácia letéteményesei.

Az 1990 óta eltelt időszakban a politika sokszor próbálta saját arculatára változtatni a civileket, szerencsére nem túl sok sikerrel. A civil szervezetek a helyi társadalmak meghatározó alkotóelemeivé váltak, a demokratikus Magyarország jövőképeként fontos sarokpontjai. Az Európai Unió partnerségi rendszere többéves fejlődés eredménye, és minden országban bizonyította életképességét, a társadalomra gyakorolt pozitív hatását.

Ma már nem képzelhető el fejlett és gazdaságilag is eredményes együttműködés az önkormányzatok, a gazdasági és a civil szervezetek összehangolt, kölcsönös érdekeken nyugvó együttműködése nélkül.

Az Európai Unióban folyamatosan nő azoknak a civil szervezeteknek a szerepe, amelyek véleménye releváns a környezetpolitika kialakítása során. Innovatív szerepet töltenek be a politikai rendszerekben és bizonyos állami feladatok átvállalásával aktívan tevékenykednek a környezetvédelemben. A hazai civil szervezetek is szeretnék ezen az úton továbbmenni, mert úgy gondolják, hogy kommunikációt az országgal hatásosabban és eredményesebben képesek megvalósítani.

A környezetünk folyamatos változását, romlásának hatását mindenki tapasztalhatja és ennek javítása érdekében hosszútávú stratégia kidolgozására van szükség. A környezeti nevelés és szellemformálás megvalósulása a cél, de egy ilyen programot egyik párt sem fog magára vállalni, hacsak a társadalmi nyomás meg nem erősödik. Feltétlenül szükség van határozott, erős, cselekvőképes környezetvédelmi jellegű civil szervezetekre, amelyek ellensúlyozhatják a rövid távú politikai célokat és a gazdasági érdekeket.

A vadásztársaságok olyan speciális civil szervezetek, amik a vállalt célkitűzéseikre, tevékenységükre, gazdálkodásukra és szervezeti működésükre (többségében egyesületi formákra) is tekintettel kiemelt szerepet kaphatnak a civil életben.

A vadásztársaság, mint civilszervezet a vállalt céljai, funkciói, struktúrája és államrendszeren belüli elhelyezkedése miatt nagyon egyedi vonásokat mutat, szabályozása ezért nem hasonlítható össze más civil szervezetekével.

Az alábbiakban felsorolt szempontoknál a következőket vizsgáltam meg, amivel álláspontom szerint a „civil jellegük” igazolható⁴:

- a vadásztársaságok minden esetben intézményesült szerveződések, nemcsak bírósági, de egyéb nyilvántartásuk is van,
- vannak általában más céljaik is, így gyakran előfordulhat, hogy a nyereséget nem osztják fel a tagok egymás között, de általánosságban az is megállapítható, hogy nem kifejezetten nyereségorientált céllal jönnek létre,
- önkormányzati keretek között maguk szervezik a tevékenységüket, szervezetüket, nincsenek állami befolyás alatt,
- mindig előre maguk, illetve a tagok által meghatározott irányelvek, célok szerint működnek, így más külső érdekeket sem részesítenek előnyben,
- a tevékenységük a közösség érdekét minden esetben kiemelt körben biztosítja.

Ezek a jellemzők az Európai Unióban általában a civil szervezetekre vonatkoznak, ami nem egy szigorú körvonalazódást jelent. Általánosnak tűnő elemek határozzák meg őket, mint az önálló szervezetiség, függetlenség, közjó ellátása. Az, hogy a vadászat- és vadgazdálkodás anyagi forrásokat nem nélkülözhet, indokolja, hogy a szervezetre külön speciális rendelkezés és törvény legyen érvényben.

A vadásztársaság tevékenysége szerint is megjelölhető a fenti gyűjtő kategóriába:

- szolgáltatást nyújthat, mivel az erdő adta szolgáltatások mindenki által szükségletek,
- kiemelt érdekvédelmi szerepet is felvállalhatnak, mivel csak és kizárólag így biztosítható a hangsúlyozott szerepük,

⁴ Az összehasonlításom elemeinél figyelembe vettem a DemNet könyvek – Nonprofit szervezet jogára vonatkozó fejezetét 54.p–59.p.

- információt, támogatást és tanácsokat adnak a tagjaiknak, kölcsönösen együttműködnek a választott célok elérése érdekében,
- forrásokat szerezhetnek magánszemélyektől; azok felajánlásaiból, adományaiból, de a központi költségvetésből is megerősítve azt a tőkét ami a nem nyereségorientált célok megvalósulását hosszútávon biztosítani tudja.

Külön értéke lehet az egyesületi formának, hogy helyi jellegű és nemzeti örökség erőforrásainak megőrzésére, megóvására önkénteseket toborozhatnak és ösztönözhetnek. (Pl.: vadászterületek meghatározásánál, hatósági kijelölésénél) Ennek az a különleges értéke, hogy a modern társadalmakban erre sem az üzleti szféra, sem az állam nem tud embereket rávenni. Ezen felül eltérő anyagi és kulturális értékekkel rendelkező embereket hoz össze, és nem hierarchikus módon szerveződik. Ezzel is a megújulás és a kommunikáció eszköze lehet egy megújulni képes szervezeti forma: az egyesület.

A következőkben ismertetném azokat a feladatokat, melyek érvényesíthetők a környezetvédelmi törvényünk (1995.évi LIII. tv.- továbbiakban Ktv.) és egyéb jogszabályok által biztosított keretben. Az egyesületi jog szoros kapcsolatban áll a véleménynyilvánítás szabadságával, tehát az alkotmányos alapjog garantálja annak szabad gyakorlását is.

Részvétel a környezettel kapcsolatos eljárásokban

Az állampolgároknak joguk van a környezethasználók és hatóságok figyelmét felhívni a környezetveszélyeztetésre, a környezetkárosításra és környezetszennyezésre. A hatóságok a bejelentéseket kötelesek kivizsgálni, a szükséges intézkedéseket megtenni, és a bejelentést tevőt érdemben tájékoztatni.

Az állampolgári részvétel gyakorolható személyesen, vagy képviselő útján, mint a vadásztársaság képviselőjeként, de az önkormányzat segítségével, közreműködésével is.

A vadásztársaságnak joga van arra, hogy a tagsága érdekeit képviselve közreműködjön a működési, vagy tevékenységi területét érintő területfejlesztési, területrendezési tervek és környezetvédelmi programok kidolgozásában. Ezek mellett részt vehet a környezetvédelmi engedélyezési eljárásokban és véleményeztetheti a környezettel kapcsolatos állami és önkormányzati jogszabályok tervezeteit. Környezetveszélyeztetés, környezetszennyezés, vagy környezetkárosítás esetén a szervezet a környezet védelme érdekében jogosult fellépni, és kérni az érintett hatóságtól, helyi önkormányzattól a hatáskörébe tartozó intézkedés megtételét.

A sokféle környezetvédő civil szervezetek közül a vadásztársaság az a forma, ami a környezetvédelem kérdéskörét fontosnak tarthatja és a vállalt céljai között kiemelten kezelheti. Ha a szervezet számára környezetvédelemmel kapcsolatosan biztosított lehetőségeket csoportosítani szeretnénk, akkor ezt az alábbiak szerint jelzem:

Érdekérvényesítés

Talán ez lehet a legfontosabb kérdés ma Magyarországon, ami napirenden is van. A környezetvédelmi törvényünk 98-99.§-a határozza meg a társadalmi szervezetek, így az egyesületi formában működő vadásztársaság jogait is. Ügyféli jogállással léphetnek fel, így a szervezetben való igényérvényesítés sikeresebb lehet.

A Ktv. 99.§-a értelmében környezetveszélyeztetés, -szennyezés, -károsítás esetén a szervezet a környezet védelmében jogosult fellépni, és az állami szervtől helyi önkor-

mányzattól a megfelelő, hatáskörébe tartozó intézkedés megtételét kérni, vagy pert indítani. Az Európai Unióba való belépésünk után a magyarországi ernyőszervezetek partnereivé váltak az uniós ernyőszervezetek. A politikai nyomásgyakorlás színtere kitolódott egészen Brüsszelig.

Ezeknek a nagy átfogó szervezeteknek ezentúl kettős céljuk lesz. Egyrészt a magyar kormányánál, illetve a szakminisztériumoknál kell civil, alulról jövő érdekeket kifejezésre juttatni, másrészt az unió bizottságainál, szakértői munkacsoportjainál, az Európa Parlamenti képviselőknél és az Európa Tanácsnál kell lobbizni annak érdekében, hogy a társadalom akarata megjelenhessen a jogi és egyéb szabályozási rendszerekben. Ezzel párhuzamosan a megalkotott törvények hatóságok általi betartásának nyomon követése és ellenőrzése is a feladataik közé tartozik.

Szemléletformálás

Ha az emberek nem kapnak megfelelő minőségű információt a körülöttük történő eseményekről és azok milyenségéről, akkor nem is tudnak érdemben fellépni valós érdekeik megóvása érdekében. Nagyon fontos, hogy legyenek olyan érdekcsoportok, amelyekhez fordulni lehet. A környezetnevelés hiányosságait lehet ezzel enyhíteni. Az emberek a médiából szereznek információkat a körülöttük zajló eseményekről. Sajnos ma Magyarországon kevés hír szól a környezeti ügyekről, csak jelentősebb esetek kerülnek előtérbe (egész erdő kivágása). A médián keresztül a környezetvédelemmel kapcsolatos kommunikáció is hatékony eszköze lehet a környezettudatos magatartás formálásának.

Közvetlen részvétel a döntés előkészítésében, döntéshozatalban

A vadásztársaságnak is van szakmai háttere. Megfelelő tudással és tapasztalattal rendelkező személyekkel lehetősége nyílik arra, hogy a jogalkotásba beleszóljon.

A törvénytervezetek áttanulmányozásával javaslatokat lehet tenni a végső forma megalkotására. A helyi szervezetek segítségével a vélemények eljuthatnak a helyi szintű döntéshozókhoz.

A közvetlen részvétel itt még azt is jelenti, hogy a civil szervezet részvevőinek, képviselőinek lehetőséget kell adni, hogy a jogszabályok koncepciók kialakításával foglalkozó minisztériumi, vagy más intézményi belső munkacsoportokban, bizottságokban részt vegyenek.

Ennek az a jelentősége, hogy szakmai szinten már a döntési lehetőségek felmerülésénél közvetlenül hozzá tudnak járulni a megalapozottabb és végrehajthatóbb jogszabályok, tervek kidolgozásához, valamint nagymértékben nőhet a döntések társadalom általi elfogadottsága, legitimitása.

Részvétel, egyeztetés a hatósági eljárásokban

A 2004. évi CXL. tv.-ben – ami a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szól – megfogalmazódik, hogy a hatóság „az ügyféllel egyfajta partneri viszonyt kialakítva törekedjék valamely közérdekű cél elérésére, vagy valamely magáncélra a közérdekkel összhangba hozatalára”

A kiteljesedés másik iránya így a civil szervezet ügyféli pozíciójának általános elismerése a tevékenységüket érintő szakmai eljárásokban.

A 2004. évi CXL. Tv. 68.-69.§.- a szerint a közigazgatási hatóság semmiféle korlátot nem állíthat a 68.§. szerint: azon döntések hozzáférhetővé tétele elé amelyeket a 69.§. (6) bek. b) pontja értelmében közérdekű keresettel meg lehet támadni,

c) pont szerint: az adott tevékenységgel összefüggésben a hatásterületen élő lakosság jelentős részét érintő ügyben hozott,

e) pont értelmében: az épített és természeti környezet, illetve kulturális örökség állapotát jelentősen befolyásoló tevékenységgel kapcsolatosan hozott,

f) pont értelmében: a korlátozottan rendelkezésre álló természeti erőforrások elosztásáról, illetve felhasználásáról hozott.

Peres eljárások kapcsán történő részvétel

A Legfelsőbb Bíróság az 1/2004 KJE jogegységi határozatában kimondta, hogy az állampolgárok által a környezetvédelmi értékeink képviseletére létrehozott egyesületeket és más politikai pártnak, érdekképviseletnek nem minősülő, hatásterületen működő társadalmi szervezeteket a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. tv. 98.§-ának (1) bekezdése alapján a szakhatósági állásfoglalás tekintetében területükön az ügyfél jogállása illeti meg azokban a közigazgatási eljárásokban, melyekben jogszabály a környezetvédelmi hatóság szakhatósági állásfoglalásának a beszerzését írja elő.

Közigazgatási per indítására jogosult – többek között –, aki nemzetközi szerződés (Aarhusi Egyezmény) alapján környezeti információt kér a közigazgatási szervtől, és e kérelmét a közigazgatási szerv figyelmen kívül hagyta, helytelen módon utasította el, vagy nem adott kielégítő választ.

A vadásztársaságok és tagjaik esetlegesen a természetért és élővilágért is aggódva – meghatározóbb mértékben tudnak közreműködni a kitűzött célok érvényesítése érdekében, mintha laza szervezeti jellegű egyének csoportja – jogi személyiség és állami elismerés nélkül – vállalná fel hasonló kérdések támogatását.

A vadászatra jogosultak azzal tudnak a legeredményesebben közreműködni a természetvédelem feladatainak a megoldásában, ha:

- szigorúan megtartják, megtartatják a természetvédelmi jogszabályoknak, és a Vadászati Törvény természetvédelmet szolgáló rendelkezéseit,
- ismerik a vadászterületük adottságait, értékeit, és hatékonyan fellépnek ezek védelmében,
- tevékenységüket általában úgy alakítják, hogy az összhangban álljon a természetvédelmi érdekekkel, biztosítva a vadállomány fennmaradását és ésszerű fejlesztését,
- konkrét intézkedéseket tesznek a természetvédelmi érdekek védelmére,
- vadászatok rendezésekor, felhívják vadászaik figyelmét, a területen élő védett szőrmés és szárnyas állatok lelövésének tilalmára
- az állatvilágra kedvezőtlen természeti viszonyok között hatékonyan gondoskodnak a védett állatokról is,
- megszervezik a vadászok természetvédelmi oktatását,
- közreműködésükkel segítik a természetvédő szervezetek munkáját,

- haladéktalanul értesítik a természetvédelmi szerveket minden olyan jelenségről, amelynek a természetvédelem szempontjából jelentősége lehet.

Vadászni csak szakszerű és tervszerű vadgazdálkodás mellett lehetséges, a vadászati és vadgazdálkodási feladatok ellátása pedig megköveteli a vad megfelelő élőhelyének fenntartását és annak védelmét.

A környezet- és természet védelmével igen sok civil jellegű csoport, szervezet foglalkozik, azonban csak érzelmi alapon. A vadásztársaságok fel tudnak vállalni olyan munkákat, amivel elősegíthetik a területek természetpusztításának megelőzését, gazdálkodásuk kapcsán esetlegesen területeket kezelhetnek, elősegíthetik élőhelyek állatállományának fennmaradását, és így mind szakmai és társadalmi kontrollt is adhatnak.

A vadászat és a természetvédelem szoros kapcsolatát számos olyan nemzetközi egyezmény rögzíti, amelyekhez Magyarország is csatlakozott és valamilyen formában kapcsolatban vannak a vadon élő állatvilággal. Ezek közül néhány jelentősebb: Ramsari Egyezmény, Washingtoni Egyezmény, Bonni Egyezmény, Berni Egyezmény, Riói Egyezmény.

Az Európai uniós szabályok közül a következőket emelném ki: a Tanács 79/409/EGK irányelve, a Bizottság 91/244/EGK irányelve, a Tanács 92/24/EGK irányelve, és végül a Tanács 92/43/EGK irányelve.

A jogszabályi környezet és a kezdeményezések körét csak az alábbiakban ismertetett szegmensben vizsgáltam. A teljes jogi szabályozás elméleti háttérének részletes elemzése külön tanulmányt igényelne.

A civil kezdeményezések hatására a vadászat és annak gyakorlása az erdővel kapcsolatos problémák politikai jellegűekké is váltak, így ezeknek a kérdéseknek a felvállalását, és segítségét kitűző szervezetek még hatékonyabbak lettek. Mindannyiunk közös célja az egészséges környezet hosszútávú fennmaradása.

Érvényesülési lehetőségek az Európai Unió tagság kapcsán

Jelenleg a témakörben nincs uniós szintű kötelező joganyag. A vadászat kapcsán érintett civil szektor működési körülményeinek, állammal való partneri kapcsolatának szabályozása tagállami szintű hatáskör. Azonban az általános elvek, elvárások hatnak minden szervezetre. (*Participáció, transzparencia, szubszidiaritás elve*)

A közösségi részvétel a jogállamiság egyik lényegi ismérve. A demokrácia aktív polgárokat feltételez, akik a közügyekben tájékozódnak, illetve részt akarnak venni azok intézésében. Az Európai Unió elvárja, hogy tagállamaik érvényesítsék az európai kormányzásról szóló, Európai Bizottság (EB) által 2001-ben kiadott Fehér Könyvben foglalt meghatározó elveket (nyitottság, civil szervezetek bevonása és kiemelt szerepe a konzultációs folyamatokban, számon kérhetőség, hatékonyság, koherencia)

A Nemzeti Civil Alapprogramról szóló 2003. évi L. tv. a magyar jogrendszerben először tisztázza a civil szervezet fogalmát. Főbb jellemzők: a profitszétosztás tilalma, működési autonómia, önkormányzatiság, függetlenség, önálló jogi személyiség, intézményszerűség, önkéntesség, öntevékenység, közhasznúság, a közjólátó szolgálata, a pártpolitikai és hitéleti tevékenység kizárása.

A vadásztársasági jellemzők alapján ki lehet jelteni, hogy egy egyesületi formában működő vadásztársaság megfelel a kritériumoknak, így civil szervezetként is működhet.

Tekintettel arra, hogy a civil szervezetek szerepe egyre nő a szektorális politikákban a téma kapcsán három egyezményt szeretnék kiemelni:

A *Maastrichti Egyezmény (1992)* 23.sz. nyilatkozata kimondja:

„fontos az Európai Közösség, valamint a jótékony célú egyesületek és alapítványok – mint a szociális létesítményekért és szolgáltatásokért felelős szervek – közötti együttműködés.”

Ennek a dokumentumnak a 8D szakasza a Európai Unió állampolgárai számára közvetlen keresetindítási lehetőséget biztosít. A 138 D szakasz pontosítja: nemcsak természetes személyek, de társadalmi szervezetek is élhetnek ilyen keresetindítási joggal, lehetőséggel. Az Európai Bizottságnál akkreditált Európai Környezetvédelmi Hivatal, mint nem kormányzati civil szervezet szintén indíthat *actio popularis*t. Az *actio popularis* római jogi intézmény, mely a *populus*, a nép számára lehetséges igényérvényesítési lehetőség volt. Bárki élhetett vele, aki jogosult volt keresetet benyújtani. Ma a közérdekű perlési jogosultság hazánkban a társadalmi szervezetek, illetve az ügyész számára áll nyitva.

Az *Amszterdami Szerződés (1997)* közleményében az önkéntes szervezetekről és alapítványokról a nonprofit szektor teljesítményét gazdasági, szociális és politikai szempontból jelentősnek és támogatásra méltónak tartja, kiemeli a szociálpolitikát, a fejlesztési és humanitárius segélyeket, a környezetvédelmet és az emberi jogokat.

A társadalmi részvétel szempontjából kiemelkedő jelentőségű az *Aarhusi Egyezmény*, amely a szükséges ratifikálások után 2001.október 30.-án lépett hatályba. Az Egyezmény három pillérré épül, melyek a következők voltak: információhoz való hozzáférés, részvétel a döntéshozatalban, és a jogorvoslathoz való jog.

Magyarországon a 2001. évi LXXXI. törvénnyel hirdették ki, ezzel a magyar jogrend részévé vált. Kétségtelen, hogy az Egyezmény címében a környezettel kapcsolatos információhoz és döntéshozatali részvételhez kapcsolódik. Hatálya és hatása azonban ennél sokkal kiterjedtebb: valójában a közösségi részvétel nemzeti és nemzetközi jogban meglévő, általánosan elfogadott elveit és gyakorlatát foglalta rendszerbe, és azokat minimális elvárásként fogalmazta meg.

Aarhus szellemében az igény egyértelmű, a korai részvétel elvének megfelelően, a háttér információkat és a lehetőségeket tartalmazó szakértői előkészítő anyagokat időben kellene eljuttatni a civil szervezetekhez, mert csak így van esély a különböző civil jellegű véleménynek összegyűjtésére, és az egyeztetésen képviselendő többségi álláspont kialakítására. Ennek hiányában pont a társadalmi egyeztetés lényege veszhet el.

A vadon élő állatvilág nem ismeri az országhatárokat. Eredményes védelem nem is képzelhető el egységes koncepció és a szomszédos államokkal való együttműködések, egyezmények nélkül. A civilizált ember ma tud figyelni a környezeti értékekre, mivel a vadászattól már nem függ a fennmaradása. Egyetlen lehetőség a vadászat adta lehetőségek hosszútávú kihasználására, az összehangolt és tudatos magatartás gyakorlása.

A fentiekben is megemlített környezettudatos magatartás és a vadászat inkább egymást feltételező tevékenység, mint egymást kizáró. A célok azonosak, illetve nagyon hasonlóak.

Összefoglalás

A globális, regionális és helyi gazdasági, környezet, és természetvédelmi, társadalmi célok és ezek kölcsönhatásának vizsgálata, ennek összehangolása egyre sürgetőbb. A XIX. századtól felgyorsult ütemben erősödtek az ember környezetét és életminőségét, az élővilág létfeltételeit veszélyeztető tényezők.

A természeti környezet, az ökológiai adottságok kedvező szinten tartásában, vagy helyre állításában a szabályozásnak és az embernek nagyon fontos szerepe van. A fentiekben ismertetett szabályok, elvek, célkitűzések jelzik a szükséges és irányadó rendelkezéseket. A jogi szabályozásnak kiemelkedő a jelentősége a védelmi és tevékenységet szabályozó témakörben is. A korszerű feltételek megteremtésével eredményességet csak a gyakorlatot folytatók magatartásától, jogkövetésétől várhatunk. Álláspontom szerint a hatályos hazai rendelkezések összhangban vannak a korszerű és fejlődő társadalmi-gazdasági viszonyokkal. Próbáltam rámutatni arra, hogy a vadászati tevékenység nem értelmetlen pusztítás, hanem egyre inkább a környezeti és természeti értékeket is figyelembe vevő összehangolt tevékenység. A vadászat érdekközösségeket civil jellegű szerveződéseket hoz létre, és a lelkes tagok aktívan szolgálják a környezet- és természetvédelem körét, mivel az állatállomány megőrzése nélkül nem lehetne ilyen tevékenységekről beszélni. A magyar erdő jövőbeni sorsa - egészsége, többcélúsága, természetközelsége, tulajdonlása, a benne folyó gazdálkodás - minden magyar állampolgárt érdekelhet, és nagy számú erdőtulajdonost érint, sok erdőszakembernek munkát is biztosít. Szükséges a felelős és etikus tulajdonosi magatartás, a távlatos gondolkodás, a szakzszerűség érvényesülésének segítése.

Az erdők stabilitásának fenntartása társadalmi érdek.

A vadásztársaságok megalakulása, működése és megszűnése kapcsán sok olyan kérdés merülhet fel, aminek megoldása problémát jelenthet a törvények rendelkezéseinek joghézagai miatt. Ez felveti természetesen azt a gondolatot is, hogy egyáltalán megnyugtató-e a mostani jogi rendezés, s nem szükséges-e a mostani jogi rendelkezés haldéktalan újbóli megfontolása, még mielőtt nagyobb baj nem keletkezik.

Külön kiemelném a megszűnés esetén felmerülő rengeteg bizonytalanságot az egyesületi vagyonnal kapcsolatosan. A vadásztársaságok esetében nagy súllyal jelentkezik ez a probléma, mivel működésük nem szorítkozhat a saját leszűkített érdekeik védelmére. A vadállomány nemzeti kincs, és országos védelmet kell, hogy élvezzen. Ezzel összhangban kellene a vadgazdálkodási és vadászati tevékenységeket a jogszabályokkal összhangban kifejteni. Joggal gondolkozhatnak el azon, hogy célszerű volna különbséget tenni a különböző társadalmi szervezetek között, és külön kellene szabályozni a vadásztársaságok létrejöttét, működését.

A vadászat egyre drágább „szórakozás”. Szűkül az a réteg, mely megengedheti magának, hogy vadásszon. Sokszor a magyar vadásztársaságok is kényszerből értékesítik a vadászati lehetőségeiket annak érdekében, hogy a tagság is vadászhaszon, azonban ennek is tetemes ráfordítás áll a háttérben. A szállás, az utazás, a megfelelő színvonalú ellátás biztosítása nem egyszerű feladat, az infrastruktúra kiépítése sok pénzbe kerül. Ebben a helyzetben azonban sok veszélyt láthatunk. Félő, hogy aki meg tudja fizetni a drága fegyvert, felszerelést, tagdíjat, vadászjegyet, az már nem a magyar vadászat érdekeit tartja szem előtt, hanem azt, hogy mit kap a pénzéért.

A rendszerváltás utáni átalakulás nem tett jót a magyar vadállománynak, és a ma-

gyar vadászat hírnevének. Az egykoron vadászati nagyhatalomnak számító Magyarország már nem olyan vonzó a külföldi vendégvadászok körében, mint régen. A vadlét-szám apad, miközben egyre nagyobb verseny bontakozik ki a vadászturizmusban.

Sajnos sok-sok kérdés vár még megoldásra, de amíg erdők lesznek, lesznek erdő-ügyek, csak az nem mindegy számunkra, hogy azok erdő – építők, vagy erdő rombolók-e.

A lakosság természeti tudatának fejlesztése a jövőben sokkal szorosabb együttműködést, együttgazdálkodást igényel a természetvédők, vadászok között az ismeretterjesztés, oktatás, nevelés, rekreáció, és a nemzetközi kapcsolatok terén is.

A természetvédelem és a vadászat érdekeinek összevetésénél meg kell állapítani, hogy a természetvédelem elsőbbséget kell, hogy élvezzen. (Ennek számos megnyilvánulása is van: vadászható állatfajok köre, vadgazdálkodási tevékenység előírt módokon lehetséges, vadászati idények megjelölése, annak kimondása: vadászni csak akkor lehet, ha a vadászható faj köre nincs veszélyben, stb.) Még megannyi feladat vár a civil jellegű vadásztársaságokra, egyesületekre, tekintettel megjelenési variánsaikra.

ANIKO JUDIT BEZDÁN

PROSPECTS OF CIVIL HUNTING ASSOCIATIONS

(Summary)

The author attempts to categorise the hunting association, which operates in the agrarian sector and which applies unique regulations as regards the notion itself and its definition. The aim is to draw attention to the non-profit application of hunting associations among the continuously differentiating organizations. This study elaborates only on a segment of the question and neglects the analysis of the issue at the international and European Union level. The usefulness of this work, on the one hand, is that it may make readers more sensitive to the gains from hunting and from forests, on the other hand it highlights the special features, the public utilisation and multipurposeness of the third sector.

EMBER ALEX

Migráns munkavállalók szociális biztonsága az Európai Unióban

Összefoglaló

Vizsgálódásom középpontjában a migráns munkavállalók szociális biztonsága áll. Ebbe a kategóriába tartozónak tekintem mindazokat a munkavállalókat, akiknek tartózkodási helye van az Európai Unió valamelyik tagállamában, s ez eltér attól a tagállamtól, ahol a tényleges munkavégzés történik. Átfogóan tanulmányoztam a migráció okait és annak a jól ismert ténynek a kiváltó okait, hogy a migráns munkavállalók nagyobb szociális kockázatnak vannak kitéve, mint az adott ország honos munkavállalói. Ennek oka egyfelől a munkáltatók nemtörődömsége, amely azon az elképzelésen alapszik, hogy egy idegen állam hatóságai nem lépnek fel a jogsértő külföldi munkáltatóval szemben, másfelől az, hogy a migráns munkavállalók hagyományosan hajlandóak arra, hogy olyan munkákat vállaljanak el, melyeket a honos munkavállalók nem vállalnának el. Ennek fényében vizsgáltam azokat a jogszabályokat és intézkedéseket, amelyekkel az Európai Unió próbálja megelőzni azt, hogy a migráns munkavállalók a többenél hátrányosabb helyzetbe kerüljenek. Ennek keretében különös tekintettel vizsgáltam az Európai Unió koordinációs rendeletét. Ezen túl azonban vizsgáltam azokat a részletszabályokat és azt a gyakorlatot is, amely a munkavállalókra is vonatkozik jogaik érvényesítése során, így például az európai egészségbiztosítási kártya igénylését.

A migráns munkavállalók fogalma

Az Európai Uniónak és a közösség korábbi szakaszainak is alapvető célkitűzése volt az áruk, a személyek, a szolgáltatások és a tőke szabad mozgásának lehetővé tétele. Ez már önmagában azt jelenti, hogy az Európai Unióban a migráns, vagyis saját állampolgárságuk szerinti országot elhagyó munkavállalókkal nagy számban találkozhatunk, s ezeket a személyeket az uniónak – saját célkitűzéseinek való megfelelés és következetesség érdekében – különleges védelemben kell részesítenie. Az Európai Uniónak azonban a mai napig súlyos problémát jelent az akár az Unión belüli, akár az Unión kívüli országokból érkező munkavállalók, s az őket érő esetleges balesetek, melyek gyakran halálos eredményre is vezetnek. A migráns munkavállalókkal érdemes ezért külön foglalkozni.

Először tisztáznunk kell a migráns munkavállalónak az Európai Unió értelmezésében vett fogalmát. Ebből a szempontból migráns munkavállaló az az európai állampolgár, aki az Európai Unió valamelyik tagállamában, azonban nem saját hazájában vállal

munkát és dolgozik. A fenti fogalomnak két nagyon fontos eleme van tehát, az egyik az, hogy migráns munkavállaló csak európai állampolgár lehet¹, a másik pedig az, hogy munkát kell végeznie az Európai Unió valamelyik tagállamában, de nem saját hazájában. E két feltétel együttes érvényesülése esetén beszélhetünk az EU szóhasználatának megfelelően migráns munkavállalóról. Mindez azt is jelenti, hogy el kell határolnunk egymástól a migráns munkavállalókat és a bevándorlókat², akik az Európai Unió valamely tagállamában dolgoznak ugyan, azonban nem az Európai Unió állampolgárai.

Ha figyelmünket a szűkebb értelemben vett migráns munkavállalókra, vagyis az EU-határokon átlépő európai munkavállalókra összpontosítjuk, akkor figyelembe kell vennünk, hogy – bár valamennyi EU-tagország fejlett, vagy fejlődő országnak tekinthető³ – a migráns munkaerő alapvetően a fejlettebb gazdaságú vidékek felé áramlik, s célja alapvetően jobb megélhetési lehetőségek és munkakörülmények megtalálása és kiaknázása.⁴ Az Unión belül mozgó munkavállalók egy része megtalálja a keresett jobb megélhetési feltételeket az országban, ahova költözik, idővel legyőzi a nyelvi akadályokat és sikeresen kiépít egy olyan egzisztenciát, melyben megélhetése – gond nélkül – biztosított mind az ő, mind pedig családja számára. Ezzel szemben a migráns munkavállalók egy jelentős létszáma nem boldogul könnyedén új otthonában, egyre szegregálódó etnikai kisebbségi csoporttá alakul, akikkel szemben a társadalom többségi nemzetisége gyanakvó, gyakran lenéző módon viselkedik.⁵ Mindez egyben ezeknek a munkavállalóknak a kihasználásához is vezet, hiszen miközben „külföldinek” tartják őket, a munkaerőn jelentős összegeket spórolni kívánó munkáltatók hajlamosak úgy tekinteni, hogy ezekre a munkavállalókra nem vonatkoznak a törvények, a minimális munkabérré és a járulékfizetésre vonatkozó kötelezettségek, ami a nevezett migráns munkavállalói csoport szociális- és létbizonytalanságát eredményezi. Az Európai Unió feladata és kötelessége, hogy ezeknek a munkavállalóknak az érdekeit is képviselje és fellépjen a tagállamokkal szemben ezeknek az embereknek a jogaiért.

Az európai munkaerő határokon átvándorlása jelentős mértékben a második világháború után, az újjáépítés éveiben, s közvetlenül azután kezdődött, nagyjából abban az időszakban amikor a Montánunió, majd utódja, az Európai Gazdasági Közösség is létrejött. A XX. század második felének tipikus jelensége a munkaerő európai határok közötti migrációja, mely nemcsak az európai integráció irányát, de jóformán az egész kontinens történetét is meghatározta. A munkaerő migrációja több, mind intenzitásában, mind jellegében eltérő hullámban zajlott le az Unióban.⁶ A migrációs hullámok elhatárolását White készítette el, akinek felosztását mi is elfogadjuk, s ezek alapján megkülönböztetjük a munka-migrációs hullámot, a családgyesítő migrációs hullámot, illetve az iparosodás utáni migrációs hullámot.

A munka-migrációs hullám: Az európai munkaerő migrációjának eme kezdeti, korai szakasza az 1950-es és 1960-as években zajlott, egészen az 1970-es évek kezdetéig. Jel-

¹ Vagyis olyan személy, aki az Európai Unió valamely tagállamának állampolgára.

² Az utóbbiak az úgy nevezett imigránsok.

³ Ebből következik az is, hogy míg az unió igyekszik jogszabályi szinten támogatni a migránsokat, addig nem feltétlenül bizonyos az, hogy a migráns munkavállaló segítségére, vagy támogatásra szorul.

⁴ BOZENA HOLA: *General model of accident rate growth in the construction industry*, Institute of Building Engineering, Wrocław University of Technology, Wybrzeże Wyspiańskiego 27, 50-370 WROCLAW, POLAND: *Journal of civil engineering and management*, 2007, Vol XIII, No 4, 255–264

⁵ FERDINAND LECHNER, PETRA WETZEL: *Article on Undeclared Work from SYSDERM Correspondent*, Lechner, Reiter & Riesenfelder Sozialforschung OEG, May 2007

⁶ Ezek közül a harmadik hullám a mai napig is érezhetően folyamatban van.

lemzője ennek, hogy ez egy ún. iparosodási hullám volt, vagyis a munkavállalók közösségen belüli áramlásában fontos szerepet töltött be az ipari fejlődés, illetve a tagállamok háború utáni újjáépítési tevékenysége.⁷ Ez a jelenség nagyban meghatározza az első migrációs hullám jellegét, vagyis legfontosabb és legáltalánosabb tulajdonságait is. Ezek közül a következőket kell kiemelnünk.

Először is jelentős egyenlőtlenség figyelhető meg a migráns munkavállalók nemét tekintve, ugyanis elsősorban férfiak migrációja jellemzi ezt a korszakot, akik egyedül utaztak másik országba munkát keresni. Jellemző erre a korszakra, hogy a rossz szociális körülmények között élő család otthon maradt, miközben a családfenntartó⁸ külföldre utazott és ott keresett olyan állást, mely nemcsak ahhoz juttatta elegendő jövedelemhez, hogy ő maga megélhessen külföldön, hanem akkora jövedelmet biztosított számára, hogy abból jelentős mennyiséget hazaküldhetett, s családja elsősorban ebből a hazaküldött összegből tartotta fenn magát. Ha ennek a jellemvonásnak a munkabaleseti vetületét, illetve foglalkozási megbetegedésekkel való kapcsolatát megfigyeljük akkor azt láthatjuk, hogy egy sajátos, a szociális jog által nehezen kezelhető jelenségről van szó. Nevezetesen arról, hogy a munkabaleset, illetve a foglalkozási megbetegedés kockázatának alapvetően a dolgozó fél, tipikusan a családfenntartó férfi van kitéve, azonban a baleset, vagy megbetegedés kockázatának egy egész olyan család is, aki a munkavégzés helyéhez képest külföldön él. Míg tehát legális munkavégzés alapulvételével elképzelhető, hogy a dolgozó férfi jogosultságot szerez egészségügyi ellátásra, vagy esetlegesen akár a baleseti ellátások különböző formáira is, addig az egzisztenciálisan veszélybe kerülő család nem rendelkezik honosságára szerinti országban megfelelő védelemmel. Ez volt az egyik égető szükségességű probléma, amivel a közösségnek szembe kellett néznie.⁹

Az első migrációs hullám másik jellemző vonása, hogy elsősorban teljesen képzetlen, minden szakismeret és képzettség nélküli munkavállalók áramlása a meghatározó.¹⁰ Ezek után jól érthető, hogy bármelyik tagországban nagyjából azonos, vagy legalábbis hasonló feltételekkel kaphatott állást az, aki rendelkezett szakképzettséggel. Ezzel szemben a kizárólagosan fizikai munkaerő jóval kevésbé volt lekötve, hiszen a munkáltatók jóval kevésbé függtek ezektől a személyektől, így az ő esetükben sokkal könnyebben elképzelhető a szabad munkaerő-áramlás a kedvezőbb feltételeket biztosító munkahely, illetve ország felé.

A migráció irányát tekintve ebben a korszakban meghatározó a déli-északi irány, vagyis az, hogy a dél-európai országokból mozdul el jelentősebb munkaerő az északi vidékek felé.¹¹ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy ebben a korszakban még jelentősen kisebb a közösségen belüli migráció jelentősége és hatása, mint a közösségen kívül-

⁷ A migráció kiváltó oka elsősorban a háború által okozott és valamennyi közösségi tagállamban érezhető népességcsökkenés, mely jelentősen hozzájárult a munkaképes, fizikai munka ellátására alkalmas munkaerő 1950-es évekbeli hiányához is.

⁸ Vagyis az akkori társadalmakban tipikusan a férfi.

⁹ Különösen azért is, mert éppen a migráns, külföldről érkező munkavállalók körében volt a legmagasabb a munkabalesetek aránya, s a munkabalesetek között is elsősorban a halálos kimenetelű baleset, mely az otthonmaradó családot létfenntartási gondok közé sodorta, illetve ugyanezen baleset belföldi bekövetkezése esetén özvegyi, vagy árvaellátásra tette volna jogosulttá.

¹⁰ Ez logikus is, ha arra gondolunk, hogy a hat alapító ország nagyjából azonos problémákkal küzdött és hasonló társadalmi-gazdasági jelenségekkel rendelkezett ebben az időben, melyek közül elsődlegesen kell kiemelni a szakképzett munkaerő hiányát.

¹¹ Ennek oka, hogy az északi vidékek gyorsabb ütemű gazdasági-társadalmi fejlődésen mentek át, mely igényelte a fizikai munkaerőt, illetve ez a fejlődés a déli államokban lassabban ment végbe.

ről a közösség területére irányuló bevándorlás jelentősége.¹² Ebben a korszakban a legnagyobb befogadó országok az Egyesült Királyság és Svédország¹³, melyek közül az Egyesült Királyság elsősorban gyarmatairól, Svédország pedig déli európai államokból (akár a közösség területéről) fogadott munkavállalókat. A bevándorlók szociális biztonságával kapcsolatosan hasonló problémák jelentkeztek, mint amilyeneket már fentebb is vázoltunk. Így lassan egyértelművé vált ezekben az országokban is, illetve a bevándorlók kapcsolatban is, hogy a munkabalesetek és foglalkozási megbetegedések, s azok következményeinek, elsősorban túlélő hozzátartozók számára jelentkező következményeinek megoldásához a nemzeti jogalkotásnál magasabb szintű szabályokhoz kell nyúlni, s alternatívát egyedül a nemzetközi egyezmények, illetve a közösség joganyaga jelenthetett.¹⁴

A családegyesítő migráció: A migrációnak a fent említett korszaka, a szűkebb értelemben vett munka-migrációs hullám nagyjából az 1970-es évek kezdetén megtorpant. Az akkori statisztikák szerint valószínűleg egy olyan egyensúlyi állapot alakulhatott ki, ami már nem kívánta a korábbihoz hasonlóan nagy létszámban a migráns munkavállalókat és nem biztosított számukra jelentősen kedvezőbb feltételeket.¹⁵ Tény azonban, hogy a korábbi külföldi munkavállalási kedv jelentősen csökkent, s helyette a tagállamok olyan szabályokat fogadtak el, mely inkább a már bevándorolt munkavállalók megtartását sarkallta azáltal, hogy lehetővé tették a migráns munkavállalók családtagjainak azt, hogy kövessék külföldön dolgozó családtagjukat. Mindezt belső jogalkotással sikerült megvalósítani oly módon, hogy a fogadó országban letelepült migráns munkavállaló közeli hozzátartozói a bevándorlási törvények alkalmazása során jóval kedvezőbb elbírálás alá estek.¹⁶

Ez a szabályozás egy újfajta migrációs hullámot indított el, mely látszólag a korábbi migrációs hullám pontos ellentéte volt.¹⁷ Ez persze azt is jelenti, hogy a migráció alapja nem elsősorban munkavégzési, vagy munkavállalási szándék, hanem az a cél, hogy a külföldre került munkavállaló családját újból egyesítse.

Ez a jellegű migráció kettős szociális hatással rendelkezett, mely mindkét vonalon hatást gyakorolt a szociális jogra. Az első a már említett probléma volt, vagyis az a jelenség, hogy a családfenntartó a családhoz képest egy másik országban élt, s esetleg szenvedett balesetet, vagy betegedett meg, illetve halt meg foglalkozási megbetegedésben, mint ahol a családja lakott, vagy honos volt. Ha a második migrációs hullámot szigorúan a munkabalesetek és foglalkozási megbetegedések szemszögéből nézzük, akkor látható, hogy a családegyesítés erre is spontán megoldást kínált. A családegyesítő migráció így a szociális jogi szabályok egyszerűsödéséhez is hozzájárult és olyan helyzetet alakított ki, aminek a keretében lehetőség nyílt a fent megfogalmazott probléma tagállami jogrendszerén belül, a nemzeti jogalkotás eszközeivel rendezni.¹⁸

¹² Szemben például a mai időszakkal.

¹³ Egyik sem tagja ekkor még a szervezetnek.

¹⁴ FERDINAND LECHNER, PETRA WETZEL: Article on Undeclared Work from SYSDERM Correspondent, Lechner, Reiter & Riesenfelder Sozialforschung OEG, May 2007

¹⁵ Egyesek ezt a jelenséget egy európai szintű gazdasági recesszióval igyekeznek magyarázni.

¹⁶ Ld. Acciardi eset, Holland Önkormányzatok Szövetsége

¹⁷ Az újabb migráció keretében ugyanis elsősorban nők és gyermekek kerestek letelepedési lehetőséget más országokban, méghozzá tipikusan a családfenntartó közelében.

¹⁸ Ez különösen is fontos akkor, amikor a közösség egy súlyos válságot él meg mind gazdasági, mind társadalmi-politikai szempontból.

A másik szociológiai jelenség ettől jóval messzebb mutat. A csoportosan, esetlegesen családosan betelepülő külföldiek integrálódása és asszimilációja mindig lassabb és nehezebb, mint az önállóan, egyedül érkező munkavállalóké. Ez figyelhető meg ebben az esetben is, amikor a nagyvárosok belvárosi részeiben jelentős számú kisebb etnikai csoportok alakulnak ki, akik a létminimum közelében tengetik mindennapjaikat, míg a többségi nemzetiséghez tartozók lassan a jóval drágább zöldövezetekbe költöznek. A városokban elszigetelődő etnikai kisebbségeknek fokozatosan ugyanazokkal a problémákkal kell szembenéznie a munkavállalás, a munkavégzés során történő kihasználásuk, s a velük szemben gyakorolt diszkrimináció területén, mint a korábban egyedül érkező munkavállalóknak. Vagyis az etnikai csoportokhoz tartozók körében jóval nagyobb arányban jelentkezik a fekete munka és a munkabaleset is, mely a járulékok megfizetésének hiánya folytán gyakran ellátatlanságot eredményez.

Az iparosodás utáni migráció: A munkavállalók közösségen belüli migrációjának harmadik, mai napig is tartó hulláma az úgynevezett iparosodás utáni migráció. Ez a migrációs hullám az 1980-as években kezdődött és nevét elsősorban onnan kapta, hogy nem pusztán ipari munkások migrációját jelenti, hanem bármilyen foglalkozáshoz tartozó munkavállalók áramlását is.

Ennek kiváltó oka már a nyugati jóléti társadalmaknak a munkavállalók iránti általános, megnövekedett igénye, amelyet a nyugati társadalmak öregező korfája, a nyugdíjazások magas száma, illetve az ezekben a társadalmakban általánosan tapasztalható alacsony születésszám eredményezett, melynek következtében a közösség tagállamaiban nem volt kellő létszámú aktív munkaerő.¹⁹ Ez azt eredményezte, hogy általános munkaerő-beáramoltatásra volt szükség, úgy szakképzett, mint szakképzetlen munkaerőre.

A beáramlás három téren történt és történik elsősorban: multinacionális nagyvállalatok nemzetközi munkaerőpiacán át, szakképzett külföldi munkaerő szerződéses foglalkoztatásán át, illetve munkaközvetítő tevékenységet ellátó gazdálkodó szervezetek tevékenységén át.²⁰

Ezek után egyértelmű, hogy a migráns munkavállalók esetében történő munkabalesetek és foglalkozási megbetegedések szociális jogi kérdései csak uniós szinten rendezhetők.

A munkahelyi biztonság és a migráns munkavállalók

Az elmúlt évek tapasztalatai igazolják azt, hogy egy adott országban a külföldről érkező munkavállalóknak általában rosszabb munkakörülményekkel kell megbirkózniuk, mint az adott országban honos állampolgároknak.²¹

Miért van az, hogy a migráns munkavállalók a számok szerint sokkal veszélyesebb feltételekkel néznek szembe akkor, amikor munkát vállalnak, mint azok a munkavállalók, akik az adott országban honosak? Miért érvényesül ez még akkor is, ha a migráns munkavállaló egy EU országból érkezik egy másik EU országba? Ezekre a kérdésekre a

¹⁹ Eurostat report: Work and Health in the EU: a statistical portrait Data 1994-2002

²⁰ Mindez rövid idő alatt ismét a migráns munkavállalók számának emelkedését eredményezte.

²¹ A külföldről érkező munkavállalók nagyobb eséllyel szenvednek munkahelyi balesetet és – a statisztikák szerint – sokkal intenzívebb veszélyforrásoknak vannak kitéve olyan helyeken, ahol foglalkozási megbetegedés fordulhat elő a munkavégzés velejárójaként.

válasz egyszerűen a társadalomnak a migráns munkavállalókkal szemben tanúsított magatartásában keresendő. A befogadó országokban honos munkáltatók ugyanis gyakran idegenkednek a külföldről érkező munkavállalókkal szemben és ez jelentősen megnehezíti a migráns munkavállalók hozzáférését egy másik ország munkaerőpiacához. Az a veszélyeztetettség helyzete, mely hosszútávon gyakran a külföldről érkező munkavállaló halálához vezet, végső soron általában a migráns munkavállalókkal szemben tanúsított diszkriminációra vezethető vissza.

A velük szemben tanúsított diszkrimináció azt eredményezi, hogy a migráns munkavállalók jóval nehezebben tudnak hozzáférni a fogadó ország munkaerőpiacához, mely szükségképpen munkanélküliséget indukál. A migráns munkavállalók körében kialakuló munkanélküliség már önmagában egy szociális szükséghelyzet, mely a migráns munkavállalók létfenntartását különösen is veszélyezteti. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy általában a migráns munkavállalók azért érkeznek munkavállalási céllal egy másik országba, mert saját hazájukban nem, vagy nem megfelelő mértékben volt lehetőségük arra, hogy önmaguk, vagy családjuk létfenntartásáról gondoskodjanak. Így pedig könnyen érthető, hogy ezeknek a munkavállalóknak nincsenek olyan tartalékai, vagy anyagi lehetőségei, amelyek segítségével módjukban állna átvészelni egy olyan szociális zavart, amit a munkanélküliség jelent egy idegen – s nagyon gyakran magasabb fenntartási költséget jelentő – országban.

A munkanélküliség természetesen általános jelenség, mely nemcsak a migráns, hanem az adott ország honos munkavállalóit is sújtja. Azonban ha megvizsgáljuk egy adott EU-országon belül a munkanélküliség mértékét, majd megvizsgáljuk ezeket az értékeket az adott ország nemzetiségi csoportjaira vonatkoztatva is, akkor magyarázatot kaphatunk a migráns munkavállalók szorult helyzetére. 2001-ben az Egyesült Királyságban a honos lakosok között a munkanélküliség általános mértéke 5% körül volt. Ezzel szemben ugyanezen évben és ugyanebben az országban a nem honos munkavállalók között a munkanélküliségi arány 12,4% volt. Hasonló adatokat megnézve Németországban megállapítható, hogy a honos munkavállalók körében a munkanélküliség mértéke 7,5%, míg a nem honos személyek között 12,55%. A fenti két ország lakosai közül a legrosszabb helyzetben az Egyesült Királyságban élő migráns férfiak vannak, akik körében a munkanélküliség aránya 16,1%, míg az Európai Unió legrosszabb statisztikát felmutató csoportja a Finnországban élő migráns nők, akiknek körében a munkanélküliség aránya 29,9%.²² A számadatok egyértelművé teszik, hogy a szociális zavarokra legkevésbé felkészült migráns munkavállalók azok, akiknek körében a leggyakoribb és legnagyobb mértékű a munkanélküliség.

Ez pedig elvisz minket ahhoz a felismeréshez, hogy a migráns munkavállalók – ha végül munkát találnak – sokkal jobban függnek munkáltatóiktól, mint az adott országban honos munkavállalók többsége.²³

A munkáltatók pedig általában felismerik ezt a lehetőséget és olyan munkakörökben, mely nem tesz szükségessé személyes kapcsolatokat, komolyabb megbízhatóságot, vagy szaktudást, illetve ahol nem szükséges hosszútávon tervezni ugyanazzal a munkavállalóval, a fogadó ország munkavállalói jóval nagyobb szabadsággal foglalkoztatják

²² Adatok forrása: OECD: Trends in international migration. Annual report 2002.

²³ Miatán pedig a migráns munkavállaló sokkal többet veszíthet munkáltatója kedvezőtlen döntése, esetleg elbocsátása folytán, így sokkal jobban alá is veti magát a munkáltatónak, s több körülményt hajlandó eltümi, vagy tolerálni, mint honos munkavállaló társai, hogy ennek segítségével a létfenntartásához szükséges munkahelyét megőrizze.

ezeket a munkavállalókat.²⁴ Nézzük meg, miben nyilvánul meg a munkáltatónak ez a magatartása!

Először is a számunkra első kézben legfontosabb szempont az alacsonyabb munkabér. A másik országból érkező munkavállaló egészen eltérő árkörülményekhez és bérezési rendszerekhez van hozzászokva, mint egy honos munkavállaló, ezért gyakran előfordul, hogy a migráns munkavállaló ugyanannak a munkának az elvégzését jóval olcsóbban is vállalja, mint egy honos munkavállaló, akár annyira drasztikusan alacsonyan, ami még az adott ország minimális bérré vonatkozó rendelkezéseit sem veszi figyelembe.

Másodsor a minimálbér alatt munkavállalókat foglalkoztató munkáltató munkavállalóit általában nem jelenti be, s minden engedély, dokumentáció, vagy szerződés nélkül foglalkoztatja, így kerülve meg a közterhek és a járulékok megfizetésére vonatkozó kötelezettségét. Sajnos ez az a pont, ahol a munkavállaló a leginkább kiszolgáltatottá válik, hiszen ha munkaviszonyát nem jelenti be, akkor nem kerül a hatóságok látókörébe, így pedig szolgálati időt nem szerez, a járulékok megfizetésének elmulasztása miatt pedig egészségügyi, vagy egyéb baleseti ellátásra sem szerez jogosultságot.²⁵

A migráns munkavállalókat fenyegető harmadik problémafaktor az, hogy a munkáltatók gyakran spórolás céljából jóval veszélyesebb módon és körülmények között foglalkoztatják őket, mint a honos munkavállalókat. Ez több módon valósulhat meg:

1. Egyik gyakori lehetőség, hogy a munkáltató a munka kivitelezésének rövid határideje miatt, vagy akár egyszerűen csak takarékosági célból nem gondoskodik megfelelő védőfelszerelésről, vagy védőeszközről, esetleg a munkavállalót közvetlenül védő egyéb jogszabályi előírások betartásáról, s ez közvetlenül növeli a munkabaleset, illetve a foglalkozási megbetegedések kockázatát.

2. Másik gyakori lehetőség, hogy a munkáltató nem biztosítja a munkavállalók számára a jogszabály által megkövetelt munkaközi szünetet, illetve a megengedettnél tovább dolgoztatja őket, hogy így kovácsoljon még nagyobb előnyt az amúgy is alacsony óradíjából. Ez a fajta munkáltatói magatartás pedig odáig vezet, hogy a munkavállalók kimerültségük, s fáradtságuk folytán egy relatíve kevésbé veszélyes munkakörben is könnyebben szenvednek munkabalesetet, vagy betegszenek meg valamely foglalkozási ártalom miatt.

3. A harmadik gyakori lehetőség, hogy a munkáltató tisztában van a munkabaleset, vagy foglalkozási megbetegedés kockázatával, azonban ezzel nem foglalkozik, pusztán amiatt, hogy a munkavállaló ideiglenesen tartózkodik az országban. Bízik a felelősség alóli mentesülésben, reménykedve, hogy a munkaviszony relatíve rövid időtartamát követően a munkavállaló hazatér egy másik országba és majd ott kezd el a kialakult betegségekkel küzdeni, az ottani egészségbiztosító segítségével, a felelősségi rendszer pedig soha nem jut el a külföldi munkáltatóhoz. Ez a fajta magatartás különösen a foglalkozási megbetegedések kapcsán gyakori. Ilyenkor fordul elő gyakran, hogy a munkáltató nem tesz eleget olyan kötelezettségeinek, mint a veszélyes anyag közelében töltött

²⁴ A munkáltatók ilyenkor gyakran nem érzik kötelezettségüknek a foglalkoztatásra vonatkozó jogszabályok betartását, s a munkaviszonnyal kapcsolatos gyakorlatuk is gyakran azt támasztja alá, hogy a migráns munkavállalókat amolyan „másodlagos emberekként” kezelik, akik nem rendelkeznek ugyanazokkal a jogokkal, mint mások.

²⁵ Tetézi ezt a problémát még az is, hogy a migráns munkavállalóknak a fogadó ország jogszabályaira vonatkozó hiányos ismerete, illetve a fogadó országban számára jelentkező nyelvi nehézségek lehetetlenné teszik, hogy megbizonyosodjon munkaviszonyának bejelentéséről és a járulékfizetési kötelezettségnek történő elégtételéről.

munkaidő mérése, ennek maximális tartamának betartása, a levegőben, vagy környezetben lévő veszélyes anyag mérése és a határértékeknek való megfeleltetése. E helyett bizonyos körökben, hogy a következmények őt már nem érinthetik. Ez a magatartás sajnos különösen is gyakori, s éppen azért elítélendő, mert a munkáltató tudomással bír arról, hogy munkavállalója életét és testi épségét károsodásnak és veszélynek teszi ki.²⁶

4. A negyedik munkavállalói magatartás, ami sok esetben hozzájárul a munkabalesetek és foglalkozási megbetegedések magas voltához az a munkáltatói hozzáállás a migráns munkavállalóhoz, amit legegyszerűbben talán úgy foglalhatunk össze, hogy meglátásuk szerint ezekért a munkavállalókért „nem kár”.²⁷ Ennek a felfogásnak eredményét sajnos a mai napig is gyakran láthatjuk dél-európai tagállamokban, így Olaszországban, Görögországban, vagy Spanyolországban, ahol a Romániából, Bulgáriából, Moldáviából érkező munkavállalókat nagy számban, bejelentés és bármilyen hivatalos dokumentáció nélkül foglalkoztatják építkezéseken a legalapvetőbb, legminimálisabb munkavédelmi szabályok betartása nélkül.²⁸

A migráns munkavállalók tehát jelentős többletterheket és többletkockázatokat hajtlandók elviselni, mint honos társaik, s ez egyértelműen a velük szemben gyakorolt diszkriminációra vezethető vissza. A diszkrimináció azonban mindezekben a veszélyes és káros hatásokon túl további hátrányokat is hordoz.²⁹ Vagyis a migráns munkavállalókat csak bizonyos típusú munkakörökben bizonyos típusú munkák elvégzésére alkalmazzák. Ebből a szempontból két fajsúlyos csoportot különböztethetünk meg. Az egyik a szaktudásáért alkalmazott, professzionális ismeretekkel rendelkező munkavállaló, akit elsősorban technikai-technológiai munkakörben, magas szaktudást, gyakorlatot és képzettséget igénylő pozícióban alkalmaznak. Természetesen a migráns munkavállalókat érő hátrányok itt egyáltalán nem érezhetőek, sőt, ők azok, akik munkavédelmi szempontból sincsenek jelentősebb kockázatnak kitéve a honos munkavállalóknál.

A másik munkaköri csoport, amelyben migráns munkavállalókat alkalmaznak, az az angol nyelvű szakirodalom által egyszerűen három „d”-nek nevezett munkakörök foglalkoztatásában.³⁰ Természetesen a fentiekben hangsúlyozott veszélyek egyértelműen a munkaerőpiacnak erre a részére szegmentálódott munkavállalókra vonatkoznak. Vizsgáljuk meg, hogy pontosan melyek azok a munkaterületek, ahol migráns munkavállalókat alkalmaznak három d-s munkakörben.

Az első és leggyakoribb a mezőgazdaság.³¹ Ezen túlmenően a mezőgazdaságban elősegíti még a migráns munkavállalók alkalmazását az a tény is, hogy a migráns munkavállalók jelentős része csak az év adott időszakaiban vállal külföldön munkát, vagyis szezonális munkásként jelennek meg a fogadó ország munkaerőpiacán. A mezőgazdaság pedig pont egy olyan terület, ahol a szezonális munka kielégíti a munkaerő iránti igényt. A mezőgazdaságban dolgozó migráns munkavállalók számára a legna-

²⁶ Ezzel a magatartással szembeni fellépés meglátásom szerint az Európai Unió szabályozásának egyik legfontosabb feladata, melynek során nyilvánvalóvá kell tenni a munkáltató számára, hogy az unió határai nem jelenthetnek akadályt felelőssége megállapítása során.

²⁷ Vagyis gyakran olyan diszkrimináció érvényesül a munkavállalókkal szemben, ami egyenesen emberi méltóságukat, mint legalapvetőbb alapjogot, elidegeníthetetlen emberi jogukat sérti.

²⁸ A munkabaleset és a halálos munkabaleset sajnos mindennapos ezeken a munkahelyeken és a jelen helyzetben hatékony fellépés ezzel a jelenséggel szemben nem várható.

²⁹ Így például egyértelműen a migráns munkavállalók munkaerőpiaci szegmentálódásához is vezet.

³⁰ A három d vagyis dirty, dangerous, demanding, vagyis mocskos, veszélyes és megerőltető.

³¹ Mivel ez a legtípikusabb megerőltető és úgymond koszos munka, amelyre nem, vagy csak nagyon nehezen és kis létszámban találhatók honos munkaerőt, illetve amelyre sajnálnák azt az összeget, amit egy honos munkavállaló munkabér címén elkérne.

gyobb veszélyt az jelenti, hogy a munkáltatók gyakran kihasználják a munkavégzés ellenőrizhetetlenségét, s ennek megfelelően a mezőgazdaságban dolgozó migráns munkavállalóknak egy jelentős része bejelentés nélkül dolgozik, aminek következménye, hogy ellátásokra sem szereznek jogosultságot. A mezőgazdasági munka terén foglalkozási megbetegedés általában annak következménye, hogy ezek a munkavállalók korlátlanul ki vannak téve az időjárás viszontagságainak, így akár a hűvös, esős időnek, akár a tűző napsütésnek és kánikulának, ami ellen általában hatékonyan védekezni nem tudnak.

A kevésbé kívánatos, megterhelő munkák irányába szegmentálódott migráns munkavállalók másik nagy munkaterülete az építőipar.³² Ennek egyenes következménye, hogy a migráns munkavállalók jelentős része is feketén dolgozik az ilyen jellegű munkahelyeken. Jelen pillanatban pontos statisztika nem létezik, pontosnak, vagy kellően közelítőnek nevezhető becslés pedig alig képzelhető el arról, hogy mennyi migráns munkavállaló dolgozik az építőiparban. Gyakori, hogy az építőiparban végzettséget, szakképesítést, vagy egyszerűen csak gyakorlatot szerzett munkavállalók próbálják ismereteiket más Európai Unióba tartozó tagországban kamatoztatni. E tekintetben jellemző, hogy a keleti, közelmúltban csatlakozott tagországok állampolgárai keresik fel a fejlett gazdasággal rendelkező államokat és vállalnak olcsón munkát, melynek jövedelme számukra – otthonukba visszatérve – igen kedvezőnek számít. Sajnos ezen a területen merül fel a leggyakrabban munkahelyi baleset, illetve annak is a halálos formája, mivel ezekre a munkavállalók a munkavégzés helyénél és jellegénél fogva fokozottabban vannak kitéve a baleset, így például az épületekről történő leesés veszélyének. Eből fakadóan több európai országban találhatunk rendkívül ijesztő baleseti halálozási statisztikákat a migráns munkavállalók körében, melyek közül talán a legfeltűnőbb a román munkavállalók halálozási aránya Olaszországban. Az építőipar másik nagy veszélye, hogy a rendkívül balesetveszélyes munkakörülmények általában be nem jelentéssel, illetve a járulékfizetés elmaradásával társulnak, így sajnos a munkavállalók, illetve szükség esetén családjuk is ellátás nélkül marad.³³

A migráns munkavállalók szegmentált foglalkoztatására kerül még sor nagy létszámban a vendéglátóiparban, így mindenekelőtt a szezonális vendégékeztetésben és szállásolásban, ahol a migráns dolgozók általában a tisztítási, takarítási, mosogatási és mosodai feladatokat kapják.³⁴

A migráns munkavállalók ezeken kívül több iparszektorban is a megterhelő és a honos lakosság számára általában visszaszító munkakörökre szegmentálódnak.

A migráns munkavállalók kapcsán megfigyelhető további jelenség, hogy a migráns munkavállalók általában sokkal túlképzettebbek, mint amekkora ismereteket a fogadó országban elvégzendő munkájuk igényelne, így gyakorta jelentősen ismereteik és képzettségük alatt kerülnek foglalkoztatásra. Ez mégsem csökkenti a balesetek veszélyét a migráns munkavállalók gyakori nyelvismeret-hiánya miatt.

³² Szomorú tény hazánkban is, hogy ez az az iparterület, ahol a be nem jelentett munkavállalók száma a legnagyobb és a felügyeleti hatóságok minden erőfeszítése ellenére sem csökkenthető jelentős mértékben.

³³ A be nem jelentés természetesen magával hozza azt a tényt is, hogy a migráns munkavállalókat ért baleseteket sem jelentik be az esetek jelentős részében, így ezekről nemcsak pontos statisztika nem készülhet, de nincs biztosítva az sem, hogy a tipikusan veszélyes munkahelyek az ellenőrzést végző hatóságnak a látókörébe kerüljenek és ennek megfelelően a tagállamok tényleges változást eszközöljenek.

³⁴ A vendéglátóiparban történő foglalkoztatás szintén rendelkezik a földművelésben történő foglalkoztatás szezonális jellegével, azonban a munkakörülmények itt relatíve biztonságosnak nevezhetőek.

Az Európai Unió szociális dimenziójának koordinációs jogforrásai

Az Európai Unió normáinak megfogalmazása gyakran kissé ambivalens jellegű, helyenként elméleti, helyenként gyakorlati vonásokat mutat. Így van ez a szociális jog és a munkahelyi balesetek megelőzését szorgalmazó normák többségénél is, ahol az Unió az elérni kívánt társadalmi állapotot fogalmazza meg, azonban a normák minél pontosabb betartatása érdekében arra kényszerül, hogy igenis részletekbe menő, aprólékosan szabályozó normákat alkosson. Az eredmény pedig az, hogy az általános, modell jellegű szabályozás mellé az európai normák iparterületenként különböző, eltérő szabályokat tartalmaznak, melyek csak egy-egy szűkebb terület kapcsán fogalmazzák meg az irányadó munkavédelmi és baleset-megelőzési előírásokat.

Ha végigtekintjük azokat a normákat, melyeket az EU a munkabalesetekkel, illetve az európai szociális modellel összefüggésben alkotott, akkor megállapítható, hogy a szervezet tartózkodik attól, hogy jelentősen beavatkozzon a tagállamok jogába, s ennek megfelelően átfogó, minden tagállam számára kötelező és közvetlenül alkalmazható rendelet nem született. Ez talán nem is lenne célravezető, hiszen egy szolidáris társadalom képét alapul véve elképzelt szociális rendszer teljesítőképesége alapvetően az adott államok gazdasági teljesítőképeségétől függ. Egységes rendszer kiépítése így egyes államok számára³⁵ túlzott terheket jelenthet, mely végeredményben az egészségügyi rendszer működését lehetetlenítené el. Így elsősorban határozatok, s a szociális rendszerek kapcsán még gyakrabban ajánlások határozzák meg az unió által kívánt, elérendőnek megjelölt célokat.

Az Európai Unió szociális modelljét felépítő normákat azok tartalma szempontjából két részre választhatjuk. Egyfelől megkülönböztetjük azokat, amelyek – a munkahelyi balesetek kapcsán – a szűkebb értelemben vett munkavédelemmel foglalkoznak, majd azokat, melyek a szociális ellátórendszerekkel, az ellátásokkal összefüggésben határoznak meg szabályokat.

Először vizsgáljuk meg a közösségi munkavédelemmel, vagyis a szűkebb értelemben vett munkahelyi baleset-prevencióval foglalkozó közösségi szintű jogszabályokat! Mint láthattuk, ezek elsősorban irányelvek formájában kerültek megfogalmazásra az első, illetve második akcióprogram keretében 1978 és 1982, valamint 1982 és 1986 között.

1978. június 29-én fogadták el a 78/610/EGK irányelvet, mely a vinil-klorid vegyülettel dolgozó munkavállalókat védő tagállami jogszabályok közelítését szolgálta.³⁶ A vinil-klorid rákkeltő hatását már évtizedekkel ezelőtt tudományosan bizonyították, azonban széles körben használt műanyag termékeknek gyakori alapanyaga. Így a műbőr cipők, valamint azok talpa mellett ebből az anyagból készül a PVC³⁷, illetve több műanyag flakon is, melyek mindig hordoznak magukban kockázatot, azonban elégetésükkel, vagy hevítésükkel különösen is veszélyes gázok szabadulnak fel, így azok a munkavállalók, akik effajta termékek előállításánál dolgoznak általában külön védelemben,

³⁵ A korlátozottabb gazdasági lehetőségekkel rendelkező keleti államok számára különösen is megterhelő lenne ez.

³⁶ A vinil-klorid műbőr készítésénél használt anyag, s ennek megfelelően gyakran alkalmazzák a cipőiparban, ahol európai szinten is jelentős számú munkavállaló van kitéve a hatásának.

³⁷ PVC azaz poly-vinil-klorid.

munkaidő-kedvezményben részesülnek, esetleg gyakoribb szűrővizsgálatra kötelesek.³⁸ A 78/610/EGK irányelv tehát foglalkozási megbetegedés megelőzését próbálta elérni.

Valamivel általánosabb szabályokat fogalmazott meg az 1980-ban elfogadott 80/1107/EGK irányelv, amely a kémiai, fizikai és biológiai hatóanyagoknak kitett munkavállalókra vonatkozó jogszabályok egységesítésére törekedett. Bár ez az irányelv általánosabb szabályokat tartalmaz, mint a két évvel korábbi, még mindig csak egy viszonylagosan körülhatárolt munkavállalói csoport kapcsán határoz meg foglalkozási megbetegedés megelőzését célzó prevenciós szabályt, méghozzá azok vonatkozásában, akik foglalkozásuknál fogva rendszeresen és jelentős mértékben ki vannak téve az irányelvben nevesített károsító anyagok hatásának, s ebből fakadóan fokozott veszélynek.

Az akcióprogramok fordulóján, 1982 júliusában elfogadott 82/605/EGK irányelv továbbra is eseti jellegű, konkrétabb területre vonatkozó szabályokat tartalmaz, amikor az ólomtartalmú³⁹ ötvözetek és ezek ioni összetevőinek káros hatásának kitett munkavállalók kapcsán rendel el fokozott védelmet. A nevezett irányelv a megbetegedések megelőzése érdekében korlátokat állít fel, vagyis olyan határértékeket állapít meg, melyek fennállása esetén a munkavállalókat a munkavégzés helyéről evakuálni kell. Az irányelv ezen túlmenően arról is rendelkezik, hogy mi a teendő akkor, ha a határérték alatti, de azt megközelítő értékeket mérnek a munkahelyen.⁴⁰ Az irányelv nem általános érvényű, csak az irányelv kezdetén meghatározott munkavégzési helyekre vonatkozik, ahol a határérték az irányelvben jelölt szintek valamelyikét eléri.⁴¹ Az irányelvben szereplő, s az irányelv alkalmazhatóságát megjelölő felsorolás azonban nem taxatív jellegű, így egyéb munkakörök is beleérthetőek, ha azok nem minősülnek nevesített kivételnek.

Több mint egy évvel később készült el a 83/477/EGK irányelv, mely az azbeszt⁴² jelentősen káros hatásának kitett munkavállalók védelméről szól. Az azbesztnek hat, az irányelvben meghatározott szilikátja kapcsán állapít meg a jogszabály határértékeket, melyek 8 órás egy légtérben tartózkodás alapulvételével kötelezik a munkáltatót speciális lépések megtételére, így mindenek előtt a munkavállalók tájékoztatására, illetve egészségügyi felügyelet biztosítására.

A második akcióprogram lezárásaként 1986-ban keletkezett egy újabb speciális jellegű szabályozás. A 86/188/EGK irányelv a jelentős zajhatásoknak kitett munkavállalók védelméről rendelkezik. A zajszennyezés káros hatásai kapcsán a mai jogalkotás már nemcsak ennek a munkavállalókra gyakorolt hatásával, hanem általánosan, környezeti hatásával is foglalkozik. A munkaviszony során foglalkozási megbetegedés formájában szerzett halláskárosodás, súlyosabb esetben hallás-elvesztés megelőzése érdekében határoz meg értékhatárokat a jogszabály. Fontos, hogy ezek nem esnek egybe a környezetvédelmi határértékkel, s a károsító hatást egy napi 8 órás periódus alapulvételével kell érteni. A munkáltatók kötelessége védőfelszerelés biztosítása, azonban ez önmagában nem elegendő feltétel, a zajkibocsátást határérték alatt kell tartani.

³⁸ Sajnos ezek az intézkedések is csak kevéssé csökkentik a veszélyes anyag által jelentett kockázatot.

³⁹ Az ólom a szervezetben folyamatosan, apránként felhalmozódó mérgező anyag, mely súlyosan károsítja a légző rendszert, a véréjteket és így a keringést, s végeredményben halálos eredményre vezethet.

⁴⁰ Ilyen esetekre általában folyamatos megfigyelést, tájékoztatást, s folyamatos orvosi felügyeletet tesz kötelezővé.

⁴¹ Maga az irányelv is megjelöl azonban olyan munkavégzési helyeket, ahol nem alkalmazható.

⁴² Az azbeszt kémiai szempontból magnéziumszilikát, más néven szerpentin. Szálás szerkezetű rétegszilikát, melynek ipari felhasználása egészen a 70-es évekig jelentős volt.

Miután megvizsgáltuk a legfontosabb irányelveket, melyek egy-egy speciális területen dolgozó munkavállalókat védenek, térjünk ki az általánosabb szabályokra, melyeket a 89/391/EGK irányelv⁴³ tartalmaz, az Európai Uniónak a munkavédelemmel és munkahelyi baleseti prevencióval foglalkozó legfontosabb irányelve.

Az irányelv ön maga alkalmazási körét is akként határozza meg, hogy alkalmazható minden köz- és magánvétekenységi ágazatra, így egyértelműen a legszélesebb alkalmazhatósági körrel rendelkező irányelvről van szó. Az irányelv lényegében feladatokat határoz meg, melyeknek teljesítése esetén a munkahelyi balesetek, foglalkozási megbetegedések kockázata csökkenthető, s ezeknek a feladatoknak az ellátásával alapvetően a munkáltatót bízza meg. Nem kétséges tehát az irányelv felelősségi rendszere: minden felelősség a munkáltatót terheli annak érdekében, hogy az irányelvben felsorolt feladatok elvégzésre kerüljenek. Ez a munkavállaló anyagi felelősségét is megalapozhatja⁴⁴ a nevezett intézkedések be nem tartásáért, sőt, a nemzeti jogszabályok keretei között továbbgondolva ezt a jelenséget, azt is megállapíthatjuk, hogy a munkáltató helytállási kötelezettsége esetlegesen egy visszkereseti igény formájában is megáll azokkal a társadalombiztosítási szervekkel szemben, amelyeknek azért kellett a munkavállalót kezelni, vagy azért kell őket vagy hozzátartozóikat folyamatos anyagi ellátásban részesíteni, mert a munkáltató jelen irányelvből fakadó kötelezettségeit nem tartotta be. Az irányelvben meghatározott előírások minimális követelményrendszert tartalmaznak ugyan, melyekkel kapcsolatosan a tagállamok szigorúbb szabályokat alkalmazhatnak.⁴⁵

A munkáltatónak az irányelv értelmében megjelölt többletfeladatai mindennek előtt a következők: Minden munkakör vonatkozásában kockázatértékeléseket kell készítenie, rendelkezésre kell bocsátania a munkavédelmi eszközöket és védőfelszereléseket, nyilván kell tartania a munkabaleseteket, ezeket a megfelelő nemzeti hatóságok felé jeleznie kell, gondoskodnia kell a tűzvédelmi szabályok betartásáról, a menekülési útvonalak akadálymentes fenntartásáról, a munkavállalókat megfelelő munkavédelmi, biztonsági oktatásban kell részesítenie, biztosítania kell a munkavállalói érdekvédelmi szervek működését.

Az európai szociális modell keretében a jogi normák másik nagy csoportját a szociális joghoz közvetlenebbül kapcsolódó szabályok jelentik, melyek közül a kettő legjelentősebb a 92/441/EGK ajánlás a szociális védelmi rendszerek keretében biztosítandó szociális támogatások és források kritériumrendszeréről, valamint a 92/442/EGK ajánlás a szociális védelmi célkitűzések közelítéséről.

A migráns munkavállalók szociális biztonságával összefüggő szabályok

A migráns munkavállalók fokozott veszélyeztetettsége ténykérdés, s egyértelmű az is, hogy önmagában a munkavédelmi jellegű prevenció szabályozás nem lehet elegendő annak kiküszöbölésére, hogy ezeket az embereket joghátrányok ériék. Gondolni kell arra az esetre is, amikor a munkavállaló ténylegesen balesetet szenved, megbetegszik és

⁴³ A Tanács 89/391/EGK irányelve a munkavállalók munkahelyi biztonságának és egészségvédelmének javítását ösztönző intézkedések bevezetéséről.

⁴⁴ Az anyagi felelősség kizárólag a tagállami jogrendszer keretei között realizálható.

⁴⁵ Az előírások jelentős újításokat jelentettek elfogadásukkor, mára azonban valamennyi tagállam nemzeti jogában alkalmazza őket.

valóban ellátásra szorul. Melyik az az intézmény, amelyik ilyen esetben ellátásra köteles? Milyen feltételekkel? Hogyan kerül mindez finanszírozásra?

Az Európai Unió 1408/71/EGK rendelete, az úgynevezett „koordinációs rendelet” szabályozza a különböző tagállamok állampolgárainak másik tagállam területén történő munkavégzéséhez kapcsolódó szociális kérdéseket. A koordinációs rendelet jelent eligazodást abban, hogy melyik országban kell teljesíteni a járulékfizetést és az ellátás melyik tagállam területén illeti meg a migráns munkavállalót.

A koordinációs rendelet az EU eddigi egyik legismertebb, a gyakorlatban az egyik leggyakrabban alkalmazott szabálya. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy nemcsak a szűkebb értelemben vett EU területén alkalmazható a rendelkezés, hanem egy tágabb körben⁴⁶ az unióban tagi státusszal nem rendelkező államok is alkalmazzák.⁴⁷

A rendelet ismer ez alól kivételeket. A rendeletben felsorolt szabályok nem alkalmazhatók az alábbi négy munkavállalói csoportra:

– *a kiküldetés keretében munkát végzők.* Az ő esetükben a kiküldetés pontos szabályait a tagállami munkajog határozza meg. Az ok, amiért kikerülnek a rendelet hatálya alól, elsősorban ott keresendő, hogy itt nem érvényesül a jogviszony tagállamok közötti jellege. A munkavégzés elsősorban inkább tagállami jellegű, s ettől a felek csak ideiglenesen és kizárólag a munkavégzés helye tekintetében térnek el, s ez nem igényli új, illetve eltérő szabályok alkotását. A kiküldetésben dolgozó munkavállalók esetében a külföldi tartózkodás amúgy is egyértelműen ideiglenes jellegű, hiszen a kiküldetés lényege, hogy a munkavállaló tulajdonképpen ugyanannak a munkáltatónak az irányítása alatt marad, ahol korábban is volt, pusztán egy-egy munkafeladat elvégzése érdekében kell külföldön tartózkodnia.⁴⁸ Igaz ugyan, hogy a kiküldetésnek egy éves felső határa van, azonban ez az időtartam legfeljebb egy alkalommal, legfeljebb ugyanekkora időtartammal hosszabbítható meg, vagyis legfeljebb újabb 12 hónap kiküldetés rendelhető el a munkavállaló vonatkozásában. Ez természetesen már egy egészen jelentős időtartamú kinttartózkodást feltételez, így ez akár visszaélésekre is okot adhatna. Ennek elkerülése érdekében a jogszabály a felváltás tilalmát alkalmazza, vagyis tiltja azt, hogy egy, illetve kettő év eltelte után a munkavállalót egy másik munkavállaló váltsa fel a kiküldetésben. Természetesen a jogszabály ezzel azt igyekszik megelőzni, hogy a munkáltató úgy bújjon ki a fogadó államban járulékfizetési kötelezettsége alól, hogy a külföldi foglalkoztatást kiküldetésnek álcázza. A kiküldetésnek a szabályait tehát, melyeket a közösségi jog alapján a tagállami jog határoz meg, közösségi szinten a közösségi irányelvek korlátozzák.

– *az utazó személyzet.* Azok a munkavállalók tartoznak ebbe a csoportba, akik valamilyen szállító járművön⁴⁹ teljesítenek szolgálatot munkaviszony keretében. A hajókon, vonatokon, határokon áthaladó buszokon, repülőgépeken, illetve nyerges vontatókon dolgozó sofőrök, illetve személyzet esetében azért indokolatlan a koordinációs rendelet

⁴⁶ Így a koordinációs rendelet területi hatálya kiterjed az EU-n túlra, az Európai Gazdasági Térségre, ahol alkalmazza többek között Norvégia, Izland, s Liechtenstein is, de még a rendeletet külön megállapodás alapján alkalmazó Svájc is

⁴⁷ A koordinációs rendeletet kell alkalmazni minden munkavállalóra, aki az Európai Unió valamelyik tagállamának állampolgára, illetve, aki valamelyik tagállamban állandó lakhellyel rendelkezik, s munkáját nem állampolgársága, illetve állandó lakhelye szerinti országban végzi, hanem egy olyan, ettől eltérő országban, mely szintén az Európai Unió tagállama.

⁴⁸ A kiküldetés ideiglenessége megmutatkozik abban, hogy a kiküldetésnek időbeli felső határa van, ami magyar szabály szerint is és a közösségi irányelvek szerint is legfeljebb 12 hónap lehet.

⁴⁹ Legyen az akár áru, akár személyszállítás.

alkalmazása, mert általában csak áthaladnak egy-egy tagországon, vagy csak ideiglenesen tartózkodnak a tagállam területén. Ez idő alatt a jármű honossága szerinti államban lévő munkáltatóval vannak folyamatos kapcsolatban, tőle kapnak utasításokat, így munkavégzésük helye végeredményben inkább a kiküldő ország, semmint az, ahol a munkavállaló az adott pillanatban tartózkodik. Egyértelmű, hogy felesleges lenne a pár órahosszát meg nem haladó tartózkodás esetén külön biztosítási jogviszonyt létesíteni egy ún. fogadó állammal.

– *a külképviseletek tagjai és alkalmazottai.* A külképviseletek működésének alapja, hogy a külképviselet területe a fogadó állam joghatósága alól kivett területnek minősül, vagyis a külképviselet mentességet élvez a fogadó állam jogszabályainak zöme alól, így például a büntető joghatóság alól is. Ilyen szempontból azt a vélelmet kell elfogadnunk, hogy a külképviselet valójában a küldő állam területe. Miután pedig a külképviseletek alkalmazottai is elsősorban a küldő állam állampolgárai, így valójában úgy kell tekintenünk, hogy a küldő állam állampolgárai dolgoznak a küldő állam területén, vagyis szó sincs migráns munkavállalókról. Sőt, hosszabb-rövidebb ideig, vagy akár ideiglenesen történő külföldi munkavállalásról sem.

– *az országhatárokon átnyúló munkahelyeken foglalkoztatott személyek.* A rendelet hatálya alól kivett következő, negyedik munkavállalói csoport azokat a személyeket foglalja magában, akiknek az esetében a munkaviszony, s ezáltal a munkavállaló is egyértelműen egy adott országhoz kötődik, s ebben nem jelent változást az a tény sem, hogy a munkavállalónak munkafeladatai elvégzéséhez ideiglenesen egy másik ország területére kell átmennie.

– *köztisztviselők.* Szintén kivételt képeznek a koordinációs rendelet hatálya alól azok a személyek, akik nem klasszikus munkaviszonyban, hanem az állam és a munkavállaló között speciális, többetkötelezettséget tartalmazó közszolgálati jogviszonyban kerülnek foglalkoztatásra. Nyilvánvaló, hogy itt teljesen egyértelmű a szorosabb kötődés a küldő államhoz, s nincs szükség a koordinációs szabályok alkalmazására.

A fent megjelölt munkavállalói csoportok nem tartoznak a migráns munkavállalók közé, mivel külföldi munkavégzésük valójában ideiglenes, továbbra is ugyanannak a munkáltatónak az irányítása alá tartoznak, illetve a külföldi tartózkodás az ő esetükben pusztán a rendes munkavégzésnek egy eleme. Így az ő esetükben a koordinációs rendelet alkalmazása helyett azt a vélelmet kell fenntartani, hogy ők belföldi munkavállalók.

A kiküldetésben ideiglenesen külföldön tevékenykedők, valamint a szállítóeszközök vezetői és személyzete szempontjából tehát egyaránt a küldő ország biztosítási jogviszonya működik, a küldő országnál fennálló biztosításuk folyamatosnak tekintendő. Ez azt is jelenti, hogy a küldő országban a küldő ország szabályai szerint kell megfizetni utánuk a küldő ország által meghatározott mértékű járulékokat is. Ezzel szemben a fogadó országban sem járulékos fizetésére nem kötelesek, sem speciális külföldi biztosítási jogviszony nem jön létre. Azt, hogy a kiküldetésben dolgozó munkavállaló után a járulékok a kiküldő országban megfizetésre kerülnek, s ott biztosítottak minősül, az úgynevezett E101 jelű nyomtatvánnyal igazolható. Kiküldetést megelőzően a Megyei Egészségbiztosítási pénztárnál igényelhető az E101-es nyomtatvány, mely 12 hónapra szól – a kiküldetés maximális időtartamának megfelelően. A nyomtatvány kiállításánál elsősorban a munkáltató nyilatkozatát kell figyelembe venni a kiküldetésre vonatkozóan, s a munkáltató székhelye szerint illetékes Megyei Egészségbiztosítási Pénztárnak azt is vizsgálnia kell, hogy előzetesen sor került-e járulékos megfizetésére.

Az E101 jelű nyomtatvány csak a biztosítás fennálltát igazolja, azonban elsődleges célja nem az, hogy a munkavállalót külföldön, a fogadó országban egészségügyi ellátásra jogosítsa. Ennek megfelelően lehetőség nyílt egy másik nyomtatvány, az úgynevezett E111-es jelű nyomtatvány igénylésére, mely a munkavállalót a külföldi országban, azaz a fogadó ország területén a szükségessé váló orvosi kezelések igénybevételére jogosította. Később az E111-es jelű formanyomtatványt az úgynevezett európai egészségbiztosítási kártya váltotta fel, mely kiküldetéstől függetlenül kiállítható legfeljebb 12 hónapos időtartamra, s ennek segítségével biztosítása terhére más EU-államokban vehet igénybe szükségessé váló orvosi kezeléseket az igénylő.

Az E111-es nyomtatvány, illetve annak megszűnését követően az európai egészségbiztosítási kártya⁵⁰ azonban kizárólag egészségügyi ellátásra, vagyis egy természetbeni szolgáltatásra jogosít, melyet a fogadó országhoz, vagyis nem az igénybevevő biztosítása szerinti országhoz tartozó rendszerben, egészségügyi intézményben, orvosnál vesznek igénybe. Egészen más a helyzet a pénzbeli szolgáltatásoknál, melyek teljes egészében tagállami keretek között maradnak. A pénzbeli ellátásokra a kiküldetésben lévő, illetve a fentiekben megjelölt csoportok valamelyikébe tartozó munkavállaló a saját országának szabályai szerint lesz jogosult.⁵¹ A pénzbeli ellátások terén tehát a fogadó ország biztosítási intézetének nem kell aktivizálódni, ez olyan formában folyósítható, ahogyan a vélelem is fennáll, vagyis mintha a munkavállaló el sem hagyná a küldő ország területét.⁵²

Nézzük meg tehát azt a fentiek alapján, hogy mi történik akkor, ha egy magyar munkavállaló kiküldetése során munkabalesetet szenved. A magyar munkavállaló magyar munkáltatónál dolgozik munkaviszony keretében, s a munkáltató elrendeli a munkavállaló kiküldetését, melynek alapján a munkavállaló a Magyar Köztársaság határain kívül köteles munkát végezni.⁵³ A kiküldetésre az Európai Gazdasági Térség egy másik államában kerül sor, ennek megfelelően a munkáltató E101 jelű formanyomtatványt, illetve megszűnése előtt E111 jelű formanyomtatványt, mai gyakorlatban európai egészségbiztosítási kártyát igényel.⁵⁴

A kiküldetésben tevékenykedő munkavállaló a külföldi munkavégzés során a munkaviszonyával, illetve a munkavégzéssel összefüggésben munkabalesetet szenved, melynek hatására egészségügyi ellátásra szorul, illetve keresőképtelenné válik. Ebben az esetben az egészségügyi ellátásra a fogadó országban ugyanúgy jogosult lesz, mint a fogadó ország állampolgárai, mivel az ellátás a külföldi tartózkodása során vált szükségessé és rendelkezik 12 hónapnál nem régebbi európai egészségbiztosítási kártyával. Az ellátást követően keresőképtelensége folytán azonban pénzbeli ellátásokra is jogosultságot szerez, melyeket a magyarországi biztosítónak kell folyósítania a magyarországi szabályok szerint. Ezzel szemben a fogadó országban tevékenykedő orvos feladata az,

⁵⁰ Az európai egészségbiztosítási kártya ingyenesen igényelhető az egészségbiztosítási pénztáraknál és kiállításától számított egy évig érvényes. A kártya akut, sürgős ellátásokra alkalmazott megoldás.

⁵¹ Ennek megfelelően a saját ország biztosító intézete folyósítja a pénzbeli ellátásokat a saját ország biztosító intézetének terhére.

⁵² Ennek megfelelően a pénzbeli ellátás mértékének meghatározásánál azokat a küldő országban kapott jövedelmeket kell figyelembe venni, amik a küldő országban érvényben lévő szabályok szerint a küldő állam számára fizetendő járulékok alapját képezi.

⁵³ Ez a kiküldetés a Munka Törvénykönyvének rendelkezései szerint a 12 hónapot nem haladhatja meg.

⁵⁴ A munkavállaló elhagyja az ország területét és munkába lép a fogadó országban, miközben biztosítási jogviszonya a Magyar Köztársaságban folyamatos, munkáltatója fizeti utána a járulékokat.

hogy a baleseti rokkantság tényét megállapítsa és közölje azt a magyarországi biztosító intézettel az E115 jelű formanyomtatványon.⁵⁵

A szolgálati idő megvizsgálásakor természetesen a külföldi kiküldetésben töltött munka is ugyanúgy számít szolgálati időnek, ahogyan a Magyarországon történő munkavégzés is annak számított.

Amennyiben azokat a munkavállalókat vizsgáljuk meg, akik nem a kiküldetés keretében, illetve nem a fent nevezett csoport valamelyikének tagjaként dolgoznak külföldön, azaz másik EU-tagállamban, akkor egészen más szabályokat találunk. A ténylegesen migráns munkavállalók, azaz azok, akik a szabad mozgás jogát gyakorolják, korábban csak úgy részesülhettek szociális védelemben, ha olyan tagállamban vállaltak munkát, amelyekkel a Magyar Köztársaságnak kétoldalú egyezménye volt a munkavállalók biztosítása, illetve egészségügyi ellátása tekintetében.⁵⁶ Magyarország Európai Unió csatlakozásával azonban ez jelentősen megváltozott, a kétoldalú egyezmények⁵⁷ hatályukat veszítették és helyükbe lépett a 1408/71/EGK koordinációs rendelet. Ez egyben azt is jelentette, hogy a szabad mozgást gyakorló munkavállalók egy jóval szűkebb körű biztosítási szabályt kaptak, azonban ezt egy jóval tágabb területi hatály tekintetében tudták kihasználni.⁵⁸

A migráns munkavállalók szempontjából a hatályos szabályok szerint kizárólagosan a munkavégzés helye számít. Vagyis akkor, ha az EU valamely tagállamának állampolgára az EU egy másik országában végez munkát munkaviszony, vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony tekintetében, akkor a bejelentési, illetve járulékfizetési kötelezettségnek abban az országban, illetve tagállamban kell eleget tenni, ahol a tényleges munkavégzés történik, függetlenül a munkavállaló származási országától, illetve a munkáltató székhelyétől.⁵⁹ Fontos szabály, hogy a koordinációs rendelet értelmében egy biztosított személynek csak egy biztosítási jogviszonya állhat fenn, vagyis nem képzelhető el az a variáció, hogy esetleg úgy minősül biztosítottnak egy másik EU-tagállamban, hogy közben származási országában is fenntartja biztosított jogviszonyát.⁶⁰ Az egy biztosítási jogviszony kizárólagossága a rendelet alapján még akkor is fennáll, hogyha a másik országban egyéb jövedelemszerző tevékenységet folytat.⁶¹

A migráns munkavállalók kapcsán a finanszírozási kérdések tehát viszonylag könnyen rendezhetőek. Nem mindig ennyire egyértelmű és átlátható a migráns munkavállaló részére nyújtott ellátás.

Természetesen a migráns munkavállaló saját biztosítási jogviszonya alapján lesz jogosult egészségügyi ellátásra a biztosítási joga szerinti államban, vagyis ott, ahol tény-

⁵⁵ A fogadó ország egészségügyi intézményének véleménye alapján lesz lehetősége a magyar biztosítónak arra, hogy baleseti rokkantsági ellátásokat folyósítson.

⁵⁶ Ilyen volt például Németország, vagy Ausztria, vagy Románia.

⁵⁷ A kétoldalú egyezményeket a nemzetközi jogi terminológiának megfelelően általában bilaterális megoldásoknak nevezzük.

⁵⁸ A kétoldalú egyezmények ugyanis általában sokkal kedvezőbbek, mivel csak két érintett állam szabályait kell figyelembe venni, az egységes európai szabályozásnak pedig tekintettel kell lennie más tagállamok szempontjaira is.

⁵⁹ Vagyis a munkavégzés helyén hatályban lévő jogszabályok által meghatározott járulékokat kell megfizetni a munkavégzés helyén hatályban lévő jogszabályok által meghatározott mértékben éppen úgy, mintha az adott országnak egy saját állampolgára fizetné a járulékokat.

⁶⁰ Ez a koordinációs rendelet egyik fő alapelve, amely a dolgozatban korábban már kifejtésre került.

⁶¹ Megjegyzendő, hogy a korábbi magyar-német, illetve magyar-ausztriai egyezmények lehetővé tették, illetve legalábbis nem tiltották a kettő biztosítási jogviszony fenntartását. Ezzel szemben az EU koordinációs rendelete mereven ragaszkodik az egy biztosító által történő biztosítás szabályához.

legesen munkát végez. Ennek megfelelően főszabály szerint orvosi ellátást ott vehet igénybe, ahol dolgozik, illetve más – akár honossága szerinti – EU-tagállamban, vagy EGT tagállamban, illetőleg Svájcban úgy, mint a szabad mozgását gyakorló és biztosítási országon kívül tartózkodó munkavállaló. Ezzel szemben egészen más szabályokat találunk a pénzübeli ellátásoknál, ahol a problémát a hosszú távú ellátások vetik fel. Természetesen a pénzübeli ellátást annak az országnak a biztosítója kell, hogy folyósítsa, ahol a biztosítás fennáll, ahol a munkavállaló a járulékalapul szolgáló jövedelmet kapja, illetve ahol a munkavállaló, illetve rá tekintettel a munkáltató a járulékfizetési kötelezettségének eleget tett.⁶² Ha tehát adott EU-tagország állampolgára egy másik EU-tagországban munkaviszony keretében végez munkát és ennek során munkabalesetet szenved, akkor a keresésképtelenség idejére járó baleseti táppénzt – feltéve, hogy az adott ország joga szerint van ilyen – annak az országnak a biztosítója fogja megfizetni, ahol a munkavállalónak biztosítása van. Ez a példa változatlan marad akkor is, ha a munkavállaló közben munkahelyet vált és egy újabb – akár harmadik – országban helyezkedik el munkaviszonyban.⁶³

Ennél összetettebb problémát vet fel az az eset, amikor nevezett munkavállalóval nem munkabaleset történik, hanem foglalkozási megbetegedésben szenved. Ilyen esetben ugyanis a biztosítási esemény nem pontszerűen jelentkezik be, hanem hosszabb éveken át, s akár több helyen a munkavállalót érő hatások kumulálódásaként. Ilyen lehet például, ha a magyar állampolgárságú munkavállaló Magyarországon bányásztként dolgozik.

A tagállamok szociális jogi rendszereinek koordinációja

Hogyan érvényesíthet az Európai Unió mégis befolyást a különböző tagállamok biztosítási politikájára és ezen belül akár a baleseti biztosításra? Az egységes ellátórendszer kialakításánál jóval összetettebb, általánosabb módon, úgynevezett politikák⁶⁴ megfogalmazásával, mely a társadalom állapotára, vagy a társadalomnak valamilyen elérni kívánt állapotára vonatkozik és általában hosszú távú ütemezéssel határoz meg a tagállamok számára elérni kívánt célokat, melyeket végül a tagállamok saját jogrendszerükben, saját jogalkotásuk segítségével valósítanak meg.⁶⁵ Ezen jogharmonizációs politika mentén vázolhatunk fel egyfajta „európai szociális modellt”⁶⁶, melynek alapvető és meghatározó eleme az úgynevezett szolidáris társadalom, vagyis az a célkitűzés, hogy a társadalom minél szélesebb körre kiterjedjen az általános egészség, illetve balesetbiztosítás⁶⁷, ezáltal minél szélesebb körű legyen a felelősségvállalás és lehetőleg senki ne maradjon ellátatlanul. Az effajta általános célkitűzést persze a tagállami jogalkotás mindig jelentősen árnyalja.

⁶² Ez teljesen egyértelmű és könnyen alkalmazható szabály egy viszonylag rövid időtartamú keresésképtelenségénél, így például egy rövidebb ideig tartó táppénz esetén.

⁶³ Az új munkahelyen bekövetkezett baleset folytán szükségessé váló ellátásokat a baleset helyén fennálló biztosítási jogviszony folytán az új munkaviszonyhoz kapcsolódó biztosítónak kell finanszíroznia.

⁶⁴ A politikákat az Európai Unió angol nyelvű terminológiája alapján policy-nek nevezzük. Pl.: a szociálpolitika megjelölése: social policy.

⁶⁵ Mindez azt jelenti, hogy nincsenek jogszabályi szinten kötelezően megfogalmazott követelmények a balesetbiztosítási jog magyarországi szabályaival szemben, hanem helyette különböző célkitűzéseket megvalósító jogharmonizációs politika működik.

⁶⁶ JAKAB FERENCNÉ: *Az EU csatlakozás és a szociális igazgatás felkészülése*. Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium.

⁶⁷ A tagállamtól függően a két biztosítási forma gyakran egy jogintézmény keretében van szabályozva.

Ezeknek a politikáknak és elméleti modelleknek a kialakítása az integráció szintjén mindenképpen szükséges volt, bármennyire is nem ákarta az EU beavatkozni a tagállamok jogalkotásába. A szövetség alapvető célkitűzése ugyanis az volt, hogy olyan térséget alakítsanak ki, amelyben az áruk, a szolgáltatások, a személyek és a tőke szabadon áramolhat. Ezek közül a személyek és a szolgáltatás áramlása szükségszerűvé teszi a munkaerő áramlását is, vagyis azt, hogy lehetővé váljon, hogy a különböző államok állampolgárai ugyanazon munkát másik országban, munkaviszony keretében ugyanolyan, vagy legalább hasonló feltételek között elvégezhessék, mint származási országukban. Ez pedig kikerülhetetlenül felvet szociális kérdéseket, különösen az esetleges munkahelyi baleset, s az utána járó szociális ellátások kapcsán. Érdekes azonban, hogy az általános szinten, politikák szintjén megfogalmazott „európai szociális modell” jelentős mértékben tartalmaz szabályokat a munkahelyi, illetve üzemi balesetek kapcsán.⁶⁸ Fontos azonban, hogy ezeknek a szabályoknak a többsége nem a szűkebb értelemben vett szociális jog témakörébe tartozik, hanem sokkal inkább a munkavédelem területéhez. Általánosságban megállapítható, hogy az európai modellben sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a prevencióra, vagyis a baleset megelőzésére, semmint a már bekövetkezett baleset következményeként szükséges anyagi kompenzációra. Hasonlóképpen megállapítható az is, hogy a már bekövetkezett balesetek kapcsán sokkal gyakoribb a rehabilitáció támogatása, vagyis a csökkent munkaképességű munkavállalónak a társadalomba való bevonása, semmint a csökkent munkaképességű munkavállaló anyagi kompenzációval történő felreállítása.⁶⁹

A 1408/71/EGK koordinációs rendelet

Az Európai Unió egyik legfontosabb célja a négy szabadság teljes megvalósulása.⁷⁰ Ezek közül társadalombiztosítási és munkajogi szempontból legfontosabb a személyek szabad mozgásának a megvalósulása.⁷¹ Lévén, hogy az Unió különböző tagállamaiban eltérő nemzeti társadalombiztosítási szabályok uralkodnak ahhoz, hogy a személyek gond nélkül élhessenek a szabad mozgáshoz, a munkavállaláshoz és a letelepedéshez való jogukkal ezeket a különböző nemzeti rendszereket össze kell hangolni.⁷² Ezt a célt szolgálják az EU koordinációs rendeletei is.⁷³ A koordináció nem jelent közvetlen beavatkozást a tagállami szociális biztonsági rendszerekbe, így megőrzi azok autonómiáját. A koordináció elsődlegesen a tagállamok szociális biztonsági rendszereinek összehangolásainak eseteit valamint a már megszerzett biztonsági jogosultságok kölcsönös elismerésének és megtartásának módját szolgálja. Mindezt kiegészítve egy szoros adminisztratív együttműködés kiépítésével.

A szociális biztonsági koordináció tulajdonképpen a közösségi szociális biztonsági jog olyan szabályainak összessége, amelyeknek célja, hogy a határon átnyúló kérdések

⁶⁸ Lévén, hogy Európa egyes államaiban ezek egységes fogalmat alkotnak.

⁶⁹ Eurostat report: Work and Health in the EU: a Statistical Portrait Data 1994-2002

⁷⁰ A négy szabadság: az áru, a tőke, a szolgáltatások és a személyek szabad áramlása.

⁷¹ Már a Római szerződés 39. cikkében rögzítésre került.

⁷² A jelenlegi 27 tagállamban kisebb-nagyobb mértékben eltérő szociális védelmi rendszerek alakultak ki. Van ahol a biztosítási típusú rendszer dominál mint például hazánkban is és van ahol a segélyezési vagy ahol az univerzális.

⁷³ Itt nem csak szűken értelmezve az Európai Uniót kell érteni hanem ki kell tágítani az Európai Gazdasági Térségre is.

szabályozása érdekében összekapcsolják egymással a nemzeti szociális biztonsági rendszereket azért, hogy a migráns munkavállalóknak, családtagjaiknak és egyéb csoportoknak védelmet biztosítsanak.⁷⁴ A koordináció mellett a másik megoldás a jogharmonizáció lehetett volna. Ez a tagállamok szociális biztonsági rendszereinek másodlagos jogalkotás útján történő közelítését, egységes jogelvek és jogintézmények bevezetését jelentette volna.⁷⁵ Ez az aránytalan nehézségek miatt végül nem valósult meg.

A Római Szerződés 42. cikke adta meg a felhatalmazást a Tanácsnak⁷⁶, hogy a szociális biztonság területén meghozzák a szükséges intézkedéseket, amelyek ahhoz kellenek, hogy biztosítsák a munkavállalók szabad mozgását. Az első elfogadott koordinációs rendelet az 1958-ban elfogadott 3. számú rendelet volt. Ez a rendelet volt hivatott biztosítani a migráns munkavállalók, a nyugdíjasok és a hozzátartozók szociális biztonságához kapcsolódó jogait.

A fentebb említett Római Szerződés 42. cikkének felhatalmazása alapján⁷⁷ a Tanács tovább finomította a szabályozást és megalkották az 1408/71/EGK rendeletet.⁷⁸

A 1408/71/EGK rendelet a szociális biztonsági rendszereknek a közösségen belül mozgó munkavállalókra és családtagjaikra történő alkalmazásáról

Ezen koordinációs rendelet hatálya alá tartozó esetekben főszabály szerint a Rendelet megfelelő szabályait kell alkalmazni. Előfordulhat olyan eset, amikor a Rendelet találkozik egy bilaterális egyezményvel.⁷⁹ Például, korábban született meg az egyezmény, mint ahogy mind a két ország az Unió Tagja lett volna. Ilyen esetben főszabály szerint a koordinációs rendelet élvez elsőbbséget és a benne foglalt szabályokat kell megfelelően alkalmazni. Ez akkor lehet ha mind a két ország a Rendelet területi hatálya alá, míg maga a megoldandó kérdés a tárgyi hatálya alá tartozik. Egyedül abban az esetben kell a bilaterális egyezményt alkalmazni ha az a jogosultra kedvezőbb szabályokat állapít meg. A Rönfeldt (C-227/89) esetben⁸⁰ az Európai Bíróság kinyilvánította, hogy a közösségi jog kizárja, hogy egy közösségi munkavállaló a közösségi jog miatt veszítsen el egy szociális biztonsági kedvezményt. Sajnos gyakran előfordul, hogy a gyakorlatban a tagállamok ezt nem veszik figyelembe.

⁷⁴ Ezt a fogalmi meghatározást Gyulavári használja Penningst nyomán.

⁷⁵ *Az Európai Unió szociális dimenziója.* (szerk.): Gyulavári Tamás. Budapest, 2000. 22.old.

⁷⁶ Itt az EU egyik legfontosabb jogalkotó szervéről az Európai Unió Tanácsáról van szó, melyben a tagállamok illetékes miniszterei vesznek részt.

⁷⁷ A Római Szerződés 42. cikke szerint: „A Tanács [...] a szociális biztonság területén elfogadja azokat az intézkedéseket, amelyek a munkavállalók szabad mozgásának biztosításához szükségesek.”

⁷⁸ A Tanács 1971. június 14-i 1408/71/EGK rendeletet a szociális biztonsági rendszereknek a Közösségen belül mozgó munkavállalókra és családtagjaikra történő alkalmazásáról.

⁷⁹ Ilyen bilaterális egyezmények két ország között jönnek létre általában azzal a szándékkal, hogy a szociális jogokat kölcsönösen valamilyen szinten garantálják és, hogy biztosítsák a már egyszer jogszerűen megszerzett szociális jogok megtartását. Ez célját tekintve megfelel a koordinációs rendeletének.

⁸⁰ A Bíróság által tárgyalt Rönfeld ügy (227/89 ECR I-323) lényege: Rönfeld úr Dániában és Németországban is szerzett szolgálati időt. Ezt az illetékes német nyugdíjfolyósító szerv figyelembe vette a nyugdíjhoz szükséges szolgálati idő kiszámításánál. Viszont nem vették figyelembe azt a német-dán kétoldalú egyezményt amely olyan kedvezőbb szabályokat tartalmazott ami alapján magasabb összegű öregségi nyugdíj járt volna.

A tagállamok által harmadik államokkal kötött bilaterális egyezmények nyilván továbbra is hatályban maradnak a két ország jogviszonyában, ilyen esetben a koordinációs rendelet nem érvényesül.

A Rendelet 1971. június 14-én lépett hatályba. A hozzá kapcsolódó 574/72/EGK végrehajtási rendelet pedig 1972. március 21-én. Egy adott tagállam vonatkozásában a Rendelet alkalmazására a csatlakozás időpontjától kerül sor. A megalkotása idején az Unió hat tagállammal bírt, rájuk automatikusan a hatálybalépéstől kiterjedt.⁸¹ A később csatlakozó országok esetében a csatlakozástól kell alkalmazni a Rendeletet úgy, hogy mindazon jogosultságokat figyelembe kell venni amelyek a csatlakozás előtt keletkeztek, azonban ezeket nem lehet visszamenőlegesen érvényesíteni. A napjainkra 27 tagállamra bővült Unió esetében új feladatok és kihívások jelentkeznek.⁸² 2004. április 30-án már kihirdették a 1408/71/EGK rendeletet felváltó 883/2004/EK rendeletet. Ennek az új rendeletnek a hatályba lépése még várat magára, ugyanis ahhoz véglegesíteni kell a hozzá kapcsolódó végrehajtási rendeletet, és ez még nem történt meg.

A területi hatály azt mutatja meg, hogy hol kell alkalmazni a jogszabályt. Eredetileg csak a tagállamok területére terjedt ki, majd az Európai Gazdasági Térség létrehozásáról szóló szerződés⁸³ 1994-es hatályba lépésétől később kibővítették az EGT tagállamaira is.⁸⁴

A tárgyi hatály arra ad választ, hogy milyen ellátások vonatkozásában lehet alkalmazni a Rendeletet. Az ide tartozó ellátások közül a járulékfizetésen alapulóak a következők:

- betegségi és anyasági ellátások
- rokkantsági ellátások
- öregségi ellátások
- baleseti ellátások⁸⁵
- túlélő hozzátartozók számára nyújtott ellátások
- elhalálozás esetére nyújtott ellátások
- munkanélküli ellátások
- családi ellátások

Ezeken túlmenően vannak úgynevezett különleges, nem járulékfizetésen alapuló ellátások, melyek a klasszikus ellátásokat egészítik ki, pótolják, vagy váltják fel, esetleg a fogyatékkal élő személyeknek nyújtanak speciális védelmet.⁸⁶ Jellemzőjük, hogy a folyósításért a lakóhely szerinti tagállam vállal kötelezettséget és kizárólag ott is kerülnek folyósításra így speciális szabályként a jogszerző tagállamból nem vihető ki.

Bizonyos ellátások eleve kizártak a tárgyi hatály alól. Ilyenek az egészségügyi és szociális segélyezés, a kollektív szerződésen alapuló ellátások, a közszférában dolgozók számára alapított speciális védelmi rendszerek, vagy a háborús veteránoknak járó szociális ellátások.

⁸¹ Ez gyakorlatilag a hat alapító országot jelenti: Németország, Olaszország, Franciaország, Belgium, Hollandia, Luxemburg.

⁸² Ennek megfelelően egyre inkább szükséges egy új koordinációs rendelet alkalmazása.

⁸³ Az Európai Közösség akkori 12 tagja és az EFTA 6 tagja kötötte úgy, hogy Svájc nem kívánt benne részt venni. Azóta több EFTA tag is uniós tagországgá vált (például: Ausztria, Finnország, Svédország).

⁸⁴ Tehát ebből következőleg a 27 tagállamon kívül a területi hatály esetében figyelembe kell venni Norvégiát, Lichtensteint, Izlandot és Svájcot.

⁸⁵ Ez magában foglalja üzemzi a balesetet és a foglalkozási megbetegedéseket is.

⁸⁶ Ezek az úgynevezett non-contributory ellátások, melynek listája a Rendelet függelékében található.

A rendelet személyi hatálya eredetileg csak a munkavállalókra és azok családtagjaira terjedt ki, majd ezt a kört folyamatosan kibővítették. A bővítés szempontjából nagy jelentőséggel bír a 859/2003/EK rendelet amely a koordináció személyi hatályát kiterjesztette az EU és EGK területén jogszerűen tartózkodó harmadik állam polgáira is, amennyiben vonatkozásukban megjelenik valamilyen migrációs elem.⁸⁷

A koordináció személyi hatálya alá az alábbiak tartoznak:

- munkavállalók,⁸⁸
- önálló vállalkozók,⁸⁹
- közszolgálati alkalmazottak,⁹⁰
- hontalanok és menekültek,
- diákok,⁹¹
- nyugdíjasok,⁹²
- az előzőek családtagjai és túlélő hozzátartozói.⁹³

Egyes munkavállalói csoportokat csak egyes ellátások illetnek meg, illetve a biztosítási státusz szempontjából speciális szabályok irányadók rájuk. Ilyenek:

- határmenti munkavállalók,
- időnymunkások,
- diplomáciai testületek tagjai,
- tengerészek,
- kiküldetésben lévők és az ideiglenesen máshol tevékenykedő önálló vállalkozók.

A szociális biztonsági szabályozás szempontjából rendkívüli fontossággal bírnak az alapelvek. A Rendelet is számos meghatározó alapelvre épül melyek próbálják a szociális jogok széles körű védelmét megvalósítani. Négy fő alapelvet és két kiegészítőt szoktunk megkülönböztetni.

A fő alapelvek:

- az egyenlő bánásmód elve⁹⁴,
- az összeszámitás elve,
- az ellátások exportálhatóságának elve,
- egy tagállam joghatósága alá tartozásának elve.

⁸⁷ A Rendelet alkalmazása szempontjából harmadik ország állampolgárainak nevezzük az EU és az EGT területén jogszerűen tartózkodó nem EU-s állampolgárokat.

⁸⁸ Azon munkavállalók tartoznak ide akik valamely tagállam állampolgárai és egy vagy több tagállam jogszabályainak hatálya alá tartoznak vagy tartoztak.

⁸⁹ Valamely tagállam állampolgáraként önálló vállalkozói tevékenységet folytatók akik egy vagy több tagállam hatálya alá tartoznak vagy tartoztak.

⁹⁰ Akik nem tartoznak tagállami állampolgárként a saját tagállamuk által számukra létrehozott speciális szociális védelmi rendszer alá.

⁹¹ Diákok esetében a családtagjaikra is kiterjed, és diák alatt kell érteni a szakképzésben résztvevőket is.

⁹² Az a nyugdíjas is aki még az állampolgársága szerinti ország tagállami státuszának megszerzése előtt ment nyugdíjba.

⁹³ Függetlenül az állampolgárságuktól, de csak bizonyos ellátásra válhatnak jogosulttá.

⁹⁴ Az egyenlő bánásmód elve a diszkrimináció tilalmára épül, mely éppen az egyenlő elbánás elvével ellentétes eljárást jelent.

A kiegészítő elvek:

- a részarányos teherviselés elve,
- a juttatások átfedésének tilalmának az elve.

Az egyenlő bánásmód elve: A nemzeti hovatartozástól független egyenlő bánásmód elve az állampolgárságon alapuló diszkrimináció tilalmát jelenti. Egy adott tagállam területén jogszerűen tartózkodó személy vonatkozásában ugyanazok a jogok és kötelezettségek az irányadóak mint az adott tagállam saját állampolgárai tekintetében.

Az összeszámtás elve: Ennek lényege, hogy egy adott életpálya alatt megszerzett biztosítási illetve szolgálati idők ne vesszenek el, biztosítva a megszerzett jogosultságok védelmét. Természetesen ez olyan ellátások esetében bír nagy jelentőséggel, amelyeknél igazolni kell meghatározott szolgálati időt vagy biztosításban eltöltött időt.⁹⁵

Az ellátások exportálhatóságának elve: Ezen elv azt próbálja lehetővé tenni, hogy a megszerzett és már elismert jogosultságokat a jogosult a Rendelet területi hatályán belül korlátozások nélkül élvezhesse.⁹⁶ Tehát a jogosult pusztán abból kifolyólag nem veszíti el az ellátást, mert az igénybevételekor másik tagállamban tartózkodik.

Egy tagállam joghatósága alá tartozásának elve: Törekedni kell annak kiküszöbölésére, hogy valaki adott esetben biztosítás nélkül maradjon vagy ellenkezőleg, egyidejűleg többes biztosítási kötelezettsége álljon fent. A koordinációs rendelet alapján főszabály szerint annak a tagállamnak a szociális biztonsági jogszabályait kell alkalmazni, ahol a munkavállalás megvalósul.⁹⁷ Így az adott munkavállalónak egy időben csak egy járulékfizetési kötelezettsége áll fenn, ugyanakkor ebből fakadó jogcímen csak egy tagállamból kaphat ellátást. A szabályozást az indokolja, hogy a tagállamok szociális biztonsági rendszerei eltérő biztosítási elvre épülnek, amit a gyakorlatban össze kell hangolni.⁹⁸

*A részarányos teherviselés elve:*⁹⁹ A részarányos teherviselés elve a hosszú távú ellátások esetén mutatja meg jelentőségét. Lényege, hogy a tagállamok egymás közt arányosan osztják meg az ellátás folyósításából fakadó terheket, amennyiben a jogosult több tagállam területén szerezte meg a jogosultságot.

A juttatások átfedésének tilalmának az elve: Ezen alapelv célja, hogy ugyanazon biztosítási időszak alapján ne lehessen jogosultságot szerezni ugyanolyan típusú teljes ellátásra.¹⁰⁰

⁹⁵ A legjobb példa az öregségi nyugdíj eset, ahol lényeges lehet a különböző tagállamokban megszerzett szolgálati idők összeszámtása.

⁹⁶ Kivételként vannak olyan különleges, nem járulék alapú ellátások, amelyek nem exportálhatóak.

⁹⁷ Ez az elv a *lex loci laboris* azaz a munkavégzés helye szerinti tagállam joga az irányadó a munkavállalóra.

⁹⁸ Van olyan tagállam ahol a kereső tevékenység alapozza meg a biztosítási kötelezettséget míg másutt a tartózkodáshoz vagy helybenlakáshoz kapcsolódik.

⁹⁹ Vagy más néven a *pro rata temporis* elv.

¹⁰⁰ Vannak olyan ellátások amelyek nem minősülnek ugyanolyan típusúnak. Például a több tagállam által megállapított öregségi, rokkantsági, foglalkozási megbetegedéssel kapcsolatos juttatások vagy azok, melyek halál esetére járnak.

Fontos hangsúlyozni, hogy a legtöbb szociális jogi területhez, illetve társadalombiztosítási ághoz hasonlóan a baleseti biztosítás szabályozása sem elsősorban közösségi szinten történik meg, a biztosítás fogalmi alapjait és lényegi szabályait a rendelet a tagállami jogszabályokra bízta.¹⁰¹

Ebből következik, hogy a biztosítási ág alapvető fogalmai sem egyeznek meg a tagállamok között.¹⁰² Éppen ezért, ami az egyik tagállamban üzemi balesetnek minősül, az egy másik tagállamban lehet, hogy nem minősül annak. Ebben a körben a leggyakoribb például az úti balesetnek a megítélése, vagyis annak a balesetnek, ami a munkavállalót a munkahelyéről az otthonába vezető úton, vagy éppen ellenkezőleg az otthonából a munkahelyére vezető úton éri. Egyik tagállam ezt üzemi balesetként ismeri el (pl.: Magyarország, Svédország), más tagállamokban ez nem minősül üzemi balesetnek. Hasonlóan eltérő a munkahelyi balesetek köre az üzemi balesetek fogalmán belül. Ezen túl nincs egységes fogalma a foglalkozási megbetegedéseknek és azok kockázati körének sem.¹⁰³

A koordinációs rendelet 4. fejezete foglalkozik azokkal az ellátásokkal, amelyek az üzemi balesetet szenvedett munkavállalóknak járnak. Fontos ismét hangsúlyozni, hogy a rendelet nem a tagállamok belső ellátási rendszereit igyekszik koordinálni, ezért alkalmazásának feltétele, hogy migráns munkavállalóról legyen szó, vagyis olyan munkavállalóról, akinek a lakóhelye egy másik tagállamban van, mint ahol biztosított. Ha tehát van egy állam¹⁰⁴, ahol a munkavállaló dolgozik, vagyis járulékokat fizet és így biztosított, akkor ebben az államban jogosult a belső jog szerint valamennyi baleseti ellátásra. A koordinációs rendelet értelmében a másik államban, vagyis a lakhelye szerinti államban is jogosult lehet ellátásokra az alábbiak szerint. A lakhely szerinti államban természetbeni ellátásokra korlátozások nélkül jogosult, ugyanúgy, mint azok, akik ott biztosítottak.¹⁰⁵ Pénzbeli ellátásokra a biztosított közvetlenül az illetékes államtól jogosult.

Részben más helyzet áll elő akkor, ha a munkahelyi balesetet szenvedő munkavállaló nem minősül migráns munkavállalónak, hanem kiküldetés keretében tevékenykedik. A kiküldetés lényege, hogy a balesetet szenvedett munkavállaló továbbra is a kiküldő állam joghatósága alá tartozik mind munkajogi, mind pedig szociális jogi szempontból, így a kiküldő államban minősül biztosítottnak, nem pedig a fogadó államban. A kiküldetés során őt érő üzemi baleset esetén ennek megfelelően jogosult a kiküldetés államában baleseti egészségügyi ellátásra, melyet térítésmentesen vehet igénybe. A kiküldő állam intézménye, melynek joghatósága alá az adott személy tartozik, köteles megtéríteni az így felmerült költségeket az ellátást nyújtó ország partnerintézményének. A pénzbeli ellátásokra a kiküldetésben lévő munkavállaló a saját államának joga szerint jogosult, vagyis annak az államnak joga szerint és közvetlen attól az államtól, amelynek joghatósága alá tartozik.

¹⁰¹ Ez a szubszidiaritás elvének felel meg, mely az Európai Unió jogalkotásának egy olyan alapelve, melynek lényege, hogy a döntéseket az állampolgárhoz legközelebbi szinten hozzák meg.

¹⁰² Nincs egységes európai, vagy EU-szintű definíciója az üzemi balesetnek, vagy a munkahelyi balesetnek.

¹⁰³ Előfordulhat, hogy egy olyan megbetegedést, amelyet egyik tagállam foglalkozási megbetegedésnek ismer el, a másik nem tekinti az adott foglalkozás kockázati körébe tartozónak és nem minősíti foglalkozási megbetegedésnek.

¹⁰⁴ Ezt az államot szoktuk illetékes államnak nevezni.

¹⁰⁵ Ezzel kapcsolatban az ellátást nyújtó szerv később megtérítést kérhet az illetékes államtól.

ALEX EMBER

SOCIAL SECURITY FOR MIGRANTS WORKERS IN THE
EUROPEAN UNION

(Summary)

My study is concerned with the social security of the migrant workers of the European Union. First of all it is important to make clear who is to be regarded as such migrant worker. I apply this term for those employees who are employed in a member state of the European Union that is different from the one they are the resident of. I thoroughly studied the main reasons of this migration. It is a long established and well known fact that migrant workers are exposed to more risk and danger than the employees working in their country of residence for the mere fact that employers think they don't have to be afraid of the authorities of another country even if that is also a member state of the EU. The risk of occupational diseases and accidents is raised by the fact that the migrant workers are usually employed for jobs the resident workers are not willing to do. These are often referred to as the three "d" jobs, meaning dirty, dangerous and demanding. Such jobs also involve a higher occupational risk. I studied the regulations and other kind of legislation of the European Union that is keen on preventing migrant workers from higher risks and higher rates of occupational accidents but my attention was mainly focused on the rules and make sure that social care is provided for the migrant workers who need it. At this point I focused on the social coordination of the EU. Beside the regulation of the integration I also studied the actual rules and practice of the workers in enforcing their rights mainly showing the necessary steps they have to take, first of all the application for a European health insurance card.

FANTOLY ZSANETT

Az akkuzatórius és inkvizitórius büntetőeljárás (tárgyalás) történeti fejlődése és alapvető jellemzői

Bevezetés

A büntetőeljárás modelljei

Az inkvizitórius rendszer a világ büntető igazságszolgáltatásának meghatározó modellje volt az elmúlt 800 év során, és az akkuzatórius rendszer elmúlt évtizedekben történt széleskörű elterjedése ellenére még mindig tartós hatást gyakorol. Az akkuzatórius rendszertől eltérően ez a modell a világ különféle részein önállóan fejlődött, és szembetűnő különbségek fedezhetők fel a különböző területeken kialakult válfajai között.¹

Mielőtt rátérnénk az *inkvizitórius rendszer* kialakulására és elterjedésére a világon, meg kell határoznunk alapvető jellemvonásait. Négy alapvető tulajdonsága van.²

Az első értelmében ez egy hierarchikus hatalmi rendszeren alapul, melyben a hatalom lefelé delegált az egyre alacsonyabb rendű hivatalnokok láncolatán keresztül. Ahogy azt *Damaska* megjegyezte, minden egyes hivatalnoki szinttől elvárták, hogy hatalmat gyakoroljanak az alattuk lévők felett, míg az ügyek egy felső szűrőn mentek keresztül, hogy biztosítsák a magasabb rangú hivatalnokok számára a felülvizsgálat lehetőségét.³ Az igazságszolgáltatás e szemlélete egyaránt vonzó volt a középkori feudális Európa monarchiáiban, csakúgy, mint a kínai császári hatalmak körében. Ezt a rendszert fenntartotta a modern abszolutista, majd később a totalitárius kormányzat is. Az első és legfontosabb jellemzője az inkvizitórius rendszernek tehát a *tekintélyelvűség*.

A második tulajdonsága a *folyamatos, bürokratikus eljárások*. A fent említett hierarchikus strukturált hatalom a különböző szintek közötti, bürokrácia által befolyásolt írásbeli kommunikáción alapul (az európai modellben az akták alkalmazásával). A büntetőeljárás különböző szintű hivatalnokok által vezetett folyamatos vizsgálat, feletteseik ellenőrzése alatt. Ez a vizsgálat gyakran magában foglalja a kategorizálás relatíve egyszerű formáit.

¹ VOGLER, R.: *A World View of Criminal Justice*. Ashgate, Aldershot. 2006. 19. p.

² A tulajdonságok ismertetése VOGLER, R.: *A World View of Criminal Justice*. Ashgate, Aldershot. 2006. 19-21. p. alapján.

³ DAMASKA, M.: *Structures of Authority and Comparative Criminal Procedure*. Yale Law Journal 84(3), 1974. 480-544. p.

A harmadik jellemző a terheltek ellen felhasznált megengedhetetlen nyomás különféle formái, a velük való együttműködés helyett. Az inkvizitórius módszer minden korai formája széles körben alkalmazott fizikai kínzást, melyet komplex szabályok határoztak meg. Ezek biztosították, hogy még azokat az eljárásokat is, melyekben nem alkalmaztak fizikai bántalmazást, megnehezítsék a terhelt számára az eljárások teljes titkosságával, valamint a vádlott elkülönítésével és passzív szerepre kárhóztatásával. A XVIII. századi Európában a fizikai kínzást hatékonyabb pszichológiai módszerek váltották fel. A fizikai kínzás azonban a XX. században a totalitárius államokban újra felelevenedett.

Végezetül, az inkvizitórius eljárás *ideológiájának és szabályainak mozgótereje nem a jog, hanem a racionális következtetés és a hírségi nyomozás*. Bizonyos értelemben ez a semlegesség hozzájárult ahhoz, hogy az inkvizitórius eljárás hosszú időn át fennmaradjon, mivel olyan – egymástól teljesen különböző – ideológiáknak volt megfelelő közege, mint a római-kanonjogi eljárás skolasztikus logikája, az iszlám hittudomány, Lajos törvénykönyvének királyi abszolutista jellege, a burzsoá individualizmus Napóleon alatti *Code d'Instruction Criminelle*-je, és a szovjet „társadalmi védelemé”.

Mind az inkvizitórius, mind az akkuzatórius eljárás látszólag törvényen alapul, hasonlóságuk azonban csalóka, mivel az eljárások természetese meghatározza azoknak a rendelkezéseknek a természetét, melyek szabályozzák őket. Az inkvizitórius eljárás megkövetel egy szabályozási rendszert, melyet „egyeztető szabályokként” lehetne leírni. Ezeket a hatalom központi szintről az alárendelt hivatalnokokhoz történő hatékony delegálásának biztosítására alkották meg, abból a célból, hogy gondoskodjanak egy hiteles döntéshozó mechanizmusról, és könnyebbé tegyék a döntések felülvizsgálatát és ellenőrzését. (Az egyeztető szabályokra példaként szolgálhatnak a római-kanonjogi gyakorlatból származó „fél bizonyíték” és „teljes bizonyíték” metodikák, vagy a hatályos francia eljárás „semmisség”-re vonatkozó rendelkezései.) A fellebbezést, mely az inkvizitórius eljárás fejlődésének központi eleme volt, csak a szabályszerű eljárás, valamint a bírák professzionális pervezetésének felülvizsgálatára szánták. Ezek a szabályok nem szolgálják a törvényes eljárás védelmét (bár alkalmasak rá, egyes ügyekben van is ilyen hatásuk). Ugyanakkor, az elsődleges cél az, hogy biztosítsák a folyamatos és helyes törvényhozást, valamint az, hogy továbbra is rendszeresen ellenőrizzék az alárendelt hivatalnokokat. Másrészt, az akkuzatórius eljárás megalkotott egy sor „védelmező-szabályt”, melyek a XVIII. századi eljárási reformok nagy forradalmához köthetők, és céljuk az állam hatalmának megbénítása és megbuktatása, valamint az egyén védelme. Csak elvétve biztosítottak garanciákat az igazságnak megfelelő döntéshozatalra, vagy adtak lehetőséget a delegált hatáskör felülvizsgálatára.

Az inkvizitórius eljárás mélyen gyökeret vert minden kontinentális büntető igazságszolgáltatási rendszerbe, használata nélkül lehetetlen lenne az állami szervek számára a nyomozásokat levezetni. Másrészt az inkvizitórius módszerek következményei katasztrofálisak, történelmét sanyargatás és vérontás övezi.

Az európai inkvizitórius eljárásban a fejlődés különböző szakaszai különíthetők el.⁴ Az első egy középkori filozófus munkájához köthető, aki megalkotott egy hatékony nyomozati és végrehajtási módszert, melynek óriási gyakorlati jelentősége volt a kora középkori Európa feudális és egyházi hatóságai számára. E tökéletesítés, valamint a vádhatóság és a római-kanonjogi szabályok folyamatos kidolgozása ellenére ez alatt az időszak alatt viszonylag kevés változás történt, csak a tapasztalati módszer fejlődésének

⁴ A szakaszok elkülönítésére részletesen lásd: VOGLER, R.: A World View 19. p.

kodifikációja és a XVII. századi kartéziánus forradalom mutatja azt, hogy az inkvizitórius eljárás jelentős változáson ment keresztül. Az 1670-es *Code Louis*-ban megjelenő új módszertan a szigorú és szakszerű nyomozási technikákon alapul.

Az 1808-as napóleoni *Code d'Instruction Criminelle*-ben kifejeződő harmadik állomásban az inkvizitórius eljárás majdnem az egész világon uralkodóvá vált. Ez a törvénykönyv hatékonyan fejezte ki az európai inkvizitórius rendszerek és a felvilágosodás kontradiktórius módszertanainak összeütközését. A végeredmény egy hibrid házasság a terror és a szakavatott nyomozás hagyományos inkvizitórius technikái, a törvényes eljárás, az emberi jogok néhány eleme között, hogy a *Code Louis* uralmát ideológiailag elfogadtassák a burzsoá liberálisokkal. A napóleoni törvénykönyv tekintélye vitathatatlan volt egészen addig, míg a XIX. század utolsó éveit során pozitivisták nem indítottak támadást a törvényes eljárás fennmaradt rendelkezései ellen. Ez nyitotta meg az utat az inkvizitórius eljárás tekintélyelvű modelljéhez való visszatéréséhez a szovjet büntetőeljárásban 1917 után, míg a náci és az európai fasisztáknál 1933 után. A végső változat még hatékonyabb és félelmetesebb volt a tömeges bánásmód és pszichológiai átnevelés új tudományos módszereinek köszönhetően. Ez jelentette az inkvizitórius módszertan logikus végállomását. A totalitárius rendszerek 1945-2000 közötti bukása óta az inkvizitórius eljárás mindenhol hanyatlásnak indult, kivéve az iszlám igazságszolgáltatást.

Az inkvizitórius eljárásnak nem célja azt a látszatot kelteni, hogy nincs már helye a mai büntető igazságszolgáltatásban – éppen ellenkezőleg, ez egy alapvető és teljesen legitim kifejeződése az állam hatalmának. Célja viszont, hogy megvilágítsa történelmi körülményeit, és figyelmeztessen a túlzott elvárások veszélyeire, melyeket a tételeivel kapcsolatosan támasztanak. Az inkvizitórius eljárás, mint „a professzionizmus kifejeződése”, „az igazság precíz kiderítésének eszköze”, és „a következetes okfejtés mintája”, rendkívül vonzóan hangzik. Hosszú fejlődésének véres és rémisztő történetei azonban körültekintővé tesznek bennünket a gyenge pontjaival szemben.

Az inkvizitórius rendszerrel szemben álló *adverzális büntető tárgyalás* egy szabályozott „mesemondó” verseny az egymás felett győzedelmeskedni akaró, színes történetek között, melyeket jelentős korlátozások között alkottak meg. A felek hozzák létre történeteiket és adják elő pártatlan és passzív döntéshozó közönségüknek, mely ezek alapján állapítja meg a büntetőjogi felelősséget.

A fő strukturális jellemzők a következők: a tényeket egy komplex meggyőzési folyamaton keresztül bizonyítják. Ez az eljárás drámai küzdelem formájában jelenik meg, melynek célja, hogy a két kölcsönösen eltérő előadást közös nevezőre hozza. A döntéshozó, azaz az esküdtszék jogilag képzetlen, laikus személyekből áll, mérlegeli az előadásokat, és megállapítja a büntetőjogi felelősséget.⁵

A felek, akik majdnem mindig képviselő útján lépnek fel, irányítják a bizonyítékok előterjesztésének folyamatát. A feleket a győzelem motiválja, és nem érdekeltek abban, hogy esetleg más célokat, mint például az igazság bizonyítását vagy az ellentétes oldallal szembeni tisztességes eljárás követelményét szem előtt tartásuk.

Jelentősen eltér a felek tényfeltáró pozíciója is. A vádnak kell elsőként előadnia álláspontját, lehetőséget teremtve a védelemnek arra, hogy felmérje az ügyész rendelkezésére álló információkat, és ehhez alakítsa saját történetét. Továbbá a vádnak rendkívül

⁵ GOODPASTER, G.: *On the theory of American adversary criminal trial*. The Journal of Criminal Law & Criminology. Vol. 78. No. 1. 1987. 119. p.

magas bizonyítottsági követelménynek kell megfelelnie (ésszerű kétséget kizáróan) ahhoz, hogy megálljon.

Az adverzális tárgyalás célját tekintve több elmélet látott napvilágot. Az *igazságkeresési teória* szerint az adverzális tárgyalás célja, hogy felfedje mi történt, azaz kialakítsa a történeti tényállást, és ennek legjobb módja, hogy mindkét fél előadja versengő álláspontját. A probléma az, hogy mivel a felek rendelkeznek a bizonyítékok beszerzéséről és előterjesztéséről, csökkenti a lehetséges más alternatívák felvetését és korlátozza az ezek alátámasztására szolgáló bizonyítékokat. Így a tárgyalások kevésbé megbízható történeti tényállást felderítő eljárások, mint az aktív vizsgálatközpontú (inkvizitórius) módszerek. A felek célja az, hogy fenntartsák saját igazukat, és nem pedig az, hogy kiderítsék az igazságot. A bizonyítékok kizárására vonatkozó szabályok pedig releváns bizonyítékokat vonhatnak ki az esküdtek vizsgálódási köréből. A teória támogatói úgy vélik, hogy az igazság akkor derül ki, ha az egymást kiegészítő és hasonló célokért küzdő ellenfelek kölcsönösen félrevezető, elferdített előadásai kioltják egymást, hátrahagyva a valós történeti tényállást. Nincs azonban semmilyen empirikus bizonyíték, amely alátámasztaná, hogy a felek küzdelme ilyen módon valóban az igazsághoz vezetne.⁶

A *fair döntési teória* szerint a tárgyalás nem a legmegfelelőbb módja az igazság kiderítésének, ugyanis a büntetőeljárásban az állam és az egyén közötti vitát kell megoldani. Fontos, hogy mindkét oldal tisztességesen járjon el, így célravezető, ha a vád és a védelem maguk irányítják a bizonyítást, amely ezek alapján meghatározza a tényállást. Ez ugyanis egy viszonylagosan egyenlő versenyhez vezet, szemben az inkvizitórius rendszerben ismert egyedüli döntéshozó elfogultságával.⁷

A harmadik teória: a „*büntető tárgyalások és ténygyártás*” elnevezést viseli. E szerint az adverzális esküdtszéki tárgyalás nem megfelelő módja a történeti tényállás felderítésének, ugyanis keveredik a tény és a jogkérdés. Az esküdteket mindkét oldal megpróbálja a saját elméletét alátámasztó tényekkel befolyásolni. A büntetőügyről alkotott egyes elméletek hozzák létre az alátámasztásukat szolgáló tényeket. A felek az egyes tényeket társadalmilag elfogadható magyarázattal alátámasztott részletek összességéből állítják elő. Az esküdtszék így mindkét fél sajátos jogi álláspontját tükröző tényállással találkozik, amelyben a jogilag színezett tények elhomályosítják a valóságot.⁸

A *jog-teória* a vádlott tárgyaláshoz fűződő jogát úgy tekinti, amelyet részben azért hoztak létre, hogy az állam számára megnehezítse a vádemelést és az ítélelhozatal, illetve hogy megvédje az állampolgárokat az önkényes üldöztetéstől. Ezen nézet értelmében a tárgyalás legfőbb célja az igazságkeresés és a *fair* döntéshozatal. A tárgyalásról úgy vélik, hogy jobb, ha ott igazságtalan felmentés történik, mintha valakit ártatlanul ítélnének el. Bár az igazság kiderítésének legfőbb módja a fegyverek egyenlőségének biztosítása, a védőügyvéd mégsem köteles tisztességes eszközökkel játszani, ugyanis nem kötelessége hogy asszisztáljon a vád számára. A vádlott érdekében bármilyen módszert felhasználhat, egyedül a hamis vád vagy hamis bizonyíték szolgáltatásában nem vehet részt, a vádló ugyanakkor köteles a tudomására jutott bármilyen felelősségkizáró vagy csökkentő tényt feltárni. A tárgyalást egy szélesebb körű értelmezés szerint úgy

⁶ GOODPASTER, G.: 121-124. p.

⁷ GOODPASTER, G.: 125-128. p.

⁸ GOODPASTER, G.: 130-134. p.

tekintik, mint a terhelt alkotmányos jogainak kifejeződését az állam büntetőhatalmával szemben.⁹

Az *alku-ösztönző teória* a jog-teória egy elágazása. A történelmi jogfejlődés alapnak tekinti a terhelt tárgyaláshoz fűződő jogát, azonban vannak olyan helyzetek, amikor a tárgyalás mindkét fél számára nagy kockázatot rejt. A vád ugyanis csak abban az esetben választja a tárgyalást, ha a győzelem nem kétséges számára, a védelem pedig csak akkor, ha nincs vesztenivalója. Az alku-teória szerint a tárgyalások csak kivételesen szolgálhatnak a büntetőügy lerendezésére, nevezetesen csakis akkor, ha nincs helye alkukötésnek.¹⁰

A *norma-teória* lényege, hogy a tárgyalások nem igazságközpontúak, hanem sokkal inkább társadalmi szerepet töltenek be ahelyett, hogy az egyéni ügyek korrekt elbírálását adnák. Az adverzariális tárgyalás lényege, hogy elfogadható magyarázatokat von le a tényekből, amelyekből felépül a lényegi jogi álláspont. Úgy tekinti a tárgyalást, amely a közösség felé üzenetet vagy normát közvetít az ítéleten keresztül, amelyben a tiltó norma a bűnösítő ítéleten keresztül érvényesül.¹¹

1. Az európai inkvizitórius tradíció

1.1. Az európai inkvizíció gyökerei

Az inkvizitórius eljárás (*processus per inquisitorem*), mely a XII. század végén, illetve a XIII. század elején alakult ki Európában, egy forradalmian új eljárási forma volt. Intellektuális eredete a középkori filozófusok munkásságai eredményeként fogható fel; kialakulása azonban az egyház és a világi hatalmak előkelő mágusai által felügyelt és támogatott folyamat volt. Középpontjában a vizsgálóbíró koncepciója állt, akit széles jogkörrel ruháztak fel, de számos gyakorlati előírás korlátozta jogait, így például az ún. római- kánonjogi '*ordo-juris*' módszere. Továbbá – ellentétben az ezt megelőző nehézkes és önkényes eljárással –, az inkvizitórius igazságszolgáltatás „pompás és rég várt újítás volt a büntetőeljárásban, melyet a legnagyobb középkori jogtudós pápa alapított meg.”¹²

A pápát III. Incének hívták, akinek a nevéhez fűződő 1215-ös Lateráni Zsinat döntő momentumként fogható fel az inkvizitórius eljárás európai elfogadásában. Mielőtt áttekintենék azt a szellemi irányzatot, mely eredetileg létrehozta a *processus per inquisitorem-et*, és arra keresnének választ, hogy miért volt ilyen látványos a fejlődése a kontinentális Európában, ám miért nem vetette meg soha tartósan a lábát egyetlen angol világi bíróságon sem, fontos megértetnünk e büntetőeljárás rendszer sajátosságait.

A középkor elején a büntetőeljárás Nyugat-Európa szerte többé-kevésbé homogén volt. Azokkal szemben, akiket a bűncselekmény elkövetésekor, vagy menekülés közben fogtak el (tettenérés), egy gyorsított (barbár) eljárást folytattak le, amelyet „polgár letar-

⁹ GOODPASTER, G.: 134-138. p.

¹⁰ GOODPASTER, G.: 138-140. p.

¹¹ GOODPASTER, G.: 140-143. p.

¹² KELLY, H.: *Inquisitions and Other Trial Procedures in the Medieval West*. Ashgate, Aldershot. 2001. 450 p.

tóztatása” vagy „polgár elleni gyilkosság” kifejezéssel illethetnének.¹³ *Maitland* az angol verziót a következőképpen írja le:

„Egy büntett elkövetésekor az általános felháborodásnak nőnie kell. A szomszédok fjjakkal, nyilakkal, késekkel állnak elő. Ha az elkövetőt utoléri az általános felháborodás, bűnbocsánatot kell tartania. Ha bármilyen ellenállást tanúsít, rögtön megölik. De még ha engedelmeskedik is az elfogójának, a sorsa megpecsételődött. Bírói fórum elé viszik, és anélkül, hogy egy szót is szólhatna védelmében, haladéktalanul felakasztják, lefejezik, vagy letaszítják egy szikláról, és valószínűleg az ellopott javak tulajdonosa játssza majd a végrehajtó szerepét.”¹⁴

Azok számára, akiket nem értek tetten, de később a gyanú rájuk terelődött, egy (nyugodtabb) rendes eljárási forma állt rendelkezésre, amelyben a sértett (emberölés esetén a családtagok) hivatalos vádat készítettek a gyanúsított ellen. Ez az eljárási forma fokozatosan átvette a gyorsított (barbár) eljárás helyét, így aztán az végül ki is halt.¹⁵

Eredeti változatában a rendes eljárás a bizonyítékok értékelése nélkül működött. A vádemelés megfelelő formai szabályok szerint történt, a vádat alá kellett támasztani szükséges – minimális mennyiségű – bizonyítékkal. Ha a vádlott tagadta a bűncselekmény elkövetését, akkor a bűnösség vagy ártatlanság kérdését két – alapvetően természetfölötti – mód egyikén döntötték el. Esetenként felkérték a vádlottat, hogy tegyen tisztázó esküt ártatlanságáról, ezt eskütársakkal együtt tette meg. Ha fel tudott sorakoztatni elég szomszédot tanúként az ártatlanságának bizonyítására, a vádlottat felmentették. Más esetekben a bíróság Istenhez fordult, hogy adjon választ a vádlott személy próbának (istenítélet) való alávetésével. Néha a próba „csata általi tárgyalás” formáját öltötte, amelyben a vádló és a vádlott párviadala döntött; Isten megmutatta, hogy hol van az igazság: annak a félnek az oldalán, amelyik győzött a párviadalban. Leggyakrabban az istenítélet tűz- vagy vízpróba formában jelent meg. Egy darab vasat raktak a tűzbe, majd a fél kezébe. A kezét bekötözték, és pár nap múlva megvizsgálták: ha a seb gennyes volt, akkor Isten a másik fél javára döntött. A hideg vízpróba esetében pedig a vádlottat megkötözték és leeresztették egy tóba, ha elsüllyedt, akkor a víz úgy ítélte, hogy az illető megkapta Isten áldását, azaz ártatlan, így gyorsan ki is halászták a vízből.¹⁶

Mai szemmel furcsának és irracionálisnak tűnhetnek az istenítéletek, mégis évszázadokig alkalmazták őket, mert az emberek hittek bennük. Mindössze két ember tudta, hogy az istenítélet ártatlan embert sújtott, ezek: a tévesen elítélt, akinek senki sem hitt, és az az ember akit el kellett volna ítélni, és aki valószínűleg azt gondolta: bölcsebb, ha hallgat. Csak a XII. században kezdett a tömeg istenítéletekbe vetett hite megingani.¹⁷ 1215-ben ezek a kételyek olyan széles körben elterjedtek, hogy az egyház a Negyedik Lateráni Zsinatban hivatalosan is megszüntette az istenítéletek alkalmazhatóságát. Ez azt jelentette, hogy a papok többé nem vezethettek próbákat, és az istenítéleteket már nem használhatták a büntető-igazságszolgáltatásban a bűnösség vagy ártatlanság bizonyítására.¹⁸

¹³ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.: *European Criminal Procedures*. Cambridge University Press, Cambridge. 2002. 5. p.

¹⁴ POLLOCK, E.-MAITLAND, F.: *The History of English law*. (revised by Milsom, S., 2 vols.) London. Vol. II. 1968. 578-579. p.

¹⁵ STEPHEN, J.: *A history of the criminal law in England*. (3 vols.) London. Vol. I. 1883. 265. p.

¹⁶ BAKES, J.: *Introduction to English legal history* (3rd edn) London. 1990. 5. p.

¹⁷ VAN CAENIGEM, R.: *The birth of the English common law* (2nd edn) Cambridge. 1998. 3. p.

¹⁸ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.: *European Criminal Procedures*. Cambridge University Press, Cambridge. 2002. 7. p.

A büntető igazságszolgáltatás az inkvizitórius eljárás megalakulásának előestéjén mindenhol öröklődő feladat volt, melyet a mágnások földesúri bíróságain, a királyi földbirtokon belül a királyi törvényszéken, valamint a városok bíróságain hajtottak végre, de mindenek felett az egyházi bíróságokon. A feljelentés joga a sértettet, az ő rokonát vagy a földesurat illette. Az eljárás lefolytatása esküvel, párbajjal vagy istenítélettel történt. Semmi sem történhetett a vádló aktív részvétele nélkül, és az is csupán az *in flagrantia* elfogott vagy gyanú alapján letartóztatott tettes általi „tiszteletből” adódott, hogy a bíró esetenként egyedül is eljárhatott. Ha azonban nem jelentkezett vádló, a letartóztatást megszüntethették.¹⁹

Az istenítéletek Európában 800-1200 között éltek virágkorukat. Eredetileg forró vízre voltak korlátozva, de ezen időszak alatt az istenítéletek számos fajtája elterjedt, *Bartlett* szavait idézve a fő módszerek a következők voltak:

„[...] a víz illetve tűzpróbák: forró vasat kellett tartani vagy azon járni, forrásban lévő vízbe kellett meríteni a kezüket, vagy teljesen elmerülni egy tóban vagy folyóban. Két közös jellemzőjük van. Mindegyik egyoldalú volt, rendszerint csak az egyik félen végezték el; és mindegyiknél arra volt szükség, hogy természeti erő rendkívüli módon viselkedjen: a forró vas vagy víz ne égesse meg az ártatlant, a hideg víz ne engedje a bűnöst elsüllyedni.”²⁰

Az istenítéleteket csak akkor használták, amikor más bizonyíték (például döntőbíráskodás, tanúk vagy párbaj) nem álltak rendelkezésre, és csak papi felügyelet mellett, rituális szertatás után lehetett őket végrehajtani. Az istenítéletek célja Isten akaratának feltárása volt, egy „világban, ahol Isten és a szentjei jelen vannak.”²¹ A legfrissebb kutatások elvetik azt a felfogást, mely az istenítéleteket primitív és ésszerűtlen büntetőeljárásnak tartotta, melyet el kellene söpörnie a racionális bizonyítékoknak Európában az inkvizitórius eljárás gyökeres változásának korában. Ehelyett, az istenítéletet egyre inkább a konszenzus rituális eszközének tekintik a kisméretű, helyi közösségekben.²² Ezek engedtek utat a kora feudális uralomnak a „konszenzustól az autoritás irányába való elmozdulás idején.”²³

Langbein álláspontja szerint az ún. „XII. századi reneszánsz” – egy értelmiségi forradalom – vezetett végül az istenítéletek megszűnéséhez.²⁴ Ez a forradalom két szálon futott: tudományos és intézményi vonalon. Egyrésről az értelmiségi tanok, melyeket a bolognai és párizsi iskola nagyban befolyásolt, hatottak a változás irányába.²⁵ *Péter*

¹⁹ ESMEIN, A.: *A History of Continental Criminal Procedure with Special Reference to France*. John Murray Press, London. 1914. 54-77. p.

²⁰ BARTLETT, R.: *Trial by Fire and Water*. The Medieval Judicial Ordeal. Clarendon, Oxford. 1986. 2. p.

²¹ JACOB, R.: *Jugement des Hommes et Jugement de Dieu à l'Aube du Moyen Age*. in: Jacob, R. (ed.): *Le Juge et le Jugement dans les Traditions Juridiques Européennes. Etude d'Histoire Comparée*. LGDJ, Paris. 1996. 69. p.; OLSON, T.: *Of Enchantment: the Passing of the Ordeals and the Rise of the Jury Trial*. 50 *Syracuse Law Review*. 2000. 109-196. p.

²² BROWN, P.: *Society and the Supernatural: a Medieval Change*. 104 *Daedalus*. 1975. 133-151. p.; HYAMS, P.: *Trail by Ordeal: the Key to Proof in the Early Common Law*. in: ARNOLD, M. (eds): *On the Laws and Customs of England. Essays in Honor of Samuel E. Thorne*. University of North Carolina Press, Chapel Hill. 1981. 90-126. p.; JACOB, R.: *Jugement des Hommes et Jugement de Dieu à l'Aube du Moyen Age*. in: Jacob, R. (ed.): *Le Juge et le Jugement dans les Traditions Juridiques Européennes. Etude d'Histoire Comparée*. LGDJ, Paris. 1996. 46. p.

²³ BARTLETT, R.: 34-36. p.

²⁴ LANGBEIN, J.: *Prosecuting Crime in the Renaissance. England, Germany, France*. Harvard University Press, Cambridge. 1974. 129-139. p.

²⁵ BALDWIN, J.: *The Intellectual Preparation for the canon of 1215 Against Ordeals*. 26 *Speculum*. 1961. 613-636. p.

Kántor és társai munkássága az istenítéletek törvényességének megsemmisítése végett, a *Decretum Gratiani* kiadása, és egy sor intézkedés, mely aztán *Duranti* 1271-es *Speculum Judiciale*-ban csúcsonyosodott ki, megkérdőjelezhetetlen szerepet játszott a római-kánonszabályrendszer bevezetésében. A nyilvánosság elé tárt téves ítéleteket a bolgónai és párizsi iskola római katolikusai hirdették annak az Ágoston rendi elvnek a tanúbizonyosságaként, hogy senki sem hívhatja az istenséget segítségül, ha más racionális eszközök a rendelkezésére állnak. Az istenítéleteknek továbbá nem volt semmilyen autoritása az abban az időszakban az akadémiai glosszátorok munkái által átdolgozott római jogtudományban. Másrészt viszont csak a pápaság alakított ki olyan hatékony és egyetemes bürokráciát a XIII. században, melynek elegendő hatalma volt ahhoz, hogy véghezvigye az istenítéletek már régóta tervezett eltörlését. Az istenítéletek tehát nem eltűntek a történelem süllyesztőjében azért, hogy már nem használták őket, hanem egészen addig népszerűek voltak, míg egy pápai „politikai döntés” meg nem szüntette őket. Ahogy *Bartlett* írja: „az istenítéletek nem lehanyaglottak, hanem felhagytak a használatukkal.”²⁶

A negyedik 1215-ös Lateráni Zsinat a 18-as számú kánonjával eltért az addigi gyakorlattól, és megvonta a támogatást az istenítéletek alkalmazásától. Mivel papra volt szükség ahhoz, hogy megszentelje az istenítéletek elemeit, az istenítéletek eltörlését ki-terjesztették mind a világi, mind az egyházi eljárásokra.

A keletkező rést eltérő módon töltötték ki Nyugat-Európa különböző részein. A kontinentális Európában a királyok és a hercegek elsajátították az egyháztól a tényfeltárás azon módszerét, amelyet a papok ellen elkövetett tényállások felderítésekor, és később az eretnokség miatti vádemeléskor használtak. Ennek formája: a terhelt és a tanúk kihallgatása, vallomásaik feljegyzése írásban, és végül eldönteni az ügyet – mások segítségével, vagy anélkül – az összegyűjtött információkra alapozva. Ez a hivatalos nyomozás vagy inkvizíció az eredete a mai inkvizitórius eljárásnak.²⁷

Angliában viszont más megoldást alkalmaztak. Beidéztek a polgárok egy csoportját onnan, ahol a terhelt elkövette a cselekményét, és arra kötelezték őket, hogy eskü alatt válaszoljanak ugyanazokra a kérdésekre, amelyeket Isten tenne fel a próbákon, azaz bűnös-e a vádlott vagy sem. Ez volt a bírósági próba, a mai tárgyalás elődje. Ez az újítás biztosította az akkuzatórius eredetű büntetőeljárás fennmaradását abban az értelemben, hogy a bíróság nem az ügyet vizsgálja, hanem egy korlátozott funkciót tölt be, nevezetesen: meghallgatja a vádlott ellen felhozott vádat, és eldönti, hogy a vádlott bűnös-e abban.²⁸

Először az inkvizitórius eljárás volt a racionális és civilizált, az angol bírósági próba pedig a nyers és durva. A kontinentális nyomozó oly módon vizsgálta az ügyet, hogy kinyomozta a bizonyítékot és ráillesztette az indítékot. Az angol bírósági próbák, tárgyalások kezdetén viszont egyáltalán nem voltak bizonyítékok. Azt várták a bíraktól, hogy saját tudásuk alapján döntsenek a bűnösség/ártatlanság kérdésében (már amennyiben volt nekik egyáltalán valamennyi ismeretük az ügyről), ugyanis valamilyen határozatot mindenképpen hozniuk kellett, mert a jog nem engedte meg a „mi nem tudjuk” választ. Ahelyett, hogy bizonyítékokra alapozva ítéleztek volna, az angol bíróságokon a vádlottat pletykák vagy pusztán gyanú alapján is el lehetett ítélni, esetenként egyszerű-

²⁶ BARTLETT, R.: 100. p.

²⁷ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 7. p.

²⁸ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 7. p.

en csak azért, mert a bíróság már haza akart menni. Az évszázadok folyamán viszont az angol akkuzatórius eljárás fejlődött, míg a kontinentális inkvizitórius romlott.²⁹

Angliában a bírák végül megengedték, hogy a felek tanúkat hívjanak, akik elmondják a bíróságnak (különösen amikor az nem ismeri az ügyet), hogy mi is történt valójában. Ezáltal a bíróság fokozatosan felvett egy modern szerepet: a független állampolgárok testületének szerepét, amely a vádlott bűnösségéről dönt a tanúk által szolgáltatott bizonyítékok alapján.³⁰ Majd a XVII. század végén és a XVIII. században további fejlődés történt. Megfosztották a parlamentet azon előjogától, hogy önkényesen bebörtönözön állampolgárokat, illetve a különleges bírói fórumaitól – ezek a „*Star Chamber*” és a „*Court of High Commission*” voltak – ahol a politikai ellenfelek egymást vádolhatták. Habár ezek a vádemelések gyakran sikerre vezettek, néhány ügy látványosan megbukott, mert a bírák felmentő ítéletet hoztak. Ezen eljárások alatt a bírák egy új, szimbolikus szerepet szereztek meg: az állampolgárok bástyáját a királyi hatalommal szemben.³¹

Az istenítéletek szelleme azonban az azt követő büntetőeljárásokban is tovább élt. Befolyásuk a *common law* esküdszéket alkalmazó bírósági tárgyalásaira széles körben elismert,³² csakúgy, mint azok szerepe az inkvizitórius eljárásban. Ahogy *Jacob* írja: az ítélet spirituális jellege továbbra is nagymértékben jelen volt a kontinentális Európa bírói koncepciójában,³³ így az istenítéletek „jogilag” elismerést nyertek a kínvallatás szer-tartásaiban.³⁴

1.2. Az inkvizitórius eljárás és a középkori egyház

Az erkölcsi tekintélyen és hierarchián alapuló koncepciójáról, a szigoron alapuló egyházi nyomozásról, és mindenekfelett az isteni akarat megjelenéséről az ítéletekben alkotott felfogás alapján a *processus per inquistorem* olyan eljárás volt, mely a középkori egyházzal szoros kapcsolatban állt. *Andrews* leírta a katolikus eljárás ábrázolását, különösen a kínvallatás vezeklési és szellemi megtisztító szerepét,³⁵ és azt is – mint ahogyan azt *Langbein* is nyomatékosan megállapította –, hogy az eljárás inkább kánonjoginak, mint római joginak volt nevezhető.³⁶

Az 1215-ös Lateráni Zsinat idején javában zajlott *Languedoc*-ban az albigensek kereszties hadjárata és a pápaság az eretnekség problémájával volt elfoglalva.³⁷ Ahelyett, hogy „nyíltan” fellépett volna az erőszakkal vagy kisajátításokkal szemben, az eretnekség az egyének csoportjának titkos, értelmiségi formája volt, melyet a kölcsönös bizalom jellemzett.³⁸ Amennyiben a sértett fél nem jelentkezett, az akkuzatórius eljárás hagyományos változatai teljesen hatástalanok maradtak a tekintetben, hogy megtörjék a

²⁹ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 8. p.

³⁰ PLUCKNETT, T.: *A concise history of the common law*. (5 edn.) Boston. 1856. 129-130. p.

³¹ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 8. p.

³² OLSON, T.: 109-196. p.

³³ JACOB, R.: 44. p.

³⁴ FOUCAULT, M.: *Discipline and Punish*. Penguin, Harmondsworth. 1974. 39-40. p.

³⁵ ANDREWS, R.: *Law, Magistracy, and Crime in Old Regime Paris, 1735-1789*. CUP, Cambridge. 1994. 429-451. p.

³⁶ LANGBEIN, J.: 138. p.

³⁷ RUTHVEN, M.: *Torture, The Grand Conspiracy*. Weidenfeld and Nicolson, London. 1978. 75-97. p.

³⁸ RUTHVEN, M.: 51-52. p.; PETERS, E.: *Torture*. Blackwell, Oxford. 1985. 51-54. p.

hallgatást. Következésképp, a Zsinat szívesen támaszkodott a sokkal kifinomultabb római jogi ajánlásokra, amelyek már teret nyertek az egyházi bíróságok előtt.

Ennek az új eljárási módszernek a legismertebb előfutára az 1233-ban *IX. Gergely pápa* és *II. Hódló Frigyes* által megalkotott pápai inkvizíció volt.³⁹ Az inkvizíció által használt eljárás a római-kánonjogi módszer legszélsőségesebb korai változatának tekinthető. A kihallgatások – melyeket ferences rendi és dominikánus inkvizítorok felügyeltek – zártkörűen zajlottak, miután az eretnkséggel gyanúsított személyt tanúvallomás alapján leleplezték. A hangsúly mindig a megbánáson volt, továbbá gyakran jelentősen csökkentették annak a személynek a büntetését, aki beismerte tettét és önként megnevezte szövetségeseit. Jegyző jegyezte fel a gyanúsított ismételt kihallgatásait, aki egyedül volt jelen az inkvizítorral.⁴⁰ 1252-től a kínvallatás megengedett módszerré vált. A korabeli világi és egyházi inkvizitórius eljárások által alkalmazott kezdetleges jogi garanciák (védőhöz való jog, a tanú személyazonosságának megállapíthatósága, a bizonyítékok elfogadhatósága, a fellebbezés joga), itt ritkán álltak rendelkezésre.⁴¹ A jogászokkal ellentétben az inkvizítorok teológusok voltak, akiknek a lelkek megváltása volt a feladatuk, így nem voltak szabályokhoz kötve:

„Az inkvizítort feljogosították és utasították arra, hogy gyorsan járjon el, hagyja figyelmen kívül az előírásokat, ne engedjen teret semmilyen felmerülő jogi akadálnak, vagy a vitatkozó ügyvédeknek. Amennyire csak lehetséges, rövidítse le az eljárásokat azáltal, hogy megfosztja a vádlottat a védelemhez szükséges eszközöktől, és azzal, hogy elutasít minden fellebbezést és pergátló kifogást.”⁴²

Az elítélt eretneket átadták a civil végrehajtó erőknél megégetésre, ugyanis az inkvizíciónak erre nem volt lehetősége. Spanyolországot és Rómát leszámítva, az inkvizíció nem volt központilag megszervezett, területi szinten működött (mint például *Languedoc*-ban, ahonnan az eretnkség elterjedt). Következésképp ez Európa déli, központi és nyugati részeire korlátozódott, Angliában sohasem volt inkvizíció.⁴³ Bár az inkvizíció kínvallatási formáit és a világi *processus per inquisitorem*-től való eljárási eltéréseit az angolszász jogirodalomban eltúlozták és torz képet rajzoltak róla,⁴⁴ azonban a jogtudósok által kidolgozott eljárási garanciákat az inkvizítor bírák valóban nem alkalmazták.

Ugyanakkor, ahogyan ezek az újító eljárások a pápai inkvizítorok segítségével utat törtek, a világi bíróságok előtt is fejlődés volt tapasztalható. *Esmein* kijelentette, hogy a világi eljárás nem más, mint a világi bíróságok által lemásolt egyházi minta.⁴⁵ Valójában az inkvizitórius módszer először a XIII. században *Languedoc*-ban terjedt el az olasz államokkal való kapcsolattartáson keresztül.⁴⁶ Az elterjedés folyamata Észak-Franciaországban jóval lassabb volt, és csak a XIV. századtól vált általánossá, habár az

³⁹ LEA, H.: *The Inquisition of the Middle Ages: Its Organisation and Operation*. Eyre and Spottiswoode, London. 1963. 55-120. p.; HAMILTON, B.: *The Medieval Inquisition*. Arnold, London. 1981. 31-39. p.

⁴⁰ LEA, H.: 152-183. p.

⁴¹ ESMEIN, A.: 93. p.; PETERS, E.: 66. p.

⁴² LEA, H.: 158. p.

⁴³ LEA, H.: 46. p.

⁴⁴ KELLY, H.: *Inquisition and Other Trial Procedures in the Medieval West*. Ashgate, Aldershot. 2001. vii-xxiv.p.

⁴⁵ ESMEIN, A.: 1914. 79-94. p.

⁴⁶ CARBASSE, J.: *Historie du Droit Pénal et de la Justice Pénale*. Presses Universitaires de la France, Paris. 2000. 155-156. p.

inkvizíció királyi bíróságokon való alkalmazásának serkentő tényezőnek kellett volna lennie.⁴⁷

1.3. A római-kánonjogi módszer

Az új római-kánonjogi eljárás fő jellemzői Kelly megállapítása alapján:

„Az inkvizitórius eljárástól való alapvető vagy „sajátos eltérés” az volt, hogy a vádló helyett a bíró ismertette a vádlottal a vádpontokat.”⁴⁸

Ugyanakkor a szakirodalomban az eljárás úgy jelenik meg és úgy ágyazódik be a kontinentális Európa jogtudományába, mint az akkuzatórius (sértett-központú) eljárás ellentételezése az inkvizitórius (bíró-központú) szemlélet által. Langbein álláspontja szerint az *Inquisitionsprozess*-t két, a német jogtudományban kialakult intézménnyel lehet körülírni, ezek: az *Officialmaxime* (hivatalos hatósági kontroll minden eljárási szakaszban) és az *Offizialprinzip* (bírói nyomozás).⁴⁹

Az új eljárásban – melynek szabályait a Lateráni Zsinat⁵⁰ és a pápai dekrétumok fektették le – a vádlottat a bíróság elé vihették, eskütétellel lehetett kihallgatni, és ha szükséges volt, az inkvizítor elrendelhetette kínvallatás alá vetését. (Az inkvizitórius eljárás eredeti koncepciója alapján ez csak akkor fordulhatott elő, ha a közösség egy tekintélyes tagja hitt a vádlott bűnösségében (*fama publica*.)

A kontinentális inkvizitórius eljárás hanyatlásának meghatározó oka a kínvallatás módszerének alkalmazása volt. Furcsának tűnhet, de a kínvallatás büntetőeljárásba történő bevezetését a legjobb szándék vezérelte: védeni a vádlottat a nem megfelelő bizonyítékokon alapuló téves elítélés ellen; illetve biztosítani, hogy olyan döntés szülessen, mint amelyet egykor Isten hozott.⁵¹

A kínvallatás bírósági eljárás keretében történő alkalmazása először a XIII. század során jelentkezett az egyházi bíróságokon és a pápai inkvizíció során.⁵² Ezt megelőzően a germán országokbeli és nyugat-európai akkuzatórius modellekben nem volt helye a kényszervallatásnak,⁵³ és az egyház is aktívan tiltakozott annak használatára. (Mindemellett, 1210-ben Azo nagyszabású jogtudományi munkájában fényt derített arra, hogy a római törvénykönyvek a rabszolgák kínvallatását nem ellenezték.)⁵⁴ A kínvallatás széleskörű bírósági használatára bőségesen találhatunk tudományos indokolásokat, és 1252-től a pápaság készen állt arra, hogy engedélyezze használatukat az eretnokség ellen vívott harcban. IX. Lajos az 1252-es rendeletében engedélyezte a kínvallatás használatát a francia királyi bíróságokon, és ez a gyakorlat gyorsan elterjedt Európa világi bíróságain. Bár sosem nyert jelentős teret Anglia és Dánia bíróságain, 600 évig ez volt a bírói vizsgálat elsődleges módja a kontinentális Európa azon országaiban, melyek jogrendszere a római-kánonjogi törvényeken alapult.⁵⁵ Ahogy Langbein írja:

⁴⁷ VOGLER, R.: 26. p.

⁴⁸ KELLY, H.: 446. p.

⁴⁹ LANGBEIN, J.: 131. p.

⁵⁰ C.24 X, 'de accus.' V.1.

⁵¹ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 8-9. p.

⁵² LANGBEIN, J.: *Torture and the Law of Proof. Europe and England in the Ancien Régime*. University Chicago Press, Chicago. 1977.

⁵³ ESMEIN, A.: 108. p.; RUTHVEN, M.: 43-44. p.; PETERS, E.: 39. p.

⁵⁴ VOGLER, R.: 27. p.

⁵⁵ VOGLER, R.: 27. p.

„A kínvallatás a büntetőeljárás része volt, melyet rendszeresen alkalmaztak annak érdekében, hogy lefolyassák a nyomozást és vádat emelhessenek a bíróság előtt. Ezt a rendszert bírói kínvallatásnak nevezték.”⁵⁶

A kínvallatást azonban nem az önkényesség jegyében használták, és Franciaországban például csak végső eszközként alkalmazták. Bizonyos értelemben a kínvallatás kialakulása ebben a rendszerben elkerülhetetlen volt, és egyenes következménye volt a római-kánonjogi rendszer által megkövetelt szigorú módszertannak és bizonyítási rendszernek. Dél-, Közép- és Nyugat-Európában elterjedt, ám Angliában sohasem volt inkvizíció.⁵⁷ Ahogy *Esmein* írja: a kínvallatás és a római-kánonjogi bizonyítási módszer ugyanannak a hibás folyamatnak a részét képezték.⁵⁸

A római jogi jogtudósok által ismertetett rendszer négy alapvető bizonyítási eszközt tartalmaz: tanúvallomások, beismerések (szóbeli bizonyítékok), írásos dokumentumok (tárgyi bizonyítékok), és vélelmek (feltevésen alapuló bizonyítékok). A bírónak *csak* akkor állt jogában elrendelni a kínvallatást vagy az ítélet végrehajtását, amennyiben a bizonyítékokra vonatkozó előfeltételek adottak voltak. Ugyanakkor, ha e feltételek bármelyike fennállt, a bírónak további mérlegelés nélkül kötelessége volt rendelkezni.

„A bíró, akár egy csemballó, aszerint szólalt meg, hogy milyen hangnemben játszottak rajta. A bizonyítékok ilyen önkényuralma az inkvizitórius eljárás és az eljárás titkos jellemzőjének ellensúlyozásaképp alakult ki.”⁵⁹

A római-kánonjogi rendszerben a bizonyítékokkal szemben támasztott követelmények különösen magasak és sokkal szigorúbbak voltak, mint a *common law* rendszerében.⁶⁰ Két jól ismert alapelvre épültek. Az egyik szerint a bizonyítás a vádlót terheli (*actori incumbit probatio*), a másik értelmében a bizonyítéknak világosnak kell lennie ahhoz (*probation plena* – világosabb, mint délben a Nap), hogy a bűnösség megállapítható legyen.⁶¹ Ezek a szabályok hangsúlyozottan nem a törvényes eljárás védelmét szolgálták, de az volt a céljuk, hogy gondoskodjanak a jogbiztonságról, a szakszerű bizonyításról, valamint a bírák alárendeltségéről. A vádlott által megerősített beismerés hiányában (*probatio probatissima* vagy a „bizonyítékok királynője”), két szemtanú egybehangzó vallomása a bűncselekményről (teljes bizonyíték) volt a feltétele a bűnösség megállapításának. A közvetett bizonyíték (*indicia*) önmagában nem volt elegendő. Amennyiben az egyik tanú hallomásból szerzett információkról vagy logikátlan dolgokról tanúskodott, illetve amennyiben bármely tanú cselekvőképtelen volt, akkor ezek alapján bűnösséget nem lehetett megállapítani. Ez a szabály a „*testis unus, testis nullus*” (egy tanú nem tanú) szabálya.

Abból az elvből, hogy a tagadásban lévő vádlott bűnösségének megállapításához két tanú egybehangzó vallomása szükséges, fejlődött ki a bizonyítékok értékelésének rendszere, amelyet a francia jogászok „*preuve legale*”-nak neveznek. A kötött bizonyítási szabály azonban jó néhány esetben nyilvánvaló akadályát képezte az igazság kiderítésének. Ezt oly módon próbálták kiküszöbölni, hogy megengedték az eljárás alá vont vádlottnak, hogy kínvallatásnak vesse alá magát, mintegy ösztönzéseként a vallomástételre.⁶²

⁵⁶ LANGBEIN, J.: 3. p.

⁵⁷ LEA, H.: 46. p.

⁵⁸ ESMEIN, A.: 113. p.

⁵⁹ ESMEIN, A.: 251. p.

⁶⁰ LANGBEIN, J.: 1977. 4-5. p.; RUTHVEN, M.: 43-71. p.; ANDREWS, R.: 441-446. p.

⁶¹ CARBASSE, J.: 167. p.

⁶² DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 9. p.

E látszólag humánus elvárások szigorúsága szinte lehetetlenné tette a bűnösség kétértelműségét kizáró megállapítását. Azok, akik ezt az eljárást alkalmazták, egyre jobban rá voltak kényszerítve a kínvallatások alkalmazására, azért, hogy felmutathassák a szükséges „teljes bizonyítékot.” A jogtudomány szerint az előzetes bizonyítékok egy sajátos rétegére, a „fél bizonyíték”-ra volt szükség ahhoz, hogy a kínvallatás megkezdhető legyen. Például egy tanú vallomása vagy egy megfelelő súlyosságú közvetett bizonyíték elegendő lehetett. A kínvallatás célja nem egyszerűen a beismerés elnyerése volt, hanem egy *ellenőrizhető* beismerő vallomás megszerzése, melyet csak az elkövető ismerhetett. A beismerő vallomást, ha kínvallatás árán szerezték is meg, a „bizonyítékok királynőjének” tekintették. A beismerést meg kellett ismételni, miután a kínvallatás lezajlott, és a letartóztatottnak meg volt a lehetősége arra, hogy visszavonja azt, habár ez a tortúra elkerülhetetlen megismétléséhez vezetett.⁶³

A kínvallatást magát egy igazságügyi tisztviselő ellenőrzése alatt hajtották végre. A vádlottnak először megmutatták a vallatástechnológiát, majd felhívták arra, hogy tegyen beismerő vallomást. Ha eredménytelen volt, a vádlottat kínvallatásnak vetették alá, többször is, amennyiben szükséges volt. A kínpad, a vasparipa, a nehéz súlyok, a csigára felhúzás és fejre ejtés, erőszakkal történő vizitálás, tűz felett történő lábperzselés, vagy fájdalmat okozó dolgok cipőben történő elhelyezése Franciaországban általános volt.⁶⁴ A helyi szokásoknak megfelelően, a kínvallatások különböző fajtái voltak használatosak.⁶⁵

Bár a kínvallatások módozatainak szabályozását és törvénykönyvekbe történő rögzítését nem találták „helyénvalónak”, erről a témáról terjedelmes irodalom áll rendelkezésre. A pápai inkvizitor, *Aragon, Eymerticus* volt az első, aki kiadta az első bírósági kézikönyvet a kínvallatásról a XIV. században.⁶⁶ A nyomtatás feltalálásával a művek megsokszorozódtak.⁶⁷ Jogászok és reformisták, csakúgy, mint *Damhouder of Bruges* (1554), *Hippolytus of Marseilles* (1524), és *Grillandus of Florence* (1584), értekezéseikben „optimisták” voltak az inkvizitor-bírók engedélyének korlátozásával kapcsolatban, hogy megbocsássák szadizmusukat. Jogtudósok lefektettek egy sor komplex doktrínát, melyek megmutatták a használható tortúrák fokát az elkövetett bűncselekmény súlyosságával és az *indicta*-val (bizonyíték) összhangban. *Damhouder* például a következőket ajánlotta:

„A bíró legyen mindig könyörületes, aki tekintettel van a fél kiskorúságára vagy korára, egészségi állapotára. Gondoskodnia kell arról, hogy jó bíró benyomását keltsen, nem vérszomjas zsarnokét. Az elkövetett bűncselekmény súlyosságához, a vádlott ellen felhozott bizonyítékok fokához és válaszai természetéhez igazodva, körültekintően és higgadtan kell kezdenie az eljárást, aztán szigorúbban, majd végül nagyon keményen, ha szükséges. Nem veheti figyelembe a vádlott sikolyait, sírásait, sóhajait, reszketését vagy fájdalmát.”⁶⁸

⁶³ ESMEIN, A.: 114. p.

⁶⁴ McCLOY, S.: *The Humanitarian Movement in Eighteenth Century France*. University of Kentucky Press, Frankfurt. 1957. 175. p.; RUTHVEN, M.: 60-61. p.; ANDREWS, R.: 446-472. p.

⁶⁵ RUTHVEN, M.: 54-61. p.

⁶⁶ RUTHVEN, M.: 54. p.

⁶⁷ PETERS, E.: 72. p.

⁶⁸ Idézi: RUTHVEN, M.: 63-64. p.

Az idők során a tortúrát szépítve a jogtudomány „*la question*”-jaként (kérdés) sorolták be, a bizonyítékokra vonatkozó garanciák fokozatosan elenyésztek. Az ismételt kínvallatást betiltották, a tanúkat pedig színtén kínvallatás alá lehetett vetni.⁶⁹

A gyakorlatban finomították, majd végül törvénykönyvekbe foglalták a kontinentális inkvizitórius eljárást. E kódexek közül a leghíresebb az *V. Károly* által a Római Szent Birodalomban 1532-ben elfogadott *Constitutio Carolina*, illetve a *XIV. Lajos* által 1670-ben elfogadott *Grand Ordonnance*.⁷⁰ Habár részletkérdésekben vannak eltérések, de maga az eljárás lényege ezekben a kódexekben nagyjából ugyanaz. Az eljárás titkos volt: csak a végső büntetést hozták köztudomásra. Az eljárás az iratokra koncentrált, ezeket mérlegelték a bírák. Habár létezett az ügyész személye, a nyomozás feladata többnyire a bíróságra tartozott. (Ez mai megfogalmazásban azt jelenti, hogy az ügyészi és a bírói funkciók nem voltak tisztán elhatárolva egymástól.) Az eljárás középpontjában a vádlott kihallgatása állt, akinek eskü alatt kellett válaszolnia a feltett kérdésekre, illetve aki – ha elégséges bizonyíték áll rendelkezésre és továbbra is tagadta a bűncselekmény elkövetését –, kínvallatás alá volt vethető.⁷¹

A XVII. század végére felvilágosult európai gondolkodók támadni kezdték a kínvallatás módszerét. A XVIII. század folyamán a kontinensen folyó büntetőeljárás körüli polémia összekapcsolódott az alkotmányossági reformokról szóló vitával, a bírósági tárgyalást a királyi hatalom fontos korlátjaként emlegették. Az angol büntetőeljárás csodálata ebben az időszakban tovább nőtt, és már odáig jutott, hogy néhányan (többnyire *common law* jogászok) azt állították, hogy az ő rendszerük morálisan is a többi fellett áll, és az angol büntetőeljárás az egész világon a legjobb.⁷²

1.4. Inkvizitórius eljárás a középkori Franciaországban

IX. Lajos 1254-1260 közötti rendeletei a francia kommunális igazságszolgáltatás lerombolásának mérföldkövei voltak. A meglévő bíróságokon mind a hűbérúr, mind a király átruházta hatalmát a bírákra, és földbirtokaik területén a büntetések kiszabását a *tartományi bírák (bailli)*, vagy az *előljárók (prévot)*, délen pedig az *udvarnagykok (sénéchaux)* gyakorolták *esküdtbíráskodás (Assise)* keretében. 1300-tól a parlamentumok döntöttek büntetőügyekben.⁷³ A helyhatósági vagy tanácsnoki bíróságok a városokban és az egyházi kánonbírókban ülészetek, püspök elnöklétével. Ezek a papi rend elleni, eretnekség, boszorkányság, házasságtörés és uzsorával kapcsolatos bűncselekmények felett gyakorolták az igazságszolgáltatást. Mind megélte a *Francia Forradalmat*, de a királyi bíróságok hatalma és befolyása szakadatlanul növekedett a többi bíróság kárára, mely így a központi hatalom fokozódását jelentette.⁷⁴ A növekedés egyik legfontosabb tényezője a *processus per inquisitorem* erejében rejtett.

Azzal, hogy a próbákat és más pre-feudális maradványokat a királyi területeken, – nem pedig a földesúri bíróságokon – megkísérelték eltörölni,⁷⁵ *Lajos* belekezdett a büntetőbíráskodás meglévő formáinak teljes és radikális újjászervezésébe.

⁶⁹ VOGLER, R.: 30. p.

⁷⁰ ESMEIN, A.: 211-250. p.

⁷¹ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 9. p.

⁷² DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 9-10. p.

⁷³ ESMEIN, A.: 47-49. p.

⁷⁴ ESMEIN, A.: 50-54. p.

⁷⁵ RUTHVEN, M.: 49. p.

„A király [...] megváltoztatta a vallomástétel módszerét. Az új eljárás sokkal bonyolultabb volt, így sokkal több ismeretet igényelt, mint a régi, és az írásbeliség meghatározó szerepet játszott benne. Az egyházi bíróságok gyakorlatáról másolták [...] A tanúkat bírósági idézéssel összehívták, de már nem bíróság előtt kellett megjelenniük, hanem a bírák által megbízott személy előtt, akiket nyomozó személynek (inkvizítor) vagy ülnöknek (auditor) hívtak. Ezek külön-külön, agyafúrtan kérdezték ki a tanúkat [...] A felek nem voltak jelen a kihallgatás során.”⁷⁶

A büntető-igazságszolgáltatás új formája nagyfokú kulturális felemelkedést jelentett. A bűncselekmények elbírálása fokozatosan visszaszorult a nyílt piaci területekről a hatóságok irodáiba, *kabinetjeibe* és *kínzószobáiba*. Habár a két eljárási forma továbbra is egymás mellett létezett, az állami igazságszolgáltatás hanyatlása elkerülhetetlen volt. A „rendes” eljárás megtartotta akkuzatórius jellegét, de csak ott alkalmazták, ahol az előírásoknak megfelelő vádló-fél volt. A „kivételes” eljárás titkos volt, megengedte a kínvallatás alkalmazását, a római-kánonjogi szabályokat követte, és egyre gyakrabban alkalmazták súlyos bűncselekmények elbírálásakor.⁷⁷

A hivatásos jogászok két új kategóriája alakult ki a XIII. századi Franciaországban: a római-kánonjogi bírák és a közvádlók (ügyészek).⁷⁸ Az inkvizitórius eljárást nem lehetett lefolytatni megfelelő személyi állomány nélkül – akiket a legműveltebb értelmiségiek közül verbuváltak –, és akik formális logikán valamint komplex anyagi és eljárási szabályok alkalmazásán nevelkedtek. Az új bírói testület mellett – melyet az *ordo juris* idézett fel –, 1300-tól tanúi lehetünk az új királyi vádhatóság testületi fejlődésének. Funkciója a magánvádló kiszorítása volt, valamint hogy gondoskodjon a „kivételes” eljárás térnyeréséről a „rendes” eljárás felett. Az államügyész tisztségének kialakítása figyelemreméltó francia újítás volt,⁷⁹ és hatékony alkalmazása sokat tett az új eljárás stabilizálása és fejlesztése érdekében. Idővel, az 1400-as évek elejére Spanyolországban, a század végére Olaszországban megjelent a kincstári vádhatóság, majd nem sokkal később Németországban is.⁸⁰

Esmein szerint az írásbeliség volt a változás kulcsa, és ironikus az, hogy az írni-olvasni tudás első és leghatásosabb felhasználása az volt, hogy így a korona és az előke-lő mánások uralmuk alá vonták a büntetőeljárást.⁸¹ A francia királyi bírák és vádhatóság módszere arra, hogy bevonják a földesúri bíróságokat a királyi igazságszolgáltatásba, a fellebbezés forradalmi koncepciója volt.⁸² Már a római jogi-kánonjogi módszernek szüksége volt fellebbezési bíróságra, hogy biztosítsák a folyamatosságot és a felügyeletet. Ez teljesen idegen volt a földesúri bíróságokon alkalmazott, rövidre fogott akkuzatórius eljárási rendszerben,⁸³ de a fellebbezéssel jelentős mértékű fejlődésnek indult ez a rendszer a királyi és földesúri vonalon is. A fellebbezés biztosította a törvényekkel való összhangot is. Hozzájárult ahhoz, hogy átszervezzék az eddigi gyakorlatot a központi hatóságok érdekei szerint, közvetlen konfrontáció vagy eltérő vélemény kialakításának lehetősége nélkül.

⁷⁶ ESMEIN, A.: 106. p.

⁷⁷ VOGLER, R.: 30. p.

⁷⁸ PETERS, E.: 43. p.

⁷⁹ ESMEIN, A.: 114-121. p.

⁸⁰ ESMEIN, A.: 295. p.

⁸¹ ESMEIN, A.: 301. p.

⁸² CARBASSE, J.: 136. p.

⁸³ ESMEIN, A.: 51. p.

Az, hogy felállítsanak egy professzionális királyi bírói és vádhatósági testületet, sokkal nagyratörőbb elképzelés volt, mint az angliai II. Henrik rendelkezése csapatnyi kiszálló bíróról, akiknek egyetlen feladatuk az volt, hogy felügyeljék a szokásjogon alapuló eljárást, melynek velejárói voltak az analfabéta, vagy alacsony képzettségű esküdtek. IX. Lajos rendeletei – melyek ellentétben álltak az 1166-os *Assize of Clarendon* kezdetleges bíraskodásával az akkuzatórius eljárás alkalmazása kapcsán (Henrik 1166-ban kibocsátott törvényeivel) –, haladó és felvilágosult reformok voltak, melyek kiterjesztették az olasz tudósok racionális eljárását és szofisztikáltabb jogtudományát Franciaország minden részére.⁸⁴

A divergencia kiinduló okait nem nehéz kitalálni. A normann hódítás erős királyi hatalmat alakított ki Angliában, innen ered minden tartomány, jogcím és feudális méltóság. Ellenben, egy sokkal szétterjedtebb és komplexebb politikai atmoszféra uralkodott a XIII. századi Franciaországban, a királyi bírakat a regionális hatalomkoncentráció elleni fegyvernek tekintették, a pápai inkvizíció sok bíráját pedig a *Languedoc*-ban és máshol burjánzó független eretnekségi mozgalmak elleni fegyverként.⁸⁵ Az eltelt idő szintén jelentős. Az 1166-os *Assize of Clarendon* és az 1254-1260 között hozott IX. Lajos rendeletei között eltelt években, az európai értelmiségi és jogtudományi atmoszféra megváltozott a jogtudósok munkásságainak és a Lateráni Zsinatnak köszönhetően. A *common law* és a kontinentális büntetőeljárás között lévő eltéréseket a két birodalomban lévő eltérő politikai viszonyok okozták.⁸⁶

A *processus per inquisitorem* kezdettől fogva jó lehetőségnek bizonyult arra, hogy megerősítsék a politikai hatalmat az „ellenséges érületű” lakosság felett. *Ruthven* hozza észre:

„[...] a világi uralkodók az új eljárást hasznosnak találták igazságszolgáltatásuk kiterjesztésére a divergens és plurális társadalom felett, mely a Karoling birodalom bukásán nőtt fel; egy olyan társadalom felett, ahol az ősi és misztikus szokások megerősítették a jelentéktelen törzsfők hatalmát a központi kormányzás kárára.”⁸⁷

Az egyházi bíróságokon, illetve Észak-Olaszország, valamint Dél-Franciaország világi bíróságain való kialakulásától kezdve az inkvizíciós módszer a középkori abszolutizmus szolgálatában állt. A kontinentális Európában gyorsan elterjedt. Az olasz jogtudósok erős befolyása következtében találhatunk egy korai spanyol változatot az inkvizíciós eljárásra (*pesquisa*) *Alfonz Wide Code*-jában, az 1263/5-ös *Septenario*-ban,⁸⁸ és a leghaladóbbat *Ferdinánd* 1521-es rendeletében, a *Fueros de Aragon*-ban. Magyarország, Lengyelország, Oroszország és a Skandináv országok a XIV-XV. századra mind átvették e módszer elemeit, csakúgy, mint az olasz városállamok, Firenze⁸⁹ és Bologna⁹⁰ is.

⁸⁴ VOGLER, R.: 31. p.

⁸⁵ RUTHVEN, M.: 52-53. p.

⁸⁶ VOGLER, R.: 32. p.

⁸⁷ RUTHVEN, M.: 54. p.

⁸⁸ ESMEIN, A.: 295-301. p.

⁸⁹ ZORZI, A.: *The Judicial System in Florence in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. in: Dean, T.-Lowe, K. (eds.): *Crime, Society and Law in Renaissance Italy*. CUP, Cambridge. 1994. 40-58. p.

⁹⁰ DEAN, T.: *Criminal Justice in Mid-Fifteenth Century Bologna*. in: Dean, T.-Lowe, K. (eds.): *Crime, Society and Law in Renaissance Italy*. CUP, Cambridge. 1994. 16-39. p.

1.5. Inkvizitórius eljárás Németországban: az 1532-es Carolina

A mai Németországot alkotó tartományoknak nem volt céljuk egy olyan mérvű autoritás elérése, mint ami korábban Franciaország sok részén jelen volt. Ennek az eredménye – bár az inkvizíciós eljárás aspektusai már 1258-ban megjelentek a kölni kánonjogi gyakorlatban, mintegy elfogadva azt, hogy a világi bíróságokon sokkal több elhúzó eljárás van – nem volt teljes,⁹¹ egészen a XVII. és XVIII. századi *Gemeines Deutsches Strafrecht* kihirdetéséig.⁹² Erős központi hatalom hiányában – amelyet *III. Ince* alkotott a pápaság számára, vagy *IX. Lajos* a franciáknak –, Németországban az inkvizitórius eljárás nem fejlődött sokat ígérően. Ennek eredménye az eljárási technikák széles körű választéka volt, melyek – a kánonjog erős befolyása ellenére –, a késő középkorig nem mutattak egyetlen inkvizitórius jellemzőt sem. A német inkvizitórius eljárás legfontosabb állomása a *Constitutio Criminalis Carolina* 1532-es kihirdetése volt.

A kínvallatások a XIII. században jelentek meg, de az eskütétel meglévő formái és a kommunális igazságszolgáltatás mellett – mely Németországban még hosszú ideig fennmaradt, miután Franciaországban már megszűnt –, csak kiegészítő szerepet játszottak.⁹³ *Langbein* kimutatta, hogy az első nem akkuzatórius intézkedéseket a Németország külső részein élő bűnözők, az ún. *Landschadlichen*-ek elleni fegyverként használták (tolvajok, csavargók).⁹⁴ Csak a kívülállók elleni megvetés tudta igazolni a *Landschadlichen*-ek esetében a tradicionális gyakorlattól való eltávolodását, és a XIV. század második felére a rendes bíróságokon elterjedt a kínvallatás alkalmazása. Ettől az időszaktól kezdve világiakból szerveződött nyomozó bizottságok álltak fel (*Schöffen*), melyeknek alapvető szerepük volt a bűnvádi eljárás elterjedésében. Amint *Langbein* bemutatja: bár Németország nem alakított ki egységes és professzionális bírói és vádhatósági testületet a francia modell alapján, azonban az inkvizitórius eljárás nyilvánvaló sajátosságai hosszú időn keresztül használatosak voltak, a XVI. századi ún. római jogi-kánonjogi német recepció előtt.⁹⁵

„... a XIV-XV. századi tartományok közti békék után az *Offizialprinzip* és az *Instruktionsmaxime* mindennapos dolgokká váltak, és velük megérkezett az inkvizitórius eljárás. A reneszánsz törvényhozás megszilárdította, átalakította, és olaszos jelleget kölcsönzött az inkvizitórius eljárásnak, amely kimutathatóvá vált a XIV. század közepe óta.”⁹⁶

A német bíróságokon a világi inkvizitorok önféjűen és brutálisan alkalmazták a kínvallatásokat, római jogi-kánonjogi megszorítás nélkül. *Esmein* meghatározta a véres és önkényes igazságszolgáltatás kimenetelét.⁹⁷ A freiburgi *Reichstag* 1497/8-ban a következőket jegyezte le:

„... napi rendszerességgel érkeztek a bíróságokra panaszok a fejedelmek, birodalmi városok, és más szervek ellen, mivel engedélyezték ártatlan emberek halálraítélését és az ítélet jogtalan végrehajtását.”⁹⁸

⁹¹ ESMEIN, A.: 303. p.

⁹² LANGBEIN, J.: 143. p.

⁹³ LANGBEIN, J.: 302-305. p.

⁹⁴ LANGBEIN, J.: 145-148. p.

⁹⁵ LANGBEIN, J.: 140-155. p.

⁹⁶ LANGBEIN, J.: 146-147. p.

⁹⁷ ESMEIN, A.: 304. p.

⁹⁸ LANGBEIN, J.: 155. p.

A *Carolina* 1532-es kibocsátása és ezen időszak között először tettek erőfeszítéseket arra, hogy némi szabályszerűséget vigyenek a bíróságok diszkrecionális gyakorlatába. A *Maximilianischen Halsgerichtsordnungen* (1499-1506) sikeresen foglalta össze a létező eljárási formákat egy rendszerezett törvénykönyvbe, az inkvizitórius eljárás szabályai-val egyetemben.⁹⁹ Még jelentősebb az 1498-as *Wormser Reformation*, amely először állított fel akadályt a kínvallatás használatával szemben, az *Indizienlehre*-t.¹⁰⁰ Végezetül, 1507-ben *Baron Johann von Schwartzenburg* bíró és *Hofmeister* udvaronc felügyelte a *Bambergische Halsgerichtsordnung* megfogalmazását Bamberg püspöke számára,¹⁰¹ valamint egy hasonló törvénykönyvét *Casimir* őrgrófja és *Brandenburgi György* számára. Ezek a törvénykönyvek sokat merítettek az olasz jogtudomány forrásaiból, és gondoskodtak egy szellemi és gyakorlati alapról, amelyre később a *Caroliná*-t építették.¹⁰²

Az elképzelést, hogy alkossanak egy büntetőtörvénykönyvet az egész birodalom számára, *V. Károly* jelentette be 1521-ben Wormsban, és egy bizottság elfogadta *Schwartzenburg* szövegét, első használható tervezetként. A városok és birodalmi tartományok azonban kifogásolták ősi jogaik megsértését. A főbb választófejedelemségek, csakúgy, mint Szászország, a Palotagróf és a brandenburgi területek, ellenszenvüket fejezték ki.¹⁰³ Az 1530-as tervezet csak egy klauzula beiktatása mentette meg, mely abban az esetben írta elő az új szabályok alkalmazását, amennyiben azok nincsenek ellentétben a tartományok „rég, jól bevált, törvényes és igazságos szokásjogával.”¹⁰⁴

Ez a hibrid törvénykönyv, a *Carolina*, 1532. június 22-én lett kihirdetve, és gyorsan az európai inkvizitórius eljárás legfontosabb alkotásává vált. A XIX. századig maradt használatban, illetve fejtette ki befolyását. Az inkvizitórius eljárás szakaszainak a *Carolinába* történő beültetése nem volt feltétlenül szükséges, nagy sikere az önkéntes követésnek köszönhető. A germán tartományok uralkodói elkezdtek helyesen megítélni az eljárás erejét és hatékonyságát, és rájöttek arra, hogy ezzel hatalmuk tovább erősíthető.¹⁰⁵

Először, a római jogi-kanon jogi eljárás szabályait magyarázták el kimerítően németül, valamint ezeket a szabályokat példákkal és kommentárral látták el. *Langbein* szerint a *Carolina* egy „masszív, érthető, tudományos kézikönyv volt, melyet a német recepció keresztülvivői bocsátottak a bírák rendelkezésére”.¹⁰⁶ Másodsorban, a világi *Schöffen*-ek hatalmának visszaszorítását próbálta elérni azzal, hogy korlátozta a nagyrészt "szertartásos" tanúk szerepét az eljárás egyes szakaszaiban. Végezetül, az eljárást ezentúl szabályszerűen rögzítették egy bírósági aktába (*Akte*), rendelkezésre állt egy szakértői elemzés az *Aktenversendung*-nak (aktafelküldés), illetve az akta egyetemi jogászoknak, felülvizsgálat céljából történő megküldésének köszönhetően.¹⁰⁷ Az újítás nem volt annyira szisztematikus és széles körű, mint a francia fellebbezési és felülvizsgálati kon-

⁹⁹ LANGBEIN, J.: 158-159. p.

¹⁰⁰ LANGBEIN, J.: 159-162. p.

¹⁰¹ ESMEIN, A.: 305. p.

¹⁰² VOGLER, R.: 34. p.

¹⁰³ LANGBEIN, J.: 166. p.

¹⁰⁴ ESMEIN, A.: 306. p.

¹⁰⁵ STRAUSS, G.: *Law, Resistance and the State. The Opposition to Roman Law in Reformation Germany*. Princeton University Press, Princeton. 1986. 71-72. p.

¹⁰⁶ LANGBEIN, J.: 207. p.

¹⁰⁷ LANGBEIN, J.: 198-202. p.

cepció (a bűnösök kivégzése általában rögtön az ítélet után történt), de bevezetett néhány felülbírálati elemet.¹⁰⁸

A *Carolina* – legfontosabb újításaként – a kínvallatások alkalmazására alapvető feltételeket alkotott: az *Indizienlehre* (két vagy három tanú, mint bizonyíték). A beismerés szerepe központi fontosságú maradt, ám az új eljárás alatt a bíró maga vezethette le a kihallgatást, és rendelhette el a kínvallatást, de csak akkor, ha a bizonyítékon alapuló feltételek teljesültek. A küszöb sokkal alacsonyabb volt, mint Franciaországban, ám ott ezen időszak alatt, a kínvallatás szabályozása, intenzitása, valamint hossza teljesen a bíróra volt bízva.¹⁰⁹ Ellentétben a mai francia eljárással, a német szabályok az ítélethozatalra specializálódtak: az ítéletet nyilvánosan hozták a vádlott tudomására, annak végrehajtása előtt. *Langbein* megállapítása szerint ez pusztán színjáték volt: a formális perbeszédet (melyeknek nem volt gyakorlati jelentősége, amennyiben az ítéletet már leírták) a bíróságon tartották, nyilvánosan, de az ügyvédeknek nem volt jelentős szerepük az eljárás egyetlen szakaszában sem. A *Schöffenenek* szerepe sokkal korlátozottabb volt és a törvénykönyv továbbra sem alkalmazta a francia vádhatósági koncepciót.¹¹⁰

A fentiek ellenére a *Carolina* nagy előrelépést jelentett a professzionális eljárásban, valamint az inkvizitórius eljárás Németországban történő meghonosításában. Ettől az időszaktól vált lehetővé az inkvizíció alapuló közös jogi kultúra megalapozása a kontinensen. Ahogyan *Strauss* is rámutatott, az inkvizitórius eljárás bevezetése a *reformáció* alapvető részét képezte – új államok kialakulását és megerősödését.¹¹¹ Franciaország 1539-ben, spanyol Hollandia pedig 1570-ben irányadó törvénykönyveket dolgozott ki;¹¹² a holland jogászok befolyása, és a bírósági kínvallatás elméletei megtalálhatók az 1601-es holland törvénykönyvben, melyet a poroszok 1620-ban átvettek.¹¹³ 1635-ben *Carpzov* megfogalmazott egy százsz törvénykönyvet, mely megkísérelte összhangba hozni a *Caroliná-t* a százsz törvényekkel.¹¹⁴ A későbbi törvényhozások során láthatjuk a *Schöffenenek* progresszív hanyatlását, különösen a porosz törvénykönyvekben (1717), Hannoverben (1736), Bajoriában (1751), és Gothában (1776). Mária Terézia 1767-es *Nemesis Theresianájá*-ban Ausztria követte a *Caroliná-t* abban, hogy a bírácoknak nagyfokú mérlegelési lehetőséget biztosított, és a kínvallatási módszereket hosszasan ecsetelte.¹¹⁵

Még Oroszországban is érzékelhető volt az inkvizitórius eljárás hatása. *Alexei cár* 1649-es *Ulozhenie*-ben dacolt az akkuzatórius módszertannal, de csak *Nagy Péter* 1715-ös rendelete után vezették be az inkvizitórius eljárást.¹¹⁶ Habár a rendelet néhány helyen átvett a svéd, dán és német katonai törvénykönyvekből, a római jogi bizonyítási rendszert alkalmazták, mely a tanú szociális helyzetének vizsgálati súlyt tulajdonított. A bírói testületet közvetlenül a tanulatlan katonai/arisztokrata elitből toborozták, akiknek jogkörük volt a kínvallatás széles alkalmazására. A cárok ellenséges viszonya a jogá-

¹⁰⁸ VOGLER, R.: 34. p.

¹⁰⁹ VAN DULMEN, R.: *Theatre of Horror. Crime and Punishment in Early Modern Germany*. Polity, Cambridge. 1990. 14. p.

¹¹⁰ LANGBEIN, J.: 188-192. p.

¹¹¹ STRAUSS, G.: 75. p.

¹¹² LANGBEIN, J.: 129. p.

¹¹³ ESMEIN, A.: 309-314. p.

¹¹⁴ ESMEIN, A.: 309-311. p.

¹¹⁵ BERNARD, P.: *The Limits of the Enlightenment. Joseph II and the Law*. University of Illinois Press, Urbana. 1979. 5-12. p.

¹¹⁶ LEDONNE, J.: *Criminal Investigations Before the Great Reforms*. Russian History 1(2), 1974. 102. p.

szok felé közismert,¹¹⁷ a rendszer Európában a legfanatikusabb és leghaladásellenesebb volt.¹¹⁸ „A birodalmi igazságszolgáltatás”¹¹⁹ titkosságon, bürokrácián és kínvallatáson alapult.”¹²⁰ A vizsgálatokat autoriter rendőrség végezte kiterjedt hatáskörrel,¹²¹ a kínvallatás pedig a nyomozás elbírálása volt, konkrét vádlott vagy tanúk hiánya esetén.¹²²

A *Carolina* és az azt követő törvénykönyvek az inkvizitórius eljárás győzelmét és dominanciáját jelentették Európában. A XVII. századi francia reform e módszertan egy újabb és haladóbb változatának megalkotására törekedett.¹²³

1.6. Az 1670-es *Code Louis*

A francia inkvizitórius eljárás kialakítása egy fokozatos reformfolyamat volt 1498-as, IX. Lajos általi megalkotása óta. A *Blois-i Ordonance* az eljárások titkosságát hangsúlyozta, és sokkal szigorúbb feltételeket szabott a kínvallatások elrendeléséhez, ezzel egyértelműen elkülönítve egymástól a „rendes” és „rendkívüli” (kínvallatásos és titkos) eljárást.¹²⁴ Hasonlóan, az 1539-es *Villers-Cotterets-i* rendelet, amely megalkotta egy komplett törvénykönyv alapját, az eljárást egy előkészítő és egy döntéshozó szakaszra tagolta.¹²⁵ A törvénykönyv rögzítette, hogy a vádlottnak nem lehet védőügyvédje,¹²⁶ és a nyilvánosság végső elemét is eltörölte azzal, hogy lehetővé tette a bíró segédje számára az ítéletnek a vádlott cellájában történő közlését.¹²⁷ A titkosság ezzel teljessé vált.

„A jogi képviselő segítségét, és a tanúk szabad beidőzésének lehetőségét megvonták a védelemtől. A ravasz, és gyakran alattomos kihallgatások szörnyű helyzetbe hozták a vádlottat, az 1498-as *Ordonance* után azonban a helyzete még elkésértőbb volt, az 1539-es *Ordonance* pedig további szigorításokat vezetett be.”¹²⁸

E jogszabályok szigorának célja – állítólag a százéves háborúra való reagálásképp –, hogy „elrettentse a gonosztevőket, és megnyugtassa az állampolgárokat”.¹²⁹ Csak a kisebbségben lévők, mint *Constantin, Du Moulin, Ayrault* és *Montaigne* illették kritikával ezt a „veszélyes ötletet.”¹³⁰

XIV. Lajos után evidens volt, hogy a rendeletek felszaporítására alapozott büntető igazságszolgáltatás rendszere megérett az állandósításra. Az 1648-as *Fronde* csapás után,¹³¹ Lajos alkalmatlanná vált a Párizsi Parlament összehívására az igazságszolgáltatási reformjának megvitatása céljából, annak ellenére, hogy megalkotott egy végső feltebbviteli fórumot, és a figyelem középpontjába a bírói rendszerről alkotott vita került.

¹¹⁷ WORTMAN, R.: *Peter the Great and Court Procedure*. Canadian American Slavic Studies 8(2). 1974. 304. p.

¹¹⁸ KUTCHEROV, S.: *Courts, Lawyers and Trials under the Last Three Tsars*. Praeger, New York. 1953. 3-20. p.

¹¹⁹ BHAT, G.: *The Consensual Dimension of Late Russian Criminal Procedure: the Example of Trial by Jury*. in: Solomon, P. (ed.): *Reforming Justice in Russia 1864-1996. Power, Culture and the Limits of Legal Order*. M.E. Sharpe, Armonk. 1997. 62. p.

¹²⁰ LEDONNE, J.: 111-113. p.

¹²¹ KUTCHEROV, S.: 2-3. p.

¹²² KUTCHEROV, S.: 36-37. p.

¹²³ VOGLER, R.: 36. p.

¹²⁴ ESMEIN, A.: 145-148. p.

¹²⁵ LANGBEIN, J.: 243-248. p.

¹²⁶ 162-es cikkely

¹²⁷ ESMEIN, A.: 159-160. p.

¹²⁸ ESMEIN, A.: 160-161. p.

¹²⁹ CARBASSE, J.: 177-179. p.

¹³⁰ MORRISON, I.: *Montaigne and Torture in Criminal Justice*. French Studies Bulletin 58(1), 1996. 9-10. p.

¹³¹ ROYER, J.P.: *Historie de la Justice en France*. Presses Universitaires de France, Paris. 2001. 31-34. p.

Ehelyett, az új törvénykönyv nagyban királyi újítás volt, és az állandósítás feladata Lajos pénzügyi tanácsadójára, *Jean-Baptiste Colbert*-re volt bízva. *Colbert* összehívott egy tanácsadókból álló bizottságot és azzal bízta meg őket, hogy „vizsgáljanak meg mindent, ami a királyság igazságszolgáltatási rendszeréhez kapcsolódik”, és vázolják fel javaslataikat. A munkálatokat 1670-re fejezték be; néhány rövid tárgyalás után a parlament képviselőivel, augusztusban Saint-Germain-en-Laye-ban kiadták a *Code Louis*-t.

Esmein véleménye szerint a fő cél a középkori eljárás bonyolultságától való elszakadás, és egy „erős és biztos elnyomás” kiépítése volt.¹³² Fő vívmánya a bizonyítási eszközök skálájának kiszélesítése, melyre a bírák is támaszkodhattak, mikor szabályozták a kínvallatás elrendelésének feltételeit. Néhány elrettentő ítélet kihirdetése újból a nyilvánosság előtt történt. 28 címből és 407 cikkelyből állt, melyek az eljárást percre pontosan szabályozták. Az 1670-es *Ordonance*-ban a büntetőeljárás egy folyamatos, bürokratikus eljárásá vált, amelyet az utolsó években¹³³ a bírák és a vádhatóság szigorú felügyelete alá helyeztek.¹³⁴ Három szakaszt lehet elkülöníteni.

Az első szakaszban a bírák elé tárták az elkövetett bűncselekményt egy részletes, rendőrtiszt, vagy a *Chatelet* által összeállított jelentés formájában. A királyi ügyész (*procureur du roi*) általában egyedül is eljárhatott, benyújtva a formális panaszt az egyik bírónak (akit „vizsgáló bírónak” (*juge d'instruction*) neveztek ki), hogy vizsgálja ki az ügyet, és számoljon be róla a bíróság előtt. A második állomás a *tájékozódás* volt, mely alatt a vizsgálóbíró külön-külön, eskü alatt hallgathatta ki a tanúkat és a vádlottat (aki általában őrizetben volt).¹³⁵

A vizsgálóbíró ezután dönthetett, hogy a tények megfelelnek-e a feltételnek, mely az ügyet „*reglé á l'extraordinaire*”-nek minősíti. Amennyiben igen, a tanúkat újra behívták, hogy megerősítsék vallomásukat, és ha szükséges, szembesítsék őket a vádlottal.¹³⁶ A vádlottat soha nem értesítették az eljárási cselekményekről, nem ismerhette a bizonyítékokat, és nem lehetett képviselője. Az ellene felhozott vádakról sem tudott, nem tehetett fel kérdéseket a tanúknak, így lényegében elszigetelték mindenkitől, kivéve a bírót és a börtönőrt.

A harmadik szakaszban a bíró a bizonyítékokról készített aktát átadta a vádhatóság számára további javaslatok megtétele végett. A javaslatok lehettek csupán összefoglalások, vagy irányulhattak jövőbeni vizsgálatokra, de a vádlott kínvallatás útján történő kihallgatására is.¹³⁷ Az ítéletvégrehajtó – aki a vizsgálóbíró felügyelete alatt dolgozott a helyi gyakorlatnak megfelelően – ezt azonnal végrehajthatta. Alternatívaként a vádlottat a *sellette*-n (egy megszágyonított zsámoly) való térdelés közben lehetett még kihallgatni, a bírák előtt a bíróságon.

A végső kihallgatás után, ha elegendő bizonyíték áll rendelkezésre a bűnösség megállapításához, a vádlottat a bírák elé citálták, hogy az ítéletet kihirdethessék. Ez volt az eljárás egyetlen olyan része, mely a nyilvánosság előtt zajlott. A halálbüntetéseket a

¹³² ESMEIN, A.: 208. p.

¹³³ RUFF, J.: *Crime, Justice and Public Order in Old Regime France*. The Sénéchaussées of Libourne and Bazas, 1769-1789. Croom Helm, London. 1984. 44-46. p.

¹³⁴ WILLS, A.: *Crime and Punishment in Revolutionary Paris*. Greenwood Press, Westport. 1981. 195-200. p.; ANDREWS, R.: 446-472. p. 425-493; CARBASSE, J.: 180-190. p.

¹³⁵ McCLOY, S.: *The Humanitarian Movement in Eighteenth Century France*. University of Kentucky Press, Frankfurt. 1957. 175. p.

¹³⁶ ANDREWS, R.: 434. p.

¹³⁷ Egy magasabb fokú bíróság jóváhagyása volt szükséges a kínvallatás elrendeléséhez. Lásd: ANDREWS, R.: 1994. 446. p.

Parlamentnek kellett jóváhagynia, ha egy alsóbb szintű bíróság hozta.¹³⁸ A végrehajtást pedig fel lehetett függeszteni, amennyiben vagy a vádlott vagy a vádhatóság fellebbezést nyújtott be.

A fellebbezések nem tartalmaztak jogi érveket, egyetlen biztosítékuk az érintett bírák nagyobb számában rejlett. A Királyi Bíróság előtti fellebbezés teljesen politikai befolyáson múlt. A büntetést általában azonnal végrehajtották, a büntetések skálája széles volt: kerékbetörés, felakasztás, száműzés, gályarabság (1748-ig), vagy a *bagne* (kemény tengeri munka – 1748 után), megcsonkítás vagy pellengérré állítás.¹³⁹ Az elitét személyt a végrehajtás előtt még alá lehetett vetni kínvallatásnak, azért, hogy felfedje bűntársait. A korona önkényes beavatkozása az állampolgárral szemben lehetséges volt, bírósághoz fordulás nélkül is,¹⁴⁰ *lettres de grace* (felmentő levél) vagy *lettres de cachet* (bebörtönzés büntetőeljárás nélkül) formájában. *Esmein* megjegyzi, hogy a büntetőeljárásnak ez a része szabályozatlan volt, mivel „egy dolog, mely alapvetően önkényes, nem lehet szabályozás tárgya.”¹⁴¹

Az 1670-es francia törvénykönyvre – bizonyítékokra vonatkozó megszorításaival együtt – széles körben úgy tekintettek, mint a fejlődő és hatékony büntetőigazságszolgáltatás egy kiemelkedő modelljére. Törekedett arra, hogy ötvözze a szigor és a hatékonyságot a sokkal embertelenebb olasz és német kegyetlen bánásmódváltozatok elkerülésével.¹⁴² A francia közbíró intézménye széles körben elismert volt.

Az *Ordonance* erőssége és népszerűsége kegyetlen belső önszabályozásától függött. Ez egy teljesen különböző és nagyban atyáskodó koncepciója volt annak az oltalomnak, amely egy autoriter büntető-igazságszolgáltatást biztosított Franciaországban az elkövetkező három és fél évszázadra.

1.7. Az újabb kori jogtudomány

A *Code Louis* a francia jogtudományban nagyfokú ideológiai felemelkedést jelentett, mely végső fokon az új inkvizitórius koncepció védelmét szolgálta. *Andrews* kritizálja azt a modern feltevést, melynek értelmében az 1670-es törvénykönyv nem volt más, mint a középkori kínvallatás és barbárság továbbélése, melyet a francia forradalom alkalmával jogosan töröltek el. Ezt az ún. „sötét legendát”¹⁴³ először a filozófusok, *Beccaria*, *Voltaire* és *Diderot* támadták, az újkorban viszont már *Esmein*,¹⁴⁴ *Gay* (1959),¹⁴⁵ *Imbert*¹⁴⁶ és *Foucault*¹⁴⁷ is. *Voltaire* például kijelentette, hogy számos pontjában a Büntető Rendelet csupán a vádlott tönkretételére irányult.¹⁴⁸ Számára úgy tűnt,

¹³⁸ KINGSTON, R.: *Criminal Justice in Eighteenth Century Bordeaux, 1715-24*. in: Knafla, L.A. (ed): *Crime, Punishment and reform in Europe*. Paeger, Westport. 2003. 2. p.

¹³⁹ ANDREWS, R. 310-393. p.; CARBASSE, J.: 243-293. p.

¹⁴⁰ CARBASSE, J.: 147-151. p.

¹⁴¹ ESMEIN, A.: 245. p.

¹⁴² ESMEIN, A.: 288. p.

¹⁴³ ANDREWS, R.: 420. p.

¹⁴⁴ ESMEIN, A.: 1914.

¹⁴⁵ GAY, P.: *Voltaire's Politics. The Poet as Realist*. Princeton University Press, Princeton. 1959.

¹⁴⁶ IMBERT, J.: *Les Jurys Criminels sous la Terreur*. in: Martinage, R.-Royer, J.(eds): *Les Destinées du Jury Criminel*. L'Espace Juridique, Lille. 1990. 29-38. p.

¹⁴⁷ FOUCAULT, M.: *Discipline and Punish*. Penguin, Harmondsworth. 1975.

¹⁴⁸ *Commentaire sur le Livre des Délits et des Peines XXV, 572-573.*

hogy „ezeket a könyveket a hóhérok írják.” *Esmein* szerint a törvénykönyv túl komplex és „formalitásokkal teli” volt.¹⁴⁹

„... sehol sem volt a rendszer szigora jobban erőltetett, vagy a védelem jobban akadályozva. A rendszer a szélsőségek határát súrolta.”¹⁵⁰

Andrews meggyőzően állítja, hogy a XVII. század szellemi forradalma, melyet *Descartes* „*Discours de la Méthode*” című művében ki is fejtett, kifejezetten jelen volt a törvénykönyvben.¹⁵¹ Elemzésében a kínvallatás fennmaradása aláásta irracionálisával az eljárás fő célkitűzéseit. Ahogyan *Andrews* írja, a kínvallatás a „megátalkodott és szerencsés plebejusoknak” menekülési lehetőséget nyújtott az igazságszolgáltatás elől. Kutatása világossá teszi, hogy a kínvallatás menekülési útvonalként funkcionált az akasztófa elől, hasonlóan mint Angliában, ahol a józan ész aláásta a „vérengző törvénykönyv” kegyetlenségeit. A legújabb tudományos munkák nem támasztják alá ezt az állítást. A *Code Louis* alkalmazása Párizsban,¹⁵² Auvergneben,¹⁵³ Dordogneban¹⁵⁴ és Bordeauxban¹⁵⁵ mutatott némi könyörületességet, különösen a Parlament szabályozó hatáskörével kapcsolatban. Továbbá az sem vitás, hogy a tortúra nagy fokú hanyatláson ment keresztül a XVIII. században Franciaországban (de nem szükségképpen mindenhol). 1488-ban a *Chatelet* börtönben a 600 rabból húszat vettek kínvallatás alá, habár *Soman* szerint ez az elítéltek 8,5 %-ára emelkedett Párizsban 1539 és 1542 között.¹⁵⁶ 1735 és 1749 között *Andrews* kimutatta, hogy a vidéki bíróságokon a fontosabb ügyek 35 %-ában rendelték el kínvallatást, mely a fellebbezés során 3,5 %-ra redukálódott.¹⁵⁷ *Kingston* megjegyzi, hogy a bordeaux-i parlament, mely a vádlottak 25 %-ánál rendelt el kínvallatást a fellebbviteli ügyekben a XVI. században, az 1715-1724-es időszakban 678 vádlottból csupán 4-et vetett kínvallatás alá.¹⁵⁸ A fizikai kínvallatás elleni hadjárat a XVIII. században végül sikerre vezetett.¹⁵⁹

Az 1670-es szabályozás leglényegesebb vonása, hogy megszüntetett minden korlátozást a bizonyítékok eredetére vonatkozóan:

„A rendelet kiterjesztette azoknak bizonyítási eszközöknek a skáláját, melyek a bűnösség törvényes bizonyítására szolgálhatnak. Amikor a királyi bíróságok elfogadták azon tanúk vallomásait, akiket előzőleg kizártak, ezzel politikai átalakulást hajtottak végre, mely előre mutatta a forradalmi törvényekben a demokrácia hangját.”¹⁶⁰

Ez a radikális, modern koncepció, mely olyan „tanult büntetőjogi filozófus-bírói karral”¹⁶¹ működött, akik inkább voltak hűek a törvényekhez, mint a királyhoz,¹⁶² a *processus per inquisitionem*-et a törvényszéki okfejtés fegyelmezésére bízta. Bár az 1670-es törvénykönyv meghatározó jellemzőjeként a kínvallatás szükségtelenül tovább

¹⁴⁹ ESMEIN, A.: 276. p.

¹⁵⁰ ESMEIN, A.: 288. p.

¹⁵¹ ANDREWS, R.: 464. p.

¹⁵² ANDREWS, R.: 1994.

¹⁵³ CAMERON, I.: *Crime and Repression in the Auvergne and the Guyenne 1720-1790*. CUP, Cambridge. 1981.

¹⁵⁴ RUFF, J.: 1984.

¹⁵⁵ KINGSTON, R.: 2003.

¹⁵⁶ Ez szerénynek tűnhet, összehasonlítva Németország 40-90 %-os arányával ebben a században.

¹⁵⁷ ANDREWS, R.: 455. p.

¹⁵⁸ KINGSTON, R.: 16. p.

¹⁵⁹ Franciaországban egy királyi ediktummal törölték el 1780 és 1788 között. Poroszországban 1754-ben, Szászországban 1770-ben, Ausztriában 1776-ban, Baviáriában és Württembergben pedig 1800-ban.

¹⁶⁰ ANDREWS, R.: 466. p.

¹⁶¹ ANDREWS, R.: 421. p.

¹⁶² ANDREWS, R.: 274. p.

élt, a Párizsi Parlament a fellebbezések során fokozatosan mellőzte azt, 1780-as és 1788-as végső eltörléséig.

A kínvallatás tulajdonképpen nem volt ellentétes a törvényszéki vizsgálat új módszerével, hanem gyakorlatilag annak központi elemét képezte. A „páciens” teste és elméje feletti abszolút hatalom, az ellenállás leküzdése érdekében alkalmazott abszolút terror alapvető elemei voltak a karteziánus jogtudománynak. A kínvallatás mindenhol jelenlévő fenyegetése a rendszeren belül előrevitte a nyomozást, és megerősítette a bírák autoritását. Ahogyan azt *Beccaria* ironikusan megjegyzi: ez időszakban a tortúra használatát ésszerűnek vélték, az igazság kiderítésének kísérleti úton történő eszközeként tekintettek rá.

„A kínvallatás sikeressége függ az alkattól, mely minden személynél különböző. Arányban áll az erősséggel és érzékenységgel; hogy ezzel a módszerrel derítsenek fényt az igazságra. Ezt a problémát inkább a matematikusoknak kellene megoldaniuk, mint a bírának, de egy biztos: az izmok ereje, és az idegek érzékenysége egy ártatlan embernél is adott, elkerülhetetlen, hogy megtalálják a fájdalomnak azt a fokát, mely beismérésre készíti őt.”¹⁶³

A tudomány és a terror összekapcsolása az 1670-es törvénykönyv megfogalmazása során született, és korai formáját a francia kínvallató szobákban dolgozták ki a *sénéchausse*-ok (királyi bíróságok) és a *tournelle*-ek. A törvénykönyv élettartama alatti fokozatos eltolódás a fizikai fájdalom okozásától a mentális felé nem csökkentette annak hatalmát. Ragaszkodásával a vádlott teljes passzivitásához és védelem nélküliségéhez az igazság kegyetlen kinyomozásával szemben, a 1670-es abszolutista törvénykönyv az inkvizitórius eljárás klasszikus példájának bizonyult. *Royer* megjegyzi, hogy főbb intézkedései túlélték a francia forradalmat, és beleolvadtak az 1808-as napóleoni újraszervezésbe.¹⁶⁴

A francia forradalomig Franciaországban lényegében egy írásbeli, titkos és inkvizitórius eljárás volt hatályban, törvényileg szabályozott bizonyítási eszközökkel és a kínzás megengedésével.¹⁶⁵ A francia forradalmárok első cselekedeteik egyikeként leváltották országuk büntető eljárásjogi rendszerét olyanra, amelyet ők az angol büntető-eljárás hasonmásának hittek.¹⁶⁶ A változás mégis katasztrófálisnak bizonyult. Az új eljárás hatástalan volt a megnövekedett bűnözési hullám elleni harcban, illetve az egykori társadalmi rend összeomlásának megakadályozásában. Ez a kellemetlen tény az angol ötletek és intézmények iránti csökkenő nemzeti lelkesedéssel társult a csaknem két évtizedig tartó Nagy-Britannia elleni háborúban, amely eredményeként sokan elismerték a forradalmárok által eltörölt, egykori diktatórikus büntető eljárásjogi rendszer erényeit. Köztük volt Napóleon császár is. Az általa 1808-ban befejezett kodifikációs munkák eredményeképpen Franciaország áttért egy új büntető eljárásjogi rendszerre, amely a forradalmárok által bevezetett „angol” rendszer előnyeit kombinálta az azt megelőző korábbi rendszerrel.¹⁶⁷

Napóleon 1808-as „*Code d’instruction criminelle*”-je (*CIC*) az egykori inkvizitórius eljárás átdolgozott változatát vezette be, megfosztva természetesen azt a kín-

¹⁶³ BECCARIA, C.: *Dei Deliti e della Pene*. Idézi: VOGLER, R.: 42. p.

¹⁶⁴ ROYER, J.: *Histoire de la Justice en France*. Presses Universitaires de France, Paris. 2001. 38. p.

¹⁶⁵ ROXIN, C.: *Strafverfahrensrecht*. (25. Auflage.) Verlag C.H.Beck, 1998. 545. p.

¹⁶⁶ ESMEIN, A.: 351. p.

¹⁶⁷ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 10. p.

vallatástól.¹⁶⁸ Eltörölte a vádesküdszék intézményét és annak hatáskörét egy hivatásos bíróból álló testülethez utalta, melynek határozata a gyanúsítottat a „vád állapotába” helyezte. Létrehozott egy új bírósági tisztséget, a vizsgálóbíróét, aki a vádlott és a tanúk kihallgatását végezte, vallomásaikat feljegyezte, és összeállította a vádemelés alapját képező anyagot. Eltérően az egykori inkvizitórius eljárástól, az a bíró, aki a kezdeti nyomozást vezette, később nem vehetett részt az érdemi döntés (bűnös vagy ártatlan) meghozatalában. Ezt már egy nyilvános tárgyaláson döntötték el, amelyet új bírák vezettek. Komolyabb ügyekben esküdtekkel együtt ítéleztek, akik saját belátásuk alapján, szabadon mérlegelheték a bizonyítékokat és nem voltak kötve a „*preuve legale*”-hoz, azaz a bizonyítékok törvényes rendjéhez. Ezek az esküdtek azonban már csak *juges de fait* voltak, nem pedig *juges de droit*; tehát csak a tényállást érintő kérdésekben dönthettek, a jogot érintőekben nem.¹⁶⁹ A franciák számára ez nem a régi inkvizitórius rendszerhez való visszatérést jelentette, hanem egy új rendszer bevezetését, amely sem akkuzatórius, sem inkvizitórius, hanem vegyes eljárás volt. A „*Code d’instruction criminelle*” alapjait az 1958-ban hatályba léptetett és máig hatályos *Code de procédure pénale*, az új francia büntető eljárásjogi kódex is megőrizte.¹⁷⁰

Napoleon „*Code d’instruction criminelle*”-je a kontinentális Európa nagy részén elterjedt. Amikor a franciák hegemoniája megszűnt, az újonnan felszabadult országok választhattak, hogy a francia kódexet megtartják (ahogyan Belgium tette); vagy (mint Olaszország és Németország) alapként használják a saját büntető eljárásjogi kódexük megalkotása során.¹⁷¹

A büntető eljárásjog későbbi alakulását a kontinentális Európában az jellemezte, hogy azon országok, amelyek a „*Code d’instruction criminelle*”-et átvették, fokozatosan módosították azt, majd lényegében megváltak tőle.¹⁷²

A módosítás egyik irányzata az a tendencia volt, hogy eltörölték a vizsgálóbíró tisztségét, azt a karaktert, amely a *common law* jogászok szerint csak szimbolikus volt, és a francia rendszert testesítette meg. Németországban 1974-ben, Olaszországban 1988-ban tűnt el a vizsgálóbírói tiszt. Eltörlése különböző okokra vezethető vissza. Leginkább időmegtakarítás volt a cél, ugyanis a munka bizonyos részét tekintve időfelemésztő ismétlésnek tűnt korábban már a rendőrség és az ügyész által elvégzett teendők mellett. Sokan úgy tartották, hogy a vizsgálóbírói státusz egy nemkívánatos zavart képez a nyomozói és bírói funkciók elválasztása között. (A *common law* jogászok szerint az eltörlés egy paradox helyzetet eredményezett, ugyanis amikor a vizsgálóbíró tisztségét eltörölték, a nyomozati hatáskörét az ügyésznek adták át, akit – noha jogilag kontrollálnak –, ezáltal még erősebb „játékossá” vált a rendszerben.)¹⁷³ Franciaországban két komolyabb javaslat volt a vizsgálóbíró tisztségének elmozdítására, az első 1949-ben, a második 1990-ben.¹⁷⁴ (Ekkor Nagy-Britanniában a közvélemény egy része pártolta a vizsgálóbíró tisztségének bevezetését, a túlbuzgó ügyészség ellen szükséges fellépés, az ártatlanok elítélésének megakadályozására hivatkozva.) Jóllehet Franciaországban sokan támadták e tisztséget, ugyanakkor a támogatottsága is erős volt. Az ügyésszel ellen-

¹⁶⁸ ESMEIN, A.: 462. p.

¹⁶⁹ ROXIN, C.: 546. p.

¹⁷⁰ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.R. (eds): 11. p.

¹⁷¹ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 11. p.

¹⁷² DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 11. p.

¹⁷³ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 11-12. p.

¹⁷⁴ PRADEL, J.: *L’instruction préparatoire*. Paris, 1990. 37. p.

tétben – akit az igazságügy miniszter utasíthatott Franciaországban –, a vizsgálóbíró mentességet élvezett mindenféle kormányzati beavatkozástól. Ez a szabadság lehetővé tette, hogy számos nyomozást folytassanak le olyan személyekkel szemben, akik politikai befolyásukkal élve, megakadályozhatták volna, hogy büntetőeljárás alanyaivá váljanak.¹⁷⁵

Az európai országok – bizonyos mértékig a napóleoni modelltől való eltávolodás következtében – még több *common law* hagyományt igyekeztek átvenni. Németország *Anselm von Feuerbach*¹⁷⁶ és *Carl Mittermaier*¹⁷⁷ hatására követni kezdte azt az elgondolást, mely szerint a bírósági tárgyaláson a tanúknak szóban kell vallomást tenni. 1918-ban Olaszország elfogadta azt az intézményt – amely a *common law* bizonyítási rendszerében alapvető, de a franciák számára idegen hagyomány –, hogy a nyomozás során felvett írásbeli vallomásokat a tárgyaláson eljáró bíróság nem kezelheti bizonyítékként; illetve egy másik – a franciák számára szintén új, de az angolok számára jól ismert – intézményt, a vádalkut.¹⁷⁸

Másrészt, az angol jogból átvett esküdszék rendszerét, mely a „*Code d'instruction criminelle*” egyik legfontosabb elemét jelentette, fokozatosan elhagyták vagy módosították, és ily módon végbement a napóleoni modelltől való teljes eltávolodás.¹⁷⁹ A kontinentális Európában sokáig úgy tartották, hogy az állampolgári jogok nélkülözhetetlen védelmezői az esküdtek. Ez az elgondolás megbukott, amikor a francia forradalom alatt az esküdtek ártatlan emberek ezreit küldték *guillotine* alá. A XIX. század elejétől általános eltávolodás vette kezdetét az esküdszéki modell ideológiájától. A hollandok majdnem rögtön a franciák kivonulása után megszüntették az esküdszéket, és onnantól kezdve a bíróságok kizárólag hivatásos bírakból állnak.¹⁸⁰ Németországban 1924-ben, a Weimari Köztársaság alatt törölték el az esküdszéket, és helyére laikusokkal együtt üléselő hivatásos bírakból álló bíróságokat alkottak, ehhez hasonló megoldás uralkodik Olaszországban is.¹⁸¹ Már Franciaországban sem létezik az esküdszék intézménye: 1941-től a laikus esküdtek csoportja hivatásos bírakkal együtt ülészik és közösen hozzák határozatukat.¹⁸² Egyedül Belgium az, amely a komolyabb ügyekben megtartotta a 12 laikus emberből álló esküdszéket, amely dönt a bűnösség-ártatlanság kérdésében.¹⁸³

A francia büntetőeljárás Olaszországban, Svájc francia területein, Hollandiában, Belgiumban, Romániában, Oroszországban, Portugáliában és Spanyolországban talált követőkre, a német eljárásjog fejlődésére tette azonban a legerősebb befolyást. A bíróságok felépítése, az államügyészség és az eljárás alapelvei ennek következtében ugyanazt a képet mutatják Németországban, mint Franciaországban.¹⁸⁴

¹⁷⁵ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 12. p.

¹⁷⁶ RITTER VON FEUERBACH, P.: *Betrachtungen über die Oeffentlichkeit und Mündlichkeit der Gerechtigkeitspflege*. Giesen, 1821.

¹⁷⁷ MITTERMAIER, C.: *Die Mündlichkeit, das Anklageprinzip, die Oeffentlichkeit und das Geschworenengericht*. Stuttgart and Tübingen, 1845.

¹⁷⁸ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 12. p.

¹⁷⁹ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 12. p.

¹⁸⁰ CORTENS, G.: *Het Nederlands strafprocesrecht*. (3rd edn.) Deventer, 1999. 3. chapter

¹⁸¹ CORTENS, G.: 355-356. p.

¹⁸² MERLE, A.-VITU, A.: *Traité de droit criminel*. (4th edn.) Paris, 1989. § 523.

¹⁸³ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (eds): 13. p.

¹⁸⁴ ROXIN, C.: 546. p.

2. Az anglo-amerikai akkuzatórius tradíció

2.1. Az akkuzatórius eljárás keletkezése

A XVIII. század közepére tehető eljárási átalakulásnak nagy horderejű következményei voltak, melyek túlnyúltak a büntetőeljáráson, és megváltoztatták az állam és egyén közti kapcsolatrendszer is. A nyugati civilizációk büntetőeljárásaiban először fedezhetünk fel emberi jogi elemeket. Ettől az időszaktól kezdve Angliában a bíróság egyre kevésbé tekinthető egy királyi „mellékbíróságnak”, melyben a lojális bírák jelentették a monarchia feudális erejét; lassan egy nyílt és független fórum jegeit öltötte magára a jogokról való tárgyalás érdekében, autonóm szereplőkkel.¹⁸⁵

Az akkuzatórius eljárás, melynek első írásos megjelenése az *Old Bailey*-ben volt Londonban az 1730-as években, volt a változás első szervező alapelve. A korábbi joganyagok, mint a *Habeas Corpus*, vagy az 1696-os *Treason Trials Act* bár az eljárási jogosítványok kiszélesítésére vállalkoztak, mindazonáltal a politikai elit érdekei korlátozták őket.¹⁸⁶ Az akkuzatórius büntetőeljárás ellenben mindenkit széles körű jogosultságokkal ruházott fel. Empirikus alapot próbált biztosítani az olyan egyetemes törvénykönyveknek, mint az amerikai *Bill of Rights* vagy a francia Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, és kísérletet tett az állam és egyén közti kapcsolatrendszer megváltoztatására egy – elsődlegesen jogokon alapuló – politikai és jogi kultúra kialakítása által.

Nem véletlen, hogy az akkuzatórius eljárás első megjelenése Angliában történt a XVIII. század eleje és közepe között. A doktrína, melyet a piac inspirált, az új kapitalistákat képviselő emberek által tört utat, és az ipari forradalom ideológiájával volt telítve. Ahhoz, hogy megérthessük ezt az átalakulást, először a büntetőeljárást, majd a bizonyításban bekövetkező változásokat vizsgáljuk.

Az újkorit megelőző büntetőeljárás Angliában nélkülözte a terhelti jogokat, autoriter volt, és majdnem annyira kegyetlen, mint kontinentális megfelelője. A vádlott az eljárás passzív tárgya volt, és csak ritkán volt elég bátorsága vagy képzettsége ahhoz, hogy bármilyen módon is beavatkozzon.¹⁸⁷ A bírák irányították az eljárást, mivel ők voltak a jogi ismeretek egyedüli letéteményesei, mégis növekvő magabiztosságuk a XVII. századtól kezdődően fenyegette autonómiájukat.

A szabály, mely meggátolta a jogi képviselő igénybevételét bűncselekmény elkövetése esetén (minden súlyos bűncselekmény elkövetésekor, kivéve a felségárulást), legalább a XII. századra vezethető vissza. *Pollock és Maitland* szerint:

„a *Leges Henrici*-ben már a bűncselekmény miatti vádemelés sajátos jele volt az, hogy a vádlottnak nem lehetett jogi képviselője, de rögtön kellett válaszolnia; minden más peres ügyben viszont az egyénnek lehetett jogi képviselője.”¹⁸⁸

Ebben a szabályban benne rejtett az a feudális elv, hogy senkinek nem lehetett jogi képviselője a Király ellen,¹⁸⁹ és a büntetőeljárásban szereplő bizonyítékokra úgy tekintettek, mint egy világos és egyszerű ténykérdésre a bíró számára.¹⁹⁰

¹⁸⁵ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (ed): 13. p.

¹⁸⁶ SHAPIO, B.: *Probability and Certainty in Seventeenth-Century England*. Princeton University Press, Princeton. 1983.

¹⁸⁷ Például: Trial of Throckmorton, 1 *State Trials*, cols. 809-902

¹⁸⁸ POLLOCK, F.-MAITLAND, F.: *The History of English Law Before the Time of Edward 1* (vol.1.). CUP, Cambridge. 1898. 211. p.

¹⁸⁹ CAIRNS, D.: *Advocacy and the Making of the Adversarial Criminal Trial, 1800-1865*. Clarendon, Oxford. 1998. 26. p.

Összehasonlítva a mai kontinentális modellekkel, az angol büntetőeljárás kezdetleges, egyszerű és felületes volt. Mivel teljes mértékben szóbeli volt, gyakorlatilag semmilyen nyomot nem hagyott maga után. Ezidáig csak jogirodalmi következtetések álltak rendelkezésre, hogy kiindulási pontként szolgáljanak.¹⁹¹ Manapság többek között Cockburn,¹⁹² Langbein,¹⁹³ Landsman,¹⁹⁴ Beattie¹⁹⁵ és May¹⁹⁶ kutatásai alapján nyílik lehetőségünk az eljárás átfogó jellemzésére.

A büntetőeljárás túlnyomóan akkuzatórius volt.¹⁹⁷ Miután elfogta a vádlottat, a vádló (általában a sértett) a magisztrátus bíró elé vezethette. Az ún. 1555-ös „Mária korabeli reformok” által kialakított eljárás alatt a bíró feladata volt a vádlótól és a tanúktól vallomást felvenni, azzal a céllal, hogy megalapozza az ügyet a vádlott ellen.¹⁹⁸ Beattie szerint, a vádlottnak csekély joga volt az eljárásban; nem közölték vele azt sem, hogy milyen bizonyítékok állnak rendelkezésre vele szemben, továbbá arra sem volt lehetősége, hogy jelen legyen a tanúkihallgatások alkalmával.¹⁹⁹ A bírák előkészítő munkája tisztán arra irányult, hogy támogassák a vádlót, és ahogyan Langbein írja:

„a Mária korabeli rendszer a bíróságot inkább partizánná tette, sem mint igazságkeresővé.”²⁰⁰

A letartóztatottat börtönbe vetették, ahol a betegségek és az elhalálozások aránya kiemelkedően magas volt.²⁰¹ Az Assize bíróság például az illetékességi területén évente mindössze kétszer ülésezett, így gyakran előfordult, hogy a börtönbe vetettek 9 hónapot is eltöltöttek a tárgyalásra várva. A bíróság kötelezte a tanúkat, hogy jelen legyenek a tárgyaláson, a védelemnek semmi eszköze nem volt a tanú beidéztesére, gyakran még a vele való érintkezésre sem. A tanúkat eskü alatt hallgatták ki, ellenben a védelem összes tanúját (1702-ig) eskü nélkül.²⁰² A vádlottnak nem mutatták meg a vádiratot, és így nem volt tudatában az ellene felhozott vádaknak. Csakis a kínvallatás alkalmazhatóságának hiánya biztosított a letartóztatottnak Angliában jobb helyzetet, mint kontinentális társának az inkvizitórius eljárásban.²⁰³

¹⁹⁰ MILSOM, S.: *Historical Foundations of the Common Law*. Butterworth, London. 1981. 413. p.; HOLDSWORTH, W.: *A History of English Law* (vol.V.). Methuen, London. 1924. 192. p.

¹⁹¹ Faithful tárgyalását például lásd: BUNYAN, J.: *The Pilgrim's Progress*. Penguin, Harmondsworth. 1965. 127-134. p.

¹⁹² COCKBURN, J.: *A History of English Assizes, 1558-1714*. CUP, Cambridge. 1972.; COCKBURN, J.S.: *Crime in England, 1550-1800*. Methuen, London. 1977.

¹⁹³ LANGBEIN, J.: *Torture and the Law of Proof. Europe and England in the Ancien Régime*. University Chicago Press, Chicago. 1977.; LANGBEIN, J.: *The Origins of the Adversarial Criminal Trial*. CUP, Oxford. 2003.

¹⁹⁴ LANDSMAN, S.: *The Rise of the Contentious Spirit: Adversary Procedure in Eighteenth Century England*. Cornell Law Review 75(1), 1990. 497-609. p.

¹⁹⁵ BEATTIE, J.: *Crime and the Courts in England 1660-1800*. Clarendon Press, Oxford. 1986.; BEATTIE, J.: *Scales of Justice: Defence Counsel and the English Criminal Trial in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Law and History Review 9(2), 1991. 267. p.

¹⁹⁶ MAY, A.: *The Bar and the Old Bailey: 1750-1850*. University of North Carolina Press, Chapel Hill. 2003.

¹⁹⁷ KING, P.: *Crime, Justice and Discretion in England. 1740-1820*. OUP, Oxford. 2000. 17-46. p.

¹⁹⁸ LANGBEIN, J.: 63-103. p.

¹⁹⁹ BEATTIE, J.: 1986. 271. p.

²⁰⁰ LANGBEIN, J.: 1974. 43. p.

²⁰¹ BEATTIE, J.: *Crime and the Courts in England 1660-1800*. Clarendon Press, Oxford. 1986. 288-309. p.; LANGBEIN, J.: *The Origins of the Adversarial Criminal Trial*. OUP, Oxford. 2003. 49. p.

²⁰² FISCHER, G.: *The Jury's Rise as Lie Detector*. Yale Law Journal 107(3), 1997. 578-711. p.; LANGBEIN, J.: 2003. 51-53. p.

²⁰³ VOGLER, R.: 133. p.

Langbein szerint az egész eljárás a letartóztatott nyilatkozatra kényszerítésére irányult, azért, hogy lehetővé tegye a bíróság számára a vádlott személyiségéről történő véleményformálást, melyre az ítéletet alapítani lehet. Ezt az eljárási szakaszt Langbein „a vádlott beszédéként” jellemezte. Nagyon gyors volt: Beattie szerint 54 vádlott eljárását folytatták le a Surrey Assize-on 1751-ben, egyenként kb. másfél óra jutott kihallgatásukra.²⁰⁴ Az Old Bailey egy „futószalag” volt, ahol az ügyeket – egészen az 1730-as évekig – sorozatban hallgatták meg, és hoztak bennük ítéletet.²⁰⁵ A letartóztatott részvétele saját védelme érdekében csupán formális volt.

Az eljárás előtti bebörtönzés (ahol a rabok lábán vasbilincs lóg a vád alá helyezésig) a tortúra egy fajtájaként is tekinthető, mely arra irányult, hogy a bebörtönzöttet a passzívításra és a beismerésre kényszerítse. Az Old Bailey Ülésszakáról készült iratok (Old Bailey Session Papers – OSBP) első példányai szolgálnak némi információval az eljárásról. A bebörtönzött szerepe az volt, hogy kommentálja a vád bizonyítékait. Az eljárás e szervezeten kívülta széles mozgásteret biztosított a bíró számára, akit Beattie „kikérdezőként” jellemez, kérdésekkel bombázva a tanúkat, hogy felépítse az ügyet.²⁰⁶

„... teljesen egyértelmű a bírák mérhetetlen befolyása [...] Nem kell törődnünk azzal, hogy a fellebbezés során megkérdőjelezhetik, amiért durván bántak a bebörtönzöttel, vagy amiért a tanúkból „tréfát űztek”, mivel nem volt fellebbezés.”²⁰⁷

A beszámolókból kitűnik a büntetőeljárásról alkotott kép, melyben a vádlottnak gyakorlatilag nincsenek jogai.²⁰⁸ A bebörtönzött ilyen körülmények között csupán a rab szerepét töltötte be a bíróságon, megfosztva minden emberi méltóságától és jogaitól. Óvadékhoz sem volt joga, nem érintkezhetett ügyvéddel, és a hallgatáshoz való jog gyakorlatilag lehetetlen volt.²⁰⁹

2.2. A reformok folyamata

A XVIII. század végétől azonban az angol büntetőeljárás olyan változások sorozatán ment keresztül, amelyek semmivel sem voltak kevésbé alapvetőek, mint a kontinensen, habár politikai forradalom és új eljárásjogi kódex nélkül ezek a változások fokozatosak, és kevésbé kézzelfoghatóak voltak.²¹⁰

Az első, a bűncselekmények nyomozását és bíróság elé vitelét érintette. A XVIII. századi Angliában sem hivatásos rendőrség, sem ügyészség nem működött, ezek hiányában a büntetőjog kikényszerítése nagyrészt a magánszemélyek dolga volt. A kis számban felkapott politikai ügyek és a gyilkosságok esetében a vádat állami szervek látták el, a legfőbb államügyész (attorney-general) által, akinek helyettese az államügyész helyettes (solicitor-general) volt. Minden más bűncselekmény esetén magánemberek képviselték a vádat: a bűncselekmények áldozatai, azok családtagjai, sőt néhány esetben azok, akiket az elnyerhető jutalom motivált. A bizonyítékok összegyűjtésében és a gyanúsítottak letartóztatásában laikus magisztrátusok segítették őket. Ebben a korszak-

²⁰⁴ BEATTIE, J.: 1986. 378. p.

²⁰⁵ LANGBEIN, J.: 2003. 18. p.

²⁰⁶ BEATTIE, J.: 1986. 344. p.

²⁰⁷ BEATTIE, J.: 1986. 345. p.

²⁰⁸ BEATTIE, J.: 1991. 221-267. p.; LEMMINGS, D.: *Criminal Trial Procedure in Eighteenth-Century England: the Impact of Lawyers*. Journal of Legal History 26(1), 2005. 73-82. p.

²⁰⁹ LANGBEIN, J.: 2003. 48-51. p.

²¹⁰ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 13. p.

ban a büntetőjog végrehajtása az állampolgárok kezében volt és nem a központi államhatalmi szervekben.²¹¹

A XIX. század elejére ez a rendszer már nem volt képes megbirkózni a városiasodás okozta egyre növekvő bűnözéssel; és felmerült a szükség a hivatásos rendőrségre, úgy ahogy az Franciaországban és a kontinensen már működött. Ennek ellenére a hivatásos rendőrség bevezetésének ötletét Angliában kezdetben ellenállás fogadta azok részéről, akik nyugtalanul nézték Napóleon és a Bourbonok idején Franciaországban zajló eseményeket, és úgy tartották, hogy a hivatásos rendőr (és az ügyész) a diktatúra és az önkényuralom szerve, amely aláshatja a polgári szabadságjogot és az országot rendőrállammá változtatja.²¹² Az ellenállást végül az 1829-től 1856-ig tartó jogalkotási hullám verte le, amely felállította Anglia és Wales területén a hivatásos rendőrséget. Az ellenzők érveinek figyelembevételével sok tekintetben a kontinensen lévő hasonmásától eltérően került kialakításra. Először is, helyi szinten szervezték meg őket (kivéve a Fővárosi Rendőrséget), és nem tartoztak a központi kormányzat direkt irányítása alá. Másodszor, hivatásos ügyész közvetlen utasítást nem adhatott nekik, ugyanis ekkor Angliában ilyen nem is működött. Miután a rendőrség elfogta a bűnözőket, a vádat is ők képviselték azon az alapon, hogy a rendőrök nem az állam képviselői, hanem egyszerű állampolgárok.²¹³

Ez természetesen fikció volt, számos hátránnyal. A hátrányok leküzdésére 1879-ben létrehozták a Közvádi Vezető (*Director of Public Prosecutions, DPP*) hivatalát, aki azonban az elkövetkezendő 100 évben nem vezette a közvédat, hanem csak iránymutató és rendőrségi tanácsadó szerepet töltött be. 1985-ben megalkották a Királyi Ügyészséget (*Crown Prosecution Service, CPS*), amely egy teljes munkaidőben foglalkoztatott ügyészekből álló, a *DPP* utasításai alapján és a legfőbb államügyész felügyelete alatt működő, centralizált szervezet.²¹⁴ A Királyi Ügyészség legfőbb funkciója, hogy átvegye, majd megszüntesse vagy folytassa a rendőrség által elkezdett büntetőeljárást.

A hivatásos rendőr és az ügyész megjelenése az angol rendszerben további változásokhoz vezetett. Hagyományosan az angol büntetőeljárás középpontjában a tárgyalás állt. Elvileg a tárgyalás jelentette azt a stádiumot, ahol az érdemi döntések megszülettek. Ami előtte történt, az – mivel nem volt olyan fontos –, a jog által viszonylag szabályozatlanabb volt. De a hivatásos rendőr és ügyész megjelenése következtében belépett egy szigorúan szabályozott intézmény, a „tárgyalást megelőző szakasz” (*pre-trial phase*).²¹⁵

Amikor a nyomozás, vádemelés-, és vádképviselő feladatát az állampolgárok látták el, a jog biztosított számukra egyfajta hatáskört, amelyet később a rendőrség kapott meg. Ha a rendőrség jogellenesen szerzett meg egy bizonyítékot, akkor azt a bírói gyakorlat kezdetben elnézte azáltal, hogy a jogellenesen szerzett bizonyítékot is elismerte. A Parlament 1984-ben fogadta el a „Rendőrségi és bűnügyi bizonyíték törvényét”, amely – többek közt – rögzítette a rendőrség hatáskörét, amely ily módon tartalmazta a franciák által jól ismert „rendőri felügyelet” (*garde à vue*) hatáskört is. Amint a rendőrség elismerte a „munkavégzés törvényes eszközeit”, onnantól kezdve a bíróság is komo-

²¹¹ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (ed): 13-14. p.

²¹² RADZINOWICZ, L.: *A history of English criminal law*. (5 vols.) London, 1948-56. vol. III.; HAY, D.-SNYDER, F.: *Policing and prosecution in Britain, 1750-1850*. Oxford, 1989.

²¹³ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (ed): 14. p.

²¹⁴ Prosecution on Offences Act 1985, s. 3(1).

²¹⁵ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 15. p.

lyan vette a rendőrségi hatáskör határait, és egyre többször volt hajlandó kizárni a bizonyítékok köréből a hatáskörtúllépéssel, jogellenesen szerzett bizonyítékokat.²¹⁶

Ugyanakkor a tárgyalási szak a büntetőeljárás középpontjába került, ugyanis a legtöbb ügy végül a tárgyalóteremben zárult le. Habár a tárgyaláson az ügyet minden kétséget kizáróan kellett bizonyítani, a vádemeléshez szükséges bizonyítékok mennyisége mégis minimális volt, és általánosan elfogadottá vált, hogy az egyszerűbb megítélésű ügyeket a tárgyaláson derítik fel és oldják meg. A hivatásos rendőri erő és az ügyész megjelenésével fokozatosan elfogadottá vált, hogy ezen szervek kiszkelektálják a bíróságra kerülés előtt az egyszerűbb, illetve az olyan bonyolultabb ügyeket, amelyek lefolytatásához nem fűződik közérdek. Ennek következtében sok ügy, amely korábban a bíróságon fejeződött volna be, eltűnt a rendszerből még mielőtt tárgyalásra került volna. Ily módon alakult ki az ügyész mérlegelési jogköre és a terhelt rendőrség általi figyelemzetése. Ezzel a két változással az angol büntető eljárásjogi rendszer hasonlóná vált a kontinensen lévőhöz, ahol a *jogilag szabályozott tárgyalást megelőző szakasz* már régóta létezett. És ahol szintén régóta elfogadott volt, hogy csak azok az ügyek juthatnak el a nyilvános tárgyalás stádiumáig, ahol nagy az elítélés esélye.²¹⁷

Az angol eljárás gyökeres újjászervezésében és a védelmi jogok kialakításában nagy szerepet vállaltak az *ügyvédek*.²¹⁸ Mindenekelőtt világos szerkezetet alakítottak ki az eddig formátlan tárgyalási folyamatra: éles különbséget biztosítva a vádlói és a védői oldal között, a főtárgyalás és a keresztkérdések feltevése, valamint a bizonyítás és az érvelés vonatkozásában.²¹⁹

Az 1750-es években még majdnem minden ügy esküdszék elé került, és mind a vádalku, mind a főtárgyalás gyakorlatilag ismeretlen volt. De az akkori esküdszéki tárgyalás a maival nem hasonlítható össze. Gyakorlatilag nem létezett a bizonyítékok jogilag szabályozott rendje, és az esetek nagy részében az eljárásban nem vettek részt jogászok (sem a védelem, sem a vád oldalán). A büntetőeljárásban a vádlottnak nem is engedték, hogy ügyvédje legyen, és a gyakorlatban rendszerint akkor sem rendelkezett vele, mikor megengedték volna neki, a vádat akkor ellátó állampolgárok sem rendelkeztek jogi szaktudással. Ennek következtében az esküdszéki tárgyalás egy gyorsított eljárás volt, ahol a főszerep a bírőé volt. Valójában ez inkább a nemrég Angliában még működő magisztrátusi bírák által lefolytatott rövidített tárgyalásokhoz volt hasonló, azzal az eltéréssel, hogy a magisztrátusok – ellentétben a XVIII. század bíráival – nem ítélték halálra a terheltet.²²⁰ A XVIII. századtól azonban a bírák aggódni kezdtek az igazságtalan ítéletek miatt. *Langbein* szerint:

„A XVIII. század első évtizedeiben a bírák biztosak voltak abban, hogy a rendszer jól működik, és büszkéek voltak magukra, hogy sok ügyet képesek néhány tárgyalási nap alatt megoldani. Viszont a XVIII. század középső harmadában felismerték, hogy ez a fajta büntetőeljárás alapvető gondokkal küzd. Számos olyan bizonyítási eszközt alkalmaztak (például a nyomravezetőnek felajánlott jutalom, illetve a kétések alkuk, ahol az elkövető rávall a büntársára), amelyek ártatlan emberek téves elítéléséhez vezettek, s

²¹⁶ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 15. p.

²¹⁷ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 15. p.

²¹⁸ LANGBEIN, J.: 2003. 259-260. p.

²¹⁹ CAIRNS, D.: *Advocacy and the Making of the Adversarial Criminal Trial, 1800-1865*. Clarendon, Oxford. 1998. 3. p.

²²⁰ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 16. p.

amely eljárási hibák kiküszöbölhetőek lettek volna professzionális résztvevők bevonásával.²²¹

Ezen helyzet megoldására a bíróságok engedélyezték a védőügyvédek fellépését, abból a célból, hogy segítsék a vádlottakat az ügyészi nyomással szemben. Emellett fokozatosan kialakították a „megerősítés szabályát” és „beismerő vallomás szabályát”, hogy ezáltal is megelőzzék a legkockázatosabb eljárások előrehaladtát.²²²

A tárgyalási ismeretekkel felvértezett ügyvédek magabiztossága elkerülhetetlenül a bíró irányítói szerepének csökkenéséhez vezetett. Cairns jelentőségteljes erőelmozdulásra utal: a bíró és a *felkapaszkodott (parvenu)* ügyvéd esetében.²²³ A bírák következő generációja számára a tanúk közvetlen bírói kihallgatása elfogadhatatlannak, sőt tisztességtelennek tűnt.²²⁴ A jogi képviselő jelenléte miatt az esküdtszék aktív kérdésfeltevő szerepe szintén csökkent, és a vádlott maga is hallgatásra volt intve.²²⁵ Ezek a változások fontos szerkezeti elmozdulásokat mutatnak a tárgyalás szervezésében, azonban a jogi képviselő fellépésének leglényegibb következménye az eljárási jogok hálózatának kiépítése volt.

A kétszakaszos eljárás hamarosan (Beattie szerint jóval a XVIII. század vége előtt)²²⁶ a vádlót terhelő bizonyítási kötelezettség koncepciójához vezetett:

„A védőügyvéd nemcsak segítette a vádlottakat a tanúkat kihallgatni és nekik keresztkérdéseket feltenni, hanem ragaszkodott ahhoz, hogy a bíró előre nyilatkozzék arról, a vád eleget tett-e a bizonyítási kötelezettségének.”²²⁷

Az ügyvéd jelenléte a tárgyaláson megengedte a *nemo tenetur prodere seipsum* doktrína gyakorlati alkalmazását. A doktrína főleg a bűnvádi eljárás tanúinak védelmére szolgált az elfogult keresztkérdések feltevésétől,²²⁸ azonban hamarosan a hallgatáshoz való jog modern doktrínája lett. Végül ezen időszakban számos védelemre vonatkozó új szabály fejlődött ki, többek között a keresztkérdések feltevésének szigorítása, a beismerő vallomásra és a közvetett bizonyítékra vonatkozó szabályok korlátozása.

A teljes képhez hozzátartozik, hogy a jogi képviselő csak a tárgyalások kis részében jelent meg. Az új, rögtönítélő bíróságok főleg jogi képviselők nélkül működtek, és a bűnösség vélelme alapján jártak el. Mindazonáltal a tárgyalás új formájának széles körű hatása volt. Az angol ügyvédek teljesítménye az *Old Bailey*-n és *Assize*-on egy új és radikálisan különböző elgondolást rögtönzött a büntető tárgyalások esetében, amely akkuzatórius volt és a vád szigorú bizonyítására volt alapozva. Alkalmazása során nagyobb hangsúlyt fektettek a jogi képviseletre és ügyféli jogosítványokra. Az újítás végül elterjedt a *common law* világban, és ennek köszönhetően a terhelti jogokra vonatkozó rendelkezéseket beszerkesztették az Amerikai Alkotmányba.

Valójában a jogászok büntetőeljárásban való megjelenése három gyakorlati tényezőre vezethető vissza. Ezek: a hivatalos vádemelés megjelenése; a bíróságok „felhasználása” a politikai csatározások során; és a bizonyítékokra vonatkozó törvények kidolgozása.

²²¹ LANGBEIN, J.: 1978. 263. p. Idézi: DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 16. p.

²²² DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 16. p.

²²³ CAIRNS, D.: 31. p.

²²⁴ CAIRNS, D.: 46. p.

²²⁵ LANGBEIN, J.: 2003. 319-321. p.

²²⁶ BEATTIE, J.: *Scales of Justice: Defence Counsel and the English Criminal Trial in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Law and History Review* 9(2), 1991. 248. p.

²²⁷ LANGBEIN, J.: 2003. 258. p.

²²⁸ LANGBEIN, J.: 2003. 279-284. p.

Az első ezek közül az ún. gyakorlati okok közül visszatükrözte a vádemelési gyakorlatban a XVIII. század elején bekövetkező világos változást. *Beattie* leírja, hogy *I. György* trónra kerülése egy olyan hatalmi rendszert hozott, amely:

„... válaszolt a lázadásokra és más kevésbé szembetűnő politikai támadásokra azzal, hogy sokkal aktívabb szerepet vállalt annál, mint amit a kormányok általában szoktak a vádemelésekben.”²²⁹

Ez az aktívabb szerepvállalás a vádemelésben magában foglalta a jutalom intézményét (1692-től egy sor statutum által), mely a fejjavadások és tolvaj elfogók új csoportját teremtette meg, mint például a hírhedt *Jonathan Wild*.²³⁰ Az országúti rablók bűnösségének megállapítása 140 fontot is érhetett, ezt az összeget több vádlott esetén meg többszörözték.²³¹ A független vádhatóságok kialakítása alapvetően egy szabadpiaci megoldás volt a növekvő bűnözésre,²³² csakúgy mint az elkövető kihallgatása tanúként, hogy bizonyítékul szolgáljon a bűntársak ellen, felmentésért cserébe.²³³

E változások a jogászok megnövelt igénybevételét jelentették a vádhatóság soraiban, akik immár a bíróságok előtt is felléptek a meglévő szabályok alapján.²³⁴

A második, és talán a legvitathatatlanabb érvet *Landsman* és *Beattie* vetette fel. Mindketten a hangsúlyt a politikai reformmozgalmak aktivitására helyezték. *Landsman* a hatást valamivel korábbra teszi, mint *Beattie*, rámutatva „számos társadalmi reformer arra vonatkozó iránymutatásaira, hogy a törvényes eljárást a kifogásolható intézmények visszaszorítására használják”²³⁵ az 1760-as és 1770-es évek során. Azonosnak tekinti *John Wilkes* jogi mozgalmait és a rabszolgaellenes mozgalmakat, és emellett érvel, hogy a védőügyvéd kritikus szerepet játszik a bíróságok előtti politikai csatározásokban.²³⁶ *Beattie* másrésztől kapcsolatot vélt felfedezni a védelem növekvő jelenléte és a politikai reformmozgalmak akciói között, melyek száma az 1779-es amerikai háborúval, és az 1780-as évek során emelkedett.²³⁷ *Lemmings* beszámol arról, hogy megtalálta az *Old Bailey*-hez kapcsolt liberális barristerek „szubkultúráját”.²³⁸

A jogászok büntetőeljárásban való fellépésének harmadik indoka *Beattie* és *Langbein* azon munkáihoz köthető, amelyekben a bizonyítékokra vonatkozó szabályok megalkotását vizsgálják. Mindkét szerző egyetért e fejlődés fontosságában, de interpretációjuk különböző. Közös álláspontjuk, hogy 1700-ban a bizonyítási szabályok gyakorlatilag nem is léteztek, de a század végére széles jogirodalommal övezve beszivárogtak a jogtudományba.²³⁹

Langbein szerint a bizonyítékokra vonatkozó szabályok megalkotása egyike azon nagyszerű kezdeményezésnek, melyeket a bírák tettek arra válaszul, hogy felismerték az új eljárásban rejlő egyenlőtlenségeket a XVIII. század elején.²⁴⁰ Az új akkuzatórius eljárás

²²⁹ BEATTIE, J.: 1991. 225. p.

²³⁰ HOWSON, G.: *Thief-Taker General: The Rise and Fall Of Jonathan Wild*. Hutchinson, London. 1970.

²³¹ BEATTIE, J.: 224-225. p.; LANGBEIN, J.: 2003. 148-158. p.

²³² LANGBEIN, J.: 2003. 131-136. p.

²³³ BEATTIE, J.: 1991. 366-376. p.; LANGBEIN, J.: 2003. 158-165. p.

²³⁴ BEATTIE, J.: 1991. 352-356. p.; LANGBEIN, J.: 2003. 111-147. p.

²³⁵ LANDSMAN, S.: 581. p.

²³⁶ LANDSMAN, S.: 581-591. p.

²³⁷ BEATTIE, J.: 1991. 250. p.

²³⁸ LEMMINGS, D.: *Professors of the Law: Barristers and English Legal Culture in the Eighteenth Century*. OUP, Oxford. 2000. 318. p.

²³⁹ BEATTIE, J.: 1986. 362-367. p.; BEATTIE, J.: 1991. 232-263. p.; LANDSMAN, S.: 1990. 592-595. p.; LANGBEIN, J.: 2003. 178-251. p.

²⁴⁰ LANGBEIN, J.: 2003. 178. p.

rást a bírói kar egy felesleges engedékenységeként festi le *Langbein*, aki a bizonyítási szabályokra stratégiai hibaként tekint:

„Bár a büntetőeljárás bizonyítási szabályainak megalkotása a bírói karhoz köthető, az ügyvédek kezére bízott, akik találhattak kizáró alapelveket, amelyek segítségükre lehetnek abban, hogy átvegyék az irányítást a büntetőeljárás felett.”²⁴¹

Langbein szerint az akkuzatórius eljárásra való áttérés „helytelen fordulat” volt, és az „elügyvédiesedett eljárás” kialakulását a bírói kar egy rosszul értelmezett kísérletének tulajdonította arra, hogy helyreállítsa a laikus eljárás kudarcait.²⁴² Amellett érvel, hogy az „igazságot követő” akkuzatórius eljárás bírák általi tudatos elfogadása valójában lázadás volt a kegyetlen törvénykönyv ellen, hogy aláássák a magas elítélési rátákat. Érzékelteti, hogy a „túl sok igazság túl sok halált eredményez.”²⁴³

Langbein értelmezései meggyőzőek lehetnek, bár az újabb szakirodalomban az akkuzatórius eljárás megalkotását pusztán *ad hoc* kialakításnak tekintik: „[...] a gyakorlati vonatkozás terméke különösen a büntetőeljárás adminisztrációjához köthető.”²⁴⁴

Az eljárási jogokról zajló vita a késő Stuart időszak alatt fejlődött ki. A megtorló büntetések, melyek a *Rye House*-i összeesküvést és a *Monmouth* lázadást követték, gondoskodtak arról, hogy a védőügyvédek a *Whig* politikai napirendjének középpontjában legyenek. *Shapiro* vizsgálta a hadjárat intenzitását, melyet 1696-tól a *whig*-ek vezettek a bírósági eljárások bírálata végett.²⁴⁵ A radikális napirend, mely szorosan köthető *John Locke* társadalmi szerződésről alkotott munkájához, egyenlőséget javasolt a vád és a védelem között az eljárás során. E követelések a zsarnokság elleni jogszerű védelem iránti igénnyel hozhatók kapcsolatba, valamint az ártatlanság védelmével, mely feltetelezte a jogi képviselőhöz való jogot.

Ezzel együtt fontos feljegyezni az angol bíró furcsa és szokatlan helyzetét a *whig* ideológiában. A bírói kar politikailag rossz színben való feltüntetésével annak tekintélyén komoly csorba eset,²⁴⁶ többé nem tarthatott igényt vitathatatlan autoritásra a tárgyalótermen belül, és nem uralhatta magabiztosan az ügyek kimenetelét sem. A bírák tárgyalótermen belüli autoritása megszorításának vége mindenképpen kapcsolatba hozható az angol pártpolitikai kormány felemelkedésével. A korona bírái – akik vakon és következetesen lojálisak voltak a rendszerhez –, rendkívül hasznosak voltak egy autokratia monarchia kialakításához. Ahogyan azt *Keeton* megjegyzi: a bírák úgy tekintették magukat, mint egy nyíltan fejlődő királyi politika eszközeit.²⁴⁷ A pártpolitika új korszakában azonban ez a kormánnyal való szoros azonosítás, mely a XIX. században is folytatódott, egyre inkább problémássá kezdett válni.²⁴⁸

A *Prisoners Counsel Act (PCA)* hatálybalépésének évében (1837) a *Jurist* nevű folyóirat elismerően írt arról, hogy „A fogvatartottak jogi képviseletéről szóló törvénnyel kapcsolatos munkák, amelyeket hirtelen fogadtunk el, összességében kedvezőek.”²⁴⁹

²⁴¹ LANGBEIN, J.: 2003. 179. p.

²⁴² LANGBEIN, J.: 2003. 178. p.

²⁴³ LANGBEIN, J.: 2003. 178.p.

²⁴⁴ MAY, A.: 2003. 237. p.

²⁴⁵ SHAPIRO, A.: *Political Theory and the Growth of Defensive Safeguards in Criminal Procedure. The Origins of the Treason Act of 1696.* Law and History Review 11(2), 1993. 216-255. p.

²⁴⁶ LANGBEIN, J.: 2003. 79-83. p.

²⁴⁷ KEETON, G.: *Lord Chancellor Jeffreys and the Stuart Cause.* MacDonald, London. 1965. 329. p.

²⁴⁸ SMITH, K.: *Lawyers, Legislators and Legal Theorists. Developments in English Criminal Jurisprudence 1800-1957.* Clarendon, Oxford. 1998. 52. p.

²⁴⁹ Idézi: VOGLER, R.: 146. p

Maga a PCA a bírói és ügyvédi kar soraiban is erős ellenállást váltott ki. Ugyanakkor hatása már akkor is forradalmi volt. Nemcsak sikerült megőriznie a büntetőeljárás dinamikus elemeinek majd minden jelentős vonását oly módon, hogy azok jelen vannak mind a mai időkig, de első alkalommal adott lehetőséget arra, hogy az akkuzatórius eljárást törvényi keretek között szabályozzák Angliában.²⁵⁰

A Viktoriánus-kori ügyvédi társadalomnak végül sikerült kialakítania egy olyan gyakorlatot és ennek jogszabályi hátterét, amely védelmet jelentett az akkuzatórius eljárás számára.²⁵¹ 1848-ban bevezették az elítélt hallgatáshoz való jogát, és az erre történő figyelmeztetést is átültették az írott jogba.²⁵² 1865-ben megadták a védelem képviselőjének a jogot a *Büntetőeljárás Törvényben*, hogy védőbeszédét bármilyen további bizonyítási teher nélkül tehesse meg. Ezek a reformok végül lezárták annak a közel 100 évvel ezelőtt megindult folyamatnak a végét, amelyben megszilárdult az akkuzatórius eljárás. Mielőtt azonban az angol típusú eljárás elnyerte volna modernkori formáját, további olyan jelentős változásokon ment keresztül, amelyek közelebb vitték a kontinentális eljárási hagyományokhoz.²⁵³

2.3. A vádlott hallgatásának vége

Az angol büntetőeljárás – annak eredeti formájában, amelyet még az eljárásjogászok alakítottak ki 1730 és 1850 között –, biztosította a vádlott számára a hallgatás jogát és védte őt a kényszervallástól, nem is a jogi képviselője jelenléte által – aki inkább csak alkalomszerűen tűnt fel –, hanem olyan pontosan kidolgozott szabályokkal, amelyek kizárták a terhel vallomását, mint bizonyítási eszközt az eljárásból. (Ahogy azt *Cottu* megvetéssel jegyezte meg: az angol büntetőeljárásban egy kalap a kalaptartón is megteszi védőként a vádlott számára.)²⁵⁴ 1730 óta az eljáró hatóságoknak kötelességük volt figyelmeztetni a vádlottat arra, hogy ne tegyen önmagára nézve terhelő nyilatkozatot, sőt egy rövid időszakig 1817 után, az eljáró hatóságoknak tilos volt bármiféle kérdést intézni a vádlotthoz.²⁵⁵ Az 1848-as *Indictable Offences Act* alapján – amely a Viktoriánus-kori vádelvű előkészítő tárgyalást volt hivatott szabályozni –, a vád tanúvallomásait a vádlott jelenlétében kellett megtenni és a tanúkhöz a védelem képviselője keresztkérdéseket intézhetett. A vádlottnak joga volt tanúkat felhívni vallomástételre és bármilyen nyilatkozatot is tehetett, ugyanakkor ez nem volt kötelessége; de figyelmeztetni kellett őt annak veszélyére, ha beszélni akart.²⁵⁶ A XIX. században a hatóságokat még szigorúbb szabályok kötötték a vádlott hallgatáshoz való jogát illetően.²⁵⁷ Az 1873-as *Metropolitan Police Szabályozás* tiltott bármilyen cselekményt, amely vallomás kikényszerítésére irányult.

„Amikor 1882-ben a rendőrség számára közzétették a Rendőrségi Szabályzatot, a Szabályzat tisztán és egyértelműen rögzítette, hogy az eljáró rendőrnek nem volt lehető-

²⁵⁰ VOGLER, R.: A 146. p.

²⁵¹ MAY, A.: 2003. 234-235. p.

²⁵² *Indictable Offences Act 1848*. 10 and 11 Vict. C.42. s.18. Idézi: Vogler, R.: *A World View of Criminal Justice*. Ashgate, Aldershot. 2006. 147. p.

²⁵³ VOGLER, R.: 147. p.

²⁵⁴ COTTU, C.: *On the Administration of Criminal Justice in England and the Spirit of the English Government*. R. Stevens, London. 1822. 105. p.

²⁵⁵ BENTLEY, D.: *English Criminal Justice in the Nineteenth Century*. Hambleton Press, London. 1998. 30. p.

²⁵⁶ BENTLEY, D.: 31. p.

²⁵⁷ BENTLEY, D.: 229-235. p.

sége olyantól vallomást szerezni, aki őrizetben volt, vagy akit előzetes letartóztatásba helyeztek.”²⁵⁸

A fenti korlátozás 1912-ig maradt hatályban. Ezzel egyezően, a PCA-t néhány bíróságon úgy értelmezték, hogy a terheltnek egyáltalán nem állt módjában vallomást tenni és nem is rendelkezett azzal a perbeli cselekvőképességgel, hogy eskü alatt bizonyítékot szolgáltasson.²⁵⁹

A kontinentális eljárási módszerektől való félelemben keresendőek annak okai, hogy miért zárták ki ilyen radikálisan a vádlottat az eljárásból. 1865-ben az államügyész figyelmeztetett a „Kontinens néhány részén még élő morális kínzás rendszerének” veszélyeire.²⁶⁰ A sikertelen 1876-os perbeli cselekvőképesség hiányára vonatkozó szabályozás vitája során ismét rögzítették, hogy „a reform, amelyet ha megvalósítanak, semmissé teszi az angol jog azon alapelvét, amelynek értelmében a vádlottat nem lehet arra kényszeríteni, hogy önmagát megvádolja, szemben a kontinentális jog morális kínzásával, amellyel az elítélteket sújtja.”²⁶¹

A XIX. század későbbi időszakában a védelvű eljárás ezen változatát rendkívül nehéz volt fenntartani, figyelemmel a kontinentális jogtudomány dominanciájával jellemezhető légkörre. A változás a XIX. század második felében következett be: a meglévő eljárási formát felváltották, nem csak egy – az európai jogtudósok által szorgalmazott – vizsgálati szakasszal, de egy teljesen új eljárási koncepcióval. Ebben az eljárásban a terhelt vallomása bizonyítási eszközzé vált, ugyanakkor a terheltet védtek a kötelező előkészítő tárgyalástól és a védője jelenlétében megismételt kihallgatásoktól.

A meghatározó momentum ebben az átalakulásban a PEA (*Prisoner's Evidence Act*) 1898-as elfogadása volt, amely első alkalommal tette lehetővé a vádlott és annak házastársa számára, hogy vallomást tegyenek, ugyanakkor ne legyenek vallomásra kötelezhetőek saját eljárásuk során. Ennek az újításnak a szorgalmazása hosszadalmas volt. 1858-tól kezdve számtalan törvényhozási javaslatot igényelt és nem kevesebb, mint kilenc sikertelen törvénytervezetet terjesztettek be 1886 és 1895 között. Ugyanakkor Anglia utolsóként ültette át az új modellt. 1864-ben az USA-beli Maine állam volt az első, majd 1878-ra 28 amerikai állam törölte el a terhelt vallomástételére vonatkozó kizárási szabályt. 1882-ben India és Dél-Ausztrália következett, Új-Zéland 1889-ben, Új- Dél-Wales 1891-ben, míg Queensland és Kanada az ezután következő években ültették át a reformot.²⁶²

A PEA végül 1898. augusztus 12-én kapta meg az uralkodói támogatást és forradalmasította az angol büntetőeljárás, amely ezzel elnyerte modern értelemben vett formáját. A reformok magukkal hozták az előkészítő tárgyalás intézményének kialakítását, amelyet leginkább a nyomozati elv sajátosságai jellemeztek. 1912-ben megalkották a Bírák Szabályzatát, amely az addigi előkészítő tárgyalásokra vonatkozó vádlotti kihallgatási tilalmat eltörölte és megfelelő keretszabályokat biztosított a rendőrség tagjainak az előkészítő tárgyaláson történő kihallgatás lefolytatásához az elkövetkező 72 évben. A fő tárgyaláson a terhelttől kezdve a vád is keresztkérdéseket intézhetett, illetve a védelemnek lehetősége nyílt a vád tanuit keresztkérdésekkel bombázni.

²⁵⁸ BENTLEY, D.: 231. p.

²⁵⁹ BENTLEY, D.: 157. p.

²⁶⁰ Parliamentary Debates, 1st March 1865, clxxvii, 942. Idézi: VOGLER, R.: 2006. 148. p.

²⁶¹ BENTLEY, D.: 173. p.

²⁶² VOGLER, R.: 149. p.

A *PEA* nemcsak új bizonyítási eszközt adott a védelem kezébe, de jelentősen bátorította az ügyvédi képviselet széles körben történő elterjedését a bíróságokon is. Ahogyan azt *Bentley* megjegyezte, az 1836-os *PCA* „kegyetlenül rideg” szabályozás volt azon elítéltek többsége számára, akik nem engedhették meg maguknak az ügyvédi képviseletet.²⁶³ 1903-ban végül elfogadták a Szegény Elítéltek Jogi Képviseletére vonatkozó határozatot, amely az alsóbb bírósági fórumokon eljárni jogosult kirendelt ügyvédek rendszerének (*solicitor*) nemzeti szintű szabályozásával lehetőséget adott az arra rászoruló terheltek ingyenes képviseletére. Ugyanakkor az egységes jogsegélyhálózat kiépülésére egészen az 1949-60-as Jogsegély Határozatokig kellett várni.²⁶⁴

A védőügyvédek fellépésének eredményeként azonban – már a XIX. század folyamán – az esküdtszéki tárgyalások drasztikusan lelassultak. Két fontos lépés vezetett végül a büntető igazságszolgáltatás szükségyszerű összeomlásához. Egyrészt a parlament egymást követő törvényei, amelyek a főtárgyalás mozgásterét nagyban növelték. Másrészt maguk a bírák, akik megőrizték a vádalkuhoz fűződő, régóta fennálló ellenszenvüket. Eredetileg támogatták azokat, ugyanis nem szívesen ítélték el senkit anélkül, hogy valamilyen bizonyítékot ne szolgáltatott volna önmaga ellen. A XIX. század folyamán azokkal szemben, akik készen álltak a vádalku megkötésére, kialakították a „csökkentett büntetést”, hogy ezáltal is mentesítsék a bíróságot a bizonyítási eljárás lefolytatása alól. Ezek következményeképp a büntetőeljárásokban megszűnt a bírósági tárgyalások központi szerepe. (Ma már az a rutin módszer, hogy a főtárgyalás a magisztrátusi bíróságon folyik, rendszerint vádalkus eljárásban.)²⁶⁵

Az 1898. utáni korszak tekinthető az akkuzatórius eljárás valódi beérésének, amely átvészelte a XIX. század második felében jelentkező kontinentális pozitivisták jogtudományi támadásait is. Az Európában jelentkező totalitárius rendszerek kiépülése után, a *Ferri* és *Garofalo* által támogatott „tudományos jellegű” modern eljárási rend elképzelései hamar eltűntek az angol szokásjogban. Ennek helyébe – nemzetközi elismertségnek is örvendve – egy olyan új és szabadabb büntetőeljárási rend lépett, amely 1960 és 1980 között az USA-ban és Angliában alakult ki.²⁶⁶

2.4. Akkuzalitás a jelenlegi anglo-amerikai büntetőeljárási jogban

Ahogyan az *USA* úttörő volt a terheltektől való kizárási szabály eltolásában, ugyancsak élen járt az előkészítő tárgyalás átfogó törvényhozási szabályozásának megalkotásában. Ennek a nagy horderejű változtatásnak főbb elemeit az 1961 és 1969 között *Warren* bíró által vezetett Legfelső Bíróság alkotta meg döntéseiben. Ezen döntések hatására az előkészítő tárgyalásokon is általánossá vált az ügyvédi képviselet.²⁶⁷

Mivel nem volt lehetőség arra, hogy egyetemes szinten szabályozzák a tisztességes eljárást, ezért az USA-ban erre vonatkozóan kialakított szabályok lényegében rendszeretlenek voltak és előrevetítették az Alkotmány részét képező *Bill of Rights*-ban biztosított jogok védelmének kiterjesztését nemcsak a tagállami bíróságok előtti eljárásban, de akár a szövetségi bíróságok előtt is. A Legfelsőbb Bíróság egy sor mérőföldkőnek számí-

²⁶³ BENTLEY, D.: 108. p.

²⁶⁴ VOGLER, R.: 150. p.

²⁶⁵ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): E 17. p.

²⁶⁶ VOGLER, R.: 151. p.

²⁶⁷ VOGLER, R.: 151. p.

tó döntésben alakította ki az előkészítő tárgyalás szabályozását és az ahhoz kapcsolódó jogokat. A terhelti vallomásra vonatkozó kizárási szabályt kiterjesztették a tagállami szintű bíróságokra is a *Mapp vs. Ohio* (1961)²⁶⁸ ügyben; továbbá az *Escobedo vs. Illinois* (1964)²⁶⁹ ügyben elismerték a nélkülvő vádlott azon jogát, hogy ügyvédi képviselettel rendelkezzen már az előzetes vádemelés szakaszában is. Ezt a döntést követte a *Gideon vs. Wainwright* (1963)²⁷⁰ ügy, amelyben sokkal általánosabban fogalmazták meg a nehéz anyagi helyzetben lévő vádlott ügyvédi képviselőhöz való jogát, megalapozva ezzel az általános, állam által biztosított jogi képviselő rendszerének elterjedését és az előkészítő tárgyalás során jelentkező jogi képviselő hatékony megjelenését.²⁷¹

A *Warren* utáni, sokkal konzervatívabbnak számító Legfelsőbb Bíróság további gyakorlatát bár sok kritika és ellentmondás kísérte, mégis a döntések általánosan elfogadottá váltak.²⁷² A reformok azonban már nem voltak olyan átfogóak, mint a legtöbb angolszász országban, ahol például az előkészítő tárgyalás során lehetőség nyílt kép- és hangfelvétel készítésére is az elhangzottakról. Ennek eredményeként egy – az ügyvéd által uralt – előkészítő tárgyalás alakult ki, amelyben a vádlott eljárási eszközként/tárgyként is funkcionált egy megfelelően szabályozott jogi környezetben, ugyanakkor az egyes kényszercelemekéntől védve maradt.²⁷³

Angliában majdnem két évtizedig, az 1984-es *PACE*-ig (*Police and Criminal Evidence Act*) nem volt lehetőség a fentiekben ismertetett reformfolyamatokra. Az 1990-es években a munkáspártiak és konzervatívok közötti egyetértés eredményeként dominánssá vált az elnyomó büntetőpolitika, amit azonban heves tiltakozás követett. A törvényhozás igyekezett az állítólagosan túlzottan szabadelvű előkészítő tárgyalást szigorúbban szabályozni azáltal, hogy lehetőséget biztosított meghatározott kényszercelemek alkalmazására a vádlottal szemben. Ezeknek a változásoknak a gyakorlati hatása azonban csekély maradt.²⁷⁴

A jóléti állam második világháborút követő megteremtésével kialakult a jogsegély átfogó rendszere, amelyet az 1949-es Jogsegély és -támogatási határozat hívott életre.²⁷⁵ Ugyanakkor egészen az 1960-as *Widery-bizottság* ajánlásáig kellett várni, hogy valóban kialakuljon a szükségletekhez igazodó, államilag finanszírozott jogi képviselő általános rendszere mind az előkészítő-, mind a fő tárgyaláson. Annak ellenére, hogy az állami támogatások a közelmúltban csökkentek, 2002-ben *Bridges* ügy jellemezte az angol eljárást, mint a „világ egyik legösszetettebb bűnügyi jogi képviselői és jogsegélyszolgálati rendszere.”²⁷⁶

Az 1912-es Bírak Szabályzata óta, az alsóbb fokú bíróságok előtt eljáró ügyvédek növekvő részvétele az előkészítő tárgyaláson a fennálló rendszer átfogó szabályozásátette szükségessé. A *Confait*-ügyben jelentkező sorozatos igazságszolgáltatással kapcsolatos visszaéléseket követően az 1981-ben felállított Büntetőeljárást Vizsgáló Királyi

²⁶⁸ 367 US 643 (1961)

²⁶⁹ 378 US 478 (1964)

²⁷⁰ 372 US 335 (1963)

²⁷¹ VOGLER, R.: 151. p.

²⁷² KAMISAR, Y.: *The Warren Court and Criminal Justice*. in: Schwartz, B. (ed): *The Warren Court. A Retrospective*. OUP, New York. 1996. 116-158. p.

²⁷³ VOGLER, R.: 151. p.

²⁷⁴ VOGLER, R.: 152. p.

²⁷⁵ BRIDGES, L.: *The Right to Representation and Legal aid*. in: McConville, M.-Wilson, G. (eds): *The Handbook of the Criminal Justice Process*. OUP, Oxford. 2002. 136-148. p.

²⁷⁶ BRIDGES, L.: 137. p.

Bizottság átfogó felülvizsgálatot javasolt.²⁷⁷ Az újonnan szabályozott rendszer rögzítette a fogvatartást, a kihallgatást, a fogvatartottak védelmét, csakúgy, mint az előzetes letartóztatást, a házkutatást, az elkobzást, és a jogot az ismételt figyelmeztetéshez, beleértve a hallgatáshoz való jogra való felhívást és az ingyenes jogi képviselővel való jogot – akár választott ügyvéd, akár kirendelt védő által.²⁷⁸ A részletes vizsgálat és felvételkészítés szabályait is rögzítették. Szabályozták a védelemhez való jog biztosítását a kihallgatások során, lehetővé téve a jogi képviselő számára a szabad részvételt és hangfelvétel-készítést.

Az előkészítő tárgyalás 1984 és 1998 között kialakított angol eljárási rendje példaértékű maradt Angliában, és az amerikai *Warren*-vezette Legfelső Bíróság gyakorlatát új szintre emelte. A rendszer ismert hibái ellenére – amelyet jól mutatott a *Cardiff Three*-ügy 1988-ban, vagy az előzetes fogva tartást, kihallgatási gyakorlatot ért sorozatos kritikák –, a gyakorlati kutatások azt mutatják, hogy általánosságban a *PACE* a reméltek szerint működik.²⁷⁹ Lerövidítette az előzetes fogva tartás időtartamát, szabályozta a letartóztatást, házkutatást, elkobzást, biztosította a terhelti jogok ismertetését, és csökkentette a kihallgatásokot övező ellentmondásokról szóló viták számát.²⁸⁰ Hozzájárult ahhoz, hogy a figyelem a főtárgyalásra fókuszáljon és kevesebbet foglalkozzanak – az inkább adminisztratív jellegű – előkészítő üléssel.

A bűnüldöző szervek végül azért fogtak össze, hogy a vádlottal szemben bizonyos kényszerítő cselekményeket lehessen foganatosítani. A Büntető Igazságszolgáltatási és Közrendi Törvény (1994) 34. paragrafusa lehetőséget adott arra, hogy a bíróság helyt adjon az ellenérdekű fél következtetéseinek, amikor a vádlott olyan tényre hivatkozik a főtárgyaláson, amelyről a kihallgatása során a rendőrségnek nem számolt be. A fentiekhez hasonlóan, az 1996-os Büntetőeljárás és Nyomozati Törvény 5. paragrafusa akként rendelkezett, hogy a vádlottnak „védelmi nyilatkozatot” kellett benyújtania, amelyben a védelem főbb álláspontjait ismertette és a vád tárgyává tett cselekményekről nyilatkozott. Ez szöges ellentétben áll a védelvvel, amelynek értelmében a vádlott semmilyen módon nem köteles támogatni a vádat.²⁸¹ A gyakorlatban a bírák óvakodnak attól, hogy az esküdtszéket befolyásolják arra nézve, hogy az elfogadjon bármilyen ellenérdekű következtetést, amely a „védelmi nyilatkozatra” alapozva kelekezett és a védőügyvédek is sikeresen alkalmazzák a lehető legkisebb ismertetést a nyilatkozattal kapcsolatban.²⁸²

2.5. Az angol-amerikai tisztességes eljárás krízise

Angliában az 1970-es évek óta tudományos viták tárgyát képezi, hogy az előkészítő szakasz folyamán szükség lenne-e a francia típusú vizsgálóbíró intézményének meghonosítására.²⁸³ A *Birmingham Six* és *Guildford Four*-ügyek az 1980-as években további

²⁷⁷ ASHWORTH, A.: *The Criminal Process. An Evaluative Study*. OUP, Oxford. 1998. 11-18. p.

²⁷⁸ MAGUIRE, M.: *Regulating the Police Station: the Case of the Police and Criminal Evidence Act 1984*. in: McConville, M.-Wilson, G. (eds): *The Handbook of the Criminal Justice Process*. OUP, Oxford. 2002. 87-92. p.

²⁷⁹ MAGUIRE, M.: 87-92. p.

²⁸⁰ IRVING, B.-MCKENZIE, I.: *Police Interrogation*. Police Foundation, London. 1989.

²⁸¹ LENG, R.: *The Exchange of Information and Disclosure*. in: McConville, M.-Wilson, G. (eds): *The Handbook of the Criminal Justice Process*. OUP, Oxford. 2002. 205-220. p.

²⁸² PLOTNIKOFF, J.-WOLFSON, R.: *A Fair Balance? Evaluation of the Operation of Disclosure Law*. Home Office, London. 2001.

²⁸³ DEVLIN, P.: *The Judge*. OUP, Oxford. 1979. 74-78. p.

alapot adtak a vitáknak, sőt teret nyert a kontinentális modell egyre erősödő támogatása.²⁸⁴

Az USA-ban az 1970-es években a kontinentális büntetőeljárásokban jellemző ügyészi diszkrecionális jogkört érintő viták váltottak ki heves érdeklődést.²⁸⁵ Ezen polémiák jó része a német eljárásra koncentrált és a fő támogatók közé tartozó *Langbein* kitartóan érvelt amellett, hogy szükséges lenne átültetni a némethez hasonló kötelező vádemelés intézményét.²⁸⁶ A francia eljárást támogatók, így *Weinreb*²⁸⁷ és *Frase*²⁸⁸ a vizsgálóbíró intézményének meghonosítása mellett álltak ki, valamint támogatták az eljárás „nem akkuzatórius” megközelítését, amelyet szintén a francia processzusban vélték felfedezni. Az 1990-es évekre a vita lezárult, és csak esetenként, olyan ügyek kapcsán emlegették a korábbi érveket, mint amilyen a *William Kennedy Smith* (1991) vagy a *Rodney King* (1992), illetve a legdrámaibb mindezek közül: az *O.J. Simpson* (1995) ügy volt. Ezek az ügyek rámutattak az amerikai akkuzatórius eljárás sérülékenységre és gyengeségre a tehetős vádlottakkal és politikai érdekekkel szemben. A média által csak tovább fokozott heves figyelem, amelyet a közvélemény táplált ezen eljárások felé, ismét az európai eljárási rendeket állította a vizsgálódások középpontjába. *Frase*²⁸⁹, *Strier*²⁹⁰ és *Langbein* ismét hangsúlyozták azon előnyöket, amelyekkel az európai eljárási modell átültetése járhatna. 1995-ben, *Langbein Newsweek*-ben megjelent kritikájában, a *Simpson*-üggyel kapcsolatban az alábbiakat írta:

„Hogyan lehetséges az, hogy az európai demokráciák ilyen hatékony, problémamentes büntető igazságszolgáltatási rendszerrel rendelkeznek? A válasz egyszerű: modernizálták eljárási rendjüket.”²⁹¹

Pizzi 1999-ben „Tárgyalások igazság nélkül” című munkájában jelentős támadást intézett az akkuzatórius büntetőeljárás ellen.²⁹² Ezt 2001-ben *Kagan* kritikája követte, amely szintén az amerikai eljárási rendet bírálta. *Kagan* szerint az amerikai akkuzatórius eljárás „különösen nehézkessé, összegegyeztetetlenné és összezavaróvá tette” a büntetőeljárásokat.²⁹³ 2003-ban *Langbein* összefoglaló áttekintése az akkuzatórius eljárás történetéről lehetőséget adott arra, hogy magas szintű tudományos viták kezdődjenek arról, „hogyan vett helytelen irányt az angol-amerikai büntetőeljárás.”²⁹⁴ Ez a tudományos munka egyértelmű bizonyítéka annak a bizalomhiánynak, amely az akkuzatórius eljárást övezi saját szülőföldjén, miközben mindenhol máshol soha a történelemben azelőtt nem látott mértékben hódít teret a világon.²⁹⁵

²⁸⁴ WALKER, C.-STARMER, K.: *Justice in Error*. Blackstone, London. 1993.

²⁸⁵ FRASE, R.: *Comparative Criminal Justice as a Guide to American Law Reform: How the French Do It, How Can We Find Out and Why Should We Care?* California Law Review 78, 1990. 539-683. p.

²⁸⁶ LANGBEIN, J.: 1977. 439. p.

²⁸⁷ WEINREB, L.: *Denial of Justice*. Free Press, New York. 1977.

²⁸⁸ FRASE, R.: 539-683. p.

²⁸⁹ FRASE, R.: 539-683. p.

²⁹⁰ STRIER, F.: *What can the American Adversary System Learn from an Inquisitorial System of Justice?* Judicature 76(3), 1992. 109-111. p.

²⁹¹ LANGBEIN, J.: *Newsweek*, 17 April 1995. 30. p.

²⁹² PIZZI, W.: *Trials Without Truth - Why our System of Criminal Trials has Become an Expensive Failure and What We Need to Do to Rebuild It*. New York University Press, New York. 1999.

²⁹³ KAGAN, R.: *Adversarial Legalism: the American Way of Law*. Harvard University Press, Cambridge. 2001. 81. p.

²⁹⁴ LANGBEIN, J.: 2003.

²⁹⁵ VOGLER, R.: 155. p.

Amerikában a büntetőeljárást sportküzdelemhez hasonlították, és felállították azt a tézist, hogy a „fair play” szabályainak ugyanúgy kell érvényesülnie a büntetőeljárások során, mint a sportversenyek területén. Pound szerint:

„Ha valamilyen szabálysértést fedeznek fel, ugyanúgy, mint a futballmeccsek esetében, ahol a szabálysértő csapattól öt vagy tíz yardot visszavesznek, a büntetőeljárásban is érvényesülnie kell annak, hogy lehetővé váljon új eljárás megindítása, az ítélet hatályon kívül helyezése, illetve bármilyen tiltakozás, fenntartás a szabályszerű eljárás megtartása érdekében.”²⁹⁶

A jogszolgáltatást azonban számos kritika érte, mivel esetenként az ítéleteket hatályon kívül helyezték „a vádlott ártatlanságára vagy bűnösségére tekintet nélkül, csupán arra figyelemmel, hogy a játszma, amelyet az alsóbb szintű bíróságokon játszottak, nem felelt meg a szabályoknak.”²⁹⁷ Fokozatosan előtérbe került az a megítélés, hogy

„... átlendültünk az igazságtalan eljárás és a vádlottak igazságtalan megbüntetésének veszélyéből a másik szélsőség felé, ahol a társadalom jogai vannak veszélyeztetve.”²⁹⁸

Ezáltal a büntetőeljárás azon képét, amely szerint egy sportküzdelemhez hasonlítható, egyre több támadás érte.

„Olyan mélyen elmélyültünk annak bizonyításában, hogy a büntetőeljárás szabályai átültethetőek a mi jogi sport-teóriánkba, hogy eltereltük a figyelmet a vizsgálat valódi céljáról, azaz a bűnösség/ártatlanság megállapításáról.”²⁹⁹

Egyesek véleménye szerint a tradicionális eljárási szabályok a büntetőeljárást megvetés és gúny tárgyává tették és meghatározó okai az igazságszolgáltatás kudarcának az Egyesült Államokban.³⁰⁰ Ez a kritika nem maradt figyelmen kívül és a jogszolgáltatás napjainkban jelentős átalakuláson megy keresztül.

3. Akkuzatórius és inkvizitórius eljárás napjainkban

A tanulmány előző részében kifejtést nyert, hogy a büntetőeljárás Nyugat-Európában két elkülönült tradícióból ered, amelyek egyre inkább közelednek egymáshoz. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy napjaink eljárási rendszereiben maradt-e még olyan megkülönböztető jellemvonás, amely egy-egy ország büntető-igazságszolgáltatását akkuzatórius vagy inkvizitórius címkével ruházná fel.

3.1. A hivatásos ügyész jogállása

Egyes felfogások szerint a megkülönböztetés lényegét az adja, hogy ki az, aki a vád feladatát ellátja: az inkvizitórius rendszerben az állami szervek, míg az akkuzatóriusban az állampolgárok.³⁰¹ E szempont alapján azonban egyik mai európai büntető-igazságszolgáltatási rendszer sem tekinthető igazán akkuzatóriusnak. Az angol büntető-

²⁹⁶ In: GEISLER, M.: *Die Ausgestaltung des Anklageprinzips nach amerikanischem Strafverfahrens- und Verfassungsrecht*. Duncker&Humblot, Berlin. 125. p.

²⁹⁷ In: GEISLER, M.: 125. p.

²⁹⁸ In: GEISLER, M.: 125. p.

²⁹⁹ In: GEISLER, M.: 125. p.

³⁰⁰ In: GEISLER, M.: 125. p.

³⁰¹ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 20. p.

eljárás – e szempont szerint – akkuzatórius volt a hivatásos rendőrség és a Királyi Ügyészség (CPS) megjelenéséig, de mára már a vád funkcióját – csakúgy, mint a kontinensen –, állami szervek látják el.

Ehhez kapcsolódik az a kérdés is, hogy mennyire kiterjedt a kormány ügyészség felett gyakorolt kontrollja. Függetlenek-e az ügyészek vagy utasíthatja-e őket (a vádemelésre vagy a vád elejtésére) a kormány? Kapcsolódó probléma a demokratikus kontroll kérdése is. Kérdőre vonhatóak-e tetteikért a parlament tagjai által, akinek hivatalosan felelősséggel tartoznak? Az európai országok viszonylatában mind a jog, mind a gyakorlat eltér egymástól ezen kérdések megválaszolásakor.

3.2. Szóbeliség és nyilvánosság szemben a titkossággal és az írásbeliséggel

Van olyan nézet, amely szerint az inkvizitórius eljárás titkosságot és írásbeliséget jelent, míg az akkuzatórius eljárás nyilvánosságot és szóbeliséget.³⁰² Ilyen alapon egyik európai ország sem tekinthető igazán inkvizitóriusnak, ugyanis még a leginkább inkvizitóriusnak ítélt országok esetében is az eljárás utolsó szakasza nyilvános bírósági tárgyaláson zajlik, amely szóbeli, legalábbis ami vádlott és a bíróság közti „párbeszédet”, illetve az azt követő szóbeli ítélethirdetést illeti. A kontinentális rendszerek – összevetve az angolszásszal –, jobban a titkosság felé hajlanak, mivel az előkészítő szakaszban folyó ülések, mint például az óvadékvállalás a gyanúsított szabadlábra helyezéseért, vagy az előzetes letartóztatás elrendelése, általában a bíróság zárt ajtai mögött zajlanak, míg ezekről Angliában nyilvános ülésen határoznak.

A francia és a belga büntetőeljárást összehasonlítva az angollal, az írásbeliség a meghatározó, már csak abból a szempontból is, hogy a nyomozás alatt tett írásbeli tanúvallomás adja azt a bizonyítékot, amely alapján a bíróság egyáltalán megkezdheti az eljárást. Ez Angliában fő szabály szerint nem így működik (Németországban és Olaszországban sem az 1988-as reformok után). Az eltérés oka a bizonyítékokkal kapcsolatos koncepciókkal függ össze. Franciaországban és Belgiumban a bizonyíték csak egy részinformáció, ami bekerül az aktába, míg Angliában semmi sem számít bizonyítéknak addig, míg az a tárgyaláson szóban el nem hangzik.

E különbségek szerepét azonban nem szabad eltúlozni. Még ha Angliában az előkészítő eljárás cselekményei rendszerint nyílt tárgyaláson folynak is, ezek titkosabbak, mint a kontinensen, mivel a média nem jogosult beszámolni az itt történekről. A vádlott angol bíróságokon való széleskörű használata jelzi, hogy a bíró – kontinentális társaihoz hasonlóan –, a hatóságok által előre elkészített írásbeli vallomásokra alapozza tényfeltáró munkájának nagy részét.

3.3. Az ártatlanság védelme

A civilizált világban általános elméleti álláspont, hogy a vádlottat mindaddig ártatlannak kell tekinteni, amíg bűnössége jogerősen bizonyítást nem nyer.

Angliában és Walesben a jog azonban jobban megnehezíti az elkövetők elítélését, mint a kontinensen. Az angol ügyész keze ugyanis meg van kötve abban, hogy milyen bizonyítékokat használhat fel (így például a vádlott büntetett előéletét nem ismertetheti, ami pedig máshol általában elfogadott). A bizonyítás megkönnyítésére az angol Parla-

³⁰² DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 21. p.

ment folyamatosan új, ún. „szigorú felelősségű bűncselekményeket” („*strict liability crimes*”) vezet be, illetve esetenként lehetőséget biztosít a bizonyítási teher megfordulására. (Például a Belügyminisztérium 2000-ben „meglebegtette” azt a törvényjavaslatot, amely megfordítaná a bizonyítási terhet nemi erőszak esetén.)³⁰³

Belgiumban és Franciaországban ha a vizsgálóbírói nyomozást követően az ügy tárgyalási szakba kerül, a vádlott olyan erős váddal találja magát szemben, amely mellett kevés esélye marad a felmentő ítélet kiharcolására. Ez esetenként a vádlott bűnössége vélelmének a benyomását keltheti. A bűnösség-vélelmének benyomása részben annak is következménye, hogy a „gyengébb” ügyek az előkészületi szakban már eljárást megszüntető végzéssel befejeződnek és el sem érik a tárgyalási szakot.

Ugyanakkor az ártatlanság véelme Angliában jobban érvényesül a média vonatkozásában, mivel az angol jog – a francia vagy a belga joghoz képest – nagyobb figyelmet fordít arra, hogy meggátolja a sajtót a vádlottal szemben bármilyen információ közzétételében a bírósági tárgyalást megelőzően. Franciaországban a sajtó rutinszerűen használja az eljárás alá vont személyre a bűnösség vélelmét sugalló kifejezést („*le présumé coupable*”), amelynek az angol megfelelőjét egy újságíró sem merné használni Angliában.

Szigorúan a jog világában értelmezve azonban az ártatlanság véelme Angliában gyengébben védett, mint a legtöbb kontinentális országban. Ennek egyik oka az angol büntetések azonnali végrehajthatósága. Ha valakit Angliában szabadságvesztésre ítélik, azonnal meg kell kezdenie a végrehajtást, és az esetleges fellebbezés alatt is elítéli státuszban marad. Franciaországban viszont vagy óvadék mellett szabadlábra helyezik, vagy ha fogva is tartják, akkor azt olyan jogalapon, mint amikor valakit előzetes letartóztatásba vesznek a még folyamatban lévő tárgyalás során.

Nehéz abban az Angliában kezelni az ártatlanság vélelmét, ahol a beismerő vallomást tevő vádlottak büntetését 30 %-kal csökkentik. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy annak a vádlottnak, aki az eljárás lefolytatását megnehezíti azzal, hogy nem köt vádalkut, büntetése magasabb lesz, mint a megegyezést elősegítő társáé.

3.4. A vádlott joghelyzete

Egyes szakemberek az akkuzatórius és inkvizitórius eljárás közötti lényegi különbséget a vádlott eljárásban elfoglalt joghelyzetében látják.³⁰⁴ Az inkvizitórius eljárásban a vádlottól elvárják, hogy közreműködjön az igazság felderítésében, míg az akkuzatórius eljárásban a vádlott bűnösségét objektíven kell bizonyítani. Ebből következően az inkvizitórius bizonyítási eljárásban a terhelt kihallgatása jóval központibb szerepet játszik, mint az akkuzatóriusban.

Ebben a megvilágításban azt mondhatjuk, hogy Anglia büntetőeljárása teljesen eltér a francia, belga és a német modelltől. A különbség a tárgyaláson a legnyilvánvalóbb. A kontinentális tárgyaláson elnöklő bíró a tárgyalás kezdetén kikérdezi a vádlottat a vád tárgyáról, majd ezt követően lefolytatja a bizonyítási eljárást, amely keretében időközönként újra nyilatkoztatja a vádlottat. A vádlottnak személyesen kell válaszolnia, akkor is, ha ügyvédje van. Habár elviekben a vádlottat megilleti a hallgatás joga, nem tesz jót az ügyének, ha nem önmaga tár a bíróság elé bizonyos tényeket.

³⁰³ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 22. p.

³⁰⁴ HAMSON, C.-VOUIN, R.: *Le Procès pénal en Angleterre et en France*. RIDP 23, 1952. 177-190. p.

Angliában és Walesben ez teljesen másképp működik. Miután a vádlottat nyilatkoztatják a vádról, ezt követően nem tesznek fel neki több kérdést egészen a tárgyalás végéig, amikor választás elé kerül, hogy további bizonyítékokkal szolgál (tanúvallomást tesz), vagy hallgat. Ha a hallgatást választja, sem a bíró, sem az ügyész nem intézhet több kérdést hozzá.

3.5. A bíróság aktív/passzív szerepe

Számos szakember számára a kétféle eljárás közötti lényeges különbséget az adja, hogy a bíróság aktív vagy passzív szerepet játszik-e.³⁰⁵ Az inkvizitórius rendszerben hagyományosan a bíróság kötelessége az, hogy aktívan részt vegyen az igazság kiderítésében.

Az akkuzatórius rendszerben a tényállás feltárása és a bizonyítékok szolgáltatása – szemben az inkvizitórius eljárással – nem a bíróság, hanem a felek feladata. Az ügyész kötelessége, hogy a vádanyagot összegyűjtse, és a terhelt feladata, hogy a bíróság elé terjessze a lehetséges felmentéshez szükséges bizonyítási eszközöket. A bíró szerepe az eljárásban, hogy egyfajta „választottbíró” funkcióban ügyeljen arra, hogy a felek az eljárási szabályokat a jogvita tisztázása során betartsák.³⁰⁶ Az akkuzatórius eljárásban a bíróság szerepe arra korlátozódik, hogy az ügyész, illetve a védelem által felmutatott bizonyítékok alapján döntsön arról: az eljárás során bebizonyosodott-e, hogy a vádlott követte el a vád tárgyává tett bűncselekményt. Ez más oldalról megközelítve azt jelenti, hogy az akkuzatórius rendszerben létezik a nyomozási és ítélezési funkció tiszta elhatárolása, míg az inkvizitórius rendszerben e kettő összemosódik.

Az egyik legfőbb különbség a két rendszer között tehát a bírónak a bizonyíték felhasználhatóságának megállapításában játszott szerepe. A *common law* országaiban, az akkuzatórius típusú rendszerekben a bíró a „befogadás” ellenőrzője: kapushoz hasonlítható szerepet játszik, hogy megakadályozza az irreleváns vagy félrevezető információk esküdtszék elé kerülését. Ezzel szemben a kontinentális jogrendszerek a „kimenet” ellenőrzésének formáját használják. *Margot* szerint az inkvizitórius rendszer bírót hagyományosan 3 vezérelv irányítja: a bizonyítékok szabadsága, az értékelés szabadsága, és a személyes meggyőződés.³⁰⁷ Az első két elv azt foglalja nagában, hogy a bírák belátásuk szerint szabadon fogadhatnak vagy utasíthatnak el bizonyítékokat, illetve szabadon mérlegelhetik ezeket, egészen addig, amíg az ilyen döntéseket megfelelően indokolják. Ennek eredményképpen, az európai kontinentális jogrendszerekben kevésbé volt szükség a bizonyíték megengedhetőségének kérdésében állásfoglalásokra, irányelvekre (mint például az USA-ban a *Frye* test, a Bizonyítékok Szövetségi Szabályozása és a *Daubert*-szabályozás.) Másrészt úgy tűnhet, hogy a kontinentális jogrendszereket inkább a bizonyíték jogi státusza (pontosabban az a kérdés: vajon hozzájuthatnak-e olyan módon, ami nem ütközik törvénybe) érdekli, mint annak érvényessége és megbízhatósága.³⁰⁸

³⁰⁵ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 25. p.

³⁰⁶ GEISLER, M.: 14. p.

³⁰⁷ MARGOT, P.: *The role of the forensic scientist in an inquisitorial system of justice*. Science and Justice 38, 1998. 71-73. p.

³⁰⁸ BROEDERS, T.: *The forensic expert in an inquisitorial system*. in: In: Koppen, P.- Penrod, S. (eds): *Adversarial versus Inquisitorial Justice*. Kluwer Academic, New York. 2003. 247. p.

Ebben az értelemben valóban elkülöníthetjük az angol büntetőeljárást a francia, a belga és a német modelltől. Olaszország korábban a francia tradíciót követte, ma pedig az angol, illetve amerikai *common law* irányába halad.

A francia, német és belga büntetőeljárás számos konkrét aspektusa ezt tisztán jelzi. Először is, a kontinentális büntető eljárásjogi törvénykönyvek rendelkezéseket tartalmaznak a bíróság igazság-felderítési kötelességéről. Erre a klasszikus példa a német *Strafprozeßordnung* 244.§ II-a, amely a bíróságok számára előírja, hogy az igazság keresése során ki kell terjeszteni a bizonyítás körét valamennyi, az érdemi döntés meghozatalához szükséges bizonyítékokra. Másodsorban, ezekben az országokban nincs vádalku, illetve az ügyészség sem élhet a bíróság felé olyan indítvánnyal, hogy mentse fel a vádlottat vagy szüntesse meg az eljárást. Harmadsorban, a francia, német és belga bírósági tárgyaláson a vádlott és a tanúk kihallgatását általában nem az ügyész, illetve a védőügyvéd végzi, hanem az elnöklő bír. Negyedsorban, az ügy bizonyításának számos fontos eszköze a bíróság, és nem a vád vagy a védelem kezében van, így például a szakértők bevonásáról való döntés. Az ötödik elem pedig az, hogy a tárgyalást megelőző eljárásért felelős francia vagy belga bíró nem passzív, nem pusztán a rendőrség vagy ügyészség megkereséseire reagál, hanem aktív: a „vizsgálóbíró” dönt arról, hogy mi legyen az eljárásban a következő lépés.

Ezt a megkülönböztetést azonban nem szabad eltúlozni. Bár az angol bíró nem olyan aktív, mint a kontinentális társa, de azért nem is teljesen passzív. Angliában bizonyos körülmények közt megengedik, sőt el is várják a bíraktól, hogy beavatkozzanak olyan esetekben, amikor az eljárás téves tényfeltáráshoz, és ennek következtében igazságtalansághoz vezetne. Például, ha a vádlott megpróbálna beismerő vallomást tenni, de közben továbbra is ártatlanságát bizonyítja, akkor a bíróság köteles elutasítani az ilyen kétértelmű vallomást, és folytatni az eljárást. Vagy ha a védelem és a vád kialakít egy „közös változatot”, ami alapján a bíróság ítélezhet, de ez a változat életszerűtlen, akkor a bíróság saját nyomozást folytathat le. Végül, az nagyrészt a feleken múlik, hogy milyen bizonyítékokra támaszkodnak, de a bíróságnak diszkrecionális joga van arra, hogy további tanúkat idézzon meg. Ezt elvileg el is várják tőle a vádlott védelmében az igazságtalanság megelőzése érdekében.

Mindazonáltal az amerikai büntetőeljárástól nem idegen teljes mértékben az inkvizitórius forma, mint ahogyan azt a vádalku példája mutatja. A terhelt bűnössége beismerésénél a bírónak meg kell bizonyosodnia arról, hogy a „*guilty plea*” önkéntes és az adott ügyben indokolt. Ez azt a következtetést vonja maga után, hogy a büntetőeljárás az igazság keresése közben nem kerülheti el, hogy a bíróságnak legalább bizonyos inkvizitórius kompetenciákat meg hagyjon.³⁰⁹

3.6. A vádalku

A *common law* jogászok általában megdöbbennek azon, hogy a kontinentális büntetőeljárásban nem létezik vádalku. Még ha a vádlott a bűnösségre kiterjedő, teljes körű, tényfeltárázó beismerő vallomást tesz is, a bíróságnak akkor is be kell szereznie a többi ellene szóló bizonyítékot. A *common law* jogász számára ez azt a nyilvánvaló kérdést veti fel, hogy „Miért is van ez így?”. A válasz részben az, hogy ha nem létezik vádalku, akkor lennie kell más olyan jogintézménynek, amely egyértelmű esetekben biztosítja a

³⁰⁹ GEISLER, M.: 182. p.

gyors eljárást, mint például Németországban a „Büntetőparancsos eljárások” („*Strafbefehlsverfahren*”). A válasz második részéhez pedig az tartozik, hogy habár Németországban, Belgiumban, Franciaországban nem létezik vádalku, viszont a bíróság a gyakorlatban jóval felületesebben vizsgálja meg a bizonyítékokat azon esetekben, amikor a vádlott beismeri a tettet, mint amikor tagadásban van.

Ha nincs vádalku, akkor ebből logikusan következik, hogy nem létezik csökkentett büntetés, ami a beismerő vallomás, vágy a vád és a védelem között kötött alku miatt kapott engedmény. A kontinentális büntetőeljárásban azért létezik ehhez hasonló gyakorlat, bár a kontinentális jogászok véleménye megosztott a vádalku és az ezzel összefüggő egyéb jogintézmények hasznosságában. Számos jogász úgy tartja, hogy mind a vádalku, mind a csökkentett büntetés összeférhetetlen az igazságossággal.³¹⁰

3.7. A jogorvoslat

A kontinentális büntetőeljárás az angolhoz viszonyítva jobban készen állt a jogorvoslat elvének befogadására. Angliában régen az esküdszék hatalmazták fel arra, hogy közvetítse az istenítéletet próbák segítségével, és mivel Isten ítéletéről volt szó, az csak helyes lehetett. Végül 1997-ben sokak ellenzésére és nagy nehézségek árán elfogadták azt, hogy aki ellen vádat emeltek, annak joga van fellebbezni az igazságtalan vagy túlzott ítélet ellen. Később a fellebbező vádlottól azt is megkövetelték, hogy hivatkozzon valamilyen jogorvoslati alapra, így például a tárgyalás alatt elkövetett eljárásjogi hibára.³¹¹

A kontinentális Európában hagyományosan létezett már a kétszintű igazságszolgáltatás elve (amely alapja, hogy az ügy áttekinthetőségének intézményét az igazság automatikusan megköveteli), így gyorsan elfogadták a fellebbezés intézményét. *Damaska* szerint ez valószínűleg abból ered, hogy a kontinentális eljárás jellege inkább folyamatos volt, és nem egyszeri alkalom; illetve abból, hogy az ítélkező testület hierarchikusan szervezett hivatásos bírákból állt, és nem olyan emberekből, akik mással is foglalkoznak, és akik időszakonként csak úgy „beesnek” egy-egy tárgyalás lefolytatására.³¹² A kontinentális koncepcióban van valami közös a büntetőeljárás és a bürokrácia által kezelt igazgatási kérdések között – mindkettő olyan eljárás, amelyben természetes, hogy eggyel feljebb lehet lépni, ha nem kielégítő döntés születik. Ezért általános a kontinentális Európában az elftélt jogorvoslati joga.

Első ránézésre ez liberálisnak tűnhet az angol jogászok számára. De ami ennél kevésbé szabadelvű számukra az a tény, hogy nemcsak a vádlottnak, hanem az ügyésznek is biztosítva van a jogorvoslat joga.

Ezen felül a kétszintű igazságszolgáltatás elve alól fontos kivételek is vannak. Amikor a kontinentális rendszer a francia forradalom idején bevezette az esküdszék intézményét, onnan nem volt lehetőség fellebbezni. Ez hatotta át a kontinentális büntetőeljárást majd egy évszázadon át, majd ezt követően megjelent az esküdszék ítélete elleni fellebbezés lehetősége azokban az országokban, amelyek eredetileg létrehozták az esküdszék intézményét. Franciaországban az esküdszék ítélete ellen sokáig nem létezett

³¹⁰ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 27. p.

³¹¹ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 28. p.

³¹² DAMASKA, M.: *The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process*. Yale University Press, New Haven. 1986.

jogorvoslat, Belgiumban pedig a mai napig nincs. Németországban szintén nincs lehetőség a magasabb szintű büntető fórumok elsőfokú döntése ellen jogorvoslatra.

A döntés elleni jogorvoslat hiánya nem azt jelenti, hogy a döntés egyáltalán nem lenne vitatható. Az angol jogász számára a jogorvoslat szó egy összetett fogalom, ami a döntésnek az ügy érdemében való támadását kombinálja a nem megfelelő eljárás miatti követeléssel. A franciák ezt a két dolgot elkülönítve tárgyalják. Az elsőfokú döntés ügy érdemében történő vitatását fellebbezésnek („*appel*”) hívják, míg azt az eljárást, amelylyel valamelyik fél a döntést eljárásjogi vagy anyagi jogi hiba miatt támadja, és ezáltal az ítéletet érvényteleníti, megsemmisítésnek („*cassation*”) nevezik. Még azokon a francia, belga és német bíróságokon is, ahol az elítélés és felmentés ellen nincs jogorvoslati lehetőség, mind az ügyész, mind a védelem jogosult a megsemmisítő eljárás segítségül hívására. Ez pedig az alapítélet hatályon kívül helyezését, és új eljárás megindítását eredményezi.³¹³

3.8. A hatóság tagjainak jogállása

A Királyi Ügyészség Angliában és Walesben egy viszonylag új és egyszerűen szabályozott intézmény. Az ügyész a nyomozás alatt a rendőrséget nem utasíthatja. Mivel a Királyi Ügyészség kevés emberrel kénytelen dolgozni és saját nyomozati hatáskörrel nem is rendelkezik, a nyomozás továbbra is kizárólag a rendőrség hatáskörébe tartozik, ami a Királyi Ügyészség nagyon erős rendőrség általi függéséhez vezetett.³¹⁴ A Királyi Ügyész megjelenését követően 15 évig (2000-ig) nem volt jogosult a súlyos bűncselekmények elkövetőivel szemben a bíróságon a vád képviselőjére sem. A királyi ügyészek jogállásukat tekintve köztisztviselők, akik semmilyen mentességet nem élveznek.³¹⁵

A kontinensen (ahogyan Skóciában is)³¹⁶ az ügyészi hivatal régóta létezik, és a státusza is jelentősen magasabb. Az ügyész a nyomozás alatt utasításokat adhat a rendőrség számára; és nem a rendőrség, hanem ő az, aki a vádemelésről dönt. Az ügyészek rutinszerűen képviselik a vádat a bíróság előtt, és számukra elképzelhetetlen lenne az, hogy egy *barristert*-t fogadjanak fel a feladat ellátására. Franciaországban, Belgiumban és Olaszországban élvezhetik az ügyészek az úgy nevezett „ügyészi és bírói jogállást”, amely azt jelenti, hogy számos tekintetben a bírákkal azonos elbánás alá esnek. (Franciaországban, Belgiumban és Olaszországban az ügyészeket és bírákat egy csoportba sorolják: a „*la magistrature*”-be Franciaországban és Belgiumban, illetve a „*la magistratura*”-ba Olaszországban.) Mindhárom országban mindkét csoport tagjait kezdetben együtt válogatják ki és együtt képzik, – Franciaországban egy speciális „bíróiskolában”, az *Ecole nationale de la magistrature*-ben.

Az angol jogászok számára ez ijesztően hathat, ugyanis attól tartanak, hogy túl sok professzionális szolidaritás alakul ki a bírák és ügyészek között.³¹⁷ Ezek a félelmek a kontinensen is megjelennek kritikák formájában. A bizalmi oldalt tekintve, abból az elgondolásból adják az ügyészek számára az „ügyészi és bírói jogállást”, hogy ezzel biztosítsák az arra alkalmas emberek kiválasztását, és a megfelelő professzionális színvo-

³¹³ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 29-30. p.

³¹⁴ ROXIN, C.: (25. Auflage.) Verlag C.H.Beck, 1998. 542. p.

³¹⁵ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 30. p.

³¹⁶ REID, W.: *The origins of the procurator fiscal in Scotland*. *Juridical Review* 154, 1965.

³¹⁷ MÜLLER, P.: *Ensuring the right to effective counsel for the defense in the Federal Republic of Germany*. *International Review of Penal Law* 755, 1992.

nal, elfogulatlanság és tárgyilagosság fenntartását a vád képviselője során. Az olasz ügyészek magas státusza egyértelműen szerepet játszott a vizsgálóbíró olasz megfelelőjének az eltörlésében, és abban, hogy az ehhez kapcsolódó felelősség nagy részét ők kapták meg – ez elősegítette az ugyanilyen típusú reformot Franciaországban is.

A *rendőrség szervezete és jogállása* Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban és Németországban számos tekintetben eltér az angoltól. Angliában és Walesben jelenleg 43 különböző, helyileg szervezett és irányított rendőri hatalom létezik. A kontinensen ezzel ellentétben az a tendencia, hogy a rendőri erőket nemzeti alapon szervezik. Franciaországban két nemzeti erő működik párhuzamosan – a belügyminisztérium irányítása alatt működő nemzeti rendőrség és a védelmi minisztérium szárnyai alatt tevékenykedő csendőrség –, ezt a két fő szervezetet számos helyi rendőri erő egészíti ki a nagyobb városokban. Nagyjából hasonló megoldás létezik Olaszországban is, Németországban viszont a rendőri erőt a különböző landok szervezik. Ami pedig a rendőrség jogállását illeti, az egyik különbséget az jelenti, hogy a nyomozás során az ügyész irányítása alapján járnak el. A második különbség pedig az, hogy – Angliával ellentétben, ahol nagyjából minden rendőri hivatalnak hasonló hatalma van – a kontinensen a nyomozás során eltérő hatáskörrel felruházott rendőri egységek járnak el.³¹⁸

A *hivatásos bírakat* Angliában és Walesben, mint ahogy a többi *common law* országban is, a sikeresen praktizáló ügyvédek sorából választják ki. Ennek eredménye egy – elsősorban középkorú férfiakból álló – professzionális bírói testület. Ezzel szemben a kontinentális Európa országaiban létezik ún. bírói pályafutás. Aki bírót akar lenni, az a jogi egyetem befejeztével oda jelentkezik; ezt követi egy képzési időszak, ami Franciaországban speciális bentlakásos kollégiumban, az *Ecole nationale de la magistrature*-ben történik. Ezt követően a kontinentális bíró megkezdí pályafutását, kezdetben alacsony beosztással, ahonnan remélhetőleg hamar feljebb jut. Ennek eredményeként a kontinentális bírói testület átlagban jóval fiatalabb, mint az angol és a walesi.³¹⁹

A bírák kiválasztásának eltérő módja egyéb különbségekhez is vezet. Egyike ezeknek, az ügyvédi kamara és a bírói testület között fennálló kapcsolat. Az angol bírák és ügyvédek általában jól kijönnek egymással, és az ügyvédek rendszerint tisztelettel fordulnak a bírák felé – ami a kontinensen nem mindig jellemző. Ugyanakkor a sikeresen praktizáló középkorú ügyvédek sorából való kiválasztás költséges metódus, és valószínűleg igaz az, hogy ezt a költséges rendszert csak Angliában és Walesben lehet fenntartani, mivel – ellentétben a kontinentális Európával – a büntető ügyek több mint 90 %-a laikus magisztrátus bírák előtt folyik, akik szolgálatukat ingyen végzik és nem rendelkeznek jogi képesítéssel.³²⁰

3.9. A büntetőeljárások gyorsasága és az előzetes letartóztatás

Habár az angol büntetőeljárás különböző hiányosságai az Emberi Jogok Európai Bíróságának olykor marasztaló ítéleteihez vezettek, mégsem született egy marasztaló ítélet sem az Emberi Jogok Európai Egyezményének 6(1) cikkelye szerinti ésszerű határidő túllépése tárgyában. Ezzel éles ellentétben áll a kontinentális rendszerek gyakorlata (beleértve Franciaországot, Németországot és Olaszországot), ugyanis legalább egyszer

³¹⁸ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 32. p.

³¹⁹ VOLKMANN, T.-SCHLUCK: *Continental European criminal procedures: true or illusive model?* 1981. American Journal of Criminal Law 9.

³²⁰ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 33. p.

mindegyik országot elmarasztalták már ilyen probléma miatt – Olaszországot többször is. Angliában általában gyorsabban zajlanak le a büntetőeljárások, mint a kontinensen. Különösen igaz ez a komoly és bonyolult ügyekre, amelyek gyorsabban végig futnak az igazságszolgáltatás gépezetén Angliában, és a jogorvoslatra is rövidebb határidők állnak rendelkezésre.

A büntetőeljárás elhúzódásának oka a kontinensen részben az, hogy az igazságszolgáltatási rendszer túlterhelt, másrészt bizonyos területeken a bürokrácia eredménytelensége okolható. A bonyolultabb esetek alapos előkészítő szakot, nyomozási munkát feltételeznek, amely szükségszerűen időt igényel. Ennek következtében senki nem várja el igazán, hogy a komolyabb ügyek olyan gyorsan nyerjenek befejezést, mint Angliában.

Ugyanakkor az angol büntetőeljárás súlyos hiányossága, hogy a tárgyalást megelőző szakasz nem elég precízen szabályozott ahhoz, hogy biztosítsa a komolyabb esetekben minden bizonyíték előzetesen elvégzett, pontos vizsgálatát. Anglia leghíresebb igazságtalan ítéletei komoly ügyeket érintettek, és a bizonyítékok sokkal alaposabb vizsgálata volt az, ami végül az ítéletek hatályon kívül helyezéséhez vezetett. Valószínű, hogy ilyen vizsgálatra már a tárgyalást megelőzően sor került volna, ha az ügy a tárgyalást megelőző szakaszban egy lelkiismeretes vizsgálóbíró kezében lett volna. (*Stephen Kisko*-t például tévesen ítélték el gyilkosság miatt, mivel a rendőrség eltussolta azt a bizonyítékot, amely alapján ő nem követhette el a bűncselekményt, – azt a bizonyítékot, amelyet azért hagytak figyelmen kívül, mert ellentétben állt a vádlott vallomásával. Bármelyik kontinentális igazságszolgáltatási rendszer hosszadalmas tárgyalást megelőző szakasza napvilágra hozta volna ezt a bizonyítékot, amelyet az angol rendőrség képes volt eltussolni. Míg a *common law* jogászok jogosan lepődnek meg annak hallatán, hogy Olaszországban 16 évbe telt, mire egy büntetőeljárás befejeződött, addig a kontinentális jogászokat az angol vádlottak súlyos bűncselekmény elkövetése miatti gyors és téves elítélése, és csak 16 évvel későbbi hatálytalanítása (ld. *Kisko* esete) döbbenetete meg.)³²¹

Az elhúzódó tárgyalás elleni érv pedig az, hogy a kontinensen ezen időszak alatt a vádlottaknak előzetes letartóztatásban kell lenniük. A helyzetet tovább rontja, hogy számos kontinentális országban – különösen Franciaországban – a bíróságok kevésbé hajlandóak óvadék ellenében szabadlábra helyezni a vádlottakat.

Ez azt jelentené, hogy a kontinensen lévő vádlottak gyakran több időt töltenek előzetes letartóztatásban a tárgyalásra való várakozással, mint az angolok, akiknél létezik a kontinensen ismeretlen „*habeas corpus*” intézménye. Angliában azonban a „*habeas corpus*” nem egy törvényes mechanizmus, amellyel a szükségtelen őrizetben tartást kontrollálják. Első ránézésre valóban hasonlóknak tűnik az előzetes fogvatartás törvényes gépezete Angliában és a kontinensen. Mindkét esetben az őrizetet bíró rendeli el, és csakis akkor, ha az előírt feltételek, okok közül egy is fennáll, így például, hogyha a szökés, vagy a tanúk befolyásolásának, megfélemlítésének veszélye forog fenn. Továbbá mindkét rendszerben a bíró ítélete megfellebbezhető. Viszont a magyarázat részét képezi az is, hogy míg Angliában a vádlott őrizetbe vételéről a nyomozástól független bíró dönt, addig Franciaországban és Belgiumban eredetileg a vizsgálóbíró – akinek funkciója elvileg a nyomozás vezetése. Egy vizsgálóbíró számára kényelmes, ha a „nyomozás tárgya” kéznél van, illetve a vádlott együttműködése céljából rágyakorolt hatásként is felhasználható az előzetes letartóztatás. Franciaországban a büntető eljárás-

³²¹ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 34. p.

jog reformjával kapcsolatos viták főként az előzetes letartóztatás mértékének csökkentése köré csoportosultak, illetve sok értekezés folyt a vizsgálóbíró szerepéről, arról, hogy el kellene tőle venni és független kezekbe adni az óvadék ellenében történő szabaddalára helyezés döntési jogát. Ez végül meg is történt a 2000 júniusában hatályba lépett módosítással.³²²

3.10. A sértett joghelyzete

Az angol büntető eljárásjogban a sértettnek nincs speciális státusza. Mint minden állampolgárt, őt is megilleti a jog a magánvád képviselőjére. Viszont ha így dönt, az államtól nem számíthat segítségre, és a magánvád jogintézménye tele van komoly veszélyekkel, beleértve azt a kockázatot, hogy a Közvádi Vezető (*DPP*) átveszi, majd elejti a vádat; illetve, ha a vádlottat felmentik, akkor az eljárás költségeit neki kell viselnie. Ha a rendőrség és a Királyi Ügyészség (*CPS*) úgy dönt, hogy eljárást indít, akkor a sértettnek nincs joga ehhez csatlakozni.

A kontinentális rendszerben a sértettnek lényegesen több joga van (legalábbis elvileg); Franciaországban és Belgiumban a sértett (fő)magánvádlóvá is válhat.

Habár a sértett helyzete elvileg jobb a kontinensen, mint Angliában, vitatható kérdés, hogy mennyivel. Vegyük a polgári jogi igények kérdését. Angliában a sértett nem jogosult a bíróságtól kártérítést kérni. Ezzel szemben a kontinensen az odaítélt összegek rendszerint alacsonyok, mert figyelembe veszik a vádlott fizetési képességét. Másfelől, míg egy francia vagy belga bíróság a vádlottal szemben megítéli a magánfél kártérítési igényét, ott a magánfélnek lesz az a hálátlan feladata, hogy fizetésre bírja az elítélt vádlottat, addig Angliában a kártérítési ítéleteket automatikusan az a bírósági gépezet hajtja végre, mint a vádlott által fizetendő egyéb eljárási költségeket is.³²³

4. Közellítés, távolodás

Az előzőekben bemutatásra került, hogy az európai igazságszolgáltatási rendszerek milyen közös- és eltérő jellemvonásokat mutatnak. A továbbiakban a rendszerek egymásra gyakorolt hatását, illetve a rendszerek közötti közellítés/távolodás kérdését vizsgáljuk. Előre bocsátjuk azonban, hogy a bemutatás nem teljes körű, mivel a vonatkozó nemzetközi jogi dokumentumok és intézmények (Emberi Jogok Európai Nyilatkozata és az Európai Unió) feldolgozása meghaladja jelen tanulmány kereteit.

4.1. Az írásbeli bizonyítékok térnyerése

Napjainkban ha egy angol bíróság lefolytat egy eljárást, akkor általában már ott is inkább az írásos bizonyítékokat alkalmazzák, mint a szóbelieket. Egy angol tárgyaláson a bíróság akár egész napot eltölt a vádalkuval való „küzdélemmel”, anélkül, hogy hallana bármilyen tanúvallomást erre vonatkozóan, ezért úgy érezhetjük magunkat, mintha egy párizsi büntető bíróságon lennénk.

³²² DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 36. p.

³²³ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 36-37. p.

4.2. A jogorvoslathoz való jog

Egy további fontos szempont, amiben az angol büntetőeljárás közelített a kontinentális tradícióhoz, ez a büntetőügyekben történő fellebbezés. A jogorvoslati jog – ahogyan az korábban bemutatásra került – történetileg idegen jogintézmény volt a *common law* jogrendszerben, de mára már létezik.

A magisztrátus bírák (*Magistrates Court*) döntése ellen a Királyi Bírósághoz (*Crown Court*) lehet fellebbezni, jogkérdésben pedig (*appeal by case*) a Legfelsőbb Bírósághoz. Az esküdtszék ítélete ellen csak az elítélt nyújthat be fellebbezést a Londoni Fellebbviteli Bíróság büntető kollégiumához (*Court of Appeal*); törvénysértésre alapított fellebbezés esetén ez a jog korlátlan, a tényállás megállapítása és a büntetés kiszabása miatti jogorvoslati kérelem csak bírói engedéllyel lehetséges. (Általában a fellebbviteli bíró adja ezt meg.) A Fellebbviteli Bíróság döntése ellen a vádló vagy a vádlott kivételesen további fellebbezéssel fordulhat a Lordok Házához. A Lordok Háza a legfelsőbb jogorvoslati szerv, ahol őt „*Law Lords*” dönt az eléje kerülő ügyekben.³²⁴

A fellebbezés során érvényesül a *favor defensionis* elve: az esküdtszék felmentő ítéletét egyáltalán nem lehet felülvizsgálni. Az első fokon eljáró bíróság súlyos eljárás szabálysértése esetén pedig másodfokon felmentő ítéletet kell hozni. Ezt az az elképzelés alapozza meg, miszerint a vádlottól nem lehet elvárni, hogy újabb eljárás alá vesse magát. Az esküdtszékhez történő visszautalásra azonban sor kerülhet, ha a vádat – új bizonyíték előkerülése miatt – felfüggesztik.

Perújítási eljárást az angol jog nem ismer. Ehelyett az elítélt a Belügyminisztériumhoz fordulhat az ügye újbóli, a fellebbviteli Bíróság általi megvizsgálását kérve vagy pedig hogy az ítélet végrehajtását kegyelmi úton függeszték fel.³²⁵

4.3. A vádlott eljárási pozíciójának javítása

Az utolsó szempont, amelyet a történeti áttekintésnél meg kell említeni az, hogy számos – a kontinentális és az angol büntetőeljárásban a francia forradalom óta bekövetkezett – változást hasonló aggodalmak generáltak, és bizonyos fokig hasonló megoldásokhoz vezettek.

Ezek közül az egyik legfontosabb a vádlott joghelyzetének javítása volt. E körben általános mozgalom alakult ki a *vádlott jogi képviselőhöz és tanácsadáshoz való megfelelő hozzáféréseinek biztosítására*. Az angol büntetőeljárásban nagy változást jelentett egy régóta fennálló azon szabály eltörlése – először a gyakorlatban, majd 1836-ban a Parlament által is –, amely szerint a bűncselekmény elkövetésével vádlottak számára nem engedték meg a tárgyaláson az ügyvédi képviselőt. Mostanában Nyugat-Európa szerte vitatott kérdés, hogy megengedjék-e a gyanúsítottaknak az eljárás előkészítő szakaszaiban a jogi segítségben való részvételét, különös tekintettel a rendőrségi kihallgatások során való ügyvédi részvételre. Németország és Olaszország voltak az elsők, amelyek biztosították ezt a jogot (Németország 1964-ben, Olaszország 1971-ben), ezt követte Anglia és Wales 1984-ben, és Franciaország 9 évvel később 1993-ban. Egyedül Belgium tagadja e jogot hivatalosan még a mai napig. Hasonlóképp általános mozgalom indult a vádlott információhoz való jogaiért is. Angliában az a mozgalom, amely azt kö-

³²⁴ SPAETGENS, M.: *Das Strafprozessuale Akteneinsichtsrecht: Die deutsche und englische Perspektive*. Loges Verlag Berlin, 2000. 78. p.

³²⁵ ROXIN, C.: 1998. 543. p.

vetelte, hogy az ügyész fedje fel „az ügyben fel nem használt anyagot”, végül az 1996-os Büntetőeljárás és nyomozati törvényhez vezetett, amellyel párhuzamosan Franciaországban változások sorozata zajlott, amelynek eredményeként megengedték a védőügyvédeknek a jegyzőkönyvekhez való széleskörű hozzáférést.³²⁶

Ami a vádlottaknak nyújtott garanciák növelését jelenti, szólnunk kell a büntetőbíró-ságok növekvő munkaterhéről és az ezáltal keesedelmekről. Bizonyos mértékig emiatt is kerestek a különböző igazságszolgáltatási rendszerek hasonló megoldásokat, amelyek egyre inkább közelítettek egymáshoz. Mégis Németországban és Olaszországban az irányadó elv a „hivatalbóliság” maradt: a hatóságokat arra kötelezik, hogy minden olyan cselekmény elkövetője ellen indítsanak eljárást, akivel szemben a szükséges bizonyítékok rendelkezésre állnak, és fő szabály szerint nincs mérlegelési jogok (ellentétben Angliával, Walesszel, Franciaországgal és Belgiummal). Bár Németországban a törvény most már hivatalosan is mérlegelési lehetőséget biztosít az ügyész számára, hogy ejtse bizonyos ügyeket, és Olaszországban is alkalmaznak néha a túlterhelt ügyészek hasonló gyakorlatot.³²⁷

Hasonlóképpen kialakult egy tendencia, amely a komoly ügyek megoldására hivatott lassú és bonyolult (rendes) eljárások kikerülését célozta, és a munka egyre nagyobb részét áttérte a gyorsabb és rövidebb (külön) eljárásokhoz, amelyeket eredetileg a kisebb ügyek intézésében alkalmaztak. Ahogyan az angol bíróságon az esküdtzéki eljárás kivételes lett, úgy Franciaországban az ügyek egyre kisebb hányadát folytatták le a hagyományos úton, a vizsgálóbírói nyomozással. Ez a folyamat csökkenti a perelhúzódá-sokat, ami kétség kívül előnyös, viszont a büntetőeljárás bonyolultabb formáinak elke-rülése nem a vádlott javát szolgálja. Ezek a nehezebb eljárási formák több garanciát biz-tosítanak számára az igazságtalan elítéléssel szemben. A kívánalom nyilvánvalóan a vádlottak *fair* kezelése, és a büntetőeljárás gyors és gazdaságos megoldása.³²⁸

5. Büntetőeljárás- jogelméleti megközelítésben

A büntetőeljárás, illetve az igazságszolgáltatási intézmények ideális prototípusával *M. Damaska*, az Amerikában dolgozó volt jugoszláv jogtudós foglalkozott behatóan; az elmúlt években ő írta a legjelentősebb cikkeket a büntetőeljárás rendszerek összehason-lító jogi témakörében. Sok elemző kínált „új perspektívákat”³²⁹ vagy semleges összeha-sonlító módszereket³³⁰ a kutatási területen, melyen hosszú ideig dominált az elavult inkvizitórius/akkuzatórius polaritás. Ezzel a hagyományos megközelítéssel hagyott fel *Damaska*, előtérbe helyezve a bírósági tárgyalás jelentőségét. *Damaska* szerint minden alternatív kísérlet a büntetőeljárásokban fellelhető különbségek feltárására illuzórikus és sematizált.³³¹ Ehelyett, munkáiban mindvégig ragaszkodott az igazságszolgáltatás *fel-építésének* fontosságához.

³²⁶ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 18-19. p.

³²⁷ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J.(ed): 19. p.

³²⁸ DELMAS-MARTY, M.-SPENCER, J. (ed): 19-20. p.

³²⁹ REINMANN, M.: *Review of Damaska „The Faces of Justice”*. American Journal of International Law 82, 203-208. p.

³³⁰ NIJBOER, J.: *The American Adversarial System in Criminal Cases: the Backside of L.A. Law*. in: Nijboer, J.(ed): *Beweisprobleme und Strafrechts-systeme. Proof and Criminal Justice Systems*. Peter Long, Frankfurt am Main. 125-164. p.

³³¹ DAMASKA, M.: 6-8.p.

Két hosszú tudományos munkájában, 1973-ban³³² és 1975-ben,³³³ *Damaska* javasolta a szervezeti modellek összehasonlítását, melyeket ő „hierarchikus” és „alárendelt” kifejezésekkel illetett, meggyőzően alátámasztva azt, hogy az eljárás természetét annak az intézménynek a jellege határozza meg, amely azt működteti. A „hierarchikus” hatóság egy olyan piramisra hasonlít, mely körültekintően rangsorolt hivatalnokokból áll; ezzel szemben az „alárendelt” hatóság a laikus résztvevők horizontális elrendezése, akik társadalmi autoritásukat az igazságszolgáltatási rendszeren kívülről eredeztetik. *Damaska* megkísérelte összekapcsolni a két ellentétes igazságszolgáltatási rendszert az államformák elemzésével: a két igazságszolgáltatási irányzat (hierarchikus és alárendelt) két különböző típusú államforma szempontrendszerét („konfliktuskezelő” és „vezérelvkövető”) mutatja.

Damaska hierarchikus rendszerekről alkotott koncepcióját a tisztviselők rideg hivatásossága jellemzi, akik egy piramis alakú hierarchikus rendszerbe rendeződnek.³³⁴ Ez a hierarchia a büntető igazságszolgáltatás terén magában foglalja a rendőrséget, a vádhatóságot és a bírói testületet,³³⁵ mindenkit, aki rangsorolható. A központi hatalom felülről eredeztethető, ez halad lefelé a különböző szintek felé; a rendszert a tisztségviselők és egyes szintek közötti hatalmas egyenlőtlenések jellemzik.³³⁶ Ezt az igazságszolgáltatási rendszert kidolgozott fellebbezési hálózat, minimális laikus részvétel, bizalom egy teljes írásbeliségen alapuló eljárásban, és a „közszolgálat” ideológiáján alapuló hivatalnoki kar jellemzi. A tisztségviselők hivatásosak és hosszú időn keresztül hivatalban maradnak, ezáltal a rutin, a személytelenség és az intézményi hatalom erőteljes benyomását keltik. Az egységesség és a szabályok betartása kulcsfontosságú a döntéshozatalban, ezáltal a szakmai szempontok elsődlegesek, melyek előtérbe helyezik a következetességet, a jogszolgáltatás társadalmi vagy politikai célkitűzései helyett. *Damaska* ezt „ésszerű törvényességnek” nevezi. A tárgyalás mindössze egy rész az elhúzó, folyamatos eljárásban, melyet a *dossier* (akta), a kollektív emlékezet döntő eszköze, tart össze:

„Mint a legszélesebb folyó mellékfolyói, az alsóbb szintű hivatalnokok által tárolt iratokat vegyítik a felettesek által felőlelt iratokkal.”³³⁷

Az alacsonyabb rangú hivatalnokok által összeállított rövid beszámolók és összefoglalók megóvják feletteseiket attól, hogy elveszenek az ügy részleteiben, és lehetővé teszik számukra, hogy átfogó képet kapjanak az eljárásról. Ebben a közszolgálati mentalitásban a diszkrecionalitás nem megengedett.

Damaska műve a *weberi* bürokrácia képét vetíti. Sajnos azonban *Damaska*-nak nem sikerült megfelelően kifejteni a hivatalnokokról, az intézményekről vagy a hatalmi ideológiákról alkotott felfogását. A különböző hivatalnoki csoportokban található eltérő társadalmi osztályokat és kapcsolatokat nem elemzi, ahogyan az ügyvédek szerepét sem. Ehelyett történelmi vagy teoretikus példák eklektikus kiválogatására hagyatkozik.

Damaska alárendeltségen alapuló rendszerről alkotott koncepciója még hiányosabb. Előíranyoz egy laikus, független döntéshozókból álló heterogén közeget, azzal a fenn-

³³² DAMASKA, M.: *Evidentiary Barriers to Conviction and Two Models of Criminal Procedure. A Comparative Study.* University of Pennsylvania Law Review 121(3), 1973. 506-589. p.

³³³ DAMASKA, M.: *Structures of Authority and Comparative Criminal Procedure.* Yale Law Journal 84(3), 1975. 480-544. p.

³³⁴ DAMASKA, M.: 1975. 483-509. p.

³³⁵ DAMASKA, M.: 1975. 502-506. p.

³³⁶ DAMASKA, M.: 1986. 19. p.

³³⁷ DAMASKA, M.: 1986. 50. p.

tartással, hogy hierarchikus rendszerben vannak elhelyezve, szakemberek segédkezésével, akik főleg támogató szerepet játszanak. Ezt a következőképpen írja le:

„Egy hivatal várományosa általában olyan személy lesz, aki már nyomot hagyott a társadalomban, egy olyan problémamegoldó személyiség, aki összhangban van a közösségi érdekekkel.”³³⁸

Ebben a rendszerben a szabályszerűség kérdése másodlagos a megfelelő problémamegoldás mögött. Bármilyen akta vagy írásos feljegyzés hiányában a tárgyalás lesz a döntéshozatal döntő színtere, és az egyedüli meghatározó esemény az eljárás során. Ebben a megközelítésben *Damaska* összekapcsolja Anglia és az Egyesült Államok esküdt-székeit és Anglia laikus magisztrátusi bírait³³⁹ az Egyesült Államok választott vagy rövid időre kinevezett bírósági hivatalnokaiival,³⁴⁰ valamint mindkét ország hivatásos bíráiival. Ezt az összeolvadást azonban nehéz indokolni. *Damaska* a továbbiakban kifejti, hogy a hivatásos szakemberek szerepe mindössze annyi, hogy gondoskodjanak az egyre növekvő számú laikusok támogatásáról, egyebekben ki vannak zárva a hatalomgyakorlásból.

Damaska szerint az angol-amerikai akkuzatórius rendszer ennek a modellnek a legjobb példája. Tesz azonban egy engedményt, miszerint Anglia jelentősen eltért ettől a modelltől,³⁴¹ nem ugyanazok az alapvető jellegzetességek a két rendszerben. Az angliai alárendelt modell kialakulása „spontánnak”³⁴² nevezhető, mely a „viszonylag kevés eljárásból”³⁴³ és a „tehetős rétegek közötti szoros hatalmi együttműködésből”³⁴⁴, valamint a „mindennapi ftéletek megközelíthetőségéből”³⁴⁵ ered. Hasonlóan, szerinte a francia hierarchikus modell a *Kapeting* dinasztia királyi hatalmának fejlődéséhez és a XVI-XVII. századi abszolútizmus kialakulásához köthető.

A probléma azonban az, hogy *Damaska* kijelentései és példái csupán nemzeti jellemzőkön alapulnak, és nem nyújtanak összefüggő elemzést az angol-amerikai vagy kontinentális társadalmi és politikai történelemtől. *Damaska* hangsúlyozza a történelmi fejlődés fontosságát, de nem ad meggyőző érveket ebben az összefüggésben. Írásai azt sugallják: lehetséges egy igazságszolgáltatási rendszerről megfelelő elemzést készíteni úgy, hogy elkülönítjük attól a társadalmi és politikai kontextustól, melyben kialakult, illetve működik. *Damaska* egy késői munkájában célul tűzte ki, hogy megoldásait különböző államformákhoz rendeli.³⁴⁶ Sajnos, ez esetben sem volt sikeres, mivel nem nyújtott meggyőző történelmi perspektívát, nem törekedett a határokon átfelölő általános rendszer-elmélet kialakítására, illetve nem ölelte fel az ideológiák különböző formáit, a hatalmi rendszerek struktúráit és sokszínűségét.

³³⁸ DAMASKA, M.: 1986. 17. p.

³³⁹ DAMASKA, M.: 1975. 512-513. p.

³⁴⁰ DAMASKA, M.: 1986. 24. p.

³⁴¹ DAMASKA, M.: 1986. 18. p.

³⁴² DAMASKA, M.: 1986. 42. p.

³⁴³ DAMASKA, M.: 1986. 41. p.

³⁴⁴ DAMASKA, M.: 1986. 38. p.

³⁴⁵ DAMASKA, M.: 1986. 42. p.

³⁴⁶ DAMASKA, M.: 1986.

6. Melyik rendszer a jobb? Hatályos jogösszehasonlító elemzés

Damaska elemzéseit tovább gondolva *Crombag* arra a kérdésre kereste a választ, hogy melyik rendszer a jobb. Szerinte a kérdés azért megválaszolhatatlan, mert a modellek közvetlenül nem ugyazt a célt szolgálják.

„*Habár mindkét rendszer végső célja az igazság szolgálata, az inkvizitórius modellben az igazság maga a közvetlen cél, míg az adverzális modell közvetlen célja a tisztességes játszma.*”³⁴⁷

Mivel a két rendszer az igazság különböző formáját és ideáját szolgálja, a rendszerek jellemzői több fontos szempontból eltérnek. Az eltérések egyértelműen kimutathatóak, ha a két legeltérőbb büntetőeljárásit rendszert: a hollandot és az amerikaiat vesszük górcső alá. (Hollandiát tartjuk Nyugat-Európa „leginkvizitóriusabb” országának, miközben az Amerikai Egyesült Államok a világ „legakkuzatóriusabb” jogállama.³⁴⁸)

Az amerikai és a holland büntetőeljárásit rendszer által szolgált igazságosság különböző formái mélyen gyökereznek mindkét társadalomban. Hollandiában – amennyire lehetséges – a kompromisszumos megoldásokat részesítik előnyben. A döntést az alapján értékeli, hogy megfelel-e a holland társadalmi kapcsolatok kiegyezésre törekvő természetének. Az igazságosság amerikaiak által képviselt formája ezzel szemben az egyéni jogok követelésén és érvényesítésén alapul.³⁴⁹

Az igazságosság három alapelve közül – szükségesség, egyenlőség és méltányosság³⁵⁰ – az első kettő jobban megfelel a holland kiegyezésre törekvő szemléletnek, mint az utóbbi. A szükségesség alapelveiben a döntéseket azáltal értékeli, hogy mennyire szolgálják a címzettek szükségleteit. Az egyenlőség alapelve szerint a döntések akkor jók, ha eléri, hogy a címzettek közötti felosztás minél egyenlőbb legyen. A méltányos döntés az egyedüli, amelyben a címzettek bevonása – gyakran a jobb érvek és erősebb pozíció követelményein belül – a legjobban tükröződik. Röviden, a hollandok úgy tekintik, hogy a végső döntés akkor jó, ha minden ember szükségletét megfelelően szolgálja és ugyanakkor nem nagyon tér el az egyenlő felosztástól. Ők tehát jobban koncentrálnak az igazságosság alapelveiben a szükségletekre és egyenlőségre, mint a méltányosságra: az érdekek és vélemények felmérése és kiegyensúlyozása fontosabb, mint határozott döntéseket hozni.

Európában manapság bizonyos szintű átszivárgás figyelhető meg a két rendszer között.³⁵¹ Az Európai Emberi Jogi Bíróság a *Kruslin* döntésben kimondta hogy: „*hiba lenne eltúlozni a megkülönböztetést a common law országok és a kontinentális országok között [...] A törvény, természetesen, ugyanúgy fontos a common law országokban. Vi-*

³⁴⁷ KOPPEN, P.-PENROD, S.: *The John Wayne and Judge Dee Versions of Justice*. in: Koppen, P.- Penrod, S. (eds): *Adversarial versus Inquisitorial Justice*. Kluwer Academic, New York. 2003. 347. p.

³⁴⁸ KOPPEN, P.-PENROD, S.: *Adversarial or Inquisitorial. Comparing Systems*. in: Koppen, P.- Penrod, S. (eds): *Adversarial versus Inquisitorial Justice*. Kluwer Academic, New York. 2003. 4. p.

³⁴⁹ KOPPEN, P.-PENROD, S.: 2003. 348. p.

³⁵⁰ A fogalmak részletesebb kifejtését lásd: BERKOWITZ, L.-WALSTER, E.: *Equity theory: Toward a general theory of social interaction*. New York Academic. 1976.

³⁵¹ GUTWIRTH, S.-DE HERT, P.: *Een theoretische onderbouw voor een legitiem strafproces. Delikt en Delinkvent* 31. 1051. p. Idézi: Koppen, P.-Penrod, S.: *The John Wayne and Judge Dee Versions of Justice*. in: Koppen, P.- Penrod, S. (eds): *Adversarial versus Inquisitorial Justice*. Kluwer Academic, New York. 2003. 348. p.

*szont az esetjog hagyományosan nagy szerepet játszik a kontinentális országokban, mivel a pozitív jog összes ága főleg a bíróságok döntéseinek eredménye.*³⁵²

A méltányosság elve lényegesen preferáltabb az amerikai igazságszolgáltatásban. Itt általában az egyik fél győz, ahelyett hogy megegyezésre jutnának, és mindkét fél kapna valamit. Az amerikai jog az eljárások „egyéni konfliktusos” típusán, míg az európai kontinentális jogok sokkal inkább az eljárások „állami beavatkozásos” típusán alapulnak.³⁵³

A holland társadalom kompromisszumos természete alapvető fontosságú a büntető igazságszolgáltatási rendszer működéséhez. Ezzel szemben az Egyesült Államokat a világ lepereskedőbb országának tartják,³⁵⁴ és az amerikai igazságszolgáltatási rendszer ezen jellemzése alátámasztja az igazságosság azon változatát, amelyet az amerikaiak látszólag előnyben részesítenek. Habár az amerikai per ismert formája az esküdtszéki bírászkodás, a legtöbb ügy aktája az Egyesült Államokban soha nem jut el tárgyalásra. A vádalku alkalmazása biztosítja, hogy az ügyek nagy többsége egyezség útján oldódjon meg; az más kérdés, hogy mind a mai napig intenzív vita folyik a vádalku alkalmazhatóságának jogszerű vagy jogellenes voltáról.³⁵⁵

Összegezve: a holland társadalom szerkezete kompromisszumot feltételez a kormány és a társadalom egyes rétegei között. Ez a társadalmi kompromisszum vezetett az igazságosság elvének szükségesség és egyenlőség fényében történő alkalmazásához. A társadalom szükségesség és egyenlőség alapján történő felosztásához erős kormány szükséges. Az amerikai állam ezzel szemben sokkal inkább az egyének cselekvéseire összpontosít, amelyet az igazságosság elvének méltányossági oldala vezérel. A kormányzati szinten lévő kapcsolatok gyenge kínálata miatt az egyéneknek maguknak kell uralniuk a vitát, mintsem arra számítani, hogy a kormány közreműködésével egy méltányos elosztás teljesüljön. Az egyéni jogok sokkal fontosabb szerepet játszanak az Egyesült Államokban, mint Hollandiában, ahol gyakran a legésszerűbb megoldást keresik.³⁵⁶

A holland inkvizitórius rendszerben a kormány – bíróság formájában – aktívabb szerepet játszik, mint az Egyesült Államok akkuzatórius rendszerében, ahol a bíró inkább egy irányító, akinek döntenie kell az ellenérdekű felek álláspontjai között. Következésképpen, a holland büntető igazságszolgáltatási rendszer tükrözi a holland társadalom egyezségekre törekvő természetét, míg az amerikai rendszerben sokkal inkább úgy tűnik, hogy vagy az egyik vagy a másik fél javára kell döntenie. Ilyen értelemben a holland büntető igazságszolgáltatási rendszer „lágyabb” az amerikai rendszernél, amely „keményen” kezeli az ügyeket.³⁵⁷ Az adott büntető igazságszolgáltatási rendszerekben több bizonyítékot is találhatunk e különbségekre.

³⁵² Idézi: KOPPEN, P.-PENROD, S.: 2003. 348. p.

³⁵³ DAMASKA, M.: 1986. 25-27. p.

³⁵⁴ HOLLAND, K.: *The courts in the United States*. in: Waltman, J.-Holland, K. (eds): *The political role of law courts in modern democracies*. Macmillan, London. 1988.

³⁵⁵ GORR, M.: *The morality of plea bargaining*. *Social Theory and Practice* 26, 2000. 129-151. p.; MICELLI, T.: *Plea bargaining and deterrence: An institutional approach*. *European Journal of Law and Economics* 3, 1996. 249-264. p.

³⁵⁶ KOPPEN, P.-PENROD, S.: 2003. 355. p.

³⁵⁷ KOPPEN, P.-PENROD, S.: 2003. 355. p.

6.1. A felek tárgyaláson betöltött szerepe

A legsokatmondóbb különbség a holland és az amerikai igazságszolgáltatási rendszer között a *feleknek a bírósági tárgyalás során betöltött szerepe*.

Az *ügyészt* tekintve: Hollandiában az ügyész (*officier van justitie*) köztisztviselő. Ő vezeti a nyomozást, dönt a vádemelésről és a tárgyalás során ő képviseli a vádat. Két alapvető különbség van az amerikai és a holland ügyész között. Először is, a holland ügyész elsődleges feladata nem a vádemelés; ő egy független előjáró, közigazgatási tisztviselő. Feladata, hogy megfogalmazza saját véleményét az ügy érdemében és ennek megfelelően cselekedjen. Ebből következően, a holland bíróságokon megtörténhet az is, hogy az ügyész a vádlott felmentését kéri.

Általában gyakorlati okokkal függ össze, hogy az ügyészség ilyenkor egy korábbi szakaszban nem szünetelt meg az eljárást. Miután a rendőrség a nyomozást befejezi és elküldi az ügyészség hivatalának a bűnügyi iratokat, ezt elsőként egy ügyészségi alkalmazott (*parketsecretaris*) kezeli, aki tárgyalásra készíti elő az ügyet. A „tényleges” ügyész csak néhány nappal a bírósági tárgyalás előtt kapja kézhez az aktát és készül fel az ügyre. Az iratokat áttanulmányozva dönthet úgy, hogy a rendőrség nem szerzett be elég bizonyítékot és így nincs alap a vádemelésre.

Bár Amerikában is tartózkodnia kell az ügyésznek az adott ügyben a bizonyítékok által „nem kellően” alátámasztott vádemeléstől; a vádalku túlsúlya az Amerikai Egyesült Államokban szinte lehetetlenné teszi annak megállapítását, hogy mely esetekben gyakorolják az ügyészek – diszkrecionális jogkörükkel élve – a védelejtési jogukat.³⁵⁸

Ami az *ügyvédeket* illeti: Hollandiában az első tárgyalások során fellépő ügyvédek idején a holland tárgyalás leginkább úriemberek közötti illedelmes beszélgetés formáját vette fel (a hivatásos résztvevők többsége férfi volt), akik – habár mindegyik saját nézőpontjából indult ki – együtt keresték az igazságot. A beszélgetés a kölcsönös igazságon alapult és mindegyik résztvevő elvárta a többiektől saját pozíciójának tiszteletét. Ezek az úriemberek számíthattak arra, hogy a jövőben újra összetalálkoznak a bíróságon, és ha egyikük kompromisszumképtelen pozíciót vett fel, az ellehetlenítette a jövőbeni együttműködést. Ebben a helyzetben a vádlott sokkal inkább a nyomozás tárgya volt, mint résztvevője. Nem adhatott utasításokat saját ügyvédjének, az ügyvéd tartotta a „*domus litis*”-t: a védőügyvéd döntötte el, hogy milyen eljárási stratégiát kell követni. Manapság ez a kép sokat változott. Különösen a nagy súlyú büntetőügyekben (például kábítószerrel kapcsolatos büntetőeljárások) mind az ügyészség, mind a védőügyvédek keményebb hozzáállást tanúsítanak. Ezt a fajta magatartást egyébként Hollandiában „az amerikai tárgyalási formának” nevezik.³⁵⁹

A változásnak számos oka van. Először is, a bíróságok kevésbé bíznak a rendőrségben, mint azt korábban tették. Ez az 1990-es évek elején lezajlott, és a rendőrség magatartására vonatkozó parlamenti vizsgálatoknak köszönhető,³⁶⁰ melyek megmutatták, hogy a rendőrség a drogügyekben a nyomozásokat illegális vagy félig illegális módszerrel folytatta le. Másodszor, az ügyészség manapság sokkal aktívabban kerül bevonásra a rendőrségi nyomozásokba; ami szintén a *Van Traa-jelentés* következménye. Ez a kiter-

³⁵⁸ KOPPEN, P.-PENROD, S. 2003. 358-359. p.

³⁵⁹ KOPPEN, P.-PENROD, S.: 2003. 359. p.

³⁶⁰ VAN TRAA, M.: *Inzake opsporing: Enquetecommissie opsporingsmethoden*. Den Haag: SDU (11 delen). 1996. in: Koppen, P.-Penrod, S.: *The John Wayne and Judge Dee Versions of Justice*. In: Koppen, P.-Penrod, S. (eds): *Adversarial versus Inquisitorial Justice*. Kluwer Academic, New York. 2003. 359. p.

jedtt együttműködés a rendőrséggel, mindamelllett inkább teszi az ügyészt a bűn elleni harcossá, mint köztisztviselővé. Harmadrészt, a védőügyvédek is megváltoztak. Az elmúlt évtizedben speciális büntetőügyvédi réteg alakult ki. Ezek az ügyvédek – korábban működött kollegájukhoz képest – gyakrabban követik ügyfeleik utasításait, stratégiáját, mint sajátjukat. Negyedrész, a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága által hozott döntések fontos befolyással bírnak a holland büntetőeljárásra. Ez a bíróság – mely mind inkvizitórius, mind akkuzatórius rendszert követő országok bíróiból áll – döntéseinek keresztül a holland büntető igazságszolgáltatási rendszerbe akkuzatórius elemeket vezetett be. Egy fontos következmény például, hogy a tanúkat gyakrabban idézik be a tárgyalásra. Az ő jelenlétük és kihallgatásuk kevesebb teret enged az úriemberek illedelmes beszélgetéseinek.³⁶¹

6.2. A tanúk, szakértők idézése, kihallgatása

A másik különbség a holland és az amerikai eljárások között: *a tanúk idézésének, illetve kihallgatásának módja*. A holland büntetőbíróságok elsősorban dokumentumok alapján járnak el: ez a bűnügyi irat vagy akta. Az akta a tanúk nyomozati szakban tett vallomását, a rendőrségi jelentéseket és a nyomozás során összegyűjtött más információkat, bizonyítékokat tartalmazza. Az esetek többségében, a bíróság kizárólag az iratok alapján dönt, a tanúk személyesen tett vallomása nélkül.

Ha azonban a védelem vagy a bíróság szükségesnek tartja a tanúk személyes kihallgatását, a tanúkat beidézik a tárgyalásra. Az idézés az ügyészség feladata. Ha a tárgyaláson a védő akar kihallgatni néhány tanút, ezt az ügyészség felé kell indokolt kérelemmel indítványoznia, az ügyészség megtagadhatja a tanú megidézését. (Ezt gyakran meg is teszik azzal érvelve, hogy a tanú beidézése „nem áll a védelem érdekében.” Természetesen a döntés ellen fellebbezni lehet a bírósághoz – komolyabb ügyekben magasabb bírói fórumhoz – és ha a bíróság egyetért a védelem indítványával, a kérdéses tanút beidézik a következő tárgyalásra. A bíróságok túlterheltsége miatt az elnapolt tárgyalásra azonban kb. három hónap elteltével kerül csak sor. Ebben a helyzetben az ügyész választás elé állítja a védelmet: vagy megkökötözteti a meggyőzőni a bíróságot az általa felállított tényállásról a kérdéses tanú nélkül, vagy megvárja a bíróság következő tárgyalását, mely a vádlott számára további három hónapos letartóztatást jelent.)

Amerikában – ismeretesen – a keresztkérdés útján történő tanúkihallgatás a tárgyalás gerince. Miután a tanút felesketik, a tanúskodás a közvetlen kikérdezéssel kezdődik. Ennek során a tanú annak az ügyvédnek a kérdéseire válaszol, aki tanúskodni hívta. A közvetlen bizonyítás célja, hogy kedvező információt szolgáltatson arra a félre nézve, akinek az oldalán tanúskodik a tanú, és közvetítse ezt az esküdtsek felé. Az ekkor feltett kérdések tipikusan kidolgozást, kifejtést igényelnek.³⁶² A vezető kérdések ebben a szakaszban általában nem megengedettek.³⁶³ Ezt követi a keresztkérdés. A keresztkérdés rövid határozott válaszokat vár, ritkán kérdez „miért” vagy „hogyan” kérdéseket. Vezérkérdések ebben a szakaszban megengedettek, gyakran fel is teszik őket: az ügyvédeknek nagy mozgásterük van a kérdésfeltevés tekintetében. A bírák feladata hogy felügyeljék a keresztkérdést, és hogy megtiltsák az indokolatlanul zavarba ejtő

³⁶¹ KOPPEN, P.-PENROD, S.: 2003. 360. p.

³⁶² BRENNAN, M.-BRENNAN, R.: *Strange language: Child victims under cross-examination*. Australia: Charles Stuart University, Riverina. 1988.

³⁶³ MYERS, J.: *Evidence in child abuse and neglect cases* (2nd ed.) Wiley, New York. 1992.

kérdéseket.³⁶⁴ Az Egyesült Államokban a szövetségi bizonyítási szabályok (1975) 611(a) rendelkezése szerint:

„a bíróságnak okszerű felügyeletet kell gyakorolnia a tanúvallatás módja és rendje, és a bizonyítás felett, hogy megvédje a tanúkat a zaklatástól vagy a túlzott zavarba ejtéstől.”³⁶⁵

A vádelvű eljárásban a vád és a védelem feladata, hogy a bizonyítékokat a bíróságon bemutassák, de egyik fél sincs arra kötelezve, hogy a szükségesnél többet állítson és bizonyítson. A keresztkérdezés természetes velejárója, hogy gátolja a tényállás teljeskörű felderítését elősegítő, „tisztázó” kérdések feltevését, mivel a hátrányos végkimeneteltől való félelem megakadályozza az ügyvédek abban, hogy ismeretlen területen vizsgálódjanak. Így a tárgyalás eldöntőjének a feladata, hogy összegezze a bizonyítékokat és döntsön. A bírák feladata, hogy biztosítsák, hogy minden bizonyítékot törvényes és megfelelő gyakorlat szerint gyűjtöttek össze. (Ezzel szemben az aktív igazságkeresés feladata, mint a bírakkal szembeni elvárás, sokkal nyomatékosabban jelenik meg a nyomozati elvű eljárásokban.)

Az Egyesült Államokban az Alkotmány hatodik módosítása szerint a vádlottnak joga van a szembesítéshez és a keresztkérdezéshez a vád tanúi vonatkozásában. Pusztán az iratok, korábbi vallomások alapján történő döntéshozatal elképzelhetetlen az amerikai tárgyalás menetében, s ez különösen a gyermekkorú sértettek viszonylatában eredményezhet problémás helyzetet.³⁶⁶

Hollandiában a gyermek tanúkat – gyakran szexuális zaklatásos ügyekben, ahol ők a sértettek – egy külön erre képzett rendőrtiszt hallgatja ki. Ez egy speciálisan kijelölt interjúszobában történik és a beszélgetést a szomszédos szobából videóra rögzítik. A kihallgatószoa színei, a bútorok fajtája és a játékok a gyermek megnyugtatósára szolgálnak. Majnem kivétel nélkül a gyermekkel készített interjú egyben az utolsó is; Hollandiában a gyermekeket nem idézik be a tárgyalásra tanúvallomást tenni.

A gyermektanúk bíróságon történő kihallgatására vonatkozó amerikai gyakorlat több problémát is felvet. Előzetesen fontos felmérni, hogy mennyi tudomása, ismerete van a gyermeknek a bírósági eljárásról (tudja-e, hogy igazmondási kötelessége van, illetve meg tudja-e különböztetni az igazat a hamistól); hogyan reagál a kihallgatókra, akik nem igazán képzetek a gyermekek kérdezése terén; és végül a legfontosabb, hogyan képes megbirkózni a nyilvános tanúvallomástétellel, esetenként a tanúk padján szemben ülve a vádlottal, aki korábban bántalmazta őt.³⁶⁷

A szakértők büntetőeljárásba történő bevonása Hollandiában úgy történik, hogy a szakértői kirendelés alapján a szakértő leadja a kirendelő hatóságra az írásbeli szakvéleményt, és csak ritkán kerül beidézésre a bíróságra aból a célból, hogy válaszoljon néhány kiegészítő kérdésre. Ez lényegesen különbözik az USA-ban alkalmazott módszertől, ahol a szakértőt az egyik fél kéri fel, fizeti meg és idézi be; ezáltal vallomása oly módon kerül bemutatásra az esküdszék számára, mintha a felkérő felet favorizálná.

³⁶⁴ GOODMAN, G.- GOLDING, J.- HAITH, M.: *Jurors' reactions to child witnesses*. Journal of Social Issues 40, 1984. 139-156. p.

³⁶⁵ CORDON, I.- GOODMAN, G.- ANDERSON, S.: *Children in Court*. in: Koppen, P.- Penrod, S. (eds): *Adversarial versus Inquisitorial Justice*. Kluwer Academic, New York. 2003. 176. p.

³⁶⁶ CORDON, I.- GOODMAN, G.- ANDERSON, S.: 2003. 186. p.

³⁶⁷ DEKENS, K.-VAN DER SLEEN, J.: *Het kind als getuige: theorie en praktijk van het verhoor*. VUGA, Grevenhage. 1997. in: Koppen, P.-Penrod, S.: *The John Wayne and Judge Dee Versions of Justice*. In: Koppen, P.- Penrod, S. (eds): *Adversarial versus Inquisitorial Justice*. Kluwer Academic, New York. 2003. 360. p.

Az amerikai büntető igazságszolgáltatási rendszer tehát a felek autonómiájának elvéből indul ki: a büntetőeljárásban mindkét fél függetlenül eldöntheti, hogy biztosít-e szakértőt vagy nem, illetve hogy az eljárás kimenetelét szakértői bizonyítással befolyásolja-e a tárgyaláson. A holland büntető igazságszolgáltatási rendszerben – ezzel ellentétben – az eljáró hatóság, illetve a tárgyaló bíró dönt a szakértő bevonásáról.

Az USA-ban a legtöbb vádlott nem rendelkezik olyan pénzügyi feltételekkel, hogy szakértőt vegyen igénybe.³⁶⁸ Ezért a legtöbb amerikai állam jogszabályban rögzítette, hogy a nélkülöző vádlott az állami alapok igénybevételével kapjon lehetőséget szakértő állítására. Szövetségi szinten 1985-ben született lényegi döntés a rászoruló vádlott államilag finanszírozott szakértőhöz való jogáról: az *Ake vs. Oklahoma* ügyben az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága előtt.

Ake-t elsődikön gyilkossággal és emberölési kísérlettel vádolták. Egészségi állapota miatt nem lehetett bíróság elé állítani, állami kórházba szállították. Miután képesnek találták a tárgyalásra, a védelem pszichiátriai vizsgálatot kért az állam költségére, vagy egy, a bíróság által kijelölt szakértő vizsgálatát. Mindkét indítványt elutasították, ennek következtében a védelem nem tudott elmebetegsége hivatkozni a tárgyaláson. *Ake*-t halálra ítélték, de a Legfelsőbb Bíróság hatályon kívül helyezte az ítéletet arra hivatkozva, hogy az Alkotmány 14. módosítása – mely szerint az állam senkit sem foszthat meg az életétől, szabadságától, tulajdonától „megfelelő jogi eljárás” nélkül – megköveteli, hogy a vádlott igénybe vehessen „egy alkalmas pszichiátert, aki lefolytatja a megfelelő vizsgálatot és segít a kiértékelésben, előkészítésben és ennek a védelem általi előadásában.”³⁶⁹

Ahogy említést nyert, a holland rendszerben a szakértőt a bíró hívja fel, hogy segítse őt. Ebből adódóan a szakértőnek nem áll érdekében, hogy elősegítse az egyik fél érdekeinek érvényesítését a másikkal szemben: a bíróságot segíti, nem a feleket. Ennek azonban számos hátránya is van, amelyek közül a legjelentősebb, hogy az eljárást időigényessé teszi. Az eredeti holland Büntető Eljárási Kódex szerint szakértő kirendelésére csak a nyomozást folytató és a tárgyalási bíró volt jogosult.³⁷⁰ Az ügyésznek – egyes súlyosabb ügyeket leszámítva – nem volt hatásköre szakértő bevonására. A Holland Legfelsőbb Bíróság esetjoga az 1970-es években radikálisan megváltoztatta ezeket a szabályokat azt állítva, hogy a Kódexben szereplő bizonyítási szabályok nem tiltják a bűnösség bizonyítására szolgáló olyan szakértők igénybe vételét, akiket nem a bíróság nevez ki.³⁷¹ Amikor az ügyész – a Legfelsőbb Bíróság esetjoga alapján – elnyerte a felvétlen hatáskört a szakértők kinevezésére (és ezáltal többé-kevésbé a vizsgálatuk irányítására) felvetődött a kérdés, hogyan lehet biztosítani, hogy a védelem közel egyenlő mértékben legyen képes szakértő bevonására. (Bár a holland büntető igazságszolgáltatási rendszerre gyakran nyomozati elvüként hivatkoznak, az európai jogban általános alapelv a vádlott *fair* eljáráshoz való joga, amely – még ha csak a Emberi Jogok Európai

³⁶⁸ GIANELLI, P.: *Junk science: The criminal cases*. Journal of Criminal Law and Criminology 84, 1993. 105-128. p.; HARRIS, D.: *The constitution and truth seeking: A new theory on expert services for indigent defendants*. Journal of Criminal Law and Criminology 83, 1992. 469-525. p.; STARRS, J.: *Recent developments in federal and state rules pertaining to medical and scientific testimony*. Duquesne Law Review 34, 1996. 813. p.

³⁶⁹ van KAMPEN, P.: *Expert evidence*. in: Koppen, P.- Penrod, S. (eds): *Adversarial versus Inquisitorial Justice*. Kluwer Academic, New York. 2003. 212. p.

³⁷⁰ VAN KAMPEN, P.: *Expert evidence compared: Rules and practices in the Dutch and American criminal justice system*. Intersentia. Antwerpen. 1998. 66-67. p.

³⁷¹ VAN KAMPEN, P. 1998. 66-67. p.

Egyezménye (1950) tartalmazza is – magában foglalja a „fegyverek egyenlőségének” elvét.)

A védelem anyagi forrásai hiányában a szakértőhöz való jog biztosítására részleges megoldás született a Holland Legfelsőbb Bíróság 1993-as, *Peanuts* nevű ügyében. Ebben a döntésben a Bíróság felismerte, hogy a *fair* eljáráshoz való jog – amint az az Egyezményben is szerepel –, szükségessé teheti annak garantálását, hogy teljesítik a vádlottnak a szakértői vizsgálat alá vetett minták újvizsgálására vonatkozó indítványát, amennyiben ez még abban a szakaszban történik, amikor az újvizsgálás lehetséges. Ekkor – ellentétben az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságával, amely megadja a jogot a vádlottnak, hogy önálló szakértőt állítson – a Holland Legfelsőbb Bíróság meghatározta a jogot az úgynevezett „újrateszteléshez”. Ez a jog azonban csak akkor nyílik meg a vádlott részére, amikor a szakértő már lefolytatta a vizsgálatát.³⁷²

Az USA-ban gyakori eset, hogy a fél a tárgyalásra való felkészülés során jelentős mennyiségű szakértő vásárlásába fog. A szakértők felkérése nem jelenti azonban azt, hogy az amerikai rendszerben a felek által bevont szakértők szükségszerűen elfogultak lennének, hiszen ha egy szakértő az egyik oldal mellett foglal állást, ezt megalapozotlan, a tényekre és bizonyítékokra alapozva is megteheti.

A „magánszakértők” bevonásából származó problémák fel sem merülnek egy olyan rendszerben, ahol a szakértők véleménye semleges nézőpontból, kizárólag a szakkérdésre koncentrál. Hollandiában a szakértőtől elvárják a semleges és független pozíciót, még ha a felek egyikének felkérésére kerül is az eljárásba.³⁷³

6.3. A tényfeltárók (hivatásos bírák vagy laikusok)

Az ókori görögök az „agon” szót használták a tárgyalásra, amely gyülekezést, gyűlést, versenyt vagy drámai küzdelmet jelent egy színdarab főszereplői között. Ugyanezt jelenti napjainkban az USA-ban ülésező esküdtszék számára is: dráma, előadás, verseny, találkozási és döntésfórum. A színházi előadáshoz hasonlóan a tárgyalás is egy formalizált eljárás a maga díszleteivel, jól bevált rituális menetével és szereplőivel. A bíró – mintegy rendezőként – irányítja a vád és védelem játékát, ahol az esküdtszék passzív közönségként figyeli a történeteket. Az esküdtszék kevés közvetlen információt szerez az eljárási szabályokról, az esküdtek azt inkább a folyamat részeseként maguk tapasztalják meg. A bíró időnként számukra érthetetlennek tűnő – jogi – nyelven instrálja őket, miként kezeljék az elhangzottakat. Ezzel egyidejűleg tanúi és bírái lesznek a megítélendő eseménynek. Az esküdtek egy előadást tekintenek meg, melynek rendezői és főszereplői az egymás ellen küzdő vád és védelem, mely hol előre megrendezetten, hol spontán módon halad előre.³⁷⁴

A tárgyalás a jelenben zajlik, de a múltat öleli fel, és formális egyensúly megteremtésére törekszik a két oldal között, amelynek a végén az esküdtszék értékeli, hogy kinek az előadása volt a megnyerőbb. Ezt az esküdtek egyhangú vagy ahhoz nagyon közeli aránnyal döntenek el, melyet egy előzetes véleményközelítő egyeztetés előz meg. A különböző vélemények kialakulásának esélyét növeli az esküdtek kiválasztásának és kizá-

³⁷² van KAMPEN, P.: *Expert evidence*. In: Koppen, P.- Penrod, S. (eds): *Adversarial versus Inquisitorial Justice*. Kluwer Academic, New York. 2003. 212. p.

³⁷³ KOPPEN, P.-PENROD, S.: 2003. 361-362. p.

³⁷⁴ GOODPASTER, G.: *On the theory of American adversary criminal trial*. *The Journal of Criminal Law&Criminology* Vol. 78. No. 1. 146-147. p.

rásának szabályozása, illetve hogy a végső döntéshozatal előtt az esküdtek még egymással sem oszthatják meg álláspontjukat. Az esküdtek kiválasztása során alapvető tétel, hogy azok megjelenítsék a társadalom egyes rétegeit kultúra, műveltség, faji és etnikai hovatartozás... stb. alapján. Ebből következően mindegyikük sajátos nézőpontból figyelni az eseményeket és alakítja ki saját véleményét. Az esküdtek közötti egyeztetés lényege az, hogy a döntés mögött egy olyan normát közvetítő közös vélemény szülessen, amelyet az egész társadalom el tud fogadni. Ez a norma, amely az ítélezési gyakorlaton keresztül jelenik meg, kialakítja a helyi döntési kultúrát, ez pedig nagyban befolyásolja azt, hogy érdemes-e az ügyet tárgyalásra vinni.³⁷⁵

Összességében a lokális jogi kultúra nagy hatással bír az alkufolyamatokra, hiszen az ügy „tárgyalásra érdemessége” alapján a védő határozza meg, hogy él-e az esküdtszék előtti megmérettetéssel. Ennek háttere pedig, hogy egyedül a védelem kényszeríteti ki a tárgyalást.

Azok a körülmények, amelyek a tárgyalás tartását indikálják főleg a következők: ha az ügy megoldatlan jogi problémát rejt, ha jelentős ténybeli bizonytalanság fedezhető fel, vagy nincs vesztenivaló. A gyakorló jogászok idővel magukévá teszik azt a képességet, hogy felmérjék, a helyi gyakorlat alapján ésszerű-e megkockáztatni a tárgyalást. Bár az esküdtszéki tárgyalást sok kritika éri, mégis kulcsfontosságú szerepet játszik abban, hogy a közösség elfogadja a bűnösítő ítéletet. Az esküdtszék biztosítja a társadalmi kontrollt, és őrködik afelett, hogy az ügyészi vádat komoly próbára téve helyes döntések szülessenek.³⁷⁶

A holland tárgyalás légkörét még napjainkban is a résztvevők formális és szívélyes magatartása jellemzi. A tárgyalás leginkább „úriemberszerű” – habár manapság a legprofesszionálisabb résztvevők nőik – beszélgetés a problémáról. Egyes holland szerzők³⁷⁷ méltányolnák, ha a holland igazságszolgáltatási rendszerbe bevezetésre kerülne az esküdtszék: egy légkörváltozás formálisabbá tenné a tárgyalást. Ugyanakkor szükségessé tenné a bizonyítékokra vonatkozó szabályok megfogalmazását, hasonlóan az Amerikai Egyesült Államokban megfogalmazottakhoz – olyan szabályokat, amelyek a laikusok helyes döntéshozatalát segítenék elő a bizonyítékok elfogadására/elutasítására vonatkozólag.

Diamond szerint az esküdtszék méltányorabban ítélezik (valamivel több felmentő ítéletet hoz, illetve enyhébb szankciót alkalmaz, mint a professzionális bíróság), ezáltal több védelmet kínál az ártatlan vádlottnak; de az esetek többségében a laikus esküdtek és a hivatásos bírák hasonlóan döntenek.³⁷⁸ *Kalven* és *Ziesel* tanulmányukban szintén arra az eredményre jutottak, hogy a professzionális bírák és a laikus esküdtek ítéletei általában egyezők, még a bonyolultabb megítélésű ügyekben is.³⁷⁹ Bár *Kalven* és *Ziesel* kutatásaikat az 1950-es évek végén folytatták, *Heuer* és *Penrod* az 1990-es években hasonló eredményre jutottak.³⁸⁰

³⁷⁵ GOODPASTER, G.: 147-148. p.

³⁷⁶ GOODPASTER, G.: 150. p.

³⁷⁷ BOSSERS, G.: *Welk eene natie, die de jurij gehad heeft, en ze weder afschaft!* Delft: Eburon. 1987.

³⁷⁸ DIAMOND, S.: *Revising images of public punitiveness: Sentencing by lay and professional English magistrates*. Law and Social Inquiry 15, 1990. 191-221. p.

³⁷⁹ KALVEN, H.- ZEISEL, H.: *The American jury*. Little, Brown, Boston. 1966.

³⁸⁰ HEUER, L.- PENROD, S.: *Trial complexity: A field investigation of its meaning and effects*. Law and Human Behavior 18, 1994. 29-51. p.

Stern szerint az amerikai esküdtszék előnye abban rejlik, hogy legalább néhány esküdt abból a társadalmi körből jön, ahol a bűncselekményt elkövették. A holland bírák ezzel szemben túlnyomórészt magasabb társadalmi osztályból származnak, felmenőik 78%-a közigazgatási alkalmazott volt. Másrészt, az esküdtek inkább mindig először, míg a holland bírók tapasztalt döntéshozók.³⁸¹

Az amerikai esküdtszék egy népszerű kulturális ikon, de egyben azonnali reformokért kiáltó intézmény.³⁸² Néhány reformjavaslat szolid és építő jellegű: például hogy az esküdteknek engedjék meg a tárgyalás során a jegyzetelést és a tanúkhöz kérdések intézését.³⁸³ Más reformjavaslatok azonban drasztikusak, ezek általában felerősödnek egy-egy nagy volumenű tárgyalást követően. (Például 1993-ban, amikor fehér rendőrök bántalmazták az afro-amerikai *Rodney King*-et, előtérbe kerültek az esküdtszék faji arányait érintő indítványok.)³⁸⁴

Az esküdtszék jelenléte az USA-ban és hiánya Hollandiában ismét a kormányának a társadalomban betöltött szerepét tükrözi. Érdekes tény, hogy az esküdtszék történelmi kialakulását tekintve, a korona által hozott önkényes döntésekkel szemben a felek védelmére jött létre. Az esküdtszék tehát – részben – azért létezik, mert a hatóságok által kinevezett hivatásos döntéshozók nem bizonyultak megbízhatóknak.³⁸⁵

6.4. A terhelt joghelyzete

Az amerikai rendszerben dilemmákkal kerülünk szembe, amelyek fel sem merülnek egy holland eljárásban; a legfontosabb a *vádalku*, amely az amerikai eljárás tipikus formája.³⁸⁶ Az ártatlan gyanúsított, aki jelentős bizonyító erőt képviselő terhelt bizonyítékkal találja magát szembe, választás elé kerül: a vádalku egyrészt megpróbálja lecsökkenteni a veszteségeit, másrészt esélyt ad egy kiszámíthatatlan esküdtszékkel szemben. A holland gyanúsítottak nem találkoznak ilyen problémával. Minden eset tárgyalásra kerül, ahol a bíróság mérlegeli a bizonyítékokat, bár ha a gyanúsított a nyomozati szakban beismerő vallomást tesz és ezt megismétli a tárgyaláson, a bíróság által lefolytatott bizonyítási eljárás már nem olyan alapos.

Az amerikai gyanúsított szigorúbb bánásmódban részesül az eljárás további szakaszaiban is. A felsőbb fokú bírói fórumokhoz való *fellebbezési lehetőségek* korlátozottabbak, limitáltabbak az USA-ban, mint Hollandiában. Hollandiában két szintű fellebbezési rendszer működik. Az elsőfokon meghozott döntés ellen a következő, felsőbb

³⁸¹ STERN, P.: *Surviving in the courtroom: Twelve rules of testifying as an expert witness*. Unpublished paper. in: Koppen, P.-Penrod, S.: *The John Wayne and Judge Dee Versions of Justice*. In: Koppen, P.-Penrod, S. (eds): *Adversarial versus Inquisitorial Justice*. Kluwer Academic, New York. 2003. 363. p.

³⁸² ADLER, S.: *The jury: Trial and error in the American courtroom*. Random House, New York. 1994.; WILKINSON, J.- ZIELINSKI, F.- CURTIS, G.: *A bicentennial transition: Modern alternatives to Seventh Amendment jury trial in complex cases*. *Kansas Law Review* 37, 1988. 61-104. p.

³⁸³ DANN, B.: *'Learning lessons' and 'speaking rights': Creating educated and democratic judges*. *Indiana Law Journal* 68, 1993. 1229-1279. p.

³⁸⁴ DIAMOND, S.: *Convergence and Complementarity between Professional Judges and Lay Adjudicators*. in: Koppen, P.- Penrod, S. (eds): *Adversarial versus Inquisitorial Justice*. Kluwer Academic, New York. 2003. 321-322. p.

³⁸⁵ HANS, V.- VIDMAR, N.: *Judging the jury*. Plenum, New York. 1986.

³⁸⁶ GORR, M.: *The morality of plea bargaining*. *Social Theory and Practice* 26, 2000. 129-151. p.; MICELLI, T.: *Plea bargaining and deterrence: An institutional approach*. *European Journal of Law and Economics* 3, 1996. 249-264. p.

fokú bírósághoz való fellebbezés lehetséges, és a második döntés lesz a tárgya a Legfelsőbb Bírósághoz (Semmitőszék) benyújtott semmisségi fellebbezésnek.³⁸⁷

A semmisségi fellebbezésben, az alacsonyabb szintű bíróságok által meghatározott tények nem vizsgálhatóak felül, a Legfelsőbb Bíróság csak jogkérdésekről dönthet. A legfontosabb különbség az USA-ban az, hogy a tárgyalás a Fellebbviteli Bíróságon teljes tárgyalás abban az értelemben, hogy az ügyet „*de novo*” kezelik. Ez lehetőséget ad arra, hogy újból mérlegeljék a bizonyítékokat, és – ha a vádlottat újból elítélik – felülvizsgálják az alacsonyabb szintű bíróság által hozott marasztaló ítéletet.

Habár az amerikai felsőbb fokú bíróságokon a „*de novo*” felülvizsgálat nem ismert, az ügyek itt is számos fellebbezési szinten mehetnek keresztül – tipikusan, egy közép-szintű tagállami bírósághoz benyújtott fellebbezést az állami legfelsőbb bíróságokhoz benyújtott fellebbezés követ, ezt szövetségi tárgyalások és fellebbviteli bíróságok határozatai követhetik, és legvégül (ritkán) az USA Legfelsőbb Bírósága.

Mivel az Egyesült Államokban az esetek legnagyobb részében vádalkut kötnek, a vádalkus ügyekben ritkán van fellebbezés. Egyéb esetekben a bizonyítás miatti fellebbezések gyakoriak – egy felmérés szerint a megváltoztatási ráta, arány a büntetőügyek esetében az Egyesült Államokban az összes fellebbezés 15%-a – de ha már volt vádalku, akkor csak az esetek 10 %-ban fordul elő. Másrésről, az USA-ban azok a legalaposabb fellebbezések, melyeket halálbüntetés kiszabása esetén nyújtanak be.³⁸⁸

Az *eltétellekkel* való *bánásmódot* tekintve: az ipari országok közül az USA-ban a leggyakoribb a legszigorúbb büntetések alkalmazása és a legmagasabb a fogvatartotti ráta. Például a „*three strikes and you are out*” szabály és az ehhez hasonló irányelvek generálják az ítéletek növekvő számát.³⁸⁹ Hollandiában minden bűncselekmény szankciója meghatározott egy speciális maximummal, de van egy generális minimum, amely az összes bűncselekményre vonatkozik: 1 nap börtön vagy 15 holland forint. Mellesleg a bíróság bűnösnek mondhatja ki a terheltet büntetés kiszabása nélkül is (ami általában az eutanáziát elkövető orvosok esetében szokott előfordulni).³⁹⁰

A vizsgálatok azt mutatják, hogy az amerikai börtönök állapota rosszabb, mint az európaiaké,³⁹¹ és van két további szempont, amelyek a szigorú, egyéniesített amerikai büntető eljárási rendszert jellemzik: a kóros elmeállapotú terhelték nem megfelelő kezelése és a halálbüntetés. Ha csupán ezen két szempontot vizsgáljuk, már ezek alapján is nyilvánvaló, hogy a tárgyalás utáni (*post trial*) igazságszolgáltatás az USA-ban sokkal keményebb, mint Hollandiában.

³⁸⁷ KOPPEN, P.-PENROD, S.: 2003. 365. p.

³⁸⁸ KOPPEN, P.-PENROD, S.: 2003. 365. p.

³⁸⁹ DICKEY, W.-HOLLENHORST, P.: *Three-strikes law: Five years later*. Corrections Management Quarterly 3, 1999. 1-18. p.

³⁹⁰ KOPPEN, P.-PENROD, S.: 2003. 366. p.

³⁹¹ VAUGHN, M.-SMITH, L.: *Practicing peal harm medicine in the United States: Prisoners' voices from jail*. Justice Quarterly 16, 1999. 175-231. p.

ZSANETT FANTOLY

ACCUSATORIAL AND INQUISITORIAL CRIMINAL
PROCEDURE SYSTEMS

(Summary)

On the one part apprehension, and anxiety induced by delinquency, and on the other the protection and insurance of human (defendant) rights have made criminal jurisdiction get into a chaotic situation all over Europe. In most parts of Europe, last years seem to be a continuous process of law making reforms.

The two different criminal justice systems, the accusatorial and the inquisitorial procedures, although confronting with similar problems, and choosing other ways of approach, walk the same line. Nevertheless the differentiation is alive, the interaction of the two unquestionably differing traditions to each other is so comprehensive that the West-European procedural systems cannot be categorized as solely accusatorial or inquisitorial.

The most comprehensive Reforms affecting the field of criminal jurisdiction in England and Wales were implemented in the last century. After the well-known and erroneous decisions (*Guildford Four*, *Birmingham Six*) several legislative initiations were enforced. The aim of all these reforms is to work out an effective criminal procedure and to minimize the risk in the accusatorial system. The reform endeavored to get through solutions concentrating on practical problems without thorough theoretical basis, however it was acknowledged at the same time that their proposals should rather be construed in the light of the inquisitorial system.

Parallel with this phenomenon, more and more accusatorial elements are used in European criminal procedures on inquisitorial bases. In some measure, it is due to the effect of the European Court of Human Rights, namely this court involving judges representing polycromatic legal cultures, regularly enforces the accusatorial elements in the inquisitorial procedural system. The European Court of Human Rights declared in his decision *Kruslin* that „*but it would be wrong to exaggerate the distinction between common law countries and Continental countries. [...] Statute law is, of course, also of importance in common law countries. Conversely, case law has traditionally played a major role in Continental countries, to such an extent that whole branches of positive law are largely the outcome of decisions by courts.*” [ECHR 24 April 1990, Series A, vol. 176-A, par. 29]

In the light of the above mentioned, the question is raised rightfully, whether the overlaps mutually drawing from each other improve the quality of the trial systems.

Before engrossing the answer, we have to make us aware that all inquisitorial systems are differing from each other, as there are great differences in certain countries following the accusatorial system. The criminal system of each nation is a moving target, which constantly changes both in practice and in written law. A comparative analysis cannot neglect the fact that the simple collation of rules without the cultural, legal and taxonomic coherence might be misleading.

The most basic differences in substantive and procedural law of the European countries can be fairly classified as either an inquisitorial or an accusatorial system.

These systems have divergent origins, however they possess common features at the same time. All systems have for example their basic form of evidence, which hardly differs among the countries; the presumption of innocence, the right to representation, and the right to confrontation are all known.

The present study strives to determine the development line of criminal procedure by displaying the historical development in the systems of criminal jurisdiction and their recent peculiarities.

FARKAS CSAMANGÓ ERIKA:

Kölcsönös megfeleltetés teljesülésének ellenőrzése és a szankciók

I. Kölcsönös megfeleltetés rendszere

Az Európai Unió (a továbbiakban: EU) agrárpolitikájában, az egyes mezőgazdasági támogatások teljes összegéhez való hozzájutáshoz betartandó egységes, közösségi szakmai előírásokat és követelményeket a Közös Agrárpolitika 2003. évi reformja teremtette meg. Az EU mezőgazdaságának *támogatási rendszerében az elmúlt években jelentős változások történtek. Általános elvként az a törekvés érvényesül, hogy elszakítsák a közvetlen jövedelemtámogatásokat a termeléstől. Ezen új támogatási rendszer révén nem a termelést, hanem magukat a termelőket támogatják. A mezőgazdaságtól fokozottan elvárják a környezetvédelmi (és egyéb) szempontok következetes érvényesítését. A mezőgazdasági termelők támogatásának feltétele bizonyos környezetvédelmi, állatjóléti és élelmiszerminőséggel kapcsolatos előírások maradéktalan betartásához is kapcsolódik. A kifizetéseket az ún. „cross-compliance”, vagyis a keresztmegfeleltetés, vagy kölcsönös megfeleltetés¹ (a továbbiakban: KM) követelményeinek teljesítéséhez kapcsolják, azaz rákényszerítik a gazdákat, hogy ily módon termeljenek. A feltételrendszer szabályait az Európai Unió hagyja jóvá.*

A kölcsönös megfeleltetés fogalma az egyes közösségi mezőgazdasági támogatások teljes összegéhez való hozzájutás érdekében betartandó előírások és követelmények összességét, illetve az ezekhez kapcsolódó ellenőrzési és szankciórendszert foglalja magába.

Európában a kölcsönös megfeleltetés minimum szabályrendszert jelent. A kölcsönös megfeleltetés nem más, mint a „jó gazda gondosságának” megfelelője. A „jó gazda gondossága” nehezen körülhatárolható fogalom, ezért az EU a közvetlen támogatásokra vonatkozó közösségi jogszabályban rögzíti a konkrét követelményeket, amelyeket minden tagállam a saját jogrendjének megfelelően nemzeti szinten is megfogalmaz, és ellenőriz.

A követelmények alapját képező jogszabályok nem épülnek be teljes egészükben a kölcsönös megfeleltetés rendszerébe. Azon részei kerültek be a kölcsönös megfeleltetés rendszerébe, amelyek elsődlegesen mezőgazdasági termelésre vonatkoznak.

A KM egyik alapvető eleme a Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot (a továbbiakban: HMKÁ) előírásai. Minden tagállam nemzeti jogszabályban fekteti le a

¹ Cross-compliance = kötelező kölcsönös megfeleltetés, kölcsönös megfeleltetés, keresztmegfeleltetés, kapcsolt előírások, feltételeesség, keresztmegfeleltetés. 1782/2003/EK tanácsi rendelet.

HMKÁ előírásokat a 1782/2003/EK rendelet² 5. cikke és IV. melléklete alapján. Magyarországon az 50/2008. (IV. 24.) FVM rendelet határozza meg a feltételrendszerét. Célja, hogy minimális gazdálkodási és környezetvédelmi követelmények meghatározásával biztosított legyen a mezőgazdasági földterületek jó mezőgazdasági és ökológiai állapota, továbbá, hogy az állatok állategységeire való átváltási arányai számszerűsítésre kerüljenek. Az előírásokat a gazdaság egész területére be kell tartani, függetlenül attól, hogy mely részére igényeltek támogatást. A helyes mezőgazdasági és környezeti állapot előírásait már 2004-től kezdődően alkalmazzuk. A HMKÁ előírások száma és jellege eltér a tagállamokban, Magyarországon nyolc területre vonatkoznak.³

A *KM másik alapvető eleme* a jogszabályban foglalt gazdálkodási követelmények⁴ (továbbiakban: JFGK). A támogatás feltétele 19 környezetvédelmi, állatjóléti és élelmi-szerhygiéniai előírás maradéktalan betartása. A 19 EU irányelv és rendelet négy fő csoportba sorolható:

- I. természetvédelem,⁵
- II. környezetvédelem,⁶
- III. állatok azonosítása és nyilvántartása⁷,
- IV. állategészségügy, élelmiszerlánc-biztonság, állatjólét.⁸

² A Tanács 1782/2003/EK rendelete (2003. szeptember 29.) a közös agrárpolitika keretében tartozó közvetlen támogatási rendszerek közös szabályainak megállapításáról, a mezőgazdasági termelők részére meghatározott támogatási rendszerek létrehozásáról, valamint az ezt módosító rendeletek (HL L270., 2003. 10.21., 1.).

³ Talajerozió elleni védelemre; Erózió ellen kialakított teraszok megőrzése kötelező szőlőültetvények esetében; Vetésváltásra vonatkozó előírások; Tarló, nád, növényi maradvány valamint gyepek égetése tilos; Mezőgazdasági területeken vízzel feltített talajon mindennemű munkavégzés tilos, kivéve belvíz, árvíz levezető árkok létesítésekor és értékmentéskor végzendő gépi munkavégzés; Gyepterületek túllegettése, valamint maradó kár okozása tilos; Mezőgazdasági területeket gyommentesen kell tartani; Mezőgazdasági területeken a hasznosítás szempontjából nemkívánatos fás szárú növények megtelepedését és terjedését meg kell akadályozni.

⁴ 19 közösségi jogszabályt nevezünk JFGK -knak. A 1782/2003/EK tanácsi rendelet III. melléklete sorolja fel.

⁵ I. Természetvédelem csoportjába tartozó irányelvek és kijelölt rendelkezései:

- a vadon élő madarak védelméről szóló 79/409/EGK irányelv esetében a madarak élőhelyeinek és táplálkozási lehetőségeinek biztosítása,
- a felszín alatti vizek egyes veszélyes anyagok okozta szennyezése elleni védelemről szóló 80/68/EGK irányelv esetében a szennyező anyagok közvetett és közvetlen bevezetésével kapcsolatos követelmények,
- a természetes élőhelyek, valamint a vadon élő állatok és növények védelméről szóló 92/43/EGK irányelv esetében az élőhelyvédelemre és a vadgazdálkodásra vonatkozó követelmények.

⁶ II. Környezetvédelem csoportjába tartozó irányelvek és kijelölt rendelkezései:

- a szennyvíziszapról szóló 86/278/EGK irányelv esetében a kijuttatáshoz szükséges engedély meglétére, valamint a kijuttatás körülményeire vonatkozó követelmények,
- a vizek mezőgazdasági eredetű nitrátszennyezésével szembeni védelemről szóló 97/676/EK irányelv esetében a nitrátérzékeny területeken a szerves-trágya állattartó telepeken való tárolására, valamint a növénytermesztésben felhasznált szerves és műtrágya tárolására és kijuttatására vonatkozó követelmények,
- a növényvédőszer forgalomba hozataláról szóló 91/414/EGK irányelv esetében a növényvédőszer engedély szerinti kijuttatására és tárolására vonatkozó követelmények.

⁷ III. Állatok azonosítására és nyilvántartására vonatkozó irányelv és rendeletek : az állatok azonosításáról és nyilvántartásáról szóló 92/102/EGK irányelv a tenyészetek bejelentésére, az állatmozgás-nyilvántartásra, a szállítólevelekre, valamint a jelölésekre vonatkozó követelmények; a szarvasmarhák azonosítási és nyilvántartási rendszeréről szóló 1760/2000/EK rendelet esetén a marhalevel- igazolólapplal, az állomány-nyilvántartással, valamint a bejelentéssel kapcsolatos követelmények; a füljelzők, marhalevelek és állomány-nyilvántartások tekintetében az 1760/2000/EK rendelet végrehajtásáról szóló, 2629/97/EK rendelet hatályon kívül helyező 911/2004/EK rendelet esetében a jelölésre és állomány-nyilvántartásra vonatkozó előírások; a juh- és kecskefélék azonosításáról és nyilvántartásáról szóló 21/2004/EK rendelet esetében a jelölésre és állomány-nyilvántartásra vonatkozó követelmények.

A kölcsönös megfeleltetés rendszere kapcsolatot teremt a Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot (HMKÁ), illetve a Jogszabályban Foglalt Gazdálkodási Követelmények (JFGK⁹) előírásai, illetve a közvetlen mezőgazdasági támogatások között. A közvetlen támogatást igénybe vevőknek¹⁰ be kell tartaniuk a HMKÁ és a JFGK követelményeit a támogatás elnyerése érdekében. A követelmények¹¹ és előírások bevezetésének ideje a 1782/2003/EK tanácsi rendelet szerint a régi tagállamokban (EU15) 2005, a 2004-ben csatlakozott tagállamokban – így Magyarországon is – 2009. Hároméves bevezetési időszak után az összes követelményt ellenőrzik, hazánkban 2013-ban válnak teljes körűvé az ellenőrzések.

Intézményi, vagyis végrehajtási szempontból a kölcsönös megfeleltetésnek három területe van:

- gazdálkodói követelmények,
- helyszíni ellenőrzési rendszer, és
- szankciók meghatározása és alkalmazása.

A mezőgazdasági termelőket az ellenőrzési rendszeren keresztül ösztönzi arra, hogy a tevékenységükre vonatkozó szabályokat (környezetvédelmi, természetvédelmi, állatvédelmi stb.) betartsák.¹² Ezek a jogszabályok már korábban megalkotásra kerültek, a KM csupán kiegészíti, s igyekszik a gazdálkodók környezettudatosságát, felelősségtudatát fokozni. Legfontosabb célkitűzés, hogy a mezőgazdasági termelők minél gyorsabban tudjanak alkalmazkodni a változó piaci körülményekhez, az emberek egészséges környezetben éljenek, s megfelelő minőségű élelmiszerekhez jussanak a fogyasztók. Olyan mezőgazdaságot támogasson az Európai Unió, mely környezettudatosan működik, valamint fokozottan érvényesülnek az élelmiszerbiztonsági követelmények.

A 1782/2003/EK rendelet előírja, hogy a tagállamoknak azon gazdálkodók esetében, akik a követelményeknek nem felelnek meg, szankciót kell alkalmazniuk. Amennyiben

⁸ IV. Állategészségügy, élelmiszerlánc-biztonság és állatjólét vonatkozásában hét irányelv és két rendelet: a 96/22/EK irányelv az egyes kiemelt hatóanyagok felhasználására vonatkozó követelmények; az élelmiszer-jog általános elveiről és követelményeiről szóló 178/2002/EK rendelet esetében az élelmiszer- és takarmánybiztonság minél magasabb szintjének elérését célzó szabályok; a 999/2001/EK rendelet esetében a szivacsos agyvelőbántalmak megelőzését és leküzdését célzó szabályok; a ragadós száj- és körömfájás elleni védekezésre irányuló közösségi intézkedések bevezetéséről szóló irányelv 2003/85/EK esetében a betegség bejelentésére vonatkozó szabály; az egyes állatbetegségek elleni védekezésre irányuló általános közösségi intézkedésekről szóló 92/119/EGK irányelv esetében az egyes fertőző állatbetegségek bejelentésére vonatkozó követelmény; a kéknyelv- betegség elleni védekezésre és felszámolására vonatkozó 2000/75/EK irányelv esetében a betegségek bejelentésére vonatkozó szabály; a borjak védelmére vonatkozó minimumkövetelményekről szóló 91/629/EGK irányelv esetében a borjak tartásának állatjóléti követelményei; a sertések védelmére vonatkozó minimumkövetelményekről szóló 91/630/EGK irányelv esetében a borjak tartásának állatjóléti követelményei; a tenyésztés céljából tartott állatok védelméről szóló 98/58/EK irányelv esetében a tenyészállatok tartása vonatkozásában állatjóléti követelmények.

⁹ 19 darab közösségi irányelv és rendelet. A 1782/2003/EK tanácsi rendelet III. melléklete sorolja fel.

¹⁰ Nem minden támogatásra terjed ki a KM ellenőrzése. Azokra vonatkozik, akik közvetlen támogatást (SAPS¹⁰, top-up, SPS), vagy olyan vidékfejlesztési támogatást vesznek igénybe, amelyet az ÚMVP második tengelyből¹⁰ finanszíroznak, illetve a borpiaci intézkedés támogatottjaira is vonatkozik.

¹¹ „Követelmény”: a kölcsönös megfeleltetéssel kapcsolatban alkalmazva az egyes, az 1782/2003/EK tanácsi rendelet III. mellékletében említett cikkek bármelyikéből eredő jogszabályban foglalt olyan gazdálkodási követelmények egy adott jogi aktuson belül, amelyek a lényegükben eltérnek ugyanazon jogi aktus egyéb követelményeitől.

¹² A szabályok alkalmazása nem függ attól, hogy az adott tagállam alkalmazza-e az egységes mezőgazdasági támogatási szabályrendszert (Single Payment Scheme (SPS) = Egységes Mezőgazdasági Támogatási Rendszer), vagy sem.

a mezőgazdasági termelő nem tartja be az előírt szabályokat, akkor – a környezetvédelmi szankciók mellett – a számára kifizetendő támogatás csökkentésével kell számolnia. A szankciókra és az ellenőrzésekre vonatkozó szabályokat a 796/2004/EK bizottsági rendelet¹³ adja meg. A közösségi szabályozás által meghatározott alapelvek figyelembe vétele mellett az egyes (a cross-compliance rendszerét már alkalmazó) tagállamok különböző szankció-rendszereket dolgoztak ki.

A tagállamoknak a közösségi jogszabályok szerint több feladata van a szabályok nemzeti szintű kialakítása érdekében. Legelőször meg kellett határozni a Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot előírásait nemzeti szinten az Európai Unió keretelőírásai alapján. Ezt az 50/2008. (IV. 24.) FVM rendelettel teljesítette Magyarország.¹⁴ Ezt követően meg kellett határozni a KM keretén belül a jogszabályban foglalt gazdálkodási követelmények előírásait. A JFGK meghatározása úgy történt, hogy az EU rendelet megnevezte az irányelveket, rendeleteket, a pontos rendelkezéseit is, melyeket alkalmazni kell. Ki kellett jelölni a végrehajtásért felelős intézményeket, ki kellett dolgozni az ellenőrzések végrehajtásának rendszerét, valamint az alkalmazandó szankciók számítási módszerét és alkalmazását. Az ellenőrzésért felelős szervek a 322/2007. (XII. 5.) Kormányrendelettel kijelölt szervezetek, a Földművelésügyi Minisztérium részéről a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal (a továbbiakban: MgSZH) és a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (a továbbiakban: MVH). Minden tagállamnak hatékony ellenőrzési rendszert kell működtetnie. A szankciók számítási módszerére vonatkozóan a tagállamok különféle számítási módokat dolgoztak ki. Magyarországon 2009. július hó 25. napjától hatályos a 81/2009. (VII. 10.) FVM rendelet, mely a kölcsönös megfeleltetés körébe tartozó ellenőrzések lefolytatásával, valamint a jogkövetkezmények alkalmazásával kapcsolatos szabályokról rendelkezik.

Nagyon fontos feladat továbbá, hogy mindezekről a gazdálkodókat gyorsan, teljeskörűen informálni, tájékoztatni kell.

II. KM ellenőrzés rendszere

Az új ellenőrzési rendszer komplex, az összes feltétel áttekinthető, egységes és egyidejű. Az ellenőrzés két típusa ismeretes: az egyik az adminisztratív ellenőrzés¹⁵, míg a másik a helyszíni ellenőrzés¹⁶. A helyszíni ellenőrzés tárgyává tesz olyan követelményeket és előírásokat, melyekre eddig a gazdák nem fektettek kellő hangsúlyt. Meg kell jegyezni, hogy nem a szankcionálás áll a középpontban, hanem az előírások betartatása a cél. Az unió azonban a betartás ösztönzésére a szankcionálás eszközeit is bevezette.

A kölcsönös megfeleltetés különböző előírásainak teljesülését eddig az illetékes hatóságok egymástól függetlenül, külön-külön ellenőrizték.

¹³ 1782/2003/EK tanácsi rendelet által előírt kölcsönös megfeleltetés, moduláció, valamint integrált igazgatási és ellenőrzési rendszer végrehajtására vonatkozó részletes szabályok megállapításáról. (HL L 141., 2004. 4.30., 18. p.).

¹⁴ Korábban a 4/2004. (I. 13.) FVM rendelet írta elő.

¹⁵ 796/2004/EK rendelet 43. cikke

¹⁶ 1782/2003/EK rendelet 25. cikk (1) bek., illetve a 44–48. cikke alapján.

A jogsértés következménye az eddig is ismert hatósági bírság mellett bizonyos mértékű támogatáscsökkentés lehet. A közösségi támogatások mértékét csökkentik azoknál, akik nem felelnek meg a minimum-követelményrendszernek. A támogatáscsökkentés, mint szankció természetesen nem váltja ki az előírások megszegéséért kiszabandó hatósági bírságot. A csökkentett támogatás mellett egyéb intézkedések is foganatosíthatók, például a telep bezárása, engedély visszavonása, környezetvédelmi bírság kiszabása stb. A két eljárás egymástól független, a támogatáscsökkentés Magyarországon az MVH, míg az egyéb jogkövetkezmény az illetékes ellenőrző hatóság (környezetvédelmi, természetvédelmi és vízügyi felügyelőség, MgSZH stb.) hatáskörébe tartozik.

A gazdálkodók ellenőrzésre kiválasztása Magyarországon az MVH feladata. A kötelezően ellenőrizendők arányát a támogatást igénylők egy százalékában határozta meg az EU előre rögzített kiválasztási elvek szerint. Jogszabályok meghatározhatnak minimum ellenőrzési arányt a 796/2004/EK rendelet 44. cikk.(1) bek. alapján, ekkor az egy százalékos arány helyett az adott arányt kell alkalmazni.¹⁷ Az egy százalékos arány teljesítésének három lehetséges módja van. Az egyik az összes kérelmező szintjén teljesített, ami számszerűleg kevés ellenőrzést jelent, s a legkevésbé hatékony. A másik mód a jogi aktusok szintjén (JFGK) végrehajtott, mellyel a legtöbb ellenőrzés teljesíthető, s ez a leghatékonyabb megoldás. A harmadik lehetőség pedig a jogi aktusok csoportjai szintjén történő teljesítés.

Ha sok a meg nem felelések száma, az ellenőrzések számát növelni kell. Az ellenőrizendő gazdaságok kiválasztása egy előzetes kockázatfelmérés alapján történik a Bizottság 796/2004 EK rendelet 45. cikke alapján. A kifizető ügynökség az ellenőrzési mintába bekerülők körét kisebb részben véletlenszerűen, nagyobb részben kockázatelemzés alapján határozza meg.

1. Tagállami ellenőrzések számokban

2005-ben és 2006-ban a Bizottság a kölcsönös megfeleltetés végrehajtására irányulóan 13 ellenőrzést végzett 10 tagállamban.

Néhány tagállam a kifizető hatóságot jelölte ki a kölcsönös megfeleltetésért felelős illetékes ellenőrző hatóságnak. A többi tagállamban a kifizető hatóság koordinációs szerepet tölt be.

Megállapítást nyert, hogy az illetékes ellenőrző hatóságok a helyszíni ellenőrzések feladatkorét esetenként más (állami vagy magán) szervekre ruházták.

Néhány tagállam a kifizetések csökkentésének szintjét meghatározta, ennek következtében nem enged teret az ellenőrök általi értékeléseknek, miközben más tagállamok a csökkentésekre csak irányelveket határoznak meg. Több tagállamban az előírások megsértésének kevésbé súlyos eseteiben nem került sor a kifizetések csökkentésekre.

Az Európai Unió Bizottságához (a továbbiakban: Bizottság) a 2005. évre vonatkozóan 23 tagállamtól érkezett adat a KM ellenőrzések tapasztalatairól és a támogatások csökkentéséről.¹⁸ Ezekben a tagállamokban a kölcsönös megfeleltetés által érintett me-

¹⁷A kedvezményezettek legalább 1%-át kell a kölcsönös megfeleltetés szempontjából ellenőrizni, kivéve azokat a kölcsönös megfeleltetési területeket, ahol a szabályozás kifejezetten magasabb ellenőrzési arányt ír elő (szarvasmarha jelölés 10%, a juh és kecske megjelölés területén pedig 3%).

¹⁸A Bizottság jelentése a Tanácsnak a kölcsönös megfeleltetési rendszer alkalmazásáról (a közös agrárpolitika keretében tartozó közvetlen támogatási rendszerek közös szabályainak megállapításáról és a mezőgaz-

zőgazdasági termelők 4,92 %-ára végeztek el helyszíni ellenőrzéseket, összesen 240.898-at. A kölcsönös megfeleltetést teljes mértékben alkalmazó tagállamokra vonatkozó ellenőrzési arány 4,4 %, mely az állatazonosításához és regisztrálásához használt speciális ellenőrzési arányból ered (a mezőgazdasági üzemek 5 vagy 10 %-a).

Az egységes területalapú támogatási rendszer (SAPS)¹⁹ hatálya alá tartozó, csak a jó mezőgazdasági és ökológiai állapot (HMKÁ) előírásait alkalmazó tagállamokra vonatkozó ellenőrzési arány 5,7 % volt, ezekben a tagállamokban közös ellenőrzéseket végeztek a kölcsönös megfeleltetés és a támogatási jogosultság tekintetében.

A gazdálkodók 11,9 %-a esetében, akiknél helyszíni ellenőrzéseket végeztek, támogatás kifizetések csökkentésére került sor. Az EU-ban a kifizetések csökkentésének teljes összege a kölcsönös megfeleltetés előírásainak megszegése miatt 9,84 millió eurót tett ki.²⁰

A kölcsönös megfeleltetést teljes mértékben alkalmazó tagállamokban a legtöbb esetben (71 %) az állatállomány azonosításához és regisztrálásához kapcsolódó előírások megsértését tárták fel, míg a többi elsősorban a jó mezőgazdasági és ökológiai állapot követelményeihez (13 %) és a nitrátokról szóló irányelvhez (10 %) kapcsolódott.

A tagállamokban a végrehajtás első éve alatt több kérdés merült fel a helyszíni ellenőrzések és a jelentéstétel során. Nem egyértelműek a szabályok arra vonatkozóan, hogy a helyszíni ellenőrzéseket mikor kell elvégezni, mit kell ellenőrizni, és mennyi ellenőrzés szükséges. Az ellenőrzések időigényesek, különösen amikor a gazdaság több különböző helyen terül el, és amikor szükség van a termelő közreműködésére.

2. Európai Számvevőszék ellenőrzései

Az Európai Számvevőszék (a továbbiakban: Számvevőszék) 2007. év végén helyszíni ellenőrzéseket tartott a Bizottság székhelyén és hét tagállamban²¹. Az ellenőrzésnek az volt a célja, hogy megállapítsák, eredményesen működik-e a kölcsönös megfeleltetés. E célból elemezték a rendszer kialakításának körülményeit, és a tagállami végrehajtást in-

dasági termelők részére meghatározott támogatási rendszerek létrehozásáról szóló 1782/2003/EK tanácsi rendelet 8. cikke szerint), Brüsszel, 29.3.2007, COM(2007) 147.

¹⁹ SAPS = Single Area Payment Scheme (egységes területalapú támogatási rendszer, amit az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap (EMOGA) Garancia részlege finanszíroz konkrét földdarabhoz kapcsolódik. A magyar kormány 2003-ban hozott határozata alapján Magyarország az egységes területalapú támogatási rendszert vezette be a csatlakozás időpontjától. A SAPS keretében adható támogatás éves összegét a Bizottság a Csatlakozási Szerződésben foglalt kvóták és bázisterületek alapján határozza meg. A támogatásra jogosult mezőgazdasági terület nagyságának meghatározása (SAPS terület) az érintett tagállam feladata, ugyanígy, mint annak eldöntése, hogy mekkora legyen a támogatható minimális birtokméret 0,3-1 ha határértékek között (nemzeti döntés: 1 ha, illetve 0,3 ha szőlő- és gyümölcssterület). A SAPS közösségi támogatásokra jogosult terület nagyságát úgy kellett meghatározni, hogy jogilag teljesen egyértelmű, vitathatatlan legyen országos, üzemi és parcella szinten egyaránt. A támogatásban részesülő területeken nincs művelési kötelezettség, a termelő szabadon dönthet arról, mit termel, nincs jogalapja a területpihentetési kötelezettség előírásának. A SAPS keretében támogatható területek: legalább 1 hektár szántó-, gyeper, illetve konyhakert, ha az azonos kultúrával beültetett parcella mérete eléri a min. 0,3 ha-t, vagy legalább 0,3 hektár szőlő, gyümölcsös; ha a fenti méretkritériumoknak megfelelő terület 2003. június 30-án eleget tett a "Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot" feltételrendszerének; a támogatás alapjául szolgáló területet művelési ágtól függetlenül a tényleges használat.

²⁰ A Bizottság jelentése a Tanácsnak a kölcsönös megfeleltetési rendszer alkalmazásáról), Brüsszel, 29.3.2007, COM(2007) 147

²¹ Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Lengyelország, Portugália és Szlovénia.

terjük, dokumentumelemzés, illetve adatelemzés révén. A Számvevőszék különjelentésében²² a kölcsönös megfeleltetés eredményességére irányuló ellenőrzés eredményei alapján megállapította, hogy a tagállamok nem alkalmaznak eredményes kontroll- és szankciórendszereket. Az ellenőrzési rendszer ennek következtében nem nyújt megfelelő bizonyosságot arra nézve, hogy a gazdálkodók betartják-e az előírásokat. Megállapította továbbá a Számvevőszék, hogy a tagállamok által rendelkezésre bocsátott adatok, melyek az ellenőrzésekre és a jogsértésekre vonatkoznak nem megbízhatóak. Ezek a hiányosságok elsősorban a környezetvédelem területén jellemzőek.²³

Általában évente egyszer ellenőrzik a gazdálkodókat, s ez az időpont rendszerint a nyári hónapokra esik. Azonban több olyan ellenőrizendő előírás van, amelyet ezekben a hónapokban nem lehet ellenőrizni. (például szántás, trágyázás, legelők kaszálása). A Bizottság javaslatot tett, hogy az ellenőrzéseket időben úgy ütemezzék, hogy a követelményekkel összefüggésben optimalizálják.

A végzett ellenőrzések minimális szintűek voltak, elsősorban a madárvédelmi és az élőhelyvédelmi irányelvre vonatkoztak.²⁴ A feltárt jogsértések száma is alacsony volt a kisszámú ellenőrzés miatt.

Finnországban, Franciaországban, Görögországban és Szlovéniában a madárvédelmi irányelvre 11633, az élőhelyvédelmi irányelvre 14896 ellenőrzést végeztek, s egyetlen jogsértést sem jegyeztek fel. A Bizottság azt állapította meg, hogy a Görögországban és Franciaországban végzett ellenőrzések nem a jogszabályoknak megfelelően folytak.

Hollandiában sem találtak 2006 – ban az ellenőrző hatóságok szabályszerűtlenséget a környezetvédelmi irányelvekre vonatkozóan, pedig a *kölcsönös megfeleltetés ellenőrzési rendszerén kívül* magas számban fedeztek fel szabályszerűtlenségeket, a nitrátszennyezési irányelv²⁵ esetében 101 alkalommal. A Bizottság azt állapította meg Hollandia esetében, hogy az ellenőrző hatóságok nem végeztek el a kölcsönös megfeleltetés keretében minden kötelező ellenőrzést, más ellenőrzések eredményeit sem vették figyelembe, és ezért nem alkalmaztak támogatás csökkentést az említett esetekben.

Finnországban például csak olyan gazdálkodóknál végeztek ellenőrzést, ahol védett fajok egyedei találhatóak, Franciaországban pedig azokon a területeken sem végeztek erre irányuló ellenőrzést, amelyek a Natura 2000 programba tartoznak.

Magas volt azonban a szabályszerűtlenségi arány Szlovéniában, ahol adminisztratív ellenőrzést végeztek, s azt vizsgálták az állattartó telepeknél, hogy túllépték-e az előírt nitrát tartalom szintet.

További probléma adódott az ellenőrzések terén, hogy sokszor olyan előírásokkal, kötelezettségekkel találkozhatunk a tagállamok nemzeti jogszabályaiban, amelyek nem egyértelműek, s így nehéz azok betartását is ellenőrizni. Például ilyen utasítás „a mezőgazdasági berendezések legyenek jó állapotban” szövegrész, vagy „ha a réten méhek is

²² Az EK-Szerződés 248. cikke (4) bekezdése második albekezdésének megfelelően az Európai Számvevőszék 8/2008 sz. különjelentése: Eredményesen működik-e a kölcsönös megfeleltetés? Luxembourg, 2009.

²³ Finnországban például több, mint 30 olyan előírást nem ellenőriztek a kölcsönös megfeleltetés keretében, amely a jogszabályban foglalt gazdálkodási követelmények jogi keretéből ered. Ebből 15 környezetvédelmi irányelv volt.

²⁴ Természetvédelem csoportjába tartozó irányelvek és kijelölt rendelkezés a vadon élő madarak védelméről szóló 79/409/EGK irányelv esetében a madarak élőhelyeinek és táplálkozási lehetőségeinek biztosítása.

²⁵ Nitrátszennyezési irányelv: a vizek mezőgazdasági eredetű nitrátszennyezésével szembeni védelemlről szóló 97/676/EK irányelvben a nitrátérzékeny területeken a szerves-trágya állattartó telepeken való tárolására, valamint a növénytermesztésben felhasznált szerves és műtrágya tárolására és kijuttatására vonatkozó követelmények szerepelnek

vannak, virágzáskor tilos növényvédő szereket használni”. Ezen kifejezéseket nem határozzák meg pontosan a tagállamok, így nem egyértelmű, hogy milyen esetben áll fenn az előírás megszegése.

A tanácsi és a bizottsági rendeletekben²⁶ előírt követelmények alapján, amennyiben a gazdálkodók nem tartják be a JFGK előírásait, s az ellenőrzések során feltárássra kerülnek a hiányosságok, a kölcsönös megfeleltetés keretében szankciókat kell eszközölni, s egyidejűleg jelenteni kell a szabályszegést a Bizottságnak. Ennek ellenére a Bizottságnak jelentett szabályszerűtlenségek aránya mindössze 6 % volt.

A Számvevőszék összességében úgy ítélte meg, hogy a tagállamok nem teljesítették azon feladatukat, hogy eredményes ellenőrzési rendszert alkalmazzanak, s nem nyújtanak be teljes körű és megbízható adatokat.

III. Szankciórendszer

A KM komplex ellenőrzési rendszer, amely lehetőséget teremt a mezőgazdasági termelőknek juttatott közvetlen kifizetések csökkentésére vagy megszüntetésére abban az esetben, ha a termelő nem tartja be a kölcsönös megfeleltetés szabályait.

A kölcsönös megfeleltetésből eredő szankciót a kifizető ügynökség állapítja meg a helyszíni ellenőrzési jegyzőkönyv alapján. A helyszíni ellenőrzés jegyzőkönyvének emiatt tartalmaznia kell minden olyan szempont értékelését a meg nem felelésre vonatkozóan, amelynek alapján a szankció mértéke egyértelműen meghatározható (szándékoság, súlyosság, mérték, tartósság).

Az alkalmazandó *szankciókat* két nagy csoportba sorolhatjuk: az egyik a gondatlanságból adódó meg nem felelések, a másik a szándékosan elkövetett jogszabályellenes tevékenységek.

Az ellenőrző hatóság az ellenőrzésekről jelentést készít, amely a megállapított tényállásokat „szándék”, „súlyosság”, „mérték” és „tartósság” kritériumok alapján értékeli.

Az értékelést az alábbi szempontok alapján kell elvégezni:

- *Súlyosság*: a meg nem felelés következményeinek jelentőségétől függ, tekintetbe véve a szóban forgó követelmény vagy előírás célját.
- *Mérték*: annak figyelembevételével kell megállapítani, hogy a meg nem felelés kiterjedt hatással rendelkezik-e, vagy hatása magára a mezőgazdasági üzemre korlátozódik (gazdaságon belüli/gazdaságon kívüli).
- *Tartósság*: attól az időtartamtól függ, ameddig a kiváltott hatás érezhető, vagy a szóban forgó hatás ésszerű eszközökkel történő megszüntetésének lehetőségétől.

További értékelési kritérium az „ismétlődő jelleg”, illetve a „csekély mértékű meg nem felelés”. Az „ismétlődő jelleg” ugyanazon követelmények három egymást követő éven belül több mint egy alkalommal megállapított megsértése, feltéve, hogy a gazdálkodót értesítették a korábbi meg nem felelésről, és lehetősége volt megtenni a szükséges intézkedéseket.

²⁶ 1782/2003/EK tanácsi rendelet és a 796/2004/EK bizottsági rendelet.

A szankció szempontjából lényeges, hogy a gazdálkodó gondatlanságból vagy szándékosan nem teljesítette a követelményeket.

1. Tagállamok gyakorlata

A Tanács 1782/2003/EK rendelete szerint „a tagállamoknak arányos, objektív és a progresszivitás elvén alapuló ismérvek szerint részben vagy egészben vissza kell vonniuk a közvetlen támogatást”²⁷ – a környezetvédelmi szankciók mellett – amennyiben a mezőgazdasági termelő nem tartja be az előírt szabályokat. A tanácsi rendelet 7. cikke szerint a csökkentést a támogatás százalékos arányának alapulvételével kell kiszámítani. A csökkentésnek a jogsértés súlyosságával arányosnak kell lennie, ezért fejezi ki a tanácsi rendelet százalék formájában. A támogatás csökkentés mindig a gazdálkodó adott évi közvetlen támogatásának teljes összegére vonatkoznak.²⁸

A tagállamok – a közösségi alapelvek figyelembe vételével – különböző *pontrendszereket* dolgoztak ki a meg nem felelések kiértékelésére és a szankciók kalkulációjára. A csökkentéseket ki lehet értékelni és számítani enélkül is, például Németországban standard értékelési mutatókat használnak a kifizető ügynökségek a szankciók megállapítására, nincs szükség pontrendszer közbevetésére.

Olaszországban az előírásnak való meg nem felelést súlyosság, mérték és tartósság alapján külön-külön 1, 3, vagy 5 ponttal értéklik, majd a három értéket átlagolják. Spanyolországban először a meg nem felelés súlyosságát értéklik ki, és ennek alapján 10, 20, vagy 50 ponttal látják el, majd a mérték és tartósság kiértékelése alapján ezt a pontszámot a megfelelő tényezővel megszorozzák. Az így kapott eredményt külön-külön összegzik a HMKÁ előírásaira, illetve a 19 JFGK mindegyikére.²⁹ Hollandiában a súlyosság, mérték és tartósság alapján kapott pontokat összegezni kell. Amennyiben az összeg 1 pont, a gazdálkodó 1% levonást kap; 2, 3, 4 pontok esetében 3%-os levonás jár; 5 pont esetében pedig 5%-os a szankció mértéke. A holland rendszer ezek alapján „középre súlyozott” jellegű, általában 3%-ot szankcionál, 1%-os levonást csak a legenyhébb meg nem felelés esetében alkalmaz, 5%-ost pedig csak a legsúlyosabb esetekben (súlyos, hosszan tartó, a gazdaságon kívüli hatású szabálysértés).³⁰

A bizottság rendelete³¹ a támogatás 3 %-ban határozza meg a csökkenés mértékét.³² A tagállamok döntésétől függ, hogy kevesebb csökkentést, azaz 1 %-ot, vagy magasabbat, azaz legfeljebb 5 %-ot határoznak meg. A kettő közötti skálán belül a szabályszerűtlenség súlyosságát, mértékét és fennállásának tartósságát kell figyelembe venni, va-

²⁷ 1782/2003/EK rendelet preambulum (2)

²⁸ Azon összeget kell csökkenteni, amelyet a mezőgazdasági termelő számára a ténymegállapítás naptári éve során az általa benyújtott vagy benyújtandó támogatási kérelmek alapján odaítéltek vagy odaítéltek volna.

²⁹ Súlyosság: A: enyhe (10 pont). B: súlyos (20 pont). C: nagyon súlyos (50 pont). Mérték: A: csak a gazdaságra kiterjedő hatások – szorzótényező 1. B: gazdaságon kívüli hatások is – szorzótényező 1.5

Tartósság: A: a hatások egy évnél rövidebbek – szorzótényező 1. B: egy évnél hosszabban jelentkező, de kijavítható hatások – szorzótényező 1.2 C: Helyrehozhatatlannak minősülő hatások – szorzótényező 1.5

³⁰ Súlyosság: enyhe (1 pont), átlagos (2 pont), súlyos (3 pont). Mérték: csak a gazdaságra kiterjedő hatások (0 pont), gazdaságon kívüli hatások is (1 pont). Tartósság: a hatások nem állandóak/ helyrehozhatóak/ rövidek (0 pont), a hatások állandóak/ helyrehozhatatlanok/ hosszúak (1 pont)

³¹ 796/2004/EK rendelet

³² Ha a szabályokat ismétlődően nem tartják be, vagy szándékosan nem teljesítik, akkor magasabb százalékot kell alkalmazni.

lamint a következő években az ismétlődést. Ismétlődés esetén szorzótényezőt alkalmaznak, s nagyobb valószínűséggel kap a gazdálkodó ellenőrzést később, mely visszatartó erejű lehet.

2005-ben a csökkentések legnagyobb részét a közvetlen kifizetések 1 %-át kitevő minimális szinten hajtották végre. A csökkentések kb. 14 %-a 3 %-os szinten, 12 %-a 5 %-os szinten történt.³³ A tagállamok többségében 1 %-os támogatáscsökkentést alkalmaznak. Franciaországban 1 %-os csökkentést von maga után például a nitrát irányelv súlyos megsértése, amikor a 170 kg/hektáros mértéket túllépik a gazdálkodók, vagy tiltott időszakban juttatják ki a trágyát a termőföldre.

Sok esetben az előírások megszegése esetén nem csökkentik a támogatás mértékét. Lengyelországban például nem is alkalmaznak szankciót, ha 0,1 hektárnál kisebb mezőgazdasági területen tárnak fel szabályszerűtlenséget. Finnországban a felszín alatti vizekkel kapcsolatos előírások megsértéséért 0 %-os csökkentést állapítottak meg, melyet azzal indokoltak, hogy a gazdálkodó távollétében alkalmazta a vállalkozó a tiltott szereket az érintett mezőgazdasági területen. Finnországban 2006-ban 35 %-ban 0 %-os csökkentéseket állapítottak meg. Egyes tagállamokban figyelmeztető rendszer működik, mellyel lehetőséget adnak a gazdálkodóknak a jogsértés szankciók nélküli orvoslására.

A csökkentésnek általában nincs visszatartó hatása, mivel esetenként az előírásoknak való megfelelés magas költségekkel, beruházással járhat, ami magasabb, mint az 5 %-os csökkentési arány. Erre példa Hollandia, ahol a nitrát irányelv alapján olyan nemzeti szabályozás van hatályban, hogy a trágyatárolóknak szeptembertől februárig keletkezett trágyát kell tudniuk összegyűjteni és tárolni. Becslések szerint egy ilyen tároló kialakítása több 10.000 euró összegű, míg az előírás be nem tartása miatti támogatás csökkentés 1 %, ami átlagosan 100 euró körüli. Egy másik példával is megfigyelhető az alacsony visszatartó hatás, amikor Szlovéniában három előírás megszegése esetén is „csak” 3 %-os támogatás csökkentést alkalmaztak, mely számszerűsítve 15 (!) eurót jelentett.

2008. január 1-jétől a tagállamoknak lehetőségük van arra, hogy a 100 euró, vagy az alatti csökkentést figyelmen kívül hagyják.³⁴ Ennek indoka az, hogy nincs visszatartó ereje, s ezen kívül ezen csökkentések adminisztrálása is megterhelő.³⁵ Finnországban és Lengyelországban nem is éri el a 100 eurós értéket.

A tagállamok, – a fenti példákon keresztül is megállapítható –, hogy különbözőképpen értelmezik a szankciórendszert. Ugyanazon szabálysértés esetén a gazdálkodók nem egyforma elbánásban részesülnek, így ez sérti az egyenlő bánásmód uniós követelményét. Egyik tagállamban a gazdálkodóval szemben kétszer, sőt háromszor nagyobb támogatáscsökkentést is alkalmazhatnak büntetesként, mint egy másik tagállamban ugyanazon jogsértést elkövető gazdálkodóval szemben. Különbözőképpen értelmezik a tagállamok a fogalmakat is, mint például a szándékoságot, vagy a gondatlanságot. Ugyanazon jogsértést egyik tagállam legfeljebb 5 %-os szankció kiszabásával, a másik tagállam 20 %-os szankció kiszabásával „bünteti”.

³³ COM(2007) 147 (a kölcsönös megfeleltetési rendszer alkalmazásáról, Brüsszel, 29.3.2007)

³⁴ 1782/2003/EK tanácsi rendelet

³⁵ A Bizottság szerint ez csak az első évben igaz, ha ismételten elmulasztja a kötelezettségek teljesítését, akkor már ezt a szabályt nem kellene alkalmazni, hanem nagyobb csökkentést kell alkalmazni a termelővel szemben, olyan mértékűt, melynek visszatartó ereje lenne.

2. Szankciórendszer magyar szabályozása

2009. július hó 25. napjától hatályos a 81/2009. (VII. 10.) FVM rendelet, mely a kölcsönös megfeleltetés körébe tartozó ellenőrzések lefolytatásával, valamint a jogkövetkezmények alkalmazásával kapcsolatos szabályokról rendelkezik.

Az MgSZH idei év júniusában megkezdte Magyarországon a KM jogszabályban foglalt gazdálkodási követelmények adminisztratív és helyszíni ellenőrzését. Amennyiben hiányosságokat, szabálytalanságokat (ún. meg nem felelést) állapít meg, annak súlyossága és tartóssága mértékétől függően csökkenti, vagy vonja meg a támogatást. A rendelet 1. számú mellékletében szerepnek az értékelés szempontjai –súlyosság és tartósság tekintetében – az egyes jogszabályban foglalt gazdálkodási követelményhez (JFGK).

A hatáskörrel rendelkező hatóság az ellenőrzés során a helyszíni ellenőrzések során tett megállapításokról – a rendelet 1. számú mellékletének figyelembe vételével – és azok értékeléséről határozatot hoz, illetve elkészíti az ellenőrzési jegyzőkönyvet, melyet az MVH részére megküld.

2.1 Az értékelés szempontjai

2.1.1. Jogszabályban Foglalt Gazdálkodási Követelmények esetén

Az értékelés szempontrendszerét az egyes JFGK³⁶ esetében a 81/2009. (VII. 10.) FVM rendelet az alábbiakban határozza meg.

JFGK 1 és 5³⁷ célja a Natura 2000 területeken³⁸ a biológiai sokféleség, élőhelyek természetvédelmi helyzetének fenntartása, a fenntartó gazdálkodás feltételeinek biztosí-

³⁶ 2009. január 1-jétől Magyarországon a környezetvédelemre, a természetvédelemre és az állatjelölésre vonatkozó követelményeket kell ellenőrizni („A” csomag)

„A” csomag: JFGK 1-8a:

- természetvédelem (JFGK1, JFGK5)
- környezetvédelem (JFGK2, JFGK3, JFGK4)
- állatok jelölése és nyilvántartása (JFGK6, JFGK7, JFGK8, JFGK8a).

³⁷ A természetvédelmi követelmények csoportjába tartozik a Natura 2000 területek földhasználati szabályai, engedélyköteles tevékenységei és az ott történő vadászati szabályok. A természetvédelem csoportjában szerepelnek a vadon élő madarak védelméről és a természetes élőhelyek, vadon élő állatok és növények védelméről szolgáló követelmények.

³⁸ Natura 2000: különleges természetmegőrzési területek koherens európai ökológiai hálózata (védtet természeti területek hálózata). Két irányelv rendelkezései képezik a Natura 2000 hálózat alapját. Az egyik a vadon élő madarak védelméről szóló 79/409/EGK irányelv (madárvédelmi irányelv), a másik a természetes élőhelyek, illetve a vadon élő növény-és állatvilág védelméről szóló 92/43 EGK irányelv (élőhelyvédelmi irányelv). A madárvédelmi irányelv alapján történő területjelölés egylépcsős, mivel a tagállam maga jelölheti ki az irányelv szempontjai szerint, s maga nyilváníthatja védetté a madárvédelmi területeket. Az élőhelyvédelmi irányelv két fő részre osztható: egyfelől rendelkezik a megőrzendő területek védelméről (3–11. cikk), másrésztől rendelkezik a fajok védelméről. A területekkel kapcsolatosan szól arról, hogy Natura 2000 néven fel kell állítani az Európai Unió ökológiai hálózatát. A hálózat az I. mellékletben felsorolt természetes élőhelytípusokat, továbbá a II. mellékletben felsorolt fajok (madarak itt nincsenek!) élőhelyeit tartalmazó területeket, illetve a különleges madárvédelmi területeket foglalja magába. Az élőhelyvédelmi irányelv alapján történő területjelölés kétlépcsős. Először a tagállam az irányelv szempontjai szerint elkészíti az ún. nemzeti listát, majd a Bizottság jóváhagyása után a nemzeti jogrendben ki kell hirdetni különleges természetmegőrzési területeként. Hatályos hazai szabályok az európai közösségi jelentőségű természetvédelmi rendeltetésű területekről szóló 275/2004. (X. 8.) Korm. rendelet, illetve az európai közösségi jelentőségű természetvédelmi rendeltetésű területekkel érintett földrészelekről szóló 45/2006. (XII.8.) KvVM rendelet.

tása. A súlyosság szempontjából enyhének minősül, ha a tevékenység eredményeképpen nem károsodott az élőhely, nem szűnt meg fészkelőhely, táplálkozóhely. Közepes súlyosság állapítható meg, ha károsodott az élőhely, fészkelőhely, táplálkozóhely, de nincs annak kihatása védett fajok, élőhelyek előfordulására, állomány nagyságára. Súlyos a meg nem felelés, ha a térségben élő védett fajok, élőhelyek előfordulása, állomány nagysága jelentősen csökken. Tartósság szempontjából rövid távon, hosszú távon helyrehozható, vagy maradandó lehet a tevékenység hatása az élőhelyek, fajok természeti értékeire.

JFGK 2 célja a felszín alatti vízkészlet mezőgazdasági eredetű szennyezés elleni védelme, a felszín alatti vizek jó állapotának biztosítása, és a már bekövetkezett szennyezés következményeinek kiküszöbölése, korlátozása. Cél a megfelelő minőségű ivóvíz biztosítása a jövőben is. A súlyosság szempontjából enyhe a szabálytalanság, ha ártalmatlan anyag kerül közvetlenül vagy közvetve a felszín alatti vízbe.³⁹ Közepesen súlyos a tevékenység hatása, ha trágyából, szennyvízből, vagy mosóvizekből származó szennyező anyag kerül közvetlenül vagy közvetve a felszín alatti vízbe. Súlyos a szennyezés, ha olajból, üzemenyagból, növényvédőszerből, műtrágyából, vagy egyéb veszélyes hulladékból származó anyag kerül a felszín alatti vízbe.

Tartósság szempontjából rövid távon, hosszú távon helyrehozható, vagy maradandó lehet a tevékenység hatása a felszín alatti vizek minőségében.

JFGK 3 célja a szennyvíziszap mezőgazdasági alkalmazásának ösztönzése⁴⁰. Súlyosság szempontjából enyhének bizonyul, ha a környezetre gyakorolt terhelés nem jelentős Közepesen súlyos a meg nem felelés, ha a gazdálkodó nem rendelkezik az illetékes talajvédelmi hatóság engedélyével, vagy nem az engedélyben foglaltak szerint jár el. Súlyos, ha a helytelen szennyvíziszap kijuttatás az emberekre, állatokra, növényekre, illetve a környezetre kedvezőtlen, káros hatással jár.

Tartósság szempontjából rövid távon, hosszú távon helyrehozható, vagy maradandó lehet a szennyvíziszap termőföldre történő nem megfelelő kijuttatása.

JFGK 4 célja a nitrátérzékeny területeken a mezőgazdasági forrásokból származó nitrátok által okozott vízszennyezés csökkentése⁴¹. Enyhén súlyos a meg nem felelés, ha a kijuttatott nitrogénvegyületek kis mértékben szennyezték a felszíni és felszín alatti vizeket. Közepes, ha a nitrogén vegyületek terhet róttak a felszíni és felszín alatti vizekre, s súlyos, ha jelentős nitrát szennyeződés következett be.

³⁹ A 80/86/EGK irányelv előírásait kell a tagállamoknak a nemzeti jogszabályaikon keresztül betartatni. Magyarország a 219/2004. (VII. 21.) Kormányrendeletben³⁹ szabályozza a felszín alatti vizek védelmét. Három követelményt határoz meg: az egyik a szennyező anyagok közvetlen bevezetésének tilalma a felszín alatti vizekbe. A közvetlen bevezetés lehet gödörbe, árokba, aknába, ásott kutakba történő bevezetés. A másik a közvetett bevezetés tilalma, vagyis pl. a trágyatárolók aljzatának szigetelését vizsgálják. S a harmadik a mesterséges tóba, bányatavakba közvetlen bevezetés tilalma.

⁴⁰ A 86/278/EK irányelv hazai átvétele az 50/2001. (IV. 3.) Kormányrendelettel⁴⁰ valósult meg. Engedélyezett területre, mennyiségben és feltételek mellett végezhető. Vizsgálják az engedélyezés szabályait, a területi tilalmak (pl. legelőre kijuttatás) betartását, illetve a bejelentési és dokumentációs kötelezettség teljesítését.

⁴¹ A követelmények egyik része az állattartó telepekre vonatkozik, a másik része a növénytermesztésre. Az ellenőrzés csak a nitrátérzékeny területeken történik, s a helyes mezőgazdasági gyakorlat betartását vizsgálja. Az előírások kiterjednek az évente kijuttatható nitrogén mennyiségre, a lejtős területeken történő trágyázás szabályaira, a tárolásra, a trágyatárolók kialakítására, az adatszolgáltatás és nyilvántartás rendjére. A mezőgazdasági területre évente szerves trágyával kijuttatható nitrogén hatóanyag mennyisége nem haladhatja meg a 170 kg/ha értéket⁴¹. A nitrátérzékeny területen gazdálkodó folyamatos nyilvántartást köteles vezetni. Lejtős területeken a trágyázás csak a lejtő meredekségének megfelelően történhet. Istállótrágya csak az előírások betartása mellett tárolható termőföldön.

2.1.2. Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot esetén

A helyes mezőgazdasági és környezeti állapot (HMKÁ) meg nem felelési eseteinek értékelési szabályait, és az adott kölcsönös megfeleltetési terület szankciójának számítási módját az egységes területalapú támogatások és egyes vidékfejlesztési támogatások igényléséhez teljesítendő „Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot” fenntartásához szükséges feltételrendszer, valamint az állatok állategységre való átváltási arányának meghatározásáról szóló 50/2008. (IV. 24.) FVM rendelet tartalmazza.⁴² Amennyiben a földhasználó a neki közvetlenül felróható cselekmény vagy mulasztás következtében nem tartja be az előírásokat, a helyszíni ellenőrzés során a meg nem felelés mértékére, súlyosságára, valamint tartósságára vonatkozó megállapításokat az ellenőr a rendelet 2. számú mellékletében meghatározott tényállások alapján határozza meg. A megállapítások összegzése és kiértékelése a 3 számú mellékletben található.

A HMKÁ előírások esetén a melléklet szerint kismértékű a meg nem felelés, ha hatása a kedvezményezett földterületére korlátozódik, nagymértékű (gazdaságon átnyúló) a meg nem felelés és hatása, ha a szomszédos gazda földterületeire is áterjed. Súlyosság szempontjából enyhe, vagy súlyos lehet a meg nem felelés. Enyhe a meg nem felelés, ha a termelő mezőgazdasági tábláin belül korlátozott területen tapasztalható, illetve a meg nem feleléssel érintett területek korlátozott részt tesznek ki a gazdaság összterületéből; a meg nem felelés kis mértékben veszélyezteti a helyes mezőgazdasági és környezeti állapot fenntartását.

Közepes a meg nem felelés, ha a termelő mezőgazdasági tábláin belül jelentős területen tapasztalható, illetve a meg nem feleléssel érintett területek szignifikáns részt tesznek ki a gazdaság összterületéből; a meg nem felelés közepes mértékben veszélyezteti a helyes mezőgazdasági és környezeti állapot fenntartását.

Súlyos a meg nem felelés, ha a termelő mezőgazdasági tábláin belül kiterjedt területen tapasztalható, illetve a meg nem feleléssel érintett területek többségi részt tesznek ki a gazdaság összterületéből; a meg nem felelés kritikus mértékben veszélyezteti a helyes mezőgazdasági és környezeti állapot fenntartását.

Tartósság szempontjából helyrehozható, vagy maradandó a károsodás. Rövidtávon helyrehozható a meg nem felelés, illetve következményei, ha ésszerű eszközökkel, rövid időtávon belül megszüntethető, hatásuk a gazdaság kis részére korlátozódik, az érintett mezőgazdasági kultúrák, illetve a talaj nem vagy csak kis mértékben károsodtak.

Hosszútávon helyrehozható a meg nem felelés, illetve következményei, ha ésszerű eszközökkel hosszabb távon megszüntethetőek, hatásuk a gazdaság jelentős részére terjed ki, az érintett mezőgazdasági kultúrák, illetve a talaj kézzelfoghatóan károsodtak. Maradandó következményekkel járt a helyes mezőgazdasági és környezeti állapot fenntartásának vonatkozásában, ha hatásuk a gazdaság jelentős részére kiterjed, az érintett mezőgazdasági kultúrák, illetve a talaj nagy mértékben károsodtak.

⁴² A 80/2009. (VII. 3.) FVM rendelet módosította az 50/2008. (IV. 24.) FVM rendeletet.

2.2. A jogkövetkezmény mértéke

A jogkövetkezmény mértékét – a támogatás egészének vonatkozásában – az MVH állapítja meg. A rendelet 2. számú melléklete tartalmazza a jogkövetkezmény mértékének számítási alapjait.

A rendelet 2 §-a meghatározza a szándékosság és a gondatlanság fogalmát:

„1. szándékosság: a meghatározott meg nem felelések értékelése vonatkozásában a mezőgazdasági, agrár-vidékfejlesztési, valamint halászati támogatáshoz és egyéb intézkedésekhez kapcsolódó eljárás egyes kérdéseiről szóló 2007. évi XVII. törvény 9. § r) pontja szerinti magatartás;

2. gondatlanság a meghatározott meg nem felelések értékelése vonatkozásában a mezőgazdasági, agrár-vidékfejlesztési, valamint halászati támogatáshoz és egyéb intézkedésekhez kapcsolódó eljárás egyes kérdéseiről szóló 2007. évi XVII. törvény 9. § t) pontja szerinti magatartás.”

Szándékosság, amennyiben az ügyfél tudatában van annak, hogy a tanúsított tevételes magatartás vagy mulasztás kedvezőbb elbírálást biztosít, mint a tanúsított tevételes magatartás nélkül.

Gondatlannak minősül az ügyfél magatartása, amennyiben az a fentiek szerint nem minősíthető szándékos magatartásnak.

2.2.1. Gondatlanság

Gondatlanságból eredő jogsértés esetén 1, 3, vagy 5 százalékos a levonás. Ha a gazdálkodó gondatlanul egy előírás csoportból⁴³ (egy KM területen belül) több előírást sért meg, akkor a megállapított szankciók közül csak a leg súlyosabbat kell figyelembe venni, azaz nem adódnak össze. Ha a kedvezményezett gondatlanul több előírást sért meg különböző KM – területen, akkor a megállapított szankciók összegződnek, de az összegzett mérték nem haladhatja meg gondatlanság esetén az 5 százalékot.

Például egy termelőnél az alábbi szankciókat állapítja meg a kifizető ügynökség:

1. sz. táblázat

Előírás csoport	Előírás	Megállapított szankció (súlyosság, mérték, tartósság alapján)	Előírás csoportra megállapított szankció
JFGK 1-5 (környezetvédelem)	Szennyvíziszap	1%	3%
JFGK 1-5 (környezetvédelem)	Felszín alatti vizek	3%	
JFGK 16-19 (állatjólét)	Sertések védelme	1%	1%
HMKÁ	Nemkívánatos növényzet elterjedésének megakadályozása	3%	3%
Teljes szankció			5%

Forrás: 81/2009. (VII. 10.) FVM rendelet 2. sz. melléklet

⁴³ A szankciók összegzése a következőképp zajlik: a kölcsönös megfeleltetés előírásait négy csoportra osztják:

- Környezetvédelmi követelmények (JFGK 1–5)
- Állatazonosítás, élelmiszerbiztonság, növény- és állategészségügy (JFGK 6–15)
- Állatjólét (JFGK 16–19)
- Helyes mezőgazdasági és környezeti állapot (HMKÁ)

A termelő két környezetvédelmi előírást (szennyvíziszap és felszín alatti vizek) is megszegett, mivel ezek egy előírás-csoportba tartoznak (JFGK 1-5), ezért a kettő közül a súlyosabbat vesszük figyelembe (3%). Ezen kívül megszegett még két másik előírást (állatjólét és HMKÁ) is különböző előírás-csoportokból, amelyet 1%-kal, illetve 3%-kal szankcionált a kifizető ügynökség. A teljes szankció mértéke $3+1+3=7\%$ lenne, de mivel szándékosság nem áll fenn, a szankció mértéke nem haladhatja meg az 5%-ot. Ezért a teljes támogatás-csökkentés 5%.

Az előírások ismételt megszegése esetén, amennyiben három éven belül a gazdálkodó ismételt megszegi valamelyik KM előírást, akkor az eredetileg kiszabott szankció háromszorosát kell megállapítani. A támogatáscsökkentés maximális értéke azonban nem haladhatja meg a teljes összeg 15%-át.

A maximális 15%-os érték elérését követően a hatóság tájékoztatja az érintett mezőgazdasági termelőt, hogy ha még egyszer megállapításra kerül ugyanaz a meg nem felelés, akkor azt szándékos cselekménynek fogják tekinteni (szándékosság esetén pedig megszűnik a 15%-os maximális szankcionálási korlát). Amennyiben – a figyelmeztetés ellenére – ezt követően további meg nem felelést állapítanak meg, az alkalmazandó támogatáscsökkentést az előző (hárommal egyszer már felszorozott összeg) háromszorosában állapítják meg.

Abban az esetben, ahol egy ismétlődő meg nem felelés kerül megállapításra egy másik meg nem feleléssel vagy egy másik ismételt meg nem feleléssel, az eredményként kapott csökkentési százalékok mindenképpen összeadódnak. A maximális csökkentés – gondatlanság esetén – azonban nem haladhatja meg a 15%-ot.

Például egy termelőnél az alábbi szankciókat állapítja meg a kifizető ügynökség két egymást követő támogatási évben:

2. sz. táblázat

Előírás csoport	Előírás	Megállapított szankció 1. év	Megállapított szankció 2. év
JFGK 1-5 (környezetvédelem)	Szennyvíziszap	1%	–
JFGK 1-5 (környezetvédelem)	Vadon élő madarak védelme	–	1%
JFGK 1-5 (környezetvédelem)	Nitrát irányelv	–	3%
JFGK 1-5 (környezetvédelem)	Felszín alatti vizek	3%	$3*3=9\%$
JFGK 6-15 (egészségügy)	Élelmiszerbiztonság	–	3%
HMKÁ	Nemkívánatos növényzet elterjedésének megakadályozása	3%	–
Teljes szankció		5%	15%

Forrás: 81/2009. (VII. 10.) FVM rendelet 2. sz. melléklet

A termelő a második évben megszegi a vadon élő madarak védelméről szóló, illetve a nitrát-irányelvet. Mivel mindkét esetben gondatlan és nem ismétlődő meg nem felelésről van szó, és egy előírás-csoportba tartoznak (környezetvédelem), ezért a két szankciót nem kell összegezni, csak közülük a súlyosabbat figyelembe venni (3%). A felszín alatti vizek védelméről szóló irányelv is ebbe az előírás-csoportba tartozik, de ebben az esetben a termelő ismételt meg nem felelést követett el, így a megállapított szankciók összeadódnak ($3+9=12\%$).

Ehhez adódik még egy 3%-os meg nem felelés az élelmiszerbiztonság területéről, ez együtt $3+9+3=16\%$, ám a szankciók összege ismétléses mulasztás esetén maximum 15% lehet, ezért 15 %-os levonás került megállapításra.

Például egy termelő sorozatosan megszegi a szennyvíziszap előírásait:

3. sz. táblázat

Előírás	Szankció 1. év	Szankció 2. év	Szankció 3. év	Szankció 4. év
Szennyvíziszap	3%	9%	15% (27% helyett)	81%

Forrás: 81/2009. (VII. 10.) FVM rendelet 2. sz. melléklet

A termelő a második évben is megszegte, ezért az első év szankciójának a háromszorosát ($3 \times 3=9\%$ -ot) állapították meg. A harmadik évben ismét nem felelt meg az irányelvnek, ezért már $9 \times 3=27\%$ szankciót kellene, hogy kapjon, de mivel gondatlan meg nem felelésnek minősül, ezért csökken a szankció a maximális 15%-ra, egyben figyelmeztető levelet kap, hogy a következő ismétlődő meg nem felelést már szándékosnak fogja megítélni. A termelő ennek ellenére ismét megsérti az irányelvet a kifizető ügynökség $27 \times 3 = 81\%$ -os szankciót szab ki.

2.2.2. Szándékosság

A szándékos meg nem felelés a gondatlansághoz képest szigorúbb megítélés alá esik a kölcsönös megfeleltetés szankcionálási rendszerében. A teljes közvetlen támogatási összeget 15, 20, vagy 100%-kal kell csökkenteni. Az értékelést ugyanazon szempontok alapján kell elvégezni, mint a gondatlanság esetében (súlyosság, mérték, tartósság).

A 100%-os szankcionálás azt jelenti, hogy a termelőt kizárják a közvetlen támogatási rendszerből az adott évre. Szélsőséges esetben a gazdálkodó a következő naptári évre is kizárható a közösségi támogatások meghatározott köréből.

Szándékosság esetén függetlenül attól, hogy egy, vagy több előírás csoportba tartozik az előírás, az egyes szankciókat összegezni kell.

A régi tagállamokban, ahol már korábban bevezették ezt a rendszert igyekeztek kevésbé szigorúan bánni a gazdálkodókkal a támogatások csökkentése terén. Az elvégzett ellenőrzések 12 százalékánál találtak valamilyen hiányosságot, ezek enyhébb szabálytalanságok voltak, s ezeket minimális szankcióval sújtották. Nem kellett a támogatást csökkenteni 1–3 százaléknál nagyobb mértékben.

Gondatlan, nem ismétlődő szankciók összegzése

- Összegzés módszere: azonos előírás-csoportokból származó szankciók közül a legmagasabbat venni, különböző előírás-csoportból származó szankciókat összeadni
- Szankciók maximális értéke: 5%

Gondatlan, ismétlődő szankciók összegzése

- Összegzés módszere: összeadás
- Szankciók maximális értéke: 15%

Szándékos szankciók összegzése

- Összegzés módszere: összeadás
- Szankciók maximális értéke: 100%

A 81/2009. (VII. 10.) FVM rendelet 6. §-a a vis maiorra vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza, mely szerint a KM követelményeinek és előírásainak betartásával összefüggésben a vis major eseményt a helyszíni ellenőrzésen jelen lévő ügyfél legkésőbb a helyszíni ellenőrzés során jelentheti be.

Amennyiben a helyszíni ellenőrzésen az ügyfél nem volt jelen, legkésőbb a részére megküldött ellenőrzési jegyzőkönyv észrevételezése során jelentheti be, hogy gazdasága vis maiorral érintett.

V. Jelentéstétel

A 796/2004/EK rendelet szerint a tagállamoknak jelentést kell tenniük a KM ellenőrzések számáról és eredményéről.⁴⁴ A jelentéstételi előírás azonban nem részletes, így előfordul, hogy az alaki szabályszerűtlenségekről (például dokumentumok hiánya) ugyanolyan módon számolnak be a tagállamok, mint a lényeges meg nem felelésekről. Így nehezen összehasonlíthatóak a tagállamok adatai a KM ellenőrzésekre vonatkozóan. Sok esetben merültek fel hiányosságok a jelentéstételt illetően. Például Görögország jelentést tett arról, hogy a szennyvíziszap irányelv esetében 4784 gazdaság ellenőrzését végezte el, s valamennyi megfelelt az előírásoknak, azonban e gazdaságok közül egy sem használt fel szennyvíziszapot. Ez a hiányosság abból adódott, hogy a jelentésekben nem tüntette fel (mert nincs ilyen rovat), ha bizonyos kötelezettségek az adott gazdaságnál nem alkalmazandók. Ilyenkor azt jelenti, hogy a gazdálkodó azon normáknak is megfelelt, holott nem is vonatkozott rá azon előírás.

VI. Következtetések, javaslatok az ellenőrzésre vonatkozóan

Nehéz volt meghatározni a tagállamoknak az olyan fogalmakat, mint az előírások megsértésének „súlyossága”, „mértéke”, „tartóssága” illetve „ismétlődése”, valamint a „szándékosság”. Fennállt a veszélye annak, hogy a tagállamok egymástól eltérően számítják ki a támogatáscsökkentéseket.

A jelenlegi szabályok nem biztosítanak mérlegelési jogkört a kisebb jogsértések kezelésére. Az arányosság elvével összhangban a tagállamoknak meg kell engedni, hogy ne szankcionálják azokat az eseteket, amelyek nem járnak a gondatlanság esetében előírt 3 %-os támogatáscsökkentéssel. Ezekben az esetekben a termelőknek figyelmeztető levelet küldenek.

Azokban az esetekben, amikor jogszabályok minimum ellenőrzési arányt határoznak meg, ezt az arányt kell alkalmazni a kölcsönös megfeleltetésre megállapított, legalább

⁴⁴ 796/2004/EK rendelet 28. cikk (1) bek.

1 %-os arány helyett. Az eltérő ellenőrzési arányok megnehezíthetik a kölcsönös megfeleltetés keretében végzendő ellenőrzések megszervezését.

A jelenleg hatályos jogszabályok nem tartalmazzák a kölcsönös megfeleltetés keretében végzendő helyszíni ellenőrzések előzetes bejelentésére vonatkozó rendelkezést. Célszerű lenne, ha az ellenőrzéseket korábban bejelentenék, legfeljebb két héttel előre feltéve, hogy ez nem veszélyezteti az ellenőrzések célját.

Nem voltak elég egyértelműek a szabályok arra vonatkozóan, hogy a helyszíni ellenőrzéseket mikor kell elvégezni, hogy mit kell ellenőrizni, és hogy mennyi ellenőrzés szükséges. Az ellenőrzések időigényesnek bizonyultak, különösen az olyan esetekben, amikor a gazdaság több különböző helyen terül el, és amikor szükség volt a mezőgazdasági termelő közreműködésére. Néhány követelmény ellenőrzése bonyolult volt. Az ellenőrzésről szóló jelentések hosszúak voltak és nem mindig voltak érthetőek. A hatályos jogszabályok nem rögzítik a helyszíni ellenőrzések időpontját.

Az ellenőrzéshez hiányoznak a megfelelő mérések, mivel nem történt előzetes felmérés a környezet állapotáról egyetlen tagállamban sem, nincs viszonyítási alap arra nézve, hogy ennek a rendszernek a bevezetése és alkalmazása ténylegesen eredményez-e, s milyen mértékben javulást a környezet állapotában. Gazdálkodók által kitöltött adatlapok, nyomtatványok, illetve műholdas felvételek alapján tudjuk csupán megítélni az ott folyó környezetvédelmet.

Szükséges a rendszer működőképességéhez, hatékony ellenőrzéséhez az ellenőrzési rendszerek egységesítése és egymással kompatibilissé tétele. Az MVH és a szakhatóságok ellenőrzési és nyilvántartási rendszereit egységesíteni kell. Az adatokat egyértelműen meg kell tudni feleltetni egymással (közvetlen támogatást igénylők, mezőgazdasági földterület-nyilvántartások stb.). Csak egyértelműen beazonosítható adatok alapján lehet kiszabni a szankciót. Szükség van továbbá az ellenőrzések tartalmi egységesítésére is.

Kérdés, hogy a kiszabott szankciók mennyire visszatartó erejűek? Az EU régi tagállamaiban – ahol a kölcsönös megfeleltetés már régebb óta alkalmazandó és ellenőrizendő – a visszavont támogatási összegek egy százalékát sem éri el a KM előírásainak be nem tartása miatt kiszabott szankció.

VII. Befejezés

Az anyai jogon igényelhető közvetlen agrártámogatások igénybeviteléhez a KM követelmények teljesítése is szükséges. A KM feltételek, azaz a jogszabályban foglalt gazdálkodási követelmények (JFGK), és a Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapotra vonatkozó előírások (HMKÁ) betartása olyan alapfeltétel, melyek teljesítéséért a gazdálkodók nem kapnak térítést.

A gazdálkodóknak tudatosabban kell a jogszabályi előírásokat figyelniük, illetve dokumentálni a gazdálkodásukat. A KM legfontosabb célkitűzése, hogy egészséges környezetben éljünk, s megfelelő minőségű élelmiszerekhez jussanak a fogyasztók. Olyan mezőgazdaságot támogasson az Európai Unió, mely környezettudatosan működik, valamint amelyben fokozottan érvényesülnek az élelmiszerbiztonsági követelmények. Középtávon megoldhatja a közvetlen kifizetések nemzetközi és társadalmi elfo-

gadottságát, s nagyon jó eszköznek tartom a gazdálkodók környezettudatosságának javítására.

A kölcsönös megfeleltetés minden bizonnyal javítani fogja az előírásoknak való megfelelést és arra ösztönzi a gazdálkodókat, hogy a gazdaságukat fejlesszék, környezetvédelmi, állatvédelmi és fogyasztóvédelmi teljesítményüket növeljék, és hatékonyabban gazdálkodjanak. Várhatóan lesz hasznuk is, de a potenciális hasznot a költségekkel és befektetett erőfeszítésekkel szemben kell mérlegelnünk.

Nem a szankcionálás a célja, hanem az előírások betartása, a gazdálkodók környezettudatosságának javítása.

Szigorúnak kell tekinteni a rendszert, mivel az ellenőrzés objektív és részletesen kidolgozott rendszer alapján folyik. Az ellenőrzések tapasztalatainak elemzése segítséget nyújt a feltételrendszer minél hatékonyabb és „gazdálkodóbarát” működéséhez.

ERIKA FARKAS CSAMANGÓ

DIE KONTROLLE DER ERFÜLLUNG DER EINHALTUNG DER ANDERWEITIGER VERPFLICHTUNGEN UND DIE SANKTIONEN

(Zusammenfassung)

Die nicht gute landwirtschaftliche Praxis und die nicht fachgemäße, nicht den Vorschriften entsprechende Bewirtschaftung, die Eingriffe können der Natur und unserer Umwelt irreversible Schäden verursachen. Von der Landwirtschaft wird die konsequente Geltendmachung der Umweltaspekte besonders erwartet. Vorliegende Studie stellt die Kontrolle der als Bedingung der landwirtschaftlichen Zuschüsse vorgeschriebenen Umweltschutz- und Naturschutzvorschriften und ihr Sanktionssystem vor. Die Bedingung der Beihilfen der Landwirten knüpft sich auch an die restlose Einhaltung bestimmter Umweltschutz-, Tierschutz- und Lebensmittelsicherheitsvorschriften. Die Auszahlungen verknüpft die Union zur Erfüllung der Anforderungen des sog. „cross-compliance“, d.h. der anderweitigen Verpflichtungen. Der Begriff der anderweitigen Verpflichtungen beinhaltet die Gesamtheit der im Interesse der Erhaltung der gesamten Summe der gemeinschaftlichen landwirtschaftlichen Beihilfen einzuhaltenden Vorschriften und Anforderungen, bzw. er beinhaltet das sich daran knüpfende Kontroll- und Sanktionssystem. Das System der anderweitigen Verpflichtungen schafft einen Kontakt zwischen den Vorschriften des Richtigen Landwirtschaftlichen und Umweltzustandes, bzw. und der landwirtschaftlichen Beihilfen. Das System der Einhaltung anderweitiger Verpflichtungen schafft einen Kontakt zwischen dem Guten Landwirtschaftlichen und Umweltzustand (HMKÁ), bzw. den in Rechtsnormen abgefassten Betriebswirtschaftlichen Anforderungen (JFGK), bzw. den direkten landwirtschaftlichen Beihilfen. Wenn der Landwirt die vorgeschriebenen Regeln nicht einhält, dann ist — neben den Umweltsanktionen — mit der Reduzierung der für ihn zu zahlenden Beihilfen zu rechnen. Die anzuwendenden *Sanktionen* können in zwei Gruppen gegliedert werden: die eine ist die

sich aus Fahrlässigkeit ergebenden Nichterfüllungen, die andere ist die absichtlich begangenen vorschriftswidrigen Tätigkeiten.

Die Kontrollbehörde stellt über die Kontrollen einen Bericht fest, der die festgestellten Tatbestände aufgrund der Kriterien: „Absicht“, „Schwere“, „Maß“ und „Beständigkeit“ bewertet.

Die Studie stellt nach der kurzen Darstellung der Einhaltung der anderweitigen Verpflichtungen das Kontrollsystem und das Sanktionssystem durch die Kontrollerfahrungen der einzelnen Mitgliedsstaaten dar. Am Ende der Studie werden auch Vorschläge festgestellt, um die Kontrollen wirksamer zu machen. Die Autorin stützt seine Feststellungen mit statistischen Daten und Fallstudien unter.

GYÉMÁNT RICHÁRD

Pozsony népesedéstörténete, különös tekintettel a 20. századi településegysítésekre

I. Pozsony nevének eredete

Pozsony, az egykori magyar koronázó város neve a régi magyar „*Poson*” személynévből származik. A település első ispánjáról kapta a nevét. Maga a „*Poson*” személynév eredhet a cseh „*Pos*”, illetve a német „*Poscho*” személynévből is.

A mai szlovák név, a „*Bratislava*” előzménye a Kr.u. 907-ben említett „*Braslavespruch*” illetve „*Brezalauspruch*” forma. Ez a szláv „*Braslav*” személynév és a német „*burg*” (= vár) főnév némileg eltorzult összeolvadása. Ebből lett az egykori német „*Pressburg*” elnevezés. A szlovák hivatalos név 1837-ben keletkezett, amikor P. J. Šafárik szlovák történész, régész tévesen rekonstruálta a város régi nevét, ugyanis azt hitte, hogy az nem a „*Braslav*”, hanem a „*Bratislav*” névből származik.¹ Pozsony eredeti szlovák neve a „*Prešporok*”, illetve a „*Prešporek*” volt. A történelem folyamán a városnak egyedülállóan 12 különböző neve volt: „*Wratislaburgum*”, „*Braslavespurch*”, „*Brezezburg*”, „*Brezalauspruch*”, „*Preslawaspurch*”, „*Bresburch*”, „*Posonium*”, „*Pozsony*”, „*Pressburg*”, „*Prešpork*” („*Prešporok*”, „*Prešporek*”), „*Istropolis*” és „*Bratislava*”. Az előbbieken említett nevek a legjelentősebbek, ezek mellett több szerző egyéb megjelölést is használt. Freisingi Ottó 1158-ban megjelent krónikájában „*Bressburg*”-nak, Idriszi, arab földrajztudós „*Dassam*”-nak, illetve Kosmas, a híres cseh krónikás pedig „*Posen*”-nak hívta Pozsonyt.

Érdemes megjegyezni, hogy a város neve 1918 és 1919 között „*Wilsonovo Mesto*”, azaz „*Wilson-város*” volt. A várost megszálló csehszlovák sereg katonái nevezték így, hálából, Woodrow Wilson (1913–1921) amerikai elnök iránti tiszteletükből. Ezt a rövid intermezzót leszámítva, a mai „*Bratislava*” név hivatalosan 1919. március 6-án lépett életbe.

II. Pozsony vázlatos népesedéstörténete

A város területe már az újkőkorban lakott volt. Első ismert lakói a kelták voltak, akik Pozsonyt és környékét a Kr.e. 1. században benépesítették. A keltákat rómaiak, avarok, frankok és szlávok követték. Ezt követően a honfoglaló magyarok vették birtokukba Pozsonyt és környékét.

¹ LACIKA, JÁN: *Bratislava, Ismerjük meg Szlovákiát*, 1. kötet, Svornost¹ Könyvnyomda. Bratislava, 2000. 6. p.

A magyar állam kialakulását követően annak „nyugati kapuja” és egyben stratégiai fontosságú védelmi központja volt. A 13. század elején németek, pontosabban bajorok telepedtek le Pozsonyban, amely város a 20. század elejéig mindvégig megőrizte német jellegét.

A város történelmi jelentőségét növeli, hogy a 11. századtól Pozsony vármegye székhelye és káptalani székhely lett. Az első adat Pozsony városiasodására a III. András (1290–1301) által 1291-ben kiadott kivá' ságlevél, amelyet számos őt követő uralkodó megerősített, valamint további kiváltsággal toldott meg.² A város ezen szabadalomlevelet átírták és megerősítették 1313-ban és 1323-ban I. Károly; 1365-ben I. (Nagy) Lajos; 1412-ben és 1436-ban Zsigmond; 1439-ben Albert király; 1446-ban Hunyadi János; 1453-ban V. László; 1464-ben I. (Hunyadi) Mátyás király is. Azért, hogy a város gazdaságilag is gyors emelkedésnek indulhasson, vásárai és kereskedői a legkiválóbb előjogok élvezetébe léptek.

A „vegyes-házi” királyok korszakában Pozsony szabad királyi városi rangot kapott (1405), majd 1467-ben I. (Hunyadi) Mátyás (1458–1490) egyetemet alapított itt és a mohácsi csata (1526) után az ország fővárosa és koronázó városa lett,³ itt őrizték a Szent Koronát és számos országgyűlés helyszíne is volt. 1848-ban itt alakult meg az első felelős magyar minisztérium.

Természetes, hogy ilyen nagyarányú szabadalmak mellett Pozsony városa nemcsak erkölcsi erőben, hanem anyagi javakban és gyarapodásában is rohamos léptekkel haladt előre. Mindenhonnan özönlött a lakosság Pozsony falai közé és népessége között úyszólván Európa minden kulturnemzete képviselve volt. A város lakosságának zöme és gerince, mint a városokban egyebütt, úgy itt is a német nemzetiség volt. Legtöbbsen a közeli osztrák hercegségekből származtak át. Sokan jöttek Sziléziából, Stájerországból is, de a javarésze mégis Bajorországból, Baden-Württembergből, Szászországból vándorolt be. Voltak olyanok is, akik Poroszországból, továbbá az északkeleti szabad városokból jöttek.

A német elem után mind számban, mind súlyban a magyarok következtek, ezeket követték a szlávok. Találkoztak a város lakosai között franciák, olaszok és még svájciak is. A külföldi elem mellett elég tekintélyes volt a belföldi letelepedők száma is. Az ország csaknem minden tájáról származtak el egyes családok a kereskedelem ezen előkelő gócpontjába és különösen a nemesi rendből származóknak növekedett meg a száma, akkor, mikor a királyi udvar mind gyakrabban jelent meg huzamosabb tartózkodásra a város falai között.

A város népességével párhuzamosan haladt területi kifejlődése is és a kezdetben kisebb területre szorító építkezés csakhamar a Dunáig szállott le. Ekkor kezdtek Pozsony régebbi városrészei kialakulni. Pozsony központja az Óváros volt, amelyhez nyugat felől a Várhegyen épült (volt) Terézváros, keleten a (volt) Ferenc József város, északon a (volt) Nándorváros s ezentúl északkelet felé az Újváros csatlakozott. Az említ-

² GYURCSÍK IVÁN: *Népek, nyelvek, kultúrák szimbiózisa*, 7. p., in: GYURCSÍK IVÁN – JÉGH IZABELLA – PAPP IZABELLA: *A 700 éves város, Pozsony – Pressburg – Bratislava*. Kalligram-Régió. Pozsony-Budapest, 1994., MARSINA, Richard: *A középkori városok jellemzőiről és kategóriáinak megalkotásáról*, 41. p. in: CSUKOVITS ENIKŐ – LENGYEL TÜNDE: *Bártfától Pozsonyig, Városok a 13–17. században*, Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005.

³ HOLČÍK, ŠTEFAN: *Királyi koronázások és koronajelvények*, 33.p. in: GYURCSÍK IVÁN – JÉGH IZABELLA – PAPP IZABELLA: 1994.

tett városrészek közül az előbbieket alkotják a mai Óvárost (ma Staré Mesto városrész), viszont az egykori Újváros – Nové Mesto néven – külön városrésze Pozsonynak.

Pozsony 1773-ban Magyarország legnagyobb városa volt 26 ezres lélekszámával. A népesség száma tovább növekedett 1783-ban 33 ezer, 1850-ben már 42 ezer lakost számlált a település.⁴

Nemcsak politikai és gazdasági, hanem néprajzi tekintetben is fontos város volt, ugyanis a magyar, a német és a szlovák nyelvhatár itt érintkezett. Ez a megállapítás viszont már a történelem homályába veszett. Ugyanis Pozsony – a trianoni békeszerződést követő – új arculatának kialakításához tartozott a város magyar–német jellegének megváltoztatása is. Megkezdődött a város „elszlovákosítása”.⁵ A magyar és a német lakosságot ért törvénytelenségek miatt sokan áttelepültek Magyarországra és Ausztriába.⁶ Megkezdődött a szlovákok tömeges betelepítése, ami rövid idő alatt megváltoztatta a város etnikai összetételét. Bezárták a magyar egyetemet, elbocsátották a magyar tisztviselőket, közalkalmazottakat, és mivel nem volt elég tanult szlovák, aki az elbocsátott magyarok és németek helyébe léphetett volna, a vezető pozíciókba csehek kerültek. Így alakult ki egy vezető cseh elitréteg, ami a következő történelmi időszakban újabb konfliktusok kialakulásához vezetett.

1. táblázat

Pozsony város területe és népességszáma (1869–2007)

Év	Terület (km ²)	Népességszám (fő)	Nyers népsűrűség (fő/km ²)
1869	53,102	50 055	943
1880	53,102	51 451	969
1890	53,102	56 048	1 056
1900	53,102	65 867	1 240
1910	53,102	78 223	1 473
1921	53,102	93 189	1 755
1930	53,102	123 844	2 332
1940	53,102	138 966	2 617
1950	193,64 ¹	192 896	996
1961	193,64	241 796	1 249
1970	193,64	285 448	1 474
1980	367,58 ²	380 259	1 035
1991	367,58	442 197	1 203
2001	367,58	428 672	1 166

¹ 1944 – beolvadt Károlyfalu;
1946 – beolvadt Dévény, Főrév, Lamacs, Pozsonyhidegkút, Pozsonyligetfalu, Pozsonyszőlős és Récse.
² 1972 – beolvadt Dévényújfalú, Dunacsún, Horvátjárfa, Oroszvár, Pozsonybeszterce, Pozsonypüspöki és Verekyne.

Forrás: magyar, csehszlovák és szlovák népszámlálások.

⁴ SAS ANDOR: *A koronázó város, A bécsi kongresszustól a nagy márciusig, 1818–1848.* Madách Kiadó. Bratislava, 1973. 22. p.

⁵ SZARKA LÁSZLÓ: *Pozsony etnikai változásai és a városi közigazgatás a két világháború között*, 419. p., in: CZOCH GÁBOR (főszerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel.* Kalligram. Pozsony, 2005.

⁶ VARGA ERZSÉBET: *Pozsony.* Madách-Posonium Kiadó. Bratislava, 1995. 17. p.

III. Az 1944. évi településegysítés

A második világháború végén Pozsony népességszáma településegysítés útján megnövekedett. Az addig „kőhajításnyira” fekvő Károlyfalu 1944-ben beolvadt Pozsonyba és ezáltal annak egyik városrésze lett.

III. 1. Károlyfalu

A Pozsony központjától közel négy kilométerre északnyugati irányban fekvő Károlyfalva (szlovákul Karlova Ves, németül: Karlsdorf) nemcsak Pozsony, hanem az egész Fel-föld egyik legrégebben lakott része. A régészeti leletek szerint Károlyfalva környékén már a kőkorszakban megtelepült az ember.

A honfoglaló magyarok a 9. században már egy kisebb halászfalut találtak itt, amely később a tatárjárás (1241/1242) idején teljesen elpusztult. Károlyfalu a dévényi váruralalom szükségleteit elégítette ki. A település 1288-ban létesült újjá, amikor IV. László (1272–1290) egyik hívének adományozta. Ezt követően a település folyamatosan fejlődött, amelynek csúcspontja az I. (Nagy) Lajos (1342–1382) 1360. évi oklevelében biztosított jogok voltak. Ekkor ugyanis a település lakói a pozsonyi polgárokkal megegyező jogállást nyertek el. A következő évszázadokban a jelentősebb hadi események elkerülték a halászzattal és hajózással foglalkozó települést, ennek ellenére az ország népességét mindenkor megtizedelő járványok időről időre visszatértek egészen az 1800-as évek második feléig.

Vályi András országleírása szerint „*Károlyfalva. Német Kis falu Posony várm. földes Ura G. Pálffy Uraság, lakosai katolikusok, és evangélikusok, fekszik a' Duna mellett, Posony, és Dévény között, határja középszerű, szőleje, réttye, fája elég van, piatza Pozsonyban.*”⁷

Fényes Elek geographiai szótára szerint „*Károlyfalva (Carldorf), tót f., Pozson m. Dévény filialisza: 175 kath., 2 zsidó lak., s a Pálffy majorságával.*”⁸

A település a trianoni békeszerződésig Pozsony vármegye pozsonyi járásához tartozott. A második világháborút és a településegysítést követően, a szocialista időszakban jelentősen beindult itt is a paneléptézési program, amelynek következtében megkezdődött a tömeges szlovák, illetve cseh bevándorlás a településrészeire. A német kisebbség a kitelepítés következtében a lakóhelye elhagyására kényszerült.

⁷ VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országának leírása*. II. kötet. Buda, 1796.

⁸ FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára*, I. kötet. Nyomtatott Kozma Vazulnál. Pest, 1851. 182. p.

2. táblázat

Károlyfalu népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
32 843 fő	30 343 fő	819 fő	8 fő	665 fő	84 fő	-----	924 fő
100%	92,4%	2,5%	0,03%	2%	0,3%	-----	2,77%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

3. táblázat

Károlyfalu népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangélikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
32 843 fő	17 897 fő	1 988 fő	132 fő	244 fő	155 fő	126 fő	12 301 fő
100%	54,5%	6%	0,4%	0,7%	0,5%	0,4%	37,5%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

IV. Az 1946. évi településegysítések

1946. április 1-én Pozsony város és további hét (Dévény, Főrév, Lamacs, Pozsonyhídegkút, Pozsonyligetfalu, Pozsonyszőlős és Récse) környékbeli település egyesítésével létrejött Nagy-Pozsony, amelynek népességszáma – a statisztikák szerint – már 190 554 főt számlált. Csak érdekességképpen jegyezzük meg, hogy egy évvel korábban 143 227 fő volt a Pozsony lakossága.

IV. 1. Dévény

A történelmi múltban a Magyar Királyság nyugati kapujának számító Dévény (szlovákul Devín, németül Theben) a Morva folyó és a Duna folyam találkozásánál fekszik, Pozsony belvárosától nyolc km-re északnyugatra.

A település neve a szláv „deva”, azaz „szűz” szóból származik. A feltételezések szerint a szűz elnevezés egy a sajátos középkori várépítési szokásra enged következtetni. Történetesen voltak idők, amikor a babonák nagyban meghatározták a népesség gondolkodását. Eszerint, ha egy szűz leányt falaznak be egy vár építésénél, akkor a vár bevehetetlen lesz.

Dévény első ismert lakói a rómaiak voltak, de őket megelőzően is lakott helynek számított a település. A rómaiak a kiváló földrajzi adottságokkal rendelkező helyen castrumot, erősséget is építettek. Dévény később a morvák kezébe került, akik itt fejedelmi székhelyet is létrehoztak.

A település első okiratos említése 1237-re tehető, akkor „*villa Thebyn*” néven szólnak róla a korabeli dokumentumok. Váráról viszont egy 1288-as okirat tájékoztat bennünket, amelyet akkoriban „*Dyven*” névvel illeltek.

A település, de főképp várának birtoklása mindig kivételes jelentőségű volt, ezért a vár birtokosai sokszor váltották egymást. Az erősség földrajzi helyzetéből kifolyólag is bevehetetlennek számított. Még a törökök sem tudták elfoglalni az 1683-as Bécs ellen irányuló hadjáratuk alkalmával. A vár sorsát végül Napóleon hadai pecsételték meg, 1809-ben felrobbantották. Dévény vára azóta pusztul, de romjaiban is tiszteletet parancsol.

Dévény a szlovák történelemben is jelentős szerepet játszott. Ludovít Štúr, a szlovák nemzeti ébredés központi alakja 1836-ban itt kezdte meg a szlovák nemzeti eszme hirdetését. Azóta a szlovákok a szlovák nemzeti születés központjának tartják.

A fentebb leírtakkal ellentétben a település lakói jobbára németek voltak. Erről tájékoztat bennünket Vályi András (1796) és Fényes Elek (1851) is.

Vályi András szerint „*Divin. Dévén Thében. Német Mező Város Poson Vármegyében, földes Ura Gróf Pálffy Uraság, lakosai katolikusok, fekszik Posontól egy mértföldnyire, Morava vizének a' Dunában való befolyásánál. Hajdani Vára meglehetősen vala, mellynek viszontagságait leírta Bél Mátyás is Notitia Hungariae novae T. II. pag. 252. Nevezetesebbek Bátor Istvánnak Magyar Ország hajdani Nádor Ispánnjának, I. FERDINÁNDNAK uralkodása alatt itt történt haláláról, 's eltemetetéséről, határja szoros, de termékeny, bora meglehetősen, eladásra Posonban jó alkalmatossága van, hegye Khoblnak nevezetik, jó tulajdonságaihoz képest, első Osztábyébi.*”⁹ Fényes Elek szerint „*Dévén, (Theben), Pozson m. német m. város. Fekszik Pozsontól 1 1/2 órányira, épen az ország határszélén, ott, hol a Morva zavaros habjai a Dunába ömlenek. Van egy kath. paroch. temploma, harminczad-hivatala a Dunaparton, vendégfogadója, és serháza. Szántóföldje felette kevés; rétje, legelője is szűk; de szőlőhegye tágas; erdeje elég. Lakosai, kik 1618 kath., 14 evangélikus, 21 zsidóra mennek, mesterséget folytatnak, sok gyümölcsöt természetnek, (hires kiváltképen barackjok), cserépedényeket csinálnak, hajókáznak. Az edényekkel, gyümölcsökkel, és fával kereskedés nem megvetendő.*”¹⁰

A trianoni békeszerződésig Dévény Pozsony vármegye pozsonyi járásához tartozott. Ezt követően lett Csehszlovákia része. Az 1910. évi magyar népszámlálás az alábbiakat közli Dévényről. A 2 063 fős összlakosságból 1 306 fő (63,3%) volt német, 509 fő (24,7%) szlovák, 203 fő (9,8%) magyar, három fő (0,1%) horvát és további 42 fő (2,1%) egyéb nemzetiségű. A felekezeti hovatartozás szerinti adatok már egyhangúbbak. Az összlakosságból 2 014 fő (97,7%) volt római katolikus, további 38 fő (1,85%) evangélikus, öt-öt fő (0,2%-0,2%) református, illetve izraelita, valamint egy fő (0,05%) görög katolikus vallású.

A két világháború közötti 1930. évi csehszlovák népszámlálás az alábbi adatokat állapította meg a település népességének nemzetiségi hovatartozása tekintetében. Az

⁹ VÁLYI: I.

¹⁰ FÉNYES: I. 258–259. p.

össznépesség 2 365 fő volt, amelyből 1 254 fő (53%) volt „csehszlovák”, 885 fő (37,4%) német, 94 fő (4%) magyar, továbbá 132 fő (5,6%) egyéb nemzetiségű, illetve nem nyilatkozott arról. Amint az előbbi adatokból is kivehető – többek között – a folyamatos „csehszlovák” betelepülés megváltoztatta a település nemzetiségi struktúráját. Ennek ellenére 1938 és 1944 között Dévény a Harmadik Birodalom része lett, majd Csehszlovákia feltámasztásával a helyi németiség sorsa is megpecsételődött. Kitelepítették őket. Ezt követően – 1946-ban – Dévény Pozsony része lett.

Több városrészsel ellentétben Dévénybe nem történt tömeges betelepülés és panelházak rengetegei sem nőttek ki a földből. Mi több, a település veszített népességszámából. A 2001. évi népszámlálás szerint már csak 884 lakosa volt.

4. táblázat

Dévény népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
884 fő	813 fő	13 fő	-----	22 fő	3 fő	-----	33 fő
100%	92%	1,5%	-----	2,5%	0,4%	-----	3,6%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

5. táblázat

Dévény népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangelikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
884 fő	488 fő	26 fő	4 fő	-----	3 fő	1 fő	362 fő
100%	55,3%	2,9%	0,4%	-----	0,3%	0,1%	41%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

IV. 2. Főrév

A Pozsony belvárosával közvetlen szomszédos Főrév (szlovákul előbb „*Prievoz*”, majd „*Ruzinov*”, németül „*Ober Ufer*”) szintén 1946-ban lett Pozsony egyik városrésze. Ezt megelőzően önálló település volt.

A település neve földrajzi fekvésére, pontosabban az itt létesült révátkelőhelyre utal. Az ősi időkben két gázló vezetett itt át a Kis-Dunán Pozsony közelében. Főrév falu az egykori felső gázló mellett alakult ki.

Napjainkban az egyik legnagyobb népességszámú városrész a 70 ezres – dinamikusan fejlődő – Főrév már az őskor óta lakott helynek számít.

A település mindenkori fejlődésében kiemelkedő szerepet töltött be a Duna folyam. Ezt már a rómaiak is felismerték, ezért a rómaiak a limes részét képező erődített katonai tábornak építettek ide. A Római Birodalom lehanyaglásával sem merült feledésbe a település jelentősége, mert már az 5. század végén szláv törzsek érkeztek erre a vidékre, amely térség a szláv és germán területek határát képezte. Később a 9. században megalakuló Morva Birodalom része lett, majd a 10. század elejétől a Magyar Királyság része egészen 1920-ig, a trianoni békeszerződésig. Főrév magyar történelme folyamán a pozsonyi váruadalom tartozéka volt. A török időkben Főrév településen jelentős nemzetiség változások történtek. A település a német bevándorlások következtében jelentős részt elnémetesedett. Erről Vályi András és Fényes Elek az alábbiak szerint számolt be.

Vályi András (1796) szerint „*Főrév. Magyar, és német falu Poson Vármegyében, földes Ura a' Posoni Várnak Fő Kapitánnya, lakosai katolikusok, többen evangélikusok, fekszik napnyugotra Posonhoz, délre az öreg Duna, északra az Érsek újvári ág Duna, 's Verekyének szomszédságokban, 's a' Csalóköznek mintegy kalapja, határja két nyomásbéli, fája mind a' kétféle, Farkastoroki nevű erdője nevezetes, külömbféle vadgyai számosak, szénája elég, eladásra könnyű módgya, de mivel az áradások néha ártalmokra vannak, második Osztálybéli.*”¹¹

Fényes Elek (1851) szerint „*Révső, vagy Fő Rév (Oberufer), német falu, Poson vármegyében, Posontól 1/2 órányira, a Mühlau dunaszigetjében: 75 kath., 500 evang. lak., egy derék kastélya, s vendégfogadóval, mellyet a posoniak gyakran megkeresnek mulatság kedvéért. Lakosai kik között több golyvás találtatik, a Duna szigetjében szép gyümölcsösöket tartanak; galyfákat és zöltséget hordanak eladni. F. u. gr Pálffy család senioratusa.*”¹²

Főrév a trianoni békeszerződésig Pozsony vármegye pozsonyi járásához tartozott. Az 1910. évi magyar népszámlálás az alábbiakat állapította meg a település lakosságának nemzetiségi összetételével kapcsolatban. Az 1 301 fős összlakosságból 1 008 fő (77,5%) volt német, 239 fő (18,4%) magyar, 39 fő (3%) szlovák és további 15 fő (1,1%) egyéb nemzetiségű. A felekezeti hovatartozás szerint az 1 301 fős népességből 790 fő (60,7%) volt evangélikus, 502 fő (38,6%) római katolikus, 8 fő (0,63%) görög katolikus és további egy fő (0,07%) református vallású.

Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás szerint a népesség száma már 4 457 fő volt, ebből 1 888 fő (42,4%) volt német, 1 333 fő (30%) szlovák, 1 049 fő (23,5%) magyar és további 187 fő (4,1%) egyéb nemzetiség, illetve nem nyilatkozott nemzetiségéről.

¹¹ VÁLYI: I.

¹² FÉNYES: II. 290. p.

A település fejlődése a II. világháborút követően tovább folytatódott. Már 1895 óta működött olajipar Főrév környékén, de a Slovnaft olajipari vállalat 1957. évi létrejöttével a gazdasági fejlődés ugrásszerűen megnőtt. Ebből kifolyólag munkahelyek teremtődtek, megkezdődött a szlovákok és csehek tömeges betelepülése az 1960-as, illetve 1970-es években felhúzott panelházak sokaságába. Napjainkban Főrév Pozsony legdinamikusabban fejlődő városrésze. Ezt a megállapítást támasztja alá az is, hogy a városrész számos ipari, kereskedelmi és pénzügyi létesítménynek is helyt ad. Továbbá a Pozsonyba irányuló vízi-, légi- és vasúti forgalom központjának is Főrév tekinthető.

6. táblázat

Főrév népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
70 004 fő	64 160 fő	2 369 fő	53 fő	1 429 fő	237 fő	-----	1 756 fő
100%	91,6%	3,4%	0,08%	2%	0,42%	-----	2,5%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

7. táblázat

Főrév népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evángéli- kus	Refor- mátus	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
70 004 fő	40 681 fő	4 833 fő	354 fő	557 fő	306 fő	303 fő	22 970 fő
100%	58,2%	6,9%	0,5%	0,8%	0,4%	0,4%	32,8%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

IV. 3. Lamacs

A Pozsony belvárosától 10 km-re északnyugatra fekvő Lamacs (szlovákul „*Lamač*”, németül „*Blumenau*”) területén a középkorban négy település (Lamacs, Blumenau, Sellendorf és egy ismeretlen nevű falu) feküdt. A történelmi viszontagságok után egyes falvak eltűntek, illetve egybeolvadtak. Az 1500-as évek közepén horvátok telepedtek le a faluban, akik jelentős létszámban érkezhettek, mert ezt követően a települést „Krabatendorf”-nak, azaz „Horvátfalvának” is hívták.

A történelem folyamán talán Lamacs szenvedett legtöbbet a mai Pozsony városrészei közül. Sorozatos tűzvészek és járványok pusztították a falut. Többször dúlták fel és rabolták ki a falut különféle hadak. Ezek a megpróbáltatások a fejlődésben jelentősen visszavetették Lamacs települést.

Vályi András leírása (1796) szerint: „*Lamacs. Plamenau horvát falu Posony Várm. földes Ura Posony Városa, lakosai katolikusok, fekszik hegyek között, van szőleje, rétye nints, erdeje is van, határja középszerű, terem rozsort, zabot, más javai is középszerűek, piatzoza Posonyban.*”¹³

Fényes Elek könyve (1851) szerint: „*Lamacs, (Blumenau), tót falu, Pozson vmegyében, Pozsonyhoz 1 1/2 mfd., a holiczi országotban, 903 kath., 16 evang. lak., kik csekély bor-, és földmivelésből élnek, fuvaroznak. Kath. paroch. templom, 5 vízimalom. F. u. Pozsony városa.*”¹⁴

Lamacs a trianoni békeszerződésig Pozsony vármegye pozsonyi járásához tartozott, ezt követően Csehszlovákia része lett. Ekkorra már a helyi horvátság teljesen asszimilálódott a szlovákság soraiba. Ezt az 1910. évi magyar népszámlálás adatai is megerősítik. A népszámlálás szerint az 1 381 fős összlakosságból, 1 263 fő (91,5%) volt szlovák, 90 fő (6,5%) magyar, 12 fő (0,9%) német és további 16 fő (1,1%) egyéb nemzetiségű. A felekezeti hovatartozás tekintetében az 1 381 főből 1 368 fő (99%) volt római katolikus hat fő (0,4%) református, öt fő (0,4%) izraelita és további két fő (0,2%) evangélikus vallású.

Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás szerint már 1 800 lakosa volt Lamacsnak, amelyből 1 767 fő (98%) volt szlovák, 24 fő (1,3%) magyar, két fő német (0,1%) és további hét fő (0,6%) egyéb nemzetiségű.

8. táblázat

Lamacs népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
6 544	6 143 fő	138 fő	-----	116 fő	27 fő	-----	120 fő
100%	93,9%	2,1%	-----	1,8%	0,4%	-----	1,8%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

9. táblázat

Lamacs népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangélikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
6 544 fő	4 017 fő	390 fő	13 fő	59 fő	17 fő	25 fő	2 023 fő
100%	61,4%	6%	0,2%	0,9%	0,2%	0,4%	30,9%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

¹³ VÁLYI: II.

¹⁴ FÉNYES: I. 10. p.

IV. 4. Pozsonyhidegkút

A Pozsony központjától öt km-re északnyugatra fekvő Pozsonyhidegkút (szlovákul „*Dubravka*”, németül „*Kaltenbrunn*”) területe már az őskor óta lakott helynek számít. Kerültek elő leletek a késői kőkorszakból, a korai bronzkorból, majd a kelta és római korokból is. A mai települést az 1550-es években, a törökök elől menekülő horvát telepesek alapították. Az első írásos emlék 1574-ben említi először a dévényi váuradalom részeként a települést. A horvátok valószínűleg korán asszimilálódtak az egyre jelentősebb szlovákság soraiba, mert sem Vályi András, sem pedig Fényes Elek nem említi már meg őket.

Vályi András könyve (1796) szerint: „*Hidegkút. Kaltenbrun, Dubravka. Tót falu Posony Várm. földes Ura G. Pálffy Uraság, lakosai katolikusok, fekszik Posonyhoz 1 mértföldnyire, a hol vagyonnyait jól el adhatják, határja közép termékenységű, rozsol, és árpát terem, réttye van, szőleje nints, épületnek való fája is van.*”¹⁵

Fényes Elek „szótára” (1851) szerint: „*Hidegkút, (Dubravka), tót falu, Pozson vmegyében, Pozsonhoz 1 órányi távolságra, a Kobelhegy alatt. Kath. paroch. templom. 582 kath. lak. Itt sok kővé vált tengeri csigák találtaknak*”¹⁶

Pozsonyhidegkút a trianoni békeszerződés aláírásáig Pozsony vármegye pozsonyi járásához tartozott. Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint 876 lakosa volt, ebből 845 fő (96,5%) volt szlovák, 12-12 fő (1,4-1,4%) magyar és német, továbbá három fő (0,3%) horvát és négy fő (0,4%) egyéb nemzetiségű. A felekezeti adatok szerint a település teljes lakossága a római katolikus vallást követte.

Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás szerint már 1 074 lakosa volt Pozsonyhidegkútnak, ebből 1 061 fő (98,8%) volt „csehszlovák”, három fő (0,3%) német, egy fő (0,1%) magyar és további kilenc fő (0,8%) egyéb nemzetiségű.

10. táblázat

Pozsonyhidegkút népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
35 199 fő	32 638 fő	976 fő	16 fő	694 fő	74 fő	-----	801 fő
100%	92,7%	2,8%	0,05%	2%	0,2%	-----	2,25%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

¹⁵ VÁLYI: II.¹⁶ FÉNYES: I. 107. p.

Pozsonyhídegkút népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangélikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
35 199 fő	19 409 fő	1 938 fő	157 fő	248 fő	137 fő	112 fő	13 198 fő
100%	55,1%	5,5%	0,4%	0,7%	0,4%	0,3%	37,6%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

IV. 5. Pozsonyligetfalu

Pozsonyligetfalu Pozsony belvárosától egy km-re délre, a Novy Most (Új híd) túloldalán fekszik. Napjainkban a Kecskemét városának népességszámát meghaladó panel-lakótelepeiről híres. Szlovák és egyben a mai hivatalos neve: „*Petržalka*”, ennek ellenére a II. világháború végéig német település volt. Német lakói „*Engerau*”-nak hívták. A magyar „*Ligetfalva*” név 1863-ban bukkan fel először, a század végén pedig kiegészült a Pozsony előtaggal. Az előtag a vármegyei hovatartozásra utalt, amíg az utótag a feltehetően erdős területre, amelyen feküdt.

A mai település más ősidők óta lakott helynek számított. A rómaiak idején itt húzódtott a határvédelmi rendszer, a „*limes*”. A honfoglalást követően viszont már a magyar határvédelmi rendszert erősítette. A Duna itteni két nagyobb szigetét 1225-ben „*Mogorsciget*” (Magyarsziget) és „*Beseneusciget*” (Besenyősziget) néven említik. A két elnevezés egyben utal is a település korai lakóira. Napjainkban már ismereteink vannak arról, hogy az Árpád-korban a nyugati határszakaszon, elsődlegesen a történelmi Moson vármegyében, de Pozsony vármegye területén is számos besenyő település húzódtott. A településen még II. András (1205–1235) idejében is jelentős részben besenyők, valamint magyarok éltek, akik a tatárdúlás idején elhaláloztak. Helyükre IV. Béla (1235–1270) németeket telepített. IV. László (1272–1290) egyik, 1278-ban kelt okirata „*Flezyndorph*” néven említette a falut. Az 1493-as esztendőben egy új település, „*Ungerau*” neve jelenik az oklevelekben. A név a falu egykori magyar lakosságára utal, az elnevezés azonban már német. A név később a németek ajkán „*Engerau*” alakra módosult. A 16. században nagyarányú német betelepülés kezdődött, tovább kisebb számban délről, a török elől menekülő horvátok is új hazára leltek itt. Az 1700-as évek közepén a korabeli térképek két települést jelöltek a mai Pozsonyligetfalu helyén, az egyik „*Flocendorf*”, a másik pedig „*Engerau*” volt.

Pozsonyligetfaluról több korabeli magyar szerző is megemlékezik. Az 1700-as évek második felében alkotó Vályi András szerint: „*Engerau. Német falu Poson Vármegyében, földes Ura Gróf Pálffy Uraság, lakosai katolikusok, és Augustána Vallásbéliek. 1787ben Helységbeli Káplány rendeltetett oda, fekszik Poson Városának szomszédságában, határja jó termékenységű, gyümölcsösei hasznosak, és már a' Duna ki öntésitől is mentek, miolta a' nagy töltés elkészítetett; de azelőtt a' házakat is elhordta a' Duna vize, mostani Temploma Augustini nevű volt Posoni Káplánnak öszve szedegetéséből*

épitett Szent Jánosnak tiszteletére, lakosai fuvarozással, 's egyebekkel is kereskednek, nevezetes javaihoz, 's jó piatkozó helyéhez képest, első Osztálybéli. "¹⁷ Közel fél évszázaddal később – 1851-ben – Fényes Elek már az alábbiakat közli a településről: "Engerau, Pozson m. német falu, Pozsonnyal átellenben a Duna jobb partján, 439 kath. 129 evang. lak.; kik szép teheneket tartanak; sok gyömolcsöt, kerti veteményt, zöldséget természetnek, s mindezekből, mind tejből, vajból Pozsonban sok pénzt bevesznek. Van itt egy vendégfogadó is, s a Duna partján egy kápolna. Egyébiránt a helység a Duna áradásától sokat szenved. 1809-ben pedig a francia ostromlással egészen leégett. F. u. a gr. Pálffy senioratus."¹⁸

Pozsonyligetfalu további életét jelentősen meghatározta az 1890-ben elkészült állandó vasúti híd, amely Pozsonnyal kapcsolta össze, kvázi annak elővárosává tette. Ez a magyarázata annak, hogy népességszáma is növekedésnek indult. Nem volt elhanyagolható szerepe a Pozsony–Szombathely vasúti forgalomnak sem, amely jelentős ipartelepkeket hozott a településre.

Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint Pozsonyligetfalun 2 947 fő élt, ebből 1 997 fő (67,8%) volt német, 495 fő (16,8%) magyar, 318 fő (10,8%) szlovák, 9 fő (0,3%) horvát és 128 fő (4,3%) egyéb nemzetiségű. A felekezeti megoszlás tekintetében az alábbi megoszlást találjuk a statisztikai kiadványokban: a 2 947 főből 2 459 fő (83,63%) volt római katolikus, továbbá 451 fő (15,3%) evangélikus, 25 fő (0,8%) izraelita, 6 fő (0,2%) református, valamint két fő (0,07%) görög katolikus vallású.

A korábban Pozsony vármegye pozsonyi járásához tartozó Pozsonyligetfalu a trianoni békeszerződés értelmében Csehszlovákiához került, jelentősége továbbra sem csökkent, mivel határállomás lett Magyarország és Ausztria felé. A népesség számát a betelepülő cseh és szlovák munkások tömeges beáramlása is jelentősen megemelte. Az 1930. évi csehszlovák népszámlálásnál 14 164 fős összlakosságából 7 854 fő (55,4%) volt „csehszlovák”, 3 173 fő (22,4%) német, 2 034 fő (14,4%) magyar, továbbá 1 103 fő (7,8%) egyéb nemzetiségű. Amikor a hitleri Németország bekebelezte Ausztriát Szlovákia nyugati határszélét, valamint Dévény és Pozsonyligetfalu településeket a Harmadik Birodalomhoz csatolták.

A települést a II. világháború után – 1946. február 13-án – hivatalosan is Pozsonyhoz csatolták, német lakóit kitelepítették Németországba, a magyarok nagy részét pedig Magyarországra. Helyükre csehek és szlovákok ezrei költöztek. Pozsonyligetfalu területén 1946-ban hatalmas internálótábor hoztak létre a „csehszlovákok”, amely a szlovákiai németek és magyarok legnagyobb internálótáborává vált. További kétes értékű dicsőség, hogy az 1970-es években itt épült fel Szlovákia legnagyobb lakótelepe.

¹⁷ VÁLYI: II.

¹⁸ FÉNYES: I. 304. p.

12. táblázat

Pozsonyligetfalu népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
117 227 fő	108 600 fő	4 259 fő	161 fő	1 788 fő	219 fő	-----	2 200 fő
100%	92,6%	3,6%	0,1%	1,6%	0,2%	-----	1,9%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

13. táblázat

Pozsonyligetfalu népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangélikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
117 227 fő	63 451 fő	5 673 fő	571 fő	834 fő	361 fő	563 fő	45 774 fő
100%	54,1%	4,9%	0,5%	0,7%	0,3%	0,5%	39%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

IV. 6. Pozsonyszőlős

A település nevét szőlőhegyeiről, illetve borászatáról kapta, ekkor kezdték németül „Weinern” néven említeni. Ebből az időből származik a ma is használatos szlovák elnevezés, a „Vajnory” név is.

A Pozsony belvárosától tíz km-re északkeletre fekvő Pozsonyszőlős – a régészeti kutatások során napvilágra került leletek alapján – már az őskor óta lakott helynek számít. Ugyanakkor a korai középkorból is kerültek elő értékes régészeti leletek, amelyek egy avar-szláv csontvázas temetőt takartak. A település a pozsonyi vár szolgálfalujaként keletkezett, első frásos említése 1237-re tehető. Vályi András és Fényes Elek is mint szlovákok lakta faluként emlékezik meg Pozsonyszőlősről.

Vályi András (1796) szerint „Prácsa. Tót falu Pozsony Vármegyében, földes Ura Pozsony Városa, lakosai katolikusok, fekszik Pozsonyhoz, 's Ivánkához nem meszsze, majorja is vagyson, határjának jó termékenységéhez képest, első osztálybéli.”¹⁹

Fényes Elek (1851) szerint „Prácsa, (Weinern), régen Szőlős, tót falu, Poson vmegyében, Posontól 1 1/2 órányira: 1153 kath. lak. Kath. paroch. templom, egy majorral, tehenészettel. A régi oklevelekben Sölösnek evezetik. Szántóföldjei jók; rétjei igen szépek, de főgazdasága még is szőlőhegyében áll, melly alkalmasint az egész megyében a legjobb bort termi. Mikor az időjárása ugy hozza magával, aszuszőlőt csinál-

¹⁹ VÁLYI: III.

nak itt, mely a sz. györgyvel jóságára méltán vetélkedhetik, sőt mennyiségével azt jóval felül haladja. Egyébiránt a posoni polgárok sok szőlőt birnak itt, kiknek csinos mulató présházai nem kevés diszt adnak ezen szőlőhegynek. F. u. Poson városa.”²⁰

Pozsonyszöllös a trianoni békeszerződésig közigazgatásilag Pozsony vármegye pozsonyi járásához tartozott. Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint 1 863 fő lakta, ebből 1 759 fő (94,5%) volt szlovák, 92 fő (4,9%) magyar, tíz fő (0,5%) német és két fő (0,1%) egyéb nemzetiségű. A felekezeti statisztika szerint az 1 863 főből 1 846 fő (99,1%) volt római katolikus, tíz fő (0,5%) református, négy fő (0,2%) evangélikus, és további három fő (0,2%) izraelita vallású.

Az 1930. évi népszámlálás szerint 2 608 fő lakta Pozsonyszöllöst, ebből 2 566 fő (98,4%) volt „csehszlovák”, 21 fő (0,8%) magyar, 17 fő (0,6%) német, továbbá még négy személy (0,2%), aki egyéb nemzetiségű volt.

14. táblázat

Pozsonyszöllös népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
3 828 fő	3 659 fő	52 fő	-----	37 fő	2 fő	-----	78 fő
100%	95,6%	1,35%	-----	1%	0,05%	-----	2%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

15. táblázat

Pozsonyszöllös népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangélikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
3 828 fő	2670 fő	120 fő	7 fő	12 fő	3 fő	-----	1 019 fő
100%	69,7%	3,1%	0,2%	0,3%	0,07%	-----	26,63%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

IV. 7. Récse

A Pozsony központjától 10 km-re északkeletre, a Kis-Kárpátok keleti lábánál fekvő Récse (szlovákul „Rača”, németül „Ratzersdorf”) első okiratos említése 1245-ből származik. Ekkor már német lakói voltak, akik a tatárjárás (1241/1242) idején elpusztult falut élesztették újjá. Már ekkor is szőlőtermelő község volt, akárcsak napjainkban. Az 1500-as években a törökök elől menekülő horvátok telepedtek le a faluban. Vályi, mint

²⁰ FÉNYES: II. 261–262. p.

„elegyes”, vagyis vegyes lakta faluként említi, Fényes viszont tót-német, azaz szlovák-német faluként. Az évszázadok folyamán a horvátság asszimilálódott a szlovákságba.

Vályi András szerint „*Récse. Ratzersdorf. Elegyes Mezőváros Pozsony Vármegyében, földes Ura Gróf Pálffy Uraság, mások is, lakosai katolikusok leginkább, fekszik Pozsonyhoz 1 mértföldnyire. Leginkább híres, és egészséges bora nevezeteslti, melly a' külső országokban is kedves; határja középszerű, vagyonnyai is, eladásra jó módgyok van*”²¹ Fényes Elek szerint „*Récse, (Ratzersdorf, Rathsdorf), népes tót-német m. v., Poson vmegyében, Posonhoz északra 1 órányira, a szőlőtőkékkel, erdőkkel borított Kárpát-hegy tövében. Lakosai kik 1528 k., 413 evang., 96 zsidókra mennek, többnyire szőlőmivelésből, gyümölcs termesztésből, mesterségekből, résziben való aratásból táplálják magokat. Szántóföldje jó ugyan, de felette kevés. Legelője a népességhez igen szűk; ellenben szőlőhegye tágas s igen nevezetes jóságú bort terem. Színe ennek fejér, ize kellemetes, erős, zamatja sok. Sajnálni lehet azonban, hogy egy időtől fogva ez igen jó bornak arány szerént nem lévén becse, a récsiek is mint posoniak, kevés bort termő, de jó fajtájú tőkéiket kivágják; s helyette sok de csekély bort adó tőkéket választanak. A szőlőmivelés után fő helyt foglal el a gyümölcs termesztés, mert gyümölcseivel, melly édességéért, jó ízéért nagyon kerestetik, Posonban eleven kereskedést üznek; kiváltképen cseresnyéjük, barackjuk, spanyolmegyők, téli almájok, gesztenyéjük kicsin szemű ugyan, de édes izeik miatt nagyon kapós. F. u. hg Pálffy és számos curialisták.*”²²

A település a trianoni békeszerződésig Pozsony vármegye pozsonyi járásához tartozott. Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint 4 595 fő lakta, ebből 3 041 fő (66,2%) volt szlovák, 875 fő (19%) német, 650 fő (14,1%) magyar, továbbá 29 fő (0,7%) egyéb nemzetiségű. Felekezeti szempontból 3 642 fő (79,3%) volt római katolikus, 772 fő (16,8%) evangélikus, 111 fő (2,4%) izraelita és további 65 fő (1,5%) református vallású.

Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás szerint 6 164 fő élt a településen, ebből 5 187 fő (84,1%) volt „csehszlovák”, 847 fő (13,7%) német, 82 fő (1,3%) magyar és további 48 fő (0,9%) egyéb nemzetiségű.

16. táblázat

Récse népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
20 172 fő	18 793 fő	461 fő	11 fő	398 fő	40 fő	-----	469 fő
100%	93,15%	2,3%	0,05%	2%	0,2%	-----	2,3%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

²¹ VÁLYI: III.

²² FÉNYES: II. 283. p.

17. táblázat

Récse népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangélikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
20 172 fő	12 159 fő	1 094 fő	74 fő	155 fő	70 fő	76 fő	6 544 fő
100%	60,3%	5,4%	0,4%	0,8%	0,3%	0,4%	32,4%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

V. Az 1972. évi településegysítések

Pozsony életében jelentős évszám 1972. január 1-je, amikor a Szlovák Szocialista Köztársaság fővárosa további településeket olvasztott magába, ezzel is növelve területét és népességének számát. Pozsony új városrészei lettek Dévényújfalú, Pozsonybeszterce, Pozsonypüspöki, Verecknye, valamint a „pozsonyi hídfő” települései (Dunacsún, Horvátjárfalu és Oroszvár), amely településeket az 1947. évi párizsi békeszerződés jutott Csehszlovákia kezére. A településegysítések következtében Pozsony népességének száma már 300 ezer fő fölé kúszott.

V. 1. Dévényújfalú

A Pozsony központjától 10 km-re északnyugatra, a Morva folyó bal partján fekvő Dévényújfalú mai hivatalos – szlovák neve – „*Devínská Nová Ves*”. Németül „*Theben-Neudorf*”-nak, horvátul „*Novo Selo*”-nak hívták.

A települést már a kőkorból, illetve a bronzkorban is lakták. Első ismert lakói a – 9. század folyamán – szlávok voltak. A település első okiratos említése 1451-re tehető. A török időkben a hazájukból elmenekült horvátok telepedtek le Dévényújfaluban, amely települést lakói – délszláv – után sokáig „*Horvátújfalú*”-nak hívták.

A két jeles „ország-ismertető”, Vályi András (1796) és Fényes Elek (1851) az alábbiakat írják a településről. Vályi András szerint „*Divin újfalú. Horvát falu Poson Vármegyében, földes Ura Gróf Pálffy Uraság, lakosai katolikusok, fekszik Khobl hegyéhez, és Morava vizéhez közel, határja jó gabonát terem, 's árpát is, réttyei hasznosak, bora is van, piazta Posonban, fája elég, második Osztálybéli.*”²³ Fényes Elek szerint „*Újfalú (Dévén), (Theben-Neudorf), (Nova-Vesz), Poson m. tót falu, a cs. kir. Schlosshof mulató kastélyhoz vezető utban, a Morva mellett. Van kath. paroch. temploma, 1188 kath. lak., harminczad hivatala. A magas Kobel hegynek északi oldali határában esik, s benne is mint Hídegkút felé sok kövé vált tengeri csigákat találhatni. F. u. h. Pálffy. Ut. post. Poson.*”²⁴

²³ VÁLYI: I.

²⁴ FÉNYES: II. 234–235. p.

Amint olvasható Vályi még horvát, Fényes viszont már tót, azaz szlovák településről írt. Ennek az az oka, hogy a helyi horvátság asszimilálódni kezdett, az észak felől egyre jelentősebben betelepülő szlovákság soraiba.

A statisztikai adatok némileg eltérő adatokat tárnak elénk. Az 1910. évi népszámlálás szerint 2 817 fő lakta a települést, ebből 1 164 fő (41,3%) volt horvát, 917 fő (32,6%) szlovák, 365 fő (13%) magyar, 201 fő (7,1%) német és további 170 fő (6%) egyéb nemzetiségű. Az előbbi adatokból jól látszik, hogy a település relatív többsége még horvát nemzetiségű. Az 1910. évi felekezeti statisztikában egyértelműen a római katolikus dominancia érvényesül. A 2 817 főből 2 691 fő (95,5%) volt római katolikus, 76 fő (2,7%) izraelita, 28 fő (1%) evangélikus, 12 fő (0,4%) református, 7 fő (0,2%) görög katolikus és további három fő (0,2%) ortodox vallású. Ugyanakkor jelentős változás állt be 1930-ban, amikor a csehszlovák népszámlálás már „csehszlovák” többséget regisztrált. A település népessége 3 557 fő volt, amiből 3 308 fő (93%) volt szlovák, 87 fő (2,4%) magyar, 47 fő (1,3%) német és további 115 fő (3,3%) egyéb nemzetiségű. Az előbbi adatokból kiolvasható, hogy a horvátság, amely húsz évvel korábban még a település lakónak többségét adta, 1930-ra szinte minimálisra zsugorodott. Lélekszámát az egyéb kategóriában kell keresnünk.

A második világháború után Dévényújfalut sem kerülte el a tömeges cseh és szlovák betelepülés, amelyről panelházak sokasága is árulkodik a városrészben. A 2001. évi szlovák népszámlálás időpontjában a népességszám már a 15 ezer főt is meghaladta, amelynek döntő hányadát a szlovákság adta.

18. táblázat

Dévényújfalú népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
15 502 fő	14 486 fő	369 fő	11 fő	264	24	-----	348 fő
100%	93,4%	2,4%	0,1%	1,7%	0,2%	-----	2,2%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

19. táblázat

Dévényújfalú népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangélikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
15 502 fő	8 936 fő	513 fő	42 fő	76 fő	46 fő	97 fő	5 792 fő
100%	58%	3%	0,3%	0,5%	0,3%	1%	36,9%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

V. 2. Pozsonybeszterce

A Pozsony belvárosától 12 km-re északnyugatra fekvő Pozsonybesztercét szlovákuul „Záhorská Bystrica”-nak nevezik. Régebbi német neve „Bisternitz” volt.

Pozsonybeszterce a mai Pozsony egyik legrégebben lakott része, ahol már a Krisztus előtti 9. évezredtől megtelepedett az ember. A gazdag régészeti leletek bizonyítják, hogy lakott volt a római korban, majd a népvándorlások korában is. A Kr.u. 6. században már szlávok lakták, ugyanakkor a régészeti leletek alapján avar emlékek is napvilágra kerültek. Ezért feltételezhetően a szlávok és az avarok „egymás mellett élésének” lehetünk tanúi.

A település első okiratos említése 1208-ból származik, amikor „Bistric” alakban jelent meg a település neve.

Nemzetiségileg jelentős változást hozott az 1529-es esztendő, amikor nagyobb horvát betelepülés történt a faluba. A század közepén már mint horvát-szlovák „vegyes” település jelent meg a dokumentumokban. A település valószínűleg szépen fejlődhetett, mert 1647-ben a település mezővárosi rangot kapott. A következő két évszázadban tovább fejlődött a település, amelyet több nagyváros (Pozsony, Bécs, valamint Bazin, Modor és Szentgyörgy) közelsége is előmozdított. A beszterceiek főként kézművesipari és mezőgazdasági termékekkel látták el az előbbieken említett városokat. A neves Vályi András 1796-ban és Fényes Elek 1851-ben már tót, azaz szlovák településként említette Pozsonybesztercét. Vályi András szerint „Besztercze. Tót falu Poson Vármegyében, földes Ura Gróf Pálffy Uraság, lakosai katolikusok, fekszik Poson Városához mintegy más fél mértföldnyire, népes helység, hasonló víz mossa, kies, és kövés határját, jó tulajdonságaihoz képest, első Osztálybéli. Beszterczén’ kívül az útatónak jobbfelől esik Máriánka; mely 1/4. óra járás innen: balra pedig a’ Stomfai út, mely tsak fél órányira fekszik”²⁵ Fél évszázaddal később Fényes Elek szerint „Besztercze, (Bisztrica Visternicz), tót falu, Pozson vgyében, a holiczi országutban, Pozsonyhoz 2 órányi távolságra. Kath. paroch. templom. Lakja 1533 kath., 4 zsidó lak. Határjában északra sok agyag márga található; földje homokos; erdeje derék; urasági majorság; vizimalom. F. u. gr. Pálffy Leopold.”²⁶

A trianoni békeszerződésig Pozsonybeszterce Pozsony vármegye pozsonyi járásához volt besorolva. Ezt követően Csehszlovákia része lett.

Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint a településen 2 271 fő élt, ebből 2 222 fő (97,8%) volt szlovák, 29 fő (1,3%) német, 17 fő magyar (0,8%) és további három fő (0,1%) pedig egyéb nemzetiségű. A felekezeti hovatartozás tekintetében a 2 271 főből 2 252 fő (99,2%) volt római katolikus, további 19 fő (0,8%) pedig izraelita vallású.

A két világháború között, az 1930-ban tartott csehszlovák népszámlálás szerint a településen 2 277 fő élt, ebből 2 261 fő (99,3%) volt „csehszlovák”, további hat fő (0,3%) magyar, három fő (0,1%) német, három fő (0,1%) zsidó és további négy fő (0,2%) egyéb nemzetiségű.

A település II. világháborút követő sorsa kissé eltér más városrészekétől. Pozsonybesztercére nem irányult tömeges cseh, főképp szlovák betelepülés, amely megnövelte volna a népesség számát.

²⁵ VÁLYI: I.

²⁶ FÉNYES: I. 127. p.

A 2001. évi szlovák népszámlálás szerint a településrészen 2 086 fő élt, ebből a túlnyomó többség, 2 022 fő (97%) volt szlovák nemzetiségű.

20. táblázat

Pozsonybeszterce népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
2 086 fő	2 022 fő	12 fő	1 fő	24 fő	10 fő	-----	17 fő
100%	96,9%	0,6%	0,05%	1,2%	0,5%	-----	0,75%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

21. táblázat

Pozsonybeszterce népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangelikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
2 086 fő	1 649 fő	46 fő	-----	12 fő	5 fő	5 fő	369 fő
100%	79%	2,2%	-----	0,72%	0,2%	0,2%	17,68%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

V. 3. Pozsonypüspöki és Szunyogdi

V. 3. 1. Pozsonypüspöki

A mai Pozsony (Bratislava) központjától közel hét km-re fekvő délkeleti városrész neve Pozsonypüspöki. A Kis-Duna partján fekvő városrész korábban önálló település volt. Magyar neve egykori hovatartozására utal. Amíg a „Pozsony” megjelölés az egykori vármegyei hovatartozást fejezte ki, addig a „püspöki” elnevezés utalt arra, hogy egykoron – amíg a terület a Magyar Korona része volt – az esztergomi érsek birtoka volt. Szlovákul a település neve „*Podunajské Biskupice*”, amelyet korábban – 1928 és 1944 között – „*Biskupice pri Dunaji*” elnevezéssel illették. Pozsonypüspöki – mára már a feledés homályába vesző – német neve „*Bischdorf*” volt.

A település már a római korban is lakott helynek számított. Erre utalnak a templom falában elhelyezett latin feliratú kövek, továbbá a római katonai tábor pecsétjével ellátott téglák és cseréptöredékek, valamint az itt megtalált római mérföldkő is.

A település – Szent Miklós tiszteletére épített templomának – első írásos említése a 13. századra tehető (1221), amikor már az esztergomi káptalan birtokában volt. Ezt kö-

vetően több évszázadon keresztül az esztergomi érsekség birtoka volt. Pozsonypüspökitől csak 1911-ben vált meg az esztergomi érsekség, amikor is a települést eladta Lónyay Elemérnek.

A kezdetben mezőgazdasági jellegű település – amely a mezővárosi címet is elnyerte – az 1600-as években már egyre több iparost foglalkoztatott.

A lassan fejlődő, akkoriban még „Püspöki”-nek nevezett település gazdasági helyzete jelentős hatást gyakorolt a közeli nagyváros, Pozsony piacai által kínált lehetőségekre. A jelentkező termény és állatfelesleg – az érseki jobbágyságot megillető – vámmentes értékesítése bizonyos anyagi jólétet biztosított az 1400-as évek közepétől mezővárosi rangot elért település közösségének.

A település lakóinak első jelentősebb megpróbáltatásai – mivel a tatárjárásról nincsenek adatainak – a huszita háborúk idejére datálható. Bizonyított a huszita csehek 15. századi pusztítása, amikor falvakat töröltek el a föld színéről. A püspökiek is kénytelenek voltak erődítések építésével védeni a maguk és a környékről menekültek életét. Ez egy földvár lehetett, amelynek ma már nyomát sem lehet találni, de létezését okirati említések igazolják. Az erődítményben Hunyadi János is megfordult, bizonyítékok rá az innét datált levelei.

A település népességének számáról kevés adatunk van, Püspöki lakóinak száma a 16. század végére körülbelül 4-500 fő lehetett, amely népességszám abban az időben igen jelentős településre utal.

Az itt élőket gyakran tizedelték járványok. Többször is pusztított a pestis, utoljára 1714-15-ben. Ugyanakkor nem volt ritka a golyvás megbetegedések száma sem. A kuktából nyert víz nagyon alacsony jódtartalma okozta a pajzsmirigy megnagyobbodást, azaz a golyvát. A golyvás megbetegedés még a 20. század első éveiben is szedett áldozatokat.²⁷

A település fejlődésének az 1683. évi – Bécs ellen irányuló – török hadjárat vetett véget, amikor a törökök a települést felperzselték. A következő évtizedek sem kímélték Pozsonypüspökit. A Rákóczi-féle szabadságharc idején szintén sokat szenvedett a település. Az 1704-es esztendőben a kurucok és a labancok jelentősebb ütközetet vívtak a település határában.²⁸ A városka soha sem heverte ki, a török, majd a Rákóczi-szabadságharc dúlásait. Püspöki fénykora leáldozott, a szegényebb települések szintjére süllyedt. Lakóinak száma hosszú ideig stagnált, 1 200 fő körül mozgott több mint száz évig.

Az 1700-as évek második felében Vályi András az alábbiakat közli a településről: *„Püspöki. Mezőváros Pozsony Vármegyében, földes Ura az Esztergomi Érsekség, a' kinek szép kastélyával, 's jeles kertjével ékesítetik, lakosai katolikusok, Szentegyháza nagy, és régi, fekszik Szűnyogdinak szomszédságában. Nevezetesítik az 1797-dik esztendőbeli Nemesek' felülésekkor itten tartatott hertzegei, és pompás mulatságok, melyeket itten adott Hertzeg ő Eminentiájája mind a' Kir. Fő Hertzegnek, mind pedig a' Vitéz Nemes Uraságoknak; kertjében igen szép mulató épület van, mellyben a' tántz-szobán kívül 18 más szobák vagynak hertzegei módon készítve. 1704-dikben tsata esett vala itten a' Tsászári, és Rákóczinak Katonái között. Az erdőben szép, és nevezetes vadászatok tartatnak. Ormósdý Uraságnak is szép épülete, 's kertje vagyon itten; határja jeles, vagyonnyai külömbfélék, eladásra jó módgyok, első osztálybeli.”*²⁹

²⁷ Szelepcsényi Sándor honlapja: <http://www.szelepcsenyi.hu/> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 2.)

²⁸ Pozsonypüspöki honlapja: <http://www.biskupiceinfo.sk/> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 2.)

²⁹ VÁLYI: III.

A Vályi után közel fél évszázaddal később alkotó Fényes Elek szerint „Püspöki, magyar m. v., Poson vmegyében, Posonhoz 1 mfd. a somorjai országot mellett, közel az öreg Dunához. Számlál 1195 kath., 4 evang. lak. Nevezetességei közé tartozik a régi nagy kath. paroch. templom, a primás épülete, Chernelféle kastély, csinos kertével, több urasági, s curialis házakkal, stb. Vásárokat nem tart, határa bőtermékenységű; a Duna mellett, és szigetjeiben igen szép erdeje van, s benne sok öz, szarvas, vaddisznó legel. F. u. a primás, de birnak benne három jövedelmes curiát Chernel, Galgóczy, és Albert családok is. Ezen curiákat a primás szokta donatioval conferralni, de csupán a férfi ágra. Jegyzést érdemel az is hogy a lakosok közt sok golyvás találtatik.”³⁰

Az 1900-as évek első éveiben megjelenő, a Borovszky Samu által szerkesztett Pozsony vármegye monográfiájában az alábbiak olvashatók a településről: „Püspöki, felsőcsallóközi magyar kisközség, körjegyzőségi székhely, Pozsony közelében, 258 házzal és 1160 róm. kath. vallású lakossal. Ősi német telep, mely a 13. század elején az esztergomi érsek birtoka és lakóhelye volt. Bél Mátyás említi az esztergomi érsek díszes kastélyát és a község egyéb díszes épületeit, műkerteit és körfalait. A hajdani primási palotában, mely az idők folyamán többszörösen átalakítva, régi rendeltetését ma már alig árulja el, most a községi hivatalok vannak elhelyezve. Az 1553-iki összeírás szerint az érsekségnek 41 portája volt itt. Később más birtokosai is felmerülnek, és pedig az Ormosdy, Chernel, özv. Reidnerné, Albert és Galgóczy családok, kiknek itt régi kúriái is voltak. Ma is van itt még két régi úrilak, melyek közül az egyik özv. Draskovics György grófnéé, a másik pedig Galgóczy Ant.é. Ma is az érsekségnek van itt nagyobb birtoka. Ősi temploma már 1229-ben szóban forog. Mai templomát 1889-ben megújították, de ez nem az ősi templom volt; egyes részletei ugyanis azt bizonyítják, hogy a 16. század elejéről való. Az egyház gótikus szentségtartót őriz a 14. századból. 1859-ben tűz pusztította el a község nagy részét, mely a gyakori vízáradásoktól is sokat szenvedett. Határában a Thököly-féle szabadságharc alatt kisebb ütközet volt. A 16. században lakosai vámmenteséget nyertek és ekkortájt mezőváros volt. Van itt hitelszövetkezet és gazdakör. Ide tartoznak Friedrich és Gyuri majorok, Galgóczy, Jegenyés, Kötélszer, Mogvorós és Téglaház puszták és Kovácsszigeti erdőőrök. A községnek postája, távírója és vasúti állomása van.”³¹

A település a trianoni békeszerződésig Pozsony vármegye somorjai járásához tartozott. Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint Pozsonypüspökin 2 148 fő élt, ebből 2 053 fő (95,6%) volt magyar, 61 fő (2,8%) német, 25 fő (1,15%) szlovák, 1 fő (0,05%) horvát és 8 fő (0,4%) egyéb nemzetiségű. A felekezeti megoszlás tekintetében az alábbi megoszlást találjuk a statisztikai kiadványokban: a 2 148 főből 2 109 fő (98,2%) római katolikus, 24 fő (1,1%) izraelita, 13 fő (0,61%) evangélikus és 2 fő (0,09%) református vallású volt.³²

A trianoni békeszerződést követően Csehszlovákia részévé vált a falu. A település lakóinak száma szépen gyarapodott. Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás szerint

³⁰ FÉNYES ELEK: II. 269. p.

³¹ BOROVSZKY SAMU (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai, Pozsony vármegye, Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok. Magyarország monográfiája. Apolló Irodalmi Társaság, Budapest, 1903. 104. p.

³² Forum Kisebbségkutató Intézet, Szlovákiai Magyar Adatbank: <http://www.foruminst.sk/> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 2.)

3 108 fő élt, ebből 2 509 fő (80,7%) volt magyar, 380 fő (12,2%) szlovák, 121 fő (3,9%) német, 98 fő (3,2%) pedig egyéb nemzetiségű.³³

A két világháború között a falu lakói megtartották hitüket és magyarságtudatukat, ezért nagy csalódást okozott, amikor az első bécsi döntés értelmében az új magyar-csehszlovák államhatár alig került el a települést; Pozsonypüspöki Csehszlovákiánál maradt.

A döntés nyilvánosságra hozatala után azonnal csehszlovák katonák szállták meg Pozsonypüspököt. A lakosok – az első bécsi döntéssel szemben érzett csalódottságuk miatt – tüntetést szerveztek a községháza elé. A magyar zászlókkal felvonuló lakosok követelték, hogy módosítsák a határt és Pozsonypüspöki újra Magyarországhé lehessen. A békés felvonulás eredménytelen maradt, azonban később ürügyként szolgált a magyarellenes megmozdulásokhoz. Mivel a Jozef Tiso vezette fasiszta Szlovákia a náci Németországnak köszönhette létét, továbbá Németország és a Horthy-féle Magyarország szövetségesei voltak, ezért a szlovákok nem tudtak mit kezdeni a Szlovákiában maradt közel 60 ezres magyar kisebbséggel, így a pozsonypüspöki magyarokkal sem. A magyarság helyzete nem volt rosszabb, mint ezt megelőzően az első csehszlovák államban. Azonban a II. világháborút követően ez a helyzet megváltozott.

Demográfiai szempontból jelentős változást okozott a település népességének számában, továbbá nemzetiségi összetételében a II. világháborút követő Beneš-dekrétumok. A Beneš-dekrétumok következtében Pozsonypüspökiről 1947-ben 29 magyar családot deportáltak Csehországba, valamint 95 családot telepítettek ki Magyarországra.

A „fordulat évét” követően Csehszlovákiában is megtörtént a kommunista berendezkedés. Ennek viszonylagos jó oldala volt, hogy megakadt a II. világháborút követően megkezdett csehszlovák „nemzetállam” kiépítése. Ezt követően a település életében legjelentősebb pillanat 1972. január 1-jéhez kapcsolódik, amikor Pozsonypüspököt Pozsonyhoz csatolták. Pozsonypüspöki Pozsonyba történő beolvadását jól szemlélteti – Szelepcsényi György esztergomi érsek egyik távoli leszármazottja – Szelepcsényi Sándor írása. Az író, akinek családja pozsonypüspöki származású, az alábbiakat írja a beolvadás körülményeiről: *„A falu szerkezetének és képének az alakulása is bizonyítéka a szlovákok felgyorsuló, erőszakos asszimilációs törekvésének. Püspököt 1972-ben Pozsonyhoz csatolták. A nyolcvanas években elkezdődött az 1950-től Püspökihez tartozó Szunyogdi egy részének a bontása és a Verekye felé eső határrészekben egy teljesen új "modern"-nek titulált városrész épült, hatalmas panelházakból. Az ide betelepedett lakosok száma húszezer körül van és ők már mind szlovákok. Ezzel sikerült elérni a határlomnak, hogy a magyarok számaránya 10 százalékot alig haladja meg. Így semmiféle kötelezettség nem terhelt őket, hogy tekintettel legyenek az őslakosokra. A település központját a friss térképeken az új részre helyezték át, a régi városmag a perifériára került.”*³⁴

³³ Forum Kisebbségkutató Intézet, Szlovákiai Magyar Adatbank: <http://www.foruminst.sk/> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 2.)

³⁴ Szelepcsényi Sándor honlapja: <http://www.szelepcsényi.hu/> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 2.)

22. táblázat

Pozsonypüspöki népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
19 749 fő	16 212 fő	2 760 fő	48 fő	285 fő	38 fő	-----	406 fő
100%	82,2%	14%	0,2%	1,4%	0,2%	-----	2%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

23. táblázat

Pozsonypüspöki népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangelikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
19 749 fő	12 900 fő	791 fő	102 fő	115 fő	73 fő	110 fő	5 658 fő
100%	65,3%	4%	0,5%	0,6%	0,4%	0,6%	28,6%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

V. 3. 2. Szunyogdi

Szunyogdi (szlovákul „*Komárov*”, németül „*Münchendorf*”) már 1378-ban, mint az esztergomi érsek birtoka jelenik meg az okiratokban, akárcsak a hozzá „kőhajításhoz” található Pozsonypüspöki Római katolikus templomát – egy korábbi templom helyén – 1681-ben Szelepcsényi György esztergomi érsek építtette. Lakosai 1682-ben – tekintettel arra, hogy az esztergomi érsek birtoka volt – vámentességet nyertek. A települést hajdan német telepesek lakták, ők azonban az évszázadok alatt elmagyarosodtak.

Vályi András Szunyogdiról az alábbiak szerint emlékezik meg: „*Magyar falu Pozsony Várm. földes Ura Kárdinális H. Batthyáni ő Eminentziája, 's a' Püspöki Uradalomhoz tartozik, lakosai katolikusok, fekszik az É. Újvári Ág Dunának eredeténél, 's lefolyásánál, Püspökihez nem meszsze, mellynek filiája; határja középszerű, réttyei tsekélyek, legelője hasznos, gyümölcseiből is szép hasznót vesznek, jó áron eladván azokat egyéb vagyonyaikkal egygyütt Pozsonyban egygy órányira.*”³⁵

A település történelmében 1847 szomorú esztendő, mert ekkor az egész település leégett.³⁶ Néhány évvel később Fényes Elek – 1851-ben megjelent „szótárában” – az alábbiakat közli Szunyogdiról: „*Szunyogdi, m. f. Poson vmegyében, Püspöki tőszomszédságában: 338 kathol. lak., sok gyümölcscsel. Földje kevés, de erdeje meglehető. F. u. az esztergomi érsek. Ut. posta Poson.*”³⁷

³⁵ VÁLYI ANDRÁS: III.

³⁶ BOROVSKY: 119. p.

³⁷ FÉNYES: II. 166. p.

A trianoni békeszerződésig a somorjai járáshoz tartozó Szunyogdi az 1910. évi magyar népszámlálás szerint 532 főt számlált, ebből 514 fő (97%) volt magyar, 11 fő (2%) német és 7 fő (1%) szlovák nemzetiségű. A felekezeti megoszlás tekintetében az 532 fős összlakosságból 516 fő (97%) volt római katolikus, 14 fő (2,7%) evangélikus és további 2 fő (0,3%) református vallású.³⁸ A csehszlovák uralom alatt, az 1930. évi csehszlovák népszámlálás szerint a település lakóinak száma 719 fő volt, ebből 580 fő (80,7%) volt magyar, 13 fő (1,8%) csehszlovák, 11 fő (1,5%) német, 1 fő (0,1%) ruszin és 114 fő (15,9%) egyéb nemzetiségű.³⁹

Szunyogdi – akárcsak Pozsonypüspöki – az első bécsi döntés idején Csehszlovákiánál maradt. A második világháborút követően magyar nemzetiségű lakosainak egy részét kitelepítették Magyarországra. Szunyogdi későbbi sorsát meghatározta, hogy – már az I. világháború után – majdnem teljesen összeépült Pozsonypüspökivel, ahol a főtca leszűkülő része után néhányszor tíz méterre már a szomszéd falu, Szunyogdi házai álltak. A települést 1950-ben egyesítették Pozsonypüspökivel.

V. 4. Verecknye

Verecknye szlovákul „*Vrakuňa*”, németül „*Fragendorf*”, napjainkban már Pozsony (Bratislava) része. A pozsonyi belvárostól hét kilométerre, keletre eső Verecknye első írásos említése – az oklevelek tanúsága szerint – 1290-re tehető. Ekkor Verecknyi Lőrinc kezébe került az addig királyi birtok, amely a pozsonyi váruralalom tartozék volt. A falu első írásos említése III. András (1290–1301) 1290-ben kelt oklevelében maradt fenn, aki felújította IV. László (1272–1290) adományát a verecknyi Hercel fiainak, Mártonnak, Mátyásnak, Szórádnak „*Foch*” és „*Vavrine*”, valamint „*Myr*” falukra vonatkozóan, a „*Challo*” folyó (a Duna középkori elnevezése) felső folyásán lévő átkelőhellyel együtt.⁴⁰ Ezt követően – a 14. században – már ismét a pozsonyi váruralalom része a falu. Az 1500-as években németek is betelepülnek a faluba, de a török időszak vége felé elhagyták azt, helyükre – a törökök által elfoglalt területekről – magyarok érkeztek.

A település későbbi története már korántsem ennyire békés. A települést a törökök 1683-ban a földdel tették egyenlővé, ekkor a falu lakossága elmenekült, a környékbeli Duna-ártéri erdőkben keresett menedéket. Verecknye sokáig nem heverte ki a háborús pusztítást, azonban az 1700-as évekre már valamilyen fejlődést mutatott. A korabeli „*krónikás*”, Vályi András a következőket közli Verecknyéről:

„*Verecknye. Falu Pozsony Värm. földes Ura Gr. Pálffy Uraság, fekszik Püspökinek szomszédságában, mellynek filiája, Pozsonyhoz 1 mértföldnyire; határja középszerű, vagyonnyai meglehetősek; hídgya a' Dunának ágán hasznos.*”⁴¹

Fényes Elek 1851. évi munkája szerint „*Verecknye, (Fragendorf), Poson m. magyar falu, a kis Duna mellett, mellyen egy szép fahíd viszen keresztül a Csalóközbe. Számlál*

³⁸ Forum Kisebbségkutató Intézet, Szlovákiai Magyar Adatbank: <http://www.foruminst.sk/> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 2.)

³⁹ Forum Kisebbségkutató Intézet, Szlovákiai Magyar Adatbank: <http://www.foruminst.sk/> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 2.)

⁴⁰ HORVÁTHOVA, MARGITA: *Német betelepülés a Csalóközbe*. Forum Kisebbségkutató Intézet kiadványai: <http://www.foruminst.sk/index.php?&Mld=&Lev=&Ind=5&link=publ/nostratempora/5/nostratempora.5>, horvathova (Letöltés ideje: 2009. szeptember 4.)

⁴¹ VÁLYI: III. 1796.

333 kath. lak. Vendégfogadó; sok gyümölcs. F. u. a Pálffy senioratus. Ut. p. Poson egy kis óra.⁴²

A 20. század első éveiben megjelent Pozsony vármegye monográfiája szerint „Vereknye, kisközség a Felső-Csallóközben, 67 házzal és 599 róm. kath. vallású magyar lakossal. Ősrégi község, mely 1290-ben Verekene néven van említve. 1301-ben Petrus de Verekne pozsonymegyei szolgabíró. Német nevét, Vretendorf alakban, Zsigmond királynak 1410-iki oklevele említi. 1373-ban Vereknyei Lőrincz itteni birtokrészét, a Csalló folyón szedett vámmal együtt, Szentgyörgyi Péter fia Jánosnak adja záloga. Őt évvel később az itteni rév is említve van. 1356-ban Treufenkes István pozsonyi polgár leánya Klára, Vereknyei Péter özvegye, a maga birtokrészét Jakab pozsonyi bírónak zálogostja el, de azután örök áron eladja neki. 1385-ben Monostori Berzethe Miklós elzalogosítja itteni birtokrészét. 1392-ben Zsigmond király Pozsony városának adományozza az itteni királyi birtokrészt. 1410-ben özvegy Monostori Berzethe Miklósné férjéhez menvén Gwelb Jánoshoz, itteni birtokrészét ő rá átiratta. 1430-ban Zsigmond király Peilmanew János tüzérmestert és családját zálogjog címén vezetetti be valamely itteni birtokrészbe. 1453 előtt Rozgonyi György és fia Sebestyén, erőszakosan foglalták el a vereknyei királyi birtokot. 1490-ben Czobor Imre várat építtet ide, melyet azonban Beatrix királyné leromboltat. 1492-ben az itteni királyi birtokot II. Ulászló elzalogosítja a Szentgyörgyi és Bazini grófoknak. A birtok kihaltukig kezökben maradt és az újabb korban a Pálffyak tulajdonába jutott. Ez időben Fragensdorf német neve is van a helységnek, mert lakosai ekkor németek voltak, de azóta megmagyarosodtak. A múlt században a Draskóczyaknak is volt itt birtokuk, de most a gróf Pálffy-szeniorátus bírja. A vereknyei híd az 1683-ik hadjárat alatt elpusztult. 1764-ben építették fel újra, de négy évvel később az árvíz ezt is elsodorta. Később újra felépítették. E község határában feküdt hajdan Myr község is, mely már 1290-ben szerepel, a mikor III. Endre Herczel fiait e birtokban megerősíti. Ősi temploma már elpusztult és új temploma 1879-ben épült. A község mellett van vasúti állomás, de postája és távíróhivatala Pozsony-Püspöki. Ide tartozik Kőmajor és Porsony puszta, Pálffy major és Révház.”⁴³

A trianoni békeszerződésig a somorjai járáshoz tartozó Vereknye az 1910. évi magyar népszámlálás szerint 742 főt számlált, ebből 678 fő (91,4%) volt magyar, 46 fő (6,2%) német és 18 fő (2,4%) szlovák nemzetiségű. A felekezeti megoszlás tekintetében az 742 fős összlakosságból 737 fő (99,3%) volt római katolikus és 5 fő (0,7%) evangélikus vallású.

Az előbbieken említett adatokból látható, hogy 1851 és 1910 között a település népességszáma sokat gyarapodott, ennek oka Pozsony közelségében keresendő.

További gyarapodás figyelhető meg a későbbiekben, amikor Vereknye, már Csehszlovákia része volt. Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás szerint a település lakóinak száma 958 fő volt, ebből 820 fő (85,6%) volt magyar, 87 fő (9,1%) csehszlovák, 43 fő (4,5%) német és 8 fő (0,8%) egyéb nemzetiségű.

A második világháborút követően egyre jelentősebb változások történtek a település nemzetiségi adataiban. Ennek előjele volt, hogy a csehszlovák vezetés 1948-ban a település nevét a szlovák „Vrakuňa”-ra változtatta, majd 1972. január 1-én a falut magába olvasztotta a fokozatosan terjeszkedő Pozsony városa. Az 1970-es években – ahogy más pozsonyi településrészen is – hatalmas panelházakat húztak fel, ezzel lehetőséget bizto-

⁴² FÉNYES ELEK: II. 292. p.

⁴³ BOROVSKY SAMU (szerk.): 127–128. p.

sítottak több ezer szlovák betelepülésére. A legutolsó népszámlálás szerint már több mint 18 000 fő a városrész lakóinak száma, amelyből alig több, mint 1 200 fő, aki magyar nemzetiségűnek vallotta magát.

24. táblázat

Verekye népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
18 386 fő	16 223 fő	1 276 fő	19 fő	285 fő	60 fő	-----	523 fő
100%	88,2%	6,9%	0,1%	1,5%	0,5%	-----	2,8%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

25. táblázat

Verekye népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangelikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
18 386 fő	10 637 fő	708 fő	93 fő	119 fő	57 fő	93 fő	6 679 fő
100%	57,9%	3,6%	0,5%	0,7%	0,3%	0,5%	36,5%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

V. 5. A „pozsonyi hídfő” települései

Az 1920. június 4-én 16.30-kor aláírt trianoni békeszerződés értelmében az újonnan létesült Csehszlovákia és a jelentős területeket elvesztett Magyarország közötti határvonalat Dévénytől egészen az Ipoly folyó torkolatáig a Duna folyam képezte. Ennek értelmében a „pozsonyi hídfő” három települése (Dunacsún, Horvátjárfalu és Oroszvár) még Magyarország része maradhatott egészen a II. világháborút lezáró párizsi békeszerződésig. Az 1947. október 15-én aláírt párizsi békeszerződés viszont már Csehszlovákiának jutatta a három települést.

Az impériumváltásnak stratégiai okai voltak. A csehszlovák fél Pozsony védelmére hivatkozott, amelyet a két világháború között csak Pozsonyligetfalu választott el a magyar-csehszlovák határtól.⁴⁴ Ugyanakkor a szovjetek is segítettek visszaállítani az 1938

⁴⁴ Érdekességként jegyezzük meg, hogy a náci Németország 1939. márciusában szintén stratégiai okokra hivatkozva szállta meg Pozsonyligetfalut, valamint Dévény településeket. Ezáltal Pozsony közvetlenül Németországgal lett határos. Kétségtelen, hogy a Harmadik Birodalom erőfölényét kihasználva érte el a területi engedményt, amelyet a Tiso-féle fasiszta szlovák bábállam el is fogadott. Nemzetiségi szempontból viszont annyiban „menthető” volt a területi elcsatolás, hogy még az 1910. évi magyar népszámlálás is német többséget mutatott ki a két településen. Amíg Dévényben (németül Theben) 2 063 főből 1 306 fő, azaz a népesség 63

előtti Csehszlovákia határait. Egyedül Kárpátalja 12 800 km²-es területéről „mondott le” a második Csehszlovák Köztársaság a Szovjetunió javára. Eközben az Eduard Benes által vezetett Csehszlovákia mindent megtett a német kisebbség felszámolására. Ezért Pozsonyligetfalun egy hatalmas tábornot hoztak létre, ahová összeterelték a környék német, illetve kisebb részben magyar lakosait. Ezt követően az irtózatossá vált körülmények között tartott táborlakókat kitelepítették Csehszlovákiából. Ekkor tűnt el a „*Pressburger Gebiet*”, azaz a „*Pozsony-vidék*” németisége. A nemzetiségi kérdés „megoldása” közben a párizsi béketárgyaláson vetette föl a csehszlovák delegáció, hogy a magyarok ellen honvédelmi okokból szükség van a „pozsonyi hídfő” kibővítésére, amely a két világháború között csak Pozsonyligetfalut jelentette. A csehszlovák fél öt magyarországi községet követelt Magyarországtól. Nemzetiségi szempontból az öt faluból kettő, Oroszvár és Rajka jobbára németek lakta, amíg Bezenye, Dunacsún és Horvátjárfalu horvát nemzetiségi település volt. A szövetségesek döntése értelmében az öt településből három Csehszlovákiához csatoltak. Rajka és Bezenye Magyarországnál maradt. A döntés értelmében a pozsonyi hídfő kibővült. A csehszlovák fél stratégiai okokra történő hivatkozása azonban megkérdőjelezhető. Egyfelől a szövetségesek „elfelejtették”, hogy a hitleri Németország legjobb tanítványa és kiszolgálója – például a zsidókérdés megoldásában – a fasiszta Szlovákia volt. Másfelől a megszerzett három falu területe jelentősen nem tolta el a határvonalat, ahonnan mind a mai napig tiszta időben szabad szemmel lehet látni a régi Pozsony városát...

A „pozsonyi hídfő” kibővítésével a Duna folyam egy kisebb szakaszán a jobb part is Csehszlovákiáé lett. Akkoriban még persze nem tudták, de ez a kis terület lehetővé tette a későbbi – 1993. január 1-től – független Szlovákia számára, hogy a Duna folyamot elterelje, ezzel nemzetközi konfliktust indukálva Magyarországgal és a viszonylag háborítatlan Szigetköz egyedülálló élővilágát is veszélybe sodorta.

A három település először (1947–1950) Oroszvár helyi igazgatása alá tartozott, majd 1950-ben a Pozsony-vidéki járás része lett. A települést hivatalosan 1972. január 1-jén csatolták Pozsony városához.

V. 5. 1. *Dunacsún*

A Pozsony belvárosától délkeletre, a Duna jobb partján, a dunai löszerdők szomszédságában, 133 m tengerfölközi magasságban elhelyezkedő Dunacsún „határtelepülés”. Alig néhány kilométer választja el a magyar oldalon fekvő Rajkától. Lakosai elsősorban mezőgazdasággal foglalkoztak.

A települést szlovákul és horvátul egyaránt „*Čunovo*”-nak hívják, német – kevésbé ismert neve – „*Sandorf*” volt. Dunacsún neve feltehetően a magyar „csúnya” melléknévből származik, előtagja, pedig a Duna folyam melletti földrajzi fekvésére utal.

A falu, illetve a városrész területe már a római korban is lakott helynek számított. Nem volt ez másképp az avarok alatt sem. A régészeti ásatások több száz 8-9. századi avar sírt tártak fel Dunacsún területén.

Dunacsún múltja szorosan összefügg a szomszédos két falu, Oroszvár és Horvátjárfalu történelmével. A „pozsonyi hídfő” három faluja, amelyek földrajzilag a

százaléka volt német nemzetiségű, addig csak 509 fő (25%) volt a szlovák nemzetiségűek aránya. Pozsonyligetfalu (németül Engerau) még jelentősebb német lakta település volt. Az előbbieken említett magyar népszámlálás a 2 947 főből 1 997 fő (68%) vallotta magát német és csak 318 fő (11%) szlovák nemzetiségűnek.

Dunántúlhoz, egykoron a történelmi Moson vármegye területéhez tartoztak. A Dunántúl mosoni része a Magyar Királyság megalapításától mindig is jelentős szerepet játszott az ország védelmében, ebből kifolyólag gyakran volt fegyveres összecsapások színhelye. Ez a sajátosság meghatározta a „pozsonyi hídfő” településeinek mindenkori fejlődését.

Dunacsún első lakói szlávok voltak, akik azonban a 13–14. század folyamán folyamatosan beolvadtak részben a magyar, majd később a német lakosok közé.

Az oklevelek tanúsága szerint az első írásos emlék a 13. század első felében (1232) említi először a települést. Akkoriban „*Chun*” formában jelent meg a település neve. A település elnevezésének német változata („*Sandorf*”) a 15. században honosodott meg (1451-ben *Swndorf*). A német elnevezés megjelenése összefüggött a Dunántúl jelentős részén megfigyelhető német befolyás megerősödésével. A 16. század kezdetén a törökök elől menekülő horvát érkeztek és telepedtek le Dunacsúnba. A menekülők hulláma a mohácsi csata elvesztését követően tovább erősödött. Az 1659-es és 1681-es egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint a falu több kismemes birtokában volt. A lakosok többnyire római katolikus horvátok voltak, azonban mellettük kis számban protestáns németek is éltek.

Vályi András leírása a következőket közli Dunacsúnról: „*Csuny. Sandorf. Elegyes falu Mosony Vármegyében, földes Ura Gróf Szapáry Uraság, és mások, lakosai katolikusok, fekszik Duna vize mellett, Oroszvárhoz mintegy fél mérföldnyire, kies helyen, határja homokos, de közép termésű, legelője a' Dunántúl vagyon, és Guton, Posony Vármegyébéli falunak határjában, réttyei középszerű szénát teremnek, erdeje elegendő volt, míg ki nem vagdalták, vagyonyaikat jó áron eladhatták a' lakosok, de földgyeit, réttyeit, és erdejét is a' Duna gyakorta elszokta önteni, melly miatt harmadik Osztálybéli.*”⁴⁵

Az 1830-as években a 670 lelkes Dunacsúnt vegyes lakosú, horvát – német faluként tüntetik fel a korabeli források. Dunacsún lakóinak életében – a 19. században – egyre jelentősebb szerepet töltött be a gyümölcsstermesztés, amely a falu lakóinak jelentős megélhetést adott. A falu földesurai ez idő tájt a Szapáryak és a Sándorok voltak.

Fényes Elek 1851-ben megjelent művében az alábbiakat tartja fontosnak közölni a településről: „*Csuny, (Sandorf), horváth falu, Moson vgyében, a Duna mellett, ut. p. Rajka. Lakja 650 kath., 20 evang., kath. paroch. templommal. A lakosok birnak 41 1/8 telek után 276 h. harmadik, 552 h. negyedik osztályu szántóföldet, 146 h. rétet. A gazdák főleg csak lovakat és teheneket tartanak. Van 4 vizimalma, derék uradalmi épülete. Birja gr. Zichy Manó; de a Zsitvay család is bir egy nemes udvart.*”⁴⁶

A település a trianoni békeszerződésig Moson vármegye rajkai járásához tartozott. Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint Dunacsúnban 688 fő élt, ebből 460 fő (66,9%) volt horvát, 101 fő (14,7%) magyar, 84 fő (12%) német, 39 fő (5,8%) szlovák és 4 fő (0,6%) egyéb nemzetiségű. A felekezeti megoszlás tekintetében az alábbi megoszlást találjuk a statisztikai kiadványokban: a 688 főből 686 fő (99,7%) volt római katolikus, továbbá 2 fő (0,3%) evangélikus vallású.

⁴⁵ VÁLYI: I.

⁴⁶ FÉNYES: I. 230. p.

26. táblázat

Dunacsún népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb ⁴⁷
911 fő	627 fő	95 fő	-----	16 fő	6 fő	-----	167 fő
100%	68,8%	10,4%	-----	1,8%	0,7%	-----	18,3%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

27. táblázat

Dunacsún népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangelikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
911 fő	762 fő	25 fő	4 fő	4 fő	-----	1 fő	115 fő
100%	83,7%	2,8%	0,4%	0,4%	-----	0,1%	12,6%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

V. 5. 2. Horvátjářfalu

Az egykoron a történelmi Moson vármegyéhez tartozó Horvátjářfalu Pozsony központjától hat km-re délre, a Duna jobb partján fekszik. Mai szlovák neve „Jarovce”, németül „Kroatisch-Jarndorf”-nak, horvátul pedig „Hrvatski Jandrof”-nak hívták a települést.

A falu területe már a római korban lakott helynek számított, hiszen a szomszédságában a mai Oroszvár helyén feküdt „Gerulata”, katonai határőrtelepülés volt, amelyet a római limes egyik fontos láncszemének tartottak.

Horvátjářfalu első írásos említése 1208-ból, a 13. század elejéről származik. Ekkor erősítette meg II. András (1205-1235) magyar király a lébényi bencés apátság alapítását. Az erről szóló írásos dokumentumban szerepel – „villa Ban” formában – Horvátjářfalu neve is, mint az apátság birtoka. A település a 13. század kezdetén Sándor udvarnoké volt, és ő hagyta a falut a lébényi apátságra. A település eredeti neve a magyar „Bán” személynévből származik.

A 13. század második felében (1266-ban) Ban falu már Konrád magiszter, a 14. század kezdetén pedig az oroszvári István tulajdonában volt. A 14. század közepén „Ban” falu nevével már nem találkozunk az írásos emlékekben. A 15. század kezdetén tűnik

⁴⁷ A település horvát eredetű, ahol még 1947-ben is jelentős számban éltek horvátok. Az egyéb kategóriában mindenképp horvátokkal is találkozhatunk!

fel újra „Jerendorf”, illetve „Jarondorf” néven, amely későbbi német „Jahrdorf” névre változik.

Az első falu – amelynek első ismert lakói szlávok voltak – az 1409 és 1410 között pusztító pestisjárványnak és a Hunyadi Mátyás (1458-1490) magyar király és III. Frigyes (1452-1493) német-római császár közötti harcoknak esett áldozatul. A mai település csak a 16. század első felében keletkezett, amikor délről a török elől menekülő horvát családok telepedtek itt le. Később kisebb német közösség is letelepedett a faluban. A községet kezdetben „Horvátfalú”-nak hívták.

Horvátjásfalu földrajzi fekvése, az államhatár közelsége miatt mozgalmas múltra tekint vissza, akárcsak a vele két szomszédos egykori mosoni falu. Horvátjásfalu a történelmi Moson vármegye rajkai járásához tartozott.

Vályi András 1796-ban megjelent „Magyar Országok leírása” című könyvében a következőket találjuk a településről: „Horvát falu Mosony Várm. földes Ura H. Eszterházy Uraság, lakosai katolikusok, kik német nyelven is beszélnek, fekszik Köptsényhez 1, és Oroszvárhoz 1/4, Posonyhoz pedig 1 1/2 órányira, sík, és egyenes, de egyszer'smind agyagos, határja három nyomásbéli, leg inkább rozstot, árpát, zabot, és búzát silányabban terem, az erdő fogyatkozását fűzfá neveléssel pótolják, legelőjük elégtelen, réttyeik térségéhez szabattak, szöllejek nints, piatzok Posonyban, és Nezsiderben.”⁴⁸

Fényes Eleknel az alábbiakat találjuk Horvátjásfaluról: „Horvát-Járndorf, horvát f., Mosony vmegyében, a pozsonyi országútban, 514 kath. lakos, paroch. szentegyházzal. Erdeje kicsiny. [...] Lakosai főként lovakat tartanak s a szekerezést erősen űzik, vagy a méhtenyésztést 20 kasban. F.u.h. Eszterházy. Út.p. Köpcseny.”⁴⁹

Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint Horvátjásfaluban 647 fő élt, ebből 520 fő (80,4%) volt horvát, 108 fő (16,6%) német, 15 fő (2,3%) magyar, 3 fő (0,5%) szlovák és 1 fő (0,2%) egyéb nemzetiségű. A felekezeti megoszlás tekintetében az alábbi megoszlást találjuk a statisztikai kiadványokban: a 647 főből 644 fő (99,5%) volt római katolikus, továbbá 3 fő (0,5%) izraelita vallású.

28. táblázat

Horvátjásfalú népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb ⁵⁰
1 199 fő	765 fő	160 fő	-----	9 fő	6 fő	-----	259 fő
100%	63,8%	13,3%	-----	0,8%	0,5%	-----	21,6%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

⁴⁸ VÁLYI: II.

⁴⁹ FÉNYES ELEK: I. 151. p.

⁵⁰ A település horvát eredetű, ahol még 1947-ben is jelentős számban éltek horvátok. Az egyéb kategóriában mindenképp horvátokkal is találkozhatunk!

29. táblázat

Horvátjářfalu népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangelikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
1 199 fő	977 fő	26 fő	3 fő	3 fő	-----	-----	190 fő
100%	81,5%	2,2%	0,2%	0,2%	-----	-----	15,9%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

V. 5. 3. Oroszvár

A neogótikus kastélyáról híres Oroszvár Pozsony belvárosától nyolc km-re, a Duna folyam jobb partján fekszik. A három egykori Moson vármegyei településből (Dunacsún, Horvátjářfalu és Oroszvár) egyértelműen a legjelentősebb. A települést szlovákul „*Rusovce*”, németül „*Karlbürg*”, horvátul pedig „*Rosvar*”-nak hívták. Jelenleg – akárcsak a másik két település esetében – a hivatalos név a szlovák.

A település magyar, szlovák valamint horvát neve a település korábbi lakóira utal. Azokra az orosz határőrökre, akiket még Taksony fejedelem telepített le itt a 10. században.

A település már a bronzkor óta lakott területnek számított, erre utalnak a wieselburgi kultúra leletei is. A vaskorban pedig már a hallstatt-i kultúra embere telepedett itt meg. A késő vaskorból pedig a svájci eredetű la thène-i kultúrára jellemző leleteket tártak fel a régészek. A római korban a település jelentős „castrum”-nak számított, amely Carnuntum (a mai osztrák Hainburg) és Brigetio (a mai Szőny) között az egyik legjelentősebb erősség volt. Akkori neve „*Gerulata*” volt.

A római birodalom bukása után a település életét is a népvándorlás viharai befolyásolták. A magyar honfoglalást követően ismét jelentős szerepre tett szert, mint az ország egyik nyugati kapuja. A Kr. u. 940 és 977 közötti időszakban Taksony vezér a letelepített orosz határőrök feladatának megkönnyítése végett még várat is építtetett, amely erősség később 1271-ben a cseh II. Ottokár seregeinek betörése következtében teljesen elpusztult. A település első okiratos említése egyéb iránt 1208-hoz kapcsolódik, akkor „*terra Wruszvar*” volt a neve.

Oroszvár a 14. században jelentős gazdasági központ lett, amely kivette a részét a nyugat felé irányuló kereskedelemből is. Az oklevelek tanúsága szerint a településen már 1365 előtt jelentős éves vásárokat tartottak. A települést először 1410-ben nevezik „*Orozwar*”-nak. Néhány évtizeddel később (1446) már harmincad beszédésére létrejött vámállomása is volt.

A török korban sokat szenvedett a település, különösen az 1529. és 1683. évi török hadjáratok írták be a történelembe a nevüket. Az 1683. évi hadjárat alkalmával Moson vármegye két település (Feketerdő és Halászi kivételével) a török pusztításának esett áldozatul. Ugyanakkor Oroszvár „multikulturális” jellegét is a törököknek „köszönhet-

te". Ez idő tájt telepedtek le itt a horvátok, illetve a németek, akik a település későbbi nemzetiségi összetételét is meghatározták.

A településen már az 1650-es évek végén iskola létesült, emellett a céhek tevékenysége is felvirágoztatta a települést, amelynek urai a történelem folyamán sűrűn cserélték egymást.

Vályi András (1796) szerint „*Oroszvár. Carloburgum. Karlburg. Elegyes német mező Város Moson Vármegyében, földes Ura Gróf Zichy Uraság, Nemes Zichy, és más Urak is bírnak benne. Lakosai leg inkább katolikusok, és számos zsidók, fekszik Duna vizéhez közel, az Ország útban Óvárhoz nem messze, 's a' földes Uraságnak igen jeles, és pompás Kastélyával, 's ugyan illy szembenő jó ízléssel épült gyönyörű Várhoz illő ángolyi kerttel díszesítetik. Ez a' Kastély valóban nem csak e' Várost, hanem az egész vidéket ékesíti, és az útatöt is vidámlítja. Újabb Szentegyházát, mely Sz. Magdalénának emlékeztére épült, néhai G. Zichy István építtette, a' kinek teste is ide helyeztetett,*”⁵¹

Fényes Elek (1851) szerint „*Oroszvár, németül Carlburg, német-horvát m.-város, Moson vmegyében, a Dunának egy ága mellett, kies vidéken. Lakja 1100 rom. kath., 350 evang., 460 zsidó, kath., anya-, evang. fiók templommal, synagógával. Ékesíti a várost az uraság ritka pompás kastélya, szép angolkerttel. Van derék vendégfogadója, sörfőzőháza, több vizimalma, erdeje. A lakosok 88 6/8 telek után bírnak 752 másod, 1402 harmad, 453 negyed osztálybeli szántóföldet és 16 hold rétet. A gazdák főleg csak lovakat tartanak, s erősen fuvaroznak. Birja a várost gróf Zichy Manó; de nemesudvarokat bírnak itt Zichy, Jablanczy, Balogh, Csörgő, Trsztyánszky nemes családok. Ut. posta Rajka.*”⁵²

Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint Oroszváron 1 802 fő élt, ebből 1 268 fő (70,4%) volt német, 439 fő (24,4%) magyar, 30 fő (1,7%) szlovák, 20 fő (1,1%) horvát és 45 fő (2,4%) egyéb nemzetiségű. A felekezeti megoszlás tekintetében az alábbi megoszlást találjuk a statisztikai kiadványokban: a 1 802 főből 1 455 fő (80,7%) volt római katolikus, továbbá 312 fő (17,3%) evangélikus, 28 fő (1,5%) izraelita, 6 fő (0,44%) görög katolikus, valamint egy fő (0,06%) református vallású.

30. táblázat

Oroszvár népességének megoszlása nemzetiség szerint (2001)

Össznépesség	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Német	Horvát	Egyéb
1 922 fő	1466 fő	359 fő	-----	30 fő	15 fő	-----	52 fő
100%	76,3%	18,7%	-----	1,6%	0,8%	-----	2,6%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

⁵¹ VÁLYI: II.

⁵² FÉNYES: II. 170. p.

Oroszvár népességének megoszlása felekezeti hovatartozás szerint (2001)

Össznépesség	Római katolikus	Evangélikus	Református	Görög katolikus	Ortodox	Jehovista	Egyéb, nem nyilatkozott
1 922 fő	1 393 fő	87 fő	9 fő	11 fő	6 fő	2 fő	414 fő
100%	72,5%	4,5%	0,5%	0,6%	0,3%	0,1%	21,5%

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal.

RICHÁRD GYÉMÁNT

BRATISLAVA'S POPULATION DEVELOPMENT,
ESPECIALLY ONTO THE UNIONS OF SETTLEMENTS

(Summary)

Nowdays Bratislava (German: *Pressburg*, Hungarian: *Pozsony*) is the capital of the Slovak Republic and, with a population of about 430 000, also the country's largest city. The history of the city, long known by the German name Pressburg, has been strongly influenced by people of different nations, namely by Austrians, Czechs, Germans, Hungarians, Jews, and Slovaks. The city was the capital of the Kingdom of Hungary under the Habsburg Monarchy from 1536 to 1783 and has been home to many Slovak, Hungarian, and German historical figures. In the 20th century the ethnic-demographic process changed in Bratislava. After the second world war Bratislava annexed new land, and the population rose significantly, becoming 90% Slovak. The German ethnic population disappeared (evacuated) and the Hungarian minority was decreased.

JÓZSEF HAJDÚ¹

Health care for illegal migrants in Hungary

1. Legal and illegal migration

Nowadays the debate on the immigration policies of developed countries has turned its attention towards illegal migrants. It makes sense to take a hard look at the real economic implications of clandestine migration: Does illegal immigration help the underground economy? Who really benefits from the employment of undocumented migrants? And to what extent does their employment affect the recruitment and wages of nationals? What social security impact do they make?

To answer these questions, it would help to know how illegal immigration is actually defined. The spectrum is very wide. For apart from those who enter countries illegally, many migrants enter a country quite legally but overstay their visas or fail to get their permits renewed. Also in this group are the seasonal workers who fail to return home when their contracts expire and rejected asylum seekers.

Where illegal migration begins and ends is a matter for each sovereign state to define. And it is through the rule of law – with its gaps – that the state imposes restrictions on entering and leaving a country, and establishes the legal conditions governing access to the labour market. In countries that remain broadly open to immigration, like Australia, the United States and Canada, illegal entry appears as one option to would-be immigrants. Where countries are more restrictive – as in Europe today – it is the only option, except for those applying for asylum or family reunification.

Length of stay plays a defining role too. A migrant may be legal one day and illegal the next. For many migrants, illegality may just be a provisional situation on the way to achieving legal status. But illegality may be a permanent status too, either because authorisation has not been obtained or because when it was granted, as has recently been the case in countries like Greece, Italy, Portugal and Spain, it was done so on a one-off, non-renewable basis.²

In the early 1990s, the German philosopher Dieter Hoffmann-Axthelm asserted that the paradigmatic scene of the modern era is that of the immigration officer examining a

¹ The author is a professor at the Faculty of Law of Szeged University, Szeged and Károli Gáspár Protestant University, Budapest Hungary.

² <http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid=190> (Downloaded: July 17, 2009)

passport.³ The movement of people across borders is not specific to the modern era, but it is the border policies and immigration laws of nation states that have created the paradigmatic scene and one of its consequences, „illegal” immigrants. The proliferation of undocumented migrants and human ‘smuggling’ is associated with the state’s „loss of control”, „national security”, and organized criminality. Many of the states –especially in Europe – are seized by „security panic” about illegal migration.

This is a study of illegal migration and health care rights, which focuses on the process of unauthorized migration.

The status of illegal immigrant is only possible because a person is seen to be in violation of rules of residence and citizenship. This status is produced not only by the institutions of the police and immigration authorities, but also by other officials in education, health, and housing, as well as by private persons who as employers or landlords verify immigrant documents.

Due to the nature of the subject in most countries there are no exact figures on the number of undocumented migrants. Most statistical data on ‘illegal’ migrants are estimates, usually based on border arrests, court records, and deportations. However, there are some widely accepted estimates in several countries.

Smuggling human beings is today a global problem⁴ and a matter of great concern for states in the West. The movement of people from the poorer countries to the richer is increasingly taking place outside the regular immigration channels. Smuggling refugees and immigrants often makes use of the same channels as those used by narcotics and weapons smugglers. The well organized „smuggler groups” work in complex networks which stretch from countries of origin, via ‘transit’ countries, to the countries of destination.

Profits from trafficking in people are estimated to be comparable to the profits of international drugs and weapons smuggling. Due to the fact that the penalty for smuggling people is much less severe than for smuggling narcotics, many criminal groups abandon the latter in favour of the former⁵. The emergence of new destinations and routes has shaped a new geography of transnational migration. The majority of studies of undocumented migrants in Europe has largely been left to governmental institutions, journalism, criminology, and legal studies. These studies tend to focus on the issue of travelling, i.e. how people get to their destinations. The living conditions – including social security rights – of these people are often overlooked.

Being an „illegal” immigrant in almost every country entails exclusion from a range of societal institutions, including education, health care, welfare systems, and the protection of the law. The everyday life of undocumented migrants means living under the constant threat of deportation. Yet, mostly, „illegal” immigrants are invisible except in cases of tragic incidents. e.g. suicide, traumatic deportations, or attempts to receive an „amnesty” after having been misled by smugglers.

The undocumented migrants are pre-eminently labour (economic) migrants.

³ HOFFMANN – AXTHELM, DIETER.: Identity and Reality: The end of the philosophical immigration officer. In: LASH, S. and FRIEDMAN, J. (eds.): *Modernity and Identity*, Blackwell, London 1992 p. 196.

⁴ KYLE, DAVID and KOSLOWSKI, REY: *Global Human Smuggling*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. 2001 p. 1.

⁵ SMITH, P. JAMES: *Chinese Migrant Trafficking: A Global Challenge*. In: Smith, P. James (ed.): *Human Smuggling: Chinese Migrant Trafficking and the Challenge to America’s Immigration Tradition*, Washington, D.C.: The Center for Strategic & International Studies (CSIS), 1997. p. 12.

Compared with legal migrants, the undocumented aliens work very long hours and receive lower wages. Today's trafficking in human beings as labour force is similar to the many thousands years of the parents had decided that they would follow their children and relatives who had moved to a new country. Essentially what we saw taking place was a movement toward family re-unification. Its unique distinguishing feature is that the father who had once come as a young guest worker was not followed by a wife and children, as is customary in Western European patterns, but instead the nuclear family had immigrated together, and the elderly relatives followed suit later⁶. The motivations may have included the fact that if the elderly parent comes to live in Hungary they are easier to look after, if need, than if there is a distance of several hundred kilometres. If the immigrating parents were ill, they were able to expect a higher standard of health service than at the place they had left behind. And if they were healthy they could give the money from selling their property in the country of origin and from gaining Hungarian pension to the younger generation as a sign of inter-generational solidarity, alongside offering use of their activity itself.

Obviously, parents following their children are not the only pattern for old age immigration – there must be others. A second significant section of old age immigrants consists of persons who had once emigrated from Hungary and wish to return to their roots. A third significant layer of elderly immigrants is that of foreigners with no Hungarian background who are seeking for the more pleasant side of life here.

In sum, international elderly immigration has emerged since the mid 1990s in Hungary. While the aging process was becoming accelerated in Hungary, the share of old people among foreign immigrant stock in this country was also rising. At the time of the millennium they reached roughly a 10% proportion, which means that one in ten immigrants staying in Hungary is of sixty years of age or older. From the demographic point of view, the increasing proportion of old persons among immigrants can be retraced to two factors. One is the natural aging of earlier immigrants themselves in the destination area. The other comes from the effect of the immigration of increasingly older persons. A third factor could be the low mortality rate of old age immigrants, which arises from their extremely good state of health. For lack of specific research on this question, however, this can only be formulated as a hypothesis.

As a main feature, in Hungary there is virtually no sociological, legal or ethnographic research into the situation of „illegal” immigrants. However, there are some exceptional studies.⁷

⁶ DWYER, PETER: *Welfare rights and responsibilities*. The Policy Press, Bristol, 2000 p. 163.

⁷ SALT, J. and HOGARTH, J.: *Migrant Trafficking and Human Smuggling in Europe*. In: *Migrant Trafficking and Human Smuggling in Europe: a review of evidence with case studies from Hungary, Poland, and Ukraine*, Geneva: International Organization for Migration (IOM), 2000 pp. 23–25.

2. Health care as human rights

2.1. Health care as a human rights: affirmative approach

Human rights are about our basic needs as human beings. They capture the core rights we are all entitled to so that we may develop our potential and live our lives in dignity and respect.⁸

There is another approach: human rights are „basic rights to humane dignified treatment and things I should have access to simply because of the fact I am a human being”.

They were first defined by the international community in the Universal Declaration of Human Rights adopted by the United Nations in 1948 as a response to the events of the Second World War. These events were a stark reminder of what may happen when states treat, or allow others to treat, some people as *less human than others*. The Universal Declaration of Human Rights proclaimed that „everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well-being of oneself and one's family, including food, clothing, housing, and medical care.”

There are many different human rights reflecting the basic needs across different areas of the human beings' lives. For example, the need for *physical and mental* well-being is reflected in the right to life, the right not to be tortured or degraded, and the rights to food and shelter. The need for *social* well-being in families, communities and wider society is reflected in the right to respect for private and family life, the right to hold and express one's beliefs, and the right to participate in the cultural life of the community.

The more the human rights are respected, protected and fulfilled, the more humanity or 'what makes us human' is fulfilled. Human rights are not only about the protection of particular groups and individuals in society. They are about providing a practical framework to protect the rights of everyone.

2.2. Human rights – the core principles

A good way to understand human rights is to see them as a vehicle for making principles such as dignity, equality, respect, fairness and autonomy central to our lived experience as human beings. These core principles are brought to life by a range of different human rights that make them real.

For example, the principle of dignity is what lies beneath the right not to be tortured or treated in an inhuman or degrading way, while the principle of autonomy informs the right to respect for private and family life. Human rights can give these principles real meaning in people's lives.

⁸ http://www.dh.gov.uk/prod_consum_dh/groups/dh_digitalassets/@dh/@en/documents/digitalasset/dh_073474.pdf (Downloaded: July 17, 2009)

Table 1

Human rights, their key principles and links to healthcare

PRINCIPLE	HUMAN RIGHT	EXAMPLE POLICY OR PRACTICE
Dignity	Right not to be tortured or treated in an inhuman or degrading way.	Ensuring there are sufficient staff to promptly and properly act to reduce the risk of people suffering degrading treatment.
Equality	Right not to be discriminated against in the enjoyment of other human rights.	Committing to improving health services for people from black and minority ethnic groups. Ensuring that people are not denied treatment solely on the basis of their age.
Respect	Right to respect for family and private life.	Respecting all diverse families e.g. same sex couples with children. Not denying those detained or in residential care access to family without good reason.
Fairness	Right to fair trial.	Ensuring that there is a robust and fair process for removing a doctor or dentist or other health worker from the Performers List.
Autonomy	Right to respect for private life.	Involving people in decisions made about their treatment and care.

Source: The British Institute for Human Rights, http://www.dh.gov.uk/prod_consum_dh/groups/dh_digitalassets/@dh/@en/documents/digitalasset/dh_073474.pdf (Downloaded: July 10, 2009)

2.3. How are rights made real?

There are two main ways in which human rights are made real in people's lives:

a) The state respecting, protecting and fulfilling human rights

The state is the core „duty bearer" in relation to human rights. It has duties to respect, protect and fulfil the human rights of all those within its jurisdiction. This means that state bodies, such as health providers, must respect people's human rights, and refrain from interfering with them without good reason. For example, a person's right to freedom of speech may be interfered with where this is necessary to protect the rights of others or the interests of the wider community. However this needs to be properly justified.

b) People claiming or raising their human rights

Human rights belong to all human beings, all the time, regardless of whether they are aware of their rights and regardless of whether they are actively invoking or claiming them. In other words, human beings are all 'rights holders'. In this way, at the minimum, human rights serve as a safety net for all people.

When they are not being respected, protected or fulfilled, people should be able to activate or claim them. For example, everyone has the right not to be treated in an inhuman and degrading way, but for most of the people, most of the time, there is no need to raise this. However, at some stage in life they may become more dependent on the actions or care of others, for example staff in hospital or carers at home. In other words, human rights are not given or awarded on the basis of need.

However, it is important to remember that people most at risk of human rights abuses, for example because they are socially excluded, are less likely to have access to information and resources about their human rights, and therefore are less likely to claim or raise their rights.⁹

2.4. Health care as a human right: negative approach

The Tavistock Group has invited comments on its document on shared ethical principles. I would challenge its first major principle – that health care is a human right.¹⁰

According to Philip Barlow, human right is a moral right of paramount importance applicable to every human being. However, there are several reasons why health care should not be considered a human right.

Firstly, health care is difficult to define. It clearly encompasses preventive care (for example, immunisation), public health measures, health promotion, and medical and surgical treatment of established illnesses. Is the so-called human right to health care a right to basic provision of clean water and adequate food, or does everyone in the world have a right to organ transplantation, cosmetic surgery, infertility treatment, and the most expensive medicine? For something to count as a human right the minimum requirement should surely be that the right in question is capable of definition.

Secondly, all rights possessed by an individual imply a duty on the part of others. Thus the right to a fair trial imposes a duty on the prosecuting authority to be fair. On whom does the duty to provide health care to all the world's citizens fall? Is it a duty on individual doctors, or hospital authorities, or governments, or only rich governments? It is difficult to see how any provision of benefits can be termed a human right (as opposed to a legal entitlement) when to meet such a requirement would impose an intolerable burden on others.

Thirdly, the philosophical basis of all human rights has always been shaky. Liberalism and humanism, the dominant philosophies of Western democracies, require human rights. Most people can see some advantage in maintaining the concept of civil and political rights, but it is difficult to find any rational or utilitarian basis for viewing health care in the same way.

To propose that health care be considered a human right is not only wrong headed, it is unhelpful. Mature debate on the rationing and sharing of limited resources can hardly take place when citizens start from the premise that health care is their right, like a fair trial or the right to vote. Barlow suspects that the proponents of the notion think that to

⁹ www.feantsa.org/files/Health.../HUN_health_report.doc (downloaded: July 17, 2009)

¹⁰ BARLOW P.: Health care is not a human right *British Medical Journal* 1999; pp. 319–321. <http://www.bmj.com/cgi/content/full/319/7205/321> (downloaded: July 31, 2009)

claim health care as a human right adds some kind of weight or authority to the idea that health care, and by extension healthcare professionals, is important. A more humble approach would achieve more in the long run.¹¹

Doctors, among all those whose work is based on the scientific method, must guard most against taking apparently logical arguments too far. Barlow's rejection of the proposal that health care is a human right is such a case.¹² He bases this rejection on three points: 1) that health care is difficult to define; 2) that it is not clear whose duty it is to provide health care; and 3) that „it is difficult to find any rational or utilitarian basis” for viewing health care as a human right. The value and justification of human rights is not that they can be derived from abstract principles but that they represent a consensus view of what all of us owe to each other. In this way human interdependence has a chance of producing positive rather than negative outcomes. The Universal Declaration of Human Rights of 1948 is the most widely accepted expression of this consensus and has been signed up to by many nations whose people would not agree on religious or social principles.

Article 25 of the universal declaration states: "Everyone has the right to ... medical care." On the basis of this, health care is a human right. It is this that makes tackling the difficulties of deciding appropriate and affordable levels of care so urgent, not just for doctors but for politicians, economists, and the rest of everyone.¹³

3. Introduction to the Hungarian health care system.

3.1. The right to health approach in the Hungarian Constitution

In Hungary, the Constitution (Act 20 of 1949) declares the right of everybody living in the territory of Hungary „to the highest possible level of physical and mental health.” [Section 70/D Paragraph (1)] In addition, citizens have a right to social security, which involves an entitlement to benefits guaranteeing income for old people, widows, orphans and unemployed who lost their jobs due to reasons other than their own fault, or in the event of ill health and disability [Section 70/E Paragraph (1)]. The state satisfies this obligation through social security and social institutions [Section 70/E Paragraph (2)]. The Constitution sets a task for the Government to define the public system of social and health care, and to arrange for funding for these services [Section 35 Paragraph (1) subparagraph g)].

The above principles were integrated into the Constitution when it was modified on 23 October 1989, representing one of the important stations of the change of the system. Hungarian health services were available for all citizens universally since 1972 as of right, but at the time of the change of régime, the services were made subject to insurance relationship based on contribution payment obligation (‘it was put on an

¹¹ SMITH R., HIATT H., BERWICK D.: Shared ethical principles for everybody in health care: a working draft from the Tavistock Group. *British Medical Journal*, 1999 pp. 318 and 248–251.

¹² BARLOW P.: *Health care is not a human right*. *British Medical Journal* 1999; July 31; pp. 319–321. <http://www.bmj.com/cgi/content/full/> (downloaded: July 19, 2009)

¹³ WEIR, D. J. G.: *Human rights are based on consensus*. *British Medical Journal*, 1999 October 30; p. 1203. <http://www.bmj.com/cgi/content/full/> (downloaded: July 31, 2009)

insurance basis'), from which large social groups (pensioners, unemployed, etc.) were excluded and there were some groups which were simply left out. The exceptions from contribution payment obligation were gradually reduced, and since 1996 practically almost all Hungarian citizens have been insured.¹⁴

3.2. The role of the state in the health care sector

Prior to the political and economic changes in 1989/90, the government managed all aspects of the country's health care sector. The Local Government Act (1990) transferred the responsibility for the ownership, management and provision of health/social services to local governments. Major capital investments are financed by the owners (local governments in most cases) or co-financed with the Ministry of Health (MOH). All recurring expenditures are financed and administered by the National Health Insurance Fund (hereinafter: NHIF). The Fund is controlled through the Ministry of Finance and the MOH.

Public health responsibilities are carried out by the National Public Health and Medical Officer's Service (NPHMOS) in conjunction with local governments. The NPHMOS is charged with overseeing public health and disease prevention activities, which are carried out at both national and local levels. NPHMOS stations are responsible for disease surveillance and reporting, control of communicable diseases, monitoring of environmental health, food hygiene, health education and preventive medicine. Many stations have microbiological and immunological laboratories and each provides clinical testing for local hospitals lacking their own services.

The NHIF was established in 1993 and is designed to be self-sustaining, based on compulsory payroll contributions from both employers and employees and a very limited investment portfolio. However, without special support from the central budget via the Treasury, the Fund would have been unable to run the system for the last few years as actual contributions have lagged behind health expenditures.

3.3. The Hungarian Health Act

The principal piece of legislation in the health sector is the Health Act setting out the most important framework rules of health care (Act 154 of 1997), which replaced its predecessor, which had been effective for 25 years, but became obsolete (Act 2 of 1972). Its scope covers all health service providers operating and health activities pursued in the territory of Hungary, defines the rights and obligations of patients and health care employees, and the state's responsibility for the health status of the population, the system of health services, the professional requirements of the services, and organisational and management system in the health sector, The Health Act also defines medical research conducted on humans, special procedures involving human reproduction, research with embryos and spermatozoon, basic rules of sterilisation, treatment and care of psychiatry patients, organ and tissue transplants, sets out rules relating to corpses, it also deals with blood supply and emergency health care, medical expert activities, natural medicinal factors, spas and climatic therapeutical institutes and

¹⁴ <http://www.llrx.com/features/hungarian.htm> (downloaded: July 19, 2009)

treatment facilities.¹⁵

The Health Act specifies the obligation of health employees to provide services, and it also introduces the concept of health service providers with an obligation to provide services in a particular area, including also the main rules of on-call and on-duty services. In the process of the change of the system, the Act on Local Governments (Act 65 of 1990) made local governments responsible for arranging for the delivery of health care services. The local governments are mandated to arrange for the provision of primary health care services. Specialist health care, exceeding the tasks of primary care, is an optional task. Pursuant to the provisions of this act, it is a mandatory task of county governments to provide specialist health care above the primary health care level. Local governments can fulfil their obligation to provide these services not only as owners of outpatient and inpatient specialist institutions, but also in the framework of contracts concluded with the owners of such institutions.

3.4. Health care financing

The most important operational principle of the Hungarian health system is solidarity, which means that the insured do not pay risk proportionate insurance premium but an income proportionate contribution pursuant to the main rule. It can be treated generally as social insurance because of the contribution payment instead of insurance premium payment, which, in addition to the insurance element, also executes a considerable income redistribution too from those with a higher income towards those with a lower income, from the active towards the inactive (pensioners and young people), from the employed towards the unemployed, etc.

In accordance with the effective legislation, the health sector is currently a diverse, multi-actor system, containing local governments, the state, which is present both as a regulator and an owner, a licensing and supervisory authority operated by the state, the National Public Health and Medical Officer's Service (NPHMOS) and the financing agency, National Health Insurance Fund.

The financing system operates on the basis of the principle that current (operating) expenses are covered from the National Health Insurance Fund, while capital expenditure (refurbishment, development, etc.) is covered by the owners (local governments and the state through various public administration agencies, e.g. ministries). This two-channel or dual financing system stops the involvement of enterprises into health services, because enterprises can recover their costs only through to the sale of services.¹⁶

Following the pattern of West European industrialized countries, Hungary has opted to retain a predominantly publicly funded health system with an increasing degree of private services. Privatization of health services has proceeded most rapidly in the pharmaceutical, dentistry and family physician (GP) areas. Private sector development has been faster for ambulatory and diagnostic services, and negligible for outpatient and hospital care, areas where both costs and reimbursement mechanisms have thus far remained largely within the public sector. However, new mechanisms have been established to allow private physicians to act as independent contractors to health

¹⁵ <http://www.orvosilapok.hu/magyar-fogorvos/glosszak-az-egeszsegyi-torveny-margojara-3-resz> (downloaded: July 19, 2009)

¹⁶ <http://mighealth.net/hu/index.php/3>. (downloaded: July 15, 2009)

agencies and private companies are now providing many former in-patient services through home care services. The production and distribution of health aid products has also been fully privatized.¹⁷

The Hungarian health care system operates on the basis of dual financing. Major investments like equipment purchases and construction/maintenance are financed by the owner (in most cases the municipalities) or co-financed with the MOH from the central budget. All recurring expenditures of the daily operations, including salaries of health care professionals, are financed by the NHIF on diagnosis-related groups (DRG) basis.

The role of private medical insurance in Hungary has not yet been clearly defined. While the concept of supplemental health insurance has been accepted as a matter of policy, the structure for such insurance programs has yet to be worked out.

3.5. The structure of the Hungarian health care services

The Hungarian health care system provides general services to all Hungarian nationals and to the majority of EU citizens.¹⁸ Except for such „non-essential” services as cosmetic surgery and private hospital rooms, the health insurance system guarantees free access to all necessary medical care. Partly due to this accessibility, utilization of health services in Hungary is fairly high.

3.5.1. Primary care family physicians/nurses

In 1992, the Minister of Welfare's Decree created the Family Physician Service. Previously, the system of „panel physicians” required citizens to seek medical treatment only from designated district doctors. Now individuals have the freedom to choose their own family physician. These general practitioners are the first points of contact for sick people/patients. Family doctors refer patients requiring more sophisticated interventions to hospitals, outpatient clinics and/or diagnostic centers and labs for examinations and testing. They have an important gate-keeper position.

Family doctors are remunerated on performance-based capitation (i.e., their incomes are determined according to the number of individuals registered with them), taking into consideration the age of the patients and the doctor's level of expertise. Higher points are awarded for treating infants, young children and older people. Family physicians have "district nurses" on staff who assist in the clinics during business hours and provide minor follow-up in-home health services (take blood pressure, provide shots, etc.).

¹⁷ http://www.factbook.net/countryreports/hu/HuHealthCare_mkt.htm (downloaded: July 15, 2009)

¹⁸ The status of the EU citizens varies according to their labour market situation. If they are employed according to the Hungarian legislation, they will be covered by the Hungarian social insurance scheme. It means that they are entitled equally to the Hungarian citizens. If they are treated under EHC (European Health Insurance Card), their rights to health care are limited, according to the provisions of the EU social security co-ordination.

3.5.2. Hospital care

Hungary's previous health care system relied on institutional care. Emphasis was placed on the development of large hospitals (with 1,500-2,000 beds) and university clinics. That has changed along with other major health care reforms and most owned by the local governments. The national institutes (for cardiology, oncology, pulmonology, etc.) and rehabilitation centers belong directly to the MOH and the four medical schools own five clinics. About twenty institutions belong directly to other owners/ministries (the Hungarian Army, Ministry of Interior, Hungarian Railways and church/charity organizations); however, their operational costs are covered by the NHIF as well. There are only few private hospitals that operate without any NHIF financing.

Under the previous system hospital budgets were determined by bed occupancy rates. Therefore, there was no incentive to release patients on a medically timely basis. In 1993 new methods of paying health facilities were introduced. For in-patient care payment is based on the DRG system as in the United States, while a German-style „point” system is used for determining payment for out-patient care based on the relative tariff fee-for-service schedule. Accordingly, hospitals receive funding from the NHIF on the basis of patient volume and types of treatment offered, regardless of the length of time of patient stays. Thus physicians are encouraged to shorten in-patient stays. This has created a growing need for out-patient and in-home health care services.

3.5.3. Out-patient care

Outpatient clinics are affiliated with hospitals and perform one-day surgeries, while more serious cases are referred directly to hospitals. Following the privatization of the family doctor services, the outpatient services will be privatized in stages. Doctors will be offered the opportunity of purchasing specialist consultation rooms under closely specified conditions.¹⁹

4. Health care for foreigners in Hungary

4.1. Personal scope of the Hungarian health system

Foreign nationals may stay in Hungary temporarily, or live permanently in the country. In the latter case, the foreign national has moved his/her residence to Hungary for the purpose of taking up employment, or as an old-age pensioner, or for the purpose of pursuing studies, or as the dependent of a Hungarian worker (insured person), or having a refugee, asylum seeker or admitted status. From the point of view of health insurance, entitlement to health care differs by specific groups of foreigners.

Foreigners qualifying as insured must prove entitlement to benefits of the Hungarian health insurance scheme by the form „Certificate of entitlement to healthcare benefit”, or in other cases, in keeping with the relevant agreements (e.g. by their passports).

¹⁹ http://www.factbook.net/countryreports/hu/HuHealthCare_mkt.htm (downloaded: July 19, 2009)

A natural person who does not qualify as a national shall be deemed a foreigner (for social insurance purposes). The following persons qualify as nationals (for social insurance purposes):

- a) Hungarian nationals residing on the territory of the Republic of Hungary,
- b) Immigrants, holding an immigration permit,
- c) holders of permanent residence permit (residents),
- d) persons recognized as refugees,
- e) EEA citizens (citizens of European Economic Area member states),
- f) family members of EEA citizens (provided they are holders of EEA residence permit issued by the Hungarian alien policing authority),
- g) citizens of third countries who enjoy identical status with citizens of EEA states, provided they are in possession of a residence permit and
- h) stateless persons.

On the basis of specific agreements, State Parties to such agreements provide for entitlement to a range of health care services on a mutual basis for their citizens during their stay in each other's countries. Nationals of State Parties to such agreements who are not insured in Hungary are entitled to health care benefits free of charge (with expenses borne by the health insurance fund on the basis of different methods of accounting) during their stay in Hungary, to the extent such care is necessary due to an acute illness episode or urgent need, upon production of their passport. The benefits include basic health services, outpatient care and inpatient (hospital) treatment.²⁰

The Republic of Hungary has bilateral agreements in effect with Angola, Bulgaria, North Korea, Iraq, Jordan, Serbia-Montenegro, Cuba, Kuwait, Mongolia, Romania, and the legal successor states of the former Soviet Union except the Baltic States.

With the Member States of the European Union Hungary applies European Community Law, namely Regulation 1408/71/EEC on the coordination of social security schemes. With Croatia, as from 1 March 2006 a new agreement entered into force which applies the same principles as those in Regulation 1408/71 /EEC and 883/2004 from May 1 of 2010.²¹

In keeping with the general rule, foreign nationals who come to Hungary with the aim of taking up employment shall qualify as insured from the beginning of their employment relationship with an employer deemed a national in Hungary and the employer is required to make contribution to the insurance fund on behalf of these workers. By virtue of the contributions made on their behalf, these workers shall acquire entitlement to all benefits of the health insurance scheme.

The Social Insurance Identification Number (in Hungarian: TAJ-szám) and the entitlement of foreigners who are entitled to health care in Hungary are certified by the form „Certificate of entitlement to health care in Hungary”, on which the employer certifies entitlement to use health services (or rather, the payment of contribution every 3 months) by affixing its stamp onto it. Upon termination of the employment relationship, the employer withdraws the certificate.

²⁰ www.oep.hu (downloaded: July 17, 2009)

²¹ [http://www.eum.hu/english/social-security-of/beneficiaries-of/Beneficiaries of healthcare in Hungary with special regard on foreigners](http://www.eum.hu/english/social-security-of/beneficiaries-of/Beneficiaries%20of%20healthcare%20in%20Hungary%20with%20special%20regard%20on%20foreigners) (downloaded: July 19, 2009)

In the case of foreigners studying in Hungary, entitlement to health care services in Hungary is restricted to foreign nationals who pursue full-time studies at an institution of secondary or higher education and whose student status is based on an international agreement or a fellowship granted by the Hungarian Ministry of Education.

Non-national students who fail to meet the above-mentioned requirements may become entitled to health care services only if they sign an „Agreement” with the Health Insurance Fund.

The Act on entitlement to social insurance benefits takes out certain categories of non-national workers from the scope of the main rule on the insured. The statutory health insurance scheme does not cover non-national employees at diplomatic representations, in other words, diplomats, non-national members of the staff at diplomatic representations and non-national spouses and children living together with them.

Only nationals and assimilated groups are entitled to health care services. According to Act 80 of 1997 on Social insurance general issues, the persons who are in one of the types of legal relationship listed below only will become entitled to using healthcare services if they qualify as nationals (Hungarian or any of the EU and EEA Member States), in addition to meeting other entitlement criteria:

- a) Beneficiaries of sick-pay, maternity benefit, child-care allowance, accident sick-pay or accident annuity and their dependent close relative and common law partner;
- b) Beneficiaries of pension of own right, or survivor's pension benefit and their dependent close relative and common law partner;
- c) Beneficiaries of old-age, work incapacity or survivor's annuity, of old-age, work incapacity or survivor's annuity of an increased amount, temporary annuity, regular social welfare annuity, health impairment annuity, disability support or disability annuity and their dependent close relative and common law partner;
- d) Beneficiaries of war veteran's allowance and their dependent close relative and common law partner;
- e) Beneficiaries of miners' wage supplement and their dependent close relative and common law partner;
- f) Beneficiaries of child-care allowance and their dependent close relative and common law partner;
- g) Beneficiaries of child raising support and their dependent close relative and common law partner;
- h) Beneficiaries of pension from churches or religious denominations registered in Hungary and their dependent close relative and common law partner;
- i) Beneficiaries of regular social welfare assistance and their dependent close relative and common law partner;
- j) Beneficiaries of elders' annuity and their dependent close relative and common law partner;
- k) Beneficiaries of carers' allowance and their dependent close relative and common law partner;
- l) Beneficiaries of income replacement support of the unemployed [the unemployment benefit scheme changed as of 1 November 2005, and the support

- scheme of job seekers was introduced] and their dependent close relative and common law partner;
- m) Socially indigent persons whose entitlement to health care services is certified by the mayor of the local self-government by means of an official certificate;
 - n) Persons engaged in activities as foster parents.

4.2. Health care coverage of illegal persons

According to the health insurance legislation in force, foreigners in Hungary are provided with health care as follows:

- a) for free (on basis of international agreements and bilateral agreements between states – e.g. within EU)
- b) without a direct payment on the basis of statutory health insurance (compulsory health insurance) – EU and Council of Europe (European Social Charter) or
- c) by direct payment (e.g. foreigners from states out of EU).

The foreigners without permanent reside in Hungary have two options:

1. Foreigners without the permanent residence status who are employed in Hungary are insured by the employer who has its residence in Hungary (principle of *lex loci laboris*). The insurance is paid by the employer and employee, and the insurance lasts only for the employment period.
2. Foreigners without permanent residence in Hungary who are not employed there cannot be participants of the statutory health insurance system but they can sign a contractual health insurance contract with the regional health insurance agency.²²

Problems can appear only in the case of people who are not insured at all (for example: foreigners of the third group) and who become sick or disabled. In that case they must pay for health care directly. Therefore, the most problematic group in this sense is the group of foreigners living illegally in Hungary. Some of them have insurance in their countries which is not valid in Hungary. Often; they are not informed properly about the administrative necessities. Another problem is the quite high price of insurance and the condition to pay for several months (six months) in advance in case of concluding an agreement with the Hungarian Health Insurance Fund Administration. Illegal immigrants are also afraid that the health insurance fund would deny accepting them as clients. And last but not least – some of them are afraid of the interconnection of the health insurance fund administration and the police – they are afraid of being exposed and expatriated by the police. Therefore such people go to the doctor only in very urgent cases and they pay the care in cash in advance. Often they look for a doctor from their community even if such a doctor does not have the licence to be able to provide care in Hungary.

²² [http://www.eum.hu/enelish/social-security-of/beneficiaries-of-Beneficiaries of healthcare in Hungary with special regard on foreigners](http://www.eum.hu/enelish/social-security-of/beneficiaries-of-Beneficiaries%20of%20healthcare%20in%20Hungary%20with%20special%20regard%20on%20foreigners) (downloaded: July 19, 2009)

In sum, illegal immigrants must pay the care directly and when they do not have money, the medical staff can even deny treating them. A doctor, however, cannot deny treatment in case of urgent need (injury, acute illness or a delivery). For such a treatment the doctor cannot require a payment.²³

5. Issues for reconsideration

5.1. Culturally sensitive medical care

Multicultural issues in many countries have become a part of formal education in primary and secondary schools for the last few years. As far as multicultural issues in the field of health care and nursing education are concerned, they also became a part of the curricula quite recently (around the year 2000) in many countries where intensive migration became visible. They are still implemented only in some institutes, even if these issues have been analysed and their importance was well-known already in the 50s of 20th century.²⁴

The knowledge of cultural issues helps doctors and nurses to plan and implement a suitable treatment regime. In practice, medical staff often misses practical tools for collecting information about a concrete patient. A model of Giger and Davidhizar²⁵ can facilitate assessment of cultural factors and their influence on the behaviour of a human being. This model offers systematic procedure for assessment of six basic cultural factors: (1) communication; (2) space; (3) social inclusion; (4) time conception; (5) influence of environment and education; (6) biological differences. All of these factors are present in the cultures: they differ by their content. If we consider them while working with the patients, we will be able to assess and approach individually.

Assessment procedure. There is a recommendation for medical staff how to assess the patients with a different cultural background: 1. Find out if the client has been culturally assimilated or if s/he keeps his/her original cultural habits. 2. Insert the following data to the plan of medical staff care: A. Invite a client for a common dialogue on cultural differences; people from other cultures can help nurses to gain a new point of view on many things. B. Try to accept and make use of the clients' way of communication. C. Respect the client's personal space (territory). D. Respect the right of the client to worship the Almighty according to his/her belief. E. Eventually contact a priest (a divine) of the client. F. Find out how religious habits influence the health and life of the client, his/her quality of life etc. (e.g. Jehovah's Witnesses do not accept blood and its derivatives; some clients demand only kosher meals etc.) G. Find out what the client is interested in, especially if you are going to take care of him/her for a longer time – e.g. during rehabilitation etc. H. Respect the orientation of the client towards time and values. Provide comfort and pacification, if necessary. I. Ensure the privacy

²³<http://www.menedek.hosting1.deja.hu/.../06KovatsAndrasszocialpolitikaiesmigracio.doc> (downloaded: July 19, 2009)

²⁴ Madeleine Leininger and Marilyn McFarland: *Transcultural Nursing: Concepts, Theories, Research and Practice*, New York, 2002 p. 34.

²⁵ JOYCE NEWMAN GIGER and RUTH DAVIDHIZAR: *The Giger and Davidhizar Transcultural Assessment Model*. *Journal of Transcultural Nursing*, 2002, Vol. 13, No. 3, pp. 185–188.

adequate to the client's needs and his/her health condition. J. Take notice of treatment procedures in the scope of the client's culture: 1. identify and support effective folk procedures 2. identify dysfunctional procedures and inform the client about their dysfunction 3. identify neutral procedures and consider if they can have a negative influence in the long-term perspective. K. Take notice of the eating habits: 1. ensure the food according to the client's wishes as much as his/her health and long-term perspective allows.

5.2. Migrants' access to health care services

Equal access to health care for those in equal need of health care is one of the main characteristics of equity in health. Three components of „access” can be distinguished: 1) the right to help, 2) ability to come in contact with the caregiver and 3) effectiveness of help. Usually, legal migrants who have been granted work and residence permit are entitled to the same basket of health treatments as nationals. For obvious reasons, research on the health of illegal immigrants is in general neglected. Anyway, illegal migrants have no rights to use health care services in Hungary except emergency service.

5.3. Main barriers in accessing health care services by migrants in general

There are, at least, three groups of factors that can explain why legal migrants may experience unequal access to health care:

- a) requirements for obtaining permanent status can be very stringent,
- b) literacy, language and cultural differences and,
- c) administrative and bureaucratic factors, lack of knowledge of the system and mistrust of health providers.

In addition, there are two more barriers:

- a) patient related barriers (such as lack of language competences, beliefs concerning health and treatment, mistrust to the health care system of the hosting country) and
- b) system related barriers (legislation, lack of provision of information) can be distinguished.
- c)

5.4. Main barriers in Hungary

There are, at least, three main barriers in accessing health care services by new labour migrants in Hungary: 1) lack of information, 2) lack of language competences and 3) economic factors.

a) Lack of information

In contemporary society information becomes a kind of an immaterial commodity, which is sometimes much more valuable than material goods. Accordingly, lack of provision of information can cause the marginalization of particular social groups. All people have equal rights to get the information they need because the state authorities are obliged to use all the possible resources to provide and support the equality in social, cultural, political and economic spheres between minority groups and the majority. In the age of globalization, the state still plays an important political role. Unfortunately, it seems to be difficult for many governments – including Hungary as well – „to construct new forms of interaction with their citizens”. Instead of making that effort, they rely on existing communication channels. Migrants have the right to know what kind of medical help they are entitled for, what health care services are available and how to get the help they need. However, it looks like migrants with low education will become more and more disadvantaged and marginalized in the information/network society. Many have insufficient digital skills and many of them lack dominant language competence.

Undoubtedly, advances in information and communication technologies somehow influence the type of information people can get access to and the sources of the information. The most important for migrants, especially those coming from the countries without health care system, is to get to know how to get access to the GP, who is a gatekeeper in Hungarian health care system.

b) Lack of language competences

Linguistic issues present significant barriers for many immigrants. Migrants who speak neither Hungarian nor English may have basic practical problems with access to health care services (making an appointment, communication with the doctor). According to research, many migrants speak little or no Hungarian even after a few years in Hungary. Professional translators should be available and, what is more important, migrants must be informed about their right to have one. The migrants' knowledge of language is related to self-reported health status and use of health care services.

c) Economic factors

They are especially important in case of economically vulnerable groups of migrants (undocumented migrants, labour migrants and asylum seekers). In Hungary patients must pay for certain treatments a charge for using health care services. It can be a problem for some categories of immigrants. Migrants underutilize the health care system if they are not covered by health care insurance (undocumented migrants); cannot afford to pay for visits (refugees, poor labour migrants) or do not want to spend money on health care services (labour migrants who send money home).

In sum, it can be stated that the access of illegal migrants to health care or in a wider sense to the social security benefits is an unsolved issue in Hungary. The government and different NGOs must pay more accurate attention to the question. Recently, Hungary has been a transit country and the majority of the illegal migrants move towards economically and linguistically more attractive EU countries, but this trend might be changed in the near future.

References

- BARLOW P.: Health care is not a human right *British Medical Journal* 1999; pp. 319–321. <http://www.bmj.com/cgi/content/full/319/7205/321> (downloaded: July 31, 2009)
- BENDEL. P.: „Immigration policy in the European Union: Still bringing up the walls for fortress Europe?”, *Migration Letters*. 2005:2 (1) pp. 20–31.
- BLAKEMORE, K.: „International migration in later life: social care and policy implications”. *Ageing and Society*, 1999:6 pp. 661–676.
- DWYER, PETER: *Welfare rights and responsibilities* The Policy Press, Bristol, 2000
- GÉLLÉRNÉ LUKÁCS, É.: *Munkavállalás az Európai Unióban (Employment in European Union)*, KJK-KERSZÖV, Budapest, 2004.
- HOFFMANN-AXTHELM, DIETER.: *Identity and Reality: The end of the philosophical immigration officer*, In: Lash, S. and Friedman, J. (eds.): *Modernity and Identity*, Blackwell, London 1992
- JOYCE NEWMAN GIGER and RUTH DAVIDHIZAR: *The Giger and Davidhizar Transcultural Assessment Model*, *Journal of Transcultural Nursing*, 2002, Vol. 13, No. 3
- KING, R., WARNES, A. M. and WILLIAMS, A. M.: *SUNSET LIVES: British Retirement Migration in Southern Europe*, Berg, Oxford, 2000.
- KYLE, DAVID AND KOSLOWSKI, REY: *Global Human Smuggling*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press. 2001.
- MADELEINE LEININGER and MARILYN MCFARLAND: *Transcultural Nursing: Concepts, Theories, Research and Practice*, New York 2002.
- MICHALKÓ, G.: *Turizmusföldrajz és humánökológia (Tourism Geographies and Human Ecology)*. Kodolányi János Főiskola – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest—Székesfehérvár, 2005.
- OECD, *Combating the Employment of Illegal Immigrant Workers (Proceedings of the seminar at The Hague)*, OECD Observer No 219, December 1999.
- RÓGERS, A., FREY, W. H., REES, P. H., SPEARE, A. and WARNES, A. M. (eds.), *Elderly Migration and Population Redistribution*, Belhaven, London, 1992.
- SALT, J. and HOGARTH, J.: *Migrant Trafficking and Human Smuggling in Europe*, In: *Migrant Trafficking and Human Smuggling in Europe: a review of evidence with case studies from Hungary, Poland, and Ukraine*, Geneva: International Organization for Migration (IOM), 2000.
- SMITH R., HIATT H., BERWICK D.: *Shared ethical principles for everybody in health care: a working draft from the Tavistock Group*. *British Medical Journal*, 1999
- TÓTH. J.: *Státuszjogok (Statuslaw)*, Lucidus Kiadó, Budapest, 2004.
- WARNES, A. M.: „The international dispersal of pensioners from affluent countries”, *International Journal of Population Geography*, 2001: 7, pp. 373–388.
- WILLIAMS, A. M., and HALL. M.: „Tourism and migration: new relationships between production and consumption”, *Tourism Geographies*. 2000:2, pp.5–27.

AZ ILLEGÁLIS MIGRÁNSOK EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁSA MAGYARORSZÁGON

DR. HAJDÚ JÓZSEF

(Összefoglalás)

A bővülő Európai Unió egyre komolyabb szociális kihívásként szembesül az illegális migráció jelenségével. Európát illegális migránsok százezrei lepik el évről-évre. Maga a migráció – és így az illegális migráció is – nem az utolsó évtizedek sajátossága, az emberiséget mindig is jellemezte a jobb életfeltételeket biztosító térségek irányába való vándorlás. A valós veszélyt az illegális megnyilvánulási forma, az „ellenőrizhetetlenség”, továbbá a kapcsolódó, illetve az arra épülő és abból hasznot húzó cselekmények így pl.: a) az embercsempészet és emberkereskedelem; b) a prostitúció; c) a hamis úti,- és személyi okmányok előállítás; d) a feketegazdaság növekedése; e) a korrupció, stb. jelentik.

Az emberek többsége az illegális migrációt és az illegális migránsokat előítéletekkel kezeli, noha az illegális migránsok zöme sajátos, érthető okból választja a helykeresésnek ezt a módját. A hétköznapi ember fél a feketegazdaság felvirágzásától vagy a különböző fertőző betegségektől, melyeket gyakran az idegenekkel társítanak. Napjaink médiatudósításai is egyre gyakrabban foglalkoznak azokkal a betegségekkel (pl. TBC, AIDS) melyek terjedésében nagy szerepe lehet a jóval fertőzöttebb – nem európai – területekről térségünkbe érkező illegális migránsoknak.

Maga az illegális migránsok számára is zsákutca a migrációnak ez a formája. A konfliktusokkal, gazdasági problémákkal terhelt térségeket elhagyva, és előnyösebb életfeltételeket keresve valós céljaikat, az új választott társadalomba való beilleszkedést teljességgel nem képesek elérni. Tény továbbá az is, hogy a migráció illegális formája az esetek többségében automatikusan kapcsolódik a különböző illegális tevékenységekhez, hiszen a migránsok engedélyek és papírok híján kénytelenek illegális tevékenységekből megélni. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy „kéretlen” megjelenésük, számtalan gazdasági, egészségügyi, és szociális feszültségforrást eredményez.

A cikk a fenti problémák közül elsősorban az illegális migránsok egészségügyi ellátásával foglalkozik.

HORVÁTH SZILVIA

Az európai szabvány – egy hatékony környezetvédelmi eszköz a palettán?

A folyamatosan növekvő környezeti szennyezések számos megoldásra váró problémát vetnek fel, amelyekre a környezeti jog újabb és újabb környezetvédelmi eszközök alkalmazásával igyekszik válasszal szolgálni. Az új környezetvédelmi eszközök mellett a már meglévő egyéb – más területeken már bevált – szabályozási eszközök is alkalmasak lehetnek a környezetvédelemre, amennyiben eredeti funkciójukat meghaladva a környezet védelmét preferáló aspektusokkal ruházzák fel őket. Ilyen eszköz lehet az európai szabvány (EN = European Norm), ill. szabványosítás intézménye is. Amennyiben ennek alkalmazása beváltja a hozzá fűzött reményeket, a környezetvédelmi horizontális eszközök köre egy újabb eszközzel bővül, hiszen az általa elért hatás alkalmas lehet a környezeti elemek széles körének védelmére. Az Európai Közösség a szabványosításban rejlő környezetvédelmi lehetőségeket felismerve, igyekszik a kidolgozott vagy kidolgozandó európai szabványok kritériumaiba környezetvédelmi aspektusokat (is) beépíteni.

1. A szabványosítás céljairól

A szabványok alapvetően a gazdasági és a szociális fejlődést szolgálják, többnyire meghatározhatják, hogy egy terméket hogyan állítsanak elő, hogyan használjanak, hogyan tartsanak karban és élettartamának végén hogyan ártalmatlanítsák; továbbá lehetővé teszik, hogy a termékeket, az anyagokat és a szolgáltatásokat, azok ökológiai tulajdonságaira tekintettel megvizsgálják és elemezzék, amennyiben azok a környezetre jelentős hatással vannak.

Az európai szabványosítás

Az Európai Unió által immáron elismert és prioritásként számon tartott alapelve: a fenntartható fejlődés elve alapján a Közösség azon fáradozik, hogy biztosítsa a kiegyensúlyozott fejlődés feltételeit, mind gazdasági, szociális, mind ökológiai szempontból. Az európai szabványok gyakran az egyes termékek, termelési/gyártási eljárások vagy szolgáltatások kereskedelmi, minőségi, egészségügyi, illetve biztonsági aspektusaira vonatkoznak. Gyakorlatilag ez azt is jelenti, hogy ezek a szabványok mára már az élet majd valamennyi területére behatoltak. Így a szabványosítás feltételei közé beépített környezetvédelmi aspektusok jelentős mértékben járulhatnak hozzá környezetünk további védelméhez – ezáltal (is) megvalósítva a fenntartható fejlődés elve alapján kitűzött cé-

lokat – az élet számos területén. Az európai szabványosítás „zöldebbé” tételének további előnye lehet, hogy az így elért egységes szabványosítás hatékonyabbá teheti a közösségi környezeti politika végrehajtását, amennyiben ezek a szabványok az Unió Bizottsága által meghatározott, vonatkozó környezeti politikát követik és így hozzájárulnak annak végrehajtásához. Ahogyan teszi már ezt a Közösség által elfogadott integrált termékpolitika (IPP – Integrated Product Policy). Annál is inkább, hiszen egyre több – a közösségi környezetpolitikai intézkedések végrehajtását (is) ellenőrző – mérési és vizsgálati szabvány kerül elfogadásra, melyek egységesítését márcsak az egységes közöspiac is megköveteli, így jelentősen növelhető az európai szabványok segítségével a Közösségben a vállalatok versenyképessége. A szabványok továbbá megkönnyítik a kereskedelmet és az együttműködést a Közösségen belül, valamint megoldást kínálhatnak a műszaki problémákra.

A szabványok környezeti aspektusainak kidolgozása során jelentős szerep kell, hogy jusson a különböző (ipari, kereskedelmi, nem kormányzati, hatósági) érdekvédelmi csoportoknak, annak érdekében, hogy a fontos környezeti aspektusokat figyelembevegyék az európai szabványok rendszerezett kidolgozása során. Ezek az érdekcsoportok a következők:

- európai szabványszervezetek és azok nemzeti tagjai,
- nemzeti hatóságok,
- ipari- és kereskedelmi szövetségek, a kis és középvállalkozások képviselői,
- nem állami szervezetek, valamint
- tudományos szervezetek.

A környezet védelmét elősegítő európai szabvány kidolgozása során figyelembeveendő feltételeket közelebről is szemügyre véve, azokat az alábbi négy kiemelt témakörbe sorolhatjuk:

- a környezeti problémák iránti érzékenység és a környezettudatosság erősítése,
- a prioritások felállítása,
- az érdekcsoportok részvételének kiépítése,
- különböző eszközök és ösztönzők használata.

Nemzeti szabványosítás

A szabványosítás körében az európai szabványosítás mellett meg kell említenünk a nemzeti szabványosítást is. Ez a két rendszer nem egymás mellett, egymástól függetlenül, hanem egymást erősítve és kiegészítve működik. A nemzeti szabványosítás alapvető célja az alkalmazandó eljárások, műszaki megoldások közrebecsátásával a termelés korszerűsítése, a szolgáltatások színvonalának javítása, a nemzetgazdasági igények érvényesítése a nemzetközi és az európai szabványosítási tevékenységben, a kereskedelem műszaki akadályainak elhárítása, a műszaki fejlesztés eredményeinek széles körű bevezetése, az élet, az egészség, a környezet, a vagyon, a fogyasztói érdekek védelme és biztonsága, a megfelelőség-tanúsítás követelményrendszerének kialakítása, a hazai termékek és szolgáltatások nemzetközi elismertetése. [1995. évi XXVIII. törvény 1.§]

Míndez vagy a nemzetközi szabványok egységes bevezetésével vagy az európai szabványok kidolgozásával történik, amennyiben azok megfelelnek az európai követelményeknek. Ma a nemzeti szabványjavaslatok mintegy 85–90%-a európai vagy nem-

zetközi eredetű. Az európai szabványokat nemzeti szinten a nemzeti szabványügyi szervezetek gondozzák. Németországban a DIN, Magyarországon az MSZ.

2. A szabvány fogalma

Európai szabvány

A szabványok dokumentált, önkéntes megállapodások, amelyekben a termékekre, szolgáltatásokra és eljárásokra vonatkozó fontos kritériumok kerülnek rögzítésre. A szabványok segítségével biztosítható, hogy a termékek és a szolgáltatások az arra irányzott célra alkalmasak, összehasonlíthatóak és kompatibilisek legyenek. Európai szabványról akkor beszélhetünk, ha azt valamely európai szabványügyi szervezet fogadja el és a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé válik.

A műszaki szabványok és szabályok terén történő információszolgáltatási eljárás megállapításáról szóló 98/34/EK irányelv¹ szerint a „szabvány”: egy elismert szabványügyi testület által ismételt vagy folyamatos alkalmazás céljára jóváhagyott műszaki leírás, amelynek betartása nem kötelező², és amely a következő kategóriák valamelyikébe tartozik:

- *nemzetközi szabvány*: egy nemzetközi szabványügyi szervezet által elfogadott, a nyilvánosság számára is hozzáférhető szabvány,
- *európai szabvány*: egy európai szabványügyi testület által elfogadott, a nyilvánosság számára is hozzáférhető szabvány,
- *nemzeti szabvány*: egy nemzeti szabványügyi testület által elfogadott, a nyilvánosság számára is hozzáférhető szabvány.

Nemzeti szabvány

Hazánkban a nemzeti szabványosításról szóló 1995. évi XXVIII. törvény rögzíti a szabvány hazai fogalmát, miszerint: „A szabvány *elismert szervezet által alkotott vagy jóváhagyott, közmegegyezéssel elfogadott olyan műszaki (technikai) dokumentum, amely tevékenységre vagy azok eredményére vonatkozik, és olyan általános és ismételten alkalmazható szabályokat, útmutatókat vagy jellemzőket tartalmaz, amelyek alkalmazásával a rendező hatás az adott feltételek között a legkedvezőbb.*” [4. § (1)]

3. Szabványügyi testületek

A szabványokkal kapcsolatos eljárási, regisztrációs feladatokat minden szinten (nemzetközi–európai–nemzeti) egy arra feljogosított nem kormányzati szervezet végzi, amely az egyes szinteken az alábbiak szerint épül fel:

¹ HL L 204., 1998.7.21., 37–48. p.

² Magyarországon a szabványkövetés az önkéntességet megtöri az egyes környezetvédelmi nemzeti szabványok kötelezővé nyilvánításáról szóló 12/1999. (XII. 25.) KöM rendelet.

Nemzetközi szabványügyi testület

A Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (International Organization for Standardization – ISO) a második világháborút követően, 1947. február 23-án kezdte meg tevékenységét. Létrehozását „*az ipari szabványok nemzetközi koordinálása és egységesítésének elősegítése*” céljából 25 ország nemzeti szabványosítással foglalkozó képviselői határozták el Londonban. A szervezet rövidített neve valamennyi nyelven: ISO, amelyet a görög *isos* (jelentése: *egyenlő*) szóból származtak. A szervezet demokratikusan működik, minden tag egy szavazattal rendelkezik, amely szavazatok egyenértékűek, függetlenül az adott ország gazdasági kapacitásától. Tekintettel arra, hogy az ISO nem kormányzati szervezet, tagjaik sem az adott ország kormányának képviselői, hanem a szabványosítással megbízott intézménye. Hazánkat az ISO-ban a Magyar Szabványügyi Testület (MSZT) képviseli.

Az ISO-rendszer működésképtelenné válna, ha tagtestületei nem rendelkeznének erős nemzeti szabványosítási háttérrel, ha évről évre nem terjesztenének elő több ezer – nemzeti konszenzuson alapuló – nemzetközi szabványjavaslatot, ha nem biztosítanák szakértőik aktív részvételét az ISO munkájában, és ha a decentralizált szervezetben nem vállalnák a műszaki bizottságok működtetését, minden anyagi és szakmai vonzatukkal együtt. Magyarország is az élelmezési termékek szabványosítását végző műszaki bizottság, továbbá annak a gabonafélék és hüvelyesek szakterületet átfogó albizottságának titkársági feladatait látja el.

Az ISO szabványokat azok az ipari, műszaki és kereskedelmi szektorok képviselői dolgozzák ki, akik az adott szabvány létrehozását kezdeményezték. A munkához gyakran csatlakoznak kormányzati, hatósági, vizsgáló testületi, akadémiai, vásárlói képviselői érdekcsoportok vagy más testületek. Ilyen módon az ISO szabványok az érdekelt felek között létrejött nemzetközi műszaki megállapodások, amelyek lehetővé teszik a technológiák globális szintű egyeztetését. Az ISO fő tevékenysége tehát abban áll, hogy közreműködik ezeknek a nemzetközi konszenzusoknak a megteremtésében.

Miután a nemzetközi szabványok alkalmazása (is) önkéntes, az ISO szervezetnek nem feladata, hogy ellenőrizze a szabványok tagországok általi végrehajtását. Ennek ellenére az ISO szabványok egy részét – elsősorban azokat, amelyek egészségügyi, biztonsági vagy környezeti kérdésekkel foglalkoznak – számos ország beépítette szabályozási rendszerébe, vagy jogszabályaiban hivatkozik rájuk, mint műszaki alapokra. Ezeknek a szabványoknak a nemzeti jogba történő beépítéséről azonban az adott országok döntenek és nem a nemzetközi szervezet maga.

Az ISO önállóan nem állapít meg szabályokat, mint ahogy ellenőrzéssel sem foglalkozik. Ez az értékelő ellenőrzés a nemzeti hatóságok feladata akkor, ha az ISO szabványokat beépítették a jogszabályokba, egyéb esetben pedig a gyártók és vásárlók saját ügye. A megfelelőség független vizsgálatára és tanúsítására szakosodtak a különböző auditáló testületek, amelyek ezt a szolgáltatást vagy hatósági felhatalmazás alapján, vagy kereskedelmi tevékenységként végzik. Ezzel kapcsolatosan az ISO irányelveket dolgoz ki annak elősegítésére, hogy a megfelelőséget ellenőrző tevékenység és a munkát végző szervezetek működése következetes és egységes legyen mindenütt.

1947 óta az ISO több mint 14 000 nemzetközi szabványt publikált, köztük az ISO 9000-es és az ISO 14 000-es szabványsorozatokat, amelyeket a minőség és a környezet irányítására eddig 160 országban mintegy 600 000 szervezet alkalmazott. A nemzetközi konszenzusok alapján végzett egységesítések megkönnyítették a már meglévő techno-

lógia átvetését, és fontos szerepet játszanak az új technológiák kifejlesztésében is, amellyel, hogy számos olyan mindennapi problémát szüntettek meg, amelyek korábban sok fejfájást okoztak a gyártóknak és a vásárlóknak egyaránt. Így például:

- a figyelmeztető és információs szimbólumok szabványosítása révén megoldódott az érzékeny vagy veszélyes szállítmányok felismerése a különböző nyelveket beszélő kezelőszemélyzet számára, így nemcsak gyorsabbá, de biztonságosabbá is vált a különböző nyelvterületek közötti áruszállítás;
- a vizsgálati módszerek szabványosítása lehetővé teszi a termékek érdemi összehasonlítását, megfelelőségük ellenőrzését, továbbá fontos szerepet játszik a kibocsátott szennyezések (kémiai, zaj, vibrációs stb.) mérésében.

Európai szabványügyi szervezetek

Az európai szabványokat az alábbi három európai szabványügyi szervezet fogadhatja el:

- az *Európai Szabványügyi Bizottság* CEN (Comité Européen de Normalisation), amely az elektronikai és a telekommunikáció szektorokat kivéve valamennyi szektor területén fogadhat el szabványokat;
- az *Európai Elektronikai Szabványügyi Bizottság* CENELEC (Comité Européen de Normalisation Électrotechnique), amely az elektronika területén foglalkozik szabványok elfogadásával;
- az *Európai Távközlési Szabványosítási Intézet* ETSI (European Telecommunications Standards Institute – Institut Européen des Normes de Télécommunications), amely a telekommunikáció és a távközlés bizonyos aspektusait fedi le.

Annak érdekében, hogy a nemzetközi és az európai szintű szabványosítás hatékonyságát növeljék, az ISO és a CEN közötti együttműködést 1991 óta a Bécsi Egyezmény szabályozza. A megállapodás célja, hogy a szakmai munkát lehetőleg csak egy szabványszinten hajtsák végre és párhuzamos szavazási eljárással az ISO-és az EN-szabványok egyidejű elismerését megtegyék. Egy hasonló megállapodásra került sor az IEC és a CENELEC között még ugyanabban az évben a Drezdai Egyezmény név alatt.

A CEN-nél a CEN-szabványállomány 27%-a azonos az ISO-szabványokkal. A CENELEC-nél a CENELEC-szabványállomány mintegy 67%-a azonos az IEC-szabványokkal.

A CEN, CENELEC, ETSI és az Európai Bizottság és az Európai Szabadkereskedelmi Társulás közötti együttműködés és a kapcsolatok alapelveit általános iránymutatásokban rögzítették³.

Nemzeti szabványügyi szervezet

A Magyar Köztársaság nemzeti szabványügyi szervezete a nemzeti szabványosításról szóló 1995. évi XXVIII. törvény szerint a Magyar Szabványügyi Testület (MSZT), amely az alapszabályának megfelelően köztestületként működik; a nemzeti szabványosítással összefüggő közfeladatokat kizárólagos jogkörrel látja el. A Magyar Szabvány-

³ Ezek módosított változatát tartalmazza a Hivatalos Lap C 91 (2003.4.16.) száma.

ügyi Testület feletti törvényességi felügyeletet gyakorló miniszter kijelöléséről szóló 75/1995. (VI. 22.) Kormányrendelet szerint a Magyar Szabványügyi Testület felett az ipari és kereskedelmi miniszter gyakorol törvényességi felügyeletet. Az európai szabványügyi szervezetekkel és az Európai Unió tagállamai nemzeti szabványügyi testületeivel való együttműködésről a 151/2004. (V. 14.) Kormányrendelet rendelkezik.

4. Az európai szabvány elfogadására vonatkozó eljárás

Elméletileg új szabványok elfogadására irányuló kérelmet bárki előterjeszthet. Amennyiben a formai kérelem beérkezett, az számos különböző eljáráson esik át, majd az annak megvizsgálására legalkalmasabb bizottsághoz kerül. Ott döntenek arról, hogy az adott kérelem alapján kidolgozásra kerüljön-e / kidolgozásra kerülhet-e az adott szabvány.

Amennyiben a szabvány kidolgozása az előzetes vizsgálat alapján szükségszerűnek mutatkozik, úgy a szakértők kidolgozzák a szabványtervezetet és igyekeznek annak tartalmáról közös nevezőre jutni. Amennyiben létrejön a megegyezés, nyilvános tanácsadói és szavazati eljárás útján sor kerül az érvényesítésre, végül ezt követi a szabvány hozzáférhetővé tétele.

Az európai szabványügyi szervek a CEN és a CENELEC célja, hogy az európai szabványokat megfeleltessék a nemzetközi szabványoknak és lehetőség szerint változatlanul átvegyék. Amennyiben nem létezik vonatkozó nemzetközi szabvány, a törekvés az, hogy ebben az esetben a Bécsi ill. a Drezdai Megállapodás értelmében lehetőség szerint csak az egyik szinten a kettő közül (nemzetközi vagy európai) végezzék el a szakmai munkálatokat és egyidejűleg párhuzamos szavazással bonyolítsák a szabvány nemzetközi és európai elismerését.

Az európai szabványokat három éven belül kell kidolgozni. Éppen ezért az egyes kidolgozási lépésekre időintervallumot írnak elő, amelyek túllépése esetén kérvényezhető a hosszabbítás, ellenkező esetben a határidő túllépésekor törlik a szabványprojektet. Az európai szabványosítási munka a *szabványjavaslattal* kezdődik, amelyet az európai szabványügyi szervezetek egyik tagja (CEN/CENELEC/ETSI), az Európai Bizottság vagy nemzetközi szervezetek nyújthatják be. Amennyiben a nemzeti szabványügyi szervezetek készek az együttműködésre, úgy a finanszírozás biztosítása mellett a CEN-nél és a CENELEC-nél a munkálatokat egy meglévő Műszaki Bizottságnak (TC = Technical Committee) adják ki, ill. szükség esetén egy új munkacsoportot állítanak fel. Tehát amennyiben még nem létezik nemzetközi szabvány, amelyet változtatás nélkül, európai szabványként át lehetne venni, az illetékes munkacsoport a szabvány tárgyához kapcsolódóan már hozzáférhetővé tett nemzetközi vagy nemzeti szabványokat figyelembevéve, elkészít egy kéziratot az európai szabvány tervezetére (*szabványjavaslat*). Természetesen ezt továbbiak követhetik, amíg konszenzus nem alakul ki egy olyan javaslatról, amelyet nyilvános vitára a nemzeti szabványügyi szervezeteknek átadnak (német, angol és francia nyelveken). A nemzeti szabványügyi szervezeteknek 5 hónapos határidő áll a rendelkezésükre, hogy a tervezettel kapcsolatosan kialakítsák nemzeti álláspontjukat.

Ezek alapján az állásfoglalások alapján az illetékes munkacsoport elkészíti a végső tervezetet, amelyet újra közzé tesz három nyelven. A tervezet európai szabványként történő elfogadásáról a nemzeti szabványügyi szervezetek döntenek egy két hónapos vég-

szavazással, amely során a tervezetet már csak elfogadni vagy elutasítani lehet. Az elfogadáshoz a CEN/CENELEC-tagok súlyozott szavazatainak legalább 71% -a szükséges. Amennyiben a végső tervezet nagymértékben eltér az európai szabvány tervezettől, úgy kivételes esetekben egy újabb (második) európai szabvány tervezetet tesznek közzé, amelyet újra „körbe” véleményeztetnek.

Az európai szabvány ratifikálása automatikusan az elfogadást (végső szavazást) követő egy hónappal történik. Az európai szabványokat a ratifikálást követően a nemzeti szabványügyi szervezeteknek változatlanul nemzeti szabványként kell átvenni, az ettől eltérő nemzeti szabványokat pedig vissza kell vonni.

Az európai szabványosítás további termékei, amelyek a kidolgozási folyamat módját és időtartamát, valamint a kötberejüket tekintve eltérnek az európai szabványtól:

- Európai Műszaki Specifikáció – CEN/TS ill. CLC/TS,
- Európai Műszaki Jelentés – CEN/TR ill. CLC/TR és
- a CEN Workshop Agreement ill. CENELEC Workshop Agreement – CWA.

5. A szabvány kidolgozásában részt vevők köre

Alapvetően bárki, akinek valamely szabvány elfogadása az érdekében áll vagy az őt valamilyen módon érinti, részt vehet a szabvány elfogadásában.

Az érdekelték a szabványügyi szervezettől függően vagy nemzeti szinten a saját szervezeteik útján vehetnek részt a folyamatban, vagy saját elképzeléseiket közvetlenül az európai szinten adhatják elő.

A szakértők a legkülönbözőbb területekről érkeznek, úgy, mint az ipar, a kormányzati körök, a tudományos élet és az egyéb speciális érdekcsoportok. Az európai szabványügyi szervezetek egyik legfőbb célja abban áll, hogy gondoskodjanak a szakmai munkában részt vevők reprezentativitásáról annak érdekében, hogy a szabvány elfogadása előtt lehetőség szerint valamennyi érdekelt területet bevonjanak a szabvány kidolgozásába. Ez az egyik alapvető feltétele annak, hogy a szabványt, annak jóváhagyása után el is fogadják és alkalmazzák is.

6. A környezetvédelmi aspektusok bevonása a szabványosításba

Az EK-Szerződés célja a közösségi gazdasági élet harmonikus, kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődése, valamint a környezetvédelem magas szintje és a környezeti minőség javítása⁴. A Szerződés rögzíti azon alapelvet, miszerint a környezetvédelem követelményeit különösen a fenntartható fejlődés támogatása érdekében be kell vonni az egyéb politikákba is⁵. A Közösség eközben azon fáradozik, hogy a belsőpiacra és a környezetre tekintettel ezeket a célokat konzekvensen kövessék, valamint ezzel egyidejűleg a Közösség eleget tegyen a nemzetközi kötelezettségvállalásainak is.

Az európai szabványosítás egyike azoknak az eszközöknek, amelyeket a közösségi politika viszonylag gyakran használ a közösségi politika végrehajtásához⁶. Éppen ezért

⁴ Az Európai Közösség Alapításáról szóló Szerződés egységes szerkezetének 2. cikke.

⁵ Az Európai Közösség Alapításáról szóló Szerződés egységes szerkezetének 6. cikke

⁶ Lásd még ehhez a bizottsági közleményben megjelent áttekintést azokról a gazdasági ágazatokról, amelyek a közösségi politika végrehajtásához európai szabványokat alkalmaznak [COM (2001) 527]

is irányul az utóbbi időben a figyelem egyre nagyobb mértékben arra a szerepre, amelyet a környezetvédelemben és a fenntartható fejlődésben játszhatnak. Az Európai Parlament és a Tanács számos stratégiai dokumentumban húzta alá azon készségét és annak szükségességét, hogy az európai szabványosítás során nagyobb súllyal szerepeljenek környezetvédelmi feltételek, aspektusok⁷. Ugyanezen szándékának adott hangot a Bizottság az integrált termékpolitikáról szóló már említett közleményében is, amelyben a szabványosítás, mint lehetséges eszköz szerepel, a termékek és szolgáltatások által okozott környezeti terhelések csökkentésére – a nyersanyagbeszerzéstől, a termelésen és a felhasználáson át egészen a hulladékártalmatlanításig. A 2003-ban elkészített irányelvjavaslat az energia-felhasználó termékek öko-tervezési követelményeinek meghatározására szolgáló keret létrehozásáról és a 92/42/EGK tanácsi irányelv módosításáról egyik példája annak, hogyan lehet az integrált termékpolitikát a gyakorlatba átültetni⁸. Ezen termékek környezeti paramétereinek mérési módszereinek meghatározásánál vagy jobb leírásánál nagy segítségünkre lehetnek az európai szabványok.

A Bizottság továbbá a Közösség Hatodik Környezeti Akcióprogramjában⁹ javasolta, hogy a Közösség támogassa a környezetvédelmi aspektusok, követelmények bevonását a szabványokba. Még ugyanebben az évben a Bizottság jelezte, hogy a szabványosítás és a környezetvédelem témakörben egy jelentést készül kidolgozni¹⁰.

7. Az európai szabványosítás és az európai jogalkotás egymástól eltérő szerepe

Az európai szabványok olyan az önkéntességen alapuló dokumentumok, amelyeket nyílt és átlátható eljárásban az európai és a nemzetközi szabványügyi szervek dolgoznak ki. A szabványosítást az érintett érdekcsoportok maguk, saját érdekükben kölcsönös megegyezésen alapulva végzik. A kölcsönös megegyezés alapja a környezeti ügyek vonatkozásában is érvényes, amelyeket a szabványosítási eljárás során megvitatnak. Emellett vannak olyan területek, amelyeken a közcélok, mint pl. az egészségvédelem, a biztonság vagy a környezetvédelem a legjobban a demokratikus intézmények bevonásával megvalósuló jogalkotás útján érhető el. A szabványosítás és a törvényhozás két különböző eszköz, amelyek bizonyos esetekben különböző opciókat kínálhatnak a környezeti kérdések kezelésére. Miután a jogalkotási oldalt a szabványosítás támogathatja, fennáll a kiegészítő jelleg. A szabványok megoldást jelenthetnek a komplex műszaki problémákra, ebben rejlik legfőbb előnyük. A stabil jogi keretfeltételeket akkor lehet megteremteni, ha a jogalkotás teljesítményorientált marad és a műszaki részleteket önkéntes szabványok szabályozzák. Ez azt jelenti, hogy a szabványosításhoz szükséges egy kiszámítható keret, amely biztosíthatja az elvárt eredmények elérését. Annak érdekében, hogy ennek a kiegészítő jellegnek az előnyeit lehetőség szerint széleskörűen ki lehessen

⁷ Erre találunk példát az Európai Tanács „Az Európai Unió stratégiája a fenntartható fejlődésről – Follow-up a környezetvédelmi aspektusokhoz” című göteborgi következtetései, Dokument 15280/01.

⁸ KOM (2003)453 Javaslat az Európai Parlament és a tanács irányelve Energia-felhasználó termékek öko-tervezési követelményeinek meghatározására szolgáló keret létrehozásáról és a 92/42/EGK tanácsi irányelv módosításáról

⁹ Az Európai Parlament és a Tanács 1600/2002/EK határozata (2002. július 22.) a hatodik közösségi környezetvédelmi cselekvési program megállapításáról, HL L 242, 2002.09.10, 1–15.p.

¹⁰ KOM(2001)527 A Bizottság jelentése a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek 1999-ben az európai szabványosításról hozott határozatai alapján elfogadandó intézkedésekről. Ehhez lásd még a Tanács végkövetkeztetéseit, 2002. március 1., HL C 66, 2002.3.15.

használni, lényeges jelentőségű, hogy a jogszabályok kidolgozásakor figyelembe vegyék a lehetséges jövőbeli hatásokat. Ez a hatásvizsgálat kiterjed a szabványok potenciális szerepére a tervezett jogszabályok vonatkozásában. Ha a szabványokat úgy fejlesztik ki, hogy azok hozzájáruljanak a környezet védelméhez, a jogszabályok fejlesztése során vagy a dereguláció és az arra alkalmas eszközök estében is figyelemmel kell lenni a környezetvédelmi érdekekre.

8. Nemzetközi dimenziók

Már hosszú ideje a kereskedelem a szabványosítás fő mozgatórugója. Globális szempontból egyre több probléma igényel globális műszaki megoldást; különösen a nemzetközi kereskedelemben résztvevő áruk esetében fontos a nemzetközi szabványosítás – amennyiben ennek kidolgozása lehetséges. A WTO keretében kialakított multilaterális kereskedelmi rendszer, különösen a műszaki kereskedelmi akadályokról szóló megállapodás (TBT¹¹) a nem kötelező nemzetközi szabványok alkalmazását tekinti az árukra vonatkozó kötelező műszaki előírások alapjának. A WTO-szabályok tiszteletben tartják valamennyi tagállam azon felségjogát, hogy maga határozza meg a védelem terjedelmét, hogy a legitim célok, mint az egészség- és a környezetvédelem, megvalósításához mit tartanak arányosnak, amennyiben ez nem jelenti a jog önkényes és diszkriminatív gyakorlását. Ezért a WTO-tagok nem kötelesek a nemzetközi szabványokat alkalmazni, amennyiben azok érvénytelenek vagy a legitim célok elérésére nem alkalmasak. Ez az elv azon a megfontoláson alapul, hogy az alapvető védelmi előírásokat (legitim célok) legitim állami szerveknek kell meghozniuk, míg az ezen célok eléréséhez szükséges műszaki megoldásokat főként a magánszektorbeli gazdasági érdekcsoportoknak maguknak kell a nemzetközi szabványokba beépíteniük. Az európai és a nemzetközi szabványosítás között szoros kapcsolat áll fenn, mivel az a kereskedelem, a piaci hozzáférés és a technológiák terjesztése területén nagy hasznossággal bír. Amennyiben egy adott területen már létezik nemzetközi szabvány és az megfelel az európai igényeknek, úgy az európai szabványok ugyanezre támaszkodnak. A CEN a szabványok egy jelentős részét átveszi a Nemzetközi Szabványügyi Szervezettől (ISO) és a CENELEC legtöbb terméke a Nemzetközi Elektrotechnikai Bizottság (IEC¹²) keretében kerül fejlesztésre. Az európai és a nemzetközi szabványügyi szervezetek közötti megállapodások alapján az európai szabványok a nemzetközi szervezetek felkínálására kerülnek nemzetközi szabványként (is) elismerésre.

9. Fejlődés az európai szabványosításban

Az európai szabványosításban az utóbbi években jelentős fejlődés ment végbe, amely növelte a szabványosítás potenciálját, többek között a környezetvédelem érdekében.

¹¹ Technical Barriers to Trade

¹² International Electrotechnical Commission

Az európai szabványok növekvő száma

Az európai szabványok száma jelentősen megnőtt¹³. Jelenleg a CEN mintegy 7000 európai szabványt kínál a legkülönbözőbb gazdasági szektorok számára. Az elektrotechnikában a CENELEC kereken 3300 szabványt fogadott el, amelyek közül a legtöbb a Nemzetközi Elektrotechnikai Bizottság szabványain alapul. A telekommunikáció területén az ETSI a szabványfelhasználóknak 3200 szabványt (EN és ETS¹⁴) kínál. Ezek a szervezetek együttesen évente mintegy 1200 európai szabványt (EN) kínálnak.

Európai szabványt alkalmazó gazdasági szektorok növekedése

Azon területek, amelyeken európai szabványokat fogadnak el, az utóbbi években jelentős mértékben kibővültek. A szabványok fejlesztői ma olyan környezetreleváns kérdésekkel foglalkoznak, mint a termékialakítás, a hatékony energiafelhasználás, az alkatrészek és a komponensek életútja, valamint a műszaki és a menedzsment-eljárások. Ezen túlmenően pedig folyamatosan nő a kereslet a környezetvédelmi vizsgálati- és mérési módszerek iránt is.

Az európai szabványok megnövekedett átvétele az európai jogszabályokba

EK-irányelvek által szabályozott, meghatározott termékekre harmonizált szabványt alkalmaznak, önkéntes megoldásként a jogi követelmények teljesítésének biztosítására. Az önkéntes megoldások ösztönzése azt feltételezi, hogy az európai szabványügyi szervezetek figyelembe veszik azokat a már nemzeti szinten kialakított szabványügyi alapelveket, mint az országon belüli közvéleménykutatás és az érdekcsoportok szavazása vagy képviselése a szabványosítási eljárásban. Így az új koncepció szerinti irányelveket a környezeti politika fejlesztésére lehetne felhasználni, ám eddig ez nemigen történt meg.

10. Szabványosítás és a környezet¹⁵

A szabvány a műszaki tudás terjesztésének egyik eszköze. Ma már számos olyan európai szabvány létezik, amely közvetlenül a környezetre vonatkozik vagy figyelembe veszi a környezeti aspektusokat.

A termékszabványok ökológiai dimenziói

A ma létező mintegy 13500 európai szabvány nagy részénél termékszabványokról beszélhetünk, azaz olyan szabványokról, amelyek termékekre vonatkozó követelményeket határoznak meg. Ezek a szabványok fontos kritériumokat rögzíthetnek a termékekre, pl. a biztonsági tulajdonságaik vonatkozásában, azért, hogy az egyéb komponensekkel történő konkrét együtthatása hozzájáruljon a környezet védelméhez. Ezáltal elke-

¹³ 2003-ban kb. 13500 európai szabvány létezett.

¹⁴ European Telecommunications Standards

¹⁵ KOM (2004) 130 végül., 25.02.2004., Berücksichtigung von Umweltaspekten bei der europäischen Normung

rülhetők az inkompatibilitások az azonos termékek között és az így adódó költségmegtakarítást érvényesíteni lehet a fogyasztók felé. Azok a szabványok, amelyek egy termék ökológiai aspektusaira vonatkoznak, hozzájárulhatnak a lehetséges környezeti terhelések minimalizálásához¹⁶.

Egyre több termékszabvány érinti az adott termék életciklusának fontos fejezeteit¹⁷. Néhány fontos termékszabvány a termékialakítás és -fejlesztés környezeti szempontjainak figyelembevételével foglalkozik. Ez segíti a vállalatokat abban, hogy megértsék a környezetbarát kialakítás mozgatórugóját és annak gyakorlati hasznosságát. Ezek a termékekre vonatkozó speciális környezeti szabványok szükség esetén egy termék ökológiai aspektusaira és/vagy ökológiai teljesítőképességére vonatkoznak, az alkalmazásuk a jövőben egyre fontosabb lesz, főként azért is, mert azzal az előnnyel járnak, hogy a környezeti kérdésekben kellő szaktudással rendelkező szabványügyi szakértők dolgozzák ki őket, amely mindenképpen megakadályozza, hogy meghatározott ökológiai aspektusok esetleg túl nagy terhet jelentsenek.

Környezeti célok vizsgálati módszerei

A Közösség irányelveinek és rendeleteinek átültetése gyakran megköveteli a szabványosított vizsgálati módszerek fejlesztését, pl. a vízminőség megállapításakor a környezeti szennyezések mérése és vizsgálata során. A megfelelő szabványok lehetővé teszik a jogszabályok homogén átültetését és alkalmazását az Unió egész területén. Szabványosított mérési módszerek nélkül a jelentős környezetminőségi mutatók közösségi szinten nem lennének egymással kompatibilisek és összehasonlíthatók.

Az iszapra vonatkozó vizsgálati módszerek

A Bizottság megbízta a CEN-t az iszapra, a biológiai hulladéokra és a talajra vonatkozó horizontális szabványok kifejlesztésével, amelyek a meglévő és a jövőben elfogadandó EU-irányelvek átültetéséhez szükségesek. Csupán néhány szabványra van szükség, amelyek alkalmazhatóak a különböző irányelvek keretében. Így például egy horizontális szabvány alkalmas lehet mind az iszapban, mind a talajban, mind pedig a biológiai hulladékban található káliumtartalom megvizsgálására és mérésére.

Környezeti technológia

Az Európai Bizottság a környezeti technológiákról szóló akcióterv¹⁸ kidolgozása során arra az álláspontra jutott, hogy a szabványok a környezeti technológiák bevezetését is elősegítik. A szabványokban előírányzott környezeti teljesítmény nagy hatással lehet a környezeti technológiák piacára. Az energiafelhasználás az egyik példa arra, hogy az európai szabványok alkalmazhatók a környezetvédelem érdekében. Elektronikai készü-

¹⁶ A Tanács 1985. május 7-ei határozata az új koncepcióról a műszaki harmonizáció és a szabványosítás területén, HL C 136, 1985.6.4.

¹⁷ Mint például az ISO TR 14062: „Környezeti menedzsment – a környezeti aspektusok integrálása a termékdesign és -fejlesztésbe”.

¹⁸ Ez alatt a kifejezés alatt értendő minden olyan technológia, amely környezetbarátabb, mint az annak megfelelő alternatívája. A Bizottság közleménye KOM(2004)38 végl. A fenntartható fejlődésre vonatkozó technológiák stimulációja: A környezeti technológiákról szóló akcióterv az Európai Unióban.

lécek és gázkészülékek energiahatékonyságáról szóló európai szabványok már léteznek. Annak érdekében, hogy a fogyasztó ebből profitáljon, a szabványokat a készülékek teljesítményének mérésére fejlesztették ki. Egy készülék energiafelhasználására vonatkozó adatokat az ún. energiacímkén találjuk, amely az európai fogyasztó számára lehetővé teszi, hogy valamely termék melletti döntését jól megalapozottan és tájékozódva hozhassa meg. Egyes szabványok esetében nem mérhető közvetlenül a környezet használata. Erre példa a fogóhálók nyílásának mérésére vonatkozó szabvány¹⁹. Ez a szabvány lehetővé teszi az államok számára, hogy a nemzetközi szabályokat betartva védjék a halállományt. További példaként szolgálhat a kapcsolt hő- és villamosenergia termelés is, amely során egyidejűleg történik a hő és a villamosenergia termelése, amely szükségszerűen a létesítményekben akár a helyszínen is történhet. Megfelelő szabványok megléte jelentős mértékben támogatná ezeknek a technológiáknak az átvételét a piacon.

A környezeti menedzsmentre vonatkozó szabványokról

A környezeti menedzsment egy további olyan terület, amelyen a szabványok elfogadásával hozzá lehet járulni a környezet védelméhez. A környezeti menedzsment segítségével a vállalatok a tevékenységüknek, a termékeiknek vagy a szolgáltatásaiknak a környezetre gyakorolt hatásait vizsgálni, megtervezni és állandóan javítani tudják. A vállalatoknak a környezetvédelemre ugyanúgy tekintettel kell lenniük, mint a minőségbiztosításra. Ebből az okból kifolyólag a környezeti menedzsmentrendszerre vonatkozó szabványok, mint az EMAS²⁰ (pl. EN/ISO-szabvány 14 001) rendkívül hasznos lehet. Az ISO 14 000 a környezeti menedzsmentre vonatkozó, nemzetközileg elismert szabványsorozat. A környezeti menedzsmentrendszerekre vonatkozó ISO 14 001 szabvány európai szabványként került átvételre (EN ISO 14 001: 1996). További 14 000 ISO szabványsorozat tárgya még például az életcikluselemzés (ISO 14 040 sorozat), a környezeti teljesítményértékelés (ISO 14 030 sorozat) és a környezeti etikettek/címkék és nyilatkozatok (ISO 14 020 sorozat). Az ISO 14000 szabványsorozat menedzsment szabványokat tartalmaznak, amelyek nem egy speciális szektorra vagy egy speciális tevékenységre érvényesek, hanem a környezeti menedzsment alapjainak útmutatóját jelentik (fogalom-meghatározások, célok meghatározása és a hatáskör). Az EMAS rendszer az EN/ISO 14 0001:1996-ra támaszkodik, és abból is indul ki. A néhány legfontosabb különbség főként abban áll, hogy az EMAS előírja a jogszabályok betartását, a környezeti fenntarthatóság állandó javítását, a foglalkoztatottak bevonását és a környezeti nyilatkozat közzétételét²¹. Az EMAS továbbá egy olyan nyílt rendszer, amely a tagállamok felügyelete alatt áll.

Környezeti tudatosság

A környezetvédelem, az erőforrások optimális kihasználása és a takarékos energiafelhasználás a vállalatok, a fogyasztók és a hatóságok számára egyre fontosabb lesz. A szabványoknak, mint a vállalati tevékenység faktorának, nyitottnak kell lennie az ökológi-

¹⁹ EN ISO 16663 Halászhalók. A hálózsmérlet meghatározásának vizsgálati módszere.

²⁰ Eco-Management and Audit Scheme

²¹ Az Európai Parlament és a Tanács 761/2001/EK rendelete (2001. március 19.) a szervezeteknek a közösségi környezetvédelmi vezetési és hitelesítési rendszerben (EMAS) való önkéntes részvételének lehetővé tételéről HL L 114., 2001.4.24., 1–29. p.

ai szempontokra, még akkor is, ha a szabványnak magának nincsen befolyása a környezetre, hanem csak a szabványosított terméknek, eljárásnak és szolgáltatásoknak. A szabványosítás tárgyának környezeti hatásai messzemenőkéig attól függenek, hogy a szabványt hogyan határozták meg és hogy az milyen rendelkezéseket tartalmaz vagy nem tartalmaz. Ezért azoknak a szakembereknek, akik a szabványokat készítik és átdolgozzák, megfelelő ismerettel és információval kell rendelkezniük a környezeti ügyekről és a környezeti hatásokról. Ez nagymértékben függ a szabványok kidolgozása során rendelkezésre álló szaktudástól és a környezeti hatások rendszerezett figyelembevételére törekvő készségtől. Ezért a szakembereknek, akik a szabványokat kidolgozzák vagy a meglévőket átdolgozzák, a környezet állapotáról és a lehetséges környezeti hatásokról megfelelő információkkal kell rendelkezniük. Sok múlik ugyanis a szabványok kidolgozása során rendelkezésre álló szaktudáson és a környezeti aspektusok szisztematikus figyelembevételének készségétől. Nem szabad azonban arról sem megfeledkezni, hogy az európai szintű kezdeményezéseket nemzeti szinten még ki kell egészíteni.

A környezeti aspektusok figyelembevételének kötelezettsége

Az optimális állapot az lenne, ha a szabványok megalkotása során valamennyi érdekcsoport és a szabványokat kidolgozó szakemberek számára a környezetvédelmi aspektusok figyelembevétele alapvető kötelezettség lenne. A környezeti tudatosság erősödése márcsak az érintettek számának növekedése és az ökológiai know-how gyors változása miatt is gyakran nehézkes és lassú folyamat. Valamennyi résztvevő oldalán, beleértve az európai és az egyes tagállami szabványügyi szervezetet, ipari és kereskedelmi hatóságokat, szükséges a folyamatos ösztönzés. Különösen a nagyvállalatok képviselői, a beszállítókhoz és az üzleti partnereikhez való kapcsolataik alapján központi szerepet játszanak a környezeti jogszabályok elfogadása és alkalmazása során. A környezeti tudatosság is egy olyan aspektus, amelyet a vállalati szociális felelősség és a részvényesekhez való kapcsolat keretében figyelembe kellene venni. Biztosítani kell továbbá, hogy a vállalatok környezetvédelemmel kapcsolatos esetleges kijelentéseik vagy a környezetvédelmi nyilatkozatokban közölt adatok az általuk alkalmazott szakemberek munkájában és a szabványosítási tevékenységben is tükröződjenek.

Sok szervezet, különösen a nem államiak azon fáradoznak, hogy a tagjaikat szenzibilizálják az ökológiai aspektusok iránt. Ezen kezdeményezések intenzitása alapvetően teljesen különböző az EU különböző régióiban és tagállamaiban.

A lehetséges környezeti hatások korai figyelembevétele

Nem lehet általános és egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy a környezetnek az európai szabványosításba történő bevonásakor hogyan kell eljárni. Az első lépés természetesen valahol annak megvizsgálásában keresendő, hogy az adott szabvány hogyan hathat ki a környezetre. Ennek kielégítő megbecsléséhez nem feltétlen szükség elvégezni egy életciklusanalízist. Természetesen az a jobb megoldás, ha kezdetektől fogva figyelembe veszik az ökológiai dimenziókat, ahelyett, hogy a szabványt a későbbiekben módosítják. Ezért fontos az eljárás teljes egésze alatt, hogy a környezetvédelmi célt szem előtt tartásuk, amely így konkrét javításokhoz vezethet. Az olyan aspektusok, mint az energia- és az anyagfelhasználás, valamint a levegőben, a vízben és a talajban történő elvezetések példák azokra a környezeti hatásokra, amelyeket a szabványok kialakításá-

nál figyelembe kell venni. Ugyanígy figyelembe kellene venni a veszélyes anyagok környezetbe bocsátásának, a balesetek okozta környezeti veszélyeztetéseknek, a hulladéktermelésnek és a zajnak a mérhető és objektív hatásait, amennyiben azok relevánsak. Az ökológiai hatékonyság vagy a káros anyagok kibocsátásának mérésére vonatkozó szabványoknak is nagyobb súllyal kellene szerepet játszaniuk a termékszabványok környezeti dimenzióik kialakítása során. Az ilyen környezeti hatások korai becslésének eredményei nagyon hasznosak lehetnének a szabvány felhasználója számára. Ebből kifolyólag megfelelő formában a szükséges dokumentumokat rendelkezésre kellene bocsátani, amelyek kellő felvilágosítással szolgálnának arról, hogy mely környezeti aspektusokat az európai szabvány kidolgozásának mely stádiumában kellene figyelembe venni.

A lehetséges környezeti hatások figyelembevétele az átdolgozás során

A káros környezeti hatások nagymértékben csökkenthetőek az új felismerések felhasználásával. Mivel az innovációstempó nem csak a környezeti területen gyors, így a szabványok rendszeres átdolgozása is gyakran válik szükségszerűvé. Ez a rendszeres átdolgozás kiváló alkalom arra, hogy megvizsgálják, hogyan állnak a mindenkori szabványok környezeti aspektusai. Ezeket az ilyen átdolgozások alkalmával, mint egy új szabványosítási program kidolgozásának kezdetén szisztematikusan át kell vizsgálni és a megfelelő formában rendelkezésre kell bocsátani.

További lehetőségek

Az ökológiai aspektusok európai szabványosításba történő bevonását következetesen támogatni kell, egyrészt akár a szabványosítási eljárásban részt vevő szakembereknek a potenciális környezeti hatásokra vonatkozó tudásának a bővítésével, másrészt azokhoz a környezeti információkhoz való hozzáférés bővítésével, amelyek a szabványosítás szempontjából relevánsak, hasznosak lehetnek valamennyi érintett számára. Ezek az intézkedések a szabványok elterjesztéséhez is elengedhetetlenek. A szabványosítási eljárásról szóló információkra vonatkozó intézkedések mindamelllett a különböző érdekcsoportokból kikerülő részvevő felek kölcsönös megértését is szolgálják.

A prioritások meghatározása

A folyamatban lévő szabványprojektek jelentős számára, a szabványosítási eljárásban részt vevők magas költségeire és az érdekcsoportok sokszor szerény eszközeire tekintettel prioritásokat kell meghatározni. Az érdekcsoportok a prioritásaik megállapítása során különböző szempontok szerint tájékozódnak, az érintettek követelményeitől kezdve (ipar és nyilvánosság) az európai előírások és politikai koncepciók átültetéséig (amelyek például a nemzetközi egyezmények, mint a Kiotói Jegyzőkönyv ratifikálásból adódnak).

A hatodik környezeti akcióprogramban és a Bizottság éves jogalkotói- és munka-programjában rögzítik a legfontosabb prioritásokat és ezáltal lehetővé válik, hogy a szabványosítási tevékenységeket és az ökológiai szempontokat már az alsóbb döntéshozatali szinteken is ismerjék és figyelembe vegyék. A prioritások megállapítása során el-

sősorban azt vizsgálja a Bizottság, hogy mely szabványprojektek gyakorolhatnak jelentős hatást a környezetre.

Az európai szabványosításra vonatkozó megbízás a Bizottság azon eszköze, amelyvel jelezheti, hogy az európai szabványosítás során jelenleg hol vannak az európai szabványosítási munkálatok prioritásai. A megbízásokkal tovább fejleszthetők a meglévő európai szabványok. Olyan területeken is elfogadásra kerülhetnek, amelyek speciális környezetvédelmi szabványokat igényelnek, vagy akár általánosságban az EU környezeti politikájának támogatását szolgálják.

A Bizottság álláspontja szerint fontos, hogy a szabványok elkészítésére vonatkozó megbízások odaítélésénél az alapvető aspektusok, mint a biztonság, az egészségvédelem és a környezetvédelem kellő hangsúlyt kapjon²². Ennek megfelelően a Bizottságnak a szabványosításra vonatkozó megbízásoknál biztosítani kell, hogy a szabványosításban a környezeti aspektusokat kellő mértékben vegyék figyelembe.

A szabványra vonatkozó megbízás előkészítésénél adott esetben hasznos lenne a különböző aspektusok előzetes vizsgálata, a környezet, az egészség és a biztonság tekintetében. Végül a szabványosításra vonatkozó megbízások ökológiai követelményeit akként kell megfogalmazni, hogy felülvizsgálható legyen, vajon ténylegesen megtörténik-e a környezeti aspektusok szükséges bevonása.

Az EU környezeti politikáját általánosságban támogató speciális szabványosítási megbízások szintén nagy hasznossággal bírnak. Egy különös eszköz, amellyel a Bizottság az európai szabványügyi szervezeteket felhívja, hogy a munkájukban határozzák meg a prioritásokat, az ún. programmegbízás. Ilyen programmegbízással kívánja támogatni a Bizottság például a jövőben elfogadásra kerülő, az energiát felhasználó termékek környezetbarát kialakításáról szóló EU-irányelveket.

Az érdekcsoportok

A szabványok elfogadottsága messzemenőkéig attól függ, hogy valamennyi érdekcsoportot bevonnak-e azok fejlesztésébe. A civil társadalom részvétele (fogyasztóvédelmi szervezetek, védendő érdekek képviselői az egészségügy, a biztonság és a környezetvédelem, etc. területén) a szabványosításban javíthatja a konszenzust és ezáltal a szabványok is reprezentatívabbak lehetnek, valamint az egyes érdekcsoportok számára (adott esetben a hatóságok számára is) elfogadhatóbbak. A tudománynak is részt kell vállalnia ebben a folyamatban, annak érdekében, hogy biztosíthassa az összhangot a szabványok és a legfrissebb tudományos fejlődés eredményei között. A Tanács, mint politikai fórum azt hangsúlyozza, hogy mennyire fontos – szabványosítási eljárás népszerűsítése mellett – valamennyi érdekelt fél felszólítása az európai szabványokban való aktív részvételre.

²² KOM(1998)291 végli. A Bizottság jelentése a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek – A hatékonyság és a felelősség az európai szabványosításban az új koncepció keretében.

A nemzeti dimenziók

A környezetvédelmi érdekcsoportok részvétele a szabványosításban, különösen nemzeti szinten nagyon fontos. A *nemzeti delegációk elve* azt a lehetőséget kínálja az érdekcsoportok számára, hogy nagyobb anyagi ráfordítás nélkül részt vehessenek a szabványosítási munkákban és a műszaki állásfoglalásaikat saját anyanyelvükön adhasák le. Amennyiben egy országon belül az érdekcsoportok, majd az egyes országok pozíciói között megegyezés jön létre, az így kimunkált szabványokat általában mind regionálisan, mind nemzetközileg is elfogadják. A nem állami környezetvédelmi szervezetek, a fogyasztói érdekek képviselői, a biztonsági és a munkahelyi egészségvédelmi szervezetek²³ részvétele az eljárásban azért is fontos, mert egyrészt a közérdeket képviselik, másrészt a szabványok elfogadtatása javítja azok későbbi alkalmazását is. Fontos lenne a nemzeti hatóságok aktívabb részvétele is a szabványosítási eljárásokban. A különböző szintű (nemzeti és helyi) részt vevő hatóságok közötti párbeszéd megkönnyítheti a környezeti aspektusok bevonását és azoknak az egészségvédelmi és a gazdasági aspektusokkal történő összeegyeztetését. Fontos továbbá, hogy az érdekcsoportok között nemzeti szinten elért megegyezés európai szinten is képviselve legyen. A tagállamoknak nagy hangsúlyt kell fektetniük a környezetvédelmi érdekek képviseletére, az érdekcsoportok támogatására és a nemzeti hatóságok bevonására a nemzeti szabványosítás során. A nemzeti jelentések alapján a Bizottság összegezni tudja, hogy a szabványosítás területén milyen előrelépések történtek.

Európai dimenzió

Az európai szabványosítás a CEN és a CENELEC szervezetek keretében a nemzeti delegációkra támaszkodva történik, melynek során fontos, hogy azokat a pozíciókat képviseljék, amelyekben a nemzeti szintű érdekcsoportok felfogásai tükröződnek. Mindemellett sajnos ezekben az eljárásokban (is) általában alulreprezentáltak voltak a környezetvédelmi érdekek, ezért az Európai Bizottság környezetvédelmi szervezetek konzorciumát, az ECOS-t (*European Environmental Citizens Organisation for Standardisation*) bízta meg azzal²⁴, hogy az európai szabványosítási eljárás keretében fogalmazzák meg a környezetvédelmi érdekeket és biztosítsák, hogy azokat figyelembe is vegyék a szabvány kidolgozása során. Ezáltal nem lehet az ECOS szerepét alábecsülni, hiszen fontos feladatai közé tartozik ebben a jogkörben a „zöld” szabványosítás népszerűsítése tagjain keresztül.

11. Eszközök és ösztönzők

Az európai szabványügyi szervezetek már számos hasznos eszközt fejlesztettek ki, amelyek közvetlenül támogatják a környezeti aspektusok figyelembevételét. A szabványok nagyobb piaci relevanciája szempontjából is fontos, hogy a szabványok használói, a gyártók, a beszerzési hatóságok és a fogyasztók egyaránt bevonásra kerüljenek annak

²³ A Tanács 1999. október 28-ai állásfoglalása „A szabványok szerepéről Európában” címmel, valamint a Tanács 2002. március 1-jei következtetése „A szabványról”

²⁴ „Szolgáltatásra irányuló közbeszerzési szerződés a környezetvédelmi követelményeknek az európai szabványosítási eljárásba történő integrációjáról” ABl. 2002/S 173–137828.

megállapítása során, hogy mely környezeti aspektusokat vegyék figyelembe egy-egy szabványra vonatkozó feltételek meghatározásakor.

Meglévő eszközök

Néhány európai szabványügyi szervezet környezeti-szakcsoportokat állított fel, amelyek vitafórumot kínálnak a környezeti kérdésekben, emellett stratégiai ajánlásokat is tehetnek²⁵.

- CEN felállított egy környezeti informatikai szolgálatot (CEN EHD)²⁶, amely a szabványok készítői számára a környezeti szakértők hálózatain keresztül nyújt technikai útbaigazítást.
- A CENELEC létrehozott egy környezeti adatbankot, amelybe valamennyi az általa már érintett környezetvédelmi ügy összefut. A környezeti adatbank célja, hogy javítsa a transzparenciát és terjessze a környezeti szempontból releváns információkat. Az adatbank használata lehetővé teszi az anyagok, a termékek és az eljárások potenciális környezeti aspektusaira vonatkozó releváns információk összegyűjtését (mint pl. a műszaki információk, amelyek a károsanyagkibocsátás és az energiafelhasználás kiszámolásához szükségesek).

A környezeti aspektusokat figyelembevevő intézmények alkalmazásának ösztönzése

Az érdekcsoportok az idejüket és a szaktudásukat önkéntesen nyújtják, jóllehet célszerű lenne a környezeti aspektusok mind hatékonyabb bevonása érdekében munkájukat valamilyen formában elismerni és ösztönözni. Számos intézmény létezik, amelyekkel az európai szabványosítás során a környezeti elemeket figyelembe kell venni. Az igazi feladat ezen intézmények bevonásának támogatásában áll. Az Európai Bizottság szándéka az ilyen jól bevált eljárások terjesztése és az olyan eszközök támogatása, amelyek hatékonyságát a környezeti aspektusok bevonása már bebizonyította. Azon európai szabványoknak a növekedésével, amelyek ökológiai aspektusokat is felmutatnak, minden bizonnyal nő annak is a valószínűsége, hogy azokat a Bizottság politikai-stratégiai célok megvalósítására használja fel.

12. Összegzés

A közösségi környezeti politika horizontális eszközeinek sorába illeszthető európai szabvány eredeti célkitűzéseit túllépve napjainkban már további célokat, úgy, mint a fogyasztóvédelem, egészségvédelem és a környezetvédelem céljait is képes szolgálni a hagyományos piaci funkciói mellett. Ezt felismerve az Európai Közösség egyre intenzívebben támogatja ennek az eszköznek az új területeken való alkalmazását, még akkor is, ha az ma még „csak” alapvetően önkéntes alapokon nyugvó szabályrendszert takar. Ezt

²⁵ Erre példa a CEN Környezetvédelmi Stratégiák Tanácsadó Testülete (SABE) és a CENELEC Műszaki Bizottságának „Környezeti szabvány” elnevezésű munkacsoportja. (BTWG 85-3)

²⁶ CEN- Environmental Help Desk

azonban a nemzeti jogalkotás képes a nemzeti jog részévé téve kikényszeríthető kötelezettségvállalásokká alakítani. Az európai szabvány még szélesebb körben való elterjesztéséhez nélkülözhetetlen a szabványok kialakításában és elfogadásában részt vevők körének bővítése, hiszen a környezet valamennyiünké. Ugyanakkor legalább annyira szükséges a részt vevők környezeti szempontból hatékony közreműködéséhez a környezettudatosságuk támogatása, melynek elérését a Közösség számos eszközzel igyekszik ösztönözni. A különböző szinteken elfogadott szabványok egymást kiegészítve, egymást erősítve képesek az egyes szintek munkaterhét csökkenteni, ami a szabványok kidolgozását illeti. Tekintettel arra, hogy a természeti erőforrások korlátozottan állnak rendelkezésre, a környezeti aspektusoknak az európai szabványba történő bevonásakor prioritásokat kell meghatározni. Mivel a szabványosítási eljárás önkéntességen alapul, a résztvevőknek maguknak kell dönteni a saját prioritásairól. Olyan kérdéseket is figyelembe kellene venni, amelyek közérdekűek és jelentőséggel bírnak az európai politika számára. Az eddig kiaknázott lehetőségeken túl tehát az európai szabvány még további környezetvédelmi lehetőségeket tartogat, melyek felismerése és megvalósítása nem csak nemzeti és közösségi, de nemzetközi szinten is szükséges.

SZILVIA HORVÁTH

EUROPÄISCHE NORM – EIN WIRKSAMES UMWELTINSTRUMENT AUF DER PALETTE?

(Zusammenfassung)

Das Umweltrecht ist ein Gebiet, das für immer nur nach den Problemen laufen kann, da unsere schnell verändernde Welt dieses Rechtsgebiet jeden Tag vor neuen und neueren Herausforderungen stellt. Eben deswegen ist dieses Rechtsgebiet eines der buntesten, wenn man seine Instrumente betrachtet. Hier können sowohl die klassischen Regelungsinstrumente, wie auch die ökonomischen Instrumente gefunden werden. Da der Umweltschutz sektorenübergreifend wesentlich wirksamer ist, ist es auch nicht selten, dass der Umweltschutz und dadurch seine Regelung: das Umweltrecht andere schon bewährte Instrumente anderer Sektoren und Gebiete zur Hilfe ruft. Ein Beispiel dafür kann eben die europäische Norm sein, deren ursprünglicher Zweck weit weg vom Umweltrecht stand. Trotzdem ist sie heute eine mögliche Lösung, um die Umweltelemente auch auf dieser Art und Weise vor den weiteren schweren Belastungen zu schützen. Diese Studie stellt die Entstehung der europäischen Norm, als umweltrechtliches Instrument dar, wobei die Betonung auf ihren Begriff, ihre Institutionen (auch auf nationaler und internationaler Ebene), den Normungsprozess und die möglichen weiteren Entwicklungen fällt. Die Studie weist im Weiteren darauf hin, welche weiteren bisher noch nicht ausgenutzten Möglichkeiten dieses Instrument noch in sich trägt.

JAKAB ÉVA

Humanizmus és jogtudomány

1. Jogtudomány és jogélet

A szerződési jog minden magánjogi rendszer központi témaköre, amely az utóbbi évtizedek európai jogfejlődésében az érdeklődés középpontjába került.¹ A nemzetközi árucserre-forgalomban a nemzeti és nemzetközi szerződési szabályok ill. a kereskedelmi és szerződéskötési gyakorlat ismerete létfontosságú. A modern szerződéstani kutatások arra törekszenek, hogy a XIX. század becsvágyó és eredményekben gazdag korszaka után megmerevedett szerződéstani dogmatikát új, rugalmas és a szociológiai ill. játékelméleti kutatásokat figyelembe vevő, a társadalomtudományok fejlődését tükröző elméleti alapokra helyezték. Abból indulnak ki, hogy absztrakt, az általánosítás magas fokán álló szabályokkal nem lehetséges a szerződési jog valóságghú, életközeli, praktikus és ésszerű leírása. A jog gazdasági elemzésének irányzata a gazdasági érdek oldaláról közelíti meg a jogintézményeket. Richard A. Posner például azzal érvel, hogy a szerződésszegés adott gazdasági szituációban ésszerű és helyeslendő, sőt az egyetlen jó megoldás lehet, ha a szerződő partner a pénzbeli kártérítéssel a hátrányokat kielégítően kompenzálja. A neoklasszikus szerződéstán lazít a klasszikus teória merevségén és igyekszik minden új irányzatot megszelleltített formában integrálni.² A „relational contract theory” arra törekszik, hogy a szerződéses viszonyokat komplexitásukban, társadalmi és gazdasági kontextusukban értelmezze.³

A fenti irányzatok közös jellemzője, hogy nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a szociális és gazdasági hálóknak, amelyben az árucserre zajlik, és a mindennapokban a szerződéses viszonyok működnek. Ez a háttér döntően befolyásolja a szerződési klauzulák értelmezését és a felek elvárásait a szerződéskötés alkalmával. A „relational contract” elmélete ezen túl felhívja a figyelmet arra, hogy számos szerződés hosszú távú jogviszonyt létesít a felek között. Végzetes tévedés lenne, ha e szerződéses viszonyokat statikusként kezelnénk, amint azt a klasszikus szerződéstán tette, azaz pusztán a szerződéskötés jogi momentumára koncentrálnánk. Kézenfekvő alternatívaként kínálkozik a jogélet tanulmányozása és középpontba helyezése.

A „gesetztes Recht” és a „gelebtes Recht” közti feszültséget az összehasonlító jog már régen felismerte: a jogi norma törvényi formájában csak részinformációt nyújthat

¹ A tanulmány az OTKA IK 502 kutatás része.

² R.A. POSNER: *Economic Analysis of Law*. 4. kiadás 1992. pp. 5.; K. LLEWELLYN: *The Common Law Tradition: Deciding Appeals*. 1960. 43–44.; K. LARENZ: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. München, 1975. p. 187.

³ I.R. MECNAIL: *The New Social Contract: An Inquiry into Modern Contractual Relations*. 1980; J.M. FEINMAN: *Relational Contract Theory in Context*, Nw. U. L. rev. 94 (2000) pp. 737.

az adott ország jogrendszeréről. A tradicionális jogösszehasonlítás megelégedett a törvényszövegek összevetésével. Az új kutatási irányok azonban abból indulnak ki, hogy a kodifikáción túl számos további elem gyakorolhat döntő hatást a jogrendszer működésére.⁴ Ezekben a kutatásokban már nem a magánjogi törvénykönyvek állnak a középpontban; a központi kategória sokkal inkább a „Rechtskultur”, a jogi kultúra.⁵ A jogéletben a törvényi normát számos faktor színezi, átfesti, például a jogalkalmazás stílusa, a jogász-képzés szintje, az általános kulturális környezet, a „legal transfer” vagy a kereskedelmi szokások. A különbséget jól szemlélteti Friedman közismert szótár-hasonlata: „A dictionary is full of obsolete, archaic words, alternative forms, unused and common words, all jumbled together. Only the person who actually speaks the language is a sage guide to usage [...] The dictionary gives some hints, but not enough [...] Similarly, for legal systems: they are very different in real life, from the way they appear in formal texts. Study of legal culture must begin with the living law.”⁶

2. „Law in Action” az ókori Rómában

Az ókorban egyedül Rómában fejlődött ki a jogász hivatás,⁷ amely alapvető feltétele annak, hogy jogtudományról ill. jogrendszerről beszélhessünk. A római jogászok akadémikus írásokban, kazuisztikus módszerrel – de az egyes jogintézményekről absztrakt képet alkotva – rendszerezésre törekedtek. Ez nyitott rendszer volt, ahogyan ezt a XIX. században Savigny a magánjog németországi fejlődésére ajánlotta.⁸ Kérdéses azonban, hogy mennyire volt ez a jogtudomány döntő jelentőségű Rómában vagy az Imperium Romanum távoli területein? Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a klasszikus jogászok közül legfeljebb nyolc vagy tíz dolgozott és hatott egyszerre, azonos korszakban.⁹ Írásaik a principátus idején alig terjedtek túl Róma város határain. Az egyiptomi papiroszok anyagában mindenestre alig található nyomuk, holott számos császári rendeletről maradtak ránk feljegyzések. Az európai jogfejlődésre később nagy befolyást gyakoroltak ezek a művek,¹⁰ mégsem helyes a római jogélet valóságát ezekkel az írásokkal azonosítani. A jogászok könyveiket (*libri*) elsősorban a „szakmának,” és nem a nagy nyilvánosság számára szánták. A történeti római jog kutatása számára tragikus tévedés volt Georg Puchta tézise,¹¹ aki a szokásjogra vonatkozó tanával megmervítette a zárt, állítólag római „Pandecta”-rendszert.

⁴ K. ZWIEGERT – H. KÖTZ: *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts*. Tübingen, 1996. p. 10.

⁵ P. LEGRAND: *Fragments on law-as-culture*. Deventer, 1999. p. 5.; H. HEISS, *ZVgIRWiss* 100 (2001) pp. 396.

⁶ L.M. FRIEDMAN: *Some Thoughts on Comparative Legal Culture*. Comparative Law and Private International Law. szerk. D.S. Clark. Berlin, 1990. p. 53.

⁷ L.M. FRIEDMAN: *Law and Society. An Introduction*. 1977. p. 39.

⁸ F.C. v. SAVIGNY: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. 1814.

⁹ A.M. HONORÉ: *The Severian Lawyers. A preliminary Survey*. *SDHI* 28 (1962) p. 162.; A.M. HONORÉ: *Julians Circle*. *TR* 32 (1964) p. 1.; D. LIEBS: *Die Jurisprudenz im spätantiken Italien*. Berlin, 1993. p. 16.

¹⁰ V.ö. J. ZLINSZKY: *Wissenschaft und Gerichtsbarkeit. Quellen und Literatur der Privatrechtsgeschichte Ungarns im 19. Jahrhundert*. Frankfurt a. M., 1997; H. COING, *Europäisches Privatrecht I-II*. München, 1985-1989; O.F. ROBINSON – T.D. FERGUSON – W.M. GORDON: *European Legal History*². London, 1994.

¹¹ G.F. PUCHTA: *Vorlesungen über das heutige römische Recht*. 1847. pp. 19., 23.

A XXI. század elején végre túl kell lépnünk a pandektisztika kérdésfelvetésén és vizsgálódási alapelvein. Korunkban már régen nem az a célja a római jog kutatásának és oktatásának, hogy a modern, hatályos magánjogi rendszer kiépítése számára próbáljon közvetlenül átvehető, absztrakt normákat kiszűrni az antik anyagból. Ma már nem aspirálhatunk efféle gyors, direkt alkalmazásra. Ehelyett fáradtságos és elmélyült alapkutató-sokra van szükség: a jog keletkezését, működését, a jogegységesítési törekvéseket minél sokoldalúbb ókori összefüggéseiben kell feltárnunk, hogy elméleti alapot, eventuais alternatívákat kínáljunk.

Kunkel már 1972-ben így fogalmazott: „Juristenschriften und Kaiserkonstitutionen zeigen uns die Rechtspraxis im allgemeinen nur in der Brechung juristischer Abstraktion und Reflexion;”¹² azaz a jogász kommentárok és a császári rendeletek az Imperium Romanum jogéletét többnyire a jogász absztrakció és reflexió prizmáján keresztül, azaz megtörve tükrözik. A jogügyletek lebonyolításának leírását, amelyek a korabeli jogász számára magától értetődőek voltak, alig találjuk meg a forrásokban.

Mind a jogtudósok írásai, mind a nem-jogi irodalom azt mutatják, hogy a jogélet a principátus korában hagyományos, általánosan ismert és alkalmazott szerződési minták alapján zajlott. A főváros, Róma kis létszámú jogász köre aligha tudott determináló befolyást gyakorolni az okirati gyakorlatra. Sokkal inkább fordított a helyzet: a jogászok *responsum*aikban, a konkrét vitás ügyek eldöntésénél a szerződési mintákból, az okiratokból indultak ki. Az állásfoglalások azonban, amelyeket kifinomult jogász nyelvezetükkel megfogalmaztak és írásba foglaltak, annyira absztraktak, hogy a kiindulópontul szolgáló konkrét megállapodást sokszor nehéz mögötte felismerni.

A fenti rövid áttekintés is mutatja, hogy a római jogi szövegeket nem kezelhetjük úgy, mint egy modern törvénykönyv paragrafusait. A római jogtudomány bizonyosan komoly befolyást gyakorolt a római jogéletre, de nem azonosítható azzal. A jogrendszer működésére sok egyéb tényező is hatással volt – elég ha pusztán arra utalunk, hogy a római per agonisztikus jellegű,¹³ a *iudex* jogilag képzetlen, laikus elem és a jogász szakvélemények nem racionális megfontolás, hanem tekintélyelv alapján kerültek alkalmazásra.¹⁴

Ehhez járul az a felismerés, hogy a modern törvénykönyvek sem adnak kielégítő képet az adott ország jogéletéről, jogrendszerének működéséről. Egy amerikai jogtörténész jegyezte meg szellemesen, hogy „... the Code Napoleon teaches us as much of the living law of France as we learn about Egypt from Aida.”¹⁵ Kétségtelen, hogy a jogtudós számára egyszerűbb a Code Napoleont felütni, mint empirikus kutatásokat végezni. A jogtudomány mindenkor is hajlott arra, hogy (kényelmesen) ignorálja az empirikus valóságot. Ez a tendencia fokozottan jelentkezett a XIX. században a római jog kutatása terén is. Mitteis például pontosan tudta, hogy a római magánjogi rendszer íratlan jog volt, mégis úgy vélte, hogy a Pandekták jelentették „die ausschließliche geltenden römischen Gesetze.”¹⁶ A jogtudósi kommentárok és a római jog szerinte is azonos fogalmat képeznek. Ez a nézőpont korának tudományos irányvonalában gyökerezik: a

¹² W. KUNKEL: *Fides als schöpferisches Element im römischen Schuldrecht*. in: Fsch. Koschaker. 1939. pp. 1–15.

¹³ D. NÖRR: *Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit*. München, 1966. p. 71.

¹⁴ L.M. FRIEDMAN: *The Legal System*. 1975. p. 32–39.

¹⁵ L.M. FRIEDMAN: *Law and Society. An Introduction*. 1977. p. 47.

¹⁶ L. MITTEIS: *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*. Leipzig, 1981. p. 2.

legnevesebb német jogászok éppen azon dolgoztak ebben az időben, hogy a Digesztából kifejlesszék a modern ipari állam magánjogi törvénykönyvét, a BGB-t.

A pandektisztika absztrakt felfogása azt eredményezte, hogy a római jog elszigetelődött az ókortudományoktól. Ennek káros hatásaira a közelmúltban több kutató is felhívta a figyelmet.¹⁷ A gazdaságtörténeti kutatások kimutatták, hogy a Földközi-tenger medencéje az ókor folyamán mindig gazdasági egységet képezett; különösen igaz ez az Imperium Romanumra. A proszopográfiai munkákból látjuk, hogy sokszor az egyes népcsoportok is erős mobilitást mutatnak.¹⁸ Az epigráfiai források tanúsítják, hogy a görög és a latin nyelvű elem a Birodalom legkülönbözőbb részein bukkanhat fel. Az üzletemberek, a gazdasági élet szereplői már az ókorban sem ismertek földrajzi vagy politikai határokat. Az okirati anyag alapján a jogélet a fent vázolt sokszínű képet mutatja: a szerződés nyelvét (demotikus, görög, latin vagy egyéb), az alkalmazott szerződési formula kiválasztását, a felelősségre és a veszélyviselésre vonatkozó mellékegyezményeket a szerződő partner személye, az üzletkötés helye vagy a felek nyelvismerete alapján döntötték el.

A XIX. század még a modern magánjogi nemzeti kodifikációk számára keresett nyersanyagot a római jogban, ezért a rendszeralkotásra, feszes dogmatika megteremtésére koncentrált, ami sokszor anakronisztikus interpretációkhoz vezetett. Korunk számára ez a kutatási módszer – és ez a kérdésfeltevés – elavult, hisz a nemzeti jogok zsákutcájából éppen kifelé tapogatózva az európai magánjog kontúrait igyekszünk megrajzolni. A közismert mondás, hogy a múlt (a történelem) ismerete nélkül semmilyen jövőkép sem képzelhető el, a jog művelőire is igaz. A Római Birodalom jogegységesítő törekvései és partikularizmusa – kellő absztrakció után – történetileg távoli, mégis tanulságos modellként szolgálhatnak az új európai magánjog formálásához, csiszolásához is.

3. Humanizmus és reneszánsz Európában

A „humanizmus, humanista” szavak gyakran bukkannak fel politikai beszédek, zornalisztikai termékek vagy programírások soraiban, amint azt már Kristeller is felrója.¹⁹ A „humanista” szó elcsépelet attribútummá vált, mert univerzális töltelékszóként, banalitásként használják. Bárki, aki az „általános emberi értékekre” vagy az „emberiség javát” szolgáló intézkedésekre hivatkozik, a humanista jelzőre apellál. A humanizmus eszméje és a humanista ember (mint jelenség) azonban történetileg egy szűken körülhatárolt korszakhoz és politikai-kulturális irányzathoz kötődik.

A humanizmus mint szellemi áramlat az itáliai reneszánsz terméke, de „diffúzió” útján gyorsan elterjedt a francia, a német, az angol és más európai kulturális-tudományos körökben is. A humanizmus kialakulásának politikai és társadalmi háttere a

¹⁷ A. BÜRGE: SZ 115 (1998) p. 155.

¹⁸ G. WESENBERG: *Neuere deutsche Privatrechtsgeschichte*. 3. Aufl. 1976. p. 46.

¹⁹ P.O. KRISTELLER: *Humanismus und Renaissance* 1. (Humanistische Bibliothek, Abhandlungen 21). München, 1974. p. 177.

városállamok felemelkedése Itáliában. E politikai uralmi rendszer és a feltörekvő új társadalmi réteg világnézete és életformája volt a humanizmus.²⁰

A *humanista* megjelölés talán először a XIV. században jelentkezett a humán tudományok művelőinek és oktatóinak megnevezésére. A humanista tanokat már ebben az időben is a *studia humanitatis*, *studia humaniora*, *humanitas* jelzőkkel illették. Sőt, a fogalom gyökerei az ókorig nyúlnak vissza: már Aulus Gellius²¹ is használja a fogalmat, amikor *Noctes Atticae* című művében a humán tudományokat, a *humaniora studiumát* „sokoldalú, az emberrel foglalkozó művelődési tudománynak” nevezi.²²

A humanizmust először a felvilágosodás irodalma nevezte kifejezetten önálló „korszaknak.” Voltaire és Montesquieu használták először az itáliai reneszánsz vezető ideológijára, a műveltség átfogó koncepciójára a humanizmus megjelölést.²³ Az eszmei áramlat fő jellemzője, hogy kiszorította a keresztény vallásos létezészempontot és új világképet alakított ki.

A felvilágosodás nagy gondolkodói a középkortól elszakadást, az új, emberközpontú világkép felemelkedését ünneplik a humanizmus eszméjében. De Burckhardt ismeri fel először, a XIX. században, hogy a humanizmus nem csak az antik irodalom felfedezése, hanem az „antike Weltsicht,” az ókori világnézet újraélesztése is egyben.²⁴ A humanizmus kezdetben valójában ezen új oktatási-művelődési koncepció formájában hódított.²⁵ A tudományok újjáéledése a XIV. századtól megteremtette az igényt egy új, a középkori vallásos létezészemponttól és műveltségtől eltérő oktatási program,²⁶ egy új műveltségi felfogás kidolgozására. Központi szerepet játszott az ókor újrafelfedezése, visszatérés a klasszikus Róma elegáns latin szerzőihez.

4. *Lingua nobilissima*

A humanizmus a „szó és a nyelv tudománya.” A humanisták vallják, hogy a nyelv a szellem egyetlen lehetséges kifejezési formája. A nyelv minden: a nyelv az ember lényege, a nyelv által vagyunk képesek a környező világunkat felfogni, leírni, értékelni és formálni, változtatni. Az emberi minőség sokszorosán is a nyelv függvénye; a műveltség csak a nyelven keresztül érhető el. A nyelv vezet az erkölcs, a tudás, a tudomány és a vallás felé is. Aki nem ura a nyelvnek, aki nem tudja tökéletesen kifejezni magát, annak nem lehetnek logikus gondolatai, és az nem értheti meg Istent sem.²⁷

A humanisták szemében egyetlen tökéletes nyelv létezett, a *nobilissima lingua*, a legnemesebb nyelv, a klasszikus latin. A latin nyelv tökéletes elsajátítása minden művé-

²⁰ FR. I. NIETHAMMER: *Philanthropinismus – Humanismus. Texte zur Schulreform.* szerk. W. Hillebrecht, Weinheim - Berlin - Basel, 1968. p. 94.

²¹ Aulus Gellius Kr.u. 130–170. élt.

²² Gell. NA 4, 2, 3.

²³ H. RUMPLER: *Europa und die Tradition des Humanismus. Von der Würde des Menschen in einer unvollkommenen Welt.* in: *Europa im Zeichen von Wissenschaft und Humanismus*, szerk. E. Brix - H. Schmidger. Wien - Köln, 2004. p. 2.

²⁴ RUMPLER: *Europa*. p. 26.

²⁵ F. WIEACKER: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit.* 2. Aufl. Göttingen, 1967. p. 93.

²⁶ NIETHAMMER: *Philanthropinismus.* pp. 261–269.

²⁷ U. MUHLACK: *Der Humanismus als kulturhistorische Epoche.* (Gerda Henkel Vorlesung). Münster, 2004. p. 17.

szet, műveltség és tudomány kiindulópontja. A humanisták tulajdonképpen esztéták voltak: költők, írók, literátorok, akik a „szépet” keresték a szavakban, a nyelvben is.²⁸ A szép beszéd, a mondatok hatásos felépítése, a választékos kifejezések használata elsősorban esztétikai élvezetet jelentették számukra. Azt vallották, hogy szép és elegáns nyelvi köntös nélkül nem képzelhető el jó tartalom. A latin nyelv „felfedezése”, a középkori barbár latintól való megszabadítása, a latin források kritikai értelmezése, az eredeti szövegrétegek feltárása a humanisták egyik legfontosabb célkitűzése.²⁹

A humanisták vallották, hogy a műveltség csak a nyelven keresztül érhető el. Minden tudomány alapja tehát a *philologia*. A latin forrásszövegek autentikus kiadásai, a forrástanulmányok az egyik legjellemzőbb humanista műfajt képviselik. Ehhez kapcsolódik az a tudományos áramlat, amely célul tűzte ki átfogó, rendszerező szótárak, értelmező szótárak, szakszótárak kiadását.³⁰

A humanizmus új oktatási-művelődési koncepciót dolgozott ki, amelyben a humán tárgyak fontos propedeutikai szerepet játszottak.³¹ A felsőfokú képzésben először a *studia humaniora (humanitas)* tárgyait oktatták: Grammatika, Rhetorica, Poetica, Historia és Ethica. E tárgyak adták minden szakképzés alapvető műveltségi magját, a képzett, kiművelt ember lényegét. A *humaniora* abszolválása után lehetett a három szaktudomány (teológia, jog, orvostudomány) valamelyikét választani, professzionális szakképesítést szerezni. A humanista tárgyak azonban nem alárendelt, bevezető tárgyak voltak ebben a „tanrendben”. Inkább fordítva igaz ez, a felsőbb tudományok voltak a *humanitas* függvényei. Az alapozó jellegű humanista oktatási modell elterjedése után a szellemi áramlat betört a „szaktudományok” oktatásába is, azok képzési modelljét is átfogta.

5. A humanista kozmosz, a tudomány és a művészet egysége

Monsignore Giovanni Battista Agucchi a késő-humanizmus egyik jeles képviselője.³² A festészet és a költészet csodálója, literátor, kora művészei között „art theorist”-ként számon tartott tudós, az asztronómia és Galileo Galilei lelkes híve. 1611-ben „Del Mezzo. Discorso Accademico” címen tanulmányt írt, amely az arisztotelészi és a neoplatonista szemléletet ötvözi. A munka Dante soraival kezdődik: „Nel mezzo dal cammin di nostra vita,” majd a görög és latin szerzők műveit tallózva arra a megállapításra jut, hogy a jóság és a szépség a „mezzanità” alapelvét testesíti meg.³³ Az építészeti arányok, a várostervezés, maga a teremtés is a „közép elvét” követi, melynek mottója: MEDII CUPPEDINE VICTAE. Még Galilei korszakalkotó felfedezését, a Jupiter négy új bolygóját is érvként használja fel Agucchi, hogy tézisént meggyőzőbbé tegye. Szerinte a világ alkotóelemeit is a „közép vágya” vezérli, a kozmosz egyensúlya is ezen alapul. A Teremtő is ezt az etikai-szellemi vezérelvet követte a bolygók elrendezésében.

²⁸ MUHLACK: *Humanismus*. p. 15.

²⁹ NIETHAMMER: *Philanthropismus*. p. 269.

³⁰ MUHLACK: *Humanismus*. p. 16.

³¹ MUHLACK: *Humanismus*. p. 17.

³² Bolognában született 1570-ben, 1607-től Rómában élt, Aldobrandini bíboros „maggiordomo”-ja volt (1615–1621), majd Amasia püspöke és pápai nuntius Velencében, I. E. PANOFSKY: *Galileo as a Critic of Arts*. Hague, 1954. p. 38.

³³ A mű kézírata Firenzében, A Bibliotheca Nazionale-ban található, idézi PANOFSKY: *Galileo*. pp. 38–41.

A humanizmus jeles képviselői tipikusan több művészeti- vagy tudományágban is jeleskedtek, így természetes jelenség volt, hogy az ókori szerzők bölcsessége, etikai felfogása nem csak az írók-költők műveiben, hanem az építészek, matematikusok, asztronómusok munkáiban is tükröződik. Kiváló példa erre Galileo Galilei személye, aki kezdetben egyáltalán nem természettudósi pályára készült. Apja neves zenész és zene-tudós volt, így Galilei is a zene bűvöletében nőtt fel. Komoly irodalmi műveltségre is szert tett, maga is verseket írt, évekig foglalkozott kedvenc szerzőjével, Aristóval. Összehasonlítható tanulmányt írt Aristo, Orlando Furioso és Tasso, Gerusalemme Liberata című művéről.³⁴ Sőt, a festészettel is kóckelt; életrajzírói szerint ifjú korában több időt szentelt a festészetnek mint a matematikának.

Az is tény, hogy Galilei egész életében ápolta barátságát a neves firenzei festővel, Lodovico Cigolival (1559–1613). Kettejük szellemi kapcsolata és rendszeres levélváltása szép példa arra, hogyan hatottak egymásra a humanizmus látszólag oly különböző területei, mint az asztronómia és a festészet. Galilei mindig részletesen beszámolt barátjának kutatásairól és felfedezéseiről; de Cigoli is szenvedélyesen érdeklődött az új tudományos eredmények iránt. Köztudott, hogy Galilei kiváló minőségű távcsövét a Hold felszínét vizsgálta és szenzációs eredményekre jutott. Lenyűgöző, hogy Lodovico Cigoli egyik híres festményén, amely Szűz Mária mennybemenetelét ábrázolja,³⁵ a Szűz lába alatt, a kép alján a Hold felszínét Galilei legújabb asztronómiai megállapításait felhasználva, azokat hűen tükrözve ábrázolta a festő.

A humanizmus átfogó jelentőségét, az élet minden szegmensét átítató világnézeti jellegét jól mutatja az államelmélet és az építészet kapcsolata is az Itáliai reneszánsz korában. Machiavelli műve³⁶ nem pusztán az államelméletben volt új korszak nyitánya, hanem közvetlenül hatott korának építészeti felfogására is. Kimutatható, hogy Cosimo Medici firenzei palotái, városrendészeti tervei a machiavellista uralkodás jegyében fogantak. Cosimo Medici nem csak az állam alapelveit tanulmányozta, hanem szenvedélyesen elmélyült az építészeti tanokban is. A Città, a város új víziója lebegett szeme előtt, amikor nagy művészek sorát (elég itt Michelangelo Buonarotti nevét említeni) alkalmazta Firenze erőt, hatalmat, szilárdságot és uralkodói akaratot sugárzó központjának felépítésére és díszítésére.

Palladio, a zseniális reneszánsz építész is hangsúlyozta elméleti írásaiban, hogy az épület mindig a megrendelőhöz, az emberhez, annak jelleméhez, szükségleteihez igazodik.³⁷ Az Itáliai reneszánszot Burckhardt a képzett és dilettáns uralkodó-építetők korszakának nevezte, mert az építészet mindennek előtt a korszellemet, a hírnevet jelentette meg.³⁸ A reneszánsz díszes palotái, domborművei és szobrai a jelennek és az utókornak egyaránt szóltak.

A reneszánsz építészet azonban nem pusztán a humanista szellemi áramlatokból táplálkozott. Az elméleti munkák sokat idézik Vitruviust, az ókori Róma híres építészt. Az építészek lelkesen tanulmányozták az ókori romokat, a régészeti leleteket is.³⁹ Egyedül Antonio Averulino (Filarete) nevére és elméleti építészeti írásaira utalnék itt, ame-

³⁴ PANOFSKY: *Galileo*. p. 5.

³⁵ Assunta, freskó a Santa Maria del Popolo székesegyházban, Rómában.

³⁶ NICCOLO MACHIAVELLI: *A fejedelem*. ford. Lutter Éva. Budapest, 2006.

³⁷ J. BURCKHARDT: *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Stuttgart, 1860. Frankfurt a.M., 1989. p. 16.

³⁸ BURCKHARDT: *Kultur*. p. 1–2.

³⁹ BURCKHARDT: *Kultur*. pp. 35.

lyek 1460–1464 között születtek⁴⁰ és a gótikus stílust csepülve a reneszánsz kort dicsőítik. Számunkra fontos adalék, hogy a mű egyik példánya Matthias Corvinusnak készült; ez a kézirat ma Velencében található, a Szent Márk-könyvtárban.

6. A humanista tudós

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a humanizmus pusztán az iskolai és az egyetemi oktatásban töltött be jelentős szerepet. Éppen ellenkezőleg, számos humanista tudóst ismerünk, akik egész életpályájuk során az egyetemen kívül tevékenykedtek. Mondhatjuk, hogy a humanista tipikusan inkább költő, író, politikus – képzett és kiművelt államférfi vagy szakember. A világnézet, a műveltség, a tudományos igény és széles tárgyi tudás az, ami a humanista tartását, lényegét jelenti.

A humanista hírnévre és teljes értékű életre, az élet élvezetére törekszik. Ezek olyan tulajdonságok, amelyek a középkori vallásos tudományban még elvetendőek voltak. A humanista már nem bibliai példaképeket, hanem az ókori szerzők erkölcsi és szellemi értékeit követi és bizonyos értelemben pogány kultúrát képvisel. Cicero és Vergilius becsülték a hírnevet – tehát a hírnév utáni vágy pozitív emberi tulajdonság. Ovidius és Epikurosz az életörömeget hirdették – tehát ezek is a természetes emberi vágyak közé tartoznak.

A humanista tudósok sokszor országhatárok nélkül, Európa híres városaiban vándorolva éltek; a „szabadúszó” életmód legjelesebb képviselője Rotterdami Erasmus. Mások állami funkciókat vállaltak, uralkodók megbecsült barátai és tanácsadói voltak. III. Henrik büszke volt rá, hogy Barnabás Brissonius az udvarához tartozik, és kész bírói vagy igazgatási-politikai funkciók betöltésére. A király dicsekedett vele, hogy nincs még egy uralkodó Európában, akinek ilyen művelt, tudós híve lenne.⁴¹ Brissonius személye és életpályája tipikus példa arra, hogy a humanista tudós „áttöri” a feudális rendi korlátokat. A szellem, a műveltség, a tudomány bizonyos demokráciát teremt, a humanista elsősorban a nemzetek feletti „*res publica litteraria*” polgára.⁴²

A humanista tudósok tudatosan elhatárolják magukat a középkortól. Maga a terminus *technicus*, a középkor („Mittelalter”) is ennek az elhatárolódásnak a terméke: az a korszak, amely a klasszikus Róma humanizmusa és a reneszánsz humanizmusa közé ékelődött be.⁴³ A középkorban a tudományok lehanyaglottak, a latin nyelv primitívvé vált, az ókori szerzők szövegeit meghamisították. A középkor barbár és tudománytalan, műveletlen periódus volt a humanisták szemében. A skolasztika retrográd, formalista érvelése nélkülözötte az objektív tudományos tartalmat és a szigorúan logikus érvelést. A középkori tudomány pusztán vallásos célok kiszolgálója, történelmi szemlélet, történelmi távlat nélkül.

A humanizmus mindennek az ellenkezőjére törekszik: műveltség, szaktudás, szakmai érvek, kristálytisztá logika. A tudománynak önálló belső értékekkel és törvényekkel kell bírnia, nem lehet egy külső eszme, ideológia kiszolgálója. A humanista tudomány célja az ókor teljes írásos hagyatékának áttekintése és művelése. A kutatások először az

⁴⁰ Egy szép példányt őriznek Firenzében, a Bibliotheca Magliabecchiana-ban (Cod. 130, Classe XVII), BURCKHARDT: *Kultur*. 44.

⁴¹ V.ő. A.S. SANCHEZ-GIL: *El jurista Barnabé Brisson*. 1995. pp. 32.

⁴² MUHLACK: *Humanismus*. 17.

⁴³ NIETHAMMER: *Philanthropismus*. p. 16.

ókori Róma nagyjaira összpontosítják a figyelmet. Különösen népszerű volt Cicero, akinek retorikai művészetét, elegáns nyelvezetét lelkesen tanulmányozták és utánózták.⁴⁴

Petrarca életrajzában visszaemlékezik, hogy Cicero nyelvezete már kisgyermek korában is elbűvölte. Mindig csak latin szövegeket akart hallgatni, holott a nyelvet még nem is értette, de a latin szép csengése mellett minden más nyelv hangzása durvának, érdesnek, barbárnak tűnt fülének.⁴⁵ Cicero már Rómában is az elegáns stílus megtestesítőjének számított. Plutarkhosz (49,5) említi az anekdotát, hogy Augustus egyszer az unokáját titkos olvasmányon kapta rajta. A fiú előbb elrejtette a könyvet, majd vonakodva átadta – Cicero egyik művét. A *princeps* beleolvasott és az írás annyira lenyűgözte, hogy alig tudta letenni, végül dicsérő szavakkal adta vissza unokájának.

Petrarca azt is elmeséli, hogy apja kezdetben pártolta Cicero iránti rajongását. Később azonban attól tartottak a szülők, hogy az antik szerzők elvonják a fiú figyelmét a szerintük hasznosabb jogi tanulmányoktól. A családi vitának az lett a vége, hogy az apa egy heves összetűzés után az összes ókori írást tűzbe dobta, és pusztán két könyv megtartását engedélyezte fiának: Vergiliust pihenésül és Cicero Rhetorica-ját a szónoklatlan tanulmányozására.⁴⁶

A római szerzők mellett a görög irodalom is népszerűvé vált a humanista tudósok körében. De a humanista tudós nemcsak a szépirodalmat tanulmányozta, hanem a feliratos emlékeket, a műalkotásokat és a régészeti leleteket is. A reneszánsz festők és szobrászok is ókori témákat dolgoztak fel, a humanista eszmék szellemében (elegendő itt néhány művészt említeni, pl. Leonardo da Vinci, Raffaello Santi, Botticelli, Albrecht Dürer, Michelangelo Buonarrotti, Andrea del Castagno).

A királyok szinte „kapkodtak” a humanista tudósok után: Rotterdami Erasmus, Petrarca vagy Enea Silvio Piccolomini minden európai udvarnál ünnepelt vendég volt. Barnabás Brissonius diplomáciai küldöttségben utazott Londonba, hogy királynak megnyerje angliai Erzsébet kezét.

Antonio Loschi, aki először írt kommentárt a Cicero-beszédekhez, szintén összekötötte a tudósi és politikai pályát: először Milánóban, az udvarnál tevékenykedett majd a pápa titkára lett.⁴⁷ Cicero-tanulmánya nem pusztán tudományos érdeklődés terméke: a beszédek mélyreható elemzését praktikus céllal, kora politikai beszédstílusának javítására és saját retorikai művészetének csiszolására végezte.⁴⁸

A humanista tudomány jellemző törekvése az ókori szerzők munkásságának minél teljesebb megismerése. Petrarca büszkén vallja: *Studiorum nostrorum non inanem vulgi gloriam ventose contentionis argutiis partam, sed veritatis effectum ac virtutis, honestiorem terminum statuamus.* (Inst. 8,19).⁴⁹ Maga Petrarca is kutatott akkor még ismeretlen Cicero művek után, és ebben követője volt Coluccio Salutati, Niccolò Niccoli, Giovanni Francesco Poggio Bracciolini is. Antonio Loschi (1365–1441) az első, aki Cicero beszédeit részletes kommentárral látta el. A Cicero-tudósok hosszú sorát lehetne itt felsorolni (pl. Flavio Biondo, Giulio Pomponio Leto).

⁴⁴ C.J. CLASSEN: *Antike Rhetorik im Zeitalter des Humanismus.* München - Leipzig, 2003. p. 7.

⁴⁵ MUHLACK: *Humanismus.* p. 15.

⁴⁶ FRANCISCI PETRARCHAE FLORENTINI: *Opera quae exstant omnia I–IV.* Basel, 1581. Epistolae de rebus senilibus XV 1: II 946–949.

⁴⁷ CLASSEN: *Rhetorik.* p. 8.

⁴⁸ CLASSEN: *Rhetorik.* pp. 7. Coluccio Salutati Firenzében töltött be hasonló közigazgatási funkcióit.

⁴⁹ Opere di Francesco Petrarca: V. ROSSI – U. BOSCO: *Le Familiari I–IV.* Firenze, 1933–1942.

Témánk szempontjából fontosabb a humanista jogászok korai, kevésbé ismert képviselőinek megemlítése, akik a filológus és a jogász szemével fordultak a jusztiniánuszi kodifikáció felé. Andrea Alciato (1492–1550) új alapelveket dolgozott ki a római jogászok írásai alapján. Módszerére jellemző, hogy a jogtudósi döntéseket nem rendszerezni akarta – nem belső logikát, zárt rendszert keres a jogászai vélemények mögött. Sokkal inkább arra törekedett, hogy a jogi szövegeket más forrásokból (nem jogászai irodalom, feliratok) kiegészítse, és ezáltal új értelmet keressen bennük.⁵⁰ Fontos számunkra a tény, hogy Alciato francia egyetemeken is oktatott – tehát felfogása és forráskezelési technikája francia földön is elterjedt.

A „közép vágya,” az ellentétek egyensúlya uralta a humanista művészetet és tudományt, amint azt fent, Arisztotelészre utalva, már említettem.⁵¹ Ez az etikai alapelv annyira átítatta a humanista gondolkodást, hogy a tudományos vagy politikai vitákat is az ellentétes vélemények dinamikus ütköztetése és a „közép” elérése révén próbálták lefolytatni. Maga a vitairat már az ókorban is közkedvelt műfaj volt. A görögöknél *synkrisis* a neve, a latinban az *altercatio*, *concertatio*, *dialogus* vagy *conflictus* megjelöléssel illették.⁵² A műfaj lényege a különböző nézőpontok és érvek versengése. Ebben a vitában egyik fél sem szükségszerűen a „jó” vagy a „rossz” képviselője. Azonos érték-színvonalat, rokon értékeket képviselő, egyenrangú vélemények ütköztetése folyik, amelynek célja az ellentétek feloldása vagy ésszerű kompromisszum elérése.⁵³ Tipikus ókori toposz a festészet és a szobrászat versengése, kifejező módjának összevetése, amely a humanizmus korában is közkedvelt téma volt. Egyetlen példára utalnék itt, Galileo Galilei és a festő, Lodovico Cigoli fennmaradt levélváltására.⁵⁴

Sokat vitatott kérdés, hogy a humanizmus eszméje a vallásos világnézet „mellett” vagy „helyett” alkotott-e új világot, a tudomány és a művészet világát.⁵⁵ Rumpel úgy foglalt állást, hogy még Giordano Bruno, Paolo Sarpi, Tommaso Campanella és Galileo Galilei esetében sem állíthatjuk bizonyosan, hogy ezt a határt valóban átlépték volna (tehát nem helyettesítették világképükben a vallást a tudománnyal). A legmesszebb Leonardo da Vinci merészkedett: Giorgio Vasari arról tudósít, hogy Leonardo szakított a vallással⁵⁶ – bár ez már a következő generáció véleménye, akik már értékelik a humanizmust.⁵⁷ Érdekes adat, hogy a természettudomány szinte alig játszott jelentős szerepet a humanistáknál, nem volt forradalmi jelentősége.⁵⁸ Ennek oka talán abban keresendő, hogy az ember áll a humanizmus középpontjában: az ember a Kozmoszban.

Végül érdemes röviden utalni a humanizmus vezető személyiségeire, ideológusaira és főbb műveikre: Pico della Mirandola (*Oratio de dignitate hominis*, 1496); Francesco

⁵⁰ CLASSEN: *Rhetorik* p. 13.

⁵¹ Arisztotelész mellett Platon örvendett még óriási népszerűségnek az ókori filozófusok közül. F. WIEACKER: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. Göttingen, 1967. p. 91 egyenesen „Platon reneszánszáról” beszél.

⁵² A műfaj középkori továbbéléséhez lásd H. WALTHER: *Das Streitgedicht in der Literatur des Mittelalters*. München, 1920.

⁵³ Az ókori előzményekhez l. PANOFSKY: *Galileo*. p. 1.

⁵⁴ E. PANOFSKY: *Der Philosoph auf dem Scheidewege*. (Ein Beispiel für die Ambivalenz ikonographischer Kennzeichen). in: E. Panofskys deutschsprachige Aufsätze II. Berlin, 1998. pp. 32–37.

⁵⁵ RUMPEL: *Europa*. p. 28.

⁵⁶ J. TRAEGER: *Renaissance und Religion. Die Kunst des Glaubens im Zeitalter Raffaels*. München, 1997. p. 401.

⁵⁷ RUMPEL: *Europa*. p. 28.

⁵⁸ RUMPEL: *Europa*. p. 29.

Petrarca (De sui ipsius et multorum ignorantia); Niccolò Machiavelli (Il principe, 1513–1532). A humanisták szerint az ember képes arra, hogy a „jót akarja”; ezért az is szabad elhatározásától függ, hogy a „rosszat válassza.” Ez is mutatja, hogy a humanistáknál az emberi szabadság a legfőbb erény.⁵⁹

7. Humanizmus és jogtudomány

A humanizmus eszmei áramlata a jogi gondolkodásban is új irányzatok megjelenéséhez vezetett. Közismert, hogy a középkorban, a XI. századtól a glosszátorok és a kommentátorok Észak-Itáliában egy erősen skolasztikus, de dinamikusan fejlődő és az európai jogfejlődést determináló jogtudományt fejlesztettek ki, amely a teológia és a filozófia mellett az egyetemi képzés alapjává vált. E jogtudomány elsődleges forrása a jusztiniánuszi kodifikáció volt, amelynek autentikus voltát még mindig Jusztiniánusz császár tekintélye alapozta meg. A glosszátorok és a kommentátorok a középkorra jellemző vallásos tisztelettel, a tekintélyelv alapján viszonyultak a VI. századi szövegekhez, igyekeztek azokat ellentmondásoktól mentes, komplex rendszerként értelmezni.

A humanizmus ezzel szemben kritikusan szemlélte Jusztiniánusz működését. Nem a posztklasszikus császári jog, hanem a „valódi” ókori szerzők álltak a humanista tudós érdeklődésének középpontjában. Ezért a művelt írók, költők, művészek éles kritikával illették a jogot és a jogászokat, gúnyolták a „primitív” jogtudományt.⁶⁰ Példaként idézhetnénk megint Petrarcat, aki apja kívánságára ugyan hosszú évekig jogot tanult (Avignonban majd Bolognában), de sohasem szerzett jogi diplomát, és egész életében gyűlölettel és gúnnyal nyilatkozott a jogról és a jogászokról. Ez az a tipikus eszmei-ideológiai háttér, amely a humanista tudósokat sokáig távol tartotta a jogtudománytól Itáliában.

A humanizmus eszmevilága elsősorban a Francia Királyság területén gyakorolt pozitív, ösztönző befolyást a jogtudomány fejlődésére. A római jog azonban egészen más szerepet töltött be a francia jogfejlődésben és egyetemi oktatásban, mint Itáliában. Közismert, hogy a Francia Királyság jogfejlődése két ellentétes vonulatból indult ki a középkorban. A déli tartományok az írott jog területének számítottak („pays du droit écrit”), ahol a *Leges Romanae Barbarorum* formájában tovább élő, erősen vulgarizált római jog volt sokáig a jogélet alapja. Ezzel szemben az északi országokban a „pays du droit coutumier,” a szokásjog uralma alatti tartományok voltak. Érdekes módon azonban éppen a kezdetben kevésbé fejlett északi tartományokban diagnosztizálható erősebb hajlam a jusztiniánuszi kodifikáció szellemi befogadására, itt indult meg egy lassú, beszivárgáson alapuló recepciós folyamat.⁶¹ Ebből ugyan sohasem lett egy *in complexu*, teljes mértékű recepció, de a jogászok igyekeztek a helyi szokásjogból és a jusztiniánuszi jogból egy individuális „droit commun francais”-t alkotni. A déli országokban viszont uralkodóvá vált a felfogás, hogy a római jog az írott jog területén is csak a szokás erejénél fogva érvényes. E felfogás történeti alapja, hogy a glosszátorok

⁵⁹ PICO DELLA MIRANDOLA: *Über die Würde des Menschen*. dt. v. Herbert Werner Rüssel. Leipzig, 1940. p. 49.

⁶⁰ POKOL B.: *Középkori és újkori jogtudomány*. Budapest - Pécs, 2008. p. 117.

⁶¹ WESENBERG: *Privatrechtsgeschichte*. p. 58.

előtt a *Breviarium Alaricianum* volt a római jogi ismeretek forrása, amely azonban nem minden tartományban volt érvényben.⁶²

A római jog a humanizmus kora előtt kevés népszerűségnek örvendhetett a Francia Királyság területén. A negatív értékítélet oka azonban nem az egyetemek tudományos vagy a jogászok elméleti ellenvetéseiben keresendő. Elsősorban politikai okok vezettek a komoly ellenálláshoz, amely 1219-ben ahhoz vezetett, hogy III. Honorius pápa (a francia királyok közbenjárására) pápai bullával (*'Super specula'*) betiltotta a római jog oktatását a Párizsi Egyetemen.⁶³ A politikai ellenszenv abból eredt, hogy a Német-Római Császárság (a franciák első számú ellensége) közvetlenül Jusztiniánusztól vette le legitimációját. A jusztiniánuszi kodifikációt mint „császári jogot” is saját örökségének tekintette, amely a területén *ratione imperii* (mint császári jog) számított hatályos jognak. A francia jogászok természetesen elutasították a római jog ilyen recepcióját, már csak az államjogi és nemzeti tartalom miatt is. Hangoztatták, hogy francia földön a római jog inkább *imperio rationis* érvényesülhet: azaz akkor alkalmazandó, ha az ésszerű szokások ezt igazolják, a joghézag kitöltésére, a király által megtúrve.⁶⁴

A római jog recepciója Franciaországban is először az egyetemi katedráról áramlott szét. A jogtudomány romanizálását azonban sokáig hátráltatta a fent említett pápai tilalom, amely éppen Párizsban, az ország legjelentősebb egyetemén számúzta a római jogot az oktatásból. A római jog legnevesebb tudományos műhelye és a legszínvonalasabb római jogi oktatás ennek következtében Orleans jogi iskolájában fejlődött ki.

A XIII.–XV. században a francia jogászok elsősorban a szokásjogi normák összegyűjtésével és írásba foglalásával foglalkoztak. A jogkönyvek előállítói ismerték azonban a római jogot és a kánonjogot is, sőt néha mérlegelték a különböző jogrendszerek egymásra hatásának lehetőségét is. Jellemző példa erre a *Coutumes de Beauvaisis*, Philippe de Remy, Sire de Beaumanoir munkája: a szerző igyekszik a római jogi befolyást mérsékelni és joghézag esetén inkább a szomszédos tartomány szokásjogából ajánl normákat vagy új szabályokat talál ki, hogy valahogy elkerülje a *ius commune* alkalmazását.⁶⁵ A helyi szokásjogok írásba foglalását a francia állam egyébként tudatosan támogatta is, különösen a XV. századtól figyelhető meg ennek a mozgalomnak a felerősödése. Különösen nagy befolyással bírt a jogfejlődésre Párizs „coutume”-jének 1510-es publikálása, mert a párizsi parlament és a jogtudomány ezek után elsősorban ehhez a jogforráshoz igazodott.⁶⁶

A francia jogi iskola önálló fejlődési irányt talált, amit a *mos Gallicus* kifejezéssel jelöl a jogtörténet. Különösen Montpellier és Orleans egyetemén, a római jogi oktatás két központjában, alakultak ki jelentős tudományos műhelyek, amelyek koruk *mos Italicus*-át, az Észak-Itáliai városok színvonalát messze túlszárnyalták. A *mos Gallicus* a XVI. század francia humanista jogtudományát jelenti, amely kora tipikus francia műveltsége, azaz a filozófia és filológia eredményeit és módszereit a jogászai gondolkodásban is gyümölcsozteti. A XVI. század francia nyelvészei alkották meg azokat a *vulgata* szövegkiadásokat, amelyek az ókori szerzők műveit korunkig megőrizték.⁶⁷ A francia

⁶² KOSCHAKER: *Europa*. p. 222.

⁶³ KOSCHAKER: *Europa*. p. 76.

⁶⁴ KOSCHAKER: *Europa*. p. 222.

⁶⁵ WESENBERG: *Privatrechtsgeschichte*. p. 60.

⁶⁶ L. MITTEIS: *SZ Germ* 43 (1922) p. 419.

⁶⁷ Például Joseph Justus Scaliger (1540–1609), v.ö. WESENBERG: *Privatrechtsgeschichte*. p. 61.

iskolából kerültek ki azok a kiváló latinista jogászok, akik a római jog forrásait a klasszikus szövegekből akarták megismerni, elvetve Jusztiniánusz kodifikátorainak interpolációit. Tribonianust a klasszikus jogász írások meghamisítójaként ítélték el (*facinora Triboniani*). Persze figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a császár a VI. században nem antiquarista érdeklődésből, hanem kodifikátorként, törvényhozóként nyúlt Papinianus vagy Ulpianus több száz éves munkáihoz.⁶⁸ A glosszátorok és a kommentátorok latin tudása, filológiai és történelmi felkészültsége messze elmaradt a francia humanisták műveltsége mögött.

A XVI. század kiemelkedő tudósai nagyrészt Alciatus (1492–1550) és Budaeus (1467–1540) tanítványai voltak, akik elvetették Bartolus skolasztikus módszereit.⁶⁹ Bourges egyeteme válik a XVI. század második felében e szellemi mozgalom centrumává, ahol számos neves jogász oktatott és alkotott: Duaren (Duarenus), Baudouin (Balduinus) és Cujas (Cujacius), majd Hotman (Hotomanus) és Doneau (Donellus). Cujacius korának leghíresebb jogeset-elemzője és analitikusa, míg Donellus a legnagyobb rendszeralkotója volt. De ehhez az iskolához tartozott még a XVI. században Jacobus és Dionysius Gothofredus is; köztudott, hogy Gothofredus adta ki először *Corpus Iuris Civilis* cím alatt gyűjteményes kiadásban a jusztiniánuszi kodifikáció törvénykönyveit (1583).

A francia humanista iskola, hangsúlyozottan tudományos módszertanával és a jogi normákhoz való kritikus, felszabadult viszonyulásával a természetjogi irányzat és a korai természetjogi kodifikációk előfutára, ideológiai-szakmai megalapozója. Már Hotomanus kodifikációs gondolatokat dédelget az 1567-ben publikált „Antitribonianus” című munkájában: a római jog szerint csekély befolyást gyakorolt a francia jogra, tehát a nemzeti jogot kell előtérbe állítani.⁷⁰ Szerinte a római jog recepciója negatív hatással van a jogtudományra, csak növeli a tudományos viták és jogi problémák számát, ahelyett hogy kielégítő megoldásokat kínálna.

A francia jogtudomány kiemelkedő évszázada kiváló jogászok generációit termelte ki. A jogtudományt a tolerancia és a módszertani sokféleség jellemezte. A latinisták mellett a hazai szokásjog összegyűjtésén, rendszerezésén fáradozó műhelyek is virágoztak (pl. Peter Pithou). Az ókori források kutatását sem csupán Donellus magas szinten szisztematizáló, absztrakt tudományosságú módszerével művelték, hanem sokszor pusztán antiquarista érdeklődésből foglalkoztak az ókor jogi és nem jogi szerzőivel.⁷¹

A francia jogfejlődésben azonban nem csak az egyetemek és kiváló professzorai, hanem a parlamentek és a gyakorló jogászok (főleg bírák) is fontos szerepet játszottak. Ezen a téren elsősorban a párizsi parlament tevékenysége volt determináló. A párizsi parlament hatásköre a korabeli Franciaország területének kb. harmadára terjedt ki, de tekintélye az egész királyságban elismert volt. A párizsi parlament un. *curia regis*, legfelsőbb királyi törvényszék gyanánt működött, amelynek tagjait a király nevezte ki és tevékenységükért fizetést kaptak. A párizsi parlament a városi és tartományi bíróság fellebbviteli szerve volt, örködött a jogalkalmazás egysége és törvényessége fölött. A XIII. században még királyi tanácsként alakították meg, amelybe a király a feudális urakon és vazallusokon kívül már akkoriban szakképzett jogászokat is meghívott.⁷² A

⁶⁸ KOSCHAKER: *Europa*. p. 221.

⁶⁹ WIEACKER: *Privatrechtsgeschichte*. p. 90.

⁷⁰ P. VINOGRADOFF: *Roman Law in Medieval Europe*. 1961. p. 71.

⁷¹ WESENBERG: *Privatrechtsgeschichte*. p. 65.

⁷² M. GÖHRING: *Weg und Sieg der modernen Staatsidee in Frankreich*. 1947. p. 63.

parlament később egy fél-feudális szervvé vált, amelynek tagjait a király de facto nem bocsáthatta el, és politikai ill. államjogi szempontból kulcsfontosságú pozícióval bírt. A párizsi parlament sokszor oppozícióba is vonult a központosított királyi hatalommal szemben. A XVI. században viszont már túlnyomó részben szakképzett jogászok alkották a párizsi parlamentet, akik ragyogó humanista műveltséggel és alapos jogtudományi képzettséggel rendelkeztek. Ezek a gyakorlati jogászok dolgozták ki a francia magánjogi rendszert.

A parlament elvi élű döntéseket („arrêts reglement”) hozott, amelyek a jogfejlődés menetét a jövőre nézve megszabták. Ezen kívül a királyi rendeleteket a parlament regisztrálta („enregistrement”), ami a publikálás előfeltétele volt. Alkotmányjogilag ugyan vitatott volt, hogy a királyi rendeletek ezáltal csak „törvényjavaslattá” degradálódtak-e, azaz nem emelkedtek volna törvényerőre a regisztrálás nélkül.⁷³ A párizsi parlament mellett mintegy tizenkét tartományi parlament is működött hasonló funkciókkal felruházva. Az egyedülállóan magas színvonalú francia jogfejlődést nagyban elősegítette, hogy ilyen nagy tekintélyű, öntudatos és művelt bírói gárda tevékenykedett az igazságszolgáltatás legfelsőbb szintjén.⁷⁴

8. Brissonius élete és munkássága

A francia humanizmus egyik késői, kiemelkedő képviselője Barnabas Brissonius, akinek az életéről viszonylag kevés adat maradt ránk.⁷⁵ Bizonyos, hogy 1531-ben született és 1591-ben halt meg, tragikus körülmények között. Életének szűk hatvan éve alatt kiemelkedőt alkotott jogtudósként, államférfiként és politikusként is. Életének sok átlomása homályban marad az utókor előtt, ahogy azt Trekell, lelkes német kutatója is felrója.⁷⁶ Szülőhelye Fontenay-le-Comte, Poitou-ban, egy francia kisváros, amely Vendeé kerületében fekszik. Apja Francois Brisson, a nemesség tagja, hivatalára nézvéen „lieutenant particulier,” a helyi igazságszolgáltatási és igazgatási apparátus vezetője, akit a király nevezett ki.⁷⁷ Édesanyja Marie Fuchier. Egy fiúestvére volt, Pierre, aki apjuk példáját követte, hasonló pályát futott be és valóban utódja is lett a bírói-közigazgatási poszton.⁷⁸

Barnabe Brisson saját bevallása szerint is apjától örökölte a humanista eszmék iránti rajongást és a műveltség, a tudás tiszteletét.⁷⁹ A fiú már ifjú korában kitűnt rendkívüli tehetségével, gyors észjárásával és tudásvágyával. Hamar bebocsátást nyert a kisváros

⁷³ KOSCHAKER: *Europa*. p. 121.

⁷⁴ WESENBERG: *Privatrechtsgeschichte*. 67.

⁷⁵ Lexikális adatok találhatóak elsősorban a következő szerzőknél: E. HOLTHÖFER: s.v. in: M. STOLLEIS: *Juristen. Ein biographisches Lexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, 1995. pp. 102–104; R. D'AMAT: s.v. *Dictionnaire de biographie française VII*. Paris, 1956.; E. BARNAVI - R. DESCIMON: *La sainte ligue, le juge, et la potence. L'assassinat de President B.* 1985; R. ORESTANO: s.v. in: *Novissimo Digesto Italiano III*. 1964.; SANCHEZ-GIL, *El jurista*. pp. 32.

⁷⁶ A.D. TREKELL p. 10.

⁷⁷ F.C. CONRAD: p. 11.: *Patrem habuit Franciscum Brissonium, virum honestum et divitem, oppidi Fontenaiensis Proprietorem*.

⁷⁸ SANCHEZ-GIL: *El jurista*. P. 42.

⁷⁹ Epistola Dedicatoria ad Patrem suum, Franciscum Brissonium – Brissonius feljegyzése Párizsban, 1556-ban, a *Selectarum ex iure civili* című művének második könyvében.

művelt tudós köreibe, ahol apja is sokat forgolódott. A fiatal B. itt alapozta meg briliáns humanista műveltségét, amely később annyit használt neki szakmai és politikai előmenetelében. Ebbe a társaságba járt Andre Tiraqueau is, aki magas királyi hivatalnokként élt akkoriban B. szülővárosában.⁸⁰ Tiraqueau korának neves jogásza volt, akit igen művelt, képzett államférfiként ismertek és tiszteltek. Az életrajzi adatok arra utalnak, hogy Tiraqueau volt az, aki B. figyelmét a jogtudományok felé terelte. B. valószínűleg már szülővárosában megismerkedett a helyi feudális jog alapjaival, és belekóstolt a római jog tudományába is. Ezen kívül bizonyosan elmélyült a történelem, a filozófia, az irodalom, a nyelvészet (azaz az *omnes artes*) tanulmányozásában.⁸¹

Valószínűleg Tiraqueau ösztönözte arra, hogy már igen fiatalon hagyja el szülővárosát: Orleans-ba ment és jogi tanulmányokba kezdett. Orleans-tól azonban hamarosan elköszönt és Bourges egyetemére váltott, hogy végül Poitiers-ben fejezze be jogi tanulmányait. Egyetemi tanulmányainak tartalmáról vagy színvonaláról szinte semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre. Nem tudjuk bizonyosan, hogy mely professzorokat hallgatta, kik voltak a tanárai vagy tanulóársai. Az életrajzi adatok alapján valószínűnek látszik, hogy Orleans-ban már találkozhatott a fiatal Donellusszal (Hugues Doneau, 1507–1591), aki akkoriban kezdett el ott tanítani. Bourges-ban valószínűleg megismerte Duarenust (Francois Douaren, 1509–1559), aki korának híres jogtudósa volt.

A gyakorlati jogász pályáját mindenesetre Poitiers-ben kezdte el, itt dolgozott szerényen néhány évig ügyvédként. Valószínűleg fiatalkori mentora, Tiraqueau ösztönözte megint arra, hogy adja fel a vidéki ügyvéd nem túl ígéretes jövőt tartogató parxisát és költözzön Párizsba, a fővárosba, a királyi udvar közelébe. Párizsba költözése talán már 1553-ban, de legkésőbb 1556-ban bekövetkezett, tehát 22 vagy 25 éves korában.⁸² Ettől kezdve szakmai és politikai karrierje meredeken ívelt felfelé.

Már Poitiers-ban, majd később Párizsban is elmélyült humanista kutatásokat folytatott a római jog terén. Kiváló latin tudása, gyerekkorától kezdve ápolt humanista műveltsége lehetővé tette számára az ókori szerzők intenzív tanulmányozását. Kiemelkedő tehetségét és szorgalmát tanúsítja, hogy 30 éves korára már két olyan művet is megjelentetett, amelyek kora jogtudományában alapvető jelentőségűek voltak: *Selectarum ex iure civili* (1556) és *De verborum significatione* (1559).⁸³

A két kötet révén Brisson nagy hírnévre tett szert. Nem csak szűk szakmai körökben, a humanista tudósok és jogászok között aratott elismerést, hanem a főváros szellemi és politikai életének jeles képviselői előtt is komoly tekintélyt szerzett. Tudományos teljesítményén kívül sokoldalú műveltsége és ragyogó szónoki tehetsége miatt is ünnepezték. Sőt, a király, IX. Károly is felfigyelt személyére és kegyeibe fogadta. IX. Károly 1573-ban latba vetette befolyását, hogy Brissont nevezzék ki a párizsi parlament „avocate général” tisztjére. Utódja, III. Henrik, még nagyobb becsben tartotta Brisson-t. 1575-ben a pénzügyi tárcát bízta rá, majd 1580-ban a Koronatanács tagjává nevezte ki. Néhány év múlva, 1587-ben történt, hogy B. kísérte el Poitiers-ba a párizsi parlament Első Elnökét szolgálati útjára, egy rendkívüli bírósági ülésre (Grand Jour du Poitou). Valószínűleg ezen utazás alatt tett igen kedvező benyomást az Elnökre; mindenesetre 1588-ban már a párizsi parlament Hatodik Elnökének választották meg.

⁸⁰ A. Tiraqueau 1488–1558 között élt, v.ö. E. BREION: *Un jurisconsulte de la Renaissance: André Tiraqueau*. Paris, 1937.

⁸¹ SANCHEZ-GIL: *El jurista*. p. 45.

⁸² Egyik dedikációja tanúsítja, hogy 1556. júliusában már bizonyosan Párizsban lakott.

⁸³ Brissonius műveire lásd azonnal lent.

III. Henrik, a király is őszinte bizalmába fogadta és hangoztatta, hogy egyetlen másik európai uralkodó sem dicsekedhet azzal, hogy ilyen művelt férfi tartozna az udvarához. A király megbecsülését tükrözi, hogy számos állami ügybe is bevonta Brissont, sőt diplomáciai küldetéssel is megbízta. Így például 1580-ban a francia követ, Anjou hercegének a kíséretével Angliába utazott, hogy megkérjék Erzsébet királynő kezét III. Henrik számára.

A király szakmai nagyrabecsülését tükrözi továbbá, hogy Brissont bízta meg egy törvénykönyv kidolgozásával, amelynek célja a francia tartományi jogok (coutumes) egységesítése lett volna. Brisson gyorsan el is készült a munkával; 1587-ben lezárta a Code Henry munkálatait.

Amikor az 1580-as évek végén a vallásháború újra fellángolt Franciaországban, Brissont sorsa is veszélyes, majd tragikus fordulatot vett. A hugenották és a katolikus központi hatalom közti viszályban Brissont némileg elhidegült még a királytól is. A Katolikus Liga felkelését követően a király és udvartartása 1589. január 16-án elmenekült a fővárosból, majd a párizsi parlament székhelyét is rendelettel ideiglenesen Toursba helyezte át. Brissont ennek ellenére Párizsban maradt – de így cselekedett legtöbb kollégája is, köztük a bíróság Első Elnöke, Achille de Harlay. A királyi parancs ugyan Párizs elhagyását rendelte el, a párizsi parlament vezetősége azonban megpróbált önálló politikát folytatni és békítőleg fellépni, hogy fékezze a polgárháborút.

B. Párizsban egyre mélyebben belesodródott a Liga hatalmi harcaiba és intrikáiba. A „Seize”, a Tizenhatok, akik Párizs irányítását magukhoz ragadták, hamarosan a parlament Első Elnökévé nevezték ki Brissont (Achille de Harlay-t leváltva). Párizs e viharos és véres politikai periódusában Brissont még mindig megpróbált közvetíteni a frontok között, igyekezett a vallásháború ellenséges pártjait, a hugenottákat és a radikális katolikusokat kibékíteni egymással. A békítésre törekvő párt, a „Politiques” tagja és elkötelezett híve azonban hamarosan defenzióba szorult. Tragikus politikai tévedése, hogy túlbecsülte befolyását és meggyőző képességét: egyre bonyolultabb és átláthatatlanabb politikai játszmat üzött, lavírozott a király és a ligák között, valószínűleg továbbra is a konstruktív közvetítés őszinte szándékával. Sejtethető volt, hogy titokban továbbra is lojális maradt a királyhoz, aki mindig is pártfogolta és segítette őt pályafutásában.

A párizsi zavargások vezetői, a hatalom birtokosai, a „Seize” (Tizenhatok) már nem sokáig bíztak benne. Hamarosan azzal gyanúsították, hogy titokban a király III. Henrik elkötelezett embere (kémje). Végül 1591-ben letartóztatták, rendkívüli bíróság elé állították és halálra ítélték. 1591. november 15-én végre is hajtják az ítéletet, kivégzik Brissont két másik „conseillers” társával együtt, nyilvános akasztással. Brissont lett ezzel a vallásháborúk második humanista tudós áldozata (Corasius hugenotta tudós után).

Brissonius elsősorban jogtudósként töltött be történetileg jelentős szerepet; a francia humanista jogtudósok legifjabb nemzedékéhez tartozott. A XVI. század első felében létrejött francia jogi iskola, a humanista jogtudomány fénykorát képviselte. Olyan nevek fémjelzik ezt a tudós generációt (amint azt fent már kifejtettem), mint Cujacius, Hotomanus vagy Donellus. Bár Brissonius sohasem élte a humanista tudósok tipikus életét – nem futott be egyetemi karriert, sohasem oktatott katedrán – mégis korának legkiválóbb tudósai közé sorolják.⁸⁴ Nagyban segítette ebben családi és anyagi háttere,

⁸⁴ Budaeus és Connanus, két idősebb humanista jogtudós szintén egyetemi karrier nélkül fejtett ki jelentős tudományos tevékenységet.

hisz a korabeli viszonyok mércéjével mérve is jelentős vagyont mondhatott a magáénak. Azt mondhatjuk, hogy szabad idejében, pusztán a művelődés kedvéért írta meg tanulmányait. Főleg fiatal korában tudott elmélyülni a kutatásban, amikor Poitiers-ban a vidéki ügyvédek csendes életére rendezkedett be.

Tudományos stílusa és érdeklődési köre alapján az „antiquarista” irányzathoz sorolhatjuk be Brisson. Kortársai közül Balduinus és Hotmannus, majd fél évszázaddal később Gothofredus is ezen irányzat elkötelezett hívének számít. A nagy nevek között is kiemelkedő Brisson életműve, elsősorban rendkívüli nyelvészi tehetsége miatt.

A humanizmus fent vázolt vezérelveit testesítik meg Brissonius római jogi publikációi, amelyek szakmai igényessége a mai olvasó számára is imponálók.

1. *De verborum Quae ad Ius Civile Pertinent Significatione libri XIX* (1559); a művet *Vocabularium iuris utriusque* vagy *Lexicon iuris* néven is emlegetik a források. B. egyik legjelentősebb munkája ez a két fólió vastagságú, átfogó jogi szótár, amely a jusztiniánuszi kodifikáció terminológiáját dolgozza fel alfabetikus sorrendben, encyklopédia-szerűen. Nagyon fiatalon, alig több mint harminc évesen írta ezt a mesterművet, amely igazán megdöbbentő teljesítmény. A kötet egyaránt kielégíti a jogtudósok és a gyakorlati jogászok igényeit. Népszerűségére jellemző, hogy tizenhét kiadást ért meg, sokszor átdolgozott, kiegészített formában.⁸⁵ Az utolsó kiadást 1805-ből datálják – a mű tehát számos jogász generációnak szolgált kalauzul a római jog terminológiai útvesztőiben. A munka korának standard jogi szótárává vált és évszázadokon keresztül megőrizte szakmai tekintélyét. A lexikográfusok egészen a XIX. századig használták, idézték, kivonatolták.

A *De verborum significatione* azonban nem pusztán jogi értelmező szótár. A kötet elején Brissonius összefoglalja a királyság törvényeit és kivonatolt gyűjteményt kínál a római jogról is, valamint korának feudális házassági jogáról. Appendix formájában hozzácsatolta az anyaghoz Francis Hotman (Hotmannus) feudális joghoz írt kommentárját is. A munka alapvető jelentőségét jól tükrözi, hogy az 1743-as editiót Johann Gottlieb Heineccius dolgozta át és korrigálta. Heineccius korának egyik legjelentősebb német jogtudósa volt, aki Halléban alkotott és oktatott.

2. *De formulis et solennibus populi Romani verbis. Libri VIII* (1583). Az ókori Róma jogéletét feldolgozó mű a jelen tanulmány elsődleges tárgya, amelyben Brisson a Jusztiniánusz előtti forrásokra koncentrál. Az ókori szerzők, a nem jogász irodalom alapos feldolgozása jól illik a humanista koncepcióba, amely a középkori (vagy a VI. századi, jusztiniánuszi) latin burkából ki akarja fejteni a klasszikus római jogi forrásokat. Brisson itt kifejezetten jogtörténeti kutatásokat végez és megpróbálja a római jogot a jusztiniánuszi kodifikációtól függetlenül, egy önálló értéket képviselő forrástömeg segítségével újramodellezni. Ezzel messze megelőzte korát. A munka hat kiadást ért meg, az utolsó kiadására Lipcsében, 1781-ben került sor.

3. *Le Code du Roy Henri III Roy de France et de Pologne* (1587). A Francia Királyság hatályos jogszabályainak gyűjteménye. Brissonius a király kérésére az első jelentős kodifikációs kísérletet dolgozta ki Franciaország számára. Ez a mű tíz egymást követő kiadást ért meg (utolsó kiadás 1629-ben Párizsban) és generációkon át mérvadó maradt.

⁸⁵ Például Modius, Frankfurt, 1587; Brederodius, Párizs, 1596; Tabor, Frankfurt, 1683 stb.

4. *Selectarum ex iure civili antiquitatum libri duo* (1556). Brisson első műve, amely már Párizsban jelent meg nyomtatásban, a fővárosba költözése után. A második kiadás Lyonban látott napvilágot, 1558-ban; de összesen ez a munka is tizenhat utánnomást ért meg. A kiadások magas száma mutatja a mű népszerűségét és elterjedtségét. A lyoni kiadásban együtt nyomták ki Brisson két kisebb munkájával: *Ad legem Iuliam de adulteriis liber singularis* és *De solutionibus libri tres*. A későbbi kiadások mind ezt a mintát követik. A munka utolsó kiadását Trekell szerkesztette 1749-ben, Leidenben, *Opera minora varii argumenti* címszó alatt.

5. Brisson exegétikus munkái közül talán az *Observationum divini et humani iuris liber* (Párizs 1564) érdemes még a kiemelésre, amelynek utolsó kiadása Goudában, 1697-ben volt. Nyomtatásban megjelent még 1564-ben: *De ritu nuptiarum liber singularis*; *De iure conubiorum liber alter*.

ÉVA JAKAB

Humanismus und Rechtswissenschaft

(Zusammenfassung)

Bereits Kristeller hob hervor, dass die Wörter „Humanismus, Humanist“ in unseren Tagen oft missbraucht werden: „In den Diskussionen unserer Tage ist der Begriff ‚Humanismus‘ zu einem jener Schlagworte geworden, die gerade wegen ihrer Unbestimmtheit eine beinahe universale und unwiderstehliche Anziehungskraft haben. Jedermann, der an menschlichen ‚Werten‘ oder am ‚Wohlergehen des Menschen‘ interessiert ist, wird heute als ‚Humanist‘ bezeichnet, und es gibt kaum jemanden, der in diesem Sinne des Wortes kein Humanist sein möchte oder wenigstens vorgeben möchte, einer zu sein.“ Der vorliegende Beitrag geht der Frage nach, wie der Begriff historisch korrekt definiert werden kann. Wo lagen die Wurzeln des Humanismus und welche Rolle spielte diese geistige Strömung in der Entwicklung der europäischen Rechtswissenschaft?

Pico della Mirandola erarbeitete sich damals eine scharfsinnige Distinktion zwischen Humanismus und Mittelalter: „Im Mittelalter lagen die beiden Seiten des Bewusstseins – nach der Welt hin und nach dem Innern des Menschen selbst – wie unter einem Schleier träumend oder halbwach. Der Schleier war gewoben aus Glauben, Kindesbefangenheit und Wahn; durch ihn hindurch gesehen erschienen Welt und Geschichte wundersam gefärbt, der Mensch aber erkannte sich nur als Rasse, Volk, Partei, Korporation, Familie oder sonst in irgendeiner Form des Allgemeinen. In Italien zuerst verweht dieser Schleier in die Lüfte; es erwacht eine objektive Betrachtung und Behandlung des Staates und sämtlicher Dinge dieser Welt überhaupt; daneben aber erhebt sich mit voller Macht das Subjektive, der Mensch wird geistiges Individuum und erkennt sich als solches. So hatte sich einst erhoben der Grieche gegenüber den

Barbaren, der individuelle Araber gegenüber den anderen Asiaten als Rassenmenschen."⁸⁶

Mein Beitrag will (neben dem allgemeinen Bildungskanon) einen namhaften Vertreter der französischen Rechtswissenschaft des Humanismus, Barnabas Brissonius und sein Werk vorstellen.

⁸⁶ BURCKHARDT: *Kultur*. p. 99.

JUHÁSZ ZSUZSANNA

A női börtönnépeségről

Napjainkban világviszonylatban *több mint félmillióra* tehető azon nők, illetve leányok száma, akik fogvatartotként előzetes letartóztatásukat vagy szabadságvesztés büntetésüket töltik. A 2006-os adatok alapján a női börtönnépeség hozzávetőlegesen harmada az Egyesült Államokból, Kínából, az Orosz Föderációból, illetve Thaiföldről került ki. Ténykérdés továbbá, hogy a női fogvatartottak a férfiakhoz viszonyítva általában a börtönnépeség elhanyagolható hányadát, 2–9%-ot képviselnek.¹ Az európai kontinensen arányuk átlagosan 4,9%-ra tehető,² a legnagyobb arányt Spanyolország (7,9%) és Hollandia (8,7%) tudhatja magáénak, hazánkban pedig a 2009. június 30-i adatok alapján a nők a fogvatartotti népesség 6,3%-át alkották.³

A női fogvatartottak relatíve kis száma ellenére számos országban mégis *létszámuk* számottevő *emelkedése figyelhető meg*. Észtországban például 2000. és 2004. között a női börtönnépeség 41%-os növekedése következett be, de emellett az előzetes letartóztatásban lévő nők száma még gyorsabban nőtt, a fenti időszak alatt majdnem megduplázódott.⁴ Az Angliára és Walesre vonatkozó adatok szerint a női fogvatartottak létszáma az 1994. és 2004. közötti 10 éves periódus alatt 151%-ot emelkedett, míg 1996. és 2006. között több mint a kétszeresére nőtt. A növekedés hátterében a szabadságelvonással járó jogkövetkezmények fokozott alkalmazása állt: amíg ugyanis 1991-ben például közlekedési bűncselekmények elkövetése miatt az érintett nők 8%-át küldték börtönbe, addig 2001-ben már 42%-át. Hasonló jelenség zajlott le egyébiránt a lopások elkövetőivel szemben is.⁵ Az USA-ban és a szigorú drogpolitikai szemléletet képviselő országokban ugyanakkor a női fogvatartotti népesség létszámának emelkedése mögött a kábítószer-bűncselekményeket⁶ elkövető nők nagyarányú bebörtönzése figyelhető meg.

¹ WALMSLEY, ROY.: *World Female Imprisonment List*, International Centre for Prison Studies, London, 2006. 1. p.

² World Health Organization: WHO Conference on Women's health in Prison. Correcting gender inequities in prison health. Consultative document for discussion at the WHO International Conference on Prison Health – Kyiv, Ukraine 13 November 2008., Copenhagen, 2008. 1. p.

³ A Spanyolországra vonatkozó adat 2009. augusztus 28-i, míg a Hollandiára vonatkozó a 2008. augusztus 31-i állapotot tükrözi. Letölthető: <http://kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/worldbrief>

⁴ The Quaker Council for European Affairs: Country Report: Estonia, www.quaker.org/qcea/prison

⁵ The Quaker Council for European Affairs: Country Report: United Kingdom (England and Wales) és HARRIS, FRANCESCA – HEK, GILL – CONDON, LOUISE: *Health needs of prisoners in England and Wales: the implications for prison healthcare of gender, age and ethnicity*. Health and Social Care in Community 2006/15 (1) 59. p.

⁶ Az Európai Kábítószerügyi Központ a kábítószerrel kapcsolatos bűnözést 4 kategóriába sorolja. Ide tartoznak a pszichoaktív szer hatása alatt elkövetett bűncselekmények, a kábítószer fogyasztáshoz szükséges pénz megszerzése érdekében elkövetett bűncselekmények, a kábítószer-elosztás, és ellátás részeként elköve-

Utalnék továbbá arra, hogy számos büntetés-végrehajtásban a fogvatartotti létszám növekedésének rátája jóval nagyobb a nőknél, mint a férfiaknál. Az USA Statisztikai Hivatalának 2008. augusztusi jelentése⁷ szerint például 1991. óta 2007. közepéig 122%-kal nőtt az elítélt anyák száma, míg ugyanezen időszak alatt a bebörtönzött apák esetén a növekedés 77%-os volt. Skóciában 1996/97. és 2005/2006. között a női börtönépesség 77%-os emelkedése állt szemben a férfiak 12%-ával,⁸ illetve az 1998/99 és 2007/2008. közötti időszakot vizsgálva a női átlag börtönépesség növekedése már 87% volt.⁹ Angliában 1992. és 2002. között 173%-kal emelkedett a női és „csak” 50%-kal a férfi fogvatartottak létszáma.¹⁰

A fenti példákkal szemben viszonylag stabilnak mondható a női fogvatartottak száma és aránya ugyanakkor többek között Dániában, Lettorszáiban, Norvégiában és Svédországban,¹¹ valamint Bulgáriában, a Cseh Köztársaságban és Olaszországban. Ennél összetettebb a kép Németországban és Lengyelországban, ahol a női fogvatartottak létszámának növekedésével párhuzamosan arányuk a teljes börtönépességen belül állandó maradt. Egy ország említendő, ahol számszerűségében és arányaiban is csökkent a női fogvatartotti állomány: Andorra.¹²

A női börtönépesség számbeli és aránybeli növekedése ellenére világviszonylatban ténykérdés a férfi fogvatartottak dominanciája, ami számos következménnyel jár együtt.

- Így a börtönrendszerek zömében a női fogvatartotti népességre vonatkozó adatok, *statisztikák sok esetben nem állnak rendelkezésre*, illetve hiányosak.
- Emellett *kevés a nők számára kialakított büntetés-végrehajtási intézet*, ami gyakorta eredményezi a lakóhelytől távoli elhelyezést, és negatívan befolyásolja a családi kötelek fenntartását.
- Az elhelyezés további kihatása lehet, hogy *bizonyos elkülönítési szempontokat a büntetés-végrehajtási hatóságok nem tudnak érvényesíteni*, így például eltérő elkövetői múlttal rendelkezőket zárnak össze, előzetes letartóztatottak és elítélt nők együttesen kerülnek elhelyezésre, esetleg a fogvatartott nők számára nincs külön fogvatartási körlet kialakítva a férfiak számára létrehozott intézményen belül.
- A börtönépesség kisebbségét képező női fogvatartottakon belül további kisebbséget jelentenek, és helyzetükből, életkorukból adódóan még rosszabb helyzetben vannak egyrészt a *külföldiek*, másrészt pedig a *statalakorúak*, illetve az *idősebb nők*, de ide sorolhatók a jogerős ítélettel nem rendelkező *előzetes letartóztatottak* is.

tett bűncselekmények, valamint a kábítószerrel kapcsolatos törvénysértések, azaz a kábítószerrel kapcsolatos jogszabályok ellen elkövetett deliktumok. <http://ar2004.emcdda.europa.eu/en/page093-en.html>

⁷ LAUREN, G. – MARUSCHAK, L.M.: *Parents in prison and their minor children*. Bureau of Justice Statistics Special Report, August 2008., 2. p.

⁸ The Quaker Council for European Affairs: Country Report: Scotland, www.quaker.org/qcea/prison

⁹ Prison Reform Trust: Bromley briefings prison factfile. June 2009. 21. p; www.prisonreformtrust.org.uk

¹⁰ PLUGGE, EMMA – DOUGLAS, NICOLA – FITZPATRICK, RAY: *The health of women in prison study findings*. Department of Public Health University of Oxford, 2006. 13. p.

¹¹ NDPHS Expert Group on Prison Health: *Women's Health in Prison in the Northern Dimension Area*. Thematic Report. NDPHS Series No. 3/2008.

¹² The Quaker Council for European Affairs: *Women in prison. A review of the conditions in Member States of the Council Europe*, February 2007. 25. p.

A nőkre vonatkozó végrehajtási adatok

Az Európa Tanács tagállamai körében 2004-ben végeztek el egy kérdőíves felmérést,¹³ amely többek között arra kereste a választ, hogy a nők mekkora hányadát teszik ki az adott ország börtönképességének, ezen belül mekkora arányt képviselnek a külföldi nők, a fiatalok, az idősebb korosztály, illetve az előzetes letartóztatásban lévők. A felmérés tárgya volt továbbá a bebörtönzést megalapozó bűncselekmények vizsgálata, az ítéleti tartam, a fogva tartó intézmények vizsgálata, a nők egészségügyi helyzete, munka- és oktatási lehetőségeik feltérképezése. A kutatási eredményekből az derült ki, hogy a válaszadó 28 ország, illetve Anglia és Wales, valamint Koszovó sok esetben nem rendelkezett a válaszadáshoz szükséges adatokkal. Belgium, Svájc és Lengyelország nem tudott például adatot szolgáltatni arra vonatkozóan, hogy milyen arányban vannak jelen a fogvatartottak között a külföldi nők. Olaszország, Belgium, Svájc mellett Ausztria sem nyilatkozott arra vonatkozóan, hogy milyen típusú bűncselekmények elkövetése miatt töltötték szabadságvesztés büntetésüket a női elítéltek. Hazánk, Ciprus, Lengyelország és Svédország pedig nem rendelkezett adatokkal azzal összefüggésben, hogy mennyi az átlagos ítéleti tartam a fogvatartott nők esetében. Magyarozatként le-
szögezhető, hogy *a legtöbb végrehajtási adat nem tesz különbséget a nemek között*, azokat egységesen tünteti fel. Amennyiben pedig találkozunk statisztikai adatokkal problémát jelent az adatgyűjtés sok esetben országonként eltérő természete. Konkrét definíciók hiányában kérdéses lehet például, hogy kik tartoznak a női fogvatartottak kategóriájába, illetve mit értünk női büntetés-végrehajtási intézet alatt. Előfordul, hogy csak az előzetes letartóztatásban lévő nőkre találunk adatokat, míg a végrehajtási intézetekben fogva tartottakra nem, vagy éppen fordítva. Emellett megfigyelhető, hogy az információgyűjtés módszertana és a begyűjtött adatok elemzése is eltér egymástól. Az adatok összehasonlíthatósága érdekében ezért egy egységes adatgyűjtési rendszer kiépítése volna indokolt.¹⁴

Jellemző továbbá, hogy *kevés a kifejezetten fogvatartott nőkre vonatkozó jogszabályi rendelkezés is*, a meglévők pedig elsősorban a terhes nőket, valamint az anyákat érintik. Spanyolországban például a fogvatartott nő a szülést megelőző 16 héten belül, illetve az azt követő 6 héten belül nem végezhetnek munkát. Az orosz szabályozás értelmében a kiszabott büntetés végrehajtása elhalasztható, illetve tartama csökkenthető a terhes nők, illetve a 14 év alatti gyermeket nevelő nők esetében, feltéve, hogy 5 évet meg nem haladó tartamú elítélésről van szó.¹⁵ Litvániában a terhes nők, illetve azok az anyák, akiknek gyermeke 3 év alatti, feltételesen szabadlábra bocsáthatók. A döntés meghozatalánál figyelembe veszik az anya és a gyermek érdekeit, az ítéletből már letöltött tartamot, az elkövetett bűncselekmény jellegét, illetve a fogva tartás alatt tanúsított magatartást. Az Ír Börtönszabályokban¹⁶ mindösszesen néhány rendelkezés található a gyermeket váró nőkre, a férfiak és nők elkülönítésére vonatkozóan, illetve a motozásokkal kapcsolatban. Sajátos a helyzet Dániában, ahol a Dán Büntetés-végrehajtási törvény nem

¹³ The Quaker Council for European Affairs: Women in prison. A review of the conditions in Member States of the Council Europe, February 2007.

¹⁴ NDPHS Expert Group on Prison Health: i.m. 24–25. pp.

¹⁵ The Quaker Council for European Affairs: Country Report: The Russian Federation; www.quaker.org/qcea/prison

¹⁶ The Irish Prison Rules (2005), letölthető: <http://www.justice.ie/80256E010039C5AF/vWeb/fIJUSQ6DLEHL-en/File/PrisonRules2005.pdf>

tartalmaz speciális rendelkezést a nőkre vonatkozóan, még a terhességgel, illetve a szüléssel összefüggésben sem. Az a jog például, hogy a fogvatartott 3 éves koráig a büntetés-végrehajtási intézetben maga mellett tartsa gyermekét, a törvény értelmében mindkét nemet megilleti.¹⁷

A legjelentősebb fehér foltot a bebörtönzött nők gyermekeire vonatkozó adatok alkotják. Jellemző, hogy sem abszolút számokban, sem arányaiban nem ismert pontosan azon gyerekek érintettsége, akik édesanyjukkal együtt vannak büntetés-végrehajtási intézetben, mivel ezen adatokat a büntetés-végrehajtási hatóságok nem tartják nyilván. Az azonban ténykérdés, hogy a női börtönépességen belül igen nagy arányt képviselnek az anyák, akik sok esetben egyedülállók, és gyermekükről egymaguk gondoskodnak. Becslések szerint Európában 10.000 körülire tehető azon 2 év alatti gyermekek, csecsemők aránya, kiknek édesanyját bebörtönözték, míg a 18 év alattiak figyelembe vételével már százazres nagyságrendekben számolhatunk.

A fogvatartott nők elhelyezése és annak kihatásai

A női fogvatartottak elhelyezése a gyakorlatban 3 helyen lehetséges: női börtönökben, a mindkét nem számára épült ún. vegyes börtönökben, illetve olyan férfi börtönökben, ahol nők számára alakítanak ki épületszárnyakat. A két utóbbi elhelyezési forma közötti különbség abból ered, hogy az ún. férfi börtönöket férfiak számára építették és alakították ki, ezekben a nők fogva tartására megfelelő elhelyezési lehetőség hiányában kerülhet sor. Ezzel szemben az ún. vegyes büntetés-végrehajtási intézetek mindkét nem igényeihez igazodóan épültek, ezért a nők elhelyezése azokban célszerűbbnek tűnik. Nem nehéz belátni, hogy a férfiak számára kialakított büntetés-végrehajtási intézetek sok szempontból nem felelnek meg ez eltérő női igényeknek (testi, mentális, emocionális szükségletek), ezáltal az ezekben történő végrehajtás diszkriminációhoz vezethet.

Itt említeném meg, hogy 2005-ben Norvégiában a női fogvatartottakat a női börtönökről, illetve a nőket befogadó férfi büntetés-végrehajtási intézetekről kérdezték. A válaszadók 55%-a negatívan vélekedett a női börtönökről, míg 44,3%, azaz a kisebbség pozitívan ítélte meg az azokban történő elhelyezést. A negatívumok között szerepelt például a nők között jellemző intrikák, pletykák gyakorisága, de volt olyan vélekedés is, hogy a női börtönök természetellenesek. A másik oldal elismerően szólt a barátságosabb légkőről, a női igények és szükségletek figyelembe vételéről. A vegyes elhelyezés az érintettek 29,9%-a számára hordozott negatív megközelítést. E tekintetben kiemelhető a nők részéről az erőszaktól való félelem, illetve az a körülmény, hogy a végrehajtási feltételeket a férfiak igénye határozta meg. Emellett ezekben a végrehajtási intézetekben a fogvatartottak számára kedvező munkalehetőségeket biztosítottak, de azokból a nőket jellemzően kizárták.¹⁸

Egyébiránt egy adott ország büntetés-végrehajtási intézeteinek számát és típusát elsősorban a rendelkezésre álló erőforrások határozzák meg, de befolyásoló tényező lehet a büntető filozófiai szemlélet is. Így Dániában csak férfi börtönök léteznek, itt kerül sor

¹⁷ ZOLONDEK, JULIANE: *Outline of the legal framework concerning women's imprisonment in Europe*. In: International Study on women's imprisonment. Current situation, demand analysis and „best practice.” University of Greifswald, 2005. 15–16. pp.

¹⁸ The Quaker Council for European Affairs: Country Report: Norway; www.quaker.org/qcea/prison

a nők fogva tartására, ami a normalizálás gondolatának¹⁹ érvényesítését tükrözi. Hazánk egyetlen kifejezetten női büntetés-végrehajtási intézete a Kalocsai Fegyház és Börtön, amely előzetes letartóztatottak, fegyház és börtönfokozatú nők, életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélt nők fogva tartásáról gondoskodik, illetve helyt ad néhány börtönfokozatú férfi fogvatartottnak is, akik az intézményen belüli felújítási, javítási munkálatokban segídekeznek. Emellett női fogvatartottak elhelyezésére szolgáló szárnnyal két végrehajtási intézetünk rendelkezik: a Heves Megyei Büntetés-végrehajtási Intézet Egerben, valamint a Pálhalmi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet.

Európában jelenleg nincs olyan állam, ahol mindhárom típus egyszerre jelen lenne. A legjellemzőbb megoldás, hogy az adott országban van egy, esetleg több női börtön, illetve férfi börtönök elkülönített részében kerül sor a nők fogva tartására.²⁰

Csak női börtönökkel rendelkezik például Bulgária és Horvátország, míg Dániában, Finnországban, Izlandon, Luxemburgban egyáltalán nincsenek női börtönök. A legkevésbé követett modell a vegyes börtönök alkalmazása, ilyenről Örményországban, Lettországon, illetve Finnországban, Luxemburgban, Izlandon találkozhatunk.

A férfiakhoz viszonyítva elhanyagolható létszámú női fogvatartott elhelyezésének egyik legfontosabb *negatív kihatása a lakóhelytől távol eső fogva tartás*. Ez különösen szembetűnő a nagy földrajzi kiterjedésű országokban. Az Orosz Föderációban 2006 novemberében például 45 büntető kolónián történt női fogvatartottak őrzése, illetve mindösszesen háromban fiatal lányoké. Az igen nagy távolságok mellett a családtól távoli elhelyezésen kívül igen megviseli a fogvatartottakat az is, ha egyik végrehajtási intézményből egy másikba szállítják őket. Az Orosz Föderáció ország-jelentése²¹ arról számolt be, hogy amíg Permből Novy Oskolba az út személyvonattal 2 nap alatt megtehető, addig a fogvatartottak szállítása esetén – lévén öt régió gyűjtőállomásain kell megállniuk – 2 hónapig is eltartthat, ráadásul igen rossz körülmények között (túlzsúfoltság, megfelelő élelem, egészségügyi ellátás nélkül).

A nagy távolságok áthidalása és annak költségvonzata emellett jelentős terhet róhat az érintett családokra. Kelet-Európában és Közép-Ázsiában ezen kívül bevett gyakorlat, hogy a látogatóknak fizetniük kell a látogatásokért. Egyes országokban e fizetési kötelezettség csak az ún. hosszú látogatásokra vonatkozik nap/fő alapon, míg másutt a rövid tartamú látogatásokért is fizetni kell.²² Arra is akad példa, hogy az intim családi együttlétet az adott állam büntetés-végrehajtása engedélyezi a fogvatartottak számára, de ennek lehetőségéből kizárják a női elítélteket. Mindenképpen említést érdemel ugyanakkor azon országok gyakorlata, melyek hosszított látogatást²³ biztosítanak azokban az

¹⁹ A normalizálás alapelveinek érvényesítését szolgálja a humánus büntetés-végrehajtási feltételek megteremtése, biztosítása, a fogvatartott felelősségérzetének előmozdítása. E gondolat jegyében Dániában például a fogvatartottnak nem kell rabruhát viselniük, illetve ebédjüket maguk készítik el. A pozitívumok hangoztatása mellett fontosnak tartom ugyanakkor megemlíteni, hogy e humánus büntetés-végrehajtási szemlélet a fogvatartottak nagyarányú visszaesésével párosul.

Bővebben: DÜNKEL, F. – KESTERMANN, C. – ZOLONDEK, J.: *Internationale Studie zum Frauenstrafvollzug, Bestandsaufnahme, Bedarfsanalyse und best practice*. (Department of Criminology: University of Greifswald, 2005.), 7. p.

²⁰ Lásd I. számú táblázat

²¹ The Quaker Council for European Affairs: Country Report: The Russian Federation

²² UNODC: Handbook for prison managers and policymakers on Women and Imprisonment. Criminal Justice Handbook Series, New York, 2008. 16. p.

²³ A szovjet utódállamok többségében a hosszú látogatás negyedévente biztosított. Ilyenkor 72 órát tölthetnek együtt egy erre a célra kialakított épületrészben. Lásd: JANCÁS RAMÓNA: *A szabadságvesztés büntetésüket töltő nők helyzete külföldön*. Börtönügyi Szemle 2008/3. 90. p.

esetekben, amikor a látogatók messziről érkeznek a fogvatartotthoz. A látogatások lebonyolítása külön erre a célra kialakított szobákban, illetve épületekben történik, ahol nagyobb intimitás, meghittebb légkör biztosítható.²⁴ További pozitív példa az Egyesült Királyság gyakorlata, ahol a hozzátartozók pénzügyi segítséget kaphatnak havi kétszeri látogatás költségeinek (utazás, étkezés, szállás) fedezéséhez.²⁵

Az elkülönítési szabályok alkalmazása

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága által megújított Európai Börtön szabályok²⁶ le-
szögezi, hogy az elhelyezés során külön kell választani az előzetes letartóztatásban lé-
vőket az elítéltektől, a férfi fogvatartottakat a nőktől, illetve a fiatal felnőtt fogvatartot-
takat a felnőtt fogvatartottaktól. A korábbi szabálygyűjteményhez²⁷ hasonlóan az új Eu-
rópai Börtön szabályok is osztja azonban azt a nézetet, hogy a különválasztás merev al-
kalmazása nem minden esetben indokolt és célszerű (pl. a fogvatartott önkárosító maga-
tartása esetén).²⁸ Az ajánlás ezért eltérést enged a szabály alól azon kivételes esetekben,
amikor a közös elhelyezést például szervezett végrehajtási tevékenységek, fogvatartotti
programok indokolják. A kínzás és az embertelen vagy megalázó büntetések vagy bán-
ásmód megelőzésére alakult Európai Bizottság (CPT) 10. Összefoglaló Jelentésében²⁹
a fogvatartott nők elkülönített elhelyezése kapcsán kifejti, az államokat terheli a kötele-
zettség, hogy megvédjék a fogva tartásuk alatt lévő nőket mindazoktól, akik sérelmet
okoznának nekik. A CPT hivatkozott Jelentése szerint férfiak által a fogvatartott nők
sérelmére történő bántalmazások különösen akkor gyakoriak, ha nincs biztosítva külön
fogva tartási körlet a nők számára és emellett őrzésükről túlnyomórészt női személyi
állomány gondoskodik. A CPT ezért a férfiak számára kialakított végrehajtási intézmé-
nyekben történő elhelyezés esetén az érintettek teljes elkülönítését tartja kívánatosnak.
Házaspárok együttes elhelyezését ugyanakkor – a szükséges garanciák biztosítása mel-
lett – haladó kezdeményezésnek tekinti. Sajátos megoldást követ Dánia, ahol a normali-
zálás, illetve a lakóhelyhez közeli fogva tartás elvét érvényesítve félig-meddig koedu-
kált elhelyezést alakítottak ki a női és a férfi fogvatartottak számára.³⁰

²⁴ UNODC: i.m. 60–61. pp.

²⁵ Eurochips: United Kingdom, letölthető: http://www.eurochips.org/uk_practical.html

²⁶ A Miniszteri Bizottság Rec (2006) 2. ajánlása a tagállamok számára az európai büntetés-végrehajtási szabályokról 18.8. pont.

E témához lásd még: VÓKÓ GYÖRGY (összeáll.): *Új európai börtön szabályok és magyarázatuk*. Ügyészek Országos Egyesülete, Budapest, 2007.; LŐRINCZ JÓZSEF: *Börtönügy Európában a 2006-os Európai Börtön-
szabályok tükrében*. In: Dolgozatok Erdei Tanár Úrnak, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2009.;
JUHÁSZ ZSUZSANNA: *Megújult az Európai Börtön szabályok*. Börtönügyi Szemle 2006/3., valamint Juhász
Zsuzsanna: A megújult Európai Börtön szabályok ismertetése. Acta Juridica et Politika, Tomus LXVIII. Fasc.
12., Szeged, 2006.

²⁷ Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R. (87) 3. számú ajánlása a tagországoknak az Európai
Börtön szabályokról

²⁸ A szuicid hajlamú személyek esetén ezért a más fogvatartottakkal való közös elhelyezés, adott esetben
fogvatartottak bevonásával történő tanácsadás fontos elem lehet az öngyilkosságok, illetőleg az erőszakos
magatartások megelőzése terén is.

A fogvatartottak szuicid cselekményeiről bővebben: JUHÁSZ ZSUZSANNA: *Szuicid cselekmények a fogva-
tartottak körében*. Acta Juridica et Politika, Tomus LXXI. Fasciculus 11., Szeged, 2008.

²⁹ CPT/Inf (2000) 13.

³⁰ HORVÁTH TIBOR (szerk.): *Büntetés-végrehajtási jog*. Rejtjel. Budapest 2007. 47. p.

Itt jegyezném meg, hogy bár a fogvatartott nők védelme érdekében az ENSZ 1955-ös dokumentuma a Minimum irányelvek a letartóztatott személyekkel való bánásmódról tiltja, hogy a női büntetés-végrehajtási intézetekben férfi személyi állomány lássa el a nők őrzését, felügyeletét,³¹ sok ország nem követi e szabályt. A gyakorlatban ugyanis esetenként nincs megfelelő létszámú női személyi állomány, illetve egyenlő foglalkoztatási esélyeket biztosítva alkalmaznak vegyes nemi összetételű személyi állományt.³² Mivel azonban a férfi őrszemélyzet személyes felügyelete a női elítéltek felett magában rejti a nők ellen irányuló erőszak veszélyét (különösen egyik végrehajtási intézetből a másikba, illetve a bíróságokra történő szállítás során), egyes országok, így például az Európa Tanács tagállamai közül Ciprus, Görögország, Lettország, Luxemburg, Portugália nem alkalmaz férfiakat a női börtönökben.³³ E megoldással szemben a két skandináv állam Dánia és Finnország a normalizálás elve alapján, a szabad élet körülményeihez mind jobban igazodva foglalkoztat férfiakat a nők fogva tartása során.

A női fogvatartottak korlátozott elhelyezési lehetőségével függ össze az a körülmény is, hogy sok esetben *nem olyan rezsimben*, pontosabban szigorúbban *helyezik el őket, mint amelybe biztonsági kockázatuk alapján ténylegesen kerülniük kellene*. Ez tehát azt eredményezi, hogy őrzésük, felügyeletük, ellenőrzésük során a közös elhelyezésből adódóan nagyobb szigor érvényesül, mint amit a fogva tartás biztonságára való veszélyességük indokolna. Az Egyesült Királyságban a '80-as években tapasztalt nagyarányú szökéseknek betudhatóan a '90-es években általános biztonsági szigorítások kerültek bevezetésre, így a szigor valamennyi fogvatartott nőt érintette, függetlenül attól a biztonsági kockázattól, amelyet a végrehajtás rendjére ténylegesen jelentettek.³⁴

Ismeretesen a befogadási eljárás során a klasszifikációnak többek között az elkövetett bűncselekmény súlyához, jellegéhez (erőszakos deliktumról van-e szó), az elkövetés körülményeihez (például brutalitás), a szabadságelvonás tartamához kell igazodnia, illetve alapvető jelentőségű annak vizsgálata is, hogy a fogvatartott kockázatot jelent-e magára vagy másokra nézve. Fontos tényező emellett azonban, hogy *a nők által elkövetett bűncselekmények eltérnek a férfiak által elkövetettektől*. A fogvatartott nők többsége ugyanis általában nem erőszakos vagyon elleni (lopás, csalás), vagy kábítószerrel összefüggő bűncselekmény miatt tölti büntetését, illetve gyakorta maguk is függők. Egyes országokban, így például Spanyolországban megfigyelhető, hogy a nőket jóval nagyobb arányban ítélik el kábítószer-bűncselekményért, mint a férfiakat: arányuk 53%, szemben a férfi fogvatartottak 29%-ával.³⁵ Hasonló a helyzet Skóciában is, ahol kábítószerrel összefüggő deliktum elkövetéséért a nők 28%-át, míg a férfiak 14%-át börtönözték be.³⁶ 2009 márciusának végén Angliában a női börtönnépesség legnagyobb hányadát (27%) ugyancsak kábítószerrel összefüggő bűncselekmény elkövetéséért ítélték el, illetve a nők 68%-a nem erőszakos bűncselekmény elkövetése miatt töltötte büntetését, szemben a férfiak 47%-ával.³⁷

³¹ Az Irányelv ugyanakkor nem tekintti e körbe tartozónak többek között az orvosokat, tanárokat. Rögzíti továbbá, hogy az intézmény azon részeire, melyekben nőket tartanak fogva, a férfi személyi állomány csak a női személyzettel együtt léphet be. 53 (2).

³² UNODC: i.m. 14. p.

³³ The Quaker Council for European Affairs: i.m. 45. p.

³⁴ The Quaker Council for European Affairs: Country Report: United Kingdom (England and Wales)

³⁵ Bővebben: ALMEDA, E.: *Women's imprisonment in Spain*. Punishment and society 2005/2. 183–199.

pp.

³⁶ The Quaker Council for European Affairs: Country Report: Scotland

³⁷ Prison Reform Trust: i.m. 22. p; www.prisonreformtrust.org.uk

Kiemelendő továbbá, hogy a szabadságvesztés fokozott alkalmazása, illetve a szabadságelvonással nem járó alternatív szankciók mellőzése a nők esetében különösen a kábítószer-bűncselekmények, valamint a nem erőszakos bűncselekmények esetén figyelheto meg.³⁸ Azokban az esetekben pedig, amikor a bíróság pénzbüntetés alkalmazása mellett dönt, igen gyakori, hogy alacsony iskolázottságukból, bebörtönzést megelőző munkanélküliségükből adódóan a nők nem képesek a kiszabott összeg megfizetésére, aminek következménye a vagyoni büntetés szabadságelvonásra történő átváltoztatása. Itt jegyezném meg, hogy egy 6 európai ország női fogvatartottaira kiterjedő kutatási projekt³⁹ adatai azt tükrözték miszerint a vizsgálatba vont mindegyik országban jellemző volt az alacsony iskolázottsági szint. Több esetben előfordult, hogy a fogvatartott nők írni vagy olvasni sem tudtak, illetve teljesen iskolázatlanok voltak.⁴⁰ Mivel a nők esetén igen gyakori az elkövetett bűncselekmények miatt a rövid tartamú szabadságelvonás⁴¹ alkalmazása, azzal is számolni kell, hogy ezen ítéleti tartam sokszor nem elégséges a különféle oktatási programok elvégzésére, ilyenformán negatívan befolyásolja az oktatáshoz, szakképzéshez, munkalehetőségekhez⁴² való hozzáférést.

Végezetül az erőszakos deliktumot realizálók körében jellemző a férfi partner, illetve az ellenük erőszakot elkövető személy sérelmére történő elkövetés. Az orosz belyminisztérium adataiból például az derül ki, hogy évente 14000 nőt öl meg partnere, illetve kilátástalan helyzetében további 2000 követ el öngyilkosságot.⁴³

Mindamellet a gyakorlatban az országok többsége ugyanazon klasszifikációs eszközöket alkalmazza mindkét nem tekintetében, azaz a nem-specifikus szempontokat nem veszik figyelembe, az eltérő körülmények (például családon belüli erőszak, szexuális erőszak) szűrését nem végzik el. Arra is van példa, hogy az előzetesben lévőket automatikusan a legmagasabb, azaz legveszélyesebb biztonsági kategóriába sorolják, ami nem csak az ártatlanság vélelméből fakadóan elfogadhatatlan, hanem azért is, mert in-

³⁸ Penal Reform International: Penal reform Briefing No. 3. Women in prison: incarcerated in a man's world. 2008/1. 1. p.

³⁹ A projekt segítségével jelent meg a Women integration & prison címet viselő tanulmánykötet (Aurea Editores, Barcelona, 2005)

⁴⁰ LUKÁCS KRISZTINA: *Női sorsok a börtönön innen és túl*. Börtönügyi Szemle 2006/3. 113. p.

⁴¹ A rövid tartamú elítélés további negatív kihatása lehet a magas fluktuáció. Ebből adódóan pedig egy állandóan változó összetételű börtönnépeesség igényeit, szükségleteit kell szem előtt tartani. A rövid tartamú elítélés emellett sok tekintetben olyan hatású lehet, mint a hosszú tartamú: a fogvatartott nők az ítélet miatt elveszíthetik a gyermekük feletti szülői felügyeleti jogukat, állásukat, lakásukat. A Fawcett Society Jelentése a nők szabadulás utáni helyzetét ezért egy 22-es csapdjához hasonlította: a gyermekek feletti felügyeleti jog visszaszerzése nehézségekbe ütközik, ha a nő nem rendelkezik lakással, de lakást nehéz szerezni, ha nem gondoskodnak a gyermekükről.

The Fawcett Society: Women and the criminal justice system, March 2004. 45. p. Elérhető: <http://www.fawcettsociety.org.uk/index.asp?PageID=432>

Egy másik Angliára és Walesre irányuló kutatás pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy egy átlagosnak tekinthető 42 napi szabadságelvonás is elegendő lehet ahhoz, hogy a női fogvatartott elveszítse otthonát és a kapcsolatát a családjával.

Bővebben: Home Office: Champion for women needed for those with particular vulnerabilities in the criminal justice system. 2007. , letölthető: <http://press.homeoffice.gov.uk/press-releases/the-corston-report>

⁴² A szakképzési, oktatási programok, munkalehetőségek elérhetősége szempontjából a nők további hátránnyal szembesülnek. A férfi fogvatartottak számára ugyanis jellemzően adottak a szabadulás utáni munkába állást segítő tevékenységek (például számítógép-kezelői ismeretek). Ezzel szemben a nők részére a tipikus női munkafeladatok (mosás, főzés, varrás) biztosítottak.

⁴³ The Quaker Council for European Affairs: Country Report: The Russian Federation

dokolatlan megszorításokat eredményez különösen a családi látogatások vonatkozásában.⁴⁴

A nők által elkövetett bűncselekmények jellegére, a börtönön belüli fokozott védelmük szükségességére tekintettel is indokolt volna ugyanakkor „*nőkre szabott*” szűrési eljárás és osztályozási rendszer bevezetése, amely férfiak befogadására szolgáló végrehajtási intézetben történő elhelyezés esetén is csak olyan mérvű biztonsági intézkedéseket tartalmazna, amely feltétlenül indokolt. Másrészt az erőszakkal jellemzően nem társuló elkövetés, a cselekmények és az elkövető nők társadalomra való veszélyességének sok esetben minimális voltára tekintettel a személyi szabadság elvonásával nem járó jogkövetkezmények alkalmazása is elegendő lehet. Figyelembe kellene venni továbbá, hogy a nők igen jelentős hányada küzd mentális egészségi problémával, alkohol-, illetve drogfüggők, sokan közülük családon belüli, illetve szexuális erőszak áldozatai, akik bebörtönzése helyett/mellett nagy szükség lenne a megfelelő kezelési programok igénybevétele.⁴⁵

Kisebbség a kisebbségen belül

A női börtönnépességen belül a legrosszabb helyzetben a külföldi fogvatartottak vannak, akiknek száma a növekvő bevándorlási hullám, illetve emberkereskedelem miatt sok államban emelkedő tendenciát mutat. A fogva tartó ország anyanyelvének nem ismerése gondot jelenthet számukra a jogi helyzet megértésében, a védővel való kommunikációban, illetve a tolmács alkalmazása jelentősen lassíthatja a büntető eljárás menetét is. A végrehajtás során a többi fogvatartotthoz képest jobban elszenvedik a család, a gyermek(ek) közelségének hiányát, a kapcsolattartás számukra egyértelműen megnehezül. A családi, rokon, baráti kötelékek fenntartása a távolság, a kapcsolódó anyagi vonzatok miatt ugyancsak problémákba ütközik. A levelezés jogának gyakorlása esetén például a tartalom megismerése végett sor kerülhet a levél lefordítására, ami a kézbesítés elhúzódsához vezethet. A telefonon történő kapcsolattartás pedig jelentős költségvonzata miatt szorulhat háttérbe.

Az Európa Tanácsi tagállamok körében végzett és már hivatkozott kérdőíves felmérés adatai alapján a külföldi női fogvatartottak aránya a válaszadó országok körében 0% (Horvátország, Lettország, hazánk) és 75% (Andorra) között mozgott. Számottevő arányban voltak még jelen a külföldi nők az egyébként alacsony női börtönnépességgel rendelkező Luxemburgban (66%), illetve Izlandon (57%) is. Fontos adalék továbbá, hogy a külföldi nők több mint 30%-a kábítószerrel összefüggő bűncselekmény miatt állt a szabadságelvonás hatálya alatt.

A fiatalkorú fogvatartottak alacsony létszámára tekintettel a gyakorlatban előfordulhat a fiatalkorúak és a felnőttkorúak azonos részlegben történő elhelyezése. A közös elhelyezésre példa lehet Norvégia gyakorlata, ahol azt a fiatalkorúak kis száma és rövid tartamú büntetésük miatt alkalmazzák. Visszacsatolva az előzőekben kifejtettekhez, sok esetben csak ilyen formában biztosítható, hogy a fiatalok olyan oktatási, képzési lehetőségben részesüljenek, ami elkülönített elhelyezés mellett nem volna számukra elérhető. Ezzel összefüggésben az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 2009-ben elfoga-

⁴⁴ UNODC: i.m. 73. p.

⁴⁵ E témáról bővebben: UNODC: i.m. 30–34. pp.

dott 1663. számú határozata⁴⁶ leszögezi, hogy ilyen esetekben is biztosítani kell a komoly bűnözői múlttal rendelkező női elítéltektől való elkülönítést.

Az elítéltektől való elkülönítés szabálya az *előzetes letartóztatásban lévők* esetén sem érvényesül minden esetben, de ez azzal az előnnyel járhat, hogy az egyébként elítéltek számára nyitva álló munkalehetőségekhez, oktatási programokhoz jutnak hozzá az előzetesek. A jogerősen még el nem ítélt nők jellemzően ugyancsak kisebbségben vannak a női fogvatartottakon belül, de akad olyan ország is, ahol ők alkotják a többséget. Angliában és Walesben például a női börtönnépesség 66%-a, Európán kívül Indiában pedig 70%-a volt előzetes letartóztatott. Széles körben elterjedt jelenség továbbá az előzetes letartóztatás fokozott/túlzó alkalmazása, ami részint a kényszerintézkedés gyakori alkalmazásában, részint pedig időbeni elhúzódtásában nyilvánul meg. A gyakori elrendelés okai között megtaláljuk a szabadságelvonással nem járó alternatívák hiányát az elméletben és a gyakorlatban egyaránt. Megfigyelhető továbbá, hogy bizonyos bűncselekmények (erőszakos deliktumok) elkövetésével vádolás, illetve bizonyos személyi kör (például kiadatási eljárás alatt álló) esetén nincs lehetőség a tárgyalás előtti szabadításra. Arra is akad példa, hogy olyan bűncselekménnyel gyanúsítják a terheltet, mely nem jár ugyan szabadságvesztéssel, de ennek ellenére a kényszerintézkedést elrendelik. A nők szempontjából az előzetes letartóztatás alkalmazása különösen a szökés veszélyének értelmezésével összefüggésben lehet aggályos. A nők ugyanis egy vagy több olyan vonással is rendelkeznek (például rossz családi háttér, munkanélküliség, alacsony iskolázottság, testi vagy nemi erőszak, mentális egészségi problémák), melyekből arra lehet következtetni, hogy fennállhat esetükben a szökés veszélye. Másrészt jellemző munkanélküliségükből, kedvezőtlen anyagi körülményeikből adódóan az olyan alternatívákat, mint például az óvadék, biztosíték nem tudják igénybe venni.⁴⁷

Az előzetes letartóztatás fogvatartottakra gyakorolt hatását vizsgálva általában nincs különbség a nemek tekintetében. Így általánosságban elmondható, hogy az előzetes letartóztatásban lévő férfiak és nők rosszabb fogva tartási körülmények között élnek, mint az elítéltek: elszerveedik többek között a munkavégzés, a gyógykezelések, a szakképzési lehetőségek korlátozottságát. Az ügyész a nyomozás érdekében szem előtt tartva megtilthatja számukra látogató fogadását, korlátozhatja a családdal való kapcsolattartást, a levelezés jogának gyakorlását. Ezen utóbbi jogosultságok azonban olyan aspektusát adhatják a kényszerintézkedésnek, ami nagyobb megterhelést jelent a nők számára, mint a férfiaknak, különösen akkor, ha a fogvatartott nő egyúttal anya is, aki gyermekét egyedül neveli. Arra is akad példa, hogy a kisgyermekes anyák, ha előzetesben vannak, nem kapnak helyet anya-gyermek részlegben, vagy a közös elhelyezést biztosító speciális cellákban.⁴⁸ Ezzel összefüggésben az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének már hivatkozott 1663. számú határozata szorgalmazza, hogy gyermekét egyedül nevelő nők esetén csak kivételes esetekben (például ismételt bűnelkövetés, szökés, a tanúk befolyásolásának veszélye) kerüljön sor szabadságelvonásra a jogerős ítéletet megelőzően.

Az *50 év feletti női fogvatartottak* esetén elsősorban a nőgyógyászati problémákhoz, illetve az ugyancsak e korosztályra jellemző csontritkulásokhoz kapcsolódóan az egészségügyi ellátás, gyógykezelések, illetve a higiéniai szükségletek fokozott szükségességé-

⁴⁶ Parliamentary Assembly Resolution 1663 (2009): Women in prison. Assembly debate on 28 April 2009.

⁴⁷ TOWNHEAD, LAUREL: *Pre-trial detention of women. And its impact on their children*. Quaker United Nations Office, 2007. 4–18. pp.

⁴⁸ The Quaker Council for European Affairs: i.m. 36. p.

gének kérdése merül fel. Életkorukból adódóan bizonyos szabadságelvonással járó jogkövetkezmények, így különösen a közérdekű munka velük szemben nem is minden esetben alkalmazható. A munkavégzés pedig gondot jelenthet számukra a szabadságvesztés tartama alatt is, így munka után járó jövedelem híján nem tudnak tartalékolni a szabadulásuk utáni időszakra. Emellett jellemző, hogy foglalkoztatásuk esetén kevesebb jövedelemre számíthatnak, mint a férfi elítéltek.⁴⁹

Egy USA-ban végzett kutatás rámutatott arra, hogy az ország végrehajtási intézeteiben hozzávetőlegesen 10.000-re tehető a 45 év feletti női fogvatartotti állomány. A vizsgálat kiemelte, hogy a kor előrehaladtával szükségszerű az egészségügyi problémák szaporodása, ugyanakkor egyre nagyobb a szakadék a nők számára elérhető egészségügyi szolgáltatások és az egyébként szükséges gyógykezelések között. Becslések szerint a fiatalabb fogvatartottak esetén éves szinten az állam 21.000 dollár kiadással számolhat, míg az idősebb börtönnépesség 69.000 dollár költséget jelent.⁵⁰

A fogvatartott nők egészségvédelméről

A fogvatartottak egészséghez, egészségvédelemhez való alapvető jogát több nemzetközi dokumentum is rögzíti. Az *Egyesült Nemzetek Szervezetének 1966-os Nemzetközi Egyezségokmánya a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogokról*⁵¹ például 12. cikkében szabályozza a testi és szellemi egészség legmagasabb standardjainak eléréséhez való jogot. Az államok kötelezettsége ezzel összefüggésben arra irányul, hogy valamennyi polgár számára jó színvonalú egészségügyi ellátást biztosítsanak. E norma alapján a hivatkozott jogosítvány alkalmazandó a fogvatartottak esetében is. A bebörtönzés során ugyanis a fogvatartottnak továbbra is megmarad a testi és mentális egészséghez való alapvető joguk, azt a szabadságelvonás nem korlátozhatja. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a fogvatartottak számára biztosított egészségügyi ellátásnak legalább olyan szinten kell nyugodnia, mint ami a szabad világban irányadó. Mindenkinek tiszteletben kell tartani a fogvatartottak szabad polgárok számára biztosított egészségügyi ellátással azonos, azzal egyenértékű egészségügyi ellátáshoz való jogát. Ezt az elvet fogalmazza meg a *Kínzás és az Embertelen vagy Megalázó Bánásmód vagy Büntetések Megelőzésére Létrehozott Európai Bizottság tevékenységéről készített 3. Általános Jelentésében*,⁵² amikor kimondja, hogy a börtön-egészségügyi szolgáltatásnak biztosítani kellene mindazon egészségügyi ellátást, kezeléseket, megfelelő diétát, pszichoterápiát, rehabilitációt és minden más szükséges lehetőséget, melyet a betegek élveznek a kinti társadalomban. Az *Egyesült Nemzetek Szervezetének a fogvatartottak kezeléséről szóló Alapelveinek*⁵³ 9. alapelve ezzel összefüggésben rögzíti a fogvatartottak azon jogát, hogy az országban

⁴⁹ E témáról: NEWMAN, CARLIE: *Last chance: older women through the criminal justice system*. (The Griffins Society visiting research fellowship programme). Research paper 2005/2.

⁵⁰ ENDERS, R. SHEILA – PATERNITI, A., DEBORA – MEYERS, J. FREDERICK: *An approach to develop effective health care decision making for women in prison*. Journal of Palliative Medicine 2005/2. 433. p.

⁵¹ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Adopted by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966. Magyarországon kihirdette az 1976. évi 9. tvr.

⁵² (Council of Europe) CPT/Inf (93)12. és The CPT standards. „Substantive” sections of the CPT’s General Reports. CPT/Inf/E (2002) 1-Rev. 2006

⁵³ Basic Principles for the Treatment of Prisoners. Adopted by General Assembly resolution 45/111 of 14 December 1990.

rendelkezésre álló egészségügyi szolgáltatásokhoz korlátozás nélkül, diszkriminációmentesen juthassanak hozzá.

A fentiekből kitűnően a szabadságelvonás ténye nem csökkentheti az egészségügyi ellátás eléréséhez való jogot, sőt egyfajta többletkötelezettséget ró a végrehajtási hatóságokra. Nem egyszerűen az egészségügyi ellátás biztosítása tehát a feladata a börtön-adminisztrációnak, hanem olyan végrehajtási feltételek megteremtése is, melyek a fogvatartottak és a végrehajtási személyzet egészségét, jólétét egyaránt szolgálják, így például az egészséges élet-, és munkafeltételek garantálását, olyan tevékenységeket, melyek nem ártalmasak a fogvatartottak egészségére. Emellett, tekintve, hogy a testi és szellemi egészség kölcsönhatást gyakorolnak egymásra, a humánus életkörülmények megteremtése, fenntartása és biztosítása is része az egészséghez való jognak.

Az egyenértékű egészségügyi ellátás megteremtése és fenntartása a végrehajtási közegekben gyakorta kerül szembe az erőforrások szűkösségével. A *CPT 11. Általános Jelentése*⁵⁴ alapján a gazdasági nehézségek ellenére, attól függetlenül, az államok kötelezettséggel tartoznak a szabadságelvonás hatálya alatt álló személyek megfelelő egészségügyi ellátásáért és e szolgáltatást térítésmentesen kötelesek számukra biztosítani. Az egészségügyi ellátás ingyenessége - összhangban az *ENSZ-nek a Fogva tartás bármely formája vagy a szabadságvesztés büntetés hatálya alatt álló minden személy védelmét szolgáló Alapelvgyűjtemény*⁵⁵ 24. pontjával - az államok felelősségéből adódik, lévén az alkalmazott szabadságelvonás többé-kevésbé károsan hat a fogvatartott személyek testi és szellemi egészségére.⁵⁶

*A börtönökben biztosítandó egészségügyi ellátás etikai és szervezeti aspektusairól szóló R (98) 7. számú Európa Tanácsi ajánlás*⁵⁷ szellemében az egészségügyi ellátáshoz való jog főbb jellemzői az orvosi ellátás elérhetősége, az azonos értékű, avagy egyenlő elbánás, a betegek hozzájárulása, beleegyezése és az orvosi titoktartás, valamint a hivatásbeli függetlenség biztosítása. Az ajánlás a fenti dokumentumokkal összhangban fogalmazza meg annak követelményét, hogy a fogvatartottak a társalomban elérhető megelőző kezelésekkel és egészségügyi ellátással azonos gondoskodásban részesüljenek. Ezt alátámasztandó a végrehajtási intézmények orvosait kötelezi arra, hogy az éltéltek számára ugyanolyan minőségű egészségügyi ellátást nyújtsanak, mintha azt bármely más betegnek tennék. Az azonos szintű ellátás emellett szükség szerűen feltételezi, hogy az egészségügyi szolgáltatók megfelelően kvalifikált orvosokkal, ápolókkal, technikai személyzettel, valamint olyan eszközparkkal rendelkezzenek, melyek minősége meg-egyezik a börtön falain kívülivel.⁵⁸

*Az új Európai Börtön szabályok*⁵⁹ ugyancsak elvi élel fogalmazza meg, hogy azon börtönfeltételek, melyek megsértik a fogvatartottak emberi jogait az erőforrások hiányával nem igazolhatóak.

⁵⁴ Council of Europe. 11th General report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 2000. Strasbourg, 2001. (CPT/Inf(2001) 16.)

⁵⁵ Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment. Adopted by General Assembly resolution 43/173 of 9 December 1988.

⁵⁶Vö.: Penal Reform International: Making standards work – an international handbook on good prison practice. Penal Reform International. London, 2001. 72. p.

⁵⁷ Recommendation No. R (98)7 concerning the ethical and organisational aspects of health care in prison

⁵⁸ Az ajánlás részletes bemutatását lásd: NAGY FERENC – JUHÁSZ ZSUZSANNA: *Egészségügy a börtönben. Gondolatok az Európa Tanács R(98) 7. ajánlása kapcsán*. Börtönügyi Szemle 2002/1. szám 7–21. pp.

⁵⁹ Recommendation No. R (2006)2. European Prison Rules

Az egészséggondozáshoz való jog alapján a női fogvatartottakat hasonló jogok illetik meg a büntetés-végrehajtási intézetekben, mint a szabad társadalomban, de a férfiakétól eltérő egészségi szükségleteik miatt esetükben *egy nem-specifikus egészségügyi ellátás*⁶⁰ *szükségessége merül fel.* A már többször hivatkozott Európai Börtönszabályok⁶¹ felismerve a tényt, hogy valamennyi európai országban a férfi fogvatartottak alkotják a börtönnépesség meghatározó hányadát, a nők pedig az elhanyagolható kisebbséget, és ezzel összefüggésben a nők férfiakétól eltérő testi, mentális és emocionális szükségletei nem kapnak elegendő figyelmet, kifejezetten felhívja a börtönhatóságokat arra, hogy a nők szükségleteit, legyenek azok testi, szakmai, szociális vagy pszichológiai természetűek, vegyék figyelembe. Kiemeli továbbá, hogy speciális intézkedéseket kell foganatosítani a nők sajátos higiéniai szükségleteinek biztosítására. Mindemellett külön erőfeszítésekre sarkallt olyan speciális szolgálatokhoz jutás megteremtése érdekében, amelyek testi, lelki vagy szexuális erőszakot elszenvető nők támogatását célozzák. Az ajánlásban foglalt törekvések megvalósítása a gyakorlatban azonban sok országban még várat magára, mivel a legtöbb börtönrendszer ezen nem-specifikus igényeket, problémákat elhanyagolja. Megfigyelhető továbbá, hogy számos büntetés-végrehajtásban a fogvatartott nőkkel foglalkozó, őket felügyelő személyi állomány nem kap olyan irányú képzést, amely a speciális női szükségletek megértését, kezelését szolgálná. Arra is figyelemmel kell lenni azonban, hogy a rövid tartamú ítéletek és a női fogvatartottak nagyarányú, folyamatos fluktuációja miatt egyre kevesebb idő jut a nők egészségügyi szükségleteinek kielégítésére.⁶²

Általánosságban elmondható, hogy *a nőknél gyakorta több egészségi probléma jelentkezik, mint a férfiaknál.* Egy az USA-ban végzett vizsgálat például arra mutatott rá, hogy a végrehajtási intézetekbe történő befogadáskor a nők 20-35%-a már beteg volt, míg a férfiak esetében az arány 7%, illetve 10% között mozgott.⁶³ A sok esetben szegényes életkörülmények, a drogfogyasztás, a családon belüli erőszak, a nemi erőszak, a fiatalkori terhesség, az alultápláltság miatt a nők körében ugyanis többen szenvednek krónikus betegségben. A női fogvatartottak egészségvédelmének, egészségügyi ellátásának tárgyában 2008 novemberében Kijevben 30 ország részvételével megtartott konferencián elfogadott ún. Kijevi Deklaráció emellett rávilágított arra is, hogy a nők jelentős hányada megtapasztalta már élete során az *erőszakot, ami kihatással van lelki és testi megbetegedéseikre.* Kanadában például a szabadságvesztést megelőzően a nők 68%-a testi, míg 53%-a szexuális erőszak áldozata volt.⁶⁴ Az USA állami börtöneiben a női fogvatartottak 57%-a volt alanya testi vagy szexuális erőszaknak, esetleg mindkettőnek. Hazánkban a női fogvatartottak szabadulás utáni reintegrációját vizsgáló MIP kutatás adatai alapján a nők hozzávetőlegesen egyharmada volt családon belüli erőszak áldozata-

⁶⁰ A nők egészségügyi problémái 4 fő csoportba sorolhatók: 1. Szomatikus betegségek, ezen belül a fertőző megbetegedések (pl. HIV, hepatitis) és függőséggel kapcsolatos betegségek, 2. mentális egészségügyi problémák (pl. depresszió, stressz, önkárosítás, öngyilkosság), 3. női betegségek, 4. egyéb problémák (pl. a testi/érzelmi erőszak következményei)

Bővebben: NDPHS Expert Group on Prison Health: i.m. 30. p.

⁶¹ Rec (2006) 2. számú ajánlás 34.1. és 34. 2. pontja

⁶² HARRIS, F. – HEK, G. – CONDON, L.: i.m. 59. p.

⁶³ NDPHS Expert Group on Prison Health: i.m. 30. p.

⁶⁴ Bővebben: QUNO: Submission to the study of the secretary-general of the United Nations on violence against women. violence against women and girls in prison. Geneva, 2005.

ta.⁶⁵ Ilyenformán leszögezhető, hogy az erőszakot elszenvedő nők a börtönnépességen belül felülreprezentáltak, illetve a különböző országokban végzett kutatások azt mutatják, hogy az erőszak átélése a fogvatartott nők körében 5-ször gyakoribb, mint a szabad népeességénél.⁶⁶

A fogvatartott nőknél az erőszakkal összefüggésben számolni kell az olyan nagy kockázatot jelentő szexuális magatartásokkal, mint a prostitúció, a védekezés nélküli szexualitás, szexuális kapcsolat több partnerrel, vagy drogfogyasztó partnerrel, illetve igen sokan maguk is kábítószer-élvezők. A kockázati magatartások nyomán körükben nagyobb a HIV-fertőzés, a Hepatitis C, illetve a különféle nőgyógyászati rendellenességek előfordulása és jóval nagyobb arányban vannak jelen a pszichés problémák is.⁶⁷

Fontos kiemelni, hogy a nők társadalmi és kulturális helyzetükből adódóan sok esetben nincsenek abban a helyzetben, hogy képesek legyenek kontrollálni szexuális életüket. Többen például azért bocsátják áruba a testüket, hogy megélhetést biztosítsanak családjuknak. A női börtönnépességen belül az erőszakot elszenvedő nők mellett ilyenformán a szex-munkások is felülreprezentáltak.⁶⁸ Hazánkban egy HIV/AIDS kockázati magatartásaira irányuló vizsgálat⁶⁹ szerint például a megkérdezett női elítéltek 13%-a dolgozott prostituáltként, illetve a 632 fős férfi és női fogvatartottakat egyaránt tartalmazó mintából 9% elismerte, hogy a végrehajtási intézetben is folytatott nemi viszonyt.

Jellemző továbbá, hogy a nők nincsenek tudatában annak, miszerint szexuális partnerük, illetve kábítószer-élvező kapcsolatuk révén ki vannak téve a különféle vér útján terjedő fertőző betegségeknek (HIV, hepatitis C).

Általánosságban elmondható az is, hogy a vírushordozó, illetve fertőző beteg fogvatartottak pontos számáról viszonylag kevés adat áll rendelkezésre, ami azzal magyarázható, hogy Európa legtöbb államában az emberi jogokra hivatkozással nem végeznek kötelező szűrővizsgálatokat, ilyen vizsgálatokra a fogvatartottak önkéntes részvétele alapján, az ő kérésükre kerül sor. Ugyancsak kevés adat áll rendelkezésre a vér útján terjedő fertőző megbetegedéseket kiváltó kockázati magatartásokról is. Ennek magyarázata, hogy a legtöbb fogvatartott azon az alapon utasítja vissza a vizsgálatban való részvételt, hogy ő ilyen tevékenységet nem végez, illetve a vizsgálatban való részvételük esetén vonakodnak adatokat szolgáltatni a kockázati magatartásokról, mivel azok a börtönökben büntetendő cselekménynek számítanak. Gondot jelenthet továbbá, hogy a HIV, illetve a hepatitis C esetén egy hosszú inkubációs periódussal kell számolni, így nehéz lehet annak megállapítása, hogy a transzmisszió, azaz a fertőzés továbbadása a börtönkörnyezetben, vagy már a szabadságelvonást megelőzően megtörtént. Emellett a hepatitis C sajátossága, hogy a fertőzés általában nem eredményez akut betegséget, így a transzmisszió meghatározása még bonyolultabbá válik.⁷⁰

⁶⁵ Tóth Herta: Women, Integration and Prison. MIP kutatási eredmények – rövid összefoglaló, CEU, Budapest, 2005. 3. p.

⁶⁶ Kestermann, Claudia: Training curriculum for women's prisons – health aspects. In: International Study on women's imprisonment. Current situation, demand analysis and „best practice.” University of Greifswald, 2005. 24. p.

⁶⁷ ENDERS, R. SHEILA – PATERNITI, A., DEBORA – MEYERS, J. FREDERICK: i.m. 434. p.

⁶⁸ UNAIDS: Women and HIV in prison settings. Vienna, 2008. 1. p.

⁶⁹ GYARMATI V. ANNA – NEAIGUS, ALAN – SZÁMADÓ SZABOLCS: *HIV risk behavior history of prison inmates in Hungary*. AIDS Education and Prevention: official publication of the International Society for AIDS Education 2003/6. 561–569. pp.

⁷⁰ World Health Organization: Evidence for action technical papers. Effectiveness of interventions to address HIV in prisons. Geneva, 2007. 21; 47. pp.

Mindezek ellenére leszögezhető, hogy a végrehajtási intézetekben a fogvatartottak többek között a túlsúlyfolságnak, a higiénias körülményeknek köszönhetően, illetve saját életkörülményeikre, anyagi hátterükre, egészségi állapotukra visszavezethetően, valamint a kockázati magatartások figyelmen kívül hagyása miatt jobban ki vannak téve a különféle fertőzéseknek, betegségeknek. Számolni kell továbbá egy másik veszélyforrással, a szexuális erőszakkal,⁷¹ amely számos rövid- és hosszú távú szexuális és reprodukciót érintő egészségügyi kockázattal jár és egyértelműen megfigyelhető a női fogvatartottak körében.

Fontos megemlíteni, hogy amíg a HIV transzmissziója⁷² szempontjából a férfi fogvatartottak körében a legmeghatározóbb tényező a kábítószeres injekciószer használatához szükséges eszközök többek általi közös használata, addig a női fogvatartottak esetében a HIV-fertőzés szexuális úton való terjedése kétszer gyakoribb, mint a férfiaknál.⁷³ Figyelembe kell továbbá venni azt is, hogy igen magas a nők körében a szexuális úton terjedő fertőző megbetegedések száma, ami jelentősen megnöveli a HIV kockázatát.⁷⁴ Az Orosz Föderációban például a befogadási eljárás során a szexuális úton terjedő fertőző betegségek, azon belül is a szifilisz előfordulása a nők megközelítőleg felét érintette. Emellett a fogvatartott nők több mint 5%-a volt HIV pozitív.⁷⁵

Mindamellett azokban az országokban, ahol a kábítószer-fogyasztás domináns és a női fogvatartottak injekciós drog fogyasztói múlttal rendelkeznek, gyakori, hogy a HIV előfordulása a nők körében nagyobb, mint a férfiaknál. Moldovában például 2005 januárjában 5 végrehajtási intézetre kiterjedően végezték el a HIV szűrést, amelynek eredménye azt tükrözte, hogy amíg a férfi fogvatartottaknál a HIV rátája 1,40 és 4,71 között mozgott, addig ennek a többszöröse 9,63 % volt a női elítéltek esetén. A jelenség hátterében többek között az áll, hogy a nők számára nyújtott egészségügyi szolgáltatások - a börtönnépességen belüli kisebb arányukból adódóan is - esetenként minimálisak, illetve másodlagosak.

Hasonlóan nagyobb HIV-előfordulás figyelhető meg Európán kívül több kanadai végrehajtási intézetben, illetve az USA-ban is. Egy az USA-ban, Connecticutban vég-

⁷¹ E témáról lásd még: STRUCKMAN-JOHNSON, C. – STRUCKMAN-JOHNSON, D.: *A comparison of sexual coercion experiences reported by men and women in prison*. Journal of Interpersonal Violence 2006/12. 1591–1615. pp. A szerzőpáros munkájában a szexuális erőszak férfi és női áldozatainak összehasonlításával foglalkozott. Kiemelik, hogy a nemi cselekményt követően mindkét nemre jellemző a bizalmatlanság, az elenszenv azok iránt, akik körülveszik, a nyugtalan lelkiállapot. Ugyancsak közös tünetként számoltak be az erőszakra történő visszaemlékezésekről, a rossz álmokról, illetve a cselekmény megismétlődésétől való félelemről. A férfiak esetén sajátosságként említhető, hogy aggódnak hímevük csorbulásáért, a hierarchiában betöltött státuszuk elvesztéséért, esetükben megjelenik az utálat érzete, a HIV fertőzéstől való félelem és gyakoribbak körükben az öngyilkos gondolatok, illetve az öngyilkossági kísérletek is.

⁷² A fertőzés terjedésének 5 módja különíthető el, melyek közös ismérve a testnedvek (vér, sperma, anyatej) keveredése:

- a fertőzés megkapható fertőzött vérrrel vagy vérkészítménnyel,
- anyáról gyermekére történő átvitelrel (például méhen belüli fertőzés, szülés, illetve szoptatás során),
- védekezés nélküli szexuális érintkezéssel,
- nem, illetve nem megfelelően sterilizált eszközök révén,
- valamint injekciós kábítószer-fogyasztással, amikor a fertőzött tűt használó személy közvetlenül a véráramba fecskendezi a vírust.

⁷³ (WHO, UNODC, UNAIDS): Evidence for Action Technical Papers. Effectiveness of Interventions to Manage HIV in Prisons – Provision of condom and other measures to decrease sexual transmission, Geneva, 2007. 11–15. pp.

⁷⁴ UNAIDS: i.m. 3. p.

⁷⁵ UNODC: i.m. 11. p.

zett kutatás arra is rámutatott, hogy a HIV-fertőzés szempontjából a nők körében is meghatározó tényező az injektló drogfogyasztás. A vizsgálatba vont női injektló kábítószer-élvező fogvatartottaknak például 59%-a bizonyult pozitívnak, és közülük 51% másokkal megosztva használta az injektló eszközt. Fontos adalék továbbá, hogy a HIV-pozitív nők jelentős hányada nem tudott a HIV-státuszáról a szűrés elvégzését megelőzően. A kutatási eredmények alapján emellett kétszeres kockázati tényezőt jelentett a HIV-fertőzés szempontjából a napi alkoholfogyasztás, több mint kétszeresét a szexuális úton terjedő betegségek előfordulása, illetve 18-szorosát a HIV-fertőzött partnerrel történő szexuális kapcsolatot.⁷⁶

A fentiek mellett a HIV/hepatitis kockázati magatartásai sorában a nők esetén is szerepet kap a tetoválás, illetve az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő testékszerek alkalmazása. Utóbbiaknál a börtönkörnyezetben azonban megnő a fertőzések és az allergiás reakciók kockázata, tekintettel arra, hogy az olyan semleges hatású fémek, mint a sebészeti acél, illetve arany a fogvatartottak számára ritkán elérhetőek és beszerezhetőek. A tetoválások esetén a nem steril, illetve többnyire saját kezűleg készített tetováló eszközök, valamint a már egyszer felhasznált anyagok (tű, tinta, gumikesztyű, törlőruha stb.) alkalmazása potenciális veszélyt jelent a fogvatartottak számára elsősorban a hepatitis C⁷⁷ és B, valamint a HIV fertőzéssel szemben. Emellett a beinjektáláshoz használt festékanyag, amely ebben a közegben például lehet szén, korom, salak, szempillafesték, allergiás reakciókat idézhet elő.

Végezetül utalnék arra, hogy az Egészségügyi Világszervezet 1993-as irányelve A HIV fertőzésről és az AIDS-ről a börtönökben külön rendelkezéseket tartalmaz a női fogvatartottakra.⁷⁸ Ezek lényege, hogy speciális figyelmet kell szentelni a női fogvatartottak szükségleteire. Ennek megfelelően az őket fogva tartó személyzetet képzésben kellene részesíteni a HIV fertőzéssel járó pszichoszociális és egészségügyi problémák megoldására. (44.) A női fogvatartottakat, beleértve a HIV pozitív személyeket, speciális szükségleteiknek megfelelő információkkal (többek között a HIV transzmissziójáról) kell ellátni és szolgáltatásokat biztosítani számukra. Lehetővé kellene továbbá tenni, hogy megvédjék magukat a HIV fertőzéstől, például óvszerek hozzáférhetővé tételével. A nemzeti törvényhozásokkal összhangban családtervezéssel összefüggő tanácsadásokat kell szervezni számukra. (45.)

Az irányelv alapján valamennyi börtönben biztosítani kellene a női fogvatartottak részére rendszeres időközönként nőgyógyászati konzultációkat, különös figyelmet szentelve a szexuális úton terjedő fertőző betegségek diagnosztizálására és kezelésére. A női igényekre orientálódva családtervezési tanácsadások megszervezése lehet indokolt. Szükséges továbbá a terhesség alatti ellátás megfelelő elhelyezéssel, a gyermekek ellátása és védelme, ide értve azokat is, akik HIV fertőzött anyától születtek. Végezetül az irányelv alapján óvszerek és egyéb fogamzásgátlók elérhetőségét kell megteremteni a fogva tartás tartama alatt, illetve a feltételes, valamint végleges szabadon bocsátást megelőzően. (46.)

⁷⁶ ALTICE, L. FREDERICK ET AL.: *Correlates of HIV infection among incarcerated women: implications for improving detection of HIV infection*. Journal of Urban Health 2005/2. 312–326. pp.

⁷⁷ A tetováló gyakorlat és a hepatitis C kapcsolatáról lásd DAY, R. F.: *Tattooing in prison: an innocuous practice or a conduit for Hep C?* Body Positive 2005/1. Letölthető: <http://www.thebody.com/content/art30800.html>

⁷⁸ World Health Organization (1993). WHO guidelines on HIV infection and AIDS in prisons. WHO/GPA/DIR/93.3. Recommendations 44–46 concern incarcerated women.

A fogvatartott nők kábítószer-fogyasztásáról

Általánosan elmondható, hogy sok nyugat-európai, illetve kelet-európai országban vagy egyáltalán nincs, vagy csak kevés adat áll rendelkezésre a női fogvatartottakon belül a drogfogyasztók arányát illetően. Tekintettel arra, hogy a kábítószer-élvezők számának növekedése figyelhető meg a végrehajtási intézetekben, minden adat és információ nagy értéket képvisel.

A drogfogyasztók arányának feltérképezése Európában – a férfi fogvatartottakhoz hasonlóan – azért is okoz gondot, mert jelenleg nem létezik a drogfogyasztók vonatkozásában egységes definíció. Illetőleg ha van is pontos fogalom, akkor az túlságosan heterogénnek tekinthető. Így ez a kategória felölelheti a legális (például nikotin, a dohány, az alkohol) és az illegális drogok fogyasztóit, de ide sorolhatók a gyógyszereszedők is, függetlenül attól, hogy a készítmény felírt vagy sem. Egységes definíció hiányában a női fogvatartottak drogfogyasztására vonatkozó adatok összehasonlítása lehetetlen. Az Európai Unió legtöbb tagállama között konszenzus figyelhető meg a tekintetben, hogy a végrehajtási közegben a drogprobléma komoly kihívást jelent, így mind nagyobb jelentőséget tulajdonítanak egy olyan egységes osztályozási rendszer kiépítésének, mely a drogfogyasztás arányát mérné fel, becsülné meg.

A női drogfogyasztó fogvatartottak helyzetét vizsgálta és elemezte az a kutatás,⁷⁹ melyet 2004-ben öt európai ország (Németország, Spanyolország, Skócia, Lengyelország és Ausztria) kutatási központjainak segítségével több európai államban végeztek. A kutatást végzők abból indultak ki, hogy a rendszeres végrehajtási ellenőrzés hiánya miatt a börtönbeli drogprobléma bizonyítására nem sok adat áll rendelkezésre, illetve amennyiben végeznek ilyen jellegű felméréseket és értékeléseket, azok jellemzően a férfi fogvatartottakra fókuszálnak. Ebből adódóan tehát a női rabok jelenlegi és/vagy múltbéli drogfogyasztása a büntetés-végrehajtás fehér foltjai közé tartozik.

A vizsgálat eredményeit értékelve a kutatók vizsgálták többek között a női drogosok női börtönnépességén belüli arányát, a nemzeti börtönadminisztrációk számára leginkább kihívást jelentő kábítószerekkel összefüggő problémákat, a drogokkal és kezelési szolgáltatásokkal összefüggő rendelkezéseket, a szabadulást megelőző, valamint azt követő szolgáltatásokat, illetve általában a drogszolgálatok iránti jövőbeli igényt.

A 2002-es évre adatokat szolgáltató országok (17 ország, illetve régió) felében a női börtönnépességén belül a drogfogyasztók 10-30%-ot képviseltek. Az országok másik felében ez az arány ugyanakkor már 40-60% volt. Itt különösen Írország, Anglia/Wales, Katalónia, Görögország és Észtország említhető. A legnagyobb arányt pedig Finnország jelentette, ahol az adatok alapján a női fogvatartottak 70%-át tekintették drogfogyasztónak. Az Angliára és Walesre vonatkozó adatokból kitűnően emellett a fogvatartotti népességén belül a problémás drogfogyasztó nők 55%-ot, míg a szabad társadalomban 8%-ot képviseltek.

A női elítéltek drogfogyasztói múltját tekintve Lettországból, Litvániából, Szlovéniából, Luxemburgból, illetve Németországból szinte minden női fogvatartott fogyasztott már kábítószer életében. Ennél kisebb, de mégis számottevő arányt jelentettek Skóciából (75%), illetve Anglia/Walesből (54%). Mindösszesen 6 olyan ország volt, ahol elhanyagolható (10-30%) arányt képviseltek a kábítószer-élvező múlttal rendelkezők,

⁷⁹ ZURHOLD, HEIKE: *Female drug users in European prisons – best practice for relapse prevention and reintegration*. Executive summary, Germany 2004.

ami arra a körülményre vezethető vissza, hogy a legtöbb drogos alkohol-és/vagy gyógy-szerfüggő.

A 27 régióból csak 6 rendelkezett adatokkal azon női fogvatartottakról, akik a börtönben is folytatták a drogfogyasztást és a női fogvatartottakon belüli arányukat tekintve 1-20% között határozták meg. Ennél jelentősebb arányt a skót büntetés-végrehajtás mutatott fel 56%-kal.

A 2001-2002 közötti időszakot alapul véve sok ország nem tudta, hogy a női fogvatartottak drogfogyasztása milyen irányba változott. Ezzel szemben a kelet-európai országokban az adatok egyértelmű növekedést, míg Dániában, Görögországban, Olaszországban és Luxemburgban csökkenést tükröztek.

A droggal összefüggő problémákat vizsgálva a legtöbb európai ország számára az egészségügyi (például fertőző betegségek, mentális rendellenességek), illetve rehabilitációs kérdések voltak a leginkább meghatározóak. 6 európai tagállam vallotta, hogy a női börtönnépességen belül jelentős arányt képviselnek a már korábban is drogot fogyasztók, valamint a többfajta drogot használó fogvatartottak. Görögországot, Litvániát és Olaszországot leszámítva a szerhasználat, illetve az intravénás drogfogyasztás nem játszott meghatározó szerepet a droggal kapcsolatos problémákon belül. Az adatokból az derült ki, hogy a Cseh Köztársaságban, Máltán és hazánkban a női drogfogyasztók kicsiny aránya miatt droggal összefüggő végrehajtási problémák sem merültek fel.

Az ártalomcsökkentő szolgáltatásokat⁸⁰ tekintve majdnem minden európai ország/régió nyújtott fogvatartottai számára információkat az egészségügyi kockázatokról, illetve biztosított egészségügyi oktatást, valamint hepatitis elleni védőoltást. 14 országban a büntetés-végrehajtásban megtalálhatók voltak a drogmentes részlegek, az önségítő csoportok és a fogvatartottak által rabtársaiknak nyújtott segítségadások. Ezzel párhuzamosan Belgium, Lettország, Litvánia, Észak-Írország, Lengyelország, Szlovákia az egészségügyi problémák ellenére mellőzte az ártalomcsökkentő kezdeményezéseket és nem ajánlott hepatitis védőoltást a fogvatartottaknak. A kezelési szolgáltatások elérhetőségével kapcsolatban szinte minden európai tagállamban fellelhetők voltak a pszichoszociális támogatások, az egyéni, illetve a drogtanácsadások. Kivételt képeztek Írország, Észtország, Lettország és Ciprus, ahol ezen szolgáltatások közül csak egy, vagy egy sem állt rendelkezésre. 19 ország/régió ajánlott a fogvatartottak számára absztinencia orientációjú rövid tartamú beavatkozásokat börtöneiben, míg ezzel párhuzamosan kevésbé részesítették előnyben az olyan ártalomcsökkentő kezdeményezéseket, mint például a metadon fenntartó kezeléseket.

Az ártalomcsökkentő szolgáltatások terén pozitív példaként Skócia, Spanyolország, Katalónia, Finnország és a Cseh Köztársaság végrehajtási gyakorlatát hozták fel a kutatók, tekintve, hogy ezen országok széles körben teszik lehetővé a különféle ártalomcsökkentő eszközöket női fogvatartottaik számára. Ellenpéldaként említhető Írország, Észtország, Ciprus, ahol a droggal összefüggő problémákhoz képest elhanyagolhatóak a drog-, illetve kezelési szolgáltatások.

⁸⁰Az ártalomcsökkentés, mint drogpolitikai fogalom a kábítószer-fogyasztáshoz kapcsolódó ártalmakat kívánja elsősorban csökkenteni és nem magát a használatot megszüntetni. Az ártalomcsökkentő szemlélet úgy véli, hogy azon esetekben, amikor a szermentesség nem valósítható meg, törekedni kell a drogfogyasztó életminőségének javítására és a használattal járó társadalmi károk minimalizálására. E prevenciósfelfogás így elismeri, hogy számos kábítószer-élvező nem tud rövid idő alatt teljesen leszokni a pszichoaktív anyagokról, ezért esetükben a cél az injekciós magatartás biztonságának növelése és az intravénás használat gyakoriságának csökkentése.

A vizsgálat eredményei alapján a fogvatartottak társadalomba történő visszavezetését megkönnyítendő 22 európai ország/régió tart fenn kapcsolatot közösségi alapú drog, illetve egészségügyi ügynökségekkel. 19 állam nyújt segítséget a szabadulás utáni lakás-, illetve munkakereséshez, és nagyjából ennyi biztosít számukra utógondozást. A visszaesés megelőzésére irányuló kezdeményezésekkel ugyanakkor a kutatók 13 ország vonatkozásában találkoztak.

A rendelkezésre álló adatokból az derült ki, hogy nagy lenne az igény a végrehajtások részéről a fogvatartottak által rabtársaik érdekében végzett támogató tevékenységre, illetve ugyancsak pozitív szerepet tulajdonítottak a drogmentes szárnyak/részlegek felállításának.

Az adatgyűjtés során a kutatók az EU tagállamoknak megküldött kérdőívek mellett 185 felnőtt drogfogyasztó fogvatartott körében végeztek interjúkat, összesen 10 börtönben. A részvétel feltételei között szerepelt a 18. életév betöltése, korábbi vagy jelenlegi rendszeres drogfogyasztás, illetve feltétel volt, hogy a szabadulásig 1-6 hónap legyen még hátra. A kérdőíves felmérésből kiderült, hogy a bebörtönzést megelőző hónapban az érintett nők 2/3-a fogyasztott kábítószeret, illetve 54% esetében a drogfogyasztás injektálás formájában történt. A válaszok alapján a börtönben a bebörtönzést követő első héten a nők 49,7%-a folytatta a droghasználatot, majd ez az arány a szabadságelvonás tartama alatt 37,8%-ra esett vissza. Összevetve a drogfogyasztást a börtönben, illetve annak falain kívül, a kutatók megállapították, hogy a végrehajtási intézetekben, szemben a külvilággal 1 vagy 2 drog fogyasztása volt általános és csökkent a drogfogyasztás gyakorisága is. A fogvatartottak válaszaiból emellett az derült ki, hogy a drogfogyasztás formái közül a kivételnek az intravénás használat számított.

Napjainkban a női fogvatartottak drogfogyasztása Európában különösen az Egyesült Királyságban szembetűnő, ahol az érintettek hozzávetőlegesen 2/3-ának vannak drogp problémái és néhány intézetben ez az arány 70% feletti.⁸¹ A Kábítószer és Kábítószerfüggőség Európai Megfigyelőközpontjának 2008. évi Jelentése⁸² pedig arról számolt be, hogy Anglia és Wales egyik női börtönében a fogvatartottak 84%-a fogyasztott tiltott szert.

A *drogfogyasztás magas szintje* ezen túlmenően a nők körében nagyfokú alkoholfogyasztással is párosul.⁸³ A londoni Holloway börtönből származó adatok alapján például az újonnan befogadott női fogvatartottak hozzávetőlegesen 60%-ánál jelentkeztek elvonási tünetek, jellemzően 6-9 drog fogyasztásából adódóan. Ezen felül az érintettek felének alkoholfogyasztása elérte a függőségi szintet. Becslések szerint a befogadott női elítéltek legalább 75%-a injektáló drogfogyasztó is volt. A kutatók a legfőbb ismérvek alapján felállították a „tipikus” női drogfogyasztó fogvatartott profilját: kora 17-30 év közötti. Drogfogyasztását tekintve heroint használ 1-2 grammot, emellett metadont, kokaint, kannabiszt, benzodiazepineket szed és dohányzik. Kábítószer fogyasztása 9 évre, illetve annál hosszabb időre nyúlik vissza. Injektáló drogfogyasztó és egyúttal hepatitis C pozitív is. Pszichiátriai kezelés alatt állt, illetőleg önkárosításra hajlamos. Az életstí-

⁸¹ Prison Reform Trust: Bromley Briefings Prison Factfile, 2004.; www.prisonreformtrust.org.uk és Simpson, Mark – McNulty, Julie: Different needs: Woman's drug use and treatment in the UK. *International Journal of Drug Policy* 2008/19. 172. p.

⁸² Kábítószer és Kábítószer-függőség Európai Megfigyelőközpontja: 2008. évi Jelentés: A kábítószer-probléma Európában. Luxemburg, 2008. 36. p.

⁸³ HARRIS, F. – HEK, G. – CONDON, L.: i.m. 59. p.

lusából adódóan egészségügyi komplikációk jelentkeznek nála, úgymint mélyvénás trombózis, szexuális úton terjedő fertőzések.

Az Egyesült Királyságban végzett kutatás egyúttal arra is rámutatott, hogy sok szerfogyasztónál jelentkezik asztma, feltehetőleg összefüggésben a különféle drogok (heroin, kokain, kannabisz) elszívásából adódóan. Többségük egyébként is erős dohányos. A fogászati kezelések elhanyagolása pedig a drogfüggők esetén azt eredményezheti, hogy ismét visszatérnek a kábítószerkehez. Ennek magyarázata, hogy a fogva tartás alatt a csökkenő drogfogyasztási szint miatt a korábban nagy dózisu opiátokkal kiküszöbölt fájdalom ismét előtör, amelynek semlegesítésére gyakorta nyúlnak a kábítószerkehez.⁸⁴

Az Oxfordi Egyetem kutatói 2006-ban publikált munkájukban⁸⁵ ugyancsak arról számoltak be, hogy a női fogvatartottak számottevő hányadát érintette a kábítószerfogyasztás. A vizsgálatba vont 505 női fogvatartott több mint ¾-e például fogyasztott illegális szert a bebörtönzését megelőző 6 hónapon belül, illetve 58%-nál ez napi rendszerességgel történő használatot jelentett. Összehasonlításképpen az átlagnépesség körében az illegális szerhasználat 12 hónapra visszatekintve is csak 12%-ot tett ki. A bebörtönzés miatt az első 1 hónap során 25%-ra esett vissza a szerhasználók aránya, illetve 3% ismerte el, hogy az illegális szerrel továbbra is minden nap él. A kutatás többek között kitért az injektló drogfogyasztás vizsgálatára is. Az adatok alapján a megkérdezett nők 38%-a nyilatkozott úgy, hogy élete során kipróbálta már a szerhasználat ezen módját. A többség (37%) a bebörtönzést megelőző 8 hétnél régebben injektlta magának a kábítószer, míg ugyancsak meghatározó hányad (28%) a szabadságelvonás megkezdését megelőző hét során. Az adatok alapján egyetlen olyan női fogvatartott sem volt, aki első ízben a végrehajtási intézetben használt volna injektló eszközt. A fogva tartás megkezdését követő 1 hónap során 43 injektló drogfogyasztóból 4 állította, hogy a hónap során is injektlált, de úgy, hogy nem került sor az eszköz cseréjére.

Általánosságban elmondható, hogy a női fogvatartottak meghatározó hányadának lenne szüksége a szerfüggőség kezelésére, de az ilyen irányú programok csak a kisebbség számára elérhetőek. A megfelelő kezelés elmaradása pedig azzal a veszéllyel jár, hogy körükben megnő az ismételt bűnelkövetés, gyakorta éppen a függőség finanszírozása miatt. Számolni kell továbbá a szabadulónknál a túladagolások kockázatával is, ami sokszor végződik halállal. Ennek hátterében az áll, hogy sokan nehezen tudnak alkalmazkodni a megváltozott környezethez, gyakorta visszatérnek a drogfogyasztáshoz, mégpedig hasonló mennyiséget és minőséget alkalmazva, mint a szabadságelvonást megelőzően. Ez pedig rendkívüli kockázattal jár, mivel ilyenkor a kis adag is életveszélyes lehet. A legtöbb fogvatartott számára a túladagolások szempontjából a szabadulást követő első 2 hét jelenti a legnagyobb veszélyt.

Mentális problémák

A kábítószer-fogyasztáshoz szorosan kapcsolódik a mentális rendellenességek kérdésköre. A drogfogyasztók ugyanis az esetek nagy részében személyiségzavarral is küzdenek. A kábítószer-fogyasztók börtönbeli kezelésekor ezért a komorbiditás lehetőségét és

⁸⁴ PALMER, JAN: *Special health requirements for female prisoners*. In: Moller, L. – Stöver, H. – Jürgens, R. – Gatherer, A. – Nikogosian, H. (szerk.): *Health in prisons. A WHO guide to the essentials in prison health*. WHO Regional Office for Europe. Copenhagen, 2007. 157–170. pp.

⁸⁵ PLUGGE, EMMA – DOUGLAS, NICOLA – FITZPATRICK, RAY: i.m. 29–31. pp.

azt is figyelembe kell venni, hogy a személyi szabadság elvonása a mentális problémákat – különösen hosszú tartamú szabadságvesztés és nagy biztonsági fokozat esetén – tovább súlyosbíthatja.

A Kijevi Deklaráció kifejti, hogy a mentális egészségügyi problémák (például a depresszió)⁸⁶ nagyobb arányban figyelhetők meg a női fogvatartottak körében, mint a szabad népességénél. Angliában és Walesben például a női fogvatartottak 54%-a szenved depressziótól, szemben az átlagpopulációban tapasztalható 11%-kal a neurotikus rendellenesség előfordulása pedig körükben 66%-ot, míg a szabad nők körében 16%-ot tett ki.⁸⁷

Fontos kihangsúlyozni, hogy ezen lelki betegségek gyakran okai és következményei is a bebörtönzésnek. A szabadságelvonás új mentális egészségügyi problémákat eredményez, vagy a meglévőket elmélyíti. A vonatkozásban, hogy a szabadságelvonás tartama alatt a fogvatartott mentális egészsége romlik, vagy javulás tapasztalható-e, több tényező közrejátszása említhető, így például befolyásolja a börtön struktúrája, a kezelési lehetőségek, programok köre, elérhetősége. A bebörtönzés negatív hatásai azonban szinte elkerülhetetlenek, ha a női fogvatartott nem kap megfelelő egészségügyi ellátást, a szabadságelvonásra a lakóhelytől, a családtól jelentős távolságra kerül sor. Olaszország ország-jelentése e tekintetben különösen a külföldi fogvatartott nők helyzetére hívta fel a figyelmet.⁸⁸

A férfi fogvatartottakkal összehasonlítva a mentális rendellenességeket más tényezők is kiválthatják, mint a férfiaknál, így az eltérő és elkülönített kezelés indokolt lehet. Az evési rendellenességek, az önkárosítások kezelésének hatékonysága például a férfiak és nők közös elhelyezésénél megkérdőjelezhető. Emellett a lelki trauma háromszor gyakoribb a női fogvatartottak körében, mint a férfiaknál. Az egyik legnagyobb lelki meg rázkódtatást a nők számára a gyermekektől való elválasztás jelenti, ami a depressziójuk alapja lehet.⁸⁹ Az erőszak különböző formáinak korai megjelenései pedig önkárosításhoz, és/vagy öngyilkossághoz vezethetnek. Az e tárgyban végzett kutatások azt mutatják, hogy a fogvatartás alatti öngyilkosság nemcsak a férfiak, hanem a nők esetében is vezető halálozási oknak tekinthető.⁹⁰

A legtöbb ország vonatkozásában elmondható, hogy a legfőbb mentális egészségügyi problémát éppen a fogvatartottak szuicid cselekményei jelentik. A személyi szabadság elvonása, a családi kapcsolatok lazulása, rosszabb esetben azok megszűnése, az ismeretlentől, a jövőtől való félelem, a bizonytalanságérzet, az intézetben belüli konfliktusok, vagy akár az elkövetett bűncselekmény miatt támadt bűntudat egyaránt előidézhetik, elősegíthetik azt az idegi állapotot, amely a fogvatartott szuicid magatartásához vezet. Emellett az is leszögezhető, hogy a végrehajtási intézetek lakói által elkövetett öngyilkosságok rátája jellemzően magasabb, mint ugyanezen ráta a szabad lakosság körében.

⁸⁶ A Greifswaldi Egyetem 2005. évi kutatása arra mutatott rá, hogy a vizsgálatba vont 5 német börtön 116 női fogvatartottja közül 22,2%-nál volt tapasztalható nagyfokú depresszió, 58,3% pedig alvási problémákkal küzdött.

Bővebben: King's College London: International profile of women's prisons, London, 2008. 45. p.

Angliában és Walesben pedig a női fogvatartottak 14-szer több esetben követtek el önkárosítást, illetve amíg a férfiaknak 1/3-a, addig a nőknek a fele újból meg is kísérelte azt. PALMER, J.: i.m. 58. p.

⁸⁷ The Quaker Council for European Affairs: i.m. 53. p.

⁸⁸ The Quaker Council for European Affairs: Country Report: Italy; www.quaker.org/qcea/prison

⁸⁹ A témához lásd még: National Council on Crime and Delinquency: The spiral of risk: Health care provision to incarcerated women. 2006.

⁹⁰ HEATHER, S.: Suicide behind bars. *Current Opinion in Psychiatry* 2003/5. 559–564. pp.

Ausztriában 1975 és 1997 között a női fogvatartottak öngyilkossági rátája például 7-szer volt magasabb, mint az átlag női populációban.⁹¹

A különféle kutatások elsősorban a férfi fogvatartottakra koncentrálnak, aminek magyarázata ugyancsak abban keresendő, hogy a börtönképesség szignifikáns hányadát ők teszik ki. Az ún. Corston-jelentés⁹² ugyanakkor leszögezi, hogy a börtönön kívül a férfiak követnek el gyakrabban öngyilkosságot, de ez a helyzet a végrehajtási környezetben megváltozik. A jelentés Angliára és Walesre vonatkoztatva kifejti, hogy amíg 1993-ban 1 női fogvatartott vetett véget életének, addig ugyanez a szám 2004-ben már 13-ra emelkedett. A 2003-as év statisztikája szerint a nők a börtönképesség 6%-át alkották, de az öngyilkosságok 15%-t mégis ők követték el. A jelentést készítő Jean Corston szerint a szabad társadalomban az anyaság egy olyan tényező, amely védelmet nyújthat az öngyilkos magatartásokkal szemben, ez a faktor azonban a börtönkörnyezetben a gyermekétől való elszigetelés révén megszűnik. Azokban az esetekben pedig, amikor a szabadságelvonás hosszú tartamú, a női elítélt elveszítheti a lehetőséget az anyává válásra is.

Egy másik Angliára és Walesre kiterjedő vizsgálat⁹³ 1990 és 2007 között elemezte a női fogvatartottak által elkövetett öngyilkosságokat. Az adatokból kitűnően 115 nő halt meg végrehajtási intézetben és közülük 88 vetett véget önkéntesen az életének, emellett a vizsgált időszakot a szuicidumok számának növekedése jellemezte. Bár az elhunytak nem alkottak homogén csoportot, bizonyos általános jellemzőket ki lehetett mutatni. Ezek szerint az öngyilkosságot elkövető fogvatartott nők olyan angol nemzetiségű fiatal, fehér anyák voltak, akiket helyi börtönökben helyeztek el egyszemélyes zárákban. Egyharmadukat nem erőszakos bűncselekmény elkövetésével vádolták. Halálukra a bebörtönzés korai időszakában került sor az őrizetben, vagy az előzetes letartóztatásban, illetve amennyiben jogerős elítéltek voltak, akkor hosszú tartamú vagy életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték őket. Jellemző volt körükben a kábítószer-fogyasztás és az öngyilkosság veszélye egy már megkísérelt öngyilkosság vagy mentális egészségügyi problémák miatt. A többségük felakasztotta magát.

Ismeretesen az öngyilkosságok megelőzése szempontjából kiemelkedően fontos egyrésztől azon személyek kiszűrése, akik a szuicidumok nagy kockázatának vannak kitéve, másrésztől az elkövetés szempontjából különösen kritikus időszaknak, és körülményeknek a meghatározása. Az elkövetés ideje szempontjából az előzeteseknek az őrizetbe vételt követő néhány óra lehet egyrésztől kritikus, amikor a szabadságelvonás ténye, a hirtelen izoláció, az információhiány, a bizonytalan jövő miatt gyakrabban követnek el öngyilkosságot. A másik kockázatos időszak számukra a bírósági tárgyalást közvetlenül megelőző ítélet, ami különösen akkor jelenthet idegi megterhelést, ha valószínűsíthető az elítélés, illetve a súlyos büntetés.

Általánosságban elmondható, hogy a bebörtönzött fogvatartottak közül a hosszú tartamú szabadságvesztésre ítélték vannak nagyobb kockázatnak kitéve, mivel a fogvatartás tartamának kitolódásával esetükben párhuzamosan nő az öngyilkosság veszélye. Kiemelt rizikó figyelhető meg az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítéltéknél,

⁹¹Bővebben: FRUENWALD, S. – FROTTIER, P. – EHER, R. et al.: *Prison suicides in Austria, 1975–1997*. *Suicide Life Threat Behaviour* 2000;30 360–369. pp.

⁹² Home Office: *A report by Baroness Jean Corston of a review of women with particular vulnerabilities in the criminal justice system*. 2007, 76. p.

⁹³ SANDLER, MARISSA – COLES, DEBORAH: *Dying on the inside – Examining women's deaths in prison*. INQUEST, 2008.

különösen akkor, ha kizárt a feltételes szabadon bocsátás lehetősége, azaz a szabadság-
elvonás ténylegesen a fogvatartott élete végéig tart. Az elítélte kategóriánál magas rizi-
kójú periódusnak a befogadást követő időszak tekinthető. A Shaw és kollégái által Ang-
liára és Walesre kiterjedő nemzeti vizsgálat⁹⁴ például rámutatott arra, hogy a vizsgált 2
éves periódusban az összes öngyilkosság (172 eset) 1/3-ad részét a befogadást követő 7
napon belül követték el. Egy másik nem kormányzati szerv által végzett kutatás⁹⁵ adatai
szerint pedig a bebörtönzést követő 1 hónapon belül történt az öngyilkosságok elköveté-
sének 50%-a. Ezzel szemben megemlíteném Kanadát, ahol a vonatkozó adatok szerint⁹⁶
a legkritikusabb a fogva tartást követő három hónap, illetve az összes öngyilkosság kö-
rülbelül felét a bebörtönzést követő 6 hónapon belül követik el.

A Howard League for Penal Reform által végzett vizsgálat arra is rávilágított, hogy
az Egyesült Királyságban kialakított „első éjszakás” szárnyak, illetve részlegek, ahol az
újonnan befogadott fogvatartottak eltöltik az első 48 órát, alkalmasak lehetnek az öngyilkosságok megelőzésére, különösen a sérülékenyebb női fogvatartottak esetében.

Jó példaként említhető továbbá fogvatartottak speciális felkészítése az önkárosító,
vagy öngyilkosságot elkövetni készülő társaik megakadályozására. Sok esetben bevett
módszer ugyanis a szuicid jeleket mutató, illetve erőszakos fogvatartottak elkülönítése.
Ez az intézkedés azonban nem oldja meg a problémát, sőt gyakorta megnöveli, fokozza
az elszigeteltség, depresszió érzését. Azokban az esetekben, amikor az önkárosító cse-
lekményekre az esti órákban, vagy hétvégén kerül sor, az izoláció elhúzódhat. Ilyenkor
a képzett fogvatartottak, mint tanácsadók segíthetnek társaiknak az egészségügyi sze-
mélyzet munkába lépéséig. Kanadában, Ontario államban a kingstoni női börtönben
például 11 fogvatartottat képeztek ki tanácsadónak, akik 24 órás szolgálatot teljesítenek.
A program kedvező megítélését mutatja, hogy a fogvatartottak 81%-a elismerően szólt a
kezdeményezésről, még akkor is, ha azt ténylegesen nem vette igénybe. Angliában és
Walesben hozzávetőleg 100 intézetben alkalmaznak fogvatartottakat arra a feladatra,
hogy meghallgassák társaik problémáit. Ez a program lehetőséget teremt az érintett fog-
vatartottak igénybevételére a börtön bármely részén és a nap minden órájában, illetve
különleges esetekben mód van az éjszakai órákban a közös elhelyezésre is.⁹⁷

A fenti pozitív példákkal szemben néhány országban a fogvatartottak önkárosítását,
illetve öngyilkossági kísérleteit büntetik, ami a mentális terhet tovább mélyíti.⁹⁸

Összegzésként elmondható, hogy a fogvatartott nőkre vonatkozó adatok, statisztikák
ritkák, mivel a legtöbb végrehajtási adat nem tesz különbséget a nemek között. A jelen-
legi helyzet javítása érdekében a szabadságvesztés minden aspektusára kiterjedő adat-

⁹⁴ SHAW, J. – BAKER, D. – HUNT, I.M. – MOLONEY, A. – APPLEBY, L.: *Suicide by prisoners. National clinical survey.* British Journal of Psychiatry 2004;184. 266. p.

⁹⁵ The Howard League for Penal Reform: *Care, concern and carpets: How women's prisons can use first night in custody centres to reduce distress*, 2006.

⁹⁶ Task Force on Suicide in Canada: *Suicide in Canada: Update of the report of the task force on suicide in Canada.* Ottawa: Ministry of National Health and Welfare 1994. 27. p.

⁹⁷ STÖVER, HEINO – WEILANDT, CAREN: *Drug use and drug services in prisons.* In: Moller, L. – Stöver, H. – Jürgens, R. – Gatherer, A. – Nikogosian, H. (szerk.): *Health in prisons. A WHO guide to the essentials in prison health.* WHO Regional Office for Europe. Copenhagen, 2007. 101. p.

⁹⁸ UNODC: i.m. 56. p.

gyűjtés és az ilyenformán nyert statisztikák hozzáférhetővé tétele alapvető jelentőséggel bírna.

A kevés és hiányos információ ellenére a legtöbb ország női fogvatartottjaira jellemző többek között a nem megfelelő, illetve lakóhelytől távol eső elhelyezés, a munkalehetőségek, oktatási, képzési programok korlátozottsága, a mentális rendellenességek magas szintje, a nagyfokú drog- és alkoholfüggőség, a testi és szexuális erőszak átélése a bebörtönzést megelőzően, illetőleg az alatt. A szabad népelességgel összehasonlítva általában rosszabb az egészségi állapotuk és a férfi fogvatartottak dominanciájából adódóan a nők szükségletei sok esetben és sok tekintetben elhanyagoltak.

Az egészségügyi színterre koncentrálva az általános egészségügyi ellátás mellett külön gondot kellene fordítani a speciális egészségügyi szükségletekre is, melyek alapja lehet például a HIV/AIDS és egyéb fertőző betegségek, a drog- és alkoholfüggőség, a mentális problémák. A szükséges kezelések, programok elérhetőségét a folyamatosság fenntartása, ezáltal az eredményesség érdekében ugyanakkor a női fogvatartottak számára a szabadulás után is indokolt lenne biztosítani.

1. számú táblázat

ország	női börtönök száma	férfi börtönök női szárnnyal	vegyes börtönök
Ausztria	1	13	
Belgium	1	6	0
Bulgária	1	0	0
Cseh Köztársaság	1	2	0
Dánia	0	4	0
Egyesült Királyság	15	0	0
Észtország	1	0	0
Finnország	0	8	1
Hollandia	4	3	
Horvátország	1	0	0
Írország	1	1	0
Izland	0	0	1
Lengyelország	7	27	
Lettország	1	0	2
Luxemburg	0	0	1
Magyarország	1	2	0
Németország	7	22	0
Norvégia	3	4	0
Olaszország	5	61	
Örményország	1	0	1
Portugália	4	10	
Svájc ⁹⁹	2		
Svédország	4	2	0
Szlovénia	1	3	

A táblázat forrása: The Quaker Council for European Affairs : Women in prison. A review of the conditions in Member States of the Council Europe, February 2007.40–41.pp.

⁹⁹ A Svájcra vonatkozó adat 2004. szeptemberi. Andrea Baechtold: Straf- und Massnahmenvollzug an Erwachsenen in der Schweiz című, 2. kiadásban megjelenő kötete alapján Svájc egyedüli női büntetés-végrehajtási intézete a Hildenbank-i intézmény.

ZSUZSANNA JUHÁSZ**THE FEMALE PRISON POPULATION****(Summary)**

The number of women in prison in Europe is growing. Despite this increase women are still a minority of the prison population. Because of the relatively small number of women prisoners there are fewer prisons which accommodate women. This means that women are imprisoned further away from home, cutting family ties.

Because the majority of prisoners are male there is a lack of data and information available on issues surrounding women in prison. Women with diverse needs are held together. This can mean unsuitable security classifications and regimes may be used. It's especially hard for minority groups such as female juveniles, women are foreign nationals, women prisoners awaiting trial and female prisoners over the age of fifty to have their specific needs addressed. Because of their smaller numbers, there tends to be a lack of rehabilitations and training programmes and health care specifically for women's needs.

There is a lack of information available on the numbers of women in European prisons with HIV/AIDS. However, a large proportion of women in prison have been victims of sexual abuse, which may have exposed them to a heightened risk of HIV infection. Because of alcohol and drug use and their lifestyle, female prisoners are more vulnerable to a large number of physical health problems than men. Offences connected with illicit drugs are a major cause of women's imprisonment.

LŐRINCSIKNÉ LAJKÓ DÓRA

Az időskori gondozás multidiszciplináris jövőképe

„A középső nemzedéknek az idősekkel szembeni kötelezettségeit a nemzedékek közötti szerződés metaforájával szokták körülírni: a középső nemzedék ellenszolgáltatásként ellátja az idősebb nemzedéket a tőle gyermek- és ifjúkorban kapott gondoskodásért. De a középső nemzedéknek létezik-e olyan kötelezettsége, ami abban áll, hogy elegendő gyermeket neveljen föl, és ha igen, akkor a középső nemzedék kivel szemben vállalta ezt a kötelezettségét?”

(Herwig Birg)

Frank Schirrmacher az időskor folyamatainak, következményeinek kutatása tekintetében úgy fogalmaz, hogy „[a]z öregedés társadalmunk kultúrtörténetében és evolúciós történetében még csak gyerekcipőben jár: [...] ezen a területen a kutatások még alig 50 évre tekintenek vissza.”¹ Erről az 50 évről pedig elmondható, hogy a kutatási folyamatok csupán az utóbbi közel 20 évben kezdtek „dömping-szerűvé” válni, a demográfiai előregedés folyamatainak sürgető szorításában. E kutatások elsősorban inkább orvosi, pszichológiai, vagy demográfiai megközelítésből vizsgáldtak. Az idősödés vizsgálatának – leszámítva a nyugdíjrendszerre vonatkozó kutatásokat – eddig nem létezett jogi, szociális jogi szegmense. Így az idősödésből adódó kiszolgáltatottság összetett témájának jövőjét körvonalazni valódi kutatási élmény.

Gábor Dénes szerint „[a] jövőt nem lehet előre megjósolni, de a jövőnket fel lehet találni.”² Ennek tükrében jelen tanulmányomat a magyar időskori gondozás „jövőfeltalálásának” szánom. Célom egy olyan komplex rendszer megrajzolása az eddigi tudományos szakirodalom eredményei és a napi sajtó híryanagjai mentén, amely ötvözi azokat a megoldási sémákat, amelyek segítségével egyfelől kezelhetők a jelenlegi rendszer kapcsán felvetett főbb hiányosságok, másfelől valódi reagálás történhet az időskori gondozás iránti szükségletek vonatkozásában.

A jövő lehetséges változásait, intézkedéseit – a komplex rendszer problémamegoldó szegmenseit – három fő csoportba soroltam be az alapján, hogy az adott lehetőség az időskori gondozás iránti szükségletet milyen irányból befolyásolja, azaz a szükséglet

¹ FRANK SCHIRRMACHER: *A Matuzsálem-összeesküvés*. Scolar Kiadó. 2007. 31–32. p.

² http://www.mta.hu/index.php?id=634&no_cache=1&backPid=417&tt_news=10115&cHash=b67de783b2

[Letöltés dátuma: 2008. november 5.]

kialakulásának valószínűségét csökkenti, vagy a már kialakult szükséglet kielégítését könnyíti, vagy a már kialakult szükségletet kezeli. Fentiek fényében az általam alkalmazott csoportok a következők: a) az időskori gondozás iránti szükséglet megelőzésének lehetőségei, b) az időskori gondozás iránti szükséglet kezelését könnyítő lehetőségek, valamint c) az időskori gondozás iránti szükséglet kezelésének lehetőségei.

1. Időskori gondozás iránti szükséglet megelőzése

Az időskori gondozás iránti szükséglet megelőzéséhez azokat az intézkedési lehetőségeket sorolom, amelyek segítségével az időskori gondozás iránti igény csökkenthető, tartamában visszaszorítható, illetve legideálisabb esetben az igény tényleges kialakulása elkerülhetővé válik. Ezen lehetőségek alatt olyan tevékenységeket, intézkedéseket értek, amelyek az időskor hatékonyabb definiálását eredményezik, és segítséget nyújtanak az egyének számára, hogy időskori életéveiket kiegyensúlyozottan, önértékelésüket megtartva, aktívan éljék. Az időskor hatékonyabb definiálásának programja így azt eredményezi, hogy az idősök korábbi testi, lelki aktivitásuk megőrzésével hosszabb ideig képesek önálló életvitelüket megőrizni.

Erősen hiszem, hogy minden életkorszaknak megvannak az erősségei a maguk gyengeségeikkel együtt, függetlenül attól, hogy azt gyermekornak, ifjúkornak, felnőttkornak, vagy időskornak nevezzük. Azt is vallom, hogy egy embert soha nem az életkora, hanem önmaga alapján kell megítélni, hiszen a jószándék, az alkotókedv, az egészség – és hosszasan folytathatnám – nem szükségképpen életkorhoz kötött. *Faragó Judit* úgy fogalmaz, hogy „az idős emberek gondjainak megközelítésében le kell számolni az 'Őreg néne őzikéje' képpel. A klasszikus nagyí-szerepeknek a mai emberek sem akarnak megfelelni, hiszen ők a hatvanas évek, a beat-korszak huszonévesei, akik az unokáik vagy a gyermekeik kiszolgálása és a cicagondozás kispolgári idillje helyett a saját életüket szeretnék egészségesen és aktívan végigélni.”³ Tanulmányomban ennek megfelelően a jövő-kép bemutatásánál nem csupán az időskori kiszolgáltatottságra helyezem a hangsúlyt, hanem a kiszolgáltatottság megelőzésére – az egészségtudatos, aktivitásukat sokáig, akár életük végéig megőrző idős generáció képét materializálom.

Az időskori gondozás iránti szükséglet megelőzéséhez, avagy más néven az időskor hatékonyabb definiálásának programjához sorolt lehetőségeket további két csoportra bontottam: a) az egészségmegőrzés és b) a társadalmi aktivitás megőrzésére.

1.1. Egészségmegőrzés

Az időskori gondozás iránti szükséglet megelőzésének egyéni feladataként a „sikeres és boldog öregedést”⁴ határozom meg. A sikeres és boldog öregedést *Iván László* úgy definiálja, „hogy a humán életkapacitáson belül, amely jelenleg 135–140 naptári év maximális élettelehetőséget jelent, az egyén minél hosszabban éljen kielégítően, fenntart-

³ FARAGÓ JUDIT: *Kortalanul, határtalanul – Új és nagy generációk az interneten*. 2001. <http://www.infopoly.info/ite/ittk.htm> (Letöltés dátuma: 2006. december 20.), 2. p.

⁴ IVÁN LÁSZLÓ: *A sikeres öregedés rendszerszemlélete*. in.: Imre Sándor-Fábián Gergely: *Őszülő társadalmak*. Debreceni Egyetem Egészségügyi Főiskolai Kar kiadványa, Nyíregyháza, 2006. 9. p.

ható egészségben és életminőségben.”⁵ Véleményem szerint ennek a fogalomnak van egy szubjektív és egy objektív oldalról megragadható eleme. A szubjektív fogalmi elem a „kielégítően” kifejezésre vezethető vissza. Ugyanis ez az, amit igazán csak az időskorú személy tud megítélni, hogy biológiai, pszichológiai adottságainak köszönhetően, számára milyen élet minősül kielégítőnek. Mivel különbözőünk egymástól, ezért különböző lesz az a színvonal is, ahol a kielégítő életszintet meghúzzuk magunk számára. Az előbbi definíció objektív fogalmi eleme a „fenntartható egészség és életminőség” kifejezésben jelenik meg. Ez azokat az öregedéshez kapcsolható, gerontológia által általánosságban definiálható jellemzőket jelenti, amelyek az öregedés folyamatában megfigyelhetők.

Ennek tükrében a sikeres és boldog öregedést röviden úgy határozom meg, hogy az magában ötvözi az adott időskorú személy fizikai és mentális egészségét.⁶

Mára már több gerontológiai kutatás is igazolta, hogy az idősök fizikai és mentális „hanyaglása” korántsem az idősödés egyenes következménye, sokkal inkább okolható ezért az idősödéssel gyengülő regenerációs képességből eredő, egyre gyakoribbá váló betegségek nem megfelelő kezelése – rosszul megválasztott szemüveg, nem megfelelő, gyakran felelőtlen gyógyszereszedés, stb. – által kialakuló fizikai és mentális panaszok együttese. Az olyan jellegű elváltozások kapcsán, amelyek az időskorú személy számára nem okoznak igazán súlyos problémát – az egyre romló látás, hallás – az idősök gyakran hangoztatják, hogy „arra a kis időre már minek kezeltessem”. Az ilyen típusú magatartásban rejlő nihil több okra is visszavezethető. Ilyen ok lehet az időskorúak világunk fiatalsági kultuszából táplálkozó azon pszichés félelme, hogy a kezeléseik kapcsán elhangzik felettük az értéktétel „öreg vagy”. A másik ok a kivizsgálás anyagi kiadásaitól való félelem, amely sok esetben arra vezethető vissza, hogy az idősök nem informáltak kellően arról, hova fordulhatnak segítségért, és az mennyibe is kerülne számukra. A harmadik ok a mobilitás esetleges beszűkülésére vezethető vissza.

A jelenkor a fiatalság és a hosszú élet ősi vágyára építve elhozta az ún. „anti-aging” korszakot, amelynek keretében mind az egyének, mind a tudomány kutatja azon módszereket, amelyek segítségével nemcsak egyre hosszabban, de fizikai és lelki ifjúságban élhetjük le életünket.

Az egyének módszerei. A minél hosszabb, és ifjúságunk ereje teljében élt élet megvalósítása érdekében rendkívül fontos az egészséges táplálkozás, fiatalabb korban elkezdett, és rendszeresen végzett testmozgás, sportolás, az aktív pihenés, a hobbi tevékenységek megtalálása, a saját életritmusunkhoz való alkalmazkodás és a szellemi kapacitás megőrzése. Az egyéneknek nagy felelősségük van arra nézve, hogy időskoruk milyen minőségű és tartalmú lesz. Azonban nem szabad megfélemednünk arról, hogy a legtöbb esetben a pusztá elhatározásnál azért több kell az ember életminőségének kialakításához – tenni kell érte, mégpedig rendszeresen beleépítve életünkbe. Sok tekintetben a megfelelő életminőség, egészség megőrzése nem igazán pénz kérdése, hiszen egy

⁵ IVÁN: 9. p.

⁶ A WHO 1997-ben alkalmazta először az „aktív öregedés” fogalmát. WHO: Active ageing: A policy framework. http://whqlibdoc.who.int/hq/2002/WHO_NMH_NPH_02.8.pdf [Letöltés dátuma: 2009. április 1.] E fogalmat azzal a szlogennel összegezték „Az évek hozzáadódtak az élethez, most rajtunk a sor, hogy hozzáadjuk az életet az évekhez” (‘Years have been added to life; now we must add life to years’). TONY MALTBY – GORDON DEUCHARS: *Ageing and Social Policy in the European Union: A Contextual Overview*. in.: John Doling – Catherine Jones Finer, Tony Maltby: *Ageing Matters. European Policy Lessons from the East*. Ashgate Publishing Limited. Great Britain, Bodmin, Cornwall, 2004., 35. p.

hosszú séta, vagy a könyvtárban eltöltött folyóirat-olvasás nem jár jelentős költséggel.⁷ Sokkal inkább a negatív tudati hozzáállás jelenthet tényleges akadályt. Természetesen egy szellemileg és fizikailag is igazán aktív időskorhoz azonban már elengedhetetlen a kiadások fedezetére a pénz megléte. Hiszen csak abból finanszírozhatók az egészségügyi életmód kiadásai, sportolás, hobbik, egészséges ételek költségei, vagy a magány és annak negatív folyamánai megelőzésének költségei, kulturális élet, utazások, önkéntes tevékenység végzésének kiadásai. Azonban az ilyen összegű megtakarítások képzésére a még dolgozó emberek döntő többségének egyáltalán nincs lehetősége, illetve annak a viszonylag kisebb számú csoportnak a tagjai, akik – több-kevesebb erőfeszítés árán – képesek lennének a megtakarítások képzésére, nagyobb százalékuk ennek ellenére nem teszi ezt, mivel hiányzik a tartalékképzési hajlandóságuk. Így a megtakarítások képzésére való tudat kialakítása elengedhetetlenül fontos ahhoz, hogy a jövőbeli egyéni megoldások között szerepeltethessük ezt a lehetőséget.

A tudomány módszerei. A tudomány lázas erővel kutatja az „anti-aging” módszereket.

Például az amerikai Salk Biológiai Tanulmányok Intézetének kutatócsoportja, *Andrew Dillin* professzor vezetésével 2007-ben megtalálta a hengeresférgekben azt a gént (pha-4 jelű gén), amely a kalóriamegvonásnak köszönhetően hozzájárul az élettartam jelentős meghosszabbodásához. Mivel az emlősök, így az ember is hordoz ehhez nagyon hasonló géneket, ezért ezen felfedezés számunkra is nagy hatással lehet.⁸

Igazából még nagyon távolinak tűnhet, a kutatószakemberek szerint azonban nincs már olyan messzire az az idő, amikor genetikailag is módosítható lesz az ember, kiküszöbölve a betegségekre, fizikai kiszolgáltatottságra való hajlamot, és külső-belső fizikai adottságában tökéletesnek tekinthetőek lesznek. Jelenleg két tudományos fejlesztési irányvonal körvonalazódik, az egyik a technikai-technológiai alapú tökéletesítés, a kibernetikus fejlesztések iránya, a másik a genetikai tervezésen alapuló, DNS-kód módosításával járó biokémiai fejlesztés iránya. Két neves szakembert és nézeteit emelném ki – *Gregory Stock* és *Francis Fukuyama* –, akik mindketten vizsgálták a biotechnológia jövő távlati következményeit.⁹ *Gregory Stock* úgy vélekedik, hogy ma már technológiaiilag megoldott és elfogadhatónak tűnik, hogy az embrión genetikailag módosítsunk, a kérdés azonban az, hogy ebben a genetikai módosításban meddig megyünk el. Szerinte a génmanipuláció célja a minél hosszabb élettartam, örökletes és egyéb betegségek leküzdése, tökéletes utódok létrehozása, így a jövő valódi lehetőségei a genetikában rejlenek. *Stock* úgy véli, hogy a humán genom projekt csupán a kezdeti lépés volt, és belátható időn belül eljutunk addig a fejlődésig, hogy a genetikai módosítás nyomán utódaink lényegesen eltérnek majd a ma emberétől, ez a jelenség pedig felveti szerinte azt a kérdést, miszerint homo sapiensnek nevezhetjük-e még őket. Álláspontját sokan támadják, mondván ez az eljárás fajnemesítés rosszízű múltjának jövőbeli leképződése,¹⁰ a genetikailag nem módosított emberek tömeges kiszolgáltatottságba kerülnek, valamint a

⁷ Természetesen a Maslow-féle szükségletpiramis elve itt is érvényesül, ezek az egyszerű, különösebb kiadással nem járó tevékenységek csak akkor folytathatók, ha az alapvető fiziológiai szükségletek kielégítésének feltételei megvannak.

⁸ <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/6612411.stm> [Letöltés dátuma: 2007. július 7.]

⁹ KÖMLÓDI FERENC: *Vita a posztumán jövőről Gregory Stock versus Francis Fukuyama*. Kömlődi Ferenc, 2002. augusztus 21. http://index.hu/tech/cyberia/cyb_0824/ [Letöltés dátuma: 2009. február 20.]

¹⁰ Már PLATÓN eszményi állammodelljében megjelennek az eugenetikai intézkedések, miszerint azon újszülötteket, akik nem felelnek meg az állam minőségi követelményeinek, meg kell ölni.

génmanipuláció elmélyíti a szegények és gazdagok közti szakadékot. *Francis Fukuyama* úgy érvel *Stock* nézetei ellen, miszerint a génmanipuláció, és az ezáltal előálló poszthumán lét aláássa az emberi méltóságot és az emberi élet természetes útját.

Véleményem szerint – a fentiek összefoglalásaként – a sikeres és boldog öregedés tényleges megvalósítását alapvetően három tényező hátráltatja.

Az első, hogy már fiatalabb korban kellene elkezdenni a rendszeres testmozgást, a tudatformálást, a helyes táplálkozást annak érdekében, hogy az időskori évek teljes egészében kihasználásra kerülhessenek. Azonban ennek élettudattá alakítására sokszor a teljesítmény-központú, igen stresszes munkakörülmények okán egyáltalán nincs, vagy csupán nagy fizikai és/vagy anyagi megterheléssel kerülhet sor.

A másik hátráltató tényező az, hogy a jelenlegi idős generáció a kiadásai tekintetében gyakran pont a megfelelő fiziológiai szükséglet-kielégítésükön – táplálkozás, fűtés, tisztálkodás, orvosi ellenőrző vizsgálatok – igyekszik spórolni, ezáltal hosszabb távon rontva életésélyeit, és növelve gondozási kiszolgáltatottságának kockázatát.

A harmadik ok pedig, hogy Magyarországon ma nem működik megfelelő informális hálózat, amely segítségével tudatossá lehetne tenni az életminőség megfelelő tervezését, kialakítását.¹¹

A sikeres és boldog öregedést hátráltató tényező lebontására a következő javaslatokat fogalmazom meg.

Megoldás lehet egyfelől a rekreációs tevékenységek támogatása, még pedig ennek egyik leghatékonyabb módja, ha a munkahelyek aktív részvétele megvalósul az egészséges élet kialakítása során. A munkáltatók bevonásával kell a munkavállalókat ösztönözni az aktív, rekreációs tevékenységekre. Ennek kiváló példája a cafetéria rendszer keretében a rekreációhoz szorosabban, tágabban kötődő tevékenységek támogatása.¹²

A másik megoldás lehet a nyugdíjrendszer megfelelő, paradigmaticus átalakítása a megváltozott társadalmi, gazdasági viszonyoknak megfelelő módon. Ennek elemzése nagyon messze vinne tanulmányom eredeti témájától, így itt csak annyit kívánok kiemelni, hogy célszerű lenne fokozni a tájékoztatás rendszerét a nyugdíjszerzési idő alatt is, hogy folyamatosan szembesüljenek a majdani nyugdíjasok azzal a ténnyel, mennyi nyugdíjat tudnának megszerezni a jelenlegi befizetéseik mellett. Németországban, Svédországban és Finnországban is működik ez a tájékoztatási rendszer, amelynek keretében a lakosságot kötelező évente kiértesíteni, hogyan állnak az adott személy vonatkozásában az aktuális nyugdíjra jogosító befizetések és ez alapján az illető személy milyen összegű nyugdíjra lenne jogosult.¹³ Magyarországon a magánnyugdíj-pénztáraknak már van hasonló jellegű kötelezettségük a magán-nyugdíjpénztárak befektetési és gazdálkodási tevékenységéről szóló 282/2001. (XII. 26.) kormányrendelet 22. § (2) bekezdés 1) pontja értelmében. A pénztár köteles évente a pénztártagnak, az egyéni számlájának tárgyévi alakulásáról jelentést küldeni, amelynek azt is tartalmaznia kell, hogy a nyugdíjbavonuláskor mekkora összegű lesz előreláthatóan a magánnyugdíjpénztár által folyósított járadékszolgáltatás nagysága. Azonban ezt a jelentést csak olyan

¹¹ Kezdeményezések azonban már vannak főleg a tájékoztatás terén, az iskolai oktatásba beépített tájékoztató előadások, illetve a Médiaunió Alapítvány 2009-es „Rajtad is múlik az egészséged megőrzése!” motívóval meghirdetett kampánya. Elérhető a <http://www.nincsde.hu/> webhelyen.

¹² Azonban a gazdasági-pénzügyi válság miatt ezek adómentességét a tervek szerint visszavonják, vagy kurtítják, ezzel féltő, hogy kiüresedik a cafetéria rendszer.

¹³ Ameddig a takaró ér. Nyugdíjak 2009-ben. HVG 2008/45. 120. p.

magánnyugdíjpénztári tag felé kell elkészíteni, akinek a tagsága 15 évnél régebben keletkezett, valamint a tag 15 éven belül eléri a rá irányadó öregségi nyugdíjkorhatárt. Így a tényleges „szembesítési cél”, amely rádőbbsenhetné az egyéneket a nyugdíjas éveik anyagi kilátásaira, nem teljesen érvényesül, hiszen korlátozott az érintett személyi kör, és nem vonatkozik a tájékoztatási kötelezettség a nyugdíjjogosultság megszerzésének teljes időtartamára.

A harmadik hátráltató tényezőre megoldást jelenthetne egy jól szervezett információs hálózat kiépítése.

1.2. Társadalmi aktivitás megőrzése

A társadalmi aktivitás megőrzéséhez azokat az eszközöket sorolom, amelyek segítségével az időskorú személy időskorából adódóan nem kerülne ki a társadalom vérkeringéséből, hanem annak aktív részese maradhatna. Ezen programok azért jelentősek, mivel hozzájárulnak ahhoz, hogy az idősek ne szigetelődjenek el, társadalmilag hasznos tevékenységet végezhesse, így ezzel is megőrizve szellemi fittségüket és lelki egyensúlyukat.

Az alábbiakban összegzem a társadalmi aktivitás megőrzésére szolgáló programjavaslataimat úgymint a) nyugdíjba-vezetés programja, b) még több internet- és számítógép-kezelői tanfolyam támogatása, c) civil szervezetek támogatása és d) a politikai döntéshozatalbeli tevékenységük fenntartása és erősítése.

Nyugdíjba-vezetés programja. Javaslatom szerint a társadalmi aktivitás megőrzésének egyik programja a nyugdíj előtt álló személyek „nyugdíjba vezetése” lehet. E program célja annak elkerülése, hogy a nyugdíjazás élménye ne egyik napról a másikra érje az adott személyt. A nyugdíjba-vezetés programja – rövidített munkaidő által – azt a célt szolgálná, hogy az adott személy megtapasztalhassa a felszabaduló idejének hatását és legyen ideje alkalmazkodni a nyugdíjas éveikhez. Úgy vélem hasznos lenne, ha a nyugdíj előtt álló személy részt venne egy „felkészítő oktatásban”, amelynek keretében megismerné azt az információs rendszert, ahová fordulhat majd nyugdíjas éveit alatt, valamint azokat az aktív tevékenységeket, amelybe bekapcsolódhatna nyugdíjazását követően. Ugyanakkor ez a „nyugdíjba-vezető program” nem csupán a munkavállaló számára lenne hasznos, hanem a munkáltató számára is, mivel a nyugdíjba készülő a helyébe lépő új munkaerőt nemcsak „be tudná tanítani”, hanem ténylegesen át tudná adni a korábbi években megszerzett tapasztalatokat, ezzel biztosítva a munkáltató zökkenőmentes működését. Ennek finanszírozható kivitelezése megoldható lenne például a START-kártyával alkalmazott, új munkaerő bérét könnyítő támogatással.

Még több internet- és számítógép-kezelői tanfolyam támogatása. A társadalmi aktivitás megőrzésének másik fontos programja lehet az idősebb generáció internet- és számítógép-kezelői tanfolyamának még nagyobb támogatása. Ugyanis e tanfolyamok lehetőséget nyújtanak arra, hogy az időskorú személy virtuálisan kapcsolódjon be a tájékoztatás jelenlegi leghatékonyabb, leggyorsabb rendszerébe. Későbbiekben ez nem csupán tájékozódásra, hanem szórakozásra, kapcsolattartásra és ügyintézésre is szolgálhat, ezzel jócskán csökkentve a szellemi kiszolgáltatottság, magárahagyottság kialakulásának kockázatát, valamint a mobilitás szűküléséből adódó ügyintézési nehézségeket is. Ehhez kapcsolódóan támogatni kellene az időskorúak számítástechnikai beruházási törekvéseit, amelyek, mint eszközök elengedhetetlenek a fenti cél megvalósulása érdekében, ugyanakkor vásárlásaiknak piac-fellendítő hatásuk is lenne.

Civil szervezetek támogatása. Hasznos program az idősök tettekre kész energiáit kiaknázó még több civil szervezet működésének támogatása, erősítése, amelyek önkéntes tevékenységek folytatása keretében lehetőséget nyújtanának az idősök számára nyugdíjas éveik szabad kapacitásainak lekötésére.

A politikai döntéshozatalbeli tevékenységük fenntartása és erősítése. Ugyanilyen fontos törekvés, hogy a politikai döntéshozatal rendszerében ne szoruljanak háttérbe az idősök. F. Schirrmacher megfogalmazza utópisztikus félelmeit erről, miszerint a fiatalok hozzák meg az idősokről az ő fejük felett a döntéseket.¹⁴ Ennek elkerülése érdekében Magyarországon 1994 óta létezik az Idősügyi Tanács, amelynek rendeltetéséről az Idősügyi Tanács működéséről és a működésével összefüggő kérdésekről szóló 1138/2002. (VIII. 9.) kormányhatározat rendelkezik. Az Idősügyi Tanács a Kormány mellett működő konzultatív, véleményező, javaslattevő, a feladatok meghatározott körében koordináló testület. A Tanács feladataihoz tartozik minden olyan intézkedés megvitatása és közvetítése a Kormány és az idős korosztály között, ami meghatározó az életkörülmények tekintetében.

2. Az időskori gondozás iránti szükséglet kezelésének könnyítése

Az időskori gondozás iránti szükséglet-kezelés könnyítésének lehetőségét két irányban látom, az egyik irány a személyi feltételek, a másik irány a tárgyi feltételek bővítésében körvonalazható.

A személyi feltételek bővítésének lehetőségei alatt azokat a megoldásokat értem, amelyek az aktív korú népesség számának bővítésével járulnak hozzá az időskori gondozási struktúra működtetésének könnyítéséhez, alapvetően úgy, hogy az időskori rendszer finanszírozhatóságát növelik. Ezen megoldások a) a gyermekszám növelésének programja,¹⁵ b) a bevándorlás ösztönzése, továbbá c) a feketemunka visszaszorításának programja.

A tárgyi feltételek bővítéséhez pedig azokat a lehetőségeket sorolom, amelyek új technológiai megoldások kialakításával könnyítik az idősök – akár állami, akár nem állami – gondozását.

2.1. Személyi feltételek bővítése

Kopp Mária úgy érvel a Magyar lelkiállapot című felmérés kapcsán,¹⁶ hogy a magyar társadalmi gondolkodásból hiányoznak a közös célok, és ennek hiánya eredményezi, hogy a társadalmi gondolkodásban megjelenő individualizmust egymás ellen fordítjuk. Ezért egy társadalomban szükségesek a közös célok, az ország boldogulása, pozití-

¹⁴ SCHIRRMACHER: 124. p.

¹⁵ Véleményem szerint a gyermekszám-növelés programjának jóval komplexebb a szerepe, minthogy azt csupán a finanszírozhatóság kérdésében lássák. Ugyanis a gyermekszám-növeléssel emelkedik azon hozzátartozók száma, akik az időskorú személyek számára lelki és fizikai segítséget jelentenek, akár az időskori gondozás iránti szükséglet megelőzése tekintetében – például a magány elkerülésében, szeretetteljes kapcsolatukkal erősítve az idősök önértékelését –, vagy az időskori gondozás informális kezelésében – bevásárlás, takarítás, stb. –, csökkentve ezáltal az időskori gondozásban az állami szerepvállalás terheit.

¹⁶ Magyar lelkiállapot. „Boldogok vagyunk, ha adót csalhatunk.” 2009. március 17. HVG.hu http://hvg.hu/egeszseg/20090316_magyar_lelkiallapot_lelkiallkat.aspx [Letöltés dátuma: 2009. március 17.]

vabb jövő-kép kialakítása érdekében. Így az individualizmus romboló hatását semlegesítő, közös célként kívánom felsorakoztatni az alábbiakban bemutatásra kerülő programokat. Hiszen ezen program-lehetőségek nem csupán az állam, hanem az egyének, a civil szervezetek, vallási jellegű közösségek számára is fontos feladatokat tartogatnak és kibontakozási lehetőségeket kínálnak.

2.1.1. Gyermekszám növelésének lehetősége

Kopp Mária úgy nyilatkozik, hogy „a társadalom lassan a nők hobbijának tekinti, ha gyereket vállalnak.”¹⁷ Ezzel az össztársadalmi hozzáállással hozza szorosan összefüggésbe, hogy Magyarországon – ellentétben a csehekkel, szlovákokkal, vagy például a lengyelekkel – nem sikerült még megállítani a népességfogyást, sőt véleménye szerint ez a negatív trend csak egyre fokozódik. Azonban könnyű kijelenteni, hogy a gyermekszámot növelni kell, viszont korántsem ilyen könnyű megtalálni azokat a megoldási tényezőket, amelyek egyenes utat kínálnának a gyermekszám növekedésére.¹⁸ Sokféle program, irány létezik arra nézve, hogy mi a gyermekszám növekedésének záloga. Az alábbiakban – csupán felsorolásszerűen a sokféleség bizonyításaként – néhány megoldást felsorakoztatok:

- a nők rugalmas foglalkoztatásának biztosítása (atipikus foglalkoztatási formák, rugalmas munkaidő, gyermekvállaláshoz, -gondozáshoz kötődő szabadságok, munkaidő-kedvezmények),
- adókedvezmények növelése,¹⁹
- a gyermektelenségi adó bevezetése,²⁰
- családtámogatási juttatások bővítése és mértékük növelése,²¹

¹⁷ Magyar lelkiállapot. „Boldogok vagyunk, ha adót csalhatunk.” 2009. március 17. HVG.hu http://hvg.hu/egeszseg/20090316_magyar_lelkiallapot_lelkialkat.aspx [Letöltés dátuma: 2009. március 17.]

¹⁸ Az Európai Unión belül is nagy kihívás a demográfiai megújulás elősegítése. Az Európai Bizottság szerint jóval több támogatást kell nyújtani a családok számára annak érdekében, hogy a demográfiai kihívásokra megoldás születhessen, és megvalósíthatóak legyenek a lisszaboni célkitűzések. Demographic change: a challenge but also an achievement. Social Agenda. September 2007., No. 15., 9. p.

¹⁹ PONGRÁCZ TIBORNÉ úgy vélekedik, hogy a családok adócsökkentési tervei sem biztos megoldási tervek, hiszen a volt szocialista országok adatai arra utalnak, hogy az adókedvezmény nem ösztönöz gyermekvállalásra. Szlovákiában, Csehországban és Magyarországon – európai összehasonlításban – viszonylag magas a családok adókedvezménye, de mindhárom országban nagyon kevés a termékenységi szint. Viszont a holland és a svéd adórendszer családoknak nyújtott adókedvezménye nem jelentős, mégis mindkét országban viszonylag magas a gyermekszületések száma. Népszabadság Online: Elég lenne vállalni az eltervezetteket. 2007. február 21. <http://nol.hu/cikk/436243/> [Letöltés dátuma: 2007. március 23.]

²⁰ Magyarországon 1956 előtt létezett ez az adófajta, ennek visszaállítása már több alkalommal felvetődött. MIHÁLYI PÉTER: *Ki ki ápoljon?* Élet és Irodalom, 2003., XLVII. évfolyam, 36. szám Elektronikusán elérhető: <http://www.es.hu/index.php> [Letöltés dátuma: 2009. március 22.]

²¹ Magyarországon igazolódni látszik a családi juttatások bővítése és mértékük megnövelése, valamint a gyermekszám megnövekedése közti párhuzam. Gondolok itt a gyermekgondozási segély (továbbiakban: Gyes.) bevezetéséről rendelkező 3/1967. (I. 29.) kormányrendelet, vagy az 1973–1974 közti családpolitikai csomag – a Gyes. összegének felemeléséről rendelkező 11/1973. (XII. 23.) MűM rendelet, a 14 éven aluli gyermekekre tekintettel fizetett szabadnapokat határozott meg, 12/1973. (XII. 23.) MűM rendelet, illetve a szociálpolitikai lakásépítési kedvezményekről szabályozó 7/1973. (I. 26.) PM-ÉVM rendelet, vagy a gyermekgondozási díj (továbbiakban: Gyed.) bevezetéséről szabályozó 3/1985. (I. 17.) MT rendelet, és a Gyed. időtartamát megnövelő 5/1986. (II. 27.) MT rendelet, illetve az 56/1987. (XI. 6.) MT rendelet hatásaira. Bár azt is meg kell jegyezni, hogy ezek hatása nem bizonyult igazán tartósnak, talán kivéve a Gyed-et, azonban ezt elősegíthette az is, hogy 1988–89-ben a családi pótlék összegét jelentősen megemelték. Az ellátások termékenységre gyakorolt hatását GÁBOS ANDRÁS szemléletesen összesíti. GÁBOS ANDRÁS: *A családtámogatási*

- lakáshoz jutás megkönnyítése (visszatérítendő, vagy vissza nem térítendő támogatások, kedvezményes lakásvásárlások),
- gyermekmegőrzők létesítése (állami szerveken keresztül,²² munkahelyi szinten, illetve civilszervezetek útján),
- gyermekbarát környezet kialakítása (babakocsival közlekedés megkönnyítése, közintézményekben pelenkázók létesítése, gyermekbarát lakókörnyezet kialakítása),
- babakötvény bevezetése,²³
- a gyermekvállalás feladatainak nemek közötti egyenlő megosztása,²⁴
- párválasztási, házassági tanácsadások, konfliktuskezelési terápiák,
- családi életre nevelés iskolai tantárggyá tételére törekvés,²⁵
- különböző családmódellek közötti választás biztosítása,²⁶
- anyák felkészítése a szülésre, szoptatásra,
- abortusz-tilalom, vagy a fogamzásgátlás tilalma.

Véleményem szerint, a gyermekszám növekedését komplex, tágran értelmezett családpolitika eredményezheti, amely elemeiben stabil, jól kiszámítható, a meglévő társadalmi problémákra koncentrálnak, valamint megfelelően kommunikáltak a társadalom tagjai felé.

Komplex, tágran értelmezett családpolitika kifejezése alatt *Peter McDonald* családpolitikai fogalmával azonosulok.²⁷ Szerinte a családpolitika három szegmensből tevődik

rendszer termékenységi hatásai – kutatási eredmények magyar adatokon. In.: Gál Róbert Iván (szerk.): Apák és fiúk és unokák. Jövedelemáramlás együtt élő korosztályok között. Osiris Kiadó. Budapest, 2003. 67. p.

²² Ma Magyarországon országos szinten csupán körülbelül 25.000 bölcsődei férőhely létezik. <http://www.fidesz.hu/index.php/wwwjfszhu/images/download/index.php?Cikk=125009> [Letöltés dátuma: 2009. március] 13., valamint Németh, 2008., 137. p., 3.5.19. „Bölcsődék” című táblázat alapján. Ráadásul a gyermekek napközbeni ellátását biztosító intézményben való elhelyezésének szükségessége kihat az állam által működtetett, más szociális ellátási rendszerre is, például a Szocvtv. 37/B. § (1) bekezdés c) pontja értelmében rendszeres szociális segélyre jogosult az az aktív korú személy, aki 14 éven aluli kiskorú gyermeket nevel és a gyermek ellátását napközbeni ellátást biztosító intézményben nem tudja megoldani.

²³ Mivel a babakötvény összege általánosságban kicsi, ezért nem valószínűsíthető, hogy nagy lenne a népesedéspolitikai hatása.

²⁴ 2008-as kormányzati elképzelések körében szerepelt egy javaslat arra, hogy a szülői szabadság megosztását kötelezővé tennék a szülők között. A javaslat lényege az volt, hogy a gyermek két éves kora előtt az apa legalább félétét töltsön szülői szabadságon, ha a gyermekkel 3. életévének betöltéséig maradt otthon az anya, akkor az előbbi félétét időtartam további félétével egészüljön ki.

²⁵ Magyarországon egy 1988-as minisztertanácsi rendeletben ennek kialakítása már felbukkant, azonban tényleges megvalósulása még mindig nem következett be.

²⁶ GYURCSÁNY FERENC 2007. február 20-án a demográfiai helyzetről szóló parlamenti vitanapon úgy nyilatkozott, hogy „az uniós statisztika szerint kimutatható kapcsolat van a gyermekvállalási kedv és a megengedő közkltura között, vagyis ha a fiatalok különböző családmódellek között választhatnak, nagyobb hajlandósággal vállalnak gyermeket”. Népszabadság Online: Gyermeket vár a politika. 2007. február 21. <http://nol.hu/cikk/436245/> [Letöltés dátuma: 2007. március 23.] Ezzel szemben PONGRÁCZ TIBORNÉ úgy vélekedik, hogy nem egyértelmű az összefüggés, hogy ott születik több gyermek, ahol erre házasságon kívül is vállalkoznak a párok, hiszen az adott ország tradíciói országoként befolyásolják a gyermekvállalás szokásait. Népszabadság Online: Elég lenne vállalni az eltervezetteket. 2007. február 21. <http://nol.hu/cikk/436243/> [Letöltés dátuma: 2007. március 23.] Ezt erősíti meg VUKOVICH GABRIELLA, szerinte a demográfiai adatokból egyértelműen látszik, hogy az élettársi kapcsolatokban kevesebb a gyermek, azonban ezen kapcsolatok egy része, pontosan a gyermekvállalás okán házasságba fordul. <http://www.fidesz.hu/index.php/wwwjfszhu/images/download/index.php?Cikk=125009> [Letöltés dátuma: 2009. március 13.]

össze. Az első az ún. anyagi ösztönzők, melyek lehetnek rendszeres pénzügyi támogatások, egyösszegű pénzügyi juttatások vagy hitelek, adókedvezmények, -jövőfrások, a gyermekek számára juttatott ingyenes vagy kedvezményes szolgáltatások vagy termékek, lakástámogatások. A második szegmens alatt a tágan értelmezhető családbarát foglalkoztatást érti, amelyhez hozzátartoznak az anyasághoz, illetve apasághoz kapcsolódó szabadságok, a gyermekgondozás intézményei, a rugalmas munkaidő és rövid tartamú gyermekgondozási szabadságok, diszkriminációmentes foglalkoztatás, és a munkaidő-kedvezmények. A harmadik szegmenshez a gyermekekkel és gyermekvállalással kapcsolatos társadalmi elfogadást, támogatást sorolja, úgymint gyermekbarát környezet kialakítása, a nemi egyenjogúság, a házasság és a párkapcsolatok támogatása, valamint a gyermekekhez és a gyermekvállaláshoz kapcsolódó pozitív társadalmi attitűd fejlesztése.

Az általam felvetett komplex családpolitika tekintetében a stabilitás és jól kiszámíthatóság alatt azt értem, hogy a családpolitika koncepciója legyen egységes, kormányzati ciklusokon átívelő, ezáltal az egyének számára tervezhetővé válna.²⁸ Egyetértek *Vukovich Gabriella* megállapításával, miszerint a családpolitika hektikus, és „még a kormányzati cikluson belül is történnek időről-időre olyan változások, amelyek kiszámíthatatlanná teszik a gyermeknevelés körülményeit.”²⁹

A meglévő társadalmi problémákra koncentráció rendkívül fontos egy hatékony családpolitika tekintetében. Erre kiváló példa az 1936. évi XXVII. tc., amely kifejezetten népesedéspolitikai indíttatásból szabályozta az akkori földkérdést, mivel népesedéspolitikailag az akkori kormány azt látta problémának, hogy a gazdák birtokuk elaprózódásának megakadályozására csak kevés gyermekre vállalkoztak. Vagy másik példa lehet a gyermekgondozási díj bevezetéséről szóló 3/1985. (I. 17.) MT rendelet, amely kifejezetten a közepes és magasabb iskolai végzettségűek és keresetűek gyermekvállalását igyekezett fokozni.

A megfelelően kommunikált rendszeren pedig azt értem, hogy fontos a családpolitika céljairól, eszközeiről tájékoztatni a társadalom tagjait, egyfelől, hogy a gyermeket vállalók képesek legyenek átlátni a családpolitika komplex rendszerét, másfelől, hogy a társadalom képes legyen megérteni a családpolitika fontosságát, ezáltal javítva a gyermekvállaláshoz, gyermekneveléshez kötődő társadalmi viszonyulás pozitív irányú alakulását. *Pongrácz Tiborné* a Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos főmunkatársa szerint a jó családpolitika segít abban, hogy a leendő szülők legalább annyi gyereket vállaljanak, amennyit elterveztek.³⁰

Habár a komplex problémamegoldás mellett tettem le voksomat, mégis – mint szociális jogász – az alábbiakban a családi juttatások rendszerére vonatkozó néhány jogszabály-változtatási javaslatomat kívánom bemutatni, amelyek hozzájárulhatnak a

²⁷ PETER McDONALD: *The "toolbox" of public policies to impact on fertility – a global view*. Paper prepared for the Annual Seminar 2000 of the European Observatory on Family Matters, Low Fertility, families and Public Policies, Sevilla (Spain), 15–16 September 2000., 17–22. p.

²⁸ TÁRKÁNYI ÁKOS szerint európai kitekintésben erre kiváló példa lehet Franciaország, ahol a családpolitika több évtizede állandó irányt mutat. TÁRKÁNYI ÁKOS: *Európai családpolitikák: a francia családpolitika története*. Demográfia. 1997. XL. évf., 1. sz., 42–61. p.

²⁹ <http://www.fidesz.hu/index.php/wwwjfszhu/images/download/index.php?Cikk=125009> [Letöltés dátuma: 2009. március 13.]

³⁰ Népszabadság Online: Elég lenne vállalni az eltervezetteket. 2007. február 21. <http://nol.hu/cikk/436243> [Letöltés dátuma: 2007. március 23.]

gyermekszám növekedéséhez és kiszámíthatóbb, a társadalom megrendült bizalmát visszaadó rendszert eredményezhetnek. Ezen jogszabály-változtatási logikám a Bismarck-i és a Beveridge-i elgondolások ötvözeteként foghatók fel.

Mivel Magyarország szociális jogi rendszerei közül a biztosítási típusú logika a domináns, így a családtervezés klasszikus rendszeréről elsősorban ezen ellátási sémában kellene gondoskodni. Ezért – meglátásom szerint – hibás az a szabályozási gyakorlat, amely a prioritásokat ettől a logikától eltolva igyekszik szabályozni a gyermekvállaláshoz kapcsolódó ellátásokat, mondván, hogy a biztosítási típusú ellátások mellé a szülők még igénybe vehetik a normatív típusú anyasági támogatást, illetve a családi pótlékot. Helyesebbnek ítélek egy a biztosítási típusú rendszer dominanciáját jobban érvényre juttató családi juttatási rendszert. Javaslatom szerint ez úgy érvényesülhetne a gyakorlatban, hogy a terhességi-gyermekágyi segély, valamint a Gyed. mértékét növelni kellene a jelenlegi 70 %-ról, és a Gyed. vonatkozásában meglévő maximalizált összeghatárt³¹ el kellene törölni. Ennek okán, hogy a terhességi-gyermekágyi segély mértéke bevezetéskor és még utána is hosszú évtizedekig 100 % volt, így saját meglátásom szerint ennek visszaállítása lenne a megfélemlő mindkét ellátás tekintetében. Az ehhez szükséges finanszírozási forrás előteremtésére – véleményem szerint – a jelenlegi táppénz-szabályozást kellene megváltoztatni úgy, hogy a táppénz összege kerüljön maximalizálásra a Gyed. összege helyett. Számos táppénz-visszaélésről tudunk, és az egészségügyi szolgáltatások rendszere a táppénzes időszakban természetbeni ellátások igénybevételére lehetőséget ad, így nem látom be, hogy a táppénz összegének maximalizálására miért ne kerülhetne sor.

Ezzel párhuzamosan a jelenlegi normatív típusú családtámogatási rendszer átalakítását is végre kellene hajtani, ügyelve a Beveridge-tervben megfogalmazott azon logikára, amely szerint a családi terhek kiegyenlítésére különösen nagy gondot kell fordítani, mégpedig nem a biztosítási típusú rendszerek befizetéseiből képzett rendszerből, hanem elsődlegesen a központi költségvetésből. Az átalakító javaslatom, hogy a családtámogatás rendszeréből kizárólag³² a többgyermekes, a tartósan beteg, vagy súlyosan fogyatékkal élő gyermekről gondoskodó, valamint a gyermeküket egyedül nevelő szülőknek³³ kerülne – a jelenleginél magasabb összegű – családi pótlék megállapításra. Mivel általánosságban a gyermekgondozási segély létevel, szabályozásával nem értek egyet – összege túlságosan alacsony, felveti a 90-es évek óta elterjedt „stratégiai gyermek” és a munkavállalás ellenőztönzésének kérdését, illetve céljának okán nem tartom hatékony megoldásnak a Gyes-en lévők keresőtevékenységére vonatkozó előírásokat –, ezért annak megszüntetését javaslom. Véleményem szerint nem szerencsés szabályozás, ha egy alapvetően családtámogatási céllal létrejövő ellátásnak, mint a Gyes-nek, rászorultsági jövedelempótló funkciót adunk. Mivel a Gyes. léte a gyermekgondozás, felmerül a kérdés, ha napi 8 órában dolgozhat a Gyes. mellett az igénybe vevő, akkor az eredeti jogszabályi cél semmiképpen nem valósulhat meg. Ráadásul ebben az esetben a Gyes. funkciója jövedelem-kiegészítés funkciójában jelenik meg.

³¹ Ebtv. 42/D. § (1) bekezdése.

³² Természetesen a jelenlegi Cst. azon szabályozási logikáját kivenném, hogy a családtámogatási ellátások minden gyermeket nevelő szülőnek jár. Ugyanakkor ez az elv továbbra is érvényesülhetne a szociális jog egészében.

³³ Nem értek egyet a jelenlegi szabályozás azon logikájával, amikor saját jogon szerezhető meg a családi pótlék. A tartósan beteg állapotot, vagy a súlyos fogyatékkal élést, vagy a szülő(k) elvesztését nem a családi pótlék rendszerébe kellene beépíteni.

Összegezve megállapíthatom, hogy a fiatalabb generációnak jóval több gyermeket kellene vállalnia, és az új generációk felnevelésének feladataiba erősíteni kellene az idősebb generáció szerepét. Azonban a gyermekvállalási kedv, hajlandóság növelése csak hosszabb – hozzávetőlegesen 30–40 éves – távon érvényesül hatékony megoldásként.

2.1.2. Bevándorlás növelésének lehetősége

Az Európai Unió országaira általánosságban elmondható, hogy a nemzetközi vándorlások célországai, azaz az országokba befelé irányuló vándorlási folyamatokról beszélhetünk.³⁴ Mivel pozitív vándorlási egyenlegűek az Unió országai, ezért ez a természetes fogyás ellensúlyozásának hatékony eszköze lehet – még pedig nem csupán az adott ország népességszámának növelése miatt, hanem mert az annak korösszetételét³⁵ is jelentősen módosítja. Magyarországon a becslések szerint e migrációs hatás nélkül az időskori függőségi mutató 3 %-kal magasabb lenne.³⁶ Így a bevándorlások csökkenthetik az elöregedés által okozott aktív korú népességcsökkenés folyamatát, ráadásul a bevándorlások ösztönzésének valódi, pozitív irányú hatása jóval rövidebb távon megmutatható, mint a gyermekvállalási hajlandóság növelésének programja.

Két lehetséges módja mutatkozik a bevándorlás népesedéspolitikai szempontú, pozitív hatásának érvényesítése tekintetében³⁷: az egyszeri, kb. 1,8 milliós betelepítés, illetve a fokozatos, évente megvalósuló kb. 40.000 fős pozitív vándorlási mérleg megvalósítása.³⁸

Az egyszeri betelepítés nem tűnik megvalósítható törekvésnek, ugyanis hiányzik az alapvető politikai, gazdasági és ideológiai háttér. Valamivel nagyobb esély látszódik a bevándorlás második módjára, a rendszeresen ösztönzött bevándorlás elősegítésére. Azonban a jelenlegi bevándorlási arány ismeretében – ami évek óta stabilan kb. 10–15 ezer fő körül alakul³⁹ – mégsem olyan egyszerű feladat, jelentős gazdasági, társadalompolitikai erőfeszítéseket igényel. A bevándorlás folyamatait hátráltatja, hogy az Európa országaiból, vagy Európán kívülről érkező, elsődlegesen a nem magyar ajkú állampolgárok Magyarországra helyett más, vonzóbb célország felé áramlanak.

Magyarország bevándorlás-politikai szempontból szerencsésnek mondható abban a tekintetben, hogy a bevándorlás ösztönzése irányulhatna elsősorban a szomszédos országokban élő magyar közösségek tagjaira. Ez jelentősen csökkentené a bevándorlás ösztönzésének társadalmi költségeit, mivel a földrajzi közelség, az azonos nyelv, a kul-

³⁴ Általánosságban a migrációs nyereség az Európai Unióban az összlakosság 4 %-át teszi ki. HABLICSEK LÁSZLÓ – PÁKOZDI ILDIKÓ: *Az elöregedő társadalom szociális kihívásai*. in.: Gyulavári Tamás (szerk.): *Az Európai Unió szociális dimenziója*. OFA Kht., Budapest, 2004., 279. p.

³⁵ Az európai országokba bevándorolt népességre a gazdaságilag aktív korú felülreprezentáltság jellemző. Magyarországon az aktív korú népesség kb. 2 %-át migránsok teszik ki. KOVÁTS ANDRÁS: *A magyarországi bevándorláspolitikai problémái*. http://www.mtaki.hu/docs/ter_es_terep_03/t_e_t_kovats_andras_a_magyar_bevandorlaspolitika_dilemmai.pdf, 299. p.

³⁶ HABLICSEK – PÁKOZDI: 279. p., illetve WAFFENSCHMIDT JÁNOSNÉ (szerk.): *Demográfiai Évkönyv*. 2007. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 2008. 101. p., „1.8.15. Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok korcsoport és nem szerint” című táblázata alapján.

³⁷ Cél, hogy Magyarország lakossága ne csökkenjen 10 millió fő alá. KOVÁTS: http://www.mtaki.hu/docs/ter_es_terep_03/t_e_t_kovats_andras_a_magyar_bevandorlaspolitika_dilemmai.pdf, 301. p.

³⁸ KOVÁTS: http://www.mtaki.hu/docs/ter_es_terep_03/t_e_t_kovats_andras_a_magyar_bevandorlaspolitika_dilemmai.pdf, 301. p.

³⁹ WAFFENSCHMIDT JÁNOSNÉ (szerk.): *Demográfiai Évkönyv*, 2007. 101. p.

turális hasonlóságok nagymértékben megkönnyítenék a bevándorlók beilleszkedését.⁴⁰ Ez a törekvés összekapcsolható lenne az Alkotmány 6. § (3) bekezdésében megfogalmazott céllal, miszerint „[a] Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.” Persze, erősen megkérdőjelezhető, hogy a mindenkori kormányzat számára mennyire vállalható fel egy ilyen bevándorlás-politika, amely nyíltan a határon túli magyar közösségek „elcsábítását” tűzi ki céljául. Ugyanakkor a határon túli magyar közösségek bevándorlását nehezíti az alacsonyabb értékű ingatlanhoz kötöttség miatt kialakuló munkavállalói cirkuláris migráció, valamint, hogy gyakran az egészségi mutatók még rosszabbak, mint Magyarországon.⁴¹

Magyarország szempontjából a legkedvezőbbek azon bevándorlók lennének, akik jó egészségi állapotban vannak, aktív korúak, és legális keretek között kívánnak letelepedni és dolgozni az országban. Hiszen a bevándorlás ösztönzésének nem csupán a lakosság jelenlegi létszámának és konstrukciójának a megőrzése a célja, hanem az államháztartási alrendszerek finanszírozhatóságának fenntartása is. Egy hatékonyan működő bevándorlási politika tekintetében nagyon fontos, hogy olyan vonzó feltételeket teremtsen, ami miatt érdemes legális keretek között Magyarországra települniük a bevándorlóknak.

2.1.3. Feketemunka visszaszorítása

A feketemunka negatív hatásainak csökkentésére, felszámolására jó néhány intézkedési terv született már, így a személyi jövedelemadó átalakítása, alacsonyabb közteherviselés bevezetése, munkaügyi ellenőrzések megszigorítása, az APEH-ellenőrzés fokozása, különböző tájékoztató-felvilágosító kampányok szervezése. A feketemunka visszaszorítását eredményező megoldások kapcsán *Bencze József* Adam Smith angol közgazdász szavait idézi, „az államot a gazdaság legmagasabb fokára emeljük [...] csupán békére, alacsony adókra és az igazságosságot elviselő közigazgatásra van szükség.”⁴²

Dolgozatomnak nem célkitűzése a feketemunka komplex megoldási rendszerének felvázolása. Azonban egy, a szociális joghoz talán legjobban köthető megoldási utat kívánok bemutatni, az egységesített munkáltatói és munkavállalói járulékfizetés bevezetését.

Az egységesített munkáltatói és munkavállalói járulékfizetés gondolata nem új, a Beveridge-tervben fogalmazódott meg ennek ötlete. Ezen járulékfizetés kiindulógondolata, hogy segítségével csökkenthetők a munkáltató és a munkavállaló terhei, hiszen a járulékfizetés-elkerülési technikák alkalmazása lényegesen visszaszorulna, megszűnne a különböző %-os mértékű járulékfizetésből adódó jövedelemelvitkolás, növelve ezzel a lakosság életszínvonalát és a szociális ellátórendszer fenntarthatóságát. Ez hozzájárulhatna egy áttekinthetőbb, ellenőrizhetőbb befizetési struktúra kialakulásához.

⁴⁰ Amennyiben nem magyar ajkú, magyar hagyománnyal rendelkező bevándorlók érkeznek az országba, csökkenhet a nyelv, a kultúra, a hagyományok ápolása, átörökítése, és a bevándorlók be nem illeszkedése is súlyos társadalmi konfliktusokat generálhatnak. Ezekre Európában több negatív esemény is utal, például Franciaországban, vagy Németországban.

⁴¹ KOVÁTS: http://www.mtaki.hu/docs/ter_es_terep_03/t_e_t_kovats_andras_a_magyar_bevandorlas-politika_dilemmai.pdf, 302. p.

⁴² BENCZE JÓZSEF: *A feketegazdaság elleni fellépés eredményei és lehetőségei*. Statisztikai Szemle. 1999./77. évf., 12. szám. 950. p.

Azonban az egységesített munkáltatói és munkavállalói járulékfizetés bevezetését nehezíti az a gazdasági kalkuláció, amellyel meg kellene határozni, hogy mennyi legyen az a fix összeg, amely biztosítja a fentiekben kifejtett célkitűzés megvalósulását, mégpedig úgy, hogy megállja helyét az az alkotmányos alapelv, miszerint a közterhekhez mindenki – beleértve a munkáltatókat is – jövedelmi és vagyoni viszonyainak megfelelően köteles hozzájárulni.⁴³ Az a tény, hogy a mai közteherviselés rendszerében is léteznek már fix összegű befizetési kötelezettségek, mint a tételes egészségügyi hozzájárulás,⁴⁴ az egészségügyi szolgáltatási járulék, vagy akár a rehabilitációs hozzájárulás, tovább erősítik az egységesített munkáltatói járulékfizetés létjogosultságát.

2.2. Tárgyi feltételek bővítése

A világon egyre gyorsabb ütemben terjednek el azok a technológiai szolgáltatások, eszközök, amelyek az idősök életét igyekeznek az ergonómiai-technikai fejlesztések révén megkönnyíteni, önálló életvitelüket minél hosszabban fenntartani. A berlini tudományegyetemen végrehajtott terméktesztelési kísérlet szerint az idősök nagyon is érdeklődnek a high-tech termékek iránt, és szeretnének ilyen eszközöket használni, csupán a gyártók nem figyelnek eléggé arra, hogy a termékeiket az idősebb korosztály tagjai is könnyen használni tudják.⁴⁵

Az idősök életének technologizálása elsődlegesen nem humanitárius okokra, hanem gazdasági okokra vezethető vissza. Ugyanis ezen projektek technológiai innovációjukkal nemcsak, hogy lehetővé teszik az időskorú személyek önálló életvitelük minél sikeresebb fenntartását, ezzel hozzájárulva az időskorúak lelki nyugalmához, biztonságérzetének és önbizalmának erősítéséhez, hanem új lendületet adhatnak a piac élénkítésére a beruházások, a kutatások európai uniós és hazai anyagi támogatásával.⁴⁶ Ezért a demográfiai elöregedés gazdasági szempontból piacnyitással is jár.⁴⁷ Számos vállalat felismerte az idősök számarányában rejlő piaci lehetőségeket,⁴⁸ és a profitszerzés reményében igyekeznek kitalálni az „új” piaci célközönség szükségleteit és megfelelni igényeinek.⁴⁹

⁴³ Alkotmány 70/I. §

⁴⁴ Bár a jelenlegi gazdasági-pénzügyi válságkezelő megoldások között szerepel a tételes egészségügyi hozzájárulás eltörlése.

⁴⁵ BERTA SÁNDOR: *A nyugdíjasok és napjaink csúcstechnikája*. <http://www.sg.hu/cikkek/31190> [Letöltés dátuma: 2008. augusztus 12.]

⁴⁶ A kutatási előrejelzések azt mutatják, hogy nemcsak az időskorúak érdeklődnek az elsődlegesen nekik tervezett termékek iránt, hanem bizonyos technológiai újításoknak más életkori csoportok is nagy hasznát vehetik, ezzel növelve a piac lehetséges fogyasztóinak amúgy sem kis létszámú csoportját.

⁴⁷ Az Európai Unióban a gazdaságtudományi szakemberek szerint az időskorúak társadalmi csoportjának a megtakarításai elérik a három milliárd eurót, ezért úgy vélik, hogy semmiképpen sem lenne szabad erről a piacról és felhasználói rétegről lemondani. *€1bn in digital technologies for Europeans to age well*. http://ec.europa.eu/information_society/activities/einclusion/policy/ageing/launch/index_en.htm [Letöltés dátuma: 2009. március 4.]

⁴⁸ Megjegyezném azonban, hogy a piaci szolgáltatások és eszközök fejlesztése sok tekintetben „gyermekcipőben” jár, az újonnan felmerülő technológiák jelentős többsége jelenleg a fejlesztés stádiumban tart, ezért azok gazdaságilag még nem hatékonyak.

⁴⁹ Az Európai Bizottság szerint az új piaci lehetőségekre – így az idős generáció igényeire, szükségleteire – az európai vállalatoknak, vállalkozásoknak függően nyitniuk kell. *Demographic change: a challenge but also an achievement*. *Social Agenda*. September 2007., No. 15., 10. p.

Az Európai Unió – egyrészt az időskori gondozásban rejlő technikai-gazdasági kihívások miatt, másrészt a gazdasági válság egyfajta megoldási útkereséseként gazdaság-élénkítést generálva a vállalatok számára – különféle kutatási programok finanszírozása révén támogatja azon technológiai újításokat, intelligens megoldásokat, amelyek hozzájárulhatnak az idősök egészségének megőrzéséhez és önálló életvitelük fenntartásához. Például olyan információs és kommunikációs technológiák kifejlesztését támogatják, amelyek elősegíthetik a korlátozott látási és hallási képességekből adódó zavarok kiküszöbölését, illetve a korlátozott mobilitást ellensúlyozzák. Jelenleg, a 2008–2013 közötti beruházási időszakra, a határon átvéelő kutatási projektekre 250 millió euró összegű pénzeszköz áll rendelkezésre az európai kutatási költségvetésből.⁵⁰ Ráadásul az Európai Bizottság 2007-ben fogadta el az „Idősödés jólétben” Európai Akciótervet,⁵¹ amely három cél teljesülését ígéri, a) az európai idősök életminőségének és társadalmi részvételüknek javítása, b) az európai vállalatok számára új üzleti lehetőségek megteremtése, valamint c) egy sokkal hatékonyabb és személyesebb egészségügyi és szociális ellátási rendszer megalkotása.⁵²

Az alábbiakban néhány olyan fejlesztést⁵³ mutatok be, amelyek nemzetközi szinten máris, hazai szinten nem is olyan sokára alapvetően megváltoztathatják az idősök eddigiekben megszokott „technológia-mentes” életét. Ilyen fejlesztések például a) a (mobil)telefonok fejlesztése, b) az orvos-ergonómiai fejlesztések, c) jelzőberendezések, d) a GPS-alapú nyomkövető rendszerek, e) az autófejlesztés, valamint f) a robottechnika – humanoid fejlesztések.

(Mobil)telefonok fejlesztése. A technológiai fejlesztések a mobiltelefonok, telefonok területén, azok funkcionak minél hatékonyabb alkalmazásához kötődnek. A fejlesztések e téren is szükségszerűek. Ezt támasztja alá a Nokia mobilcég fejlesztője is, mivel felméréseik alapján azt látják, hogy az idősök sokkal gyorsabban és könnyebben megbarátkoznak az új technológiával, ha játékos megoldások keretében tehetik ezt. A Nokia például kifejlesztett egy olyan technikát, amely segítségével a megfelelő programmal ellátott telefonok a családtagok fényképéhez közelítve automatikusan felhívják a kiválasztott családtagot.⁵⁴ Más cég is végez ilyen fejlesztést. Megemlíthető például a svéd In View nevű cég „Ippi” névre keresztelt eszköze, amelynek segítségével a mobiltelefon a televízióhoz csatlakoztatható, így a mobilra elküldött üzenetek (SMS, MMS) könnyebben láthatóak, és a készülékhez tartozó távirányító segítségével az üzenetek is egyszerűbben küldhetők-fogadhatók, mint a hagyományos mobiltelefonok kisméretű képernyőjének és gombjainak használatával. Hasonló irányú és célú az a német fejlesztés, amely az internetet és a televíziót kapcsolja össze, és ennek a fejlesztésnek köszönhetően a telefonálás sokkal egyszerűbb módon, a televízió távirányítójának felhasználásával könnyedén lebonyolítható. Másik német fejlesztési példa az idős emberek számára tervezett és dobott piacra mobiltelefont. Ez a mobiltelefon képes a nagyothalló-

⁵⁰ EU: Intelligens megoldások az idősök és fogyatékosok számára. <http://www.eski.hu/hol/cikkh.cgi?id=1478> [Letöltés dátuma: 2009. február 25.]

⁵¹ COM(2007)332 végleges

⁵² *Elbn in digital technologies for Europeans to age well.* http://ec.europa.eu/information_society/activities/einclusion/policy/ageing/launch/index_en.htm [Letöltés dátuma: 2009. március 4.]

⁵³ Időseket segítő technika. Nem csak vénnek való. HVG. 2008/44. szám, 2008. november 1., 40–41. p.

⁵⁴ Persze az ötlet nagyon hasonló a hanghívásokhoz, amikor az előre beprogramozott személyhez egy hangalak tartozik, és a mobil a bemozdott hangalak alapján azonnal tárcsázza a kiválasztott személyhez tartozó telefonszámot. Bár lehet, hogy a vizuális megoldás még könnyebben kezelhető.

eszközökkel való együttműködésre, a telefon mérete és billentyűzete is jóval nagyobb, mint az általánosan használatos mobiltelefonok, és kezelése is lényegesen egyszerűbb – csökkentett funkciói révén –, mint a normál mobiltelefonoké.⁵⁵

Orvos-ergonómiai fejlesztések. Másik fejlesztési irány az orvosi szempontok figyelembevételével létrejövő ergonómiai fejlesztések, amelyek az otthoni környezet – ergonómiai szempontú – idősbaráttá alakítását célozzák. Ezek a fejlesztések elsősorban az amerikai Oxo cég nevéhez köthetők – olyan fogantyúk, ki- és bekapcsoló gombok fejlesztésére törekednek, amelyeket az ízületi gyulladással küszködő kezekhez terveznek.

Jelzőberendezések. Jelzőberendezés alatt minden olyan fejlesztési irányt értek, amelynek szerepe az időskorú személyek helyett információk megőrzése, illetve azokra történő figyelmeztetés. Ilyen fejlesztés a svéd tudósok által kifejlesztett ún. emlékező kulcs. Ennek a találmánynak köszönhetően – a kulcsba beépített rádiós chip segítségével – egy gombnyomással ellenőrizhető, hogy a lakás tulajdonosa bezárta-e a lakásajtót vagy sem, mivel a kulcs rögzíti azt a helyzetet, ahogyan a zárból kihúzták. Másik ilyen irányú fejlesztés, amelyek olyan jelzőberendezések kifejlesztését támogatják, amelyek figyelmeztetik a feledékenyebb, vagy gyengén látó, halló személyeket arra, hogy nyitva hagyták a hűtőszekrény ajtaját, vagy bekapcsolva maradt a tűzhely, vagy a vasaló. Ezek a fejlesztések is elsősorban skandináv fejlesztések.

GPS-alapú nyomkövető rendszerek. A GPS-alapú nyomkövető rendszerek az idősök érdekében történő alkalmazása, például Alzheimer-kórban szenvedők esetén lehet különösen fontos. Japán a Secom fejlesztésének köszönhetően már 2001 óta működtet ilyen eszközöket az idősök védelme érdekében, és 2004 óta központi támogatást kapnak azon önkormányzatok, akik kiéptik ezt a szolgáltatást az idősök számára.⁵⁶

Autófejlesztés. Az autógyárak is igyekeznek olyan fejlesztési irányokban gondolkodni, amelyek még inkább idősbaráttá változtatják az autózást. Kiemelten ilyen irányú fejlesztéseket készít a japán Nissan cég, amelyek segítségével az idősebbek könnyebben szállhatnak ki és be a kocsikba, vagy könnyebben élhetik a korábban már megszokott autós életvitelt.

Robottechnika – humanoid fejlesztések. A robottechnológiák rohamos fejlesztése figyelhető meg világszerte, kezdve az egyszerűbb mechanizmusoktól és eszközöktől egészen a humanoid robotok fejlesztéséig. A robottechnológia szerepe három irányban formálódik ki az időskorúk gondozása tekintetében: a) egyfelől segítik az idős személyek önellátási képességének megtartását, b) másfelől a robotok részt vehetnek az időskorúak tényleges gondozásában, c) harmadrésről a robotok munkaereje csökkentheti, esetlegesen kompenzálhatja a demográfiai elöregedés okán beálló, az aktív korúak számbeli visszaesésének folyamatát.

A technikai fejlesztések egyik példája a japán fejlesztésű, a HAL (Hybrid Assistive Limb) névre keresztelt ún. robotláb. Ez a mozaikszó-név egy olyan a láb mellé felcsatlakoztatható „múlábát” jelent, amely az agy végtagmozgást irányító impulzusait a bőrön keresztül olvassa le, és ezen eszköz használatával sokkal könnyebben tudnak járni azok az idősök, akik már nem képesek tökéletesen használni lábaikat. A rendszer havi 1260 je-

⁵⁵ BERTA SÁNDOR: *Mobiltelefon nyugdíjasoknak*. <http://www.sg.hu/cikkek/42870> [Letöltés dátuma: 2007. január 20.]

⁵⁶ Emberséges távfelügyelet. GPS Magazin. <http://www.kutyu.hu/content/view/558/> [Letöltés dátuma: 2007. február 5.]

nes áron bérelhető Japánban, egyelőre a hírek nem szólnak arról, hogy a HAL mikor kerülhet a boltokba.⁵⁷

A másik fejlesztési ág a robotok megalkotása, amelyben Japán szintén az élen jár.⁵⁸ Japánban különösen nagy szükség van a robotokra az elöregedő társadalom, a bizonyos szakmákban mutatkozó munkaerőhiány és a bevándorlóktól való idegenkedés okán. A japán kormány is évente több milliárd jent fektet a robottechnikaába, és a szakértők szerint néhány év múlva ma még elképzelhetetlen haladást érhet el az iparág. Jelenleg már dolgoznak Japánban ipari, mezőgazdasági robotok.⁵⁹

A jelenlegi robot-fejlesztések még alig emlékeztetnek az emberekre. Ugyanakkor komoly kutatások keretében dolgoznak olyan humanoid robotokon, amelyek képesek lesznek kifejezni érzéseiket, például a félelmet vagy az örömet, ezzel nőhet felhasználói elfogadásuk és funkcióik is szélesebbé válhatnak. Társaloghathatnak az idősekkel, vagy jelezhetik a kezelőorvosnak, ha valamilyen, a megszokottól eltérő dolgot észlelnek, figyelmeztetik a beteget arra, milyen gyógyszereket kell bevenniük aznap, stb. 2008 őszén az Oszakai Egyetem kutatói öt éves kislányról mintázott androidlányt mutattak be. A Replii R-1-es modell ruganyos szilikonbőrt, valóságghű haját, valamint olyan motorrendszert kapott, amittől valóságghűen tud mozogni. Egyetlen hátrányként küllemét lehet felróni, mivel „európai szemmel kevésbé különbözik a japán horrorfilmek rémeitől”.⁶⁰

A robotok mellett számos előny és hátrány felsorakoztatható. Mellettük szólnak azok az érvek, miszerint azok 24 órában rendelkezésre állhatnak, nincsenek rossz napjaik, nem csapják be, lopják meg tulajdonosaikat. Azonban kritikusok szerint a robotika fejlesztése nem igazi megoldás, csupán arra szolgál, hogy leplezzék az igazi problémát, mégpedig a hatékony családpolitika és szociális ellátórendszer hiányát. *Sebastian Thrun*, a Stanford Egyetem Mesterséges Intelligencia Laboratóriumának igazgatója szerint nem a robotok jelentik a legjobb megoldást az időskorúak gondozására. *Ilah Nourbakhsh*, a Carnegie Mellon Egyetem robotika professzora is osztja ezt a véleményt, mivel „(e)gy teljesen humanoid robot nagyon drága, ráadásul, ha elvárjuk, hogy mozogjon is, nagyon sok energiát fogyasztana. A jelenlegi elemek ugyanis nem biztosítanak elegendő energiát a háztartási munkák elvégzésére”.⁶¹

A fejlesztő munkákban azonban nem csupán nemzetközi cégek és kutatók vesznek részt. Magyarországon is folynak ilyen jellegű kutatások, illetve már meglévő nemzetközi kutatásokban is szerepet kapnak magyar tudósok, kutatók, például a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, vagy a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem.

⁵⁷ Ijesztő öt éves lányt mutattak be Japánban. 2008. október 8., http://hvg.hu/Tudomany/20081008_repliee_r1_japan_robotlany.aspx [Letöltés dátuma: 2008. december 19.]

⁵⁸ Zenélő robot, orvos-asszisztens robot, robotkutya, bűvárrobot, karra erősített robot rehabilitáció alatt – mindez csak néhány példa arra, hogy a technika fejlődésével hol lehet robotokat alkalmazni. Robotokra bíznak a japán öregeket.

<http://www.azsia.net/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=15755&mode=thread&order=0&thold=0> [Letöltés dátuma: 2009. március 16.]

⁵⁹ Robotokra bíznak a japán öregeket.

<http://www.azsia.net/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=15755&mode=thread&order=0&thold=0> [Letöltés dátuma: 2009. március 16.]

⁶⁰ Ijesztő öt éves lányt mutattak be Japánban. 2008. október 8., http://hvg.hu/Tudomany/20081008_repliee_r1_japan_robotlany.aspx [Letöltés dátuma: 2008. december 19.]

⁶¹ BERTA SÁNDOR: *Időseket ápoló robot*. <http://www.sg.hu/cikkek/52097> [Letöltés dátuma: 2007. június 20.]

3. Az időskori gondozás iránti szükséglet kezelése

Az időskori gondozás jövője vonatkozásában a harmadik csoportként az időskori gondozás iránti szükséglet-kezelést neveztem meg. Mivel az időskori gondozás kérdését elsődlegesen jogi – ezen belül szociális jogi – szemszögből vizsgálom, ezért ezen alfejezeten belül az időskori gondozás iránti szükséglet-kezelés jogi megoldásait kívánom felvázolni. E jogi megoldás-keresést két szempontból vizsgálom meg az alábbiak szerint. A vizsgálódásom egyik szempontja, hogy az időskori gondozás iránti szükséglet-kezelés jelenlegi jogi szabályozáson hogyan lehetne változtatni annak érdekében, hogy az időskori gondozás új szociális kockázatkezelését – kisebb-nagyobb jogszabályi változtatási javaslatokkal – hatékonyra tegyem. Vizsgálódásom másik fókuszpontja pedig abban ragadható meg, hogy az időskori gondozás szociális kockázatának valódi kezelése érdekében hogyan építhető fel egy komplex szabályozási modell.

E két vizsgálati aspektus mentén javaslataimat két alcsoportra bontottam: a) a jelenlegi jogi szabályozás korrigálására, valamint b) a komplex, jogi modell megalkotására.

2.1. A jelenlegi jogi szabályozás korrigálása

A jelenlegi jogi szabályozás korrigálása alatt azon javaslataimat mutatom be, amelyek a meglévő szabályozás rendszerére épülnek, ugyanakkor azok jelenlegi szabályain úgy igyekeznek változtatni, hogy azok a változtatási javaslatok hatásaként, az időskori gondozás céljának minél hatékonyabban megfeleljenek.

A jelenlegi jogi szabályozás korrekciójaként négy javaslatot fogalmazok meg – a) a jogi szabályozás egységesítése, b) az otthongondozás mint foglalkoztatási jogviszony kialakítása, c) a tájékoztatás erősítése, valamint d) a minőségi standardok kialakítása.

2.1.1. Jogi szabályozás egységesítése

A jogi szabályozási egységesítés tekintetében elsősorban a fogalmi szóhasználat, fogalmi rendszer egységesítésének gondolatát kívánom felvetni. Az időskori gondozáshoz kapcsolható lehetőségek vizsgálata kapcsán megállapítottam, hogy a magyar jogrendszerben nincs egységes fogalmi rendszer az ápolás, a gondozás, vagy akár a tartósság megítélése vonatkozásában. Azonban a fentiekben kifejtettek okán mindenképpen hasznosnak és szükségesnek látom az időskori gondozás fogalmi rendszerének bevezetését és egységes logika mentén történő alkalmazását a magyar jogrendszer tekintetében.

2.1.2. Otthongondozás mint foglalkoztatási jogviszony

Az utóbbi időszakban több-kevesebb sikerrel történtek változtatások, új jogi szabályozások annak érdekében, hogy egy hatékony, célját valóban betöltő, komplex otthongondozási rendszer alakuljon ki. Kicsit emelkedett az ápolási díj mértéke, bevezetésre került a családtag ápolását követően munkát keresők foglalkoztatásának elősegítésére (is) szolgáló START PLUSZ kártya. A változtatások jó néhány problémát tudtak orvosolni, azonban az otthongondozás teljes értékű munkavégzéskénti elfogadása – a 24 órás ápolást végző személyeket leginkább foglalkoztató kérdés – tekintetében még a mai napig sincsen megfelelő szabályozás, annak ellenére, hogy az elmúlt években több

elektronikus alapú médium is cikkezett a Szociális és Munkaügyi Minisztérium azon felvetéséről, mely szerint az otthongondozást munkaviszonnyá minősítenék.

Az otthongondozási tevékenység specialitásából eredően, és a munkaviszony alapvető ismérveit szem előtt tartva, szinte elképzelhetetlennek tartom e tevékenység hagyományos vagy atipikus munkaviszonykénti szabályozását. Álláspontomat a Szociális és Munkaügyi Minisztérium „Az ápolási díj, valamint a hozzátartozóikat otthon ápoló személyeket segítő intézményrendszer továbbfejlesztésének lehetőségéről” című, 2007. májusában elkészített jelentése is alátámasztja, amelyben az esetleges jövőbeli szabályozás vonatkozásában az otthonápolási tevékenységet nem munkaviszonyként jelölik meg, hanem tágabb értelemben, foglalkoztatási jogviszonyként nevesítik. Ezt a gondolatot további fejtegetéseim alaptételeként rögzítve, jelenleg arra vállalkozom, hogy röviden bemutassam e felvetést megalapozó okokat, és megfogalmazzam azokat a kérdéseket, amelyek segíthetik a jövőbeli szabályozás kialakítását.

2.1.2.1. Mi indokolja az otthongondozás foglalkoztatási jogviszonnyá alakítását?

Az otthongondozás foglalkoztatási jogviszonnyá alakításának szükségességét alapvetően két körülmény és az ahhoz tartozó kiváltó okok alapozzák meg. Egyfelől a jelenlegi időskori struktúrából hiányolom a piaci gondozás valódi alternatíváját, amelyet az otthoni gondozás ezen típusa jelenthetne, másfelől a jelenlegi ápolási díj – előző fejezetben kifejtett hátrányok miatt – nem jelenthet valódi megoldást az időskori gondozásban.

Több indok is alátámasztja az otthongondozás foglalkoztatási jogviszonykénti szabályozását. Az egyik az, hogy habár az ápolási díjban részesülők számára az ellátás folyósítási ideje a Tbj. alapján szolgálati időnek minősül, valamint az ellátásban részesülő személyek egészségügyi szolgáltatásra jogosulttá válnak, azonban a folyósítási idő nem minősül biztosítási időnek. Így az előzetes biztosítási idő igazolásához kötött ellátásokat (például táppénz, vagy Gyed., stb.) a jogosultsági feltétel nemteljesítése okán, az otthonápolást végzők nem tudják igénybe venni.

A másik ok az ápolási díj – segélyezési típusú ellátási mivoltából adódó – alacsony összege, amely főszabály szerint az öregségi nyugdíjminimummal egyezik meg. Ebből az összegből igen nehéz, sőt szinte lehetetlen a megélhetést biztosítani, ezért elindul az elszegényedés folyamata. Még úgy is, hogy az ápolási díj a személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény értelmében adóterhet nem viselő járandóság.

A harmadik ok lehet az ápolást végző személyek „szakmai magukra hagyása”. Ugyanis számukra a gondozási tevékenység megkezdése előtt nincsen kötelezően megszervezett felkészítő tanfolyam, és nem működik valódi tanácsadói hálózat, ahol megbeszélhetnék az esetlegesen felmerülő problémákat, ezzel is könnyítve az ápolás – a saját hozzátartozó ápolásának – korántsem egyszerű feladatát.

Negyedik okként lehet említeni, hogy napjainkban a gondozási tevékenységet végző hozzátartozók társadalmi megbecsültsége, megítélése igen alacsony szintre tehető, ami részben az ápolási díj segély jellegének, részben pedig annak köszönhető, hogy a társadalom tagjai nem ismerik az ápolási tevékenység folyamatát, velejáróit.

Ezen okok alapján a gondozást végzők elvárása nagyon is jogos, amelynek jogi materializálódása számos nehéz helyzetben lévő család, egyén életét tenné jóval könnyebbé, anyagilag biztonságosabbá.

2.1.2.2. A foglalkoztatási jogviszonyra alakítás dilemmái

Az otthongondozás foglalkoztatási jogviszonyra átalakítását három dilemma mentén elemezem: a) ki lenne a foglalkoztató, b) milyen jellegű lehetne ez a foglalkoztatási jogviszony, c) melyek e jogviszony lehetséges finanszírozási forrásai.

Ki lenne a foglalkoztató? Azaz kivel kerülhetne sor a foglalkoztatási szerződés megkötésére? Nem is az adminisztráció lebonyolítása miatt merül fel ez a kérdés, hanem sokkal inkább azért, mert a foglalkoztatásnak lesznek a foglalkoztató oldalán megjelenő olyan kötelezettségei (adminisztrációs kötelezettségek, ellenőrzési jogosultság-kötelezettség, díjazás- és járulékfizetési kötelezettség), amelyek felvállalásához jól fel-fogott – leginkább gazdasági – érdekek szükségesek. Így felmerül a kérdés, tulajdonképpen kinek állna érdekében kigazdálkodnia az ápolási foglalkoztatási jogviszony juttatásainak terheit?

A foglalkoztatás mögött mindig anyagi érdek húzódik meg, mind a foglalkoztató, mind a foglalkoztatott oldalán. A gondozást végző személy, mint foglalkoztatott érdeke jól körvonalazható, hiszen a gondozás okán kieső saját jövedelemforrásait szeretné pótolni, mivel a gondozás mellett nincs ideje keresőtevékenység folytatására. A foglalkoztatói anyagi érdek az állam oldalán jelenik meg, hiszen a gondozásra szoruló intézményi ellátás drága, a Szociális és Munkaügyi Minisztérium jelentése alapján kedvezőbb anyagi megoldás ezen személyek otthoni gondozása. Így logikusnak tűnhet, ha az anyagi fedezet előállításának terhe az államra, azaz végső soron az állampolgárookra hárulna. Persze ez a logika csupán addig tartható, amíg a díjazás összköltsége alatta marad annak a költségnek, amely akkor merülne fel, ha ezen személyek intézményi ellátást vennének igénybe. Ennek azonban alapvető feltétele lenne, hogy az intézményi struktúra minőségileg, mennyiségileg alkalmas legyen a gondozásra szoruló személyek befogadására. Így valósulhatna meg a valódi alternatíva az otthongondozás és az intézményi elhelyezés között. Azonban ma már sokkal inkább egyfajta kényszerhelyzetről és nem tényleges alternatíváról beszélhetünk. Ugyanis a bentlakásos férőhelyek engedélyezett száma – KSH adatok alapján – valamivel több mint 80.000 fő, amelyből az időskorúak ellátását biztosító intézmények közel 46.000 fő befogadására alkalmasak. Ezt az adatot gondolatban mindenképpen érdemes összevetni a 65 év felettek számával, ami több mint 1 millió főt jelent. Így minél inkább növekszik az időskorúak száma a demográfiai előrejelzés folyamatában – és ezzel párhuzamosan a gondozásra szoruló időskorúak száma is –, annál kevésbé lesznek képesek befogadni a gondozásra szoruló személyeket a különféle intézményi struktúrák, a férőhelyek korlátozott száma okán.

A fentiek alapján az állami érdek jól körvonalazható a foglalkoztató oldalán. Abból a tényből kiindulva, hogy a jelenlegi helyzetben felvázolt ápolási díj megállapítása, illetve a házi segítségnyújtás szolgáltatásának megszervezése az önkormányzatokhoz köthető, ezért lényegében az önkormányzatok jelölhetők meg az otthongondozás foglalkoztatási jogviszony foglalkoztatói minőségben, ezzel a maguk fejére gyűjtve az összes ezzel járó, fentiekben megjelölt foglalkoztatói kötelezettséget.

Milyen jellegű lehetne ez a foglalkoztatási jogviszony? A foglalkoztatási jogviszony számos formája, típusa létezik, eltérő jogi szabályozásokkal. A gondozási tevékenységre véleményem szerint leginkább a hivatásos nevelőszülők speciális foglalkoztatási jogviszonya lehetne főbb vonásaiban irányadó. Ezt az analógiát azért lehetne alkalmazni, mivel a foglalkoztatási jogviszonyra átalakítás indokainál felvázolt jelenlegi problémák mindegyikére orvoslást találhatnánk.

E jogviszony alkalmazható lenne az önkormányzatok vonatkozásában, amely – hasonlóan a jelenlegi hivatásos nevelőszülői jogviszonyhoz – biztosítási jogviszonyt eredményezne, így megszűnne az a jelenlegi probléma, hogy az ápolási díjra jogosultság nem teszi lehetővé a biztosítási időhöz kötött ellátások igénybevételét. E foglalkoztatási jogviszonyhoz kötődően kiépíthető lenne a nevelőszülői szolgálat mintájára az otthongondozást végzők szolgálata, ahol számukra előzetes képzések, esetlegesen továbbképzések szervezhetők. A szolgálat keretében megvalósulhatna a gondozást végző személyek rövidebb akadályoztatása esetén helyettesítésük is. Továbbá tanácsadói hálózat kiépítésével tevékenységük koordináltabbá, nem utolsó sorban ellenőrizhetőbbé válna, végül a jogviszony keretében juttatott díjazás a gondozást végzők társadalmi, anyagi megbecsültségét is méltán növelhetné.

Melyek e jogviszony lehetséges finanszírozási forrásai? Annyi bizonyos, hogy az otthonápolás önmagában történő szabályváltoztatása elhibázott döntésnek minősülne, hiszen a jövőbeli fedezeti-források előteremtéséhez, a jövőbeli jogalkotás jelenlegi szabályozás-rendszerbe történő hatékony beillesztéséhez elengedhetetlenül fontos a gondozáshoz kötődő intézményi, illetve ellátási struktúrák átgondolása, újr szabályozása. E nélkül nem valósítható meg az otthongondozás jelenlegi problémáinak tényleges kezelése, sőt nagyobb kárt idéznénk elő mind az önkormányzatok amúgy sem könnyű életében, mind a jogi szabályozási rendszerben.

A finanszírozás előteremtésére egyfelől az ápolási díj jelenlegi forrásai szolgálhatnának, valamint átgondolásra kerülhetne a jelenlegi szociális alapszolgáltatások, illetve szakosított ellátások közül ide tartozó intézményi struktúra (pl. házi segítségnyújtás, nappali ellátás, valamint pl. idősok otthona, vagy a fogyatékos személyek otthona, stb.) és azok mögöttes finanszírozási rendszere.

Azonban a gondozásra szoruló oldalán megjelenő ellátási érdek sem hagyható figyelmen kívül a finanszírozás kalkulálása során. Jogi megoldásokat tekintve ez az érdek elsősorban azokban az esetekben tűnhet relevánsnak, ha olyan gondozásról van szó, amelyet nem a veszületett egészségkárosodás alapoz meg. Hiszen a szociális jogi öngondoskodás alapelveire tekintettel, attól a személytől, aki nem minősül még vagy már eltartottnak, joggal elvárható, hogy előre gondoskodjon azon időszakokról az életében, amikor nem lesz képes önmagát ellátni. Az államnak azonban nagy felelőssége van, hogy az állampolgárok e kötelezettség-teljesítésének módját meghatározza. Erre az állam számára alapvetően két megoldási út nyílik. Vagy közvetve elősegíti az öngondoskodás megoldási útjait – meghatározva annak jogszabályi háttérét, elősegítve, hogy maradjon elég pénz az állampolgárok zsebében az öngondoskodásra –, vagy közvetlenül megszervezi az állami gondoskodás útját, esetlegesen a jövőben bevezetésre kerülő komplex időskori gondozási modell segítségével.

2.1.3. Tájékoztatás

A tájékozatlanság, az információhiány az időskori gondozás tekintetében több szempontból is kiváltó, vagy felerősítő ok a gondozási szükséglet vonatkozásában. Úgy vélem, hogy az idősok és hozzátartozóik informáltsága rendkívül fontos az időskori gondozás kezelését tekintve, hiszen azzal indulhat meg a probléma megoldása, ha tudják hova, kihez fordulhatnak segítségért.

Az információhiány kiküszöbölésére jöttek létre Európában az ún. „case management” vagy „care management” hálózatok, amelynek keretében a tanácsadók az adott

egyén saját szükségleteit összeegyeztetik az ellátási rendszer lehetőségeivel, ezáltal segítő kezet nyújtva az időskori gondozás problémájával szembesülők számára.⁶² Magyarországon is szükséges lenne egy tanácsadói hálózat kiépítésére. A minél költségkímélőbb megoldás érdekében két reális lehetőséget látok körvonalazódni. Az egyik, hogy az információs hálózat működtetését a Szocvtv. által szabályozott családsegítés keretén belül lehetne megoldani, hiszen a családsegítő szolgálatok már működnek. Ennek a lehetőségnek egy hátránya jelentkezik, hogy a Szocvtv. 86. § (2) bekezdés a) pontja értelmében az önkormányzatok családsegítést csupán a 2.000 főnél több állandó lakosú települések vonatkozásában kötelesek biztosítani.⁶³ Az időskorúak gondozása tekintetében pedig a 2.000 fő alatti települések – előregedő külterületek, aprófalvak – egyáltalán nem hagyhatók figyelmen kívül. Ennek kompenzálására szolgál a másik javaslatom, hogy a Szocvtv. által szabályozott falugondnoki, vagy tanyagondnoki szolgáltatás keretében kerüljön sor a tájékoztatásra, illetve mivel e szolgálat megszervezése nem kötelező az önkormányzatokra, a nem állami szféra bevonását kellene erősíteni.

2.1.4. A minőségi standardok kialakítása

Az időskori gondozás hatékony kezelése tekintetében szükségszerűnek mutatkozik a gondozás minőségi standardjainak rögzítése. E felvetésemet az az ok generálja, hogy az időskorúak gondozásához kötődő jelenlegi lehetőségek biztosításában számos szervezeti formáció játszik szerepet.

A szociális feladatok ellátásába való bekapcsolódást a nem állami szféra számára az egészségügyi és szociális vállalkozásról szóló 113/1989. (XI. 15.) MT rendelet⁶⁴ teremtette meg, amely az ellátásban megmutató szükséghelyzet kényszerű elismerését jelentette. Ezzel a lehetőséggel megnyílt az út a hiányzó önkormányzati szolgáltatások pótlására, valamint az ellátással érintett személyi kör lefedése és ellátási körök szélesítése tekintetében. Ez a folyamat döntően a tartós bentlakásos intézmények létrehozatalában mutatkozott meg, az alapszolgáltatások továbbra is az önkormányzatok hatáskörében maradtak. Az önkormányzatok számára nyitva áll a lehetőség, hogy kiszervezzék a gondozási típusú ellátások nyújtását, a gyakorlatban azonban megfigyelhető, hogy erre viszonylag ritkán kerül sor. Ennek legfőbb oka, hogy az önkormányzatok ragaszkodnak ahhoz, hogy saját szervezeti kereteiken belül próbálják megoldani e tevékenységet, mivel a forrásokat más szempontok szerint oszthatják, mintha a gondozásra fordítandó forrásokat át kellene adniuk a tényleges szolgáltatóknak.

Az otthoni szakápolásba vállalkozóként történő bekapcsolódást a 20/1996. (VII. 26.) NM rendelet tette lehetővé, azonban civil szervezetek elenyésző számban vesznek részt annak megszervezésében gazdasági okok miatt, mivel nem tisztázottak a pontos finanszírozási viszonyok a civil szféra bevonása kapcsán. Ugyanakkor a tisztán piaci alapú vállalkozások hosszú távon nem tudnak talpon maradni.

⁶² ROSANNA TARRICONE – AGIS D. TSOUROS (ed.): *The Solid Facts – Home Care in Europe*. World Health Organization. Italy, Milan, 2008. 25. p.

⁶³ Bár a Szocvtv. 86. § (1) bekezdés e) pontja kimondja az önkormányzatok azon kötelezettségét, miszerint a családsegítéshez való hozzáférést biztosítaniuk kell.

⁶⁴ E rendelet már nem hatályos, helyette a jelenlegi szabályozásokat az egészségügyi szolgáltatás gyakorlásának általános feltételeiről, valamint a működési engedélyezési eljárásról szóló 96/2003. (VII. 15.) kormányrendelet éli.

Fentiek tükrében elengedhetetlen az idősök érdekeinek szem előtt tartása okán, hogy meghatározásra kerüljenek azon minőségi alapminimumok, amelyek mentén ellátható az időskori gondozás, és emellett a tevékenységek ellenőrizhetővé, átláthatóbbakká és nem utolsó sorban a felhasználók, érdeklődők számára összehasonlíthatóvá válnak. A minőségi előírások teljesítése előfeltételének megteremtését a gondozási szükséglet kötelező vizsgálata 2008. január 1-jétől már elindította, azonban ennek továbbfejlesztése rendkívül fontos, különösen akkor, ha az időskori gondozás tekintetében a nem állami szféra szerepét erősíteni kívánjuk.

Ahogy előzőekben utaltam rá, nem csupán a minőségi standardok rögzítése a fontos, hanem azok teljesülésének ellenőrzése is. Az ellenőrzések akkor lehetnének véleményem szerint a leghatékonyabbak, ha annak feladata a helyi önkormányzatokhoz kerülne. Azonban ennek végrehajtásához szükséges jogi keret, valamint anyagi, személyi feltételek megteremtése nem egyszerű feladat.

2.2. Komplex, jogi modell megalkotása

Az időskori gondozás valódi kezelése Magyarországon egy komplex, jogi modell megalkotása révén érhető el, így az időskori gondozás jövőbeli iránya Magyarország vonatkozásában, ebben a célban jelölhető ki.⁶⁵ Ennek okán tanulmányom „záróköveként” arra vállalkozom, hogy megkeresem azokat a főbb prioritásokat, modellalkotási építőelemeket, amelyek segítségével a modellalkotás megvalósulhat. Az általam alkalmazott modellalkotó elemek a jelenlegi jogi szabályozás logikáján, struktúráján alapvetően változtatnak annak érdekében, hogy ténylegesen megvalósulhasson az időskori gondozás célja.

A komplex, jogi modell végiggondolása két elem köré szervezhető úgymint a) a felelősség kérdése, b) a finanszírozás kérdése.

2.2.1. A felelősség kérdése

A felelősség kérdésköre tekintetében – mivel az Alkotmányból levezetett állami felelősség nem vitatható, azonban annak mértéke már erősen függ az adott társadalmi-kulturális-gazdasági-politikai helyzettől – arra keresem a választ, hogy az állami felelősség mellett figyelembe vehető-e az egyéni felelősség az időskori gondozás jogi rendszerének kialakítása és működése kapcsán. Másképpen meghatározva az állami felelősséggel kapcsolatosan megfogalmazódik a kérdés, hogy az egyéneknek van-e tényleges kötelezettségük az egyéni (ön)gondozásra, vagy ez számukra pusztán egy lehetőség, jogosultság.

Az egyének felelősségének kérdéskörét az alábbiakban úgy kívánom körbejárni, hogy a már meglévő jogi szabályozásokból vezetem le annak megítélését. A vonatkozó jogi előírások tekintetében két irányban vizsgálódom: a) a szociális jogi szabályozások, valamint b) az egyéb jogági szabályozások. A szociális jogi szabályozások tekintetében a Tbj. és a Szocvtv. kapcsolódó előírásait mutatom be, az egyéb jogági szabályozások

⁶⁵ Még távolabbi célként pedig a nemzetközi integrált rendszerekhez hasonló komplex problémakezelés végiggondolását fogalmazom meg.

tekintetében pedig a Ptk., a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény (továbbiakban: Csjt.) és a Btk. vonatkozó szabályozásait elemzem.⁶⁶

Szociális jogi szabályozások és az egyéni felelősség megítélése. A szociális jog szempontjából alapvető fontossággal bír az egyéni (ön)gondozás követelménye, ezt a tényt támasztja alá, hogy mind a Tbj., mind a Szocvtv. előírásai rögzítik az öngondoskodás fontosságát. Jogi szabályozásukkal kapcsolatosan azonban elmondható, hogy mindkét jogszabály „felszeg” egyszerűséggel rendelkezik az egyéni öngondoskodásról, mivel a Tbj. a törvény céljának meghatározása kapcsán, a Szocvtv. pedig csupán az alapelvi rendelkezései között megbújtatva szabályoz az egyének szerepéről.

A Tbj. 1. §-ában kimondja, hogy „(e) törvény célja, hogy az egyéni felelősség és öngondoskodás követelményeinek és a társadalmi szolidaritás elveinek megfelelően szabályozza a társadalombiztosítás keretében létrejövő jogviszonyokat”. Azonban ezen túlmenően a Tbj. nem tartalmaz valódi előírást az egyének önmagukért vállalt felelőssége tekintetében.

A Szocvtv. alapelvei között⁶⁷ egyértelműen rögzíti az egyének, a családok és a helyi közösségek egyéni (ön)gondozásra irányuló felelősségét, kötelezettségét. Azonban a szociális jogi jogszabályok⁶⁸ az egyéni (ön)gondozás határainak kijelöléséről nem rendelkeznek. A Szocvtv. arra nézve tartalmaz csupán rendelkezéseket, hogy végső esetben az állam rászorultsági alapon mindazon személyek számára nyújt ellátást, akik nem képesek önmaguk létfenntartását biztosítani. Viszont e jogszabály nem tesz különbséget azok között, akik egy kicsit is megpróbálták felvállalni az egyéni (ön)gondozás sokszor nem egyszerű terhét. Hiszen általánosságban elmondható, hogy az ellátások egy meghatározott, alacsony létfenntartási szintig egészítik ki az adott személy ellátásait, vagy nyújtanak számukra szolgáltatásokat. Ebből a szemszögből vizsgálódva a Szocvtv. által – alapelvként – megfogalmazott egyéni gondoskodás kötelezettsége jogi oldalról feleslegesnek, társadalmi megközelítésben pedig igaztalannak tűnhet. Hiszen a nagyobb áldozatra is hajlandó, ugyanakkor ennek ellenére továbbra is rászoruló személyek erőfeszítéseit veszi a rendszer semmibe. Azaz azt „büntetik”, aki próbálna tenni önmaga és családja helyzetének enyhítése érdekében. Ez a folyamat pszichológiai értelemben erősíti a motiválatlanságot, illetve kihatással van a társadalom szociális ellátási rendszer kapcsán megnyilvánuló bizalmatlanságára is.

Azonban fel kell tennem azt a fontos kérdést, hogy miért pusztán a vagyon és jövedelem oldaláról közelítik meg az egyéni gondoskodás lehetőségét, amikor közvetett módon más eszközök is rendelkezésre állnak az egyén szociális kockázata – jelen esetben az időskori gondozás – következményeinek enyhítésére, például egészségtudatos életmód. Felmerülhet-e a jogszerű elszámoltatás kötelezettsége az állam (közösség) ré-

⁶⁶ Az Alkotmány – véleményem szerint helytelenül – az egyének önmagukért vállalt felelőssége tekintetében konkrét előírást nem rögzít. Az egyének felelőssége és öngondoskodása tekintetében az Alkotmányból két előírást érdemes kiemelni, mint az egyének felelősségének alkotmányos keretét. Az egyik előírás az Alkotmány 70/1. § által, az állampolgári kötelezettségek között rögzített közteherviselési kötelezettség, a másik szabály pedig az Alkotmány záró rendelkezései között, a 77. § (2) bekezdésben rögzített azon rendelkezés, mely szerint „[a]z Alkotmány és az alkotmányos jogszabályok mindenkire egyaránt kötelezőek.”

⁶⁷ Szocvtv. 2. § szerint a „szociális ellátás feltételeinek biztosítása – az egyének önmagukért és családjukért, valamint a helyi közösségeknek a tagjaikért viselt felelősségén túl – az állam központi szerveinek és a helyi önkormányzatoknak a feladata.”

⁶⁸ Ebben a megközelítésben a társadalombiztosítás az öngondoskodás azon speciális esetét valósítja meg, ami a társadalom meghatározott tagjai számára, az állam előírásai értelmében kötelező. Azonban ez semmi esetre sem tekinthető valódi öngondoskodásnak.

széről az adott egyén vonatkozásában, hogy megtette-e a tőle elvárható gondosságot. Azonban azt is látnunk kell, hogy sok esetben ezen megelőző tevékenységek mégiscsak visszavezethetők közvetve, vagy közvetlenül az anyagi források meglétéhez. Ilyen értelemben arról, hogy az öngondoskodást hogyan, milyen eszközökkel valósítsák meg, nem találhatunk szabályozást érthető módon a Szocvtv-ben, mivel célját tekintve e jogszabály nem is erre született meg. Így arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az egyéni (ön)gondoskodás a személyek – gyakran elengedhetetlenül szükséges – jogosultsága, lehetősége. Ezért az egyéni (ön)gondoskodás teljes mértékű megtagadása nem jár jogi felelősségre vonással. Abból kiindulva, hogy az egyéni gondoskodás lényegi eleme a kötelezőség hiánya – legalábbis a közvetlen kötelezőség hiánya –, így olyan jogi megoldás, amely kötelezően előírja az egyéni (ön)gondoskodást, fogalmilag kizárt. Ha az időskori gondozásra nézve létezne ma Magyarországon biztosítási típusú rendszer, akkor elegendő lenne annak megvizsgálása, hogy az adott egyén részt vett-e ebben a rendszerben, illetve ha nem, miért nem. Így azonban az egyének „elszámoltatására” nincs jogi alapja⁶⁹ a közösségnek, ez a tény viszont tovább erősítheti a rendszer igazságtalanság-érzetét.

Egyéb jogági szabályozások és az egyéni felelősség megítélése. Az egyéni felelősség vizsgálata kapcsán azonban nemcsak a Tbj., illetve a Szocvtv. szabályozására kell figyelemmel lennünk, hanem távolabbi jogági összefüggésekre is: mégpedig a polgári jogi és családi jogi tartási kötelezettségre vonatkozó szabályozásra és a büntetőjogi gondozás, illetve tartás elmulasztásának törvényi tényállásaira.

A Csjt. előírásai közül – az egyéni felelősség vizsgálata tekintetében – a rokontartást, azon belül is a szülőtartást kívánom röviden elemezni. A Csjt. a tartás fogalma kapcsán rögzíti, hogy a tartás anyagiakban kifejezhető kötelezettség-teljesítés,⁷⁰ amely megvalósulhat pénzbeli vagy természetbeni teljesítéssel.⁷¹ A szülőtartás kapcsán a tartási kötelezettség addig terjed, amíg az nem veszélyezteti a tartásra kötelezett önmaga tartását.⁷² A Csjt. csupán a tartás kötelezettségét rögzíti, a gondozási kötelezettség megvalósulását nem, illetve a tartást pusztán anyagi oldaláról megközelítve tartalmazza. Ugyanis a Csjt. rögzíti, hogy a tartási kötelezettség kiterjed „az öreg koránál fogva vagy egyébként is tehetetlen és gondozásra szoruló rokonnal kapcsolatos gondozás költségeire, illetőleg az azzal kapcsolatos szolgáltatásokra is.”⁷³

A Csjt. alapján szülőtartásra az a személy jogosult, aki három konjunktív feltételnek megfelel: a) önmagát nem képes eiltartani és b) tartásra kötelezhető házastársa vagy bejegyzett élettársa sincs,⁷⁴ valamint c) ne legyen érdemtelen a tartásra.⁷⁵

⁶⁹ Meg kell jegyezni, ha lenne is jogalap az elszámoltatásra, annak tárgyi és személyi feltételeinek megteremtése hatalmas pénzeket emésztene fel, bár esetleg ebben a folyamatban lehetne a civilszervezetek szerepét növelni.

⁷⁰ Csjt. 65. § (1) bekezdése rögzíti, hogy „[a] kötelezett a tartás teljesítésekképpen köteles anyagi viszonyaihoz képest a jogosultat mindazzal ellátni, ami annak a megélhetéséhez szükséges. [...]”

⁷¹ Csjt. 66. § (3) bekezdése alapján „[a] tartást a kötelezett – választása szerint – saját háztartásában, természetben vagy havonként pénzben szolgáltathatja.”

⁷² Csjt. 66. § (1) bekezdése. A szülőtartás mértéke tekintetében a Csjt. Kommentár kimondja, hogy azt a „szülő szükségletei, a kötelezett jövedelmi, vagyoni viszonyai és teljesítőképessége alapján kell meghatározni”, így a szülőtartás mértéke egyénileg változó, azonban nem egyenlő a szűkös tartással.

⁷³ Csjt. 65. § (2) bekezdése. Ehhez a szabályozáshoz köthető a Csjt. 63. § (2) bekezdése, amely kimondja, hogy „[a]nnak a tartásra kötelezettek javára, aki a tartásra jogosultat személyesen gondozza, az ezzel járó munkát és egyéb terhet a tartási kötelezettség megállapításánál figyelembe kell venni.”

⁷⁴ Csjt. 60. § (1) bekezdése.

A Csjt. Kommentár úgy rendelkezik, hogy a szülők irányában fennálló tartási kötelezettség tekintetében a szülő idős életkora, vagy a nyugdíjkorhatár elérése mellett vizsgálni kell az adott szülő egészségi állapotát, életkörülményeit is. Azaz a szülőknek elsődlegesen önmagukért vállalt felelősség alapján lehetőségeikhez mérten mindent el kell követniük azért, hogy ne szoruljanak tartásra. Így az a szülő, akinek olyan ingó, vagy ingatlan vagyona van, amelyből kielégítést kereshet, valamint ez alapján tartási vagy életjáradéki, esetleg öröklési szerződést köthet, nem szorul rá a tartásra. Azonban a Kommentár önmagával kerül ellentétbe, amikor kimondja, hogy „[a] gyermek a tartási kötelezettség alóli mentesülés céljából eredményesen nem hivatkozhat arra, hogy a tartást igénylő szülő felróhatóan nem szerzett megélhetést biztosító nyugdíjjogosultságot.” Véleményem szerint ez a rendelkezés annál is inkább megkérdőjelezhető, mivel a Tbj. – még ha csupán a törvény céljai között – rögzíti az egyének saját magukért vállalt felelősségét, így az önhiba ilyen irányú megléte kizárja a tartási kötelezettséget. Ebben az esetben azt kell eldönteni, hogy amennyiben fennáll az önhiba a tartást igénylő oldalán, akkor az önhiba kompenzálása kinek – a tartásra egyébként kötelezhető személy, vagy az állam, és így közvetve a társadalom valamennyi tagjának – a felelőssége alá tartozik? Jelenleg, mivel a szociális jogi jogszabályok semmiféle negatív jogkövetkezést nem írnak elő az egyének önmagukért vállalt felelősségük nem teljesítése okán, az állam – közvetve a társadalom – szerepe jelenik meg az egyének felelőssége helyett. Azonban meglátásom szerint a jelenlegi szabályozás nem tekinthető hatékonynak, és az egyének önmagukért vállalt felelősségének jóval nagyobb hangsúlyt kellene kapniuk a jogszabályi rendelkezések tekintetében. A Csjt. 67. § (1) bekezdése szerint azon szabályozás, amely alapján „[...] a szülőt illető tartási követelés iránt [...] a szülő érdekében a jegyző és az ügyész is indíthat pert” egyértelműen az egyének felelősségét helyezi előtérbe az állam ellátási kötelezettségével szemben.

A tartási kötelezettség tekintetében a házastárs, illetve a bejegyzett élettárs tartási kötelezettsége megelőzi valamennyi rokon tartási kötelezettségét. A szülőtartás tekintetében is ez a szabály érvényesül, azonban, ha nincsen házastárs, illetve bejegyzett élettárs, vagy nem teljesíti megfelelően tartási kötelezettségét, akkor a Csjt. 61. § (1)–(2) bekezdései értelmében a leszármazók kötelesek a tartásnak eleget tenni, illetve az ő hiányukban a felmenő rokonokat terheli ez a kötelezettség. Felmerül az a kérdés, hogy a tartásra szoruló személy felelőssége megállapítható-e akkor, ha tudatosan mondott le a gyermekvállalásról.

A Ptk. szabályozásából az egyének felelőssége tekintetében a tartási, életjáradéki, vagy öröklési szerződés megkötésének szabályait tudom kiemelni. Röviden két kérdéskört emelek ki a felelősség vizsgálata kapcsán: a) a tartás, illetve a gondozás fogalma, valamint b) a Ptk. és a Csjt. szabályozásának kapcsolata.

A tartás fogalmát a Ptk. tág körben határozza meg, amikor rögzíti, hogy a „tartás kötelezettsége a gondozásra, a gyógyítatásra, az ápolásra és az eltemettetésre is kiterjed.”⁷⁶ A tartás ezen meghatározása nem teljesen fedi a Csjt. által rögzített tartás fogal-

⁷⁵ Csjt. 60. § (3) bekezdése. A Csjt. Kommentár szerint az érdemtelenység megállapítására akkor kerülhet sor, ha bizonyítható, hogy a tartást igénylő szülő a tartás kötelezettjével szemben olyan felróható és társadalmilag elítélendő magatartást tanúsított, amely miatt a tartásra nem méltó. Ehhez kapcsolódóan a Csjt. 60. § (4) bekezdése rögzíti, hogy „[a] gyermek a szülő érdemtelenységére általában nem hivatkozhat, ha a szülő tartási, gondozási és nevelési kötelességének eleget tett.”

⁷⁶ Ptk. 586. § (3) bekezdés.

mát, ugyanis a tartás ilyen értelmű tág megfogalmazása alapján nem pusztán az anyagi kötelezettség-teljesítések értendők, hanem a tényleges gondozás, ápolási tevékenységek teljesítése is. Azonban a Ptk. a gondozás fogalmát nem definiálja.

A Ptk. által rögzített tartási, életjáradéki, valamint az öröklési szerződések a tartás igénylő személy számára lehetőségként kerülnek ugyan megfogalmazásra, azonban, ha ezen szabályokat összevetjük a Csjt. szabályozási logikájával, akkor látható, hogy az egyének felelőssége megállapítható, ha olyan ingó, vagy ingatlan vagyonnal rendelkeznek, amelyre ilyen típusú szerződések köthetők. Viszont ennek kapcsán kiemelem, hogy a Szocvtv. nem vizsgálja az egyének felelősségének ezen teljesülését például az idősök otthonába való bekerülés kapcsán, így a Ptk. ezen szabályai és Szocvtv. idősök otthonára vonatkozó rendelkezései nem egymás után következő megoldások, hanem egymás mellett létező alternatívák.

A Btk. egyéni felelősség megvizsgálásához köthető szabályozása egyrészt a tartás elmulasztásának,⁷⁷ valamint a gondozás elmulasztásának⁷⁸ törvényi tényállása. Önmagában már az a tény, hogy a Btk. szabályozza ezen magatartásokat, mint büntetéssel fenyegetett elkövetési magatartást, megalapozza az egyének felelősségét.

A gondozás elmulasztásának törvényi tényállása a gondozási kötelezettség nem teljesítésének bűncselekményét fogalmazza meg. Ezen jogszabályhely úgy rendelkezik, hogy „[a]ki állapotánál vagy idős koránál fogva önmagáról gondoskodni nem tudó személlyel szemben⁷⁹ gondozási kötelezettségét nem teljesíti és ezáltal a gondozásra szoruló életét, testi épségét vagy egészségét veszélyezteti, büntetést követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.” A Btk., valamint a Btk. Kommentár sem fejt ki, hogy a gondozáson milyen jellegű tevékenységek értendők. Horváth Tibor úgy fogalmazza meg a gondozási kötelezettséget, hogy az „a létszükséglet kielégítésén kívül a gyógykezelés, a felügyelet, az egészséges körülmények biztosítása stb. területeire is kiterjed. A gondozás tartalma az erre rászoruló állapotától függ.”⁸⁰ A gondozási kötelezettség jogalapjáról a Btk. Kommentár szükségzavúan annyit jelöl meg, hogy „a gondozási kötelezettség alapja lehet a tartási szerződés is.” Horváth Tibor a gondozási kötelezettség négy jogi alapját különíti el anélkül, hogy azokat bővebben kifejtené: a) jogszabályi rendelkezésből, b) szerződésből, c) a sértett és az elkövető között fennálló személyes viszonyból, valamint d) a cselekményt megelőző konkludens tényekből fakadó jogalapok.⁸¹ Az általa megfogalmazott négy jogalap tekintetében csupán a szerződésből adódó gondozási kötelezettséggel értek személy szerint egyet, amely véleményem szerint a Ptk-ban rögzített tartási, életjáradéki, vagy öröklési szerződésből fakadhat. A jogszabályon alapuló gondozási kötelezettség tekintetében véleményem szerint azonban nincs olyan jogszabály, amely valódi gondozási kötelezettséget valaki számára előírná. Ugyanis jogszabályi előírás tekintetében elsősorban a Csjt. jöhet figyelembe, azonban az előzőekben kifejtettek alapján a Csjt. a gondozási kötelezettséget nem mondja ki, sőt a gondozás fogalmát is a tartás anyagi oldaláról közelíti meg. Jogszabályi előírások tekintetében pedig az olyan esetekben, amikor valaki foglalkozásánál fogva köteles a

⁷⁷ Btk. 196. §-a.

⁷⁸ Btk. 173. §-a.

⁷⁹ Jelen tanulmányom témájának aktualitását, jelentőségét látszik igazolni ez a tény is, hogy a Btk. kifejezetten kiemeli az időskorúakkal szembeni gondozás fontosságát.

⁸⁰ HORVÁTH TIBOR – KERESZTY BÉLA – MARÁZ VILMOSNÉ – NAGY FERENC – VIDA MIHÁLY: *A magyar büntetőjog különös része*. Korona kiadó. Budapest, 1999. 121. p.

⁸¹ HORVÁTH – KERESZTY – MARÁZ – NAGY – VIDA: 121. p.

gondozásra – például idősök otthonában –, meglátásom szerint nem a gondozás elmulasztásának törvényi tényállása alapján, hanem a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés törvényi tényállása szerint⁸² felelne, ha nem teljesíti gondozási kötelezettségét. Horváth Tibor által felsorolt utolsó két jogi alap – a sértett és az elkövető között fennálló személyes viszonyból, valamint a cselekményt megelőző konkludens tényekből fakadó jogalapok – úgy vélem, jogszabályi előírás hiányában, önkéntes alapon létrejövő jellegük nem alapozhatja meg a gondozás elmulasztásának törvényi tényállását.

A tartás elmulasztásának törvényi tényállása a tartási kötelezettség, a tartásra jogosultnak az ellátáshoz való jogának védelme érdekében született meg. A tartási kötelezettség megítélése tekintetében „a gyakorlatban a büntető hatóságok háttérjogszabályként kezelik a Csjt-t, holott a büntetőtörvény nem 'hivatkozta' külön a tényállásban.”⁸³ A Csjt. tartásra vonatkozó fogalmát – tartás anyagi kötelezettség-teljesítést – pedig röviden ismertettem már a Csjt. és az egyéni felelősség vizsgálata kapcsán. A Btk. pontosan a tartás anyagi kötelezettség-teljesítésének kikényszerítésére jött létre, „a kriminalizáció alapja nemcsak az eltartásra kötelezettekkel szembeni erkölcsi elvárás volt, hanem az is, hogy 1989 előtt reális lehetősége volt mindenkinek olyan jövedelemhez jutni, amellyel az eltartási kötelezettségének eleget tudott tenni.”⁸⁴ A Btk. értelmében a tartási kötelezettségnek vagy jogszabályon, vagy végrehajtható hatósági határozaton kell alapulnia. A Btk. Kommentár úgy rendelkezik, hogy a jogszabályi előírásokon a Csjt. szabályait kell érteni.⁸⁵ Nagy Ferenc a végrehajtható hatósági határozat tekintetében pedig rögzíti, hogy „végrehajtható hatósági határozatot rendszerint a polgári bíróságok, de más hatóság is hozhat.”⁸⁶

Összegző észrevételek. Összefoglalásként megállapíthatom, hogy az egyének önmagukért, és idős hozzátartozójukért vállalt felelősségének jogi alapja levezethető a Csjt., Ptk., és a Btk. szabályozási logikájából, valamint a Tbj. és a Szocvtv. rendelkezéseiből. Azonban a szociális jogi szabályozások valójában túlságosan semmitmondóak, és az egyéni (ön)gondoskodás nem teljesítésének nincsenek negatív jogkövetkezményei. Meglátásom szerint a Csjt., Ptk., valamint a Btk. egyéni felelősség tekintetében megfogalmazódó szabályai egyáltalán nem jelennek meg a szociális jogi jogszabályok, holott a jogrendszer egységességének gondolata értelmében ez érthetetlen. Úgy vélem, hogy az időskori gondozás komplex, jogi modelljének jövőbeli megszületésekor elengedhetetlenül szükséges ennek a koherenciának a megerősítése.⁸⁷ Ezzel megvalósulhatna az a

⁸² Btk. 171. §-a.

⁸³ LŐRINCZY JUDIT: *A tartás elmulasztása vétsége a jogalkalmazó szemével: gyakorlati problémák és de lege ferenda javaslat.* Kozma Sándor Emlékére meghirdetett tudományos szakmai pályázat 2008. kézirat, 7. p.

⁸⁴ LŐRINCZY: 3. p.

⁸⁵ Ezzel a megállapítással annak okán, hogy a Ptk. által szabályozott tartási, életjáradéki, vagy öröklési szerződésekre nézve a gondozás elmulasztásának törvényi tényállását kell alkalmazni, egyetértek.

⁸⁶ HORVÁTH TIBOR – KERESZTY BÉLA – MARÁZ VILMOSNÉ – NAGY FERENC – VIDA MIHÁLY: *A magyar büntetőjog különös része.* Korona kiadó, Budapest, 1999., 264. p. Ilyen „más hatóság” lehet például a gyámhatóság.

⁸⁷ Az Európai Unió tagországaiban a „long term care”-rendszerek kapcsán megfogalmazódó elvárás a közzsféra és a magánszféra felelősségének összekapcsolása e probléma megoldása tekintetében. Ugyanis az EU tagállamok nem gondolkodtak a köz- és magánszféra megoldásait ötvöző komplex rendszerben a gondozásra szoruló személyek gondozása tekintetében – a legtöbb kutatás és rendszer az állami szolidaritás/állami gondoskodás felé toldott el –, holott csak így biztosítható a megfelelő védelem számukra. NICOLE KERSCHEN (coordinator) – JOZSEF HAJDU – GERHARD IGL – MARIE-EVE JOEL – KEES KNIPSCHER – IGOR TOMES: *Long-term care for older people.* Luxembourg, 2005. 3–4. p.

jogi komplex problémakezelés, amely segítségével az egyének jóval nagyobb felelősséggel viseltetnének a szociális kockázatok – így az időskori gondozás iránti szükséglet – kezelése tekintetében.

2.2.2. A finanszírozás kérdése

A finanszírozás kérdésköre tekintetében arra kívánok rámutatni, hogy a jövőbeli komplex, jogi rendszer megalkotásánál a finanszírozás hogyan alakulhatna. A rendszeralkotás tekintetében azért fontos a felelősség meghatározásával kezdeni – ahogy ezt korábbiakban röviden felvázoltam már –, mert a felelősség kérdésköréből levezethető a finanszírozás kérdése is. Mivel vegyes – állami és egyéni – felelősség mellett tettem le a voksomat, ezért véleményem szerint a finanszírozás kérdésköre az állam és az egyének finanszírozásának alábbi variációira terjedhet ki.

- *Önkéntes egyéni finanszírozáson alapuló rendszer*: Ebben a rendszerben az egyének felelőssége kétirányú. Egyfelől az egyéni (ön)gondoskodás elvére építve önkéntes pénztárak segítségével gondoskodnak saját, illetve hozzátartozójuk időskori gondozás iránti szükségleteiről. Az egyének felelősségének másik iránya pedig az időskori gondozás iránti szükséglet megelőzésében jelenik meg. Ebben a finanszírozási modellben az állam felelőssége háromirányú: egyfelől gondoskodnia kell arról, hogy az egyéneknél elegendő források maradjanak az önkéntes pénztári szolgáltatások megvásárlására, másfelől segélyezési ellátási rendszerben mint „ultima ratio” ellátást kell biztosítani olyan személyek számára, akik önhibájukon kívül kerülnek olyan helyzetbe, hogy ezt a gondoskodást nem képesek vállalni, harmadrésről erőteljes ellenőrzési rendszert kell kiépítenie.
- *Kötelező egyéni finanszírozáson alapuló rendszer*: Ebben a rendszerben az állam felelőssége két irányban jelenik meg. Egyfelől kötelező biztosításon alapuló rendszert kell megalkotnia és létrehozni,⁸⁸ amely mellé állami garanciát társít. Az állami felelősség másik iránya az esetlegesen kiszorulók tekintetében a segélyezési rendszer létrehozatala és működtetése, erőteljes ellenőrzési rendszer kiépítése mellett. Az egyének felelőssége két irányban jelenik meg, mivel egyfelől részt kell venniük a kötelező biztosításban, másfelől az időskori gondozás iránti szükséglet elhárításában aktívan kell közreműködniük.

E rendszer hátrányaként jelenhet meg, ha finanszírozási szempontból jövedelemarányos járulékfizetésre alapozzák. A kötelező egyéni finanszírozáson alapuló rendszer tekintetében – véleményem szerint – nem a jövedelemarányos járulékbefizetési sémát kellene alkalmazni, sokkal inkább az egységes, fix összegű befizetéseket.⁸⁹ Mihályi Péter úgy nyilatkozik, hogy a kötelező biztosítási rendszer elvén működő modell „örökségbiz-

⁸⁸ Ez az elgondolás már kétszer felmerült – a Horn-kormány ideje alatt, valamint a 2002–2006-os kormányzati ciklus alatt – a szocialista kormány politikai tervei között.

⁸⁹ Németországban az ápolásbiztosítási rendszer kapcsán az AB 2001. áprilisában alapjaiban kérdőjelezte meg a rendszert és 2004-ig adott haladékos a rendszer átdolgozására, mert méltánytalannak ítélte, hogy a biztosítottak egységesen 1,7 százalékos járulékot fizessenek, függetlenül attól, hogy voltak, illetve vannak-e gyermekeik. A bíróság szerint ugyanis azok, akik gyermeket vállaltak és neveltek, tulajdonképpen egyéni hozzájárulást teljesítettek. MIHÁLYI PÉTER: *Ki kit ápoljon?* Élet és Irodalom. 2003. XLVII. évfolyam, 36. szám Elektronikus elérhető: <http://www.es.hu/index.php> [Letöltés dátuma: 2009. március 22.]

tosításként” funkcionál,⁹⁰ mivel a biztosítási rendszer a következő nemzedékekre hagyható örökséget védi. Érvelését azzal támasztja alá, ha nem lenne ilyen ellátás, akkor az idősök életük utolsó, hosszan elnyúló szakaszában gondozásra költenék az aktív életpályá során felhalmozott vagyon egy részét, ezáltal csökkentve fiatalabb nemzedékre hagyható örökség mértékét. A társadalom egésze szemszögéből viszont éppen az a méltánytalan, ha az örökös attól gazdagodik, hogy helyette a közösség fizeti az örökhagyó gondozását. Ezen gondolatmenettel nem értek egyet, mivel a társadalmi szolidaritásra épülő rendszerek összességére igaz lehetne ez az állítás, például a gyermek gondozása, vagy betegség, vagy öregségre létrehozott biztosítási típusú rendszerek esetében is.

Mindkét finanszírozási modellnek vannak előnyei és hátrányai, a választást közülük a mindenkori politikai akarat manifesztálja majd, hiszen az önkéntes egyéni finanszírozáson alapuló rendszer a liberális gondolkodás híveinek kedvezőbb, a kötelező egyéni finanszírozáson alapuló rendszer pedig inkább a szocialista felfogásnak kedvezhet. Bármelyik is kerülne kiválasztásra – véleményem szerint – egyfelől mindkét rendszernek szükségszerűen építenie kell az egyének megelőzésben játszott szerepére, másfelől az állannak a segélyezési ellátási rendszert csupán annyiban kell kiépíteni, hogy az éppen szükséges ellátásokat még biztosítsa, megvalósítva azt az általam elengedhetetlenül fontos alapelvet, hogy a szociális jogon belül az „ultima ratio” szerepét és ne többet töltsön be a segélyezési rendszer.

A finanszírozásnak nem elegendő megtalálni a működés finanszírozási modelljét, hanem biztosítani kell a társadalmi bizalom érvényesülését is. Györffy Dóra szerint „[r]övid távon lehetséges a fiskális konszolidáció egy alacsony bizalmi környezetben is, hosszú távon ez a társadalmi bizalom megszilárdítása nélkül az adócsalásra és a populizmusra való kísértés miatt csak egy nagyon erős külső kényszer általi konszenzus révén tartható fenn.”⁹¹

DÓRA LŐRINCSIK LAJKÓ

MULTIDISCIPLINARY FUTURE ASPECT OF ELDERLY CARE

(Summary)

Purpose of my study creating of a complex system on elderly care – using the vocational publications’ achievements and articles – which contains all solution that on the one hand curing current system’s defects, on the other hand giving some help the need of elderly care.

The future ways, trends were sorted to three main groups. The basic of my sorting was that possibility how to influence the need of elderly care – preventing of need, relieve the supply of need and managing of need.

⁹⁰ MIHÁLYI: <http://www.es.hu/index.php> [Letöltés dátuma: 2009. március 22.]

⁹¹ GYÖRFFY DÓRA: *Társadalmi bizalom és költségvetési hiány*. Közgazdasági Szemle, LIV. évf., 2007. március, 279. p.

Preventing of elderly care means that possibilities, arrangements which reduce need of care or the during of that need or ideally help to avoid the development of this need. I made this preventing for two sections – retain of health and retain public activity.

There are two ways to relive the supply of need. One way is about the personal condition which boosts the number of active aged population influencing the financing of elderly care. These possibilities are program of increasing child-number, urging of immigration and rolling back of illegal or hidden work. Other way is about the material conditions which helping the care – care by the state or care by non-state organizations – of elderly people with new technologic solutions

Managing of need signifies the legal methods of treating of elderly care. In my view there are two directions: correcting of present-day legal issues and creating of a new complex legal model.

MEZEI PÉTER

Digitális technológiák – digitális kultúra

I. Bevezető gondolatok

Két korábbi írásomban¹ a szabad felhasználás és a modern kultúra (vagyis a társadalom addig elért szellemi eredményei, illetve azokkal kapcsolatos és általános beállítódása) összefonódására igyekeztem felhívni a figyelmet egy akkor friss dokumentum, az angol Andrew Gowers által jegyzett szerzői jogi jelentés² tükrében. Az azóta eltelt időben nem kevés figyelemre méltó esemény történt az internet világában, és a nemzeti, illetve nemzetközi szerzői jogi életben. A jelen tanulmányban a korábbi megállapításokat igyekszem általánosabb szintre emelni, bemutatva azt, hogy az egyre bővülő internetes technológiák milyen hatásokat képesek gyakorolni korunk „digitális kultúrájára”.

A kultúra folyamatos változását vitathatatlanul elősegíti a technológia fejlődése, s annak a társadalom általi megtétele. Pár évtizeddel ezelőtt óriási szenzációt jelentett a színes televízió, később a műsor rögzítésére alkalmas videomagnók megjelenése, hamarosan pedig már csak digitális formában lesznek elérhetők a televíziós műsorok az Európai Unió területén, sőt az Egyesült Államok e célkitűzést már teljesítette is.³ Ugyanez mondható el a számítógépek tömeges használatáról. A szélessávú internet elterjedése ráadásul olyan kulturális forradalmat idézett elő, amelyhez fogható nagyon kevés volt eddig az emberiség történetében.

Az elmúlt évtizedek felgyorsult technikai forradalmának hatására az élet szinte minden területe, a gazdasági és társadalmi szokások terén különösen az értékesítési csatornák és módszerek, a reklámozás, az emberi kommunikáció, az oktatás és a tanulás jelentős átalakuláson ment keresztül. Ebben központi szerephez jutottak az analóg technológiákat (eszközöket és módszereket) felváltva idő-, tér- és energiatakarékosabb cselekvéseket lehetővé tevő digitális technológiák.⁴ Mindez új eszközök, alkalmazások, felhasználási módszerek folyamatos fejlesztésében is megnyilvánul.

¹ MEZEI PÉTER: *Szabad felhasználás és kultúra – Észrevételek a Gowers-jelentéssel kapcsolatban. Debreceni Jogi Műhely*. 2008/1. szám (www.law.klte.hu/jogimuhely/02_hun_index.htm) – MEZEI PÉTER: *Fair Use and Culture – Comments on the Gowers Review*. 39 Toledo Law Review, 2008. p. 653–668.

² ANDREW GOWERS: *Gowers Review of Intellectual Property*. London, 2006. (http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.hm-treasury.gov.uk/media/6/E/pbr06_gowers_report_755.pdf).

³ A digitális átállással kapcsolatos kormányzati kommunikációs weboldalon további részletek is olvashatók. Lásd: www.dtv.gov.

⁴ LAURENCE LESSIG: *A szabad kultúra – A kreativitás természete és jövője*. Kiskapu. Budapest, 2005. p. XX.

A digitális technológia a kultúra egyik alapelemének tekinthető szellemi alkotó tevékenységre is rendkívüli hatást gyakorol. E tekintetben a digitális világ térnyerése legalább két irányba hatott erősen. Egyrészt a szellemi alkotások (legalábbis amelyiknél ez szóba jöhet) korlátlan mértékben, változatlan minőségben manipulálhatóvá váltak.⁵ Míg az analóg technológiák létezése idején nemcsak a másolás, de már maga a műélvezet során is tapasztalható volt a minőségromlás, ez a hátrány mára alapvetően megszűnt. A digitális hálózatok (elsősorban az internet) kiépítése révén egyúttal a művek terjesztése és az azokhoz való hozzáférés, azok megismerése és a róluk való véleményformálás ugyancsak átalakult: könnyebbé, gyorsabbá és hatékonyabbá vált – mind térben, mind időben.⁶

Mindez a globalizáció jelenségével karöltve az emberi érintkezések addigi tradicionális formáit alapjaiban változtatta meg. Napjainkra az emberek többsége nem igazán tudja elképzelni az életét digitális technológiák nélkül, a társas érintkezésekre pedig egyre nagyobb mértékben kerül sor ilyen eszközök segítségével. E téren a telekommunikáció, és különösen az internet játssza a domináns szerepet: a közösségi oldalak, a „chatszobák”, a blogok és podcastok, az elektronikus újságok, vagy a rádiós vagy televíziós műsorok on-line sugárzása („*streaming*”) mind példák erre.

Végso soron egy új, ám merőben eltérő alapokra helyezett digitális kultúra létrejötté figyelhető meg. Napjainkra a szerzői alkotó tevékenység általánossá vált. Számítógépes szoftverekkel bárki képes dalt írni, illetve előadni, egy digitális fényképező és egy vágóprogram segítségével gyorsan előállíthatóak kisfilmek, az internet, valamint tematikus oldalak segítségével pedig ezen alkotások terjesztése is leegyszerűsödött. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a hagyományos szerzői jog mellett egy *újszerű szerzői jogi koncepció* tör előre, melyben a felhasználói tartalmak („*user generated content*”) egyre nagyobb szerepre tesznek szert. Mindez pedig egy új, ám merőben eltérő alapokra helyezett *digitális kultúra létrejöttét eredményezi*.⁷

Fontosnak tűnik megjegyezni, hogy mindezek ellenére, bármilyen furcsán is hangzik, napjaink szerzői jogserűtéseiért mégsem lehet feltétlenül azok elkövetőit hibáztatni. Az elmúlt egy-két évtized igazolta az internet határtalanságát. Ennek elsősorban az lett a következménye, hogy a mindennapi kultúrára legnagyobb hatást gyakorló irodalom, zene-, film-, illetve fotóművészet tömegessé válása miatt *a szerzői jog tisztelete részben megszűnt, az alkotómunka elvesztette megbecsültségét*. A fiatal internetes generációk – ellentétes domináns példa híján – úgy érezhetik, hogy a könnyen, gyorsan és olcsón hozzáférhető anyagoknak nincs értéke.

A jelen tanulmány – az Egyesült Államok, az Európai Unió, illetve különösen hazánk jogrendszerét és aktuális eseményeit alapul véve – arra a kérdésre keresi a választ, hogy a fenti folyamatok és egyes konkrét felhasználási módok, illetve célok milyen hatást gyakorolnak korunk kultúrájára, ha szerzői jogilag védett alkotásokat közvetlenül is

⁵ Ezzel összefüggő véleményt lásd: SZJSZT 20/2001 – „A remix zenei fogalma és szerzői jogi értelmezése”, p. 1–11. (www.mszh.hu/testuletek/szjszt/SZJSZT_szakvelemenek/2001/2001PDF/szjszt_szakv_2001_020.pdf)

⁶ „A digitális technika minden egyes magáncélú másolatot minőségileg egyenértékűvé tesz az eredeti felvétellel [...], óriási sebességgel készülhetnek a másolatok, a másolt példányok potenciálisan az egész világon terjeszthetők, és így a szerzői jogi kalózkodás új dimenziót nyert”. Lásd: JÖRG REINBOTHE: *A szerzői jog perspektívái Európában*. Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle. 2002/1. p. 4.

⁷ A zene „demokratizálódása” tekintetében lásd: EMIL SALAGEAN: *Sampling im deutschen, schweizerischen und US-amerikanischen Urheberrecht*, UFITA-Schriftenreihe, Band 248. Nomos. Baden-Baden, 2008. p. 59–60.

érintenek? Megítélésem szerint az egyes felhasználások a kultúra egészét három nagy irányban képesek befolyásolni: *fejleszthetik, megőrizhetik, illetve leronthatják*.

Természetesen nem lehet azt mondani, hogy valamennyi felhasználás vegytiszta formában a „jó vagy a rossz oldalra” lenne sorolható. Így például az utolsó csoportba sorolt fájlcsere-lő szolgáltatásokat a mindennapokban az emberek többsége jogellenes célokra használja, holott több jelentős pozitív vonással is rendelkeznek. Avagy fordítva: a *Web 2.0* jelenség egyik mintapéldájának tartott *YouTube* oldalra ugyan milliónyi házi videót (felhasználói tartalmat) töltenek fel az emberek világszerte, azonban a szerzői jog által védett filmsorozatok epizódjai, avagy sportközvetítések is tömegesen érhetőek el a cég szervereiről. Ehhez hasonlóan a könyvek digitalizálását célként maga elé tűző *Google Books projekt* rendkívüli mértékben segítheti meglévő értékeink világszerte történő hozzáférhetővé tételét, ha azonban ez versenykorlátozó következményekkel jár, nehezen lehetne fejlesztő jellege mellett lándzsát törni. És a sor még folytatható. Végső soron csak az idő fogja megmutatni, hogy az említett, illetve ezekhez hasonló technológiai újítások a társadalom szolgálatában maradnak-e, vagy esetleg megszűnnek létezni (részleges) jogsértő voltak miatt.

II. A digitális kultúra fejlesztése – a *Web 2.0* jelensége

Mindenekelőtt ki kell emelni, hogy a kultúra fejlesztése számtalan módon elképzelhető korunk digitális világában. Kiváló példa erre az *eBook*, amely ha egyelőre nem is képes a hagyományos papír alapú könyvpiacot megszorogatni, esetleg azt felváltani, mégis reális alternatíváját adja az irodalmi művekhez való hozzáférésnek, egyúttal új dimenziót nyitva a digitális kultúra fejlődésében. Az alábbiakban kizárólag a *webkettő* jelensége kerül alaposabb megvizsgálásra, áttekintve, hogy az ennek keretében előretörő felhasználói tartalmak mennyiben képesek hozzájárulni a kultúra fejlesztéséhez.

Azt is fontos megemlíteni, hogy a *Web 2.0* nem szerzői jogi, hanem technikai tartalmú kifejezés, amely az internet sajátos fejlődéseként létrejött új „felhasználási generáció” megjelölésére szolgál. Ennyiben tehát a felhasználói tartalmak mellett mások által alkotott (és jogvédett) művek megosztására is lehetőséget teremthet, ami technikai értelemben nem, szerzői jogilag azonban lényegesen eltérő elbírálást eredményez. Ezt a jelen cikk oly módon kívánja érzékeltetni, hogy a fájlcsere-lés jelensége, amely bizonyos tekintetben – a *Web 1.0*-t jellemző hagyományos „egy a mindenkihez” kommunikáció helyett a „mindenki mindenkihez” modell felfutását alapozva meg – a *webkettő* előfutárának is tekinthető, annak szerzői jogi problémáira tekintettel a digitális kultúrát lerontó alkalmazások csoportjában kerül bemutatásra.

II.1. Tulajdonképpen mi is az a webkettő? Tekintettel arra, hogy ez egy technikai tartalmú kifejezés, ezért egzakttá, tudományos fogalmat nehéz és egyben szükségtelen lenne adni rá. Átfogóan ez alatt olyan internetes szolgáltatásokat és alkalmazásokat kell érteni, amelyek központi elemét a *fogyasztók közötti interaktivitás*, a különféle tartalmak egymás közötti folyamatos és kölcsönös megosztása jelenti. A *Web 1.0* keretei között az internetes felületek kizárólag egyirányúak voltak, vagyis az adott oldal tartalmát kizáró-

lag az azt megalkotó szolgáltatta. A *Web 2.0* esetén viszont a különféle internetes portálokat a fogyasztók töltik fel tartalommal.⁸

A *webkettő* megjelenési formái rendkívül színesek. Hagyományosan ebbe a körbe sorolhatók az ún. „közösségi oldalak”, mint például a *Facebook*, a *LinkedIn* vagy a magyar *iWiW*,⁹ melyek a társadalom tagjai számára nyújtott ismerkedési lehetőségen felül egy olyan felhasználói oldal létrehozására adnak lehetőséget, ahol valamennyi résztvevő fényképek, videók, profiladatok megadásával konkrét tartalmakat oszt meg a nyilvánossággal (konkrétan persze csak azokkal, akiket ismerősnek jelöl).

A *webkettő* másik jelentős formáját jelentik az *online aukciós oldalak*, így például az *eBay* vagy a magyar *Vatera* és a *TeszVesz*.¹⁰ Itt a regisztrált tagok különféle értéktárgyakat (baseball kártyától egészen az ingatlanig bármit) árulnak árverés formájában vagy fix áron. Az „online aukciós ház” csupán digitális helyszíne az áruforgalomnak (egyben a jogszerűség elsődleges felügyelője), mivel az eladók azok, akik termékeikkel (az azokhoz kötődő leírással, valamint fényképpel) betérnek e házba, és a vevők azok, akik egy sikeres vételt követően magukkal viszik az árut.

Kiemelkedő gyakorlati jelentőséggel bírnak a fényképek és audiovizuális fájlok megosztására alkalmas szolgáltatások, mint például a *Flickr* vagy a magyar *Indafotó*, valamint a *YouTube* vagy az ugyancsak magyar *Indavideo*.¹¹ Ezek keretében az interaktív módon kommunikálni hajlamos emberek (vagy legalábbis azok, akik ezt tartják a legalkalmasabb lehetőségnek személyiségük kifejezésére) a saját maguk által készített fényképfelvételeket, „házi mozikat”, családi pillanatokat, sőt még akár egyetemi előadásait is bárki által hozzáférhetővé tehetik. Mondhatjuk úgy is, hogy soha nem volt még annyi fényképész, operatőr, rendező és vágó a világon, mint napjainkban, akik az így létrehozott – többé-kevésbé minőségi – tartalmaikat rendkívül könnyedén juttathatják az ugyancsak hihetetlenül széles közönséghez.

Egy rendkívül érdekes adat szerint egyébként a *YouTube*-ra annak megnyitása óta több audiovizuális tartalom került feltöltésre, mint amennyit az azt megelőző nagyjából egy évszázad alatt (amióta létezik a mozgókép) valaha is készítettek.¹² Ennek az adatnak a valóságtartalmáról persze nehéz lenne minden kétséget kizáróan meggyőződni, bár nem kétséges, hogy valahol lennie kell egy választóvonalnak. Hogy azt a *YouTube* már átlépte-e vagy csak a közeljövőben teszi meg, gyakorlatilag részletkérdés.

Ugyancsak tömegesen található különféle *blogok* az interneten, melyek kiválóan példázják a fogyasztói interaktivitásban megnyilvánuló *webkettőt*. Természetesen a blogokból is többféle létezik, az egészen egyszerű „személyes élményeket bemutatótól” kezdve egészen a tematikus, vagy épp rengeteg különféle blogot felkaroló portálokig.¹³ Ezek keretében a blogoló rendkívül egyszerűen kifejezésre juttathatja szellemi alkotásait, személyes gondolatait, élményeit, esetleg ehhez csatolva további szerzői műveket, például fényképeket, videó felvételeket. Önkifejezés mellett szórakoztatási, vagy akár reklám, esetleg PR célokra is kiváló ez a kommunikációs csatorna. Az egyes bejegyzé-

⁸ PAUL ANDERSON: *What is Web 2.0? Ideas, Technologies and Implications for Education*. JISC Technology & Standard Watch. February, 2007. p. 7–13. (www.jisc.ac.uk/media/documents/techwatch/tsw0701b.pdf).

⁹ Ezek elérhetőségét lásd: www.facebook.com; www.linkedin.com; www.iwiw.hu.

¹⁰ Ezek elérhetőségét lásd: www.ebay.com; www.vatera.hu; www.teszvesz.hu.

¹¹ Ezek elérhetőségét lásd: www.flickr.com; <http://indafoto.hu>; www.youtube.com; <http://indavideo.hu>.

¹² ROBERT J. KASUNIC: *Copyright's Uneasy Transition into the Web 2.0. Environment*. Landslide. March/April, 2009. p. 11.

¹³ Lásd például: <http://blog.hu>.

sek meghatározott szemszögből mindenképpen adalékai kultúránknak, egyéni-eredeti jellegük esetén ráadásul akár még szerzői jogvédelemre is igényt tarthatnak.¹⁴

A különféle *webkettes* alkalmazások kooperációját kiválóan példázzák a már említett közösségi oldalak (ahol a személyes adatok mellett például fényképekkel szokás színeznii a felhasználói profilokat). Egy másik konkrét példával élve a blogok és az audiovizuális tartalmak megosztásának erényeit ötvözi a *Twitter*,¹⁵ ahol például az Egyesült Államok profi kosárligájának (NBA) játékosai mindennapi életükről nem csak szavakkal, hanem (edzőmunkáról készült) videofilmeik hozzáférhetővé tételével is igyekeznek tájékoztatni rajongóikat.

Végül legkiválóbb és egyben záró példaként kívánkozni ide az ún. *wiki* portálok,¹⁶ melyek az oldalak használói által rendelkezésre bocsátott ismeretanyagok (hagyományosan lexikális adatok) szintetizálására és gyors elérhetővé tételére szakosodtak. Nem véletlenül szokás ezeket online enciklopédiáknak is tekinteni, ami egyben kiváló magyarázatul szolgál a *wiki*k legismertebb példájaként számon tartott *Wikipedia* nevének eredetére. Ezek az enciklopédiák társadalmunk folyamatosan változó, illetve bővülő tudásának legkiválóbb tükröi. Könnyű hozzáférhetőségük és felhasználóbarát struktúrájuk okán ráadásul immáron nem csak gyűjtői, hanem terjesztői is a tudásnak.¹⁷

Valahol itt lehet egyébként megragadni a *webkettő* lényegét. Az említett interaktivitás ugyanis legtöbbször nem öncélú tevékenység, a mögötte meghúzódó végső cél rengeteg esetben a társadalom tudásának szintetizálása és digitális terjesztése. A *Wikipedia* és a *YouTube* példájából tovább fűzve a gondolatot: korunk online társadalmá a szórakozást, az ismeretterjesztést és ismeretszerzést, a párcapcsolatok kiépítését, az üzleti ügyek intézését (és a sort még folytatni lehetne) egyre inkább eltolja az analóg, illetve „fizikai világból” a digitális környezetbe. S e környezet alakításában maguknak a résztvevőknek is kiemelkedő szerepük van, és ez a szerep a jövőben csak erősödni fog. Kiváló példa erre a *Google Earth* projekt, amelynek keretében a *Google* gyakorlatilag a világ egészét lefedő műholdas felvételeket bocsát ingyenesen hozzáférhetővé, egyúttal viszont arra is lehetőséget teremt, hogy bárki hozzáférjen egyes képeket (azoknak a *Google* szervereire való feltöltése révén) a konkrét földrajzi helyszínekhez. Egy cég és a világ bármely lakosának ilyesfajta együttműködése pedig mintaértékű módja a globális együttműködésnek és a kultúra továbbfejlesztésének.

II.2. Mindezek ellenére érdemes egy, a *Web 2.0* jelenségét illető sajátos észrevételt szemügyre venni. Kevin Kelly egy friss írásában¹⁸ korunk internetes társadalmát egy újfajta szocialista berendezkedésként állította be. Szerinte mindazok, akik a *Wikipedia* szócikkeit írják és szerkesztik, akik képeiket a *Flickr* oldalra, illetve videofelvételeiket a

¹⁴ A jelen tanulmány szerzőjének szerzői jogi blogja elérhető az alábbi címen: <http://copyrightinthexxcentury.blogspot.com>

¹⁵ Lásd: <http://twitter.com>.

¹⁶ A szó Hawaii nyelven annyit tesz: „gyors”, „gyorsan”.

¹⁷ Érdemes mellékesen megjegyezni, hogy természetesen az „online enciklopédiák” megbízhatósága egyelőre nem vetekedhet például a *Britannica Encyclopedia* minőségével. Így például a *Wikipedia* hiteles forrásként való elfogadása ellen foglalt állás egy bíróság az Egyesült Államokban. Lásd: Lamilem Badasa v. Michael B. Mukasey, 540 F.3d 909 (2008).

¹⁸ KEVIN KELLY: *The New Socialism: Global Collectivist Society Is Coming Online*. Wired Magazin. 17.06.2009 (www.wired.com/culture/culturereviews/magazine/17-06/nep_newsocialism?currentPage=all).

YouTube-ra töltik fel, esetleg fájlokat osztanak meg egymással *P2P* alkalmazások révén – nos, ők az új (digitális vagy technológiai) szocializmus úttörői.

Kelly elmélete szerint a digitális szocializmus végső célja, a történelemből ismert szocializmus fejlődési struktúrájához hasonlóan, a megosztástól („*sharing*”) a felhasználók, majd ezen is túl a szervezett keretek közötti együttműködésen át („*cooperation*”, illetve „*collaboration*”) a kollektivizálás („*collectivism*”) irányába való haladás. Megosztás alatt Kelly a szocializmus legegyszerűbb formáját érti, amely a digitális világban például a személyes élményeket megörökítő fotók hozzáférhetővé tételében jelenik meg. Amennyiben a megosztott adatokat a felhasználók tudatosan szerkesztik (kulcsszavak, kategóriák, műfajok stb.) szerint, akkor ezzel egy magasabb szintű együttműködés kerül megvalósításra, ahol az „összesség nagyobb teljesítményre képes az egyénénél”.¹⁹ Amennyiben az együttműködés magas fokú szervezettséggel is párosul, mint például különféle nyílt forráskódú szoftverek fejlesztésénél (például *Linux*), akkor így egyfajta kommunisztikus termelés valósul meg, amely a jelenleg domináns kapitalista termelés ellenpólusaként képes működni. Végső soron azonban minden együttműködésben ki kell alakulnia valamilyen hierarchiának, amely a lényeges döntések meghozatalának megkönnyítését célozza. Így bár milliók járulnak hozzá írásaikkal a *Wikipedia* bővüléséhez, ezeknek a bejegyzéseknek a szerkesztésére már csak néhány ezren jogosultak. Kelly szerint az így létrehozott tartalmak életképessége az állami beavatkozás nélküli szocializmus működésének kiváló tanújele.

Anélkül, hogy Kelly gondolatainak politikai elemzését szükségesnek tartanánk, rögtön meg kell jegyezni, hogy megállapításai közül több is problémás a szerzői jog oldaláról nézve. A szerző természetesen kiválóan látja, hogy korunk közösségi oldalai, maga az internet a társadalom véleményformálását, információszerzését, tájékoztatását, összefoglalóan a kommunikáció rengeteg formáját dominánsan képes befolyásolni, új irányba terelni. Ugyanez elmondható azonban napjainkban a televíziózásról és a mobiltelefonok világról is, melyekről viszont a szerző sajnos egy szót sem ejt. Ezzel együtt vitathatatlanul igaza van akkor, amikor a *webkettő* érdemeiről tesz említést. Nagy valószínűség szerint ez a jövő, korunk társadalma online társadalommá fog válni. Nem mindegy azonban, hogy milyen áron.

Mindez mégsem jelenti azt, hogy, amint azt Kelly írta, ez az újfajta szocializmus az állami szféra helyett a kultúra és a gazdaság birodalmában élne, hogy a digitális szocializmus állam nélküli szocializmus lenne. Kelly szerint ráadásul a digitális szocializmus nagy előnye, hogy állami támogatás és ellenőrzés nélkül, az állampolgárokat összekötve olyan hatékonyság mellett képes „társadalmi jót” eredményezni, ami az államokat és a hagyományos versenyszféra szereplőit térdre kényszerítené.

Nemcsak szerzői jogilag, hanem egészében jogilag téves ez a megállapítás. Valamennyi közösségi oldal, beleértve a fentieket is, rendkívül szigorú adatvédelmi, versenyjogi, magánjogi és büntetőjogi keretek között működik (hogy csak a legfontosabbakat említsük) – és működik! Az állami kontroll ezzel együtt még csak nem is a szükséges rossz, mivel indokoltsága – hatékonyságától függetlenül – megkérdőjelezhetetlen.

A hatékonyság fokának problematikája persze valós: az állami kényszereszközök alkalmazása arányaiban nézve kevésbé eredményes. Hasznossága viszont hatalmas.

¹⁹ Kelly példájával élve erre teremt lehetőséget a Microsoft *Photosynth* nevű programja, amely a különböző felhasználók által készített fotók digitális elemzését követően háromdimenziós képeket alkot. Lásd: <http://photosynth.net>.

Mert ugyan hamis szoftverekből mindig többet fognak eladni, mint amennyit a „szoftverrendőrség” le tudna fűlelni, a zeneszámokat százszor annyian fogják letölteni az emberek az internetről engedély nélkül, mint ahányan legálisan próbálnák azt beszerezni, viszont mindenféle ellenőrzés és korlátozások hiányában még csak nem is digitális szocializmus, hanem digitális anarchia lenne a végeredmény.²⁰

Ráadásul itt van a 22-es csapdája. Egyrésztől ugyanis valamennyi *webkettő* portál az információk szabad áramlásának biztosítása érdekében jött létre, másrésztől viszont maguk a jogrendszer oltalmát is élvezik szellemi alkotásaik (például védjegyeik vagy az oldal működtetéséhez kidolgozott szoftverek) vonatkozásában.²¹ Ezek a szereplők így egyszerre a digitális szocializmus elősegítői, és a digitális kapitalizmus mágnásai. Nem kétséges, hogy a csupaszb gazdasági érvek fogják eldönteni, hogy vitás esetben melyik oldalra álljanak.

Az ördög viszont a részletekben lakozik. A *Web 2.0* kultúrára gyakorolt kétségtelen és alapvetően pozitív hatásai tagadhatatlanok, viszont ismét utalva a jogellenes fájlcsere-résre, a jogvédelem ilyen módon történő hozzáférhetővé tétele a Kelly által is idealizált információhoz jutás alapeszményével nem áll teljes összhangban. Míg a *Twitteren* való tájékoztatás, vagy önmagunk *YouTube*-on való megmutatása, esetleg ismereteinknek a *Wikipedian* való megosztása digitális kultúránk terjesztését, illetve továbbfejlesztését segítheti elő, addig mások szellemi alkotásainak engedély nélküli felhasználása és tömeges megosztása semmi esetre sem követendő cél. *Ha az előbbieket digitális úttörők, akkor utóbbiak feltétlenül digitális anarchisták.* Nehéz tehát azt mondani, hogy a fájlcsere-lélok közös irányú mozgása társadalmilag feltétlenül hasznos lenne.

II.3. Az előzőekben elmondottakon felül mégsem lehet elmenni amellett a tény mellett, hogy a *webkettes* felhasználások tömegével érinthetik a szerzői jogot, milliós tételben vetve fel a jogsértések kérdését. Az alábbiakban világosan láthatóvá fog válni, hogy a jelenleg uralkodó szerzői jog, legalábbis az anyagi jog szintjén, képes megfelelően értelmezni ezeket a felhasználási módokat. A jogérvényesítés kérdése már másik lapra tartozik, a hatékony igényérvényesítés lehetősége az internet világában – éppen az említett tömeges felhasználás okán – sokszor csupán hiú ábránd, a gyorsuló társadalmi részvétel ténye a hatékony jogvédelemben vetett hit reményét feltehetőleg csak tovább rontja. A jelen tanulmánynak azonban nem célja és nincs is lehetősége arra, hogy ez utóbbi anomáliát megtárgyalja. Ezúttal csak arra igyekszünk választ találni, hogy a *webkettes*

²⁰ Kelly ráadásul csak az érme egyik felét ábrázolta azáltal, hogy némileg elbagatellizálva a kérdést, mindössze egy röpké tagmondat erejéig tett említést a fájlcsere-résről. Úgy tűnik, hogy a szerző elfeledkezett arról az egyszerű tényről, hogy míg 1917-ben a szovjet felkelőknek úgymond „csak” egy családdal, egy hatalmi jelképpel kellett leszámolniuk a forradalom kiobbantásához, addig napjaink digitális úttörőinek államokkal és azok jogrendszereivel, illetve – és higgyük el, néha ez nagyobb falat – óriási gazdasági potenciállal, politikai hátszéllel és lobbis kapcsolatokkal rendelkező multinacionális cégekkel, illetve érdekképviselői szervekkel kell megküzdeniük. Az RIAA és az MPAA az Egyesült Államok legerősebb szervezetei között tartható számon, nem beszélve a hollywoodi óriáscégekről, a zenei kiadókról, avagy az olyan szoftveróriásokról, mint a Microsoft.

²¹ Kiváló példa erre a Google érvelése a *Viacom v. YouTube* ügyben, ahol határozottan kifejezésre juttatták, hogy a *YouTube* keresőprogramjának forráskódjának kidolgozása összesítve több mint ezer ember egész éves munkaidejének megfelelő időt vett igénybe. Ugyanígy a friss „*Video ID*” program forráskódjának elkészítéséhez is több mint 50.000 munkaóra volt szükség. Lásd: *Viacom International Inc., et al., v. YouTube Inc., et al., 253 F.R.D. 256 (2008).* p. 259–260.

felhasználók cselekményei konkrétan miként illeszthetők be a szerzői jog meglévő fogalmi keretei közé.

A kiindulópontot mindenképpen a *felhasznált tartalmak jogszerűségének elhatárolása* kell, hogy adja. Amint arra már a fentiekben utalás történt, és alább a IV. részben részletesen kifejtésre kerül, a fájlcserelés különféle szerzői jogilag védett alkotások engedély nélküli hozzáférhetővé tételét célozza. A maga elé ilyen célokat tűző különféle *webkettes* alkalmazások semmi esetre sem tekinthetők a társadalmi érdekek, valamint a kultúra továbbfejlesztőinek.

A fentiekben (II.1. pont) külön nevesített szolgáltatások azonban főszabály szerint nem hozhatók egy kalap alá a P2P jelenségével. Az ilyen alkalmazások *általános célja az információk és jogvédett tartalmak gyűjtése, rendszerezése és terjesztése*, amely támogatást kell, hogy élvezzen. A szerzői jog oldaláról nézve azonban ez a válasz nem kellően alapos, és pontosításra szorul.

II.3.1. Egyrészt ugyanis rendkívüli jelentőségű, hogy mi képezi a felhasználói tartalmak forrását azok megalkotásakor. Mindaddig, amíg a felhasználó kizárólag saját ötleire támaszkodva hoz létre egy egyéni-eredeti tartalmat, addig fel sem merülhet a jogsérelm kérdése. Ha valamely korábban már létező műre építkezik a felhasználó, akkor mindaddig nem vetül rá a jogsértés árnyéka, amíg csupán a forrásmű ötletét, elgondolását emeli át (mivel ezt a szerzői jog nem részéssíti védelemben). Az USA jogrendszerében ezen felül is csak az olyan felhasználások tekinthetők jogsértőnek, amelyek meghaladnak egy csekély mennyiséget (ez az ún. „*de minimis non curat lex*” szabály, vagy röviden *de minimis teszt*).²² Ehhez hasonlóan sajátos német/osztrák szabály az ún. „szabad átdolgozás” („*freie Benutzung*”) jogintézménye, amely jogvédelemben részesíti az olyan új, eredeti alkotásokat, amelyekhez a forrásmű mindössze ihletet, ösztönzést („*Anregung*”) nyújtott. Amennyiben a forrásmű valamely része átvételre kerül, akkor a törvényi rendelkezések alapján kimentés csak akkor kapható, ha a kérdéses részlet az átalakítás hatására már fel sem ismerhető a másodlagos műben, avagy átalakítás nélkül ugyan, de több más motívummal kombinálva az új alkotásban alárendelt szerepet játszik.²³ Az utóbbi német/osztrák modell mellett a magyar szerzői jog rendszerében is sikerrel lehetne érvelni. A *de minimis teszt* azonban valamennyi említett kontinentális ország jogából hiányzik. Végső soron amennyiben a forrásmű felhasználása túlzott mértékű, akkor engedély nélküli felhasználás esetén a jogsértés feltétlenül megállapítandó. Ezen felül a kontinentális jogrendszerekben ugyancsak jogsértést eredményez minden olyan felhasználás (függetlenül annak terjedelmétől), amely a szerzőknek a művük integritásához fűződő jogát sérti. Ilyen „morális jog” híján az Egyesült Államokban ez a lehetőség ismeretlen.

²² E tétel szerint tehát az Egyesült Államok szerzői joga nem kíván foglalkozni a bagatell ügyekkel: „the law does not concern itself with trifles”. Lásd: Ringgold v. Black Entertainment Television Inc., 126 F.3d 70 (1997), p. 74. – Lásd továbbá: ROBERT M. SZYMANSKI: *Audio Pastiche: Digital Sampling, Intermediate Copying, Fair Use*. 3 UCLA Entertainment Law Review. 1996. p. 300–301.

²³ EMIL SALAGEAN: *Sampling im deutschen, schweizerischen und US-amerikanischen Urheberrecht*. UFITA-Schriftenreihe. Band 248, Nomos. Baden-Baden, 2008. p. 104–106. – A német szerzői jogi törvény (*dUrhG*) 24.§ (2) bekezdése azonban tartalmaz egy fontos megkötést (Ausztriában nem találni ilyet). A német terminológiában „*Melodienschutz*” név alatt ismert rendelkezés alapján nem beszélhetünk „szabad használatról”, ha egy másodlagos műnek *felismerhetően a forrásmű dallama* („*Melodie*”) képezi az alapját.

II.3.2. Másrészt feltétlenül ki kell hangsúlyozni, hogy amennyiben az adott felhasználói tartalom szerzői jogvédelemre tarthat számot, akkor logikusan ezek kívülálló általi felhasználása is jogsértést eredményezhet (kvázi az előbb felvázolt logika mentén). Természetesen egy profiladat, például a kedvenc hobbi megadása valamely közösségi oldalon, nem sorolható ide, egy egyéni-eredeti fénykép, vagy házimozi feltöltése a Flickr vagy a YouTube oldalára viszont feltétlenül. A felhasználói tartalmak alkotójának, akárcsak bármely más szerzőnek, jogában áll eldönteni, hogy az így létrehozott tartalmat egyáltalán védeni kívánja-e vagy sem. Gyakori jelenség ugyanis az ilyen felhasználói tartalmak köztulajdonba adása. Ennek formái elég szélesek, csak hogy a legfontosabbakat említsük meg, ilyen a Creative Commons mozgalom,²⁴ illetve az GNU General Public License engedélyezési szisztéma.²⁵

II.3.3. Harmadrészt a jogellenesen létrehozott és/vagy terjesztett (hozzáférhetővé tett) felhasználói tartalmak automatikusan felvetik a kérdést, hogy az internetes világ egyéb szereplői, így a tartalom-szolgáltatók, a tárhely-szolgáltatók, vagy a tartalmak egyszerű továbbítását végző szolgáltatók mennyiben vonhatók felelősségre. Mind az Egyesült Államokban,²⁶ mind az Európai Unió jogában,²⁷ valamint a nemzeti normákban²⁸ ismertek az ilyen szolgáltatókra vonatkozó „safe harbor”, illetve felelősségkorlátozó rendelkezések, továbbá meghatározott intézkedési kötelezettségek (különösen az

²⁴ „Az Egyesült Államok szakirodalmából lásd: LAURENCE LESSIG: *Free Culture - How Big Media Uses Technology and the Law to Lock Down Culture and Control Creativity*, The Penguin Press, New York, 2004 – ADRIANNE K. GOSS: *Codifying a Commons: Copyright, Copyleft, and the Creative Commons Project*, Chicago-Kent Law Review, 2007: 963-996. – LYNN M. FORSYTH - DEBORAH J. KEMP: *Creative Commons: For the Common Good?*, University of La Verne Law Review, 2009: 346-369. A német és osztrák szakirodalomból lásd: ERIK MOELLER: *Freiheit mit Fallstricken: Creative-Commons-NC-Lizenzen und ohre Folge*. In: Bernd Lutterbeck - Matthias Bärwolff - Robert A. Gehring (Hrsg.): *Open Source Jahrbuch 2006*, Lehmanns Media, Berlin, 2006: 271-282. – MARKUS EIDENBERGER - ANDREAS ORTNER: *Kreativität in Fesseln: Wie Urheberrecht Kreativität behindert und doch mit seinen eigenen Waffen geschlagen werden kann*. In: Leonhard Dobusch, Christian Forsterleitner (Hrsg.): *Freie Netze. Freies Wissen*. Echomedia, Wien, 2007.” A magyar szakirodalomból lásd: FALUDI GÁBOR: *A Creative Commons felhasználási engedély (CC-licenc) egyes jogi sajátosságai*. In: Fehér Könyv a szellemi tulajdon védelméről – 2006. Magyar Szabadalmi Hivatal. 2006. p. 136–145. – DUDÁS ÁGNES: *Creative Commons – közjó vagy közellenség?* Infokommunikáció és Jog. 2006. p. 6–9. – PART KRISZTINA KATALIN: *A Creative Commons, Infokommunikáció és Jog*. 2007. p. 47–54.

²⁵ A GNU GPL engedélyekkel kapcsolatban lásd különösen: LAWRENCE ROSEN: *OSL 3.0: A Better License for Open Source Software*. Computer Law Review International. 6/2007. p. 166–171. – JOHN P. BEARDWOOD – ANDREW C. ALLEYNE: *Open Source Hybrids and the Final GPLv3*. Computer Law Review International. 1/2008. p. 14–20. – SAPNA KUMAR – OLAF KOGLIN: *GPL Version 3's DRM and Patent Clauses under German and U.S. Law*. Computer Law Review International. 2/2008. p. 33–38. – THOMAS THALHOFER: *Commercial Usability of Open Source Software Licenses*. Computer Law Review International. 5/2008. p. 129–136.

²⁶ *Digital Millennium Copyright Act* (1998). 512.§.

²⁷ Az Európai Parlament és a Tanács 2000/31/EK irányelve (2000. június 8.) a belső piacon az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások, különösen az elektronikus kereskedelem, egyes jogi vonatkozásairól, 12–14.§§.

²⁸ Kizárólag példaként: hazánkban a 2001. évi CVIII. törvény az elektronikus kereskedelmi szolgáltatások, valamint az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások egyes kérdéseiről, 7–13.§§. – Ausztria elektronikus kereskedelmi törvénye [Regelung bestimmter rechtlicher Aspekte des elektronischen Geschäfts- und Rechtsverkehrs und Änderung des Signaturgesetzes sowie der Zivilprozessordnung, BGBl I Nr. 152/2001. S. 1977. (01.01.2002)], 13–19.§§. – Németország elektronikus kereskedelmi törvénye [Telemediengesetz vom 26. Februar 2007 (BGBl I S. 179), geändert durch Artikel 2 des Gesetzes vom 25. Dezember 2008 (BGBl I S. 3083)], 7–10.§§.

értesítési és eltávolítási eljárás), melyek e „biztonságos kikötők” feltételeinek való meg nem felelés esetén keletkeznek. Szemlátomást az ily módon felmerülő kérdések világoszerzte komoly ügyterhet jelentenek a bíróságoknak.²⁹

II.3.4. Végül arról sem szabad elfeledkezni, hogy a szerzői jog szűk világán kívüli jogterületek normái is rendkívül széles érdekeket és jogokat biztosítanak a különféle jogosultaknak. Így egy szomszédos jogterületre utalva: a *webkettes* szolgáltatások komoly kihívásokkal néznek szembe felhasználóik védjegyekkel kapcsolatos visszaélései, valamint a szellemi tulajdonvédelem egészére kiemelkedően nagy fenyegetést jelentő áruhamisítás miatt. Az ezzel kapcsolatos pereknek is gyakorlatilag se szeri, se száma.³⁰

Ismét tovább haladva az is bátran kijelenthető, hogy a *Web 2.0* előretörésével rendkívüli odafigyeléssel kell foglalkozni a különféle versenyjogi anomáliákkal, a személyes adatokkal, esetleg (ha ilyen adott esetben szóba jöhet) az üzleti titkokkal való visszaélésekkel, illetve a gyermekpornográfia és a pedofil közösségek társadalomellenes tevékenységével. A jelen cikk szerzőjének e jogi kérdésekkel kapcsolatos kompetenciája híján, valamint a fő témától való távoli jellegük folytán e helyütt nincs lehetőség ezzel részletesebben foglalkozni.

II.4. Mindezek fényében tehát világos, hogy a *Web 2.0* és a vele járó valamennyi probléma gond nélkül beilleszthető a jelenleg uralkodó szerzői anyagi jog paradigmájába. Az irányadó normák segítségével a „forma” helyett minden további nélkül lehetséges a „tartalom” értékelése. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetne megfigyelni egy egyre inkább erősödő igényt a meglévő fogalmi keretek felhasználó-párti(bb) szélesítése iránt. A *Creative Commons* avagy *GNU licenck* gyakorlati alkalmazásának pillanatnyi mértékére tekintettel azonban nem állítható, hogy bármi olyan racionális alternatíva kiforrott volna, ami a mai szerzői jogi paradigma felváltására alkalmas lenne.

Fontosnak tűnik ismét hangsúlyozni, hogy a jogellenes (ebből kifolyólag a társadalom és a kultúra egészére nézve hosszútávon romboló hatású) felhasználásokkal szembeni küzdelem ugyan az internet határtalansága, következképp a nemzetközi igényérvényesítés nehézségei folytán sok kivetni valót hagy maga után, mégsem térítheti el a külső szemlélőt annak érzékelésétől, hogy az *on-line tartalmak felhasználók általi folyamatos bővítése kultúránk stabil fejlesztőjének tekinthető.*

²⁹ A fentebb már említett *Viacom v. YouTube* ügyön felül a (különféle) *webkettes* szolgáltatók európai felelősségi kérdéseiről, valamint az ezzel kapcsolatos német, francia, olasz, spanyol és brit bírósági gyakorlatról lásd: BEN ALLGROVE – PAOLO BALBONI – ALEXANDER HAINES – NORMAN HECKH – LORENZA MOSNA – NICHOLAS QUOY: *Liability of Web 2.0 Service Providers – A Comparative Look*. *Computer Law Review International*, 3/2008. p. 65–71.

³⁰ Így az *eBay*t több különálló perben is elmarasztalták a Louis Vuitton, a Christian Dior, avagy a Kenzo és a Givenchy cégek védjegyeinek megsértése miatt. Lásd: *Computer Law Review International*, 1/2009. p. 20–23. Aktuális ügy az Egyesült Államokból is hozható. Az eljáró bíróság a hamis Tiffany ékszeres *eBay*-en történő értékesítése esetén arra hivatkozással utasította el a keresetet, hogy a felperes elmulasztott konkrét jogsértéseket is megjelölni, ennek hiányában ugyanis a „jogsértésekről való általános tudomás” a felelősség megállapításához nem elegendő. Lásd: *Tiffany (NJ) Inc., et. al., v. eBay, Inc., 576 F.Supp.2d 463* (2008).

III. A kultúra megőrzése – a szellemi örökség digitalizálása

A fentiekben a kultúra sajátos továbbfejlesztési módjairól tettünk említést. Nem szabad viszont arról sosem elfeledkezni, hogy az újonnan keletkező tartalmakon felül az emberiség jelenleg is hihetetlen mértékű ismeretanyaggal, szellemi termékkel rendelkezik. A könyvek, folyóiratok mellett megszámlálhatatlan fotó- és képzőművészeti alkotás, hangfelvétel, audiovizuális alkotás, sugárzott műsorszám képezi szellemi örökségünket, hogy csak a leghagyományosabbakat említsük. Szerzői jogi rendszerünk kiemelkedő feladata ezen alkotások megóvása, s a jövő generációi általi megismerés, illetve kutathatóság biztosítása.

E cél megvalósítására rendkívül sok lehetőség nyílik. Rendkívül színvonalas kezdeményezésnek tekinthető a magyar *Digitális Irodalmi Akadémia* (DIA).³¹ A Petőfi Irodalmi Múzeum által 1998-ban 39 kiemelkedő – Kossuth- vagy Babérkoszorú-díjjal kitüntetett – író és költő részvételével indított projekt célja a magyar irodalom világszintű terjesztése és népszerűsítése. Ennek keretében a mindenkori tagok, valamint az általuk az évente megszervezett választási eljárás keretében beválasztott kortárs és posztumusz szerző³² (az elhunyt szerzők helyett természetesen azok örökösei) a mindenkori minimálbér négyszereséhez közeli összegért cserébe szerződésben vállalják, hogy teljes életművük digitális hozzáférhetővé tételére nem kizárólagos felhasználási engedélyt adnak a DIA-nak. Még ha a magyar irodalom kiválóságainak elég szűk körét öleli is fel ez a kezdeményezés (garantálva egyúttal a megkérdőjelezhetetlen minőséget), mindenképpen figyelemre méltó és kiváló formája a szellemi alkotások digitális megőrzésének és terjesztésének.

A szerzői jogosultak megfelelő ösztönzése révén akadálytalanul működtethető hasonló koncepciók helyett az alábbiakban csakis olyan elképzelésekről ejtünk szót, amelyek szerzői jogi megítélése érdemi vitára okot adhat.

III.1. A kultúra megőrzésének kiemelkedő szereplői a könyvtárak, levéltárak és egyéb archívumok. Ezeknek az intézményeknek ugyancsak fontos feladata az általuk összegyűjtött és kezelt tartalmak, vagyis a kulturális ismeretek terjesztése, elérhetővé tétele a társadalom tagjai számára.

Ennek jogi keretei világszerte ismertek, s a haszonkölcsönzés, a könyvtárközi kölcsönzés, a könyvtárak általi fénymásolat-készítés mellett az egyes művek archiválási célú másolása, illetve a másodpéldányok kutatási célú nyilvánosságához közvetítése a legtöbb országban adott. Az elmúlt néhány évben azonban reális igényként merült fel, hogy a könyvtári ismeretállomány megőrzése és elérhetővé tétele a digitális technológiák segítségével még intenzívebbé, felhasználó-közelié váljék.³³ Ez gyakorlatilag *egyenlő a kulturális értékeinkhez való online, interaktív hozzáférés igényével.* E téren

³¹ Lásd: www.pim.hu/object.d8f182da-fdfa-45ba-914f-2688ce822346.ivy.

³² A DIA jelenleg 71 taggal rendelkezik. A legújabbban beválasztott kortárs szerző Závada Pál, posztumusz szerző pedig Kassák Lajos.

³³ A Nemzeti Audiovizuális Archívumról (a továbbiakban: *NAV*) szóló 2004. évi CXXXVII. törvény preambulumaához fűzött indokolás szerint: „Nemzeti kulturális örökségünk hazánk múltjának és jelenének pótolhatatlan, egyedi és megújítható forrása, amelynek feltárása, tudományos feldolgozása, megóvása, védelme, fenntartható használata és közkinccsé tétele a rendszerváltozást követő jogi szabályozás egyik hangsúlyos kérdésköre volt.”

viszont a nemzeti és nemzetközi szerzői jogok messze nem egységesek, s ezért fontos és visszatérő vitatémát jelent szellemi örökségünk digitális archiválásának kérdése. E törekvések legerősebb támogatói a tudományos kutatóközpontok, akik azzal érvelnek, hogy a könyvtári állományok digitális másolataihoz való hozzáférés világméretűvé tételére munkájukat rendkívüli mértékben megkönnyíthetné.

A könyvtárak digitalizálási tevékenységével kapcsolatos egyik legaktuálisabb felhívás a Gowers-jelentésben volt olvasható. Ennek készítője a hatályos angol szerzői jogi törvény³⁴ hiányos szabályozását vette osztály alá, melyek a könyvtári digitalizálás lehetőségét lényegesen korlátozzák. Ahhoz, hogy Gowers érveit meg lehessen érteni, érdemes röviden áttekinteni, hogy jelenleg a világban (elsőként az Európai Unióra, és azon belül hazánkra, majd az Egyesült Államokra koncentrálva) a kulturális értékek archiválási és terjesztési célú digitalizálását milyen szerzői jogi normák felügyelik. E normák láthatóvá fogják tenni, hogy a jelenlegi szerzői jogi szabályozás miért és mennyiben akadályozza ezt az új törekvést. Mindebben az alábbi táblázat is segítségünkre lesz (előre jelezve az angol hiányosságokat).

1. sz. táblázat

Ország	Korlátozás			
	Korlátozza-e a szerzői jog a jogvédett művek körét az archiválási célú többszörözés terén?	Korlátozza-e a szerzői jog a könyvtárak által készíthető másolatok számát?	Korlátozza-e a szerzői jog a formátum átalakítást az eredeti művek megőrzési célú digitalizálása terén?	Korlátozza-e a szerzői jog az elkészített másolatok terjesztését, hozzáférhetővé tételét?
Magyarország	Nem	A célnak megfelelő mértékű többszörözés az elfogadott	A célnak megfelelő módú archiválás az elfogadott	Nem, a másolt példány ugyanúgy használható, mint az eredeti mű + Szt. 38.§ (5) bekezdés
Egyesült Államok	Nem	Általános jelleggel egy másolat készíthető; speciális esetekben három példány megengedett	Nem	Alapesetben a másolat terjeszthető, a 2. és 3. esetben a másolat csak az intézmény helyiségeiben tehető hozzáférhetővé
Egyesült Királyság	Hang- és filmfelvételek, sugárzott műsorok digitalizálása kizárt	Egy másolat megengedett	A tartós vagy részben tartós formátum átalakítás nem megengedett	Nem, a másolt példány ugyanúgy használható, mint az eredeti mű

³⁴ Copyright, Designs, and Patents Act of 1988, a továbbiakban: *CDPA*.

III.2. A jelenlegi európai uniós jogi kereteket az ún. szerzői jogi, vagy *Infosoc-irányelv*³⁵ adja meg, amely egyes kizárólagos szerzői vagyoni jogosultságok mellett az ezek alól a nemzeti jogalkotók által adható szabad felhasználási esetköröket is felsorolja.³⁶

Témánkat illetően ezek közül két rendelkezést kell kiemelni. Egyrészt az 5.§ (2) bekezdés c) pontja alapján a tagállamok a többszörözés joga alól állapíthatnak meg korlátozásokat és kivételeket „a nyilvánosan hozzáférhető könyvtárak, oktatási intézmények vagy múzeumok, valamint az archívumok által végzett egyes többszörözési cselekmények tekintetében, amelyek közvetlenül vagy közvetve sem irányulnak kereskedelmi vagy gazdasági célra”. Az 5.§ (3) bekezdés n) pontja értelmében pedig az előbbi intézmények gyűjteményeiben nem szereplő művek, illetve más védelem alatt álló teljesítmények kutatás vagy egyéni tanulás céljából az említett intézmények helyiségeiben e célra kijelölt terminálokra nyilvánossághoz közvetíthető, illetve hozzáférhetővé tehető. Az irányelv (40) preambulumbekkezdésére tekintettel a korlátozások és kivételek csak bizonyos különös esetekre korlátozódhatnak, és nem vonatkozhatnak a védelem alatt álló művek és más teljesítmények on-line szolgáltatásával összefüggésben megvalósuló felhasználásra.³⁷ Végül az 5.§ (5) bekezdése figyelmeztet arra, hogy a nemzeti kivételek és korlátozások csakis az ún. „három lépcsős teszt”³⁸ fényében fogadhatók el.³⁹ Tekintettel viszont arra, hogy az irányelv a fenti táblázatban említett első három körülményről nem tett említést, ezért az Európai Parlament és a Tanács által alkotott keretszabályokat a nemzeti jogalkotóknak kell ezekkel összefüggésben részletes tartalommal kitölteniük.

III.3. Hazánkban erre az *Infosoc-irányelv* átültetéséről szóló jogszabály – az Európai Unióhoz való csatlakozás napjával történt – hatályba lépésének napjával került sor. Az irányadó szabályok jelenleg a magyar szerzői jogi törvény⁴⁰ 35.§ (4) bekezdésében,⁴¹ valamint a 38.§ (5) bekezdésében találhatók.

³⁵ Az Európai Parlament és a Tanács 2001/29/EK irányelve (2001. május 22.) az információs társadalomban a szerzői és szomszédos jogok egyes vonatkozásainak összehangolásáról.

³⁶ Az irányelvvel összefüggésben lásd: *Study on the Implementation and Effect in Member States' Laws of Directive 2001/29/EC on the Harmonisation of Certain Aspects of Copyright and Related Rights in the Information Society*, Final Report, 2007 (www.ivir.nl/files/implementation_2001_29_EC/index_eng.html).

³⁷ Ugyanez a preambulumbekkezdés emeli ki viszont, hogy az irányelv rendelkezései nem befolyásolják a könyvtárak használatában adási gyakorlatát, melyet a 92/100/EGK irányelv szabályoz uniós szinten.

³⁸ A teszt egyaránt megtalálható a Berni Unió Egyezmény 9. cikk (2) bekezdésében, a *WIPO* előadásokról és hangfelvételekről szóló szerződésének 16. cikk (2) bekezdésében, a *WIPO* Szerzői Jogi Szerződésének 10. cikkében, a *TRIPS* egyezmény 13. cikkében, illetve az *Infosoc-irányelv* 5. cikk (5) bekezdésében. Ennek megfelelően kizárólag az előzetesen meghatározott kivételekben tekinthető jogszerűnek a felhasználás, az nem lehet sérelmes a mű rendes felhasználására és indokolatlanul nem károsíthatja a szerző jogos érdekeit.

³⁹ Green Paper – Copyright in the Knowledge Economy, Brussels, 16.7.2008, COM (2008) 466 final, p. 7–8. (<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0466:FIN:EN:PDF>).

⁴⁰ 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról, a továbbiakban: *Szjt.*

⁴¹ Kiemelendő, hogy az *Szjt.* legfrissebb módosítása (2008. évi CXII. törvény, a továbbiakban: *Szjt. Reform*) részeként az Országgyűlés a bekezdés tartalmát finomította. Egyrészt kivette azt a kitétel, hogy az archiválás csak saját példányról készülhet, másrészt világosan elhatárolásra került a tudományos, illetve az archiválási célú felhasználás, végül a b) pont is pontosításra került. Az új megszövegezés szerint: „nyilvános könyvtári ellátás vagy a 38. § (5) bekezdésében meghatározott (oktatási vagy vizsgáztatási célú) felhasználás céljára készül”.

Az előbbi a szerzők többszörözési jogosítványát a könyvtárak javára korlátozó általános előírást tartalmazza. Ez a szakasz lehetőséget teremt például az újság- vagy folyóiratcikkek belső intézményi célra történő többszörözésére is, a jelen esetben azonban leginkább a szakasz a) és b), valamint d) pontja érdemel említést. Ennek megfelelően tudományos vagy archiválási célokból, az intézmények által üzemeltetett terminálokon való megjelenítés érdekében [38.§ (5) bekezdés], illetve külön törvény felhatalmazása alapján [NAVA törvény, lásd alább, a 6. pontban] a nyilvános szolgáltatásokat nyújtó könyvtárak, az iskolai oktatás célját szolgáló intézmények, a muzeális intézmények, a levéltárak, valamint a közgyűjteménynek minősülő kép-, illetve hangarchívumok a műről másolatot készíthetnek, ha az jövedelemszerzés vagy jövedelemfokozás célját közvetve sem szolgálja.

E jogszabályi előírásokkal kapcsolatban feltűnő, hogy az *Szjt.* az archiválható művek körét nem korlátozza, lehetővé téve ezáltal valamennyi, erre alkalmas mű megőrzését a jövő generációinak. Ha csak általános jelleggel is, de a törvény érinti a fent említett második és harmadik kérdést. A *cél által indokolt módon történő többszörözés* kifejezés arra enged következtetni, hogy amennyiben az archiválás igényli a minőségi javítást (például egy öreg kópia esetén) vagy a formátum átalakítását (mert például az eredeti adathordozó, egy régi típusú celluloid szalag már nem szerezhető be), akkor erre lehetőség nyílik. Erre utal a rádiós és televíziós műsorszámok archiválásának jogi kereteit megszabó NAVA törvény 2.§-ában (értelmező rendelkezések) található „felújítás” kifejezés is, amely az archivált példányok állagának javítását, eredeti állapotának helyreállítását takarja. Ugyancsak fontos a *cél által indokolt mennyiség* kérdésköre. Ez ugyanis egyedi mérlegelést tesz szükségessé, lehetővé téve akár azt is, hogy az Egyesült Királyságban látható egy, illetve az Egyesült Államokban alkalmazott egy, illetve három példánynál több másolat készülhessen. Az indokoltságnál egyébként az erre a szakaszra szintén alkalmazandó három lépcsős teszt minimumkövetelményére is tekintettel kell lenni, s ebből következőleg a konkrét mennyiséget mindig szűken kell értelmezni.

A jogszabály a terjesztést, hozzáférhetővé tételt kimondottan nem korlátozza. Így például a 35.§ (4) bekezdés b) pontjának első fordulata („nyilvános könyvtári ellátás”) határozottan az ilyen másolatoknak a felhasználók részére való rendelkezésre bocsátását feltételezi. Egyedül e jogszabályhely második fordulata korlátozza a másolatok forgalmát. Eszerint ugyanis, ha a fenti intézmények abból a célból készítenek másolatot a gyűjteményüket képező művekről, hogy azt jövedelemszerzést vagy jövedelemfokozást közvetve sem szolgáló módon a helységeikben üzembe állított terminálokon tudományos kutatás vagy egyéni tanulás céljára a nyilvánosság egyes tagjai számára megjelenítsék (közvetítsék, hozzáférhetővé tegyék), akkor ezek a másolatok logikusan más módon nem juthatnak el a nyilvánossághoz.

III.4. Az Egyesült Államok szerzői jogi törvényének⁴² 108.§-a a „könyvtári digitalizálás az Egyesült Államokban” címet viseli. Ez a megnevezés kiválóan árulkodik arról, hogy az egyes művekről másolása, illetve terjesztése nem csupán archiválási célokból elfogadott. Az *USCA* ugyanis három fő felhasználási mód között tesz különbséget. Ezen esetkörök kapcsán viszont rendkívüli jelentőséggel bír valamennyi bekezdés pontos megszővegezése. Így például ahol a törvény csak terjesztésről tesz említést, ott a nyil-

⁴² Copyright Law of the United States of America (17 U.S.C. 1976), a továbbiakban: *USCA*.

vánosság számára hozzáférhetővé tétel elképzelhetetlen, ezt ugyanis az előbbi kizárólagos vagyoni jogosultságok nem öleli fel, amit több bírósági ítélet is elismert.⁴³ A felhasználás céljával, a készíthető mennyiség számával, a forrásmű jellegével, az elkészült másolat sorsával, s a felhasználás feltételeivel kapcsolatos előírások mind szignifikáns különbséget mutatnak.

Az első, kvázi alapeset minden nyilvános szolgáltatást nyújtó könyvtár és archívum számára lehetővé teszi, hogy egy példányt készítsen bármilyen műről, feltéve, hogy közvetlen és közvetett haszna sem származik ebből, és a másolt vagy terjesztett példány tartalmazza a szükséges szerzői jogi utalást („*notice of copyright*”).

Ehhez képest a második esetkör értelmében megőrzés, avagy más könyvtárban vagy archívumban történő kutatás céljából három példány készíthető és terjeszthető az olyan nyilvánosságra még nem hozott művekről, melyek az adott intézmény gyűjteményébe tartoznak, és az így elkészült digitális másolatokat más módon nem terjesztik vagy teszik a nyilvánosság számára hozzáférhetővé az intézmény helységein kívül.

Végül a harmadik lehetőség alapján a nyilvánosságra hozott művek másolatairól három újabb másolat készíthető (de nem terjeszthető) abból a célból, hogy az „első másolatot” annak megsérülése, megsemmisülése, elveszése vagy ellopása esetén az intézmény pótolni tudja. Rendkívül fontos, hogy ez abban az esetben is megengedett, ha az adott hordozó, amelyre a művet rögzítették, már elavult. Ez a rendelkezés gyakorlatilag a formátum átalakítással járó megőrzés jogszabályi engedélyét adja. E lehetőség gyakorlásának egyik feltétele, hogy az adott intézmény ésszerű keresést követően megállapítsa: nem lehetséges egy nem használt példány méltányos áron történő beszerzése, másik pedig, hogy az így elkészült digitális másolat nem tehető a nyilvánosság számára hozzáférhetővé az intézmény helységein kívül.

III.5. Mindezek fényében világos lesz, hogy az angol Andrew Gowers miért vette olyan heves ostrom alá a *CDPA* kapcsolódó rendelkezését,⁴⁴ s hogy egyes javaslatai segítségével miért lehet részben új síkra – egy, az eddigiéknél szélesebb alkalmazás irányába – terelni a kultúra digitális megőrzésével és terjesztésével kapcsolatos érveinket.

A *CDPA* 37-44. szakaszai rendkívül precízen körülírják az angol könyvtáraknak és archívumoknak biztosított másolási lehetőségeket, melyek a tudományos/kutatási és a magáncélú felhasználásokat, illetve – a 42.§ révén – egyes művekről biztonsági másolat készítését teszik lehetővé. Számunkra jelen esetben ez utóbbi szakasz érdemel különös figyelmet. Eszerint ugyanis a könyvtárak és archívumok a gyűjteményeikbe tartozó irodalmi, színpadi és zeneművekről egy másolatot készíthetnek, ha ezzel a forrásmű megőrzését, illetve valamely eltűnt, megsérült vagy megsemmisült példány pótlását kívánják megoldani.

⁴³ Így egy arizonai szövetségi kerületi bíróság úgy találta, hogy az *USCA* 106.§ (3) bekezdése a terjesztéshez fűződő jog sérelméhez a forrásmű tényleges átruházását („cseréjét”) feltételezi. E törvényhely úgy szól: „to distribute copies or phonorecords of the copyrighted work to the public by sale or other transfer of ownership, or by rental, lease, or lending.” Az arizonai bíróság megfogalmazása szerint: „infringement of [the distribution right] requires an actual dissemination of either copies or phonorecords.” Lásd: *Atlantic Recording Corporation, et al., v. Pamela and Jeffrey Howell*, 554 *F.Supp.2d* 976 (2008). pp. 981., 985. Erre a döntésre alapozott másik ítéletet lásd: *Capitol Records Inc., et al., v. Jammie Thomas*, 579 *F.Supp.2d* 1210 (2008).

⁴⁴ GOWERS: i. m. p. 64–66.

E szabály fényében látható, hogy – szemben a fenti jogrendekkel – az angol intézmények jelentős korlátozásokkal néznek szembe archiválás esetén. Látható ugyanis, hogy az Egyesült Királyságban a hanganyagok, a filmek és a sugárzott adások ki vannak véve az archiválási szabadság alól, és egy műről legfeljebb egy másolat készíthető. Ezzel együtt az Egyesült Királyságban jelenleg az adott mű formátuma sem változtatható meg („format-shifting”) az archiválás során.

Mindezeknek azonban jelentős, kulturális szempontból nézve káros következményei lehetnek. Így például a több évtizedes, de még mindig védelem alatt álló filmfelvételek celluloidszalagról történő – szabad – archiválása több szempontból is jogellenes lenne: mindaddig, amíg védelem illeti meg, csakis engedéllyel történhet a másolás, ha azonban árva műről van szó, a többszörözés gyakorlatilag kizárt. A védelmi idő leteltéig szintén lehetetlen várni, mert ez az alapanyag jelentős állagsérelméhez, avagy akár megsemmisüléséhez is vezethet.⁴⁵

Az archiválás további korlátja, hogy formátum átalakítás híján az egyes művek kizárólag az eredetivel megegyező hordozóra másolhatók át. Így az is elképzelhető, hogy egy kereskedelmi forgalomban nem kapható, vagy nem gyártott hordozót kellene kizárólag erre a célra beszerezni.⁴⁶ De még ha egyes formátumok beszerezhetőek is lennének a többszörözéshez, semmi garancia nincs arra, hogy a társadalom tagjai ezek lejátszására alkalmas eszközöket is meg tudnák még szerezni. A mindezekkel járó költségek ráadásul egy átlagos könyvtár költségvetésébe nem férnek bele. A jelentés egyik kiváló ábrája hasonlítja össze a digitalizálás átlagos költségeit különféle adathordozók vonatkozásában. A két szélső értéket figyelembe véve egy CD digitalizálása 19 font/óra költséggel jár, míg a 78 RPM gramofonlemezről 490 font/óra költséggel készíthető digitális másolat. Nem beszélve arról, hogy miközben egy színes film digitalizálása kb. 200 dollár/órába kerül, addig ennek analóg (filmtekercsekre történő) másolásához 40.000 dollár van szükség.⁴⁷

Végül úgy érvelt Gowers, hogy egyetlen másolat elkészítésével a közösség valójában nem „járna előrébb”, a társadalmi méretű hasznosítás érdekében szükséges lenne ennél nagyobb számban történő többszörözést is lehetővé tenni.

Az Egyesült Királyság Szabadalmi Hivatala (UKPO) a Gowers-jelentésre adott értekezésében a hanganyagok, a filmek és a sugárzott adások figyelmen kívül hagyását azal magyarázta, hogy a CDPA kapcsolódó rendelkezésének elfogadásakor pont a könyvtáraknak nem volt e műtípusok archiválásához szükséges technológiai felszereltsége, illetve pénzügyi kerete. Az UKPO is úgy látja viszont, hogy a jelenlegi digitális technológiák mellett indokolt lenne e műtípusokat is a jogszabály szárnyai alá vonni.⁴⁸

⁴⁵ Kiváló példa, hogy mikor a Csillagok Háborúja sorozat első epizódjait (melyeket a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján forgattak) a jogosult digitálisan kívánta felújítani, hihetetlen összegeket kellett erre a célra fordítani, mivel a filmet tartalmazó tekercsek olyan komoly romlásban mentek keresztül, hogy a képanyag mindössze kékes színben látszódott, arról minden egyéb szín eltűnt. Lásd: Online Newshour: The Re-Release of Star Wars (www.pbs.org/newshour/bb/entertainment/star_wars_1-31.html).

⁴⁶ Gowers példaként Nelson Mandela híres *Rivonia* beszédét hozza fel, amelyet olyan technológiával (dictabelt) rögzítettek, amely ma már nem használatos. Ennek a beszédnek a másolása épp ezért vagy nagyon sokba kerülne, vagy meg sem történik. Lásd: GOWERS: i. m. p. 65.

⁴⁷ Box 4.5., lásd: GOWERS: i. m. p. 66.

⁴⁸ Taking Forward the Gowers Review of Intellectual Property – Proposed Changes to Copyright Exceptions, UK Intellectual Property Office, 2007. p. 28. (www.ipo.gov.uk/consult-copyrightexceptions.pdf).

III.6. A fejezet elején elhangzott, hogy az egyes nemzeti jogszabályok – irányadó részletes nemzetközi jogi normák híján – milyen eltérő képet mutatnak. A fentiekben bemutatott országok szerzői joga fényében az állítás jogossága világosan bizonyítható, s az is érthető, hogy a Gowers-jelentés miatt találja oly égetőnek a *CDPA* 42. §-ának módosítását.

A kérdés tehát az, hogy a kulturális javaink megőrzésével és terjesztésével kapcsolatosan jelenleg uralkodó szerzői jogi normák igényelnek-e bármilyen módosítást a digitális technológiák elterjedése fényében, vagy sem? Másként fogalmazva: van-e értelme a modern technológiákat szellemi értékeink fenntartásához minden eddiginél hatékonyabban igénybe venni? A választ a két célkitűzés mentén külön kell tárgyalni.

Jelenleg a legtöbb jogrendszer ésszerű keretek között engedélyezi az archiválási célú többszörözést, azt például a felhasználás céljához szorosan kapcsolódó konkrét mennyiségi korlátokhoz kötve. A konkrétan elfogadható mennyiséget mindig az adott ország szerzői jogi hagyományai fényében van értelme tárgyalni. Az Egyesült Államok fix számai mellett úgy tűnik, hogy az *Szjt.* által alkalmazott célhoz kötés nagyobb szabadságot biztosít, ezzel együtt viszont legalább olyan komoly mérlegelési kényszert is telepít a többszöröző oldalára.

Ennél lényegesen fontosabbnak tűnik, hogy a nemzeti jogszabályok semmiképp ne korlátozzák az archiválás alá vonható művek körét. Mivel gyakorlatilag minden alkotás kulturális értékekkel rendelkezik, ezért ezek megőrzését reális indokok támasztják alá. Legalább ilyen lényeges, hogy a digitális technológiák jelentőségét pont az adja, hogy költséghatékony, gyors és egyszerű módon teszik lehetővé adatok tárolását. Ezt az előnyt pedig semmi esetre sem szabad a formátum átalakítás tilalmához hasonló korlátozásokkal akadályozni. Ezt nem csak a digitális technológiák pozitív vonásai, hanem azok a Gowers-jelentéssel összefüggésben már említett körülmények indokolják, hogy az eredeti formához való ragaszkodás nem csak az alkotások megőrzését, hanem a későbbi műélvezetet is hihetetlenül bonyolulttá tenné.

Míndezek fényében úgy tűnik, hogy a legtöbb jogrendszerben nincs szükség jogszabályi módosításra az archiválási célú többszörözés kapcsán. A fenti kérdést ezért úgy kellene tovább szűkíteni, hogy szükséges-e kulturális javaink digitális többszörözését olyan szempontból is lehetővé tenni, hogy azok az eddigieknél szélesebb körben váljanak hozzáférhetőkké?

Az *Szjt.* és az *USCA* azon rendelkezései, melyek az elkészített másolatoknak az adott intézmény gyűjteményében való megtartását, illetve legfeljebb az intézmény helyiségeiben felállított terminálokban való megjelenítését teszik lehetővé, a három lépcsős teszt szó szerinti értelmezésének megfelelő tartalmat tükröznek. Bár ezek a normák rendkívül hasznosnak tűnnek, a digitális világban világosan korlátozzák a kulturális javakhoz való egyszerű és (inter)aktív hozzáférés lehetőségét. Megítélésem szerint egy nem csupán gazdaságilag és jogilag, hanem kulturálisan is globalizálódó világban a meglévő értékek minél szélesebb körben történő terjesztése határozott cél kell, hogy legyen, ellenkező esetben a digitális megőrzés tartalom nélküli törekvés lenne. A széleskörű terjesztést pedig leginkább az online hozzáférhetővé tétel tudná segíteni.

Szemlélatomást vannak is próbálkozások ebben az irányban. Így 2008. november óta működik – az „i2010: digitális könyvtárak” elnevezésű kezdeményezés⁴⁹ célkitűzéseinek megfelelően – az Európai Unió multimédiás online könyvtára, az *Europeana*,⁵⁰ amely már a kezdetekben két millió könyv, térkép, fénykép, levéltári dokumentum, festmény és más képzőművészeti alkotás, avagy film digitális másolatát tette elérhetővé⁵¹ – mindezt ingyenesen és felhasználóbarát módon.⁵² Valamennyi mű tagállami könyvtárak, levéltárak és egyéb archívumok gyűjteményeiből származik, így például a párizsi Louvre, a British Library, avagy hazánkból az Országos Széchényi Könyvtár is rendelkezésre bocsátott különféle tartalmakat. A kezdeményezés célja szerint 2010-re már közel tízmillió fájl lesz elérhető az adatbázisaikban. S bár ezek az alkotások többségében már köztulajdonban állnak, a kezdeményezés rendkívül jelentős.

Hazánkból is több példa hozható. Így kiemelést érdemel az Audiovizuális örökség védelméről szóló Európa Tanácsi Egyezmény kezdeményezése alapján kidolgozott és üzembe állított *NAVA*,⁵³ amely céljait és működését tekintve teljes összhangban áll az *Infosoc-irányelvvel*. Ez a szervezet az elektronikus médiában, méghozzá az analóg és digitális televíziós és rádiós műsorokban keletkező tartalmak archiválását tűzte ki célul maga elé. Mindezt azért, mert ezek az „anyagok a nemzeti kulturális és történelmi örökség részét képezik, ezek a nemzeti kultúra és történelem dokumentumai, ezért megőrzésük a jövő számára és hozzáférhetővé tételük a kutatás és az oktatás céljaira ugyanolyan fontos, mint a nyomtatványoké, a képzőművészeti alkotásoké, a filmeké és a zeneműveké.”⁵⁴

A *NAVA* honlapjáról egyébként több más, kulturális szempontból szintén rendkívüli értékű adatokat őrző és hozzáférhetővé tevő oldal érhető el, így a különféle honlapokon digitális formában tárolt művek (festmények, verseskötetek, filmek stb.) online adatbázisaként működő Nemzeti Digitális Adattár,⁵⁵ avagy a képzőművészet remekait bemutató Magyar Nemzeti Galéria.⁵⁶

Az eddig elhangzottak fényében több fontos megjegyzés is tehető. Egyrészt hangsúlyozni kell, hogy a jelen tanulmány szerzője sem gondolja úgy, hogy a szellemi alkotások digitális többszörözését, illetve közlését/hozzáférhetővé tételét korlátok nélküli, szabad felhasználásként lehetne értelmezni. Ez komoly dogmatikai nehézségekbe ütközne, nem beszélve arról, hogy szinte biztosra vehető a jelenleg uralkodó üzleti modellekre gyakorolt negatív hatása.

Másrészt a könyvtárak és archívumok gyűjteményét képező művek köre feltűnő szóródást mutat. Így kulturális javaink egy része már köztulajdonban van, melyek terjesztése szerzői jogi akadályokba nem ütközik. Az alkotások további jelentős része árva mű-

⁴⁹ *i2010: Digitális Könyvtárak*: A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának, Brüsszel, 30.9.2005 COM(2005) 465 végleges. (<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0465:FIN:HU:PDF>).

⁵⁰ Lásd: www.europeana.eu/portal.

⁵¹ Az *Europeana* oldaláról napjainkban a hozzáférhető művek száma meghaladta a 4.5 milliót.

⁵² Persze érdemes megemlíteni, hogy a szolgáltatás beindításakor az *Europeana* informatikai rendszere összeomlott a hirtelen jött érdeklődés hatására, ami kiváló példája volt az online kulturális gyűjtemény informatikai sebezhetőségének. Az ezzel kapcsolatos hivatalos sajtóközleményt lásd: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/08/733&format=HTML&language=EN>.

⁵³ Lásd: www.nava.hu.

⁵⁴ *NAVA* törvény preambuláéhoz fűzött indokolás, I. pont.

⁵⁵ Lásd: www.nda.hu.

⁵⁶ Lásd: www.mng.hu.

nek tekinthető, melyek jogosultjai ismeretlenek, vagy ismeretlen helyen tartózkodnak,⁵⁷ ezért tőlük engedély nem is kérhető a hasznosításra.⁵⁸ Ennek ellenére e művek olyan jelentős értékkel bírhatnak más alkotók számára, hogy a használatuk társadalmilag indokolt lenne. Nem csekély azon művek száma sem, melyek ma már kereskedelmi forgalomban nem szerezhetők be. Végül mindezekon felül a gyűjtemények részét képezik az olyan védett szellemi alkotások, amelyek piaci hasznosítását a szerzői jogosultak napjainkban is aktívan gyakorolják. Az első három körbe tartozó műpéldányok másolása, és hozzáférhetővé tétele elemi segédeszköze lehet – új alkotások készítése, vagy tudományos, kutatási célú felhasználás révén – a kultúra továbbfejlesztésének. Vitát egyedül az utolsó csoportba tartozó alkotások szülhetnek.

Harmadrészt az Európai Bizottság egy 2006-os ajánlásában – a fenti megosztottságot felismerve – még úgy fogalmazott, hogy „Európa kulturális anyagait a szerzői és szomszédos jogok teljes mértékű tiszteletben tartásával kell digitalizálni, hozzáférhetővé tenni és megőrizni.”⁵⁹ E helyütt a Bizottság az *Infösoc-irányelv* fent említett négy rendelkezésére (lásd: 2. pont) utalt. Egy másik uniós anyag, a *Medna jelentéstervezet* szintén a könyvtári digitalizálás három lépcsős tesztnek való alávetése mellett szállt síkra, ráadásul az írója szerint „nyilvánvaló, hogy a művek digitális könyvtárak által történő online közzététele igen súlyos kárt okozhat a szerzői jogok tulajdonosainak.”⁶⁰

Mindkét fenti gondolat a fennálló szerzői jogi keretek szent és sérthetetlen jellegéből indul ki, ami, ismerve a kérdéskör társadalmi fontosságát, indokolatlan. *A jelenlegi nemzeti és nemzetközi szerzői jogi keretek újragondolása elkerülhetetlen.* Ráadásul a Medina jelentéstervezet gondolata könnyen lehet, hogy a három lépcsős teszt félreértésén alapul. A teszt ugyanis csak az ellentételezés nélküli (vagyis ténylegesen szabad, ingyenes) felhasználásokat kívánja korlátozni. A nemzeti jogalkotó viszont a teszttel nem ellenkező korlátozásokat vezethet be akkor, ha egyes felhasználások mellé díjfizetés kényszerét írja elő.⁶¹

Épp ezért tűnik rendkívül fontosnak, hogy az információs társadalomért és médiáért felelős uniós biztos, Viviane Reding egy kvázi búcsúbeszédének, de legalábbis eddigi munkájának és jövőbeli reményeinek összefoglalását tartalmazó⁶² friss előadásában a kulturális értékek megőrzési célú digitalizálása mellett tört lándzsát, előrevetítve egy elképzelhető uniós (irányelvi) jogalkotás szükségességét.⁶³

⁵⁷ Green Book, p. 10. – *Szjt. Reform* Általános Indokolása, IV. pont.

⁵⁸ A British Library becslése szerint minden negyedik nyomtatott alkotás, illetve egy felmérésük alapján a kiválasztott 200 hanganyag több mint fele árva mű. Lásd: GOWERS: i.m., pp. 63., 69–71.

⁵⁹ A Bizottság 2006/585/EK ajánlása (2006. augusztus 24.) a kulturális anyagok digitalizálásáról és online hozzáférhetőségéről, valamint a digitális megőrzésről, (10) preambulumbekkezdés.

⁶⁰ Jelentéstervezet az információs társadalomban a szerzői és szomszédos jogok egyes vonatkozásainak összehangolásáról szóló 2001/29/EK irányelv alkalmazásáról szóló bizottsági jelentésről, 2009.10.14., előadó: Manuel Medina Ortega [2008/2121(INI)] (www.euroastra.info/files/744876hu-A%20Mednia-szerzoi-jogi-jelentes.pdf).

⁶¹ Lásd: P. BERNT HUGENHOLTZ – RUTH L. OKEDIH: *Conceiving an International Instrument on Limitations and Exceptions to Copyright*. Final Report, 2008. p. 24. (www.ivir.nl/publicaties/hugenholtz/finalreport2008.pdf).

⁶² Mivel az Európai Bizottság megbízása a 2009-es Európai Parlamenti választásokat követően – 2009 őszén – lejár, s a nemzeti biztosok jelölése a tagállamok hatáskörébe tartozik, ezért Viviane Reding újbóli jelölése kizárólag a luxemburgi kormány kezében van. A végső döntés a kézirat lezárását követően fog megszületni, és egyébként is inkább politikai kérdés, semmint jogi, ezért több figyelmet egyelőre nem érdemel.

⁶³ „Let us be very clear: if we do not reform our European copyright rules on orphan works and libraries swiftly, digitization and the development of attractive content offers will not take place in Europe, but on the

Mindezek mentén röviden tekintsük át, hogy a különböző „státuszú” művek könyvtári digitalizálása és hozzáférhetővé tétele miként kellene, hogy alakuljon a jövőben.

III.6.1. A köztulajdonban lévő művek esetén a legegyszerűbb megadni a választ. Mivel ezek felett már senki sem gyakorol szerzői vagyoni jogosultságokat, ezért ezek archiválása és a társadalom rendelkezésére bocsátása gond nélkül megvalósítható.⁶⁴ Erre tekintettel, s mivel ezek az alkotások a védelmi idő hosszúságára tekintettel feltételezhetően régiiek, adott esetben olyan hordozón találhatók, melyek ma már nehezen beszerezhetőek, ezért a megőrzés során a formátum átalakítás lehetősége semmi esetre sem korlátozható.

III.6.2. A kereskedelmi forgalomban nem kapható és árva művek esetén a helyzet más. Ezeket a szerzői jog határozott védelemben részesíti, e jogosultságok gyakorlása azonban lényeges akadályokba ütközik. Az első esetben több ok is elképzelhető, például a mű piaci értékesíthetősége megszűnt, esetleg a kiadó szűnt meg, s új kiadásra nincs lehetőség. Az ilyen esetekben a digitalizálás tűnik az egyedüli reális alternatívának, azon egyszerű oknál fogva, hogy egy digitális másolat korlátlan számban többszörözhetővé és hozzáférhetővé válna a jövőben (legalább azok részére, akik az érintett tartalom iránt valamilyen érdeklődést mutatnak), szemben a jelentős energia befektetéssel járó, s minden esetben korlátozott számhoz kötött újbóli megjelentetéssel. Ezen alkotások digitalizálása minden érdekeltnak (szerzőnek, fogyasztónak, terjesztőnek) az előnyére válik.

Ezek a kereskedelmi forgalomban már nem kapható művek ráadásul gyakran „elárvalnak”. Az árva művek kapcsán a legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy ezek felhasználásához, mint mindent védett alkotás esetén, a jogosult engedélye szükséges. Az e személy feltárására fordított rengeteg idő, energia és pénz viszont inkább a szellemi értékek további hasznosítását akadályozhatja, a szűkös erőforrások elvesztegetése okán.

Erre a situációra álljon itt két kiváló példa. Egyrészt feltehetően rengeteg olyan dokumentumfilm, illetve hangfelvétel rejtőzik a különféle archívumokban, amelyek jelentős történelmi eseményekről tudósítanak, anélkül, hogy a szerzői jogosult meg lenne jelölve. Ezek felhasználása engedély nélkül lehetetlen, aminek híján viszont a társadalmat fosztjuk meg egy új, hasznos alkotástól. Ehhez hasonló nehézségekkel kell szembenéznie a mozgóképről szóló 2004. évi II. törvény alapján létrejött magyar nemzeti filmvagyont digitalizált verzióit terjesztőknek. Mivel az ilyen új felhasználási módokkal kapcsolatos jogokat a szerzők és más jogosultak az eredeti felhasználási szerződések megkötésekor nem ruházták át, ezért ezen engedélyezési jogok elvi gyakorlóit napjainkban is az eredeti jogosultak, illetve az ő leszármazottai, akik tartózkodási helye, illetve maga a jogosult nem minden esetben ismert. Ebből kifolyólag viszont a nemzeti filmvagyont egy szignifikáns részének jogszerű terjesztése nem képzelhető el.⁶⁵

Érdemes megemlíteni, hogy a probléma alapvetően akkor került felszínre, amikor az Egyesült Államok Kongresszusa 1992-ban a „*Copyright Renewal Act*” (CRA) révén fel-

other side of the Atlantic.” Lásd: VIVIANE REDING: *Digital Europe – Europe’s Fast Track to Economic Recovery*, The Ludwig Erhard Lecture 2009, Lisbon Council, Brussels, 9 July 2009, p. 9.

⁶⁴ Ráadásul csekély a valószínűsége, hogy az ilyen műveken fennálló, továbbra is gyakorolható személyhez fűződő jogosítványok sérelmet szenvednének. Lehetőség erre adott, például ha a művet valamilyen dehonosztáló adatbázisba illeszlik be.

⁶⁵ *Szjt. Reform Általános Indokolása*, IV. pont.

számolta az USA szerzői jogában addig létező *megújítási mechanizmust*,⁶⁶ illetve az 1998-as „*Sony Bono Copyright Term Extension Act*” (CTEA) további húsz évvel meghosszabbította a védelmi időt. A CRA és a CTEA beiktatását megelőzően ugyanis, ha a jogosult nem kezdeményezte („*opt-in*”) a jogvédelem meghosszabbítását, akkor az érintett alkotás köztulajdonba került, lehetőséget teremtve az engedély nélküli felhasználásokra. A módosítás eredményeként gyakorlatilag valamennyi szerzői mű – speciális kivételektől eltekintve – *post mortem auctoris* 70 éves védelmi időre tett szert, még akkor is, ha a mű szerzője (vagy örököse) ilyen ígérennyel nem is rendelkezett, avagy kereskedelmi hasznosításra nem törekedett. Az előző rendszerrel ellentétes jellege miatt ezt „*opt-out*” szisztémának is szokás nevezni. Így tehát egy csapásra felmerült a kérdés, hogy mi legyen azokkal a művekkel, amelyek bár védelmet élveznek, de nincs beazonosítható jogosultjuk, és a megújítási kényszer eltörlése folytán nincs is esély, hogy a helyzetük tisztázódjon?⁶⁷

A probléma megoldásával a Gowers jelentésben felül az Amerikai Szerzői Jogi Hivatal is foglalkozott.⁶⁸ Ezek alapvetően megegyező tartalmú megállapításaikban úgy találták, hogy általános megoldásként az árva művek felhasználását a továbbiakban is jogellenesnek kellene tekinteni, kivéve, ha a felhasználó bizonyítani tudja, hogy a jogosult megtalálása érdekében a szükséges ésszerű intézkedéseket megtette. Amennyiben a későbbiekben a jogosult feltűnik, a mű használata érdekében a jövőre nézve már egyezséget kell kötni vele.⁶⁹ Az Európai Bizottság a már említett ajánlásában ugyancsak kiállt az árva művek felhasználását elősegítő mechanizmusok kidolgozása és jegyzékek vezetése mellett.⁷⁰ A Digitális Könyvtárak Kezdeményezés Magas Szintű Szakértői Csoportjának 2006-os köztes jelentése, illetve 2008-as végső jelentése ugyancsak az árva művekkel kapcsolatos cselekvésre sürgetett.⁷¹

E téren a magyar jogalkotó élen járt, amikor az *Szjt. Reform* részeként beiktatta a szerzői jogi törvény új 57/A-C.§§-ait.⁷² Ennek megfelelően hazánkban, ha valaki olyan művet kíván felhasználni, amelynek jogosultját az adott helyzetben elvárható gondosság mellett sem tudta fellelni, a Magyar Szabadalmi Hivatal (MSZH) által meghatározott összeg fejében korlátozott (5 évre szóló és kizárólag hazánk területére kiterjedő), nem kizárólagos, át nem ruházható, további engedély adására, illetve a mű átdolgozására

⁶⁶ Eredetileg ugyanis a jogvédelem automatikus meghosszabbítása helyett az *USCA* csakis a Kongresszusi Könyvtárhoz eljuttatott kérelem fejében garantált a jogosultaknak hosszabb védelmi időt.

⁶⁷ Az említett törvények alkotmányosságát egyébként az USA szövetségi bíróságai is vizsgálták. A híres *Kahle ügyben* hozott ítélet szerint azonban, amennyiben a jogalkotó racionális körülményekhez kötve módosítja a védelmi időt, akkor az nem tekinthető alkotmányellenesnek. Egészen pontosan: „the outer boundary of ‘limited Times’ is determined by weighing the impetus provided to authors by longer terms against the benefit provided to the public by shorter terms. That weighing is left to Congress, subject to rationality review. (...) Congress passed the CTEA in light of demographic, economic, and technological changes, and rationally credited projections that longer terms would encourage copyright holders to invest in the restoration and public distribution of their works.” Lásd: Brewster Kahle, et. al. v. Alberto R. Gonzalez, 487 F.3d 697 (2007). p. 701.

⁶⁸ *Report on Orphan Works – A Report of the Register of Copyrights*, January 2006 (www.copyright.gov/orphan/orphan-report-full.pdf).

⁶⁹ Az Egyesült Államok Képviselőháza és Szenátusa 2008-ban elfogadta az árva művekről szóló szövetségi törvényt (módosítva az *USCA* 514.§-át). A törvény az Amerikai Szerzői Jogi Hivatal előterjesztésével alapvetően megegyezik. A törvény elérhető az alábbi oldalon: <http://www.kasunic.com/legislation.htm>.

⁷⁰ 2006/585/EK ajánlás, 6.a) és c) alpont.

⁷¹ *Szjt. Reform* Általános Indokolása, IV. pont.

⁷² *Szjt. Reform*, 8.§. – A törvénymódosítással összefüggésben lásd továbbá: TARR PÉTER: *Árva művek a szerzői jogban*. Ügyvédek Lapja. 2009. november. 28–30. p.

nem jogosító felhasználási jogosultságot szerez. Amennyiben e személy cselekménye a jövedelemszerzést vagy jövedelemfokozást közvetve sem szolgálja, akkor a meghatározott összeget csak a jogosult ismertté válásakor annak kezéhez kell megfizetni. Ellenkező esetben az összeget a felhasználónak az *MSZH*-nál előre letétbe kell helyeznie, s azt az utóbbi fogja a jogosult ismertté válásakor kifizetni.⁷³

Gyakorlati jelentőségű kérdés, és az új 57/A-C.§§ alkalmazása kapcsán is fontos következtetéseket lehet levonni, hogy hol és hogyan lehet a felhasználni kívánt árva műhöz hozzájutni. A jelenlegi szerzői jogi rendszerben erre nézve semmilyen konkrét szabály (korlátozás) nem ismert (ilyet a reform során sem alkottak), ami valójában azt jelenti, hogy a könyvtárakból való beszerzésnek sincsen semmi akadálya. (Tekintettel arra, hogy ha egy mű jogosultja ismert, árva műről nem beszélhetünk, ezért a mindennapokban az ilyen alkotások a különféle gyűjtemények polcain találhatóak.) Ennek jogi alapját az *Szjt.* 35.§ (4) bekezdés b) pontjának első fordulata adja meg, amely a nyilvános könyvtári ellátás esetére megkötés nélkül teszi lehetővé minden mű, így akár árva mű archiválását is. E példányokat pedig a felhasználók a hagyományos könyvtári nyilvános haszonkölcsönzés segítségével könnyen beszerezhetik.

Az *Szjt.* Reform azonban a haszonkölcsönzés szabályait a 23.§ és 39.§ módosítása, valamint egy új, 23/A.§ beiktatása révén megváltoztatta.⁷⁴ A 23.§ (3) bekezdésében foglalt főszabály alapján valamennyi műtípus haszonkölcsönzésére kiterjed a kizárólagos engedélyezési jog, s ehhez hasonlóan a hangfelvétel-előállítók [78.§ (1) bekezdés] és a filmelőállítók [82.§ (1) bekezdés b) pont] is egyedileg gyakorolhatják az engedélyezés jogát. A főszabály alól az *Szjt.* két esetben enged eltérést, így egyrészt a hangfelvételekben foglalt művek és a filmalkotások szerzői [új 23.§ (3) bekezdés], valamint az előadóművészek [78.§ (2) bekezdés] kötelező közös jogkezelés keretében engedélyezhetik a haszonkölcsönzést; az irodalmi művek és a kottában foglalt zeneművek szerzői pedig [23/A.§] díjigényre szorított jogosultságot kaptak.⁷⁵

Az új 57/A.§ (7) bekezdés értelmében viszont az *MSZH* által az árva művekkel kapcsolatban gyakorolt jogosítás nem alkalmazható, ha a felhasználás jogosítása a közös jogkezelés területére tartozik. A fenti csoportosítással mindezt egybevetve megállapíthatjuk, hogy egy árva filmalkotás vagy hangfelvétel haszonkölcsönzését a szerző ismeretlensége esetén is csak az érintett közös jogkezelő engedélyezheti, s az *MSZH*-hoz csak ezt követően lehet fordulni a felhasználás egyéb módjainak engedélyezése iránt. Ezzel szemben, ha a hangfelvétel-előállító, illetve a filmelőállító az ismeretlen, akkor ezek helyett – mivel itt az egyedi jogosítás lehetetlen – az egyéb felhasználási módokon felül az *MSZH* adhat engedélyt a haszonkölcsönzésre is. Az irodalmi művek és a kottában foglalt zeneművek szerzőit engedélyezési jog nélkül megillető díjigényt pedig szintén az *MSZH* eljárása során kell kivetni.

Zárásként kiemelhető, hogy az említett 39.§ módosítása folytán 11 országos szakkönyvtár kivételével 2009. február 1. óta minden országos szolgáltatást nyújtó könyvtár kikerült a korábbi szabad felhasználás hatóköre alól. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a legtöbb könyvtárban archivált árva mű felhasználása esetén a haszonkölcsönzési jog is

⁷³ Az árva művek egyes felhasználásainak engedélyezésére vonatkozó részletes szabályokat a Kormány 100/2009 (V.8.) Korm. rendelete tartalmazza.

⁷⁴ 2008. évi CXII. törvény, 3–4., és 7.§§.

⁷⁵ Érdemes tudni, hogy e díj megfizetését az állam (a területért felelős kulturális minisztérium költségvetésének terhére) átvállalta.

az MSZH (vagy az érintett közös jogkezelő) jogosítási eljárásának a tárgyát képezi (kvázi erre tekintettel is fizetni kell).

III. 6.3. A legélesebb vitára logikusan az olyan védett művek archiválása adhat okot, amelyek kereskedelmi forgalomban még kaphatók, illetve melyeket a jogosultak piaci viszonyok között maguk hasznosítanak. Csupán példaként a Beatles dalai, a Süssi kalandjairól szóló bábjáték, a Harry Potter mozifilmek, avagy Kurt Vonnegut kötetei mind nagy sikernek örvendenek napjainkban is. Az ilyen művek könyvtárak és más archívumok általi esetleges megőrzési lehetősége szükségszerűen felveti a nyilvánossághoz közvetítés (illetve hozzáférhetővé tétel), a nyilvános előadás és a terjesztés vagyoni jogainak e szituációban való megfelelő elhelyezését. Más szavakkal: ilyen esetben is korlátozhatja-e az állam a jogosultak érdekeit a könyvtárak digitális megőrzési tevékenységét támogatva, ezáltal esetleg a jogosultak piaci érdekeinek csökkentését (is) eredményezve?

Ezúttal első ránézésre rendkívül könnyű a nemleges válasz mellett érvelni. A fenti a) pontban a jogvédelem hiányának a ténye, s ebből kifolyólag az értékesítés iránti szándék megszűnése folytán a mű „elenyészéséből” eredő veszély, a b) pontban pedig a művekhez való nehézkes hozzáférés megkönnyítése iránti társadalmi igény indokolja a könyvtárak/archívumok bevonását a terjesztésbe a megőrzésen felül. E helyütt azonban semmi hasonló ok nem hozható fel. A jogosultak ugyanis műveiket rendkívül széles skálájú üzleti koncepciók mentén képesek maguk értékesíteni, illetve hozzáférhetővé tenni. Így napjainkban kiterjedt keretek között lehet például az egyes kiadók hangfelvételeinek repertoárjaihoz hozzájutni, akár közvetlenül a kiadótól, akár üzleti alapokon működő zenei (online) adatbázisokból. Ugyanez elmondható a könyvpiac egyes szereplőiről,⁷⁶ s legalább ilyen értékes kezdeményezés a Magyar Televízió meséinek online megtekintését (de nem letöltését) lehetővé tevő oldal.⁷⁷

Korunk digitális világában azonban ez csupán az első lépés. Az internet határtalanságát igazolja, hogy a jogosultak általi értékesítésen felül egyre több módon lehet tartalmakhoz hozzáférni. A jogosultakat megkerülő, engedély nélküli, illetve az eredeti engedély kereteit túllépő valamennyi felhasználás szükségszerűen jogsértőnek tekinthető. Ezt a nézetet erősíti az a tény, hogy a szabad felhasználások kategóriája a terjesztés és ezzel összekapcsolható egyéb jogokra eleve nem terjed ki. Ilyen jogsértő jelenségként a fájlcsere (P2P) az alábbi IV. Fejezetben részletesen tárgyalásra kerül.

Vegyük példaként a rendkívüli aktuális, és sok vitára okot adó *Google Books* projektet, amely köztulajdonban álló, árva, és kereskedelmileg hasznosított könyvek digitalizálását, és azok világszintű online hozzáférhetővé tételét (kereshetőségét, olvashatóságát, többszörözhetőségét, megvásárolhatóságát, illetve ez utóbbi elősegítését) igyekszik megvalósítani.⁷⁸ A *Google Books* célja az, hogy oly módon biztosítson hozzáférést a már köztulajdonban álló kötetekhez, hogy azokat bárki bárholnan megtekinthesse, illetve többszörözhesse, a védett alkotások esetén pedig az ezekhez való hozzájutást (mind a könyvtári kölcsönzés, mind az online könyvesboltban való megvásárlás lehetőségét fel-

⁷⁶ Így például Paolo Coelho több kötetét is hozzáférhetővé tette különféle torrent oldalakon. Lásd: <http://torrentfreak.com/best-selling-author-turns-piracy-into-profit-080512>. Lásd továbbá: Könyvdigitalizálási vita – Megszerzett szerzők, *HVG*, 2009. szeptember 5., 36. szám, p. 32.

⁷⁷ Lásd: <http://mese.tv>.

⁷⁸ Ezzel összefüggésben lásd: SIVA VAIDHYANATHAN: *The Googlization of Everything and the Future of Copyright*, U.C. Davis Law Review, March 2007, p. 1207–1231.

ajánlva) megkönnyítse. Az információhoz jutás ezen új dimenziókba helyezése, amely elvi szinten lehetővé tenné, hogy egy olvasó több millió kötet elektronikus verzióját néhány kattintással beszerezhesse, rendkívüli jelentőségűnek tűnik.

A szerzői jogosultak oldaláról nézve viszont rengeteg a bizonytalan pont, amit a projekt vegyes fogadtatása kiválóan érzékeltet. Bár az Egyesült Államokban a Google-nek sikerült az irodalmi művek szerzőit és kiadóit tömörítő érdekképviselői szervezettel egyezsre jutnia,⁷⁹ az ügyben eljáró bíróság a megállapodást még nem hagyta jóvá, ráadásul nemrégiben az Egyesült Államok Igazságügyi Minisztériuma is (egy 32 oldalas beadványban) a Google Megállapodás elutasítása mellett érvelt.⁸⁰ A megállapodás természetesen kizárólag csak az Egyesült Államok szerzői jogára alapozott pereskedést zárja ki. Ennyiben tehát a külföldi szerzők is „részesei” a megállapodásnak, azonban csakis az Egyesült Államokban meglévő jogaikra tekintettel, feltéve, hogy ezt érvényesen nem zárták ki („*opt-out*”) 2009. szeptember 7-ig. A Google Megállapodás azonban nem érinti a céggel szemben Európában (így Franciaországban) indított eljárásokat, amelyek felfüggesztése – az Európai Unió erős ellenérzéseinek tükrében – nehezen képzelhető el. Ennek ellentételezéseként viszont a *Google Books* szolgáltatás bizonyos részei az Egyesült Államok területén kívül egyelőre nem érhetők el.

A *Google Books* által megvalósított felhasználás problematikája végső soron abban rejlik, hogy engedély hiányában a Google szerverein való rögzítés miatt akkor is sérelmet szenved a többszörözési jog, ha a teljes tartalom megjelenítésre sem kerül. S mivel sok esetben az érintett művek hosszabb terjedelemben válnak elérhetővé,⁸¹ ez a jelenlegi európai szerzői jogi rendszerben a többi vagyoni jogosultság megsértését is eredményezi, feltéve persze, hogy az érintett részlet önmagában is méltó a szerzői jogvédelemre.

Nem véletlen tehát, hogy a Google Megállapodást az Európai Unió elutasítja. Ráadásul az EU szemlátomást nem csupán szerzői jogi, hanem versenyjogi aggályokat is lát a Google ilyen formájú térnyerésében. Hiszen bár a Google Megállapodás sem tiltja (nem is tilthatja) meg más szervezetek piacra lépését (és a jogosultakkal való külön megegyezését), nehezen képzelhető el, hogy ilyen költségigényes, és lassan megtérülő (ha ez egyáltalán lehetséges) befektetésre más is vállalkozzon. A versenytársak híján kialakuló piaci monopólium viszont végső soron indokolatlanul széles információs hatalmat biztosíthat a Google számára.

Mégis: azt kell mondanunk, hogy ez a jövő. *A Google által kitalált és megvalósított online világgönyvtár irigylésre méltó és követendő példa kell, hogy legyen az európai*

⁷⁹ A Google Megállapodás elérhető az alábbi oldalon: <http://books.google.com/books/rightsholders>. Ezzel összefüggésben lásd még: JONATHAN BAND: *The Google Settlement: International Implications*. Computer Law Review International. 3/2009. p. 72–75.

⁸⁰ MIGUEL HELFT: *Government Urges Changes to Google Books Deal*. New York Times. 2009. szeptember 19. (www.nytimes.com/2009/09/19/technology/internet/19google.html?_r=1&th=&emc=th&pagewanted=print). A bíró egészen pontosan egészében elfogadhatja vagy egészében elutasíthatja a megállapodást. Utóbbi esetben azonban lehetséges van „módosítási javaslatokat” tenni a feleknek, amelyeket aztán a felek elfogadhatnak, és beépíthetnek a megállapodásukba (melyet aztán a bíróság így akadálytalanul elfogad), vagy választhatják a további pereskedést.

⁸¹ A Google Megállapodás értelmében a konkrét mennyiség a felhasználni kívánt mű jellegétől függően kerül meghatározásra. Főszabály szerint legfeljebb az adott kötet 20%-a tehető hozzáférhetővé az „előnézet” vagy „töredék-nézet” („*preview*”) szolgáltatás keretében. Tudományos kötetekből viszont ez csak oly módon történhet, hogy legfeljebb öt egymást követő oldal jeleníthető meg egyszerre, és az ezek előtt és után lévő két-két oldalt automatikusan ki kell hagyni. Szépirodalmi művek esetén ez a szám 15 oldal vagy 5%. A kereskedelmi forgalomban kapható („*in-print*”) kötetek tartalmából azonban legfeljebb az érdemi résznek nem számított belső és külső borító vagy a tartalomjegyzék megjelenítése a megengedett. Lásd: Band: i. m., p. 73.

kulturális értékek birtokosai számára. Ezért határozottan úgy tűnik, hogy az Európai Uniónak olyan új normákat kellene elfogadnia, amelyek segítségével a Google egyre közeledő monopolhelyezete megakadályozható lenne, ami hosszú távon az európai „copyright business” megerősítéséhez is vezethet. Természetesen felmerül a kérdés: a for-profit és a non-profit szféra közül melyik legyen bevonva e törekvésekbe? Mindkettő vagy csak az egyik? Ha gazdasági cégek profitorientált projekteket indítanak be, a szerzőket milyen jog illesse a felhasználásra tekintettel, avagy más szavakkal: milyen jelle-gű díjfizetési kényszere legyen a digitalizálóknak? Díjigényre szorított jog, törvényi engedély, esetleg egy új kényszerengedélyi forma? Ugyanez a kérdés miként válaszolható meg könyvtárak esetén? Konkrétan milyen vagyoni jogokra terjedjen ki a felhasználás? A „streaming” mintájára esetleg itt is csak az olvasás lenne megoldható, vagy esetleg le is lehetne menteni (még is lehetne vásárolni) az egyes alkotásokat? A hatásos műszaki intézkedések milyen mértékben kerüljenek alkalmazásra?

És a sor még folytatható lenne. Egy biztos: szerzői jog az, amit a jogalkotásra jogosult akként fogad el. Épp ezért rendkívül biztatónak tűnik ezzel összefüggésben Reding uniós biztos véleménye, mely szerint a szerzői jog megérett a reformra az Európai Unió területén.⁸²

IV. A digitális kultúra lerontása – a fájlcsere-lés jelensége

IV.1. A fájlcsere-lés a Napster 1999-es színre lépésétől kezdve rohamos tempóban nyer teret magának. Ezt különféle – habár eltérő forrásból származó – információk kiválóan érzékeltetik. Így például egy 1999-es osztrák adat szerint közel öt millió CD-re írtak magáncélból zene- és filmalkotásokat, amihez 18%-ban az interneten található fájlok szolgálták forrásul.⁸³ Ezt nagyban segítette az a körülmény is, hogy az online zenei oldalak száma – világvizonylatban – meghaladta a nyolcvanezret 2003-ban.⁸⁴ Egy német kimutatás szerint 2004-ben a felmérés időpontjában még csak egy hónapja a mozikban futó „Terminátor 3.” című filmről viszont már több mint egymillió másolat készült.⁸⁵ Míg 1999-ben még csak egymilliónál több (általában mp3 formátumú) zenei adat volt elérhető a világhálón,⁸⁶ addig napjainkban az online zeneboltok kínálata közel hatmillió dalra terjed ki.⁸⁷

⁸² Reding: i.m., p. 9.

⁸³ FRANZ MEDWENITSCH – REINHARD SCHANDA: *Download von MP3-Datien aus dem internet – Private Vervielfältigung und rechtmäßig erstellte Vorlage.* 2000. p. 1. (www.sattler.co.at/pdf/fsdittrich.pdf).

⁸⁴ Természetesen nem mindegyik oldal terjesztett zenei fájlokat. Szép számmal volt található közöttük rajongói klub, vagy online rádiós csatorna („webcasting” szolgáltatások). Ezzel összefüggésben lásd: WILLIAM S. COATS – HEATHER D. RAFTER – VICKIE L. FEEMAN – JOHN G. GIVEN: *Blows against the Empire: Napster, Aimster, Grokster and the War against P2P File Sharing.* Practising Law Institute. 2003. p. 451.

⁸⁵ JAN BERND NORDEMANN: *Filmpiraterie im internet – Der Kampf gegen Peer-to-Peer-Raubkopierer.* in: *Filmproduktion + Urheberrecht – Bilder Laufen – mit welchem Recht?* (Szerk.: Guido Kucsko). Manzschke Verlags- und Universitätsbuchhandlung. Wien, 2004. p. 39.

⁸⁶ MEDWENITSCH – SCHANDA: i.m. p. 1.

⁸⁷ *IFPI Digital Music Report 2008 – Revolution, Innovation, Responsibility*, p. 6. (www.ifpi.org/content/library/DMR2008.pdf).

A német ipoque kutatóközpont felmérése szerint 2006-ban az éjjeli adatforgalom 70%-át, a nappali időszaknak pedig 30%-át adta a P2P,⁸⁸ 2007-ben viszont már átlagosan egy teljes napi adatforgalom 70%-át tette ki a fájlcsere Németországban (miközben az e-mailezés csupán 0.37%-ot ért el).⁸⁹ Mindez annál is érdekesebb, hogy ez utóbbi 70%-os adatforgalmat mindössze az internetezők 20%-a generálja.⁹⁰

Ezt a képet némileg árnyalja az ipoque 2008/2009-es felmérése, amely a P2P használat arányának a visszaesését mutatta. Ez Németországban a leginkább szembetűnő, mivel itt a P2P aránya egy év alatt 53% alá csökkent.⁹¹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a fájlcsere visszaszorulóban lenne, habár a fájlcserezőkkel szembeni fellépések általi elrettentés,⁹² az iTunes és egyéb jogszerű letöltéseket kínáló szolgáltatások terjedése, a fájlcserevel kapcsolatos adatforgalom sebességének az internetszolgáltatók („Internet Service Provider”, röviden: ISP) általi csökkentése, valamint az ún. *Direct Download Link* (DDL) szolgáltatások térnyerése egyaránt erre utal.⁹³ Ráadásul legalább ennyire fontos az „egyszerű” internetes keresés előretörése, mely egy év alatt 10%-ról 26% körüli értékig tornáztta fel magát Németországban. Ez egyrészt köszönhető az internetes oldalak gazdagságának, valamint az ebbe a körbe sorolható, fentebb is említett DDL szolgáltatások felfutásának.⁹⁴

Míg egyes adatok szerint a Napstert az évezredforduló tájékán közel 40 milliónyian használták,⁹⁵ addig a Morpheus és Grokster klienseket az Egyesült Államok Legfelsőbb

⁸⁸ Egy másik felmérés szerint 2006 közepén az internetes adatforgalom 60%-ára rúgott összességében a P2P részesedése, s ennek a felét adta a *BuTorrent*. Lásd: HACKER, MARTIN – JANSON, ANDREAS: *Filesharing is Inevitable – Parallele Entwicklung rechtlicher, technischer und gesellschaftlicher Aspekte*, 2007. p. 49. (<http://falkmerten.info/wp-content/uploads/2007/05/filesharing-is-inevitable-klein.pdf>).

⁸⁹ *ipoque P2P Survey 2006*. p. 2. (www.ipoque.com/userfiles/file/P2P_survey_2006.pdf) – *ipoque internet Study 2007*. p. 2. (www.ipoque.com/userfiles/file/internet_study_2007.pdf). Ennek a változásnak részben a fájlcsere terjedése az oka, részben pedig az a tény, hogy míg 2006-ban a kutatás nem tartalmazta a tömörítést is alkalmazó programok adatforgalmát, addig 2007-ben már erre is kiterjedtek a vizsgálatok. A 2007-es anyag egyébként már Kelet-Európával is foglalkozott, ahol a felmérések szerint a P2P aránya az adatforgalomban több mint 83%-os volt.

⁹⁰ *ipoque 2007*. p. 3.

⁹¹ *ipoque internet Study 2008/2009*. p. 2. (a www.ipoque.com oldalról, előzetes, ingyenes regisztráció után érhető el).

⁹² Dieter Gorny professzor egy konferencián úgy nyilatkozott, hogy az illegális letöltések száma Németországban 2008-ra a korábbi éves 600 millióról 316 millióra csökkent. Lásd: www.sg.hu/cikkek/66325.

⁹³ *ipoque 2008/2009*. p. 5–6. A DDL tulajdonképpen egy fájl fel- és letöltését lehetővé tevő speciális tárhely-szolgáltatásként definiálható. Ezzel összefüggésben lásd: MEZEI PÉTER – NÉMETH LÁSZLÓ: *A Direct Download Link (DDL) szolgáltatás szerzői jogi megítélése*. Infokommunikáció és Jog. 2009/5. szám. 179–186. p.

⁹⁴ *ipoque 2008/2009*. p. 11. Csak példaként: a CNN.com, vagy a NYTimes.com hírportálok oldalai hagyományosan kb. 1–2 Mbyte méretűek, melyek betöltése természetesen komoly adatforgalmat eredményez. A DDL az internetes keresése belül! 44%-os részarányt mutatnak Németországban, ami a teljes internetes adatforgalom 10%-át teszi ki (s ennek közel feléért egyetlen oldal, a német *RapidShare* a „felelős”). Kelet-Európában a webes kereséseken belül a http és a DDL aránya 82–18%-ban viszonyul egymáshoz. Lásd: *ipoque 2008/2009*. p. 12.

⁹⁵ FREDERIKE HÄNEL: *Napster und Gnutella – Probleme bei der Übertragung von MP3-Daten nach deutschem Urheberrecht*. Jur-PC Web-Dok. 245/2000. Abs. 27. (www.jurpc.de/rechtspr/20000245.htm) – Ugyancsak beszédes adat, hogy volt olyan időszak, amikor a Napster használóinak a száma havi szinten közel 200%-kal emelkedett, másodpercenként kb. 100 új felhasználó kívánt regisztrálni a rendszerbe, s ugyancsak másodpercenként kb. tízezer fájl került megosztásra. Lásd: LEWELLYN J. GIBBONS: *Napster: The Case for the Need for a Missing Direct Infringer*. 9 Villanova Sports & Entertainment Law Journal. 2002. p. 61. – COATS – RAFTER – FEEMAN – GIVEN: i.m., p. 454.

Bírósága szerint már több mint százmillió felhasználó telepítette számítógépére.⁹⁶ A torrent oldalak használóinak a számát felbecsülni sem lehet,⁹⁷ viszont beszédes adat, hogy a svéd *The Pirate Bay* torrent oldal dániai forgalma nemhogy csökkent, de 12%-kal emelkedett azt követően, hogy az elsőfokú dán bíróság arra kötelezte az egyik internetszolgáltatót, hogy akadályozza meg az oldalhoz való hozzáférést.⁹⁸ Ez azt tűnik alátámasztani, hogy az esetleges hatósági eljárások nemhogy a fájlcserelésben jóval fertőzöttebb Kelet-Európában, de még a nyugati államokban sem vezetnek feltétlenül eredményre.

A P2P felhasználóival összefüggésben egy MPAA tanulmány világlított rá arra, hogy ezek többségében a húszas éveikben járó férfiak. A tanulmány azt is kiemelte, hogy ez leginkább a felsőoktatási intézmények hallgatóinak köszönhető – sajnálatos tény, hogy e helyütt Magyarország külön említésre került.⁹⁹

IV.2. Valamennyi fenti adat arra enged következtetni, hogy a P2P programok használata – világszerte – jelentős gazdasági következményekkel jár. A Gowers jelentés például az Egyesült Királyság tekintetében kimutatta, hogy a 10 és 25 éves életkor közötti korosztály által letöltött zenei fájlok 80%-a után a jogdíjat nem fizették meg, s ennek eredményeként 1,87 milliárd fontos kiskereskedelmi kiesés mellett 414 millió fontos kárt szenvedett a brit zeneipar.¹⁰⁰ A filmek illegális másolásából eredően a kiesés a videofilmek forgalmazásában 3,5 milliárd, a filmszínházi forgalomban pedig 719 millió fontot tett ki 2005-ben.¹⁰¹

Egy másik jelentés szerint a zeneipar veszteségei 2007-ben elérték a 3.7 milliárd dollárt az Egyesült Államokban,¹⁰² az MPAA fentebb említett tanulmánya szerint pedig a filmes szakma közel 1.3 milliárd dolláros veszteséggel zárt 2005-ben – köszönhetően a fájlcserelésnek, és az ezzel összefüggésbe hozható egyéb kalóz cselekményekkel. A filmes szakma veszteségei egyébként világszerte további 4.8 milliárd dollárt tettek ki.¹⁰³ Ugyancsak árulkodó adat, hogy a 2005 során leginkább fertőzöttnek bizonyult Kínában a filmes cégek közel 93%-át veszítették el piacuknak. Szintén sajnálatos, de igaz: a felmérés szerint hazánk a „ranglista” harmadik helyére került, 73%-os piavesztéssel.

Az MPAA tanulmány a magyar filmipar veszteségeit 184 millió dollárra, vagyis akkori árfolyamon számítva kb. 40 milliárd forintra, az elmaradt adó összegét pedig 47

⁹⁶ Metro–Goldwyn–Mayer Studios, Inc., et al., v. Grokster, Ltd., et al., 545 U.S. 913 (2005). p. 923.

⁹⁷ A BitTorrent cég saját információi szerint szoftverüket legkevesebb 160 millió példányban installálták személyi számítógépekre. Lásd: <http://www.bittorrent.com/company/overview>.

⁹⁸ Lásd: <http://courtblog.thepiratebay.org/2008/02/08/denmark-first-look>. A dán fellebbviteli bíróság ezt követően 2008. decemberében helyben hagyta az elsőfokú ítéletben megállapított – a hozzáférés blokkolására vonatkozó – utasítást. Lásd: www.proart.hu/?menu=hirek&id=80.

⁹⁹ *Worldwide Study of Losses to the Film Industry & International Economies Due to Piracy; Pirate Profiles*, 2006. p. 5. (www.fact-uk.org.uk/site/media_centre/documents/2006_05_03leksumm.pdf). Ehhez hasonló magyar megállapítást lásd: <http://index.hu/tech/net/web20kerd>.

¹⁰⁰ GOWERS: i.m., p. 27.

¹⁰¹ FICSOR MIHÁLY: *Vigyázó szemetek Londonra vessétek?* Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle. 2007/1. p. 27.

¹⁰² IFPI 2008. p. 18.

¹⁰³ A zenei és filmes szakma veszteségei kalkulálásának bizonytalanságairól lásd: MALLA POLLACK: *Rebalancing Section 512 to Protect Fair Users from Herds of Mice – Trampling Elephants, or a Little Due Process is Not Such a Dangerous Thing*. Santa Clara Computer & High Technology Law Journal. March 2006. p. 549–550.

millió dollárra (kb. 10 milliárd forintra) tette.¹⁰⁴ Ezzel párhuzamosan egy 2006-os magyar vitairat szerint hazánkban a zene-, film- és szoftveripar „becsült összesített vesztesége 2005-ben meghaladta a 65 milliárd forintot; az ebből eredő összesített nemzetgazdasági kár pedig közel 225 milliárd forint volt. Az ebből adódó 2005-ös állami adóbevétel-kiesés több mint 45 milliárd forintra tehető.”¹⁰⁵

IV.3. A fent bemutatott tendenciák és hatások fényében érdemes konkrétan feltenni a kérdést: valóban (csak) negatív hatásokat gyakorol-e a P2P programok használata a meglévő kultúrára? A választ a jelenség összetett jellegére tekintettel nem egyszerű megadni. A szerzői jog oldaláról nézve a helyzet rendkívül világos.¹⁰⁶

IV.3.1. Az Európai Unió területén az *Infosoc-irányelv* 3. cikkének (2) bekezdése bevezette a nyilvánossághoz közvetítés kizárólagos jogának egy új válfaját, a *nyilvánosság számára hozzáférhetővé tételt*.¹⁰⁷ Ez alapján a szerző dönthet arról is, hogy művét vezető útján vagy bármely más eszközzel/módon úgy tegye a nyilvánosság számára hozzáférhetővé, hogy a nyilvánosság tagjai a hozzáférés helyét és idejét egyénileg választhassák meg.¹⁰⁸ Ez egyáltalán nem feltételezi, hogy a hozzáférhetővé tételt többszörözés is kövesse, vagyis maga a szándék, a lehetőség megteremtése elegendő a kizárólagos jogosultság megsértéséhez.¹⁰⁹

Röviden érdemes persze utalni arra, hogy akárcsak egy internetes elérhetőség (URL) hiperlink formájában való behivatkozása, úgy önmagában – a napjainkban a legnépszerűbbnek tekintett fájlcserelelési technológia részeként – egy torrent kiterjesztésű fájl létrehozása nem tekinthető jogsértésnek, mivel nem valósul meg jogvédett tartalom többszörözése.¹¹⁰ Így a *The Pirate Bay* perben a védelem azon érve, amely szerint a torrent

¹⁰⁴ MPAA Study, p. 3–4.

¹⁰⁵ *Zene-, Film- és Szoftveripar Kalózkodás Elleni Koalíciója: Helyzetértékelés és cselekvési javaslat*, Budapest, 2006. p. 5. – Amennyiben ezek az adatok helyesek, akkor a 2005-ös becsült veszteséghez képest – az addigi tendenciánál is erősebben – a növekedés közel 100%-os. Egy másik felmérés alapján ugyanis a szoftver-, a film-, a hangfelvétel és a könyvkiadási ipar 2005-ben 182,7 millió dollár (akkori árfolyamon számítva kb. 36 milliárd forint) veszteséget szenvedett el. Ez a 2004-es mértéket 40%-kal haladta meg, ami pedig az azt megelőző évhez képest mutatott 30%-os emelkedést. Lásd: SÁR CSABA: *A szerzői jog kihívásai a XXI. században*. Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle. 2007/1. különszám, p. 36–37.

¹⁰⁶ A kérdés részletes kifejtését illetően lásd: MEZEI PÉTER: *A sárkány levágott feje helyére mindig kettő új nő? – A fájlcsereleléssel szembeni küzdelem a P2P szolgáltatók, a felhasználók és az Internetszolgáltatók felelősségének fényében*. Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle. 2009/3. szám, p. 5–74.

¹⁰⁷ Német nyelven „Zurverfügungstellen” vagy „Zugänglichmachung”. Ennek előzetes nemzetközi szerzői jogi forrásait a WIPO Szerzői Jogi Szerződés 8. cikke, illetve a *WIPO előadásokról és hangfelvételekről szóló szerződés* 10. és 14. cikke adta.

¹⁰⁸ Ennek konkrét törvényi megfogalmazását lásd például: *Szjt.* 26.§ (8) bekezdés 2. mondat; a német szerzői jogi törvény (*dUrhG*) 15.§ (2) bekezdése; avagy az osztrák szerzői jogi törvény (*öUrhG*) 18a.§-a.

¹⁰⁹ Az *Szjt.* kommentárjának érvelése szerint: „terjesztés önmagában – mint előkészület – a példányok felkínálása, forgalomba hozatalra készen tartása is, és természetesen maga a forgalomba hozatal. Ilyen felkínálás, készen tartás módja, illetve bizonyítéka lehet kiállítás, kiraktaba helyezés, hirdetés.” Lásd: Gyertyánfy Péter (Szerk.): *A szerzői jogi törvény magyarázata*, CompLex Kiadó, Budapest, 2006. p. 136. (a továbbiakban: *Kommentár*). Bár az előző kijelentés nem a fájlcsereleléssel kapcsolatban hangzott el, azonban arra is alkalmazhatóan tűnik. A zenei vagy filmes fájlok oly módon való készen tartása a számítógépen, hogy ahhoz a kívülről szemlélő bármikor hozzáférjenek, szinte azonos hatással bír, mint a fenti példák.

¹¹⁰ A linkeléssel összefüggésben lásd: www.artisjus.hu/opencms/export/artisjus/aszerzoijogrol/allasf_07.html. Egy ezzel ellentétes vélemény szerint „ha elfogadjuk azt az álláspontot [...], hogy a mű honlapra helyezése vagy akár e-mail formájában a nyilvánosságnak való elküldése nyilvánossághoz közvetítésnek mi-

fájl internetes feltöltése mindaddig nem eredményez jogsértő hozzáférhetővé tételt, amíg az általa megjelenített „mögöttes tartalmat” nem „seedelik” (vagyis nem rendelnek hozzá legalább egy tényleges forrást), helyesnek tekinthető.¹¹¹

E kizárólagos jog csak abban az esetben nem sérül egy természetes személy engedély nélküli „érintése” esetén, ha erre valamely szabad felhasználási esetkör keretei között kerül sor. Egyetlen reális alternatívaként a *magáncélú többszörözés* kategóriája mérülhet fel. Ennek fogalmi kereteit áttekintve viszont világosan látható, hogy e törvényi korlátozásra nem hivatkozhatnak eredményesen a P2P felhasználói. A jogintézmény – nevéből világosan kivehetően – ugyanis csak a másolás lehetőségét teremti meg a felhasználóknak, azt viszont semmilyen körülmények között nem teszi lehetővé, hogy a másodpéldány valamilyen módon (főleg nem üzletszerű keretek között) terjeszthető, vagy nyilvánosságához juttatható legyen.¹¹²

Ennek ellenére a szerzői jogilag védett alkotások (és szomszédos jogi teljesítmények) engedély és díjfizetés nélküli nyilvánosság számára hozzáférhetővé tétele hagyományos jelenség. Bár az *Szjt.* (és ehhez hasonlóan például az *öUrhG*) nem írja elő nyíltan, hogy a forrás jogszerűsége a felhasználás feltétele lenne, azonban a jogszabályok egészéből ez levezethető. Ezt igazolja a Szerzői Jogi Szakértői Testületnek a háromlépcsős tesztre támaszkodó állásfoglalása is.¹¹³ Ráadásul a *dUrhG* 53.§ (1) bekezdése határozottan csak a nyilvánvalóan nem jogellenesen előállított (nyilvánosság számára hozzáférhetővé tett) forrásműveket fogadja el a többszörözés alapjául. Az pedig a jogrendszer egészéből, valamint olyan máig ható maximákból, mint a *nemo plus iuris* vagy a *ius ex iniuria non procreatur* elv, következik, hogy jogot jogtalanra nem lehet alapítani. Eszerint pedig *jogellenes forrásról jóhiszemű cselekvés mellett sem lehet jogszerű másolatot készíteni.*¹¹⁴

Sokan ráadásul úgy tűnik, megfelelnek arról, hogy a *fájlcsere*lést sosem részletekre bontva, statikusan, hanem mindig csak egészében, *dinamikájában szabad nézni.*¹¹⁵ Napjaink fájlcsereelő szolgáltatásainak alapkövetelménye, hogy a *felhasználó köteles az általa letöltött adatokat megosztani.* Ezért bár egyesek nem látnak semmi kivetnivalót abban, ha valaki magának lement egy dalt az internetről (amivel általánosságban egyet is lehetne érteni), valójában figyelmen kívül hagyják a tény, hogy ezt követően az esetek döntő hányadában maguk is feltöltökké, s ebből kifolyólag jogsértökké válnak.¹¹⁶

nősül, akkor a hiperlinkek útján történő 'műköztetés' is belesik ebbe a kategóriába." Lásd: ZACHAR BALÁZS: *Internetes zenefelhasználás az elmúlt évek jogeseteinek tükrében.* Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle. 2002/6. szám, p. 8. A két álláspont közül az első a követendő.

¹¹¹ Lásd: www.edri.org/edri-gram/number7.4/pirate-bay-trial-sweden.

¹¹² Lásd *Szjt.* 40.§; *dUrhG* 53.§ (6) bekezdés; az osztrák szerzői jogi törvény (*öUrhG*) 42.§ (5) bekezdés.

¹¹³ SZJSZT 17/2006 – A jogellenes forrásból történő másolás kérdése. In: *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2006/4. szám, p. 228–248.

¹¹⁴ Ezzel ellentétes véleményt lásd: SZINGER ANDRÁS – TÓTH PÉTER BENJÁMIN: *Gyakorlati útmutató a szerzői joghoz.* Novissima Kiadó. Budapest, 2004. p. 40.

¹¹⁵ Sokat emlegetett példa Dr. Ormós Zoltán 2006. január 31-én, a Magyar Televízió Kultúrház Extra című műsorában tett kijelentése, mely szerint azzal, hogy ő letölt, jogsértést nem követ el. Lásd: http://itcafe.hu/hir/vegre_kimondtak_a_letoltes_nem_buncselekmeny.html. Erre enged következtetni a Kommentár megfogalmazása is: „A fájlcsere-hálózat passzív, pusztán lehívásban, 'letöltésben' megnyilvánuló elemének minősítésére lásd a 35.§ (1) bekezdéshez a magáncélú másolásról frottakat”. Lásd: Kommentár: i.m., p. 162. Lásd továbbá: BARBARA LAIMER – CLEMENS THIELE: *Die Privatkopie nach der Urheberrechtsgesetznovelle 2003.* p. 1. (www.rechtsprobleme.at/doks/privatkopie-laimer-thiele.pdf).

¹¹⁶ Sajnálatos, hogy a legrelevánsabb német jogeset érdemi vizsgálatok nélkül mondta ki a jogsértés tényét, és állapította meg – nem mellékesen – a letöltő fiatal ember büntetőjogi felelősségét. Lásd: AG Cottbus 6.5.2004 [95 Ds 1653 Js 15556/04 (57/04)]. In: *Jur-PC Web-Dok.* 236/2004 (www.jurpc.de/rechtspr)

Zárásként meg kell említeni, hogy az Európai Unióban a magáncélú többszörözés nem terjed ki a *szoftverekre*. A felmérések azt mutatják, hogy ha nem is elsődlegesen, de azért szignifikáns mértékben képezik számítógépes programok a fájlcsere tárgyát. Az ipoque 2007-es tanulmánya szerint Németországban a torrent oldalak adatforgalmának 10.74%-át (a forrásul szolgáló adatoknak/fájloknak pedig a 11.06%-át) adták a szoftverek (leginkább játékok és alkalmazások). Ezek a számok Dél-Európában 30.37% (és 26.04%) voltak.¹¹⁷ Az ipoque 2008/2009-es felmérése viszont azt mutatta, hogy a szoftverek letöltési aránya Németországban 41%-ra nőtt (s a források 38%-át adták). Ezzel egy időben Dél-Európában csökkenés volt tapasztalható, és 24%-os adatforgalom mellett csupán a források 17%-át adták számítógépes programok.¹¹⁸

*IV.3.2. A fájlcsere jogi megtétele az Egyesült Államokban az előzőekhez képest némi eltérést mutat. A világon is elsőnek számító Napster ügyben eljáró bíróság szerint valamennyi letöltés a jogosultak többszörözéshez fűződő jogát sérti, ezzel együtt a rendelkezésre álló tartalmak adatainak az indexáló szerverbe való feltöltése a jogosultak terjesztéséhez fűződő jogával ütközik.*¹¹⁹ Mivel a letöltés jogellenességét illetően a későbbi joggyakorlat határozott következetességet mutat, ezért nem véletlen, hogy a legtöbb perbe vont magánszemély, az *USCA* szigorú szankcióinak ismeretében, inkább a felperessel való egyezségkötés mellett dönt. Az általános gyakorlat szerint ez egy fix négyezer dolláros összeg önkéntes megfizetéséből, és a további jogsértésektől való tartózkodás „ígéretéből” áll.¹²⁰ Aki nem ezt a lehetőséget választotta, az rendszerint vereséget szenvedett a bíróságon.¹²¹

A *feltöltés* kapcsán jelenleg uralkodó jogi álláspont az *Infosoc-irányelv* életre hívása óta európai szemmel nézve igazán meglepő, mivel az *USCA* a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tétel kategóriáját nem ismeri. S mivel a terjesztéshez fűződő jog sérelme a forrásmű tényleges átruházását („cseréjét”) feltételezi, ezért amennyiben valaki csak lehetővé teszi, hogy számítógépének egy megosztott mappájából bárki szabadon lehívassa az adatokat, még nem valósít meg terjesztést.¹²²

Mindezek fényében az Egyesült Államokban a letöltés feltétlenül jogsértést eredményez, a feltöltés viszont csak annyiban, amennyiben a tényleges lehívás is megvalósul, a hozzáférhetővé tétel nem elegendő. Ez épp az ellenkezője az európai megközelítésnek. Tekintettel arra, hogy az *USCA* nem ismeri a hozzáférhetővé tétel kategóriáját, a bíróság

/20040236.pdf). Ugyan csak lábjegyzetben, mégis röviden érdemes utalni további két (német és osztrák) jogesetre, melyek a korlátozottan cselekvőképes személyek (gyermekek) által végrehajtott letöltésekért való szülői felelősséget tárgyalták. Lásd: OLG Frankfurt a.M. 20.12.2007 (11 W 58/07) – Kontrollpflichten bei internetanschluss ([web2.justiz.hessen.de/migration/rechtspraak/nsf/10853CA1001B3734C12573CA0048_465D/\\$file/11w05807.pdf](http://web2.justiz.hessen.de/migration/rechtspraak/nsf/10853CA1001B3734C12573CA0048_465D/$file/11w05807.pdf)); OGH 22.1.2008 – Haftung für Tauschbörsennutzung der Tochter, (www.internet4jurists.at/entscheidungen/ogh4_194_07v.htm).

¹¹⁷ ipoque 2007. p. 5. Az ipoque 2006-os felmérése szerint még az adatforgalom 20.74%-át adták a szoftverek, s ezek az összes fájl 14.08%-át adták. Lásd: ipoque 2006. p. 3. Ez arra enged következtetni, hogy – a két kutatás tematikájában és tárgyiban bekövetkezett változások ellenére is – a szoftverek letöltésének aránya relatíve csökkent. A forrásokból viszont az abszolút mennyiség nem tudható meg. Ez annyit jelent, hogy a letöltések száma, a P2P programok jelentős ütemű terjedésének köszönhetően még növekedett is.

¹¹⁸ ipoque 2008/2009. p. 7–9.

¹¹⁹ A&M Technology, Inc., et al., v. Napster, Inc., et al., 239 F.3d 1004 (2001), p. 1014.

¹²⁰ Lásd: <http://arstechnica.com/news/post/20081219-no-more-lawsuits-isps-to-work-with-riaa-cut-off-P2P-users.html>.

¹²¹ Lásd például: BMG Music, et al., v. Cecilia Gonzalez, 430 F.3d 888 (2005), p. 888.

¹²² Atlantic v. Howell, p. 981–985.

érvelése helyesnek tűnik. Viszont a törvényi rendelkezés olyan hatást kelt, mintha megfelelkezne a fájlcsere dinamikájáról. A feltöltés ugyanis feltételezi, hogy az adott tartalom hozzáférhető legyen. Lehívni csak akkor lehet valamit az internetről, ha ez rendelkezésre áll.¹²³

Amennyiben a felperesnek sikerült a jogsértés bizonyítása, akkor a felhasználó csak a kontinentális szabad felhasználás kategóriájával részben párhuzamba állítható fair use tesztre¹²⁴ hivatkozással mentesülhet a felelősség alól. A teszt alkalmazását azonban a fájlcserevel kapcsolatos eddigi perekben a bíróságok elutasították. Egyrészt nem találtak bizonyítottan az olyan érvelést, hogy a dalok közül szemezgető felhasználók később megvették volna az eredeti lemezt.¹²⁵ Másrészt a jogellenes forrás ténye, valamint az, hogy a letöltések után az adatokat „visszaosztották” (kvázi hozzáférhetővé tették), minden legitim célt kizárt.

Ezek híján pedig a teszt négy faktora¹²⁶ is nehezen szólhat az alperes javára.¹²⁷ Az első tényező vonatkozásában a *Napster* ügyben ítélező bíróság következetesen támaszkodott arra a stabil bírósági gyakorlatra, hogy az ismételt és kiaknázó („*exploitative*”) felhasználás kereskedelmi jellegűnek tekinthető, függetlenül attól, hogy nem jár együtt közvetlen haszonszerzéssel.¹²⁸ S bár az első tényező alapján kedvező elbírálást kapnának az átalakító jellegű („*transformative*”) felhasználások, erről jogvédett tartalmak számítógépre való lementése esetén szó sem lehet.

A *P2P* rendszerekben alapvetően kreatív alkotások egészét szokás megosztani, s e két körülmény miatt a *második és a harmadik faktor* is a jogsértés ellen szól.¹²⁹ Végül a felhasználás piaci hatása (*negyedik faktor*) egyértelműen negatívnak tekinthető,¹³⁰ mivel csökkenti a jogszerű tartalmak értékesítését, illetve a kiadók az internetes letöltések piacára való belépését.¹³¹

Ez nem jelenti azt, hogy minden egyes felhasználás eleve unfairnak minősül, csak mert erre *P2P* keretei között kerül sor. Így ha egy egyetemi oktató a programot tudományos/oktatási célból mutatja be a diákjainak egy óra keretei között; ha egy ügyvéd, va-

¹²³ Ezt a némileg abszurd helyzetet példázza kiválóan a *Howell* ú, y ítéletének egy gondolata is. Eszerint az alperes (a többszöröségi jog letöltő általi megsértésének előidézéséért fennálló) másodlagos felelőssége sem állapítható meg, mivel a felperes elmulasztotta bizonyítani, hogy jogellenes letöltés történt volna. A bíróság megfogalmazása szerint: „Our circuit therefore agrees that a defendant can only be held contributorily liable if a direct or primary infringement has been proved.” Lásd: *Atlantic v. Howell*, p. 986–987. Ezzel a gondolattal az a baj, hogy ha a felperes egyébként bizonyítani tudná a tényleges letöltést, akkor nem az alperesnek a többszöröségi jog megsértésében játszott közvetett felelősségét kívánná igazolni, hanem a terjesztési jog elsődleges/közvetlen megsértését.

¹²⁴ Ennek részletes kifejtéséről lásd: MEZEI PÉTER: *Mitől fair a fair? – Szerzői művek felhasználása a fair use teszt fényében*. Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle. 2008/6. szám, p. 26–41.

¹²⁵ *A&M v. Napster*, p. 1018. (A bíróság külön kiemelte, hogy a kiadók az interneten maguk is hozzáférhetővé tették valódi 30–60 másodperces részleteket. Az érdeklődő ez alapján is képes eldönteni, hogy meg kívánja-e venni azt az adott dalt/lemezt, vagy sem.) – *BMG v. Gonzalez*, p. 890.

¹²⁶ Az *USCA 107. §-a* alapján ezek az alábbiak (1) a használat célja és jellege, beleértve, hogy e használat kereskedelmi természetű vagy non-profit oktatási célú-e; (2) a szerzői joggal védett mű természete; (3) a használt résznek a mértéke és lényegessége a szerzői joggal védett műhöz, mint egészhez viszonyítva; és (4) a használatnak a szerzői joggal védett mű potenciális piacára vagy értékére kifejtett hatása.

¹²⁷ Ezzel összefüggésben lásd: GIBBONS: i. m., p. 68–71. COATS – RAFTER – FEEMAN – GIVEN: i. m., p. 478–481.

¹²⁸ *A&M v. Napster*, p. 1015.

¹²⁹ *A&M v. Napster*, p. 1016. – *BMG v. Gonzalez*, p. 890.

¹³⁰ „Downloads from peer-to-peer networks such as KaZaA compete with licensed broadcasts and hence undermine the income available to authors.” Lásd: *BMG v. GONZALEZ*: p. 891.

¹³¹ *A&M v. Napster*, p. 1016–1017.

lamint bíró egy fájlcsereléssel összefüggő perben „térképezi fel” annak működését; ha az újságról híradás keretében ismerteti olvasóival a szolgáltatást; avagy ha egy magán-személy ily módon oszt meg legközelebbi ismerőseivel, rokonaival egy anyagot, az *USCA* 107.§-a által nyújtott mentesség segítségül hívhatónak tűnik.¹³²

IV.4. Mindezek fényében azt lehet mondani, hogy az egyébként *webkettes* alkalmazások közé sorolható jelenség a jogellenesség világába tartozik. A felhasznált tartalmakra, a felhasználás céljára, valamint a tömeges elterjedtségére tekintettel rendkívül komoly, elsősorban negatív hatást képes gyakorolni a szórakoztatóipar piacára, s a szerzői művek és a jogvédelem céljáról, létéről, indokoltságáról alkotott közfelfogás radikális átalakítása révén magára a kultúrára is.

A technológiát jól ismerőként természetesen indokoltnak tartom, hogy ne menjünk el szó nélkül amellett, hogy a fájlcserelés esetén nem lehet kizárólag negatív hatásokról beszélni. A *fájlcserelés pozitív vonásai* között tartják számon, hogy ezek segítségével például a kezdő zenekarok, amatőr filmesek, vagy akár a neves alkotók is sikeresebben tudják munkáikat eljuttatni a nagyközönséghez,¹³³ s ehhez hasonlóan könnyebb a köztulajdon részét képező művek terjesztése is. Az egyes oldalak használói ahhoz is kedvet kaphatnak, hogy az eredeti lemezt megvegyék, miután letöltöttek egy-egy dalt.¹³⁴ Olyan vélemény is ismert, amely a fájlcsereelő rendszerek legalizálását a „szabad kultúra” egy extrém megnyilvánulásának tekinti.¹³⁵

Az előbb elmondottak rengeteg igazságot hordoznak magukban, s ezért ezeket az érveket nem szabad automatikusan félresöpörni. Így azt sem, hogy egy rendkívül friss felmérés szerint az angol fájlcsereelőkből többsége hajlandó lenne olyan alternatívában gondolkodni, hogy az internetes előfizetésbe beolvasztott havi díj ellenében megengedetté válják a *P2P* programok segítségével történő letöltés.¹³⁶ Ez pedig leginkább azt bizonyítja, hogy a fájlcsereelő társadalmat (legalábbis Angliában) nem feltétlenül a „csak azért is ingyen töltünk le” mentalitás jellemzi, hanem inkább a legális és megfizethető, egyúttal a digitális felhasználásokat támogató felhasználási módok csekélyebb számára, esetleg az ezekhez való nehezebb hozzáférésre tekintettel választja a könnyebb, gyorsabb és ingyenes opciót.

Csak példaként az IFPI adatai szerint mióta az Egyesült Államokban kezdetét vette a zeneművek internetes értékesítése, a kiadók a 2004-es 2%-ról (és 0.4 milliárd dolláros árbevételről) 15%-ra (és 2.9 milliárd dolláros bevételre) növelték piaci részesedésüket 2007-ben,¹³⁷ ami 2008-ra már elérte a 20%-ot (és a 3.7 milliárd dolláros bevételt).¹³⁸ Ez elsősorban az *iTunes*, illetve a többi, hozzá hasonlóan térítés ellenében igénybe vehető

¹³² GIBBONS: i. m., p. 78.

¹³³ CHRISTOPHER GEIGER: *Right to Copy v. Three-Step Test - The Future of the Private Copy Exception in the Digital Environment*. Computer Law Review International. 2005. p. 10.

¹³⁴ Ilyen kiugró siker volt például az Arctic Monkeys 2006-os debütáló lemeze, amelyről több dal még az album megjelenését megelőzően a fájlcsereelő oldalak segítségével beszerezhető volt. Ez a „reklám” akkora ismertséget hozott a zenekarnak, hogy a „*Whatever People Say I Am, That's What I'm Not*” című albumuk piacra dobását követően minden idők legjobb angoliai debütálásait produkálták.

¹³⁵ Lásd: LESSIG: i. m. Bár e mű kiváló olvasmány, annyi fenntartással élni kell vele szemben, hogy kizárólag az amerikai szerzői jogi környezetre koncentrált, így nem minden esetben fogadhatóak el megállapításai „európai viszonylatban”.

¹³⁶ A kutatásról készült jelentést lásd: www.ukmusic.org/files/UK%20Music_MusicAlly_09.pdf.

¹³⁷ IFPI 2008. p. 6.

¹³⁸ *IFPI Digital Music Report 2009 – New Business Models for a Changing Environment*, p. 4. (www.ifpi.org/content/library/DMR2009.pdf).

szolgáltatás érdeme.¹³⁹ Ennek ellenére arról sem szabad elfeledkezni, hogy e legális szolgáltatások elterjedtsége országról-országra változik. A piaci szereplők a nagyobb bevételek reményében elsőként a gazdagabb országokban telepednek meg. Ennek köszönhetően például az *iTunes* még nem nyújtja teljes szolgáltatását hazánkban. Másrészt nem biztos, hogy a legális oldalak, azok közül is leginkább a „kicsik”, olyan széles repertoárt tudnának nyújtani, mint egy több millió felhasználóból álló hálózat, amin keresztül szinte minden beszerezhető. Ugyancsak problémát eredményezhet, hogy a legtöbb legális szolgáltató – minden lehetséges jogsértést megelőzendő – DRM-mel védett tartalmakat kínál, ami több kellemetlenséget is magával hozhat.

Mindent egybe vetve tehát kétségtelen, hogy az ilyen programokat napjainkban még döntően jogellenes célokra használják.¹⁴⁰ Bizonyos felmérések szerint az olasz fájlcsere-lők csupán 6 százaléka vesz több CD-t a letöltések hatására, Ausztráliában pedig a megkérdezettek 57%-a nagyon ritkán, vagy egyáltalán nem vesz műsoros lemezeket.¹⁴¹ Egy másik beszédes adat szerint azt követően, hogy a *The Pirate Bay* hazájában, Svédországban a parlament 2009. áprilisi hatállyal az internetes kalózkodás visszaszorítását célzó új jogszabályt vezetett be, az adatforgalom egy nap alatt a felére csökkent.¹⁴²

Mindez azonban nem jelenti, hogy maga a technológia üldözendő lenne. Az általa nyújtott gyakorlati előnyökre tekintettel inkább az tűnik fontos célnak, hogy a jogosulti oldal is minél szélesebb körben támaszkodjon esetleg a különféle fájlcsere-lő technológiákra jogvédett tartalmaik kereskedelmi értékesítése során. Határozottan állítható például, hogy a zeneipar valamennyi fent említett ellentmondást igyekszik megoldani. A szolgáltatók száma folyamatosan nő világszerte, a repertoárok pedig fokozatosan bővülnek.¹⁴³ Ugyancsak forradalmi jellegű az a hír, amely szerint *Apple* a 2009-es év elején DRM-mentesen kezdte árulni a dalokat az *iTunes*-on.¹⁴⁴

Indokoltnak tűnik ráadásul felhívni a figyelmet arra, hogy tévesen szokás a *P2P* („peer-to-peer”) rendszereket kizárólag a fájlcsere-lő programokkal azonosítani. A *P2P* szoftverek valójában két „fél” közötti adatforgalmat bonyolítanak le, amelynek nem feltétlenül része a „fájlcsere”, vagy egyáltalán a „csere”. Találébb, ha egy- vagy többoldalú adatforgalomról beszélünk. Kiváló példa ennek az érzékeltetésére a *Skype* internet alapú telefonos rendszer („Voice over internet Protocol”, azaz *VoIP*), ahol a két fél hangokat juttat el egymáshoz, jogvédett tartalmakat nem. Ezzel együtt valamennyi (közkeletű nevén) „chat” program (például a „Yahoo! Messenger”, a „Windows MSN”) két vagy több személy valós idejű számítógépes „beszélgetését” teszi lehetővé, viszont

¹³⁹ Az IFPI megállapítása szerint 41 vizsgált országban legkevesebb 825 legális szolgáltató működött 2007-ben. Lásd: IFPI 2008. p. 27. Habár hazánk nem szerepel ezen a listán, a MAHASZ honlapjáról 4 legális (zene)letöltő oldalra lehet tovább lépni (például www.mp3music.hu/albumok, vagy www.songo.hu). Sajnos a Track.hu nemrégiben bejelentette, hogy megszünteti szolgáltatását.

¹⁴⁰ A *Napster* és a *Grokster* ügyek ítéleteiben lehetett olvasni, hogy a két program segítségével le- és feltöltött dalok 87, illetve 90 százaléka volt a szerzői jog által védve, s ezek engedély nélküli felhasználását a bíróságok jogellenesnek találták. Lásd: *A&M v. Napster*, p. 1013. – *MGM v. Grokster*, p. 922. – Ehhez hasonlóan a *P2P* rendszerek segítségével megosztott tartalmak 90%-át találta jogsértőnek egy belga ítélet is. Lásd: *SABAM v. S.A. Tiscali (Scarlet)*, District of of Brussels, No. 04/8975/A, Decision of June 2007, *AELJ Translation Series*, 2008. p. 1285.

¹⁴¹ IFPI 2008. p. 18.

¹⁴² Az ezzel kapcsolatos grafikon az alábbi oldalon érhető el: http://news.cnet.com/8301-1023_3-10220679-93.html.

¹⁴³ Az IFPI 2009-es jelentése kiválóan érzékelteti, hogy a kiadók miként találnak új üzleti koncepciókat, és állnak át lassan azokra. Lásd különösen: IFPI 2009. p. 8–21.

¹⁴⁴ Lásd: http://muzzzak.blog.hu/2009/01/06/bearing_teljeesn_drm_mentes_lesz_az_itunes.

alapvetően nem szerzői jogilag védett adatok cseréjére szolgál.¹⁴⁵ A fájlcsere-alkalmazások a nagyobb halmazt képező P2P programok olyan alfaját képezik, ahol jogvédett tartalmak fel- és letöltését végzik egymással egyenrangú peerek.

Az előbb elmondottak fényében azonban rendkívül fontos belátni, hogy a P2P alkalmazások többsége semmi esetre sem ütközik a jogrendszerrel, és ezért nem tekinthetők a digitális kultúra lerontóinak sem. Erre az Egyesült Államokban gyakorlatilag garanciát jelent az ún. „*staple article of commerce*” tesz, amelynek értelmében nem eredményez jogsértést az olyan készülékek általános használat céljából való értékesítése, amelyek alkalmasak nem jogsértő használatra is.¹⁴⁶

V. Befejező gondolatok

A technológia és a szerzői jog összefonódása megkérdőjelezhetetlen. Mi sem igazolja ezt jobban, mint maga a tény, hogy a szerzői jogvédelem kialakulása is a könyvnyomtatás tömeges elterjedésével hozható összefüggésbe. E két terület kapcsolata ráadásul a digitális technológiák, különösképpen az internet rohamos fejlődése és elterjedése folytán hihetetlen mértékben felerősödött. Amint az fentebb láthattuk, ez a szellemi alkotások világára rendkívül változatos hatásokat képes gyakorolni. Az internethez való mindennapos hozzáférés lehetősége a *Web 2.0* kialakulásához vezetett, amely – legalábbis részben – egy újfajta alkotói modell színre lépését, s egyben a digitális kultúra továbbfejlesztésének új dimenzióját eredményezte. Azért csak részben, mert nem minden *webkettes* alkalmazás esetén beszélhetünk szellemi alkotások létrehozásáról (például *eBay*), illetve megint más szolgáltatások nyíltan jogellenes tartalmak továbbítására szolgálnak. Ez utóbbi körbe sorolható a fájlcsere-kategóriája, ismételten hangsúlyozva a *P2P* technológiák hasznosságát, már ami a digitális tartalmak terjesztésének hatékonyságát illeti.

A jelen tanulmány harmadik fontos elemként a meglévő kulturális értékeink digitális megőrzésének lehetőségéről tett említést. Ennek indokoltsága semmi esetre sem kérdőjelezhető meg. Korunk globalizálódó világában az információkhoz való széleskörű hozzáférés lehetősége minden támogatást megérdemél. Ennek megvalósítási formája azonban már külön kérdés: engedjük-e, hogy a Google, vagy hozzá hasonló cégek vegyék kezükbe ennek felügyeletét, vagy bízzuk ezt a könyvtárainkra? A meglévő szerzői jogi keretek közé ez utóbbi tűnik inkább beilleszthetőnek, hatékonyságát tekintve azonban a *Google Books* projekthez semmi más, még az *Europeana* sem fogható. Viviane Reding friss megnyilvánulásai fényében világosan látható: a felismerés már megtörtént, hogy a digitális megőrzés a jövő generációinak kiemelkedő érdeke. A konkrét forma pedig döntésre vár. Egy biztos: bármelyik oldal mellett is tegye le a voksát az EU, az a meglévő szerzői jogi keretek elengedhetetlen módosításával fog járni.

¹⁴⁵ Habár e szoftverek is lehetővé teszik adatok továbbítását, azonban ez szinte semmiben nem különbözik egy egyszerű továbbítástól, hiszen itt a forrás csak egy irányba tudja küldeni az adatot, amit csak a címzett tud fogadni és letölteni.

¹⁴⁶ *Sony Corporation of America et al. v. Universal City Studios, Inc. et al.* 464 U.S. 417 (1983), p. 417–418.

Ezt viszont már megszokhattuk. A szerzői jog ugyanis mindig igyekezett követni és iereagálni a technológia kihívásait. Elmondhatjuk, hogy egy újabb ilyen reakciónak le-
hetünk hamarosan tanúi.

PÉTER MEZEI

DIGITAL TECHNOLOGIES – DIGITAL CULTURE

(Summary)

In one of my previous publications I attempted to emphasize the relationship of the free use exceptions and the modern culture (that is, the intellectual creations and performances of the society obtained so far, and the general attitude towards these) in light of the *Gowers Review of Intellectual Property*. Since then several remarkable events occurred in national and international copyright laws especially concerning the internet. In the present article I attempt to reach a new general conclusion, of whether and how the internet-related technologies may affect the “digital culture” of our life.

The article starts with a theoretical introduction, including the emphasize put on the three separate ways of the effects exercised by digital technologies upon the improvement, preservation, and deterioration of digital culture. Part two speaks about the phenomena of *Web 2.0*, that is, the way how internet users communicate via the World Wide Web and contributes to the culture at the same time. This part makes it clear the present copyright rules are applicable to solve the legal controversies raised by *Web 2.0*. Part three introduces the topic of digitization of already existing works, and emphasizes that there are several major differences between the existing copyright regimes of the European Union, the United Kingdom, Hungary and the United States. The author proposes to consider the necessity of broadening the current rules on digitization by libraries in order to allow the much broader preservation and making available of the valuable cultural heritage of our world. Part four reflects the debatable question of filesharing. The article concludes that though filesharing application may have several positive effects as well, it is clear that they are generally used for the illegal activities, and therefore have a remarkable negative effect upon the entertainment industry and the culture.

MOLNÁR IMRE

Magánjogi, illetve büntetőjogi felelősség az ókori Rómában Marton Géza tanítása szerint

1) Marton Géza munkássága előtt stílszerűen úgy tiszteleghetünk, ha az ő kutatási területével kapcsolatos témakörből emelünk ki egy-egy olyan kérdést, amelyben az ő álláspontja ma is elfogadott a nemzetközi romanisztikában, és álláspontjának igazolására további új forráshelyeket is bemutathatunk¹.

Az idő rövidsége miatt a civiljog területéről néhány gondolatot szeretnék felvetni a custodia felelősséggel kapcsolatban, majd a büntetőjogi felelősség kérdésénél a gondatlanságból elkövetett cselekményekre vonatkozó jogi álláspontot szeretném felvázolni a források alapján.

A) Ami a custodia kérdéskört illeti, szabad legyen megjegyezni előljáróban, hogy Marton Géza tudományos munkásságának kezdete arra az időszakra esik amikor az interpolatio kutatás túlburjánzása miatt sok korábbi tudományos nézet (pandektisták álláspontja) megkérdőjelezhetővé vált. Különösen áll ez a megállapítás a custodia felelősséget illetően. Ennek a lényege az, hogy a korábbiakban (19. század) uralkodó objektív felelősségi fogalom a klasszikus korban és ennek vétkes felelősségé váló átalakítása a jusztiniánuszi kodifikáció során megdőlni látszott. Helyébe egymásnak ellentmondó elméletek jöttek létre, az is kérdéssé vált, hogy volt-e egyáltalán objektív custodia felelősség, egyesek szerint volt ugyan, de objektív jelleg nélkül, azaz már a klasszikus korban vétkességi alapú volt (culpaért felelt az adós), amit a posztklasszikus kor kiterjesztett a casus minorra, de vétkességi alapon (diligentia in custodiendo), vagyis felelősség az őrzés körében kifejtett gondosság mércéje szerint. Ezzel kapcsolatban került kialakításra a diligentissimus pater familias felelősségi fogalom² is (Hasse, Lusigniani, Mitteis, De Medio). Különösen nagy kárt okozott az, hogy Mitteis a maga nagy tekintélyével erőteljesen befolyásolta a kutatókat. A 20. század első felében azután neves kutatók kimutatták források alapján a klasszikus kori custodia felelősség objektív jellegét, amit a kompilátorok kodifikáció során csak elrontottak (Seckel, Kübler, Schulz, később Kunkel, Marton, Wieacker)³.

¹ Marton Géza akadémikus születésének 125. évfordulója alkalmából az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán rendezett tudományos ülésen elhangzott előadás szövegét tartalmazza a jelen cikk.

² Ezzel kapcsolatban lásd elsődlegesen J. CH. HASSE: *Die Culpa des römischen Rechts*. Bonn, 1838. 280–299.; L. LUSIGNANI: *La responsabilità per custodia secondo il diritto Romano* I. Modena, 1900. DE MEDIO: *Caso fortuito e forza maggiore in diritto romano*. BIDR (1908) 157 és köv. I. L. Mitteis: *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde* 2. 1. 1912. 259 és köv. I. Újabban visszatér erre az álláspontra R. ROBAYE: *L'obligation de garde Essai sur la responsabilité contractuelle en droit romain*. Bruxelles 1987. 345–388.

³ Az objektív custodia felelősségre nézve lásd különösen E. Seckel, *Handlexikon* (1907) 116 és köv. I. E. KÜBLER: *Das Utilitätsprinzip als Grund der Abstufung bei der Vertragshaftung im klassischen römischen*

Marton kezdeti munkáiban⁴ (Bonus pater familias, Felelősség custodiáért): a nemzetközi romanisztika nagy neveivel is bátran vitába száll, és már akkor kialakítja a custodiára vonatkozó alapvető nézeteit, amelyek ma is helytállóak. Tömör klasszicitással fejezi ki a custodia felelősségre vonatkozó legfontosabb ismérveket. Álláspontja szerint ez a felelőségi forma elsősorban azért jött létre, mert nem lehetett bizonyítani az adós vétkességét, mivel a dolog az adósnál volt. Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a Bonus pater familias, és a Felelősség custodiáért című munkái ha egy könyvben jelentek volna meg, bőven elég lett volna a ma használt akadémia doktori cím elnyerésére, mert bemutatja és bírálja a témával kapcsolatos teljes irodalmat, az odavágó forrásokat dolgozza fel (ez utóbbit a 20. sz. végén a kor legnagyobb felelősség szakértője Cannata⁵ is elismeri annak ellenére, hogy egyes kérdésekben nem ért egyet Martonnal) határozott önálló véleményt alakít ki. Nem a tekintélyt, hanem a forrásokat tiszteli, kimutatja, hogy a kor két legtekintélyesebb kutatója Arangio-Ruiz és Kunkel álláspontja téves a culpa és a diligentia-val kapcsolatban⁶, tanításuk lényege, hogy a klasszikus korban csak a dolusért állt fenn a szerződő felek felelőssége (Arangio-Ruiz szerint) illetve, hogy a klasszikus korban a culpanak még nem voltak tagozatai és a diligens pater familias fogalmi köre a posztklasszikus kor terméke (Kunkel). Marton frásaiban meggyőzően bizonyítja ennek az ellenkezőjét. A mai irodalomban is ez a standard álláspont⁷. Megállapításai ma sem hagyhatók figyelmen kívül, ha valaki ezekkel a kérdésekkel akar foglalkozni.

B) Tehát visszatérve a custodia felelősséghez az első kérdés: a klasszikus korban objektív felelősség érvényesült-e, azaz a casus minorra terjedt ki a felelőssége az őrző adósnak, illetve a casusért való felelősség csak a jusztiniánuszi korban kerül elő az őrző adós esetében.

Való igaz a Digeszta szövegek alapján ezt egyértelműen eldönteni nem lehet, mert a szövegek nagy részét átdolgozták a kodifikáció során, mivel az őrző adós felelősségét vétkességi alapra kívánták helyezni. Ennek az lett a következménye, hogy valamennyi jogesetet képtelenek voltak átdolgozni (időhiány, elkerülte a másoló figyelmét, nem minden másoló értett hozzá, így nem ismerte fel a formulát stb.). Vagyis ugyanannál a szerzőnél megtalálható objektív, illetve szubjektív jellegű custodia felelősség is – mint ahogy ezt Marton⁸ kimutatta, sőt van olyan forrás ahol mindkét formula szerepel a szövegben egyszerre, tehát az eredeti custodia felelősség is, ez mindig először – majd hozzá ragasztják a jusztiniánuszi szöveget⁹.

Recht. Fgabe Gierke (1910) 235–275. W. KUNKEL: *Diligentia SZ* 45 (1925) 270 és köv. I. M. KASER: RPR I² 585

Meggyőzően fejt ki érvelését a klasszikus kori objektív custodia felelősség mellett a későbbiek során A. METRO: *Custodiam praestare*. LABEO 13, 1967. 60 és köv. I.

⁴ Marton különösen a Felelősség custodiáért. Bpest. 1942. 3–27. c. tanulmányában tekinti át a lényeges irodalmi álláspontokat, majd ütközteti ezekkel saját önálló nézeteit.

⁵ C.A. CANNATA: *Ricerche sulla responsabilità contrattuale nel diritto romano I*. Milano, 1966. 10–22.

⁶ MARTON: *Custodia* 24; Bonus pater familias 12 RIDA³ 1949. 18 és köv. I.

⁷ MARTON: RIDA³ 1949. 190. és A klasszikus római felelőségi rendszer elszubjektívizálódása (Szentpéteri Kun Emlékkönyv. Debrecen 1946) 334 és köv. I.

Marton nézetét támasztja alá D. NÖRR: *Die Fahrlässigkeit im byzantinischen Vertragsrecht*. München 1960. 61 és köv. I. továbbá H. HAUSMANINGER: *Diligentia quam in suis*. Festschrift Kaser, München 1976. 271. és Kaser RPR I² 512 valamint RPR II² 348

⁸ A klasszikus római felelőségi. 342, továbbá Bonus pater familias 24

⁹ Az előforduló kifejezésekre nézve lásd NÖRR: *Fahrlässigkeit*. 66 és köv. I.

Sokkal biztosabb kiindulási pont, ha összevetjük a gaiuszi és a jusztiniánuszi *Institutio* könyvek szövegeit. Ezekből a következő tanulságok vonhatók le. Gaius művét négy különböző helyen találták meg a volt birodalom különböző pontjain. Az irodalom egyértelmű álláspontja szerint nem interpolált, egyetlen olyan klasszikus kori mű, amely majdnem teljes egészében fennmaradt¹⁰. Így a benne lévő szöveg a klasszikus jogot adja. Ezzel szemben Iustinianus császár *Institutio* könyve – mivel ez is tankönyv, a kodifikáció korszakának a hivatalos joganyagát tartalmazza, mert ez nem különböző korok jogászainak a kézírataiból került kimásolásra.

A következő szöveg olvasható Gaiustól (3,206):

„nam ut illi mercedem capiendi custodiam praestat, ita hic quoque utendi commodum percipiendo similiter necesse habet custodiam praestare”

A kiragadott szövegünk az előző rész folytatása ahol a ruhatisztító felelősségét vizsgálja lopás esetén Gaius, majd hozzáteszi, amit a tisztítóról mondtunk ugyanaz vonatkozik a haszonkölcsönbe vevőre, mert az előző a tisztítás díját, az utóbbi a használat előnyét élvezzi, ezért köteles custodiáért felelni.

Az előző textusban azt mondja Gaius, hogy a ruhatisztítótól ellopott ruha esetén a tisztító jogosult a tolvaj ellen perelni, mert a tulajdonosnak ez már nem áll érdekében, mivel az a bérleti keresettel a tisztítótól megkapja az ellopott dolog értékét. Tipikusan custodia kötelezettség köre, lopás történt, amiért az őrzőknek helyt kell állni. A szövegben elő sem kerül a vétkekre hivatkozás.

Ezzel szemben Iustinianus *Institutio*jának 3,14,2 – 3,14,4 – 3,24,5 textusaiban a haszonkölcsönbe vevő, a záloghitelező, a bérlő, mint érdekelt őrzőadósok *exactam diligentiam custodiendae rei praestare iubetur* – a legnagyobb gondossággal kötelesek helytállni, ha nem ezt teszik felelősek. Tiszta vétkes felelősség. Majd teljesen érthetetlenül hozzáteszik a compilerok *sed propter maiorem vim non tenetur*, azaz vis maiorért nem felelnek. Ha tehát a custodia kötelezettek nem úgy járnak el, ahogy a leggondosabb családapától elvárható, akkor felelősséggel tartoznak, ez esetben nincs szükség a vis maiorért való felelősség kizárására, az a klasszikus kori szövegekhez illett a casus minorért való felelősség miatt. Ebben a rendszerben már nem felelnek a casus minorért, így a vis maior nem jöhet számításba. Hacsak a diligentissimus pater familias felelősségét nem úgy fogják fel, hogy egy társadalomban alig fordul elő ilyen különösen gondos ember, ezért a hétköznapi ember ilyen gondosságot nem képes kifejtetni, így az elvárt különlegesen magas körültekintés hiányában a gazdasági élet résztvevői erre nem képesek, akkor ez számukra objektív felelősség, ami egyenlő a klasszikus kori casus minorral, amely esetben csak a vis maior¹¹ mentesít, így a szöveg érthetővé válik.

Ezen a ponton találkozunk Marton professzor ama gondolatával, hogy a compilerok sem vezették be a vétkes felelősséget a volt custodia kötelezettek esetében¹².

¹⁰ Alapvetően ezzel kapcsolatban lásd DIÓSDI GY.: *Gaius, der Rechtsgelehrte*, (ANRW II Prinzipat 15) című munkájának 611–616 lapjait, ahol világosan kimutatja, hogy Gaius munkája az egész birodalomban elterjedt volt és a klasszikus kor III. századában másolták az eredetiről. Lásd továbbá még H. J. WOLFF: *Zur Geschichte des Gaiustextes*. Studi Arancio-Ruiz IV, Napoli, 1953, 171 és a köv. l.; A. M. HONORÉ: *Gaius*. A Biography, Oxford 1962. 69 és köv. l.

¹¹ MARTON: *A klasszikus római felelősségi*. 344., Marton a diligentissimus pater familiast objektív típusalaknak tartja. V.ö. ezzel kapcsolatban L. ROTA: *Contrasti dottrinari e ipotesi di studio in tema di responsabilità del creditore pignoratitio*. St. Biscardi V. Milano 1984. 330 és köv. l.

¹² MARTON: *A klasszikus római felelősségi*. 344.

C) A büntetőjogi felelősség problémamentesebbnek tűnik, azt kevésbé érintette az interpoláció szele. Sokkal rendezettebb, áttekinthetőbb. Egyetlen vitatható kérdés bizonyos terminológiai pontatlanság miatt a szándékon túli cselekmények megítélése. Korábban az irodalomban alig vitatott tételként szerepelt, hogy a bűncselekményeket csak szándékosan lehet elkövetni, kivéve a *lex Aquilia* által szabályozott dologrongálást, ahol a *culposus* magatartást is büntetni rendelte már a preklasszikus jog *Alfenus Varus* (konzul volt Kr. e. 39-ben) jogesetei szerint, aki több *casus*-ban élesen elhatárolja a gondatlanságot a véletlentől¹³. *Gaius* mondja (*Inst.* 3,210), hogy azt a személyt tekintjük jogellenes károkozónak, aki szándékosan vagy gondatlanul követi el a cselekményt. *Marcianus* (*D.* 48,19,11,2) szerint viszont a bűncselekményeket (*crimeneket*) szándékosan vagy *casus* (véletlenül) lehet elkövetni. Szándékosságnak két formáját ismerteti: az előre megfontolt szándékot, illetve az erős felindulásban elkövetett cselekményt (kocsmai verekedés stb.)¹⁴. A véletlenhez olyan esetet sorol, amikor vadászat közben a vadra dobott fegyver embert talál el. Kétségtelen, hogy az elkövető szándéka nem irányult az emberölésre, az eredmény véletlenül következett be, de emellett megállapítható az eljáró személynél gondatlanság, figyelmetlenség és hozzá nem értés is. Vagyis a véletlen kategóriánál jelentkezik valamilyen gondatlan (körültekintés hiánya) magatartás¹⁵ is. A *crimeneknél* számos ilyen esettel találkozunk, ahol a véletlennel jelölt magatartás büntetés alá esik, de minden esetben megtalálható mellette az eljáró személy gondatlansága is.

A rómaiak ezt *casus*-sal jelölték, de végül is egy a szándékon kívüli gondatlan magatartásról volt szó. A kazuisztikából kimutathatóan következő ilyen eseteket pónalizálta a jogalkotás:

ca) Emberölésnél büntetés alá esik a gondatlan elkövetés, de nem azzal a büntetési tétellel, mint a szándékos. Ilyen esetek:

- A favágó, ha nem kiált, hogy dől a fa és az arra járó a leeső ág agyonüti, bányamunkára ítélik, annak ellenére, hogy cselekménye nem esik a *lex Cornelia* alá¹⁶.
- Fiatalok olyan goromba játékot űztek, aminek a következménye egyikük halála lett (zabolátlanság, tobzódás, tréfa) *lasciviának* minősítették¹⁷.

¹³ MOLNÁR I.: *A római magánjog felelősségi rendje*. Szeged, 1993. 80 és köv. l.

¹⁴ *D.* 48,19,11,2 *Marcian.* 2 de publ. iudic. delinquitur autem aut proposito aut impetu aut casu. proposito delinquitur latrones, qui factionem habent: impetu autem, cum per ebrietatem ad manus aut ad ferrum venitur: casu vero, cum in venando telum in feram missum hominem interfecit.

¹⁵ Az irodalom különböző módon jelöli a *casus-culpa* kört. Így pl. E. HÖBENREICH *unbeabsichtige Tötung*-nak nevezi (*Überlegungen zum Verfolgung unbeabsichtigten Tötungen von Sulla bis Hadrian.* SZ 1990. 248–314), azaz nem szándékos ölésnek. Vele szemben A. WACKE gondatlan magatartásnak minősíti az előforduló eseteket (*Fahrlässige Vergehen im römischen Strafrecht.* RIDA 26. 1979. 505–566.) Mindkét szerző bemutatja a témával kapcsolatos teljes irodalmat, felhívta a figyelmet azok ellentmondásaira is.

¹⁶ *Paulus* *Sentenciában* a következő szöveg található: *Si putator ex arbore cum ramum deiceret non proclamavit ut vitaretur, atque ita praeteriens eiusdem ictu perierit, etsi in legem non incurrit, in metallum datur.*

A favágó, mint alacsonyabb néposztályhoz tartozóval szemben a szándékos emberölés esetében a poszt-klasszikus joggyakorlat szerint halálbüntetést kellett volna kiszabni a *lex Cornelia* alapján. Az eset, mivel nem szándékosan követte el, nem esik a *lex Cornelia* alá, ennek ellenére igen súlyos büntetési tételt alkalmaznak. Ugyanis a bányamunkára ítélt életfogytiglanra szolt, és a halálbüntetéshez a legközelebb álló büntetés volt *...proxima mortis poena metalli coercitio...* (*D.* 48,19,28,pr. *Callist.*)

¹⁷ A jogeset teljes leírása szerepel a *Collatio* (1,11) szövegében. Az eset sok vitára adott okot az irodalomban. *Baetica* tartomány kormányzója annak ellenére, hogy az esetre nem volt jogszabályi rendelkezés a hanyagul (vad játékkal) eljárót 5 évi száműzetéssel sújtotta, és jóváhagyásra felküldte *Hadrianus* császárhoz,

- Több jogeset található a rossz gyógyszer beadásából bekövetkezett halálesetre (gondatlanság, illetve hozzá nem értés), a hozzá nem értést a római jog culpának minősítette a magánjogban, amit a büntetőjog is átvett¹⁸.
- Kocsmai verekedés közbeni haláleset (gondolni kellett volna arra, hogy amivel üt az halált is okozhat)¹⁹.

cb) A gondatlan tüzvészokozást is pönalizálták, ha olyan gondatlanság merül fel ami közel áll a dolushoz. Ezeket az eseteket véletlennek minősítik, de a tényállásban hivatkoznak mindig a gondatlanságra is²⁰. Önmagában a casus (véletlen) soha sem teremt büntetési alapot. A casus alatt a szándékon kívüli cselekményeket értették, amelyek csak akkor estek büntetés alá, ha a cselekményben a gondatlanság is kimutatható volt.

cc) Két forráshely foglalkozik a foglyok szökésével (D48,3,12-14) itt az örök büntetőjogi felelősségét csak abban az esetben állapítják meg, ha nem véletlenül történt a szökés, hanem az ör súlyos gondatlansága folytán. A culpa a casussal szemben jelenik meg, mint büntetendő magatartás (*utrum nimia neglegentia militum evaserit an casu*).

Az elmondottakból megállapítható, hogy dogmatikailag nem mindig vált el élesen a casus illetve culpa fogalom, ami ugyancsak Marton professzort igazolja, aki a magánjog területén a klasszikus jogban lát hasonló tendenciát²¹. Mindenesetre elmondhatjuk, hogy a magánjogi felelősséghez hasonlóan a büntetőjogban is kialakult egy rendszer – a bizonytalan terminológia ellenére, aminek a lényege: a bűncselekmények általában szándékosan követhetők el, e mellett a törvényalkotás egyes cselekményeknél büntetni rendel a gondatlan változatot is (mint manapság nálunk). Ezt a tételt erősíti meg Paulus amikor azt mondja, hogy az emberölésnél a culpa latat nem tekinthetjük a dolussal azo-

aki rescriptumában egyetértett a döntéssel. A könnyelműségből eredő culpát (*cupiditatis culpam*) meg kell büntetni.

Az irodalom kifogásolja, hogy a döntés sérti a nullum crimen sine lege elvet. Ez csak látszólag van így, mert a császárhoz való felterjesztésre érkező rescriptum már jogszabályi jelleget ölt, olyannyira, hogy az eset a Digestába is bekerült (D.48,8,4,1 és 48,19,5,2). Ha a császári leírat nem erősíti meg, az ítéletet érvénytelenítették volna. Igaz az eljárási forma az lett volna, hogy a helytartó előbb kéri ki a császár döntését és utóbb hoz ítéletet, de az eredmény ugyanaz.

A kérdés részletes elemzését lásd WACKE i.m. 525 és köv. l.

¹⁸ A vonatkozó forráshelyek a következők: Marc. D.48,8,3,2; Paulus Sent. 5,23,17 és 5,23,19. Az orvosságot beadó hozzá nem értésére, járatlanságára helyeződik a felelősség. Lásd Wacke im. 525 és köv. l. valamint Höbenreich i.m. 285 és köv. l.

¹⁹ Marcianustól származó (D.48,8,1,3) forrás olyan esetet mutat be amikor valaki veszekedés közben edénnyel üti meg a másikat, aki ebbe belehal. Mivel a szándéka nem irányult emberölésre, a magatartását a véletlen-gondatlan körbe sorolják, ami enyhébb büntetés alá esik (*qui in rixa casu magis quam voluntate homicidium admisit*).

V.ö. Wacke im. 542 és köv. l. Höbenreich szerint (i.m. 305 és köv.) Hadrianus császár rendelkezése a gondatlanságból elkövetett emberölések szintetizáló összefoglalásának tűnik.

²⁰ A tüzvész-okozással kapcsolatos forráshelyek D. 47,9,9 (Gaius) Coll. 12,5,2 (Ulp.) D. 47,9,11 (Marcianus) büntetéssel fenyegetik a nem szándékos elkövetést is, ha nagyfokú a gondatlanság (*nisi tam culpa lata fuit*) vagy tobzódás, őrzőngés, féltelenség következtében keletkezett a tüzvész, amely szinte már közel áll a szándékossághoz (*ut luxuria aut dolo sit proxima; in lata et incauta neglegentia vel lescivia fuit*). Olyan nagy fokú a gondatlanság, aminek nem lehet más a következménye, mint a büntetendő esemény bekövetkezése. Ezt a mai jog tudatos gondatlanságnak nevezi, pl. ha valaki szándékosan tobzódik, őrzőng, s így követ el bűncselekményt.

Vö. WACKE im. 553 és köv.

²¹ MARTON: *A klasszikus római felelősségi. 344.* Nem minden tekintetben lehet osztani Wackénak (im. 562 és köv. l.) az álláspontját a büntetőjog rendszerét illetően a szándékosan illetve gondatlanul elkövetett cselekmények vonatkozásában.

nosnak, mint a magánjogban, ezért nem lehet a szándékos elkövetés esetére kiszabandó büntetést alkalmazni, ebből következik, hogy más esetben a súlyosan gondatlan elkövetőt is büntetni kell, ha a törvény úgy rendeli, mert Paulus csak a szándékos elkövetésre vonatkozó büntetési tételt zárja ki.

IMRE MOLNÁR

PRIVAT- UND STRAFRECHTLICHE VERANTWORTUNG IN
ANTIKER ROM
NACH DER LEHRE VON GÉZA MARTON

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz untersucht – übereinstimmend mit dem Standpunkt von Géza Marton – die inhaltlichen Elemente der *custodia*-Verantwortung, berührend auch die abweichenden Konzeptionen. Das durch Quellen überzeugend unterstützte Erachten von Géza Marton über die *custodia*-Verantwortung in den klassischen Zeiten ist herauszuheben. Dieser Standpunkt wird auch vom Verfasser dieses Aufsatzes geteilt, und sogar durch weiteren Quellen gestärkt.

Der Autor bezieht sich – anstatt den unsicheren Digesten-Texten – auf die Quelle des Buches *Institutio* von Gaius und der justinianischen *Institutio*. Einstimmig mit dem Standpunkt von Géza Marton wird festgestellt, dass der Verantwortungsmaßstab *diligentissimus pater familias* in der Wirklichkeit des Lebens galt fast wie eine objektive Verantwortung, weil ein alltäglicher Mensch konnte eine so hohe Sorgfalt kaum leisten.

Was die Frage der Schuld, bzw. der strafrechtlichen Zurechenbarkeit anbelangt, die Juristen sind der Meinung, dass die Verbrechen grundsätzlich vorsätzlich begangen werden können, aber der Gesetzgeber ausnahmsweise auch das fahrlässige Verhalten pönalisiert hatte (wie im heutigen gültigen Recht), so in einigen Fällen der Tötung (im Falle der *luxuria, lascivia*), der Brandstiftung, der Haftung der Gefangenen, der Eingabe von falschem Medikament (kraft *imperitia*), sowie der Vermögensbeschädigung (*lex Aquilia*).

Die Forscher wurden davon getäuscht, dass neben dem Ausdruck *dolus* auch der *casus* (Zufall) bei den einzelnen Verbrechen zu lesen ist. Es ist aber in den Quellentexten in jedem Fall auch die Fahrlässigkeit festzustellen, wodurch die Bestrafung auch die fahrlässige Handlung konkreter Fälle nach dem Willen des Gesetzgebers unmissverständlich ist. Die Fahrlässigkeit lässt sich in anderen Fällen nicht bestrafen.

FERENC NAGY

Über die Entwicklung und den Hintergrund der Gefangenenraten in Ungarn von den 1980er Jahren bis in die heutigen Tage

1. Entwicklung der Gefangenenrate in Ungarn seit 1980¹

Mit dem Begriff „Gefangene“ werden folgend sowohl Personen erfasst, die rechtskräftig zu einer Freiheitsstrafe oder freiheitsentziehenden Maßregel verurteilt wurden (Strafgefangene), als auch Untersuchungshäftlinge sowie Personen, die aufgrund nicht gezahlter Geldbußen, die ihnen wegen einer Ordnungswidrigkeit auferlegt wurden, eine Ersatzfreiheitsstrafe verbüßen.

Charakteristisch für die Gefangenenraten sind Schwankungen in den vergangenen 25 Jahren (s. *Tab. 1*). In der ersten Hälfte der 1980er Jahre erfolgte ein unerwarteter, enormer Anstieg. Erst Modifikation des ungarischen Strafprozessrechts führten zu einer mäßigen Verringerung, vor allem im Bereich der Untersuchungshaft. Zu einer wesentlichen Abnahme kam es schließlich durch Amnestiegesetze und Strafrechtsmodifikationen während der politischen Wende (1989–1991).

¹ Dieser Beitrag wurde ursprünglich als ungarischer Landesbericht für das Mare Balticum Projekt (Greifswald, 2004) geschrieben. LÖRINCZ, JÓZSEF/NAGY, FERENC: *Börtönügy Magyarországon* (Gefängniswesen in Ungarn) 1997. p. 71–75.

Tabelle 1.

Straf- und Untersuchungsgefangene in Ungarn (Stichtag 31. Dezember)

Jahr	U-Gefangene	%	Verurteilte	%	Zwangsbehandelte	%	Zur Einschließung Eingewiesene	%	Gesamt
1983	3.611	17,1	14.534	68,8	249	1,2	1.426	6,7	19.820
1984	3.690	16,9	15.060	68,8	227	1,0	1.633	7,5	20.610
1985	3.958	17,2	15.481	67,3	250	1,1	1.902	8,2	21.546
1986	3.834	15,5	17.194	69,3	231	0,9	1.709	6,8	22.968
1987	3.131	13,9	15.950	70,7	225	1,0	1.646	7,3	20.952
1988	2.829	13,5	15.178	72,5	223	1,1	1.236	5,9	19.466
1989	2.402	15,1	12.632	79,3	199	1,2	1.55	1,0	15.388
1990	3.246	26,3	8.897	72,2	146	1,2	30	0,2	12.319
1991	4.264	28,8	10.326	69,7	152	1,0	68	0,5	14.810
1992	4.272	26,8	11.424	71,8	143	0,9	74	0,5	15.913
1993	3.557	26,9	9.390	71,2	130	1,0	119	0,9	13.196
1994	3.433	26,1	9.390	71,4	121	0,9	196	1,5	13.143
1995	3.183	25,6	8.928	71,7	128	1,0	215	1,7	12.455
1996	3.455	27,2	8.986	70,4	147	1,1	174	1,3	12.763
1997	3.660	27,3	9.408	70,2	165	1,2	172	1,3	13.405
1998	3.909	27,2	10.171	70,8	173	1,2	113	0,8	14.366
1999	4.114	27,2	10.800	71,5	181	1,2	15	0,1	15.110
2000	4.105	26,4	11.201	72,1	173	1,1	60	0,4	15.539
2001	4.263	24,7	12.755	73,8	194	1,1	63	0,4	17.275
2002	4.239	24,3	13.260	74,3	192	1,1	40	0,2	17.838
2003	3.776	22,9	12.464	75,5	184	1,1	83	0,5	16.507
2004	4.101	24,8	12.180	73,6	192	1,2	70	0,4	16.543
2005	3.981	25,3	11.469	73,0	198	1,3	72	0,5	15.720
2006	3.786	25,6	10.782	72,7	186	1,3	67	0,5	14.821
2007	3.822	26,7	10.259	71,6	177	1,2	73	0,5	14.331

Quelle: *Lőrincz, József/Nagy, Ferenc: Börtönügy Magyarországon (Gefängniswesen in Ungarn) 1997, 71–75 (Stichtag 31.12.); Angaben der Statistischen Jahrbücher (KSH).*

Vor den 1990er Jahren lag die Gesamtzahl der Gefangenen stets über 20.000, 1986 wurde der Höhepunkt von 22.968 Gefangenen erreicht. Erst ab 1990 kam es wieder zu Schwankungen. Der Anstieg in den Jahren 1991 und 1992 kann durch die wachsende Kriminalität und eine höhere Aufklärungsrate durch die Strafverfolgungsorgane erklärt werden. 1993 erfolgte eine Abnahme der Gefangenenrate um 13%, 1994 um 5%, bis

1995 der niedrigste Stand zu verzeichnen war (12.455 Gefangene). In den folgenden Jahren ist bis zum heutigen Zeitpunkt wiederum ein stetes Ansteigen festzustellen. 2002 wurden 17.838 Gefangene registriert, was einen Anstieg um 43% seit 1995 bedeutete. Ein leichter Rückgang (um 7,5%) war erst im Jahre 2003 zu beobachten, und seitdem senkt die Gefangenzahl kontinuierlich (2007: 14.331 Gefangene).

Der Anteil der zu Freiheitsstrafe verurteilten Gefangenen scheint dabei in den letzten Jahren konstant zu sein (um 70–74%). Unmittelbar vor der Wende 1989 lag dieser Anteil bei 79,3%.

Der Anteil der Untersuchungshaftgefangenen lag seit 1983 bis zur Wendezeit konstant unter 18%. Auch hier ist ab 1990 ein Anstieg zu erkennen. 1988 betrug dieser Anteil 13,5% und verdoppelte sich bis 1996 (27,2%). In den Folgejahren lag er zwischen 23–25%.

Nur gering und für die Untersuchung nicht ausschlaggebend ist der Anteil der Gefangenen, die weder zu einer Freiheitsstrafe verurteilt wurden, noch sich in Untersuchungshaft befinden.

Bei der Prüfung der Dauer der unbedingten Freiheitsstrafen ist festzustellen, dass der Anteil der kurzen Freiheitsstrafen gesunken ist (1983: 24,7%; 1996:15,7%), während der Anteil längerer Freiheitsstrafen wesentlich zugenommen hat, insbesondere bei Freiheitsstrafen über 5 bzw. 10 Jahre (Freiheitsstrafen über 5 Jahren – 1983: 13,8%; 1996: 24,6%; Freiheitsstrafe über 10 Jahren – 1983: 3,9%; 1996: 8,2%) (siehe *Tab. 2*). Bis heute kam es wieder zu einer mildernden Senkung (Freiheitsstrafen über 5 Jahren – 2007:19,7%; Freiheitsstrafen über 10 Jahren – 2007: 7%).

Die Anzahl der von Gefangenen begangenen Selbstmorde ist gering, aber schwankend (2000:8; 2001:11; 2002:1; 2003:9; 2005:4; 2006:5; 2007:5).

Der Anteil Gefangener fremder Staatsbürgerschaft ist dabei relativ gering (1999: 4,8%; 2003: 4,5%; 2005 und 2007: 3,77%).

Verteilung der erwachsenen Strafgefangenen nach Dauer der Strafe

Jahre	Bis 6 Monate		6 Monate bis 1 Jahr		1-2 Jahre		2-3 Jahre		3-5 Jahre		5-10 Jahre		10 Jahre und mehr		Lebenslang		Gesamt
	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	
1983	789	5,8	2.553	18,9	3.038	22,8	2.357	17,4	2.259	16,7	1.863	13,8	531	3,9	112	0,8	13.547
1984	742	8,3	2.399	17,1	3.308	23,6	2.350	16,8	2.557	18,3	1.997	14,3	530	3,8	111	0,8	13.933
1985	713	4,9	2.545	17,6	3.029	21	2.318	16,1	2.352	16,3	2.762	19,1	601	4,2	123	0,9	14.443
1986	678	4,2	2.692	16,6	3.325	20,5	2.810	17,4	3.047	19	2.777	17,2	699	4,3	142	0,9	16.197
1987	461	3,1	2.020	13,4	3.210	21,3	2.744	18,2	2.829	18,8	2.830	18,8	814	5,4	156	1	13.064
1988	501	3,5	1.778	12,4	3.179	22,1	2.681	18,7	2.672	18,6	2.548	17,7	839	5,8	163	1,1	14.361
1989	485	4,0	1.464	12,1	2.649	21,9	2.032	16,8	2.184	18,1	2.260	18,7	832	6,9	170	1,4	12.076
1990	410	4,9	1.124	13,4	1.640	19,6	1.448	17,3	1.552	18,5	1.573	18,7	462	5,5	171	2,0	8.380
1991	387	3,98	1.202	12,4	2.207	22,7	2.009	20,7	1.943	20	1.345	13,82	471	4,8	166	1,7	9.730
1992	398	3,6	1.156	10,6	2.146	19,7	2.354	21,6	2.525	23,1	1.651	15,1	528	4,8	165	1,5	10.923
1993	342	6,8	766	8,6	1.615	18	1.637	18,9	2.108	23,5	1.745	19,5	594	6,6	155	1,7	9.862
1994	543	6,4	825	9,7	1.387	16,2	1.346	15,7	1.902	22,3	1.835	21,3	551	6,5	160	1,9	8.549
1995	590	6,9	724	8,4	1.453	16,9	1.441	16,8	1.700	19,8	1.876	21,8	651	7,6	161	1,9	8.596
1996	592	6,7	792	9,1	1.462	16,8	1.223	14	1.606	18,4	2.145	24,6	712	8,2	179	2	8.711
1999	881	8,1	1.341	12,4	1.860	17,2	1.603	14,8	1.885	17,5	2.187	20,2	843	7,8	200	1,9	10.800
2000	838	7,5	1.729	15,4	2.105	18,8	1.464	13,1	1.891	16,9	2.161	19,3	816	7,3	197	1,7	11.201
2001	879	6,9	1.953	15,3	2.731	21,4	1.830	14,3	2.058	16,1	2.323	18,2	783	6,2	198	1,6	12.755
2002	830	6,6	2.022	15	2.767	21	2.027	15	2.291	17	2.378	18	750	6	195	1,4	13.260
2003	725	6,1	1.853	15	2.396	19	1.851	15	2.266	18	2.428	19	730	6	215	1,9	12.464
2004	715	5,9	1.821	15	2.326	19,1	1.743	14,3	2.191	18	2.417	19,8	746	6,1	221	1,8	12.180
2005	700	6,1	1.706	14,9	2.167	18,9	1.599	13,9	2.077	18,1	2.301	20	718	6,2	221	1,9	11.469
2006	571	5,3	1.612	13	2.093	19,4	1.505	14	1.942	18	2.110	19,6	717	6,6	232	2,1	10.782
2007	581	5,7	1.549	15,1	1.958	19,1	1.452	14,1	1.788	17,4	1.984	19,3	715	7	232	2,3	10.259

Quelle: Angaben der Statistischen Jahrbücher (KSH), des Justizministeriums und des Jahrbuches des Strafvollzugs.

2. Hintergründe und Erklärungsmuster im Überblick

2.1. Kriminalitätsentwicklung²

Seit den 1980er Jahren ist ein ständiger, ab den 1990er Jahren sogar ein dynamischer Anstieg der Kriminalität in Ungarn zu erkennen (s. Tab. 3). Die Zahl der bekannt gewordenen Straftaten stieg von 185.000 im Jahre 1988 bis auf 500.000 im Jahre 1997. Die Gründe der Zunahme sind vielfältig: u. a. zu nennen ist die dauernde Wirtschaftszession, die politische Wende, der Nachlass an Staatsmacht, schnelle, aber oft verspätete Gesetzesänderungen und die Polarisation der Gesellschaft.

Tabelle 3.

Kriminalitätsstand

Jahr	Zahl der registrierten Straftaten	Verhältnis zum Vorjahr (%)
1980	130.470	104,15
1981	139.914	103,41
1982	139.795	103,62
1983	151.505	108,38
1984	157.036	103,65
1985	165.816	105,59
1986	182.867	110,28
1987	188.397	103,02
1988	185.344	98,38
1989	225.393	121,61
1990	341.061	151,32
1991	440.370	129,12
1992	447.215	101,55
1993	400.935	89,65
1994	389.451	97,14
1995	502.036	128,91
1996	466.050	92,83
1997	514.403	110,38
1998	597.281	116,11
1999	505.716	84,20
2000	450.673	89,12
2001	465.694	103,33
2002	420.782	90,34
2003	413.343	98,23
2004	418.883	101,34
2005	436.522	104,21
2006	425.941	97,57
2007	426.914	100,22

Quelle: Angaben der Statistischen Jahrbücher (KSH).

² KÓ, JÓZSEF: *A bűnügyi statisztika és a bűnügyi helyzet változása* (Die Änderung der Kriminalstatistik und der Kriminalitätslage). *Kriminológiai és kriminálisztikai tanulmányok*. XXXVI. 1999. p. 13–34.

Insbesondere im Jahr der politischen Wende kam es zu einem Kriminalitätsanstieg in einem noch nie dagewesenen Maße (1989 um 21,6%; 1990 um 51,3%; 1991 um 29,1%). Der Höhepunkt wurde schließlich 1998 mit 600.621 Straftaten erreicht. Seitdem ist die Tendenz rückläufig und die Gesamtzahl der Straftaten bis 2003 um fast 30% auf 413.343 gesunken. Seit 2003 ist eine Stagnation zu erfahren (2007:426.914). Bemerkenswert ist, dass sich auch die innere Struktur der Kriminalität veränderte. So ist der Anteil an Betrugsstraftaten sowohl im Hinblick auf die Gesamtkriminalität als auch hinsichtlich der Kriminalität gegen das Eigentum in erheblichem Maße gestiegen, während Diebstahlsdelikte geringer geworden sind.

2.2. Kriminalpolitik und Strafrechtsreformen³

Nach Inkrafttreten des ungStGB von 1978 wurde die Freiheitsstrafe zur am meisten verhängten Sanktion; im Zeitraum 1980–1988 wurden alternative Sanktionen durch die Gerichte nur in verschwindend geringem Maße angewendet. Der zu jener Zeit noch milde Anstieg der Kriminalität hat diese Strenge und damit die wesentliche Zunahme der Gefangenenpopulation nicht begründet. Vielmehr ist dies mit der Ungeduld der Straf Gewalt mit steigenden Krisenphänomenen des politisch-wirtschaftlichen Systems zu erklären.

Die ersten Anzeichen der Milderung stehen mit den weltpolitischen Änderungen der zweiten Hälfte der 1980er Jahre zusammen, als die Konvergenz der einander gegenüberstehenden Weltsysteme den Vergleich mit vorher verschwiegenen Angaben, wie z. B. den Gefangenenraten, ermöglichte. Um die im internationalen Vergleich sehr bedenkliche ungarische Lage zu verbessern, wurde 1986 eine kriminalpolitische Richtlinie erlassen, wodurch Gerichte motiviert wurden, bei Bagatelldelikten keine unbedingten Freiheitsstrafen zu verhängen. Seit 1988 stellt die Geldstrafe die meist verhängte Sanktion dar.

Das Hauptziel der zu Wendezeiten durchgeführten Reformen war die Milderung der Defizite an Menschenrechten im Bereich der Strafjustiz. Hier können nur die wichtigsten Beispiele der das Sanktionensystem betreffenden Modifikationen erwähnt werden, so z. B. die Abschaffung der Todesstrafe, der Sicherungsverwahrung, der verschärften Besserungs-Erziehungsarbeit und der mit Arbeitstherapie verbundenen Zwangsheilung von Alkoholikern. Die Amnestiegesetze von 1989 und 1990 sowie die liberalisierende Novelle von 1993 spielen ebenfalls eine wichtige Rolle (s. u. Kap. 5.1.).

Dieser die Menschenrechtsaspekte und die Herabsetzung der Zahl der Gefangenen in den Vordergrund rückende Modifikationsprozess traf mit der wegen der politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Umwandlung enorm angestiegenen Kriminalität zusammen. Dieses unerwünschte Phänomen führte zu einer repressiven Kriminalpolitik, die – vor allem den angelsächsischen Ländern ähnelnd – immer stärker politisch diskutiert wurde („*law and order*“, „*Null-Toleranz-Prinzip*“). Die Verschärfungsnovelle von 1998 (s. u. Kap. 5.1.) hatte den nicht verschwiegenen Zweck, die Gerichte zu einer här-

³ LÖRINCZ, JÓZSEF: *Büntetöpolitika és büntetés-végrehajtás a rendszerváltozáson innen és túl* (Kriminalpolitik und Strafvollzug vor und nach der Wende). *Börtönügyi Szemle*. 1/2003. p. 27–39.; NAGY, FERENC: *Hungary*. In: van Zyl Smit, Dirk/Dünkel, Frieder (Hrsg.): *Imprisonment today and tomorrow*, Kluwer. 2001. p. 351–372.

teren Sanktionspraxis zu motivieren. Um dies zu begründen, führte das Justizministerium folgendes aus: „Die das Strafrecht betreffenden Ansprüche beziehen sich nicht nur auf die Verantwortung des Gesetzgebers, sondern sie stellen für jeden Teilnehmer der Staatstätigkeit eine Aufgabe dar, deren Erfüllung von der öffentlichen Meinung legitimiert wird und der Gesinnung der Gesellschaft entsprechen soll.“⁴

Die harte Kriminalpolitik der konservativen Regierung im Zeitraum von 1998–2002 führte zu einem neuen Anstieg der ohnehin wachsenden Gefangenenpopulation. Nach vier Jahren einer Politik der „harten Hand“ wurde von der neuen sozial-liberalen Regierung eine Liberalisierungsnovelle verabschiedet (Gesetz Nr. II. vom 2003, s. u. Kap. 5.1.), deren Wirkungen – d. h. wenige Milderungen – bereits in der Gerichtspraxis und der Gefangenenpopulation und den damit zusammen hängenden Daten von 2003 zu verzeichnen sind. Nach 2003 wurde zahlreiche Gesetzesänderungen verabschiedet, sie haben aber keinen wesentlichen Einfluss auf das Sanktionensystem und auf die Sanktionierungspraxis ausgeübt.

3. Gesellschaftliche Strukturdaten

3.1. Basisdaten zur demografischen Entwicklung

Eines der größten Probleme Ungarns nach der Wende – wenn nicht sogar das größte – ist die Bevölkerungsabnahme, die sich als allmähliche aber feste und schwer zu beeinflussende Tendenz darstellt.

Im Jahre 1980 lebten noch 10.707.000 Menschen in Ungarn, 2004 betrug die Bevölkerungszahl nur noch 10.099.000, im Jahre 2008 noch weniger, 10.045.000. Dieser negative Prozess zieht ein weiteres negatives Phänomen mit sich, die *Alterung der Gesellschaft*. Derzeit ist die Lage bezüglich des Verhältnisses verschiedener Altersgruppen noch nicht bedenklich, trotzdem werden Warnzeichen einer Umstrukturierung der Alterszusammensetzung der Bevölkerung deutlich, die eine negative Entwicklung für die Zukunft prophezeien. Die größten Veränderungen ergeben sich bei den unter 15-Jährigen, d. h. eine Senkung um 3% binnen eines Jahrzehnts (1990–1999). In anderen Altersgruppen kann lediglich eine geringere Veränderung festgestellt werden. Allerdings werden noch ein paar Jahrzehnte vergehen müssen, bis die Verringerung der Geburtenzahl sich deutlich auf die Altersstruktur der Gesellschaft auswirkt.

Die *Einwanderung* hat keine bedeutungsvollen Folgen auf die Zahl und die Zusammensetzung der Bevölkerung. Unter den Einwanderern erwerben immer mehr Leute die ungarische Staatsbürgerschaft (2007: 37%). Die Rate der *Auswanderung* ist sogar die geringste in Europa (1996/97: 0,2%).

3.2 Arbeitsmarkt und Beschäftigung

Anfang der 1990er Jahre wurden in Folge der Hinwendung zur Marktwirtschaft und unkontrollierte Privatisierungen zahlreiche Arbeitsstellen abgebaut. In diesen Jahren lag die Arbeitslosenrate bei 12%. Nach der Jahrtausendwende ist sie wesentlich gesunken

⁴ KERTÉSZ IMRE: *A büntetés hozama és ára* (Der Ertrag und der Preis der Strafe). Belügyi Szemle. 1/2003. p. 112.

und lag unter dem Durchschnitt der EU-Staaten (2004: 6,3%). Heute ist sie aber wieder, wegen der Weltwirtschaftskrise, hochgestiegen, Anfang 2009 lag sie schon bei fast 10%. Es bleibt allerdings zu vermuten, dass offizielle Zahlen nicht die tatsächliche Lage wiedergeben, denn nicht alle Arbeitslosen lassen sich registrieren. Tendenziell scheint der Anteil derjenigen, die seit über einem Jahr einen Arbeitsplatz suchen, abzunehmen (1996: 54,4%; 2004: 45,8%). Die durchschnittliche Dauer der Arbeitslosigkeit lag 2004 bei 16,5 Monaten.

Hinsichtlich der Beschäftigungsrate ist festzustellen, dass diese weiterhin 5% unter dem EU-Durchschnitt liegt. In den vergangenen 12 Jahren ist der Anteil der Beschäftigten sogar gesunken (1992: 58,6%; 2004: 57%, 2008: 54,1%). Bedenklich ist auch, dass die Anstellungschancen für Berufsanfänger (15–24-Jährige) sich verschlechtern. Die Arbeitslosenrate dieser Altersgruppe ist relativ hoch und liegt bereits im EU-Durchschnitt (2004: 17,4%), ist aber innerhalb eines Jahres um 4,3% gestiegen.

3.3. Daten zur Familienstruktur

Auch hier sind bedeutungsvolle Änderungen zu verzeichnen, vor allem im Bereich der Eheschließungen, welche in den letzten 25 Jahren um 44% gesunken sind (1980: 80.331; 2003:45.398). Die Rolle der eheähnlichen Lebensgemeinschaften nimmt immer mehr zu. Dies hat den Zerfall des auf der Ehe beruhenden traditionellen Familienmodells zur Folge. Fast ein Drittel der Kinder werden in eheähnlichen Lebensgemeinschaften geboren. 1980 betrug dieser Anteil lediglich 10%.

Ein ähnlicher Zuwachs ist beim Anteil der Einpersonenhaushalte festzustellen. 1996 lebte in einem Viertel aller Haushalte nur eine Person.

3.4. Bildungsindikatoren

Auch in Ungarn werden Jahr für Jahr PISA-Erhebungen durchgeführt, deren Ergebnisse deprimierend und heftig umstritten sind. Die mathematischen Fähigkeiten und Lesefähigkeiten der Schüler verschlechtern sich stetig. Infolgedessen befindet sich Ungarn im unteren Viertel der europäischen Skala. Die schlechtesten „Noten“ bekommen ungarische Schüler nach PISA im Leseverständnis. Die bedenklichste Feststellung der PISA-Prüfung 2004 ist jedoch, dass das ungarische Bildungssystem in Europa zu jenen gehört, welche gesellschaftliche Unterschiede zwischen Schülern aufrechterhalten und sogar verstärken.

3.5. Sicherheitsempfinden, Stress und Angst hinsichtlich verschiedener Lebensbereiche

Es ist festzustellen, dass in der ungarischen Bevölkerung vor allem die Angst vor Armut, Wirtschaftsproblemen, Geldmangel und Arbeitslosigkeit besteht (vgl. *Tab. 4*). Dies deutet daraufhin hin, dass die Wirtschafts- und Sozialsicherheit noch viel Stärkung erfordert.

Eine sehr bedeutungsvolle Erfahrung ist, dass auf die Frage „*Was halten sie für das größte Problem des Landes?*“ nur 4,8% der Befragten mit „*Kriminalität*“ antworteten. So kann geschlussfolgert werden, dass die wachsende Kriminalität und Kriminalitäts-

furcht noch nicht die Gedanken der Bevölkerung beherrschen. Für die Mehrheit der Menschen scheint die Kriminalität derzeit kein Alltagsproblem zu sein.

Tabelle 4.

Befragung: „Was halten Sie für das größte gegenwärtige Problem des Landes?“

Problemtyp	Personen	%
Weiß nicht	139	15,8
Regierung	51	5,8
Armut	207	23,4
Wirtschaftsprobleme	163	18,4
Geldmangel	152	17,2
Arbeitslosigkeit	128	14,5
Kriminalität	43	4,8
Sonstiges	88	10,0
Insgesamt	971	100,0

Quelle: *Kó, József, Vélemények a bűnözésről (Egy közvélemény-kutatás tanulságai) Meinungen über Kriminalität (Lehren einer Meinungsforschung) in: Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok, XXXV. Budapest, 1998, S. 36.*

4. Aktuelle strafrechtliche Rahmenbedingungen

4.1. Strafrahmen allgemein und für ausgewählte Delikte

Zunächst soll ein allgemeiner Überblick zum geltenden ungarischen Sanktionensystem gegeben werden. Sodann wird ausführlicher auf die gesetzliche Regelung der Freiheitsstrafe als – auf Gesetzesebene – dominante Sanktion einzugehen sein. Anschließend werden mögliche Strafsätze des ungStGB mit Beispieldelikten zusammengefasst. Außerdem werden für ausgewählte Delikte vorgesehene Strafrahmen behandelt. Zur Darstellung der aktuellen Strafrahmen ist es unerlässlich, auf die wichtigsten Strafzumessungsvorschriften einzugehen, insbesondere auf diejenigen, die eine Strafmilderung oder Strafschärfung ermöglichen. Die Rahmenbedingungen der alternativen Sanktionen werden unter *Kap. 5.4.* behandelt.

4.1.1. Zweispurigkeit des Strafrechts

Auch in Ungarn gilt das Prinzip der Zweispurigkeit des Strafrechts. Das Sanktionensystem setzt sich aus Strafen und Maßregeln zusammen. Strafen sind die primären, dominanten Rechtsfolgen. Bei den Strafen unterscheidet man grundsätzlich zwischen Haupt- und Nebenstrafen. Hauptstrafen sind solche, auf die allein erkannt werden kann. Hierzu zählen Freiheitsstrafe, gemeinnützige Arbeit und Geldstrafe. Nebenstrafen sind solche, die zusammen mit einer Hauptstrafe, aber unter den im Strafgesetz bestimmten Voraussetzungen auch selbständig verhängt werden können. Hierzu gehören Berufs-

Fahr- und Aufenthaltsverbote, Landesausweisung. Zwei Nebenstrafen können nur neben Freiheitsstrafe verhängt werden: Verbot der Beteiligung an öffentlichen Angelegenheiten und Geldnebenstrafe. Daneben enthält das ungStGB Maßregeln, die für die Sicherung der Allgemeinheit und für die Spezialprävention des Täters unbedingt erforderlich sind. Zu den freiheitsentziehenden Maßregeln gehören die Zwangsheilung und zwangsweise Entziehungskuren für Alkoholiker. Maßregeln ohne freiheitsentziehenden Charakter sind Verwarnung, Freistellung auf Probe, Einziehung, Vermögenseinziehung und die Aufsicht durch Bewährungshelfer. Zudem sind durch das Nebengesetz Nr. CIV aus dem Jahr 2001 auch Maßregeln gegen juristische Personen möglich.

4.1.2. Die Freiheitsstrafe

Die Freiheitsstrafe ist im geltenden – und voraussichtlich auch im zukünftigen – ungarischen Strafrecht die grundsätzliche Sanktion. Die meisten Sanktionsandrohungen enthalten ausschließlich die Freiheitsstrafe, aber sie ist auch als alternative Sanktion vorgesehen. Die Regelung des geltenden Strafrechts beginnt – wie in den meisten europäischen Ländern – mit der Bestimmung der Dauer. Sie kann als lebenslange oder zeitige Freiheitsstrafe verhängt werden.

Nach geltendem Recht ist die lebenslange Freiheitsstrafe als Alternative zu einer Freiheitsstrafe von 10 bis 15 Jahren bzw. von 5 bis 10 Jahren vorgesehen. Obwohl es im Strafgesetzbuch nicht ausgesprochen ist, bildet die lebenslange Freiheitsstrafe – wegen ihrer alternativen Natur – die Ausnahme in der Sanktionsverhängung. Sie wird in 30 gesetzlichen Tatbeständen (Straftaten gegen den Staat: 4, Straftaten gegen den Frieden und Kriegsstraftaten: 7, gemeingefährliche Straftaten: 9, Militärstraftaten: 10) angedroht. In der Gerichtspraxis beschränkt sich die Verurteilung zu lebenslanger Freiheitsstrafe auf die qualifizierten Fälle vorsätzlicher Tötung (Mord).

Eine lebenslange Freiheitsstrafe kann nur gegen Personen verhängt werden, die bei Begehung der Tat das 20. Lebensjahr vollendet haben. Die Strafe ist in der strengsten Vollzugsstufe, dem sog. Zuchthaus, zu vollstrecken (§ 40 Abs. 3; § 42 Abs. 1 ungStGB).

Die Vorschriften zur bedingten Entlassung aus dem Vollzug der lebenslangen Freiheitsstrafe wurden durch das Gesetz LXXXVII/1998 neu geregelt (§ 47/A ungStGB). Danach kann das Gericht im Urteil die Möglichkeit der bedingten Entlassung vorbehalten oder von vornherein ausschließen. Beim Ausschluss der bedingten Entlassung grenzt das Gesetz das richterliche Ermessen nicht ein. Bis zum jetzigen Zeitpunkt wurden insgesamt neun Straftäter (davon acht rechtskräftig) zu tatsächlich lebenslanger Freiheitsstrafe verurteilt. Ihre Strafe wird im Zuchthaus in *Szeged* vollzogen. Jeder von ihnen hat eine mehrfach qualifizierte Tötung (Mord) begangen.

Wird aber die Möglichkeit der bedingten Entlassung eingeräumt, so werden zwei Zeiträume für den frühesten Zeitpunkt der bedingten Entlassung bestimmt. Bei verjährbaren Straftaten – d. h. denen mit lebenslanger Freiheitsstrafe bedrohten – kann der Richter im Urteil die Mindestdauer der Verbüßung auf „mind. 20 Jahre“, bei unverjährbaren Straftaten auf „mind. 30 Jahre“ festlegen. Da die Gerichtspraxis die lebenslange Freiheitsstrafe nur bei schwersten Straftaten gegen das Leben verhängt – deren Strafbarkeit nicht verjährt – ist die bedingte Entlassung praktisch regelmäßig nach „mind. 30 Jahren“ Verbüßung möglich. Infolgedessen ist die bedingte Entlassung nach mind. 20

Jahren zwar möglich, hat praktisch aber kaum Bedeutung. Sie betrifft z. B. Straftaten gegen den Staat, die mit lebenslanger Freiheitsstrafe bedroht werden.

Die beiden Bestimmungen „mind. 20 Jahre“ und „mind. 30 Jahre“ sind nicht exakt definiert. Eine Interpretation geht dahin, dass „nur“ 20 bzw. 30 Jahre verbüßt werden müssen. Nach anderer Ansicht müssen „mindestens“ 20 bzw. 30 Jahre verbüßt werden. Es ist also möglich, dass der Verurteilte erst nach 35, 40 oder „x“ Jahren freigelassen werden kann. Dieses unerwünschte Phänomen kann sogar in der Verurteilungspraxis beobachtet werden.

Die Änderung des Strafgesetzbuches hat die Dauer der bedingten Entlassung aus lebenslanger Haft wesentlich erweitert. Der veränderte § 48 Abs. 1 ungStGB legt die Dauer der bedingten Entlassung anstatt der früheren 10 Jahre, nun auf 15 Jahre fest. Die Verbüßung der lebenslangen Freiheitsstrafe – in der Praxis typisch „nur mind. 30 Jahre“ – und die von 10 auf 15 Jahre erhöhte Dauer der anschließenden bedingten Entlassung kommt somit fast einer wirklichen lebenslangen Freiheitsstrafe gleich. Wenn z. B. ein 25-jähriger Straftäter zu lebenslanger Freiheitsstrafe verurteilt und nach 30 Jahren bedingt entlassen wird, kann er aus dem Vollzug erst mit 70 Jahren endgültig freigelassen werden, wenn er überhaupt noch lebt.

Bezüglich der zeitigen Freiheitsstrafe, ließen die Änderungen des Strafgesetzbuches das Höchstmaß unverändert bei 15 Jahren, bei Tatmehrheit oder Gesamtstrafe bzw. im Falle der Mitgliedschaft in einer kriminellen Organisation 20 Jahre. Das Höchstmaß der zeitigen Freiheitsstrafe ist 20 Jahre im Falle der speziellen und mehrfachen Rückfälligkeit, sowie wenn, obwohl die begangene Straftat auch mit lebenslanger Freiheitsstrafe zu bestrafen ist, gegen den Täter diese nicht verhängt wurde.

Das Mindestmaß wurde durch die erwähnte Novelle von 1998 von einem Tag auf zwei Monate erhöht (§ 40 Abs. 2 ungStGB). Laut der Begründung hat die frühere Herabsetzung des Mindestmaßes von drei Monaten auf einen Tag im Jahre 1993 die Erwartungen nicht erfüllt, denn die Gerichte haben die kurze Freiheitsstrafe nicht verhängt. Dies ist zwar nachvollziehbar, nicht jedoch warum das Mindestmaß von einem Tag gerade auf 2 Monate erhöht wurde und nicht auf einen Monat, wie in den meisten europäischen Staaten oder nicht auf die früher festgelegten 3 Monate. Die Frage dürfte vermutlich durch die Änderung des Gesetzes über Ordnungswidrigkeiten beantwortet werden, denn hier wurde die früher geregelte Einschließung wieder eingeführt. Diese beträgt maximal 60 Tage, ausnahmsweise 90 Tage.

Die Freiheitsstrafe ist in einer Strafvollzugsanstalt in den Vollzugsstufen Zuchthaus, Gefängnis oder Haftanstalt zu vollstrecken (§ 41 Abs. 1 ungStGB).

4.1.3. Strafrahmen

Wie bereits erwähnt, betragen im Grundsatz das Mindestmaß der zeitigen Freiheitsstrafe 2 Monate und das Höchstmaß 15 Jahre. Innerhalb dieser Grenzen sind die Strafrahmen im besonderen Teil des ungStGB bestimmt.

Tabelle 5.

Strafrahmen im Besonderen Teil

Strafmaß	Beispielstraftat
Geldstrafe	Verletzung von Privatgeheimnissen § 177 Verletzung des Briefgeheimnisses § 178
Freiheitsstrafe bis zu einem Jahr, gemeinnützige Arbeit oder Geldstrafe	Üble Nachrede, Verleumdung §§ 179, 180
Freiheitsstrafe bis zu einem Jahr	Begünstigung § 244
Freiheitsstrafe bis zu zwei Jahren, gemeinnützige Arbeit oder Geldstrafe	Unterlassene Hilfeleistung § 172 Hausfriedensbruch § 176 Abs. 1
Freiheitsstrafe bis zu drei Jahren	Schwangerschaftsabbruch § 169 Freiheitsberaubung § 175
Freiheitsstrafe bis zu fünf Jahren	Aussageerpressung § 227 Geldwäsche § 303
Freiheitsstrafe von einem Jahr bis zu fünf Jahren	Beischlaf zwischen Verwandten § 209 Preisgabe von Staatsgeheimnissen § 221
Freiheitsstrafe von zwei bis zu acht Jahren	Brandstiftung § 259 Raub § 321
Freiheitsstrafe von fünf bis zu zehn Jahren	ausgerüstet begangener Raub § 321 Abs. 3 a
Freiheitsstrafe von fünf bis zu fünfzehn Jahren	Raub mit Waffen § 321 Abs. 4 a
Freiheitsstrafe von zehn bis zu zwanzig Jahren oder lebenslange Freiheitsstrafe	schwere Fälle der Tötung (Mord) § 166 Abs. 2

Strafrahmen für ausgewählte Delikte:

Der Grundfall der vorsätzlichen Tötung wird mit Freiheitsstrafe von fünf bis zu fünfzehn Jahren (§ 166 Abs. 1), schwere Fälle mit Freiheitsstrafe von zehn bis zu zwanzig Jahren oder lebenslanger Freiheitsstrafe bestraft (§ 166 Abs. 2).

Der Tatbestand der Körperverletzung (§ 170) umfasst einen Grundfall, und ein komplexes System an schweren Fällen, dementsprechend sind die Strafsätze differenziert. Beispielhaft sind zu nennen, der Grundfall, der mit Freiheitsstrafe bis zu zwei Jahren, gemeinnütziger Arbeit oder Geldstrafe bestraft wird, die schwere Körperverletzung mit Freiheitsstrafe von einem bis zu fünf Jahren, die Körperverletzung mit Todesfolge mit Freiheitsstrafe von zwei bis zu acht Jahren.

Sexuelle Nötigung und Vergewaltigung (§ 197, § 198) werden in verschiedenen Tatbeständen geregelt, haben aber die gleichen Möglichkeiten an schweren Fällen und gleiche Strafrahmen. Der Grundfall wird mit Freiheitsstrafe von zwei bis zu acht Jahren bestraft, schwere Fälle (z. B. gemeinschaftliche Begehung) werden mit Freiheitsstrafe von fünf bis zu zehn bzw. von fünf bis zu fünfzehn Jahren bestraft. Der Grundfall des

sexuellen Missbrauch von Kindern (§ 201, § 202) wird mit Freiheitsstrafe von einem bis zu fünf Jahren, schwere Fälle (z. B. Begehung durch einen Angehörigen) mit Freiheitsstrafe von zwei bis zu acht Jahren bestraft.

Der Tatbestand des Diebstahls hat ein komplexes Qualifikationssystem, wobei das grundlegende Merkmal der Wert der weggenommenen Sache ist. Darüber hinaus gibt es weitere qualifizierende Umstände (z. B. Begehung als Mitglied einer kriminellen Vereinigung, gewerbsmäßige Begehung, Begehung am Ort einer Gemeingefahr u s w.). Die Strafrahmen sind dem Qualifikationssystem entsprechend sehr differenziert und erhöhen sich von Freiheitsstrafe bis zu zwei Jahren, gemeinnütziger Arbeit oder Geldstrafe (Grundfall des Diebstahls § 316 Abs. 1 u. 2) bis zur Freiheitsstrafe von fünf bis zu zehn Jahren (schwerwiegendster Fall § 316 Abs. 7).

Im Grundfall wird der Raub mit Freiheitsstrafe von zwei bis zu acht Jahren bestraft. Weiterhin sind zwei diesbezügliche Qualifikation im ungStGB geregelt, wovon der eine mit Freiheitsstrafe von fünf bis zu zehn Jahren, der andere mit Freiheitsstrafe von fünf bis zu fünfzehn Jahren bestraft wird (§ 321). Für den privilegierten Fall, die sog. Beraubung⁵ sieht das Gesetz eine Freiheitsstrafe bis zu fünf Jahren vor (§ 322).

4.1.4. Strafzumessungsregeln

Die wichtigsten Strafzumessungsregeln des ungStGB sind wie folgt zusammenzufassen.

§ 83 Abs. 1 ungStGB bestimmt die folgenden Grundsätze, nach denen sich die zu bemessene Strafe innerhalb des im Gesetz vorgegebenen Rahmen ausrichten muss: der Zweck der Strafe (§ 37), die Sozialgefährlichkeit der Straftat und des Täters, die Schwere der Schuld und die sonstigen erschwerenden und mildernden Umstände. Es ist hervorzuheben, dass das Mittelmaß des Strafrahmens bei der Bemessung einer zeitigen Freiheitsstrafe seit dem 1. März 2003 nicht mehr maßgebend ist (s. dazu *Kap. 5.1.*).

Es gibt zwei gesetzliche Möglichkeiten, die zur Strafmilderung führen können. § 87 bestimmt die allgemeine Strafmilderungsregel, wonach eine Strafe gemildert werden kann, wenn das gesetzliche Mindestmaß unter Berücksichtigung der Bestimmungen des § 83 zu streng ist. Das mögliche Maß der Milderung wird im Gesetz bestimmt. Das ungStGB kennt auch eine Ausnahmeregel, welche eine verbindliche Strafmilderung für den Fall des Verzichts auf die Verhandlung vorsieht (§ 87c). Dieses Rechtsinstitut steht in einem verfahrensrechtlichen Zusammenhang.

Obwohl das ungStGB die Möglichkeit der Strafmilderung allgemein anerkennt, ist eine Pflicht zur Strafschärfung nur ausnahmsweise in drei Fallgruppen vorgesehen.

- In Konkurrenzfällen ist die Hauptstrafe aufgrund des Strafsatzes derjenigen Straftat zu bemessen, die im Vergleich zu den übrigen, in Tatmehrheit stehenden Straftaten das höchste Strafmaß aufweist. Wenn mind. zwei von den in Tatmehrheit stehenden Straftaten mit zeitiger Freiheitsstrafe zu ahnden sind, erhöht sich die Höchstdauer der Freiheitsstrafe um die Hälfte, darf aber die Gesamtdauer der Höchststrafsätze der in Tatmehrheit stehenden Straftaten nicht erreichen und auch nicht das erhöhte Generalmaximum der Freiheitsstrafe, d. h. 20 Jahr, übersteigen (§ 85 Abs. 2 u. 3).

⁵ Die Beraubung unterscheidet sich vom Raub dadurch, dass die Zueignungsabsicht des Täters nicht vor, sondern nach der Ausübung der Gewalt oder der Drohung entsteht.

- In § 97 sieht das ungStGB strafschärfende Regelungen für Mehr- und Spezialrückfalltäter vor. Wenn diese Täter erneut eine vorsätzliche Straftat begehen, erhöht sich die Höchstdauer der Freiheitsstrafe um die Hälfte, darf aber fünfzehn Jahre nicht überschreiten. In diesem Fall ist die Möglichkeit einer Strafmilderung nach § 87 nur auf besondere Fälle beschränkt.
Weiter ist hervorzuheben, dass bei manchen Straftaten (z. B. der Tötung, Waffen- und Sprengstoffdelikten) die Begehung durch einen Rückfalltäter als schwererer Fall geregelt wird. In diesen Fällen darf die Strafschärfungsregel natürlich nicht angewandt werden, da sonst dieses Tätermerkmal doppelt berücksichtigt werden würde.
- Das ungStGB schreibt eine verbindliche Straferhöhung vor, wenn eine Straftat im Rahmen einer kriminellen Organisation begangen wurde. Gemäß der strengen Regel des § 98 wird die Höchstdauer der Freiheitsstrafe um das Doppelte erhöht, wenn das Verbrechen, das mit einer Freiheitsstrafe von mind. fünf Jahren bedroht ist, als Mitglied einer kriminellen Organisation begangen wurde, sie darf jedoch nicht mehr als 20 Jahre betragen (erhöhtes Generalmaximum).

Es bleibt festzuhalten, dass beim Vorliegen stichhaltiger mildernder Umstände die Strafmilderungsvorschrift des § 87 zur Verfügung steht, der durch die Gerichte nach richterlichem Ermessen ohne wesentliche Beschränkungen anzuwenden ist. Beim Vorliegen wichtiger erschwerender Umstände darf aber das Höchstmaß des Strafrahmens nicht nach freiem Ermessen überschritten werden. Zur Straferhöhung kann es nur in den im Gesetz vorgesehenen, oben genannten drei Fällen kommen. In diesen Fällen ist aber die Strafschärfung nicht nur eine Möglichkeit, sondern eine Pflicht.

4.2. Entwicklung der Verurteilungspraxis anhand ausgewählter Delikte

Hinsichtlich der Entwicklung der Verurteilungspraxis nach ausgewählten Gewaltstraftaten stehen keine Angaben zur Verfügung. Aufgrund der vorhandenen Materialien kann lediglich ein Bild für den Zeitraum 1991–2000 zusammengestellt werden.⁶

Im Mittelpunkt der Untersuchung steht das Verhältnis der verhängten Freiheitsstrafen zu allen angewandten Sanktionen. Die ausgewählten Delikte sind die folgenden: vorsätzliche Tötung und ihr Versuch (§ 166), minder schwerer Fall der Tötung (§ 167), qualifizierte Körperverletzung⁷ (§ 170 Abs. 2), Körperverletzung mit Lebensgefahr oder Todesfolge (§ 170 Abs. 5), Vergewaltigung (§ 197), Widerstand gegen Vollstreckungsbeamte (§ 229) und Raub (§ 321). Im Zeitraum 1991–2000 kann der Anteil an Verurteilungen zu Freiheitsstrafe aufgrund der genannten Delikte wie folgt zusammengefasst werden:

⁶ Kriminalität und ihre Rechtsfolgen 25, „Die zu Freiheitsstrafe Verurteilten“ 1991–2000, Justizministerium 2003.

⁷ Eine qualifizierte Körperverletzung wird verwirklicht, wenn die verursachte Verletzung oder Krankheit mehr als acht Tage zur Heilung benötigt (§ 170 Abs. 2 ungStGB).

Tabelle 6.

Verurteilung zu Freiheitsstrafe ausgewählter Delikte (1991–2000)

Straftaten	Anteil der Verurteilungen in %
Tötung	93,87
versuchte Tötung	83,08
minder schwerer Fall der Tötung	62,83
qualifizierte Körperverletzung	11,02
Körperverletzung mit Lebensgefahr oder Todesfolge	45,26
Vergewaltigung	90,09
Widerstand gegen Vollstreckungsbeamte	21,84
Raub	90,76

Nach der Prüfung der Rechtsfolgen bleibt noch festzustellen, dass das Verhältnis der Verurteilten, die wegen den oben aufgeführten Straftaten zu einer Freiheitsstrafe ohne Bewährung verurteilt wurden, wesentlich größer ist als zu denen, die wegen anderer Straftaten zu dieser Strafe verurteilt wurden. Der Anteil der Verurteilungen zur Freiheitsstrafe unter den Gewaltstraftätern liegt bei 32,8%, unter anderen Straftätern kam es aber nur in 12,4% der Fälle zu einer Verurteilung zu dieser Strafe. Es ist noch zu erwähnen, dass die Gesamtzahl der zur unbedingten Freiheitsstrafe Verurteilten im geprüften Zeitraum (1999–2001) 106.810 betrug; unter ihnen waren 20.432 Gewaltstraftäter. Das bedeutet, dass fast jeder fünfte zur unbedingten Freiheitsstrafe Verurteilte wegen einer Gewaltstraftat verurteilt wurde (ca. 20%), obwohl ihr Verhältnis zu allen Verurteilten nur bei 8,2% liegt.

Zum *qualifizierten Diebstahl* (sog. *Diebstahlverbrechen* im ungarischen Strafrecht) stehen Angaben zur Verfügung, aus denen auch auf die Entwicklung der Gerichtspraxis Folgerungen gezogen werden können.⁸ Die Anteile der einzelnen Sanktionen zwischen den Jahren 1991 und 2000 sind die folgenden:

Tabelle 7.

Ausgeurteilte Strafen bezüglich des qualifizierten Diebstahls (1991–2000)

Sanktionen bzgl. qualifiziertem Diebstahl	Anteile in %
zu vollziehende Freiheitsstrafe	37,47
zur Bewährung ausgesetzte Freiheitsstrafe	29,62
gemeinnützige Arbeit	2,22
Geldstrafe	20,85
selbständige Nebenstrafe, Maßregel	9,83

Der Anteil der *unbedingten Freiheitsstrafe* betrug noch 50,03% im Jahre 1991, ihre Zahl ist bis 1998 allmählich auf 32,1% gesunken. Seitdem war ein kleiner Anstieg bis auf 35,4% im Jahre 2000 zu beobachten. Bei der Anwendung der *zur Bewährung aus-*

⁸ Kriminalität und ihre Rechtsfolgen 17, „Die wegen Straftaten gegen das Eigentum verurteilten Erwachsenen“ 1991–2000, Justizministerium, 2002.

gesetzten *Freiheitsstrafe* ist eine Schwankung zu verzeichnen, während die Rolle der *gemeinnützigen Arbeit* ein wenig zugenommen hat (von 0,4% auf 5%). Der Anteil der *Geldstrafe* lag 1991 zunächst bei 11,1% und hat sich bis 2000 mit einem Wert von 23,6% verdoppelt. Bei den selbständigen Nebenstrafen und Maßregeln ist eine Verringerung zu beobachten (von 9,9% im Jahre 1991 auf 5,8% bis 2000).

Im Bereich der Sanktionsanwendung bezüglich des qualifizierten Diebstahls ist vor allem hervorzuheben, dass es zu einer wesentlich geringeren Anwendung der unbedingten Freiheitsstrafe gekommen ist und Geldstrafe eine zunehmende Rolle spielt.

4.3. Strafzumessungspraxis der Gerichte seit 1980⁹

In der ungarischen Sanktionspraxis war die (unbedingte und bedingte) Freiheitsstrafe bis zur Wendezeit (1989) die dominante und am häufigsten verhängte Sanktion. Der Anteil der zu vollziehenden Freiheitsstrafe hat den Anteil der Strafaussetzung bis 1993 stets überstiegen.

Ab 1993 bewegt sich der Anteil der Freiheitsstrafe an den Gesamtverurteilungen um 30–34%, 1997 um 31,7%, 2003 um 34%. Der Anteil der Freiheitsstrafe hat also in den letzten Jahren immer weiter zugenommen. Aber auch die Anordnung der Strafaussetzung zur Bewährung ist stetig gestiegen (14,1% 1990 auf 21,1% 2003). Der Anteil der zu vollziehenden Alternative ging aber von 1990 mit 23,8% auf 12,5% 1998 zurück. Diese Rate hat sich in den letzten Jahren kaum geändert (1990: 12,5%; 1996: 12,6%; 1997: 12,7%; 2000: 13,4%; 2003: 12,9%). Die im Strafvollzugs-Jahrbuch veröffentlichten Daten von 1997 machen nachdenklich: 40% der Gefangenen in den Haftanstalten sind Ersttäter, 30,7% Rückfalltäter und 29% mehrfache Rückfalltäter. Dieselben Angaben im Jahre 2003 sind die folgenden: 46%; 32%; 22%.

Seit Ende der 1980er Jahre hat sich die Geldstrafe zur am häufigsten verhängten Sanktion entwickelt, deren Anteil sich in den vergangenen Jahren zwischen 49,9% (1995) und 45,9% (2000) bewegt. Es kann aber auch festgestellt werden, dass die Anwendung der Geldstrafe graduell gesunken, dann wieder gestiegen ist (1995: 49,9%; 2000: 45,9%; 2003: 44,9%; 2007: 47,1%).

Die Verhängungsrate der gemeinnützigen Arbeit steigt langsam, aber stetig: 1994: 0,6%, 1997: 2,1%; 1999: 2,8%; 2000: 3,1%; 2003: 4,3%; 2004: 6,2 %; 2007: 6,4%, ist aber trotzdem nur von geringer Bedeutung.

Der Anteil sonstiger, selbständiger Nebenstrafen und Maßregeln lag in den letzten Jahren bei ca. 20%; zwischen 18,8% (1997) und 19,6% (1996). Es ist zu bemerken, dass auch der Anteil dieser Sanktionen in den vergangenen Jahren gesunken ist; 2003 ging dieser auf 16,7%, 2007 auf 16,1% zurück. Von diesen sog. „sonstigen anderen Sanktionen“ wird die Freistellung auf Probe (im Sinne von „*probation*“) am häufigsten angewendet.

Hinsichtlich der Änderungen in der gerichtlichen Strafzumessungspraxis ist weiterhin die Dauer der Freiheitsstrafe hervorzuheben, da diese Entwicklung eine sehr wesentliche Wirkung auf die Zahl der Gefangenen ausübt. Aufgrund der Statistiken (vgl. *Tab. 8 u. 9*) ist festzustellen, dass in den 1980er Jahren die Verhängung der Freiheitsstrafe bis zu 6 Monaten (vollstreckbar und bedingt verhängt) bis 1988 nach und nach gesunken ist: von 48,9% im Jahre 1980 auf 30,86% 1988. Nach 1990 scheint dieser

⁹ Vgl. hierzu insgesamt *Tab. 8 u. 9*.

Prozess gestoppt zu haben, bis 1999 ist sogar ein Anstieg zu erkennen. Dann geht dieser Anteil von 46,4% (1998) auf 42,4% (1999), 34,3% (2000), 28,3% (2003) und 31,3% (2005) zurück.

Freiheitsstrafen zwischen sechs und zwölf Monaten wurden ab 1988 stufenweise immer seltener verhängt, in den letzten Jahren setzte allerdings erneut eine Steigerung ein.

Dementsprechend haben die verhängten Freiheitsstrafen bis zu einem Jahr in den letzten 15 Jahren einen Anteil von 70% regelmäßig überstiegen: 1980 erreichte dieser Anteil 83,7%, 1990 71,2%, 1996 78,7%, 1999 78,6%, 2000 73,8%, 2003 68,8% und 2005 71,6%.

Die Verhängung von Freiheitsstrafen zwischen einem Jahr und fünf Jahren hat bis 1991 zugenommen, ging jedoch zwischen 1993 und 1998 zurück. In den letzten Jahren hat sie wieder zugenommen.

Freiheitsstrafen über fünf Jahre wurden in den letzten 15 Jahren zwischen 1% (1980) und 2,3% (1990) verhängt. 1993 betrug der Anteil 1,7%, 1996 1,9%, 2000 2,1%, 2003 2,2% und 2005 1,9%.

Zwischen 1980 und 2007 wurden insgesamt 333 Straftäter zu lebenslanger Freiheitsstrafe verurteilt. Danach beträgt der jährliche Durchschnitt in den letzten 12 Jahren 14,5 (1996: 21, 1997: 16, 1998: 9, 1999: 12, 2000: 13, 2001: 9, 2002: 10, 2003: 22, 2004: 22, 2005: 10, 2006: 14, 2007: 16 = 174/12 = 14,5). Die jährlichen Schwankungen sind überraschend, z. B. wurde 1993 die lebenslange Freiheitsstrafe in 3 Fällen, 2003 und 2004 dagegen in 22, 2005 in 10 Fällen verhängt.¹⁰

Tabelle 8.

Gerichtliche Sanktionspraxis in Ungarn (Erwachsene)

Jahr	Abs %	Verurteilte insg.	Freiheitsstrafe			Gemeinnützige Arbeit	Geldstrafe	Sonstige Strafen
			Gesamt	Bedingte	Unbedingt			
1980	A	55.300*	25.066	11.548	13.518	2.591	26.265	1.373
	%	100	45,3	20,9	24,4	4,7	47,5	2,5
1985	A	54.851*	26.477	11.780	14.697	2.684	21.079	4.609
	%	100	48,3	21,5	26,8	4,9	38,4	8,4
1990	A	42.538	16.121	6.005	10.116	676	18.641	7.094
	%	100	37,9	14,1	23,8	1,6	43,8	16,7
1991	A	59.447	20.589	8.855	11.734	253	27.989	10.615
	%	100	34,6	14,9	19,7	0,4	47,1	17,9
1992	A	70.583	22.964	10.820	12.144	61	33.760	13.797
	%	100	32,5	15,3	17,2	0,08	47,8	19,5
1993	A	67.873	21.042	10.919	10.123	146	33.578	13.107
	%	100	31,0	16,1	14,9	0,2	49,5	19,3
1994	A	70.787	21.404	12.052	9.352	418	35.172	13.792

¹⁰ Vgl. NAGY, FERENC: *A magyar büntetőjog általános része* (Allgemeiner Teil des ungarischen Strafrechts). HVOGORAC. Budapest, 2008. p. 277.

Jahr	Abs %	Verurteilte insg.	Freiheitsstrafe			Gemein- nützige Arbeit	Geld- strafe	Sonstige Strafen
			Gesamt	Bedingte	Unbedingt			
	%	100	30,2	17,0	13,2	0,6	49,7	19,5
1995	A	77.029	22.969	13.682	9.287	869	38.442	14.749
	%	100	29,8	17,76	12,05	1,1	49,9	19,14
1996	A	75.525	23.239	13.741	9.498	1.272	36.168	14.846
	%	100	30,8	1,2	12,6	1,7	47,9	19,6
1997	A	80.624	25.526	15.272	10.254	1.700	38.204	15.194
	%	100	31,7	18,9	12,7	2,1	47,4	18,8
1998	A	89.249	28.738	17.565	11.173	1.850	42.093	16.568
	%	100	32,2	19,7	12,5	2,1	47,2	18,5
1999	A	88.436	29.474	17.936	11.538	2.490	41.129	15.343
	%	100	33,3	20,3	13,0	2,8	46,5	17,3
2000	A	87.689	30.279	18.537	11.742	2.754	40.220	14.436
	%	100	34,5	21,1	13,4	3,1	45,9	16,5
2001	A	88.241	30.429	18.305	12.124	3.364	40.128	14.319
	%	100	34,5	20,7	13,7	3,8	45,5	16,2
2002	A	92.405	30.530	18.766	11.764	4.063	42.671	15.141
	%	100	33,0	20,3	12,7	4,4	46,2	16,4
2003	A	87.476	29.754	18.456	11.298	3.800	39.306	14.616
	%	100	34,0	21,1	12,9	4,3	44,9	16,7
2004	A	91.890	29.027	18.800	10.227	4.128	41.850	16.885
	%	100	31,6	20,5	11,1	4,5	45,5	18,4
2005	A	91.285	27.764	18.271	9.493	4.828	42.092	16.600
	%	100	30,4	20,0	10,4	5,3	46,1	18,2
2006	A	90.324	27.332	17.860	9.472	5.390	41.838	15.762
	%	100	40,3	19,8	10,5	6,0	46,3	17,4
2007	A	81.305	24.669	15.905	8.764	5.235	38.280	13.120
	%	100	30,4	19,6	10,8	6,4	47,1	16,1

Quelle: Angaben der Statistische Jahrbücher (KSH) und des Justizministeriums.
Anm.: *1980 wurde zudem in 5 Fällen. 1985 in 2 Fällen die Todesstrafe verhängt.

Tabelle 9.

Dauer der Freiheitsstrafe in der Strafzumessungspraxis in Ungarn (Erwachsene)

Jahr	Abs %	Freiheits- strafe insgesamt	Dauer der Freiheitsstrafe				
			bis 6 Monate	6-12 Monate	1-2 Jahre	2-5 Jahre	über 5 Jahre
1980	A	25.066	12.251	8.727	2.444	1.387	244
	%	100	48,9	34,8	9,8	5,5	1,0
1983	A	27.295	11.438	10.699	2.956	1.809	387
	%	100	41,9	39,2	10,9	6,6	1,4
1986	A	28.108	10.281	11.626	3.583	2.078	540
	%	100	36,57	41,36	12,74	7,78	1,78
1987	A	26.780	8.716	11.742	37.599	2.085	478
	%	100	32,54	43,84	14,03	7,78	1,78
1988	A	22.820	7.043	10.262	3.284	1.796	435
	%	100	30,86	44,96	14,39	7,87	1,90
1989	A	19.893	6.173	8.621	3.115	1.614	370
	%	100	31,03	43,33	15,65	8,11	1,85
1990	A	16.121	4.653	6.824	2.778	1.503	363
	%	100	28,9	42,3	17,2	9,3	2,3
1991	A	20.589	6.666	8.202	3.622	1.753	346
	%	100	32,4	39,8	17,6	8,5	1,7
1992	A	22.964	7.726	9.106	3.758	1.942	432
	%	100	33,6	39,65	16,4	8,45	1,9
1993	A	21.042	8.213	7.625	3.237	1.616	351
	%	100	39,0	36,2	15,4	7,7	1,7
1994	A	21.404	8.792	7.563	3.031	1.587	431
	%	100	41,1	35,3	14,2	7,4	2,0
1995	A	22.969	10.169	7.848	2.908	1.646	398
	%	100	44,3	34,2	12,7	7,2	1,7
1996	A	23.239	10.463	7.837	3.002	1.507	430
	%	100	45,0	33,7	12,9	6,5	1,9
1997	A	25.526	11.634	8.407	3.384	1.605	496
	%	100	45,6	32,9	13,3	6,3	1,9
1998	A	28.738	13.333	9.569	3.569	1.774	493
	%	100	46,4	33,3	12,4	6,2	1,7
1999	A	29.474	12.491	10.679	4.040	1.758	506
	%	100	42,4	36,2	13,7	6,0	1,7
2000	A	30.279	10.393	11.950	5.327	1.981	628
	%	100	34,3	39,5	17,6	6,5	2,1
2001	A	30.429	8.842	12.334	6.205	2.350	689
	%	100	29,1	40,5	20,4	7,7	2,3
2002	A	30.530	8.643	12.507	6.721	2.226	603

Jahr	Abs %	Freiheitsstrafe insgesamt	Dauer der Freiheitsstrafe				
			bis 6 Monate	6–12 Monate	1–2 Jahre	2–5 Jahre	über 5 Jahre
	%	100	28,2	40,9	21,9	7,2	1,8
2003	A	29.754	8.421	12.045	6.337	2.294	657
	%	100	28,3	40,5	21,3	7,7	2,2
2004	A	29.027	8.882	11.716	5.746	2.109	574
	%	100	30,6	40,4	19,8	7,2	2,0
2005	A	27.764	8.677	11.196	5.384	1.979	528
	%	100	31,3	40,3	19,4	7,1	1,9
2006	A	27.332	8.547	11.045	5.429	1.793	518
	%	100	31,3	40,4	19,9	6,5	1,9
2007	A	24.669	7.453	9.901	5.102	1.735	478
	%	100	30,21	40,13	20,7	7,03	1,93

Quelle: Statistische Jahrbücher, KSH, Budapest.

Anm: Anteil der lebenslangen Freiheitsstrafe 1996: 21, 1997: 16, 1998: 9, 1999: 12, 2000: 13, 2001: 9, 2002: 10, 2003: 22, 2004: 22, 2005: 10, 2006: 14, 2007: 16 = $174/12 = 14,5$ pro Jahr.

4.4. Praxis der bedingten Entlassung¹¹

Bevor auf die Angaben der bedingten Entlassung in den vergangenen 20 Jahren eingegangen wird, muss betont werden, dass die ungarische Regelung der bedingten Entlassung aus dem Vollzug einer zeitigen Freiheitsstrafe im Vergleich zu anderen europäischen Ländern sehr streng ist. Diese strenge Regelung spielt auch eine große Rolle in der Überfüllung der Strafvollzugsanstalten.

Die Wartezeit vor der bedingten Entlassung, d. h. der tatsächlich zu verbüßende Teil der Freiheitsstrafe hängt von der Strafvollzugsstufe ab. Gemäß § 47 Abs. 2 ist die bedingte Entlassung nur dann zulässig, wenn der Verurteilte

- mind. Vierfünftel seiner im Zuchthaus zu vollstreckenden Freiheitsstrafe,
- mind. Dreiviertel seiner im Gefängnis zu vollstreckenden Freiheitsstrafe oder
- mind. Zweidrittel seiner in der Haftanstalt zu vollstreckenden Freiheitsstrafe verbüßt hat.

Durch eine Gesetzesänderung aus dem Jahre 1997 wurde den Gerichten ermöglicht, bei der Verhängung von Freiheitsstrafe von höchstens drei Jahren – in einem besonders zu billigendem Fall – im Urteil zu verfügen, dass der Verurteilte nach der Verbüßung der Hälfte seiner Strafe bedingt entlassen werden kann (§ 47 Abs. 3).

Der Kreis der die bedingte Entlassung ausschließenden Gründe wurde mehrmals innerhalb der vorgegangenen 25 Jahre geändert. Vor allem zwei Novellen sind hier zu

¹¹ Die speziellen Regeln der bedingten Entlassung bei lebenslanger Freiheitsstrafe sind unter *Kap. 4.1.2.* dargestellt worden. Dieser Abschnitt (4.4.) beschäftigt sich nur mit den Regeln und der Praxis der bedingten Entlassung bei zeitigen Freiheitsstrafen, da die zu lebenslanger Freiheitsstrafe Verurteilten, ihres kleinen Anteils wegen, keine wesentliche Wirkung auf die Gesamtzahl der Gefangenen ausüben.

erwähnen. Die Novelle 1998, die den Kreis der Ausschließungsgründe wesentlich erweitert hat, sowie die Novelle 2003, welche aber die frühere Regelung wiederherstellte. Die Schwankung dieser Regelung kann die Lage der mehrmals rückfällig gewordenen Verurteilten dienen, die gemäß der Urfassung des ungStGB von 1978 nicht bedingt entlassen werden konnten. Die Möglichkeit der vorzeitigen Entlassung wurde 1993 eingeführt, ist 1998 aber wieder gestrichen worden. Durch die Novelle von 2003 besteht erneut die Möglichkeit die Mehrfachrückfälligen bedingt zu entlassen.

Es ist also festzustellen, dass der von der Strafe tatsächlich zu verbüßende Teil vom Gesetz, in Ausnahmefällen vom entscheidenden Gericht bestimmt wird und die Prüfung des Vorliegens der gesetzlichen Bedingungen sowie die Entscheidung über die Entlassung aber in der Befugnis des Strafvollzugsrichters liegt.

Bei der Prüfung der Entwicklung der Praxis kann man feststellen, dass sich der Anteil der bedingt entlassenen Verurteilten im Zeitraum 1980–2001 zwischen 37% und 64% bewegte. In den Jahren nach der politischen Wende waren erhebliche Schwankungen zu beobachten (1991: 37%; 1992: 42%; 1993: 64%; 1994: 60%). Der Anteil der bedingten Entlassungen war 1993 am größten, sank dann ab und hat in den Jahren 2000 und 2001 einen Wert von wieder 50% geringfügig überschritten und 2003 sogar annähernd 53% erreicht.¹² 2008 wurden 6982 Gefangene (53%) bedingt entlassen.

Tabelle 10.

Anteil der bedingten Entlassung

Jahr	Entlassung der Strafgefangenen		
	nach Verbüßung	bedingt entlassen	%
1980	7.128	6.835	49
1985	8.002	7.220	47
1986	8.072	7.233	47
1987	8.327	7.116	46
1988	8.236	6.306	43
1989	7.674	5.606	42
1990	5.805	4.716	44
1991	5.188	3.080	37
1992	5.503	4.031	42
1993	4.034	7.150	64
1994	3.367	5.009	60
1995	3.596	4.573	56
1996	4.800	4.541	48
1997	4.968	4.408	47
1998	5.203	4.328	44
1999	5.635	4.517	44
2000	5.469	5.725	51
2001	5.430	6.140	53
2002	5.390	6.372	54

¹² Vgl. Tab. 10; LÓRINCZ, JÓZSEF: *Büntetőpolitika és büntetés-végrehajtás a rendszerváltozáson innen és túl* (Kriminalpolitik und Strafvollzug vor und nach der Wende). Börtönügyi Szemle. 1/2003. p. 44.

2003	5.344	5.928	53
2004	5.990	8.051	57
2005	6.741	8.115	55
2006	6.153	7.025	53
2007	6.271	6.800	52
2008	6.317	6.982	53

Quelle: Landeskommmando für Strafvollzug.

Aus der Zeit der politischen Wende sind zwei Amnestiegesetze zu erwähnen. Zunächst ist 1989 eine Amnestie anlässlich der Proklamation der Republik Ungarn und zudem 1990 anlässlich der Konstituierung des ersten frei gewählten Parlaments verkündet worden. Aufgrund dieser zwei Gesetze sind insgesamt 2.173 Verurteilte entlassen worden, was im Verhältnis zur Gesamtzahl der Verurteilten (1989: 12.632; 1990: 8.819; insgesamt 21.451) nicht wesentlich ist und nur ca. 10% beträgt.

5. Strafrechtsreformen in den letzten 25 Jahren¹³

Das trotz zahlreicher Änderungen noch heute geltende Strafgesetzbuch (Gesetz Nr. IV. von 1978) trat im Jahre 1979 in Kraft. Über Strafrechtsreformen kann man daher erst ab Ende den 1980er Jahren, ab dem Zeitpunkt der politischen Wende sprechen. Zu dieser Zeit hatte der Gesetzgeber die große Aufgabe zu erfüllen, das Strafrecht rechtsstaatlichen Anforderungen anzugleichen. In den 1990er Jahren sind mehrere bedeutungsvolle StGB-Novellen verabschiedet worden, die zu wichtigen Änderungen im ungarischen Strafrecht führten. Es ist aber auch zu bemerken, dass seit den 1990er Jahren die Strafgesetzgebung – unabhängig von Regierungswechseln – immer hektischer wurde und neben größeren Novellen auch zahlreiche kleinere Modifikationen im ungStGB durchgeführt wurden. Unter diesen waren auch solche, die lediglich kurze Zeit in Kraft waren. Die sprunghafte Gesetzgebung erschwert natürlich die Aufgabe des Rechtsanwenders; teilweise ist es kompliziert, das anzuwendende Recht zu finden. Mit fünf Änderungsgesetzen war 1993 der „Höhepunkt der Strafgesetzgebung“ erreicht, aber auch die Jahre 1998 und 2001 sind mit jeweils vier Modifikationsgesetzen erwähnenswert.

5.1. Gesetzesänderungen seit 1993

Unter diesem Titel werden bestimmte wichtige Änderungen vor 1990 behandelt. Dann soll ausführlicher auf die Strafgesetzgebung der vergangenen 10 Jahre eingegangen werden. Es sollen aber nicht nur Reformen dargestellt werden, die Verschärfungen nach sich zogen, sondern vielmehr ein komplexes Bild dargeboten werden, um Schwankungen der Kriminalpolitik und der Strafgesetzgebung aufzuzeigen.

Die Abschaffung der Sicherungsverwahrung im Dezember 1989 durch das Gesetz Nr. LIV kann als wichtiger Schritt angesehen werden. Die Sicherungsverwahrung wur-

¹³ Zu einem Überblick siehe: NAGY, FERENC: *Arten und Reform punitiver und nicht-punitiver Sanktionen in Ungarn*. In: Eser, Albin/Kaiser, Günther/Weigend, Eva (Hrsg.): *Von totalitärem zu rechtsstaatlichem Strafrecht*. Freiburg i. Br. 1993, p. 313–339.

de im ungStGB als Maßregel bezeichnet, obwohl sie inhaltlich einer Strafe gleich kam. Das Gericht konnte die Sicherungsverwahrung gegen einen mehrfachen Rückfalltäter neben einer unbedingten Freiheitsstrafe anordnen. Sie musste nach der Verbüßung der Freiheitsstrafe vollzogen werden. Ihre Höchstdauer betrug fünf Jahre. Sowohl die theoretische Begründung als auch die praktische Anwendung dieser Maßregel wurden heftig kritisiert und haben 1989 zur endgültigen Abschaffung geführt.

Es ist wichtig hervorzuheben, dass die Todesstrafe als schwerste Strafe im ursprünglichen Sanktionensystem des ungStGB von 1978 geregelt und angewendet wurde (1980: 5; 1985: 2; 1986: 1; 1987: 5; 1988: 3; 1989: 1). Im Juni 1989 wurde zunächst der Anwendungsbereich der Todesstrafe erheblich eingeschränkt, bevor diese heftig umstrittene Sanktion dann durch einen Beschluss des ungarischen Verfassungsgerichts vom Oktober 1990 endgültig für verfassungswidrig erklärt wurde. Durch diese Entscheidung wurde dem Parlament die gesetzliche Abschaffung der Todesstrafe abgenommen.

Wie bereits erwähnt, wurden in den Folgejahren zahlreiche Änderungen vorgenommen. Die wichtigsten Modifikationen durch das *Gesetz Nr. XVII 1993*:

- 1) Das Mindestmaß der zeitigen Freiheitsstrafe wurde von 3 Monate auf einen Tag herabgesetzt.
- 2) Die gemeinnützige Arbeit ist als selbständige Hauptstrafe geregelt und die verschärfte Besserungs-Erziehungsarbeit bzw. die Besserungs-Erziehungsarbeit an einem zugewiesenen Arbeitsplatz sind abgeschafft worden.
- 3) Die Möglichkeit der selbständigen Anwendung von Nebenstrafen wurde erweitert. Auch bei Straftaten, bei denen die Höchstdauer der Freiheitsstrafe nicht mehr als drei Jahre beträgt, wurde die selbständige Anwendung einer Nebenstrafe statt einer Hauptstrafe ermöglicht.
- 4) Die Anwendung der Strafmilderungsregel nach § 87 ist nicht mehr auf Ausnahmefälle beschränkt.
- 5) Die neuen Bestimmungen des § 97 verpflichten das Gericht, die Strafe gegen Mehr- und Spezialrückfällige zu erhöhen.
- 6) Der Tatbestand des Menschenraubes (§ 175a) wurde neu ins ungStGB aufgenommen.
- 7) Bei gewalttätigen Sexualstraftaten wurden die Strafrahen erhöht und vereinheitlicht.

Die wichtigsten Modifikationen durch das *Gesetz Nr. LXXIII 1997*:

- 1) Neue Regeln hinsichtlich der bedingten Entlassung (s. *Kap. 4.4.*).
- 2) Der Strafrahen der fahrlässigen Tötung wurde erhöht (von Freiheitsstrafe bis zu fünf Jahren auf Freiheitsstrafe von einem Jahr bis zu fünf Jahren). Auch bei einzelnen Körperverletzungstatbeständen wurde die Strafe verschärft.
- 3) Die Begehung einer Sexualstraftat gegenüber einer Person unter 12 Jahren stellt einen neuen qualifizierenden Umstand dar.
- 4) Der Strafrahen des Grunddelikts der Erpressung wurde gleichermaßen wie bei der fahrlässigen Tötung erhöht.

Die wichtigsten Modifikationen durch die *Verschärfungsnovelle 1998*:

- 1) Das Mindestmaß der zeitigen Freiheitsstrafe wurde auf zwei Monate erhöht.
- 2) Der Kreis der die bedingte Entlassung ausschließenden Gründe wurde erweitert.
- 3) Der Anwendungsbereich der Freistellung auf Probe („*probation*“) wurde eingeschränkt.
- 4) Die Gerichte wurden verpflichtet, bei der Bemessung einer zeitigen Freiheitsstrafe das Mittelmaß des Strafsatzes als maßgebend anzusehen.
- 5) Liegen die gesetzlichen Bedingungen vor, so ist die Straferhöhung bei der Zumessung der Konkurrenzstrafe verbindlich (sog. *Asperation*). Der Anwendungsbereich der Gesamtstrafe wurde eingeschränkt.
- 6) Die Regeln der Strafmilderung wurden verschärft, in mehreren Fällen wurde die Möglichkeit der Strafmilderung *ex lege* ausgeschlossen.
- 7) Die Regeln der Strafaussetzung zur Bewährung („*sursis*“) wurden verschärft, der Kreis der Ausschließungsgründe wurde erweitert.
- 8) Die Tötung einer Person unter 14 Jahren stellt einen neuen schweren Fall der Tötung dar. Die Tötung eines Neugeborenen wurde aber gleichzeitig als privilegiierter Fall ins ungStGB aufgenommen.
- 9) Sowohl bei der Tötung als auch beim Raub wird die Begehung gegen eine Amtsperson verschärft beurteilt.
- 10) Menschenhandel (§ 175B) wurde als neuer Tatbestand ins ungStGB aufgenommen.
- 11) Korruptionsdelikte in internationalen Beziehungen sind nun strafbar. Sie werden in einem neuen Unterabschnitt erfasst.

Die wichtigsten Modifikationen durch das *Gesetz Nr. CXX 1999*:

- 1) Der Strafrahmen für die schwersten Fälle von Diebstahl, Unterschlagung und Betrug wurden auf Freiheitsstrafen von fünf bis zu zehn Jahren erhöht. Gleichzeitig wurden auch strafrechtsrelevante Wertgrenzen wesentlich erhöht.¹⁴
- 2) Der Strafrahmen der Vorbereitung einer Tötung wurde erhöht (von Freiheitsstrafe bis zu 3 Jahren auf Freiheitsstrafe bis zu fünf Jahren).

Die wichtigsten Modifikationen durch das *Gesetz Nr. CXXI 2001*:

- 1) Wird ein Mehrfachrückfälliger zur Freiheitsstrafe von mind. zwei Jahren verurteilt, muss die Strafe im Zuchthaus, d. h. in der strengsten Vollzugsstufe vollstreckt werden.

¹⁴ Bei Straftaten gegen das Eigentum (z. B. Diebstahl, Unterschlagung, Betrug usw. nicht aber Raub oder Erpressung, da diese ein Gewaltelement enthalten) hängt die Abgrenzung einer außerstrafrechtlichen Ordnungswidrigkeit von einer Straftat vom Wert des Tatobjekts oder von der Größe des verursachten Schadens im konkreten Fall ab. Die strafrechtsrelevante Wertgrenze ist generell 10.000 Ft (~40,-€), nur über diesem Wert (also ab 10.001 Ft) wird eine Straftat verwirklicht.

- 2) Für den Fall der Strafbegehung im Rahmen einer kriminellen Organisation sind neue, strenge Strafschärfungsbestimmungen ins Gesetz aufgenommen worden.
- 3) Zahlreiche neue Tatbestände wurden geschaffen: z. B. Hinderung eines gerichtlichen Vollstreckungsverfahrens; Hinderung eines amtlichen Verfahrens; neue Bestechungstatbestände; Computerstraftaten; Straftat gegen die finanziellen Interessen der Europäischen Union;

Die wichtigsten Modifikationen durch die *liberalisierende Novelle 2003*:

- 1) Bestimmte, die bedingte Entlassung und die Strafaussetzung zur Bewährung ausschließende Gründe sind entfallen.
- 2) Die Strafmilderungsregeln wurden wiederhergestellt, Verschärfungen von 1998 wurden abgeschafft.
- 3) Die Möglichkeit der Anwendung von Freistellung auf Probe wurde deutlich erweitert.
- 4) Die an das Mittelmaß gebundene Strafzumessung wurde abgeschafft.
- 5) Die Privilegierung der Tötung eines Neugeborenen wird außer Kraft gesetzt.

Durch das *Gesetz Nr. IV vom 2004* wurde die Tierquälerei als neuer Straftatbestand aufgenommen. Seitdem sind zahlreiche StGB-Modifikationen erlassen, die am meisten kleinere oder technische Änderungen bedeuteten. Die Regelung der Führungsaufsicht wurde präzisiert, neue Straftatbestände sind eingefügt worden (wie z.B. Wucher nach § 330/A), und Vorbereitungshandlungen wurden bei mehreren Straftaten kriminalisiert.

5.2. Entwicklung der Drogenpolitik

5.2.1. Drogenproblem in Ungarn

In den 1990er Jahren hat sich das Erscheinungsbild des Drogenproblems signifikant verändert.¹⁵

Hanfkonsum und der Verbrauch synthetischer Drogen dominieren. Bis 2001 hat 6,4% der erwachsenen Bevölkerung (18–65) bereits Drogen ausprobiert oder konsumiert. Im Jahre 2005 war diese Zahl sogar 11%.

In gesundheitlichen Anstalten wurden im Zusammenhang mit dem Drogenkonsum im Jahre 1999 12.765, 2000 12.789, und 2001 12.049 Personen behandelt. Davon konsumierten im Jahre 2001 23,6% Betäubungsmittel (Heroin, Kokain, Amphetamin).

Im Jahr 2000 waren 37 und 2001 40 Todesfälle im Zusammenhang mit illegalem Drogenkonsum (Opiaten, Heroin) aufgetreten.

5.2.2. Kriminalpolitische Tendenzen

Die ungarische Kriminalpolitik bezüglich der Drogenproblematik hat sich in den letzten 15 Jahren mehrfach grundlegend geändert. Drogenpolitische Ansichtswechsel

¹⁵ Siehe Report to the EMCDDA by the REITOX National Focal Point. Hungary Drug Situation 2001.

spiegelten sich immer auch im positiven Recht wieder. In den Jahren 1993, 1998 und 2003 hat das „Drogenstrafrecht“ erhebliche Veränderungen erfahren.

Die Modifikationen 1993 zielten überwiegend darauf ab, bei Bagatelldelikten, welche im Zusammenhang mit Drogenkonsum stehen, Diversionsmöglichkeiten zu nutzen. Durch die Gesetzesänderung von 1998 ist jedoch wiederum eine völlige Strenge gegenüber den Konsumenten eingetreten. Nur Drogenabhängige konnten die Möglichkeit der Diversion in Anspruch nehmen. Im Jahr 2003 hat der Gesetzgeber den 1998 verlassenen kriminalpolitischen Weg jedoch wieder eingeschlagen. Seitdem gilt auch in Ungarn das Prinzip „*Therapie statt Strafe*“.

Unumstritten ist in der ungarischen Drogenpolitik, dass gegen Täter von Straftaten im Zusammenhang mit dem Angebot von Betäubungsmitteln (z. B. Herstellung, Handel usw.) verschärft vorgegangen werden soll. Dieses Ziel wird durch die Möglichkeit harter Sanktionen verwirklicht. Für qualifizierten Drogenhandel kann sogar lebenslange Freiheitsstrafe auferlegt werden.

Am 5.12.2000 wurde vom Parlament die „Nationale Strategie zur Drogenbekämpfung“ erlassen, die ein multidisziplinäres Vorgehen bezüglich des Drogenproblems vorsieht, dabei aber das Gleichgewicht zwischen Maßnahmen der Anfrage- und Angebotsminderung sichert.

Zu einer Verschärfung hat die Entscheidung Nr. 54 des ungarischen Verfassungsgerichts aus dem Jahre 2004 geführt, in der ein wesentlicher Teil der Diversionsvorschriften für verfassungswidrig und nichtig erklärt wurden.

5.2.3 Strafrechtliche Vorschriften

Die Drogenstraftaten sind im ungStGB in den §§ 282–283a geregelt. Nach der Konzeption dieser Regelungen ist zwischen zwei Hauptformen der Straftaten zu unterscheiden. Dies sind einerseits die Straftaten im Zusammenhang mit der Beschaffung und dem Besitz (Herstellung, Anbau, Erwerb, Besitz, Einfuhr, Ausfuhr, Durchfuhr), die milder bestraft werden und zum anderen diejenigen bezüglich der Verbreitung (Anbieten, Übergabe, Inverkehrbringen, Handel), die strenger sanktioniert werden. Der Konsum selbst wird nicht *expressis verbis* als Straftat bezeichnet.

Es handelt sich um eine qualifizierte Straftat, wenn Personen unter 18 Jahren Zugang zu Betäubungsmitteln ermöglicht wird bzw. wenn die Straftat gewerbsmäßig, in einer Bande oder mit erheblichen Mengen begangen wird. Weiterhin wird die Begehung in speziellen Räumlichkeiten (oder in deren Nähe) strenger bestraft. Hierzu zählt die Begehung in Gebäuden der Ausbildung, der Kindererziehung, der Kulturtätigkeiten, der Armee, der öffentlichen Gewalt oder des Strafvollzugs ausübt.

Geringe Mengen an Betäubungsmitteln privilegieren die Straftat. Drogenabhängigen Tätern bestimmter Delikte und Tätern bagatellhafter Drogendelikte (z. B. geringe Menge, Eigenverbrauch) steht die Diversionsmöglichkeit gemäß § 283 ungStGB zur Verfügung. Damit das Strafverfahren eingestellt wird, muss sich der Täter bereit erklären, bis zum Fassen des Urteils in erster Instanz, mittels eines Dokuments nachzuweisen, dass er mindestens sechs Monate lang an einer fortlaufenden Behandlung (z. B. mit dem Ziel, die Abhängigkeit zu heilen oder den Drogenverbrauch einzustellen) teilnimmt. Die Strafbarkeit entfällt, wenn die Teilnahme nachgewiesen wird.

5.3. Entkriminalisierungstendenzen

In Ungarn sind keinerlei Entkriminalisierungstendenzen zu erfahren, vielmehr sieht man sich mit einer Kriminalisierungswelle konfrontiert. Die Entwicklung der Technik, der Kampf gegen Korruption, die steigende Wirtschaftskriminalität und die Anforderungen der Europäischen Union haben zur Schaffung neuer Straftatbestände geführt (vgl. auch zu Gesetzesreformen *Kap. 5.1.*). Zur Entkriminalisierung vom Gesetzgeber können nur wenige Beispiele aufgeführt werden, so sind z. B. Tatbestände unter den politischen Straftaten (Straftaten gegen den Staat) endgültig aufgehoben worden. Wenn es um Entkriminalisierung geht, ist das Phänomen der „negativen Rechtsetzung“ des Verfassungsgerichts auch zu behandeln. Es gibt nämlich mehrere Straftaten, die vom Verfassungsgericht für verfassungswidrig erklärt und endgültig abgeschafft worden sind (z. B. Missbrauch von Leistungssteigerungsmitteln, homosexuelle Handlungen mit einer Person unter 18 Jahren usw.).

5.4. Haftvermeidung durch Ausweitung von Alternativen zur Freiheitsstrafe

Auch das ungarische Strafrecht kennt mehrere Alternativen zur Freiheitsstrafe: die zwei anderen Hauptstrafen, die selbständig anwendbaren Nebenstrafen und bestimmte Maßregeln.

Das Gesetz bestimmt *alternative Strafsätze* in zahlreichen Tatbeständen, d. h. gemeinnützige Arbeit und Geldstrafe werden neben Freiheitsstrafe bis zu einem Jahr oder bis zu zwei Jahren als Alternative geregelt. Wird eine Straftat ausschließlich mit Freiheitsstrafe bedroht (Freiheitsstrafe nicht über fünf Jahren), kann durch die Anwendung der Strafmilderungsregel (§ 87 ungStGB) gemeinnützige Arbeit oder Geldstrafe verhängt werden.

Der Anteil der *gemeinnützigen Arbeit* in der Verurteilungspraxis ist seit 1993 langsam gestiegen, aber immer noch gering (2002: 4,4%; 2003: 4,3%; 2007: 6,4% vgl. oben *Tab 8*). Es ist eine große Herausforderung, die Vollstreckungsbedingungen dieser Sanktion zu verbessern um die Anwendung zu erweitern. Zur richtigen und häufigeren Anwendung der gemeinnützigen Arbeit wäre nötig, dass sie gegen den entsprechenden Täterkreis verhängt wird. Der Ausgangspunkt bei der Forderung nach einem „entsprechenden Täterkreis“ ist, dass der Zweck dieser Sanktion nicht in der Erziehung zur Arbeit besteht, sondern dass der Täter seine Straftat durch die gemeinnützige Arbeit gegenüber der Gemeinschaft wiedergutmacht. Um hierhin zu gelangen, ist ein Ansichtswechsel in der Gerichtspraxis erforderlich.

Seit Ende der 1980er Jahre ist die Geldstrafe die am häufigsten verhängte Sanktion, deren Anteil sich in den vergangenen Jahren zwischen 44,9% (2003) und 49,9% (1995) bewegte. Die Tendenz ist aber sinkend (vgl. oben *Tab. 8.*). Erwähnenswert ist zudem, dass im ungStGB von 1978 unter deutschem und österreichischem Einfluss die Geldstrafe nach dem Tagessatzmodell geregelt wird.

Es soll bei der Anwendung beider Sanktionen berücksichtigt werden, dass in vielen Fällen die Arbeitspflicht nicht geleistet sowie die verhängte Geldstrafe nicht gezahlt wird und dadurch die Zahl der Gefangenen, als Folge der Umwandlung in Freiheitsstrafe, erhöht wird. In Zukunft wäre es erforderlich, eine Progressivität der Umwandlung einzuführen, d. h. die nicht geleistete gemeinnützige Arbeit nicht automatisch und sofort in Freiheitsstrafe, sondern im ersten Schritt in Geldstrafe umzuwandeln und umgekehrt.

Bei beiden Sanktionen sollte nur im zweiten Schritt die Umwandlung in eine Freiheitsstrafe ermöglicht werden.

Von den sechs *Nebenstrafen* des ungarischen Sanktionssystems sind die vier folgenden selbständig anstelle der Verhängung einer Hauptstrafe anwendbar: Berufsverbot, Fahrverbot, Aufenthaltsverbot und die Landesausweisung. Die gesetzlichen Bedingungen bezüglich ihrer selbständigen Anwendung sind in § 88 geregelt: Eine Nebenstrafe kann selbständig, anstelle einer Hauptstrafe angewendet werden, wenn die Höchstdauer der Freiheitsstrafe im Strafsatz nicht mehr als drei Jahre beträgt und der Zweck der Strafe auch ohne sie erreicht werden kann. Anstatt einer Hauptstrafe kann aber nur eine Nebenstrafe verhängt werden. Diese Regelung, die im Verhältnis zu früheren Vorschriften eine erweiterte Anwendung ermöglicht, trat 1993 in Kraft.

Unter den Maßregeln ist die *Freistellung auf Probe* (im Sinne „*probation*“) als echte Alternative zur Freiheitsstrafe anzusehen. Durch die Verschärfungsnovelle 1998 wurde der Anwendungskreis dieser Sanktion eingeschränkt und mit dem Gesetz Nr. II. 2003 die vorherige Regelung wiederhergestellt. Gemäß der geltenden Vorschrift des § 72 kann das Gericht die Verhängung der Strafe wegen einem Vergehen oder einem mit Freiheitsstrafe von nicht mehr als drei Jahren bedrohtem Verbrechen¹⁶ zur Bewährung aussetzen, wenn die begründete Annahme besteht, dass der Zweck der Strafe auch auf diese Weise erreicht werden kann. Von der Möglichkeit der Freistellung auf Probe sind mehrfach rückfällige Täter ausgeschlossen. Die Bewährungszeit kann sich von einem bis zu drei Jahren erstrecken und ist in Jahren festzulegen.

Obwohl die *Strafaussetzung zur Bewährung* aus kriminalpolitischen Gesichtspunkten als eine selbständige Sanktionsform angesehen werden kann, ist sie als Vollstreckungsmodifikation der Strafe im ungStGB geregelt (im Sinne „*sursis*“). Die grundlegenden Bedingungen der Anordnung der Strafaussetzung zur Bewährung sind seit der Urfassung des ungStGB von 1978 dieselben. Gemäß § 89 kann die Vollstreckung der Freiheitsstrafe, die ein Jahr nicht übersteigt, oder die Geldstrafe zur Bewährung ausgesetzt werden, wenn – unter Berücksichtigung der persönlichen Umstände des Beteiligten – begründet anzunehmen ist, dass der Zweck der Strafe auch ohne deren Vollstreckung erreicht werden kann. In besonders zu würdigenden Fällen kann auch die Vollstreckung der Freiheitsstrafe, die ein Jahr überschreitet, aber nicht höher als zwei Jahre ist, ausgesetzt werden. Im Unterschied zur Freistellung auf Probe sind mehrfach rückfällige Täter von der Anwendungsmöglichkeit dieser Sanktion seit dem 1.3.2003 nicht mehr ausgenommen.

Sowohl mit der Freistellung auf Probe als auch mit der Strafaussetzung zur Bewährung kann die Aufsicht durch einen Bewährungshelfer (eine Maßregel) verknüpft werden. Wird der zu diesen Sanktionen Verurteilte rückfällig, muss er unter die Aufsicht eines Bewährungshelfers gestellt werden. Diese Maßregel wird vom Bewährungshilfedienst vollstreckt, dessen Organisation Mitte 2003 umstrukturiert worden ist. Es ist neben dem Justizministerium ein Landesamt für Bewährungshilfe eingerichtet worden. Ein neu gestaltetes, einheitliches, d. h. sowohl für Jugendliche als auch für Erwachsene

¹⁶ Auch im ungarischen Strafrecht gibt es eine Dichotomie bezüglich der Aufteilung der Straftaten nach ihrem Gewicht. Straftaten sind entweder Verbrechen oder Vergehen. Verbrechen sind vorsätzliche Straftaten, die mit Freiheitsstrafe über 2 Jahren bedroht sind. Alle anderen Straftaten, d. h. fahrlässige Straftaten und solche vorsätzlichen Straftaten, die mit Freiheitsstrafe nicht über 2 Jahren bedroht werden, sind Vergehen. (§ 11 ungStGB).

zuständiges Dienstnetz ist auf Komitatsebene¹⁷ seit Mitte 2003 tätig. Mit dieser Umorganisation sind große Erwartungen verbunden, da die Bewährungshilfe eine große Rolle in der Haftvermeidung spielen kann und sollte.

6. Einstellung zu Strafen und Sanktionsbedürfnisse der Bevölkerung und die Rolle der Massenmedien

Die Einstellung zur Kriminalität in der Bevölkerung kann anhand einer Meinungsumfrage aus dem Jahr 1998 von József Kó wie folgt zusammengefasst werden.¹⁸

Die ungarische Bevölkerung ist weitgehend uninformiert über die jährliche *Gesamtzahl an Straftaten*. Ein wesentlicher Teil der Befragten hat nicht einmal eine Schätzung geben können (34,6%). Unter allen Befragten liegt der Anteil der Personen, die eine annehmbare Antwort geben konnten, bei 11,3%.

Die Mehrheit der Befragten (60,6%) ist unzufrieden mit der Kriminalitätslage Ungarns im internationalen Vergleich. Aufgrund internationaler Angaben ist demgegenüber festzustellen, dass Ungarn zu den europäischen Ländern gehört, in denen die Kriminalität geringer verbreitet ist. Ungarn ist nämlich im unteren Drittel der europäischen Skala zu finden. Die Bevölkerung nimmt diese relativ gute Lage nicht wahr, wie die Ergebnisse der Umfrage zeigen. Die Mehrheit (55,2%) sieht die heimischen Kriminalitätsverhältnisse als schlecht oder sehr schlecht an. 70% sind der Meinung, dass sich die Kriminalitätslage in den vergangenen fünf Jahren verschlechtert oder sogar in erheblichem Maße verschlechtert hat. 73% der Befragten erwarten auch keine Verbesserung. Sie fürchten sogar einen weiteren Anstieg der Straftaten in der Zukunft.

Bezüglich der Antworten zur Frage der Verantwortlichkeit für Kriminalität können interessante Schlussfolgerungen gezogen werden. 41% der Befragten hält die Staatsführung für die gegenwärtigen Verhältnisse für verantwortlich. 56% der Befragten sind mit der kriminalpräventiven Tätigkeit der Regierung unzufrieden. Bedenklich ist, dass eine nicht unwesentliche Gruppe (20%) vorhanden ist, die den Grund für die Verschlechterung der Kriminalitätslage in einer diskriminierten Minderheit der Gesellschaft sehen (am häufigsten sind Zigeuner, aber auch Drogenkonsumenten und Arbeitslose genannt worden).

Nach der Untersuchung des Phänomens der Kriminalitätsfurcht kann die Bevölkerung in drei Gruppen aufgeteilt werden. Die erste ist die Gruppe der „Fürchtenden“ (ungefähr 20%). Diese halten die Lage für unerträglich schwierig und sind außerordentlich unzufrieden mit der Tätigkeit der Strafverfolgungs- und Justizorgane. Ein großer Teil dieser Menschen ist bereits Opfer einer Straftat geworden. So ist verständlich, dass sie sich sogar während ihrer alltäglichen Tätigkeiten von der Kriminalität bedroht fühlen. Die zweite ist die Gruppe der „Annehmenden“. Jene halten die Kriminalitätslage Ungarns zwar nicht für gut aber auch nicht für schwierig. Der große Unterschied zur Gruppe der „Fürchtenden“ liegt in der Problematik der persönlichen Betroffenheit. Die „Annehmenden“ fühlen sich überhaupt nicht von der Kriminalität betroffen, sie betrachten

¹⁷ Regionale Verwaltungseinheit.

¹⁸ KÓ, JÓZSEF: *Vélemények a bűnözésről* (Egy közvélemény-kutatás tanulságai) Meinungen über die Kriminalität (die Lehren einer Meinungsforschung), in: *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok*, XXXV Budapest, 1998. p. 20–47.

die Kriminalität als ein Problem anderer. Die Mehrheit der Menschen (60%) gehört zur „Gruppe der Mitte“ zwischen den zwei extremen Gruppen.

Eine bedeutungsvolle Erfahrung ist, dass auf die Frage „*Was halten sie für das größte Problem des Landes?*“, nur 4,8% der Befragten die Kriminalität als Antwort gaben (vgl. Tab. 4). So ist die Schlussfolgerung zu ziehen, dass die wachsende Kriminalität, die in den vergangenen Jahren erfahrenen negativen Phänomene und die Kriminalitätsfurcht noch nicht die Gedanken der Bevölkerung beherrschen. Kriminalität stellt somit heute kein Alltagsproblem für die Mehrheit der Menschen dar.

Durch die politische Wende wurden auch die Medien befreit. Sie konnten die Kontrolle des Parteistaates ablegen und haben eine entscheidende Rolle in der Gestaltung der öffentlichen Meinung gewonnen. Es ist aber auch in Ungarn nachzuweisen, dass in der Herausbildung der Kriminalitätsfurcht die Medien nur dann und in dem Maße eine Rolle spielen, in dem die Berichte mit der Gesellschaftslage und sozialen Situation des Empfängers zusammentreffen.¹⁹

Im Mittelpunkt des Interesses der Medien stehen Gewaltstraftaten, schwerste Wirtschaftsstraftaten sowie Straftaten gegen das Eigentum. Diese letztgenannten sind besonders in den Fällen von Interesse, in denen eine Beziehung zur Politik, zu dem der Politik nahestehenden Wirtschaftskreis oder zum öffentlichen Leben gegeben ist. Die Gewaltstraftaten und deren neue, vor den 1990er Jahren nicht bekannten, grausamen Begehungsarten (z. B. Abrechnung mit der Wirtschaftskonkurrenz oder Sektenmord) sind auch in den maßgeblichen Kriminalitätsberichten und -reportagen absolut dominierend und überrepräsentiert. Dieses unerwünschte Phänomen beeinflusst die Sanktionsbedürfnisse der Bevölkerung. Mit der Expansion der Kriminalität, der Abnahme des Sicherheitsgefühls der Menschen bzw. der zunehmenden Kriminalitätsfurcht, geht auch die Forderung nach strengen, repressiven Sanktionen einher. Diese Einstellung beeinflusst wiederum die Kriminalpolitik und dient unter anderem auch als Motivation für Strafschärfungen. Im vergangenen Jahrzehnt kam es dabei zu Bestrebungen, über die Wiedereinführung der Todesstrafe ein Referendum abzuhalten. Diese Frage wurde sogar im Wahlkampf sowohl 1998 als auch 2002 diskutiert.

7. Aktuelle weitere Reformbestrebungen

Im Frühling 2001 ist im Justizministerium ein Kodifikationsausschuss ins Leben gerufen worden. Dessen Aufgabe ist es, die umfassende Neukodifikation des ungStGB vorzubereiten. Bezüglich der Kodifikationsarbeiten sollen hier die Modifikationen hervorgehoben werden, die u. a. die Reduzierung von Überbelegung, sowie die Haftvermeidung zum Ziel haben können.²⁰

¹⁹ KORINEK, LÁSZLÓ: *Félelem a bűnözéstől* (Kriminalitätsfurcht). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1995, S. 217.

²⁰ Im Bereich der Haftvermeidung gibt es zwei Empfehlungen des Europarates, die auch in Ungarn als maßgebend anzusehen sind: Recommendation N (99) 22 concerning prison overcrowding and prison population inflation; Recommendation R (2000) 22 on improving the implementation of the European rules on community sanctions and measures. Siehe dazu JUHÁSZ, ZSUZSANNA: *Az Európa Tanács két börtönügyi tárgyú ajánlásáról* (Über zwei Empfehlungen zum Gefängniswesen des Europarates). Börtönügyi Szemle. 4/2002. p. 85–94.

Obwohl die lebenslange Freiheitsstrafe keine wahrnehmbare Wirkung auf die Zahl der Gefangenen ausübt, soll hier erwähnt werden, dass die endgültige Abschaffung der tatsächlich lebenslangen Freiheitsstrafe und die Neuregelung der bedingten Entlassung erforderlich sind. Vor kurzem haben Anwälte einen Antrag beim Verfassungsgericht eingereicht um die tatsächlich lebenslange Freiheitsstrafe für verfassungswidrig erklären zu lassen.²¹

Die Regelung der bedingten Entlassung bei zeitiger Freiheitsstrafe erfordert auch eine Modifikation. Der tatsächlich zu verbüßende Teil der Freiheitsstrafe soll gemildert und die Möglichkeit der Entlassung nach der Verbüßung der Hälfte oder höchstens Zweidrittel der Strafe allgemein anerkannt werden.

Die gemeinnützige Arbeit als Hauptstrafe soll auch in Zukunft aufrechterhalten werden. Allerdings soll sie im Unterschied zur gegenwärtigen Situation mit der Einwilligung des Verurteilten verknüpft werden. Im Interesse der weiteren Differenzierung sollte die Strafaussetzung zur Bewährung auch bezüglich dieser Strafe ermöglicht werden. Die Aufrechterhaltung der Geldstrafe und deren Zumessung aufgrund des Tagessatzsystems sind wünschenswert. Das Tagessatzsystem sollte ferner bezüglich der Geldnebenstrafe eingeführt werden, da diese heute noch in einer Summe bemessen wird (Globalsystem).

Die bedingte Freiheitsstrafe (Strafaussetzung zur Bewährung) soll als selbständige Sanktionsart als Hauptstrafe geregelt werden. Im Zusammenhang mit der bedingten Freiheitsstrafe wäre es wünschenswert, die Möglichkeit der Anwendung allgemein auf eine Freiheitsstrafe von höchstens zwei Jahren zu erstrecken. Die in Ungarn bisher unbekannte teilbedingte Freiheitsstrafe (nach der Terminologie des öStGB: teilbedingte Strafnachsicht; auf Französisch: *sursis partiel*) sollte auch als selbständige Hauptstrafe ins Sanktionensystem eingeführt werden.²²

Unter den Maßregeln soll der Anwendungsbereich der Freistellung auf Probe (*probation*) erweitert werden. Im Gesetz Nr. II 2003 sind schon Zeichen dieser Bestrebung zu erfahren gewesen. Auf die Umstrukturierung der Aufsichtsstellen, des Bewährungshilfedienstes und die Erwartungen darüber wurde bereits Bezug gekommen.

Das Errichten neuer Strafvollzugsanstalten kann auch der Reduzierung von Überbelegungen dienen. Im Jahre 2002 wurde eine neue und alle europäischen Ansprüche erfüllende, moderne Anstalt für Untersuchungsgefangene in Szeged errichtet. Dies war von großer Bedeutung für die Verringerung der Überbelegung in dem bekannten Zuchthaus und Gefängnis von Szeged (sog. „Csillag“, „Stern“), in dem hauptsächlich langzeitige Freiheitsstrafen vollstreckt werden. Beim Bau von neuen Vollzugsanstalten ergeben sich schwierige Finanzierungsprobleme in Ungarn. Trotzdem ist von der Regierung der Entschluss getroffen worden, zwei neue Vollzugsanstalten durch die Einbeziehung von Privatkapital zu errichten. Vor kurzem sind zwei Anstalten in PPP-Konstruktion errichtet worden, und heute funktionieren sie schon. Es ist aber nicht zu vergessen, dass dies, obwohl das Errichten von neuen Instituten das Problem der Überbelegung mindert,

²¹ NAGY FERENC: *Az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetésről* (Über die lebenslange Freiheitsstrafe). In: Nagy Ferenc: *Tanulmányok a Btk. Általános Részének Kodifikációjához*. HVGORAC. Budapest, 2005. p. 175–216.

²² NAGY FERENC: *A büntetés végrehajtásának – részbeni – felfüggesztéséről* (Über die (teil)bedingte Freiheitsstrafe). In: Nagy Ferenc: *Tanulmányok a Btk. Általános Részének Kodifikációjához*. HVGORAC. Budapest, 2005. p. 233–248.

gleichzeitig auch zum Anstieg der Gefangenzahl und zur Expansion des Strafvollzugswesens führen kann.

8. Die StGB-Novelle vom 2009

Nach einer frisch verabschiedeten StGB-Novelle (Gesetz Nr. LXXX vom 2009) wird ab Mai 2010 das Sanktionensystem teilweise umstrukturiert, indem die Mehrheit der Nebenstrafen als Hauptstrafe geregelt wird. Es bleiben insgesamt zwei Nebenstrafen im Gesetz, die selbständig nicht, nur neben Freiheitsstrafe verhängt werden können: Verbot der Beteiligung an öffentlichen Angelegenheiten und Aufenthaltsverbot.

Ab Mai 2010 werden die alternativen Strafrahmen des Besonderen Teils aufgehoben, und gleichzeitig wird eine allgemeine Möglichkeit im Allgemeinen Teil eingeräumt, alternative Strafen zu verhängen wenn die Straftat mit einer Freiheitsstrafe nicht über 3 Jahren zu bestrafen ist.

Die erwähnte Novelle dient im Endeffekt vor allem der Verschärfung. Die Novelle spiegelt eine wesentlich härtere Bestrafung der Rückfalltäter, die Gewaltstraftaten begehen. Leider muss festgestellt werden, dass ein großer Teil der oben dargelegten Reformbestrebungen durch die neue Novelle nicht verwirklicht wurde. Das Institut und die Regeln der tatsächlich lebenslangen Freiheitsstrafe wurden aufrechtgehalten. Die Bedingungen, der zu verbüßende Mindestteil der Freiheitsstrafe vor der bedingten Entlassung wurden nicht gemildert. Die Geldnebenstrafe wird nicht mehr auch als Nebenstrafe geregelt, aber die Möglichkeit besteht doch, selbst die Geldstrafe als Nebenstrafe zu verhängen. Die bedingte Freiheitsstrafe wird auch weiterhin nicht als selbständige Strafe gehandelt, sondern als eine Vollzugsmodifikation der Freiheitsstrafe. Als Erfolg ist anzusehen, dass die teilbedingte Freiheitsstrafe, obwohl nicht als selbständige Strafe, ins StGB eingefügt wurde.

Zur Reform der gemeinnützigen Arbeit kann man schreiben, dass einige Regeln doch geändert worden sind. Ab Mai 2010 muss die Dauer dieser Strafe nicht in Tagen sondern in Stunden festgelegt werden; zwischen 42 und höchst 300 Stunden. Während den Kodifikationsarbeiten gab es Diskussionen über die Einwilligung des Verurteilten, frühere Entwürfe haben die Einwilligung sogar gefordert, um die gemeinnützige Arbeit verhängen zu können. Das Justizministerium hat aber aus mehreren Gründen keine Rücksicht auf die wissenschaftliche Diskussionen genommen, so verweist die verabschiedete Modifikation nicht auf das Erfordernis der Einwilligung. Sie argumentierten mit der Vielfältigkeit ausländischer Regelungen; in mehreren Ländern (z.B. in England) sei die früher schon gegebene Forderung der Einwilligung abgeschafft worden.²³

²³ NAGY, FERENC: *A közérdekű munka szabályozásáról, alkalmazásáról, végrehajtásáról* (Über die Regelung, Anwendung und Vollziehung der gemeinnützigen Arbeit). Magyar Jog. 2007/12. p. 705–716.

NAGY FERENC

A FOGVATARTOTTI RÁTA MAGYARORSZÁGI
ALAKULÁSÁRÓL ÉS HÁTTERÉRŐL

(Összefoglalás)

Jelen tanulmány az eredetileg a németországi Greifswaldon 2004 szeptemberében tartott nemzetközi konferenciára készített magyarországi nemzeti jelentés több ponton aktualizált és kiegészített változata.

A jelentés a hazai bűnözési, fogvatartotti, végrehajtási adatokat, a magyar bíróságok szankciókiszabási adatait – táblázatokba foglaltan is – tartalmazza.

A tanulmány szerzője figyelembe veszi a hazai kriminálpolitika változásait és a társadalmi struktúrára vonatkozó adatokat. A jelentés áttekinti a magyarországi büntetőjogi keretfeltételeket, továbbá az utóbbi 25 év jelentősebb büntetőjogi reformjait.

A tanulmány utolsó, 8. pontjában a szerző a legújabb Btk. novella (2009. évi LXXX. törvény) szankciórendszerét érintő fontosabb változásokat vázolja.

NAGY ZSOLT

A jogászi pályák közötti kapcsolat

Ha a mindennapokban felmerül az a kifejezés, hogy „jogász”, akkor az egyértelműen minden olyan jogi pályán tevékenykedő személyre vonatkozik, aki rendelkezik a jog műveléséhez szükséges formális elismeréssel, továbbá az említett szóban általában fellelhető – egyfajta egységként – minden a jogi praxishoz kapcsolódó konnotáció is. S vetődik fel a kérdés, hogy mennyi differenciált jogi pálya létezik. A fenti kifejezés oly általános gyűjtőfogalom, mely aligha „fedi le”, világítja meg a jogi praktikum teljes területét. Ennél fogva fel sem merülhet az a probléma, hogy ezen különböző jogász-retegek közt sokszor olyan szakismereti különbségek vannak, olyan silószerűen elkülöníthető tudásbázissal rendelkeznek, amelyek áthidalhatatlan szakadékokat képeznek közöttük. S az előbbi kérdés azért is külön érdekes, mert elvileg az említett tudást, illetve formális elismerést ugyanazon képesítési rendszer szerint szerzik meg. Az előbbiekből következően persze adódik, hogy a meglévő – s most elsősorban a tradicionális jogi pályákra gondolunk, mint az egyetemi jogászság, a bírói kar, az ügyészség, ügyvédség, közjegyzőség, közigazgatási kar, etc. – jogászi professziók közötti ismeretbeli eltéréseket kétféle módon csoportosíthatjuk. Egyfelől természetes, hogy az eltérő praxisból eltérő ismerethalmaz adódik, vagyis egészen más eljárásjogi kérdéseket tekintenek akár ugyanannak a jogi ügynek a különböző aktorai, nem is szólva arról, hogy a társadalom más szféráiban tevékenykedő jogi munkát végzők teljesen eltérő pozitív szabályokat alkalmaznak. *Varga Csaba* szavaival: „a jognak egy saját valóság igényével fellépő s így magának tényként kezelését is előíró pozitivitása látszólag elrejtí annak szükségét, hogy a jog mint egy immár eldologiasodott struktúrában és úgyszólván mechanikus automatizmussal funkcionáló képződmény mögött mégiscsak azt így vagy úgy működtető, mindennapiságukból kiinduló s a megoldandó feladatot *teljes emberként* is vállalni kívánó emberek állnak.”¹ Másfelől azonban a joghoz, és a jogi tevékenységhez kapcsolódó elméleti, tudományos ismeretek, melyek egyértelműen az akadémiai jogászsághoz kapcsolhatók² és a gyakorlati tudás között – már nem az eltérő praxisból eredő, hanem sok-

¹ VARGA CSABA: *Jogfilozófia, jogelmélet – a teoretikus jogi gondolkodás jövője*. In: Nagy Zsolt: *Jogelmélet és joggyakorlat*. In: Nagy Tamás – Nagy Zsolt (szerk.): *Jogelmélet és önreflexió*. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged. 2007. 39–48. 40. p.

² Ami az európai akadémiai szféra teljesítményéhez és az azzal kapcsolatos „modern” felfogáshoz köthető, azt talán Varga Csaba jellemzi a leginkább plasztikusan: „Mondhatnók, hogy a tételes jogi szabályozás, az elmúlt gyakorlatot ennek alapján általánosító, fogalmi összefüggéseit kidolgozó és így egyúttal jövő útjait is elhivatottsága szerint kicövekelő dogmatika, valamint a jogági szabályozás közvetlen elméleti alapjait tisztázó és mindenkor újragondoló doktrína csak az egyik fundamentuma a jogi gyakorlatnak. Technicista, mélyen eldologiasodott, az elidegenítettség határát súrolóan rutinná merevült olyan jogi kultúránkban, amelyek a jogiasított viszonyok, eljárásmodok és tevékenységek tömegében jogtechnikusok tömegszerű beavatkozását és menedzselését igénylik, mindez persze alig látható”. VARGA i.m. 41. p.

kal inkább intézményes jellegű – szakadékokat találhatunk, s ez a szakadék épp az európai hagyományok miatt még inkább meglepőbbnek hat.³ Vagyis az előbb idézett gondolatot folytatva: „ugyanakkor e mindennapi működését egy többé-kevésbé rendszeres „karbantartás” teszi lehetővé, amely magában foglalja [...] fejlesztését, s a távlati, stratégiai továbbalkításához folyvást szükséges alapok tisztázását egyaránt. Ez utóbbi funkcióban bukkan ismét elénk a *jogot illető teoretikus gondolkodás*.”⁴ Ám összefoglalóan – bármelyik oldalról nézve, avagy bármelyik csoportra való bontást tekintve – azt mindenképpen le kell szögezni, hogy a különböző ismeretek kohéziója és elválasztása erősen kötött a különböző szakmai rétegekhez, azok – sok esetben – intézményesített szféráihoz. Persze a fenti kép ennél sokkal árnyaltabb volt, illetve annak mutatkozik napjainkban is; és nemcsak „szakadékokról” beszélhetünk, hanem rengeteg kapcsolódási pontról, mely „szinapszisok” mindegyik szférát illetően a jogfejlesztés zálogát is jelenthetik. Többek között az összehasonlító jog egyik fő kutatási területe a jog megjelenési formái, vagyis a jogforrások, ám az összehasonlító jogászok nemcsak a formális, hanem sok esetben az informális jogforrásokra is tekintettel vannak, illetve szükséges azok figyelembe vétele, ami már csak azért is fontos, mert a jogalkalmazáson kívül több esetben a jogalkotásra is befolyással lehetnek.⁵ Márpedig a jogtudományi munkák sokszor nem elsősorban formális, hanem sokkal inkább informális forrásokat jelentettek, jelentenek, tehát a kapcsolódási pont minden pozitív szabály nélkül, vagy akár annak ellenére is létrejöhetett, létrejöhet.

A jogtudomány és a jogi praxis közti távolság, illetve kapcsolódási pontok megtalálhatóak mind a *common law*, mind a kontinentális jogrendszerekben, ám más és más időben, és más és más módokon. Ha Anglia jogrendszerét említjük, akkor a fenti problémát illetően mindenképp nyilvánvaló, hogy az angol bírák az esetekre tekintenek, s azok meglehetősen merev követése jelenti a jogalkalmazás zálogát és technikáját (*stare decisis*). Történeti szempontból természetesen kimondható, hogy az angol bíróságok eleve távolabb álltak az akadémiai szférától, mint kontinentális kollégáik. De miért is?

Noha Angliában is léteztek egyetemek, mégis a jogászság képzésében nem „ők” játszották a főszerepet, hanem a XIV. században alakult *Inns of Court*, melynek tudásátadására jellemző, hogy azokban elsődlegesen zenét, táncot (művészeteket), társalgást, illemszabályokat (hétköznapi ismereteket) oktattak, a szakmai ismeretek szinte teljesen háttérbe szorultak;⁶ a kimutatások szerint elsősorban a nemesi származásúak interakciós képességeik javítására szolgáló képzési struktúrával rendelkező szervezetek voltak, hallgatóik a szakismeretet sokkal később a gyakorlatban sajátították el. Kialakulásában

³ Természetesen elképzelhetetlen egy a közigazgatási hierarchiában pozícióban lévő jogi végzettségű szakembertől, hogy tökéletes ismeretekkel rendelkezzen például a polgári vagy a büntető eljárás szabályairól és megfordítva: egy bírótól, hogy a közigazgatási eljárás szabályaiban elmélyült ismeretekkel rendelkezzen. Ugyanakkor az egyetemi tudomány és a praxis közti szakadék már elsősorban társadalmi, politikai, illetve strukturális okokra vezethető vissza; erről bővebben lásd: NAGY ZSOLT: *Jogelmélet és joggyakorlat*. In: Nagy Tamás – Nagy Zsolt (szerk.) i.m. 91–97.

⁴ VARGA: i.m. 40. p.

⁵ Például a jogrendszereket elsősorban a jogforrások különbsége, illetve azok eltérő hangsúlyú figyelembe vétele alapján kategorizálják, bár kétségtelen, hogy léteznek az összehasonlító jog tudományán belül más csoportosítási kísérletek is; egyebek mellett ilyennek számítható az a fajta distinkció, mely az amerikai és a kontinentális jogrendszert, mint fogyasztói-piaci társadalomhoz és termelő-ipari társadalomhoz köthető, illetve azokhoz igazodó jogcsaládokat. Ld.: JAMES Q. WHITMAN: *Consumerism Versus Producerism: A Study in Comparative Law*. The Yale Law Journal. Volume 117. Number 3. 2007. December. 342–406.; különösen 350–354. p.

⁶ Ld.: NAGY ZSOLT: *Az angolszász jogi oktatás történeti vázlata*. Kézirat.

egyetlen lényeges különbséget találhatunk a kontinentális oktatási intézményekhez képest: a jogáskollégiumok a kezdetektől autonóm szervezetek voltak, és a képzés a kezdő hallgatótól a felsőbb bíróság tagjáig az autonóm testület kezében maradt; ezért mondja *Maitland*, hogy az angol szokásjog fennmaradása a nemzeti jogi iskoláknak köszönhető.⁷ A mai napig is marginális Angliában a felsőfokú jogi oktatás; az ipari szakokban ugyan megnövekedett a szakemberigény, azonban a céhszerűen zárt jogász professzió társadalmi privilégiumát féltve nem vált nyitottá, és zárt jellegét könnyen megőrizhette, hiszen nem a felsőfokú oktatás jelentette a formális elismerést, így az nem is lehetett hatással a végzetek professzionális társadalmi szerepére.⁸

Csakúgy, mint az európai egyetemeken Angliában is oktattak római jogot, illetve kánonjogot; *Oxford Bracton* után is a római jog egyik központja maradt, a XII. században alakult *Cambridge* nemkülönben. A „kormányzati tanácsban” a XV. században kaptak helyet a jogi doktorok, és az angol abszolút monarchia – párhuzamosan a kontinentális uralkodókkal – már a római jogot, illetve azt közvetítő egyetemeset részesítette előnyben. Vagyis az egyetemek – némely időkben legalábbis – több-kevesebb jelentőségre tehetek szert, s innen talán már csak egy lépés lehetett volna a tudós jogászok véleményére alapozott bírói döntések rendszerének kialakulása. Csakhogy a jogásképzés a praxis kezében maradt, a rekrutáció az ügyvédi kar kezében volt, s ők biztosították a belépéshez szükséges formális elismerést. A jogi praktikummal, a bírósági eljárással és az angol, praxisban dolgozó jogásztársadalommal összefonódott jog nem tudta adaptálni a filozófiai diskurzustól áthatott római jogot, s annak ismerete noha hátránnyal nem járt, ám előnyt sem szolgáltatott a jogászság rekrutációjára szempontjából. Az angol ügyvédképzés letéteményeseit, a jogáskollégiumokat (*Inns of Court*) nem a tudomány templomaiként, de még csak nem is valamiféle diszciplináris, vagy hétköznapi tudásátadás intézményeként tartották számon; bizonyos szempontból ennél kevesebbet, más szempontból azonban többet jelentettek: a barristerekhez való tartozás szocializációs, művészeti tudást átadó, csoportintegrációs funkcióját töltötték be. Az *Inn*-ek a kari nevelésre szolgáló szervezetként működtek, vagy ahogy *Ballantine* mondja visszaemlékezéseiben: „(az *Inn*-ben) nem tanultam semmit”, ám „a szociális jellemképző hatásokból nem tudott kibontakozni”.⁹

Ám a fenti szituáció – noha a múlt hagyatékának hatásai a mai napig érezhetőek – mára, főleg az utóbbi harminc év alatt, meglehetősen megváltozott, s az akadémiai szférára sokkal közelebb került a „jog órákulumaihoz”. Kezdetekben (ti. három évtizeddel ezelőtt) csupán néhány bíró szentel figyelmet az egyetemi jogtudománynak: például *Lord Atkin*, *Lord Diplock*, *Lord Denning*, később *Lord Goff* és *Lord Steyn*,¹⁰ ám már ez is a

⁷ BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. Akadémiai kiadó. Budapest. 1972. 151–152. p.

⁸ A kollégiumokban kapott tudás a végzett hallgatók társadalmi szerepe, struktúrában elfoglalt helyük szempontjából komoly relevanciával bírt, hiszen az adott társadalmi rétegben való érvényesülést elősegítette, azonban a jog, mint szakma tekintetében már irreleváns volt. Vö.: NAGY ZSOLT i. m.

⁹ BÓNIS: i. m. 155–156. p.; KRÁLIK LAJOS: *A magyar ügyvédség története I–II*. 1903. Az angol ügyvédség. 120. p. *Ballantine* visszaemlékezéseiben részletesen leírja jogismeretének hiányát, és azt is hogyan pótolta ezt a hiányt részben művészeti tudása, részben a közösséghez való tartozás érzése; első peréről például így ír: „Felálltam, de nem láttam semmit; a törvényszék mintha felfordult volna.” A jogásképzés szaktudásátadásának szempontjából a praxisban elsajátított *self-education* jelentette a döntő szerepet, az önálló képzés „liberális” útját tartották a jövedelem- és presztízsszerzés egyetlen lehetőségének.

¹⁰ ALEXANDRA BRAUN: *Professors and Judges in Italy: It Takes Two to Tango*. Oxford Journal of Legal Studies. Vol. 26. No. 4. 2006. 665–681. 667. p.

korábbiakhoz képest óriási változásnak számított; és nyilván nem meglepő módon, ezzel párhuzamosan az oktatásba is megkezdődött a bírói kar involválódása.¹¹ Egy évtizeddel később pedig a bírák által publikált jogtudományi művekben az – akár körtárs, akár történeti távlatokból való – akadémiai munkákra való hivatkozás jelentős mértékben növekedett;¹² s a '80-as évek végétől már a jogtudományi írásokra való hivatkozásoknak is – igaz kizárólag, a fellebbviteli bíróságok jogi véleményeiben –, jelentős növekedése volt tapasztalható.¹³ Ráadásul a citációk nemcsak sűrűségükben növekedtek, hanem stílusuk és nyelvezetük is megváltozott: sokkal nagyobb reverenciával írnak a jogtudományi munkák jelentőségéről, elsősorban amikor nem található precedens vagy törvény, amire a döntést alapozni lehet, de akár még abban az esetben is, amikor egyébként nem értenek egyet az adott jogi állásponttal. Sőt mit több, többször megtörtént, hogy – megvédve saját álláspontjukat – „válaszolnak” a jogtudományi argumentációkra, vitatkoznak azok kritikai reflexióival vagy éppen módosítják addigi – esetleg megmerevedett – véleményüket, továbbá az is előfordult, hogy a döntéshez szükséges argumentációt is a jogtudományi munkának köszönhették.¹⁴ Ez a tény elsősorban annak köszönhető, hogy a jogtudományi munkák a meglévő jogra reflektálnak, ám emellett megjelennek – egyúttal a bírói hivatkozásokban is feltűnnek – olyan tanulmányok, illetve megjegyzések is, amelyek egy lehetséges jogra vonatkozó ideákat tartalmaznak, vagyis, hogy „milyen lehetne, milyennek kellene lennie” az adott szabályozásnak. Tehát elsősorban az akadémiai szféra interpretálja, kritizálja, szintetizálja és racionalizálja az esetjogot, ugyanakkor ezután különféle koncepciókat gyárt, identifikálja az ellentmondásokat, megvizsgálja egy-egy jogi probléma történetét, értelmezi a törvényeket és megmutatja ezek implikációit. S mindezekkel az eredményekkel a bírák immáron többé-kevésbé – akár egyetértenek velük, akár nem – tisztában vannak, másképpen, ahogy *Lord Justice Longmore* egy eset kapcsán megjegyezte: „napjainkban a bírák úgy ismerik és olvassák a jogtudományi cikkeket, mintha az a rendes jogász tevékenységük ré-

¹¹ Az angol jogázképzésben a gyakorló jogászok persze hagyományosan mindig fontos szerephez jutottak, ám egyre inkább kialakulnak azok a köztes intézményi feltételek, melyekben mind az egyetemek, mind a praxis képviselői a képzést illetően egyfajta átmenetként közvetítenek. Vö.: NAGY ZSOLT: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*. A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára. Szeged. 2008.

¹² A fenti tényt *Hein Kötz* mintegy 20 évvel ezelőtti statisztikai elemzésében mutatta ki. Vö.: HEIN KÖTZ: *Die Zitierpraxis der Gerichte. Eine vergleichende Skizze*. 52. Rabels Zeitschrift. 664. 1988. 644. p.

¹³ ALEXANDRA BRAUN i.m. 668. p.

¹⁴ Sokszor jellemzik a jogtudományi írásokat úgy, mint „érdekes”, „értékes”, „kiváló”, „befolyásoló”, „rendkívüli segítséget nyújtó”, etc. ALEXANDRA BRAUN i.m. 668. p. Ilyen ügyeknek tekinthetők például a *Spiliada Maritime Corp. v Cansulex Ltd.* (1987) Admiralty Court 469 at 488 (Lord Goff of Chiveley) (House of Lords); *Regina v Court* (1987) Queen's Bench 156 at 163 (Ralph Gibson LJ) (CA); *R v Secretary of State for Transport, ex parte Richmond LBC* (1994) 1 Weekly Law Reporting 74 at 94 (Laws J) (Queen's Bench); *Hunter v Canary Warf* (1997) AC 655 at 694 (Lord Goff of Chiveley) (House of Lords); *J Macwilliam Co. Inc. v Mediterranean Shipping Company SA* (2003) England and Wales Court Admiralty Civ. 556 (155); (2004) Queen's Bench 702 at 754 (Jacob J.); *C v C* (Ancillary Relief: Nuptial Settlement) (2004) England and Wales Court Admiralty Civ. 1030 (41); (2005) Fam. 250 at 262 (Thorpe LJ); *Regina v. Shivpuri* (1987) Admiralty Court 1 at 23 (Lord Bridge of Harwich) (House of Lords); *Woolwich Building Society v IRC* (1993) AC 70 166 at 168 (Lord Goff of Chiveley) (House of Lords); *Pan Atlantic Ins'ce Lt. V Pine Top Ltd.* (1995) 1 Admiralty Court 501 at 551 (Lord Mustill) (House of Lords); *Luc Thiet Thuan v The Queen* (1997) AC 131 at 140–41 (Lord Goff of Chiveley) (Patent Court); *Alfred McAlpine Construction Ltd. v Panatown Ltd.* (2001) AC 518 (House of Lords); *Bettinson v Langton* (2000) Ch 54 at 64 (Robert Walker LJ) (CA); *Airedale NHS Trust v Bland* (1993) AC 789 at 826 (Hoffmann LJ); *Gregory v Portsmouth City Council* (1997) England and Wales Court of Admiralty Civ. 2645 (Simon Brown LJ).

szét képezné”.¹⁵ S az utóbbi időkben a bírák immáron nem is próbálják elrejtteni, hogy ismerik a tudományos álláspontokat vagy, hogy az befolyásolta volna őket, illetve éppen ellenkezőleg, mondjuk nem értenek vele egyet; sőt megfigyelhető egyfajta tendencia, miszerint többször kifejezetten demonstrálják, milyen jól informáltak az akadémiai irodalom területén. Mindez pedig óriási változás, főleg, ha figyelembe vesszük az élő szerzők citációjának – autoritásként alkalmazással kapcsolatos – meglehetősen régről (*Lord Eldon* 1814-ből) eredeztethető tilalmát.¹⁶

Ha a fent elemzett angol példát nézzük, akkor kontinentális viszonylatban a helyzet még inkább meglepőnek mondható, különösen annak tudatában, hogy Európa jogrendszereiben folyton hangoztatott az az álláspont, miszerint a különböző jogágakban, azok pozitív szabályainak alkotásában és értelmezésében a fő szerep történeti okoknál fogva az akadémiai szféráé. Ám ha megnézzük a különféle eseteket, elvéve találunk arra példát, hogy – akár kortárs, akár régebbi – szerzők munkájára egy-egy döntésben hivatkoznak, vagyis kimondható, hogy egy ilyen citáció – ha elő is fordul – teljesen kivételesnek számít. Persze, az tagadhatatlan, hogy némi találkozási pontot, vagy ha tetszik „rejtett hivatkozásokat” itt-ott találhatunk. Ilyennek tekinthető például Olaszországban „az uralkodó jogi doktrína szerint” (*dottrina prevalente*), „a domináns jogi doktrína szerint” (*dottrina dominante*), vagy „a jogi vélemények többsége szerint” (*dottrina maggioritaria*), melyek természetesen „a jogtudományi vélemények többségére” reflektálnak. Ugyanakkor Olaszországban néha előfordul a kisebbségi véleményre való hivatkozás is (*dottrina minoritaria*), illetve érdekességképpen jelezhető, hogy az utóbbi időben megjelent a legmagasabb pozíciókban lévő akadémikusokra való hivatkozás is, mint „az autoritatív jogi doktrína” „a legjobb doktrína” (*miglior dottrina*), noha e frázis csupán azt jelöli, hogy az ügyet eldöntő bíró valójában egyetlen – ám magas reputációval bíró – véleményt talált, mely autoritással – ugyan egy könnyen felfedhető név említése nélkül – alá tudja támasztani álláspontját. Vagy például Németországban rendkívül jellemző az „uralkodó jogi vélemény szerinti” döntés (*herrschende Meinung*), melyre való hivatkozás oly gyakori, hogy csak *hM-Urteil* rövidítéssel jelölik. Ám más – szinonimaként használható – kifejezések is találhatók: ilyenek tekinthetők az „uralkodó nézet” (*herrschender Ansicht*), „általános vélemény” (*allgemeine Meinung*), „többségi vélemény” (*überwiegende Meinung*). Bár sokszor ezek a kifejezések egy kissé burkoltabb – ha tetszik rejt – formában jelennek meg, mint például „köztudott, mint többségi vélemény” (*es ist überwiegend anerkannt*), többségi véleményként vallott (*es wird ganz überwiegend vertreten*). Jellemző az „uralkodó tanok szerinti” döntés (*herrschende Lehre*), amire az „egységes jogi gyakorlat” (*einheitliche Rechtsprechung*) szolgál szinonimaként, illetve a töretlen vagy tartós joggyakorlat (*ständige Rechtsprechung*, *gefestigte Rechtsprechung*).¹⁷ Ugyanakkor – s éppen ez a

¹⁵ Re OT Computers (in administration) (2004) EWCA Civ. 653 (43); 2004) Ch 317 at 332 (Longmore LJ) in: ALEXANDRA BRAUN i.m. 669. p.

¹⁶ *Lord Eldon* a Lordok Házának tagja ekkor mondta ki, hogy nem illik, nem helyes élő jogtudósnak perben idézni. A tilalommal kapcsolatban lásd: POKOL BÉLA: *A jog szerkezete*. Rejtjel kiadó. 1991. Budapest. 139. p.; BRIAN M. KOMAR: *Text-Books As Authority in Anglo-American Law*. 11. California Law Review. 397. 1922–1923.

¹⁷ Mintegy 500 felsőbbbírósági döntésre kiterjedő vizsgálat szerint az „uralkodó vélemény”, illetve annak rokon értelmű kifejezései közül az „uralkodó nézet” 285 ítéletben szerepelt, az ezzel egyébként ebben az esetben azonosítható „töretlen joggyakorlat” 357 határozatot alapozott meg. Ez már csak azért is lényeges, mert nem a „bírói gyakorlatra”, illetve egyes döntésekre hivatkoznak, hanem bizonyos kifejezésekkel a „jogi véleményre”. Vö.: THOMAS DROSDECK: *Die herrschende Meinung – Autorität als Rechtsquelle – Funktionen*

legfontosabb – a kontinensen általában fel sem merülhet, hogy bármiféle reverenciát tanúsítsanak az adott – sokszor egyébként nyilvánvaló – szerző iránt, vagy mondjuk szerző nélkül magát a művet említsék, sőt többnyire még az általuk történő befolyásolt-ság tényét is tagadják; tehát (szinte) minden akadémiai hivatkozás a jogi doktrína „szí-neiben” tűnik fel.¹⁸ Visszatérve a kontinentális, az akadémiai szférát preferáló „uralkodó álláspontra” ez a joggyakorlati szituáció, már szinte paradoxnak nevezhető. Különösen, ha megnézzük a Német Birodalom, illetve az azon belüli tartományok jogi vélemény-adási szokásait,¹⁹ ahol az esetek másolatát a XIX. századig az egyetemekre küldték véleméyzésre, s ennek csak az egységes Németországban meghozott törvényekben foglalt tilalommal vetettek véget, vagy akár például az itáliai *Grandi Tribunali*, továbbá *Rotae Rome* és *Genova*, illetve *Toscana* gyakorlatát.²⁰ De hogy történhetett mindez? Egy kis múltba történő visszatekintés, és elemzés talán közelebbről megvilágíthatja ezt a paradoxont.

Ha az nem is igaz, hogy az európai jogtudomány a glosszátorokkal kezdődött, de annyi bizonyos, hogy a glosszálás rendkívüli hatással volt a kontinentális jogra, s ezt a hatást természetesen nem az egyszerű interpretáció szolgáltatta, hiszen a nevezett „tudós doktorok” tevékenységüket nem önmagáért, *l'art pour l'art* végezték, hanem kifejezetten gyakorlati, mondhatni prózai indokok miatt. A társadalomban, a gazdaságban, a kereskedelemben gyökerező, onnan eredő konfliktusok egyfajta, speciális feloldásának igénye „hajtotta” a jogismerőket a Codex feltárására, hiszen mi sem lehetett könnyebb, mint egy meglévő szabályanyagot segítségül hívni, mely – már csak korának, a római kornak gazdasági alapjai miatt is – minden valószínűség szerint megoldásokat kínál az új Európa jogi természetű szembenállásaira.

S ebben a praktikusságban rejlik a kontinentális jogtudomány lényege: *a nagyhirű egyetemek tudománya és a jogi praxis szinte egynek volt mondható*. De hogyan is kezdődött, illetve folytatódott ennek a tudós jognak a művelése? A glosszátorok egyáltalán nem voltak teoretikusok, munkájuk praktikus relevanciája vitathatatlan, mely gyakorlati kapcsolódás *Peter Weimar* szerint a következőkben foglalható össze. Ad1. Sokan közülük bíróként is tevékenykedtek, ebből következően saját praxisuk közvetlen kapcsolatban volt „tudományos tevékenységükkel”. Ad2. A doktorok a német-római császár tanácsadóiként vettek részt a birodalmi gyűlésen. Ad3. Az egyetemi professzorok – az *Authentica Habita* alapján, mely önmagában az uralkodói hatalom és a jogászság együttműködésére vallott – hallgatóik konfliktusaiban szintén „*jurisdictiont* gyakoroltak”. Ad4. Itáliában – a legkorábbi forrás szerint *Johannes Bassianustól* – már a XII. században kimutatható volt a konziliumadás gyakorlata. Ad5. Sőt az ítélkezési gyakor-

einer juristischen Argumentationsfigur. Duncker und Humblot. Berlin. 1989. 19–21. p. A „*herrschende Meinung*” kifejezést tartalmazó ítéletekre csak néhány példát említve: BGH 2005. július 8. (2 StR 120/05 – LG Marburg) 2.b. pont; BGH 2005 október 18. (1 StR 114/05). Ld.: www.bundesgerichtshof.de/entscheidungen/entscheidungen.php. Mindezzel persze összhangban, ám mégis konkrét precedens/precedensre is rámutathat az olyan kifejezés, mint „a felsőbírói vélemény (gyakorlat) szerint” (*höchrichterliche Rechtsprechung*); noha sokszor ilyen esetben is inkább általános elvekről van szó. Vö.: BVerfGE 31, 255 ff. Nr. 23. 7. Juli 1971. (Ebben az esetben kifejezett ítéletre való hivatkozás is történt.)

¹⁸ Ilyen kivételes döntésnek tekinthető például a Cass. 16. May. 2000. no. 6323. ügy: Nuova Giurisprudenza civile commentata 2001. I. 357 at 367., ahol *Cesare Massimo Bianca* bíró véleményét idézte a szerző említése nélkül. In: ALEXANDRA BARAUN i.m. 671. p.

¹⁹ Lásd: POKOL BÉLA: *Jogelmélet*. Századvég Kiadó. Budapest. 2005. ; NAGY ZSOLT: *Egyetemi jogászság és joggyakorlat*. Jogelméleti Szemle 2007/3. 7–10. p.; NIGEL G. FOSTER AND SATISH SULE: *German Legal System and Laws*. Third Edition. Oxford University Press. New York. 2002. 13–21. p.

²⁰ ALEXANDRA BRAUN i.m. 671. p.

latban, a szokásjog megállapításánál, mi több a jogalkotásban is a tudós jog befolyását láthatjuk.²¹ A glosszátorok tevékenysége minden részletében a jogi esetekhez kötődött, vagyis egyáltalán nem (vagy csak igen ritka esetben) törekedtek absztrakt elvek kidolgozására, sokkal inkább a mindennapokban előforduló „történetekhez” voltak kötöttek.²² Természetesen a társadalmi szükségszerűségeken túl erre még további két okot találhatunk: mindenképp az egyetemi jogtudomány skolasztikus jellege számukra is meghatározó volt, vagyis általános tételek csak akkor merültek fel, ha azokat mintegy gyakran előforduló típust lehetett használni; másodsorban pedig – éppúgy, mint a teológia esetében a Szent Könyv – a jogi szövegek mindenképp feletti autoritással bírtak, tehát az egyébként is kazuisztikus műben látták a jog egészét, mely „Autoritás” alapján bármilyen felmerülő jogi probléma megoldható. Mindez egyértelműen összefüggött az oktatással, ami éppen az előbbieken említettek miatt szigorúan, annak szövetségében is, követte a meghatározott jogforrásokat.²³

S hogy mennyire nemcsak az ókori szövegek ismeretében merült ki munkájuk azt a *Gandinustól (Questiones statutorum) Baldusig* kidolgozott „statútumok elméletei” is megmutatják, tehát a jogtudós az oktatásban érvényesíthette a római jogot, ám a praxisban a városok szabályai voltak irányadóak.²⁴ Nyilván a társadalom jogi életébe való beavatkozás, pusztán kvantitatív szempontok alapján, sem hasonlítható a későbbi korok (például a posztglosszátorok) hasonló tevékenységéhez, ám gyakorlati munkájuk fontossága két kérdés miatt mindenképp időtállóan mondható: egyfelől a glosszátorok tevékenységüket koruk – felvetődött – praktikus problémái alapján fejtették ki, másfelől pedig utódaik – elsősorban a posztglosszátorok – az általuk kijelölt nyomvonalon folytatták elődeik munkáját.²⁵

Vagyis később Itáliában az egyetemek és a praktikum közti kapcsolat nemcsak, hogy megszilárdult, de mintegy „kiteljesedett, hiszen az intézmények feladata immáron olyan szakemberek képzése lett, akik a partikuláris jogot alkalmazni tudták, a konfliktusokat a helyi jog és szokások alapján tudták eldönteni.²⁶ A legszorosabb kapcsolatot a jogi vélemények adása (*consilia*), illetve ennek szokássá váló gyakorlata jelentette, mivel a *podesták* – kiknek tagjai, a pártatlanság biztosítása végett, elsősorban a szomszédos baráti városok arisztokratáiból verbuválódtak – képes ügyekben nem elégedtek meg saját ismereteikkel a glosszákat illetően, hanem autentikusabbnak látták azok létrehozó-

²¹ Vö.: PETER WEIMAR: *Die Legistische Literatur als gelehrte Literatur*. In: Helmut Coing (hrsg.): *Hadbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Erster Band: Mittelalter (1100–1500)*. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München. 1973. 129–260. 136–137. p.

²² Ezt mi sem mutatja meg jobban, mint a *legista* irodalom műfajai között megtalálható ún. *Questiones de facto*, ami a korabeli viszonyok között felmerült tényállás és a hozzá hasonlatos, ám nem megegyező római kori szövegek közti hasonlóságot alapul véve a két (szövegbeli és életbeli) tényállást értelmezési technika segítségével egymáshoz közelítették, amivel az ókori szövegeket „modern” relevanciával ruházták fel. PETER WEIMAR i.m. 140–145. p.

²³ Ekkoriban az autentikus szövegek a következőkből álltak: *Digestum vetus*, *Infortiatum*, *Digestum novum*, *Codex*, a Kódex utolsó három könyve a *Tres libri*, *Authenticum* (a novellák), *Institutiók és a Libri feudorum*; kánonjogból pedig a *Dekrétumok*. Helmut Coing: *Die Juristische Fakultät und ihr Lehrprogramm*. In: Helmut Coing (hrsg.) i.m. 39–128. 69–71. p. Noha az ún. *notabilia* keretében az eseti szabályokat bizonyos esetekben úgy mutatták be, mint általános érvet, az oktatás fő metodikája elsőként a szöveghely, majd a hozzá tartozó glossza ismertetése volt, vagyis a teljes szöveg felolvasása. 71–74. p.

²⁴ BÓNIS GYÖRGY i.m. 45. p.

²⁵ PETER WEIMAR i.m. 136–137. p.

²⁶ Az előadások (*lecturae*) a törvénykönyveket foglalták magukban; a hozzá kapcsolódó magyarázatok (*commenta*) a gyakorlati igényeknek megfelelő monográfiák (*tractatus*) képezték az oktatás anyagát. Vö.: Uo. 48. p.

ihoz, illetve intellektuális utódaihoz való fordulást, akik – persze nem ellenérték nélkül – szívesen produkáltak jogi véleményeket. Mi több, ilyen véleményekkel már a feleket is ellátták, mely számukra egyfajta prejudikációt jelentett, vagyis megmutatta a pereskedés kimenetelének valószínűségét, s így egyúttal a perindítás reális gazdasági előnyeit is. Mindez az ókori *responsa prudentium* mintájára történt, s hamarosan az *auctoritas probabilitas* erejét tulajdonították neki.²⁷ Az itáliai területeken vagy a bíróságok vagy talán több alkalommal a felek kérésére egy-egy „megfelelő tekintéllyel” bíró egyetemi *doctor* véleményét kérték, ami – a fenti okoknál fogva – egyre gyakoribbá vált, majd fokozatosan nemcsak szokássá merevedett, hanem az autoritás erejével kapcsolódott össze, s főleg a kommentátorok időszakára – noha nem kritikátlanul²⁸ – az *opinio* kötelező ereje szinte vitathatatlaná vált (először szokásjogi kötelező erő: *communis opinio doctorum*, majd a többségi nézet ereje: *magis communis opinio*). Némely városi statútum a bírák részére *expressis verbis* kimondta a véleménykérési kötelezettséget, némely csak a felek részére írta ezt elő, mások nem tették kötelezővé, s csak a szokás ereje adta az említett autoritást. Mindenesetre előbb-utóbb, de főleg a XVI. századra a tanult jogászok (*sapientes, consilarii, turisconsulti*) szerte Itáliában a bírák helyére léptek, „hogyan az iratok tanulmányozása után meghozzák ítéleteiket”.²⁹

A Német Birodalom területén a megalapított egyetemek szinte létrejöttük után azonnal bekapcsolódtak a gyakorlati tevékenységbe, s ez a kapcsolat megmutatkozott mind „közjogi”, mind „magánjogi” jellegű ügyekben; vagyis egyrészt a tartományurak, illetve városok közti diplomáciai küzdelmek alakítói voltak, másrészt a civiljogi konfliktusok elbírálóiként vagy a felek képviselőiként is meghatározó szerepet tölthettek be. Esősorban a szász területeken (de nemcsak ott) körülbelül a XV. század közepén kezdett kialakulni az aktafelküldési eljárásnak nevezett (*transmissio actorum*) véleménykérési gyakorlat, majd fokozatosan a birodalom egész területén elterjedt; például Lipcsében az 1400-as évek közepétől, *Wittembergben* az 1500-as évek elejétől, Jénában 1558-tól datálható az említett gyakorlat kezdete: A bíróságok elsőként inkább egy ítéleti formulát (*Spruche Rechten*) kértek a tudós jogismerőktől, később már az ítéleti indoklás (*rationes debutandi et decidendi*) kérelme is a kísérőlevélben volt található, majd végül az egész döntést áthárították az egyetemi professzorokra, s mindez végül egyfajta eljárási modellé (*transmissio Actorum ad Collegium Iurensconsultorum pro concipiendis sententia*) általánosan követendő példává vált.³⁰ Sőt idővel kifejezett jogszabályi megerősítést is nyert, amire kiváló példát szolgáltat a szász választófejedelem 1572-es rendelete (konstitúciója), noha előfordult, hogy egy a bíróság számára „nem megfelelő” szakvélemény esetén a bírák az ügyet másik kollégiumnak is elküldték, más szavakkal a vélemények kötelező ereje vitatott volt.³¹ De hogy ennek gyakorlata vitathatatlan volt,

²⁷ Uo. 48–49. p.

²⁸ Számos kritika érte ezt a gyakorlatot, s annyi bizonyosnak mondható, hogy előfordult olyan eset, amikor egy bíró tudván, hogy helytelen a döntés, mégis valamilyen személyes indoknál fogva kihirdette azt, és ez azután is érvényes volt, hogy a konziliátor kiválasztását nem a bíróság végezte, hanem a felek akaratához igazodtak („non tenetur sequi malum consilium, etiam electi consultoris a partibus: & si sequitur, facit litem suam”). Baldus de Ubaldist idézi Ulrich FALK: *Consilia. Studien zur Praxis der Rechtsgutachten in der früherer Neuzeit*. Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main. 2006. 261. p.

²⁹ ULRICH FALK i.m. 260. p.

³⁰ Uo. 4–6. p.

³¹ A szász választófejedelem éppen azért rendelte el az aktafelküldést, mert a meglévő gyakorlat sok esetben megtörni látszott, és már nem minden egyes eljárásban küldték fel az aktákat véleményadásra. Vö.: ULRICH FALK i.m. 6. p.

azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a XIX. században Jéna egyetemére megalapításától kezdve felküldött akták számát 400.000-re becsülték, s például csak 1675-ben 709 ilyen civiljogi „döntés” született, az 1700-as évek végén 1800-as évek elején is minden évben számuk öt, hatszáz között mozgott.³² A szokás erősödésének jelei voltak láthatóak abban is, hogy a választás szerinti *ad hoc* transzmissziókból állandó kapcsolatok alakultak ki a bíróságok és a kollégiumok között, vagyis néhány eset kivételével állandósult az azonos helyről várt döntés.³³

Az aktafelküldés mellett a praxis és a teoretika közti szoros összefüggést mutatott az a folyamat is, amit egyszerűen „az egyetemi professzorok bírói székfoglalójának” nevezhetnénk. Ez abban állt, hogy a XVI. század végére, illetve a XVII. századra – a megváltozott társadalmi és jogi viszonyok között – a bíróságok bírának tudása, jogismerete már elégtelennek bizonyult, hiszen a praktikusok, noha a partikuláris jogot ismerték, nem tudták oly mesterien alkalmazni az addigra recipiált római- és kánonjogot. Így aztán elsőként néhány tanult doktort hívtak a bíróságok tagjaik sorába, majd fokozatosan egyre inkább megváltozott a professzorok és a praktikusok aránya, s végül az ún. *Schöffentuhl* tagjai közt már csak tanult jogászok voltak. Sőt az is előfordult (például Jénában) hogy az egész bíróságot (*scabinatus*) egyetlen döntéssel „kicserélték”,³⁴ majd innentől kezdve megindult egyfajta eltávolodás az egyetemtől, hiszen elnöke (*ordinarius primus*) már nem a mindenkori dékán lett, hanem a *senioritás* elvét alkalmazták. További példát szolgáltat *Ingolstadt* egyeteme és bírósága: az egyetemet 1472-ben alapították és 1576-ra bíróságának minden tagja kizárólag az egyetemi doktorok közül került ki.³⁵

Míndezek után feltehető a kérdés: hol is kezdődött az akadémiai szféra kiszorítása a mindennapi joggyakorlatból, illetve ítélkezési praxisból? Összességében az abszolút monarchiák kialakulásával, megerősödésével, megmerevedésével, továbbá a nemzetállamok létrejöttével; bár ezek földrajzi területenként időben különböznek, ám mégis körülbelül a XVIII. századra tehetőek, sőt az egységes Németország és Olaszország kialakulása csak tovább erősítette ezt. Csak utalván – az előbbieken már elemzett – XIII. századi szituációra, illetve az ezt követő évszázadokra, a jogi döntéseket erőteljesen befolyásolták az akadémiai jogászprofesszorok véleményeinek formái: *questiones*, *allegationes*, *decisiones*, s különösen a *consilia*. A XVI. századig mindenképpen – sok esetben pozitív szabályokkal (törvények, statútumok) megerősített szokás volt formális vélemények kérése az egyetemektől, s amennyiben ezt mégsem történet meg, a döntést mindenképpen egy tudós *doctor* véleményére kellett alapozni. A különféle véleményadók eltérő véleményei természetesen nagyfokú bizonytalanságot hordoztak, s így a bíróságok megpróbálták a hasonló ügyekben az azonos álláspontokat összegyűjteni, illetve az ellenvéleményeket összerendezni és így a doktorok közös vélekedését (*communis opinio doctorum*) kialakítani, ugyanakkor ez egyúttal elvezetett az akadémiai szféra autoritásának fokozatos gyengüléséhez is, amit az is megmutatott, hogy a XVII. században

³² Uo. 21. p. Emellett számos más egyetemi kollégium is nagy számú szakvéleményt produkált: Például Halle egyeteme 1693-ig számolva 36.000 döntést adott; ugyanez a szám volt igaz Rostock, Kiel, Marburg egyetemeire is, továbbá Tübingen 20.000 és 25.000 közötti; Göttingen pedig 25.000 „jogi tanácsot” küldött vissza. Uo. 23. p.

³³ Ez Göttingenben a XVIII. században havi 10–30 aktát jelentett. Uo. 23. p.

³⁴ Mivel Jéna bírósága négy hercegség (*Sachsen-Altenburg*, *Sachsen-Gotha*, *Sachsen-Eisenach*, *Sachsen-Meinungen*) igazságszolgáltatási ügyeit intézte, s a hercegi képviselők – egyetértésben – nevezték ki a bírakat. Vö.: ÜLRICH FALK i.m. 26–27. p.

³⁵ Uo. 27. p.

a bíróságok véleményadási relevancia tekintetében rangsort állítottak fel az egyetemi professzorok között. Így tettek a német bíróságok akkor, amikor egyes egyetemekkel szerződést kötöttek, s kizárólag az adott fakultástól kértek véleményt, illetve esetlegesen más egyetemektől kért álláspontokat bizalmasan kellett kezelni. Ennek oka elsősorban a különböző kollégiumok közötti rivalizáció volt, amit az ítélkező fakultások száma önmagában megmutat (csak példálózva): *Altdorf, Basel, Bonn, Breslau, Duisburg, Erfurt, Erlangen, Frankfurt/Oder, Freiburg im Breisgau, Halle, Heidelberg, Giessen, Göttingen, Helmstedt, Ingolstadt, Jena, Kiel, Köln, Leipzig, Mainz, Magdeburg, Marburg, Rinteln, Rostock, Strassburg, Tübingen, Wittenberg, Würzburg*.³⁶ Például a cseh területeken – többek között szerződésekkel is megerősítve – *Liegnitz, Namslau, Sterlitz, Olmütz, Ober-Glogau, Teschen* kizárólag *Breslauból* kérhettek konzíliumot.³⁷ Továbbá szintén csökkent az autoritás az itáliai területeken: például *Savoya Szenátusa, Piemont Szenátusa*, a Római *Sacra Rota*, a Firenzei *Rota* is kategóriákba sorolta az egyetemi professzorokat, mi több az említett fórumok fokozatosan „kurtították” a meglévő véleményadók listáját, ezzel implicite csökkentve azok relevanciáját és megbecsültségét is, sőt a Római *Sacra Rota* ekkorra már a legtöbb esetben a vélemények ellenében „önálló” határozatokat hozott.³⁸ Később *Piemontban* és *Savoyában* királyi határozat tiltotta meg, hogy a bíróságok – a hivatali szolgálat felfüggesztésének terhe mellett – ítéletüket a doktorok véleményére alapozzák, továbbá az is tilossá vált, hogy a jogi vélemények egyáltalán hivatkozási alapul szolgálhassanak. Vagyis – megtiltva az akadémiai vélemények autoritását – inntől kezdve az ítéleteknek – hangsúlyozva az állam szuverenitását, különösen a király hatalmát – a törvényeken, rendelkezéseken (*constitutiones*), helyi rendeleteken (statútumokon), a közös jogon (*jus commune*) és az adott döntési fórum előző ítéletein kellett alapulniuk.³⁹ Nápolyban 1774-ben szintén királyi határozat tiltotta a doktorok autoritását; később a Szardíniai Polgári Jogi Kódex 1854-ben és '59-ben is kifejezetten megtiltotta az egyetemek véleményeire alapozott ítéleteket.⁴⁰ Ám ezek a rendelkezések csak és kizárólag a bírákra vonatkoztak, s ettől függetlenül a jogászok, jogi képviselők továbbra is hivatkozhattak kérelmeikben az akadémiai szféra véleményeire. S természetesen nem lehet megfeledezni a Franciaországi eseményekről sem, – többek között már csak azért sem, mert ez már a jogi nacionalizmus kategóriájába tartozott –, hiszen talán a *Code Napoleon* volt az a jogi munka, mely az egyik legnagyobb hatást tette a nyugat-európai civiljogi fejlődésre, melynek megjelenése után már csak a francia jogtudományi attitűd miatt is az akadémiai szféra szerepe minimálisra csökkent, illetve megszűnt.⁴¹ Az előbbieket alátámasztandó a francia Kasszációs Bíróság (*Tribunal de Cassation*) egy igen nyilvánvaló példát szolgáltatott: a legtöbb határo-

³⁶ ULRICH FALK i.m. 54. p.

³⁷ Uo.

³⁸ GINO GORLA: *Die Bedeutung der Präzedenzentscheidungen der Senate von Piemont und Savoy in 18. Jahrhundert – Rechtsvergleichende Bemerkungen*. In: Ernst von Caemmerer – Soia Mentschikoff – Konrad Zweigert (hrst): *Ius Privatum Gentium. Festschrift für Max Rheinstein*. Band I. J. C. B. Mohr (Siebeck). 1990. Tübingen.

³⁹ ALAN WATSON: *Sources of Law, Legal Change and Ambiguity*. 1984. 55. p. Leggi e costituzioni di Sua Maesta. 1770. III. könyv. XXII. rész. 15. cikk.

⁴⁰ 1854. év december 14-i rendelkezés 103. cikke, mely bevezetése volt a szardíniai polgári jogi kódexnek, továbbá az 1860. év április 18-i rendelkezés 98. cikke, mely preambulumként szolgált az 1859-es szardíniai polgári jogi kódexnek.

⁴¹ Erre és az ezt alátámasztó exegetikus iskolára lásd: Pokol Béla: *Jogelmélet. Századvég Kiadó. Budapest. 2005.*

zatában egyszerűen csak a törvény szövegét idézte, anélkül, hogy döntésének okaira rávilágított volna, vagy ha mégis adott némi magyarázatot, azt a lehető legrövidebben tette.⁴² Ugyanakkor szintén meg kell említeni az 1865-ös – immáron egységes és „nacionális” – Olasz Királyság Polgári Jogi Kódexét, melynek 265. cikke kimondta: „Az ítéletek indokolásánál a bíróságoknak azokra a törvényekre kell hivatkozniuk, melyeken az adott döntések alapulnak; a bíróság röviden említheti azokat a jogelveket, melyek meghatározták a döntést, anélkül, hogy az ahhoz köthető jogtudós nevét említenék”.⁴³ Vagyis az akadémiai szférának megmaradt némi implicit autoritása, hiszen a jogelvek kidolgozása mögött többnyire az egyetemi jogászság állt, továbbá semmiféle szankciót nem vont maga után a szabály megsértése, illetve a jogi indoklásban végső soron ezek a vélemények megjelenhettek, ám pont az előbbieket vezettek el az 1941-es polgári eljárásjogi kódex rendelkezéséhez, mely ismételten megtiltotta jogtudományi vélemények citációját. S végül az olasz bíróságok egy-egy kivételes esettől eltekintve teljesítették és teljesítik is a törvényi rendelkezéseket.⁴⁴ S végül Németországot ismét megemlítve: a német egység létrejötte után 1879-ben – az említett okoknál fogva – a bírói szervezeti törvényben tiltották meg az „*Aktenversendung*” gyakorlatát; vagyis egyben beteljesítve a központi igazgatás eszményét és a jogi nacionalizmust innentől kezdve a német (és európai) jog elfordult az akadémiától és a bírói gyakorlat felé fordult.⁴⁵

Persze érdemes megnézni a másik oldalt is: nevezetesen a kontinentális egyetemi jogászoknak a praxist érintő attitűdjét. Az mindenképpen megállapítható, sőt meglehetősen evidens kijelentésnek tűnik, hogy az egyetemi szféra is foglalkozott, foglalkozik esetekkel, melyeket a bíróságok „szolgáltattak”. Ám az már mindenképpen érdekesebb vagy talán már kevésbé evidens, hogy – amellet, hogy a gyakorlati jogászság irányában működő kritikai funkciójuk napjainkig vitathatatlan – az akadémiai szféra elsősorban a jogalkotási tevékenység interpretálására használta fel az esetjogot és kevésbé foglalkoztak az adott ügyek kérdéseivel, azok minél „helyesebb”, „igazságosabb” megoldásával vagy éppen a konkrét esetek konkrét tanulmányozásával.⁴⁶ Ezen túl, amennyiben idézték, idézik is az eseteket, az sokkal inkább saját – elsősorban – doktrinális álláspontjuk alátámasztására szolgált, minthogy rekonstruálnák az eseteket, tehát azokat nem önmagukban tanulmányozták, mint angliai kollégáik. Ehhez köthetően régebbi esetekre, mint kevésbé lényegesekre hivatkoztak, és napjainkban is hivatkoznak, tehát a kontinensen „a történetiség elvé” az angliával ellentétben alig vagy fordítottan érvényesül: „minél

⁴² JOHN P. DAWSON: *Oracles of the Law. The University of Michigan Law School*. Ann Arbor. 1968. 376–378. p.

⁴³ 14 dicembre 1865, no. 2641, Art 265. „*Nella compilazione dei motivi delle sentenze devono separarsi le questioni di fatto dalle questioni di diritto; si enunciano gli articoli di legge, sui quali la sentenza è fondata, e si fa un cenno conciso dei principii generali del diritto che avranno influito sulla decisione senza estendersi a confutare tutti gli argomenti adottati in contrario dai patrocinatori delle parti e senza invocare l'autorità degli scrittori legali.*”

⁴⁴ Néha azért előfordul ilyen explicit eset; például napjainkban is a következő időpontokban és bíróságok ítéleteiben: Tribunale di Sanona 1977. február 21.; Tribunale di Velletri 1997. december 3.; Tribunale di Genova 2002 szeptember 28. Tribunale di Torino 2002 december 30.; Tribunale di Napoli 2002 február 26.

⁴⁵ POKOL BÉLA: *A jog szerkezete*. Rejtjel kiadó. 1994. Budapest. 133. p.

⁴⁶ Erre példának vö.: MAURA CAPPELETTI – JOHN HENRY MERRYMAN – JOSEPH M. PERILLO: *The Italian Legal System. An Introduction*. Stanford University Press. Stanford. California. 1967. 164–166. p. JOHN HENRY MERRYMAN: *The Italian Style* I.: Doctrine. 1965. 18. Stanford Law Review. 39. 46. p.

újabb az ügy annál nagyobb influenciát tulajdonítanak neki”.⁴⁷ Ezzel együtt a történeti tények elemzése szinte teljesen elmaradt, és ehelyett a jogelvek esetekből való extrakciója történt és történik. (Sokszor az esetek tömegeire *Alexandra Braun* szavaival úgy tekintenek: hogy egy olyan stílus szemtanúi lehetünk, ahol a jogi ügyek a hosszú lábjegyzetekkel tarkított, és dústított tanulmányok alapjaiként szolgálhatnak.⁴⁸) Mindezzel a jelenséggel párhuzamos, sőt mindezt rendkívül jól megmutatja az a tény, hogy az olasz bíróságok már 1865-től kezdődően csupán a döntések velejét és elvét publikálják (*massima*), s nem az egész esetet, vagyis esély sincs azok kifejezetten a maguk teljességében történő tanulmányozására.⁴⁹

S ami egyik legfontosabb különbség az angol citáció és a kontinentális hivatkozások között az az, hogy az angol bíróságok egyes jogtudósokra, név szerint hivatkoznak, tehát ez a gyakorlat kezdeti konzíliumadásra emlékeztet; míg kontinentális kollégáik – ha elrejtve is – lényegét tekintve a testületre tekintenek, vagyis „a jogtudományi vélemény” talán a múlt időkre visszatekintve a *communis opinio doctorum*-ra emlékeztet. Ennek fő oka pedig nem egyszerűen a sokszor törvényben kifejezett tilalmakban keresendő, hanem abban a tényben, hogy az európai egyetemek jogi oktatói mintegy „kívülről” reflektálnak a jog praxisára; így akár Franciaországot, akár Olaszországot vagy Németországot tekintjük a jogi doktrína az akadémiai szférát, mint kollektív testületet jellemzi és jelenti. Vagyis ez arra engedhet következtetni, hogy a jogi oktatás független entitásnak tekinti magát, illetve a másik oldalról a jogi praxis is annak tekinti az előbbieket, tehát az egyetemi jogászság, a jogtudomány mintegy felülemelkedett pozícióban interpretálja mind az esetjogot, mind a törvényeket. Ennek – egyebek mellett – a fő oka az egyetemi hagyományban keresendő, hiszen minél régebbi oktatási intézmények „állnak rendelkezésre”, annál inkább elkülönül az elméleti és a gyakorlati szakmai testület egymástól. S a *common law* országokhoz képest (ahol szintén komoly hagyományokra és hírnévre szert tett egyetemeket láthatunk) az a különbség, hogy a gyakorlatba való bekapcsolódás tekintetében az ottani jogi fakultások „újnak” számítanak. S az említett európai helyzet egyben talán azt is jelenti, hogy – hasonlóan a törvényhozási testületekhez vagy a bírói, bűnüldöző szervezetekhez – az akadémiai szféra önmagára – az angliával ellentétben, annak ellenére, hogy a hivatkozások a szigetországban már gyakoribbak – mégis inkább jogforrásként tekint. Sőt a kontinensen, amennyiben a bírói praxist gyakorlók jogtudományi cikket írnak, adoptálják az akadémiai stílust, nyelvezetet, etc. Így talán imitálják is őket, sőt például Olaszországban sok esetben észrevehető, hogy a bírák tartanak attól, hogy érvelésük nem találkozik az egyetemi jogászság által kialakított joglevekkel, illetve, ami még rosszabb egy-egy radikálisan eltérő döntéssel komoly kritikáknak teszik ki magukat.⁵⁰ S az angol és még inkább az amerikai situációval ellentétben (ahol az egyetemi oktató közvetlenül az ítélező bírónak küldi meg véleményét és megfordítva) a joggyakorlat véleménye kevésbé számít: kimondható, hogy nem a két réteg közti dialógusról, hanem inkább – ellentétben a XVI–XVII. századi helyzet-

⁴⁷ Ezalatt természetesen nem a történeti értelmezést kell érteni, hanem azt, hogy az angliai esetek „kora” az ügyek hivatkozásában a tekintély záloga, a kontinensen a „régiség” az autoritás csökkenésével jár. Vö.: ALEXANDRA BRAUN i.m. 679. p.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ *Gino Gorla* 1960-as évekbeli kritikájának köszönhetően ez némileg módosult, s akkoriban a döntéseket egy ideig a maguk teljességében közölték, ám később az eredeti situáció „visszaállt”. Uo.

⁵⁰ Uo. 681. p.

tel – egy a praxis felé mutató monológról beszélhetünk.⁵¹ Ellentétben a *common law* alkalmazásával, ahol noha ez a párbeszéd sokszor partikulárisan érvényesül, de a monológok fokozatosan dialógussá váltak, s ez a helyzet egyáltalán nem befolyásolja sem a bírák autoritását, sem az akadémiai szféra reverenciáját, sőt ahogy *Alexandra Braun* megjegyezte: „talán éppen a megfelelő dialógus lenne az, amivel egymást támogatnák, és ami mindkét szféra autoritását és megbecsültségét megnövelné”.⁵²

ZSOLT NAGY

THE DIFFERENCE BETWEEN ACADEMY AND PRACTICE IN
CONTINENTAL EUROPE AND ENGLAND

(Summary)

When the word “lawyer” comes to the surface in everyday life, it certainly refers to everyone working in the area of law with the required formal acknowledgement. Furthermore, the above-mentioned expression also contains a connotation related to the legal practice. The question whether how many differentiated legal professions exist is rarely raised and the expression referred to above is a so general collective term that barely covers the whole area of legal practice. Besides, as a consequence, we cannot speak about the problem that there is often a huge difference between the expert knowledge of the certain layers of legal professions and their own specialized knowledge forms an irreconcilable gap between them. Moreover, the question itself is also interesting because in theory the mentioned knowledge and the formal acknowledgement is gained through the same qualification system. Thus, the difference can be separated in two ways between the knowledge of the existing legal professions such as law professors, judges, prosecutors, notaries, lawyers of the public administrations, etc., – just to mention the most traditional ones. On the one hand, it is obvious that different knowledge derives from different practice, which means that the “actors” of the same legal problem consider different procedural issues, not to mention the fact that the people; dealing with legal activity in the specific spheres of society; apply the law in a totally different way. On the other hand, there is a huge gap between the theoretical knowledge related to the law and legal activity and obviously connected to the law professors and between the practical knowledge. This gap is more institutional than being derived from the different practice and seems rather surprising regarding the European traditions.

Naturally, the image presented above was much more subtle and nowadays also seems so; there are not only gaps but there are a lot of connecting points as well and these “synapses” can be considered as a token of the development of law. Among other things, the different forms of appearance of law are one of the most important fields of research of comparative law. However, comparative lawyers consider not only the for-

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

mal sources of law but they pay attention to informal ones as well. What is more these forms of law have an effect on law such as law enforcement. It is important because in many cases legal works have always been considered as informal sources of law, which means that the connecting point can always be set up without or even in contrary of any positive rule. These formal but rather informal connecting points are being analyzed in this study.

POKOL BÉLA

Jogelmélet és jogtörténet

A jog értelmi összefüggései a modern társadalmak komplex jogrendszereiben több értelmi rétegre oszlanak, és ezeket a jogászság eltérő csoportjai gondozzák. Ez a jogszerkezet a történelmi menetet nézve két nagy fázisban jött létre a római jogból kifejlődő európai jogokban. A római jog ezeréves fejlődésében már jórészt kiformalódott ez a jogszerkezet, majd a korai középkortól visszahanyatló állapotok után az 1100-as évektől újraindulva – és részben megismételve a korábbi ezeréves menet fázisait – több száz év alatt az 1800-as évek közepére alakult ki úgy, ahogy ma ismerjük. A tanulmány ezt a két fázist futja át, így egy jogelméleti szemléletű általános jogtörténetnek tekinthetők a következő fejtegetések. A két fázis elemzése után a jog történelmileg végbemenő absztrahálódásának formáit nézzük át, ahogy az eseti normákra szabott római jogból a regulák, maximák majd az újkori jogfejlődésben a jogelvek, az alapjogok és a jogdogmatika kategóriái egymásra épültek.

1. A római jog rétegeinek és jogász szerepeinek történeti formálódása

Mint jogelméleti kutatónak, számomra a kitűzött célhoz már elegendő az e fejlődést szakavatottan bemutató összefoglaló munkák elemzése, így elsősorban Fritz Schulz nagymonográfiáját a római jogtudomány fejlődéséről veszem alapul, kiegészítve Wolfgang Kunkel római jogászságot, illetve a nagy jogászalakokat bemutató munkájával és Franz Wieackernek a klasszikus római jog szövegrétegeit elemző anyagával¹. E nagyobb és a teljes római jogi fejlődést átfogó részletesebb elemzéseket kiegészítem Detlef Liebs posztklasszikus római jogot elemző munkájával, az angol-amerikai elemzések közül háttéranyagnak bevonom Peter Steinnek a regulákat és a jogelveket a római jog fejlődésében vizsgáló anyagát, illetve Arthur Schillernek a császári bürokrácia jogát elemző egyik kisebb írását². A hazai római jogi anyagokban a Földi/Hamza-tankönyvben található egy igen informatív vázlat a római jogtudomány fejlődési szaka-

¹SCHULZ, FRITZ: *Geschichte des römischen Rechtswissenschaft*. Hermann Böhlau Nachfolger. Weimar. 1961.; KUNKEL, WOLFGANG: *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*. Hermann Böhlau Nachfolger. Weimar. 1952.; WIEACKER, FRANZ: *Textstufen klassischer Juristen*. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen. 1960.

²LIEBS, DETLEF: *Hermogenians Iuris Epitomae. Zum Stand der römischen Jurisprudenz im Zeitalter Diokletians*. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen. 1964.; STEIN, PETER: *Regulae Iuris. From Juristic Rules to Legal Maxims*. Edinburgh: at University Press. 1966.; SCHILLER, ARTHUR, A.: *Factors in the Development of the Late Classical Law. Seminar Jurist (Vol. XI.) 1953. 1-11.p.*

szairól, valamint egy rövidebb összefoglalás van erről a Molnár/Jakab tankönyvben és Bessenýó András könyvében is³.

1.1 A római jogász szerepek formálódása

A XII táblás törvény idején (i.e. 450 körül) a jog felmutatása és a jogszolgáltatás a vallási előírásokat is kezelő pontifexek kollégiumának kezében volt, és ez a jognak szakrális jelleget adott hosszú ideig. Az Itália egészére fokozatosan kiterjedő római hatalom és a városi élet fejlődésének menetében az érintkezések és a kereskedelmi forgalom egy részére irányadó szabályozás lassanként elvesztette szakrális jelegét, de a szakrális jogon túl az ezt jelentő *ius civilis* anyaga is a pontifexek kezelésében maradt jó ideig. A papi testület működésének titkossága miatt ez a normaanyag hozzáférhetetlen volt a külső elemzés számára, de i.e. 304-től az e jog lényegét jelentő akcióformák és az eljárások részletei nyilvánosságra kerültek, majd az első plebejus pontifex maximus, Coruncanus nyilvános jogi tanácsadásban tette ismertté az addig titkos peres szabályokat. Így fokozatosan megindult a pontifexek testületéhez nem tartozók számára is az ezzel foglalkozás lehetősége. De e mellett a pontifexek közül is többen elsősorban ennek a nem szakrális jognak az elemzésével kezdtek foglalkozni, miközben a szakrális joganyag egyre kisebb területre szorult vissza az élet szabályozásában. (Noha ebben a visszaszorult formában azért még több száz évig fennmaradt formálisan a szakrális jog sok előírása a római élet mindennapjaiban.) Ez a fejlődés lassanként létrehozta a Krisztus előtti háromszáz évben a *ius consultus* alakját, aki vagy pontifexként, vagy e tagság nélkül is az egyes bírói ügyekben (*praetori* vagy más eljárásban) a bírának és a feleknek jogi tanácsot adott a felmerült ügyben alkalmazandó jogra. Mint Wolfgang Kunkel írja, a késői köztársaság idejére már egy fontos feltétele volt a pontifexi kinevezésnek, hogy előzetesen neves jogászként hírnévre tegyen szert az erre aspiráló⁴. Kiemelt ügyekben és bírói eljárásokban a *ius consultus*ok maguk is felléptek védőként a perben, de az i.e. 200 körüli időktől kezdve ez egyre inkább áttolódott a görög városi életből ide átültetésre került orátorok (vagy más elnevezésben rétorok), magyarosabban a perszónokok szerepkörébe.

A görög mintára kialakult perszónokok tevékenysége az időszámításunk előtt 250 körül Rómába tömegesen beáramló görög szellemi emberek, tanítók, filozófusok által paraszti római kultúrát a magasabb fejlettségű görög szellemmel beoltó és ezt alaposan átformáló változásokkal együtt érthető meg. Az eseti-praktikus gondolkodású rómaiak szellemi életét a Platónnal és Arisztotelésszel csúcsra jutó görög logikai és tudományos gondolkodás eredményei és intézményes oktatási formái néhány évtized alatt alapvető változások felé tolták. A számunkra itt fontos jogi életben a későbbiekben ennek több irányú hatása volt. Jelentette az egyrészt az érvelés formáinak kiemelését a pusztai jogi elemzés köréből, és önálló perbeli érvelési szakma – a későbbi ügyvéd – létrejöttét, melynek csak egyik (kisebb) szeletét jelentette a vonatkozó jogi szabályok tudása, de ennél fontosabb volt tevékenységükben a retorikai és logikai fogások ismerete, illetve ezek operatív kezelése a per menetében és vitáiban. Az orátorok/perszónokok a *ius*

³FÖLDI ANDRÁS – HAMZA GÁBOR: *A római jog története és intéstitúciói*. Kilencedik, átdolgozott és bővített kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 2004. 84–91. p.; MOLNÁR IMRE – JAKAB ÉVA: *Római jog*. (Harmadik, átdolgozott kiadás). Leges. Szeged, 2004. 60–66. p.; BESSENYŐ ANDRÁS: *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében*. Dialóg Camus Kiadó. Budapest, 2003. 75–80. p.

⁴KUNKEL: 1952. 47. p.

consultusokhoz képest csak egyszerűsített jogi tudással rendelkeztek, de néhányan közülük teljesebben átvették a görögöktől a logikai és filozófiai tudást, és rajtuk keresztül a későbbiekben ez szélesebben elterjedt az egész állami életben és ennek bürokráciájában is. (Mellettük persze a teljes római szellemi életet tekintve ugyanígy a kialakuló nyelvészeti iskolák és a medicina művelői is bevitték ide a görög absztrakt logikai gondolkodás eredményeit.) De kisebb mértékben a iuris consultusok új nemzedékei is már nemcsak a korábbi római jogi gondolkodás eseti jellegét vitték tovább – noha az esetekre koncentrációt továbbra is megtartották –, hanem ezt már az absztraktabb jegyekre tekintettel kezdték végezni. Ennek következtében jött létre az a változás, hogy a köztársasági Rómában a Krisztus előtti második évszázad végén megjelent a jogi eseteken túl a iuris consultusok egy részénél a jogi értekezésekben jogot elemző tevékenységük is. Így, miközben a perbeli fellépésekből egyre inkább kivonultak, és helyettük ezt már kizárólagosan az orátorok kezdték ellátni, a iuris consultusok a gyakorlati peres tanácsadás mellett az elméleti jogi munkát is kezdték kialakítani. Az orátorok és a iuris consultusok mellett az egyszerűbb jogi munka és képviselő ellátására erre az időre már nagyobb tömegben működtek a tabellisták (tabelliones), az oklevélszerkesztők.

A konkrét peres ügyektől már elszakadó és csak pusztán jogi oktatással és elméleti jogi elemzéssel foglalkozó „akadémiai jogász” alakja azonban a köztársasági Róma életében még nem alakult ki. Még rétori iskola sem volt itt hosszú ideig, és például Cicerónak barátjával, Servius Tullius-szal még Rhodosz szigetére kellett menni rétoriskolába, mert Rómában ilyen akkor még nem létezett⁵. Jogi iskola csak a principátus kezdetének évtizedeiben kezdett kialakulni, és addig a iuris consultus, a jog tudójának nevelése magánoktatás formájában történt. Mint Fritz Schulz leírja, a iuris consultusszá válás az időszámításunk előtti évszázadokban csak úgy volt lehetséges, hogy egy rokonnak vagy a család barátjának számító iuris consultushoz és annak háznépéhez csatlakozott a jövőendő jogász, és mint dominust tisztelve, vele lakva, responsum adásához, esetleges peres fellépéseikhez elkísérve és segítve a mestert, sajátította el a jövőendő iuris consultusi tudását⁶. A görög mintájú nyilvános iskolák Rómában csak később terjedtek el, és különösen a jogi oktatásban ez csak lassan haladt előre, már csak azért is, mert ez a tevékenység – minden zárt papi jelleg levetése mellett is – csak az előkelő családok számára volt fenntartva. Mint Kunkel írja, a nyilvános jogi tanácsadás az előkelő családokból származó jogászok számára azért jelentett e pálya vonzerőt, mert így városszerte ismertté és híressé válva a város vezetésébe való beszálláshoz és a politikusi karrierhez ez kiváló segítséget adott⁷. A principátus első évtizedei után a tömegesebb jogászság iránti igény alakította ki, hogy fokozatosan két nyilvános jogi iskola kezdett működni Rómában, az alapítók, illetve az első tanárok után elnevezve a szabiniánusok és a prokuliánusok iskolája. Ez a fejlemény vezetett el ahhoz, hogy a Krisztus utáni második évszázadban már két olyan, klasszikus jogásznak számító nagy jogász neve és műve is fennmaradt, akik a gyakorlati jogi életben és a reszponzumadásban már nem vettek részt, és tisztán csak jogi oktatással foglalkoztak, illetve ehhez írtak műveket. Ők Gaius és Pomponius voltak, de előttük Masurius Sabinus is sok évig csak jogtanárként működött Rómában, és az e tevékenysége nyomán szerzett tekintélye révén megkapott császári ius respondendi alapján kezdett el idősebb korában gyakorlati jogi tanácsadással is

⁵ CICERO: *A szónok*. In (uő): *Válogatott művei*. (Ford. Kárpáthy Csilla) Európa Könyvkiadó Budapest, 1987. 249. p.

⁶ SCHULZ: 1961. 68. p.

⁷ KUNKEL: 1952. 58. p.

foglalkozni. Ugyanígy a kelet-római részekhez tartozó Berytosban a Krisztus utáni évszázadokban egyre nagyobb nevet kivívó jogi iskola működött, melynek tanárai Jusztiniánusz nagy jogi összegzésének elkészítésében is részt vettek.

A principátus idején még kb. az időszámításunk utáni 220-as évekig a jog középpontjában a *iuris consultusok* álltak a jog szuverén kezelésével, akik értekezéseket írtak a jog összegzésére, továbbá egyedi reszponzumaikban a perbeli képviselőt ellátó perszónokoknak és az esetekben döntő bírónak, illetve az évenként megválasztott praetoroknak és aediliseknek adtak segítséget és útmutatást az ediktumaik kialakítására – mely a XII táblás törvényen túl egyre inkább a jogi anyag nagy részét tartalmazta –, és ezekben az írásokban a jogot szuverén módon, csak a korábbi *iuris consultusokra* hivatkozással állapították meg, formális jogforrásokat – törvényt, szenátusi határozatokat – alig idézve. E teljes joganyag-alakításukon belül az évenkénti ediktumokban kialakult joganyag teljes egészében az ő alkotásuk volt, és ezt a fokozatosan stabilizálódó ediktum-joganyagot a későbbi évenkénti ediktumokban már csak továbbfejlesztették. Ez rögzítődött aztán véglegesen, amikor Hadriánus császár utasítására a kor híres *iuris consultus*a, Salvius Iulianus 130-ban végleges formába öntötte (*edictum perpetuum*), és egy szenátusi határozatban kihirdették⁸. Ettől kezdve a *iuris consultusok* folyamatos ediktum alkotása megszűnt, és a mindenkori új praetorok ehhez a rögzített ediktumhoz már kötve voltak. Az állami döntési folyamathoz kötött és a *iuris consultusoktól* elszakított joganyag másik formája volt a principátusból dominátusba átfejlődő római birodalomban a 290-es évektől az, hogy a központi császári hivatal, a korábban híres külső *iuris consultusokból* álló konzíliuma átalakításával, császári apparátusi jogászokból álló állandó konzíliumot hoztak létre a császár bírói döntéseinek kialakítására. Amikor egy alacsonyabb szintű bíróságtól fellebbezni lehetett a császárhoz, vagy a birodalom minden részéből érkező egy-egy vitás esetre leiratot (reskriptum) kérő levelek sokaságát meg kellett válaszolni – illetve ehhez a császár nevében a döntést meg kellett hozni –, ez az állandóan működő állami jogász apparátus lépett munkába. Ezzel a korábbi önálló *iuris consultus*i reszponzumok – melyek gyűjteményei és az ez alapján írt értekezések tartalmazták a jogot – leértékelődtek, és ettől kezdve a reskriptum-gyűjtemények és az ezek mellett kiadott császári konstitúciók váltak a jog középpontjává. A szabadon formálható reszponzumokban levő jogi álláspontok ezzel a változással egy szelektált átömléssel kötelező és rögzített állami joggá váltak, melyet ettől fogva már csak a központi állami apparátusok változtathattak meg.

Iuris consultusok persze ezután is működtek egészen a római birodalom bukásáig, de a 300-as évektől kezdve már csak a perszónokoknak/advokátusoknak nyújtott jogi tanácsadás jelentette tevékenységüket. Ezekben az évszázadokban a jog szívéét a császári állami jogászok jelentették, és termékük, az állami jog reskriptumokban, konstitúciókban, illetve ezek gyűjteményeiben jelent meg, melyekhez kötve voltak az állam által ki-nevezett bírák; ezt kellett ismerni a *iuris consultusok*nak, eseti tanácsaik alapján ezzel érvelve léptek fel a perekben az ügyvédek, és a néhány jogi iskolában tevékenykedő jogi tanárok ezt tanították a jövőbeni *iuris consultusok*nak, illetve a rétori iskolákban az egyszerűsített jogi anyagot elsajátító rétoroknak/ügyvédeknek. E szerkezet annyit változott a nyugat-római birodalom bukása után még sokáig prosperáló keleti bizánci birodalomban, hogy a jog középpontjává vált központi apparátusokba csak olyan advokátusokat neveztek ki, akik a rétori iskola mellett a jogi iskolát is elvégezték. (Ez

⁸ SCHULZ: 1961. 149. p.

425-től a birodalom fővárosában, Konstantinápolyban volt, illetve a már korábban nagy hírnévre szert tett Berytosban). Egy másik változás abban állt, hogy a pusztá retorikai ismeretekkel rendelkező perszónokok egyszerű jogi tudása tarthatatlanná kezdett válni a rögzített joganyag alapján döntő hivatásos jogász-bírák előtti perekben, így az ügyvédi szerephez is egyre inkább megköveteltté vált a jogi iskola elvégzése. A kelet-római bizánci császárságban így Jusztiniánusz császár korára, az 500-as évek elejére egy tekintélyes jogvégzett réteg jött létre, melynek tagjai a központi hivatalokban alkották a jogot, bírakként döntöttek a jogi vitákban ez alapján, és ügyvédként fellépve védtek a feleket a bírák előtti perekben, illetve jogtanárként, professzorként tanították ezt a következő jogász-generációk számára. Vagyis a római jog korábbi központi alakja, a *iuris consultus* nemcsak a jog hordozójának és orákulumának szerepét adta le a császári központi apparátus jogászai felé, hanem a peres eljárásokban is elvesztette szerepét. Az a köztársasági Róma korszakáig visszanyúló állapot, melyben a *iuris consultus* volt a jog tudója, és a perben ténylegesen résztvevő félig laikus perszónok/ügyvéd, illetve a laikus praetor/iudex az ő jogtudására alapozva végezte tevékenységét fokozatosan átalakult a jogtudással rendelkező hivatásos jogász-bíró és jogász-ügyvéd kettősévé, ezzel funkciótlaná téve a *iuris consultus* szerepét a peres eljárásokban is.

A vázlatos elemzés után nézzük meg az e folyamatot részletesen elemző művek adatait.

1.2 Az elméleti római jogi gondolkodás formálódása

A titkos pontifexi peres szabályok nyilvánosságra kerülése után beinduló, szakrális jogon túlterjedő jogi gondolkodás első termékei csak szűken vett eseti szabályok és ezek gyűjteményei voltak – pl. a hagyomány szerint a nyilvánosságra hozást végző Cn. Flavius után később „*Ius civile Flavianum*”-nak nevezett peres formulák gyűjteménye –, és az első ezen túlmutató teoretikusabb írások i.e. 200 körül kezdtek először megjelenni. Az előkelő Aelius patricius család testvérpárja, Sextus Aelius és Publius Aelius (mindketten konzuli és praetori tisztséget is betöltöttek) ettől az időtől kezdve a papi pontifexi tevékenységtől elkülönülő, világi jogi tevékenységet kezdtek megteremteni; már nem tagjai a pontifexi testületnek, de neves jogászként egész Róma tiszteletét ki tudták vívni⁹. Utánuk lassanként megfordult a viszony, és a terjedő világi jogász tevékenységben nevet szerzettek közül neveztek ki pontifexeket, így a Mucius család három tagja, Publius Mucius Scaevola, tetvére Licinus Crassus Mucianus és Quintus Mucius Scaevola neves jogászként vált pontifex maximusszá. (Az utóbbi néven egy másik híres jogász unokatestvérük is volt velük egy időben, aki az augurok testületében volt tag.) Közülük különösen a pontifex Quintus Mucius Scaevola jogi írásai voltak meghatározók a következőkben, és utána – a Krisztus előtti utolsó évszázadban – már neves *iuris consultus* nem volt található a pontifexek között¹⁰.

Az időszámításunk előtti utolsó évszázad végétől egy változás kezdett kirajzolódni a *iuris consultusok* körében, és míg korábban fő szabály szerint az előkelő patricius családokból kerültek ki ezek, addig erre az időre inkább a vagyonos plebejusi körből, a lovagi rétegből származtak. Egyetlen kivétel ebben az előkelő származású Servius Sulpicius Rufus volt, aki a legnagyobb nevet szerezte meg a köztársasági Róma utolsó évtizedeire

⁹ SCHULZ: 1961. 13. p.

¹⁰ SCHULZ 1961. 48. p.

e körből, és főként jogi tanító tevékenysége révén több későbbi neves iuris consultus tanítójává vált. Ezzel a változással a lovagi réteget jelentő pénzarisztokrácia és vállalkozók családjainak ifjai váltak a jogászság tagjaivá, és ezzel párhuzamosan felerősödött egy korábban is meglévő tendencia, a görög szellemi források iránti fokozott igény. Ez az igény elsősorban a peres fellépésekben főszerephez jutó orátorok gondolkodásában jelent meg, de kisebb mértékben az egész római szellemet áthatotta ekkor, így a iuris consultusi szerepre készülők gondolkodását is jobban formálta. A jogászságba bevitelnél különösen fontos volt, hogy a későbbi nagy jogásznevelőnek bizonyult Servius Sulpicius Rufus először orátoriskolában tanult, és csak később jogot tanulva alaposabban elsajátította az orátor-iskolákban tanított logikát, filozófiát és retorikai érvelést. Rajta keresztül a későbbi nagy jogásszá váló tanítványai még inkább a görög logika és filozófia eredményein keresztül elemezték a jogot. Mint Johannes Stroux írja, Serviusszal az a hellenizált római szellem jelent meg a iuris consultusok között, és lépett szembe a minden görögös tanultság mellett is alapvetően az eredeti római gondolkodásnál megmaradt Mucius Scaevolával és annak jogfelfogásával, mely ellentét az egész római szellemi életen átvonult, és pl. a Catók és Scipiók ellentétéként jelent meg átfogóbban¹¹. De másrészt fontos volt a későbbi jogi gondolkodásban az is, hogy Servius barátja, Cicero – akivel együtt végezték el Rhodoszon a rétori iskolát – nagy hatással volt Róma szellemi életére mint államférfi, és főként írásai a következő évszázadokban fokozatosan mint fontos jogi elemzések váltak elismertté.

Itt kell jelezni, hogy a iuris consultusok és az orátorok/perszónokok körei között nagy ellentét és elkülönültség volt a köztársasági Róma idején, illetve még utána is a principátus első évszázadában, és a perszónok Cicero írásai saját korában nem is érintették meg a iuris consultusokat¹². Ám Cicero átlagos orátori jogi tudásnál magasabb szintű jogi tudása és az ez alapján létrehozott filozófiai jellegű átfogó jogi fejtegetései a későbbi évszázadokban már behatoltak a császárság időszakának jogi gondolkodásába is. Cicero esetében meg kell jegyezni, hogy ő nemcsak az orátoriskolát végezte el Rhodoszon, hanem emellett a kora legnagyobb jogászáinak számító két Quintus Mucius Scaevola mellett jogot is tanult egy ideig, és ezért is értett az átlagos orátori jogtudáshoz képest magasabb szinten a joghoz¹³. Mindenesetre a középkorban újrafelfedezett római jog későbbi fejlődésében mint a legnagyobb ókori jogászt ünnepelték Cicerót, ám ez nem változtat azon, hogy saját korában és még jó ideig ezután mint egy egyszerű orátor írásait a iuris consultusok nem idézték ezeket, és nem tekintették őt velük egy szinten álló jogásznak. A két szakma közötti kölcsönös másodrendűként minősítés a másik oldalról is jelentkezett, Cicero pl. sajnálattal írta Servius barátjáról, hogy az első művészetet jelentő orátori tevékenységből a második szinten álló iuris consultusi tevékenységre váltott át, illetve a iuris consultusok unalmas, egyhangú és rövid mondatokból álló

¹¹ STROUX, JOHANNES: *Die griechische Einflüsse auf die Entwicklung der römischen Rechtswissenschaft*. in: uő: *Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik*. Bei Eduard. Stichnote in Potsdam. 1949. 81-107.p.; a görög kultúrabarát Scipio-körrel HAMZA GÁBOR: *Cicero De re publicá-ja és az antik állambölcselet*. in: Cicero: Az állam. (ford. Hamza Gábor) Akadémiai Kiadó. Budapest, 1995. 61. p.

¹² Lásd ehhez NÓTÁRI TAMÁS: *Bevezetés – pro Murena*. in: Cicero: Négy védőbeszéd. Lectum Kiadó Szeged, 2004. 26-27. p.

¹³ SCHULZ: 1961. 51. p. [Kunkeltől persze azt is tudhatjuk, hogy Cicerónak ez a jogtanulása nem a két neves jogászhoz való odaköltözés és intenzívebb személyes tanítás keretében történt, hanem csak a fórumon rezponzumadásokon jegyzetelés keretében; KUNKEL: 1952. 337. p.]

elemzéseit lesajnálással kezelte¹⁴. De elterjedt álláspontként fogalmazta meg az orátor Antonius is ebben az időben, hogy egy igazi orátornak csak árt a túl sok jogi tanulás, elrontja teljesítményét a sok száraz írás olvasása¹⁵. Utólag talán egyet lehet érteni Fritsz Schulzcal, aki a másik oldalt szem előtt tartva fogalmazta meg, hogy a római jogtudomány nagy szerencséje volt, hogy létezett a tőle elkülönült perszónoki/ügyvédi szakma, melynek tagjai a perbeli fellépésre szakosodtak, mert ezzel a hatásvadász és peres megbízója érdekei felé elfogult jogi érvelés terhét levették a iuris consultusok válláról, és ez a kör érdekmentesen és elfogulatlanul tudta végezni jogi elemzéseit évszázadokon keresztül¹⁶.

Egy jellegváltozást jelentett a köztársasági Róma utolsó évtizedeire, a Krisztus előtti évtizedekben, hogy a szerződéskészítés, végrendelet- és okmányszerkesztés (cavere) fokozatosan háttérbe szorult a iuris consultusok munkájában, és a „respondere”, a peres ügyekben való tanácsadás – feleknek és bírának – vált a fő tevékenységükké. (Az „agere”, a perbeni fellépés és képviselés már az ez előtti évszázadban átment az orátorok kezébe). Csak kivételképpen, barátai és a legfelső körhöz tartozók esetében fogadott el ilyen rutinfeladatot egy-egy neves iuris consultus már ebben a korban, de a tömeges rutinmunkát itt a tabellisták, az okmányszerkesztők végezték. *A jog letéteményese, a iuris consultus így a reszponzumadás tevékenységével uralta a jogot.* E reszponzumadásban a felek mellett különösen fontos volt a bírák tanácsadással segítése, és egyre inkább erkölcsi kötelességgé vált, hogy bírói döntésük előtt a praetorok, aedilisek (a piacok felügyelői és vitáikban bíraskodók), illetve a provinciák helytartói a joghoz értő valamely iuris consultus véleményét kérjék ki, és útmutatásuk alapján hozzák meg az ítéletüket.

A jogászai szakmára nevelés a principátus első évszázada után kezdett megváltozni, amikor a korábbi magánoktatás helyett a jogi iskolában szervezett jogászképzés is megjelent. Cicero, aki az i.e. 80-as években tanulta a jogot a két Mucius Scaevolánál, leírja saját példáján keresztül az akkori jogi oktatást, amely rögtön az esetekkel kezdődött, fel sem merült az, hogy a jog és a perlés átfogó kérdéseiről beszéljenek a jogászcsemetének. Ő megfigyeli a mesterét a reszponzumadás közben, jegyzeteli az adott esetre mondott szempontjait, és az elejétől kezdve csak azt tanulja, hogy mit kell tenni az adott esetekben. Az éveken át követett eseti jogi tanulás után a jövőbeni iuris consultus fejében az esetek százainak és ezreinek képében volt jelen a jog, de átfogó nézetek a jogról és egyes területeiről nem jelentek meg, a jogelvek és az igazságosság elvei, ahogy azok a görögöknél már léteztek, itt kimaradtak a jogi oktatásból és gondolkodásból. A görög műveltségű Cicero tisztában volt ezzel a hiánnyal, és írásaiban igyekezett ezeket megjelentetni, sőt egy tervet is felvázolt, amely a szétszórt eseti jog ezernyi normájából egy rendszerezett jog képét tartalmazta volna („*de iure civili in artem redigendo*”), de ez nem maradt fenn, saját korában pedig ő semmilyen hatást nem tett a kortárs iuris consultus körökre¹⁷. Barátja és kortársa, a nagy jogásznevelő és iuris consultus Servius 180 könyvtekercset hagyott hátra tanítványainak, de ezek csak az eseteinek leírását tartalmazták, és a Cicero szintű átfogó jogi elemzések és rendszerelképzelések itt nem vol-

¹⁴ CICERO: 1987. 247. p.; CICERO: *Négy védőbeszéd.* (Ford. Nótári Tamás) Lectum Kiadó. Szeged, (2004. 87. p.

¹⁵ SCHULZ : i.m. 53.p.

¹⁶ i.m. 66.p.

¹⁷ CICERO: *A törvények.* (Ford. Simon Attila) Gondolat Kiadó – Debreceni Egyetem. Budapest, 2008. Lásd: Cicero: „*A törvények*” c. fő jogi munkáját, melynek utolsó fejezetei sajnos nem maradtak fenn az utókorra.

tak megtalálhatók. Az eseti szabályok fölé emelkedni, és egy jogintézmény egészének funkciójából az egész szabálycsoportot megérteni – talán így adható vissza a legjobban Cicerónak saját kora *iuris consultus*ai eseti gondolkodásától való eltérése. Például az öröklési vagyonátszállás és a szakrális szertartások kötelezettségének ezzel együtt történő átszállása mint középpont rögzítése után így ír: „Ennek az egyetlen szabálynak a rögzítése után, amely elegendő az egész eljárás megértéséhez, számtalan további szabály adódik, mellyel a jogtudósok könyveiket megtöltik [...] Látjátok hát, hogy az összes szabály attól a főszabálytól függ, hogy a pontifexek a szertartások elvégzésének kötelezettségét össze kívánták kapcsolni a vagyonnal, és úgy gondolták, hogy az ünnepnapok és a szertartások megtartásának kötelezettsége ugyanazokra hárul, akikre a vagyon szállt”¹⁸.

A jogásznevelés említett módja némileg megváltozott a principátus korszak vége felé, a Krisztus utáni második évszázad utolsó évtizedeire, és ekkorra az eseteken túlmutató elméletibb jellegű jogi fejtegetések is bekerültek a jogi művekbe. Az eseti gondolkodás meghaladása eleinte sokszor még úgy történt, hogy a felmerülő jogi dilemmákon gondolkodva hipotetikus eseteket kreáltak, és ezzel a tényleges esetről átkerült az elemzés súlypontja a jogi dilemma tisztább megfogalmazására.

A principátus korától a klasszikus római jognak nevezett szakaszban (az előtte levő kétszázötven évet a preklasszikus szakasznak nevezve) társadalmi bázisát tekintve ismét egy változás történt a *iuris consultus*-központú jogászságban, és a szenátori réteg alapos lecserélésével és a vagyonos lovagi réteg családjainak a szenátori rétegbe emelésével a *iuris consultus*ok nagy részénél ismét a szenátori rendhez tartozás vált bevetté. Augustus az általa pártfogolt *iuris consultus*oknak a császári autoritást kölcsönző *ius respondendi*, a reszponzumadás jogát adta meg, mely reszponzumok e tekintélynél fogva fokozottan kötelező erőt jelentettek a bírói döntéseknél, és a későbbi császárok is figyeltek arra, hogy csak szenátori rétegből származó jogász kapja meg ezt a jogot¹⁹. E magas származás hozta magával, hogy a korszak nagy jogásza ismét fontos állami vezetői szerepet is betöltöttek életük egy szakaszán, így az Augustustól Antonius Piusig terjedő másfél évszázadban tizenkét *iuris consultus* töltött be konzuli tisztséget, és többen lettek körükből praetorok. A *iuris consultus*ok rétegének ezt a jellemvonását az is alátámasztja, hogy a Krisztus utáni első évtizedekben az egyik római jogi iskola tanáraként elismert jogásszá váló Masurius Sabinust – aki alacsony származásúként csak a későbbiekben jutott be a lovagi rendbe, és jó ideig a tanításért kapott pénz fedezte életvitelét – Tiberius császártól reszponzumadási jogot kapva mint szokatlan kivételt említik a jusztiniánuszi *Digesta*ba felvett korabeli források²⁰. Ez a magas státus és presztízs változott meg aztán ismét a Krisztus utáni második évszázad közepétől, és fokozatosan ismét az alacsonyabb származású és státusú jogászártéggé vált a jellemzővé, és a későbbiekben ennek folyománya volt, hogy ennek tagjai már nem állami vezetői posztokat töltöttek be, hanem egyre inkább a császári apparátus fizetett alkalmazottaivá váltak.

Egy további változást jelentett a klasszikus kor jogászaik körében az is, hogy előttek minden nevet szerzett nagy jogász szükségképpen római származású volt, és még Itália más részeiből is csak úgy tudtak e körbe bekerülni, ha családjuk előtte már ide áttelepedett. A principátus első időszakában ez annyiban módosult, hogy már Rómán kívüli itáliai részekből is nyitva állt az út az elismert jogásszá váláshoz, így a már említett

¹⁸ CICERO: 2008. 56. p.

¹⁹ KUNKEL: 1952. 288. p.

²⁰ KUNKEL: i.m. 289. p.

Sabinus Észak-Itáliából származott, de ugyaninnen származott ebből a korból Labeo, és az etruszk részekről a két Nerva is; Traianus idején Neratius Priscus és a két Iuventus Celsus is Rómán kívüli itáliai részekről. A principátus későbbi szakaszaitól, a Krisztus utáni második évszázadtól pedig már kinyílt a tér, és egy sor nagy nevet szerzett jogász Itálián kívüli provinciákból származott, egy részük az Afrika északi peremére települt római telepes családokból – sőt később már ez a szál sem volt meg az itteni származásnál –, más részük pedig a birodalom görög kultúrájú keleti részeiről²¹. A Hadrianus utáni időktől az összes klasszikus jogászként fennmaradt nagy név – Papinianus, Paulus, Ulpianus, Modestinus stb. – mind a görög kultúrájú keleti részekről származott.

Az alapvetően önálló reszponzumadással tevékenykedő iuris consultusi körben egy változás kezdett kirajzolódni abban a vonatkozásban is az első évszázad végére, hogy egyre több nevet szerzett iuris consultus lépett be a császár központi konzíliumába, a jogásztestületébe. Korábban csak az ideiglenes jelleggel vállalt konzuli, praetori tisztség volt bevett. Különösen Hadrianus óta erősödött fel ez a félig magán, félig állami kettős jogász szerep e körben, és pl. Neratius Priscus egy sor városi tisztség betöltése után 100 körül Pannónia helytartója lett; Salvianus Iulianus 155-ben Germania helytartója lett, majd később Hispániáé; Papinianus, Paulus, majd Ulpianus pedig a testőri gárda parancsnokai és ebben a minőségükben főbírók lettek a 200 utáni években. De egy sor neves iuris consultus ezekben az évtizedekben semmilyen állami tisztséget nem töltött be, és ez ekkor még nem jelentette háttérbe kerülésüket. Ez változott meg a következő évtizedekben, és a 300-as évek felé közeledve már csak a császári jogásszá lett apparátus-jogászok tudtak a jog felett rendelkezni, és csak ezek neve maradt fenn az utókornak.

A klasszikus korszaknak is megvoltak a nagy perszónokai, és élesen megjelent az elmenté a iuris consultusok és közöttük is. Az ifjabb Plinius, aki e korban már a causidicusnak vagy advocatusnak nevezett perszónokok csoportjának leghfresebb tagja volt, műveltségében és fellépéseiben úgy jelent meg Róma szellemi életében, mint valaha Cicero, és a központi bíróság nagy büntető és magánjogi pereiben látott el ügyvédi szerepet. Seneca is e körbe tartozott, és az ő írásaiból jól láthatók az ügyvédi kör fenntartásai a iuris consultusokkal szemben. Leírása szerint Claudius császár halálakor – aki nem állhatta a iuris consultusokat, és uralkodása idején ezek háttérbe is szorultak – egy nyilvános összejöveten csak a causidicusok siratták a számukra kedves császárt, mire az egyetlen megjelent iuris consultus odalépett hozzájuk, és gúnyosan odavetette nekik: „Én mindig mondtam nektek, hogy nem lesz folyton karnevál!”²²

Az elméleti jogi elemzés síkján a klasszikus korszak idején a kiindulópont Quintus Mucius Scaevola 18 könyvből álló *Ius civile c. műve* volt, melynek rendszere – személyek, dolgok és keresetek joga – jelent meg némi változtatással a korszak egyik későbbi jogtanárának, Masurius Sabinus *Libri tres iuris civilis c. tankönyvében* is, ez pedig később alapul szolgált Gaius *Institúciók c. bevezető művének*. De Sabinus műve az egész klasszikus korszakon keresztül alapműnek számított, és később Pomponius, Paulus és Ulpianus is nagy terjedelmű kommentárokat írtak hozzá. Pomponius, aki a Hadrianus alatt véglegessé vált ediktumjogról 150 könyvben írt kommentárt, Sabinus kis, három könyvből álló tankönyvéhez is 35 könyvben írt kommentárt. Ezt a kommentárt hosszú ideig használták a jogi oktatásban, de Paulus és Ulpianus kommentárjai után a poszt-klasszikus korszakban már ez utóbbiak vették át a helyét, és a Digestába is e két kom-

²¹ KUNKEL: 1951. 304-315. p.

²² Idézi SCHULZ: 1961. 129. p.

mentárral együtt kerültek be Sabinus töredékei²³. A részletekben való elmélyülés folyamatát mutatja Papinianus 37 könyvből álló Quaestionibus libri-je, mely konzíliumokat, közönség előtti disputációkban kifejtett jogi álláspontokat és tényleges, illetve hipotetikus jogesetekről írt rezponzumokat tartalmaz. Később Bizáncban Papinianus nagy hírnevét ez a munkája alapozta meg, és a jusztiniánuszi Digestába sok-sok töredékét vették fel ebből a műből. De a legnagyobb teljesítményt a klasszikus korban Salvius Iulianus 90 kötetes Digestorum libri-je jelentette. Ez a rezponzumok tömegét tartalmazza, de ezeken túl levélben kifejtett jogi álláspontokat és jogi dilemmák feletti vitákat is, mindezt az ediktum-jog rendszere szerint felépítve²⁴.

Jellemző a klasszikus korszakra, hogy a korábban a preklasszikus republikánus korszak idején már lefektetett nagy jogintézmények részleteit dolgozták ki ekkor, de ezt olyan mélyen, sok-sok kötetes rezponzum-gyűjteményekben és kommentárookban, hogy az általánosító jogelveket és jogfogalmakat – melyek a görög logika és dialektika révén egyre inkább elterjedtek a római szellemi életben is – veszélyesnek tekintették: „Minden absztrakt fogalom veszélyes a magánjogban, mert legtöbbször nem megfelelőnek bizonyulnak az esetek eldöntésénél”- maradt fenn e korszakból Iavolenus Priscusnak a jusztiniánuszi Digestába felvett tézise, és ez jól kifejezte a kor iuris consultusainak általános véleményét²⁵. De ugyanígy a történeti elemzés is a legtávolabb állt a iuris consultusok elemzésétől, és pl. a XII táblás törvényből a megváltozott körülményeknek és a szavak megváltozott jelentésének az elemzése a rezponzumadás közben teljes mértékben kizárt volt. Ettől csak a korszak két jogtanára, Gaius és Pomponius – akik, mint láttuk, kivételesen nem foglalkoztak gyakorlati jogi tanácsadással a tanításon kívül – tértek el, és emelték ki a történeti változásokkal foglalkozás fontosságát. Ezért tudunk éppen Pomponiustól a római jogi gondolkodás nagy alakjainak fejlődési soráról, amit aztán felvettek a Digestába.

1.3. A császári bürokrácia jogszerkezete és jogászsága

A különböző szakaszolások szerint eltérő korszakhatárok léteznek a klasszikus kor végét illetően, egyik bevett határmegvonás Ulpianus halálával és Severus császárságának végével (235-ben) látja lezárulni ezt, és már tanítványát, Modestinust sem tekinti a klasszikusok közé tartozónak; egy másik szakaszolás szerint csak Diocletianus császár reformjaival zárul le a klasszikus szakasz, és kezdődik a posztklasszikus császári bürokratikus jogrendszer korszaka²⁶. Abban nincs vita, hogy Hadrianus alatt, Krisztus után 100 körül kezdődött nagyobb léptekkel a központi császári bürokrácia jogrendszerének kiépítése, de ezután kb. száz évig még a iuris consultus réteg központi szerepe a jog formálásában, illetve az egyes perek számára a jog felmutatásában fennmaradt. A változás inkább abban állt, hogy míg a jogi élet formái változatlanok maradtak, és a iuris consultusok nagytömegű rezponzumai és ezek gyűjteményei fejlesztették tovább és tartalmazták a jogot, illetve a laikus bírák és az ügyvédek (causidicusok) tőlük kérték a perükben a jogi álláspontot, addig a principátus korának két újítása egyre inkább a korábbi független iuris consultusi réteg központi hatalomhoz kötését erősítette fel. Ezek

²³ SCHULZ: 1961. 265. p.

²⁴ SCHULZ: 290. p.

²⁵ SCHULZ: 1961:155. p.

²⁶ KASER, MAX (1955): *Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt: Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht.* C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München, 166.; SCHULZ: 1961. 335. p.

közül az egyik az Augustus által bevezetett, császári tekintélyt kölcsönző *ius respondendi*, a reszponzumadás jogával felruházás intézménye volt, mely a *iuris consultusok* egy, mindenkor a császári hatalom által meghatározott részét kiemelt hatalommal ruházta fel, és noha az ezzel nem rendelkező *iuris consultusok* is tovább működhettek, de e szűkebb kör jogi álláspontjainak kötelező ereje fokozatosan csak e kör tagjait tette a jog központjává, egyszerű jogtudóvá csökkentve az e körön kívülieket²⁷. Egy-két kivételtől eltekintve így az összes, név szerint fennmaradt klasszikus római jogász e szűkebb körbe tartozott, és csak ők formálták tartósan a római jogot mind saját korukban, mind a későbbiek folyamán. A másik változás az volt, hogy az önállóan működő és a reszponzumadás jogával felruházott jogászok közül a nagy nevet szerzetettek Hadrianus császár korától folyamatosan bevonták a központi jogászai konzíliumba, ahol a császár nevében a döntéseket és ítéleteket kidolgozták, illetve a tőle kért jogi álláspontra a válaszokat, a leiratokat (*rescriptumok*) megfogalmazták. Ám az így szerzett jogi tudást még egészen Ulpianus koráig a *iuris consultusok* saját nevük alatti reszponzumokban és ezek gyűjteményeiben adták ki, és noha ezek tartalmának alakulásában fontos szerepet játszott a császári bürokráciában való szereplésük és itteni döntési tevékenységük, formailag ezek privát jogi gyűjtemények voltak éppúgy, mint valaha a köztársasági Róma idején működő *iuris consultusoké* volt. Hogy ez a formailag „magántudós” *iuris consultus*-jelleg egyre inkább csak külső látszattá vált, és a császári döntési hatalom egy részének birtoklása adta erejüket, és emelte ki a többi jogász közül a legnagyobbakat, azt mutatja az is, hogy a klasszikus kor három legnagyobb jogászává a 200–230 közötti időben az a Papinianus, Paulus és Ulpianus váltak, akik egymás után a császári gárda vezetői voltak, és ebben a minőségükben a császár után a második legmagasabb szintű bírói döntési hatalommal bírtak, és e poszt előtt a fiatal Paulus és Ulpianus a már poszton levő Papinianus bírói segítői, asszesszorai voltak²⁸.

Ez változott meg Diocletianus reformjaival a 290-es években, és a korábbi magántudósi reszponzumok helyett a tömegessé váló császári leiratok kezdték felmutatni az egyes esetekre az alkalmazandó jogot; ugyanígy a császárok korábban csak csekélyebb számban megjelentetett konstitúciói, rendeletei nagyobb tömegben kerültek ettől kezdve kiadásra, és ezek az addig különböző *iuris consultus*i reszponzumokban levő jogi álláspontok közül a központi császári bürokrácia szempontjainak megfelelőeket kiemelték, és a császár jogi rendelkezésévé írták át azokat. Ennek egy másik leágazása volt, hogy ettől kezdve a reszponzum gyűjtemények helyét a császári rendeletek, a konstitúciók gyűjteményei vették át, így a császári központi bürokrácia két jogásza, Gregorius és Hermogenianus egymás után két kódexben összegezték a császári konstitúciókat. A Codex Gregorianus Hadrianustól egészen Diocletianusig, 291-ig gyűjtötte össze a kiadott császári konstitúciókat, melyet 295-ben a Codex Hermogenianus követett a következő két évben keletkezett konstitúciók gyűjteményével. E kettő annyiban átmenet volt a tiszta császári jogalkotáshoz képest, hogy még magánkódexet jelentettek, vagyis csak összegyűjthették a konstitúciókat de ezeken változást nem eszközölhettek. Ám az ezek alapján bő száz évvel később létrehozott Codex Theodosianus a kelet-római birodalom császára, II. Theodosius által kiadott kódex már a tervszerű rendszerezés és célzatos megváltoztatások után szedte össze az e korszakig kiadott egyes császári rendeleteket, és az ő nevében az általa erre a célra felállított kodifikációs bizottság mint a jog felett

²⁷ Lásd KUNKEL: 1952. 142. p.

²⁸ KUNKEL: 1952. 222-237. p.

szuverén módon rendelkező legfőbb állami hatalom alkotott belőlük átformálással egy átfogó kódexet²⁹. A jog ezzel az állam legfőbb hatalma által szabadon változtathatóvá vált.

A két korábban említett kódex mellett utalni kell még a *Iuris Epitomae Hermogeniani* c. műre, mely a két kódex rövidebb kivonataként és a nagy klasszikus jogászok álláspontjainak ismertetéseként jelent meg, feltehetőleg a 300-as évek elején Hermogenianus műveként³⁰, és majd másfél évszázad múlva a klasszikus jogászokat ismét a régi fényükben kiemelni törekvő Jusztiniánusz császár kodifikációja a *iuris consultusok* álláspontjait összegző töredékek közül 107 töredéket felvett ebből a műből a Digestába, így mint egy kiemelkedő klasszikus művet kezelte ezt is³¹. De a felvett töredékek mutatják, hogy ez a felvétel inkább az általa tartalmazott korábbi klasszikusok, Ulpianus, Papinianus, Paulus műveinek szolt, mintsem saját jogi álláspontjainak. Ennek kapcsán fontos kiemelni, hogy a kézzel írt művek és saját korukban írt másolataik a klasszikus kor nagy írásairól természetesen elvesztek a sok-sok generáció alatt a jusztiniánuszi kodifikációig terjedő, sok szerzőt tekintve majd félezer év alatt, 530-ig, és kizárólag a posztklasszikus átiratokban és másolatokban maradtak fenn ezek. Egy ideig az volt az uralkodó tudományos álláspont a római jog eredeti szövegeit és a jusztiniánuszi Digestát elemezve, hogy csak a császár kompilátorai, Tribonianusék iktattak ezekben változtatásokat, kiegészítéseket – sokszor a puszta részmegállapítás mellett általánosító jogelvi megállapítást csúsztatva az eredeti szövegekbe –, de az újabb kutatás a XX. század kezdetétől már feltárta, hogy a posztklasszikus időkben keletkezett átiratokban is egy sor beiktatást és változtatást eszközöltek a klasszikus szövegeken³². A különböző nyelvi rétegek elemzésével – pl. a birodalom különböző részeiből származó klasszikus szerzők származási helyének latinságának szem előtt tartásával – ezeket a későbbi módosításokat részben még ki lehet szűrni, de látni kell, hogy a számunkra fennmaradt római jogi anyagok a késői császárság másolóinak szemléletén keresztül álltak rendelkezésre akkor, amikor az 1100-as évektől a római jog újrafelfedezése és fokozatos elterjedése Európában végbement³³.

A központi állami jog feletti rendelkezés létrejötte mellett a jogi élet más dimenzióiban is lényeges változások zajlottak le a császári bürokratikus jogrendszer kialakulásának menetében, különösen a keleti birodalmi részekben, melyek a 400-as évek nyugati birodalmi részeinek fokozatos dezorganizációja, majd megszűnése után is magas szinten prosperáltak, és kialakították a római jognak azt a végső formáját, amit ma ismerünk. E területeken a jogi oktatás egyre inkább fölénybe került az ügyvédeket képző rétoriskolákkal szemben a 300-as évek második felétől, és a központi állami hatóságok és felsőbbíróságok egyre inkább csak azokat fogadták el ügyvédnek, aki a puszta rétori tudáson kívül alaposabb jogi tudással is rendelkezett. E tendenciát kárhoztatva írta a rétor Libanios e korból, hogy „szemben a régi jó időkkel, amikor az ékesszólásra tették a hangsúlyt a perekben a perszónokok, és erre igyekeztek magukat mind magasabb szinten képezni, most nem átalják még az előkelő származásúak sem, hogy jogi iskolába járjanak, és az ottani tudást tartják nagy becsben”³⁴. Ezt a tendenciát fokozta aztán kü-

²⁹ SCHULZ: 1961. 390-401. p.

³⁰ LIEBS: 1964. 23-44. p.

³¹ LIEBS i.m.: 11-12. p.

³² STEIN: 1966. 105. p.

³³ SCHULZ: 1961. 281-309. p.

³⁴ Idézi SCHULZ: 1961. 342. p.

lönösen a Codex Theodosianus 438-as kiadása, és ettől kezdve a gyakorlatban ez az út szinte kizárólagossá vált, végül 460-ban ezt formálisan is kötelezővé tették a kelet-római birodalomban, és csak a Berytosban vagy Konstantinápolyban levő birodalmi jogi iskolák egyikén végzeteket jegyezték be ügyvédnek. Ezzel szemben a nyugat-római birodalomban erre mindvégig elég volt a rétoriskola elvégzése. E változással a iuris consultus pusztán jogi tanácsot adó és a perben fel nem lépő jogászalakja végképp háttérbe szorult, és a központi bürokráciába illetve az állami bíróságokba bírónak való bekerülés is csak az ügyvédek közül volt lehetséges.

A jogi iskola szerepének felértékelődésével a gyakorlati joggal, jogi vitákkal és jogalkotással nem foglalkozó, pusztán jogi tanár jogászok szerepe is felértékelődött a kelet-római részeken. Berytos mellett Konstantinápolyban 425-ben jött létre a második birodalmi jogi iskola, és a két iskolában több professzor, illetve külsős jogtanárok is folyamatosan tanítottak. A jusztiniánuszi kodifikáció történetéből tudjuk, hogy ebben e két jogi iskola tanárai is részt vettek, de hogy korábban is volt súlyuk, azt mutatja az is, hogy a Codex Theodosianus alakításakor azért hagyták benne a már nem élő korábbi császári konstitúciók egy részét, mert ehhez oktatási célból ragaszkodtak a jogi iskolák professzorai³⁵. A jusztiniánuszi kodifikáció előtti évtizedekben a 400-as évek második felében különösen felvirágzott a kelet-római jogi élet és az ottani jogászprofesszorok teljesítménye, és a Berytosban tanító Cyrillus, Patricius, Domnius, Demosthenes, illetve Euxodius nevét mint az emberiség nagy jogi tanítóit idézik Jusztiniánuszék, és saját korukban ezek örökösei – Thalelaeus, Theophilus, Dorotheus és Anatolius – a kodifikációs munkákban is nagy szerepet kaptak³⁶. Mivel a klasszikus írásokat sokszor e 400-500-as évekbeli professzorok átirataiból, másolataiból és rövid kivonatolásából ismerjük – és a kutatás szerint ezek alaposan átformálták ezeket – a későbbi Európa csodálata a nagy római jogi klasszikusok iránt sokszor ezeket is illeti, még ha formailag Papinianus, Ulpianus, Paulus, Gaius stb. nevei alatt helyezték el saját teljesítményüket. Mint Wieacker részletesen elemzi, a könyvtekercsekről a lapokból álló mai könyvformátumra való átállás a 300-as évektől azt is magával hozta, hogy azok a klasszikus és preklasszikus írások, melyeket nem találtak méltónak az említett posztklasszikusok a lemásolásra és újra megjelenítésre – a tekercsek ugyanis átlagosan száz év élettartamot vészeltek át – végleg megsemmisültek az utókor számára³⁷.

2. A jog rétegeinek kibomlása a középkori és az újkori fejlődés során

A modern, vagyis az 1800-as évek közepétől létező európai és amerikai jogrendszerket vizsgálva, a jog értelmi rétegeiről és ezek hordozóiról a következő összkép adható meg: a törvénytörvények felett a parlamenti pártpolitikusok és minisztériumi törvény-előkészítési apparátusaik rendelkeznek, a jogdogmatikai réteget, ennek kategóriáit és fogalmait alapvetően az egyetemi jogászság gondolja, végül az eseti jogi döntésekből kinövő, konkretizáló bírói jogréteget a felsőbírói kar alakítja. Ezek a jogászcsoportok és az eseteket az ügyfelek szempontjai szerint formáló ügyvédek és ügyészek többé-kevésbé elkülönülnek egymástól, és szakmai ethoszaik, de konkrét jogi előírások is igyekeznek sajátos funkcióikat tisztán tartani más feladatok torzításaitól. Nézzük meg ennek létrejöttét a római jog 1100-tól induló újjáéledése óta eltelt évszázadokban.

³⁵ SCHULZ: 1961. 345. p.

³⁶ SCHULZ: i.m. 349. p.

³⁷ WIEACKER, 1960. 72-74. p.

2.1. Az archaikus jogoktól a tudatos jogalkotásig

A nyugat-római birodalom széthullása után a keleti részekben izolálódott bizánci birodalom szabadon hagyta a szűkebben vett Európa területeit az eleinte észak és északkelet felől beáramló különböző germán és szláv törzsek előtt, amit a magyarok követtek a 800-as évek második felében. Észak-Afrika felől pedig a 700-as évektől az iszlám által egységbe fogott arab törzsek nyomultak be több száz éven keresztül az ibériai félszigetre és Szicíliaba, illetve a dél-olasz területekre. A római időkhöz képest lesüllyedő társadalmi fejlettség körülményei között a betörő törzsek által meghódított területek közül még az arab uralom területein kialakult viszonyok voltak a leginkább civilizáltaknak tekinthetők, mert a fejlett antik tudást arab nyelvre lefordítva, és a matematika, a filozófia és az orvostudomány eredményeit képzési központokban oktatva, évszázadokon keresztül innen ment át a keresztény országokba is az antik tudás. (Pl. Nagy Károly is itt tanult fiatal korában az arab iskolákban, és a későbbi pápa, II. Szilveszter is a mohamedán iskolákban tanult matematikát, fizikát.) Ezzel szemben a nyugati és északi részeket előzőnlő, nemzeti szervezeten élő germánok és szlávok a mindennapok ismétlődő rutinjaiból kialakuló szokásjogok szerint éltek a legegyszerűbb tudás szintjén és legkezdetlegesebb életkörülmények között. A dél-francia területeken és a Rajnáig terjedő, valamikori római birodalmi részekben szokásjogként fennmaradt az egyszerűsödő római jog, és ennek hasznosságát felismerve a törzsi hódítók is átvették ezek nagy részét, vegyítve saját szokásjogi intézményeikkel.

Ennek első összegzése a *lex Salica* volt, az 500-as évek fordulójáról, melyet a Galliába behatoló frankok királya, Chlodwig készíttetett el, miután felvette a kereszténységet, és az új egyház római képzettségén és latin írásbeliségen alapuló írástudói ebben támogatták³⁸. Ez a törvény, vagy inkább szokásjogi feljegyzés, jól mutatta a kereszténység – és vele az írásbeliség – hatása előtti törzsi jogok jellemzőit. Ezek között lehet említeni a magatartás belső tudati-akarati összetevőinek teljes hiányát a jogi normákban, és csak a külső cselekvésekre és ezek eredményeire figyelést a szankcióknál. A belső tudati folyamatok és az akarati elem figyelembe vétele indult meg a kereszténység hatására a későbbi szabályokban, emellett egy másik fontos változás a házasságot és a családalapítást érintette azzal, hogy egyrészt a házasságot a két fél akaratnyilatkozatára alapozták – és ezzel a bevett gyakorlatot, miszerint a házassulók szülei és rokonsága hozta meg a házassági döntést, tendenciájában háttérbe szorították – másrészt a közeli rokonsági fokok házassági akadálykénti rögzítésével az addig zárt nemzeti szervezet felbomlását gyorsították fel. Az átfogó nemzetségtől és rokonságtól függetlenedő kiscsaládok vagyoni önrendelkezését fokozta a kereszténység azzal is, hogy az öröklésben nagyobb szerepet adott az akarati elvnek és a végrendelkezésnek, szemben a korábbi zárt rögzített örökléssel, a családon belüli automatikus vagyonszállással a nemzetségen belül.

Az archaikus jogok egy másik jellemzője, hogy itt minden absztrakció hiányzott, pl. a *lex Salica* 9. címében tíz szakaszban csak a disznólopások bírságait írja le – de utána

³⁸ HATTENHAUER, Hans (2000): *Grundbegriffe des Bürgerlichen Rechts. Historisch-dogmatische Einführung*. C. H. Beck'sche Verlag, München (Zweite vollständig überarbeitete und erweiterte Auflage.) 135-170. p.; korábbi magyar szerzőktől ezek elemzéséhez WENZEL GUSZTÁV: *Egyetemes európai jogtörténet*. Királyi Egyetemi Magyar Nyomda, Budapest, 1869. 368-370. p., HAJNIK IMRE: *Egyetemes európai jogtörténet. A középkor kezdetétől a francia forradalomig* (Harmadik javított kiadás). Eggenberger Könyvkereskedés, Budapest, 1891. 70-71. p. A maiak közül RUSZOLY JÓZSEF: *Európa jogtörténete*. Püski Kiadó, Budapest, 1997. 46-52. p.

ugyanígy a birkákét, szarvasmarhákét, méhekét és a lovakét –, külön-külön egy szopósmalacét, egy anyakocáét, több disznóét, egészen 50 disznó ellopásáig, megadva pontosan a bírságként fizetendő pénzösszeget, de pl. hogy a sok disznófajtából „a” disznó fogalmát tették volna oda, nem is beszélve arról, hogy az összes állatot mint háziállatot fogták volna össze, elképzelhetetlen volt³⁹. Az pedig, hogy még ezek mellett az összes más nem élő dolgot s mint „dolgot” fogalmazták volna meg, ebben az érzékileg megragadhatóhoz tapadásban nem merülhetett fel. Ugyanígy az absztrakciók teljes hiánya a tér és az idő akkori megélésében is megmutatkozott, és nem absztrakt méterekben, vonalakban látták a teret és tagolták azt, hanem pl. a patakpartig, a több száz éves óriási tölgyfáig, a meredek dombig tartott egy terület, és az egész vidék így volt tagolva az emberek fejében. Az időre szintén érzékletes meghatározások voltak, pl. egy út ideje három pipadohányig tartott, és a napi időket a nap vagy a hold állásának helyzetével adták meg, amit láthattak. Egy további jellemző a közmondásként való normamegfogalmazás, melyet pl. Jacob Grimm, az ősi német jog kutatója e jog „poétikus” vonásának nevezett, pedig ezek nem díszek voltak, hanem egyszerűen akkor így beszéltek és gondolkodtak. A közmondások voltak maguk a magatartási minták és normasértés esetén a cselekedetek megítélésének alapjai.

A jogi köteleességek megalapozása, a kötelezettségek erejének létrehozása az archaikus jogban még teljesen eltért a későbbi, állami erőn nyugvó kötelezettségtől. Hattenhauer európai jogtörténetében idézi Tacitus leírását, melyben az csodálkozva írja le, hogy a germánok a kockajáték-szerencsejátékot milyen komolysággal üzik, és ha valaki már semmit nem tud fogadásra feltenni, akár a saját szabadságát is felteszi, és ha veszít, akkor bár esetleg sokkal erősebb a nyertesnél, és ellen tudna állni, vagy el tudna menekülni, de engedelmesen hagyja magát megkötözni és rabszolgának eladatni. „Ezt az engedelmességet ők Treue-nek (fides) nevezik” – írja Tacitus. Etimológiailag a német Treue (hűség) az ógermán eredetű tree (fa) szóra megy vissza, amit az angolok nyelve azóta is megtartott, és az eskü a házközösség szent fájának érintésével zajlott valamikor, és az eskü így a „tree” képpel azonosult. A „hűség” fogalmához a szent fa érintésével való önelköteleződés járult, és a pogány vallásban a házközösség egészét tették fel erre⁴⁰: „Ezért volt ehhez kötve, és később is ez adta az eskühöz kötöttség erejét. Az eskü megsértése így („nyelje el az egész házat a föld!” stb.) mintegy önmaga váltja ki az égi büntetést egy valamikori későbbi időpontban, és amikor a legmélyebben e hit szerint élték meg az életet, akkor egy eskü elégséges volt a kötelezettségek vállalásához. Mindenféle legendák aztán ezek erejének alátámasztását szolgálták, miszerint egy hamisan esküvő miképpen járt pórul, és néhány nap múlva hogyan csapta agyon a villám stb. Ez az eskütechnika azonban az akkori külsődlegességhez kötött életben azt is jelentette, hogy ha egy titkos technikával ki tud bújni az eskü kötelező ereje alól, akkor ezt nyugodtan megteheti az ügyes ember. Vagyis a mai „lelkiismeret” által alátámasztott kötelezettségvállalás helyett a külsődleges félelem általi kötöttség létezett, és ha az ember ezt valahogy ki tudta játszani, akkor ez megengedett volt. Pl. ha eskü közben észrevétlenül egy olyan jelet tett, ami az elterjedt hit szerint érvényteleníti az esküt, akkor az nem köti az eskütevőt. Így a háta mögött keresztbe tett ujjak, amit a másik nem vett észre, az esküt hatálytalaníthatják, és ekkor már szabadon cselekedhet ezzel szemben is az eskütevő. Vagy egy egy másik tanító célzatú legenda szerint egy keresztény adós turpis mó-

³⁹ HATTENHAUER: 2004. 125. p.

⁴⁰ HATTENHAUER: 2004. 114. p.

don úgy esküdött meg a kölcsönt adó zsidóval megjelenve a bíróságon – állítva, hogy visszaadta a kölcsönt –, hogy egy nagy, üreges botba sok aranyat tett, és erre támaszkodva jelent meg, mintha szüksége lenne a botra, és amikor esküdött átadta a zsidónak, hogy tartaná meg addig, és ekkor megesküdt, hogy még több aranyat is átadott neki, mint amit kellett volna, majd visszakérte a botot. Ám amint kiment – szolt tovább a tanító célzatú legenda – elájult, összeesett, a botot elejtette, az aranyak kiestek, majd egy arra járó lovas kocsi elütötte és meghalt. Még a 900-as évek elején is létezett az eskünek ez a külsődleges kötésként való felfogása; noha ekkor már a keresztény egyház zsinati határozatokban – a keresztény szellemiség általánosan a belső tudati és akarati életre figyelése és hangsúlyozása miatt – ezt már tiltotta. Ekkor történt, hogy a frankok királya, Lajos egy ellene ellenszegülő főúr várába nem tudott seregével behatolni, és a jelenlévő püspök egy eskücselhez folyamodott. A püspök csele abban állt, hogy megesküdt, ha kijön a várból a főúr tárgyalni, akkor sértetlenül visszamehet a vár hídján, és ez bízva az esküben egy idő után ki is jött, ám a püspök visszaküldte, hogy a király még nem reggelizett. Ezután újra szoltak neki, hogy most már jöhet, és amikor kijött, elfogták és kivégezték. A püspököt az esküszegésére figyelmeztetve mondta, hogy ő azt ígérte, hogy visszamehet sértetlenül, ha kijön, és vissza is ment. Másodszorra ezt már nem ígérte meg...

A kereszténységnek ez az átalakító hatása megfigyelhető más törzsi jogok esetében is. Az angol szigeteken a 600-as évek elejétől vált elterjedté a korábban a keltákat leigázó angolszász törzsek között a keresztény térítés, a kenti angolszász király, Aethelbert 601-ben vette fel a kereszténységet népével együtt, és már a következő évben készíttetett a pápai küldöttek segítségével egy jogfeljegyzést a szokásjogról, majd a királyi jogalkotás érvényesülését a római minta alapján támogató keresztény egyház nyomására egyre folyamatosabbá tették a következő évszázadokban, és az új és új királyi dekrétumok kiadása a szokásjogok kiegészítésére és ezzel a kereszténység szellemének bevitele a mindennapok szokásjogába gyakorivá vált. Alfréd király törvényhozása (871-899) már az angolok teljes kereszténységre történő átállását mutatta.

Az európai kontinens észak-olasz részein a megszálló longobárdok rendezkedtek be egy időre, és az itt egyszerűsített formában továbbélő római szokásjogot igyekeztek összeolvasztani saját korábbi szokásjogukkal. Itt ellenállóbbak maradtak a kereszténység hatásaival szemben, és nem is a római keresztény világegyház formájában vették fel a keresztiséget, hanem az ariánusokét, akik lemondva a világegyház szerveződéséről, csak az egyes területek önálló keresztény közösségeit ismerték el, és ezek világi hatalomnak alávettségét is elfogadták. Róma püspökei harcoltak ez ellen, és Európa nagy részén végül a római világegyház kereszténysége terjedt el a következő évszázadokban. Ebben nagy segítséget jelentett számukra a 700-as évek közepétől a Karoling dinasztia a frankok birodalmának az élén, akik a tartományi vezetők visszaszorításáért harcolva uralmuk igazolásáért is folyamodtak a pápai hatalomhoz, és mint a kereszténység földi támaszai építették ki hatalmukat. Különösen Nagy Károly kiterjedt birodalma és a pápai udvar összefogása hozta létre a 800-as évek közepére az egységes keresztény Európát. Ekkor tudatos királyi jogalkotással, a kapitulárek kiadásával, illetve a keresztény püspökök testületének, a zsinatoknak a határozataival folyt évtizedeken keresztül a korábbi tompa szokásokból álló szokásjog átformálása.

Az egységes Karoling-birodalom kettéválása a nyugati és a keleti frank birodalomra – melyben az előbbi a mai Franciaország területeit és az észak-olasz területeket fogta össze, az utóbbi pedig a német területeket – eltérő fejlődést adott Európa nagy területei-

nek. A nyugati frank birodalom nem tudott ellenállni az észak felől betörő normannoknak, végül 911-ben önálló hercegséget adva a birodalomon belül számukra, Normandia néven saját államot alapítottak itt, felvéve a kereszténységet, és házassággal a normann herceg családja és a frank uralkodó szövetségre léptek. Itt aztán a következő évszázadban a centralizált normann intézmények és a frank hűbéri intézmények fokozatosan egy egységes államot alakítottak ki. Ezzel szemben a keleti-frank birodalom visszaverte a normannokat, és ezután ez a rész nem egy egységes állammá fejlődött, hanem az uralkodó a korábbi római birodalom utódaként, császárként csak lazán tudta összefogni az önálló törzsekből kialakult tartományi vezető családokat és önálló állami szerveződéseiket. Ez a keleti rész amúgy is sokkal heterogénebb volt, mint a nyugati, nagy területek itt soha nem tartoztak a római birodalomhoz korábban, és így intézményei a régi törzsi jogokon nyugodtak. E mellett a sok eltérő germán törzs mellett még a meghódított szlávok különböző törzsi jogai is fennmaradtak. Ennek révén a kereszténység és a latin frásbeliség sem tudta olyan mélyen áthatni itt a kora középkorban a mindennapok szokásjogát, mint az Nyugaton és a dél-európai részekben megtörtént.

Nyugaton a jellemző fejlemények között említhető ezután a normannok sikeres beilleszkedése a frank birodalomba és az egységesező állam felé tett lépéseik, miután 987-ben a normann Capet Hugo és dinasztiája vette át a trónt, majd 1066-ban Anglia normann meghódítása és a centralizált angol királyság kialakítása, majd ugyanígy dél felé tett hódításaik nyomán az 1100-as évekre a szicíliai királyság és a nápolyi királyság normann uralom alá vetése, amely tudatos jogalkotást és államépítést hozott itt is létre, felhasználva a korábbi római császárság apparátusának tanulságait. Az 1050 körül Pisában megtalált *Digesta*, a klasszikus római jogtudomány szerzőinek kivonatos gyűjteménye, majd ennek nyomán az 1100-as évektől ismét felvirágzó római jogi egyetemi képzés tömegesen hozta létre a jogi és igazgatási technikát és a jogi érvek tárházát ismerő és kezelő jogászréteget. A megerősödő itáliai kereskedővárosok és a központi hatalommal rendelkező uralkodók az új jogászság segítségével – az eddigi keresztény egyházi tisztviselők és papság mellett – tudatosabb jogalkításba kezdtek. Velence, Pisa, Padova és más itáliai városok jogkönyvei a helyi szokásjogok feljegyzése mellett egyre inkább tudatos jogalkotással nyúltak bele a szokásjogi anyagba. Ugyanígy a Német-Római Birodalom császárává választott Hohenstauffenek, I. Frigyes majd különösen II. Frigyes, aki egyben már a Szicíliai Királyság uralkodója is volt, önálló jogalkotásba kezdtek, hivatkozva a korábbi római császárok gyakorlatára, amit a megtalált *Digesta* kezdő részei rögzítettek: „*princeps legibus solutus*” – a császár a törvényeknek nincs alávetve. II. Frigyes 1230-ban a szicíliai területeken egy egységes országos jogi kódex elkészítésével bízta meg a híres jogászt, Petrus de Vineát (1190–1249), aki az egyes városokban lévő jogok feljegyzését kérte a helyi hivatalnokoktól, majd ez alapján összeállította a „*Melfi konstitúció*”-nak vagy más néven „*Liber Augustalis*”-nak nevezett kódexet. A király az ellenállást megelőzendő gyorsan kiadta a törvénykönyvet, és még további kiegészítésekkel és kompromisszumokat tartalmazó módosításokkal 1247-re véglegesítették. Az uralkodó a szicíliai területeken a törvénykönyvét öntudatosan „*Elrendeljük...*” mondattal indította, de mint a német-római birodalom császára ugyanezeket a rendelkezéseket bevezetni törekedve a birodalom egészében, még csak a tartományi főurakat eskütársként maga mellé véve és velük együtt megesküdvé bízhatott a jogi rendelkezések kötelező erejében. A normann elődök által kiépített centralizált hivatalnoki rendszer révén a központi akarat és jogmeghatározás a szicíliai részekben már jobban át tudott menni a gyakorlatba, míg a legtöbb helyen Nyugat-Európában a királyi rendeletek kiadásánál az

volt a gond, hogy a szóbeli elhangzás után a folyamatos elterjesztés és a végrehajtás ellenőrzése nem volt biztosítva. Mindenesetre II. Frigyes a félezer évvel későbbi porosz II. Frigyes abszolutista stílusát idézi meg, amikor kiadott törvénykönyvének prológusában annak kizárólagos hatályát deklarálja: „Azt akarjuk, hogy a nevünkben kibocsátott rendeletek a Mi Szicíliai Királyságunkban kizárólagos érvénnyel rendelkezzenek, és ezért elrendeljük, hogy a jövőben mindenki köteles ezt követni. Az előregedett régi törvények és szokások, melyek a mi konstitúciónkkal szembenállnak, ezennel megszűnnek, azért, hogy a mi konstitúció-gyűjteményünkben nem szereplő törvényeknek sem ereje, sem érvénye ne legyen sem a bíróságokon, sem azokon kívül”⁴¹.

Ha nem is ilyen öntudatos alkotással, de a szintén valamikori római jogi területnek számító spanyol területeken is megindultak az 1200-as évek közepén a királyi jogászok vezetésével a jogfeljegyzések és ezekből jogi kódexek kialakítása, és Kasztília királya, X. Alfonz külön a városi életre kiadta 1258-ban a „Fuero Real”, a többi részre pedig a „Siete Partidas” nevű kódexeit, melyek közül az utóbbi később áttevődve a spanyolok által meghódított Dél-Amerikába, még ma is formálja a ottani jogéletet. E hivatalos, állami hatalmon nyugvó kodifikáció mellett északabbra, a római jog által nem érintett francia részeken annyiban hatott az alig tudatos szokásjog látható alakban való kiemeléseinek szükséglete, hogy itt magángyűjteményként az egyik francia bailli (bíró), Philippe de Beaumanoir (1250–1296) összegezte az egyik nagy francia tartomány szokásjogát („Coutumes de Beauvaisis”), és az ebbe az irányba ható korszellemet mutatja, hogy szinte évre azonosan ekkor jelent meg az angoloknál is az egyik első nagy jogi összegzés Henry Bractontól (1210–1268). Európa észak-keleti részében, a római birodalomtól szintén független maradt szász-német részeken Eike von Repgow tartományi grófja unszolására, de szintén magánszorgalomból összegezte 1230 körül a helyi szokásjogot Szászütökör néven, és az itteni tudatosabb jogérzetet az is formálta, hogy itt előtte sok évtizeden keresztül a flamand és nyugatibb részéről idetelepült német csoportok a letelepedésük alkalmával – legtöbbször a helyi főurak által ösztönözve és kiváltságokat biztosítva letelepedésük fejében – kifejezett írásos megegyezésekben rögzítették a jogállásukat, az áthozott szokásjogaik használatát, illetve az itt élő szlávokhoz való viszonyukat, így a jog tudatosabb alakban élt e körülmény miatt itt, mint a nyugatibb részek tompa, kevésbé tudatos szokásjoga azt lehetővé tette. Az itt kialakított Szászütökör aztán példát adott a dél-nyugati részeknek is a területük jogainak feljegyzésére, pl. a bajorsvábi részekeken így jött létre a Svábtükör néhány évtized múlva kifejezetten a Szászütökör alapul vételével, de itt a római jogi hagyomány által némileg ötvözve⁴².

E szokásjogi feljegyzések után a tudatos jogalkotás mindennapokat átható jellege inkább csak a városokon belül a saját városi jogokat illetően volt még hosszú ideig jellemző. A központi jog inkább csak úgy tudott érvényesülni, hogy központi bíróságokat hoztak létre, ahová a szokásjogok alapján ítélkező alsóbbaktól fellebbezni lehetett, és így lassanként az alsóbb jogi szférát is át tudták formálni. De egész országok tekintetében a folyamatosan működő jogalkotás és az országos jog kizárólagosan ehhez kötése csak az 1600-as évek végétől az abszolutista uralkodói hatalomnak sikerült, és ez is csak az 1800-as évekre rögzítődött véglegesen.

⁴¹ Idézi HATTENHAUER: 2004. 345. p.

⁴² Lásd HAJNIK IMRE: *Egyetemes európai jogtörténet. A középkor kezdetétől a francia forradalomig* (Harmadik javított kiadás). Eggenberger Könyvkereskedés. Budapest, 1891. 242. p.; WIEACKER: 1968. 277. p.

2.2. A jogdogmatika rétegének kialakulása

A jog tudatosan alkotottá válása és szövegrétegben rögzítődése mellett a jog konkrét szokásnormák szintjétől való felemelkedése, absztraktabb szabályokká válása és a jogi normák tömegében pontosabb jogi fogalmak rendszerével való feljavítása is csak több évszázad folyamán ment végbe. A klasszikus római jogi fejlettségi szintet őrző jusztiniánuszi jogösszeállítás, a *Digesta* és a jog intézményeibe tanítási céllal bevezető Institutiók ismertté válása és felhasználásukkal az 1100-as évektől ennek tömegesebb tanítása Bolognában, majd több itáliai és francia város egyetemén, a római jog már kialakított fogalmait ismét behozták a jogéletbe. Ám a római jog maga is csak a vitás esetekre koncentráló bírói döntéseket tette a középpontba, és alapvetően konkrét élethelyzetekre szóló esetjogot jelentett, átfogó jogi fogalmakat alig tartalmazott. Emellett gondot jelentett, hogy az európai hűbéres feudalizmus körülményei, tulajdoni rendszere, társadalmi csoportjai közötti kapcsolatai nagymértékben eltértek a római kori állapotoktól. Ennek áthidalására e jog új európai körülményekre való átalakítása két lépcsőben ment végbe az 1100-as évektől indulóan az egyetemi jogi oktatás és az egyetemek professzori gárdája révén. Az első fázisban kb. kétszáz év alatt a jusztiniánuszi kodifikációt és a *Digesta* szövegeit csak értelmező-magyarázó jelleggel dolgozták fel, pusztán egyetemi tanítási céllal, de nagy részét ekkor még nem használták a működő joggyakorlatban. Eleinte inkább csak a közjogi érvek keltettek benne figyelmet, pl. Barbarossa Frigyes császár uralmának igazolására és a pápával, illetve a lombardiai városokkal való hatalmi vitáiban kívánt a jusztiniánuszi kódexekből érveket kiemelni, és az ehhez segítséget nyújtó bolognai jogi doktorok elérték 1155-ben, hogy egy császári privilégiummal az egyetem önállóságot kapott a várossal és a hűbérúri beavatkozással szemben. (Másik oldalról pedig épp a császári hatalom melletti kiállás miatt az első nagy glosszátortanítót, Imeriust a pápai zsinat 1119-ben kiközösítette.) De a városok is a közjogi státusuk iránti küzdelmeikhez használták csak fel eleinte az újonnan feléledő római jog érveit, és igyekeztek később az igazgatási-vezetési feladataikra Bolognában végzett jogászokat találni. A *Digesta* és a római jogi szabályok igen nagy részét azonban még sokáig nem igényelték a működő jogi gyakorlat felől.

A római jog nagy része pusztán az egyetemi jogi tanítás része volt, és inkább elméleti jelleggel hatottak ekkor a klasszikus római jog magánjogi kérdésekben kifejtett díszintenciói. De még a pusztán egyetemi céllal történő római jogi szövegfeldolgozást is visszafogta az, hogy a jogi írásokkal való foglalkozás a keresztény írásoknak azt a korabeli szellemét vette át, amely az írásokat és azok minden szövegrészét szentségként kezelte. A jogászok számára a jusztiniánuszi kodifikáció megtalált szövege, a *Corpus iuris* úgy jelent meg, mint a vallásos hit számára a Biblia. Minden egyes szövegrész maga volt az igazság ebben a szemléletben, miközben a *Digesta* ötven könyve – ma is több vastag kötetet tesz ki ez a szöveg –, 533-ban összeállítva, 300–400 évvel korábban született művekből való kivonatolásoknak volt a gyűjteménye, és e szövegek is negyven eltérő szerzőtől származtak eredetileg, akiknek munkássága között több száz év telt el. De a császár összeállítói maguk is több ellentmondást hoztak létre a különböző szövegrészek kiemelésénél, és azoknak a *Digesta* könyveibe való beiktatásánál. Ennek ellenére az 1100-as évek elejétől a *Corpus iuris* tanítani kezdő glosszátorok minden egyes szövegrészt és mondatot a teljes igazság foglalataként kezeltek, és az eltérő szövegrészek közötti esetleges ellentmondások létezése fel sem merült számukra.

E korlátozott értelemmel való feldolgozás mellett is a több évtizedes munka eredményeként lassanként végül mégiscsak a középkori állapotok felé közelítették a Corpus iuris szabályanyagát és intézményeit. Párhuzamosan ezzel az 1200-as évekre nagy felinduláson mentek keresztül az Európa, Bizánc és az arab országok közötti kapcsolatok, a kereskedelem és az ezeket bonyolító városok, így a valamikori fejlettebb városi életre szabott római jogi szabályok egyre inkább szükségessé váltak a középkori városi élet, a kereskedelem és a kézműves ipar szabályozására. Így az 1200-as évek második felére a glosszátorok majd 200 éves tevékenységét összegezve Accursius a Glossa ordinaria c. művében egységes alakban foglalta össze a teljes, átformált római jogi anyagot, és ezt már egyre inkább a mindennapi élet jogi vitáiban is elkezdték felhasználni.

A mindennapokban használatba vett római jog és az 1800-as évek elejétől felgyorsuló jogdogmatikai munka kialakulása közötti időben három szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakaszban 1300–1500 között a jogászdoktorok és az egyetemi jogászprofesszorok legközvetlenebb gyakorlatba bekapcsolódása formálta a jogot; ezt az 1500-as évektől a tudatosabb jogi gondolkodás és a jogi rendszerezés megindulása követte, eleinte a franciáknál a jogi humanizmus alakjában, majd a hollandokhoz áterjedve az „elegáns juriszprudencia” elnevezés alatt (a név az eltorzult középkori latin elvetéséből és írásaiknak az eredeti latin nyelvhez való visszafordulásából eredt); végül ebből az észjogi rendszerezések törekvése alakult ki az 1600-as évek végétől. Savigny, Puchta és a történeti jogi iskola a németeknél már ezek nyomán kezdték el a jogdogmatikai fogalmi munkának a jog középpontjába állítását⁴³.

2.2.1. A konzíliumadás, ítélkező jogi fakultások

Az ítélkező jogi fakultások az 1200-as évek végi észak-olasz területek kezdetei után az 1400-as évek közepétől indulóan a németeknél alakultak ki, és ez az egyetemi jogászprofesszori csoportokat helyezte a konkrét eseti bíráskodás középpontjába. De ugyanakkor ezek a professzori ítélkező testületek, a Spruchkollegiumok egyben a mai ügyvédi tevékenység tudományosabb válfaját, a konzíliumadást is ellátták, és e tevékenységük nem egyszerűen „melléktevékenységet” jelentett a tanítás és a jogirodalmi tevékenység mellett, mert az ebből adódó munkateher és a befolyó honoráriumok bőven – néha többszörösen – meghaladták az egyetemi oktatói munkát és finanszírozását. A konzíliumadás a németeken túl, szélesebb körben, az olaszoknál, a franciáknál, a spanyoloknál és a hollandoknál is központi szerepet játszott az egyetemi professzorok tevékenységében, igaz itt rajtuk kívül hamar megjelentek a városi hivatalnokok, a felsőbírák és az állami központi kancellária főtisztviselői konkurenciaként⁴⁴. A németeknél az ítélkezési fakultások és bennük a jogászprofesszorok háttérbe szorulását, illetve szorítását később az elitjogászok egy részének az egyetemekről az abszolutista hatalomhoz ju-

⁴³ Lásd ennek elemzéséhez HAMZA: 2002.

⁴⁴ Lásd ehhez: SCHOLZ, JOHANNES-MICHAEL: *Rechtsprechungs- und Konsiliensammlungen. Spanien.* in: Coing, H. (Hg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Zweiter Band: Neuere Zeit (1500-1800).* C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München, 1976. 1271-1318. p.; WAGNER, UDO: *Rechtsprechungs- und Konsiliensammlungen. Niederlande.* in: Coing, H. (Hg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Zweiter Band: Neuere Zeit (1500-1800).* C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München, 1976. 1399-1430. p.; WALTER, GERHARD: *Rechtsprechungs- und Konsiliensammlungen. Frankreich.* in: Coing, H. (Hg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Zweiter Band: Neuere Zeit (1500-1800).* C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München, 1976. 1223-1270. p.

tott német királyi és hercegi udvarokba való áttelepődése indította el az 1700-as évek elejétől, de ugyanígy a francia királyi udvar ordonnance-ainak átfogóbb kódexszabályozásai is csak a jogászdoktorok királyi udvarba áttelepülésével jöhettek létre. Tágabban is szemlélve, a konzíliumkérés a bíróságok részéről annak mértékében szorult vissza a franciáknál, a spanyoloknál és a holland területeken is az 1700-as évek elejéig, ahogy a római jogban és ennek újkori usus modernus változatában képzett jogászdoktorok elfoglalták a felsőbírói posztokat⁴⁵.

A kommentátorok idején a konzíliumadás már folyamatos foglalkozássá vált. Ezeket vagy a feleknek még az üzleti tevékenységük folyamán adták, vagy a peres eljárásuk menetében a felek valamelyike vagy a bíróság kérésére. Bár fő szabály szerint az itáliai gyakorlatban ekkor a bíróság kérte a peres eljárásban a konzíliumot a felek javaslatára vagy e nélkül is. Mint stabil intézmény az eljárásban először az 1200-as években jelent meg a konzíliumadás. Több városi statútumban megjelent ebben az időszakban ennek szabályozása, de Durantis „Speculum iudiciale” c. 1246-os kézikönyve is ezt bizonyítja. Woldemar Engelmann 1938-as „Wiedergeburt der europäischen Rechtskultur” c. könyve kimutatta, hogy elsősorban a podesta-bírósági formával rendelkező városokban alkalmazták ezt, mivel az így külföldről jött bírák nem ismerték a helyi jogot, de különösen azért, mert hivatali idejük lejárta után felelősek voltak döntéseikért⁴⁶. A Nápolyi Királyságban ez csekélyebb szerepet kapott, mert Róma egyházi bíróságai elutasítóan álltak szemben a konzíliumkéréssel. De a ius commune álláspontja szerint később az alakult ki, hogy nehéz és bonyolult esetekben a bíróságnak joga volt konzíliumot kérni, amelyet ugyan figyelembe kellett vennie döntése kialakításában aztán, de az uralkodó vélemény szerint ehhez nem volt kötve⁴⁷. Később a városi statútumok egyre inkább azt írták elő, hogy a bíró a felek kérésére köteles beszerezni a konzíliumot az adott ügyben, de a hivatalból történő kérés csak kivételes legyen. Az 1300-as és 1400-as években néhány városi statútum azt írta elő, hogy a bíró köteles a konzílium alapján dönteni. Ezek a konzíliumok rendszerint egyedi jogtudósok jogi véleményei voltak, de néha testületi jogvélemény is volt. A konzílium tárgya legtöbbször egy egész jogeset – amihez elküldték az aktákat –, de sokszor csak egy-egy jogi kérdés volt.

A korai glosszátorokra jellemző – hatalmi viszályokban álló feleknek érveket szolgáltatató – gyakorlati bekapcsolódást magyarázza az, hogy a kezdeti időkben a konzíliumok témáiként is legtöbbször a mai felfogás szerint közjogi jellegű kérdések szerepeltek. Pl. a híres jogász, Cinus 20 konzíliumából 15 ilyen volt, és csak öt esett a mai értelemben vett magánjog területére, de később Baldus több konzíliuma is a városok hűbéri függésének kérdését vizsgálta. A városok és más politikai testületek és hatalmak közötti vita során sűrűn alkalmazták a konzíliumkérést.

A konzíliumok gyakorlatának kialakulása összefüggött a bírói ítéletek indokolással ellátásának kérdésével. Az egyházi Rota-bíróságok, a csúcson a Rota Romanával kötelesek voltak már korán indokolással ellátni ítéletüket, míg a többi bíróságnál ez változó volt, és csak 1774-től válik törvényileg kötelezővé az olasz részek bíróságaira általában.

⁴⁵ Részletesen e folyamathoz lásd: POKOL BÉLA: *Ítélező jogi fakultások. Adalékok a középkori jog szerkezetéhez*. Jogelméleti Szemle 2006/4.

⁴⁶ Lásd ehhez Szabó Béla leírását is, különösen SZABÓ BÉLA: *Doktor alkotta jog: Communis opinio doctorum*. in: Szabó Miklós (szerk.): *Ius Humanum*. Ember alkotta jog. Műhelytanulmányok. Bíbor Kiadó. Miskolc, 2001. 122. p.

⁴⁷ HORN, NORBERT: *Die legistische Literatur der Kommentatoren und der Ausbreitung des gelehrten Rechts*. in: Coing, H. (Hg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte*. Erster Band: Mittelalter (1100-1500). C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1973S. 337. p.

A gyakorlat számára épp az ítéleti indokolás volt a fontos, mivel ez adta meg a normatív alap körbeírását egy tényállásra, és ezt nevezték „decisio”-nak. A Rota és a döntési stílusát átvevő más bíróságok döntéseinek tipikus formája a következő volt: a bevezetőben a tényállás rövid leírása, majd a vitás jogi kérdések az ügyben, ezután a pervesztes fél álláspontjának ismertetése, majd álláspontja elutasításának indokai a másik fél részéről, majd az elutasítás okai a bíróság részéről, végül a bíróság által elfogadott normatív támpontok megadása.

Az olaszoknál elterjedtek voltak a bírósági konzíliumok is, amikor egy bíróság kért ílyet egy magasabb bíróságtól, mely az előtte futó ügyben akart megalapozottabb ítéletet hozni. Voltak olyanok is, melyek egyszerűen csak aláírást kértek egy másik bíróság által már elkészített konzíliumhoz, hogy az erősítse a hitelét, ahogy a privát professzorok korábbi olasz gyakorlatában is ez jelentős volt. A későbbi időkben a konzíliumok hanyatlása következett be, és ennek oka, hogy az 1600-as évekre a felsőbbbíróságok szerepe növekedett az alsóbíróságok ítéleteinek felülvizsgálatában, és itt egyetemi jogászprofesszorok voltak a középpontban, illetve a jogászok krémje lassan itt kezdett kialakulni, szemben az 1200–1400-as évekkel, amikor az egyetemek jelentették ezt a helyet. Így a megnövekedett tekintélyű felsőbbbíróságok ítéletei léptek a jogi vélemények tekintélyhierarchiájának élére, a másik oldalról pedig az egyszerű ügyvédi tevékenység allegatiói (keresetleveleik tényleírásai és jogi fejtegetésük) kezdtek átvenni az egyetemi emberek konzíliumainak a szerepét, melyeket néhány ügyvéd még responsumoknak is nevezett az összegyűjtött kiadáskor a nagyobb tekintély kedvéért, de ezek már egyszerű ügyvédi munkát jelentettek, tisztán egy-egy fél mellett elfogultan. Így ez a konzíliumok tekintélyét végleg eltüntette. Az alsó bíróságokon még egy ideig élt az 1700-as években is a konzíliumokra támaszkodás, de a felsőbbbíróságokon ez szinte teljesen megszűnt ekkorra.

Az összkép tehát az olasz egyetemeken belüli ítélkezésre, illetve a konzíliumadás gyakorlatára a következő: az 1200-as évek második felére a bírák ítéleteinek leadása az egyetemi professzorok felé sűrűn alkalmazott volt, igaz, nem a későbbi német megoldással, vagyis nem az egész egyetemi Spruchkollégiumot, hanem csak egy-egy jogászprofesszort kértek fel a döntésre, vagy a felek megegyezése, vagy a bíró választása szerint. Később ez a szerep csökkent, és az 1400-as évektől csak az egyetemi professzorok konzíliumadásának fontossága maradt meg – ennek csúcsa még az 1500-as évek első fele volt –, és innentől egyre inkább a jogtudósokkal feltöltött felsőbbbíróságok ítélkezési gyakorlata lépett a középpontba az 1600-as években, noha csökkenően azért még a konzíliumadások is megmaradtak, majd az 1700-as évekre ez már csak az alsóbíróságokon maradt meg. Ezzel szemben a németeknél az 1700-as évek közepéig még a legteljesebb volt mind az ítélkező fakultások szerepe (ezután még bő száz évig a német területek nagyobb részén továbbra is, kivéve a poroszokat, ahol ezt 1747-ben megtiltották), mind a egyetemi jogászprofesszorok konzíliumadási tevékenysége, és ezek eljárásjogi konzekvenciái is rögzítettek voltak.

A német területeken kialakult eljárás szabályok szerint ugyanis, ha egy perbe induló fél a per megkezdése előtt egy számára kedvező döntést valószínűsítő konzíliummal rendelkezett, akkor pervesztése esetén sem kellett megfizetnie az ellenfél költségeit, és ez sokszor megközelítette vagy meghaladta a perrel megnyerhető értéket is, vagyis az okos ügyvédek tanácsára a peres felek beszeriztek egy ílyet, mielőtt belevágtak a perbe. (Példa erre egy 1716-os ítélet a tübingeni Hofgerichtnél, melyben egy asszony az apával szemben érvényesítette házasságon kívül született gyermeke miatti kártérítési igényét,

és megnyerte ezt a pert, melyben 30 guldent ítéltek meg neki a szüzessége elvesztésért, 10 guldent a gyerekágyi költségekre, és 12 gulden éves gyerektartási hozzájárulást a gyermek 12 éves koráig, összesen 184 guldent. És emellett a felperes perköltsége e perben 118 guldent tett ki!) De az eljárás közbeni megegyezésnél is a pozíciót javító funkciója volt egy konzílium beszerzésének, mivel ha a peres fél egy számára kedvező szakvéleményt szerzett, akkor egyrészt a másik fél még pernyertesség esetén sem remélhette drága költségeinek megtérítését, és ez a megegyezés felé szorította. Másrészt ez a fél elszántságát demonstrálta a per folytatására, elbátortalanító hatást téve és a megegyezés felé ösztönözve a másik felet⁴⁸.

A konzíliumadás és az ítélkező fakultások paradicsomát így az olaszok gyakorlatát átvéve a német egyetemi jogászság valósította meg az 1500-as évektől. A konzíliumadás és az egyetemi ítélkezés itteni összefüggéséről írta nemrég egy ezzel foglalkozó monográfia: „Az akkori szakvéleményadás funkcionális mechanizmusai elválaszthatatlanul össze voltak kötve egy intézménnyel, mely a Régi Birodalomban központi szerepet játszott, az aktafelküldési eljárással (*transmissio actorum*)”⁴⁹. Vitás volt az eltérő német területek között, hogy a bíró köteles-e kihirdetni a megkapott ítéleti formulát, vagy azt elvetve egy másik egyetemhez fordulhat-e ezután, más ítéleti formuláért. A többség a megismételt eljárást lehetségesnek tartotta, és néha gyakorolta is. A bíróságok kérésére adott konzíliumok és az ítéletek indokolási köteleessége vitatott volt, és a régi német bíróságok egészen az 1700-as évek elejéig az ítéleti indokolás megadása alól fel voltak mentve. Ugyanígy a Spruchfakultás részére sem állt fenn általános indokolási köteleesség az aktafelküldési eljárás keretében az ítéleti formulán túl, de ha a bíróság adott esetben erre kérte őket, akkor kötelesek voltak erre is, noha ez hosszabb időt vett igénybe, és megdrágította az eljárást. Ezzel szemben a magánfél részére adott konzíliumokban az indokokat rendszerint meg kellett adni.

A foglalkoztatottabb ítélkező fakultások munkaterhére jó adatot ad egy 1800-as évek közepéről származó információ, melyben a Jéna egyetemétől származó ítéleteket és konzíliumokat annak alapításától (1558) az addig eltelt kb. 300 évben összesen 400 ezerre teszik, vagyis ez évente több mint ezer ilyen döntést jelent, vagyis naponta majd négy döntést. (És mindezt az ebben résztvevő professzorok tanítási kötelezettsége mellett...) Az egyes évekre is példák: „Például 1675-ben Jéna egyetemén csak magánjogi ügyekben 709 döntés született, de nem ez jelentette a csúcstartó évet. Gerhard Lingelbach 1744 és 1750 között éves átlagban 852 ilyen ügy megszámlálásig jutott. A következő években egy fokozatos csökkenés tapasztalható, 1790-ben 565, 1795-ben 524, 1801-ben 519 ilyen ügyet döntöttek el. És ezekhez jönnek még a büntető ügyek”⁵⁰. De egy-egy ügyben a jogerős döntésig sokszor több aktafelküldési eljárásra és részítélet meghozatalára is sor került. „Sok bíróság átengedte a Spruchkollégiumoknak nemcsak a végső ítélet meghozatalát, hanem az eljárásban felmerült részítéletek meghozatalát is. Így került sor például egy ügyben, melyben a fiatal Christian Thomasius mint védő lépett fel, a lipcsei Schöffenhofot öt döntésére aktafelküldési eljárás keretében”⁵¹.

⁴⁸ FALK, ULRICH: *Consilia. Studien zur Praxis der Rechtsgutachten in der frühen Neuzeit*. Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main, 2006. 231.p.

⁴⁹ FALK: 2006. 5. p.; ASCHERI, Mario: *Rechtsprechungs- und Konsiliensammlungen. Italien*. in: Coing, H. (Hg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Zweiter Band: Neuere Zeit (1500–1800)*. 1976. S. 1114–1221. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München.

⁵⁰ i.m.: 21.p.

⁵¹ FALK: 2006. 22. p.

Az egyes bíróságok választhattak a jogi fakultások között az aktafelküldésnél, de rendszerint stabil kapcsolatok jöttek létre egy-egy bíróság és az általa preferált egyetem között ebben a dimenzióban. „Így például Göttingen egyeteme az 1700-as években gyakran hónapról hónapra 10–30 ügy aktáit kapta meg ugyanattól a bíróságtól”⁵² A váltást, a kapcsolat megszakadását rendszerint csak speciális ok hozta létre, így a gyakran előforduló késlekedés az adott egyetem túlterheltsége miatt, vagy gyakori olyan döntés, amely nagy mértékben szemben állt a bíróság által várt ítélettel, vagy a túl magas díj követelése. Például Erlangen egyeteme az 1700-as évek közepén elvesztett egy addig jól fizető bíróságot az átlagtól mesze magasabb honorárium követelése miatt. Néha fenyegetéssel is igyekeztek a bíróságok rövid határidő alatt ítéleti formulát kikényszeríteni az egyetemektől, pl. Cleve bírósága azt írta, hogy ha hat-nyolc héten belül nem kapja meg az ítéletet, akkor a jövőben nem küld aktákat az adott egyetemre.

Az egyes professzorok többszörös bírósági és más funkciói nagyon jellemzőek voltak. Az 1600-as évek egyik leghíresebb német jogásza, Benedict Carpzow, aki egy életen át a lipcsei Schöffenhof tagja volt, ezentúl a lipcsei Appellationsgericht bírója, a legfelsőbb szász bíróság tagja, és még az Oberkonsistorium tagja is Lipcsében. E mellett egy ideig még hercegi tanácsos is volt, de erről később lemondott, hogy ítélkezési és szakirodalmi tevékenységének szentelhesse magát.

A jó pénzeket hozó konzíliumgyűjtemények ellen szólalt fel nagyon korán Andreas Alciat (1492–1550), mivel ezeket a megbízók érdekei által torzított jogi érvelésnek tekintette, és a jogtudomány számára alkalmatlannak tartotta. Maga is sok konzíliumot készített, melyeket ő nem adott nyomtatásban, igaz, aztán örököse, unokaöccse (egyben tanszéki utódja) a későbbi kardinális, Franciscus Alciat egy válogatást készített ezekből. Vele szemben Tiberius Decian igyekezett megvédeni a konzíliumadást vitáirában, és ennek tisztességét állította, hogy csak akkor lehet elvállalni egy ügyet konzíliumra, ha a megbízó igazságáról előre meggyőződik a jogtudós, és ezután már igenis arra kell törekednie a konzíliumban, hogy a megbízó jogos igényét kimutassa a legjobb érvekkel. Ez az érv aztán állandóan felmerült a későbbiekben a megbízó érdekei iránt elfogult konzíliumok védelmében, csak az maradt ki, hogy Decian ehhez előzetes megbizonyosodást írt elő a megbízó igényének jogosságáról, és csak ez esetben írta elfogadhatónak a konzílium készítését.

A konzíliumadás utáni honorárium tehermentesítette az államot a nagyobb bérek fizetésétől a professzorok részére és az egyetemek fenntartásának költségeit csökkentette. Ez különösen inséges időkben, amikor az állami pénztár nem működött a háborúskodások és viszályok miatt vált alapvetővé, és a jogi karok ebből biztos pénzhez juthattak. De ugyanígy a bírák sem kapták meg a pénzüket sokszor, és ezek jogászdoktorai a konzíliumokból tudtak megélni. Szemben az olasz állapotokkal, ahol a fix bírói fizetés már a középkor végétől bevetté vált, a németeknél ez sokáig még hiányzott. Pl. Weimar hercegségében utasításba adták a bíróságoknak 1696-ban, hogy segítő a jénai Schöffenhof, ide kell küldeni az aktákat ítéletkérésére, és mást nem lehet előnyben részesíteni ennél. De Erlangen egyetemének professzorai is folyamatosan petíciókban kérték a hercegség fejét, hogy a hazai bíróságok aktafelküldését feléjük tegye kötelezővé, amit az meg is tett.

A professzori Spruchkollégiumok ítéletozatali tevékenységük mellett konzíliumokat is adtak bíróságok és magánfelek kérésére mind magánjogi, mind büntető ügyekben,

⁵² FALK: 2006. 23. p.

de ezen túl még egyes tagjai külön is vállaltak mind bíróságok felől, mind magánfelek részéről érkezett kérésekre konzíliumadásokat. Ebből adódott a probléma, hogy elvállalhatja-e az ítélet készítését az adott Spruchkollégium, ha a testület maga vagy egyik tagja már adott ez ügyben konzíliumot? Ez vitatott volt, noha sokan látták ennek hátrányait, az elfoglaltság létrejöttét, de az ebben résztvevő egyes professzorok sok érvet hoztak ennek „előnyei” kimutatására is.

A honoráriumok nagyságáról kiindulásként annyit, hogy egy jól foglalkoztatott ítélkező fakultás tagja professzori fizetésének három-négyszeresét tudta ezzel megkeresni. Miközben az 1600-as évek végén Wittenbergben egy ordinarius éves fizetése 150 birodalmi aranytallér volt, csak konzíliumadásból mint a Spruchfakultás tagja még 200 tallért kereshetett, de az 1700-as évek elejétől ez felment 500 tallérra, miközben a professzori fizetés változatlan maradt. A kutatások szerint ez idő tájt egy-egy aktafelküldés után az ítéletért átlagban kb. négy aranytallért kapott a Spruchkollégium, de bonyolultabb ügyekben ez többszörösére is felment. A Spruchkollégium konzíliumáért Rostock egyetemén az 1500-as évek végén két tallért kértek, az 1600-as években három tallér volt az ár, de ha ez bonyolultabb ügyet jelentett, akkor ez is emelkedett. (Pl. 1700 körül egy igen bonyolult ügyben ez elérte a 100 tallért.) Így 1560-ban 138 konzíliumért összesen 560 aranytallért kapott a wittenbergi Spruchkollégium. A lipcsei Schöffentstuhl akkor is megemelte az árat, ha több jogi kérdésre is válaszolni kellett a konzíliumban, míg az alapösszeg itt is kettő és négy tallér között volt. A fenti számok azonban csak az átlagos vagy ez alatti ítélkező fakultások pénzeit jelentették, és hogy lássuk az összeg nagyságát, amit egy kiemelkedő egyetemen egy-egy jól foglalkoztatott professzor kapott e tevékenységéért, álljon itt a lipcsei Schöffentstuhl hét tagjának 1699. évi honoráriuma, mely tiszta jövedelmenként 1700 tallért jelentett egy-egy tag számára, míg a lipcsei kormányzó polgármester ez évben 1240 tallért keresett⁵³.

Épp ezért egy-egy pozíció ezekben a testületekben nagyon keresett volt, és sokszor ingyen dolgoztak azok az egyetemi oktatók, aki be akartak ide kerülni és vártak az üresedésre. Ám a benn levők sokszor még a nagy munkateher mellett is vonakodtak a bővítéstől sokszor, mert ezzel többfelé kellett osztani a honoráriumokat. Így Wittenberg egyetemének Spruchkolléguma hét tagból és négy póttagból állt, mely utóbbiak semmilyen honoráriumra nem számíthattak, csak arra, hogy bekerülésük után busásan megtérül munkájuk. Ezek a szegényes egyetemi fizetésüket addig mint ügyvédek egészítették ki. És ez a karrier általában is jellemző volt a jogi kari oktatóknál: ügyvédi munka, majd a peres felek által kért konzíliumadásba beszállás, végül a Spruchkollégium tagjaként az ítélethozatalba való bekapcsolódással a csúcsra értek. A nagy konkurencia az egyetemi oktatók között arra vezetett több helyen, hogy az átfogó egyetemi oktatógárdán belül egy szűkebb kör alakult ki a „dékánképes” professzorokra szűkülve, akik az egyetemi Spruchkollégium tevékenységét teljesen maguk között tartották, és a többieket csak az oktatásba engedték beszállni⁵⁴.

A túlzott pártosság problémája a konzíliumadásnál a megbízók jóindulatának kereséséért, illetve ezzel összefüggésben az így lefektetett normatív támpontjaik torzításai, amikor ilyen ügyekben aztán később ítéletkészítésben vettek részt, állandóan felmerült. Pl. Hannover Hofgerichtje 1790-ben kihirdette, hogy a jövőben nem küld ítéletkérelmet Rostock egyetemi Spruchkollégiumához, mert az a jog minden szilárd elvét félredobja

⁵³ FALK: 2006. 234. p.

⁵⁴ Lásd ehhez az adatokat Rostock egyetemének leírásáról is: KISCHKEL, STEFFEN: *Die Spruchtätigkeit der Juristischen Fakultät Rostock in den Jahren 1628 bis 1657*. Shaker Verlag. Aachen, 2003. 65-87. p.

ítéletkészítésénél. Ilyen döntések aztán az adott egyetem ítélkezési és konzíliumadási hírnevét alaposan tönkretették, és megindult az ilyenfajta üzletmenetük radikális csökkenése. De ebbe az irányba hatott az is, ha egy ítélkező testület vagy annak egy-egy tagja a magán konzíliumadásban túlságosan magas honoráriumhoz ragaszkodott, és ezzel elriasztották a szokásos ügyfeleket is. Ulrich Falk általános megállapítása a testületi és az egyes jogászprofesszorok konzíliumadásáról, hogy ez fő szabály szerint pártos volt a megbízó érdekében, és csak kivétel volt, ha ettől egy-egy testület vagy professzor rendszeresen eltekintett, és a jog elveit és normáit tényleg szilárdan alkalmazta.

További gondot jelentett, hogy a konzíliumkérésnél a megbízók szelektív tényállásközlése volt jellemző, ám ezt a konzíliumadási gyakorlat nem vizsgálta, és mint igazságot vette alapul a szakvélemény megadásánál. A peres felek ügyvédei által adott narrációk túlzott torzításának csak az szabott határt, hogy ha a későbbi bírósági vizsgálatnál a valóságos tények nagyon eltértek a narrációban előadottaktól, akkor az arra szabott szakvélemény értéktelenné és kidobott pénzzé válhatott. A konzíliumadási gyakorlat ezért óvatosságból mindig hozzáfűzte záradékképpen, hogy a szakvéleményt a megbízó által előadott tényállás alapján adták meg. A felek (illetve ügyvédek) középkori narrációit Marcus Fabius Quintilianus antik orátor-kézikönyvének maximája határozta meg, aki azt írta az orátor feladataként, hogy „néhány dolgot hozzá lehet tenni, néhány dolgot megváltoztatva előadni, némelyeket pedig elhallgatni, de elhallgatni csak azt szabad, ami nagyon szükséges, és ami egyben lehetségesnek is tűnik”. A felek szépítő tényállásaira panaszkodott Helmstedt egyeteme is, amikor Braunschweig-Lüneburg hercegség hercegének megbízásából egy vizsgálóbizottság vizsgálta meg annak ítélkezési és konzíliumadási gyakorlatát, és nagy ellentmondásokat talált, mivel ugyanazon esetekben eltérő jogvéleményeket, illetve ítéleteket adtak többször is, és ez megismétlődött egy 1680-as hercegi vizsgálóbizottság kritikájánál. Sőt itt az is sokszor előfordult, hogy ugyanabban az ügyben a fakultás és egyes tagjai a szembenálló felektől is elfogadtak megbízást szakvélemény adására, és mindkét megbízó fél számára kedvező szakvéleményt adtak, melyek kizárták egymást. A védekezés itt az volt, hogy sokszor a felek álnévvvel adták be a véleménykérésüket, és így nem tudták a Spruchkollégium tagjai, hogy ugyanannak az ügynek a szembenálló feleiről van szó. Természetesen ez csak arra volt megfelelő védekezés, hogy miért fogadtak el szembeálló felektől megbízást, de arra nem, hogy miért készítettek egymásnak ellentmondó jogvéleményt, pártosan elfogultan a mindenkori megbízó fél érdekei felé.

2.2.2. A jogi humanizmus korrekciói

Ez az egyetemi professzori bekapcsolódás a joggyakorlatba hosszú ideig megmaradt az esetjogi feldolgozás szintjén, és csak átfogóbb szellemi-kulturális változások indították el a jogon belül is az átfogó értelmi rendszer kialakítására való törekvést és ezzel az absztrakt jogdogmatikai fogalmak rendszerére épített jogi szabályozás kialakulását. Az első lépést ebben az irányban az 1400-as évek végétől az átfogó reneszánsz szellemiség egyetemi jogászokra tett késői átgűrűzése indította el.

A jogi humanizmus az 1500–1700 közötti időszakban létezett, de fő ereje az 1500-as években volt a franciáknál, és a későbbi holland elegáns juriszprudencia már csak ennek egy mellékcentruma volt. A franciáknál is Bourges egyeteme volt a fellegvárunk, a hollandoknál aztán Leuvenben a Collegium Trilingue Lovaniense vált azzá. Bourges legnagyobb alakjai *Andreas Alciat*, *Hugues Doneau* (Hugo Donellus) és *Jacques Cujas*

voltak. A humanista jogtudomány egyik fő támadása a korábbi jogi nézetek ellen a források korlátozottsága volt, mely kizárólag a jusztiniánuszi kódexek és a Jusztiniánusz által összeállított *Digesta* alapján nézte a római jogot. A téma egy kutatója, Hans Erich Troje jelzi, hogy a jogi humanizmust korábban úgy fogta fel a jogtörténeti közvélemény, mint a széles antik tudáson alapuló és annak bővítésén fáradozó ezoterikus tudósok munkáját, akik a gyakorlati jogi élettől és a politikai élettől távol tartották magukat, de az utóbbi években azt igyekeznek kimutatni egyesek, hogy egy politikai mozgalom részesei voltak ezek. A jogi humanistáknál az addigi tudósok egyirányú latin irányultsága mellé bejött a görög és a bizánci források kutatása is, és így ők ezeken keresztül a jusztiniánuszi összességén kívüli anyagokat is be tudták vonni a kutatásba.

A humanizmus mozgalma széttörte a jogászoknak ezt az önelégedettségét, mely egyedül a római jog forrásaiból táplálkozott, és ezzel szemben a meg nem csonkított *aequitas* eszméjét Cicerónál mint az írott jog korrigálóját és mint az írott jog interpretáló eszközét találták meg. A humanista mozgalom Ciceróra támaszkodva és annak a római jog feletti kritikáját átvéve, majd a görög jogfilozófusokkal magukkal megismerkedve a római jog számára egy elbizonytalanítást, egy válságot hozott létre. A kortárs jurisprudentia a válságból kiutat keresve új intézményi és dogmatikai megoldásokat igyekezett találni, és ez a jogi humanisták programjában az újjáélesztett görög *aequitas* gondolata körül szerveződött, és ezzel új legitimáló eszközt és mércét talált. Ezt Guido Kisch mutatta ki, és ezzel a jogi humanizmus ezoterikus tudós-jellege helyett új fénybe állította őket. Domenico Maffei 1956-ban írt anyagában azt emeli ki, hogy a jogi humanisták a jog és az erkölcs, a jog és az igazságosság, a törvények természetét stb. kutatva olyan kérdéseket vetettek fel, mint abban a korban más kérdésekből indulva a protestáns gondolkodók és a gallikanizmus hívei is, de idetartozott a jog és a szélesebb kulturális viszonyok kérdésének beemelése, illetve a gazdasági egyenlőtlenség és a jog viszonyának felvetése is⁵⁵. Ez jelentette a „*mos gallicus*” gondolkodóinak eltérését a „*mos italicus*”-tól, átfogóbb kulturális és gazdasági világgépük szintjén.

A jogi humanizmus egyik törekvése az áthagyományozódott és sokszor torzult jogi szövegek helyett eredetibb római jogi szövegek találása és kiadása volt, és ezek mellett az eredeti római jogi kultúrát még jobban ismerő és felhasználó bizánci görög szerzők kiadása, illetve ezek szemszögén keresztül a korábbi évszázadok középkori feldolgozásainak és jogi konstrukcióinak a kritizálása. A bolognai *Digesta*-szöveg mellett később a *Littera Florentina* vált a pontosabb szöveg alapjává, de ezt csak 1553-ban nyomtatták ki, és tették szélesebb körben is elérhetővé, az addig kézzel írt másolatok szűkössége után. A *Digesta* eredeti szövegét a görög nyelvű „*Baszilikák*” bevonásával igyekeztek mélyebben megérteni, ám ezután a különböző *Digesta* szövegek (a Bolognában korábban használt *Littera Pisana*, illetve a *Littera Florentina*) és a *Baszilikák*, továbbá más görög szövegek bevonásával kiegészített szövegek nyomtatása révén kaotius állapotok jötte létre, mert nem volt egyetlen elfogadott szöveg. Ezen segített végül 1583-ban *Dionysius Gothofredus* *Digesta*-kiadása, aki most már glosszák nélkül adott ki egy olyan változatot, amely a konszenzust meg tudta szerezni, és ez terjedt el, többször kiadva az 1600-as években.

A pontosabb *Digesta*-szöveg mellett a jogi humanisták egy másik erőfeszítése a Jusztiniánusz előtti római jogi szövegek megtalálása, kiadása és azoknak a római jog

⁵⁵ TROJE, HANS ERICH: *Die Literatur des Gemeinen Rechts unter dem Einfluss des Humanismus*. in: Coing, H. (Hg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte*. Zweiter Band: Neuere Zeit (1500-1800). C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1977. 615-795. p.

elemzésébe való bevonása volt, így Paulus egy anyagának megtalálása, melyet Cujas dolgozott fel 1558-ban. A görög-bizánci szövegek az egyházi kánonjog kritikájához és a keresztény egyházon belüli reformáció törekvéseihez is döntően hozzájárultak. 1540-ben pl. egy görög nyelvű régi kánonjogi szöveg kiadása Jean du Tillet részéről a titkos kálvinizmus gyanúját váltotta ki az egyházi hatóságok részéről.

A jogi humanisták a korábbi jogi irodalmi feldolgozási formával is szakítottak. Míg a korábbi jogi feldolgozások a jogi *tantlásból* nőttek ki, addig a jogi humanisták a *kutatás kapcsán* használt szövegfeldolgozás formáját fejlesztették ki, és ezt Observatióknak nevezték. Az egy-egy probléma megfigyeléséből kinőtt elemzéseket aztán observatió gyűjteményekben publikálták. (A későbbi monográfia forma ebből nőtt ki.) A jogi humanisták kezdték a Digestába foglalt töredékek eredeti kontextusát és ebben való értelmét kutatni – ezt az 1700-as évek második felétől „Palingenesia”-nak szokták nevezni – és e kutatás kiegészítője volt a Digestába a töredékeken túl beillesztett „interpolációk” kutatása és elkülönítése a klasszikus szövegektől. Ezzel indult az eredeti római jog szellemének kiemelése Jusztiniánusz bizánci korának körülményeiből, és ezzel együtt az ezen alapuló középkori jogi konstrukciók alól.

A jog rendszerezése felé tett fejlődés fontos lépése volt a monográfia formájának létrejötte. Ennek és ezzel a rendszeres feldolgozás létrejöttének a kezdete Budé és Alciat műveiben található. Guillaume Budé egy 1515-ös könyve példa lehet erre, melyben a római pénzügyek szabályozásáról adott egy átfogó elemzést. E vizsgálat során a technikai részleteket, az érmék anyagával és a mértékegységekkel való rendszeres összefüggéseket is elemezte. Igaz, az egyes részleteket még csak asszociációs technikával kötötte össze, így ez nem volt még rendszeres-átfogó elemzés. Alciat átfogóbb monografikus elemzései már tagoltabbak és áttekinthetőbbek voltak ebből a korból, és a jogértelmezésről 1530-ban írt műve igazi rendszeres elemzést eredményezett. Ő az egyszerűbb értelmezési kérdésektől a komplexebbek felé haladt módszeresen, és így elemezte a tárgyat. Ezután az átfogó feldolgozások Alciat eljárását követték, és kevésbé Budéét.

Egy másik irányt jelentett a rendszeres jogdogmatika felé a jogi érvelésmélet formalizációja. Először Rogerius 1463-ban írt egy önálló traktátust a jogértelmezés gyakorlatáról és elméletéről. A középkori érvelésméletek egy alfabetikusan rendezett érvelési formulagyűjteményt jelentettek, és ezek a katalógusok tendenciájukban egyre bővültek. Dinus Mugellanus és Jacobus de Arena kezdte ezt el, és ez Caccialupisnál már 133 érvelési formulára duzzadt, kezdve az „argumentum ab anticipatione”, bezárva az „argumentum a toto” formulával. Egy-egy ilyen érvelési formula mellé egy rövid magyarázó leírást tettek, majd néhány törvényi hely és kánonjogi szabály volt példaként felhozva, melyek az adott formulát megformulázták, elismerték vagy használták is. Egy hosszú bővülési folyamat után Nicolaus Everardus (1462–1532) Topikájában talál lezárást ez a fejlődés. A „Loci argumentorum legales” című műve kiadásról kiadásra növekedett, és miközben kezdetben csak 100 formulát használt, ez felment az 1581-es kiadásban már 130-ra. E gyűjtemények mellett Cicero és Quintilianus érvelésméleti írásait is elemezték e korban, pl. Rudolf Agricola 1480-as De inventione dialectica c. írása hatott a jogászokra is. A bolognai Petrus Andrea Grammarus (1480–1528) 1507-es művét „Topica legalia” címmel adták ki, és ezt a címet használta 1520-ban Claudius Cantiuncula is érvelésméletére. Cantiuncula már az érvelési formulák pusztá felsorolásán túl összefüggést igyekszik találni köztük, és így összeállítani ezeket. Külön választotta a külső érvelési formulákat és a belső formulákat. A későbbiekben Grammarus és Cantiuncula részeit összeolvasztották, és így terjedt a jogi logika szerzőinél. A rendszerezettebb

topikától a jog rendszere felé tett nagy lépést Johannes Apel 1535-ben megjelent írásában, az ő dialektikája már a dogmatika fogalmi és rendszerképzését szolgálta. Az 1600-as években azonban a topika és a dialektika már zömmel divattémává korcsosultak, egymást ismételve a későbbi szerzők, míg az 1500-as években a logikai törekvések domináltak.

Petrus Ramus (1515–1572) fejtett ki 1572-es művében egy rendszerre törekvő módszerrel, aki hitt a természet által adott gondolkodásmódban, az egészséges emberi értelem dialektikájában. A dialektikának mint művészetnek a természetes-dialektikus gondolkodás utánzásában kell megítélése szerint állnia, és ez ahhoz vezette, hogy a gondolkodásnak az általánostól az egyes felé kell irányulnia – ahogy ez Arisztotelesznál is volt –, és ezzel az ismerttől az ismeretlen felé kell haladnia. A lét rendje ugyanaz, mint a megismerés rendje. Az általános a természettől fogva is jobban ismert, és ezért azt kell alapnak állítani: minden rendszer (ars) kiindulópontjában egy egészen általános definíció áll (definitio generalissima prima erit). Ramus ezzel a római jogban benne lévő struktúrák feltárását segítette elő.

A XVI. században a rendszerezésre törekvő jogászok nagy nevet vívtak ki, de ez inkább csak a meglévő jog rendjének feltalálására irányult, és nem egy ilyen jog gondolati újrakonstruálására. Nagy bizalommal feltették, hogy ez így létezik, csak meg kell ezt találni a szövegekben. Ahogy a szövegkritika is a humanizmus általános jellemzője, úgy az általános rend gondolata is. A lutheránus Melancthon a teológia számára már kezdetől követelte, hogy az anyagát egy rendszerben kell ábrázolni. A rend után kutatva azonban volt, aki arra az álláspontra jutott, hogy nincs az áthagyományozott római jogi szövegekben rend, pl. Johannes Scharck az 1528-as *Lex Romana Visigothorum* kiadásának előszavában az írta, hogy a *Digesta* olyan, mint egy rosszul összeállított, foltokból álló szőnyeg, melyben az ember sem a fejet, sem a lábat nem tudja megkülönböztetni. Ezzel szemben Baron 1535-ös könyvében ezt vitatja, és egy architektúrát lát a *Digesta*ban.

A másik kifejezés az architektúrán kívül az ökonomikusság (*Oeconomia*), melyet már Quintilianus úgy vett át a görögöktől a római időkben, mint egy problémakör logikus rendben való ábrázolását, és Budé nyomán a jogászok is elkezdtek ebben az időben ezt használni. Budé 1518-ban (Alberti és Vitruv írásaira támaszkodva) egy rendszeres kodifikáció tervét is megfogalmazta az ökonomikusság követelményei által ösztönözve, mely gondolatot később aztán széles körben hangoztatni kezdtek. „Ezek a jogászok már egy egységes *ars iurist* hoztak volna létre a *Digesta* 50 könyvéből, a *Codex* 12 könyvéből, ezek függelékeiből és Bartolus, illetve más elsőrangú jogászok dogmatikájából, és nem egy foltos szőnyeget, mint azt Tribonianus tette”⁵⁶ A francia Jacques Cujas a *Digesta* címeinek architektúráját összefüggésben ábrázolva védte ennek hagyományos rendjét, és a címek rendje mögé általánosabb összefüggéseket felmutató gondolatokat csúsztatva igyekezett a rendet létrehozni. Egyáltalán, a joganyagban a rend és az összefüggés felmutatásának első technikája a középkor vége felé sokáig a *Digesta* anyagában a címek közötti összefüggés megteremtését célozta. A „*continuatio rubricae*” az egyes címek közötti kapcsolat, mely lehetővé teszi a kapcsolódás vagy éppen az ellentétes viszony rögzítése az adott címek között, és ez mint az első jogi szisztematika fogható fel⁵⁷.

⁵⁶ TROJE: 1977. 745. p.

⁵⁷ TROJE, HANS ERICH : *Wissenschaftlichkeit und System in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts.* in: Blühdorn/Ritter (Hg.): *Philosophie und Rechtswissenschaft. Zum Problem ihrer Beziehung im 19. Jahrhundert.* Frankfurt am Main: Klosterman Verlag. 1967. 76-77. p.

Andreas Alciat kezdte a hagyományos *Digesta*-kommentárokkal való szakítást az 1530-ban Bourges-ban a tanításhoz használt művében, melynek előszavában (*Epsitola ad lectorem*) az írta, hogy a diákok elégedetlenségének eleget téve tért el az addigi stílustól, melyben az egyes *Digesta*-helyekre számtalan felhalmozódott korábbi véleményt soroltak fel. Az uralkodó véleményeket a kérdésben és az ezzel vitatkozókat, szószerinti idézettel minduntalan, és ez nehézkessé tette az alaptézisek megértését. A diákok feléje irányuló kérésének álcázva saját stílusának indokolását, írta: „Hagyd a látszatproblémákat el, és csak az egyes kérdésekhez tartozó uralkodó véleményeket magyarázd el és alapozd meg nekünk. Kímélj meg bennünket a szó szerinti *Bartolus*-idézetektől, és inkább saját szavaiddal foglald össze röviden és jól tagoltan a fontos tantételek tartalmát!”⁵⁸ Ezentúl *Alciat* összefoglalja itt a „diákok kéréseként” a későbbi jogi humanizmus összes központi törekvését: ha más szöveget is be kell vonni az adott szöveg megértésébe, akkor ne csak utalással a hallgatóra bízva annak megkeresését, hanem röviden foglalja maga bele azt ebbe a szövegbe; emellett a jogi szövegek megértésébe vonja be a nem jogi jellegű antik anyagokat is, illetve elegáns latint használjon az elemzésében. *Alciat* a kommentátoroktól eltérve inkább a glosszátorok stílusához igyekezett visszatérni. Összehasonlítva az abban az időben az olaszoknál kiadott kommentárokkal, az övé sokkal összefogottabbá és áttekinthetőbbé vált a jelzett változtatások miatt, noha a későbbi ténylegesen feszes-rendszeres anyagokhoz képest még ő is terjengősen tárgyalt az egyes tételeknél a vonatkozó véleményeket, még ha ezek nem is sokat segítettek a tétel megértésében. *Franciscus Duarenus* (1509–1559) volt *Alciat* tanítványai közül az, aki továbbvitte mestere törekvéseit, és nála a rendszeres tárgyalásra áttérés felerősödött élete későbbi szakaszán.

Az *Alciat* által elkezdett és *Duaren* által folytatott utat, az exegetikus módszertől a rendszeres irányba való eltávolodást a joganyag ábrázolásában *Donellus* vitte el a legmesszebb. Ő az anyag leírásában a későbbinek a korábbiból származását igyekszik felmutatni, a különös szintű téziseket az általánosakból levezetni, és az általánosból levezetett fogalmakból fel az általános felé, illetve onnan lefelé a konkrét felé mutatja állandóan az összefüggéseket, vagyis az *ordo resolutivus* és az *ordo compositivus* kölcsönhatását. Összértékelésben azonban, noha *Doneau* még jobban elment a rendszeres ábrázolás felé mint *Duaren*, még ő is az exegetikus módszerrel építi fel döntően elemzéseit. Bizonyos anyagaiban inkább a rendszeres ábrázolás, bizonyos anyagaiban pedig inkább az exegetikus elemzés dominál, vagyis nem állt át teljesen a másik irányra (*Osler* 2001)⁵⁹. Igazi ereje *Donellus*nak az egyes részek exegetikus tárgyalásának megtartása mellett az, hogy ezt a szűkebb szabályozási terület egészébe ágyazva rendszeresen tudta ábrázolni, ám a szélesebb rendszerességet átfogóbb jogi területeken már nem tudta keretek közé foglalni.

Ismertté váltak erre az időre a jogi szövegeken túl az átfogó római kultúra szellemi termékei is, és kezdték megismerni a köztársasági Rómától a császári időszakig vezető történelmi változásokat, ugyanígy a *Digesta* szövegeinek történetisége és a jusztiniánuszi összeállítás torzításai is ismertek lettek. Ez létrehozta a római jogi szövegekkel való szabadabb bánásmódot, és a korábbi „szent szöveg”-jellegüket felváltotta a tudatosabb-kritikai elemzésük. Egyre inkább az egyes szövegrészek közötti értelmi összhang került a középpontba ennek folyamán, és a *Digesta* könyveinek egységes ér-

⁵⁸ Idézi TROJE: 1977. 757. p.

⁵⁹ OSLER, DOUGLAS J.: *Images of Legal Humanism*. in: *Surfaces*, Vol. IX. 2001. 1-21.p.

telmi rendszerré formálása, az összetartozó részek kiemelése, a címek közötti összhang megteremtése, és ezután a szövegek és szabályozások kiemelt vezérelvek fényében való megértése vált az új megközelítés középponti törekvésévé. Bourges egyetemén a kálvinistáknak a rendszeres teológia felé való törekvése is befolyást gyakorolt az értelmi rendszerré formált római jog megteremtésére. Ez különösen *Hugo Donellus* (1526–1591) műveiben teljesedett ki. Savigny az átfogó fogalmi dogmatikára törekvésénél 250 évvel később azt mondta, hogy Donellus művei a leginkább használhatók munkájában.⁶⁰

2.2.3 Az újkor észjogi természetjogának rendszertörekvései

A korai reneszánsz és humanista szellemi erjedések jogra tett utóhatásán túl egy másik külső szellemi hatást jelentett a jogon belül az értelmi rendszer kialakítása irányában az 1500-as évek második felétől a logikai-matematikai gondolkodás eredményeinek a szellemi élet minden területe felé történő átvitele a franciáktól kiindulva és terjedve egész Európában. Ennek révén először *Petrus Ramus*, majd *René Descartes* (1599–1646) nézeti és Galilei természettörvényekre vonatkozó objektív szemlélete az 1600-as évek második felére a szellemi termékek absztrakt elvekből indító felépítését és ellentmondásmentes értelmi rendszerként történő megkonstruálását ösztönözte mindenhol. A jogi életben ez a rendszergondolat először Johannes Althusius (1563–1638) révén jelent meg, de a holland jogtudományban *Hugo Grotius* is ezzel az absztrakt-rendszeres jelleggel fejtette ki új, világi alapokra helyezett természetjogi felfogását. Ennek nyomán az 1600-as évek végétől elterjedő természetjogi gondolkodás, összekötve a jog rendszerének gondolatával, lassanként átalakította a korábbi esetjogi jogszemléletet. A protestáns hollandoktól induló világi természetjog különösen a szintén protestáns német tartományokban terjedt, és az itteni abszolutista hercegi udvarok is felkarolták ezt. *Samuel Pufendorf* révén az egész jogi élet természetjogi szabályozásra alapozása az 1700-as évek elejére bevetté vált itt, majd az ő nyomán a logika és matematika professzorából a jog területére átkerült *Christian Wolff* (1679–1754) műveiben egy részletes természetjogi szabályozást és ennek átfogó fogalmi rendszerét alkotta meg 1750-re⁶¹.

Wolff nem volt gyakorló jogász, és csak már mint a matematikában és filozófiában beérkezett tudós kezdett joggal foglalkozni, és fokozatosan kialakított természetjogi rendszere csak átfogó gondolati rendszerének egyik alkalmazási területét képezte. A fogalmaknak egy matematikai pontossággal elrendezett rendszere volt minden területen a célja. Ami Althusiusnál még csak program volt, ő azt megvalósította: minden jogtétel logikai kapcsolatban állt más jogtételekkel, és Wolff mindig utalt más fogalmakra és jogtételekre, melyek végül egy ellentmondásmentes gondolati építményt adtak meg nála. Mivel elméletét a fogalmak definíciói alapozták meg, a nyelvi probléma került nála a középpontba, és jogelmélete egy pontos és közvetetesen használt szaknyelvet követelt meg. Egyetlen szó sem bírhatott ebben több jelentéssel, és egyetlen fogalmat sem lehetett kifejezni több szóval. Az egyértelmű nyelv jelentéseitől függött a gondolatmenet pontossága. Ezzel a tudományos nyelvvel Wolff kielégítette a jogászok pontosság iránti igényét. A szavaknak egy listáját nyújtotta, és ezek használatára az egymásba átfordíthatóhoz egyenleteket, összességében egy szaknyelvet alkotott, és ezzel lehetőséget adott

⁶⁰ A jogi humanisták itteninél kritikusabb értékeléséhez lásd OSLER: 2001.

⁶¹ A világi alapokra helyezett, újkor természetjogi eszme fejlődése szakaszolásához lásd: THIEME, HANS: *Das Naturrecht und die europäische Privatrechtsgeschichte*. Verlag von Helbing und Lichtenhahn. Basel, 1954. 13-42.

arra, hogy Európa területein latin nélkül, népnyelvileg is működhessen a jog⁶². Végül egy generációval utána mindkét nagy német kodifikáció, az osztrákoké és a poroszoké, Wolff munkája alapján ment végbe.

A franciáknál hasonlót – egy elméletben megtervezett teljes polgári törvénykönyvet – ebben az időben *Robert Joseph Pothier* (1699–1772) készített el. Kora egyetemi jogászáinak derékhadától eltérő rendszer gondolkodását Pothier társadalmi helyzetének önállósága is biztosította, melyet öröksége alapozott meg, megörökölve 21 évesen Orléansban az elnöki bíróság tagságát, és aztán ötven éven keresztül magántanárként is tanított az egyetemen, illetve a bíróságon is dolgozott. Teljes életvitelle a tudósé volt, nem nősült meg, és egész életét a tudománynak szentelte, noha a gyakorlatot nem hagyta ott. Láttá, hogy a hazai jog bizonytalan és problémás, és a római jogot elemezve nagyon alaposan ugyanarra jutott, mint előtte már Hotman, hogy Tribonianus tehetségtelen összeállítás, a Digesta még el is rontotta a klasszikus jogi gondolatokat. Ezért azt kivonatolni és lényegi részekre egyszerűsíteni törekedett hosszú-hosszú évekig, és fő törekvése volt a Corpus jurisből kiemelni a vezérelveket, majd a vezérelvekre csupaszítva bemutatni azt, teljesen elvetve a ráakódott korábbi masszát. Vagyis véghezvinni azt, amire előtte másfél száz évvel a jogi humanisták is törekedtek. Különösen a kötelmi jogot rendszerezte úgy, hogy a Code Napoleon készítői alapoztak rá később, de Berlinben is figyeltek munkájára a kodifikációnál a nagy porosz kódex alkotásakor. Ennek ellenére saját korában az egyetemen nem volt sikere stílusának, és csak 50 éves korára nevezték ki professzornak, ugyanígy a bíróságon is állandóan kellemetlensége volt stílusából és gondolkodásából.

Angliában *William Blackstone* (1723–1780) tette meg azt, amit Pothier és Wolff. Ő matematikát, logikát és építészetet tanult Oxfordban, majd a Middle Temple-ben ügyvédkedni kezdett, de itt csődöt mondott, és 35 évesen ment el akadémiai pályára, ahol az angol jogról tartott előadásokat, és ezzel rögtön nagy sikert aratott. De ezután visszament Londonba ügyvédnek, aztán bekerült a parlamentbe, és később bírói hivatalba is lépett. Kommentárja az angol jogról nagy siker lett, mely az 1700-as évek végére 12 kiadást ért meg, és ettől kezdve az angol jogi gyakorlat is elkezdte használni. „Blackstone összekötötte a matematikai módszert az angol jogi gyakorlattal és a felvilágosodás filozófiájának gondolataival”⁶³. Ám míg a kontinensen a franciák, a poroszok és később általában a németek, majd innen kisugározva az egész európai kontinensen az absztrakt kódexjogot állami jogként megvalósították – és Wolff nyomán Savigny és Puchta vezetése mellett egy absztrakt fogalmi dogmatikára alapozták azt –, addig az angolok megmaradtak az esetjogi konkrétság szintjén a törvényi szabályozás felfutása után is az 1800-s években, és Blackstone elméleti rendszerezése nem került továbbvitelre. Főként nem épült rá erre egy absztrakt kodifikált kódexjog az angoloknál.

A törvény szó értelmének megváltozását is érdemes kiemelni a 1700-as évek során. Korábban a törvény kifejezést is éppúgy használták az uralkodó rendelkezéseire, mint a többi jelölést – dekrétumot, ediktumot stb. –, de ettől kezdve a szabadság és a visszaélésekkel szembeni garancia jelentése kezdett tapadni a törvény fogalmához. A mindenki általi megismerhetőség, a nyilvánosság és a közérthetőség ezzel együtt kezdett a törvény felé követelmény lenni. A franciáknál már I. Ferenc 1539-ben kötelezővé tette a törvények francia nyelven való szövegezését, az angoloknál ez az 1500-as évek végére

⁶² HATTENHAUER: 2004. 549. p.

⁶³ HATTENHAUER: 2004. 557. p.

szintén kötelezővé vált. (Összehasonlításként, nálunk 1840-re vált véglegessé a törvények latin helyett magyar nyelven való szövegezése!) Emellett a korábbi egyedi rendelkezések, privilégiumok, leiratok lehetősége is kezdett eltűnni a törvény fogalmából, és csak az általános kötelező rendelkezéseket lehetett felvenni a tartalmába. Ugyanakkor egyre hangosabbá vált a követelés az átfogó-rendszeres kodifikáció felé, noha Montesquieu tapasztalatai már ekkor mutatták a sokféleség létét és az európai országok teljes népességének sokféleségét, normavilágának sokszínűségét, és a jogi homogenizálás ellen hatott érveivel, melyekkel óvott a túlzott egységesítéstől. De vele szemben inkább *Voltaire* (1694–1778) győzött, aki azon gúnyolódott írásaiban, hogy egyik faluban más a jog, mint a másikban, és ez ostobaság. Montesquieu-n túl még egy másik konzervatív, a német *Justus Möser* is tisztán látta kora felvilágosodása túlzott egységességre törekvésének problémáit: „Az igazság mindig ugyanaz marad: minél egyszerűbbek a törvények és általánosabbak a szabályok, annál despotikusabb, szárazabb és szűkkeblűbb lesz az állam”⁶⁴.

Visszatérve Wolff konkretizált természetjogi rendszerére és zárt fogalmi rendjének megalkotására, művével a korábbi átfogóbb szinten maradt természetjogi rendszerek átültethető jogi szabály jelleget értek el, és a kodifikációra törekvő II. Frigyes porosz király és nyomában az osztrákok Mária Terézia utasítására egy átfogó kódex kidolgozását kezdték el 1750-től. Ebből jött létre több évtized múlva a porosz Landrecht 1792-ben a teljes országos jogot szabályozva, és az osztrák polgári törvénykönyv 1811-ben, mely utóbbi módosításokkal még ma is hatályos.

Egy másik hatás a tudományfelfogás változásából („tudomány az, ami absztrakt elvekből logikailag levezethető!”) és a természetjogi fogalmi rendszerre törekvésből az volt, hogy a gyakorlatba bekapcsolódó és esetjogot elemző egyetemi jogászság fölött egy rendszeres jogfilozófia kezdett kialakulni a németeknél az 1700-as évek vége felé. Az eseti szabályozások elemzése még nem tudomány, csak ha ez egy átfogó gondolati rendszerre kerül visszavezetésre – fakadt ebből a tudományfelfogásból, így a jogtanítás és jogmagyarázat jogtudományként történő létrehozása az átfogó elvekre való visszavezetést kívánta meg. Ez a törekvés eleinte a természetjog átfogó elméleteihez csatolt jogfilozófiaként igyekezett megteremteni a jog egészének elméleti rendszerét az 1700-as évek második felétől, de fokozatosan megindult az ettől leszakadó, önálló jogfilozófia létrehozása Gustav Hugo művei nyomán, a természetjogi alapokat elvetve és a Montesquieu által elindított történeti jogfelfogás alapján. Gustav Hugo kezdeményezéseit továbbgondolva *Friedrich Carl von Savigny* (1779–1861) dolgozta ki az átfogó jogelmélet alapjait, és az ő hatására *Georg Friedrich Puchta* (1798–1846) – visszanyúlva Althusius és Wolff jogfogalmi rendszerre törekvéséhez – egy átfogó magánjogi fogalmi rendszer kialakítását állította a középpontba. Vele és Savignyval az a korábbi törekvés, hogy a jogfilozófia révén a jogtudomány tartalmazzon egy értelmi rendszert, úgy változott meg, hogy *magában a jogban is* meg kell teremteni a rendszert⁶⁵. Ettől kezdve követelménnyé vált, hogy az ellentmondásmentes értelmi egység miatt az egyes területek szabályozását is mindig a fogalmi rendszerre tekintettel kell megalkotni, és a bírácoknak is az egyes szabályokat a jog fogalmi rendszeréből kell értelmezni a jog alkalmazása során. Ezzel született meg az 1800-as évek első évtizedeire a jogdogmatika követelése, melyet aztán a század végéig több évtizedes fogalmi elemző és rendszerező munkával

⁶⁴ Idézi tőle HATTENHAUER: 566. p.

⁶⁵ BROCKMÖLLER, ANNETTE (1997): *Die Entstehung der Rechtstheorie im 19. Jahrhundert in Deutschland*. Nomos Verlagsgesellschaft. Baden-Baden.

alkottak meg, elsősorban a német pandektisták, Savigny, Puchta, Windscheid, Jhering és még egy sor más jogtudós a római jogi intézmények absztrakt fogalmi rendszerré formálásával. A német BGB 1900-ra már ezen épült fel, és a fejlett világ egésze felé elterjedt ez a jogszerkezeti ideál. Ezzel párhuzamosan a büntetőjogban is megindult az eseti büntetőszabályok mögé a rendszeres jogdogmatika kiépítése – itt *Anselm von Feuerbach* (1775–1833) törekvései említhetők úttörőként –, és ugyanígy az eljárásjogok dogmatikai fogalmi rendje is haladt előre. A modern európai egyetemi jogászság – a mindennapi joggyakorlatból jórészt kiemelkedve – az utóbbi másfél évszázadban a tanfítás mellett e jogági dogmatikák fogalmi fejlesztéseit végzi el, együttműködve ebben a rutindöntésekből kiemelkedő felsőbbbíróság tagjaival.

2.3. A konkretizáló bírói jogréteg formálódása

Az európai jogtörténetben a mai jogalkalmazó bírói szerep kialakulása több kiindulópontból eredt, és több alakváltozáson át érte el mai formáját. Az egyik forrást a római jog felől az egy-egy döntésre kinevezett iudex és a döntései normatív kereteit megadó praetori formula kettőse jelentette. A laikus iudex csak tényeket vizsgált meg, és a számára adott praetori formula pontosan előírta, hogy a megadott szempontok igaznak bizonyulása vagy megghiúsulása esetére mit kell tennie, és a döntés kimondásával meg is szűnt a megbízatása⁶⁶. Itt a tanult jogász vagy a praetor volt, vagy inkább azok a reszponzumadó jogtudósok, akik kidolgozták az esetekre a vonatkozó normatív támpontokat, és reszponzum gyűjteményeikben egész jogterületek normáit összefoglalták. Az évenként megalkotott praetori ediktumok – melyekben a praetorok megválasztásuk után az egyes esetekre a kiadandó utasításaik normatív támpontjait megbízatásuk idejére megadták – a jogtudósok reszponzum gyűjteményein alapultak, vagy később a császárság felé haladó korszakokban ezek maguk is vezető jogtudósok voltak. Így a laikus bíró (iudex) és a jogot felmutató praetor kettőse hagyományozódott át a késő-középkorban ismét a római jogra visszanyúló európai országok számára.

Egy másik irányból származó minta az archaikus germán jogokból eredt. Itt a bíró csak a döntést létrehozó tanácskozás levezetője volt, aki a döntéshez az erőt és a hatalmat adta, de az ítélezők a közösség tekintélyes, idős tagjaiból kerültek ki, akik a legjobban ismerték a szokásjogot, és ők mondták ki, „találták meg” az esetre a jogot. A bíró ezt csak kihirdette és végrehajtatta. Ezek a kiindulópontok a mai bírói szerep felé különösen kedveztek annak a már jelzett fejleménynek, hogy mind az észak-olasz területeken, mind innen átvéve a németeknél a bíró inkább csak az ítélet-végrehajtó volt jó ideig, és az egyetemi ítélező professzorok és professzori kollégiumok hozták meg az érdemi ítéleteket.

Ez a kettéválás a végrehajtó bíró és a ténylegesen ítélező jogtudósok között a legtöbb európai országban az 1500-as évek végére eltűnt annak menetében, ahogy a megerősödő uralkodói kancelláriák és a nagy városok a bíróságaikat egyetemet végzett jogászokkal kezdték feltölteni. Ahogy a központi hatalom erősödött, egyre inkább központi bíróságokat hoztak létre, és ezek egyrészt a nagyobb ügyeket elvonták az alsóbb bíróságoktól, másrészt az el nem vont ügyekben lehetővé tették a fellebbezést innen a királyi felsőbbbíróságokhoz. Itt pedig fokozatosan a képzett jogászokkal töltötték be a bi-

⁶⁶ STEIN, PETER: *A római jog Európa történetében*. Osiris. Budapest, 2005. 16-18. p., korábbi magyar szerzőnél: PÓLAY ELEMÉR: *A római jogászok gondolkodásmódja. Kazuisztika és absztrakció*. Tankönyvkiadó. Budapest, 1988.

rői posztokat, és ezek egyben már az érdemi ítélkezést is átvették. Ez a képzett hivatalnok-bíró, mint láttuk, a kelet-római bizánci császárságban kapott már előformát, de az újkortól Európa számos részén ez volt a bírói szerep fő formája. Ezt csak színezi az, hogy a franciáknál az állami hivatalok adásvételének gyakorlata miatt a királyi bíróságokon, a „parlement”-ekben a tagság is öröklés útján töltődött fel, mert a megörökölt bírói poszt betöltéséhez a poszt „tulajdonosa” is csak a képzettség megszerzésével kerülhetett. (Nagy nevek voltak az ilyen örökölt bírói posztokon, pl. Montesquieu báró és Robert Joseph Pothier is, akinek – mint jeleztük – jogtudományi összegzése később a Code Napoléon fontos alapja lett.) Ennek inkább az volt a hatása, hogy a pénzüsszegekkel rendelkező kereskedő polgárság nagyobb számmal tudta így elfoglalni a parlamenti bírói posztokat, és ezzel az 1600-as évek elejére a királyi abszolutizmussal szemben a parlamenti királyi bíróságok a harmadik rend képviselőinek egyik bázisát jelentették. (Ezért Richelieu bíboros 1629-től az egyes járásokba kiküldött bíró-intendánsokkal igyekezett semlegesíteni a parlament-eket, a következő király, XIV. Lajos idején pedig jó időre még inkább korlátozták a a parlament-ek bírónak ellenállását, pl. a királyi rendeletek regisztrálásának megtagadásának jogát a Napkirály uralkodása idejére megtiltották.) A németeknél pedig az színezte a képet, hogy bár a német bíróságok is megteltek képzett jogászokkal, de itt kötelesek voltak egy ideig így is felküldeni az ügyeket az egyetemekre ítéletkérésre. Mindenesetre, miután az 1700-as évekre szakmai okok már nem indokolták az egyetemi ítélkezést, a központi akarat érvényesítésére figyelő porosz királyok megtiltották a bírák számára az „aktafelküldést”, de az egész Németországban ez csak 1879-re szűnt meg.

E fejleményekkel párhuzamosan a bírói ítélkezés alapja, a hatályos jog nyilvános összefoglalása is változásokon ment keresztül. A középkor nagy részén hosszú ideig még bizonytalan volt a jogi viták felmerülése kapcsán, hogy mi jog, és ezért az egyik vitás kérdés a perek kapcsán maga a jog bizonyítása volt. Az egyes német területeken az adott országész országos joga már az 1200-as évek folyamán összegyűjtésre került, kezdve 1230-tól a Szász-tükörrel, majd ennek mintájára a bajor-sváb területeken a Sváb-tükörrel. Ezek szabályozását részben átvették a szomszédos országok is, ahol tovább éltek. De a franciáknál a bizonytalan szokásjog nehézkes bizonyítása arra ösztönözte a királyt, hogy 1454-ben elrendelje a szokásjog területenkénti összeírását és könyvekben való megjelentetését. Ez több évtized alatt meg is valósult, és mivel ezt szakképzett királyi jogászok irányították, bizonyos rendszerezés figyelhető meg a szokásjogi feljegyzések kapcsán. Az 1600-as évek elejére már stabilabb alapra került a franciáknál is az ítélkezés. Itt ez a fejlemény és az abszolutista királyi udvar rendeleteinek kiadása egész jogterületeket szabályozva hozta létre először azt a bírói képet, aki kötve van az előre leírt normákhoz, és azt pontosan alkalmazni köteles. Montesquieu 1748-as, törvények szelleméről írt nagy műve már ez alapján fogalmazta meg a bírót, mint a „hangtalan törvény pusztja száját, aki csak kimondja mechanikusan az esetre a törvényben pontosan előírt szabályt, és alkalmazza a törvény szavát”.

Ez a mechanikus bírói szerep azonban nem tudott a gyakorlatban megvalósulni, pedig a felvilágosodás egyik fő követelése az volt, hogy magát a bírói jogértelmezést is meg kell tiltani. Cesare Beccaria kritikáját a jog szavát csűrő-csavaró bírák önkényéről és ezek szoros törvényhez kötésének szükségességét a felvilágosodás minden híve támogatja. Ennek ellenére, ahogy az absztrakt jogdogmatika kialakult az 1800-as években, és most már nem sokezer részletrendelkezést adtak ki, hanem az absztrakt-rendszeres kódexeket, az egyes esetekre alkalmazva ezek is óriási nyitottságokat hagy-

tak, illetve hagynak azóta is. Így a törvény keretei között döntő bírák a kódexek rendelkezéseinek kereteit tiszteletbe tartva is eltérő ítéleteket tudnak hozni. Ez a nyitottság és az így létrejövő bizonytalan ítélet kilátások az óriási beruházásokkal és pénzeszközökkel működő modern gazdaságokban és az élet minden területén a garanciákhoz ragaszkodó elvárásokkal, elviselhetetlennek bizonyultak nagyon hamar. Így fokozatosan kialakult, hogy a fellebbezésekkel egy központba irányuló joggyakorlat révén a felsőbbbíróságok, különösen az egyes országok legfelsőbb bíróságai, az egyes törvényi rendelkezések nyitottságait állandósult bírói gyakorlatokkal meghatározott irányba beszűkítik, és ezzel folyamatosan egy *konkretizáló bírói jogréteget hoznak létre az absztrakt kódexjog mellett*. A hosszú tapasztalat alapján már elmondható, hogy minél inkább dogmatikailag rendszerezettebb és absztrahált kódexjog jön létre az élet nagy területeinek szabályozásainál, ez annál inkább csak a konkretizáló bírói jogréteggel együtt tud kiszámítható jogszolgáltatást biztosítani.

Mіндеzen történelmi fejlemények nyomán a következő összkép adható a mai jogszerkezetet illetően: a *szövegréteg* felett rendelkező központi államapparátus és az ezt irányító demokratikus testületek a törvényhozó parlament és a rendeletalkotó kormány alakjában, a *jogági dogmatikai készletet* fejlesztő és kezelő egyetemi jogászság és a felsőbbbíróságok ebbe bekapcsolódó egyes tagjai, valamint a *konkretizáló bírói jogréteg* felett rendelkező legfelsőbb bíróságok napjaink európai jogrendszerében – és innen átvéve Dél-Amerika országaiban és részben az Egyesült Államokban – együtt kezelik és fejlesztik tovább a jog rétegeit.

3. A jog absztrahálódásának formái – regulák, maximák, jogelvek, jogdogmatikai fogalmak és alapjogok

Az előbbi elemzésekben a jogdogmatikát különítettem el a jog szövegrétege fölött, mely szövegek döntő részben a modern jog szabálypontosságú anyagát tartalmazzák, és ennek eseti konkretizálására a bírói precedensek jogát. Mélyebb történelmi és elméleti vizsgálódás azonban a jognak e rétegeit jobban felbontva is bemutathatja. A következő elemzésekben ezt vizsgálom meg.

3.1. Jogi regulák és maximák

A római jog alapvetően eseti döntések tömegét jelentette, és e jog klasszikus szakaszának nagy jogászai csak kiegészítő jelleggel fogadták el a Krisztus előtti másfél évszázadban a görög filozófia hatására ezekből kiemelt néhány regulát (*regulae iuris*). E regulák igazi sikere inkább csak a késő klasszikus korban és az ez utáni időkben a császári apparátus tömeges jogi munkája idején jött el, ahol a kiterjedt birodalom igazgatási és jogi ügyeire a sok kishivatalnok számára egyszerű formulákban kellett kézhez tartani a jogot a klasszikusok remekjogászainak finom disztinkciói helyett. Sőt e korszakban megindult a regulák átfogóbb szempontjai mellé a maximák kialakítása is, melyek még inkább csak a sok esetben közös szempontok leegyszerűsített és rövid összefoglalásai voltak, így az esetek egy részében – ahol más normatív szempontok is kereszteztek ezeket – egyáltalán nem voltak megfelelők. Ennek ellenére a császári Róma korában, különösen a kelet-római súlypont kialakulása után, még a régi eseti jogból is maximákat kezdtek kiemelni, és ezeket beillesztették a klasszikus szövegekbe. Az 533-ban létreho-

zott jusztiniánuszi összefoglalás a Digestában és a többi kötetben ezt a kazuisztikus anyagot tartalmazta, de az ebben a korban fontossá vált átfogóbb regulákat és maximákat a Digesta utolsó címeiként összefoglalták, és így hagyták örökül az utókornak.

A római jog 1100-as évektől történő újjáéledése az észak-olasz és dél-francia részen továbbra is a kazuisztikus jelleget vitte tovább, és komolyabb rendszerezések csak az 1500-as évektől indultak meg, de a regulákat már a kezdetektől nagy becsben tartották. Sőt Detlef Liebs, a jogi maximák szakavatott kutatója szerint az áthagyományozott római jogi anyagból igazán épp e korszakban indult meg – eleinte a tanítás céljából – a sok részletszabály közös lényegét kiemelő latin nyelvű maximák kialakítása: „Der geschichtliche Rahmen der lateinischen Rechtsregeln war also gewöhnlich weder das klassische römische Recht noch gar eine rechtliche Offenbarung vor aller Zeit auch kein Naturrecht [...] Hauptentstehungsort der lateinischen Rechtsregeln ist vielmehr die spätmittelalterliche und frühneuzeitliche Schulstube”⁶⁷. A glosszátorok második nemzedékéből az Irnerius-tanítvány Bulgarus már 1140-ben egy külön műben összefoglaló glosszát készített a regulákat tartalmazó címről, a Digesta 50. kötetének utolsó, 17. címéről, és ezt a következő glosszátorok is folyamatosan átvették és tovább finomították. A jogi gondolkodáson túl szélesebben ezek az átfogóbb szabályok úgy kezdtek terjedni, hogy az 1200-as évek második felében *Dinus Mugellanus* a kánonjog összefoglalása számára is elkészítette ennek reguláit – alapul véve és átfőrmálva-kiegészítve a Digesta reguláit –, és a középkori oktatás egészének alapvetően egyházi intézményeken nyugvó jellege következtében ezek a szabályok lassanként mint az átfogó európai kultúrkinccs részei kezdtek el hatni. Nézzük meg ezt a folyamatot részletesen.

A pusztai eseti döntések normatíváitól a regulák felé a kiindulópontot a rómaiaknál a Krisztus előtti második évszázad végétől lehet megadni, amikor először jelent meg egy olyan jogász generáció, melynek tagjai már nemcsak az eseti döntések gyűjteményeit állították össze, hanem általánosabban is gondolkodtak a felmerült jogi kérdésekről, dilemmákról, és jogi értekezésekben fejtették ki ezekről álláspontjukat. Pomponius Digestába felvett töredékéből lehet tudni, hogy P. Mucius Scaevola, M. Junius Brutus, M. Manilius és M. Porcius Cato voltak e generáció legismertebb tagjai, és több értekezésben igyekeztek összegezni a római jog egyes területeit. Az ő idejük előtti évtizedekben kezdett elterjedni, hogy a lehanyagló görög városokból tömegesen jöttek át Rómába görög filozófusok, és kezdtek itt tanítani szélesebb körökben, és a jogi értekezéseket író jogászok között Arisztotelész logikai munkáinak egyszerűsített eszméi fokozatosan elterjedtek. A sok egyedi esetből a közös normák kiemelése és az egyedi leírás helyett az esetek átfogóbb osztályba sorolása és ezek mellé a norma átfogóbb szintű kifejezése erre a görög hatásra alakult ki a római jogi gondolkodásnak ebben a korszakában. Sőt ez a hatás Rómában először nem is a jogászoknál, hanem a kialakuló nyelvészeti gondolkodásban jelentkezett, és az itteni nyelvi és logikai tudás kezdett hatni a jogászok között, és az említett római jogászok már ezeket a hatásokat szívták magukba.

Az első általánosítás a pusztai eseti normából egy átfogóbb norma felé Cato nevéhez fűződik, aki a végrendelezés körében fogalmazott meg egy átfogóbb szabályt az érvénytelen végrendelet utólagos érvényessé válásának kizártságáról. Saját korában ez még *sententia Catoniana* néven volt ismert, de a néhány évtized alatt elterjedt görög technika a gondolati általánosításokról tucat számra hozta létre az átfogóbb regulákat, és

⁶⁷ LIEBS, DETLEF: *Lateinische Rechtsregeln und Rechtssprichwörter*. (Dritte, überarbeitete Auflage.) Verlag C. H. Beck. München, 1983. 12. p.

Cato szentenciájából is a „regula Catoniana” lett. Q. Mucius Scaevola már egész jogterületek átfogó definícióit kezdte el kidolgozni az esetek sokaságából kiemelve a közös jegyeket. „Q. Mucius did not merely make definitiones, Pomponius [...] says that he was the first to arrange the law according to genera [...] in a work of eighteen books. We know, for example, that he distinguished five genera of tutory and that he held there to be as many genera of possession as there were causae of acquiring the property of others”⁶⁸. A görög hatásra a szétszórt esetekből az általánosító tevékenység felé ható fő ösztönző Cicero lett a római jogi gondolkodásban, aki az egész római jogot az általánosítások és a közös fogalmak kiemelése révén egy egységes rendszerben kívánta összefoglalni („ius civile in artem redactum”), de a terven kívül ez nem maradt fenn az utókor számára.

A principátussal kezdődő klasszikus római jog első évszázadában, a Krisztus utáni első évszázadban már tartózkodóbban álltak a jog absztrahálása felé, és az általánosításokat mint torzításokat tekintették az esetileg megállapított normákhoz képest. A korábban kialakított, eseteken túli általánosabb jogi regulákat ugyan megtartották, de ebben a korban továbbiakat inkább csak a jogi tanítás számára hoztak létre. Így Gaiusnak a jogba bevezetesként létrehozott Institúciói is e célból tartalmaztak általános regulákat és definíciókat. A késő-klasszikus korban azonban ismét kezdte visszanyerni jelentőségét az általános normaanyag, és terjedelmes regulagyűjtemények jöttek létre: „The first is Neratius Priscus, who flourished in the reigns of the Emperors Trajan and Hadrian. His *Regulae*, apart from being the earliest, are also longest, covering fifteen books. From the mid-second century are the works of Pomponius, Gaius, and Cervidius Scaevola. Both Paul and Ulpian composed *Regulae* and in the late classical period, Marcian, Modestinus and Licinius Rufinus all wrote in this literary genre”⁶⁹.

Már a klasszikus római jog idején megjelent a jogtudósok által kiemelt regulák, jogfogalmak és jogelvek, másrészt az autoritás, az államhatalom szervei által esetileg megállapított jog közötti viszony vitatása. A később proculiánusnak nevezett iskola ekkor Labeo vezetésével azt állította, hogy az általános jogelvek és regulák, illetve definíciók kiemelve a korábbi eseti döntésekből önálló életre kelnek, és később ezeket lehet mint jogot alkalmazni, kivéve, ha egy esetre egy kivételt kell beiktatni az általános jogelv korlátozására. Ezzel szemben a Sabinus által vezetett sabinianus iskola azt vallotta, hogy e kiemelések pusztán jogtudósi termékek, és ez nem maga a jog, így nincs is kötelező jellegük a későbbi esetek eldöntésénél. Nem véletlenül később a regula-barát proculiánusok vezéralakja, Neratius volt az, aki a regulákból tizenöt kötetben terjedelmes művet állított össze. A regulák megújult szerepét mutatja a késő-klasszikus korban, hogy Hadrián császár meghívta Neratiust a császári konzíliumába, a legfelsőbb birodalmi jogi testületbe, melynek fő feladata volt a birodalom minden részéből a császártól egy-egy nehéz esetre döntés kérése után a válasz és az eseti ítélet elkészítése, amit egy reskriptumban, leiratban küldtek vissza. A birodalom minden részében tevékenykedő helyi ítélkezők számára csak egyszerűsített jogi leírás, és általános szempontok voltak értelmileg felfoghatók, így az általános jogi támpontok kiemelése és azok egyszerűsített megfogalmazása elsőrendű szemponttá vált. Ez adta a jogi regulák középpontba kerülésének magyarázatát ebben a korszakban: „The subordinate officials in the bureaux

⁶⁸ STEIN: 1966. 39. p.

⁶⁹ STEIN: 1966. 51. p.

would have no time for the subtleties of juristic discussion contained in such works. What they wanted was a guide offering a short-cut to the official view of the law”⁷⁰.

A korábban felmerült vita a jogi regulák, jogelvek jogi erejéről végül a glossátorok munkáinak eredményeire építve az 1300-as évek első felében Bartolus megfogalmazásában azzal a kompromisszummal zárult le, és vált bevetté, hogy ezek nem alkotnak jogot olyan esetekben, melyek már el vannak döntve, és épp az ezekre vonatkozó konkrét eseti normákból emelték ki mint közös jogi gondolatot az adott jogi regulát. Ám azokra a jövőbeli esetekre nézve, melyekre még nincsenek eseti jogi normák lefektetve, ezek a regulák jelentik a jogot, és ezek alapján kell ezeket az eseteket eldönteni⁷¹.

A jog absztrahálódása az eseti normáktól a regulák felé azonban nem állt meg, és ugyanazok a kényszerek, melyek a cizellált, eseti szabályokra egyszerűbb és általánosabb normatív támpontok kialakítása felé hatottak, egy ennél is általánosabb jogi rögzítést hoztak létre a jogi maximák alakjában. Ez a folyamat különösen a késő-klasszikus kor szerzőinél vált kiemelkedővé. Míg a regulák még több-kevesebb pontossággal tartalmazzák a vonatkozó esetsoport kontúrjait, és így a bennük levő normatív támpontok alkalmazhatósága nem mosódik el túlzottan, addig a maxima szintű általánosítás már csak egy puszta jogi gondolatot rögzít egy teljes területre. „The regulae which have concerned hitherto have all been rules whose field of application was fairly clear [...] In the late classical period the word regula came to be applied to propositions of a different kind, maxims so abstract that no relationship with a concrete situation is discernible”⁷². Amíg a regula szabálynak tekinthető, noha a széles megfogalmazása miatt sűrűn felmerül kivételek beiktatásának szükségessége – és ezzel korlátozása, mert más jogelvek miatt korlátozni kell érvényesülését – addig a maxima egész jogterületeket áthat az esetek minden korlátozása nélkül: „A maxim is more a catchphrase for use in legal argument. It indicates a broad general principle, which pervades various branches of law”⁷³. A megfogalmazás szélessége és épp könnyű megjegyezhetősége miatti rövidegsége nem ad meg semmilyen közelebbi támpontot, így a maximát a legtöbb esetben csak más normatív támpontok bevonásával lehet konkretizálni, és nem lehet közvetlenül használni. Pl. Paulus egy maximája a 17. címből: „Non omne quod licet honestum est. Nem minden tisztességes, amit szabad”⁷⁴. Persze, aki épp az adott maxima kompromisszumok nélküli használatában érdekelt egy konkrét esetben, az mint a kőbe vésett igazságot hirdetheti, és a vele szemben más normatív támpontról érvelőket mint a ’legnemesebb jog’ megsértőit minősítheti.

A maxima rendszerint egy konkrét esetre kialakított normatív támpont általánosításából ered azáltal, hogy letisztítják a konkrét esetre szabás szavaitól, és általánosan fogalmazzák meg. Például ilyen maximává válást ismer a jogtörténet a gyámok egymás közötti viszonyának szabályozásából, ahol több gyám is volt, és felmerült a sok ilyenfajta vitában, hogy melyik gyámnak milyen esetben van a gyámolt helyzetéről és vagyonának kérdéseiről döntési joga. Erre adta ki Jusztiniánusz császár egy döntésében azt az eseti szabályt, hogy ami mindegyik gyám felügyeleti körét érinti, azt a kérdést csak mindegyik konszenzusával lehet érvényesen eldönteni. Ez került át aztán az ő Kó-

⁷⁰ STEIN: 1966. 81. p.

⁷¹ STEIN: i.m. 155. p.

⁷² STEIN: 1966. 105. p.

⁷³ uo.

⁷⁴ HAMZA GÁBOR – KÁLLAY ISTVÁN (ford.): *De diversis regulis iuris antiqui*. (A Digesta 50. 17. regulái latinul és magyarul). Budapest, ELTE. 1973. 35. p.

dexéből a középkori kánonjogba olyan általános maximaként, hogy „Quod omnes tangit debet ab omnibus approbari” – „ami mindenkit érint, abba mindenkinek bele kell egyezni” – minden korlátozás nélkül az eredetileg adott gyámi szituációra⁷⁵. A későbbiekben aztán ez a maxima fő csatakiáltássá vált az egyházon belüli hierarchiában azok számára, akik egy-egy kolostor vezetőjét a kolostor szerzeteseinek jóváhagyásával akarták a hivatalába ültetni, és még tovább általánosodva, a jogi maximák közös európai kultúrkinccsé válásával a felvilágosodás korában már a modern demokrácia egyik fő harci jelszavává válhatott ez a maxima: ami mindenkit érint, ahhoz mindenki hozzájárulása kell!

De a maximává válást mutatja a római jogi per sok bizonyítási szabályának egyetlen rövid mondatba foglalása: „ei incumbit probatio qui dicit non qui negat”, aki valamit állít, annak kell bizonyítania, és nem annak, aki azt tagadja⁷⁶. A részletszabályok eredetileg úgy szóltak, hogy a felperesnél van az általános bizonyítási kötelezettség, de az alperes védekezésre felhozott állításait neki kell bizonyítani, és az itteni vitatott kérdések sokaságát, illetve az ezekre kialakult részletes szabályokat fejezte ki aztán az előbb említett rövid maxima. Ugyanígy említhető a maximaként megformálásra – és így a teljes jogra kiterjesztésre – az öröklés vitás kérdéseire létrejött regula átalakítása, ahol eredetileg a kontextus az volt, hogy ha e körben vitás egy kérdés, és nem lehet egyértelműen eldönteni a döntés irányát a tények alapján, akkor azt az értelmezést kell választani, mely az adott örökös számára előnyösebb. Am a Digesta összeállítóinak átfogó maximákra törekvése révén úgy kapott ez a regula megfogalmazást már, amely minden korlát nélkül a jog bármely területén felvethető érvként: „semper in dubiis benigniora praeferenda sunt – kétséges esetekben az előnyösebb értelmezés választandó!”⁷⁷. Am ez így maximaként lerövidítve nyitva hagyja, hogy kinek kell előnyösebbet az választani?! Míg az eredeti kontextusban világos volt, hogy az örökösnek előnyösebről volt szó. Vagyis maximaként kitágítva az általánosabb használat létrejötté egyben egy sor esetben egy bizonyítatlan normát ad így meg, és csak látszólagos az eligazítása.

Ez a probléma pedig folyamatosan jelen volt a középkorban újjáéledt római jog használatánál, mert a jusztiniánuszi gyűjtemény kötetének feldolgozásában az egyik kiemelt szempont volt azoknak az érveknek a kigyűjtése, melyek a szövegszerű eseti leírásból kiemelhetők voltak, és az eseten túl átfogó jogi érvként is használhatónak tűntek. Ezt nevezték *notabiliának*, és ennek egyik alfaját azon átfogó érvek összegyűjtése jelentette, melyek egymással polárisan szembenálló irányokban adtak érveket az esetek eldöntésénél. E pro és kontra érvpárokat *brocadicumoknak* vagy *brocardáknak* nevezték, és ennek veszélyeit már az 1300-as évek elején felismerte *Cinus de Pistota*, mert ez a jog tetszőlegessé válását jelentette a pernyerésre törekvő ügyvédek és a konzíliumadó jogi doktorok kezében⁷⁸.

A kommentátor-korszak idején Baldus úgy vitte tovább mestere, Bartolus nézeteit a jogi regulák kötelező jogi jellegéről az eseti jogi normákkal szemben az egyes vitákban, hogy aki egy általános regulára tud hivatkozni, az átfordítja az adott kérdésben a bizonyítási terhet, mert ezzel ő jut előnyösebb jogi pozícióba és közelebb a pernyeréshez. Am ha a másik fél bizonyítani tudja, hogy az adott esetben más normák miatt az általá-

⁷⁵ STEIN: 2005. 70. p.

⁷⁶ STEIN: 1966. 108. p.

⁷⁷ STEIN: 1966. 119. p.

⁷⁸ LANGE, HERMANN: *Römisches Recht im Mittelalter: Band I. Die Glossatoren*. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München, 1997. 142. p.

nos szabály nem alkalmazható, akkor elveszíti ezt az előnyös pozícióját, és a speciális szabályok lépnek be a regula helyett: „Bartolus’ successor, Baldus, emphasized that a party to an action who can cite a rule in his favour is *prima facie* in the right. There is a presumption that his case is the stronger and judgement must therefore be given for him, unless the other party specifically proves that the rule is not applicable”⁷⁹. Ezzel a fenn-tartással és a csak alárendelt jogerővel való ellátással a jogi regulák nem tudták elnyomni a *Digesta* és a jusztiniánuszi kodifikáció többi kötetének részletes eseti szabályait, miközben ezzel párhuzamosan a jogi pereken kívüli használatban a római jog maximái és regulái a retorika és a logika általánosabb érvei szintjére kerültek a közös európai kultúrkincsben. Ennek következményeként azt láthatjuk, hogy míg a részletes eseti jogi ügyek ezreinek színességén edzett jogászok számára a normatív támpontok egymást keresztező jellege és ezek összebékítésére állandóan kivételek beiktatása az egyes jogel-vek és maximák használata elé óvatosságot parancsolt, addig a szellemi élet nem jogász tagjai a legnagyobb lelkesedéssel tették ezeket érvelésük és ítéletük alapjává, különösen amikor az 1600-as évek második felétől a franciáktól kiindulva (Descartes, Pascal) az absztrakt-deduktív rendszergondolkodás vált középpontivá az európai kontinensen. Ennek elmaradása az angoloknál és az ő szellemi kincsüket továbbvivő korai amerikai jogi gondolkodásban eltérően alakította a jog absztrahálódásának formáit egyrészt az angol-amerikai jogi életben, másrészt a kontinentális Európa jogi életében.

3.2. A jogi maximák szerepe a pragmatikus angol-amerikai jogi életben

Az angoloknál leállt ugyan a közös európai joggá váló római joghoz történő csatlakozás az 1300-as évektől, de az addig átvett római jog regulái és maximái már a common law összegzőinek kitéphetetlen alapjaivá váltak. *John Fortescue* 1469-ben az akkori angol common law összegzésére dialógus formájában megírt „*De Laudibus Legum Angliae*” c. művében azt mondja tanfőnökének, hogy a teljes jog megismerése ugyan sok-sok évet venne igénybe, de az ennek alapjait jelentő regulák és maximák szintjén ez egy év alatt teljesíthető: „the principles furthermore, which the Commentator (Aristotle) said are effective causes, are certain universale which those learned in the laws of England and mathematicians alike call maxims”⁸⁰. Fortescue után *Edward Coke* főbíró az 1600-as évek elején már az arisztotelészi első elvek, az axiómák értelmében használta a maximák erejét, melyek az ő értelmezésében mint a jog végső alapjai már nem szorulnak bizonyításra, és szükségszerűen, kivétel nélkül mindig alkalmazandók: „A maxime is a proposition to be all men confessed and granted without prooffe, argument, or disourse. *Contra negantem principia nos est disputandum*”. Majd egy más helyen így kommentálja a maximák erejét: „Maxime, a sure foundation or ground of art is so sure and uncontrollable as that they ought not to be questioned”⁸¹. Párhuzamosan Coke-kal a nagy ellenlábasa, Erzsébet királynő attorney general (főügyész) posztját betöltő *Francis Bacon* az egész angol common law ésszerűsítésére törekedve 1597-ben egy általános maximagyűjteményben igyekezett a jog alapvető elveit kiemelve azokat törvényerőre emeltetni, ami ha nem is járt sikerrel, de gyűjteménye hatására ezután a

⁷⁹ STEIN: 1966. 154. p.

⁸⁰ MCQUADE, STANLY J.: *Ancient Legal Maxims and Modern Human Rights*. Campbell Law Review. (Vol. 18:75) 1996. 77. p.

⁸¹ SIMPSON, A. W. B.: *The Rise and Fall of the Legal Treatise: Legal Principles and the Forms of Legal Literature*. The University of Chicago Law Review, (Vol. 48). 1981. 644. p.

későbbi szerzők egyre több maximát alkotva a részletes common law minden részét általános maximák egy-egy nyálábjaként mutatták be. Richard Francis „Maxims of Equity” c. műve 1727-ben jelent meg, és átkerülve az Egyesült Államokba ott még 1823-ban is kiadták. De több szerző után a legátfogóbb Herbert Broom 1845-ös maximagyűjteménye lett, amely ötszáz maximában már a teljes angol jogot átfogta, és külön a bírói szervezetre és a bíraskodásra, külön a vagyoni jogra, az öröklésre, a szerződési jogra, az alkotmányjogra, a büntetőjogra, a bizonyításra stb. a maximák tucatjait sorolta fel, és ezeket példákön bemutatva kommentálta értelmüket és kapcsolataikat.⁸² Ezek jó része a római jogból származott, és vagy a regulákhoz tartozott, vagy abból kiemelve a glosszátorok és a kommentátorok hozták létre őket notabiliaként, illetve ezek mellett az angol jogi életben ezek mintájára alakították ki a részletes eseti szabályokból az átfogó jogi gondolatokat kiemelve maximákat⁸³.

A kontinentális Európa óvatosabb használatával szemben tehát az angoloknál és nyomukban az amerikaiaknál a maximáknak, az átfogó jogelveknek erősebb szerep jutott, és míg Bartolus, majd nyomában Baldus csak a jogi érvelés első fázisában engedte meg érvényesülésüket, melyekkel szemben a speciális helyzetre részletesebb szabályok felmutatásával azok háttérbe szorítását lehetett elérni, addig az angol-amerikai jogi életben ezek a vitathatatlan és kivétel nélküli érvényesülésre törő normatíva szerepét kapták meg jó ideig.

Ennek azonban fokozatosan vége szakadt a common law országokban is az 1800-as évek közepétől. Ugyanis, ha nem is olyan kizárólagosan, mint a kontinentális Európában – élen a németekkel – vált középpontivá a korábbi topikai jellegű maximákkal szemben a feszes értelmi rendszerre törekvő jogdogmatika az egyes jogterületek szabályozásában, az angoloknál és főként az amerikaiaknál is megindult a rendszeres monográfiákban összefogott jogi feldolgozás. Az amerikai *Joseph Story*, aki később a legfőbb bírói fórum tagja is lett, kilenc rendszeres monográfiába fogta össze az 1800-as évek első felében a magánjog és az eljárásjogok egyes témaköreit, de rajta kívül is egy sor szerző ilyen monográfiában összegezte a jog egyes intézményeit. Ezek fényében a laza maximák halmaza, a konkrét esetekben állandóan egymást keresztező hatásaikkal és ellentmondásaikkal elvesztették elsőrendű szerepüket. Épp ami korábbi sikerüket hozta, az epigrammaszerű rövid megfogalmazásuk, mutatkozott a modern ipari társadalmak életének bonyolult jogi vitái számára elégtelennek. Így az 1900-as évek elejére lényegében teljesen háttérbe szorultak a maximák és a jogelvi szintű támpontok a bírói ítélezésben, és inkább csak illusztrációként merültek fel a jogi érvelésekben a régi jogi maximák.

Ebben a helyzetben hozott fordulatot az 1960-as évek elejétől az amerikai jog középpontjába kerülő alkotmányos alapjogokra támaszkodó alkotmánybíráskodás. Ennek megértéséhez azonban először közelebről meg kell nézni az 1700-as évektől az európai kontinensen végbemenő folyamatokat és tendenciákat a jog és a morális szféra absztrahálódása felé.

⁸² BROOM, Herbert: *A Selection of Legal Maxims, Classified and Illustrated. Eight American from the Fifth London Edition.* 1882. Philadelphia.

⁸³ Pl. Edward Coke is kialakított két ilyen maximát, és a nagyobb hatás kedvéért a római maximák tömör latin fogalmazási stílusát használta erre ő is, lásd SIMPSON: 1981. 636. p.

3.3. A rendszeres jogdogmatika és az emberi jogok párhuzamos kialakulása

I. Az 1600-as évek elején az európai szellemi élet középpontjává vált Franciaországban a középkori eseti-praktikus gondolkodási formák helyére az absztrakt elvekből induló deduktív gondolkodás kezdett benyomulni, melyet az első alkalmazási területéről „geometriai gondolkodásnak” neveztek a következő évtizedekben. *René Descartes* a korábbi francia logikai munkák alapján nagy hatással fogalmazta meg az absztrakt első elvekből dedukcióval dolgozó rendszer-gondolkodás követelményeit, és a sok eset részletei helyett a közös jegyeken nyugvó logikai elemzés előnyeit. A közös jegyekre törekvő leírások a szükségszerűen igaz elvekre alapozva és ezekből feszes logikai lépésrendben dedukálva valódi igazságokat tudnak felmutatni, és ez lehetővé teszi, hogy az első biztos elveken túl is biztos igazságokhoz jussunk. Mindennek az alapja pedig a részletektől eltávolodó absztrahálás, az ezzel nyert tézisek biztos első elvekre (axiómákra) történő visszavezetése, és az így igazolt középszintű tételek aztán biztos alapot adnak arra, hogy belőlük szillogisztikus logikai módszerrel dedukálva más területeken is rendet vigyünk a részletek kaotikus sokaságába.

Ezt az absztrahálódási folyamatot vitte tovább a jogban *Samuel Pufendorf* az 1660-as évektől átfogóbb fogalmakat és elveket kiemelve, ám már nem pusztán elmés-rövid maximák képében, hanem ellentmondásmentes viszonyba állítva az egyes fogalmakat, és ezzel absztrakt rendszerbe foglalva a római jog hagyományos anyagát. Nyomában a matematikus-teológus *Christian Wolff* az 1730-as évektől még feszesebb logikai rendben állította össze a magánjog és a jogi eljárások dogmatikai fogalmait, dogmatikai elveit, és az 1800-as évek elejétől ezt tetőzte be aztán *Savigny*, *Puchta* és *Anselm Feuerbach* tudatos tevékenysége az egyes jogági dogmatikai kategóriák rendszerének kialakításával⁸⁴.

E fejlemények eredményeként a kontinentális Európa egyes országában az 1800-as években dogmatikailag rendszerezett szabályok százait tartalmazó kódexekben fektették le a jog egyes ágainak szabályozását a magánjogban, a büntetőjogban, majd az eljárásjogokban és a leszakadó új jogterületeken, mint pl. a munkajogban. A jog itt az újkori fejlődések alapján már a római jogi regulák absztraktságának szintjén vált rögzítetté, szakítva a római jog eseti konkrétságú jogával, épp azon ösztönzők hatására, melyek a késői római császárság bonyolult igazgatásának korában sem tették már lehetővé a pusztá eseti normákon felépülő jogszolgáltatást. Ám a modern kor dogmatikailag rendszerezett joganyaga az absztraktságnak olyan magasabb szintjére jutott el, mely a bírák számára már túl nagy mérlegelési szabadságot biztosított az egyes esetek eldöntésében, és ez jogbizonytalanságot hozott létre. Ezért az 1800-as évek folyamán, noha a felvilágosodás tézisei között a legnagyobb tilalmat mondták ki rá, a bírói jogalkotás is kialakult, és az absztrakt kódexjog keretei között egy folyamatosan működő konkretizáló bírói jogréteg jött létre, mely nélkül ez a jog nem tudna kiszámíthatóan működni. A kódexek szövegrétegében és a jogdogmatikai fogalmi rétegben megtestesült, absztrahálódott jog így csak a konkretizáló bírói jogréteggel együtt tud megfelelő jogszolgáltatást adni a kontinentális Európa országában.

⁸⁴ Lásd ezt részletesebben HATTENHAUER : 2000.; magyar nyelven POKOL BÉLA: *Középkori és újkori jogtudomány. Az európai jogi gondolkodás fejlődése*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest, 2008. 117-152. p.

II. A feszes értelmi rendszert alkotó jogfogalmi dogmatika és ellentmondásmentes fogalmi apparátusa az 1800-as évektől az egész kontinentális Európában uralkodóvá vált, és a korábbi jogi maximák, brocardák, jogelvek mint rendszert nélkülöző és ellentmondásos jogi támpontok elvetésre kerültek. Ám e fejlődési folyamattal párhuzamosan az 1600-as évek elejétől egy másik folyamat is megindult, és ez egyrészt a jogon belül létrehozta a világi természetjog eszméjét, másrészt a főként jogon kívüli morálfilozófusok és más szellemi emberek által középpontba emelt emberi jogok eszméjét. Ebben a kiindulópontot a holland *Hugo Grotius* jelentette az 1625-ben megjelent művével, és nyomában a korábbi keresztény természetjog helyett az ésszel feltárható világi természetjog eszméje kezdett terjedni. A jogon belül ez is hozzájárult az előbb említett rendszeres jogdogmatika létrejöttéhez, de a jogon kívül az absztrakt emberi jogi katalógusok felállítása a morálfilozófusok révén egyre inkább az ideológiai-politikai harc középpontjába állította az emberi jogokat. Mint már az előbbieken látni lehetett, az absztrakt jogelvek, maximák a konkrét alkalmazásban ténylegesen egymást keresztezik az esetek nagy részében, de a nem jogász laikusok az ezekben rejlő okos jogi gondolatok lelkes híveivé váltak már az újkor kezdetétől. Az absztrakt emberi jogok ugyanígy csak egy-egy támpont megadására alkalmasak, és konkrét esetekben mindig csak egy sor egymásra tekintettel létrehozott korlátozással lehetnek megfelelők. A feudális állapotokkal elégedetlen ideológiai-politikai harcokban azonban ezek gyújtó jelszavakká válva mint igazi kényszerítő első elvek és abszolút igazságok kerültek kiemelésre.

A francia felvilágosodás absztrakt racionalizmusa absztrakt elvekből dedukált ítéleteket és társadalomépítési terveket hozott létre a mindennapi szellemi harcokban, és amikor e szellemi mozgalom alapján a francia forradalom végbement, és az absztrakt elvek és emberi jogok alapján kérlelhetetlenül ítélték el az ellenségnek minősítetteket, a forradalomárok absztrakt racionalizmusa jórészt a forradalmárok egymás általi kiirtásához vezetett. (Majd kísértetiesen ugyanez ismétlődött meg az ugyanilyen elvi alapokon és gondolkodási stílussal tevékenykedő orosz bolsevik forradalmárok esetében is!) Az absztrakt elveken nyugvó ítéltetés szörnyű tapasztalatai vezették aztán a francia forradalom kortárs angol gondolkodóinak egy részét arra a belátásra, hogy a pragmatikus megfontoltságot és a fennállónak mindig csak részleges változtatását részesítsék előnyben az absztrakt racionalizmussal és annak minden hagyományt kiirtó jellegével szemben⁸⁵.

A francia forradalmárok az 1789-es Emberi Jogok Nyilatkozatában hagyták örökül ez irányú hitüket, és míg a forradalmuk szörnyű tapasztalatai alapján aztán ezeknek a kontinentális Európában hosszú ideig nem volt hatásuk, a frissen alkotmányozó és függetlenné vált Egyesült Államokban beemelték ezeket mint alkotmány-kiegészítéseket az alkotmányba. Ezek jórészt politikai szabadságjogok voltak – szólásszabadság, gyülekezési szabadság stb. –, és a későbbi politikai harcokban az 1848-ban vagy még később a tervezetek szintjére eljutó európai alkotmányok egy része szintén tartalmazott már ilyeneket. Ezek azonban ekkor inkább csak feladatkütyűk voltak a törvényhozó számára, és nem eseti ítéltetés szintjén lévő jogot jelentettek. Nem változott ez az amerikaiaknál azzal sem eleinte, hogy 1803-ban az ottani legfőbb bírói fórum úgy döntött, hogy az alkotmány alapján a szövetség és a tagállamok törvényeit az alkotmányhoz méri, és amennyiben az ott lefektetett hatásköröket túllépve hozott létre valamelyik szint törvé-

⁸⁵Lásd Edmund Burke ezt kifejítő gondolatainak elemzését SUNSTEIN, CASS R.: *Burkean Minimalism*. Michigan Law Review. November, 2006. (Vol. 105) 2007. 353-408. p.

nyeket, azokat alkotmányellenesség címén nem engedi alkalmazni. Ez jelentette az alkotmánybíráskodás megjelenését a modern történelemben, de ez eleinte csak hatásköri bíráskodás volt, és a szövetségi, illetve a tagállami állami szervek egymás közötti hatásköri vitáinak eldöntésére szűkölt. Ez kezdett megváltozni, amikor az 1900-as évek elejétől az alkotmányos alapjogokra és alapelvekre hivatkozva már a hatásköri vitákon túl is elkezdte a szövetségi legfőbb bírói fórum alkotmányellenesség címén megsemmisíteni a törvényeket. Ezzel az alkotmánybíráskodás nagyrészt alapjogi bíráskodássá vált, és a demokratikus akaratképzés és a kongresszusi törvényhozás konkurenciájaként is elkezdett működni.

Ez a jellegváltozás és az ebben rejlő politikai lehetőség vitte abba az irányba az amerikai nagytőkés csoportok egy részét, hogy ne a tömeges választásokon és a törvényhozási többség birtokában, törvények útján igyekezzenek domináns helyzetbe kerülni a konkurens társadalmi csoportokkal és más tőkés csoportokkal szemben, hanem az alkotmánybíráskodást végző bírói fórumokon többséget szerezve és az alkotmányos alapjogokra alapozott alkotmánybíráskodási folyamatokra támaszkodva. Ezt a politikai stratégiát az 1910-es évektől a kereskedelmi és banktőke nagy csoportjai kezdték kiépíteni, és a konzervatív amerikai többséggel szemben a különböző kisebbségek sérelmeire támaszkodva, ezeket felkarolva igyekeztek ösztársadalmi dominanciát szerezni és számukra kedvező társadalmi és politikai változásokat létrehozni, illetve a rivális termelőtőke csoportjait és társadalmi bázisukat háttérbe szorítani a társadalom irányításában. A legnagyobb bankárcsoportok hozták létre az 1920-as években az American Civil Liberties Union (ACLU), és ennek segítségével eleinte a fekete kisebbség sérelmeit felkarolva ezek alkotmányos jogaiért szálltak síkra – pénzügyileg is támogatva ezek csúcsszervét a NAACP-ot –, majd az 1950-es évek közepétől a legfőbb bírói fórumon, a Supreme Court-on többséget szerezve ennek a társadalomirányítási technikának, egymás után hozták létre a különböző emberjogi alaptványokat és alapjogi mozgalmakat. A későbbiekben a feministák, a homoszexuális/leszbikus kisebbségek követeléseit, majd a bevándorlók, a hajléktalanok, az állatvédők, mozgáskorlátozottak stb. kisebbségeit felkarolva a korábbi masszív amerikai konzervatív többséget sok kis, egymással szemben álló kisebbség halmazává alakították át, és a politika alapja a kisebbségvédelem lett, illetve az ezen keresztül ösztársadalmi uralom elérése és fenntartása. „The American Fund for Public Service was created in 1922, and for a short time it supported key rights-advocacy efforts. Roger Baldwin, the Director of the ACLU, became the director of the new fund as well, and the original board of directors consisted largely of the members of the ACLU’s national committee [...] the Fund supported a wide array of left-wing causes in the twenties and thirties and the Fund was the primary source of financial support for court battles directed by the ACLU in the twenties [...] The stock market crash of 1929 devastated the Fund, however, and as a consequence its support for litigation dropped dramatically in the thirties”⁸⁶. Ennek révén a törvényhozás mellett (sőt felett) állva az alapjogi alkotmánybíráskodás vált a főbb normatívák kialakítójává, most már nemcsak a törvények létrehozatalát kontrollálva, hanem közvetlen alkotmányos alapjogi perlést is lehetővé téve, így az egyes vitában álló fél választhat, hogy az egyszerű törvények részletesebb szabályai alapján perel-e, vagy inkább alkotmányjogi pert indít, és alapjogi érvek mentén fogalmazza meg sérelmét. Az amerikai ügyvédi irodák ezrei álltak rá erre a perlésre az 1960-as évektől, és alakították ki a közvetlenül

⁸⁶ EPP, CHARLES R.: *The Rights Revolution. Chicago and London*. Chicago University Press. 1998. 58. p.

alapjogokra épülő perlés technikáit, és ezt a lehetőséget az alapjogi mozgalmak is jogi részlegek létrehozásával használták ki. A „cause lawyers”, a „jó ügy jogászai” egy-egy kisebbségi mozgalom jogászrészlegeit jelentik, akik a mozgalom politikai céljait a bírói tárgyalótermekben az alkotmányos alapjogok felhasználásával harcolják ki, felhasználva a precedensteremtésre ezeket⁸⁷.

Ezek a fejlemények az 1960-as évek második felétől új jogelméleti irányzatokat hoztak létre, melyek a jogdogmatikai kategóriák mellett/helyett ismét a jogi maximák, jogelvek rehabilitálását hozták létre az amerikai jogi életben, és az alapjogi érvelések szükségszerűen eleve csak lazább érvei mellett a jog központi részeivé váltak ezek is.

3.4. A jogelvek és jogi maximák rehabilitálása: Dworkin fellépése

Az előbb vázolt alapjogi forralom az Egyesült Államokban a korábbi dogmatikailag rendszerezettebb, törvényeken és precedenseken nyugvó jogszolgáltatás helyett az absztrakt jogi támpontokat adó alapjogokból levezetett lazább és politikai értékválasztásokon nyugvó alkotmányjogi perek tömegessé válásához vezetett, és ezekben az eltelt évszázadokban időközben diszkreditálódott maximák és jogelvek ismét erősebben jelentek meg. Egy-egy eset eldöntésénél ugyanis a legfőbb bírák a laza alapjogi támpontokból nem tudnak egész jogterületeket ellentmondásmentesen lefedő logikai tisztaságú jogfogalmakat kialakítani. A banktőkés köröknek a szellemi szférában és a médiában levő óriási háttere – neogramsciánusan szólva: organikus értelmisége – azonban széles szellemi, művészeti támogatást és ennek közvéleménybeli elterjesztését biztosította számukra. Az egész úgy lett beállítva, mint az 'ember jogaiért' való harc az önző politikusok törvényeivel szemben. Ez a fejlemény a jogi maximákban és a jogelvekben való gondolkodást ismét nagy mértékben rehabilitálta az amerikai szellemi életben, és ekkor lépett fel – mintegy a már végbement folyamat teoretikus összefoglalásaként – Ronald Dworkin az 1960-as évek második felében a szabályokkal szemben a jog magasabb rendű rétegeként felfogva a jogelveket.

Dworkin az angol *H.L.A. Hart*, oxfordi professor jogfelfogása ellen lépett fel, aki 1961-ben a nagyjából konszenzussal rendelkező jogfelfogásnak adott hangot a szabályokból álló modern jogról⁸⁸. Dworkin ezzel szemben emelte ki, hogy ez a jog beszűkítését jelenti, hiszen a szabályszerű jogi rendelkezések felett ott vannak még a common law iratlan jogelvei, és ezek az ütköző szabályszerű rendelkezéseket háttérbe szorítva hatnak a bírói ítélezésben. Dworkin tanulmányából nyilvánvaló, hogy az e kérdésben lezajlott hatszáz éves fejlődés és a változások minden ismerete nélkül vetette fel ezt a kérdést, és a példát egy 1897-es amerikai felsőbbbírósági ítéletből vette, ahol egy öröklési kérdést – a végrendeleti örökös meggyilkolta az örökhagyót az öröklés gyors megszerzése érdekében – a bíróság egy átfogó jogi maximára alapozva döntött el, megfosztva a gyilkos örököszt az örökléstől, mely ítélet így másképpen szólt, mintha csak a szabályszerű öröklési jogi normákat vette volna figyelembe. E példa alapján Dworkin átfogó tézise aztán úgy szólt, hogy a jog a szabályszerű joganyag mellett a jogelvi szintű joganyagot is tartalmazza, és ütközés esetén a jogelvek szintje a felsőbb, az tudja háttérbe a

⁸⁷ Lásd SCHEINGOLD, STUART: *The Struggle to Politicize Legal Practice: A Case Study of Left Activist Lawyering in Seattle*. in: Sarat, Austin/S. Scheingold (ed.): *Cause Lawyering. Political Commitments and Professional Responsibilities*. New York. Oxford University Press, 1998. 115-150. p.

⁸⁸ Lásd: HART, H. L. A.: *A jog fogalma*. Osiris. (Ford. Takács Péter) Budapest, 1995. 59. p. HATTENHAUER: 2000.

szabályokat⁸⁹. Ez pontosan az, amit Coke főbírától kezdve az angolok, majd az amerikaiak is vallottak – szemben a kontinentális Európa jogaiban való szerényebb jogelvi szereppel –, és ez szorult a háttérbe Dworkin előtt kb. száz évvel, ám egy-egy amerikai felsőbbbírósági döntésben azért még lehetett találni ilyen jogi érvelést és ítélethozatalt, mint ahogy kivételképpen Dworkin talált is 1897-ben⁹⁰. Ezek háttérbe kerülése azonban a feszebb jog megteremtéséért történt, és a jogdogmatikai fogalmak mellett ezek a jogelvek és maximák csak érvelési segédeszközként jöhettek számba. Dworkin ezt a háttérbe tolt szerepet változtatta meg fő elméleti téziseként.

A németeknél a jogi maximák hasonló rehabilitálásának kísérlete 1952-ben *Theodor Viehweg*nek⁹¹ a topika és a topikai maximák középpontba emelésével történt a túlzottan merevnek ítélt jogdogmatikával szemben, de az alapos megvitatás után ez csak úgy hatott a német és innen kisugározva a többi kontinentális ország jogi gondolkodásában, hogy a jogfejlesztés első fokozatában van csak helyük a topikai maximáknak, és a második lépésben az így kialakított normákat az adott jogterület fogalmi rendszerét a középpontba véve kell beilleszteni ezeket a jogdogmatikába. Így a jogi maximák ebben a felfogásban megmaradtak a jogdogmatikának és a szabálypontosságú jogi rendelkezéseknek alárendelt állapotban – úgy ahogy hatszáz éve Bartolus eldöntötte e kérdést. Persze a jogi maximák a kontinentális Európában is több-kevesebb fokban áthagyományozásra kerülnek az utóbbi jogászcsoportok között is egy szűkebb körben, de ezek inkább a „szakma” presztízsének fenntartásaként mintsem a szabályokkal szembeni jogpolitikai harcok eszközeként jelennek meg. Például a már említett német Detlef Liebs 1983-as könyvében német fordítással együtt 1640 latin nyelvű jogi maximát adott közre, melyek egy részét a képzettebb német jogászok néha még ma is használják⁹².

Látni kell azonban, hogy a jogi maximák, az alapjogok erőteljes nyomulása révén a jogon túli erőviszonyokat tekintve óriási támasztékot kapnak az utóbbi évtizedekben Európában is, mint ahogy az alapjogok Amerikán belüli előtérbe kerülése és a társadalomvezetés kongresszusi törvényekről a legfőbb bírói fórum alkotmánybíráskodási döntéseire való átkerülése is a társadalmi-politikai erőviszonyok egy konstellációja révén történt meg az 1960-as évektől. Az átfogó politikai-hatalmi változások révén az emberi jogok eszméje és a természetjog gondolata hatalmi célzattal kapott erőteljes támogatást itt, és eleinte az Egyesült Államokban, majd az itteni domináns politikai erők nyomására az európai országokban is a jog meghatározásának fő részévé váltak ezek. A II. világháború után a győztes amerikai csapatok ellenőrzése mellett végrehajtott alkotmányozás a németeknél, az olaszoknál és az osztrákoknál beemelte az alkotmánybíráskodás intézményét, és az emberi jogok katalógusát az alkotmányba foglalva konkrét jogalkalmazási szintre vitték le ezeket. Igaz, hogy a jognak ez az „alkotmányjogiasítása” a német, az osztrák és az olasz jogi kultúra beivódása miatt nem igazán érte el azt a hatást, amit otthon az USA-ban ez véghezvitt, de ez a folyamat tovább folytatódott a szovjet hatalmi blokk Amerika általi felbomlasztása után az 1990-es években. Itt is széles hatáskörű alkotmánybíráskodásokat létrehozva, és itt már nincs annyira ellenálló jogi gondol-

⁸⁹ DWORKIN, RONALD: *Is Law the System of Rules?* in: uő (szerk.): *The Philosophy of Law*. London. Oxford University Press, 1977. 65-89. p.

⁹⁰ De tulajdonképpen előtte ötven évvel Benjamin Cardozo, aki könyvében a jogelvek szerepét épp erre az ítéletre alapozva vette be a jogba, lásd CARDOZO, BENJAMIN N.: *The Nature of Juridical Process*. New Haven: Yale Univ. Press, 1921.

⁹¹ VIEHWEG, THEODOR: *Topik und Jurisprudenz. Fünfte, durchgesehene u. erweiterte Auflage*. München: Beck, 1974.

⁹² LIEBS: 1983.

codás a szabálysintú jog és a jogdogmatika védelmében, mely kellőképpen megszelídítene a jog alkotmányjogiasítását. Emellett Európa egészének szintjén olyan szervezeteket alakítottak ki, illetve erősítettek meg az 1990-es évektől, melyek az egyes országok belső jogi és politikai rendszerei felett az emberi jogokat központi ellenőrzési eszközzé formálva használják. Így az Európa Tanács és a strassbourgi Emberi Jogi Bíróság említendő erre. Ezekon keresztül az egyes államok belső joga ellenőrizhetővé és felülbíráhatóvá válik. *Jürgen Habermas* ugyan az emberi jogok védelmének nevében végrehajtott amerikai vezetésű katonai csapásokat és megszállásokat nevezte 2001-ben „emberjogi imperializmusnak”, de ez az általunk most kiemelt globális ellenőrzési módszer is említendő erre.

Ennek hatására a jogdogmatika háttérbetolása figyelhető meg a jog egy sor területén, és a konkrét magánjogi, büntetőjogi és perjogi szabályokat az alkotmányos alapjoggá formált emberi jogok és természetjogi elvek fényében lehet felülbírálni. A gond azonban ezekkel az emberi jogokkal és jogelvekkel abban áll, hogy ezek ugyan átfogó civilizációs értékeket jelentenek, de konkrét szinten egy-egy eset elbírálásánál kibékíthetetlenül szemben állnak egymással. Érdemes erre a problémára hosszabban megidézni a skót Neil MacCormickot: „Why not just let the principles and values do their work without the seemingly useless interposition of rules at all? (...) Why tie ourselves down with these detailed and complex rules and statutory provisions behind which we always have to make recourse to the underlying principles and values to sort out our ever-recurrent problems of interpretation (...) So reliance on raw values and principles would have two defects (...) A determination or concretization of a principle for a specific class of case is not a deduction from it, nor a discovery of some implicit meaning; it is the act of setting a more concrete and categorical requirement in the spirit of the principle, and guided both by a sense of what is practically realizable (or enforceable), and by a recognition of the risk of conflict with other principles or values, themselves concretized through other determinations. Neither line-drawing between duty and aspiration, nor achieving some standing balance or reconciliation of potentially conflicting values or principles is possible without some recourse to determination”⁹³. Vagyis a modern jogrendszerek dogmatikailag rendszerezett és a rendező elvek között korlátokat és kompromisszumokat beiktatva alakuló szabályai hordozzák az alapvető értékeket és jogelveket is, ám épp ezek ellentmondásainak megszüntetése kapcsán kaptak ilyen tartalmat. Így ha lehetővé tesszük, hogy e szabályok fölött közvetlenül az alapjogokhoz és a jogelvekhez lehessen fellebbezni – és nem csak ezen szabályok értelmezésére használhatók ezek, amennyiben nyitottságokat hagytak és valamilyen irányba értelmezéssel elvihető értelmük, hanem félre is lehet tolni a szabályokat ezekre támaszkodva –, akkor tulajdonképpen az eltüntetett ellentmondásokat ismét behozzuk a bíró normatív támpontjai közé. A bíró ekkor valamelyik vonatkozó alapjogot és jogelvet részesíti majd előnyben, és más alapjogokat és jogelveket kénytelen lesz háttérbe tolni, vagy nem is érintve ezeket háttérben hagyni. Mire a vesztes fél ügyvédje – ha jól végzi a feladatát, és felkészült a pernyerésre rendelkezésre álló teljes alapjogi anyagból – fellebbezni fog, és a háttérben hagyott alapjogokra és jogelvekre támaszkodva kéri a felsőbíróságot az ellenkező irányú ítélet meghozatalára. Vagyis a jog menthetetlenül nyitottá és eldönthetetlené válik az egyes esetekben.

⁹³ MACCORMICK: MacCormick, Neil (1990): *Reconstruction after Deconstruction: A Response to CLS*. Oxford Journal of Legal Studies. (Vol. 10) 547-548. p.

Az amerikai *Frederick Schauer* más szempontból kérdőjelezi meg a szabályok és jogelvek/standardok önálló szintekre való szétválasztását. Elemzése szerint ha a jogalkotó egy területen az absztraktabb standardok szintjén történő szabályozást választja, és kerülve a területen belüli szűkebb esetscsoportokra a pontosabb szabályok megadását csak absztrakt támpontokat ad meg a bírának az eléjük tárt esetek megítéléséhez, akkor a bírói gyakorlat spontán módon elkezd az elveket/standardokat pontosabb szabályokkal kitölteni egy-egy szűkebb esetscsoport vonatkozásában. Ezzel szemben ha a jogalkotó egy területen éppen fordítottan bármilyen absztrakt normatív támpont megadását kerüli, és minden szűkebb esetscsoportra pontosabb szabályokat megadva dönt el minden kérdést, akkor a bírói gyakorlat a sok-sok felmerülő eset kapcsán elkezd az absztraktabb normatív támpontokat kiemelni a részletes szabályokból, és egy idő után a szabályanyag felett egy absztrakt standard/jogelv szintű normaanyag is segíti az esetek megítélését. Vagyis a modern körülmények bonyolult viszonyai között a bírák az eseti ítélkezésben együtt veszik figyelembe a konkrét szabályanyagot és a jogelvet, és ha a jogalkotó csak az egyiket hozza létre, akkor a bírák az ítélkezési gyakorlatukban maguk alakítják ki a másikat. „I want to suggest that the choice between the rules and standards, between specific and vague directives, may not make nearly as much of a difference as is ordinarily assumed. And this is not because there is no difference between rules and standards. There is a difference, but is also reason to believe that the adaptive behaviour of rule-interpreters and rule-enforcers will push rules towards standards, and push standards towards rules”⁹⁴.

A Ronald Dworkin által átfogó szinten létrehozott hamis dualitás a szabályok és a jogelvek között és a jogelvekkel a szabályok überelése csak elméleti alapot adott arra, amit az amerikai 'alapjogi forradalom' az 1960-as években már megvalósított az Egyesült Államokban. Miközben a szabályok ténylegesen az ellentmondó alapjogok és jogelvek kompromisszumokkal konkretizált formáit jelentik, addig Dworkin mint két, egymástól független normaanyagot fogalmazta meg a szabályok szintjét és a jogelvek szintjét, és azt, hogy ha elégedetlenek vagyunk a szabály szintű normával, akkor ezt überelhetjük a „nemesebb” jogelvekkel. Ebben a teoretikus formában aztán jobban exportálhatóvá vált az amerikai alapjogi forradalom, és különösen a volt szovjet blokk közép-európai országaiban hatott a jogi gondolkodásra az 1990-es évektől. Ez azonban, mint láttuk, egy elméleti tévedést tartalmaz. Hatása inkább abban áll, hogy azok a társadalmi csoportok, melyek elégedetlenek a meglévő jog egyes részeivel, erre a jogi ideológiára alapozva a konkrét jogszabályokkal szemben fel tudnak lépni, és a „nemesebb” jogelvekre és alapjogokra támaszkodva más jogi normaanyagot kívánnak létrehozni.

Ráadásul az alkotmánybíráskodás középpontba kerülésével és az alapjogoknak a jog központi részévé válásával megindult a jog egy sor részének „alapjogiasítása” is. Az alapjogok katalógusa a felvilágosodás idején még csak a politikai szabadságjogokat jelentette, az 1800-as évek végétől ezekhez jöttek a gazdasági és szociális jogok, majd az 1970-es évektől a kulturális és információs alapjogok, és azóta nincs megállás. Ugyanis a jog bármely része megfogalmazható alapjogi formában is, pl. a környezetvédelem fontos ügye sok-sok ezer környezetvédelmi szabály kialakítását követeli meg, és ezek kialakítása a sok eltérően érintett érdek között, illetve ugyanígy a sok felmerülő érték szempont között egy politikai demokráciában a politikai viták és kompromisszumok ez-

⁹⁴ SCHAUER, FREDERICK: *The Convergence of Rules and Standards*. New Zealand Law Review. 2003. 305. p.

reit hozza létre. Ám ennek a demokratikus útnak egy alternatíváját jelenti, ha az egész környezetvédelmi jogot az „egészséges környezethez való” alkotmányos alapjogként definiálják, és ha ez sikerül, akkor csak a néhány fős alkotmánybíróságot kell olyan irányba tolni a szellemi és médiaszféra organikus értelmiségének erre specializálódott osztagaira támaszkodva, hogy a környezeti kérdések egyes területein az alapjog részleteit a domináns csoport számára megfelelő tesztekkel és mércékkel pontosítsa. A végeredmény így is egy, a tesztek és mércék százait tartalmazó normatív anyag lesz az átfogó alapjog háttérében, *de ezt nem parlamenti törvények rendelkezéseinek százai, hanem alapjogi ítélezések alakították ki.* Ebben a demokráciához képest alternatív jogalakításban és társadalomirányításban az a társadalmi csoport és tőkés vezetői körei lesznek érdekelték, akik a szellemi-médiaszférát erősebben az ellenőrzésük alatt tartják, ám a sok millió állampolgár választásokon való ellenőrzésében és így voksaikban nem bíznak.

Végül is tehát az „alapjogi forradalom” az egyes országok jogrendszerén belül úgy fogható fel, mint egy jogváltoztatási technika, mely a jogdogmatikai kategóriák fényében kialakított jogszabályokkal és az ezeket kezelő professzionális jogászsággal szemben egy rajtuk kívüli morálfilozófusi csoport és a médiaelit által támogatott új joganyagot kíván bevezetni. Az alapjogok alkotmánybírói döntéseinek százai és ezrei egy idő után az absztrakt alapjogok köré mércéket és tesztekkel építenek ki, és egy-egy esetcsoportra hol az egyik, hol a másik alapjogot és jogelvet előtérbe vonva konkretizálják ezeket. Mindezek révén néhány évtized alatt éppúgy egy konkrét jogi szabályanyag jön létre, mint a korábban meglévő volt, csak éppen a jogdogmatikai kategóriák helyett a rendező elvek az alapjogok és ezek tesztjei, illetve mércéi lesznek. Ha azonban egy társadalmi csoport elégedetlen lesz ezekkel, akkor visszanyúlva az alapjogokra és alkotmányos jogelvekre a maguk absztraktságában nekilát felborítani ezeket a tesztekkel és mércékkel, és ezek helyett újakat kialakítva számára kedvezőbb konkrét szabályanyagot fog megteremteni. Vagyis az absztrakt és ellentmondásos alapjogok és jogelvek önmagukban alkalmatlanok a tartós jogszolgáltatásra, és ha túllépünk azon, hogy a kompromisszumaikat tartalmazó szabályok értelmezésére használjuk fel ezeket, és a szabályok féltetolását kezdjük el rajtuk keresztül művelni, akkor csak egy újabb, jogon keresztül végrehajtott forradalmat kezdünk el.

BÉLA POKOL

LEGAL THEORY AND LEGAL HISTORY

(Summary)

The study analyzes three questions of European legal history. Firstly the emergence and the differentiation of role of professional jurist in the Roman development are analyzed and then the development of roles of jurist in the development after Bologna from 1100. Secondly the layers of law (text-layer, legal dogmatics) in the European development from 12. to 19. centuries are analyzed, and thirdly the forms of generalizations of law (*regulae iuris*, maxims, legal principles, legal categories) in the history are outlined. This analysis is a part of a legal scientific research which can be named as structural legal history. This has a place between the traditional research of legal theory and legal history.

RÉVÉSZ BÉLA

A magyar – román viszony problématörténetéből az 1980-as években

Miközben valószínűtlen, hogy Kádár bátorítaná a magyar területi követelések újjáéledését Erdélyt illetően, az, hogy a románok elmulasztják az erdélyi magyar kisebbség sorsának oly mérvű javítását, amely Budapestet kielégítené, – kétségtelenül a két ország közötti feszültség fennmaradásához és esetleg erősödéséhez fog vezetni. A Szovjetunióknak ugyan feltehetően szintén érdeke a helyzet további romlásának elkerülése, de kísértést érezhet arra, hogy a magyaroknak az erdélyi kisebbség miatti aggodalmát a románokra gyakorolt nyomás fokozására használja fel.

(Angol hírszerzési jelentés, 1978)

Magyarország a nyolcvanas évek derekáig menekülteket adott a világnak; 1987-től viszont már maga fogad menekülteket. 1988 és 1995 között több, mint 130 ezer menekültet vettek nyilvántartásba az országban. Ennél is sokkal több lehet azoknak a száma, akik Magyarországra jövet magánszemélyeknél kerestek támogatást, és egyáltalán nem jelentkeztek be a hatóságoknál. A menekültkérdés a hazai és nemzetközi közvélemény számára elsősorban román-magyar konfliktusnak tűnt: Magyarország és Románia között illetve a magyar kisebbség és a Ceaușescu-i diktatúra között. „Az utóbbi időben, főképpen a magyar nemzetiségűek hátrányos megkülönböztetése miatt és az életviszonyok rosszabbodása miatt növekszik azoknak a legálisan vagy illegálisan hazánkba érkező – döntő többségben magyar nemzetiségű – állampolgároknak a száma, akik nem szándékoznak visszatérni a Román Szocialista Köztársaságba”.¹ A román-magyar relációban jelentkező okok között az első helyen az 1987-ben megkezdődött ún. terület- és településrendezési program – hivatalos román szóhasználatlaltal „szisztematizálás”, a magyar köznyelvben „falurombolás” – állt. Emellett a Ceaușescu-i diktatúra emberi jogokat sértő gyakorlata játszott jelentős szerepet, amely a magyar, német és zsidó kisebbség vonatkozásában az etnikai diszkriminációval is párosult. Nem elhanyagolható tényezője volt a migrációs motívumoknak a gazdasági és szociális gondok sokasága sem. A román

¹ A Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok ügyeivel foglalkozó Állami Tárcaügyi Bizottság tájékoztatója a fővárosi valamint megyei tanács vb-titkároknak a Magyarországon tartózkodó és hazatérni nem kívánó külföldi, elsősorban magyar nemzetiségű román állampolgárok helyzetének rendezésével kapcsolatos tanácsi feladatokról. 1988. április 14. MSZMP KB KAO. MOL M-KS 288. f. 31/21. ö. e.

állampolgárok beáramlása a magyar belügyi szervek részéről határ- és igazgatásrendészeti, köz- és állambiztonsági lépéseket igényelt, miközben „testvérpárt”-közi tárgyalásokra éppúgy szükség volt, mint diplomáciai, nemzetközi politikai és jogi megoldásokra. A migrációs folyamat bonyolult problémakörének vizsgálata során általában a román kivándorlási engedéllyel érkezők, a visszatérni nem kívánó beutazók és – a legnagyobb publicitásban részesülő – „zöldhatáros menekülők” kerültek a figyelem középpontjába. Voltak olyan személyek, csoportok is, akik valamely külföldi magyar képviseleten igyekeztek segítséget kérni Magyarországra településükhöz. A kényes helyzet részesei így a Magyarország – Románia – menekültek konfliktusba bevonták a külképviseletet fogadó országot is, amely akaratán kívül kényszerült mérleg nyelve szerepét betölteni. Az eseteket különböző eszközökkel, módszerekkel kívánták megoldani, több-kevesebb sikerrel. Az ügyek egy további típusa azonban – diplomáciai, illetve operatív-állambiztonsági titkosságuknál fogva – mindmáig ismeretlen.

A problémátörténet a politikatörténet területéhez tartozó témakörök kutatásának, elemzésének olyan módja, amely történeti korokon átívelve vizsgálja egy-egy jelenség alakulását. A narratív típusú kutatásokkal ellentétben a problémátörténet értelmező, elemző, összehasonlító módon világít meg egy adott történeti kérdéskört, kiemelve azt a történeti spektrum egészéből. A problémátörténeti megközelítéssel vizsgált politikatörténeti kérdéseket sokszor aktuális, jelenkori indítékok vetik fel. A magyar-román viszonyt is gyakorta használták fel hisztériakeltésre, és a XX. században, de a XXI-ben is sokan anélkül mondtak, mondanak róla véleményt, hogy figyelembe vennék az elérhető tényanyagot. Pedig Lukács György ismeretelméleti fejtegetései szerint a dialektikus módszert – bármiről legyen is szó – mindig ugyanaz a probléma foglalkoztatja: a történelmi folyamat totalitásának megismerése. Ezért számára az „ideológiai” és „ökonómiai” problémák elvesztik egymással szemben kölcsönösen merev idegenségüket, s átcsapnak egymásba. Ezzel „a problémátörténet valóban a problémák történetévé válik”.² A következőkben az 1980-as években elemezni kívánt magyar-román kapcsolatok bonyolult problémakörének vizsgálata során három jellemző mozzanatra kívánja felhívni a figyelmet a tanulmány korabeli dokumentumok értelmező elemzése alapján: 1. a településrendezési program magvalósításának román politikai és titkosszolgálati eszköztárára, 2. a magyar-román határon történt „eseményekre”, valamint 3. a menekült-kérdés rendkívüli ügyeinek néhány egyedi kezelési technikájára.

1. Feszültségek – megoldások nélkül

A tömeges migrációt, mint biztonsági kihívást elsősorban a közbiztonságot veszélyeztető tényezők között vizsgálják a biztonságpolitikai kutatások.³ Az emberek szabad, országok közötti áramlása a „vasfüggöny” megszűnése óta természetes dolog, miközben a migráció biztonsági jellegű válságok oka is lehet. A tömeges méretű migráció ugyanis leterhelheti az adott ország gazdasági és szociális kapacitását, infrastruktúráját. Emellett lehetővé teszi a nemkívánatos elemek beszivárgását is, amely nem csak a fekete munkaerő-piacot, a pénzmosást, a szervezett bűnözést, a fegyverkereskedelmet érintheti, de

² LUKÁCS GYÖRGY: *Rosa Luxemburg, a marxista*. In: *Történelem és osztálytudat*, Magvető Kiadó, 1971. 267. p.

³ DEÁK PÉTER: *A biztonság fogalmi és tartalmi megközelítései, új értelmezései*. In: uő. (szerk.): *Biztonságpolitikai kézikönyv*. Osiris, Bp., 2007. 17. p.

megnyithatja a csatornát a radikalizmus, az extrémizmus, a politikai erőszak irányába is. Mindezek azonban azt is jelzik, hogy a migrációnak a közbiztonsági veszélyeken túl a biztonság egyéb – politikai, gazdasági – szintjein játszott szerepét is indokolt megvizsgálni.

Magyarországon 1947-48 után a legális és az illegális migráció kérdését alapvetően állambiztonsági problémának tekintették – mint az egész szovjetizálódó Kelet-Európában. Az osztályharc éleződésének időszakában az ideológiai érvelés igen egyszerű volt: a népi demokráciát csak a (politikai) bűnözők kívánják elhagyni, az ideérkezők nagy része viszont eleve kémgyanus személy⁴. Jellemző volt, hogy a még 1921-ben létrehozott Magyar Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Iroda⁵, amely 1945 után a betelepültek ügyeivel is foglalkozott 1948. június 15-én beszüntette működését⁶, bár formálisan néhány jelentéktlenebb ügy intézése a Magyarok Világszövetségéhez került.⁷ Az sem véletlen, hogy a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 4353/1949/268./M.T. sz. rendelete alapján a „Határrendőrség” szervei a Honvédelmi Minisztérium szervezetéből kiváltak és az Államvédelmi Hatóság kötelékébe mentek át⁸. Ráadásul a Határőrség Főparancsnoksága a Belső Karhatalommal szervezetenleg egyetlen főosztályt alkotott.⁹ Erre az időszakra esik a déli és a nyugati határszakaszon a totális határőrizeti rendszer kiépítése.¹⁰ A külföldre utazás korlátozásaira utal, hogy Magyarországon 1953-ig nem található adat arra, hogy bárkinek is a külföldre vándorlását engedélyezték volna¹¹. A hivatalos politikai érvelés szerint a népi demokratikus rendszerben megszűntek azok az okok, amelyek a kivándorlást indokolttá teheték volna, tehát az ilyen népmozgással már nem is kell számolni.¹² Az egyes személyek vonatkozásában pedig az állambiztonsági érdek azt parancsolta, hogy „az imperialisták háborúra uszító és ellenforradalmi mesterkedése közepette” fokozott éberséggel ellenőrizze az országba beutazó (csekély számú) külföldi állampolgárt. Különös veszélyt jelentettek azok az elemek, akik az ország határát tiltott módon, „a határbiztonsági szervek éberségének kijátszásával igyekeznek átlépni”.¹³ A szovjet büntetőpolitikai minta nyomán más

⁴ Demokratikus rendőrségünk öt éves. Magyar Rendőr. 1950. január 15. 4. p.

⁵ 44.700/1921. BM. sz. körrendelet.

⁶ 463.231/1948. BM. sz. rendelet.

⁷ JENES MÁRGIT: *A Magyar Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Iroda 1945-1948.* MOL XIX-B-7.

⁸ 255.100/Eln. ÁVH Vezető Parancsa 1949. évi december 30-án. Belügyminisztérium Központi Irattár (továbbiakban: BM KI) Parancsgyűjtemény (továbbiakban: Pgy.) 1949. 12. doboz (továbbiakban: d.)

⁹ BORECZKY BEATRIX: *Az Államvédelmi Hatóság szervezete.* 1950–1953. Trezor. 1. Történeti Hivatal, Bp., 1999. 99. p.

¹⁰ 1950-ben a déli, majd 1952-ben a nyugati határszakaszon is 15 km-es határőrzetet, ezen belül 500 és 50 m-es határsávot hoztak létre, amelyekbe csak rendőrségi, illetve határőrségi engedéllyel lehetett belépni. Az 50 m-es határsávba csak határőrök mehettek be. A Nyugati határszakaszon a határ vonal mellett négyzet alakú rendszerű, szögesdrótból készült műszaki zárat építenek ki. Délen és Nyugaton is gyalogsági aknamezőt építenek ki az államhatár mentén 318 km hosszúságban. Az aknamezőt a déli határszakaszon 1956-ban felszedték, de Nyugaton 1957-ben újra telepítették. A déli határőrzetet 1965-ben, a nyugati 1969-ben szűnt meg. Az aknamező felszedése 1971-ben fejeződött be. Lásd: CSAPODY TAMÁS: *A gyalogsági aknák Magyarországon.* Fundamentum. 2000. 2. sz.; továbbá OKVÁTH IMRE: *A „háborús készülődés” időszaka 1948-1953.* In: uő. *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika, 1945-1956.* Aquila. Bp., 1988.

¹¹ 1953-ban 153 fő kivándorlását engedélyezték. Tóth Péter Pál: *Népességmozgások Magyarországon a XIX. és a XX. században.* In: Migráció és Európai Unió. SZCSM, Bp., 2001.35. p.

¹² Lásd: SZÁNTÓ MIKLÓS: *Magyarok a nagyvilágban.* Kossuth, Bp., 1984.

¹³ Kádár Miklós (szerk.): *Büntetőjog (különös rész).* ELTE ÁJTK, Bp., 1953. 87. p.

kelet-európai országok is – szinte szó szerint – azonos módon szabályozták a határvédelemmel kapcsolatos tényállásokat.¹⁴

A mélységi elhárítás követelményeinek megfelelően a határórség működési területe a határvonalától számított 15 kilométeres sávra terjedt ki. Ezen a területen belül a határőröket a határsértők vagy gyanús személyek felfedése esetén mindig szolgálatban lévőnek kellett tekinteni, így kötelesek voltak a határsértőket elfogni, és átadni a rendőrségnek.¹⁵ A határőrizet feladatainak operatív biztosítását a határórség felderítő szervei látták el. Feladatuk az operatív és nyílt eszközök felhasználásával a társadalmi kapcsolatok, a polgári lakosság segítségével felderíteni a határőrizetre veszélyes személyek felderítését. A határrend biztosításának szabályozása általában a szomszédos állam politikai jellegének figyelembe vétele nélkül, egységesen történt. A határórség hálózatépítése azonban különbséget tesz a „nyugati viszonylat” illetve a „déli és baráti határviszonylat” között. Utóbbi esetben az ügynökséget a kifelé irányuló határsértések felderítése mellett főleg az idegenforgalommal kapcsolatos, befelé irányuló határsértők felderítésére foglalkoztatták. Nem zárták ki – bár elsősorban nyugati relációban szorgalmazták – az ügynökség határon túli foglalkoztatásának, felderítési feladatok végrehajtásának lehetőségét sem. A hatékonyabb együttműködés érdekében a határmenti megyék állambiztonsági és határőr kerületi operatív szervei évente együttműködési tervet készítettek.¹⁶

A totális határőrizeti rendszer kiépítése (és a vonatkozó büntetőjogi szabályozás) természetesen nem akadályozta meg, csak megnehezítette az államhatár illegális átlépését. Politikai okokból 1949 után jelentős számú görög, 1973-ban pedig chilei állampolgár menekült hazánkba, de ezt leszámítva Magyarország e tekintetben szinte fél évszázadon keresztül kibocsátó ország volt. A legális és illegális kivándorlásra vonatkozóan 1945-öt követően nincsenek pontos adatok.¹⁷ A különböző iratok és becslések alapján valószínűsíthető, hogy 1945 és 1956 között mintegy százezren hagyták el illegálisan az országot, miközben a legálisan távozók száma összesen nem érte el a tizenötezeret. Az 1956-57-es 170 ezres kivándorlási hullámot követően a legális kivándorlók száma a rendszerváltásig 1500-2500 között állapotodott meg, az illegálisan távozóké pedig 3-500 között változott.¹⁸ Az 1960–1980-as években többen vándoroltak ki az országból, mint be az országba, évente egy-kétezer fő vándorolt be.¹⁹ Utóbbiak körében a nyolcvanas évekig elenyésző volt az illegális migráció. 1960 és 1987 között a keleti határon elköve-

¹⁴ Lásd: Büntető Törvénykönyv. Hivatalos szöveg. Összeállította az Igazságügyminisztérium és a Román Népköztársaság Államügyészségének munkaközössége. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1956. 320–322. szakasz.

¹⁵ Határőrizeti Szabályzat. BM 7. sz. parancs. 1958. február 20. BM KI Pgy. 1958. 10-21/7/58. sz.

¹⁶ A BM Határórség felderítő szerveinek feladatai. BM 014. sz. parancs. 1969. augusztus 6. BM KI Pgy. 1969. 10-21/14/69. sz.

¹⁷ Ennek csak részben magyarázata az, hogy Államvédelmi Hatóság 1951-1953 közötti iratai az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában nem érik el a két iratfolyómétert sem. Lásd: BARÁTH MAGDOLNA: *Iratkezelés és selejtezés*. In: A Szakértői Bizottság jelentése 2007–2008. h. n., d. n. 131. p.

¹⁸ A „külföldre szökés” büntetést elkövetők az 1961-es BTK elfogadása óta nem államellenes, hanem „politikai jellegű bűncselekményt” elkövetéséért vonták felelősségre. Utóbbi nem a büntetőtörvénykönyv IX. fejezete szerinti, állam elleni bűntettek valamelyikét valósították meg, hanem a XII. fejezetben szabályozott valamely közbiztonság és közrend elleni tényállást. Lásd: Az állam elleni és politikai jellegű bűncselekmények és elkövetői számának alakulása, a bűncselekmények okai az elmúlt tizenegy év tapasztalatai alapján. BM III/1. Osztály, 1974. március 3. 16. p. BM KI Pgy. 1974. 34-67/74. sz.

¹⁹ HARCZA ISTVÁN: *A vándorlás (migráció)*. In: Kollega Tarsoly István (főszerk.): Magyarország a XX. században. II. Babits Kiadó, Szekszárd, 1997. 221. p.

tett határsértések száma minden évben alatta maradt az ötszáz főnek²⁰ de a Romániából történő legálisan betelepültek száma sem haladta meg 1987-ig az évi tízezret.²¹

A nyolcvanas évek közepétől megváltozott a helyzet. Miközben gyorsan csökken a kivándorlók száma, gyorsan növekedett a Magyarországra legális vagy illegális úton érkezett és itt letelepedni kívánó külföldi (elsősorban romániai, de nem kizárólag magyar nemzetiségű) állampolgárok száma. A második világháború óta tartó tendencia fordulópontja 1987/1988-ban következett be. 1987-ban a legális (1476) és illegális (4923) kivándorlók száma a bevándorlókéhoz képest még közel négyezer fős többletet (népességfogyást) mutatott, 1988-ban a vándorlási különbszet már nyolcezer fős pozitívumot mutat (12 788 bevándorló jutott 4864 fő kivándorlóra). Ettől kezdve a vándorlási különbség egyetlen időszakban sem mutatott negatív arányokat²². Feltűnő adat, hogy a „keleti viszonylatban” elkövetett illegális határátlépések száma már megközelítette a hétezezret (6854) és egy eset kivételével minden esetben elfogással végződött a határsértés.²³

Annak, hogy közkeletűen „romániai menekültek”-nek nevezett migrációs csoport ki-tüntetett figyelmet vívott ki magának, a jelenség összetett voltával is magyarázható. A két, ugyanazon (kommunista) szövetségi rendszerhez tartozó ország között egyre feszültebbé váló nemzetközi, (párt)politikai és ideológiai diszkrpanciák a politikai vezetői szférán túl is állandósították a polémiát. A sajtó, a történettudomány, vagy a Magyarországon formálódó többpártrendszer éppúgy részese lett a két ország közötti, változó hevességgel dúló vitáknak, mint ahogyan nemzetközi szinten is támogatókat kívántak szerezni a szembenálló felek. Ebben a helyzetben a legkülönbözőbb értelmezések, adatok és érvelések láttak napvilágot a Romániából Magyarországra távozók számát, döntéseik céljait és motívumai illetően. Az alapképlet látszólag egyszerű: a zsarnokság felől mindig a szabadság felé tart a menekülők útvonala. A különböző migrációs okok között azonban csupán annyi az azonosság, hogy valamely csoport kényszerből hagyja el lakóközösségét: „a kényszerek között tarthatjuk számon a politikai üldözést, a nemzetiségi vagy faji diszkriminációt, a katasztrófákat, a háborúkat és fegyveres konfliktusokat, végül a munkanélküliséget, a gazdasági vagy szociális ellehetetlenülést”.²⁴ Románia vonatkozásában a tárgyalt időszakban nyilvánvaló leegyszerűsítés lenne a politikai motívumot kizárólagossá tenni. Igaz, hogy a Romániából érkezett menekültek elsősorban a „demokrácia hiányára, a terrorra, a lakosság szinte teljes egészét átfogó besűgőhálózatra”, a nemzetiségi sérelmekre (a „falurombolásra”) panaszkodtak²⁵, de a hivatalos propaganda híresztelése ellenére köztudott volt, hogy Romániában a lakosság többsége – nem csak az európai átlaghoz, de a magyarországi viszonyokhoz képest is –

²⁰ Kimutatás a határőrizeti eredményekről. A belügyminiszter előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottságához a határőrizet hosszú távú feladataira. 1989. február. 3. sz. melléklet. MOL M-KS 288. f. 5/1054. ő. e.

²¹ A Magyarországra bevándorló román állampolgárok számának alakulása éves lebontásban. HORVÁTH ISTVÁN: *A romániai magyar kisebbség Magyarországra irányuló mozgása*. Korunk 2002 február. 8. sz. táblázat.

²² Az adatokat lásd: TÓTH PÁL PÉTER: *Haza csak egy van? Menekültek, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988-1994)*. Püski. Bp., 1997. 65. p.

²³ Kimutatás a határőrizeti eredményekről. A belügyminiszter előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottságához a határőrizet hosszú távú feladataira. 1989. február. 3. sz. melléklet. i. m.

²⁴ JUDIT TÓTH: *When an emergency has come to stay – The birth of the refugee administration in 1988-1989*. Regio, Bp., 2008. 98. p.

²⁵ KENDE PÉTER: *Romániai menekültek Magyarországon*. Külpolitika, 1989. 2. 95–96. p.

nagyon alacsony, és folyamatosan romló életkörülmények között élt.²⁶ A továbbiakban elsősorban mégis a politikai motívumokra lesz tekintettel a tanulmány, hiszen ennek meghatározó szerepe volt nem csupán a romániai állampolgárok távozási szándékában, hanem a magyar állam, a belügyi szervek intézkedéseit illetve a közvélemény befogadási hajlandóságát illetően is.

A határon túli magyar nemzetiségi problémák a Kádár-korszak szinte egészében – a rendszer legitimitáció-deficitjével kapcsolatos egyéb kérdések mellett – tiltott téma volt. A pártvezetés nemzetközi politikai, internacionalista és testvérpárti kötöttségei tabusították, egyben monopolizálták a problémakör értelmezését. Így ennek „szabad” megbeszélése az illegális ellenzéki diskurzusokba szorult vissza, illetve nagy kommunikációs lehetőséghez juttatta ennek napirenden tartásával a nyugati magyar emigrációt, és a külföldi magyar nyelvű rádiókat, orgánumokat.

Az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztálya által összehívott főszerkesztői értekezlet egyben a sajtó pártirányításának az alapformáját is jelentették.²⁷ Havonta egyszer tartottak főszerkesztői értekezleteket, ahol a várható események publikálhatósága, majd általában az elmúlt periódus munkájának elemzése is szóba került. Nem véletlen, hogy éppen az Erdéllyel foglalkozó „problematikus írások” kapcsán függesztette fel 1978-ban a pártvezetés ezt az egyébként „hatékonyan” működő „utólagos cenzúrát” és írta elő, hogy a határokon túli magyarok helyzetével foglalkozó írások „átmenetileg” csak előzetes konzultáció után jelenhetnek meg (azaz ezeket be kellett mutatni a KB Agitációs és Propaganda Osztályának). A konkrét intézkedésnél azonban fontosabb a főszerkesztői értekezletre készült előterjesztés, amely elvi értelemben összegezte a kérdés sajtóbeli interpretálásának követendő szempontjait²⁸:

- a nemzetiségi kérdést bárhol a világon csak a szocializmus tudja megoldani; nincsen más recept;
- a nemzetiségi kérdés megoldásának lényegi feltétele, hogy a népek, az országok között jó viszony legyen; (a romániai magyarok helyzetének csak árt, ha feszült a magyar–román viszony);
- úgy kell bánnunk a témával, hogy ne ártsunk önmagunknak (az elszigetelődés veszélye), ne ártsunk a határokon kívül élő magyaroknak;
- számunkra a nemzetiségi kérdés nem területi kérdés;
- az ellenséges, fasiszta emigráció, amely most különösen veri a dobát az erdélyi magyarok ügyében – nekünk éppúgy ellenségünk, mint a Román Szocialista Köztársaságnak és a Romániában élő magyaroknak;
- mindent összevéve: az internacionalizmus alapján állva törődünk a határokon túl élő magyarok sorsával.

²⁶ Akár tragikomikusnak is nevezhető annak a húsz év körüli házaspárnak az esete, akik otthon hagyva hat hónapos csecsemőjüket azzal indokolták Magyarországra menekülésüket, hogy „itt van videdjő”. Forró Tamás és Havas Henrik interjúja Péntes Margit századossal, a Hajdú-Bihar Megyei Rendőr-főkapitányság igazgatási osztályának megbízott vezetőjével. Arad után – ki tudja, merre? Háttér, Bp., 1988. 78. p.

²⁷ HEGEDŰS ISTVÁN: *Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén*. Médiakutató. 2001. 1.; PÓR EDIT: *A Kádár-rendszer sajtópolitikája, 1963-1979*. In: Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai 1962–1979. Orosi. Bp., 2004.

²⁸ MOL M–KS 288. f. 22178/25. ó. e.

Ugyanebben az évben, ugyanennek a kérdésnek egy legalább ilyen titkos, de gyökeresen eltérő értelmezése is megszületett. Ekkoriban a Belügyminisztérium a Hírszerző Csoportfőnökség III/I-1. Osztálya feladatkörébe tartozott az Amerikai Egyesült Államok és a nemzetközi szervezetek elleni hírszerzés. A hazai hírigények kielégítésére alkalmas pozícióik sikeres kialakításának egyik bizonyítéka annak az iratnak a megszerzése és gyors hazajuttatása, amelyet a NATO belső dokumentumai között tartottak számon. 1978. április 18-án a NATO Politikai Bizottságának ülésére a brit delegáció feljegyzést készített a romániai magyar kisebbség helyzetéről.²⁹ Alig két hónappal később a belügyminiszter a feljegyzés fordítását már eljuttatta Kádár Jánosnak, illetve a Politikai Bizottság öt tagjának.

1. A romániai magyar kisebbség – amely főként Erdélyben él – Európa egyik legnagyobb kisebbségi népcsoportja. A romániai népszámlálás eredményei szerint a 21,5 millió összlakosságból 1,7 millió a magyar eredetű lakosok száma. Emigráns magyar források a magyar kisebbség létszámát 2,5 – esetleg 3 millióra becslik.

2. Erdély mind Magyarország, mind Románia számára nagy történelmi jelentőséggel bír. A románok számára az ókorban élt őseik hazáját jelenti. A magyarok a 13. századtól, történelmük nagyobb részében közvetve vagy közvetlenül uralták Erdélyt. 1867-től az első világháborúig a románok nagyon sokat szenvedtek a magyar nacionalizmustól és az asszimilációra irányuló erőszakos kísérletektől. A románok – Erdély egy részének a második világháborúban a magyarok által történt megszállására tekintettel /bécsi döntés, 1940. augusztus/ – feltehetően attól félnek, hogy a magyarok egyszer ismét követéssel lépnek fel Erdélyt illetően.

3. Az 1950-es évek végén a régi kolozsvári magyar egyetemet beolvasztották a román egyetembe a magyar kisebbségre nehezedő nyomás részeként, amely nyomást kisebb vagy nagyobb mértékben azóta is gyakorolják. Feltehetően Kelet-Európa egyéb, – a rendszerekkel szembenálló – mozgalmi által felbátorítva, a magyar kisebbség néhány tagja az elmúlt években nyílt tiltakozásba kezdett. E tiltakozás első megnyilvánulása – amelyre a Nyugat felfigyelt – az ún. „Lázár dokumentum” volt, amelyet állítólag – álneven – egy erdélyi magyar írt.³⁰ Ez a dokumentum beszámolót tartalmaz a magyarok múltjáról Erdélyben, részvételükről a román szocializmusért a két világháború között folytatott harcban és végül leírja jelenlegi helyzetüket. Bár nagyon valószínű, hogy ezt az okmányt 1976 előtt írták, Nyugaton csak 1977 márciusában került nyilvánosságra. Többségükben erdélyi származású, vagy onnan átköltözött magyar értelmiségiek egy budapesti csoportjának valamilyen módon sikerült hozzájutnia ehhez a dokumentumhoz, így az ismeretes volt Magyarországon még a Kádár és Ceaușescu között, 1977 júniusában a magyar-román határon lezajlott találkozás előtt.

²⁹ A magyar kisebbség helyzete Romániában: újabb megpróbáltatások. Benkei András tájékoztatója a NATO-jelentésről 1978. június 1. BM KI miniszteri iratok 1978/96. 1-a-776.

³⁰ A Párizsi Irodalmi Újság 1977 március-áprilisi száma mellékletében leközli a Jelentés Erdélyből című tanulmányt, melyet Lázár György álneven Tóth Sándor kolozsvári filozófia professzor és Tordai Zádor budapesti filozófus állított össze. A nyugati média hamar fölfigyelt a jelentésre. Például a *Le Monde* 1978. május 5-i száma ismerteti, majd jórészt a jelentés alapján készül el a Minority Rights Group kiadásában Schöpflin György jelentése. 1979-ben megjelent a *Witnesses to Cultural Genocide. First-Hand Reports on Romanias Minority Policies Today* című kötetben, melyet New Yorkban az American Transylvanian Federation Inc. és a Committee for Human Rights in Rumania kiadásában, Schöpflin György előszavával. Lásd: TÓTH SÁNDOR: *Jelentés Erdélyből*. II. Párizsi Magyar Füzetek 13. 1989. Bevezető. 5–16. p.

[...] ³¹

6. A magyarok főként az oktatás „elrománosítását” bírálják, mivel attól tartanak, hogy az nem csupán a magas képzettségeket igénylő munkakörökben fogja minimálisra csökkenteni a magyarok alkalmazását, de fokozatosan veszélyezteti a jellegzetes magyar kultúra létét Erdélyben. Ceaușescu elnök nemzetiségi politikája a román nacionalizmus terméke, amely mind külpolitikájának, mind egy erős központosított nemzeti állam létrehozására irányuló belpolitikájának lényegét képezi. Ceaușescu, a Magyar Nemzetiségű Munkások Tanácsához intézett március 15-i beszédében azt mondta, hogy a nemzetiségi problémákat osztály-szemponatok alapján kell vizsgálni, és hogy Romániában, amennyiben „megkülönböztetések történtek, azok alapjai nem nemzetiségi, hanem osztályérdekek voltak”.

7. Kádár is beszélt a nemzetiségi problémák szocialista eszközökkel történt megoldásáról. Egy, a múlt évben a Frankfurter Rundschau-ban megjelent interjúban Kádár kijelentette: „A XX. században a nemzetiségi kérdést nem lehet XIX. századi módszerekkel megoldani. A kisebbség sorsa nem választható el a többség sorsától. A nemzetiségi kérdés is egyike azoknak, amelyek a szocializmusban nyernek végső megoldást, annak a ténynek alapján, hogy a szocializmus szabad fejlődést biztosít az egész társadalomnak, így azon belül a kisebbségnek is. A ma Európájában a nemzetek és a nemzeti kisebbségek sorsa nem oldható meg a múltbeli dicsőség felidézésével, csak a történelem adta leckék helyes alkalmazásával”. Ez az utolsó mondat értelmezhető úgy is, mint a Magyarországon élő magyarokhoz intézett figyelmeztetés, vagy felfogható a románoknak tett szemrehányásként, vagy mindkét módon. Kádárnak, miközben valószínűleg aggódik az erdélyi magyarok sorsa miatt, óvatosan kell eljárnia, ha nem akarja ösztönözni a nacionalizmus és irredentizmus újjáéledését Magyarországon.

8. Kádár – a nyilatkozat szerint – Ceaușescuval való múlt évi találkozása során egyetértett azzal, hogy a kisebbségi kérdések korrekt megoldása mindkét országban része a szocializmus építésének, ugyanakkor elismerte, hogy a probléma megoldása az érintett országra tartozik, annak belügye. A találkozás során megegyezés jött létre a kishatárforgalom kérdésében, valamint konzulátus felállításáról Kolozsvárott /a magyarok régi vágya/ és román konzulátus létesítéséről Debrecenben: Mindazonáltal Magyarországon nem szűnt meg teljesen a nyugtalanság az erdélyi magyar kisebbség sorsát illetően. Illyés Gyula, a nagy tekintélyű magyar író decemberi és januári, a Magyar Nemzetben megjelent igen erőteljes hangú cikkeiben hívta fel a figyelmet az erdélyi magarságra nehezedő nyomásra. Amikor Stefan Andrei – akkor a párt külügyekkel foglalkozó titkára – februárban látogatást tett Magyarországon, feltehetően megvitatásra került ez a kérdés is, de a két ország sajtójában megjelent szűkszavú közleményekből ítélve jelentős előrehaladás nem történt e téren.

9. Miközben valószínűtlen, hogy Kádár bátorítaná a magyar területi követelések újjáéledését Erdélyt illetően, az, hogy a románok elmulasztják az erdélyi magyar kisebbsé-

³¹ A dokumentum a továbbiakban – mint aktuális információval – Király Károlynak a Román KP Központi Bizottsága és az országgyűlés korábbi tagjának, a Romániai Magyar Nemzetiségű Munkások Tanácsa alelnökének román vezető személyiségekhez írt leveleivel foglalkozik, melyben Király Károly mélyszégyen aggodalmát fejezte ki a román kormányban a magyar kisebbség erőszakos beolvasztására irányuló kísérletei miatt. Királyt arra kötelezték – írja a jelentés –, hogy „Tirgu Muresből [Marosvásárhely], egy többségében magyar lakta városból, költözzék át Karánsebesre, ahol egy börtöngyár igazgatásával bízták meg”. A teljes szöveget lásd: RÉVÉSZ BÉLA: *NATO dokumentum a romániai magyar kisebbség helyzetéről*. ArchivNet 2005. 1. <http://www.natarch.hu>

ség sorsának oly mérvű javítását, amely Budapestet kielégítené, – kétségtelenül a két ország közötti feszültség fennmaradásához és esetleg erősödéséhez fog vezetni. A Szovjetunióknak ugyan feltehetően szintén érdeke a helyzet további romlásának elkerülése, de kísértést érezhet arra, hogy a magyaroknak az erdélyi kisebbség miatti aggodalmát a románokra gyakorolt nyomás fokozására használja fel.

A NATO-jelentés arról tanúskodik, hogy az angol hírszerzés pontosan összegezte Magyarország és Románia hagyományos nemzetiségi konfliktusainak előzményeit, illetve ennek aktuális (hetvenes évekbeli) problémáit, és korrekt módon továbbította mindezeket a NATO egyik legfontosabb tanácskozási testülete számára. Fontos az a megközelítése, amely a magyar kisebbség fokozódó és egyre nyíltabb tiltakozását Kelet-Európa más, rendszerellenes mozgalmával hozta összefüggésbe. A hírszerzés legális és illegális csatornáinak felhasználása nyomán végül olyan előterjesztés készült, amely tárgyyszerűen tudta bemutatni a két ország közötti feszültségeket, az azok megoldására tett felemás kísérleteket, még akkor is, ha a hiteles dokumentumok mellett a hírszterteléseken alapuló információkra is támaszkodtak. A két fenti dokumentum keletkezésének időbeni egybeesése mellett meglepő egy további, ténybeli azonosság: mindkétben felbukkan Illyés Gyula neve, illetve a Magyar Nemzet 1977. karácsonyi számában megjelent cikkére való hivatkozás. Igaz, míg az MSZMP APO „problematikus írás”-nak aposztrofálja, addig a NATO-jelentés a „nagy tekintélyű magyar író” „igen erőteljes hangú cikké”-ra utal. A Jelentés utóéletéről nincsenek további adatok. Kádár János minden további megjegyzés nélkül láttamozta az anyagot, amelynek kritikus megállapításai a következő évtized során mind érvényesebbé váltak.

2. Belügyekbe való beavatkozás vs. nemzetközi jogvédelem

A háromkötetes Erdély története³² 1986-os megjelenése után a már korábban sem feszültségmentes magyar-román kapcsolatokat további ideológiai konfliktusok terhelték meg. A történettudományi munkáról a romániai vezetés a legkülönbözőbb módon és eszközökkel igyekezett elhíttetni – főként a nemzetközi közvélemény előtt, de belső használatra is –, hogy az „fasiszta, sovinszta, közöttük rasszista tételeket”, a „horthysta terror áldozatainak emlékét sértő és meggyalázó torzításokat és hamisításokat” tartalmaz³³. A kampányban felhasználták a „magyar nemzetiségi dolgozói tanács országos plenárisai”-t is. 1987. február 27-re összehívták az ún. Nemzetiségi Tanácsot, ahol a

³² Erdély története I-III. [főszerk. Kőpeczi Béla] I. kötet: A kezdetektől 1606-ig / II. kötet: 1606-tól 1830-ig / 1830-tól napjainkig. Akadémiai, Bp., 1986.

³³ A Times 1987. április 7-én egy fizetett hirdetést jelentetett meg, amely azt állította, hogy a könyv megjelenésével „a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt történelemhamisításra került sor.” Ugyanezzel a címmel jelent meg St. Pascu akadémikus, M. Muşat és Fl. Constantiniu tollából egy angolul is kiadott szöveg, (A Conscientious Forgery of History of Transylvania under the Aegis of the Hungarian Academy of Sciences Romanian News Agency, é. n.), amely felsorolta a román történetírás nézeteit a dáko-román kontinuitásról, az önálló erdélyi vajdaságról, Mihály vajda nemzeti törekvéséről, az 1848–49-es román felkelés jogosságáról a magyar szabadságharcra szemben, a magyar elnyomásról az Osztrák–Magyar Monarchiában s ehhez Marx, Lenin, Tolsztoj és Björnson idézeteket hoztak. A trianoni békeszerződést az erdélyi románság elhatározásaként értékelték, Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között a magyarok elnyomását és a zsidók elhurcolását emelték ki, végül kimondták, hogy Romániában megoldották a nemzetiségi kérdést. A kiadványt „revizionista, sovinszta, a Horthy-idők magyar történetírását idéző megnyilvánulásának” tartották. Lásd: KŐPECZI BÉLA: *Erdély története harminc év távlatából*. Kisebbségkutatás. 2006. 1.

nem szakértők is úgy bírálták Erdély történetét, hogy azt nem olvasták és előre elkészített szövegek alapján nyilatkoztak. Itt Ceaușescu kiállt a dák kontinuitás elmélete mellett, szólt a törökök elleni román–magyar együttműködésről, kijelentette, hogy a nemzetiségi kérdést megoldották Romániában és a könyvről azt mondta, hogy „történelemhamisítás”, amely megzavarja a két szocialista ország közötti egyetértést.³⁴

A román politikai vezetés generálta felháborodás azonban csak része volt az egyre határozottabban képviselt nemzetállaminak mondott homogenizációs törekvéseknek. Az RKP X. kongresszusán a főtitkár még az állam megváltozott szerepével indokolta a szintagmát: „Kétségtelen, hogy a kizsákmányoló osztályok felszámolása után, a szocialista társadalom homogenizálási folyamata kibontakozásának megfelelően változik az állam szerepe, módosulnak tevékenységi formái.”³⁵ Nemzetiségi vonatkozásban a nyolcvanas évek közepéig Ceaușescu még használta „az összes dolgozók – románok, magyarok, németek és más nemzetiségűek” fogalomtársítást, de 1984 végén a magyar és a német nemzetiségű dolgozók tanácsának ülésén már a „nemzetiségi különbségek nélkül az összes dolgozók, egész népünk”, „a haza összes honpolgára”, az „együttlakó nemzetiségek” kifejezések váltják fel.³⁶

A kulturális homogenizációs folyamat azonban már jóval korábban megindult.³⁷ 1985 első negyedében megszűntek a Román Rádió nemzetiségi körzeti adói Kolozsvárott, Marosvásárhelyen és Temesvárott, a szerkesztőségeket felszámolták, a mintegy 600 munkatársat elbocsátották. Hasonló sorsra jutott a TV magyar adása is. 1986-tól az erdélyi múzeumok anyagát elszállították Bukarestbe³⁸, a könyvtárakban a magyar könyvek hozzáférhetetlenné váltak az olvasók számára.³⁹ Erdélyben megszűntek a kétnyelvű

³⁴ Lásd: uo.

³⁵ N. CEAUȘESCU: *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának jelentése az RKP tevékenységéről a IX. kongresszus és a X. kongresszus közötti időszakban és a párt jövőbeni feladatairól.* – 1969. augusztus 6. In: Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének útján. Politika, Bukarest, 1970. 297. p.

³⁶ Lásd: A Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának feladatairól a XIII. pártkongresszus i határozatok fényében. Előre, 1984. december 29.

³⁷ R. SÜLE ANDREA: *Románia politikatörténete 1944-1990.* In: Románia 1944-1990. Gazdaság- és politikatörténet. Atlantisz – Medvetánc, Bp., 1990. 265–269. p.; LIPCSEY ILDIKÓ: *A román nemzetiségi politika négy évtizede.* Külpolitika, 1989. 2. 64–66. p.; *A stratégiai áttörés terve.* In: Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből.* II. Párizsi Magyar Füzetek 13. 1989. 124-133. p.

³⁸ „A Kovászna-megyei pártértekezlet előkészítése kapcsán Alsó-Csernátomban a helytörténeti múzeum első termét, ahol a legrégebbi helytörténeti emlékek voltak kiállítva - kiürítették, és a megyei múzeum által összeállított - a dákoktól napjainkig, és a Ceaușescu kort bemutató - anyagot helyeztek el, Megyei szinten olyan fontosnak értékelték, hogy november 7-én - szombaton - a propaganda titkár a Securitate vezetőjével személyesen ellenőrizte.” Magyar Nagykövetség jelentése, Bukarest 1989. november 10. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d.

³⁹ „Románia-szerte felfüggesztették valamennyi magyarországi sajtótermék 1990. évre szóló postai előfizetési lehetőségét. Már az idei év előfizetési lehetőségei is rendkívül szűk keresztmetszetűek voltak, 1989-re még volt lehetőség a politikától és kultúrától teljesen mentes kiadványok, elsősorban szaklapok előfizetésére. A magyar sajtótermékekkel kapcsolatos ismert vámprocedúra és e legújabb tiltó intézkedés gyakorlatilag lehetetlenné teszi a magyar betű bejutását Romániába.” Magyar Nagykövetség jelentése, Bukarest 1988. december 7. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d.

A sepsiszentgyörgyi "zárolt könyvtár" élére közelmúltban Chlef Bogdán francia-román szakos tanárt neveztek ki, 54 éves (a felesége magyar nemzetiségű) aki társai körében magyar gyűlöletéről ismeretes. Chlef legjobb barátja a városi propagandatitkár. Az új könyvtárigazgató legfontosabb feladatul kapta, hogy a könyvtárból és a székely múzeumból a lehető legrövidebb időn belül tüntessen el mindent, ami magyar. Az igazgató ambíciója nem hagy kétséget afelől, hogy megbízatást a legnagyobb igyekezettel teljesíteni fogja. A "nagyatkarítás" csak hetek kérdése.

Magyar Nagykövetség jelentése, Bukarest 1989. február 9. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d.

feliratok, utcanevek, 1986-1987-ben az erdélyi városok magyar utcaneveinek többségét románra változtatták. A magyar könyvkiadás 10 év alatt a felére csökkent: 1972-ben még 265 magyar könyv jelent meg, 1980-ban 225, 1987-ben már jóval kevesebb 200-nál. Az 1981-ben megjelent 50 millió példányból mindössze 2 millió volt a magyar, holt számarányuk alapján 4 milliónak kellett volna lennie. A II. világháborút követően még hat önálló magyar színház volt Romániában – 1956-ban ennél is több, hiszen csak Kolozsvárott négy színházi társulat működött –, a nyolcvanas évekre mindössze kettő maradt: egy Kolozsvárott és egy Temesvárott. Tagozattá minősítették a két nagy székellyföldi színházat: a marosvásárhelyit és a sepsiszentgyörgyit. A hetvenes évek végétől az alsó és középfokú iskolák száma 25 százalékra csökkent. A korábbi oktatási törvény szerint 15 tanuló igénye elegendő volt a nemzetiségi osztályhoz, az 1980-as évek elejéig már csak 25 tanuló esetén tanulhattak magyar elemiben és 36 esetén magyar középiskolában. Míg az 1977/78-as tanévben a magyar elemi iskolások 13-14 százaléka tanult magyar iskolákban, az 1980/81-es tanévben 7-8 százalék, 1986-87-ben csak 5 százalék. Megszűnt az az 1956-ban bevezetett gyakorlat, hogy az ország valamennyi egyetemén lehetett magyarul is felvételizni, s hogy 7 hallgató esetén kérhették magyar csoport létrehozását. A Babes-Bolyai Egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékén az 1964/65-ös tanévben 32 tanár tanított, 1988-ban 14. Az 1986-87-es tanévben 7 diák végzett a magyar szakon, mivel azonban az állam jelöli ki a végzett tanárok, mérnökök, orvosok munkahelyét, közülük egyre kevesebben jutottak álláshoz Erdély magyar lakta területein. 1985-ben a 22 végzős közül 5 kapott kinevezést Erdélyben, 1987 óta pedig az a gyakorlat, hogy a magyar közép- és felsőiskolát végzetteket szinte kizárólag románok lakta területeken helyezték el.⁴⁰

A helyzet további elmérgesedéséhez hozzájárultak az 1988 elejétől még csak szálaló, majd fantasztikumában is egyre hihetőbbnek tűnő hírek a később „falurombolás”-ként elhíresült gigantikus vízióról. Románia márciusban bejelentette, hogy a falusi lakosság nagy részét az ún. településrendezési terv keretében az ezredfordulói városias jellegű agráripari központokba fogják költöztetni. Nicolae Ceaușescu saját bevallása szerint húsz évig érlelt⁴¹ tervének részleteit az elnök-pártfőtítkár 1988 április 29-i beszédéből ismerhette meg a világ. Közel felére kell csökkenteni a falvak jelenlegi (akkoriban mintegy tizennégyezres) számát – jelentette be Ceaușescu a Román Kommunista Párt Politikai Végrehajtó Bizottsága ülésén. Bejelentését a Központi Bizottság soron következő ülése elfogadta, majd májusban a negyven megyei pártbizottság mindegyike

„Kulturális munkatársunk a napokban megbeszélést folytatott A. Pezderka-val, a román fél könyvtárvévéjével, aki elmondta: A román fél semmiképpen sem kívánja a korábban megállapodásban rögzített 500.000 ROL értékű könyvet átadni. Szigorúan saját tájékoztatásunkra átadott egy általa összeállított listát rendeléseink állásáról. A listából kiderül, hogy az általunk megrendelt könyveknek még csak egy jelentéktelen részét szállították le, egy része nyomdába van, egy részét még nyomdába sem adták le. Pezderka szerint a román szándék világos: mivel ő nem tudja igényeinket kielégíteni, a reciprocitás alapján csökkenteni fogja magyarországi megrendeléseit.” Magyar Nagykövetség jelentése, Bukarest 1989. december 1. KÜM TÚK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 77. d.

⁴⁰ Lásd: A felsőoktatási intézmények nappali tagozatainak végzettségterületi elhelyezéséről szóló 54/1975. sz. államtanácsi rendelet.

⁴¹ Az RKP KB 1967 októberében fogadta el az ország közigazgatási-területi megszervezésének javítására és a falusi helységek szisztematizálására vonatkozó alapelveket. De hogy ez valójában mit jelent, azt a néptanácsi elnökök 1976 februárjában tartott kongresszusán elmondott hozzászólásában fejtette ki Ceaușescu: „A községek rendezésénél arra törekszünk, hogy csökkentsük a falvak számát, [...] erőteljes központokat építsünk ki, és a fejlődőképes községekbe és falvakba összpontosítsuk a legfontosabb gazdasági és társadalmi tevékenységet.” Idézi: BALÁZS ÁRON: *A romániai falurendezésről*. Külpolitika. 1989. 2. 78. p.

külön-külön is támogatásáról biztosította az elképzelést. A felszámolandó, hozzávetőleg hétezer falu helyén 350 ezer hektáryi megművelhető földterületet, illetve közel 500 ipari agrárbiológiai komplexumot akartak kialakítani. Ez mintegy kétezer magyar nemzetiségűek lakta településeket érintett, főként Hargita, Fehér, Bihar, Kolozs, Szatmár és Kovászna megyékben.⁴²

Az első megdöbbenést élénk magyarországi, majd nemzetközi tiltakozás követte. Kormányzati szervek és civil kezdeményezések emelték fel a szavukat a terv ellen. Az Egyesült Államok még február végén bejelentette, hogy megvonja a korábban, különutas politikája miatt kivételes elbírálásban részesült Romániától a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény biztosítását – éppen az emberi jogok érvényesítésével kapcsolatos román magatartás miatt. Az NSZK-kormány a „legnagyobb aggodalommal” fogadta a falvak felszámolásának tervét, hiszen ez az ott élő német kisebbséget is sújtaná. A helsinki záróokmány ellenőrzésével foglalkozó bécsi utótalálkozón több felszólalás megerősítette: a nemzetiségi jogok szavatolása a normális államközi kapcsolatok szerves része, s a bécsi találkozó nem hunyhat szemet az ezzel összefüggő események felett.

A magyar külügyminisztérium már április elején bekérte a Román Szocialista Köztársaság budapesti nagykövetét, s kifejtette: a magyar kormány mélyszéges nyugtalansággal értesült arról, hogy Romániában április 3-tól a helységnevek csak román elnevezés szerint használhatók. Emellett kifejtette, hogy a kisebb települések tömeges felszámolása módosítja az ország etnikai képét, s hátrányosan érinti a nemzetiségeket. A tervezett kényszerű lakhely-elhagyás pedig sérti a legalapvetőbb emberi jogokat, ezzel a nemzetiségi falvak ezreit számolják fel, ami gyengíti a nemzeti közösségek összetartozását, hagyományaik megőrzését, ápolását.⁴³ Ebben a helyzetben váratlan bejelentéssel szolgált június közepén, a Munkásörparancsnokok országos találkozójának szünetében Grósz Károly, amikor közölte, hogy nemsokára hivatalos tárgyalásokat folytat a Román Szocialista Köztársaságban⁴⁴. Ezen szándékát még az MSZMP Titkárság 1988. március 28-i ülése hagyta jóvá, amely tudomásul vette a Bukarestből érkező, hivatalos látogatásra szóló meghívását azzal, hogy „a látogatás időpontját diplomáciai úton egyeztessék”⁴⁵. A Politikai Bizottság június 14-i ülésén hozott döntése szerint pedig előbb kerüljön sor a két párt KB külügyi titkárainak megbeszélésére, amelyen áttekintenek a magyar-román viszony valamennyi elemét és majd ezen tárgyalások eredményessége teremthet alapot a kormányfők s a későbbiekben a főtítkárok találkozójának előkészítéséhez⁴⁶.

Mind Budapest, mind Bukarest számára azonban átírta a tervezett forgatókönyveket a Hősök terén tartott, június 27-i tüntetés. Az 1956 óta elsőként sorra kerülő tömegdemonstráción a 40-50 ezren (a rendőrség szerint 20-30 ezren, a résztvevők szerint százötvenezerrel is többen) tüntettek a romániai falurombolás terve ellen⁴⁷. Másnap a román külügyminisztérium bekérte a bukaresti magyar nagykövetet és közölte vele a román párt- és állami vezetés döntését arról, hogy a kolozsvári főkonzulátus működését azonnali hatállyal megszüntnek tekintik és követelik, hogy a konzulátus személyzete 48 órán

⁴² Lásd: VINCZE GÁBOR: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989*. Teleki László Alapítvány. Bp., 1994.

⁴³ A történetekről csak három hónappal később értesül a nyilvánosság. A külügyi szóvivő, Komoróczy István a román közigazgatási intézkedésekről. Népszabadság 1988. június 7.

⁴⁴ Munkásör-parancsnokok országos találkozója. Népszabadság, 1988. június 13.

⁴⁵ MOL M-KS 288. f. 7/802. ő. e.

⁴⁶ MOL M-KS 288. f. 5/1028. ő. e.

⁴⁷ Hősök tere. '88 június 27. szerk.: Varga Csaba. Eötvös, Bp., 1998.; Ara-Kovács Attila: *Délibáb az utcáron*. Beszélő, 1999. 9.

belül hagyja el Románia területét. A döntést a romániai településrendezési tervek elleni magyarországi tiltakozó megmozdulásokkal indokolták.⁴⁸ Ugyanezen a napon Bukarestben ülést tartott a Magyar Nemzetiségű Román Dolgozók Tanácsa. Az elfogadott nyilatkozat a Ceaușescu-korszak egyik legnagyobb vívmányaként említette, hogy „következetesen biztosítják a teljes honfíui egyenlőséget, megvalósították a dolgozók egységet”. Felháborodva utasították vissza a Magyar Népköztársaság egyes köreinek sovíniszta, irredenta, revansista megnyilvánulásait, amelyek „szándékosan eltorzítják a valóságot, befeketítik és ellenségesen szemlélik a román nép által az új szocialista társadalmi rendszer útján elért nagy eredményeket meghamisítják nem csak a jelent, hanem a történelmi múltat is”. Másnap a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága hasonló hangnemben foglalkozott a román-magyar viszonytal.⁴⁹ Ceaușescu kijelentette: „egyes sovíniszta, nacionalista körök azzal a céllal, hogy eltereljék a figyelmet a megoldásra váró problémákról olyan praktikákhoz folyamodnak, amilyeneket még Horthyék sem mertek volna megengedni”.⁵⁰

A feszült helyzetet kialakulásának előzményeit összegezte és értékelte az a Bukarestben készült átfogó jelentés, amelyet a nagykövet a külügyminiszternek terjesztett elő.⁵¹

Nicolae Ceaușescu saját elképzelései nyomán 1986. őszén kaptunk először információkat egy új, átfogó településrendezési tervről, arról, hogy behatárolják a települések beépíthető területét és a megállapított határokon kívül eső ingatlanokat, sőt településeket is fel kell számolni. Az akkori elképzelések szerint a szóban forgó ingatlanokat államosítják, mintegy 20 %-os mértékben kártalanítják a volt tulajdonosokat és részükre a faluközpontokban kialakuló bérházakban biztosítanak lakást, vagy a településhatáron belül, általában a korábbiakhoz képest jóval kisebb területű (mintegy 250 négyzetméter) telket bocsájtanak rendelkezésükre. Ion Dinca miniszterelnök-helyettes fejtette ki Váncsa elvtárs⁵² akkori látogatásakor, hogy ezzel és más módszerekkel pl. felesleges utak megszüntetésével 500 000 hektár területet kívánnak visszaadni a mezőgazdaságnak. Másik cél a falu és város közötti különbségek eltüntetése.

Ezekből az elképzelésekből alakult ki a falurombolási terv, a buldózerpolitika. Az elképzelés megvalósítása a Ceaușescu korszakot történelmi távlatokban kitörölhetetlenül szimbolizáló nagy átalakítások egyik akciója lenne. Az ország évszázados etnikai és földrajzi térképének átrajzolása megítélésünk szerint nincs közvetlen összefüggésben a 70-es évek során Romániában is széleskörűen kidolgozott településrendezési, fejlesztési tervekkel. Akkor szó sem volt a települések felének megszüntetéséről. Ezért nem fogadható el Ceaușescunak az érvelése, miszerint húszéves tervet hajtanak végre.

Az igaz, hogy a korábbi településrendezési terveket sok esetben felrúgták. N. Ceaușescu sokszor helyszíni döntései alapján hajtottak végre rombolást Bukarestben (nem csak az új, kormányzati negyed építése miatt) és egy sor új vidéki városközpont

⁴⁸ Június 28-án bekérte a román külügyminisztérium Szűcs Pál bukaresti magyar nagykövetet és közölte vele a román párt- és állami vezetés döntését arról, hogy a kolozsvári főkonzulátus működését azonnali hatállyal megszüntnek tekintik s követeli, hogy a konzulátus személyzete 48 órán belül hagyja el Románia területét. Népszabadság 1988. június 29.

⁴⁹ Az RKP levele az MSZMP-hez. Népszabadság, 1988. június 30.

⁵⁰ Lásd: Történelmi kényszerpályák - kisebbségi realpolitikák. i. m.

⁵¹ A falurombolási terv jelenlegi állása. Szűcs Pál nagykövet felterjesztése Várkonyi Péter külügyminiszternek. Magyar Népköztársaság Nagykövetsége, Bukarest, 1988. december 12. 198/Szt/1988. MSZMP Társadalompolitikai Osztály MOL M-KS 288. f. 22/1989. 22. ó. e.

⁵² Váncsa Jenő 1980-1989 között mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter (maga is brassói születésű).

kialakítása okán. Elmaradott vidékeken, pl. Moldvában pozitív változást, fejlődést jelentenek az új központok, míg más esetekben Erdélyben a történelmi, nemzetiségi jelleg megváltoztatását segítik elő. Maga a RKP főtitkára is elismerte, hogy „Erdélyben a települések kompaktabbak”.

A nagyszámú települést, ingatlant és embertömegeket érintő falurombolási tervnek – ami világviszonylatban példanélküli – kezdettől fogva voltak negatív nemzetiségpolitikai céljai, illetve felhasználták ilyen célokra, hogy a nemzetiségi vidékeken a román jelleget erősítsék, ill. szétszórják a nemzetiséget, megbontsák kompakt területeiket, évszázados egységüket. Románia térképének Ceaușescu általi átrajzolása mérhetetlen negatív következménnyel járna a magyar nemzetiségre, értékeire, az egyetemes magyar és az európai történelem és kultúra emlékeire nézve. Miután a városok etnikai viszonyait többnyire megfordították az eltelt 70 év alatt a románok javára, egyedül a faluhálózatban maradt meg többé-kevésbé érintetlenül a magyar nemzetiségi lét. Ennek a megbontása, felborítása a legnagyobb veszély. Nem tisztázott például a templomok és a temetők sorsa, amelyek többsége egyházi tulajdonban van. Feltételezhető, hogy egyes műemlék jellegű építmények fennmaradhatnak, másokat az egyház elköltöztethetne. Az egyház azonban nem rendelkezik elégséges pénzeszközzel, így számos műérték elpusztulna, ahogy ez Bukarestben történt. A térképátrajzolással összességében csökkenne Erdély nemzetiségi jellege, hiszen sok falu megszűnne, az új települések, központok pedig uniformizálódnának, jellegtelenné válnának, ahogy az számos erdélyi város esetében már megtörtént.

1986-88 között jó néhány Bukarest környéki faluban folytak rombolások, készültek el gyenge komfortú kis lakótelepek, amelyekbe bekényszerítik az egész lakosságot s az eddigi településeket teljesen felszámolják. Snagov környékén ez év őszén néhány falut már a földdel tettek egyenlővé. A volt tulajdonosoknak saját maguknak kell lebontaniuk volt házaikat, ellenkező esetben fizetniük kell a bontásért. A tömbházakásokban nem tulajdonosok, hanem bérlők. Ez is sérti az emberi jogokat, nem csak az egész terv erőltetett, kényszerítő volta.

Említésre méltó, hogy a vezető román funkcionáriusok ez év elejéig érzékelhetően nem támogatták a falurombolási tervet, arról csak N. Ceaușescu egy-egy beszédében esett szó. Így volt ez a néptanácsok idén március elején tartott kongresszusán is, ahol Ceaușescu a településrendezés gyorsítása mellett szállt síkra. Kijelentette, hogy a meglévő 13 000 falu számát radikálisan csökkenteni kell 5-6 000-re. A terv végrehajtása nyomán legfeljebb 2 000 község maradjon. Az agráripari tanácsok számának megfelelően 558 agráripari központot kell létrehozni, 1990-ig megyénként 2-3 modell értékű agráripari központot kell létrehozni, 1995-re jórészt be kell fejezni az agráripari városok építését, 2000-re pedig az egész tervet fő vonalaiban végre kell hajtani.

A kongresszust követően kiemelt hangsúlyt kapott a propagandában a falusi „településrendezési” program. A tömegtájékoztatási eszközök szinte hetente kaptak újabb és újabb instrukciókat a terv felkarolása érdekében. Az illetékes központi szervek is az akció gyorsítását célzó eligazítást kaptak. Egyebek mellett az RKP KB és a Néptanácsokat Felügyelő Országos Tanács képviselőiből bizottságot állítottak fel a program végrehajtása érdekében, melynek röviddel később a miniszterelnök lett a vezetője.

Nem publikus döntést hoztak arról, hogy a megyei terveket néhány hónap alatt kidolgozzák és véglegesítik. Tapasztalhatóak voltak ugyan kétségek a program végrehajthatóságát illetően (pénzügyi fedezet és építőipari kapacitás kérdése), de a bontások

megkezdése belátható közelségbe került. Voltak olyan nemzetiségi vidékről származó információk is, hogy pl. Kovászna megyében az egész tervet 1992-ig végrehajtják.

Lényegében tehát Nicolae Ceaușescu beszédeire alapozható, hogy a falurombolás megkezdésére és végrehajtására minden előkészületet megtettek.⁵³ A Bukarest környékén történtek mutatták a várható általános gyakorlatot, ill. következményeket.

A jelentés készítésekor a magyar követségen nem ismerték, mert nem ismerhették azt a „szigorúan titkos, bizalmas, csak a legmagasabb állami- és pártvezetés részére készült” román dokumentumot, amely „operatív úton” került a magyar hírszerzés birtokába és tájékoztató anyagként az állambiztonsági főcsoportfőnökségen keresztül jutott el az MSZMP szűkebb vezetőségéhez.⁵⁴ A külföldi hírszerzés szerveként működő III/I. Csoportfőnökség hivatalosan nem végezhetett a „baráti szocialista országok” így Románia felé irányuló tevékenységet, valójában az „X”-el jelzett elhárítási területeken éppen az ilyen jellegű felderítéssel foglalkoztak. De nyílt titok volt az is, hogy a Romániából Magyarországra menekültek között nagy számban érkeztek a Securitate Külföldi Hírszerzési Részlege, a Departamentul de Informații Externe (DIE) ügynökei is.⁵⁵ Erre a magyar és a román párt főtitkárának augusztus 28-i, aradi találkoztóját értékelő szeptember 6-i politikai bizottsági ülésére a KB Külügyi Osztálya és a Külügyminisztérium által közösen készített feladat-megjelölő anyag külön is felhívta a figyelmet: „A vonatkozó megállapodásokat megsértve Románia kiterjedt hírszerző tevékenységet folytat Magyarországon. Ennek semlegesítésére a Belügyminisztérium illetékes szervei készítsenek értékelő jelentést az állambiztonsági érdekeinket sértő román tevékenységről, beleértve a nagykövetség kapcsolati köreit és a magyarországi román hírszerző aktivitást is”.⁵⁶ A magyar hírszerzés Budapestre eljuttatott, itt közölt dokumentuma nem került ugyan a Politikai Bizottság napirendjére, de a Politikai Bizottság valamennyi tagja, illetve a KB-titkárok közül Fejti György is megkapta az anyagot.⁵⁷ A Jelentés bevezetése a belügyminisztérium összegzését tartalmazza az 1988 közepére kialakult feszültségekről, azok okairól.

A Belügyminisztérium illetékes szervei – felső szintű politikai döntés alapján – folyamatosan informálódnak a romániai helyzet alakulásáról, a román lépésekről és azok következményeiről. Ezek szerint:

⁵³ Lásd még: Hunya Gábor: Falurendezési terv a határozatok, nyilatkozatok és sajtóközlemények tükrében. Tér és Társadalom, 1989. 2.

⁵⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ABTL) Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratai 1.11.1. 27. doboz, 45-13/13/a/1988. Budapest, 1988. július, 174-183. p.

⁵⁵ Dr. Horváth István (korábbi belügyminiszter): A szervek között volt bizonyos együttműködés, amit kétoldali megállapodások szabályoztak. Volt a magyaroknak az NDK-val, a jugoszlávokkal, de volt Ausztriával is például, és készültünk arra, hogy a Német Szövetségi Köztársaságra is - jártam kint '88-ban az ottani kollégánál - kiterjesszük ezt. Tehát itt volt az egyes országok között együttműködési megállapodás. Volt bizonyos együttműködés, és (...) volt vetélkedés is. És volt, most azt kell mondanom, volt itt bizonyos nekünk nem tejszó megnyilvánulás is, mondjuk nem feltétlenül fontos megírnai a napi sajtóban, de mondjuk az akkori jugoszláv hírszerzés dolgozott Magyarországon, a román hírszerzés úgyszintén dolgozott Magyarországon. Jegyzőkönyv az Országgyűlés a miniszterelnök titkosszolgálatokkal összefüggő tevékenységének és múltjának tényeit és következményeit vizsgáló bizottságának 2002. augusztus 6-án, kedden 10 órakor a Parlament Delegációs termében megtartott üléséről. NBB-5/2002-2006.

⁵⁶ MOL M-KS 288. f. 5/1035. ö. e.

⁵⁷ Kapják: Grósz Károly elvtárs, Dr. Berecz János elvtárs, Dr. Csehák Judit elvtársnő, Hámosi Csaba elvtárs, Iványi Pál elvtárs, Lukács János elvtárs, Németh Miklós elvtárs, Nyers Rezső elvtárs, Pozsgai Imre elvtárs, Szabó István elvtárs, Dr. Tatai Ilona elvtársnő, Fejti György elvtárs, Varga Péter elvtárs (a KAO vezetője); (kézzel hozzáírva:) III/III. 12., Irattár.

A román szervek július hónapban fokozták a Romániában lévő magyar képviselőkkel, azok beosztottaival szembeni diszkriminatív jellegű nyomást. A repülőtéri megkülönböztető ellenőrzéseket kiterjesztették a tartós kiküldetésben lévő szakembereinkre, azok családtagjaira, a hozzájuk kiutazó rokonokra is.

A korábbiaktól eltérően az is előfordult, hogy egyik szolgálati útleveles magyar állampolgártól elvettek egy, a Külkereskedelmi Minisztérium konszignációjával ellátott, lepecsételt küldeményt, azt felnyitották és csak mintegy 8 óra elteltével adták vissza. Alapos a gyanú annak feltételezésére, hogy adminisztratív diplomáciai küldeményeinket esetenként műszeresen ellenőrzik.

A Romániában hivatalosan tartózkodó állampolgárainkkal szembeni, munkájukat nehezítő, diszkriminatív intézkedésekkel párhuzamosan a román fél igyekszik azt a látszatot kelteni, hogy a magyar fél nem tudja, vagy nem akarja biztosítani a budapesti román külképviselet zavartalan, normális működését. A Budapesten akkreditált diplomatákkal való kapcsolattartással megbízott román tanácsos, más országok diplomatáival történő találkozásai során ezt hangoztatja, és ezzel függ össze, hogy a hónap elején Budapesten tartózkodott a román KÜM [Külügyminisztérium] egy szakembere, akinek feladata volt a külképviselet és kolónia kiűrtésére vonatkozó terv elkészítése.

A budapesti román nagykövet utódja állítólag nem külügyi funkcionárius, hanem egy ismert történész, vagy akadémikus lesz. Arról is beszélnek, hogy a nagyköveti posztot esetleg be sem töltik, ideiglenes ügyvivőt neveznek ki.

A településrendezési elképzelésekkel kapcsolatban kibontakozó „ellenállás”-ra utal, hogy Kovászna és Hargita megye vezetői késleltetni igyekeznek a programok végrehajtását, nem készítették el időre a falufelhasználási javaslatokat alkudozni próbálnak a központi szervekkel.

Egyes vélemények szerint a románok és magyarok lakta falvakban egyaránt kibontakozó elégedetlenség hatására változtak N. Ceaușescu beszédeinek hangsúlyai is. Egyik beszédében arra utalt, hogy nem kell elsietni az intézkedéseket, egy másikban pedig a lerombolandó települések számában voltak eltérések.

Az MNK-ból az RSZK-ba visszatérni sem kívánó román állampolgárok között prominens személyiségek, illetve azok családtagjai is előfordulnak (a Securitate főtitisztjeinek gyerekei, a volt belügyminiszter lánya, az elnök-főtitkár testőrségének volt tagja.)

Román részről mindent megtesznek az áttelepülések akadályozására. A román-magyar határ közelébe vezényelték a Securitate egy dandárját, kb. 2800 főt. Elsődleges feladatuk az illegálisan Magyarországra távozni szándékozó román állampolgárok felderítése, a határ őrzésének megerősítése. A határőr alakulatok erősítésére frissen „behívott” munkásőrségeket is felhasználnak. Július 15-én a határon áthaladó, Biharke-resztes felé tartó nemzetközi gyorsvonat mögött közlekedő kézihajtány utasaira rálőtték és olyan – nem ellenőrzött – információk is keletkeztek, amelyek a Securitate beosztottainak magyarországi, a menekülteket megfélemlíteni hivatott akcióira vonatkoznak.

Operatív úton birtokunkba került egy – az RKP KR által kiadott, csak magas szintű párt- és állami vezetők részére készült – szigorúan titkos minősítésű, a román-magyar viszonyról foglalkozó dokumentum kivonatos, nyers magyar fordítása. Az anyag – feltevéve, hogy nem provokatív célzattal „juttatták el hozzánk” – betekintést enged a legfelső román vezetésnek a két ország viszonyával, annak „rendezésével” kapcsolatos elképzeléseibe.

(...)

Szerveink az események alakulását továbbra is figyelemmel kísérik, a hatáskörükbe tartozó szükséges intézkedéseket megteszik.

A jelentéshez csatolt bukaresti eredetű irat megszerzésének körülményeire, annak jellegére, rendeltetésére vonatkozóan maga az anyag nem tartalmazott további információkat és a magyar hírszerzés sem kommentálta ezeket. Az a megjegyzés azonban, hogy a dokumentumot esetleg „provokatív célzattal juttatták el hozzánk”, jelzi a III/I. Csoportfőnökség kötelező gyanakvását. Ráadásul a szöveg fordítását sem a magyar állam-biztonsági szervek végezték el, hanem „kivonatós, nyers magyar fordítás” került a hírszerzés birtokába. Ez pedig joggal veti fel a kérdést, hogy vajon szokás lehetett-e a Ceaușescu-időszakban „a legmagasabb állami- és pártvezetés részére készült” román nyelvű dokumentumokat azonnal magyar nyelvre is lefordítani, vagy tényleg csupán a „magyarok” részére, dezinformációs céllal készített áldokumentumról van szó.

Az anyag tartalmi és stiláris jegyei azonban arra engednek következtetni, hogy feltehetően olyan hiteles dokumentumról van szó, amely végső címzettjei a pártbürokrácia középszintű vezetői lehetnek. Az MSZMP irataiból is ismert az a gyakorlat, hogy az illetékes osztályok már előterjesztéseiket is az elfogadásuk utáni kibocsátók megjelölésével tették kompletté. A megszerzett iratban ezek az RKP titkára (sic!), Központi Bizottsága valamint az RKP Titkársága. Feltehető tehát, hogy a KB agitációs-propaganda osztályának – a DIE, a hírszerzés aktív közreműködésével készített – bizalmas anyagáról van szó, amely érveket, indokokat kívánt szolgálni az 1988 nyarára kialakult feszült helyzet kezelésére a pártapparátus (esetleg a sajtó vezető munkatársai) részére. Erre a külső funkcióra utal az a stiláris jellegzetesség is, hogy a belső, szűkebb vezetés tájékoztatására még a Ceaușescu-kultusz tetőpontján sem készülhettek olyan iratok, amelyek a tömegpropagandában alkalmazott epitheton ornans elemeit – „szerett hazánk, drága Romániánk”, „a román nép, az egész román nemzet és hazánk nagy vezetője, Ceaușescu elvtárs” – ilyen bőségben használták volna. Egyébként a dokumentum később sem került nyilvánosságra⁵⁸, hasznosítására így feltehetően a párt belső tájékoztatási vonalán kerülhetett sor.

A dokumentum a szokásos ideológiai érvelés, a semmitmondó, dagályos retorika továbbá megdöbbenő kijelentései mellett néhány valóban figyelemre méltó mozzanatot tartalmaz.

- Az irracionálisra egyébként hajlamos hírszerzési anyag a magyar adósságlománnyra vonatkozó információját tekintve jóval közelebb járt a valósághoz, mint amit e kérdésben a magyar közvélemény megnyugtatására a hazai vezetés akkoriban kommunikált. Közismert, hogy csak 1989 végén ismerte be Németh Miklós, miszerint a magyar adósságállományról korábban közzétett minden statisztikai adat hamis volt.
- A területrendezés kilenc pontban összegzett tennivalói láthatóan olyan közelségbe hozták a szóban forgó hétezer falu felszámolásának esélyét és ennek végső időpontját, hogy a továbbiakban a terv végrehajtásának – a román nemzeti hadsereg aktív közreműködése mellett – már sem pénzügyi, sem szabályozási, sem technikai akadályai nem lehettek. A heves hazai és nemzetközi tiltakozás tehát – ez utólag igazolható – az erre vonatkozó pontos információk hiányában sem mondható eltúlzottnak.

⁵⁸ Varga Andrea szíves közlése.

- A magyar és a román párt megszakadt párbeszédének folytatására a dokumentumban megszabott tizenöt feltétel mintha eleve célozná, hogy ezek nyilvánvaló visszautasítását követően kizárólag a magyar felet lehessen kompromisszumképtelensége miatt felelőssé tenni. Máskülönben a román nemzeti szuverenitás tiszteletben tartásának szokásos felemlegetése mellé nem állítottak volna pl. olyan abszurd követelést, miszerint a magyar vezetés vállaljon arra kötelezettséget, hogy „felszámolja az analfabétizmust”.
- 1987 folyamán a román adatok szerint összesen 1262-en telepedtek át Magyarországra, míg a magyar statisztikák szerint 10.445-en érkeztek Romániából. A különbséget bizonytalansággal az illegálisan (a „zöld határon át”) érkezett személyek valamint azok jelentik, akik érvényes útlevelel érkeztek ugyan az országba, de megtagadták a visszatérést Romániába. A Belügyminisztérium 1988 június 10-én bejelentette, hogy az év elejétől 4977 román állampolgár nyilatkozott úgy, hogy nem kíván visszatérni országába, az év végére pedig már 12 273 fő kapott ideiglenes tartózkodási engedélyt a magyar hatóságoktól. (A kipontozott szövegrészek az eredeti irat rövidítéseire utalnak.)

Az utóbbi időben tovább folytatódik szeretett hazánk, drága Romániánk meggyalázása, a román nép, az egész román nemzet külföldi lejáratása és hazánk nagy vezetője, Ceaușescu elvtárs, az egész román vezetés szennyezése.

Egyes országok beavatkoznak Románia belső életébe, hazánk nagy szocialista, forradalmi vívmányait, az elért eredményeket, egész szocialista államiségünket veszélyeztetik.

Szeretett hazánk, Románia mindenkor azt tűzte ki feladatául, hogy akik Romániában laknak, ugyanazon jogokkal és kötelességekkel rendelkezzenek. Tudomásul kell venni, hogy nemzetiségi hovatartozás nélkül a Romániában élők román állampolgárok.

Az MNK párt- és állami vezetősége sovén és nacionalista politikát folytat, a vezetők az ország súlyos belső gazdasági és társadalmi gondjairól szeretnék így elterelni a figyelmet. A szocializmust építő Romániát, a román nemzetet a külföldi közvélemény előtt különféle koholmányokkal igyekeznek lejáratni, ugyanakkor a magyar népet is félretájékoztatják a valós romániai viszonyokról, a hazánkban élő nemzetiségek jogairól, életéről, a tervezett hatalmas gazdasági és területi fejlesztésről hamis képet festenek.

Elég utalni arra; hogy az MNK gazdaságilag eladósodott, mintegy 19 milliárd dollár adóssága van, amelyet visszafizetni egyelőre nem tud. Újabb és újabb kölcsönökből tartja fenn magát. Az MNK gazdasági fejlettsége messze elmarad Románia vívmányai mögött.

A magyar áruk külföldön eladhatatlanok, a magyar technika, vegyipar és egyéb ipar teljesen elavult. Hosszú ideje a magyar-román gazdasági kapcsolatokat az árutermekek cseréje jellemzi. Csupán szeretett hazánk, Románia megértésének és Ceaușescu elvtárs türelmének köszönhető, hogy Románia átveszi az MNK-tól a nem minőségi termékeket.

A továbbiakban azonban mérlegelés tárgyává kell tenni a gazdasági kapcsolatokat. Románia nem áldozhatja fel a végtelenségig gazdaságát egy olyan ország megsegítésére, amely nem tartja be, sorozatban megszegi az együttműködési szabályokat, amely ország a román állampolgárokat hazájuk elhagyására ösztönzi, a magyar nemzetiségű román dolgozókat szeretett hazánk ellen uszítja, a román szocialista vívmányokat külföldön lejáratja.

Az MNK sovén vezetői a saját országuk társadalmi problémáinak megoldása helyett egy szomszédos, baráti szocialista állam és annak vezetője, szeretett hazánk és népünk nagy fia, Ceaușescu elvtárs tudatos társadalomépítésébe szólnak bele, koholmányokat terjesztenek a nagy román nemzetről.

A magyar vezetés menekülteknek nevezi azokat a bűnözőket, akik a román nép joga haragja, a büntetés elől elszöktek. Ugyanakkor a magyar vezetés elhallgatja, hogy a magyar állampolgárok ezrei keresnek külföldön menedéket, kérnek politikai okokból menedékjogot más államokban és nem óhajtanak visszatérni Magyarországra.

Természetesen mi nem tudjuk és nem is kívánjuk megoldani az MNK belső társadalmi válságát, de elvárjuk, hogy a magyar vezetés saját maga oldja meg ezeket a kérdéseket országán belül, és ne a román nemzet forradalmi építőmunkájával foglalkozzon. Mi éppen ezért nemzetközi fórumokon, egyebek között Bécsben azt az álláspontot képviseljük, hogy minden ország maga oldja meg saját gondjait, a belső ügyekbe való beavatkozást pedig minden idegen államnak meg kell tiltani...

...Magyarország a magyar nemzetiségű román dolgozók sorsának megváltoztatására való hivatkozással területi igényekkel lép fel szeretett hazánkkal szemben. Magyarország sovén vezetői közben elhallgatják, hogy jelenleg is találhatók országukban ősi román területek, sőt román városok is, azok román nemzetiségével együtt.

Ha valakinek területi követelése lehetne, az éppen szeretett és drága hazánk, Románia; de erről a jogos igényről mi nem beszélünk, éppen a szomszéd népek barátsága, békéje érdekében. Ám mindenkor képesek vagyunk arra, hogy forradalmi, szocialista vívmányainkat, ha kell fegyverrel is megvédjük az agresszorral szemben. Nem félünk a fenyegetésektől, főleg nem a katonai erőszak alkalmazásától. A magyar területszerzési kísérletek már eleve kudarcra vannak ítélve. Ez nem csak a román nemzeti hadsereg-nagyszerűségéből adódik, a magas fokú készség, elhivatottság és hazaszeretet miatt van így.

Megfelelő információink vannak arra vonatkozólag, hogy a magyar hadsereg bár technikájában eléri a korszerűnek mondható felszereltséget, gondolkodásában, morálisan azonban a Horthy-féle hadsereg szintjén áll, emberanyagában messze alatta marad a mi nemzeti hadseregünknek. A magyar katonai vezetés elpuhult, a hadseregen belül az alkoholizálás kritikus méreteket öltött.

Az egyedül korszerűnek és magas készségűnek mondható haderőnem a magyar légierő, bár a harci gépek fokozatosan elöregednek, pótlásukra nincs pénz Magyarországon. Ugyanakkor szeretett hazánk, Románia honi légvédelme már rendelkezik olyan eszközökkel, melyek hathatósan biztosítják a román nemzeti terület légterének védelmét.

A román nemzeti hadsereg a területrendezési programban hatalmas feladatokat vállal magára az elkövetkezendő időszakban. Egyrészt a területrendezési törvény előírásainak megfelelően egységeink részt vesznek a funkcionális körletek kiépítésében, másrészt, a lakosság tervszerű költöztetésében, valamint annak a feladatnak a biztosításában, hogy az így felszabaduló területek minél előbb mezőgazdasági művelésre alkalmassak legyenek.

A július elsejével megkezdett területrendezést minden megye területén meg kell gyorsítani. Minden segítséget és támogatást meg kell adni azon szervezeteknek és személyeknek, akik a feladatok végrehajtására központilag ki lettek jelölve. Az Elnöki dekrétum egyértelműen meghatározza a tennivalókat. A megye területén az ebben megfogalmazottakon kívül feladat még:

1. A lakosság mielőbbi összeírása (családok összetétele, életkor, foglalkozás, iskolázottság, nemzetiség, szociális helyzet stb.).
2. A szükséges munkaerő, a foglalkozási megoszlás és igények felmérése.
3. A kialakuló funkcionális egységek összetételének meghatározása. A szakember-szükséglet közel azonos szintű biztosítása, figyelemmel az ipari szerkezetre is.
4. A feladatok elvégzése érdekében szükség van a lakosság tudatos és szervezett átírányítására. Ebben kiemelt feladata van a helyi néptanácsnak, a megalakuló új néptanácsoknak, a párt szervezeti egységeinek és a közrend érdekében a rendőrségnek.
5. Gondoskodni kell építési területek biztosításáról, a megszűnő helységeket az építési időszak alatt idegenek elől el kell zárni.
6. Biztosítani kell minden állampolgárnak, hogy egy munkahelyet az országban kijelöljenek számára. Ezzel a lépésünkkel igazolni kívánjuk, hogy minden román állampolgárnak biztosítjuk a munkához való jogot. Amennyiben az állampolgár a számára kijelölt munkahelyet nem kívánja elfoglalni, ez akkor sem mentesíti azon kötelezettsége alól, hogy a számára kijelölt körzetbe, lakóhelyre költözzön. A költözés megtagadása, akadályozása hazánk nagy szocialista átalakulását veszélyezteti, ezért ellene a hatóság megfelelő intézkedéseket köteles tenni.
7. Módot kell adni az állampolgároknak a területrendezéssel érintett területeken, hogy meghatározott ideig önként vállalják az átköltözést és a munkahely-változtatást.
8. Az átköltözéssel egy időben, jelentős kötelezettséggel gondoskodni kell az átköltözőnek és családjának megfelelő ellátásáról, élelmiszer fejadagok és egyéb állami biztosításokról (egészségügyi, óvodai, iskolai).
9. Több család közös költözési kérélmé csak az önként teljesített költözés esetén lehetséges egy adott területre. Nem önkéntes költözés esetén szigorúan ragaszkodni kell az országunk területi szakember igényéhez, a gazdasági igényekhez. A rokonságra történő hivatkozás még nem lehet ok arra, hogy a szigorúan lefektetett elveket megváltoztatva a családok ne a számukra kijelölt helyre költözzenek.

A tulajdonjogi viszonyok terén az a rendező elv, hogy minden földterület szeretett és drága hazánk, Románia területén állami tulajdonban van, így csakis és kizárólag az állam rendelkezik felette.

Az állatok tulajdonával és tartásával kapcsolatban külön rendelet-kiegészítés készül, figyelemmel a területrendezésre és a gazdasági területi egységek kialakítására. A területeknek önellátásra kell törekedni.

Az előttünk álló hatalmas feladatok végrehajtását – közel 500 ipari agrárbiológiai komplexum kialakítását – veszélyezteti a szomszéd MNK azzal, hogy meg akarja akadályozni a fejlett szocialista társadalmunk építését.

A sovén magyar vezetés azonban nem számol a szocializmus valóságával, azzal, hogy szeretett hazánk, drága Románia nagy és hű fia, Ceaușescu elvtárs vezetésével éppen a fejlett társadalom megvalósításának programján dolgozik. Hogy a magyar sovén vezetés mennyire szocializmus-ellenes, mi sem bizonyítja jobban, hogy népünk hős fia, Ceaușescu elvtárs 70. születésnapja alkalmából: kimagasló nemzetközi kitüntetésben

részesült a szovjet párt és állami vezetők részéről, megkapta a Lenin-rendet. Márpedig ha igazak lennének a magyar sovén vezetők koholmányai szeretett hazánk és annak nagyszerű vezetője, Ceaușescu elvtárral kapcsolatban, akkor nem kapta volna meg hazánk nagy fia, Ceaușescu elvtárs a szocializmus építéséért ezt a kitüntetést. Maga a kitüntetés is példája annak, hogy a román vezetés képviseli a szocialista haladást, a magyar vezetést pedig a szocializmus építését elveti, annak nagyszerűségét tagadja.

Ezért az RKP Központi Bizottsága és az MSZMP Központi Bizottsága közötti párbeszédnek csak akkor és abban az esetben van helye (léttjogosultsága), ha a továbbiakban a magyar vezetés:

1. felhagy a román nemzetet és annak vezetőit gyalázó politikájával;
2. felhagy a történelem gyalázatos meghamisításával;
3. felhagy a román nemzeti belügyekbe történő beavatkozással;
4. kötelezettséget vállal, hogy a továbbiakban a magyar sajtóban, irodalomban Romániával kapcsolatban nem tájékoztat félre, a Romániát gyalázó, azzal kapcsolatos sajtócikkeket, írásokat betiltja, nem terjeszti;
5. tudomásul veszi, hogy minden román állampolgárral kapcsolatban nemzeti hovatartozására való tekintet nélkül, csak Románia illetékes;
6. a Magyarországra törvénytelen úton átkerült román állampolgárokat minden feltétel nélkül visszaszolgáltatja;
7. ugyancsak minden feltétel nélkül visszaszolgáltatja azon román állampolgárokat; akik hivatalos útiokmánnyal utaztak ugyan, de annak lejártával nem tértek vissza Romániába;
8. fokozottan betartja a barátsági szerződést és más fontos nemzetközi szerződéseket Romániával kapcsolatban;
9. visszavonja azon megnyilatkozásait, amelyek ellentétben állnak az államközi kapcsolatok, a békepolitika általános elveivel;
10. eljárást kezdeményez azon személyek ellen, akik ellenséges nyilatkozatokat tettek Románia és a román nép szocialista építőmunkájával szemben;
11. kötelezettséget vállal, hogy az emberi jogokat fokozottan betartja, annak érvényesítésére, az ezredfordulóig biztosítja a Magyarországon élők lakáshoz, munkához való juttatását;
12. megoldja a kábítószer és alkoholizmus kérdését, felszámolja az analfabétizmust;
13. kötelezettséget vállal, hogy a román területi szuverenitást nem sérti meg;
14. kötelezettséget vállal, hogy a gazdasági kapcsolatokban az állandóságra és a korrektségre törekszik, tudomásul veszi, hogy Románia a továbbiakban nem tudja felvállalni súlyos gondokkal küzdő magyar gazdaság támogatását;
15. felhagy a továbbiakban azon tevékenységével, hogy a Románia területén élő magyar nemzetiségű román dolgozók életébe, sorsának alakulásába negatívan beleszóljon, tudomásul veszi a nemzetiségi dolgozók tanácsának tiltakozását.

A nemzetiségi kérdés a szocialista Romániában megoldott, törvények biztosítják a jogokat, hogy a nemzetiségek saját újságokkal, iskolákkal, kulturális intézményekkel, könyvkiadással rendelkeznek.

Drága hazánk, szeretett Románia és annak hős fia, Ceaușescu elvtárs vezetésével példamutató együttműködés alakult ki a német nemzetiségű román dolgozókkal kapcsolatban. Akik el kívánták hagyni szeretett hazánkat, Romániát, elhagyhatták azzal a felté-

tellel, hogy az őket fogadó német állam mindenkor biztosítja megélhetésüket, valamint, hogy szeretett hazánknak, a fogadó állam megfizeti a felmerült szociális kiadásokat, így az egészségügyi ellátás, az iskoláztatás mindenkori költségét.

Nem zárkózunk el az elől, hogy hasonló kölcsönös megoldásra jussunk a magyar nemzetiségű román dolgozók egy meghatározott létszámára vonatkozóan. Természetesen a mindenkori feltételek közé tartozna az eddigi szociális kiadásaink konvertibilis fizetőeszközben való személyenkénti megtérítése. Az MNK vállaljon kötelezettséget, hogy lakást és megfelelő munkahelyet biztosít az áttelepülőknél. Ennek ellenőrzésére természetesen mindenkor biztosítani kell a román szerződő félnek az ellenőrzés lehetőségét a távozó állampolgárok körülményeinek biztonsága miatt. Csak ezen együttes feltételek megléte, azok vállalása esetén járulna hozzá a Legfelső Tanács a román állampolgárság törléséhez.

A román nép, hazánk kiemelkedő személyisége, Ceaușescu elvtárs útmutatásai alapján nagy türelemmel viseltetik még mindig a magyar nép iránt. Reméljük, hogy a magyar vezetés végül is belátja politikájának helytelenségét, és hajlandó lesz együttműködni népünkkel a gazdasági és társadalmi haladás, a szocialista és független fejlődés érdekében.

Mind a két párt- és államvezetés felelősséggel tartozik népének, a történelemnek, az emberiségnek. Ennek alapján nem mondunk le és nem mondhatunk le a további gazdasági, társadalmi fejlődésünkről, nem hagyjuk magunkat eltéríteni a szocialista építés útjáról, hazánk területi és gazdasági arculatának megváltoztatásáról és ezáltal népünk felemelkedéséről. Éppen ezért fokozott erőfeszítéseket kell tenni annak érdekében, hogy a megkezdett településszerkezeti és gazdasági változtatásokat minél előbb be tudjuk fejezni, ehhez mozgósítani kell népünket, pártunkat, egy emberként felsorakozva a szeretett és drága hazánk, a szocialista Románia felvirágzása érdekében.

az RKP titkársága,
az RKP. Központi Bizottsága,
az RKP Titkársága.

Záradék:

Az anyag szigorúan titkos, bizalmas, csak a legmagasabb állami- és pártvezetés részére készült meghatározott és külön sorszámmal jelölt példányszámban, ezért az anyag kezelésére a titkosság szabályai irányadók

Az iratok keletkezését pontos dátumozás hiányában csak valószínűsíteni lehet. Egyrészt a melléklet utal arra, hogy „a július elsejével megkezdett területrendezést minden megye területén meg kell gyorsítani”, másfelől a jelentés a nap helyének kipontozásával szintén júliusi dátumot tüntet fel. Az viszont pontosan ismert, hogy a jelentés 1988. szeptember 20-án felkerült a BM állambiztonsági miniszter-helyettesi értekezlet napirendjére. Megvitatása után Harangozó Szilveszter főcsoportfőnök összegezte az elhangzottakat. A politikai helyzetet illetően megállapította, hogy nemzetiségi kérdésekben a kommunista pártok véleménye nem mindenben egyezik, a szocialista tábor nem teljesen egységes a politikai kérdések megítélésében. „A mi politikánk érdeke – tette hozzá –, hogy bizonyítsa a román párt politikájának várható negatív következményeit, de ugyanakkor olyan legális kapcsolatok kiépítésére törekedjen, mely az együttműködés a köl-

csönös megértés irányába fejlődik. Jelenleg a kapcsolatok erősítésének többoldalú lehetőségei, valamint az érintkezési felületek vizsgálata a legfontosabb. Ilyenkor természetes, hogy a biztonsági szolgálatok aktivizálják magukat, de ennek ellenére megfontoltan és higgadtan kell az eseményeket értékelni és azokra reagálni. Ezért a különböző politikai eseményekből tájékozódjunk és ne csak az állambiztonsági vetületet vegyük észre. A politikai vezetésnek úgy tudunk segíteni, ha informálódási lehetőségeink sokoldalú kihasználásával a realitásokat tényszerűen mutatjuk be, a döntésekhez tiszta képet biztosítunk”.⁵⁹ Az állambiztonsági kiterő után érdemes folytatni az említett nagykövetségi jelentés áttekintését, amely az év végéig összegezte a falurendezés 1988 évi történetét⁶⁰.

Nyárra, mire a falurombolás megkezdéséhez nagyjából megteremtették a feltételeket, kibontakozott a nemzetközi tiltakozás is. Ezt a román vezetés kénytelen volt figyelembe venni, még akkor is, ha tervét a mai napig nem adta fel. Ennyiben a tiltakozás hozott eredményt, akkor is ha teljes sikerre – a program deklarált feladására – reálisan nem lehetett számítani. A román vezetés ebben a helyzetben több lépcsőben változtatott taktikát. Először csak szalonképessé próbálták tenni a tervet, később viszont – főleg ami a buldózerek munkába állását illeti – időben kitolták a program megkezdését.

Július-augusztusban a „településrendezési” programot a vezetés két fő irányban igyekezett szalonképessé tenni. Egyrészt irányított propagandával kedvező irányba próbálták befolyásolni a közvéleményt. A megyei szervek pedig differenciált politikával igyekeztek lakossági támogatást kicsikarni, illetve elhallgattatni az ellenkezőket. A sajtó történelmi szükségességként indokolta a programot, mint a történelem által igazolt természetes folyamatot. A folyamat felgyorsítása nagy terheket ró ugyan az államra, de az úgymond a lakosság érdekeit hivatott szolgálni. Egyidejűleg megtiltották a „rombolás”, „bontás” szavak használatát, csak „modernizálásról”, „fejlesztésről” eshet szó. Később, szeptembertől, megjelent az érvek között az, hogy a falusi lakosságot helyben kívánják stabilizálni, megfelelő oktatási, egészségügyi és kulturálódási lehetőségeket biztosítani számára. A diplomáciai testület felé azt is hangsúlyozták, hogy önkéntes folyamatról van szó, biztosítják az alkotmányosságot, csak az állampolgárok beleegyezésével bonthatnak le épületeket és. az egész végrehajtás egy humánus folyamatot szolgál. Hargita megyében július elején megjelentek az első sokszorosított kérvények, melyekben az illető székely gazda kéri háza lebontását és egy új, modern városias, lakótelepi lakás kiutalását. Ezt bojkottálták Csehétfalván, Siménfalván, Szapárfalván, Igazfalván és Bodófalván is. Más módszert alkalmaztak a Kovászna megyei kistelepülésen Bodoson: a néptanács az ott élők nevében „kérte” a megszüntetést, mondván, hogy a településnek nincs fejlődési perspektívája. A bánáti román falvak lakosai között nacionalista propagandát vetettek be: a történelem során mindig szétszabdalt románság erőt kell összegyűjteni. Több helyen szankciókat helyeztek kilátásba a községközpontba való beköltözéstől mereven elzárkózókkal szemben.

Fenti próbálkozások ugyanúgy nem voltak publikusak, mint ahogy az sem, hogy a megyei tervekét augusztus közepéig véglegesíteni akarták. Így Maros megyében 487 faluból 266-ot akartak felszámolni. A terv szerint a 91 község száma is 76-ra csökkenne. Hargita megyében 264 falusi településből 110 szerepelt a lebontandók listáján. Ez a ma is magyar jellegű településhálózat a XIV. századra kialakult, templomai a XIV.-XV.

⁵⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ABTL) Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratai 1.11.1. 27. doboz, 45-13/13/a/1988. Budapest, 1988. július, 174-183. p.

⁶⁰ A falurombolási terv jelenlegi állása. Szűcs Pál nagykövet felterjesztése Várkonyi Péter külügyminiszternek. Magyar Népköztársaság Nagykövetsége, Bukarest, 1988. december 12. i. m.

században épültek. Az eredeti elképzelések szerint a tervek véglegesítése után közzétették volna a lebontandó falvak listáját és szeptembertől kezdődött volna a szisztematizálási terv országsszerte történő végrehajtása. A közzététel is a mai napig elmaradt, taktikai késleltetés miatt.

Augusztusban lehetett először információkat hallani arról, hogy a rombolási program végrehajtása szeptemberben nem kezdődik meg, s idén legfeljebb az agráripari központok építése indulhat be, ami minimális bontással járhat s ehhez sem lehet bulldózereket bevetni. Azonban ezek a fejlemények is halasztást szenvedtek. Erdélyben ezért nem indultak meg bontási munkálatok. Ha itt-ott ilyenek fellelhetők, azok korábbi építési tervekhez kapcsolódnak. Megjegyzendő, hogy a program erdélyi beindítását illetően elég sok dezinformáció került forgalomba, ami lehet román szervek tudatos tevékenységének a következménye is. Ezeket viszont sajtószerveinknek is ki kellene szűrniük.

A tervek végrehajtásának elhúzóásával egyidejűleg szeptembertől tapasztalható egy másik taktikai módosítás is. Elképzelhető, hogy az összevonandó falvak közül már a közeljövőben csak a leendő központ elnevezése maradjon meg, vagyis a jövőben agráripari központokhoz csatolják a kicsi, környező településeket. Ez utóbbiak elveszítik a nevüket, a nagyközség nevének szerepelnek tovább. Így például Csomakőröst – Kőrösi Csoma Sándor szülőhelyét – az eléggé távoli Barátos községhez csatolják, s ezentúl Csomakőrös hivatalosan Barátos egyik „utcája” lesz. Ha pedig majd sor kerül az aprófalvak lebontására, akkor nem egy települést tüntetnek el, Csomakőröst, hanem egy utcát csupán.

Ez a tervezett „átcsoportosítás” nem egy esetben sok évszázados magyar falvakat rendel egészen fiatal román községek alá. Tervek szerint a jelenleg Nagyborosnyóhoz tartozó Kisborosnyó és Feldoboly átkerül az újonnan létrehozandó Nagypatak községhez. Nagypatak (Valea Mare) kb. 1200 lakosú falu, jelenleg Bodzaforduló városhoz tartozik. Egészen új, teljes egészében románok lakta település. Kisborosnyónak kb. 500, Feldobolynak 350 lakosa van, tiszta magyar falvak. Kisborosnyó a környék legrégebbi településeinek egyike. Orbán Balázs A Székelyföld leírásában jelzi, hogy az 1567-es regezsztumban 16 kapuval jegyezték be.

Egy hasonló „átcsatolási” terv ugyanezt a románosítási szándékot árulja el. A magyar többség Uzon községtől Dobollóhoz készülnek csatolni Bikfalva és Lisznyó településeket. Dobolló (Dobirlau) 1000 lélekszámú, teljes egészében román népességű, alig néhány évtizeddel ezelőtt községi rangra jutott település. Erdőirtás helyén létesült. Bikfalva ezzel szemben a XIV. század elején már önálló egyházközség, Lisznyó hasonlóképpen ősi település, Bikfalva is, Lisznyó is tiszta magyar települések.

Egy másik, a gyakorlatban hamarosan bevezethető lehetőség a halálra ítélt falvak el-sorvasztása. Ezekben a településeken felszámolják az iskolákat, az üzleteket, az orvosi ellátást, megszüntetik a közlekedési lehetőségeket, nem engedélyeznek sem új építkezéseket, sem felújításokat. Ez is kényszerítő eszköz lehet az újonnan épülő központokba való beköltözésre. Kovászna megyében pl. legalább 30 ilyen aprófalva van.

A közvéleményt megtévesztő fogás volt például az a Ceaușescu kijelentés is Pécskán – egy nappal az aradi magyar-román csúcstalálkozó előtt –, miszerint a településrendezési és fejlesztési terv végrehajtása során tekintettel kell lenni a régi és az új értékek őtvözésére, a régi értékek megőrzésére.

Szeptemberre a sajtó a propaganda visszafogására kapott utasítást. Emellett nem kellett már exponálniuk a végrehajtás szakaszolásáról Ceaușescu által mondottakat sem.

Ezután lehetett 2010-et hallani (a korábbi 2000 helyett) a végrehajtás végső határidejeként.

Menet közben bebizonyosodott, hogy a vezetés főbenjáró bűnnek tekint minden felépést a falurombolási tervvel szemben és azonnal megtorolja azokat. Ezt mutatta Mihnea Gheorghiu, a Politikai és Társadalmi Tudományok Akadémiája elnökének leváltása és a Nicolae Iorga Történettudományi Intézet több kutatójának felelősségre vonása. Ez azért is következhetett be, mert a terv túlságosan Ceaușescu nevéhez kötődik.

A főtitkár az RKP november 28-30-i kibővített ülésén a területrendezési, településfejlesztési tervekkel újból viszonylag nagy terjedelemben foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a terveket maradéktalanul végre kell hajtani. Ilyen értelemben megerősítette a falurombolási programot. Ez annál is inkább így értékelhető, mivel az ülés jóváhagyta az Áprilisi Tézisek alapján összeállított előadói beszédet. Ceaușescu áprilisi beszédében néhány száz község megszüntetéséről is beszélt, s szükségesnek mondta a falvak felének megszüntetését. Kijelentette azt is, hogy pár hónap alatt véglegesíteni kell a tervet. A végső cél változatlanságát mutatja november 28-i beszédének az a kijelentése is, miszerint 558 agráripari központot hoznak létre meglévő községek fejlesztésével. Ugyanakkor – nyilván taktikai okokból – újból más megközelítésben beszélt a kérdésről. Úgy fogalmazott, hogy 1995-ig a városokban, 2000-ig pedig az országban – fő vonalaiban – megoldják a lakáskérdést. Márciusi beszédével ellentétben a 13 000 falu sorsáról nem beszélt, hanem csak a 2 300 községről, amelyekhez közigazgatási szempontból az összes falu csatlakozik. Áprilisi beszédével szemben kijelentette, hogy a községek számát megőrzi, de ezt könnyen megtehetette, hiszen ha végrehajtják a falurombolási programot, akkor is megmaradna mintegy 6 000 falusi település, tehát többszörösen több, mint a 2 300 község. A falurombolás csendes végrehajtásának szándékára utal az a kijelentése, miszerint a települések megállapított határán kívül eső házakat a most ott lakóknak nem kell lebontaniuk, de újakat már csak a településhatárokon belül építhetnek. Faluhelyen egy családnak lakás, udvar és gazdasági tevékenység céljára 200-300 négyzetméternyi tulajdona lehet. Ez a kritérium további jelentős átrendezést tehet lehetővé, hiszen ilyen apró telkek szinte sehhol az országban nincsenek. Ceaușescu e téma végén arról beszélt, hogy modern lakások létesítése a falvakban objektív követelmény, ezt a szocializmusnak biztosítani kell, s meggyőződése szerint a következő évtizedben jelentős lépések történnek majd ennek érdekében. Ceaușescu kilátásba helyezte, a lakosság építőanyaggal és hitelekkel való segítségét, ami arra mutat, hogy a vezetés felismerte, nincs elég állami eszköz a terv végrehajtására, s ezért a terhek legalábbis egy részét át akarja hártítani a lakosságra.

A tények időbeni felsorakoztatása – részben a publikus bejelentések, részben a lakossági tapasztalatok, információk alapján – megítélésünk szerint világosan leleplezi a román vezetés eredeti szándékait. Az is kitűnik, hogy nem visszavonulás, hanem csak taktikai módosulások következtek be, a program beindításának késleltetéséről, megtevesztő módszerek alkalmazásáról hoztak döntést. Ceaușescu soha nem tett olyan kijelentést – bár erre az Európa Parlament kereszténydemokrata frakciójának küldöttsége is biztatta – hogy feladta volna falurombolási tervét sőt legutóbb az RKP KB kibővített fórumával is megerősítette azt. Ezt az értékelést a bukaresti diplomáciai testület szinte egyöntetűen osztja, legfeljebb egyesek hallgatnak, nincs véleményük. Ceaușescu hatalma idején soha nem vontak vissza egyetlen döntést sem, legfeljebb egyesek nem valósultak meg a gyakorlatban. Ezért is érdemes – nem csakhogy szükséges – folytatni a nyilvános ellenpropagandákat.

Véleményünk szerint nekünk a tényeket kell továbbra is szembeállítanunk a román propagandával. Emberi jogi megközelítésből is nyomatékosan érvelhetünk. Kimutathatjuk az idén különböző alkalmakkor publikált anyagokban – főleg Ceaușescu beszédek alapján – fellelhető ellentmondásokat, legfőbb érvünk azonban az lehet, hogy a sokszori felhívás, felszólítás ellenére, a falurombolási programot nem adták fel, nem vonták vissza, a taktikai lépések pedig senkit a világon nem téveszthetnek meg. Arra is hangsúlyt helyezhetünk, hogy az itt-ott fellelhető túlzó sajtóvéleményekért ugyanúgy Románia felelős, mint az eredeti tervekért, mivel nem adnak hiteles információkat, felső szintű vállalás ellenére publikusan kifejezésre juttatták, hogy nem fogadják ténymegállapító küldöttségünket, ugyanakkor – véleményünk szerint – a falurombolás bírálata mellett exponálnunk kellene a nemzetiségek erőszakos asszimilációját célzó más gyakorlatokat is, különösen az anyanyelvi oktatás leépítését és a kulturálódási lehetőségek hiányát, a lakosságcserét, a tanulóifjúság áttelepítését.

A program vidéki, esetleg erdélyi felfuttatása 1989-ben elképzelhető, hiszen a jövő évi népgazdasági tervben 40 000 lakás építését irányozták elő rurális környezetbe, az ötéves tervben előirányzott mennyiség dupláját. Ezt a számot az RKP KB most lezajlott november 28-30-i kibővített ülése után átvette az újból erősödő propaganda is.

A jelentésben szereplő vélekedést, miszerint „nem visszavonulás, hanem csak taktikai módosulások következtek be, a program beindításának késleltetéséről, megtévesztő módszerek alkalmazásáról hoztak döntést” a következő évben történtek erősítették meg. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy a megszüntetendő falvakat nem rombolják le, hanem hagyják, hogy „maguktól” haljanak el.⁶¹ A politikai vezetés ennél manipulatívabb eszközöket alkalmazott, amikor az érintetteket kívánták rávenni, ők maguk hozzanak döntést saját ősi településeik elhagyására. Első szakaszban falugyűléseket hívtak össze, melyeken „demokratikusan” megszavaztatták egy-egy megyében a szomszédos községek összevonását. Külön taktikát igényelt a vegyes nemzetiségű települések összevonása. Az „asszimilációs érdekek” ugyanis nem csak magyar település románba történő beolvasztásával, hanem esetenként fordítva is történhetett. Ilyenkor a megmaradó magyar-lakta község lakosságát „hígították fel”, megváltoztatva annak eredeti etnikai összetételét. Ráadásul a döntések meghozatalánál nem is követik azt az elvet sem, hogy a gazdaságilag erősebb, életképesebb községhez csatolják a gyengébbet.⁶²

Fejes Gyula, a Hargita megyei tanács első elnökhelyettese 1989 február elején „megbízható információkat” juttatott el a magyar nagykövethez a megyében tapasztalható folyamatokról.⁶³

Valamennyi érintett Hargita megyei községben ún. falugyűlést hívtak egybe. Ezen szavaztatták meg az összevonásokat. E terv értelmében január 31-ére Csíkszeredára hívták össze a falvak képviselőit és ott szavaztatták meg megyei szinten a községek eddigi rendszerének módosítását. A megye a szavazások eredményét „jövőhagyásra” felterjesztette a Néptanácsok Országos Bizottságához. Végül elnöki dekrétumban szentesítik a községek új „konfigurációját”. Feltehető, hogy ezeket az elnöki dekrétumokat nem

⁶¹ R. SÜLE ANDREA: *Terület- és településrendezési tervek Romániában*. Régió. 1990. 1.

⁶² Maros megyei községek megszüntetése. Magyar Népköztársaság Nagykövetsége, Bukarest, 1989. május 10. Külügyminisztérium TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 77. d. 112/Sz/89.

⁶³ A falurombolási program új szakasza. Magyar Népköztársaság Nagykövetsége, Bukarest, 1989 február 3. Külügyminisztérium TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 1989/74. d. 371/Sz/89

publikálják majd, hiszen ezzel Románia a külvilág számára dokumentálná a falurombolási program végrehajtásának egy új fázisát.

Hargita megyében a községösszevonások miatt csoportos ellenállásokra nem került sor, de egyénileg viszonylag sokan szembeszálltak: nem akartak részt venni a falugyűléseken és a szavazásban. Ezért több előállításra is sor került; a letartóztatott személyeket általában több napon át benntartották a rendőrségen. A megyei OTP igazgatója – aki az egyik felszámolásra ítélt községbe való – megpróbált eljárni a megyei első titkárnál. A Costea közölte a pénzügyi vezetővel, hogy Bukarestből jött utasítást kell végrehajtaniuk, vitának helye nincs, s ha nem akar magának „komoly kellemetlenségeket”, hagyjon fel tiltakozásával.

A falurombolási program új módszerekkel történő végrehajtását mutatják más fejlemények is. Hargita megyében felszámoltak, illetve összevontak 19 termelőszövetkezetet is. Ebből hat az összevonásra kerülő községekből, tizenhárom pedig más településről való. Fejes Gyula tudomása szerint a megyében 700 km villamosvezeték megszüntetése van tervben, ami szintén a kistelepek felszámolásával kapcsolatos.

Az összevonásra kerülő községek között van románok lakta település is. Ez általában „taktikai elem”-nek tekintik, ti. hogy ne lehessen csak magyarok lakta települések pusztulásra ítéeléséről beszélni. Az összevonások azonban hosszú távon nem tarthatók fenn, mivel több esetben egymástól 10-15 km távolságra lévő településeket kapcsolnak egybe. Csíkpálfalva például közelebb fekszik a megyeszékhelyhez Csíkszeredához /6 km/, mint Szépvízhez /10 km/, ahová csatolták; azaz az összevonások mögött nyilvánvalóan a későbbi felszámolás szándéka húzódik meg.⁶⁴

Fejes Gyula úgy vélte, a mostani községösszevonások módszerét és a körülötte levő lakossági hangulatot az erőszakos szövetkezetesítés időszakához hasonlít, amikor „a lakosság akarata ellenére szintén mindent aláírtak”⁶⁵.

Hasonló tapasztalatokról számolt be az a Marosvásárhelyről 1989 februárjában Magyarországra áttelepült magyar-francia szakos tanárnő, aki adminisztratív formaiságainak intézése során összetalálkozott több Nyárad-menti falu küldöttével, akik panaszaiikkal éppen a megyei szervekhez fordultak. Elmondták, hogy nyolc Nyárádszereda környéki falu tanácselnökét behívták Nyárszeredára, ahol tudomásukra hozták, hogy egyelőre nem kerül sor a falvak lerombolására, de megszüntetik a nyolc falu villany- és gázellátását, a telefonvonalakat, megszüntetik e falvakban a kenyér-, olaj- és cukorjegyek elfogadását, szeptembertől pedig bezárják az iskolát is. A bukaresti nagykövetség az információ hitelességének ellenőrzése felől döntött, azzal, hogy annak helytállósága esetén a nyilvánossághoz fordulnak, ezzel párhuzamosan pedig tájékoztatják az ENSZ

⁶⁴ See also: Bucharest Tries To Hide Village Destruction With New Administrative Measures. Recently, authorities have increased attempts, labeled "grass-roots initiatives," to designate those villages slated for destruction as streets. Any destroyed village, therefore, will not have been a village at all, but "only" a street. For example, officials pressured the director of the Csíkszereda (Miercurea Ciuc) County Savings Bank to convince the inhabitants of his native village of Pálfalva (Pauleni) to request that their village be designated a street of the nearby town of Csíkszépvíz (Frumoasa). Local Party officials summoned the bank director with the intent to terrorize him, but instead of responding to the summons, he resigned all of his posts to protest these tactics and the village-razing plan. Csíkszereda (Miercurea Ciuc) February 26, 1989 Hungarian Press of Transylvania. Release No. 14/1989.

⁶⁵ Lásd: OLÁH SÁNDOR: *A hatalomgyakorlás intézményei és eszközei az ötvenes évek székely falusi társadalmában*. In: Fényes tegnapiunk. Pro-Print, Csíkszereda 1998. 22. p.

Emberi Jogi Központját, valamint a különmegbízott kijelölését koordináló svéd kormányt.⁶⁶

A fenti és az ehhez hasonló információk is hozzájárulhattak ahhoz, hogy amikor 1989. áprilisában az MSZMP KB Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya előterjesztést készített a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság számára a szocialista országok helyzetéről, Magyarországnak a szocialista országokhoz fűződő kapcsolatairól, a legfontosabbként a román-magyar kapcsolatok problémái kerültek előtérbe. A jelentés érvelése pontosan érzékelteti a rendszerváltás ambivalens pártlogikájának ellentmondásosságát: miközben a lenini nemzetiségi politika alapelveinek érvényesítését akarja számon kérni a román vezetésén, eközben az emberi jog egyetemes összefüggéseire hivatkozva kívánja a kisebbségvédelem ügyét képviselni a nemzetközi fórumokon.⁶⁷

A humanitárius kérdések – összhangban a nemzetközi tendenciákkal – előtérbe kerültek a szocialista országok belső gyakorlatában és egymás közötti kapcsolataikban egyaránt. Alapvető érdekünk, hogy az emberi jogi kérdések korszerű értelmezése és civilizált kezelése alakuljon ki a szocialista világban is. A probléma megoldásának szorgalmazása elkerülhetetlen, annál is inkább, mert a múltból örökölt, a térség kapcsolatrendszerét még tartósan befolyásoló nemzeti-nemzetiségi kérdés valamennyi többnemzetiségű szocialista országban akut problémává vált, és a kétoldalú kapcsolatoknak is szerves összetevője. A közös modell kényszere, a monolitizmus követelménye ezt korábban elfedte, de a feszültségek továbbélését megakadályozni nem tudta, sőt azok halmozódásához vezetett. A nemzeti – nemzetiségi elem a két- és többoldalú kapcsolatok olyan alapvető tényezője, amely – előremutató megoldások híján – valamennyi szférában mélyíti az együttműködést gátló bizalmatlanságot. Az együttműködés fejlesztése azonban ezen a területen mutatkozik a legnehezebbnek.

Különösen nagy teherterét jelent az, hogy a román nemzetiségi politika és gyakorlat durván megsérti az emberi jogok általánosan elismert normáit, a lenini koncepció elveit. A nemzetiségek romániai elnyomása diszkreditálja a szocialista gondolatot, rontja a két és sokoldalú együttműködés légkörét és feltételeit. Mindez közös érdekeket sért. A probléma – egyértelmű emberi jogi összefüggései miatt – elkerülhetetlenül nemzetköziesült, és Románia elszigeteléséhez vezetett. Ennek nem a magyar külpolitikai tevékenység, hanem a román belpolitika az alapvető oka.

Ilyen körülmények között várhatóan nem lehet sokáig halogatni, hogy e kérdéskört – legalább általános elvi összefüggéseiben – ne vessük fel a közös fórumokon. Mindenkor számolnunk kell azonban a várható támogatás mértékével. A tapasztalatok azt mutatják – a genfi emberi jogi tanácskozáson lezajlott szavazás is – hogy a probléma ilyen fellelése esetén partnereink részéről legfeljebb hallgatólagos jóindulatra, semlegességre számíthatunk. Ennek meghatározása azonban mindig eseti felmérést igényel.

A kétoldalú kapcsolatokban erőteljesen arra kell törekednünk, hogy elősegítsük a konkrét kérdés gyakorlati kezeléséhez szükséges politikai, morális légkör mielőbbi ki-

⁶⁶ Információk erőszakos, magyarellenes lépésekről Romániában. Magyar Népköztársaság Nagykövetsége, Bukarest, 1989 március 20. Külügyminisztérium TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 1989/75. d. 00685/4/89.

⁶⁷ A szocialista országok helyzete; hazánk kapcsolatai a szocialista országokkal. MSZMP KB Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya 1989. május 18. Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság 1989. június 9. MOL M-KS 288. f. 62/5. ó. e.

alakulását, s egyúttal előmozdítsuk a többi országban élő magyar nemzetiségek egyéni és kollektív jogainak maradéktalan érvényesítését is.

Számolnunk kell azonban azzal a történelmi ténnyel, hogy a Nagy-Románia létrehozásának célját követő román külpolitikának a magyarellenesség mindig is szerves összetevője volt. Ezzel összefüggésben kell értékelnünk azokat a jeleket, amelyek szerint a jelenlegi vezetéstől sem idegen a természetes határok elve. A nacionalista indulatok továbbélésének, erősödésének irányába mutat az is, hogy azokat az ország vezetése a belső társadalmi, politikai feszültségek levezetésére alkalmas eszköznek tekinti.

A román külpolitika említett magyarellenessége a nyílt, katonai konfrontációig már csak a Varsói Szerződés még létező – bár már alig működő – szervezete miatt sem vezethető⁶⁸, miközben Moszkva már végképp feladta, hogy „legalább a béke nyomát megőrizze a két ország között”.⁶⁹ A konfliktus mélypontja feltehetően a Ceaușescu bukását közvetlen megelőző hetekre datálható. A keleti határsávbán tapasztalható romániai csapatmozgásokról, készüldésekről egész évben folyamatosan érkeztek több-kevesebb megbízhatóságú hírek⁷⁰, de mindezeket felülmúlta az osztrák sajtóban is megszéllőztetett, budapesti eredetű információ, miszerint Románia őszi időponttal katonai akciót készít elő Magyarország ellen.⁷¹ Ugyanezek az információk állhattak a Belügyminisztérium rendelkezésére, amikor 1989. június 19-i keltezésű Tájékoztató Jelentésében egy Magyarország elleni katonai akció előkészítésére hívta fel az MSZMP Elnökségének a figyelmét.⁷² A Németh-kormány honvédelmi minisztere hasonló konfliktusoktól tartott: „Munkatársaimmal arra a következtetésre jutottunk, hogy a Ceaușescu-klán – hatalmának megőrzése érdekében – kalandor lépésekre szánhatja el magát, s nincs kizárva, hogy valamilyen durva, provokatív lépést tegyen Magyarországgal szemben.”⁷³ Sajátos színtöltja e kérdésnek az Ellenzéki Kerekasztal és a Szovjetunió nagykövetségének eszmecsereje 1989 második felében. Első ízben 1989. augusztus 18-án került sor kapcsolatfelvételre, amikor Borisz Ivanovics Sztukalin nagykövet látogatott el az Ellenzéki Kerekasztalnak a Parlament épületében tartott ülésére. A külföldön élő magyarság helyzetének megítélésre vonatkozó kérdést diplomatikusan, konkrétumok említése nélkül (nem) válaszolta meg: „Azt is el kell ismernünk, hogy a nemzetiségi kérdés lenini megoldása során előfordult számos deformáció, vagy ennek számos jelensége, különösen a leg-

⁶⁸ BORHI LÁSZLÓ: „Magyarország kötelessége a varsói Szerződésben maradni” – az 1989-es átmenet nemzetközi összefüggései magyar források tükrében. Külügyi Szemle. 1007. nyár – ősz.

⁶⁹ RIPP ZOLTÁN: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág, Bp., 2006. 503. p.

⁷⁰ „A moldáviai hadtest átcsoportosítását követően – melyre a múlt év végén került sor –, Erdélyben, ahová a utóbbi időben az ország területéről masszív katonai erőket irányítottak, csapatmozdulatokról számol be a lakosság. Egyúttal mindenütt jelentős számú tartalékost hívtak be.” ABTL Hírszerző jelentések. Románia 1988 05 18. ABTL 1.11.4. 284. d. 2419. tétel 67/9-1143/88.; „A román hadvezetés ez év őszére (október-november) terbe vett egy Magyarország elleni katonai offenzívát. Állítólag meg vannak győződve arról, hogy gyorsan, számottevő akadályba nem ütközve jutnak el a Tisza vonaláig, még mielőtt a magyar hadsereg mozgósítani tudná dunántúli egységeit.” NOIJ összefoglaló jelentések 1989. június 21. ÁBTL 2.7.1. 062111

⁷¹ Magyar Népköztársaság Nagykövetsége, Bécs, 1989. augusztus 3. TÜK visszaminősített iratok, Ausztria 1989. MOL KÜM XIX-J-1-j. 20. d. 003390

⁷² Az MSZMP KB Nemzetközi Pártkapcsolatok osztályának Javaslatja az Elnökség részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete bukaresti ülésén való részvételünkről. 1989. június 30. MOL M-KS 288. f. 59/1. ő. e. 2. p.

⁷³ KÁRPÁTI FERENC: *A román forradalom és Magyarország, 1989. Egy volt miniszter emlékezése*. História. 2000. 4.

utóbbi időben.”⁷⁴ Két hónappal később Ivan Aboimov, szovjet külügyminiszter-helyettes találkozott az Ellenzéki Kerekasztal képviselőivel. Antall József, az MDF nevében ma már furcsának tűnő álláspontot fogalmazott meg. Véleménye szerint Magyarországnak a Varsói Szerződés keretein belül maradása lehet a garancia a szomszéd országok esetleges támadása ellen, majd Romániát nevesítve közölte: „a támadás lehetőségét nem lehet kizárni”.⁷⁵

A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1989. júliusi ülése alkalmat adott a két párt vezetésének találkozájára is. Mivel Nyers Rezső kérésére a találkozó „nem hivatalos, kötetlen, elvtársi megbeszélésnek” tekintették, a nyilvánosságot nem is tájékoztatták róla.⁷⁶ A magyar pártelnök felvetette, hogy az aradi találkozó óta a politikai kapcsolatok nem hogy nem javultak, de mélypontra kerültek. Lényegében egyetlen magyar javaslatra sem kapott választ a magyar fél, javaslataikat visszautasították. Nem került sor az aradi találkozón tervbe vett nemzetiségi nyilatkozat kidolgozására, és tovább folyik a nemzetközileg is vitatott településrendezési folyamat. „igaz, hogy ez román belülgy – tette hozzá Nyers Rezső –, de a nemzetiségi területeken nemzetiségi problémákat szül, s így átsugárzik a határokon, rontja kapcsolatainkat.”

Ceaușescu válaszul éles hangnemben közölte: Románia független, szocialista ország, maga oldja meg a gondjait. Ezen az alapon nem engedélyezi nemzetközi ellenőrző bizottság beutazását a településrendezés ellenőrzésére sem. Az ezt szorgalmazó magyar koncepció – megítélése szerint – nem más, mint „tudatos harc a két nép barátsága ellen”.

A falurendezéssel kapcsolatban Ceaușescu elmondta, hogy ilyen jelenségek másutt is tapasztalhatók. A szisztematizálást húsz éve kezdték, s ennek célja a falusi ember életkörülményeinek javítása. A szisztematizálás egyelőre Bukarest környékét érinti, másutt még elenyésző. Egyetértett azzal a korábbi javaslattal, hogy mielőbb látogasson el Romániába magyar küldöttség a kérdés tanulmányozására. Utalt arra, hogy a magyarok nem akarják a megfelelő román küldöttséget fogadni, ugyanakkor a magyarok a küldöttségük ellenőrző jellegét hangsúlyozzák. A nemzetközi szabályok szerint a látogatósok programját a házigazdák állítják össze. A magyar küldöttség azonban olyan megyéket is megnézhet, ahol magyarok laknak, de a tapasztalatszerzés egész Romániára kiterjed. Románia „azon kevés országok közé tartozik – mondta Ceaușescu –, ahol szélesebb értelemben is van nemzetiségi nyelvi oktatás, központi és helyi lapok is jelennek meg nemzetiségi nyelven, nemzetiségi színházak működnek.” Érthetetlennek nevezte, hogy miért nem ismerik ezeket a tényeket Magyarországon, vagy ha ismerik, miért ferdítik el őket. Szeretnék, tette hozzá, „ha a román eredetű magyar állampolgár ugyanolyan jogokat élvezne, mint amilyeneket Romániában a nemzetiségiek élveznek.”

A felek értelmetlen párbeszédének tetőpontján Nyers még azt is megemlítette, hogy „a magyar-román határon szó szerint levetkőztetik a turistákat, elkobozzák a Népszá-

⁷⁴ Az Ellenzéki kerekasztal ülése, a Szovjetunió nagykövetének látogatása 1989. augusztus 18. In: A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztaltárgyalások 1989-ben. 3. köt. (főszerk.: Bozóki András), Magvető, 1999. 245. p.

⁷⁵ Feljegyzés Ivan Aboimov találkozájáról ellenzéki politikusokkal 1989. október 17. Külügyminisztérium TÜK visszaminősített iratok, Szovjetunió/1989. MOL XIX-J-1-j. 84. d.

⁷⁶ Nyers Rezső jelentése a Politikai Intézbizottságnak 1989. július 10. MSZMP KB Információs jelentések. 1980-1989. évi iratjegyzék. 288. f. 11. cs. 890708 ö. e. 213-219. p.

badságot is. Ilyen egyik szomszédos ország határán nincs. [...] A Népszabadság bevitelének korlátozását a mozgalom elvi kérdésének tekintjük.” Ceaușescu válasza a szokott frázisokat tartalmazta: Románia nem engedélyezi olyan sajtótermékek behozatalát, amelyek olyan nézeteket tartalmaznak, amelyekkel nem tudnak egyet érteni. „Ha a Népszabadság csak olyan cikkeket publikál, amelyek Magyarországról szólnak, úgy beengedik Romániába. De ha a nyugati szocializmust propagálja, ha a Nyugat fölényét bizonygatja, úgy erre nincs mód.”

A fentiek ellenére a Politikai Intézőbizottság 1989. július 24-i ülésén hozott határozatában egyetértett azzal, hogy a közeljövőben magyar parlament-tanácsi küldöttség utazzon Romániába a településrendezés tanulmányozására, s hasonló céllal román küldöttséget fogadjanak Magyarországon.⁷⁷ Alig egy héttel később azonban már megghiúsult ez az elképzelés. 1989. augusztus 3-án Fejti György saját kérésére fogadta Traian Pop román nagykövetet, aki a Román Kommunista Párt és a kormány nevében a következő jegyzéket adott át a KB-titkárnak:

A Román KP vezetése és az RSZK kormánya az MTV július 31-i Panoráma c. műsorában sugárzott, Mihai volt román királlyal készített interjút románellenes, szocialistaellenes és fasiszta jellegű provokációnak értékelte, amely egyúttal Románia függetlensége és szuverenitása elleni közvetlen támadást jelentett. Szem előtt tartva ezen cselekmény jellegét az RKP vezetése és az RSZK kormánya határozottan tiltakozik az MSZMP vezetésénél és az MNK kormányánál. Ezúttal tájékoztat az alábbi intézkedésekről:

1. Visszavonja a magyar tanácsi küldöttség romániai látogatására szóló, a román fél által előkészített meghívást.
2. Hazarendeli konzultációra Románia budapesti nagykövetét.⁷⁸

A propagandaháború állandósulása is nyilvánvalóan hozzájárult a közhangulat romlásához, az ország – akár illegális úton történő – elhagyására motiváló indítékok erősödéséhez. Ezért váltottak ki nagy visszhangot nem csak a közvéleményben, de a bukaresti diplomáciai testületben is a Románia államhatára védelmi rendjéről szóló – de valójában a tiltott határátlépéseket megakadályozni kívánó – újabb rendelkezések.⁷⁹ A Román Szocialista Köztársaság Államtanácsa július közepén (hivatalos közlöny 26. 1989. VII. 17.) 170/1989. számú törvényerejű rendeletben kiegészítette a határővezetben a fegyverek, lőszeres és robbanóanyagok alkalmazására vonatkozó 367/1971. sz., illetve módosította az államhatár őrzésének rendjéről szóló 678/1969. számú korábbi két rendeletet. A 367/1971. sz. (1976. III. 8-án utólagos módosításokkal közzétett) rendelet 36. szakaszában meghatározták a tűzfegyverek használatának feltételeit.

A 678/1969. számú (1981. IV. 17-én újra közzétett) rendelet 3. szakasz h./ pontját a következőképpen módosították:

Műszaki munkálatokat végeznek és jelzőberendezéseket szerelnek fel a határővezetben, valamint a jelen szakasz g./ pontjában feltüntetett térségben is a határ-

⁷⁷ MOL M-KS 288. f. 5/1072. .ö. e.

⁷⁸ Fejti György tájékoztatója a Politikai Intéző Bizottság tagjainak a román nagykövettel folytatott megbeszéléséről. MSZMP KB Információs jelentések. 1980-1989. évi iratjegyzék. MOL M-KS 288. f. 11. cs.4461. ö. e.

⁷⁹ Románia államhatára védelmének rendjéről szóló rendelkezések végrehajtása. Magyar Népköztársaság Nagykövetsége, Bukarest, 1989 szeptember 10. Külügyminisztérium TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d. 171/Szt/89.

bűncselekményeket elkövető személyek felfedezésére, azonosítására és őrizetbe vételére irányuló akciók időtartamára. A műszaki munkálatok keretében kivitelezett védő- ellenőrzési kerítések hosszúsága nem haladhatja meg:

- a 47 km-t a magyar határon,
- a 35 km-t a jugoszláv határon,
- a 20 km-t a bolgár határon,
- a 33 km-t a szovjet határon

Az államhatár védelméről szóló rendelet a korábbiakhoz viszonyítva a következő módosításokat tartalmazta:

- a közvetlen határsáv az eddigi 50 m-ről 1 000 méterre módosult, ahol kizárólagosan alacsony növények vethetők (lucerna, szója stb.);
- a határt képező, vagy szelő vízfolyások mentén az eddig engedélyezett 500 m-es vadászati és halászati lehetőség szintén 1 000 m-re módosult;
- a határzóna mélysége (amely eddig is 30 és 40 km között mozgott) nem változott, de új elemet képez a „védő- és ellenőrzési kerítések” megépítéséről szóló rendelkezés. (Ennek megfogalmazása azonban sem a román sem a több mint másfél hónappal később megjelent magyar nyelvű szövegben sem egyértelmű.)

Az Államtanács rendeletét értetlenséggel fogadták a Bukarestbe akkreditált diplomaták is. Megítélésük szerint a feltehetően szándékosan nem egyértelmű szövegezés különböző értelmezésekre ad lehetőséget a rendelet megalkotásának szükségességét, aktualitását és szándékait illetően. Többen úgy értékelték, hogy a román határőrség most már „biankó tűzparanccsal” rendelkezik, és ettől kezdve saját megítélésére van bízva a zónában keletkező bűncselekmény minősítése, illetve a fegyverhasználat szükségessége. Vezető amerikai diplomata elmondta, hogy „ezen román intézkedés a külföldről jövő katonai támadás elhárítását is szolgálhatja”. Az építendő kerítések száma miután nincs meghatározva, ezért azokat minden bizonnyal a stratégiaiilag fontos területeken fogják megépíteni. Svájci diplomatától kapott tájékoztatás szerint a szövegezés bonyolultságára való hivatkozással felkereste a román Külügyminisztérium illetékesét a rendelkezés értelmezése céljából. Onnan a Honvédelmi Minisztériumba küldték, de ott is elzárkóztak és a Belügyminisztériumba irányították a diplomatát. Ironikusan jegyezte meg, hogy egyik helyen sem voltak hajlandók az új határvédelmi rendelkezést értelmezni, illetve számára a bonyolult szöveget érthetővé tenni. Szovjet vezető diplomata véleménye szerint Románia a határvédelem új szabályozásával véglegesen meg kívánja szüntetni a határmenti lakossági kapcsolatok minden formáját, hiszen az idegeneknek a határzónában való tartózkodása e rendelettel erősen kétségessé válik.

A magyar követség véleménye szerint a határvédelemmel kapcsolatos korábbi rendeletekkel való összehasonlítás és a rendelkezésükre álló információ alapján egyértelműen megállapítható volt, hogy Románia tovább szigorította a határzónára vonatkozó eddig érvényes intézkedéseket. A „kerítések” megépítésével tovább növelte elzárkózását a külvilággal szemben. A zónára vonatkozó belépési engedélyekkel, az ott tartózkodási és bejelentkezési kötelezettségek megszigorításával pedig korlátozták az eddig is túlszabályozott lakossági mozgást. Az új rendelet nem fogalmazta meg a határ-bűncselekmény fogalmát sem, de azt rögzítette, hogy „ha a zónában az üldözöttek elő-

zóleg súlyos cselekményeket követtek el és az államhatáron való átlépésük rendkívül súlyos veszélyt képezne, az illetők ellen löfegyver használható”. Ez végső fokon teljes mértékű szabadságot jelentett a tűzfegyverek alkalmazása terén. Mindezek az intézkedések a romániai és a magyar közvéleményben csak megerősítették azon – a közhangulatot is jelentősen befolyásoló – híresztelések valóságtartalmának a valószínűségét, miszerint a kegyetlen román határőrség, katonaság akár gyilkosságok árán is meg akarja akadályozni a menekültek átszökését magyar területre. Az ilyen divulgáció egyébként sem állt távol a közhangulattól, a sajtó is előszeretettel foglalkozott az ilyen vélt vagy valós történetekkel és a nemzetközi érdeklődésre is számot tarthatott néhány ilyen eset. Ezek sorában politikailag, jogilag és szimbolikusan is kiemelkedő helyet foglalt el az 1989 elején kirobbant un. „gyulai ügy”.

3. Határ menti hírek és rémhírek

A menekülteknek a magyar-román határon történő tömeges meggyilkolásának híre 1989 január elején hamarabb bejárta a nemzetközi hírcsatornákat, minthogy ez a hazai sajtóban felbukkant volna: 1988. december elsején a holland televízió evangélikus adásában közölték, hogy Szatmár közelében szeptemberben a magyar-román határ mentén az őszi szántás közben kétszáz holttestet találtak. Kiderült, hogy menekülőkről van szó, akiket a román katonaság és határőrség gyilkolt le.⁸⁰ 1989 elején az olasz Panorama című folyóiratra hivatkozva az AFP is arról számolt be, hogy „az utóbbi időben állítólag 200 személyt öltek meg Romániában, miközben Magyarországra próbáltak átszökni. A jelentés szerint, amelyet átvett a belga hírügynökség is, a román határőrök saját területükön megtévesztő határvonalat építettek fel magyar feliratokkal ellátva, hogy a menekülők ezt átlépve biztonságban érezzék magukat, s amikor előbújnak, a határőrök lelövik őket.”⁸¹ A belga hírügynökség kiegészítő információja szerint a román határvédelmi szervek 1988-ban a román-jugoszláv határon mintegy 400 menekülővel szemben alkalmaztak löfegyvert.”⁸² Ugyanekkor a The Times of India nagy terjedelmű cikket közölte az erdélyi magyarokról „Üldözötve Romániában, vigaszt találva Magyarországon” címmel. Vaiju Naravane, az frás szerzője Budapesten és Debrecenben gyűjtött információkat cikkéhez az erdélyi magyarok helyzetéről és a román-magyar viszonyról. A hatoldalal frás szerzője, Vaiju Naravane értesülése szerint is 1988 március óta legkevesebb kétszáz embert lőttek agyon a magyar-román határon. Noha a román határőrség rendszeresen tüzet nyit az illegális határátlépőkre – írja -, „az etnikai megkülönböztetés, a kulturális elnyomás és az éhség” elől menekülő erdélyi magyarok közül már harmincezernek sikerült menedéket találnia a viszonylagos paradicsomot jelentő szomszédos országban. Most először fordul elő, hogy egy szocialista ország állampolgárai egy másik szocialista országban kérnek és kapnak politikai menedékjogot – jegyezte meg a

⁸⁰ (-): *Erdély, Budapest, Bukarest. Irodalmi Újság*. 1989. 1. 23. p.

⁸¹ A történet az „urban legends” tipikus jegyeit viseli magán. Más körülmények között, más szereplőkkel a világ legkülönbözőbb helyein mesélik – miközben akár igaz is lehet. Fél évvel később a hírszerzés is „észleli”: „a román hatóságok – egyes híresztelések szerint – határsávból olyan, un. ellenőrző posztokat telepítettek, amelyek láttán a menekülők azt hihetik, hogy már magyar oldalon vannak, s amikor jelentkeznek a magyar határőregyenruhás személyeknél, azok ’begyűjtik’ őket.” NOII összefoglaló jelentések 1989. június 21. ÁBTL 2.7.1. 062110

⁸² Nyugati sajtó romániai menekültek haláláról a magyar határon. AFP, MTI 1989. január 3.

szerző. Idézi egy el nem kötelezett ország budapesti nagykövetét (nevének említése nélkül), miszerint „Budapest és Bukarest viszonya rendkívül feszült”. Emlékeztetve Szűrös Mátyás kijelentésére, hogy „a magyar kormány mindig is igyekezett megvédelmezni a határokon kívül – főképpen a Kárpát-medencében – élő magyarok érdekeit és a jövőben is így fog tenni”, a tudósító azt írta, hogy ez példa nélküli figyelmeztetés a kelet-európai testvéri szocialista országok történelmében. A szerző megszólaltatta Papp Géza Csaba debreceni kálvinista tiszteletest, aki beszélt neki a román oldalon felépített magyar „áthatárról”, ahol a legtöbb menekültöt agyonlövik. A tiszteletes elmondta, hogy tudomása szerint már több esetben is tűzharc robbant ki magyar és román határőrök között, s az összecsapásokban két magyar határőr meghalt.⁸³

Részben külföldi, részben saját információira támaszkodva a Magyar Demokrata Fórum gyulai városi szervezete 1989. január 6-i dátummal levelet küldött Stadinger Istvánnak, az Országgyűlés elnökének, melyben a Romániából Magyarországra menekült személyek sorsával kapcsolatban fejtették ki álláspontjukat. Három nappal korábban a Magyar Demokrata Fórum Ideiglenes Elnöksége már nyilatkozatot juttatott el a Magyar Távirati Irodához, amelyben menekülttábor felállítását szorgalmazta a magyar-román határon. Szerintük a magyar-román határon kialakult helyzet, az egymásnak ellentmondó híresztelések, néhány menekült visszatoloncolásának megütközést keltő híre, egyes határőrszervek megmagyarázhatatlan intézkedései és az egész kérdésben az egységes irányítás hiánya teszi szükségessé a határhoz közeli menekülttábor létrehozatalát. A nyilatkozat alapelvnek tekinti: a magyar nemzet természetesen nem kötelezhető ellenséges, vagy a belső rendre veszélyes elemek korlátozatlan befogadására – ugyanakkor az MDF vezetőségének határozott álláspontja, hogy körültekintő vizsgálat nélkül senkit sem szabad Romániába visszatoloncolni.⁸⁴

Hasonló értelemben foglalt állást a Szabad Demokraták Szövetsége és a Menedék Bizottság is. A két szervezet nyilatkozatot adott ki az erdélyi menekültek ügyéről, a visszatoloncolásról, illetve a menekülttáborokról. Többek között szorgalmazták, hogy Magyarország fogadjon be mindenkit, aki Romániából hozzánk menekül, s a magyar hatóságok ne tegyenek különbséget a menekültek között nemzetiségük, útiokmányuk megléte, illetve hiánya, a menekülés módja és gazdasági vagy politikai indoka alapján. Szükségesnek tartották, hogy senkit ne szolgáltassanak ki a román hatóságoknak, sőt: a magyar szervek vizsgálják felül, és mondják fel a kiadatások hivatkozási alapjául szolgáló 1964. évi magyar-román egyezményt és az 1986-os határrendészeti egyezményeket. Az SZDSZ ügyvivői testülete és a Menedék Bizottság javasolta, hogy Magyarország csatlakozzon a Genfi Menekültügyi Konvencióhoz és tegye lehetővé ENSZ Menekültügyi Hivatal működését. „Amfg erre nem kerül sor, ellenzik a menekülttáborok felállítását, mert azok – szerintük – nem szolgálnák a menekültek érdekét.” Annak a véleményüknek is hangot adtak, hogy a Tárcaközi Bizottság⁸⁵ és a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal) biztosítson teljes nyilvánosságot munkája fölött.⁸⁶

⁸³ Menekülés Romániából. MTI 1989. január 6.

⁸⁴ Menekülttábor felállítását javasolja a Magyar Demokrata Fórum. MTI 1989. január 3.

⁸⁵ A BM vezetése alatt álló Tárcaközi Bizottságot 1988. február 25. hozta létre a minisztertanács a menekültügyek intézésének koordinálására, pedig ekkor még csak 2500 legalizált státuszú romániai állampolgár szerepel a nyilvántartásokban. Átmenetileg a Bizottság körlevelei, valamint a BM szerveinek utasításai pótolják a hiányzó jogszabályokat.

⁸⁶ A Szabad Demokraták Szövetsége és a Menedék Bizottság állásfoglalása. MTI 1989. január 6.

Az MDF gyulai városi szervezetének Stadinger Istvánhoz küldött levele azonban – amely „Javaslatok az erdélyi menekültek érdekében,” címmel 1989. január 9-én a Magyar Nemzetben is megjelent – megdöbbentő állításokkal lépett a nyilvánosság elé, amelyek hetekre felkavarták a közvélemény hangulatát.

Stadinger István Úrnak,
Az Országgyűlés elnökének
Budapest

Igen Tisztelt Elnök Úr!

A határ mellett élő állampolgárokként nap mint nap egyre több olyan eset tanúi vagyunk az Erdélyből menekültek ügyében, amelyek éles ellentétben állnak a népköztársaságunk hivatalos szervei és prominens személyiségei által is deklarált bánásmóddal.

Felháborít bennünket, hogy miután a menekültek életüket kockáztatva hazánk földjére lépnek, a belügyi hatóságok máig sem tisztázott szempontok, hatáskör és utasítások szerint szelektálva küldik vissza egy jelentős részüket, hogy a nem kétséges ítélet (nyomorékká tevés, sok esetben agyonverés) az üldözők végrehajtsák

Ennek elkerülése végett követeljük, hogy az Országgyűlés kötelezze a kormányt, hogy országunk csatlakozzék az 1951-es genfi konvencióhoz.⁸⁷

Követeljük, hogy az Országgyűlés kötelezze a kormányt, hogy a román kormánnyal kötött határrendészeti egyezményt (annak 24. cikkelyét) mondja fel.⁸⁸

Követeljük, hogy döntsön az Országgyűlés menekülttáborok felállításáról, és biztosítsa annak lehetőségét, hogy azokat az ENSZ Menekültügyi Bizottsága vizsgálhassa.

Bizonyítékként mellékeljük a legutóbbi napok tényeit tartalmazó rövid vázlatunkat, amelyet szíveskedjék az Országgyűléssel ismertetni.

Belügyi forrásból származó információ: körülbelül három hónapja elterjedt hír a határ mentén lakók között, hogy több tetem található a határ menti kukoricásban. A békéscsabai rendőrkapitányság szervezetten átfésülte a terepet, és a Lökösháza, valamint Kötgyán közötti ötven kilométeres határsávban 18 holttestet találtak. Valamennyi lőtt seb következtében halt meg.

December 27-én Gyula közelében egy fiatalember és két 18 éves lány próbált átszökni. A fiatalember egy mély árokban lapult, őt nem vették észre a román határőrök. A két lányt viszont elfogták. A fiatalember az árokból látta, hogy meztelenre vetkőztették, és utána puskatussal verték, később elhajtották őket.

Sok a gyermekhalott is. Egy beszámoló szerint (belügyi forrás) egy romániai család lovaskocsival ment a határ felé, át akartak szökni. A négyéves kislányukat a kocsiderekben lévő szalmában rejtették. Véletlenül találkoztak már az úton járőröző román ka-

⁸⁷ A levél írói nyilván arra kívántak utalni, hogy az 1951. július 28-i Genfi Egyezmény a menekülthelyzetről meghatározta, hogy az tekinthető menekültnek, aki faji, vallási okok, nemzeti hovatartozás, politikai nézetek, s.b. miatt üldöztetésnek van kitéve a saját országában. Az ilyen ember menekültnek tekintendő, joga van menedéket kérni az adott országtól. Az Elnöki Tanács 1989. augusztus 25-én hozott törvényerejű rendeletet a menekültügyi konvenció magyarországi érvényességéről.

⁸⁸ A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Román Szocialista Köztársaság Kormánya között, a magyar-román államhatár rendjéről, határkérdésekben való együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról szóló, Budapesten, 1983. évi október hó 28. napján aláírt Egyezmény 24. cikk (1) értelmében „Az államhatárt jogellenesen átlépő személyeket, akiket annak közelében fognak el, a lehető legrövidebb időn, de legkésőbb negyvennyolc órán belül vissza kell adni.”

tonákkal. Azok puskára tűzött bajonettel szurkálták át a szalmát, és eltalálták a kislányt. A bajonett a halántékán hatolt a koponyájába és a gyermek halálát okozta.

Az érintett területen szolgálatot teljesítők szerint a menekültek körülbelül 50 százalékat visszaadják a románoknak jelenleg, 1989-ben is. Minden cigányt visszaadnak, azt, aki nem tud jól magyarul, vagy aki valami más miatt büntetve volt Romániában. A visszaadás elbírálása igen rövid úton történik: a cigányokat például sokszor már a határor visszakényszeríti; időnként hasonlóan jár el a románul beszélőkkel. A második visszaküldési szint a határőrség. Végül – valószínűleg leggyakrabban – a megyei rendőr-főkapitányság bírálja el saját hatáskörébe, hogy kit küld vissza. A szervezeten, olajozottan működő visszaküldés menete arra utal, hogy nem helyi túlkapásról van szó, hanem a rendőrségnek és a határőrségnek ilyen utasítása van. 1988. XII. 27. és 1989. I. 1. között, tehát négy nap alatt Gyulánál egy rövid határszakaszon kilenc ember jött át, ebből ötöt visszaadtak.

Gyula, 1989. január 6.

MDF Gyulai városi szervezete⁸⁹

A levélben foglaltakat először a Kossuth rádió hétfő reggeli műsorában cáfolta Gál László rendőr-alezredes, Békés megye rendőr-főkapitányának közbiztonsági helyettese, amikor elmondta: teljesen elképzelhetetlen és nem fordulhat elő, hogy a megyében a rendőri szervek ne szerezzenek tudomást akár egyetlen erőszakos halálesetről. Mint mondta: „Lényegében egy olyan kis megye vagyunk, hogy itt még egy-két hullát sem lehetne eldugni, nem hogy 18-at”.⁹⁰ A Belügyminisztérium is vizsgálatot indított az ügyben és még aznap délután közleményt adott ki.⁹¹ Eszerint a rendőri és a határőrizeti szervek sem a levélben jelzett területen, sem pedig az egész román-magyar határszakaszon holttesteket és sebesült személyeket nem találtak. Ebből következően a belügyi szervek ilyen információt senkinek nem adtak erről, és az erre vonatkozó állítások is minden alapot nélkülöznek. Tagadták a levél azon állítását is, hogy a Magyarországra érkezett menekültek mintegy 50 százalékát a magyar hatóságok körültekintés nélkül visszaadnák. Az eljáró szervek a tartózkodási engedély iránti kérelmek elbírálása során nemzetiségre vagy felekezetre való tekintet nélkül döntenek és a tiltott határátlépőket is – ezek száma 1988-ban közel 6500 volt – befogadjuk. De mivel a belügyi szervek feladatuknak tekintik azt is, hogy „az ellenséges céllal érkezők, a bűnözők, a csavargó életmódot folytatók” ne terheljék a Magyarországra menekülőket beilleszkedésükért, ezért 1988-ban tiltott határátlépők – a levélben foglaltakkal szemben – negyedét küldték vissza Romániába. Ezt mutatja az is, hogy 1988. december 27. és 1989. január 1-je között Békés megye területére 29 személy érkezett illegálisan, közülük egy személyt küldtek

⁸⁹ A közlő Magyar Nemzet nem fűzött kommentárt a levélhez. Az MDF Ideiglenes Elnöksége azonban hozzátette: Az MDF szervezetének jelentésében kimondatlanul, de tényként benne van: ez a 18 hulla magyar területen feküdt. A békéscsabai rendőr-főkapitányság csak Magyarországot területén, belülről képes a határszakaszt átvizsgálni. A fenti iszonyatos tényekhez tehát goromba román határsértés is társul. Ezeket a szerencsétlen embereket magyar földön is utolérte a halál – román fegyvertől. Ez a magyar-román viszony valódi állása ma, 1989 kezdetén. Szövetség? Szerződés? Nem, gyilkolás és agresszió. Részünkről pedig hallgatás. Úgy gondoljuk, a magyar Országgyűlés minden eddiginél nagyobb mulasztást követ el, ha ezeket a vészjelzéseket is elereszti a füle mellett és nem kötelezi a kormányt minden eddiginél határozottabb lépések megtételére. Ez a kérdés a román fél agressziója következtében megérett arra, hogy a magyar kormány a Biztonsági Tanács elé terjessze. Az MDF Ideiglenes Elnöksége.

⁹⁰ Kossuth Rádió, 1989. január 9. Krónika, 7. 30.; Rádiófigyelő Szolgálat. OSA/RFE Hung. Monitoring 6.1/89.

⁹¹ A Belügyminisztérium közleménye. MTI 1989. január 9.

vissza, aki büntetett előéletű volt, továbbá a vizsgálat során megalapozottan merült fel vele szemben, hogy „speciális feladatokkal” érkezett hazánkba.

A Békés megyei rendőr-főkapitány Mihalik György rendőrezredes aznap este adott interjút a Kossuth Rádióknak az ügy részleteiről.⁹² Elmondása szerint amióta az áttelepülés megindult a határ másik oldaláról, a határ közelében egyáltalán nem fordult elő haláleset, de még olyan emberrel sem találkoztak, akin lőtt seb lett volna. December 29-én a Határőrség országos parancsnoksága nyilvánosságra hozott több adatot, amelyek között szerepelt az is, hogy Magyarországról kb 1400 román állampolgárt küldtek vissza, ezekből 400-at Békés megyéből. Egyébként a megyébe több mint 2000 román állampolgár jött át eddig. Ugyanakkor megtagadják a letelepedési kérelmeket, és nem fogadjuk be „a munkakerülőket, a csavargókat, az alkoholistákat, azokat, akik bűncselekményt követtek el, illetve azokat, akik olyan adatok birtokába akarnak jutni, amelyek nem tartoznak Romániára”.

Nem érdektelen az a beszélgetés sem, amelyet a megyei napilap újságrója folytatott a helyszínen.⁹³ Pocsay Gábor az MDF gyulai szervezete ideiglenes elnökségének tagja a Magyar Nemzetben megjelent cikkel kapcsolatban csak egyetlen helyesbítéssel élt, mely szerint a határsávot nem a békéscsabai rendőr-főkapitányság fésülte át, hanem a határőrök. „Több csatornán jutottak el hozzánk a hírek, meghallgattunk határőrt, aki a magyar-román határnál teljesített szolgálatot, beszéltünk román menekültekkel, magyarokkal, akik a határ közelében dolgoztak, és hivatalos szervektől is kaptunk jelzéseket” – mondta Pocsay Gábor, és hozzátette: a 18 holttestet a szemtanúk elmondása szerint a határ közvetlen közelében, elhagyatott területen találták meg. Informátoraik nevét és hírforrásaikat nem nevezik meg, nem adhatják ki. Arról sincs tudomásunk, hogy a 18 holttest hova került, de úgy gondolják, ez nem is fog kiderülni. Tudomásuk van arról is, hogy cigány származásúakat, románul beszélőket küldenek vissza Romániába. Arról is hallottak, hogy 339 olyan áttelepülni szándékozó kérelmét tagadták meg a magyar hatóságok, akiknek itteni ismerőseik lakást, elhelyezkedést tudtak volna biztosítani.

Az MSZMP Belügyi Bizottsága a pártalapszervezetek általános felháborodásáról számolt be, a hírt „az első pillanattól kezdve általános hitetlenkedés fogadta az állomány”. Megalapozatlannak, álhírnek tartották, gyors vizsgálatot és felelősségre vonást követeltek a hasonló hírek megakadályozása érdekében.⁹⁴ A Határőrség általában véve is sérelmezte a román menekültek kapcsán a határőrséget érintő negatív véleményeket, íe a Magyar Nemzetben közölt levél különösen nagy felháborodást váltott ki. (Az MSZMP Határőrségi Végrehajtó Bizottsága januári „hangulatjelentése” külön is kitért arra, hogy az állományt „megdöbbenetette és felháborította” a gyulai MDF bejelentése a román határszakaszon talált halottakról. Kérték, hogy az illetékes szerveket, hogy az ilyen rágalmatokat gyorsan és határozottan utasítsák vissza.⁹⁵ A Határőrség Országos Pa-

⁹² Kossuth Rádió, 1989. január 9. Első kézből, 19. 30.; Rádiófigyelő Szolgálat. OSA/RFE Hung. Monitoring 6.1/89.

⁹³ Békés Megyei Népújság, 1989. január 10.

⁹⁴ Az MSZMP Belügyi Bizottságának 1. sz. Tájékoztatója a BM pártszervek és -szervezetek eseményeiről. 1989. február 8. MSZMP Társadalompolitikai Osztály 1989.MOL M-KS 288. f. 22/1989. 5. ő. e. 51-17/1/89.

⁹⁵ Összefoglaló a mozgalmi élet eseményeiről 1989. január. MSZMP Határőrségi Végrehajtó Bizottsága 1989. február 7. 288. f. 22/1989. 5. ő. e.

rancsnoksága az állomány megnyugtatóra belső tájékoztatót adott ki.⁹⁶ Eszerint az MDF-levelben jelzett 50 kilométeres sávban sem a rendőrség, sem a határőrség nem talált holttesteket, „a 18 holttest megjelölése valótlan”. 1988-ban az orosházi kerület állományában összesen két haláleset történt de e két cselekménynek semmi köze nem volt a határhelyzethez⁹⁷. Az is tény, hogy a több ezer, illegálisan átjött menekült közül egy sem érkezett lőfegyvertől eredő sérüléssel, és elsődleges meghallgatásuk során senki nem tett arról említést, hogy vele szemben fegyvert használtak volna, vagy csoportjából bárki ilyen módon „halált vagy sérülést szenvedett volna”. A határőrség véleménye szerint a román határőrizeti szervek csak figyelmeztető lövéseket alkalmaznak az elfogás céljából (bár a jelentés megemlíti: „a túldoldali helyzetről közvetlen és megalapozott információk hiányában nem nyilatkozhatunk”). A román határőrizeti szervekkel egyébként az egyezményeknek megfelelő a kapcsolat, a határrendszértések kivizsgálása a szokásos módon történik (1988-ban a román szakaszon 27 határrendszértés történt, ebből 10 magyar részről).

A belső tájékoztató kitér az MDF-levelben említett állítólagos belügyi forrásokra is: „semmilyen tájékoztatásra jogosult szerv vagy személy ilyen valótlan nyilatkozatot nem adott, a vizsgálat fogja kideríteni, hogy milyen forrásokra utalnak, s feltárni azt, hogy ki részéről történt valótlan állítás, rémhírkeltés”. A tájékoztató kéri „az állománnyal tudatosítani”, hogy a határőrség, a menekültek kérdésében minden tekintetben az előírásoknak megfelelően járjon el, semmilyen megmagyarázhatatlan, önkényes lépést nem tesz. Valótlan az az állítás is, hogy „minden cigányt visszaadunk”, hamis az az állítás is, hogy az illegálisan átjött menekültek 50 %-a visszaadásra kerül. 1988-ban összesen 6472 román állampolgárt fogtak el a határőrök a magyar-román határszakaszon befelé jövet, ebből 1652 (25 %) került visszaadásra. A tartózkodási engedély vagy visszaadás kérdésében igazgatásrendészeti eljárás során szakemberekből álló bizottság dönt, nem a járőr, az őrs, vagy a kerületparancsnokság. Így az MDF-level csak a közvélemény félrevezetését, a belügy és a határőrség tekintélyének lejárátását, a társadalmi bizalom csökkenését eredményezheti, és „egyéb politikai károk okozására is alkalmas”. Az álhírek és rágalmak cáfolatára a jövőben is „higgadtan, de kezdeményezően” kell reagálni, tényszerűsége törekedve, nem pedig „szélsőséges indulatok alapján”. A belső tájékoztató célja éppen az volt, hogy cáfolják a „hamis, rosszindulatú híreszteléseket” és minden módon elősegítsék a Legfőbb Ügyészség tényfeltáró vizsgálatát, „amely már meg is indult”.

Ennek a már megindult vizsgálatnak a keretében a Legfőbb Ügyészség arra is kíváncsi volt, hogyan jutott el a levél a Magyar Nemzet szerkesztőségébe. Soltész István – miután január 9-én már eljuttatta az inkriminált kéziratot a vizsgálatot vezető Pócsi Lajos osztályvezető ügyészhez – január 11-én Nyíri Sándornak, a Legfőbb Ügyész helyettesének levelében számolt be a történetéről.⁹⁸ Eszerint, hogy a gyulai MDF-szervezet le-

⁹⁶ A határőrség állományának belső tájékoztatása az erdélyi menekültekkel összefüggésben a sajtóban megjelent, a határőrséget sértő publikációkkal kapcsolatban. Határőrség Országos Parancsnoksága 1989. január 12. MOL XIX-B-10. HOP Vezetéssel, irányítással kapcsolatos iratok 1989. 16. doboz, sz. n.

⁹⁷ Az egyik szolgálati gépkocsi ittas vezetése miatt bekövetkezett balesetből ered, a másik családi problémák miatt (a dombegyházi őrsőn 1988 október 26-án szolgálat közben egy határőr öngyilkosságot követett el).

⁹⁸ Soltész István főszerkesztő – feltehetően támogatásra számítva – eljuttatta „szíves tájékoztatásul” Pozsgay Imrének, „mint a nemzetiségi és sajtó ügykörben illetékes államminiszternek” a levelezést, ezért maradhattak fent Pozsgay iratai között a levelek. A Magyar Nemzet főszerkesztője tájékoztatása a Legfőbb Ügyész helyettese számára a Magyar Demokrata Fórum gyulai szervezetének a romániai menekültekkel foglalkozó

velét Csurka István személyesen vitte be január 8-án a szerkesztőségbe. Kérdésre válaszolva Csurka megjegyezte: felelős személytől származó, megbízhatóan dokumentált szövegről van szó, amelynek hitelességét az országos elnökség biztosítja. Ennek alapján a szerkesztőségnek nem volt oka a levélben foglaltak hihetőségében kételkedni. Ráadásul hasonló állítások, lelőtt menekültekről már más lapokban is megjelentek és ezeket az állításokat magyar részről addig nem cáfolták; „volt nyilvánosságra is hozott eset, amikor magyar területen gyilkolt meg menekülőket román határőr”. Ugyanakkor a testületi, szervezeti cáfolatokkal kapcsolatos kötelezettségének eleget téve a Magyar Nemzet kiemelten közölte a Belügyminisztérium nyilatkozatát, sőt, kérés nélkül ismertette a Békés megyei rendőr-főkapitánynak a rádióban elhangzott cáfolatát is.

Az Országgyűlés külügyi bizottságának elnöke, Szűrös Mátyás rádiónyilatkozatában nagy kárt okozó presztízsvesztésnek tekintette Magyarország számára Romániával, de az egész világgal szemben is, ha rémhírnék bizonyul a 18 holttestről szóló információ. Azok ugyanis, akik a levelet megfogalmazták, eleve bizalmatlanságot keltenek a magyar hivatalos szervekkel szemben. Nemzetközi szinten pedig azért nem vet jó fényt Magyarországra, mert bár „mi tudjuk, hogy a magyar sajtó önállóan tevékenykedik és ezért nem terheli felelősség a magyar kormányt”, mégis a visszhang nyilvánvalóan negatív lehet.⁹⁹

Maga az MDF is érezhette, hogy szavahihetőségük forog kockán, és – állambiztonsági információk szerint – nem hagytak fel azzal, hogy mégis bizonyítékokat szerezzenek állításaik igazolására. Csurka István felszólította a botrányt kirobantó gyulai MDF-aktivistákat, hogy szerezzenek be mindet, az esettel kapcsolatos információt; keressék meg a mezőőrt, a gátőrt, az ott ájtott menekülteket, sőt ha lehet, szerezze meg a boncolási jegyzőkönyvet is. Csurka felhívta a figyelmet az informátor fokozott védelmére, s javasolta, hogy keressenek egy jó ügyvédet, mert ha bíróság elé kerül az ügy, nem kerülhetik el a szembesítést.¹⁰⁰ Másnap Csoóri Sándor már arról tájékoztatta Csurka Istvánt, hogy a román határon történt események bizonyítására fel lehet használni korábban megjelent írásokat, könyveket is, mivel „ilyen lövések voltak már Forró Tamás és dr. Kende Péter könyvében, de tud valamit Győri Béla és az egyház is”. Úgy tudják, hogy Ara-Kovács Attila szintén rendelkezik hasonló eseteket igazoló adatokkal és neki jó kapcsolata van az „SOS Transsylvania” szervezettel, amelyik az ilyen információkkal foglalkozik, és rendszeresen gyűjti azokat. B. Júlia megígérte, hogy összeszedi valamennyi fontos ember nevét és címét és az említett könyveket egy-két napon belül átadja Csurkának. A telefonlehallgatás útján szerzett információkat az elhárítás megbízhatónak tekintette azzal a megjegyzéssel, hogy az ellenőrző munkát folytatni kell.¹⁰¹

A hónap végén viszont társadalmi kapcsolat révén jutott az ügy további adataihoz az állambiztonsági szolgálat. Horváth Balázs, az MDF veszprémi szervezetének vezetője január 24-én kirendelt védőként tárgyaláson vett részt a BM Határőrség körmendi alakulatánál. Itt az MDF gyulai szervezetének levelével kapcsolatban megemlítette, hogy a holttestekkel kapcsolatos információkat írásban kapták egy határőrtisztől és egy sorál-

közleménye közreadásának körülményeivel kapcsolatban. Államminiszteri Titkárság nyílt iratai. Pozsgay Imre, MOL XIX-A-95-a. 1989. 1. d.

⁹⁹ Szűrös Mátyás a romániai menekülthelyzetről *Reggeli Krónika*, Kossuth Rádió, 1989. január 12. 6:45. Rádiófigyelő Szolgálat. OSA/RFE Hung. Monitoring 12.1/89.

¹⁰⁰ NOIJ összefoglaló jelentések 1989. január 12. ÁBTL 2.7.1. 011204.

¹⁰¹ NOIJ összefoglaló jelentések 1989. január 13. ÁBTL 2.7.1. 011308.

lományú határőr őrmestertől, akiknek a személyét az MDF semmilyen körülmények között nem hozza nyilvánosságra. Az MDF Ideiglenes Elnöksége nem vállalta a levél nyilvánosságra hozatalát, ezt a helyi szervezet döntésére bízta. Horváth Balázs utólag már elhamarkodottnak tartotta a gyulai szervezet lépését. Tudomása szerint a gyulai szervezet videofelvétellel rendelkezik egy holttestről és egy menekült nekik tett vallo-másáról is. Egy lőtt-sebes menekült sorsát pedig, akit a debreceni kórházban ápolnak, a helyi MDF-szervezet kíséri figyelemmel. Horváth véleménye szerint a levéllel nem a határőrséget akarták támadni, hanem az államapparátus figyelmét kívánták felhívni a romániai állapotokra.¹⁰² Néhány nappal később Kulin Ferenc tájékoztatta – a titkosszol-gálati forrás szerint telefonon – Csurka Istvánt arról, hogy az MDF szentendrei gyűlésén bejelentették: találtak olyan hitelt érdemlő tanút, aki látta, miként lőttek le a román ha-tárőrök egy menekültöt a határ magyar oldalán. Az információ Sz. László zsámbéki or-vostól ered, aki azt állítja, hogy bármikor, bárhová „szállítani tudja” azt a nőismerőst, aki mellől lelőtték az említett menekültet.¹⁰³

Időközben Csurka István álláspontja is megváltozni látszott. Az egyértelmű bizonyí-tékokat firtató riporter kérdésére kitérő választ adott. Meglehet, hogy jogilag vesztesként kerülünk ebből a dologból ki – felelte. Ugyanakkor úgy vélte, hogy erkölcsileg nem ke-rülnek ki vesztesként, hiszen lesz annyi megértés a magyar társadalomban, hogy belátja, hogy ezek az emberek „kitüntetést érdemelnek, jutalmat érdemelnek, mert önfeláldozó módon akartak megváltoztatni egy nagyon elromlott viszonyt”. A menekülők ezreiről van szó, akik kilencven százaléka magyar. Ha csak egyet lőnek le, nem kell-e minden módon arra törekednünk, hogy ezt az állapotot megváltoztassuk, hogy ezt a világ tuda-mására hozzuk – vélekedett Csurka. Miért azok kerülnek mindjárt a híresztelők és a rémhírterjesztők kategóriájába, akik erről megpróbálnak önfeláldozó módon beszél-ni?¹⁰⁴

Február elején lezárult a Legfőbb Ügyészségnek az ügyben két héttel korábban meg-indított vizsgálata.¹⁰⁵ A vizsgálat nem terjedt ki az MDF gyulai városi szervezete által írt levél első részében megfogalmazott – menekültekkel kapcsolatos – politikai követel-ések megalapozottságának, illetve indokolatlanságának vizsgálatára, azokra a hírekre és híresztelésekre sem, amelyek az államhatár román oldalán elkövetett cselekményekre vonatkoztak. Az ügyészség indoklása szerint joghatósága csak Magyarországra terjed ki és ezért a román oldalról származó híresztelések ellenőrzésére lehetőségük és módjuk sincs. Nem vizsgálták a Magyarországra menekültekkel kapcsolatos eljárásokat sem, azt, hogy milyen indokok alapján foglalt állást az illetékes főkapitány abban a kérdés-ben, hogy a menekültek az ideiglenes tartózkodási engedélyt megadják, avagy Romá-niába visszairányítják.

A vizsgálat – nyomozati értelemben – tényfeltárássá irányult. Módszere elsődlege-sen az ügyiratok átvizsgálására szorítkozott. Áttekintették azokat a nyilvántartásokat, amelyekből megállapítható volt a Magyarországra menekültek száma, a letelepedési en-gedélyt kaptak, illetve a visszairányítottak aránya. Felülvizsgálták a rendkívüli halál-esetekre vonatkozó iratokat is. Mivel az MDF gyulai városi szervezetének vezetősége –

¹⁰² NOIJ összefoglaló jelentések 1989. január 26. ÁBTL 2.7.1. 012622.

¹⁰³ NOIJ összefoglaló jelentések 1989. január 31: ÁBTL 2.7.1. 013108.

¹⁰⁴ Csurka István a román-magyar határon talált holttestek hírének bejelentéséről. Vasápmapi Hírek, Kos-suth Rádió 1989. január 15. 7.30. Rádiófigyelő Szolgálat. OSA/RFE Hung. Monitoring 15.1/89.

¹⁰⁵ Összefoglaló jelentés a Romániából Magyarországra menekült személyek sorsáról. LÚ 10.097/1989. MOL XIX-B-10. HOP Vezetéssel, irányítással kapcsolatos iratok 1989. 494/1989. 16. d.

bár együttműködési készségét hangsúlyozta – egyetlen esetben sem volt hajlandó az informátorok személyét megnevezni, sőt azt sem közölték, hogy az informátorral a vezetőség melyik tagja beszélt. Mivel a konkrét tények közlése elől elzárkóztak, ezért az ügyészség tanúkutatást is végzett, továbbá a levelet szerkesztő öt személy közül négyet jegyzőkönyvileg is meghallgatott.

Az ügy előzményeivel kapcsolatban a vizsgálat megállapította, hogy az MDF gyulai városi szervezete 1988. november 24-én alakult meg. Mint a vezetőség tagjai elmondták a megye sajátos helyzetéből adódóan kiemelten foglalkoztak a Magyarországra menekültek helyzetével. 1989. január 4-én a helyi szervezet gyűlést tartott, melyen felmerült a menekültek helyzete és az a körülmény, hogy több személyt visszairányítottak Romániába. Ezzel az MDF helyi szervezete nem értett egyet, így a gyűlés felhatalmazta a vezetőséget a levél megfogalmazására. Elhatározták azt is, hogy a korábban szerzett információkhoz még továbbiakat is gyűjtenek. Ennek érdekében mintegy tíz személy a határszéli községekben kísérelt meg adatokat gyűjteni.

Az ominózus levelet 1989. január 6-án az esti órákban öten fogalmazták meg: dr. Pócsay Gábor, dr. Lipták András, Markó István, Teleki Ferenc és Petróczi Zoltán. A levél két részből állt; az első része tartalmazta a követeléseket, a második pedig a tényanyagot. Az elkészült levelet másnap – január 7-én – Lipták András vitte el Budapestre Csurka Istvánhoz, aki az MDF ideiglenes elnökségének részéről a kapcsolatot tartotta a Békés megyei szervezetekkel. Csurka István a levelet 1989. január 8-án az országos elnökség állásfoglalásával kiegészítve eljuttatta a Magyar Nemzethez, amely azt 1989. január 9-én – a szerkesztőség irataiból már korábban megismert körülmények között – meg is jelentette.

Mivel a levél megállapításai között első helyen szerepelt az az állítás, hogy „belügyi forrásból származó információ szerint a Békéscsabai Rendőrkapitányság szervezeten átfésülte a terepet Lökösháza és Kőtegyán közötti 50 km-es határsávban és a kukoricásban 18 holttestet találtak, valamennyien lőtt seb következtében haltak meg”, azért a vizsgálat is főként ebbe az irányba indult meg. A ügyészségi iratokból kitűnik, hogy valóban komplex, mindenre kiterjedő vizsgálat zajlott. Nem csak a levél tényeit, adatait kívánták ellenőrizni, de azt is, hogy – a levélírók jóhiszeműségét vélelmezve – esetleg milyen információk mentén juthattak téves következtetésekre.

– Az események tisztázása érdekében felülvizsgálták azokat a rendkívüli halálesetekről készített jegyzőkönyveket, amelyek a magyar – román határ mellett fekvő rendőrkapitányságokon találhatók. A vizsgálatot e körben 1988. évre és mind a négy román határmenti megyére (Csongrád, Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár) kiterjesztették. A vizsgálat megállapította, hogy 1988-ban összesen 1217 fő volt olyan, akinek halála rendkívüli halálesetnek számított. Külön kiemelt körülménnyel vizsgáltuk azokat a személyeket, akik ezen belül lőtt, szúrt, vagy vágott sérülés következtében haltak meg, továbbá, akik román állampolgárok voltak, illetve akiknek a személyazonossága ismeretlen volt. Az elhalt személyek között négy személy volt, aki lőtt sérülés következtében halt meg, valamennyien magyar állampolgárok és önkézzel vetettek véget életüknek. Az idegenkezűség, illetve a bűncselekmény elkövetése kizárható. Két személy szúrt sérüléseibe halt bele. Mindkettő magyar állampolgár volt és öngyilkosságot követtek el. A megvizsgált rendkívüli halálesetek között román állampolgárságú személy kető volt, az egyikük gyógyszer-túladagolásban, míg a másik szív-infarktusból halt meg. Ismeretlen állampolgárságú és személyazonosságú holttest négy volt. Ezek közül három személyazonosságát rövid időn belül sikerült megállapítani, valamennyien magyar ál-

lampolgárok voltak. Egy személy azonossága maradt ismeretlen, akit a Szamosból fogtak ki, nála a halál oka vízbefulladás volt. Egy esetben találtak egy csontvázat, melyről megállapították, hogy az ismeretlen személy több mint 20 éve hunyt el. Az ellenőrzés érdekében megkeresték a temetkezési vállalatot, ahol azt közölték, hogy Békés megyében két ismeretlen hulla került beszállításra, ezek közül az egyik a korábban említett csontváz volt, míg a másik hulla személyazonossága időközben ismertté vált és a hozzátartozók temették el. Az elhunyt magyar állampolgárságú volt.

– A vizsgálat megállapította, hogy a Békéscsabai Rendőrkapitányság a levélben említett átfésülést nem hajtotta végre. Ezt az információt egyébként később a levelet megfogalmazók is sajtónyilatkozatukban úgy módosították, hogy ezt a határőrség végezte.¹⁰⁶

Ennek tisztázása érdekében megállapítottuk, hogy az Orosházi Határőrkerület Békés megye területén 1988. II. félévében két esetben rendelt el csapatmozgást, 1988. szeptember 5-én és október 2-án. Mindkét esetben a román határőrizeti szervek jeleztek Magyarországra befelé irányuló határsértést. Az elkövetők elfogása érdekében az első esetben 38 fővel a Dombegyházi Határőrök működési területén, míg a másik esetben 26 fővel a Gyulai Határőrök működési területén mélységi zárást rendeltek el a határsértők elfogására. A vizsgálat ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy a bevezetett intézkedések nem vezettek eredményre, mindkét esetben az elkövetők elfogására országos körözést rendeltek el. Holttestek felkutatására csapatintézkedést a határőrkerület nem rendelt el. A levélben említett 50 km-es szakaszon négy határőrőrs van (Lökösháza, Elek, Gyula, Kötegyán), ezeknek a létszáma azonban olyan csekély, hogy önmagukban „átfésülést foganatosítani” nem tudnak, egyébként ilyen tevékenységet nem is végeztek.

– Vizsgálták annak a lehetőségét is, hogy a holttesteket, amelyeket Magyarországon leltek fel, esetleg Romániába visszavitték. Ennek tisztázása érdekében beszerezték az Orosházi Határőrkerület működési területén 1988-ban elkövetett határrend sértésre vonatkozó adatokat. Ebben minden olyan körülmény szerepelt, amely a határrendre vonatkozó jogszabályokból adódik. A vizsgált időszakban és határ szakaszon 42 határrend sértés volt. A határrend-sértések között olyat, amely holttest áthúzására utalna nem tapasztaltak. Az pedig – a határkapcsolatok ismeretében – egyértelműen kizárható volt, hogy az ilyen esetet ne jelentették volna a vegyesbizottságnak.

– Az iratok felülvizsgálatán túl tanúkat is végeztek. Meghallgatták a négy határőrőrs parancsnokát, akik egybehangzóan állították, hogy ilyen eseményről nem tudnak, nemcsak holttestet, hanem még lőtt sérüléssel érkező határsértőt sem találtak. A parancsnokok által elmondottak alátámasztása, vagy cáfolása érdekében minden őrsön két-öt határőrt is meghallgattak (ezek egy része olyan volt, akit az őrsparancsnok jelölt ki azon személyek közül, akiknek a legtöbb elfogásuk volt, míg másik részüket a véletlenszerűség alapján az ügyészek választották ki). A sorállományú határőrök elmondták, hogy nagyon sok személyt hallgattak meg, de közülük senki nem tett arról említést, hogy Magyarországon holttestet talált, illetve látott volna. Elmondták továbbá, hogy ők holttestek felkutatására irányuló akcióban részt nem vettek, ilyenről nem is hallottak.

A határmenti községek tanácsi vezetőivel is felvették a kapcsolatot, ők is egybehangzóan állították, hogy a községük határában holttesteket nem találtak, és az újság-

¹⁰⁶ Lásd Pocsay Gábor, az MDF gyulai szervezete ideiglenes elnökségének tagjának nyilatkozatát a Békés Megyei Népiújság, 1989. január 10-i számában.

cikk megjelenése előtt azon a környéken ez beszédtema sem volt. Felkeresték a körzeti orvosokat, akik ugyancsak megerősítették, hogy halottszemlén nem vettek részt, ilyenről nem is hallottak. Elmondták azt is, hogy a határ túlsó oldaláról lőtt, szúrt, vagy vágott sérüléssel náluk kezelésre senki nem jelentkezett.

A levélben említett területen két vadásztársaság tevékenykedett. Felkeresték a vadásztársaságok vezetőit, akik elmondták, hogy rendszeresen – legalább hetente egy alkalommal – járják a határt, közvetlenül a határvonalig lejutva, azonban holttestet ők sem találtak, ilyenről nem is hallottak. Több gátórral és mezőgazdasági munkát végző személlyel, valamint a határ közvetlen közelében lakó személyekkel beszéltek, azonban a halottakra vonatkozó híreket ők sem erősítették meg.

A Gyulai SZOT szállóban elhelyezett, és ott dolgozó, Romániából menekültek közül 22 személlyel beszéltek az ügyészek, azonban konkrét adatot mondani ők sem tudtak. Rájuk a határátlépéskor nem lőttek, halottat sem a román, sem a magyar oldalon nem láttak.

A Jurta Színház vezetője a sajtócafólatok után egy levelet irt a belügyminiszterhez, melyben azt állítja, hogy megdönthetetlen bizonyítékai vannak arra nézve, hogy a levélben foglaltak a valóságnak megfelelnek. Romhányi Lászlót az ügyészek felkeresték, ő megígérte a bizonyíték bemutatását – nevezetesen annak a személynek a megnevezését, akitől az információ származik –, azonban ezt nem tette meg. Romhányi egyébként csak többszörös áttétellel értesült, hogy van olyan személy, aki tud a holttestekről.

– A vizsgálat teljessé tétele érdekében megkeresték a BM illetékes szerveit is¹⁰⁷, azonban a levélben említett hullákra vonatkozóan ők sem tudtak konkrét adatokkal szolgálni.

– A Népszava 1989. január 10-i számában Szabó Miklós – az MSZMP Békés megyei Bizottságának első titkára, országgyűlési képviselő – nyilatkozatot adott, melyben elmondta, hogy a 18 halott ügye már egy évvel korábban az asztalukon volt és akkor is valótlannak bizonyult. Az ügyészség ennek kapcsán megállapította, hogy 1988. szeptember 12-én az MSZMP Központi Bizottságához egy névtelen telefonáló Gyuláról bejelentést tett, mely szerint „holttestek úsznak a Körösön”. Annak idején a bejelentést vizsgálták, azonban holttestet nem találtak.

– A vizsgálat kezdetén az ügyészség igyekezett felderíteni a levélben többször hivatkozott belügyi forrást. Időközben az MDF gyulai városi szervezete azt a kiegészítő információt adta, hogy a belügyi forrás is csak áttételesen, tud információt szolgáltatni, mivel a holttestek felkutatásában nem vett részt, ilyet nem látott, csupán elmondásból hallott az eseményekről. Mivel az MDF gyulai szervezete egyetlen informátorát sem volt hajlandó megnevezni és a belügyi forrás is csak áttételes, ezért annak beazonosítására a későbbiekben nem törekedtek.

Mindezek alapján az ügyészség egyértelműen kizárhatónak tartotta, hogy – az állításokkal szemben – Magyarországon 18 ismeretlen holttestet találtak volna.

További tényállítások vonatkoztak az 1988. december 27-én Gyula közelében történt eseményekre. Arról, hogy három határsértő közül két lányt a román határőrök elfogtak, meztelenre vetkőztettek és puskatussal verték volna őket – semmiféle adatot nem sike-

¹⁰⁷ Feltehetően a BM III/II-es Csoportfőnökségről (kémelhárításról) van szó.

rült az ügyészségnek beszerezni. A széleskörű kutatás sem vezetett eredményre, hogy az adatközlő személyét az ügyészség felderítse. Az ügyészségi érdeklődés nyomán a gyulai szervezet vezetői elmondták, hogy e körben ők sem végeztek a későbbiek során ellenőrzést. A megfogalmazásból az is kiderül, hogy az esemény Romániában történt(het)t.

A levél további állítása szerint sok a gyermekhalott a határon és a hivatkozott belügyi forrás úgy tudta, hogy egy lovaskocsival átszökni szándékozó magyar család esetében egy négy éves kislányt szúrtak halálra a román határőrök, mivel a kislányt a kocsiderékban lévő szalmában rejtették el. A vizsgálat során egyetlen egy olyan esetről sem szereztek tudomást az ügyészek, hogy gyermek-korú halottak lettek volna. Azt azonban sikerült megállapítani, hogy 1988. második félévében egy alkalommal a kötegyáni őrs területén Romániából átszökött személyek visszaadására készültek, azonban az előzetesen egyeztetett időpontban a román fél nem jelent meg. Csak egy óra múlva érkeztek csak meg és akkor sem az illetékes parancsnokkal. Mentegetőzésül elmondták, hogy a parancsnok éppen egy eset kivizsgálásában vész részt. A közeli olajfűtőtoronyoknál ugyanis nyolc személy akart átszökni, többen a szalmában rejtőzve. A lovaskocsit megállították és a szalmában elrejtőzött egyik személyt az ellenőrzés során megsúrták. A történet elbeszélésénél magyar részről Janis Pál határőrszázados őrsparancsnok és Csóka János törzsrörmester – tolmács – is jelen volt. A „szúrásra” vonatkozó információ tehát nagy valószínűséggel innen származhat.

Az események teljesebb feltárása érdekében megvizsgálták azt is, hogy 1988-ban hány személy kísérelt meg tiltott határátlépést lovaskocsival. Ilyen három eset volt és összesen tíz személy jutott át ilyen módon a határon. Ők azonban a fent említettekről nem tettek vallomást.

A Magyarországra menekültek visszaadásával kapcsolatban is eltérő számadatokat és tényeket sorolt fel a levél. Így pl., hogy 1988. december 27-e és január 1-e közötti négy napon Gyulánál egy rövid határszakaszon kilenc ember jött át, ebből ötöt visszaadtak. Az ellenőrzés során megállapították, hogy ebben az időszakban 16 felnőtt és három gyermekkorú, tehát összesen 19 személy követett el a Lökösházától Mezőgyánig terjedő területen befelé-irányuló tiltott határátlépést. A 19 személy közül Gyula térségében egyetlen egy sem kísérelte meg a határ átlépését. Egy főt – állambiztonsági szempontok miatt – adtak vissza, aki Lökösháza térségében követte el a tiltott határátlépést. A visszaadásra 1988. december 29-én a Gyulai forgalom-ellenőrző ponton került sor.

A levél azt is kifogásolta, hogy a visszaadások elbírálása „igen rövid úton” történik. A cigányokat például már a határőr visszakényszeríti és időnként hasonlóan jár el a románul beszélőkkel szemben is. A vizsgálat megállapította, hogy ez sem felel meg a valóságnak. A magyar-román határon a határőrség nem közvetlenül a határ vonalát őrzi, hanem „mélységi őrzés” történik. Ez azt jelenti, hogy általában a határtól 1-8 km távolságra történik az ellenőrzés, a magyar oldalon magasfigyelők sincsenek. Ily módon a határőr amennyiben határsértővel találkozik, ez a határtól több kilométer távolságra történik, az esetleges visszairányításnak ezért érvényt sem tudna szerezni. Ezen túlmenően az őrsökön szolgálatot teljesítő határőrök elmondták – amit egyébként a parancsnokok is megerősítettek – hogy mivel az elfogásért jutalomszabadság jár, ennél fogva a határőr éppen abban érdekelt, hogy az elfogott, vagy nála jelentkező határsértőt az őrsre bekísérje.

Megállapította a vizsgálat azt is, hogy önmagában az a tény, hogy a határsértő cigány származású, vagy román nemzetiségű a visszaadás elbírálásakor okként nem jött számításba.

Így nem felelt meg a valóságnak, hogy a menekülteknek kb. 50 %-át visszaadták volna. A statisztikai adatok szerint 1988-ban a magyar-román határszakaszon összesen 6490 román állampolgárságú személy követett el illegális határátlépést. Ebből 4838 személy kapott tartózkodási engedélyt és 1652 személy esetében került sor visszairányításra. A visszairányított személyek közül többen eleve azzal a céllal érkeztek Magyarországra, hogy innen továbbszöknek nyugatra, de volt közöttük többszörösen büntetett, illetve kémgyanús személy is.

Az MDF gyulai szervezete a vizsgálat közben újabb információkat is szolgáltatott, – továbbra is név nélkül. Ezeknek az ellenőrzését is a lehetőségekhez mérten elvégezte az ügyészség; ennek ellenére olyan személyt, aki Magyarországon holttesteket látott volna, illetve Magyarországra lőtt sebbel érkezett volna, felkutatni nem sikerült. Jellemző példaként megemlítették a Televízió Panoráma című műsorában is említett, Geszten történt esetet. Sikerült megállapítani a terepjáró autóval Magyarországra szökött személy személyazonosságát, és meghallgatták. Korábban a határőrségen tett vallomását megerősítve elmondta, hogy a gépkocsiból kizuhanva sérült meg (később Pakson telepedett le). Sikerült időközben felkutatni egy Török Bálint nevezetű Magyarországra menekült személyt is, aki elmondta, hogy Romániában Csokaj község közelében a kukoricás mellett 26-28 hullát találtak, férfiakat, nőket és gyermekeket. Arról azonban ő sem tett említést, hogy ilyet Magyarországon is látott, tapasztalt volna. Az általa említett esemény egyébként elmondása szerint 1988 júniusában volt.

A vizsgálat elvégzése közben a Belügyminisztérium központi szervei, a Határőrség Országos Parancsnoksága, az Orosházi Határőrkerület illetékesei részéről az ügyben többen nyilatkoztak, több cáfolat és tájékoztatás is elhangzott. Ezekben lényegesen eltérő számadatok is szerepelnek. Így pl. a Belügyminisztérium január 10-i közleményében az szerepel, hogy, december 27-e és január 1-e között Békés megye területére 29 személy érkezett illegálisan. Ez az ügyészségi vizsgálat szerint nem felelt meg a valóságnak, mivel adataik szerint ebben az időben csak 19 személy jött át. Az eltérés feltehetően abból adódott, hogy a Békés megyei Főkapitányság azoknak a nevét adta meg, akik ebben az időszakban tartózkodási engedélyért jelentkeztek, akik nem feltétlenül ez idő alatt követték el a tiltott határátlépést. Ugyanígy eltérések adódnak abból, hogy az egyik nyilatkozó a gyulai kapitányság területére, a másik a megye területére, míg a harmadik az orosházi határőrkerület működési területére vonatkozóan adott adatokat. Pedig ezek illetékességi területei lényegesen eltérnek egymástól.

A vádemelés kapcsán az ügyészség szerint a rémhírterjesztés elkövetésének alapos gyanúja – mint a büntetőeljárás lefolytatásának törvényes előfeltétele – nem volt megállapítható. Az MDF gyulai szervezetének vezetői ugyanis többször hangsúlyozták, hogy ők csak közvetett információkat szereztek, tényként fogadtak el állításokat. Csak utóbb derült fény arra, hogy a belügyi forrás is csak áttételes. A vizsgálat elrendelése után – bár nem a levélben foglalt tények vonatkozásában – ellenőrzést is végeztek és eközben derült ki, hogy a korábbi informátorainak mintegy fele visszavonta a korábbi előadását. Így az ő vonatkozásukban a szándékosság eredményesen nem volt bizonyítható.

Az ügyészség egyébként szigorúan titkos jelentése egy ponton egy másik, talán még bizalmasabb vizsgálat megállapításaival érintkezett. A Legfőbb Ügyészségen a levél ügyében folytatott vizsgálattal egy időben a határőrség belső ellenőrzése is megkezdődött. Az Államelleni Ügyek Osztálya arra volt kíváncsi, hogy volt-e, lehetett-e és ha igen kik lehettek olyanok a Határőrség állományában, akik bizalmas információkat juttat(hat)tak ki illetéktelen személyeknek. Ezt a vizsgálatot ugyanaz a Balassa Tibor cso-

portvezető ügyész irányította, aki a levél-ügy vizsgálatát. Az Államelleni Ügyek Osztálya is eljutott Janis Pál határőrszázados, kötegyáni őrsparancsnok nevéhez. Titkosszolgálati eszközökkel felderítették, hogy az asztalán feljegyzései között szerepelt annak a dr. Pocsay Gábornak a neve, aki az MDF gyulai szervezete ideiglenes elnöksége tagjaként a levél egyik aláírója volt. A gyanú tehát nem egyszerűen azért terelődött irányába, mert hallhatta a jelentésben említett, „szűrésre vonatkozó történetet.

Ráadásul kiderült az is, hogy a gyulai határőrőrs parancsnokának Kiss István naptárának szélére fel volt írva Markó István, egy további levélíró telefonszáma. Mivel az MDF gyulai szervezetében időközben elmondták, hogy „az a bizonyos belügyi forrás nem ténytanú, tehát az eseményekről közvetlen tapasztalata, észlelete nincs, azokat csupán elmondásból ismeri”, ezért a belügyi forrás beazonosítására – a jelentés szerint – az Államelleni Ügyek Osztálya már nem fektetett hangsúlyt. De hogy mégsem maradt következmények nélkül az állománybeliek magatartása, arra Pál János ezredes, Orosházi kerületparancsnok levele a bizonyíték. 1989. február 8-án ugyanis hasznosítás és tájékoztatás céljából megküldte a BM Határőrség Országos Parancsnokságának a Legfőbb Ügyészség vizsgálati anyagát a gyulai MDF bejelentésével kapcsolatban. Amint hozzátette, az anyagból kiderült, hogy „néhány határőrünk felhatalmazás nélkül, illetéktelen helyen és személyek előtt valótlan, felelőtlen kijelentést tett, ami esetleg alapjául szolgálhatott a bejelentésnek, rémtörténeteknek”. Ezért kérte az Országos Parancsnokságtól a következtetések levonását és a szükséges intézkedések megtételét.¹⁰⁸

A gyulai eset jelentése összegezve megállapította, hogy a fenti esetekben alaptalan híresztelések történtek, azok a valóságnak nem megfelelők, illetve forrásuk valóságalapja nem magyarországi esemény. Arra viszont mindenképpen alkalmas volt, hogy a belpolitika, a nemzetközi jog szereplői és magának a közvéleménynek a figyelmét is a keleti határok illetve Románia felé irányította, jelezve, hogy súlyos problémák jelentkeznek a térségben, amely megoldása az összes érintett együttes erőfeszítéseit igényli. A jelentés a fenti formában nem kapott nyilvánosságot. Szociálpszichológiai szempontból viszont az eset megerősítette a klasszikus tétel, miszerint a valótlan híresztelések mögött feszülő valós társadalmi, politikai problémák kendőzetlen feltárása, a gondok nyílt, intézményes, demokratikus megvitatása mindig több sikerrel kecsegtet, mint egy akármilyen jól időzített és megfogalmazott cáfolat.¹⁰⁹

4. „Harmadik ország”-os konfliktusok – Koppenhága, Moszkva, Szófia

A Románia elhagyására indító késztetésnek nem mindig a Magyarországon való letelepedés volt a valódi célja. Tömegesen használták tranzitországnak, magyarok és nem magyarok egyaránt. Furcsábbak azok a helyzetek, amikor nem a magyar-román határon átlépve kívánták elérni Magyarországot a Romániából menekülni szándékozók. Ezek az atipikus esetek arra is felhívják a figyelmet, hogy az egységes nemzetközi szabályozás ellenére – fogadókészségük illetve biztonságpolitikai megfontolásaik függvényében – mennyire eltérő értelmezési és megoldási formák léteztek a vasfüggöny lebontásának időszakában a menekültkérdés kezelésében.

¹⁰⁸ Határőrség Országos Parancsnoksága 1989. MOL XIX-B-10. 1987-1991. Nyfl. 10.097/89.

¹⁰⁹ HANN ENDRE: *Egy rémhír nyomában. Esettanulmány.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont tanulmányai, Bp., 1976. 12., 55. p.

A Dán Menekültügyi Tanács 1989. január 26-án hozott precedensértékű döntést a Romániából menekült, 1988. december 31-ig Dániába érkezett mintegy 200-230 fő első, hét fős csoportjának ügyében. A Tanács – a dán idegenrendészet elsőfokú elutasító határozatát helybenhagyva – nem biztosított számukra menedékjogi státuszt. Indoklásában hangsúlyozta, hogy a fennálló dán menedékjogi szabályok szerint Romániának nem adják ki az ott-tartózkodókat. De – tekintettel arra, hogy Magyarországról érkeztek oda – amennyiben a magyar kormány engedélyezi a visszatérésüket az ország területére, úgy Magyarországra vissza kívánják küldeni őket. Magyarországra emberi jogi helyzetére nézve elismerésként tekinthető az érvelés: Magyarországot a dán hatóságok menekültügyi szempontból „biztonságos országnak” tartják, ahol nem kell attól tartani, hogy visszatoloncolják őket Romániába. A koppenhágai magyar nagykövetség értesülései szerint a kint tartózkodók fele volt magyar nemzetiségű, de a kérelmezők döntő többsége nem kívánt visszatérni Magyarországra. Indokaik mögött leginkább családgyesítési szempontok húzódtak meg, nevezetesen hogy a remélt menekült státuszuk esetén a dán hatóságok hatékonyan léphetnek fel az ottmaradt hozzátartozók kiengedése ügyében. A dán és a nemzetközi közvélemény fokozott érdeklődéssel kísérte a fejleményeket. Back András, magyar konzul arról tájékoztatta a sajtót, hogy Magyarország nem zárkózna el a menekültek beutazási kérelmének megvizsgálásától, ha az a kérelmező saját, önkéntes elhatározásán alapul, s nem – akarata ellenére – dán kényszerkitoloncolás eredménye. Ilyen kérelem azonban nem érkezett a képviselőre.

1989. január 27-én a dán külügyminisztérium konzuli főosztályának vezetője a magyar konzulnak megerősítette a Menekültügyi Tanács döntéséről szóló információkat. A magyar konzul miután vázolta a Magyarországon kialakult menekülthelyzetet, a kormány intézkedéseit a kérdés rendezésére, tájékoztatást adott a kettős állampolgárság megszüntetésére vonatkozó magyar-román megállapodás vonatkozó rendelkezéseiről, a családgyesítési ügyek megoldatlanságáról. Dán részről biztosították a magyar képviselőt, hogy erőszakos kényszer-visszatoloncolásra szándékaik szerint nem fog sor kerülni. Miután a rendőrség hivatalosan is kérte a magyar konzulátus állásfoglalását, s tekintettel arra, hogy a menekültek legtöbbször nem kívánt Magyarországra visszautazni, a Menekültügyi Tanács felülvizsgálta a korábbi döntését. A konkrét esetén túlmutató, nemzetközi jelentősége azonban az lett az ügynek, hogy emberi jogi szempontból első ízben nyilvánították a dán hatóságok Magyarországot olyan állammak, amely alkalmas más államok politikai menekültjeinek befogadására.¹¹⁰ Szinte ugyanez a helyzet ismétlődött meg fél évvel később Finnország esetében is.¹¹¹

Egészen más típusú problémakezelés bontakozott ki abból a – már-már abszurditásban hajló – történetből, amelynek Moszkva volt a színtere, 1988 közepén. Július 29-én a magyar konzuli osztályon megjelent egy csíkszeredai lakóhelyű, magyar nemzetiségű román állampolgár és kérte a magyar képviselő segítségét, hogy beutazhasson a Magyar Népköztársaság területére, ahol letelepedési kérelmet kíván benyújtani. Elmondta, hogy feleségével együtt egy turistacsoporttal járt a Szovjetunióban és aznapra esedékes hazautazásukat megelőzően jött el a szállodájukból. Szándékáról feleségét már korábban tájékoztatta, aki egyetértett a döntésével. Elhatározását lelkiismereti okokkal magyarázta. Előadásából kiderült, hogy jól kereső marós-esztergályos szakmunkás, beren-

¹¹⁰ Dán állásfoglalás a romániai menekültek menedékjogi kérelméről. Magyar Nagykövetség jelentése, Koppenhága 1989. január 27. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d. 15/89.

¹¹¹ Romániai menekültek befogadása Finnországba. Magyar Nagykövetség jelentése, Helsinki, 1989. augusztus 3. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 77. d. 08811.

dezett lakással, és gépkocsival rendelkezik, utazásukra húszezer lejt fizettek ki. Első házasságából két fia van, akiket szülei nevelnek, második házasságából pedig egy hét éves lánya van. Budapesten szülői ágon másod-unokatestvérei élnek, de vidéken szeretne letelepedni, ahol jó ismerősökkel rendelkezik.

A magyar Külügyminisztérium Konzuli Főosztályának utasítására a moszkvai képviselő felvette a kapcsolatot a szovjet Külügyminisztérium Konzuli Főosztályával, Tájékoztatást adtak a román állampolgár kéréséről és kérték megvizsgálni annak a lehetőségét, hogy miként léptethető ki a Szovjetunióból Magyarország irányába. Az illetékes osztályvezető nem tudott azonnali választ adni, azt viszont megígérte, hogy az esetről nem tájékoztatják a román felet. Több illetékes szervvel való konzultációja nyomán mintegy két óra múlva ismertette a szovjet fél hivatalos válaszát. Eszerint a kérdésben az egyetlen járható út a két érdekelt fél közvetlen tárgyalása és a megoldás közös kidolgozása. A szovjet fél ugyanis nem tud és nem is kíván a román-magyar kapcsolatokat érintő ilyen ügyekben közreműködni. Különösen olyan kérdésekben nem, amit a román fél a Szovjetunió részéről barátságatlan cselekménynek minősíthetne.

A magyar képviselő ezután közölte a kérelmezővel, hogy nem áll módjukban őt segíteni szándékai megvalósításában, mivel a Szovjetunióból való kiutazások kérdésében kizárólag a szovjet hatóságok illetékesek. Ők pedig a Romániával megkötött kétoldalú egyezmény szerint kötelesek eljárni. Azt tudták tanácsolni neki, hogy minél hamarabb jelentkezzen be a román nagykövetségen – lehetőleg a repülőtérrel – és próbáljon minél hihetőbb magyarázatot adni a csoportjából történt lemaradására és kérjen segítséget a mielőbbi hazatéréséhez. Felhívták a figyelmét arra is, hogy minden további próbálkozása azzal a veszéllyel járhat, hogy a szovjet hatóságok átadják a román hatóságnak. Ennek ellenére mégis tett egy további kísérletet Magyarországra utazása érdekében. A magyar légitársaság képviselője arról tájékoztatta a konzuli osztályt, hogy a férfi aznap este nyolc órakor a moszkvai repülőtéri irodán segítségüket kérte, hogy az esti járáttal Budapestre utazhasson. Kérését elutasították, és a konzuli képviselőhöz hasonlóan a román nagykövetségen történő azonnali jelentkezést ajánlották. Ezután már csak azt látták, hogy a román légitársaság, a TAROM irodájába távozott. „Azóta az ügyben újabb fejlemény nem történt.”¹¹²

A legbonyolultabb – és mindeddig egészében feltáratlan – helyzet azonban Bulgáriában alakult ki, ahol öt hónapon keresztül lakott egy menedéket kérő csoport a magyar nagykövetségen. Az esetről az angol kommunista párt hivatalos hetilapjában 1988 novemberében jelent meg az első tudósítás. A riport címe („Menedéket keresve Ceausescu előtt”) alatti alcím pontosan utalt a kényes és példa nélküli helyzetre: „Romániának saját magyar nemzeti kisebbségével szembeni bánásmódja példa nélkül álló diplomáciai incidenst eredményezett Bulgáriában”. A lap beszámolt arról, hogy 1988. szeptember 24-én öt gyerek és hét felnőtt elhagyott egy Romániából Bulgáriába érkezett üdülőcsoportot és segítséget kértek a magyar nagykövetségen, hogy csatlakozhassanak Magyarországon élő családtagjaikhoz. Bár a magyar diplomácia szigorú hírzárlatot rendelt el, az Interparlamentáris Unió akkoriban Szófiában tartott konferenciáján részt vevő magyar delegáció vezetőjétől mégis eljutottak az újságírókhoz a disszidálásról szóló információk. Az év végén az angol riporterek azzal a kéréssel fordultak a szófiai magyar nagykövethöz, hogy interjút készíthessenek a menekültekkel, ugyanis a beosztott diplomátáktól

¹¹² Román állampolgár áttelepülési kérelme. Konzuli Osztály jelentése, Moszkva, 1988. augusztus 10. MSZMP KAO.1988. MOL M-KS 288. f. 31/88.

semmiféle információt nem kapnak. A nagykövet elhárította a megkeresést azzal, hogy a sajtónyilvánosság károsan befolyásolhatja a (már több hónapja tartó) ügy esetleges sikeres megoldását¹¹³.

A színpalak mögött természetesen kezdettől fogva nagy taktikai csatát vívtak a politikai, kormányzati és diplomáciai szereplők¹¹⁴. A román vezetéssel az események bekövetkezésekor történt azonnali diplomáciai üzenetváltások nyilvánvalóvá tették, hogy a helyzet kétoldalú, magyar-román megállapodás útján nem oldható meg. Bukarest ugyanis ragaszkodott ahhoz, hogy a menekültek térjenek vissza Romániába, és a lakóhelyükön adják be kivándorlási kérelmüket, amit román részről „készek soron kívül kedvezően elbírálni”. A menekültek azonban – a súlyos megtorlás lehetőségétől érhetően tartva – ezt semmilyen körülmények között sem voltak hajlandók elfogadni és a magyar részről is úgy értékelték, hogy biztonságuk Romániába történő visszatérésük esetén nem garantálható. 1988. október 4-én a Genfi Misszió révén első ízben kérték fel közreműködésre a Nemzetközi Vöröskeresztet, amit a Magyar Vöröskereszt október 17-i levelében megismételt.

Ugyanakkor megkezdődtek a diplomáciai tárgyalások az ügyben kezdettől fogva semlegességét hangoztató Bulgáriával is. Magyarország azt az álláspontot képviselte, hogy a kérdés aktív bolgár közreműködés nélkül nem oldható meg. Végül közel fél év taktikai küzdelmeinek eredményeképpen változott meg a helyzet. Az 1988. október 14-én Szófiában lezajlott külügyminiszter-hejyettesi megbeszélésen a magyar fél megkísérelte a bolgár felet rávenni a menekültek elengedésére Magyarországra, vagy valamely harmadik országba. Előzetesen már a jugoszláv illetékesek hozzájárulását is megszerezték az esetleges átutazásukhoz. A bolgár hivatalos álláspont azonban változatlanul azt volt, hogy az ügyet magyar-román megállapodással kell rendezni. Ugyanakkor azt már a tárgyalások kezdetén sikerült magyar részről elfogadtatni, hogy a lehetséges megoldások közül kizárják a menekültek visszajuttatását Romániába.

Október 26-án a magyar kormány nevében a külügyminisztérium jegyzékben kérte fel a bolgár kormányt, hogy vállaljon közvetítő szerepet olyan megoldás kialakításában, amelynek eredményeként a menekültek Magyarországra, illetve harmadik országba távozhatnak. Erről Várkonyi Péter külügyminiszter október 28-án a Varsói Szerződés Külügyminiszteri Bizottsága budapesti ülésén tárgyalt Petar Mladenov bolgár külügyminiszterrel, majd november 9-én levélben is felkérte őt személyes közreműködésre. Az ülés alkalmával Várkonyi Péter Ioan Totu román külügyminiszter útján újabb kísérletet tett a román álláspont megváltoztatására – eredménytelenül.

1989. január 9-én Németh Miklós miniszterelnök fogadta Andrej Lukanovot, a Bolgár Kommunista Párt póttagját, külgazdasági minisztert, aki a Magyar–Bolgár Gazdasági és Műszaki–Tudományos Együttműködési Bizottság XIII. ülésén tartózkodott Budapesten. A találkozó során a kétoldalú és a KGST keretében megvalósuló gazdasági együttműködés kérdései mellett Németh Miklós szóba hozta a szófiai magyar nagykövetségen – immár negyedik hónapja – tartózkodó 12 magyar nemzetiségű román állam-

¹¹³ Brit újságírók levele az erdélyi menekültek ügyében. Magyar Népköztársaság Nagykövetsége jelentése, Szófia, 1989. január 4. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d. 3/Szt/89.

¹¹⁴ Erdélyi menekültek a szófiai magyar nagykövetségen. KÜM III. Területi Osztály 1989. február 21. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d. 00172/1/89.

polgár ügyét.¹¹⁵ Rámutatott, hogy a megoldás elhúzódása miatt a hazai és a nemzetközi tájékoztatási szervek részéről egyre nagyobb nyomás nehezedik a magyar vezetésre. Nevezettek visszaszolgáltatását Romániának magyar részről nem lehet elfogadtatni sem a hazai, sem a nemzetközi közvéleménnyel. De ezt a magyar vezetés egyébként sem vállalhatja, mert a tapasztalatok szerint nevezettekre Romániában súlyos testi és lelki megtorlás várna.

Németh Miklós kifejtette, hogy az ismert román hozzáállás lehetetlenné teszi a menekültügy magyar-román relációjában történő rendezését, ezért a kedvező megoldáshoz a bolgár fél segítsége szükséges. Kérte Lukanovot, hogy továbbítsa a bolgár vezetésnek, elsősorban Georgi Atanaszov miniszterelnöknek a magyar vezetés vonatkozó kérését. Az elfogadható megoldás előfeltételeként azt is kérte, hogy a bolgár fél legalább tartsa fenn a kialakult helyzetet, s a menekültekkel szemben ne tegyen egyoldalú lépéseket. Ez utóbbira Lukanov a bolgár vezetés nevében határozott ígéretet tett, de ugyanakkor a már ismert bolgár álláspontot ismételte meg. Jelezte, hogy a bolgár vezetés megérti a kérdés emberi vonatkozásait, s e tekintetben nem kétséges, hogy melyik oldalon áll. Ugyanakkor Bulgária és Románia között a hasonló esetek kezelésére hatályos szerződés van érvényben, amelyet nem hagyhatnak teljesen figyelmen kívül. Érzékeltette, hogy egy esetleges egyoldalú bolgár döntés nem szolgálná a bolgár-román kapcsolatokban kialakult helyzet javítását. Azt javasolta, hogy a menekültügyben kezdeményezni kellene egy újabb magyar-román külügyminiszteri megbeszélést.¹¹⁶ Németh Miklós végezetül megemlíttette, hogy a magyar fél mindenképpen célszerűnek és hasznosnak tartaná a menekültügyet még Grósz Károly és Todor Zsivkov főtítkárok ez évre tervezett, elvben már egyeztetett szófiai találkozója előtt rendezni.

Január 28-29-én a szófiai nagykövetség lehetővé tette, hogy a magyar sajtó és a televízió – korlátozott terjedelemben és mélységben – hírt adjon a menekültekről. Ezt jelzésként szánták a bolgár félnek annak érzékeltetésére, hogy a megállapodásuk ellenére nem áll a magyar fél módjában és érdekében a kérdés diszkrét kezelésének további elnyújtása.

A Külügyminisztérium koordinálása mellett párhuzamosan folyt a megoldás lehetséges, konkrét módozatainak egyeztetése a Nemzetközi Vöröskereszt, illetve a Bolgár és a Magyar Vöröskereszt vonalán is. Célzott információkkal arra irányították a bolgár fél figyelmét, hogy csökkentheti a konfrontálódás veszélyét Romániával, ha a menekülteket egy nemzetközi szervezetnek adja át és harmadik ország felé engedélyezi a kiutazásukat. Ugyanakkor jelezték azt is (amire Németh Miklós is utalt), hogy a magyar félnek nem áll módjában az 1989-re előirányzott felsőszintű találkozók konkrét időpontjáról tárgyalni, amíg a menekültek Szófiában tartózkodnak. Ezekkel a lépésekkel egyre nagyobb nyomás nehezedett a bolgár vezetésre a menekültügy megoldásának elhúzódása miatt.

Végül 1989. február 13-án Marij Ivanov a külügyminiszter első helyettese közölte a magyar nagykövettel, hogy lehetővé teszik a menekültek távozását a Nemzetközi Vöröskereszt útiokmányaival és képviselőjének kíséretében Ausztriába. A feltételek és a részletek alapos egyeztetése után a menekültek 1989. február 17-én elhagyták Bulgária

¹¹⁵ Tolmácsjelentés Andrej Lukanov, a BKP PB póttagja, külgazdasági miniszter és Németh Miklós miniszterelnöknél tett látogatásáról (szófiai menekültügy) KÜM III. Területi Osztály 1989. január 11. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d. 00172/1/89.

¹¹⁶ „A magyar-román párbeszéd felújításának fősztyálynk változatlanul nem látja értelmét. Az ügy kedvező megoldását továbbra is a bolgár félnél célszerű szorgalmaznunk.” Pro domo megjegyzés az irat végén.

területét osztrák repülőgépen, bécsi úticéllal. A bolgár fél kérésére a menekültügy lezárásáról először a bolgár hírgyűzők adhatott ki közleményt, február 17-én este.¹¹⁷ Egy héttel a helyzet sikeres megoldása után a Simics Sándor nagykövet szigorúan titkos feljegyzésben tájékoztatta Várkonyi Péter külügyminisztert a szófiai események ismeretlen részleteiről.¹¹⁸

Az előzetes megállapodás szerint Christina Kruck, a Nemzetközi Vöröskereszt képviselője Budapestről történt megérkezése után február 17-én 10.00 órakor utolsó egyeztető megbeszélést tartott a bolgár vöröskereszt székházában. Egyetlen kérdésben kellett még megállapodni. A bolgár fél elképzelése szerint közvetlenül a menekülteket szállító repülőgép felszállása után, vagy a repülőgép bécsi landolását követően kívánták kiadni a távirati iroda (BTA) közleményét. Kruck asszony azonban ezt határozottan visszautasította és kitért amellett, hogy majd csak az ő hétfői, február 20-i telefonértesítése után adhatja ki a BTA a menekültekkel kapcsolatos közleményét. Ezt a bolgár fél végül tudomásul vette.

Kruck asszony külön felkérte a magyar nagykövetet, tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a menekültek eltávozásának tényéről addig illetéktelenek – különösen a magyar sajtó – ne szerezzenek tudomást. A nagykövet felajánlotta, hogy az egyik diplomata Kruck asszony és a csoport tagjai közötti nyelvi nehézségek áthidalása érdekében elkísérhetné a menekülteket Bécsig. Kruck asszony azonban ezt a javaslatot határozottan elutasította.

A menekültek biztonságos utazásához szükséges hírzárlat biztosítása érdekében délelőtt 11.00 órakor megszakították a nagykövetség belső és külső telefonforgalmát. Csak egyetlen, a titkárságon üzemelő be/ki jövő vonal élt ettől kezdve. Délben elengedték a bolgár adminisztratív-technikai személyzetet, – a gépkocsivezetők kivételével. Ettől az időponttól kezdve a nagykövetség épületét senki nem hagyhatta el, illetve oda senki nem jöhetett be. 13.15 órakor két követségi alkalmazott jelenlétében a nagykövet ismertette a nyolc felnőtt menekülttel az ügyükbe addig történt fejleményeket, a bolgár kormány döntését és annak fontosságát. Ismertették velük a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjével Christina Kruck asszonnyal 14.30 órakor történő találkozásuk körülményeit, elutazásuk módját, időpontját és úticélját, illetve a szükséges útiokmányok átvételének és a nyilatkozatok aláírásának szükségességét, jelentőségét.

Felhívták a figyelmet, hogy az előttük álló néhány órában mennyire fontos a fegyelmezett viselkedés és az egymásra utaltság. Figyelmeztették a menekülteket arra is, hogy útipoggyászként egy-egy sportszatyorban csak a legszükségesebbeket vihetik magukkal. Ígéretet kaptak arra, hogy a többi, személyes holmijukat tartalmazó csomagjukat egy kamionnal a legrövidebb időn belül utánuk küldik. Központi engedélyezés alapján a menekült házaspárok részére két-két ezer, a felnőtt fiú részére ezer forint zsebpénzt fizetett ki a nagykövetség számadója. Az elhangzottakat az érintettek fegyelmezetten, látszólag felkészülten vették tudomásul. A szerdai fényképezkedés után ugyanis ráérezve a dolgokra – talán nem is először – megkezdték holmijaik összecsomagolását.

14.35 órakor megérkezett a Nemzetközi Vöröskereszt képviselője Christina Kruck asszony, akit elkísért a Bolgár Vöröskereszt elnöke Ignatov, Marinov, a nemzetközi kapcsolatok osztályának vezetője, M. Karaszimeonov, a külügyminisztérium nemzetkö-

¹¹⁷ Tájékoztató a szófiai menekültügy lezárásáról, KÜM III. Területi Osztály 1989. február 21. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d. 00172/3/89.

¹¹⁸ Menekültek távozása. Magyar Népköztársaság nagykövetsége, Szófia. 1989. február 22. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d. 3/3/Szt/89.

zi jogi szakértője, a konzuli osztály helyettes vezetője valamint az „illetékes szervek” egy képviselője. Az előzetes megállapodás szerint az átadási eseményen részt vett és minden aláírást videokazettára rögzített két szakember. A nagykövetségre történt megérkezés után közvetlenül Karaszimeonov telefonon értesítette a történekről a külügyminisztériumát, Kruck asszony is tájékoztatta genfi központját az addigi eseményekről. Az emeleti kissozalonban a fenti időpont előtt már helyet foglalt a 12 menekült. Kruck asszony először megköszönte a bolgár kormánynak és a Vöröskeresztnek, hogy lehetővé tette az ügy ilyen pozitív lezárását és megengedte a távozását. Részletesen ismertette az eltávozás tervét, megemlítve az osztrák fővárost mint úticélt. Kruck asszony a nemzetközi Vöröskereszt útiokmányának bemutatása és ismertetése után az érintett felnőtteknek névre szólóan személyesen adta át ezeket. Ezt követően a menekültek aláírták az útiokmányokat, valamint a bolgár kérésre a magyar követség által előre két nyelven, bolgárul és magyarul elkészített nyilatkozatokat. Ezek szövege a következő volt: „Alulírott kijelentem, kategorikusan megtagadom a Román Szocialista Köztársaságba való visszatérést és a Magyar Népköztársaság Szófiai Nagykövetségét önszántamból azért hagyom el, hogy a Bolgár Vöröskereszt és a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság – Genf közreműködésével Bécsbe¹¹⁹ utazzak. Igazolom, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottságtól a nevemre (és gyermekem nevére) szóló okmányt átvettem”.

A végén két kisebb hiba mégis becsúszott a gondosan előkészített forgatókönyv megvalósításába. Az átadási folyamat során derült ki, hogy a Bolgár Vöröskereszt, az előzetes ígérethöz eltérően mégsem fizette ki a repülőjegyeket, mert a jegypénztár csak USA dollár ellenében adta volna ki azokat. Végül a magyar nagykövetség biztosította a megvásárlásukhoz szükséges 3.042,- USA dollárt. A menekültek három óra után pár perccel a nagykövetség épülete előtt, az utcán várakozó bolgár Vöröskeresztes autóbusszal szálltak – amely az előzetes egyeztetés ellenére túl nagyra bizonyult, így nem tudott beállni a nagykövetség udvarára – és a repülőtérré mentek. A vám- és az útiokmányok ellenőrzésére a bolgár illetékesek külön helységet biztosítottak a menekültek részére. Az előzetes megállapodás értelmében a nagykövetség munkatársai közül senki nem kísérte el őket. A nagykövet végül az állambiztonsági ellenőrzésére utalva megjegyezte: „Tapasztalható volt, hogy a nagykövetségünk környékén az illetékes bolgár szervek nagy erővel, de nagyon konspirált módon jelen voltak a repülőtérrig vezető útvonalon.”

A szófiai akció azonban túlmutatott az egyszerű kimenekítés történetén. Hasonlóan ismeretlen, de az alaphelyzetet illetően azonos szituáció alakult ki fél évvel később Budapesten is. 1989 nyarán 140-150 NDK-beli menekült bevonult az NSZK budapesti követségére, konzulátusára és vízmosztályára, azzal, hogy nyugatra, az NSZK-ba kívánnak távozni¹²⁰. Az NSZK követségén diplomáciai védelmet élveztek, de kijönni onnan nem tudtak, mert a magyar hatóságok akkor még nem engedték át őket az osztrák határon, és a kétoldalú megállapodás értelmében ki kellett volna őket adni az NDK-nak. A magyar – NSZK – NDK háromszögben a patthelyzetet itt is vöröskereszt közvetítő szerepe oldotta fel. A helyzet megoldására létrehozott bizottságban részt vett a Külügyminisztérium képviselője, a Nemzetközi Vöröskereszt képviselője, a Magyar Vöröskereszt

¹¹⁹ A célszág kiválasztása körüli bonyodalmakra utalhatott, hogy a nyilatkozat kipontozott helyére utólag gépelték be a bécsi célállomást. Egyébként a Bécsbe repült menekültek még ugyanaznap Budapestre érkeztek.

¹²⁰ Elsőként Bartus László számolt be a történekről: A állambiztonság törvénytelen akciója Magyar Hírlap 2002. augusztus 24.

alkalmazottja és a magyar kémelhárítás tisztje is. Végül 1989. augusztus 24-én a Nemzetközi Vöröskereszt repülőgépén 101 NDK-beli állampolgár Budapestről Bécsbe érkezett.¹²¹ Az időzítés sem lehetett véletlen. Németh Miklós miniszterelnök és Horn Gyula külügyminiszter ugyanis másnap Helmut Kohl kancellár meghívására a Német Szövetségi Köztársaságba utazott.

A fenti problémátörténetek talán rávilágítanak arra a tényre, hogy a magyar-román viszony bonyolult konfliktusai nagy kihívás elé állították mind a magyar politikai és állami vezetést, mind pedig a megoldás feladataiban részt vett állami és társadalmi szervezeteket, szervezeteket: diplomáciai, nemzetközi politikai és jogi szervezeteket éppúgy, mint a határ- és igazgatásrendészeti, köz- és állambiztonsági szervezeteket. Ma már látható, hogy ezek során a szabályozási és intézményi technikák, de talán még inkább a jogi kultúra változása mintha némileg megelőzte volna a jogállami átalakulás egyéb területeit. Ez természetesen összefüggött azzal is, hogy a menekültügy hatékony és humánus kezelése alapvetően az emberi jogok nemzetközi normáinak részeként adaptálódott a hatályos jogrendszerbe. De megfordítva is hasznosultak a tapasztalatok. A kommunista rendszer összeomlását követően a kilencvenes években elindult új migrációs hullámnak szinte modellértékű előképét jelentette már 1988-tól a romániai menekültek magyarországi megjelenése¹²². Azok a tapasztalatok tehát, amelyek az ilyen típusú konfliktusok magyarországi megoldásaiból levonhatóak lettek, sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a fáziskéséssel ugyan, de a tőlünk nyugatra elhelyezkedő európai országokat is elérő népességvándorlás viszonylag felkészülten érje őket. Az tehát mindenképpen megalapozott következtetés, hogy a kisebb-nagyobb hibák és időnkénti kudarcok ellenére húsz évvel ezelőtt az alapvető feladatait megoldotta a migrációs rendszer.

Ami pedig a magyar-román viszony 1990 utáni problémáit illeti, azokban éppúgy jelen vannak a XX. századi konfliktusok rekvizitumai illetve a korábban nem tapasztalt feszültségek, ahogyan ez az 1980-as évek problémátörténeteiben is látható. A politikai antropológia ezekre a helyzetekre tartja érvényesnek a társadalmak együttéléséről vallott elképzeléseit. Nem csoport- (nemzet-)specifikus felfogásokról van szó, hanem közösen birtokolt egyetértésekről. Az „internetnikai imaginációk” kifejezés azokat a politikai életet és kultúrát, a mindennapi életet, a másokkal való együtt- és összeműködést irányító és szabályozó elveket, felfogásokat és gyakorlatokat jelöli, amelyeket – kimondva-kimondatlanul, tudatosan vagy hallgatólagosan – a társadalmak, a nemzeti nagycsoportok döntő többsége elfogad. Ebből következően ezek az elvek egyrészt a közös politikai és társadalmi cselekvés alapjává válnak, másrészt pedig létrehozzák az etnikai közösségek mindennapi életét irányító és szabályozó érték- és normarendszert. Másként fogalmazva, keretet, horizontot, kontextust biztosítanak az internetnikai politikai és társadalmi cselekvés számára, értelemmel, jelentéssel látják el azt. Az így értelmezett internetnikai

¹²¹ Fokozta az operatív művelet kockázatát, hogy a Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági szervezete (Stasi) „feltehetőleg a menekültek között is rendelkezett ügynökökkel”. OPLATKA ANDRÁS: *Egy döntés története: magyar határnyitás – 1989. szeptember 11. nulla óra*. Helikon, Bp., 2008. 287.

¹²² BÉLA RÉVÉSZ: *„Out of Romania!” Reasons and Methods as Reflected in State Security Documents 1987–1989*. Regio. Bp., 2008.

imaginációk tehát tényszerűek és normatívak, „azaz van elképzelésünk a dolgok menetről, de ezt átszövi annak az eszméje, ahogyan a dolgoknak lenniük kell”.¹²³

*A téma fontosabb forrásai – időrendben**

- Újabb menekülthullám érkezett Magyarországra Erdélyből. New York, 1988. január 4. Erdélyi Magyar Hírfügynökség 1988/1. sz. jelentés.
- A Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok ügyeivel foglalkozó Állami Tárcaközi Bizottság tájékoztatója a fővárosi valamint megyei tanács vb-titkároknak a Magyarországon tartózkodó és hazatérni nem kívánó külföldi, elsősorban magyar nemzetiségű román állampolgárok helyzetének rendezésével kapcsolatos tanácsi feladatokról. 1988. április 14. MSZMP KB KAO MOL M-KS 288. f. 31/21. ó. e.
- A Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsokságának tájékoztatása az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának az elfogott román állampolgárságú határsértőkkel kapcsolatos eljárási tapasztalatokról. 1988. május 24. MSZMP KB KAO MOL M-KS 288. f. 31/21. ó. e.
- A Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsokságának tájékoztatása az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok ügyeivel foglalkozó állami tárcaközi bizottság tevékenységéről, 1988. június 6. MSZMP KB KAO MOL M-KS 288. f. 31/21. ó. e.
- A Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsokságának tájékoztatása az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának a magyar-román államhatáron 1988 május 15-től május 31-ig kialakult helyzetről, 1988. június 6. MSZMP KB KAO MOL M-KS 288. f. 31/21. ó. e.
- MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztály tájékoztatója a Politikai Bizottságnak a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok helyzetéről és az ügyekkel foglalkozó állami tárcaközi bizottság tevékenységéről, 1988. június 16. MSZMP KB KAO MOL M-KS 288. f. 31/21. ó. e.
- Emlékeztető a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok ügyeivel foglalkozó állami tárcaközi bizottság tevékenységéről szóló jelentésnek a Minisztertanács 1988. június 16-i ülésén történő elfogadásáról. 1988. június 21. MSZMP KB KAO MOL M-KS 288. f. 31/21. ó. e.
- Az MSZMP Politikai Bizottsága határozata a román nemzetiségi politika elleni budapesti tüntetéssel összefüggő kérdésekről. 1988. június 23. MOL M-KS 288. f. 5/1029. ó. e.
- Az MSZMP Politikai Bizottsága határozata a magyar-román viszonyt érintő kérdések kezeléséről. 1988. június 28. MOL M-KS 288. f. 5/1030. ó. e.
- A Belügyminisztérium tájékoztatása a Politikai Bizottságnak román vonatkozású információkról. 1988. július „...” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratai 45-13/13/a/1988. ÁBMHT 1.11.1. 27. d.

¹²³ CHARLES TAYLOR: *Modern társadalmi imaginációk*. In: Niedermüller Péter - Horváth Kata - Oblath Márton - Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás*. L'Harmattan. Bp., 2008. 50. p.

- A Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsokságának összefoglalója az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának a magyar-román államhatár viszonylatban jelzett információkról 1988 július 1 és július 4 között. 1988. július 7. MSZMP KB KAO MOL M-KS 288. f. 31/21. ó. e.
- A Román Kommunista Párt javaslatai a Varsói Szerződés szervei tevékenységének tökéletesítésére és demokratizálására. 1988. július 8. MSZMP Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság, 1989. március 13. MOL M-KS 288. f. 62/2. ó. e.
- A Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsokságának tájékoztatója az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának a román-magyar határon 1988. január 1-től 1988 június 30-ig történt eseményekről. MSZMP KB KAO MOL M-KS 288. f. 31/21. ó. e.
- Román állampolgár áttelepülési kérelme. Moszkvai Konzuli Osztály jelentése 1988. augusztus 10. MSZMP KAO. MOL M-KS 288. f. 31/1988.
- A Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsokságának tájékoztatója az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának a román-magyar államhatáron 1988. július hónapban bekövetkezett eseményekről, 1988. augusztus 4. MSZMP KB KAO MOL M-KS 288. f. 31/21. ó. e.
- Az MSZMP Politikai Bizottsága határozata a magyar és a román párt főtítkárainak találkozásáról. MOL M-KS 288. f. 5/1034. ó. e.
- Közlemény-tervezet a magyar és a román párt főtítkárai találkozásának előkészítéséről. Közlemény MOL M-KS 288. f. 5/1034. ó. e.
- Az MSZMP KB Külügyi Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak a magyar és a román párt főtítkárainak találkozásáról; Javaslat a magyar-román kapcsolatokkal összefüggő teendőkről. A Politikai Bizottság határozata 1988. szeptember 6. MOL M-KS 288. f. 5/1035. ó. e.
- Magyar-román határtalálkozó. 1988. október 1. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d.
- A Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsokságának tájékoztatója az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának a román-magyar államhatáron 1988. szeptember 1-e és szeptember 30-a között történt eseményekről. 1988. október 10. MSZMP KB KAO MOL M-KS 288. f. 31/21. ó. e.
- A Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsokságának tájékoztatója az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának a román-magyar államhatáron 1988. október 1-e és október 30-a között történt eseményekről. 1988. október 10. MSZMP KB KAO MOL M-KS 288. f. 31/21. ó. e.
- Magyarország romániai nagykövetségének felterjesztése a Külügyminisztériumnak a falurombolás állásáról, 1988. december 12. MSZMP Társadalompolitikai Osztály MOL M-KS 288. f. 22/1989. 22. ó. e.
- A Hazafias Népfront Harkány Nagyközségi Bizottságának levele a romániai menekültek ügyében Pozsgay Imrének. 1988. december 27. Államminiszteri Titkárság nyílt iratai. Pozsgay Imre, MOL XIX-A-95-a. 1989. 1. doboz
- Nyugati sajtó romániai menekültek haláláról a magyar határon. MTI 1989. január 1.
- MDF menekülttáborok felállításáról. Gál Zoltán válasza. MTI 1989. január 1.
- Vásárhelyi Miklós, Mécs Imre, Kőszeg Ferenc a romániai menekültek visszaküldésének gyakorlatáról. Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ) összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 4/03

- Erdélyi menekültek a szófiai magyar nagykövetségen. 1989. január 4- február 22. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d.
- Belügyminisztériumi jelentés a Magyar Népköztársaság területén tartózkodó román állampolgárok ügyeinek intézéséről. 1989. január 5. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d.
- Az SZDSZ és a Menedék Bizottság a menekültek ügykezelésének átalakításáról. Esti Magazin, Kossuth Rádió, 1989. január 6. 18.30; Rádiófigyelő Szolgálat. OSA/RFE Hung. Monitoring 9.1/89.
- Osztrák, indiai lapok a menekültkérdésről. MTI 1989. január 6.
- 890106b Az SZDSZ és a Menedék Bizottság a menekültek ügykezelésének átalakításáról. MTI 1989. január 6.
- Az Erdélyi Szövetség a menekültek ügykezelésének átalakításáról. 168 óra, Kossuth Rádió, 1989. január 7. 16.00; Rádiófigyelő Szolgálat. OSA/RFE Hung. Monitoring 7.1/89.
- Javaslatok az erdélyi magyarok ügyében. Az MDF Gyulai városi szervezetének levele Stadinger Istvánnak, az Országgyűlés elnökének. Magyar nemzet, 1989. január 9.
- A gyulai MDF 18 leölt menekültről, visszaküldöttek személyekről.. Rendőrségi cáfolatok. Hírek, Első kézből, Kossuth Rádió, 1989. január 7. Rádiófigyelő Szolgálat. OSA/RFE Hung. Monitoring 9.1/89.
- BM cáfolat a gyulai MDF-nek a menekültről szóló nyilatkozatára. MTI 1989. január 9.
- Svájci lap a menekültkérdésről. MTI 1989. január 10.
- Békéscsabai lap a menekültkérdésről. MTI 1989. január 10.
- Romániai menekültek a parlamentben. Esti Magazin, Kossuth Rádió, 1989. január 11. Rádiófigyelő Szolgálat. OSA/RFE Hung. Monitoring 11.1/89.
- Parlamenti vita a menekültkérdésről. MTI 1989. január 12.
- A határőrség állományának belső tájékoztatása az erdélyi menekültekkel összefüggésben a sajtóban megjelent, a határőrséget sértő publikációkkal kapcsolatban. Határőrség Országos Parancsnoksága HOP MOL XIX-B-10. Vezetéssel, irányítással kapcsolatos iratok 1989. 16. doboz, sz. n.
- A Magyar Nemzet főszerkesztője tájékoztatása a Legfőbb Ügyész helyettese számára a Magyar Demokrata Fórum gyulai szervezetének a romániai menekültekkel foglalkozó közleménye közreadásának körülményeivel kapcsolatban. Államminiszteri Titkárság nyílt iratai. Pozsgay Imre, MOL XIX-A-95-a. 1989. 1. d.
- Buda Géza és Kéri Edit aláírásgyűjtés-kezdményezése a romániai menekültügyben. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 12/03
- Csurka István a gyulai menekült-bojrány bizonyítékairól. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 12/04
- Szűrös Mátyás a romániai menekülthelyzetről Reggeli Krónika, Kossuth Rádió, 1989. január 12. 6:45. Rádiófigyelő Szolgálat. OSA/RFE Hung. Monitoring 12.1/89.
- Kormány-szóvivő a befogadó állomásokról. Esti Magazin, Kossuth Rádió, 1989. január 12. 18. 30. Rádiófigyelő Szolgálat. OSA/RFE Hung. Monitoring 12.1/89.
- Információs jelentés az 1989. január 6-tól január 12-ig terjedő időszak eseményeinek visszhangjáról. MSZMP KB Társadalmpolitikai Osztály, 1989. január 20. MSZMP KB Információs jelentések. 1980-1989. évi iratjegyzék. 288. f. 11. cs. 4457. ő. e.

- Csoóri Sándor és Balogh Júlia a gyulai menekült-botrány bizonyítékairól. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 13/08.
- A Romania Libera Csoport Bizottságának levele a bécsi Európai Biztonsági és Együttműködési Konferenciához a Ceaușescu-féle népiértés ügyében. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 13/09.
- Csurka István a román-magyar határon talált holttestek hírének bejelentéséről. Vasárnapi Hírek, Kossuth Rádió 1989. január 15. 7.30. Rádiófigyelő Szolgálat. OSA/RFE Hung. Monitoring 13.1/88.
- Magyarország romániai nagykövetségének felterjesztése a Külügyminisztériumnak a román sajtóban nem közölhető témák jegyzékéről. 1989. január 17. MSZMP Társadalompolitikai Osztály MOL M-KS 288. f. 22/1989. 22. ó. e.
- Szalontai lakos információja a romániai katonai készültségről. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 12/13.
- Információs jelentés az 1989. január 13-tól január 19-ig terjedő időszak eseményeinek visszhangjáról. MSZMP KB Társadalompolitikai Osztály, 1989. január 20. MSZMP KB Információs jelentések. 1980-1989. évi iratjegyzék. 288. f. 11. cs. 4457. ó. e.
- Curtici határátkelőnél híresztelések a magyar-román határon leölt menekülőkről NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 12/17
- A budapesti NSZK követség direktívái a „román-németek” ügyeinek kezeléséről NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 12/15
- SZDSZ Menedék Bizottságának nyilatkozat-tervezete NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 12/04
- Horváth Balázs a gyulai menekült-botrány bizonyítékairól. ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 26/10
- Az MDF pécs-baranyai szervezete a gyulai menekült-botrány bizonyítékairól. ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 26/12
- Dán állásfoglalás a romániai menekültek menedékjogi kérelmének elutasításáról. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76-77. d.
- Kulin Ferenc a gyulai menekült-botrány bizonyítékairól. ÁBTL 2.7.1. 1989. január. 31/08
- A Legfőbb Ügyész helyettesének összefoglaló jelentése a Magyar Demokrata Fórum gyulai szervezetének a Romániából Magyarországra menekült személyek sorsával kapcsolatban az Országgyűlés elnökének eljuttatott levelét követően elrendelt tényfeltáró vizsgálat eredményeiről. LÜ 10.097/1989. HOP MOL XIX-B-10. Vezetéssel, irányítással kapcsolatos iratok 1989. 494/1989. 16. d.
- A falurombolási program új szakasza. 1989 február 3. Külügyminisztérium TÜK visszaminősített iratok 1989 MOL XIX-J-1-j. 1989/74. d.
- Az MSZMP Határőrségi Végrehajtó Bizottság 1989 januári összefoglalója a mozgalmi élet eseményeiről. 1989. február 7. MSZMP Társadalompolitikai Osztály MOL M-KS 288. f. 22/1989. 5. ó. e.
- BM Határőrség Politikai Csoportfőnöksége összefoglalója a Határőrség politikai információiról. 1989. február 8. MSZMP Társadalompolitikai Osztály MOL M-KS 288. f. 22/1989. 5. ó. e.
- A Belügyminisztérium és a Külügyminisztérium előterjesztése a Minisztertanács 1989. február 22-i ülésén a menekültügy helyzetéről és a feladatairól. MSZMP Társadalompolitikai Osztály MOL M-KS 288. f. 22/1989. 29. ó. e.

- A belügyminiszter előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottságához a határőrizet hosszú távú feladataira. A Politikai Bizottság határozata 1989. február 28. MOL M-KS 288. f. 5/1054. 6. e.
- Információk a román hatóságok magyarelles provokációiról. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. március 8/08.
- Információk erőszakos, magyarelles lépésekről Romániában. 1989. március 20. KÜM TÜK visszaminősített iratok 1989. MOL XIX-J-1-j. 76. d.
- Az MSZMP Budapesti Bizottsága Társadalmi Kapcsolatok Munkacsoportjának tájékoztatója a Romania Libera csoport által tartott tüntetésről, 1989. március 23. MSZMP Társadalompolitikai Osztály MOL M-KS 288. f. 22/1989. 33. 6. e.
- Magyar állampolgár sikertelen embercsempészési kísérlete Románia felől. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. március 24/17.
- A Securitate tevékenysége Ausztriában. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. március 28/13.
- A szocialista országok helyzete; hazánk kapcsolatai a szocialista országokkal. MSZMP KB Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya 1989. május 18. Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság 1989. június 9. MOL M-KS 288. f. 62/5. 6. e.
- Csengey Dénes egy provokációs Trianon-tüntetéséről. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. május 9/04.
- A Szabad Románia Csoportosulás tüntetés-felhívása. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. május 9/05.
- Előterjesztés a BM menekültügyekkel foglalkozó részlegének felállítására, jogállására, feladat- és hatáskörére, irányítására és létszámára. 1989. május 9. BM miniszteri értekezletek XIX-B-1-y. 50. d. 10-52/8-1989.
- Maros megyei községek megszüntetése. 1989. május 10. Külügyminisztérium TÜK MOL XIX-J-1-j. 1989/74. d.
- Horváth István belügyminiszter előterjesztése a határőrizet hosszú távú feladatiról a Minisztertanács 1989. május 18-i ülésén. MSZMP Társadalompolitikai Osztály MOL M-KS 288. f. 288. f. 22/1989. 29. 6. e.
- A Minisztertanács 3141/1989. sz. határozata a határőrség tevékenységéről. MSZMP Társadalompolitikai Osztály MOL M-KS 288. f. 288. f. 22/1989. 29. 6. e.
- Irredenta Erdély-anyagok árusítása – román provokáció-gyanú. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. május 18/17.
- Romániai magyar nagykövetség éves jelentése. 1989. június 12. Külügyminisztérium TÜK MOL XIX-J-1-j. 1989/74. d.
- Horn Gyula tájékoztatója a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság számára a magyar-román viszonyról és annak kezeléséről. MSZMP KB Információs jelentések. 1980-1989. évi iratjegyzék. 288. f. 11. cs.4460. 6. e.
- Aknatelepítés híre a magyar-román határon. NOIJ összefoglaló jelentések ÁBTL 2.7.1. 1989. június 21/09.
- Magyar egyenruhás román határőrök híre. ÁBTL 2.7.1. 1989. június 21/10.
- Készülő román katonai offenzíva híre ÁBTL 2.7.1. 1989. június 21/11.
- Román katonai készülődés híre. ÁBTL 2.7.1. 1989. június 28/06.
 - Secu-gyanús személy érdeklődés Békés megyében. ÁBTL 2.7.1. 1989. június 30/10.

- Válasz-tervezet a román nagykövetség Nagy Imre és társai eltemetésével kapcsolatos tiltakozására. MSZMP Elnökségi ülés 1989. július 3. MOL M-KS 288. f. 59/1. ő. e.
- Az MSZMP KB Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya javaslata az Elnökség részére a Varsói Szerződés bukaresti ülésén való részvételtől. MSZMP Elnökségi ülés 1989. július 3. MOL M-KS 288. f. 59/1. ő. e.
- Fazekas Jánosnak a Politikai Bizottság tagjaihoz és Grósz Károly főtitkárhoz intézett levele a román nagykövetség Nagy Imre és társai eltemetésével kapcsolatos tiltakozásával kapcsolatban. d. n. MSZMP Elnökségi ülés 1989. július 3. MOL M-KS 288. f. 59/1. ő. e.
- BM Lakás- és Településgazdálkodási Főosztály feljegyzése Gál Zoltán államtitkárnak az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság képviselőivel folytatott tárgyalásról. Menekültügyi és Migrációs Hivatal 1989. XIX-B-11. 219-20/43
- Nyers Rezső jelentése a Politikai Bizottságnak a Bukarestben, a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete ülése idején Nicolae Ceaușescuval 1989. július 8-án folytatott megbeszéléséről. MSZMP KB Információs jelentések. 1980-1989. évi iratjegyzék. 288. f. 11. cs. 4460. ő. e.
- Kérdőív a menekült státusz elbírálásához. 1989. július 31. Menekültügyi és Migrációs Hivatal 1989. XIX-B-11.219-20-57/89
- Fejti György tájékoztatója a Politikai Intéző Bizottság tagjainak a román nagykövettel folytatott megbeszéléséről. MSZMP KB Információs jelentések. 1980-1989. évi iratjegyzék. MOL M-KS 288. f. 11. cs.4461. ő. e.
- Thürmer Gyula feljegyzése az Elnökség tagjainak a budapesti román nagykövettel folytatott 1989. augusztus 18-i megbeszéléséről. MSZMP Elnökségi ülés 1989. augusztus 21. MOL M-KS 288. f. 59/6. ő. e.
- Az MSZMP KB Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya feljegyzése Nyers Rezső számára Nicolae Ceaușescu-nak a lengyelországi eseményekkel kapcsolatban a magyar pártvezetéshez intézett üzenetéről. MSZMP Elnökségi ülés 1989. augusztus 21. MOL M-KS 288. f. 59/6. ő. e.
- Az MSZMP Elnökségének határozata Nicolae Ceaușescu-nak a lengyelországi eseményekkel kapcsolatban a magyar pártvezetéshez intézett üzenetéről. MSZMP KB Információs jelentések. 1980-1989. évi iratjegyzék. 288. f. 11. cs. 4457. ő. e.
- A tiltott határátlépések megakadályozásáról. Belügyminiszter-helyettes 8/1989. sz. Intézkedése. 1989. augusztus 25.; Előterjesztés a tiltott határátlépések megakadályozásáról szóló 8/1989. számú BM Közbiztonsági Miniszter-helyettesi intézkedéshez. BM Közbiztonsági Miniszter-helyettes Titkársága sz. n. 1989. augusztus 25. HOP MOL XIX-B-10. Vezetéssel, irányítással kapcsolatos iratok 1989. BM 10-27/8/1989. 18. d.
- Az MSZMP KB Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya feljegyzése Király Károlynak az MSZMP vezetőségéhez küldött üzenetével kapcsolatban. MSZMP Elnökségi ülés 1989. augusztus 28. MOL M-KS 288. f. 59/7. ő. e.
- Az MSZMP KB Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya feljegyzése az Elnökség részére Iványi Pálnak és a Szovjetunió nagykövetének Románia Lengyelországgal kapcsolatos javaslatával kapcsolatos megbeszéléséről. 1989. augusztus 30. MSZMP Elnökségi ülés 1989. szeptember 4. MSZMP Elnökségi ülés 1989. szeptember 4. MOL M-KS 288. f. 59/59/8. ő. e.

- Új román határvédelmi szabályok. 1989. szeptember 5. Külügyminisztérium TÜK MOL XIX-J-1-j. 1989/76. d.
- Nyers Rezsőnek Erich Honeckerhez intézett válasza az NDK nagykövetségének a hazánkban tartózkodó és az NSZK-ba távozni kívánó NDK állampolgárok ügyében megküldött szóbeli üzenetére. 1989. szeptember 11. MSZMP Elnökségi ülés 1989. szeptember 11. MOL M-KS 288. f. 59/59/9. ó. e.
- Intézkedési terv a befogadó állomások és környékük rendjének védelmére. 1989. szeptember 15. Menekültügyi és Migrációs Hivatal 1989. XIX-B-11. 219-52/Mü/89
- Előterjesztés a Minisztertanács kabinetje részére a magyar-román viszony kezeléséről. 1989. november 13. Külügyminisztérium TÜK MOL XIX-J-1-j. 1989/74. d.

* Fenti dokumentumok a szerző összeállításában elérhetők az interneten is: http://www.osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=210&Itemid=332&lang=en

BÉLA RÉVÉSZ

THE HISTORY OF PROBLEMS OF ROMANIAN-HUNGARIAN RELATIONSHIPS IN THE 1980S

(Summary)

Up to the middle of the 1980, Hungary gave refugees to the world; but from 1987, the country itself has also been admitting refugees. Between 1988 and 1995, more than 130,000 refugees were registered in the country. The number of those who arrived in Hungary and looked for the support of private persons, not registering themselves at the authorities can be much more. Among the reasons arising in the Hungarian-Romanian relationship, the first place was occupied by violent urbanisation, the organised destruction of villages in Romania that began in 1987. Furthermore, the practice of Ceauşescu's dictatorship violating human rights also played a serious role, paired with the discrimination against Hungarian, German and Jewish minorities. The increasing number of social and economic problems is also one of the important factors of migration motives. The immigration of Romanian citizens demanded measures of border control, administrative control, state security and public safety from the part of the Hungarian law enforcement bodies, while the negotiations between the "allied parties" was also needed as much as diplomatic and international political solutions. During the examination of the complex problems of the migration process, the present research intends to turn the attention towards three characteristic motions, based on the contemporary documents: the secret service and political means of the realisation of the Romanian urbanisation program, the "events" occurring along Hungarian-Romanian borders, and the differences between the techniques of treating refugee affairs.

SCHIFFNER IMOLA

A diplomáciai védelem gyakorlásának eszközei, avagy a fogalom-meghatározás és az elhatárolás problémái

A diplomáciai védelem intézményének illetve szabályainak meghatározása során viszonylag kevés figyelmet szenteltek annak a kérdésnek, hogy valójában milyen állami intézkedések valósítják meg a diplomáciai védelmet.

Általában elfogadott követelménynek számít, hogy a diplomáciai védelem gyakorlására csak jogszerű és békés eszközökkel kerülhet sor.¹

Ennek a követelménynek az általános megállapítása akkor válik kifejezetten érthetővé, ha megvizsgáljuk a diplomáciai védelem gyakorlásának korábbi történetét. A diplomáciai védelem nyújtása a 19–20. században számos esetben a jogosultsággal való visszaélést eredményezte, így az erősebb hatalom politikai befolyásának érzékeltetésével a feltételezett jogsértést elkövető állam belügyeibe történő beavatkozást. A diplomáciai védelemre való hivatkozás sok esetben teremtett lehetőséget katonai beavatkozások igazolására is.² Azonban az erőszak tilalmának megjelenése a nemzetközi jogban, különös tekintettel az ENSZ Alapokmány 2. cikk 4. pontjának³ rendelkezésére az erőszak alkalmazását, mint a diplomáciai védelem nyújtásának eszközét megtiltotta.

Azt már tudjuk, hogy milyen tilos eszközei vannak, azonban a diplomáciai védelem nyújtásának szabályai továbbra is meghatározásra várnak. A diplomáciai védelemhez kapcsolódó jogok és kötelezettségek illetve a valódi érvényesíthetőség megteremtése érdekében szükséges a meghatározás pontosítása illetve az elhatárolás tökéletesítése.

A nemzetközi jogirodalom sok esetben definiálja úgy a diplomáciai védelmet, mint annak eszközét, hogy az „állam, amely állampolgárát megsértették követelést terjeszthet elő nemzetközi szinten.”⁴

Valójában a diplomáciai védelem kifejezés a köztudatban többféle jelenséggel kapcsolódik össze; így például ide köthető a diplomáciai intézkedések tétele a külföldi államban bebörtönzött állampolgár érdekében vagy egy jogosultság érvényesítése egy nemzetközi bíróság előtt. Az államok és a nemzetközi jogászok hajlamosak ez utóbbival

¹ CHITTHARANJAN F. AMERASINGHE: *Diplomatic Protection*. Oxford University Press. p. 27.

² Az angol–búr háború (1899–1902) kirobbanását a britek azzal indokolták, hogy az aranybányákat birtokló állampolgáraik védelme érdekében avatkoztak be. First Report on diplomatic protection A/CN.4/506, p. 5. para. 14.

³ „A tagoknak nemzetközi érintkezéseik során más állam területi épsége, vagy politikai függetlensége ellen irányuló vagy az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem férő bármily más módon megnyilvánuló erőszakkal való fenyegetéstől vagy erőszak alkalmazásától tartózkodniuk kell.”

⁴ BROWNLIE: *Principles of Public International Law*. Oxford, 2003. p. 489.

azonosítani a diplomáciai védelem kategóriáját és azt állítják, hogy a diplomáciai védelem gyakorlása egyet jelent a nemzetközi bírósági eljárás lefolytatásával.

Szintén pontatlan meghatározáshoz vezethet, ha azt állítjuk, hogy diplomáciai védelmet csak diplomáciai képviseltek nyújthatnak, vagy ha a diplomáciai védelem kategóriájába soroljuk az állam állampolgárai érdekeinek egyszerű támogatását vagy a kormány baráti közbenjárását a másik állam hatóságainál, csak azért mert az az egyén érdekében történik.

A diplomáciai védelem körébe tartozó intézkedések meghatározását mindenképpen elősegítheti, ha a nemzetközi közösség, egészen pontosan a Nemzetközi Jogi Bizottság által az ezirányú kodifikációs munkálatok során megállapított feltételeket, illetve alapvető szabályokat figyelembe vesszük. Így csakis azok a másik állam ellen irányuló állami fellépések tekinthetők diplomáciai védelemnek, amelynek esetében felmerül a nemzetközi jog megsértése, a helyi jogorvoslatokat kimerítették és az érintett egyén rendelkezik a fellépő állam állampolgárságával.

A Nemzetközi jogi Bizottság kodifikációs meghatározásai

A diplomáciai védelem meghatározásával kapcsolatos nézetek előzőekben bemutatott különbségei vezettek el ahhoz, hogy a diplomáciai védelem szabályainak kodifikálásával foglalkozó Nemzetközi Jogi Bizottság külön figyelmet szentelt a diplomáciai védelem definiálásának, illetve a lehetséges eszközök, és igényérvényesítési módok felderítésének.

A kodifikációs folyamat speciális megbízottja akként jellemezte a diplomáciai védelmet, mint „egy olyan cselekvést, melyet az állam egy másik állammal szemben fejt ki egy állampolgár személye vagy vagyona által elszenvedett sérelem miatt, amely nemzetközi jogot sértő magatartás vagy mulasztás következménye, ami a másik államnak betudható.”⁵ A javaslat egyébként úgy próbálta meg kiszélesíteni a meghatározást, hogy minden olyan magatartást a körébe vont, amely nem valósít meg az erőszak tilalmával ellentétes cselekvést.

A korábbi speciális megbízott Bennouna már a kodifikációt előkészítő dokumentumban is a lehetőségek széles skáláját vázolta fel, melyek egy állam számára rendelkezésre állnak a diplomáciai védelemhez való joguk gyakorlásához.

„Az állam megtartja elvileg az eszköz megválasztásának jogát az állampolgárai megvédése érdekében, mialatt figyelembe veszi nemzetközi kötelezettségeit és a nemzetközi jog általános szabályait. Különösen, nem folyamodhat az erőszakkal való fenyegetéshez vagy annak alkalmazásához a diplomáciai védelem gyakorlása során.”⁶

A Bizottság azonban egy szűkebb megközelítést látott szükségesnek, abból az okból, hogy mindenképpen elkerülje a diplomáciai védelem összemosódását a konzuli védelemmel.⁷

Hiszen a legtöbb formája a konzuli és diplomáciai képviseltek által nyújtott segítségnek, olyan az állampolgárok számára biztosított védelem, mely akár a külföldi állam

⁵ J. DUGARD: *First report on diplomatic protection of citizens abroad or the law of international claims*. n. 2. p.11., Art. 1.

⁶ Preliminary report on diplomatic protection, A/CN.4/484, p.4., para. 11.

⁷ Report of the International Law Commission on the work of its fifty-second session A/55/10, p. 173.

egyébként jogszerű magatartásának vagy olyan jogsértő magatartásának eredményeként bekövetkező érdeksérelmet próbálja meg orvosolni, mely nem tárgya a tervezetnek.

A megkülönböztetés szükségességének következtében a Bizottság végül egy olyan megfogalmazást fogadott el a diplomáciai védelem kapcsán, amely kötöttebb és szűkebb kategóriát eredményezett minden eddigi megközelítésnél.

„A diplomáciai védelem abban áll, hogy az állam *diplomáciai lépést és más békés vitarendezési eszközt* vesz igénybe, saját jogaként érvényesítve állampolgára igényeit, amelyek kapcsolatosak az állampolgárt ért jogsérelmmel, mely egy másik állam nemzetközi jogsértése folytán állt elő.”⁸

A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetéhez kapcsolódó kommentár szerint a diplomáciai védelem nyújtásának eszközeként meghatározott „diplomáciai lépések” magukban foglalnak az állam által alkalmazott minden olyan jogszerű eljárást, amellyel a másik állam tudára hozhatják a jogsértéssel kapcsolatos álláspontjukat illetve érdekeiket érvényesíthetik, beleértve a tiltakozást, vizsgálatot vagy tárgyalások követelését a vita elintézése érdekében.”⁹

A „más békés vitarendezési eszközök” kategóriába tartozik minden jogszerű vitarendezési eljárás, a tárgyalásoktól kezdve, a közvetítésig és egyeztetésig és a választottbírói és bírósági eljárásokig.”¹⁰

A bírósági eljárásokon kívül történő állami „beavatkozásokat” azonban nem tekintik a diplomáciai védelem megvalósulásának, sokkal inkább minden, a bírói eljáráson kívüli intézkedést automatikusan a konzuli védelem kategóriájába sorolnak.¹¹

Azonban már a tervezethez kapcsolódó észrevételek is azt a kritikát fogalmazták meg, hogy a Bizottság meghatározása nem pontos, és szükséges lenne, hogy mind a „diplomáciai lépések”, mind a „más békés vitarendezési eszközök” kategóriáját tovább konkretizálják.¹²

Szintén problematikusnak találja a jogirodalom a diplomáciai lépések (representation) és a diplomáciai védelem közötti lehetséges különbségek meghatározását is.

Tehát a probléma ott áll fenn, hogy bár a Bizottság meghatározta, hogy milyen eszközöket tekint a diplomáciai védelem gyakorlásának, azonban a tervezetből nem derül ki egyértelműen, mely állami intézkedések felelnek meg a felállított kategóriáknak, illetve hol húzódik a határ a diplomáciai védelem, és a hasonló célokat szolgáló egyéb állami intézkedések illetve a konzuli védelem között.

A nemzetközi jog szabályai alapján mindenképpen egy olyan megközelítést kell keresni, mely megfelel a diplomáciai védelemmel szemben támasztott, a nemzetközi jog általános szabályai alapján elismert feltételeknek. Tehát a diplomáciai védelem mindenképpen egy olyan állami intézkedést takar, melyre akkor kerül sor, ha az állam állampolgárával szemben a másik állam nemzetközi jogsértést követett el, és az állam állampolgára valamennyi helyi jogorvoslatot kimerítette. Ebből a szempontból Künzli megfogalmazása tekinthető a legoptimálisabb megközelítésnek, aki szerint: „Minden beavatkozás, beleértve az államok közötti szinten az állampolgár érdekében lefolytatott

⁸ Draft Articles on diplomatic protection 2004, Art. 1.

⁹ Commentary to the Draft Articles (note 32), Commentary to Draft Article 1, para. 5.

¹⁰ uo.

¹¹ Seventh report on diplomatic protection, A/CN.4/567 para. 16., p.6.

¹² Diplomatic protection – Comments and observations received from Governments, p.11.(Austria), p.12.(Netherlands)

tárgyalásokat a külföldi állammal, diplomáciai védelemnek minősül, amennyiben a diplomáciai védelem feltételei teljesülnek.”¹³ Véleményem szerint ez a meghatározás magában foglalja az elhatárolási szempontokat is. Mindehhez azonban egyértelmű szabályokra és a feltételek pontos tisztázására van szükség.

A diplomáciai védelem elméletének alapjai

A diplomáciai védelem nyújtása egy olyan jogi fikción alapszik, amely az egyén jogainak megsértése esetén, az állam jogának megsértését tételezi fel, amely így jogosult lesz politikai és jogi lépések megtételére ennek vonatkozásában.¹⁴

A Mavrommatis ügyben az Állandó Nemzetközi Bíróság úgy fogalmaz:

„A nemzetközi jog alapvető elve, hogy az állam jogosult állampolgárai védelmére, amennyiben egy másik állam által kifejtett a nemzetközi joggal ellentétes magatartás megsérti állampolgárát. Az állampolgár ügyét felkarolva és diplomáciai intézkedéseket vagy nemzetközi bírósági eljárás kezdeményezve az érdekében, az állam valójában a saját jogát gyakorolja.”¹⁵

Azzal együtt, hogy az állam diszkrecionális joga annak eldöntése, hogy nyújt-e diplomáciai védelmet vagy nem, álláspontom szerint a nemzetközi jog keretei között azt is maga dönti el, hogy milyen mértékben és milyen módon, így milyen eszközökkel nyújtja ezt.

Hargitai szerint: „Alapvetően kívánatos hogy az alkalmazott eszközök arányosak legyenek a jogsérelemmel. Az arányosság elvén túl, az eszközök megválasztásában szerepet játszhat a sérelem nagysága, valamint a fellépő állam gazdasági és politikai érdekeinek mérlegelése is.”¹⁶

Tehát a diplomáciai védelem nyújtásának módját befolyásoló tényezők a következők lehetnek:

- annak az egyéni jognak, jogosultságnak a fajtája, melyet a külföldi állam megsértett (nyilván az ember személyiségét érintő alapvető jogok megsértése nagyobb mértékben teszi indokolttá diplomáciai védelem gyakorlását)
- a jogsértés súlyossága
- az okozott kár mértéke mind az egyén, mind az állam szempontjából
- az állampolgárságot adó állam álláspontja a jogsértő állam jogi rendszere és politikai beállítódásával kapcsolatban
- a két állam közötti kapcsolatok romlásának veszélye, lehetősége
- tagság egy politikai vagy gazdasági blokkban, közösségben, mely baráti vagy ellenséges a jogsértő állammal
- külföldi politikai tekintély és belföldi politikai nyomás¹⁷

¹³A. KÜNZLI: *Exercising diplomatic protection – The fine line between litigation, demarches and consular assistance*. ZaōRV 66. 2006. p. 323., Seventh report on diplomatic protection, A/CN.4/567 para. 16. p. 6.

¹⁴ENRICO MILANO: *Diplomatic protection and human rights before the international court of justice: Refashioning tradition?* Netherlands Yearbook of International Law. Volume XXXV. 2004. p. 87.

¹⁵Mavrommatis palesztin koncessziók ügye 1924. P.C.I.J. Series A, No.2, p. 112.

¹⁶HARGITAI JÓZSEF: *Az állampolgárok védelmének nemzetközi jogi kérdései; Nemzetközi jog az új alkotmányban.* (szerk.) Bragyova András. KJK. Kerszöv Kiadó. Budapest, 1997. p. 142.

¹⁷Encyclopedia of public international law, Volume 1. North-Holland, 1992. p. 1062.

A diplomáciai védelem nemzetközi szabályai adta keretek között az intézkedések széles köre, az államok által „szabaddon meghatározott” lépések, mind a doktrinális megközelítés,¹⁸ mind a nemzetközi¹⁹ és nemzeti²⁰ bírói döntések által igazolásra talál.

A jogirodalom megközelítései

A jogirodalom képviselői általában nem határolják el meghatározásaikban a diplomáciai intézkedéseket és a bírói eljárásokat, a diplomáciai védelem intézményét definiálva széleskörű eszközenszerről beszélnek.

Így például Borchard szerint a diplomáciai védelem magában foglalhatja a konzuli fellépéseket, tárgyalásokat, közvetítéseket, bírósági és választottbírósági eljárásokat, retorziókat, represszáliákat, a diplomáciai kapcsolatok megszakítását, gazdasági nyomásgyakorlást, és végül a fegyveres erő használatát is.²¹

Az erőszak tilalmának ENSZ Alapokmányban való általános elismerésének köszönhetően a diplomáciai védelem eszközének békés jellegét ma már ki kell emelni, mintegy korlátjaként az állam választási lehetőségeinek, ellentétben a diplomáciai védelem jogintézményének kialakulásakor létező általános állami gyakorlattal.

„Semmi esetre sem jelenthet a diplomáciai védelem gyakorlása fenyegetést, vagy nem valósíthat meg erőszakot, illetve más módon sem avatkozhat be a jogsértő állam hazai, illetve belső ügyeibe.”²²

Mindazonáltal Borchard szerint az államnak megvan a döntési lehetősége, hogy milyen eszközöket használ a diplomáciai védelem gyakorlása során: „amennyiben a belső törvények nem nevesítik azokat a körülményeket és kereteket, amelyekben belül a védelem jogát gyakorolni lehet, valamennyi kormány maga határozza a nemzetközi követelés indokainak célszerűségét és érvényesítésének módját.”²³

Borchard a diplomáciai védelem nyújtása tekintetében kétfajta eszközről beszél; diplomáciai tárgyalások és a „jószoigálat”. A meghatározás elsöre furcsának tűnik, de a Borchard által felállított kategóriák tartalmának részletezésekor kiderül, hogy nézetei ebben a tekintetben is hasonlítanak a jogirodalom általános állásfoglalásaihoz.

Álláspontja szerint a *diplomáciai tárgyalások* azok, ahol „a panaszos állam, diplomáciai képviselőin keresztül, az ellenérdekű állam tudomására hozza követeléseit, amellyel kapcsolatban a jogsértő állam védekezést terjeszthet elő, illetve más vitarendezési módokat javasolhat.”²⁴

¹⁸ E. M. BORCHARD: *The diplomatic protection of citizens abroad*. New York, 1919. p. 439.; F.S. DUNN: *The protection of nationals: A Study in the Application of International Law*. 1932. pp. 18–19.

¹⁹ Mavrommatis palesztin koncessziók ügye 1924. P.C.I.J. Series A, No.2, p. 12., Panevezys – Saldutiskis Railway, 1939 P.C.I.J. Series A/B, No. 76., p. 16.; Nottebohm ügy 1955. I.C.J. Reports, p. 24.

²⁰ Rudolf Hess ügy, BVerfG, Beschl. v. 16.12.1980, 90 I.L.R., p. 396., Kaunda ügy (Samuel Kaunda and Others v. The President of the Republic of South Africa, The Minister of Justice and Constitutional Development and Others, CCT 23/04, 44 ILM 173–233).

²¹ E. M. BORCHARD: *The Diplomatic Protection of Citizens Abroad or The Law of International Claims*. 1915. p. 439.

²² Basis of discussion No. VII(3) in Garcia Amador, First Report on diplomatic protection, p. 221.

²³ E.M.BORCHARD: *The Diplomatic Protection of Citizens Abroad*. New York, 1919. p. 354.

²⁴ M. BORCHARD: *The Diplomatic Protection of Citizens Abroad or The Law of International Claims*. 1915. p. 439.

Míg a kormány által nyújtott „jőszolgálat” Borchard értelmezésében magában foglalja mind az informális képviselést, melyet akként ír le, hogy „nem hivatalos, személyes és barátságos törekvései egy diplomáciai képviselőnek,”²⁵ mind „a hivatalos, formális és kormányzati támogatását egy diplomáciai igénynek.”²⁶ Magában foglalja „a diplomáciai fellépést, ami megvalósulhat követelés, ajánlás és más személyes erőfeszítés formájában.”²⁷ Így Borchard szerint az informális diplomáciai fellépés, mikor a diplomáciai képviselő például az igazságügyi minisztérium magas rangú képviselőivel veszi fel a kapcsolatot diplomáciai védelemnek minősül. Ez talán a jogirodalom azon képviselői szerint, akik a diplomáciai védelmet a nemzetközi bíróságok előtti igényérvényesítési eljárással teszik egyenlővé, nem tartozna a diplomáciai védelem gyakorlásának eszközei közé. El kell ismerni, hogy egyes elemeiben az említett intézkedések érinthetik a konzuli segítségnyújtás feladatköreit is, mely tovább fogalmi zavarokhoz vezethet.

Mindazonáltal Dunn a diplomáciai intézkedéseket szintén a diplomáciai védelem keretei között említi. Álláspontja szerint a diplomáciai védelem több mint egy nemzetközi bírósági eljárás (pereskedés), sőt „normális esetben a védelem ritkán terjeszkedik túl a nemzetközi tárgyalások szintjén. Ami valójában történik ilyenkor, az, hogy a jogsértett személy állampolgársága szerinti kormány felhívja a jogsértő kormány figyelmét a panasz körülményeire és megfelelő lépéseket követel a sérelem orvoslásának érdekében.”²⁸

„A diplomáciai védelem kifejezés itt, mint egy általános kifejezés kerül használatra, lefedve az állampolgárok külföldi védelmének általános tárgyát, beleértve azokat az eseteket, ahol nem diplomáciai eszközöket vesznek igénybe a kötelezettség érvényesítése érdekében.”

„Meg kell jegyezni, hogy itt csak azzal a kifogással vagy követeléssel foglalkozunk, melyet kifejezetten vagy hallgatólagosan tettek a jog érvényesítése érdekében. A kormányok gyakran lépnek fel az állampolgáraik érdekében külföldön olyan esetben is, melynek nem tárgya egy nemzetközi kötelezettség követelése és nem esik a védelem kategóriájába technikai értelemben.”²⁹

Ezzel szemben Gehr megkérdőjelezi, hogy a bíraskodás keretein kívüli lépés tekinthető-e diplomáciai védelemnek, bár utal arra, hogy egyes mechanizmusok, mint „a tárgyalások, vizsgálat, közvetítés, egyeztetés”³⁰ diplomáciai védelemnek tekinthető.

Míndeközben mások szerint „Elsősorban a diplomáciai úton történő felvilágosítás és magyarázatkérés illetve tiltakozás, valamint jóvátétel követelése az eszközei a diplomáciai védelemnek. A sérelmet elkövető országgal szemben alkalmazhatók a megtorlás és represszália³¹ eszközei is, mint például a gazdasági segítségnyújtás megszüntetése és hasonlóak.”³² – írja Hargitai.

Hargitai az ellenkező oldalról megközelítve szintén megerősíti azonban, hogy a „diplomáciai védelem nem kizárólagosan diplomáciai úton történik. Nem kizárt, hogy a

²⁵ M. BORCHARD: p. 440.

²⁶ M. BORCHARD: p. 440.

²⁷ M. BORCHARD: p. 441.

²⁸ F. S. DUNN: p.19.

²⁹ F. S. DUNN: pp. 18–20.

³⁰ W. GEHR: *Das diplomatische Schutzrecht*, in: B. Simma/C. Schulte (eds), *Völker- und Europarecht in der aktuellen Diskussion*. Vienna, 1999. p. 123.

³¹ Ezt azt jelenti, hogy az állam számára rendelkezésre álló diplomáciai fellépés eszközeinek megválasztása a nemzetközi jog ellenintézkedéseiben rögzített korlátozásokkal lehetséges.

³² HARGITAI JÓZSEF: *Az állampolgárok védelmének nemzetközi jogi kérdései*. p. 142.

diplomáciai védelem a nemzetközi jog más érdekérvényesítő eszközeinek, például a nemzetközi jogi rendes bíróságainak, vagy a választottbíróságok igénybevételeivel történjen.³³ Látható tehát, hogy a jogirodalmi állásfoglalások hasonló kategóriákban gondolkodnak, csak az adott intézkedések közül más és más eszközöket találnak hangsúlyosnak a diplomáciai védelem gyakorlását illetően.

Az ezzel foglalkozó jogirodalom egy része mindeközben fontosnak tartja az állam/kormány részéről megtett lépések pontos elhatárolását. Így Geck például megjegyzi, hogy „azok a követelések, melyeket nem a jog érvényesítése érdekében terjesztenek elő nem minősülnek diplomáciai védelemnek. Azok a diplomáciai vagy konzuli fellépések, melyek koncesszió vagy más kormányzati szerződések állampolgár által való megszerzése érdekében tesznek, vagy a bebörtönzött állampolgárok jogi védelmével kapcsolatos intézkedések nem minősülnek diplomáciai védelemnek a mi álláspontunk szerint. Ezek rendszerint nem is a másik állam ellen irányulnak és nem is alapulnak a nemzetközi jog valódi vagy állítólagos megsértésén.”³⁴ Tehát Geck már egyértelmű elhatárolásra törekszik a diplomáciai védelem és a konzuli védelem kategóriája között.

A nemzetközi jogi tankönyvek általában vagy hallgatnak a diplomáciai védelem lehetséges eszközeiről vagy homályos és zavaros meghatározásokat használnak.

Így például Cassese a diplomáciai védelem módszereinek meghatározása során elsőként azt említi meg, hogy „mielőtt az állampolgárság szerinti állam választottbíróság vagy más nemzetközi bíróság előtt érvényesítené igényét bírósági eljárást kezdeményezve [...] szükséges, hogy az érintett egyén (állampolgár) valamennyi helyi jogorvoslati eszközt kimerítse”³⁵ arra utalva ezzel, hogy a diplomáciai védelem nyújtása minden esetben együtt jár a bírósági eljárás kezdeményezésével. Később azonban megjegyzi, hogy „ha az állampolgárságuk szerinti állam úgy döntött, hogy diplomáciai védelmet nyújt (diplomáciai csatornákon keresztül elérve azt az államot, mely állítások szerint megsértette állampolgárát [...]) vagy bírói védelmet biztosít igényt érvényesítve állampolgára érdekében nemzetközi döntőbíróság vagy bíróság előtt.”³⁶ Bár ez a megfogalmazás megfelel a bíróságok gyakorlatában rögzített megközelítéseknek, mégsem világos, hogy Cassese valójában csak a bírósági eljárás eszközét értette a diplomáciai védelem fogalma alatt, vagy ide sorolta a nem bírói eszközöket, mint például a tárgyalásokat is.

Brownlie nemzetközi joggal foglalkozó könyvében nem kimondottan részletezve, de azt állítja, hogy „a megsértett személy állama nemzetközi szinten igényt terjeszthet elő.”³⁷

Shaw meghatározását olvasva úgy tűnik, nem foglal egyértelműen állást a diplomáciai védelem mibenlétét tárgyaló vitában. Álláspontja szerint a diplomáciai védelem gyakorlása során „az állam az állampolgára nevében eljárást kezd egy nemzetközi bíróság előtt, amelynek a szemében az állam az egyedüli kérelmező.”³⁸ A brit gyakorlatra reagálva pedig kijelenti, hogy „miközben az különbséget tesz formális követelések és

³³ HARGITAI JÓZSEF: *Az állampolgárok védelmének nemzetközi jogi kérdései*. p. 138.

³⁴ W. K. GECK: „*Diplomatic Protection*” in *Encyclopaedia of Public International Law* (E.P.I.L.). 1992. p. 1046.

³⁵ A. CASSESE: *International law*. Oxford, 2005. p.122.

³⁶ A. CASSESE: p. 376.

³⁷ BROWNLIE: *Principles of public international law*. Oxford, 2003. p. 489.

³⁸ M.N. SHAW: *International law*. Cambridge, 2003. p. 723.

informális fellépések (lépések) között” nem arról kíván meggyőzni minket, hogy ez utóbbi nem tekinthető a diplomáciai védelem gyakorlásának.³⁹

Mindenesetre kijelenthető, hogy a jogirodalom a témában állást foglaló képviselői sem szűkítik le a diplomáciai védelem eszköztárát nemzetközi bírói eljárások indítására. Az azonban elképzelhető, hogy a jogirodalmi állásfoglalások pontatlansága, homályos meghatározásai tették szükségessé a Nemzetközi Jogi Bizottság „beavatkozását” a fogalom-meghatározás vitájába.

Nemzetközi bírósági döntések a témában

Jónéhány bírói döntés különbséget tesz a „diplomáciai lépések” és a diplomáciai védelem gyakorlása során alkalmazott bírósági eljárások között.⁴⁰

A Panevezys-Saldutiskis vasút ügyében az Állandó Nemzetközi Bíróság ítéletében különbséget tett „diplomáciai fellépések” és „bírósági eljárások” között.

Az Állandó Nemzetközi Bíróság szerint a nemzetközi jog szabályai alapján, ha egy állam az egyik állampolgára ügyével kezd el foglalkozni, állampolgára érdekében diplomáciai lépéseket téve vagy bírósági eljárást kezdeményezve, az állam valójában saját jogát érvényesíti, jogát arra, hogy biztosítsa az állampolgára személyében a nemzetközi jog szabályainak tiszteletét.⁴¹

A szerbiai kölcsönök ügyében a bíróság azt állította, hogy a vita onnantól eredeztethető, mikor a francia kormány diplomáciai tárgyalásokba bocsátkozott a szerb–horvát–szlovén kormánnyal. Ez azt a látszatot kelti, hogy a diplomáciai védelem valójában attól a pillanattól kezdve került gyakorlásra, mikor a francia kormány kiállt és támogatta állampolgára követelését és nem akkor, mikor az ügy az Állandó Nemzetközi Bíróság elé került.⁴²

Az Állandó Nemzetközi Bíróság állásponjja legegységertelműbben a Mavrommatis ügyben került kifejtésre. A Bíróság ebben az ügyben a diplomáciai védelem meghatározása során úgy fogalmaz, hogy az állam a diplomáciai védelmet diplomáciai intézkedések (diplomatic action) vagy nemzetközi bírósági eljárásokon keresztül gyakorolja.⁴³

A Nemzetközi Bíróság a Nottebohm ügyben, azonban különös módon fogalmaz: „A diplomáciai védelem és a bírósági eljárás útján való védelem az állam jogainak védelmét szolgáló intézkedésnek számít.”⁴⁴ Mintha különbséget kívánna tenni a diplomáciai védelem és a nemzetközi igényérvényesítés között. Ha a Bíróság ezen kijelentését vennénk alapul, azt mondhatnánk; a nemzetközi bírósági eljárások nem tartoznak a diplomáciai védelem eszközei közé. A Bíróság a Nottebohm ügyben azonban a mondat második felében megerősíti az Állandó Nemzetközi Bíróság által már elfogadott állásponjt, amikor így fogalmaz: „ezek azok az intézkedések, melyek az állam jogainak védel-

³⁹ M.N. SHAW: p. 724.

⁴⁰ Mavrommatis palesztin koncessziók ügye (1924), PCIJ Series A No.2, Panevezys-Saldutiskis Railway Case (1939), PCIJ Series A/B, No. 76, 16; Nottebohm ügy 1955 ICJ Reports 24.

⁴¹ Panevezys Saldutiskis Railway case (Estonia v Lithuania) P.C.I.J. Reports, Series A/B, No. 76, p. 16

⁴² Serbian Loans Case (A szerbiai kölcsönök ügye), Franciaország v. Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, PCIJ, Series A, Nos. 20/21 (1929) p.15., p.18.

⁴³ Mavrommatis palesztin koncessziók ügye 1924. P.C.I.J. Series A, No.2, 112.

⁴⁴ Nottebohm, 1955 I.C.J. Reports, note 31, p. 24.

mét szolgálják.”⁴⁵ Tehát a helyes értelmezés szerint a diplomáciai védelem, és annak gyakorlását illető specializációról van szó, a bírósági eljárások külön megemlítésével.

A Nemzetközi Bíróság „Reparation for Injuries” ügyben adott tanácsadó véleményében annak ellenére, hogy az nem az állam, hanem a nemzetközi szervezetek által nyújtott védelemről szól, a diplomáciai védelemről általában leszögezi, „számos módja létezik egy nemzetközi követelés elővezetésének a diplomáciai védelem gyakorlásának keretei között; beleértve a tiltakozást, vizsgálat követelését és a tárgyalásokat.”⁴⁶

A Nemzetközi Bíróság álláspontja a Barcelona Traction ügyben is hasonlóképpen a tágabb diplomáciai védelem kategóriáját erősíti, mikor a Bíróság azt állítja, hogy „a nemzetközi jog keretei között az állam minden olyan eszközzel diplomáciai védelmet nyújthat, melyet alkalmasnak talál ehhez.”⁴⁷ Az ELSI ügyben is megtalálható mind a kétfajta megközelítés, hiszen „az ügy a Bíróság előtt egy olyan vitából származik, melyet a felek nem tudtak kielégítően rendezni a diplomáciai útján; és végül az 1974-es amerikai kereset jelentette az igények nemzetközi bírósági eljárásban való érvényesítését diplomáciai védelmet gyakorolva.”⁴⁸

Mindezek a bírói ítéletek, illetve a Nemzetközi Bíróság ezekben képviselt álláspontja szintén azt támasztja alá, hogy a diplomáciai védelem nem korlátozódik csupán a nemzetközi bírói eljárások lefolytatására. Azzal, hogy mind az Állandó Nemzetközi Bíróság, mind a Nemzetközi Bíróság bemutatja az elé került vita eredetét, arra utal, hogy a vita nemzetközi szinten való képviselése már jóval a bírói eljárás megindítása előtt megkezdődik és a diplomáciai védelem gyakorlására, ennek kifejezett rögzítésének hiányában is, már az eljárást megelőző tárgyalásokon sor kerül.

Az államok nemzeti bíróságainak döntései a diplomáciai védelem gyakorlását illetően

A nemzetközi bíróságok megközelítéseihez hasonló álláspont rajzolódik ki az államok bíróságainak eljárásában is. A nemzeti bíróságok bizonyos esetekben, leginkább bizonyos államok esetében⁴⁹ jogosultak arra, hogy megvizsgálják; az állam eleget tett-e az állampolgárokkal szembeni kötelezettségeinek, illetve megfelelő védelmet nyújtott-e külföldi jogsértés esetén. Az állam által megtett intézkedések vizsgálata során arra is választ kaphatunk, hogy a bíróság illetve a vizsgálat alá vont kormány a megtett intézkedést a diplomáciai védelem gyakorlásának tekinti-e, mellyel kapcsolatban a legtöbb állam az állami diszkrecionalitás elvét vallja.

⁴⁵ Nottebohm ügy 1955 I.C.J. Reports, note 31, p. 24.

⁴⁶ Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations (tanácsadó vélemény), ICJ Reports 1949, p. 177.

⁴⁷ Barcelona Traction ügy (Belgium v. Spanyolország), ICJ Reports 1970, para 78.

⁴⁸ ELSI ügy (Case concerning Elettronica Sicula Sp.A. (USA v. Olaszország), ICJ Reports 1989, para. 51.

⁴⁹ Léteznek ugyanis olyan államok, ahol a nemzeti szabályozás vagy alkotmányos rendszer nem teszi lehetővé, hogy egy nemzeti bíróság felülvizsgálja a diplomáciai védelmet illetően hozott döntést, mondván, hogy ezek olyan állami aktusok, ahol az állam kormánya olyan hatáskörre gyakorolja, melyek az állami szuverenitás részei, a döntés az állam külügyi monopóliumába tartozik.

A német alkotmánybíróság például a Hess ügyben úgy döntött, hogy a német kormány által eszközölt diplomáciai lépés (diplomatic demarche) azt bizonyítja, hogy a német kormány eleget tett a diplomáciai védelemmel kapcsolatos kötelezettségeinek.⁵⁰

Egy dél-afrikai ügyben, a Kaunda esetben a bíróság, illetve Ngcobo bíró arra a következtetésre jutott, hogy a dél-afrikai kormány diplomáciai védelmet gyakorolt akkor, mikor azt követelte a zimbabwei hatóságoktól, hogy biztosítsák a dél-afrikai diplomaták fellépését a dél-afrikai állampolgárok bírósági eljárásaiban.⁵¹ A bíró különvéleményében azt is kiemeli, hogy függetlenül attól, hogy végül bármelyik diplomata jelenik meg a bírósági tárgyaláson, ennek a követelését az állam részéről diplomáciai intézkedésnek (diplomatic demarche), és ezt a diplomáciai védelem gyakorlásának kell tekinteni.⁵²

Későbbi dél-afrikai bírói döntésekben szintén megerősítésre került ez az álláspont. A Jozias van Zyl ügyben a Dél-Afrikai Legfelsőbb Bíróság úgy találta, hogy „a diplomáciai védelem keretei között, a végrehajtó hatalomnak érthetően széles választási lehetősége van a konzuli intézkedésektől kezdve, a tárgyalás, közvetítés, bírói és választottbírói eljárásokon keresztül, a represszália, retorzió alkalmazásáig és a diplomáciai kapcsolatok megszakítása illetve a gazdasági nyomás gyakorlásáig.”⁵³

Itt a jogirodalom állásfoglalásaihoz hasonló részletes meghatározást kapunk a diplomáciai védelem lehetséges eszközeiről. Bár a konzuli intézkedések idesorolásával hasonló „összemosásnak” lehetünk tanúi, mint a jogirodalom egyes képviselőinél. A nemzeti bírói döntések esetében az is előfordul, hogy nem a diplomáciai védelem kategóriáját bővíti ki helytelenül a konzuli védelem esetkörével, hanem a joggyakorlat által elfogadottan a diplomáciai védelem eszközei közé tartozó diplomáciai fellépést és diplomáciai intézkedést sorolja a konzuli védelem kategóriájába. Mindazonáltal több esetben is megmutatkozott, hogy a gyakorlatban pont ezek az esetek azok, melyek hasonló módon, szinte megkülönböztethetetlenül bonyolódnak a külföldi hatóságok előtt. Mindenesetre az államok bíróságainak itt kiemelt gyakorlata is azt mutatja, hogy a diplomáciai védelem eszközei sokfélék, semmi esetre sem szűkíthetők le a nemzetközi bírói eljárások kategóriájára:

Törekvések a diplomáciai védelem kategóriájának kibővítésére

A szélesebb értelemben vett meghatározások⁵⁴ szerint az állam által az állampolgárok érdekében tett intézkedések rendszerébe ugyanúgy beletartozik a konzuli segítségnyújtás, diplomáciai fellépés (diplomatic representation) és diplomáciai védelem is. Így

⁵⁰ A Német Alkotmány szerint az állam kötelezettsége, hogy a diplomáciai védelmet igénylő állampolgár érdekeit figyelembe véve döntsön a védelem nyújtásáról. Rudolf Hess ügy, BVerfG, Beschl.v. 16.12.1980, 90 ILR, p.396.

⁵¹ Samuel Kaunda and Others v. the President of the Republic of South Africa, The Minister of Justice and Constitutional Development and Others, Case no. CCT 23/04, 44 ILM, Separate opinion Judge Ngcobo, para. 198–202.

⁵² Samuel Kaunda and Others v. the President of the Republic of South Africa, The Minister of Justice and Constitutional Development and Others, Case no. CCT 23/04, 44 ILM, Separate opinion Judge Ngcobo, para.200.

⁵³ Jozias van Zyl and Others v. The Government of the Republic of South Africa and Others, Case No. 20320/2002, para.49.

⁵⁴ ENRICO MILANO: 35 NYIL. 2004. p. 93., GEORGES PERRIN: *Reflexions sur la protection diplomatique*. in: Mélanges Marcel Bridel: Recueil de travaux publiés par la Faculté de Droit, Lausanne 1968, p. 379–380.

felvetődik a kérdés; lehet, hogy három különböző kifejezést, elnevezést használva, valójában ugyanarról, tartalmilag azonos állami intézkedésekről van szó?

Condorelli szerint a diplomáciai védelemnek megelőző jellege is van, ezáltal magában foglal minden olyan diplomáciai lépést, amelyet annak érdekében tesznek, hogy megelőzzék az egyént fenyegető sérelem bekövetkezését külföldön.⁵⁵

Ez a nézet hajlamos azonosnak tekinteni a diplomáciai védelmet a diplomáciai fellépéssel (diplomatic representation), amely valójában „széleskörű kommunikációt jelent az érintett kormányok között, amely során az egyik kormány rosszállását fejezi ki a másik kormány intézkedése vagy mulasztása miatt.”⁵⁶ Látszólag az intézkedés ezen fajtája, mikor nem feltétlenül szükséges a másik állam jogsértő magatartása, közelebb áll a konzuli segítségnyújtás egyes elemeihez, ahogy a Bécsi Egyezmény vonatkozó rendelkezéseiből is kitűnik.⁵⁷ Szóval szükségesnek látszik a diplomáciai védelem eddig megismert meghatározásaihoz hasonló „rokon védelmek” leválasztása a diplomáciai védelemről.

Diplomáciai fellépés (diplomatic representation) kontra diplomáciai védelem?

„Annak eldöntése, hogy tegeyen-e diplomáciai lépéseket az adott ügyben, és ha igen, milyen formában, az kizárólag az állam diszkrecionális hatáskörébe tartozik.”⁵⁸

„Vannak más a felperes számára elérhető, tradicionális módjai a jogorvoslatnak ilyen jellegű jogsértések esetében, így a diplomáciai kifogás, lépések megtétele vagy államok közötti követelések előterjesztése.”⁵⁹

Két állítás, mely eltérő következtetésekre vezethet a „diplomatic representation” tehát a diplomáciai kifogás(fellépés) intézményét tekintve. Az első megállapítás inkább azt a meggyőződést sugallja a brit bíróság részéről, hogy a diplomáciai kifogás (fellépés) megegyezik a diplomáciai védelem kategóriájával.

A második kijelentés szerint vagy diplomáciai lépéseket lehet kezdeményezni az ügyben, vagy nemzetközi igényérvényesítési eljárásba bocsátkozni az állampolgár által elszenvedett jogsértés jogorvoslataként. Elképzelhető, hogy a brit fellebbviteli bíróság arra kívánt utalni kijelentésével, hogy a diplomáciai védelem, mint jogorvoslati eszköz általános igénybevétele mellett gyakorlásának egyik vagy másik eszközét kell követelni a jogsértést szenvedett állampolgárnak?

Erre a kérdésre keresve a választ Warbrick és McGoldrick a témában született munkájukban egyértelműen elhatárolják egymástól a diplomáciai fellépést és a diplomáciai védelmet.

Véleményük szerint: „Szükséges a különbségek meghatározása a diplomáciai fellépés és a diplomáciai képviselő között. Az előbbi nem egy jogi kifejezés. A diplomáciai

⁵⁵ LUIGI CONDORELLI: *La protection diplomatique et l'évolution de son domaine d'application*. 86 RDI. 2003. p. 8.

⁵⁶ COLIN WARBRICK: *Diplomatic representations and diplomatic protection*. 51 ICLQ 2002. p. 724.

⁵⁷ A diplomáciai képviselők egyik feladata, hogy védje a küldő állam és állampolgárai érdekeit a fogadó államban a nemzetközi jog által megszabott keretek között. in: *A diplomáciai kapcsolatokról szóló 1961-es Bécsi Egyezmény 3.cikke*

⁵⁸ *Abbasi ügy* (R. v. Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs and another (2002) EWCA Civ, 1598. p. 99.

⁵⁹ *Al-Adsani v. United Kingdom Case*, Application No. 35763/97, ECtHR Ser, A, 34 EHRR (2002), para. 50.

fellépés széleskörű kommunikációt takar két kormány között, amelyben az egyik kifejezi rosszallását a másik cselekménye vagy mulasztása miatt. Ezek nem feltétlenül feltételeznek jogsértő magatartást a másik állam részéről; ennél fogva a panaszos állam nem követelhet valamennyi esetben reakciót a másik állam részéről; azt a választ kockáztatja, hogy az ügy/kérdés amivel kapcsolatban elégedetlenségét fejezte ki kizárólagosan és kifogás által címzett állam joghatóságába tartozik.”⁶⁰ „A diplomáciai fellépés a diplomáciai védelem gyakorlásának bevezetése lehet. Még inkább, mint a diplomáciai védelem vonatkozásában, a diplomáciai fellépés a kormány diszkrecionális hatáskörébe tartozik, noha a politikai elemek különleges esetben elég erősek lehetnek ahhoz, hogy reagálásra készítsék a kormányt a másik állam magatartására válaszul.”⁶¹ „A szoros kapcsolat a diplomáciai fellépés és a diplomáciai védelem mechanizmusa között illetve az emberi jogok védelméhez kapcsolódva, egyértelmű, azonban ezek semmiképp nem azonos-jogintézmények, sem céljukban, sem elérhetőségükben.”⁶² A diplomáciai fellépés (diplomatic representation) a diplomáciai védelem nyújtásának előzményeként is funkcionálhat, de természetesen nem előfeltétele annak.

Így adott esetben ezeknek a lépéseknek a megtételére Warbrick szerint sor kerülhet úgy is, hogy az érdekeiben sértett állampolgár nem is kéri ezt a kormánytól.⁶³

Tehát Warbrick és McGoldrick azokat az eseteket, melyeket eddig a diplomáciai út, a diplomáciai intézkedések informális kategóriájába soroltunk, egyértelműen leválasztják a diplomáciai védelemről és azt állítják, hogy: „a diplomáciai védelem addig nem történik meg, amíg egy hivatalos kérelmet (igényt) elő nem terjesztettek.”⁶⁴

Ez a fajta meghatározás veszélyes a diplomáciai védelem valódi érthetősége szempontjából, hiszen a meghatározás leegyszerűsítésével egyáltalán nem veszi figyelembe a diplomáciai védelem és a konzuli védelem közötti elhatárolás szükségességét.

Érthető viszont abból a szempontból, ha megvizsgáljuk Warbrick alapvető célkitűzését. Warbrick problematikusnak találta azt, hogy olyan jogsértések esetén, mely az állampolgár alapvető emberi jogait érinti, így például a jogorvoslathoz való jutás lehetőségét, az állampolgárságot adó állam nem tesz semmit. Azért mondjuk, mert nem kíván nemzetközi vitába keveredni a másik állammal, vagy, ami problematikusabb, mert az állampolgár a kormány álláspontja szerint nem merítette ki valamennyi rendelkezésére álló jogorvoslati lehetőségét.⁶⁵ A fent említett esetben ez nyilvánvalóan lehetetlen, így Warbrick szerint ez lehetne az az eset, mikor az állam a diplomáciai fellépés (kifogás) eszközét használja. Ezért törekszik az elhatárolás megteremtésére, és ezzel egy valóságosan is létező joghézagra mutat rá, melynek betöltésére a Nemzetközi Jogi Bizottság is kísérletet tett az ún. ius cogens normák megsértése esetén kötelező diplomáciai védelem

⁶⁰ C. WARBRICK – D. MCGOLDRICK: *Diplomatic representations and diplomatic protection*. ICLQ vol 51, July 2002. p. 724.

⁶¹ C. WARBRICK – D. MCGOLDRICK: p. 725.

⁶² C. WARBRICK – D. MCGOLDRICK: p. 725.

⁶³ Így például Warbrick közvetítésével azt is megtudhatjuk, hogy a brit kormány abban az esetben is vállalja a diplomáciai fellépést, ha egy brit állampolgár emberi jogainak megsértése miatt módosul az igazságszolgáltatás menete. Ilyenkor a brit kormány mérlegeli annak támogatását, hogy az állampolgár követelésével emberi jogi szervezethez forduljon, illetve ebben a vonatkozásban jogi tanácsokat ad. – United Kingdom Materials on International Law 1999., in LXX BYIL 528

⁶⁴ C. WARBRICK – D. MCGOLDRICK: p. 725.

⁶⁵ Abbasi ügy (R. v. Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs and another (2002) EWCA Civ 1598, para.99., Al-Adsani v. United Kingdom Case, Application No. 35763/97, ECtHR Ser. A, 34 EHRR (2002), para. 50.

esetét megteremtve.⁶⁶ A kodifikációs munkálatok során a javaslat nem nyerte el az államok támogatását, így nem került végül elfogadásra.

Diplomáciai és konzuli védelem elhatárolása

A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetének 1. cikkéhez kapcsolódva a részes államok részéről érkezett megjegyzések legnagyobb része a diplomáciai és konzuli védelem közötti különbségek megerősítését, és egyértelmű elhatárolását tette szükségessé.

Sem a tervezet diplomáciai védelmet meghatározó cikke, sem a hozzákapcsolódó kommentár nem határolja el egymástól a diplomáciai védelem és a konzuli védelem kategóriáját, illetve a meghatározás nem zárja ki egyértelműen a konzuli segítségnyújtást, mint a diplomáciai védelem nyújtásának lehetséges eszközét.

A kormányzati tisztviselők és a jogirodalom képviselői gyakran összemosák a diplomáciai védelem és a konzuli segítségnyújtás kategóriáját. Ress például konzuli védelemként határozza meg a tisztességtelen bírósági eljárások ügyében a német állampolgárok érdekében fellépő német külügyminiszter eljárását, miközben az inkább tekinthető diplomáciai, mint konzuli védelemnek.⁶⁷

Miközben azonban mind a diplomáciai védelem, mind a konzuli segítségnyújtás az állampolgár külföldi védelmét szolgálja, addig a két jogintézmény között alapvető különbségek mutatkoznak. Újra és újra felmerül a vita egy adott cselekmény vonatkozásában; a kormány részéről melyik esetben van szó diplomáciai védelem gyakorlásáról és melyik cselekmény nem esik abba a körbe? Nem is annak a meghatározása, hogy mi tekinthető konzuli segítségnyújtásnak számít problémásnak, hanem sokkal inkább az, hogy a diplomáciai védelem gyakorlásának tekinthető cselekményeket meghatározzuk. Különösen arra tekintettel válik ez nehézkessé, ha a vonatkozó Bécsi Egyezmények rendelkezéseinek általános meghatározásaira támaszkodunk: miszerint a konzul illetve a diplomáciai képviselő feladata az állampolgár érdekeinek védelme a fogadó államban.

A klasszikus nemzetközi jog a védelem két fajtáját különbözteti meg, melyet az állam gyakorolhat az állampolgára védelmében; a diplomáciai védelmet és a konzuli védelmet.

Mind a diplomáciai védelem, mind a konzuli védelem a nemzetközi szokásjog és nemzetközi szerződéses jog része. Közös bennük az is, hogy mindkettőnek a jogelméleti alapja az államnak az állampolgárok felett gyakorolt személyi felségjogából vezethető le.⁶⁸

Mindkettő az állampolgár érdekeit kívánja szolgálni, így tehát a különböző nemzetközi védelmek közötti különbségtétel nehézkes.

A diplomáciai védelem alatt egy olyan az anyaországok számára rendelkezésre álló eszközt értünk, mely arra ad lehetőséget, hogy ha egy másik állam a nemzetközi joggal ellentétes módon kezeli az állampolgárát, fellépessen és igényt érvényesítsen az esetlegesen keletkező károkat illetően. A diplomáciai védelem ilyen formában az alapvető elemeit a nemzetközi szokásjogból nyeri, és egy állam nemzetközi jog által elfogadott fellépéseiben nyilvánul meg.

⁶⁶ DUGARD: *First Report on Diplomatic protection*. A/CN.4/506. pp. 27–33.

⁶⁷ G. RESS: *La Pratique Allemande de la Protection Diplomatique*. in: Flauss (note 19), pp. 145–147.

⁶⁸ HARGITAI JÓZSEF: p. 145.

A konzuli védelem elsősorban preventív védelmet jelent és nem represszív jellegű, mint a diplomáciai védelem. Célja, hogy egy külföldön tartózkodó állampolgárt megvédjen az állam diplomáciai és konzuli képviselőin keresztül. A konzuli védelem nyújtható a fogadó állam államigazgatási és más szerveivel illetve magánszemélyekkel szemben is.⁶⁹

A diplomáciai védelem intézményét azonban határozottan el kell különítenünk a konzuli segítségnyújtástól, különösen akkor, ha a konzuli tevékenység bár az állam állampolgárait érinti, mégsem hozható összefüggésbe a nemzetközi jog megsértésével.⁷⁰

Sokan azonosítják a diplomáciai védelem nyújtását a külföldre akkreditált külképviseletek, diplomáciai képviselők által nyújtott védelemmel, megtett intézkedésekkel.

Kétséges eredményre vezet azonban az az elhatárolás, hogy a diplomáciai védelmet a diplomáciai képviselők, a konzuli védelmet pedig az állam konzuli képviselői biztosítják.

Ahogy Hargitai is fogalmaz: „A konzuli és a diplomáciai védelem közös vonása, hogy a védelemnek mindkét formája általában és főszabályként külföldön történik, mégpedig a védelmet nyújtó állam diplomáciai és konzuli képviselőinek igénybevételeivel.”⁷¹ Az állam külképviseletei közreműködésével nyújtott védelem valódi tartalmának megállapításához azonban szükséges a vonatkozó nemzetközi egyezmények rendelkezéseinek vizsgálata.

Elhatárolás a vonatkozó nemzetközi egyezmények segítségével

A diplomáciai kapcsolatokról szóló 1961-es Bécsi Egyezmény 3. cikke rendelkezik a diplomáciai képviselő feladatairól. Ennek megfelelően a diplomáciai képviselő feladatai a) b) pont szerint, hogy „védelmezi a fogadó államban a küldő állam, valamint a küldő állam polgárainak érdekeit a nemzetközi jog által megengedett keretekben.”⁷²

Ebbe a rendelkezésbe mind a konzuli védelem, mind a diplomáciai védelem lehetősége is beletartozik azzal együtt, hogy mindezt kizárólag a saját állampolgárai vonatkozásában biztosítja a nemzetközi egyezmény, illetve mindezt a nemzetközi jog által megadott keretek között kerülhet sor.

Az 1963-as Bécsi Egyezmény a konzuli kapcsolatokról hasonlóan rendelkezik mikor az 5. cikk a) pontjában „a küldő állam honosai, természetes és jogi személyei érdekeinek védelméről” rendelkezik a nemzetközi jog által megengedett keretek között.⁷³

A konzuli jogról szóló 1963-as Bécsi Egyezmény szerint ez a fajta védelem a konzuli képviselők feladatai közé tartozik, a nemzetközi jog keretei között védeni,⁷⁴ segítséget és támogatást nyújtani⁷⁵ (vízum, hagyatéki dolgok).

A diplomáciai kapcsolatokról szóló 1961-es bécsi egyezmény szerint azonban (3. cikk (2) bekezdés) ezeket a feladatokat a diplomáciai képviselők (nagykövetségek) is magukra vállalhatják.

⁶⁹ HARGITAI JÓZSEF: p.145.

⁷⁰ F.S.DUNN: (reprint 1970) p. 18.

⁷¹ HARGITAI JÓZSEF: p. 145.

⁷² HARGITAI JÓZSEF: *A diplomáciai és konzuli kapcsolatok joga*. Aula Kiadó. Bp.,2005.

⁷³ HARGITAI JÓZSEF: 2005.

⁷⁴ 1963-as Bécsi Egyezmény 5. cikk a) pont

⁷⁵ 1963-as Bécsi Egyezmény 5. cikk e) pont

Az is megnehezíti a különbségtételt, hogy bár a konzuli védelem alapvetően a fogadó állam fórumain folyik, és elsősorban egy a konzulátuson keresztül nyújtott védelem,⁷⁶ az sem jelenti feltétlenül a diplomáciai védelem gyakorlását, ha nem a fogadó állam területén, hanem a küldő állam területén kérnek felvilágosítást egy ügyben a fogadó állam ott tevékenykedő konzuli tisztviselőjétől.⁷⁷ Bár ennek a védelemnek a diplomáciai védelemhez való viszonya vitatott egyes álláspontok szerint,⁷⁸ hiszen felfogható az egyének javára nyújtott „másfajta diplomáciai tevékenységként” is.

Mindenesetre ahogy Bennouna fogalmaz a diplomáciai védelmet előkészítő jelentésben: „a diplomáciai védelem határozottan különbözik attól, melyet a küldő állam gyakorol a diplomáciai képviselőkön illetve konzuli feladatokon⁷⁹ keresztül annak érdekében, hogy támogassa állampolgárát vagy védje annak érdekeit a fogadó államban.”⁸⁰

Ilyen elkülönülő feladatok a külképviseletek részéről, ha például a nagykövet, vagy a konzul segíti az állampolgárt a fogadó államban beruházásaival kapcsolatban vagy meglátogatja az állampolgárt a börtönben annak jogainak védelme érdekében, illetve abból a célból, hogy jogi képviselést biztosítson neki. Ezek a cselekmények a diplomáciai és konzuli fellépés keretei között kerülnek kifejtésre a nemzetközi jog szabályainak megfelelően a diplomáciai képviselő és a konzul feladatkörében.

Érdekes szempontja lehet az elhatárolásnak az is, ha úgy közelítjük meg a kérdést ki az, aki az adott ügyben fellép. Általában a nagykövet külföldi fellépései során elsősorban az állam érdekeit képviseli, ezért az ő fellépését nagy valószínűséggel tekinthetjük diplomáciai védelemnek. Hasonlóan ehhez a logikához, ha a külügyminiszter vagy akár az államfő lép fel az ügyben megalapozottan, beszélhetünk inkább diplomáciai védelemről, mint a konzuli segítségnyújtás esetéről. Természetesen ez a fajta különbségtétel a korábban említett „funkció-átruházási” esetekben nem érvényesül, illetve a gyakorlat is átírhatja esetenként a világosnak tűnő rendszert.⁸¹

Az is elképzelhető, hogy a konzuli segítségnyújtás során tudomására jutott jogsértések következtében, mintegy annak folytatásaként az állam a diplomáciai védelem gyakorlása mellett dönt.⁸²

Az állam által egy ügyben gyakorolt konzuli, majd diplomáciai védelem lehet az oka annak, hogy a jogirodalom egyes képviselői a védelem ezen két formáját egybeveszik.⁸³

⁷⁶ USTOR ENDRE: *A diplomáciai kapcsolatok joga* című művében ezzel szemben azt mondja, hogy a konzuli védelem kizárólag a fogadó állam fórumai előtt folyik. p. 110.

⁷⁷ HARGITAI JÓZSEF: p. 145.

⁷⁸ WILHELM KARL GECK: *Die Ausweitung von Individualrechten durch völkerrechtliche Verträge und der Diplomatische Schutz*. in: B. Börner (eds) *Einigkeit und Recht und Freiheit* (1984), Vol. 1.

⁷⁹ A diplomáciai kapcsolatokról szóló Bécsi Egyezmény 3. cikke, mely felsorolja a diplomáciai képviselők funkcióit illetve a Konzuli kapcsolatokról szóló Bécsi Egyezmény 5. cikke, mely a konzuli feladatokat határozza meg.

⁸⁰ Preliminary Report on Diplomatic Protection, Mohamed Bennouna, Special Rapporteur, A/CN.4/484 4 February 1998, ff (point) 12.

⁸¹ Lee a „Consular Law and Practice” című munkájában pontosan arról ír, hogy az állampolgárok bebörtönzéseik esetében gyakrabban működnek közre a nagykövetek és külügyminiszterek, mint a konzuli képviselők. in L. T. Lee: *Consular Law and Practice*. Oxford, 1991. p. 138.

⁸² Lee szerint egyenesen a konzul az, aki mintegy az ügy folytatásaként formális tiltakozást tejeszhet elő helyi illetve állami szinten. in Lee: *Consular Law and Practice*, p. 167.

⁸³ B. Simma: *Fragen der zwischenstaatlichen Durchsetzung vertraglich vereinbarter Menschenrechte*, in: I. von Münch (ed.): *Staatsrecht – Völkerrecht-Europarecht*. 1981.

Dunn szerint a diplomáciai védelem „az állam részéről eszközölt minden olyan hivatalos fellépést magában foglal, amikor egy kormány az állampolgára vagy annak más állam joghatósága alatti vagyoni érdekei képviselőjében lép fel, akár egy nemzetközi jogsértés megelőzése érdekében, akár a jogsértés megtörténte után való jogorvoslat nyújtása tekintetében.”⁸⁴

Ezért a valódi kihívás ott lehet, hogy a bár dogmatikailag határozott szempontok alapján különválasztható a kétfajta védelem, a gyakorlatban a védelem bármelyik formáját gyakorló állami tisztviselő vagy kormányképviselő tisztában legyen azzal, hogy az adott intézkedés milyen feltételekkel, szabályok betartása mellett gyakorolható, arról nem is beszélve, hogy az állampolgárnak is más jogai, lehetőségei kapcsolódnak a védelem különböző formáihoz.

A jogirodalom megközelítései az elhatárolási szempontjai

A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetéhez kapcsolódó jelentések a nemzetközi jog elméleti megközelítéseire alapozva igyekeznek alapvető és egyértelmű különbséget tenni a konzuli védelem és a diplomáciai védelem között.

A különbség egyik fő elemeként azt jelölték meg, hogy míg a diplomáciai védelem gyakorlásának egyértelmű feltétele a másik állam nemzetközi jogsértő magatartása,⁸⁵ addig a konzuli védelem gyakorlása megelőző jellegű, és leginkább az érdeksérelemre koncentrál.

Ahogy a jelentés fogalmaz, a jogsértő magatartás hiánya nem zárja ki azt, hogy az állam lépéseket tegyen állampolgára védelmében mielőtt a jogsértő cselekmény megtörténne, azonban ez az intézkedés nem tekinthető a diplomáciai védelem gyakorlásának.

Ennek megfelelően három strukturális különbséget határoz meg a két intézmény között. Egyrészt a konzuli funkciók jóval korlátozottabbak voltak, mint a diplomaták hatáskörei, másrészt a képviselő szintjében való különbség, harmadszor a konzuli segítségnyújtás megelőző jellege ellentétben a diplomáciai védelem jogorvoslati jellegével.⁸⁶

A Bécsi Egyezmény 55. cikke nagymértékben behatárolja a konzuli segítségnyújtás lehetőségeit, mivel a rendelkezés szerint a konzulok „kötelessége, hogy tartózkodják a fogadó állam belügyeibe való beavatkozástól”⁸⁷

Mindenesetre *Shaw* szerint „a konzuloknak különleges szerepe van az állampolgároknak nyújtott segítségben veszélyhelyzet esetén, így például a feladatai közé tartozik ügyvéd biztosítása az állampolgár részére, börtönben való meglátogatása, a helyi hatóságokkal való kapcsolattartás, azonban nem avatkozhat bele a másik állam bírósági eljárásaiba vagy belső ügyeibe illetve nincs hatásköre arra, hogy jogi tanácsokat adjon vagy nyomozzon egy bűnyűben.”⁸⁸

⁸⁴ F. S. DUNN: p. 18.

⁸⁵ Seventh report on diplomatic protection, A/CN.4/567, para. 12., p. 6.

⁸⁶ A. KÜNZLI: pp. 331–332.

⁸⁷ A konzuli kapcsolatokról szóló Bécsi Egyezmény 55. cikk 1. pont

⁸⁸ MALCOLM N. SHAW: *International law*. 5th ed. 2003. p. 688.

Így a konzuli védelem intézménye a védelem tartalmát illetően is eltér a diplomáciai védelemtől.⁸⁹ Hiszen a diplomáciai védelem lehetősége már csak akkor jelenik meg a jogsértést szenvedett állampolgár ügyében, ha az állampolgár már valamennyi fogadó állambeli jogorvoslati lehetőségét kimerítette. Ezzel szemben a konzuli segítségnyújtás igénybevételének pont az a lényege, hogy az adott szituációban az állampolgár nem várhat mástól segítséget, mint államának konzuli szolgálatától. Az adott helyzet megoldása nem tűr halasztást, az állampolgár érdekeinek védelmére csak a helyszínen tartózkodó állami képviselők képesek, az ügyben bármikor felléphetnek és adott esetben a jogorvoslatok igénybevételét is elősegíthetik.

Emellett a diplomáciai védelem igénybevételéhez arra sincs szükség, hogy a sértett állampolgár abban az országban tartózkodjon, ahol jogait megsértették, általános gyakorlat az is, hogy már hazatérte után fordul az állam illetékes hatóságaihoz diplomáciai védelemért, esetlegesen a jogsértés megállapítását kérve illetve kártérítést követelve.

Az elhatárolást folytatva megállapítható az is, hogy a konzuli védelem elsősorban az egyén jogainak védelmére hivatott. Ezt azt jelenti, hogy a konzul feladata az állampolgár érdekeinek képviselete külföldön, ennek során azonban nem kerül sor az állam érdekeinek képviseletére illetve védelmére. Ez a diplomáciai képviselők illetve a diplomáciai védelem feladata.

A diplomáciai védelem esetében, mind a hagyományos megközelítés, mind a vonatkozó joggyakorlat többször is leszögezte, hogy elsősorban az állam érdekeinek, jogainak védelméről van szó, az állam saját jogait gyakorolja, és ahogy a Calvo doktrína⁹⁰ esete is rámutatott, az állampolgár semmilyen formában nem mondhat le az államot megillető diplomáciai védelem jogáról, de az állampolgár bejegyzése, kérelme sem jelent automatikus védelmet az állam részéről. Ehhez képest a nemzetközi jog megköveteli az egyén hozzájárulását a konzuli segítségnyújtáshoz.⁹¹

A helyi jogorvoslat kimerítését követően, ahol a jogsérelmet szenvedett állampolgár még aktív résztvevője az eljárásnak és esetlegesen konzuli segítséget kapott annak érvényesítése során, mintegy átadja az ügyet a diplomáciai védelem nyújtása mellett döntő államnak, aki innentől nem belső ügyként, tehát a jogsértő állam hatóságai előtt zajló eljárásként tekint az ügyre, hanem mint az államok között kibontakozott nemzetközi vitára.

Ebből következik az is, hogy diplomáciai védelemre kizárólag akkor kerülhet sor, hogy ha a másik állam által elkövetett nemzetközi jogsértés az egyén érdekein túlmenően eléri az állam érdekeltségeit is. Lefordítva ezt a gyakorlatra a konzuli védelem esetlegesen akkor lép át a diplomáciai védelem szintjére, ha a külföldi államban való fellépés során az állami érdekek képviselete is megjelenik, és nemcsak egyszerűen egy jogi segítségnyújtásról, tanácsadásról van szó az bebörtönzött állampolgár számára. A konzuli segítségnyújtás lehetséges célja egyébként pont a nemzetközi jogsértések bekövet-

⁸⁹ Mindazonáltal a diplomáciai védelem sem tekinthető az államok belügyeibe történő beavatkozásnak, hiszen a diplomáciai védelem nyújtása esetén a vita nemzetközi, tehát államok közötti szintre tevődik át, ezzel elkerülve a belső ügyekbe történő intervenciót.

⁹⁰ Egyes latin-amerikai államok szerződésben mondták le a külföldieket a diplomáciai védelem igénybevételének jogáról, mondván, hogy ez a jogosultság olyan többlet, mellyel az érintett állam állampolgárainak jogait túllépi a külföldi, sértve az egyenlő elbánás elvét.

⁹¹ J. ZOUREK: *Quelques Problemes Theoriques du Droit Consulaire*. 90 Journal de Droit International, 1963. pp. 54–55.

kezelésének megakadályozása, melyek megtörténte előfeltétele diplomáciai védelem gyakorlásának.

Meg kell azonban említeni, hogy az utóbbi időben többször felmerült annak a lehetősége, hogy az állam diplomáciai védelemhez fűződő joga mellett, az állampolgár valamiféle igényérvényesítési jogosultságáról is beszéljünk. A nemzetközi jogirodalom még tovább megy sok esetben és a diplomáciai védelemhez kapcsolódó egyéni jogokról, sőt emberi jogokról beszél.⁹²

Azok akik az egyéni jogérvényesítési lehetőségek megerősödéséről beszélnek a diplomáciai védelemmel kapcsolatban egyébiránt a klasszikus nemzetközi jogi felfogás két gyenge pontjára is rámutatnak; egyrészt amennyiben kizárólag az állam jogosultságáról, tehát kiváltságáról van szó, annak gyakorlása hogyan függhet attól, hogy az állampolgár kimerítette-e a helyi jogorvoslatokat⁹³, másrészt az érintett állampolgár állampolgárság változtatásának esete, hiszen ilyenkor megszakad az állampolgársági kapcsolat és ennek hiányában az állam is elveszíti a jogosultságot.⁹⁴

A jelen igazi kérdései és a vita inkább akörül bontakozik ki, hogy adott esetben a kormány által eszközölt lépések, intézkedések melyik kategóriába tartoznak, minek minősülnek; diplomáciai vagy konzuli védelemnek illetve beletartoznak-e az említett kategóriákba egyáltalán. Ennek következetes megállapítása és alkalmazása teszi szükségessé a védelem fajtái közötti különbségtételt.

A két jogintézmény kapcsolódása (különbségei) szempontjából a Nemzetközi Bíróság előtt zajlott LaGrand⁹⁵ ügy és Avena ügy⁹⁶ bír alapvető jelentőséggel.

Ezekben az ügyekben a Nemzetközi Bíróság egyértelműen különbséget tett a konzuli segítségnyújtás és a diplomáciai védelem között, elismerve azt, hogy azok az egyéni jogosultságok, melyek a konzuli kapcsolatokról szóló nemzetközi egyezményből származnak érvényesíthetők megsértésük esetén a diplomáciai védelem keresetül és ez semmiképp nem jelenti a két intézmény összekeverését vagy összemosását.⁹⁷

Így például a LaGrand ügyben a német kérelem párhuzamosan érvelt a konzuli segítségnyújtáshoz való jog és a diplomáciai védelem érvényesítésének joga mellett. Ellenérdekű félként az USA ügy értelmezte (akarta értelmezni) ezt az érvelést, hogy Németország álláspontja szerint a konzuli kapcsolatokról szóló Bécsi Egyezmény a diplomáciai védelem gyakorlásának a jogáról rendelkezik.⁹⁸ Valójában Németország a diplomáciai védelem eszközét azért alkalmazta az USA-val szemben, mert az a Konzuli kapcsolatokról szóló Bécsi Egyezmény megsértésével nemzetközi jogsértést követett el német állampolgárok terhére. Ez a jogsértés pedig nemcsak az állampolgár egyéni jogait sértette, hanem az állam érdekeinek sérelmét is jelentette. Tehát összességében a konzuli védelemhez való jog megsértése miatt kívánt élni a német állam a diplomáciai véde-

⁹² ENRICO MILANO: Volume XXXV. 2004. pp. 85–142., VASILEIOS PERGANTIS: *Towards a „Humanization” of Diplomatic Protection?* ZaöRV 66. 2006. pp. 351–397.

⁹³ DOEHRING, KARL: *Die Pflicht des Staates zur Gewährung diplomatischen Schutzes.* <http://www.zaoerv.de>

⁹⁴ uo.

⁹⁵ LaGrand ügy (Germany v. USA) 2001. jún. 27., ICJ Reports 2001

⁹⁶ Avena and Other Mexican Nationals (Mexico v. USA) 2004. márc. 31., ICJ Reports 2004, www.icj-cij.org

⁹⁷ LaGrand ügy (Germany v. USA), ICJ Reports 2001 (note 42), pp. 75–77.

⁹⁸ LaGrand ügy (Németország v. USA) 2000. március 27., Counter-memorial submitted by the USA, 73.

lemhez fűződő jogával. Ilyen értelemben tehát nem volt közvetlen kapcsolat a konzuli segítségnyújtásra vonatkozó szabályok és a diplomáciai védelem gyakorlása között.⁹⁹

Az elhatárolás problémáit az államok gyakorlata és az állami fellépés megítélésére lehetőséget adó bírói ítéletek is jól jellemzik.

Elhatárolás az államok gyakorlatának segítségével

A tagállamok ezirányú gyakorlata szintén iránymutatásul szolgálhat a diplomáciai védelemnek minősíthető akciók meghatározása tárgyában és a gyakorlati elhatárolás szempontjaiban.

Künzli szerint általában jellemző az államok gyakorlatára, hogy a nemzetközi bírói eljárásokon kívül az állam kormánya által gyakorolt más diplomáciai intézkedéseket automatikusan a konzuli védelem kategóriájába sorolják.¹⁰⁰ Állítását a brit és holland joggyakorlat egy-egy esetével illusztrálja.

Egy Thaiföldön őrizetbe vett holland állampolgár ügyében a holland kormány figyelemre méltó erőfeszítéseket tett az állampolgár helyzetének megjavítása érdekében. Ez a holland állampolgár, akinek a barátnőjét kokain birtoklásán kapták, 6 éve előzetes letartóztatásban volt egy bangkoki börtönben. A holland kormány kísérletei ellenére végül elítélték főként közvetett bizonyítékok alapján. Ezzel a holland állampolgár valamennyi helyi jogorvoslatot kimerítette. Amikor a holland külügyminiszter felvette a kapcsolatot a hollandiai thaiföldi nagykövettel illetve a thai külügyminiszterrel és a thai igazságügyi miniszterrel a holland hatóságok ezt az intézkedését nem diplomáciai védelemnek, hanem konzuli védelemnek minősítették.¹⁰¹

A korábban bemutatott állásfoglalások, és elhatárolási szempontok szerint helytelenül, hiszen ha az intézkedés jellege nem is egyértelműen elhatároló, a külügyminiszter személye már a diplomáciai védelemre utal.

A brit joggyakorlat még ennél is továbbmegy, mikor kijelenti, hogy „nem beszélhetünk diplomáciai védelemről hivatalos kérelem előterjesztésének hiányában.”¹⁰²

Ennek a felfogásnak a kiváló példája a Ferhut Butt ügy, ahol az ítélet nem tett különbséget a védelem két fajtája között és a kérelem tárgyát képező diplomáciai fellépést a külföldi állam belügyeibe történő beavatkozásnak minősítette.¹⁰³

Ennek megfelelően jogi eljárás hiányában, illetve kérelem nemzetközi bíróság előtt való benyújtásának hiányában a kormány által eszközölt intézkedés, amit az állampolgár érdekében fejt ki, a konzuli segítségnyújtás keretei között marad, nem érve el a diplomáciai védelem szintjét.¹⁰⁴ Mindazonáltal ez a megközelítés ellentétben áll a Nemzetközi Jogi Bizottság állásfoglalásával illetve a jogirodalom meghatározásaival.

⁹⁹ ZSUSZANNA DEEN – RACSMÁNY: *Diplomatic protection and the LaGrand Case*. 15 LJIL (2002), p. 93.

¹⁰⁰ A. KÜNZLI: p. 322.

¹⁰¹ A. KÜNZLI: p. 322.

¹⁰² C. WARBRICK – D. MCGOLDRICK: *Diplomatic Representation and diplomatic protection*. ICLQ 723–44. 2002.

¹⁰³ R. v. Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, ex parte Ferhut Butt, Court of Appeal 9 July 1999, 116 ILR, pp. 616–618.

¹⁰⁴ ANNEMARIEKE KÜNZLI: *The fine line between litigation, Demarches and consular assistance*. ZaöRV 66, 2006. p. 322.

Az egymásnak ellentmondó illetve elemeiben különböző meghatározások különbségének magyarázata valószínűleg ott keresendő, hogy a gyakorlatban az állampolgár érdekében eszközölt intézkedések nem határolódnak el ilyen egyértelműen, tehát a dogmatikai meghatározások egyértelműsége a tényleges eljárás során elmosódni látszik. Az is előfordulhat, hogy az állam részéről való fellépés konzuli segítségnyújtásként indul, majd a körülmények alakulása folytán fordul át az állam által nyújtott diplomáciai védelem keretébe. A nemzeti bíróságok ezzel együtt vonakodnak egyes esetekben pontosan meghatározni, hogy az állam által kifejtett vizsgált cselekmény konzuli segítségnyújtásnak minősül, vagy diplomáciai védelemnek.¹⁰⁵

Mindazonáltal a különbségek meghatározása illetve az elhatárolás megtörténte elengedhetetlen. A megfelelő elhatárolás hiánya legjellemzőbben az Európai Unió rendszerében mutatkozott meg, ahol az Európai Unió működéséről szóló szerződés 23. cikke¹⁰⁶ rendelkezése tekintetében a tagállamok eltérő álláspontot képviseltek; így voltak olyan tagállamok, melyek a diplomáciai védelem jogának megteremtését látták benne, mások azonban a rendelkezés hatáskörét a konzuli védelem nyújtásában húzták meg. Az eltérő fogalmak biztos és megalapozott használata mindenképpen megkönnyítette volna az említett cikkhez kapcsolódó kötelezettségek és a végrehajtás pontos feladatainak meghatározását.

A diplomáciai védelem gyakorlása az államok közötti kapcsolatokban – következtetések

Hargitai szerint „ha a diplomáciai védelem eseteinek számát is figyelembe vesszük, az ügyek jó része a nemzetközi gyakorlatban diplomáciai úton intéződik. A diplomáciai tárgyalási technika hatékony és flexibilis eszköze a diplomáciai védelemnek.”¹⁰⁷

A diplomáciai gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a küldő állam a kérdéses ügyet számára fontosnak és figyelemre méltónak ítéli és esetleg az ügy számára kedvezőtlen befejezése esetén élni fog a diplomáciai védelem eszközeivel is.¹⁰⁸

Általában a diplomáciai úton fellépő állam informális lépésekkel kezdi meg az ügyben való intézkedést, amely leggyakrabban egy nyilatkozat illetve egy formális tiltakozás eljuttatását jelenti a jogsértő állam hatóságai, kormánya számára. Az ügy előrehaladtával ezt követheti a két állam közötti tárgyalások lebonyolítása. A legtöbb ügy itt, illetve ilyen formán fejeződik be megegyezéssel vagy esetlegesen a problémák feloldása nélkül.

A diplomáciai védelem gyakorlásának másik útja, az ún. más békés vitarendezési eszköz természetesen az állam által történő igényérvényesítés nemzetközi bíróságok, bizottságok előtt. A lehetséges eszközök között kell felsorolnunk az államok azon gyakorlatát is, mikor ún. barátságatlan cselekményként, retorzióként megtagadják a másik

¹⁰⁵ M. Kujit v. The Netherlands, 18. March 2003, L.J.N. No. AF5930, Rolno. KG 03/137; van Dam v. The Netherlands, 25 November 2004, Rolno. 02/43.

¹⁰⁶ Olyan harmadik ország területén, ahol az állampolgársága szerinti tagállam nem rendelkezik képvisellettal, bármely uniós polgár jogosult bármely tagállam diplomáciai vagy konzuli hatóságainak védelmét igénybe venni ugyanolyan feltételekkel, mint az adott tagállam állampolgárai. A tagállamok kialakítják egymás között a szükséges szabályokat, és megkezdik az ilyen védelem biztosításához szükséges nemzetközi tárgyalásokat.

¹⁰⁷ HARGITAI JÓZSEF: p.138.

¹⁰⁸ HARGITAI JÓZSEF: p.145.

állam kormányának elismerését vagy a másik állam szabályozásának illetve adminisztratív aktusainak elismerését. A diplomáciai védelmet gyakorló államnak az is a lehetőségében áll, hogy megtagadja egy olyan szerződés megkötését, mely kedvező a jogsértő állam számára, vagy előnyöket biztosít neki.

Általában kijelenthető, hogy a nemzetközi jog nem határozza meg az alkalmazható eszközöket, feltételeket azonban szabhat az állam választásával kapcsolatban. Kivételes esetben korlátozhatja, illetve pontosabban egy bizonyos igényérvényesítési módszerre, körre szűkítheti az alkalmazható eszközöket. Így például, amennyiben a megkötött szerződésben, a szerződésből származó viták elintézésére választott bíróság kikötéséről rendelkeznek, a vonatkozó szerződés megsértése esetén gyakorlásra kerülő diplomáciai védelem is kötve van a kikötéshez.¹⁰⁹ Kifejezett szerződéses korlátozások hiányában, csak a nemzetközi szokásjog szabályai szűkíthetik a diplomáciai védelem eszközrendszerét, melyek közül jelenleg a legfontosabb korlátozás az erőszak alkalmazásának tilalma.¹¹⁰

Összegzés

Összességében elmondható, hogy két határozottabb eszközcsoportja bontakozik ki a diplomáciai védelemnek a jogirodalom és a joggyakorlat átvizsgálása után. Egyrészt a legtöbbször a diplomáciai védelemmel azonosnak ítélt nemzetközi bírói út, másrésztől a finomabb, ha úgy tetszik informális diplomáciai út. Lauterpacht találó szóhasználatával élve a „jog általi védelem”, mely a bíróságok előtti eljárások során érvényesíthető és az ún. „adminisztratív védelem”, mely főleg az állam külképviseleteinek bevonásával, azokon keresztül igyekszik védelmet nyújtani a jogsértés esetén.¹¹¹

A diplomáciai védelem során alkalmazott eszköz, intézkedés valódi jelentősége és értéke azonban nem csak az alkalmazott módszer, illetve típus függvénye. Az állampolgár védelme szempontjából sokkal jelentősebb szempont, hogy a nemzetközi védelem adott eszköze elérhető-e az egyén számára, illetve a védelem mögött álló hatalom ereje, tekintélye mennyiben érvényesül nemzetközi szinten.

Természetesen nem mindegy, hogy a védelmet nyújtó állam tiltakozik, vizsgálatot kér, tárgyalásokat kezdeményez a másik államnál, vagy nemzetközi bírósághoz fordul a jogsértés folytán előállt igények érvényesítése érdekében. A diplomáciai védelem szokásjogban kialakult feltételrendszerének egységes és következetes alkalmazásához elengedhetetlen, hogy tudjuk, melyek azok az eszközök, melyek az államok gyakorlatában, így a nemzetközi jogban is a diplomáciai védelem elfogadott eszközei. A meghatározás megkísérlése azért sem mellékes, mert lehetővé teszi, hogy a diplomáciai védelmet elhatároljuk egy, hozzá hasonló célokkal működő nemzetközi védelemtől, a konzuli védelemtől. A megkülönböztetés fontosságát pedig nem tudjuk elégszer hangsúlyozni. Hiszen a védelem a konzuli segítségnyújtás esetében az állampolgár számára jóval elérhetőbb, ha úgy tetszik egyéni jogosultság, és tartalmát tekintve is az állampolgár jogainak, érdekeinek érvényesítésére kerül sor a külföldi államban. Ezzel szemben a diplo-

¹⁰⁹ Encyclopedia of public international law, Volume 1., North-Holland, 1992., p.1062.

¹¹⁰ Encyclopedia of public international law, Volume 1., North-Holland, 1992., p.1062.

¹¹¹ H. LAUTERPACHT: *Alliance, diplomatic protection and criminal jurisdiction over aliens.* 9 Cambridge Law Journal, p. 336.

máciai védelem nyújtása az állam diszkrecionális hatáskörébe tartozik, és a tradicionális elképzelések szerint az állam jogainak, érdekeinek érvényesítésére kerül sor gyakorlása során.

A Nemzetközi Jogi Bizottság kodifikációs munkája és az elkészült tervezet végre magára vállalta azt a feladatot, hogy a diplomáciai védelem nemzetközi szokásjogban hosszú idő óta létező és a joggyakorlatban érvényesülő szabályait összegyűjtse. Tette ezt azért is, mert az államok gyakorlatát és a kodifikáció során kifejezésre jutatott álláspontjait áttekintve, szükségesnek látszott a diplomáciai védelem eszközeinek pontos meghatározása és ezáltal annak elhatárolása a konzuli védelemtől. Mindez valójában egy célt szolgál; az állampolgárok nemzetközi védelmének még tökéletesebb megvalósítását.

IMOLA SCHIFFNER

THE MEANS OF EXERCISE OF DIPLOMATIC PROTECTION, AND THE PROBLEMS OF DEFINITION AND DISTINCTION

(Summary)

Due to the codification of the International Law Commission we know more and more about the conditions of diplomatic protection. Instead of the relation to the problem the States had already had the answers for these questions. During the codification the interstate practice of diplomatic protection has been examined though always having the chance to look into several questions, which are still subjects of ongoing discussions. Thus question has been arisen; in fact what diplomatic protection means? When can we talk about an international measures of a State, there is an exercise of diplomatic protection? How to assert the state his rights in practice?

Nothing could be simpler since we could look it up in an encyclopedia of international law, and we find the definition of diplomatic protection, just like other definition of similar international law institution. But both the encyclopedia of international law and the modern general textbooks on international law are silent, and we don't find an exact and adequate description about what diplomatic protection means, or what are the means of action.

This work analyses the international legal doctrines and international decisions in relation to diplomatic protection and seek an answer for the questions below. This work try to elaborate a consequent view about how to resort to diplomatic protection within the limits permitted by international law. This work attempt to distinguish diplomatic protection from other means of international protection.

The States by the exercise of diplomatic protection have a discretionary right to choose from wide range of activities from presentation by representatives of states to litigation procedures at the ICJ. It is also indisputable that in practice the greatest challenge is to make clear differences between diplomatic protection and consular assistance. This publication considers the international legal doctrines providing the adequate answers to distinguish between the mechanisms of protection, and the determination of diplomatic protection.

SZABÓ KORNÉL – HERCZEG JÁNOS

Családtervezés, a reprodukciós egészség joga, az anya gondozása, életének védelme, az emberi szaporodás jogi, etikai problémái

Az emberi szaporodás problémái

Az Egészségügyi Világszervezet adatai szerint a világon naponta 100 millió szexuális aktus 910.000 fogamzást eredményez, ezzel sajnos együttjár 356.000 szexuális uton átvitt bakteriális és vírusfertőzés is. A fogamzások 50%-a nem tervezett, 25%-a biztosan nemkívánt.

Naponta 150.000 nemkívánt terhesség megszakítására kerül sor, ezek egyharmadát veszélyes módszerekkel és nem biztonságos feltételek mellett végzik, emiatt naponta 500 nő veszti életét.

További 1370 nő azért hal meg naponta, mert terhes, vagy éppen szült. Számosan éppen csak megússzák ezt a halált, így nem kerülnek-e szomorú statisztikába.

Mindezekeken felül naponként 25.000 csecsemő és 14.000, 1–4 éves kora kisgyermek halálát is számontartják a világstatisztikák. Napjainkban a Földgolyó lakói számolhatnak azzal, hogy minden 12 újszülött közül egy nem éri meg első születésnapját, és minden 8 közül egy nem fogja megérni az 5. születésnapját.

Ha az anya gyermekének születése után rövidesen meghal, akkor csecsemőjének mindössze 5%-nyi esélye marad a túlélésre. Minden évben ezrével halnak meg gyermekek szerte a világon, a hiányos, kezdetleges családtervezési gyakorlat miatt, mert a szülések túl gyorsan, láncszerűen követik egymást, vagy túl sok gyermeke születik egy házaspárnak, esetleg az anya túl fiatal, vagy túl idős ahhoz, hogy gyermeke életben maradjon.

Szaporodási ütem

Jelen korunkban évenként az évszámnak megfelelő milliónyi emberrel gyarapodunk, így 1989-ben 89 millió, 90-ben 90 millióval lettünk többen a Földgolyón. Tehát a világ népessége évente Mexico méretű ország lélekszámával gyarapodik. Ez kimeríti a természeti erőforrásokat (élelmiszerek, víz, tűzifa, olaj, tiszta levegő):

Milyen „sebességgel” dolgozik a világ „reprodukciós gépezete”? Másodpercenként 3 szülés zajlik a világban. Ebből a szaporodási ütemből levonható az a következtetés, hogy 1980-ban a Föld lakóinak 26%-a fejlett, ipari országokban élt, 2000-re ez a szám 21%-ra csökken (World Bank) és a következő évszázad végére 13%-ra zsugorodik.

A népesség szaporodási üteme a fejlődő országokban azt eredményezi majd 2025-re, hogy a jelenlegi 873 millió szaporodóképes életkorú nők száma megkétszereződik.

Jelenleg már 5 milliárdnál is többen vagyunk, a következő évszázad közepére ez 8 milliárdra ugrik majd.

Látható, hogy az emberi szaporodással kapcsolatosan számolnunk kell súlyos egészségkárosodásokkal, sőt az élet esetleges elvesztésével is.

Azt mondhatjuk, hogy *a terhesség olyan sajátos biológiai jelenség, amely magában hordozza súlyos szövődmények, esetenként a halál lehetőségét is.*

Az emberi szaporodás fő terheit a két nemet illetően egyenlőtlenül főként nők viselik, és főként az asszonyok erőfeszítésétől függ újszülöttjeik, gyermekeik életbenmaradása. A legtöbb, szexuális uton terjedő betegség következményei súlyosabbak a nők számára, mint a férfiak szempontjából, ugyanakkor a nők fogamzásgátlási erőfeszítései háromszorosát teszi ki a férfiakénak, és viselniük kell az egyes módszerek potenciális veszélyeit is. Az esetleges meddőség szociális és lelki következményei is inkább sújtják a nőket, a kezelés veszélyei is rájuk hárulnak.

Napjainkban hazánkban is széleskörű gazdasági változások zajlanak, a reprodukciós életkorban levő nőket a jövedelmi-árviszonyokban viharos sebességgel zajló átrendeződés kedvezőtlenül érintheti, ha nem kapnak nagyobb szerepet az őket közvetlenül érintő politikai döntések formálásában.

A nők a világ legtöbb pontján az emberi jogok tekintetében, szociális és gazdasági helyzetükben is hátrányban vannak, társadalomban elfoglalt helyük szoros összefüggésben van *reprodukciós egészségükkel.* A *tudatos* családtervezés biztosíthatja számukra, az önrendelkezés szabadságát, a tragédiáktól mentes életvezetést, társadalmi helyzetük javítását.

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) szerint az egészség a teljes fizikai, mentális és szociális jólét állapota, nem csupán a betegség hiánya. Ehhez hasonlóan a *reprodukciós egészség* lehetővé teszi a tudatos emberi szaporodást, úgy, hogy az a nők és magzataik számára biztonságosan zajlik, csecsemőik életbenmaradnak, és egészségesen felnőnek, a párok szabályozni képesek szaporodási terveiket, anélkül, hogy saját egészségüket kockáztassák, és megszabadulnak a szexuális uton terjedő betegségektől is. A családtervezés a fiatal, vagy időskorúak terhességeinek csökkentésével, a terhességek közötti szünetek növelésével hozzájárul a gyermekek egészségügyi, fejlődési esélyeinek javításához.

A *tudatos családtervezés* tehát nem a születések számának korlátozását, hanem a párok reprodukciós célkitűzéseit segít megvalósítani, így a *család egészségét* is szolgálja:

1. Több élelmiszer jut a családoknak.
 2. Kevésbé lesz gyakori a vérszegénység.
 3. Anyai halálozás csökken.
 4. Csökken a meddőség gyakorisága.
 5. Csökken az alacsony születési súly gyakorisága.
 6. Gyermekek nem halnak meg gyakran.
 - a./ Terhességi szünetek hosszabodnak.
 - b./ Nagyon fiatal, vagy idős korúak szülése kevesebb.
 - c./ Csökken a többször szülés gyakorisága.
- (Anyai depletio, birth-order death)

7. Boldogabb párkapcsolatok.
8. Jobb edukációs lehetőségek.
9. Serdülők terhessége is kevesebb lesz.

A reprodukciós egészség biztosítása és megőrzése alapvető nemzetközi programmá vált, legfontosabb alappillére a családtervezés, amely biztosítja az egyének és párok számára, hogy meghatározhassák gyermekeik számát, azok világrajövetelének idejét, mégpedig méltósággal és a lehető legteljesebb információk birtokában arról, hogy döntésüknek milyen személyi és szociális következményei lesznek.

I. Fiatal és idősebb korú várandósok gondozása

A terhesség egész időtartamára kiterjedő antenatális gondozás során elsőrendű jelentőségű annak biztosítása, hogy a terhes nő és magzata/ujszülöttje egészségesen túlélje a terhességet és a szülést, elsőrendű cél az anyai mortalitás és morbiditás csökkentése, a koraszülés és az alacsony születési súly (IUGR) gyakoriságának visszaszorítása, az esetleges magzati anomáliák kiszűrése.

Hagyományosan a terhesgondozás rendszere még mindig az 1900-as évek elején Európában létrehozott rendszert követi világszerte, amelynek lényege a viszonylag gyakori megjelenés a gondozóban, és a szövődmények várható kockázatának folyamatos mérlegelése, valamint annak megjelölése, hogy a várható kockázat alapján a terhes nő végső ellátása, szülése a rendszer mely szintjén történjék majd.

Az antepartum gondozás modern rendszere legyen jól koordinált, legjobb ha már preconceptionálisan megkezdődik. A gondozásnak speciális szempontjai vannak a reprodukciós életszakasz extrém végpontjain (fiatal, vagy idős) terhességet vállalók klórében.

Jelen évszázadunk elején a terhes asszonyok saját életükért aggódtak. A 20. évszázad második felében tanui voltunk a terhesgondozás és a szülésvezetés technológiai fejlődésének.

Az utóbbi 35 évben, mind a terhesgondozás, mind a szülésvezetés során főként a magzati szempontok kerültek reflektorfénybe

Ma már tapasztalható, hogy egyre több nő kész vállalni rendkívül nagy személyes kockázatot egy lehetséges jövőbeni gyermek érdekében, míg mások mindennapi megélhetésükért harcolva, csekély figyelmet tudnak csak fordítani magzataik „jólétére”.¹

A kockázatról

Ismert, hogy a terhesség, különösen a szüléskörüli időszak az élet legveszélyesebb időszak. Nagyon nehéz határvonalat húzni a jó és a substandard gondozás, ellátás közé.²

¹ GATES EA, A.: *Pregnancy in the twenty-first century: woman, nurturer, parent, judge*. Guest Editorial, *Obstetrical & Gynecological Survey*, 1996. 51. 1-3. p.

A közhit szerint a modern reprodukciós kutatások eliminálták a szüléssel kapcsolatos kockázatot és veszélyeket, ezért csak 100%-ban egészséges újszülötteket fogadnak el a mai társadalmak. A terhességet „sikertörténetnek” tekintik, és ha az újszülött neurológiai defektussal születik, a szülők úgy érezhetik, hogy található valaki a kezelési hierarchiában, aki felelőssé tehető.

Ez a hozzáállás a „melegágya” a vajúdás és a szülés időszakára fókuszáló jogi csatáknak. Nem arról van szó, hogy az orvostársadalom nem lenne együttérző azokkal, akik károsodást szenvedtek, de a jogi támadások jelentős része irreális, és megalapozatlan.

Egészségügyi vezetők úgy gondolják, hogy már a terhesség elején szűréssel azon terhesek nagyrésze kiválasztható, akiknél szövődmények várhatók.

De két probléma is van a rizikószűréssel amelyek megoldhatatlannak látszanak. Az első probléma a szűrővizsgálat gyenge prediktív értéke. Ennek oka az, hogy alacsony-kockázatúnak gondolt, ún. „low-risk” terhesek esetében is fellépnek szövődmények, és abszolút számban az ilyen terhesek vannak többségben. Ezért a szülészeti szövődmények fő tömege éppen az „alacsony-kockázatúnak” gondolt csoportból származik.

A rizikószűrés legnagyobb korlátja az, hogy a legtöbb szülészeti szövődmény nem sejtető előre a terhesség során, például a postpartum vérzés és fertőzés nem jelezhető előre. Jól ismert, hogy jelentős számú eclampsia felléphet figyelmeztető előjelek nélkül is a szülés alatt vagy a szülés után.³

Ráadásul az utóbbi 15–20 év során egyre gyakoribbá vált a 30. életév feletti terhesége. Az életkor előrehaladásával gyakrabban fordul elő hypertensio, preeclampsia, diabetes, alacsony születési súly, elhúzódó tágulási szak, császármetszéssel befejeződő szülés, placenta pathologia, spontán abortus, chromosoma abnormalitás, és ezekhez fokozott magzati, neonatális, és anyai mortalitás és morbiditás társul.

Előrehaladott anyai életkor esetén 60%-al magasabb a magzati és az újszülött halálozási arány^{4,5}.

Anyamagzat viszony nem idillikus, konfliktus van már a méhenbelüli élet kezdetén. Az embryo a placentáris invázió révén „lyukat fúr” az anyai vérkeringés rendszerén, és ezen folyamatot a terhes anya szervezete egyáltalán nem képes befolyásolni. Ez lehetővé teszi a magzatnak az anyai szervezet manipulálását, hormonokat és egyéb molekulákat juttat az anyai véráramba, hogy fokozódjék annak tápanyag-tartalma, vagy fokozódjék a placentáris perfúzió.

Terhesség az adolescentia-korban (nagyon fiatal terhesek)

A tinédzser-terhesség a fiatalkorúak sexualitásával összefüggő, igen komoly problémát is felvető szociális és speciális orvosi jelenség. Az elmúlt évszázad során a felgyorsult

² HERCZEG JÁNOS: *High-risk obstetrics, medicolegal problems*. European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology 71., 1997. 181–185. p.

³ HALL MH – CHNG PK – MACGILLIVRAY I.: *Is routine antenatal care worthwhile?* Lancet, 2. 1980. 78–80. p.

⁴ The prevention and management of postpartum hemorrhage. In *WHO Technical Working Group Report WHO/MCH/90.7*, Geneva, July, 1989.

⁵ PRYSAK M – LORENZ RP – KISLY A: *Pregnancy outcome in nulliparous women 35 years and older*. Obstetrics & Gynecology, 85. 1985. 65–70 p.

nemi-érés, és a korai sexuális aktivitás új kihívást hozott létre, amelynek kézbentartása, orvosi, szülészeti, oktatási, gazdasági és politikai következményeinek megoldása nehéznek látszik. A serdülőkor érzelmi, fizikai, és szociális szempontból is rendkívül kritikus életszakasz. A legtöbb tinédzser-terhesség nemkívánt terhesség.

Az idevonatkozó irodalom egyértelműen a prenatális és a szüléskörüli időszak fokozott gyakoriságú szövődményeit mutatja⁶.

A tinédzser-terhesség bekövetkezének kockázatát fokozza a sürgősségi fogamzásgátlás nem, vagy helytelen alkalmazása, a drogok használata, az alkohol és a dohányzás, iskolázatlanság, és a családi háttér hiánya.

A bekövetkezett terhességgel kapcsolatban a következő választási lehetőségek merülnek fel:

1. A terhesség vállalása, kedvező családi háttérrel a születendő gyermek elfogadása és felnevelése.
2. A terhesség kiviselése, majd az ujszülöttről rendelkezés a fennálló törvények szerint örökbeadási céllal.
3. A terhesség megszakításának kérelmezése a fennálló törvények szerint.

A tinédzser-terhesek gondozásának javasolt menetrendje⁷

Első vizsgálat alkalmával:

Szerencsés esetben erre még a korai első trimeszterben sor kerülhet. A terhességre a fiatalok, vagy szülője figyelmét leggyakrabban a késő menstruatio, emlőfeszülés, hüvelyi vérezgetés, hányinger, hányás, gyakori vizeletürítési inger hívja fel.

Az első megjelenéskor felvételre kerül az anamnézis, ultrahang-vizsgálattal megtörténik az intrauterin terhesség bizonyítása, és a terhesség idejének meghatározása. Igen korai terhesség esetén a serum beta-hCG meghatározás is hasznos lehet. Részletes elbeszélgetésre van szükség a fiatalokkal és szülőjével a terhesség kiviseléséről, a szülésről és az anyaság vállalásáról. Szükség esetén pszichiáter bevonása is indokolt lehet. Le kell beszélni a fiataloktól a dohányzásról és az esetleges alkoholfogyasztásról.

Az első trimeszter közepén még a 10. hét előtt:

Vérkép, vércsoport-meghatározás (Rh status, Rh-antitest), Wassermann, vizeletvizsgálat, rubeola-antitest kimutatás. Cervicalis cytologia, kolposzkópia, Hepatitis-B szűrés (HBsAg), cytomegalovirus (CMV), toxoplasma-teszt, sexuális úton átvitt betegségek (STD), gonorrhoea. Chlamydia kizárása. Felajánlható a HIV szűrés is indokoltnak látszó esetben Az illetékes védőnő bevonása

⁶ CREATSAS G – GOUMLATSOS M – DELIGEOGLOU E – KARAGITSOU T.: *Teenage pregnancy : comparison with two groups of older pregnant women.* J Adolesc Health 12. 1991. 77–81. p.

⁷ CREATSAS G – ELSHEIKH A.: *Adolescent pregnancy and its consequences.* The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care 7. 2002. 167–172. p.

A 12. hét végén:

nucha-szűrési (nuchalis translucencia, NT) ultrahang vizsgálat

16–19. héten:

Vérkémia (nagylabor)

20–24. héten:

Vérkép, vizeletvizsgálat, genetikai-ultrahang vizsgálat az esetleges struktuális anomáliák kimutatására, placenta localizatio.

24–28. héten:

Ismételt szülészeti vizsgálat, szükség esetén a biokémiai tesztek ismétlése.

28–32. héten:

Dysmaturitas (IUGR = Intrauterine Growth Retardation) szűrése ultrahang-vizsgálattal.

32. héttől a 40. hétig:

A 34. hétig havonta vizsgálat, a 34–38. hét között havonta kétszer vizsgálat, a 38. héttől a 40. hétig hetente vizsgálat. Ismételt megbeszélés a fiatalokor terhes-sel és szülőjével a szülésről és az anyaság vállalásáról.

Postpartum

Kontroll vizsgálat a 7. héten, a fogamzásgátlás megbeszélése.

A korán megkezdett és folyamatos terhesgondozás javítja a fiatalokorak terhességé-nek kimenetelét. Különösen figyelni kell az anaemia, a toxoemia és az IUGR jeleire a gondozás során. Minden gondosság ellenére jelentősen fokozott az alacsony születési súly a fiatalokorak csoportjában⁸.

A 30. év feletti „késői először szülők”, a 35. év feletti idősebb koru terhesek, és a 45–50 éves (akár 60. év fölötti) idős terhesek gondozása:

Az életpálya szempontok előtérbe kerülése, a késői párkapcsolatok, és az asszisztált reprodukciós technikák (ART) hozzájárultak a szaporodási életszakasz végpontjához kö-zeli, vagy akár azon túli terhességek arányának emelkedéséhez. Az anyai életkor elő-rehaladásával egyre gyakrabban bukkannak fel különböző, a terhességgel szövődő beteg-ségek.

A későn terhességet vállalókat külön tájékoztatni kell⁹ a következőkről:

1. Már a terhesség előtt fennálló, a terhességgel szövődő betegségekről, a kapcso-lódó további szülészeti kockázatokról.

A következő esetekben fokozott gondozás szükséges:

- szívbetegség, hypertensio
- vesebetegség
- inzulin-függő diabetes mellitus

⁸ LEE MC – SUHNG LA – LU TH.: *Association of parental haracteristics with adverse outcomes of adolescens pregnancy.* Fam Plann Perspect. 25. 1993. 156–159. p.

⁹ The American College of Obstetricians and Gynecologists (2002). *Guidelines for Perinatal Care.* Fifth Edition. ISBN 0-915473-89-5.

- pszichiátriai betegség (gyógyszerrel kezelt)
 - epilepsia (gyógyszerrel kezelt)
 - hematológiai betegség, thromboembolia
 - autoimmun betegségek
 - anti-phospholipid syndroma
 - malignus betegség
 - súlyos asthma
 - Hepatitis-B (vagy HIV) pozitivitás
 - nagyfokú elhízás, vagy nagyon alacsony testsúly
 - szociális háttér hiánya
2. *Az aneuploidia fokozott kockázatáról*
A 35. életév felett a kockázat magasabb. Fokozott a kockázata az Autosomális Dominánsan öröklődő betegségeknek is, mint pl. az Achondroplasia, Marfan-syndroma, neurofibromatosis.
 3. *Az asszisztált reprodukcióval (ART) kapcsolatosan fokozódó multifoetális terhességek gyakoriságáról*
Ebben a korcsoportban a terhesség gyakrabban jön létre ART segítségével.
 4. *Az intrauterin elhalás és az IUGR kockázatáról*
Ezzel kapcsolatosan az irodalmi adatok ellentmondóak.
 5. *A császármetszés jelentősen magasabb arányáról*

Az 50. életév feletti terhesége ritka, bár saját gyakorlatunkban is előfordult 52 éves asszony nem tervezett terhesége 10 évvel a menopausa után. A házi orvos nyomára gyanakodott, végül a terhesség megállapítására csak a 27. terhességi hét után került sor. In Vitro Fertilizatio (IVF adományozott petesejttel) révén Amerikában 77 postmenopausalis asszony terheségével szerzett tapasztalatokat most közölték¹⁰. Az asszonyok életkora 50–63 év között volt. 55 esetben értek el terhességet (45.9%), és 42 élveszületés történt (54.5%). A multifoetális terhességek aránya 31.% volt, ezen esetekben kivétel nélkül császármetszést végeztek. A toxæmia gyakorisága 35%, a gestatiós diabetes gyakorisága 20% volt, perinatalis magzati, neonatalis, vagy anyai halálozás nem fordult elő.

A 35. életév feletti terhesség gondozásában különös jelentőséget nyer a preconceptionalis gondozás, ennek segítségével már a terhesség előtt fény derülhet gyógyítható betegségekre.

Már az első trimeszter elején igen részletes anamnézis felvételére kerüljön sor, meg kell kísérelni a kockázatok értékelését, el kell végezni a szokásos szűrővizsgálatokat. Különösen fontos a nucha-szűrés (NT)

¹⁰ RICHARD J. PAULSON RJ – BOOSTANFAR R – SAADAT P – MOR E – TOURGEMAN DE – SLATER CC – FRANCIS MM – JAIN JK.: *Pregnancy in the sixth decade of life. Obstetric outcomes in women of advanced reproductive age* JAMA. 2002. 288., 2320–23. p.

A második trimeszterben a szokásos vizsgálatokon felül is különös gondossággal kell nyomonkövetni a magzati fejlődést, az anya állapotváltozásait. Genetikai ultrahang szűrés, CVS, vagy amniocentesis felajánlása

A harmadik trimeszterben a szokásos vizsgálatokon kívül jelentős a non-stress teszt (NST) egyre gyakoribb végzése, és ebben az anyai korcsoportban különösen indokolt a B-Streptococcus szűrés.

Az American College of Obstetricians and Gynecologists (ACOG) és az Amerikai Food and Drug Administration (FDA) nemrégiben fogadta el új irányelvként a GBS szűrés bevezetését: „A B-Streptococcus szűrés igen nagyjelentőségű ezen rendkívül veszedelmes baktérium szülés alatti anya-magzati transzmissiójának megelőzésére”¹¹.

Magyarországon még mindig nagy probléma a koraszülés

Fenyegető koraszülés (37.hét előtt) (idő előtti méhtevékenység, CERVIX INCOMPETENTIA). A koraszülés gyakorisága 7–12%, de az újszülött morbiditás és mortalitás 80%-áért felelős.

– 1997. CLIV. tv.

Szülés: 24.hét után, vagy 499 g feletti súly, vagy 30 cm testhossz

Előfordulása, gyakorisága

A koraszülés gyakorisága minden erőfeszítés ellenére évekig alig változott. Talán azért van ez így, mert az elmúlt 30 évben a koraszülés kezelése is alig változott.

Koraszülés a régebbi definíció szerint: ha a szülés az utolsó normális menstruatio első napjától számított 37. terhességi hét (259. nap) betöltése előtt megindul és lezajlik, ez a terhességek kb. 5–10%-ban következik be, és a perinatális halálozás egyik legjelentősebb oka.

Mivel gyakran nehéz pontosan meghatározni a terhesség időtartamát, ezért sokan a magzati súlyt tekintik a meghatározás alapjának, eszerint 2500 g alatti születési súly esetén tekintendő általában koraszülésnek az eset, a probléma csak az, hogy a súly alapján történő besorolás tévesen koraszülöttnak nyilváníthat nagymértékben retardáltakat, és figyelmen kívül hagyhat nagyobb súlyú koraszülötteket. Az „igen alacsony születési súly” kategória az 1500 g alattiakat foglalja magába (ez általában a 32. terhességi hét előtti időszakra jellemző). A probléma az, hogy ebbe a csoportba is bekerülhet akár 37. hét feletti, igen súlyosan retardált magzat, aki nyilvánvalóan nem koraszülött, így esetében nem koraszülésről volt szó.

A 26–28. hét közötti időszakban az esetleges élveszületés „súlyosan éretlen koraszülött” újszülöttet eredményez, a 28–32. hét közötti időszak „jelentős koraszülöttség-gel” jár, a 32–34. hét közötti „koraszülöttek” esélyei már jobbak, a 34–37. hét között pedig, ha a születési súly 2500 g vagy nagyobb, el is hagyható a koraszülött jelző. Cél-szerű volt tehát mind a terhesség idejét, mind az objektive mérhető újszülött súlyt figyelembe venni.

¹¹ ACOG advises GBS screening December 26., 2002. www.acog.com

Előfordulási gyakoriságában számos tényező szerepel, (multifaktoriális kórképről van szó), földrajzi régióként és országonként is változik. Az egyébként normális újszülöttek halálozásának akár 85%-a is a koraszülöttség rovására írható.

Jelentőségét felismerve kidolgoztak különböző rizikó-szűrési módszereket, de ezek nem váltották be a várakozásokat, mert előrejelző (prediktív) értékük nem bizonyult megfelelőnek.

Egy kiterjedt koraszülés megelőzési program vizsgálata során azt találták, hogy az esetek csupán 24%-ában szerepelt korábbi koraszülés az anamnézisben, a terhesek 48%-ának pedig nagy meglepetésre első terhességéről volt szó. Tehát koraszülés az első terhességben is gyakran fordul elő.

A mindennapi gyakorlatból jól ismert, hogy az esetek nagy részében, akár 30–35%-ában nem az idő előtti méhtevékenység fellépte, az „egyszerű koraszülés” vezet a terhesség korai befejeződéséhez, hanem a *terminust jóval megelőző idő előtti burok-repedés*, amit ilyenkor jellemez, hogy még az idő előtti fokozott méhtevékenység jelentkezése, sokszor mindenféle előjel nélkül, váratlanul lép fel.

Egy másik felmérés adatai szerint egy koraszülés után 15% az újabb koraszülés kockázata, két koraszülés után pedig már 41%. Ezt figyelembevéve, a fokozott kockázatú terheseket célszerű a veszélyeztetett időszakban Perinatális/Neonatális Intenzív Centrumba (PIC, NIC) küldeni, ahol koraszülés esetén adottak a feltételek a koraszülött korszerű ellátására.

Következményei, jelentősége:

A koraszülöttek igen nagy fenyegetettségnek vannak kitéve, így már a korai újszülött időszakban Respirációs Distress Syndroma (RDS), intraventricularis agyvérzés, necrotizáló enterocolitis, a ductus arteriosus Botalli nyitvamaradása miatt fellépő szívelégtelenség sodorhatja veszélybe életüket.

A koraszülöttség (a dysmaturitas is) a későbbi élet során gyakran idegrendszeri eltérésekben, rossz tanulmányi előmenetelben, látászavarokban nyilvánulhat meg.

Mindez a családra, és a társadalomra egyaránt súlyos terheket jelent, hiszen manapság Magyarországon egy napi gépi lélegeztetés költsége 60.000 Ft, az USA-ban pedig egy igen kis súlyú koraszülött életbentartási, orvosi költségei 300.000 dollárra rúgnak.

A koraszülöttséggel együttjáró problémák, a tüdőéretlenség egyenes arányban vannak a terhesség idejével, minél korábban zajlik a koraszülés, annál súlyosabbak a koraszülött adaptációs zavarai, nehezen tartja testhőmérsékletét, alig lehet orálisan táplálni, nagy az infektív valószínűsége. Igen nagy az intracranialis vérzés valószínűsége, a máj éretlensége miatt a sárgaság súlyos formát ölthet, retinopathia alakulhat ki, fejlődésük is általában lelassul.

Az utóbbi időben elérhetővé vált a korszerű neonatológiában nélkülözhetetlen exogén surfactant (Exosurf, Curosurf) alkalmazása, és ez áttörést jelent a koraszülöttek esélyeit illetően, hiszen koraszülöttség esetén a tüdőéretlenség és annak következménye, a respirációs distress syndroma a kulcsfontosságú probléma.

Egyes vélemények szerint Neonatális Intenzív Centrumban (NIC) korszerű neonatológiai ellátás mellett a terhesség 26–28. hete között az 1000 g alatti születési súlycsoportban a túlélés esetleg megközelítheti a 50%-ot, a 28. hét után az 1000 g feletti súllyal születők csoportjában a túlélési arány akár a 80%-ot is elérheti.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy még a legmodernebb kezelési eljárások birtokában is *a koraszülöttség önmagában súlyos kihatással van az újszülöttkori és későbbi fejlődésre*, és ezt a szempontot különösen hangsúlyozni kell a 26. hét betöltése előtti időszakban zajló koraszülések kilátásait illetően.

Kockázati tényezők, ezek felismerése

Az esetek többségében az okok nem deríthetők fel, de ismeretes, hogy bizonyos tényezők összefüggést mutatnak a szülés korábbi megindulásával. A lehetséges okok 5 főcsoportra osztva következőképpen csoportosíthatók:

1. Társadalmi tényezők, életkörülmények
2. Anyai tényezők
3. Korábbi reprodukciós események
4. Jelenlegi terhesség szövődményei
5. Genitális traktus infekciók

Tisztában kell lenni azzal, hogy a koraszülés okainak jelentős része az anyai élettani mechanizmusok zavarában lehelhető fel, így például a terhességi toxaemia, és az antepartum vérzések jelentős szerepet játszanak a koraszülés megindulásában.

Az idő előtti burokrepedés és a „szülészetileg ismeretlen eredetű koraszülés” az esetek 66%-ában szerepel okként.

Társadalmi – szociális tényezők:

Rossz életkörülmények
 Fiatalkorú gravida
 Alacsony anyai testsúly
 Dohányzás

A terhes méh túlfeszülése:

Ikerterhesség
 Polyhydramnion

A méh rendellenességei:

Fejlődési rendellenességek
 Méhnyakelégtelenség (inkompetencia)

Magzati fejlődési rendellenességek:

Infectio: Anyai lázas betegség
 Chorioamnionitis (I.e. burokrepedés)

Korábbi koraszülés vagy egynél több nagy vetélés:

Antepartum vérzések: Placenta praevia
 Abruptio placentae

Méhnyak konizáció műtete terhességben

Trauma: Műtét terhesség alatt (konizáció)
Baleset, sérülés

Elektív koraszülés

Anyai betegség vagy magzati distress miatt

Szülészetileg ismeretlen eredetű koraszülés

Nagy kockázatot jelent a *korábbi koraszülés, a terhesség alatti műtét, hydramnion, konizáció, a méh fejlődési rendellenessége*, amelynek lehetőségére mindig gondolni kell, ha koraszülés szerepel az anamnézisben. Ennek felderítésében az ultrahang vizsgálat (különösen a hüvelyi ultrahang) nagyban segíthet. Igen fontos a magzat esetleges étellel össze nem egyeztethető fejlődési rendellenességének kizárása akkor, ha például lábtartásban elhelyezkedő kora magzat miatt császármetszésre kerül sor.

Az *ikerterhesség* szintén igen jelentős etiológiai tényező, ismert hogy ilyenkor a terhesség átlagos hossza csupán 37 hét. Nagyon fontos, hogy az asszisztált reprodukciós technikák alkalmazásakor minden lehetséges megtörténjék a többes ikerterhesség elkerülésére.

Világosan látható, hogy az esetek többségében az idő előtti méhtevékenység/ koraszülés okai között leggyakrabban anyai eredetű ok fedezhető fel, ezek közül is kiemelendő a *terhességi-hypertenzió* (preeklampsiás toxæmia) és az *antepartum vérzések* jelentősége. E két esetben ráadásul, ha nem is indul meg a koraszülés, mégis sokszor előfordul, hogy orvosi javallat alapján szükségessé válik elektív megindítása (mesterséges koraszülés) mintegy „mentőakcióként”, mert a magzat számára a méhenbelüli környezet már kedvezőtlen, és/vagy csak így lehet elhárítani az anya életét fenyegető veszedelmet.

Jelentős az anyai életkor szerepe is, hiszen a koraszülés aránya igen magas a 15. életév alatt és a 35. életév feletti terhesek esetében.

Ujabbán jelentősnek tartják az un. antifoszfolipid ellenanyagok jelenlétét is a terhesség korai befejeződésében.

Kisebb a kockázat azon esetekben, ha az anya lázas betegsége lépett fel, vagy pyelonephritis szerepel a kórtörténetében, ha naponta rendszeresen dohányzik, ha volt már egy második-trimeszterbeli vetélése, ha vérzése volt a terhesség 12. hete után, ha kettőnél több első trimeszterbeli terhességmegszakítása volt (ha a felsoroltakból kettő, vagy több együttesen jelen van, akkor a terhes már a nagykockázatú csoportba sorolandó).

Ha alapos kiértékelésre kerül a „szülészetileg ismeretlen eredetű koraszülés” csoportja, akkor gondos elemzéssel bizonyos arányban még itt is felfedezhetők hajlamosító/előidéző tényezők, így antepartum vérzés (40%), intrauterin infekció (46%), immunológiai faktorok (33%), uterus túlfeszüléssel járó állapotok (20%), anyai tényezők, szisztémás betegség, lázas állapot, toxæmia (10%), magzati fejlődési rendellenesség (7%), trauma (3%).

A terhesek első jelentkezésekor ki kell szűrni azokat, akik a különösen veszélyeztetett csoportba sorolhatók (megelőző koraszülés), a terhesség későbbi időszakában, ha

szövődmény lép fel (pl. vérzés) akkor a terhes átkerül a méginkább veszélyeztetettek csoportjába.

Külön kell szólni a genitális traktus terhesség alatti fertőzésének jelentőségéről. Az fertőzés fontos etiológiai szerepét alátámasztja, hogy a chorioamnionitis gyakoribb koraszülések során, koraszülések alatt végzett amniocentézisek magzatvízmintáiban 20–30%-ban találtak baktériumokat, sok vizsgálat rámutatott a *Trichomonas vaginalis*, *Chlamydia trachomatis*, *B-streptococcus*, *mycoplasma*, a bacterialis vaginosis fontos etiológiai jelentőségére.

Mindezt alátámasztja az a mindennapi megfigyelés, hogy az idő előtti méhtevékenységet gyakran egyszerű, néhány napos erythromycin, vagy cephalosporin per os kezeléssel meg lehet szüntetni. Kimutatható C-reactív protein már a chorioamnionitis korai szakában megjelenik az anyai szérumban, és ezek a terhesek nem is reagálnak a megkezdett tocolytikus kezelésre.

Alább összefoglalva látható a legfontosabb mikrobiológiai etiológiai tényezők csoportosítása:

Infectiók:

Bacterial vaginosis
Pyelonephritis
Bacteriuria

Kórokozók:

Treponema pallidum
Neisseria gonorrhoeae
B csoportú streptococcus
Ureaplasma urealyticum
Mycoplasma hominis
Chlamydia trachomatis
Trichomonas vaginalis
Bacteroides
Herpesvirus
Cytomegalovirus
Varicella virus

Ismert, hogy a méhnyakban jelenlévő baktériumok foszfolipáz-A2-t termelnek, amely szerepet játszik a méhtevékenységet stimuláló prosztaglandinok arachidonsavból történő képződésében.

In vitro vizsgálatok a magzatburkokban, a magzatvízben a prosztaglandin-E2 fokozott termelődését mutatták chorioamnionitis esetén. Az arachidonsav kaszkád lipoxigenase metabolitjai szerepet játszhatnak a koraszülés megindításában.

Az fertőzésre válaszként a szervezet citokin termeléssel reagál, így például a deciduában interleukin-1 (IL-1) keletkezik, és a magzatvízben tumor necrosis faktor (TNF) és vérlemezke aktiváló faktor (PAF) jelenik meg, ezek stimulálják a decidua és az amnion prosztaglandin termelését.

Az fertőzés által megindított koraszülés tehát a szervezet olyan védekező reakciójaként is felfogható, amely a magzat „kimentésére” irányul a kedvezőtlené váló

környezetből, cytokinek termelése révén koraszülésbe torkolló fokozott méhaktivitás lép fel.

Chorioamnionitisre predisponáló tényezők között említést érdemel a terhesség alatti házaselet, és a magzatvíz antimicrobiális védekezőképességének csökkenése. Védelmet jelent a chorioamnionitis kialakulásával szemben a hüvely alacsony pH értéke, a méhnyaknyák.

Diagnózis, a megelőzés lehetőségei

Gyakran nagyon nehéz elkülöníteni a koraszülésbe nem torkolló eseteket a koraszülés valódi megindulásától. A tünetekkel jelentkező terhesek talán több mint egyharmada nem lesz koraszülő, erre utalnak a placebóval végzett kezelések eredményei. E megállapítást igen óvatosan kell kezelni, hiszen csak utólagos felmérések végezhetők. Említést mégis azért érdemel, mert az is fontos szempont, hogy lehetőleg ne történjék szükségtelenül kezelés, amely feleslegesen tenné ki a terhest a hosszantartó tocolytikus kezelés esetleges mellékhatásainak.

A koraszülés megindulása mellett szól ha:

1. Rendszeres méhtevékenységet lehet kimutatni (10 percenként legalább egy méhösszehúzóadás észlelhető vagy 4 méhösszehúzóadás 20 perc alatt, 6–10, egy óra során).
2. A magzatburkok megrepedtek (i.e. burokrepedés)
3. A méhnyak állapotában „rosszabbodás” észlelhető (tipikus esetben megrövidül 1 cm-re és kinyílik 2 cm-re).

Fenyegető koraszülésről akkor lehet beszélni, ha fokozott méhtevékenység mutatható ki, de a méhnyak állapotában változás még nem következett be.

Sajnos a méhösszehúzóadások gyakorisága, rendszeressége, a tünetek fennállásának időtartama nem teszi lehetővé egyértelműen az elkülönítést.

A legbiztosabb támpontot a méhnyak állapotában bekövetkező progresszív változás adhatja: ha a méhnyak megrövidülése, dilatációja fokozódik, akkor a gyógyszeres, tocolytikus terápia biztosan nem lesz felesleges.

Természetesen a gyógyszeres kezelés megkezdése előtt meg kell bizonyosodni afelől, hogy nincs-e terminusbizonytalanság, tehát valóban idő előtti méhtevékenységről, valóban fenyegető koraszülésről van szó.

A panaszokkal jelentkező terhest fel kell venni intézetbe, ágynyugalmat kell elrendelni, figyelni kell a méhnyak állapotváltozását, intravénás infúzió állítandó be, mert ismert, hogy az intravénás folyadékpótlás javítja a terhes méh vérátáramlását, gátolja az anti-diuretikus hormon, és valószínűleg az oxytocin felszabadulását is.

Sok esetben a felvételt követően foganatosított, az előzőekben említett egyszerű intézkedések hatásosak, a panaszok megszűnnek, de az esetek egy részében a koraszülés veszélye továbbra is fennáll, ezért résen kell lenni, figyelni kell a méhnyak állapotváltozásait (ebben az ultrahangvizsgálat is segíthet). Tokometriás vizsgálat hasznos, ha lehetőség van rá, közben rendszeresen belső vizsgálatot is kell végezni, ha a méhnyak 2 cm-re tágul és/vagy 80%-ban kifejtődik, akkor a koraszülés diagnózisa felől nem lehet kétség.

Igen fontos, hogy biztos legyen a terhességi hetek meghatározása (a Naegele-féle időszámítás az esetek 88%-ában pontos, és a terhesség alatti ultrahangvizsgálatok is megfelelő támpontot adhatnak), mert el kell különíteni az intrauterin retardatio eseteit, amelyekben a terhesség meghosszabbítása éppenséggel ellenjavallt is lehet.

A megelőzés lehetőségei között fontos említeni azokat az életmódbeli változtatási lehetőségeket, amelyekre a terhesek figyelmét különösen fel kell hívni: kerüljék a psychés stresszhelyzeteket, a terhes ne dohányozzon, mert a dohányzás mértéke fordítottan arányos a születési súllyal, (átlagosan napi egy cigaretta elszívása 13 g-al csökkenti a születési súlyt), és egyenes arányban áll a koraszülés gyakoriságával.

Számos vizsgálat bizonyította, különösen ikerterhességek esetében, hogy *a terhes táppénzes állományba helyezése* igen hatásos megelőzési módszer. Egy magzat esetén a táppénzes állományba vételre veszélyeztetett terhesség esetében általában a 28. héttől kerül sor, ikerterhesség esetében már a 20. héttől kezdődően szükséges lehet. Mindez kiegészíthető szükség esetén intézeti felvétellel, ágynyugalom előírásával. A terhesség alatti házasélet fokozza a kockázatot, ezért kerülendő.

A fenyegető koraszülés kezelése

A koraszülés kezelésének kérdése évek óta a szülészeti kutatások reflektorfényében áll. A kezelési stratégia két főcsoportra osztható:

- I. akiknél koraszülés már előfordult
- II. akik fenyegető vagy megindult koraszülés tüneteivel jelentkeznek

I. Megelőző kezelés, ha koraszülés szerepel az anamnézisben

Ha méhnyakelégtelenség gyanúja merül fel, mert a terhesnek már volt korábban második trimeszterbeli vetélése, vagy a méhnyak-inkompetencia tünetei észlelhetők, akkor célszerű megelőző jelleggel elvégezni az ún. méhnyakzáró, cerclage műtétet, amit szokás Shirodkar-műtétnek is nevezni.

A cerclage műtétet megelőző jelleggel ajánlatos a terhesség 14. hete körüli időszakban elvégezni. Előtte mikrobiológiai hüvelyváladék-tenyésztést kell kérni, a hüvelyt megfelelően elő kell készíteni (pl. Betadine hüvelykúp 3–4 napon át), ha kifejezetten gombás jellegű a folyás, akkor egy adagban Diflucan vagy Orungal javasolható per os.

A cerclage műtét lehetőleg tervezett, elektív műtét legyen, *az akut cerclage-műtét indikációjával nagyon csínján kell bánni*. A terhesség előrehaladott időszakában, a 28. terhességi hét után már a valószínű sikertelenség miatt nem célszerű méhnyakzáró műtétet végezni, csak igen kivételes esetekben.

Ha terhesség alatt a méhnyak konizációs műtéte válik szükségessé rosszindulatú méhnyakbetegség gyanúja miatt, akkor profilaktikus jelleggel célszerű a konizációval egyidőben a cerclage műtétet is elvégezni.

A megelőzés területén igen nagy figyelmet érdemel az infekciók kérdése, különösen akkor, ha a korábbi koraszülésben felmerült az infectio esetleges szerepe. Ezért figyelmet kell fordítani a vizeletvizsgálati eredményekre, a tünetmentes bacteriuriát is kezelni kell (cephalosporin, Pyassan per os 3–4 napon át). Vesesonographiával igen korán felfedezhető a vesék üregrendszerének dilatációja, ez a cystopyelitis legkorábbi jele lehet.

Fokozott, vagy gombás jellegű hüvelyi folyás esetén hüvelyváladék tenyésztés, majd célzott kezelés végzendő.

Fokozott kockázati csoportba sorolható terhes esetében tünetmentesség esetén is érdemes elvégezni a hüvely mikrobiológiai vizsgálatát a terhesség 20–25. hete között.

Kontrollált klinikai vizsgálatok azt mutatták, hogy szignifikánsan *csökkent a koraszülés gyakoriság különösen a 33. hét előtt, csökkent a vetélés és perinatális halálozás, ha cerclage-t korábbi terhességben bekövetkezett vetélés vagy koraszülés miatt végeztek.*

A cerclage után gyakoribb a vizsgálat, a kórházi felvétel, tocolysis, szülésindukció, a császármetszés. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a cerclage segít megelőzni, de okozhat is koraszülést!

Igen fontos a terhes figyelmét felhívni arra, hogy saját maga is számos dolgot tehet annak érdekében, hogy a koraszülést elkerülje, így ne dohányozzon, figyelje a méhösszehúzódásokat, a deréktáji fájdalom jelentkezését, a menstruációhoz hasonló görcsöket, a hüvelyi folyás változásait, esetleges fokozódását. Azt is el kell mondani, hogy ilyen tünetek jelentkezése esetén vizsgálatra jelentkeznek.

A terhesgondozás szerepe kiemelten fontos a koraszülés fokozott kockázata esetén. El kell magyarázni a terhesnek, hogy panaszok fellépte után ne halogassa a jelentkezést, jöjjön akár éjszaka is. Hirtelen meteorológiai változások (hidegfrontot megelőző órákban) időelőtti, fokozott méhtevékenység kiváltó tényezői lehetnek. A fokozott kockázatú terheseknek nem szabad várni otthon a méhösszehúzódások megszűnésére, hanem vizsgálatra kell jelentkezni, hiszen tocolytikus kezelés is szükséges lehet.

Ma már lehetséges a méhtevékenység monitorizálása járóbetegellátás keretében.

Az első és mindenki számára rendelkezésre álló lehetőség az *önmegfigyelés*: erre ki kell oktatni a terhest, hogy meg tudja különböztetni a szabálytalan időközönként jelentkező Braxton-Hicks-féle kontrakciókat, a szabályosabb, fenyegető koraszülésre jellemző méhösszehúzódásoktól. Hangsúlyozni kell, hogy fenyegető koraszülés esetén a méhösszehúzódások nem szükségszerűen fájdalmasak, a keményedés a fundusban kezdődik, ezt a méh ellazulása követi. Gyakori a deréktáji tompa fájdalom. Ha a terhes egy órán át figyelve 10 perc alatt több mint egy méhösszehúzódást érez, azonnal jelentkeznie kell.

A másik lehetőség az *otthoni tokometria* módszere. Otthoni használatra kifejlesztett, hasfalra erősíthető kisméretű tokométer képes kimutatni, és feljegyezni a méhtevékenységet. Ha a fokozott kockázatú terhes naponta kétszer alkalmazza, akkor hasznos lehet a koraszülés megelőzésében, de az otthoni monitorizálás még nem vonult be elfogadott módszerként a mindennapi gyakorlatba.

Amint már szó volt róla, fokozott kockázatú esetekben a 20. héttől kezdődően a rendszeres, szükség esetén akár hetenkénti méhnyakellenőrzés jelenleg a legmegbízhatóbb módszer a koraszülés veszélyének előrejelzésére. Különösen ikerterhesség esetén kell hangsúlyozni a rendszeres méhnyakellenőrzés fontosságát és hasznosságát.

A méhnyak tágulása igen jó előrejelző értékű, így a rendszeres, indokolt esetben akár hetenkénti belső vizsgálat még a méhnyak hosszúságát mérő ultrahangvizsgálatnál is többet ér a mindennapi gyakorlatban.

A fokozott kockázatú terheseket, különösen az ikerterhességgel jelentkezőket profilaktikusan corticosteroid kezelésben (előnyeit meggyőző vizsgálatok igazolták) kell részesíteni. Ennek részleteiről a következő fejezetben lesz szó.

A corticosteroid profilaxis eredményességéről olyan sok meggyőző bizonyíték gyűlt össze, hogy elhagyása – hacsak nincs határozott ellenjavallat – semmivel sem indokol-

ható. Ellenőrzött vizsgálatok tanúsága szerint a *17-alpha-hydroxyprogesteron-capronat* profilaktikus, hetenkénti i.m. injekcióban történő rendszeres adagolása csökkenti a koraszülés előfordulási gyakoriságát a fokozott kockázatú terhesek csoportjában. Jó példa erre a Perinatális Intenzív Centrumban kezelt négyes ikerterhesség, amikor profilaktikusan cerclage-műtét, majd intermittálóan *17-alpha-hydroxyprogesteron capronat* adagolása, bétamimetikus tocolysis, corticosteroid profilaxis, intézeti ágynyugalom kombinációjával lehetett a terhesség sikeres viselését biztosítani és négy egészséges újszülött születését elérni.

Végül szólni kell még az antibiotikus kezeléssel végezhető profilaxis lehetőségéről, ami bacteriuria, vagy hüvelyi mikrobiológiai eredmény alapján végezhető, és hatékonyságára vonatkozóan egyre több a bizonyíték. Az antibiotikus kezelés különösen az idő előtti burokpedés megelőzésében bizonyul igen hasznosnak.

II. Tocolytikus kezelés „fenyegető koraszülés” és „megindult koraszülés” eseteiben

A bétamimetikumok a méhizom béta2-receptoraira hatva aktiválják a cAMP keletkezését, csökken a kontraktilis aktivitásért felelős calcium intracelluláris koncentrációja, így csökken a méhaktivitás.

Az eddigi vizsgálatok bizonyították a bétamimetikus *intravénás tocolytikus kezelés* hatékonyságát, alkalmazásával fenyegető és megindult koraszülés eseteiben csökkenthető a koraszülés előfordulási gyakorisága.

Igazolódott, hogy bétamimetikummal végzett i.v. tocolytikus kezelés különösen a tünetek felléptét követő első 24–48 órában bekövetkező koraszülések arányát csökkenti.

Az *orális betamimetikus* kezelés ugyan mérsékli a visszaesés, relapszus valószínűségét, de nem csökkenti a koraszülés gyakoriságát.

A bétamimetikus kezelés *profilaktikus alkalmazásának* hasznosságát – amikor teljesen panaszmentes, de fokozott kockázatú terhes kapja per os formában – nem sikerült eddig egyértelműen bizonyítani.

A fenyegető vagy kezdődő koraszülés diagnózisának felállítását követően intravénás infúzió formájában adott bétamimetikus szerrel meg kell kezdeni a tocolytikus kezelést. A terhes bal oldaltfekvő helyzetében állítandó be az infúzió kalibrált infúziós pumpa segítségével, a már folyó krisztalloid, vagy glucose infúzió szerelékbe csatlakozva.

Ma már a béta2-szelektív szerek használatosak (terbutalin, fenoterol), ezeknek kevesebb anyai cardiális mellékhatása van. Az anyai mellékhatások között fel kell hívni a figyelmet a tachycardiára és a tüdőoedema veszélyére. A terhes tremorról, palpitatóról, mellkasi nyomásérzésről panaszkozhat, a laboratóriumi eltérések közül kiemelendő a hyperglycaemia és a hypokalaemia veszélye.

Ha bétamimetikum alkalmazása ellenjavallt (diabetes mellitus, hyperthyreosis, szívbetegség), akkor jön szóba *magnézium szulfát* intravénás adása. A magnézium szintén a kontraktilitást szabályozó intracelluláris calcium-pumpák befolyásolásával fejt ki hatását.

Felvételkor a tocolytikus kezelés megkezdése előtt ultrahang-vizsgálattal ellenőrizni kell, hogy egyes vagy esetleg ikerterhességről van-e szó, vizsgálni kell a lepényt, annak tapadási helyét, a magzatvíz mennyiségét. Ha idő van rá, az ultrahangvizsgálat során érdemes figyelni a magzati légzőmozgásokat: hiányuk újabb bizonyítéka lehet a koraszülés megindulásának.

Elvégzendők a szükséges laboratóriumi vizsgálatok (vérkép, vizeletvizsgálat), gyanú esetén a hüvelyváladék prolactin vizsgálata segíthet az idő előtti burokerepedés kizárásában. A fibronectin vizsgálata mégkorábban, már hetekkel előbb felhívhatja a figyelmet a burkok fokozott feszülésére, emiatt jut ki fibronectin a hüvelybe.

Ezután a további teendők a terhesség korától függenek. Már a kezelés megkezdésekor ajánlatos neonatológussal is konzultálni.

A terhesség 20–26. hete közötti élveszületés esetén alig van remény az újszülött megmentésére, és erről pontos tájékoztatást kell adni az anyának. Ha jelen van, az apát is célszerű részletesen tájékoztatni, mert állásfoglalásuk befolyásolja a további kezelési terveket.

A szülőket együttérzően, de határozottan kell felvilágosítani a valószínűsíthetően rossz kimenetelről, ha nem akadályozható meg a „szülés” lezajlása 26. hét előtt (vagy okkal nem viselhető tovább a terhesség) és élveszületés várható. Nehézséget jelent a tájékoztatás során, hogy mindenki hallott már igen kis súlyú, jóval 1000 g alatti életbenmaradottakról, és sokszor nehéz laikusok számára megértetni, hogy az orvostudomány nem exact tudomány, mint a fizika, vagy a matematika, nem garantálható a jó eredmény, még a legnagyobb gondosság mellett sem. Különösen élesen merül fel ez a kérdés, ha például, egy idős először szülőről van szó, közel a 40-es éveikhez, vagy esetleg a második házasságból származik a gyermek, a szülők értetlenkedve fogadják a sikertelenséget, mert hallottak esetleg arról, hogy akadt hasonló súlycsoportú koraszülött, aki életben maradt.

Manapság a 26. hét betöltése előtt legtöbb helyen tartózkodnak az „agresszív” hozzáállástól, császármetszés végzésétől. Legtöbb, ami megtehető, hogy az *in utero transzport* lehetőségét kihasználva a terhes mielőbb kerüljön a Perinatális Intenzív Centrumba, ahol szülése lehetőleg hüvelyi szülésként történjék neonatológus jelenlétében. Éppen ezt a célt, az időnyerést szolgálja a tocolytikus kezelés megkezdése, és a magzati tüdőérés serkentése corticosteroid i.m. adásával (Oradexon 10 mg).

A 34. hét előtt születettek 50%-át érinti a respirációs distressz szindróma (RDS). Megelőzésére vizsgálták a corticosteroidok, ambroxol, thyroid-releasing-hormon hatékonyságát. Csupán a corticosteroidokkal kapcsolatosan áll rendelkezésre elegendő adat.

A corticosteroid átjut a placentán a magzatba, és fokozza tüdő alveolusaiban a surfactant termelődését, ami felületaktív tulajdonságai révén megakadályozza az alveolusok születés utáni összeesését, így csökkenti a RDS gyakoriságát.

Hatása akkor a legkedvezőbb, ha az adást követően több mint 24 óra, de kevesebb mint 7 nap telik el a szülésig. A több részletben történő adásról megoszlanak a vélemények, ma már többnyire egyszer adjuk. Ha az első adag után sikerült időt nyerni, akkor figyelve a terhes panaszait, és elemezve a várható szülemegindulási időpontot, a legutolsó adagot (általában 2. alkalommal kap a terhes 10–10 mg dexamethasont) célszerű úgy időzíteni, hogy a várható szülemegindulást megelőző 7 napon belül essék.

Általában a felvételkor kapja a terhes az első adagot, amit 24 óra múlva korábban megismételtünk.

Még a 31. terhességi hét előtti adagolás is nyújt bizonyos védelmet. A corticosteroid másik védőhatása, hogy a periventricularis vérzést is megelőzi. Ugyancsak megelőzi a bronchopulmonalis dysplasiát, a necrotizáló enterocolitist is, amelyek szintén súlyos neonatális pathológiák. A kezelés tehát a neonatális morbiditást és a kórházi tartózkodás hosszát is csökkenti. Az RDS előfordulási gyakoriságát a megfelelően elvégzett profilaktikus corticosteroid kezelés 40–60%-al csökkenti.

A corticosteroid kezelés körüli időszakban ismeretlen mechanizmus révén a magzatmozgás átmenetileg csökken, ezt a magzat állapotának megítélésekor nem kell rossznak tekinteni. Corticosteroid adásának anyai és magzati veszélyei lehetnek. Tüdőoedema veszélye fennáll azoknál, akik tocolysist és egyidejűleg corticosteroidot kapnak. Diabetes esetén a szénhidrátanyagcsere felborulásához vezethet, súlyos terhességi hipertenzióval jelentkező terhesnek sem ajánlatos adni. Alkalmazásával kapcsolatosan az infektív gyakorisága is fokozódhat. A corticosteroiddal kezelteknek jobb a későbbi neurológiai és intellektuális funkciójuk.

A *bétamimetikus kezelés veszélyei* különösen többes (multifoetális) terhességben nyilvánvalóak, ahol nagyobb mérvű a plazmavolumen expanzió, így nagyobb a tüdőoedema veszélye is. A legnyilvánvalóbb dózisfüggő mellékhatás a tachycardia, szignifikáns hypotenzió, különösen a diastolés nyomás csökken. Minden bétamimetikus szer károsan befolyásolja a szénhidrátanyagcserét. A vércukorszint kb. 40%-al emelkedik, az insulin szekréció is nő, a jól beállított diabetes felborulhat. A bétamimetikumok átmennek a placentán és stimulálják a magzati bétareceptorokat is, így a magzathoz tachycardiát váltanak ki.

Nem végezhető tocolytikus kezelés azon esetekben, amikor a terhesség prolongálása ellentétes lenne a magzat érdekével, mert pl. intrauterin retardációról van szó, vagy az élettel összeegyeztethetetlen magzati fejlődési rendellenesség mutatható ki, magzati distress jelei észlelhetők, intrauterin infectio lépett fel, az anya súlyos betegsége, szívbetegség, hyperthyreosis áll fenn, vagy szülészeti oka van a terhesség befejezésének, mint jelentős vérzés, fenyegető eclampsia.

Komoly szövödményt, a méhúrból származó vérzés súlyosbodását okozhatja a bétamimetikus tocolysis, ha vaszkuláris instabilitás, lepényi eredetű vérzés esetén kerül alkalmazásra, bár megjegyzendő, hogy némelykor még éppenséggel a méh megnyugtásával csökkenti az előlfekvő lepény kiváltotta vérzést.

Meg kell fontolni tocolysis végzését idő előtti burokrepedés eseteiben. Ha a magzatvíz teljesen eltűnt az amnionúrból, akkor a tocolytikus kezelés főként időnyerésre irányuljon, hogy a magzati tüdőérést fokozó corticosteroid kezelés kifejthesse hatását. Hosszantartó tocolysis ilyen esetekben azért is értelmetlen, mert a magzatvíz hiánya miatt a magzati tüdő fejlődése megakad, a tüdő hypoplasiás lesz. Ilyen esetekben tehát célszerű a magzati tüdőérés fokozása után nem megvárni a magzati állapot rosszabbodását, hanem *világrasegíteni a magzatot akkor, amikor még jó állapotban van.*

Különös óvatosság ajánlható akkor, ha ultrahangvizsgálat során magzati légzőmozgások nem észlelhetők, ami az intrauterin infectio kifejlődésének egyik legkorábbi jele lehet.

Ha a terhesség a 26. betöltött hetet meghaladta legalább 5 nappal (ezt igen gondosan ellenőrizni kell), akkor már magzati érdekből is szóba jöhet császármetszés végzése, ha a neonatológiai ellátás legkorszerűbb feltételei adottak.

Teendők idő előtti burokrepedés esetén

A terminust jóval megelőzően fellépő, idő előtti burokrepedés etiológiája ismeretlen, ma az egyetlen reális megközelítés veszélyeinek, (anyai szepszis, chorioamnionitis, magzati pneumonia) lehetőleg minél hatékonyabb visszaszorítása.

Diagnózisa a hüvelyváladék prolactin vizsgálatával, ultrahangvizsgálattal történik, amikor látható a korábban dokumentáltan normális mennyiségű magzatviz megkevesedése, vagy eltűnése.

Kezelésében döntő, a magzat világrahozatalának időpontjára vonatkozó intelligens, megalapozott döntés meghozatala. Ismert, hogy az esetek 80%-ában a koraszülés megindul 24 órán belül.

A döntéshozatali gondolatmenet számos dilemmát vet fel: kell-e antibiotikus kezelés, érdemes-e várni, vagy meg kell indítani a szülést.

Ajánlható a következő séma:

1. Az intrauterin infectio kockázatának mérlegelése: magzati tachycardia, láz, leukocytosis, magzati légzőmozgások csökkenése az infectio korai jelei lehetnek.
2. Nagyfokú magzati éretlenség eseteiben (28–32. terhességi hétközött) várakozó álláspont javasolható, de azonnalcselekedni kell, ha infectióra utaló jelek lépnek fel. Ilyenkor a corticosteroid profilaxis hatásának kifejlődéséig a méhet nyugalomban kell tartani legalább 24–48 órán át tocolytikus kezeléssel. Ha az infectio kockázata magas, akkor Ampicillin adása indokolt.
3. A terhesség 32–34. hete között, és különösen közvetlenül a 34. hét utáni kritikus zónában, egészen a 36. hétig más tényezőket is figyelembe kell venni, így az anya esetleges betegségeit (szívbetegség, diabetes, preeclampsziás toxæmia, az előző szülések rossz tapasztalata, megelőző császármetszés és jelenleg éretlen, zárt méhnyak).
4. Aggresszív hozzáállást érdemes választani (ezalatt a szülés 6 órán belüli megindítása és 24 órán belüli megoldása értendő), ha a magzat az érettség határán van, ha chorioamnionitis jelei észlelhetők, vagy a terhes a burokrepedést követően nem azonnal, hanem 6 órán túl jelentkezett.

Nem szabad elfeledkezni – mint már szó volt róla – a bétamimetikus kezelés mellékhatásairól, veszélyeiről sem, különösen a tüdőoedema veszélyéről, ami fokozódik, ha a betamimetikus kezelést pl. magnézium kezeléssel, vagy nagymennyiségű infúzió adásával egészítik ki.

A magnézium szulfát intravénás adását önálló tocolytikus kezelésként ajánlják, bizonyos esetekben a bétamimetikus kezelés alternatívája lehet. Igen fontos az adagolás szigorú ellenőrzése, lehetőleg a magnézium vérszintjének 8 óránkénti ellenőrzése, a térd-reflex figyelése. Calcium gluconat mindig legyen kéznél, arra az esetre, ha a magnézium ismert szövödménye, légzésdepresszió lépne fel.

A bétamimetikus tocolysis első 24 órájának eltelte után célszerű áttérni per os kezelésre, a bétamimetikum így akár heteken át folytatható, bár a hosszantartó per os kezelés szükségességét, célszerűségét, hatásosságát sokan vitatják.

Tocolysis prosztaglandin szintetáz-gátlókkal

Mínt hogy az endogén prosztaglandinok fontos szerepet játszanak a méhnyak érésében, az aktivátor Ca⁺⁺ felszabadulásában, a „gap-junctions” képződésében és a szülés me-

chanizmusában, ezért logikusnak látszott a Prostaglandin Szintetáz Inhibitorok (PGSI) tocolytikus alkalmazása idő előtti méhtevékenység eseteiben.

Klinikai vizsgálatok igazolták a bétamimetikumokét hatszorosan felülmúló hatékonyságukat.

A 70-es évek elején aszpirint alkalmazva a terhesség időtartama 8–10 nappal meghosszabodott, 70%-al megnyúlt a a vajudás, és 30%-al több vért is vesztek ezek a szülők. Az aszpirin még akkor is jelentős posztpartum vérzést okozott, ha az utolsó adagot napokkal a szülés előtt vette be a terhes.

Ma már csak a PG-szintetáz rendszerhez reverzibilisen kötődő vegyületek (indomethacin) jöhetnek szóba tocolysisre, a salicyl-származékok (aszpirin) ilyen céllal nem alkalmazhatók, mivel ezek acetyl csoportjukat átadva irreverzibilisen kötődnek az enzimhez.

Előnyös a PGSI méhnyakra gyakorolt hatása is fenyegető koraszülés eseteiben, mivel nemcsak az uterus kontraktilis aktivitását csökkenti, hanem megállítja az idő előtti cervix-érési folyamatot, a méhnyak zárt, kemény marad.

Akut, rövid időtartamú PGSI tocolysis akkor igazán előnyös ha a terhesség 22–28. hete között történik, mivel később már fokozottabb veszéllyel jár a PGSI hatására esetleg bekövetkező idő előtti ductus arteriosus Botalli záródás, és egyre fokozódik is a ductus PGSI érzékenysége. A ductus nyitvatartása aktív folyamat, falában lokálisan képződő PGE₂ felelős érte. A terminushoz közeledve a PG-relaxáló mechanizmus gyengül, előkészítve a posztnatális záródást. Az irodalomban 730 PGSI-val kezelt eset elemzése során csupán 3%-ban találtak perzisztáló neonatális pulmonális hipertenziót.

Végül igen fontos megemlíteni a tocolytikus kezelés anyai veszélyei között, hogy *nem minden alhasi fájdalommal jelentkező terhes minősíthető azonnal fenyegető, vagy megindult koraszülés esetének.*

A panaszok hátterében mindig gondolni kell appendicitis lehetőségére, ennek fel nem ismerése az anya életébe kerülhet !

Tanulságos eset : terhességének 30. hetében alhasi fájdalommal, hányással felvételre került 31 éves terhes panaszait fenyegető koraszülésnek minősítették, de mivel panaszai nem szüntek, felvetették appendicitis gyanúját is, amit sebész konzilium több alkalommal nem erősített meg. Az anya állapotának nagymérvű súlyosbodása miatt (ileus, profúz hányás) miatt a 3. napon áthelyezték regionális centrumba, ahol az appendicitis diagnózisa azonnal felállításra került, a műtét során perforált appendixet találtak, diffúz peritonitis miatt az anya életét intenzív osztályon csak az igen költséges (500.000 Ft) Pentaglobulin kezeléssel lehetett megmenteni, így sikerült a szepszis már csaknem irreverzibilis szakából visszahozni.

Egy másik esetben egy európai nagyváros klinikájának igazgatója kért orvosjogi tanácsot, mert egy terhesük alhasi, deréktáji panaszai felvételkor cystopyelitis eredetűnek lettek minősítve, az asszony meghalt, és mint kiderült halálát vakbélgyulladás okozta.

Nyilvánvaló, hogy hasonló esetekben a panaszok téves értelmezése, valódi okuk fel nem ismerése az anya életébe kerülhet.

Hasonlóan résen kell lenni és fokozott óvatosság ajánlott azon esetekben is, amikor a tocolysis hatástalannak tűnik, ilyenkor gyanítható, hogy már kezdődő chorioamnionitis lehet a háttérben.

A koraszülés vezetése

A koraszülés vezetése során a lehetőségek számbavétele és megbeszélése a szülőkkel, neonatológus és anaeszteziológus bevonásával elsődrendű fontosságú.

Anaeszteziológus részvétele azért is fontos, mert koraszülés esetén a legkedvezőbb az epiduralis anesztézia alkalmazása, ha császármetszés végzésére kerül sor.

A terhesség 24–26. hete között sokszor nehéz a döntés a szülésvezetés módját illetően.

Ha a terhesség már betöltötte és legalább 5 nappal meghaladta a 26. hetet, akkor a kezelés elvei hasonlítanak a 34. hét utáni kezelés-szempontjaihoz, de azokkal nem teljesen azonosak.

Az ellenőrzött vizsgálatok azt mutatják, hogy a profilaktikus fogóműtét, episiotomia nem javítja az újszülött állapotát, így alkalmazásukra csak szülészeti indikáció alapján kerül sor. Hasonló a helyzet a korai köldökzsinórellátással is, nincs bizonyíték előnyei-re, ezért rutineljárásként nem javasolható.

Számosan előnyben részesítik a császármetszést a várhatóan igen kissúlyú magzatok koraszülésének vezetésekor, de nincs egyértelmű bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a császármetszés útján történő születés jelentősen javítaná ezen fejvégű fekvésben elhelyezkedő koraszülöttek életkilátásait. Ha a koraszülés már megindult, akkor az esetleg sorrakerülő császármetszés nem védi ki az igen kissúlyú koraszülött központi idegrendszeri bevérzését, ugyanakkor a műtét ilyenkor nehéz, a még nem kialakult passzív szakasz miatt több a vérzés, nehéz a magzat kiemelése, nagyobb az anyai morbiditás a posztoperatív időszakban, és mindez kedvezőtlenül befolyásolja egy újabb terhesség zavartalan kihordásának esélyeit. Ezért a császármetszésre vonatkozó döntést igen alapos megfontolásnak kell megelőznie.

Különösen zavaró és lehagoló, ha császármetszéssel polytraumatizált, rossz Apgar értékű magzat születik. *Császármetszés végzésekor koraszülés esetén fokozottan kell arra törekedni, hogy a magzat kiemelése kíméletes legyen*, ne legyen polytraumatizált az újszülött. Különösen fontos ez a szempont, azokban az esetekben, amikor elfolyt a magzatvíz, és a passzív szakasz a korai terhesség miatt még nincs megfelelően kialakulva. Ilyenkor a magzat kiemelése a méh alsó szegmentumán harántirányban végzett metszésvonalon át nagy nehézségekbe ütközhet, hiszen gyakran csupán két ujjal lehet feljutni a méhürbe, a méh szorosan, szinte megmozdíthatatlanul körbeveszi a magzatot.

Könnyít a helyzeten *a metszésvonal fordított T alakban néhány cm-rel felfelé történő meghosszabbítása*, így a nyílás kerülete jelentősen megnő, a kiemelés könnyebbé válik.

Császármetszés a választandó megoldás, ha a kora magzat medencevégű fekvésben van (különösen akkor, ha lábtartásról van szó), előzetes császármetszés esetén, ha az például placenta praeviával szövődik, ikerterhesség esetén ha az „A” magzat medencevégű fekvésben van. Hármás, vagy négyes ikerterhesség esetén mindenképpen császármetszés a követendő eljárás.

Az elhúzódozó, vagy rohamos szülés igen veszélyes a koraszülöttek szempontjából, ha szülemegindítás válik szükségessé, a méh hyperstimulációját nagy gondossággal el kell kerülni.

Elektív koraszülés

Külön csoportba tartoznak azok a terhesek, akiknél döntés születik arról, hogy valamilyen ok miatt szándékosan kell megindítani és végrehajtani a koraszülést.

Különbségek a spontán megindult koraszüléshez viszonyítva:

1. Időzítése kontrollálható, így időt lehet nyerni a corticosteroid hatás kifejlődéséhez.
2. Gyakoribb ilyenkor a császármetszés.
3. Az elektív koraszülés általában később történik, mint a spontán megindult, ezért az RDS veszélye kisebb.
4. Elektív koraszülésre gyakran kerül sor súlyos hypertenzió, Rh-izomünizáció, diabetes miatt, amely esetekben a corticosteroid adás mellékhatásokkal is járhat. Hypertenzió esetén a corticosteroid adás a méhenbelüli elhalás fokozott veszélyével jár. A corticosteroid az insulin rezisztenciát fokozza, a diabetes felborulhat.
5. Intrauterin retardatio gyakran szövődik terhességi hypertenzióval. Speciális kockázatot jelent ebben a csoportban a neonatális hypoglycaemia.

Teendők a születés utáni időszakban

Minden lehetőséget meg kell ragadni a szülő-gyermek kapcsolat erősítése érdekében, a mai korszerű Perinatális Intenzív Centrumokban erre egyre több lehetőség adódik, a szülők mind gyakrabban látogathatják koraszülöttjüket.

A szoptatás kérdésében gyakorlatias, az adott helyzethez igazított álláspontot célszerű kialakítani.

Igen fontos a folyamatos psychoszociális támogatás biztosítása, ezt a neonatológiai team vezetője irányítja. Résztvesz a munkában a területi védőnő, és szükség esetén pszichiáter is. A szülőknek adott tájékoztatás során ismételten hangsúlyozni kell, hogy még a legmodernebb módszerek birtokában sem lehetséges minden koraszülött megmentése, sőt sikeres esetben túlélésük súlyos rendellenességekkel társulhat, amely tragikus terhet róhat a túlélőre és szüeleire is.

A NIC-ben a tanácsadás terjedjen ki a következő terhesség tervezésére, az esetleges újabb koraszülés kockázatának mérlegetésére is, hogy a szülők érezzék a jövőbeni támogatást.

Igen fontos a perinatális team összehangolt együttműködése, szülészorvos, szülész-nő, neonatológus, gyermekbész, genetikus, ultrahang-szakértő részvételével. Később ajánlatos lesz szakképzett perinatális pathológus bevonása is, aki megfelelően értékelni tudja a pathológiai vonatkozásokat, a placenta morfológiai elváltozásait. A perinatális team munkáját minősíti az együttműködés színvonala, a koraszülöttek további sorsának nyomonkövetése.

II. Az anya életét fenyegető akut vérzések a terhesség és a szülés alatt.

Az anyai halálozás direkt okai a modern szülészetben:

1. Post-partum vérzés (ez került az első helyre !)
2. Infectio a vajudás, szülés során
3. Gyarmekági láz, sepsis
4. Komplikációk a szülés során
5. Magas vérnyomás
6. Elakadt szülés
7. Abortus szövődmények

Definitio és csoportosítás.

Az *acut szülészeti vérzés drámai kórkép*, gyorsan életveszélybe sodorhatja az anyát, mert percekben belül a keringés összeomlását eredményezheti. Gyakran kíséri coagulatiós zavar, támogatva a vérzés folytatódását.¹²

Grand multiparáknál, a méh túlfeszülésével járó terhességekben, elhúzódó vajudás után, a fájástevékenység zavarainál, fájáskeltést, szülésmegindítást, szülésbefejező műtéteket követően, anaesthesia során a méh hypotóniája/atóniája, és a következményes vérzés gyakoribb.

A postpartum uterus tónusát, a folytatódó contractilitást fenntartó endogén prosztoglandinok farmakológiai dózisban bejuttatva eredményesen alkalmazhatók az atóniás eredetű vérzések kezelésére a Nalador (törzskönyvezett, harmadik generációs prosztoglandin származék) rendelkezésre áll).

Vetélések kapcsán fellépő, többnyire atóniás eredetű vérzések (amelyekhez missed ab., intrauterin elhalás esetén gyakran társul coagulatiós zavar) kezelésében a 9./B pontban ismertetettek szerint javasolt eljárni, de ilyenkor a Dührssen-tamponad másnap reggelig marad fenn.

Szekundaer postpartum vérzés eseteiben a tapasztalat szerint a profuz vérzés miatt a standard therápia mellett célszerű Nalador i.v. alkalmazása, a 6. pontban ismertetett i.v. adagolásban.

A szülőcsatorna sérülésének észlelése esetén az ellátásában, a DIC kezelésében a standard szülészeti tankönyvek, kézikönyvek iránymutatásai a mérvadók.

Csoportosításukban a kezelés szempontjait is követve négy fő csoportot célszerű megkülönböztetni.¹³

1. *sikertelen, abnormális terhességek* (vetelésbe torkolló terhességek, cervicalis terhesség, méhenbelüli elhalás esetei, méhenküüli terhesség) kezelése, befejezése kapcsán fellépő vérzések
2. *antepartum vérzések* (abruptio placentae, placenta praevia, placenta praevia cervicalis accreta, élő, előrehaladott hasüri terhesség)

¹² ROYSTON E. – ARMSTRONG S.: *Preventing Maternal Deaths*. Geneva: World Health Organization, 1989:40†1

¹³ Brinsden PRS, Clark AD. Postpartum hemorrhage after induced and spontaneous labour. *Br Med J* 1978;2:855†6

3. *intrapartum vérzések* (abruptio placentae, placenta praevia, vasa praevia, uterus ruptura, hegszétválás, rostsztétválás)
4. *postpartum vérzések* (postpartum haemorrhagia=PPH, uterus hypotonia, atonia, lepényrész visszamaradás, a szülőcsatorna sérülései, uterus ruptura, placenta accreta, uterus inversio, coagulációs zavar; primaer PPH=első 24 órában és szekundaer PPH=gyermekágy során).

A WHO javaslatára a *lepényi szak (amely a magzat megszületésétől a placenta, burkok világrajöveteléig, és az uterus jó összehúzódásának felléptéig tart)* vérzéseit (lepény előtt, ill. után) összevontan a *postpartum vérzések* csoportjában szerepeltetjük.

Mind a négy csoportban esetenként adottak a konzervatív és a műtéti kezelés lehetőségei, ezek alkalmazási stratégiáját a szülészeti ellátás minden szintjén kellően ismerni és használni tudni kell.¹⁴

Antepartum vérzések

Fejlett országokban az antepartum vérzések már nem szerepelnek a fő anyai halálokok között, de továbbra is jelentős szerepük van a perinatális mortalitásban, és az anyai, magzati morbiditásban.

Placenta praevia

Előlfekvő a lepény, ha legalább egy része az isthmus területén tapad, vérzést okoz a terhesség, a vajúdás, alatt és a magzat útjába esik.

Ma már ritkán szerepel anyai halálokként. A modern szülészetben perinatális halálózása 50–60 per 1000-re szorítható. Fő veszélyei:

- anyai halálozás (kevesebb mint 0.1%)
- posztpartum vérzés
- anaesthesia és műtéti szövődmények nagy vérzés esetén végzett császármetszés kapcsán
- légembolia
- focalis placenta accreta-val társul az esetek 15%-ában
- iméltődési kockázata 4–8%
- IUGR, koraszülés
- congenitális fejlődési rendellenességek gyakoriságát megduplázza
- köldökzsinór kompressio, prolapsus, magzati anaemia váratlan intrauterin magzati elhalás (vasa praevia megrepedése, vagy anyai vérvesztéses schock miatt).

¹⁴ Ratnam SS, Rauff M. Postpartum hemorrhage and abnormalities of the third stage of labour. In Turnbull AC, Chamberlain G, eds. *Obstetrics*. London: Churchill Livingstone, 1989:868-75; The prevention and management of postpartum hemorrhage. In *WHO Technical Working Group Report WHO/MCH/90.7*, Geneva, July, 1989.

Okai között szerepel:

- nagy placentafelszín
- sérült endometrium/decidua, uterus hegek, adhaesiok, endometritis
- submucosus myomagóc, multiparitás, adenomycosis
- műszeres terhességmegszakítás (>6x).
- megelőző császármetszéssel összefüggést mutat:–asszisztált reprodukció = ART (korai vagy késői inseminatio)

Az első vérzés ritkán súlyos, a vérzés anyai eredetű, a leválás alatti méhfalból származik. Már a 16. héten jelentkezhet, de leggyakrabban a 32. hét után. A 20. hét előtt jelentkező vérzés igen rossz magzati prognózist jelent. Gyakran együttjár placenta accreta-val. Minden placenta praevia aszimptomatikus az első vérzésig. A tünetmentes, a 2.trimeszterben ultrahanggal diagnosztizált esetek 90%-a tünetmentes is marad és később normális lepénytapadás mutatható ki, ugyanis a placenta az alsó szegmentumról a terhesség előrehaladtával feljebb „migrálhat”, és változik az alsó szegmentum, felépítése is. Tulajdonképpen „dinamikus placentatio” folyik mikroszkópikus leválásokkal és újratapadásokkal a 2. és 3.trimeszterben.

Tünetében első helyen áll a fájdalomtalan, contractiók nélküli vérzés. Az esetek 2%-ában a szülés megindulásáig nincs vérzés. Gyakoriak a fekvési rendellenességek, a haránt, ferde, instabil és a medencevégű fekvés. Fejvégű fekvés esetén a koponya magasan van és a középvonaltól kitér.

A kezelési elvek: attól függően változnak, hogy:

- a magzat él és nincs distressben;
- a magzat él, de distressben van;
- a magzat esetleg elhalt;
- olytatódik-e a vérzés;
- megindult-e a szülés;
- időben hol tart a terhesség.

Várakozó, konzervatív kezelés. Engedni a terhesség továbbviselését a magzat megfelelő érettségéig. Intézeti felvétel szükséges azonban legkésőbb a 29–30. terhességi héten. Ilyenkor az esetleg meginduló koraszülés jelentheti a legfőbb veszélyt, ugyanis idő előtti burokpedés, idő előtti méhtevéynység kialakulása (szülemegindulás), komoly vérzéshez vezethet. Szükség esetén tocolysis, és IRDS-prophylaxis indokolt. Vércsoportmeghatározás és vérdeponálás indokolt. Vérzés esetén indokolt magzati hemoglobin kimutatása (szükséges lehet anti-D adása).

Electiv császármetszés végzése. A javallat belső vizsgálat nélkül, pusztán az ultrahangvizsgálat lelete alapján is felállítható. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a császármetszés placenta praevia esetén sokszor nehéz műtét! Gyakori az uterus hypotoniája, atoniája. Mindezt tetézheti a focalis, szétszórt góci placenta accreta társulása, továbbá az a megfigyelés, hogy az uterus alsó segmentuma nem tud megfelelően összehúzódní. Egyes esetekben szükségessé válhat a méh eltávolítása is.

Hüvelyi szülésvezetésnek csekély az indikációja megfelelő magzati érettség esetén, ugyanis ahol alacsony a placenta praevia miatt végzett császármetszések aránya, ott veszítették a legtöbb magzatot placenta praevia eseteiben.

Hüvelyi szülés komoly kockázatai között említendők a fekvési rendellenességek, a dystocia, és mindezek mellett bármikor várható profúz, életveszélyes mértékű vérzés, Ha a magzat nem életképes, és/vagy fejlődési rendellenességet mutat, vagy halott, akkor hüvelyi szülésvezetés szöbajön.

Abruptio placentae

Ha a rendes helyen tapadó lepény a terhesség során, vagy a szülés alatt, de még a magzat megszületése előtt részben, vagy teljesen leválik a méh faláról, akkor idő előtti lepényleválásról beszélünk. Ma a fejlett országokban már egyre ritkább, hogy anyai halálozáshoz vezetne. A postpartum vérzés gyakoriságát viszont kétszeres ebben a csoportban. A perinatális mortalitás 30%.

Etiológiájában az életkor, a parturitás, polyhydramnion, külső fordítás, folsav- hiány, dohányzás (decidualis necrosis a placenta szélein, infarctusok) a toxaemia prevenciójára adott kisdózisú aszpirin terápia szerepel.

Tünetek és a leválás fokozatai:

- *Kis leválás:* a lepény < 1/6-a, vérvesztés < 400 ml tünetmentes lehet, de gyakran társul koraszüléssel.
- *Közepes leválás:* a lepény > 1/3-a, vérvesztés 400–1000 ml. Fokozott alaptónus, érzékenység, nagyfrekvenciájú contractciók.
- *Nagy kiterjedésű leválás:* a lepény > 2/3-a, vérvesztés > 1000 ml. Fájdalom, a has deszkakemény lehet. Hypertonus észlelhető, ekkor a magzat már gyakran elhalt.
- *Vérzés.* [Hangsúlyt érdemel, hogy a lepény középső részét érintő, akár nagyfokú leválás esetén a vérzés rejtve maradhat, vérzés a hüvely felől nem észlelhető („kifelé nem vérzik”)]
- Gyakori a magzat intrauterin retardatiója.
- Súlyos vérzés esetén *vesekéregnecrosis* kialakulása fenyegeti az anyát.
- A *fetomaternalis transzfúzió* jelentős lehet.
- *DIC* felléptére számítani kell, mert a retroplacentáris haematomában mintegy „kirekesztődnek” a keringésből a véralvadási tényezők, a thrombocyta- és fibrinogenszint esése, a thrombin- és partialis thromboplastinidő megnyúlása mérhető, fibrin degradációs productumok jelennek meg, melyek tovább rontják a myometrium funkcióját, és a magzat gyors elhalásához vezetnek. A kísérő coagulációs zavar első jele lehet a vérzés a vena-szűrőcsatornákból. A kémcsőben felfogott vér alvadási zavara is jól látható, ha pedig képződnek is coagulumok, azok gyorsan, 20 percen belül szétesnek ((hyperfibrinolysis). DIC észlelhető az abruptio placentae eseteinek 10%-ában. Ilyenkor a DIC az abruptio súlyosságától függően három megjelenési formában jelentkezhet.
 - *Első stadium (kisfokú, kompenzált):* Jellemzi a fibrinogen-degradációs termékek (FDP), valamint, solubilis fibrinkomplexek fokozódó megjelenése
 - *Második stadium (még nincs hemostasis-zavar):* az előzőek mellett esik a fibrinogenszint, csökken a thrombocytaszám, az V., és VII. factor szintje.

- *Harmadik stadium (súlyos haemosatasis-zavarral jár):* a fibrinogen-szint és a thromocytaszám igen alacsony szintre esik, és az FDP mennyisége nagymértékben fokozódik.

A DIC korszerű kezelésének fő lépései. Az uterus mielőbbi kiürítése és a placenta gyors eltávolítása, ezzel egyidőben vér és friss fagyasztott plazma, cryopraecipitátum nagymennyiségű adása. A heparin adása a modern kezelési elvek értelmében egyéni elbírálás alapján szóbjön, a lepényágyból súlyos vérzést válhat ki. Kerülendő az epsilon-aminocaprónsav alkalmazása is.

Kezelés, a szülésvezetés módja.

Kezelésében négy fontos elvet *kell* szem előtt tartani:

- Shock elhárítását meg *kell* kezdeni, a vérzést meg *kell* állít
- Az uterust ki *kell* üríteni
- A vérvesztéséget pótolni *kell*, úgy, hogy az óradiuresis legalább 30 ml, a haematocrit pedig legalább 30% legyen.
- A coagulációs zavart megfelelő mennyiségű vér és friss fagyasztott plazma adásával korrigálni *kell*.

Hüvelyi szülésvezetés esetén 50% a perinatális veszteség, a császármetszés időben történő elvégzése ezt 15%-ra szoríthatja vissza. Ha az intézeti felvételnél a magzat él, sürgősen császármetszést *kell* végzni a transzfúzió megkezdését követően, mert késlekedés esetén igen magas az intrauterin magzati elhalás aránya.

Intrapartum vérzések

Ruptura uteri

A szülészet legsúlyosabb szövődménye a méhrepedés. Akkor következik be, ha terhesség, vagy a szülés tágulási vagy kitolási szakaja alatt az uterus hüvelyboltozat feletti része átszakad.

Térránytalanság esetén a magzathenger áthaladása a szülőcsatornán akadályba ütközik, a méh alsó szakaszának túlnyújtása következik be, majd ezt követi a klasszikus, Bandl által leírt méhrepedés. A Bandl-féle méhrepedésnek ugyanis feltétele, hogy a méh alsó szakasza mindkét végén rögzítődjék (pl. abszolút vagy relatív térránytalanság esetén becsípődik a méhszáj a magzati fej és a symphysis közé, a maximálisan kinyúlt lig. rotundumok pedig a méh fundusát, a felszedődött aktív szakaszt rögzítik), így megteremtődik a passzív szakasz maximális túlnyújtásának feltétele és létrejön a méh spontán megrepedése, amely többnyire a passzív szakaszon hosszirányban, ritkábban harántirányban következik be, és gyakran ráterjed a méhtest izomfalára is.

A méh alsó szakaszának túlnyújtásából származó méhrepedés kizárólag a vajúadás, szülés alatt következhet be. A méh megrepedése létrejöhet úgy is, hogy súlyos méhnyakrepedés terjed felfelé.

Ha előzetes császármetszés, vagy a méhen végzett korábbi műtét hege szétnyílik, akkor nem méhrepedés, hanem *hegszétválás* történik.

Violens méhrepedés történhet erőltetett szülésbefejező műtét, Kristeller-expresszió kapcsán, baleset kapcsán pedig *traumás méhrepedés* jöhet létre.

A modern szülészeti gyakorlatban különös óvatosság ajánlott az E₂-prostaglandin méhnyakérelésre történő alkalmazása során, mert a méh hyperstimulációja következhet be, még szabályszerű alkalmazás során is. Ilyenkor a hosszirányban ható túlnyújtás eredményeként az elvékonyodó passzív szakasz harántirányú *rostszétválása* jöhet létre. Ekkor ugyan nem áll fenn a magzat előrehaladását akadályozó téraránytalanság, az uterus hyperstimulációja miatt mégis bekövetkezhet a passzív szakasz extrém túlfeszülése, maximális elvékonyodása és kötőszöveti/izomrostjainak szétválása, amely a passzív szakasz incomplet rupturájának képeben jelentkezhet.

A modern szülészeti gyakorlatban számolni kell azzal, hogy a méhrepedés alattomosan, nem jellegzetes tünetekkel társulva jön létre.

Tünetei:

- a fenyegető méhrepedés jeleként észlelhető a méh passzív szakának fokozott érzékenysége,
- a szülőszobán a méhtevekenység hyperstimulációja gondos észleléssel kimutatható, ha:
 - több mint 3 contractió észlelhető 5 perc alatt (polysystolia)
 - a contractió 2 percnél tovább tart
 - fájásszünetben az uterus nyugalmi tónusa jelentősen emelkedett.
- Elhúzódo magzati bradycardia, deceleratiók.

Ügyelni kell arra, hogy a méhnyakérelő prostaglandin-E₂ hyperstimulációt kiváltó hatása a gél vagy hüvelytabletta felhelyezését követő első 30 perc során, majd a felhelyezést követő első 4–5 óra során várható, ezért ezidő alatt fokozott megfigyelés szükséges. A következő veszélyes időpont a sikeres méhnyakérelést követő szülemegindítás körüli időszak, amikor másnap reggel 6 órakor burokrepesztés, majd az oxytocin infusio megkezdése történik. Ekkor egy órán belül igen súlyos hyperstimulatio léphet fel, amit a passzív szakasz fokozott érzékenysége, a magzati cardiotocogramon jelentkező uterus polysystolia, alaptónus fokozódás, elhúzódo bradycardia, deceleratiók alapján észre *kell* venni, és azonnali, helyes döntést *kell* hozni a szülés befejezéséről. A szülés befejezését méhnyakérelést követően, az érlelési időszak utáni szülemegindításhoz társuló, a passzív szakasz rostjainak extrém elvékonyodásához, kezdődő szétválásához vezető uterus hyperstimulatio esetében császármetszéssel *kell* végezni.

Kezelési elvek

Fenyegető méhrepedés, bekövetkezett méhrepedés, hegszétválás, és rostsztétválás esetén azonnal laparotomiát *kell* végezni. a szükséges műtői team gyors összeállításával, tevékenységük megindításával. Ezzel egyidőben azonnal intézkedni *kell*:

- megbízható venafenntartásról;
- krisztalloidok gyors adásáról;
- megfelelő mennyiségű vér rendeléséről, és gyors transfusiójáról.

A megoldás általában hysterectomia, de bizonyos, szerencsés esetekben az uterus megtartása is szóba jöhet.

Méhnyakérlelő PGE₂ utáni szülemegindítás kapcsán fellépő hyperstimulációs eredetű, az uterus passzív szakaszát érintő fenyegető, vagy megindult rostsztválás, acut magzati distress esetén *azonnal császármetszés* végzendő.

A méhrepedés megelőzése érdekében többször szülők esetében *indokolt* az oxytocikus szerek alkalmazásával kapcsolatos fokozott óvatosság és ellenőrzés.

Postpartum vérzések

A magzat megszületése után jelentkező, 500 ml-t meghaladó vérzést postpartum vérzésnek nevezzük. A postpartum vérzés előrejelzése alig megoldható, *a partogram rutin-szerű alkalmazása* időben felhívhatja a figyelmet a tágulási szak elhúzódására, az uterus kimerülésének veszélyére.

Primaer postpartum vérzés (24 órán belül) okai:

- atonia uteri,
- lepény (retentio placentae >30 percig), illetve cotyledo visszamaradása,
- szülőcsatorna sérülései (spontán, iatrogén),
- inversio uteri,
- DIC.

Secundaer postpartum vérzés (24 órán túl a gyermekágyban) okai:

- chorioamnionitis,
- cotyledo retentio,
- subinvolutio uteri,
- thrombuskilökődés,
- neoplasia

Császármetszések során a vérzés sokszor meghaladja az 500 ml-t, mégis el kell különíteni a császármetszések szövődményeit a hüvelyi szülések kockázatától, szövődményeitől.

A postpartum vérzések *előfordulási gyakoriságának és halálozásának* csökkentése érdekében több egymást kiegészítő cselekvésekre van szükség a szülészeti ellátás különböző szintjein. Így például a terhesség gondozás során ki kell szűrni azokat a terheseket, akiknél *korábbi szülésük kapcsán a lepényi szakban szövődmény lépett fel*.

A postpartum vérzés előfordulási gyakoriságát csökkenti, megelőzését szolgálja a praeeclampsia és a fájásgyengeség megfelelő kezelése, az episiotomia időpontjának helyes megválasztása, a lepényi szak aktiv vezetése.

A lepényi szak vezetése

Várákózó

- oxytocin alkalmazására nem kerül sor
- várnak a placenta leválásának jeleire (köldökzsinór kijebbcúsúsása, Küstner-féle jel, Klein-féle jel: nyomatásra kijebbcúsúszik a köldökzsinór, friss vérzés jelentkezése, a méh tarajosodása)
- a lepény gravitáció révén, anyai préselésre jön világra.

Brandt – Andrews-módszer

- oxytocin profilaktikus alkalmazására nem kerül sor
- 5–10 perces várákózás a placenta leválására és megkezdődő távozására
- a lepény leválásának jeléül: a köldökzsinórt feszesen tartani, míg a másik kéz a symphysis felett benyomva az uterust feljebb tolja
- ha eközben a köldökzsinór nem mutat túlzott feszülést, akkor az eljárás megismétlése a placenta távozását eredményezi
- ha a manóver eredményeként a köldökzsinór nagyon megfeszül, akkor néhány percig várnak az ismétléssel.

Aktív lepényi szak vezetés

- oxytocin i.v. a mellső váll, vagy a magzat megszületése után¹⁵
- köldökzsinór korai lefogása és átvágása
- kontrollált köldökzsinór trakció: egyik kézzel az uterus alsó szegmentumát a symphysis felett benyomva, így az uterus feljebb tolva, másik kézzel a köldökzsinór-t húzva a placenta világrajön. A köldökzsinór húzását elsőként *Aristoteles* javasolta.

A WHO állásfoglalása szerint a lepényi szak aktív vezetése biztonságosabb, mint a várákózó, illetve a Brandt-Andrews módszer, de a szükséges a kellő tapasztalat. Így például aktív vezetés esetében a késlekedve végzett köldökzsinór trakció az i.v. adott oxytocin miatt gyorsan jelentkező erős contractio révén a lepény retentiójához vezethet.

A „fiziológiásan vezetett” csoportban 17%, az aktívan vezetett lepényi-szak esetében csupán 6% a postpartum vérzés gyakorisága. Ebből adódik a következtetés, hogy szülészeti intézetben a lepényi szak aktív vezetése jobb, mint a „fiziológiás” várákózás, csökken a postpartum vérzés előfordulási gyakorisága és jelentősen rövidül a lepényi szak. Ugyanakkor az aktív vezetés szakszerűen végezve nem növeli a placenta retentio gyakoriságát.

Császármetszések során, a lepény világrajövele, és a méhür manuális exploratioja után az anaesthesiológus iv. ad prophylaktikusan ergometrin-t (Methergyn)

¹⁵ Prendiville WJ, Elbourne D, Chalmers I. The effects of routine oxytocic administration in the management of the third stage of labour: an overview of the evidence from controlled trials. *Br J Obstet Gynaecol* 1988;95:3116

Postpartum vérzés kezelésének két fő elve:

- meg kell állítani a vérzést,
- és azonnal pótolni kell az elvesztett vér volument.

A lepényágyból származó vérzés megáll, ha az uterus üres, és jó contractióba kerül. Az alábbi, tíz pontban összefoglalt, esetenként több, egyidőben, párhuzamosan végzendő akcióból álló kezelési menetrend feltételezi, hogy a szülés szakintézetben zajlott, és a lepényi szak vezetésére az aktív módszert alkalmazták.

Kezelés a placenta megszületése után

(1) A lepény világrajövetele után jelentkező vérzés esetében *már 500 ml vérvetés előtt cselekedni kell!* Azonnal törekedni kell a vérzés okának felderítésére, nem feledve, hogy egyidőben több aetiológiai tényező is szerepet játszhat a vérzés előidézésében és fenntartásában. Ismét kell adni oxytocint, ergometrint iv. és/vagy im. és intravenás infúzió beállításáról intézkedni kell!

(2) A hasfalra helyezett kézzel meg kell állapítani, hogy az uterus jó contractióban van-e? Ha az uterus ellazult, akkor a méh fundusát masszírozni kell a jó contractió felkeltése céljából. Az összehúzódás felléptekor, és a masszírozás hatására, a fundusra gyakorolt nyomásra a vérzés rendszerint csökken, és kilöködnek a méhürben felhalmozódott véralvadékok. Közben intravenásan kell adni uterotonicumot (ergometrint) a contractió fenntartására.

(3) Közben *újra kell gondolni a szülés lefolyását.* Ha a fájástevékenység a méhszáj eltűnésekor gyenge volt, akkor valószínűleg *atóniáról* van szó, ha az újszülött feje extrém configurációt mutatott, akkor a vérzés *traumás* eredetű is lehet. A placentából nem hiányzott-e cotyledo vagy melléklepény? Ha lepényrész visszamaradásának gyanúja merül fel, akkor méhüri betapintáshoz készülünk.

(4) Ha az uterus jó contractióban van, de a vérzés folytatódik, akkor *méhüri betapintást* kell végezni a méhür exploratója céljából, lepényrész-visszamaradás, uterussérülés kizárására, majd feltárás történik az esetleges cervicalis, boltozati, hüvelyfali sérülések ellátására. *A méhür és a szülőcsatorna megfelelő anaesthétában végzett exploratója (betapintás, feltárás) nem maradhat el a vérzés folytatódása esetén,* mert csak így kerülhető el súlyos következményekkel járó *tévedés*, a traumás eredet fel nem ismerése!

(5) Ha az uterus atóniás, akkor a fundus folyamatos külső masszírozása mellett *azonnal bimanuális compressiót* kell végezni: a hüvelybe vezetett, majd ökölbesorított jobb kéz a cervixet illetve a mellső boltozatot komprimálja, bal kézzel pedig az uterust kell előemelni. Az így létrehozott acut anteflexio, a fundalis massage és a paracervicalis régió compressiója hatásosan csillapíthatja a vérzést.

(6) Prostaglandin (Nalador) alkalmazásának terve, *közepes atonia (vérvetés > 500 ml) esetén:*

Minden 20 szülésre esik egy atóniás vérzés, ez a leggyakoribb oka a postpartum vérzésnek. Prostaglandin alkalmazása logikus lépés atóniás vérzés eseteiben. Uterustonust fokozó hatásának maximális kiaknázása érdekében a prostaglandin *inkább korán, mint későn* jelenjen meg a szülőszobai kezelési listán. Hangsúlyozni kell,

hogy a prosztaglandin elérhetősége, alkalmazása nem kompenzálja a gondatlanságot, és a téves diagnózist!

Azonnal bimanualis masszázs, betapintás, i.v. infúzió beállítása a szülőágyon. *Eközben* a szülőszobán mindig készenlében tartott Nalador adása kezdendő: 500 µg NALADOR hasfalón át *intramyometriálisan* (azonnali hatás), vagy *i.m.* (hatása 2–4 percen belül várható). *Eközben vagy ezután* szükség esetén a Nalador adagolása krónikusan (i.v.) folytatható, de a Nalador alkalmazása kezdődhet i.v. is úgy, hogy a már korábban létesített i.v. infúzióba adható:

500 µg /250 ml Ringerben.

- 4.1 µg 40 csepp/perc = 120 percig, ez tovább fokozható,
- 16.7 µg 120 csepp/perc = 30 percig (max.) Így az atoniás vérvesztés nem lesz több 1000 ml-nél.

(7) Prosztaglandin (Nalador) alkalmazásának további menete, *súlyos atonia (vérvesztés > 1000 ml) esetén:*

Szülőszobán kezdve, majd szükség esetén műtéti előkészületek mellett műtőszobán folytatva: Az *elvesztett volumen azonnali pótlása*, a vesztés folyamatos becslése kötelező, mert a keringő vértérfogat 25%-ának elvesztése végzetessé válhat, ugyanakkor a vérnyomás kezdetben nem esik!

Nalador infusio átmenetileg, néhány percig akár 33.3 µg/min=330 csepp/percre emelhető. A Nalador egy óra alatt beadott mennyisége nem haladhatja meg az 500 mcg-ot, ami kb. 80 csepp/perc infúziós sebességet jelent. Az infúziót folyamatosan ellenőrizni kell, a maximális összdózis ne legyen több, mint 1500 µg.¹⁶

Ellenőrizni kell a következőket:

- Koaguláció van-e?
- Sérülés kizárása megtörtént-e?
- Felhalmozódtak-e intrauterin alvadékok?
- Folytatódik-e a vérzés?

Ha a vérzés folytatódik, akkor a 9./A,B pontban részletezettek szerint kell a továbbiakban eljárni. Minden erővel a jó általános állapot fenntartására, a hypovolaemiás shock elleni küzdelemre kell összpontosítani.

(8.) *Kezelés, ha a placenta még nem jött világra:*

a) *Ha vérzés lép fel és a placenta még nem jött világra*, akkor a hólyag kiürítése, majd ismételt kontrollált köldökzsinór-tractió végzendő. *Ha a lepény már levált*, az eljárás sikeres lesz. Ezután a placenta részletes vizsgálata következézik, közben a méhfenek masszírozásával kell az uterust jó contractióban tartani.

b) *Ha a vérzés folytatódik, a placenta világrahozatala nem sikerült*, mert még nem vált le, incarcerálódott, vagy a köldökzsinór. elszakadt, akkor általános anaesthesiában

¹⁶ HERCZEG J.: *Pretreatment of the cervix prior to surgical evacuation of the uterus in the late first and early second trimester of pregnancy.* In Bygdeman M, ed. *Clinical Obstetrics and Gynecology. International Practice and Research.* London: Bailliere Tindall, 1990;4(2):307-25; HERCZEG J – GRÉEN K – BYGDEMAN M.: *Physiological and biochemical implications of prostaglandins from the perspective of developing safer first- and second-trimester obstetrics.* *Acta Physiol Hung* 1988;71(2):233–7; ANDERSSON Ke – FORMAN A. – ÜLMSTEN U.: *Pharmacology of labor.* *Clin Obstet Gynecol* 1983;26:56-77 59; TÖRÖK I. – HERCZEG J.: *Betamimetic effects on the electromechanical characteristics of the pregnant and postpartum myometrium. in vitro.* *Acta Physiol Hung* 1985;65:335-9; FALKAY G – HERCZEG J. – KOVÁCS L.: *Effect of betamimetic isoxsuprine on prostaglandin biosynthesis in pregnant human myometrium. in vitro.* *Life Sci* 1978;23:2689-96

manuális lepényleválasztás ill. lepény-eltávolítás végzendő. Ezután újabb adag ergometrin adása és antibiotikus kezelés megkezdése szükséges.

Műtéti megoldás:

(9) *Vaginalis (szülészeti műtéti) megoldás*

a) *Prostaglandin* alkalmazására sor került a szülőszobán atoniás vérzés miatt, de a vérzés nem szűnt meg, folytatódik.

Méhüri betapintás már megtörtént, a méh üres, sérülés nincs, ekkor *műtöbe* szállítandó a beteg. Többnyire az uterus ilyenkor továbbra is atoniás, műtőasztalon megkísérelhető ismét 500 µg Nalador adása a hasfalon keresztül intramyometriálisan, majd Bumm-kanállal eltávolítandók az időközben intrauterin felhalmozódott alvadékok (óvatos curettage). Ennek hatására lokális PG felszabadulás történik, és az uterus tónusa várhatóan helyreáll.

b) Ha a vérzés mégis folytatódik, sérülés lehetősége kizárva, akkor többnyire már koagulációs zavarral is számolni kell, (az elfolyó, kémcsőben felfogott vér nem alvad meg). Ilyenkor, ha a beteg állapota stabil, megkísérelhető Dührssen-tamponad, és a méhszáj melfő, hátsó ajkába 250-250 µg Naladort adandó. A Nalador maximális összdózisa ne legyen több 1500 µg-nál.

Közben friss vér transzfúziója, friss fagyasztott plazma, cryoprecipitátum adása történjék szükség szerint, nagy mennyiségben. Továbbra is a jó általános állapot fenntartására, a hypovolaemiás shock elleni küzdelemre kell összpontosítani. *Mindaddig a műtőasztal mellett kell maradni, a volumenpótlást, a megfogyatkozott alvadást tényezők pótlását az alvadásti profil ismeretében kell folytatni, amíg a vérzés teljes bizonyossággal meg nem szűnik.* Ilyen DIC-el szövődött atonia esetekben a műtőasztal melletti folyamatos megfigyelés kötelező, ez a tapasztalat szerint legalább 4 óra! A Dührssen-tamponad többnyire 4 óra elteltével még a műtőasztalon eltávolítható. A vérzés megszűnte után krónikus Nalador kezelés folytatandó infusio formájában.

c) *Császármetszés utáni postoperatív atonia kezelése*

Akut és krónikus Nalador kezelés végzésének alapelvei hasonlóak a b) pontban foglaltakkal, de fontos hangsúlyozni, hogy a császármetszés után a postoperatív őrzőben fellépő atoniás vérzés rendkívül veszélyes, a beteg *inkább korán*, mint későn kerüljön vissza a műtőasztalra! Az intrauterin alvadékok Bumm-kanállal történő eltávolítása fokozott óvatossággal történjék (Dührssen-tamponadot ilyenkor lehetőleg nem végzünk; vagy nagyon óvatosan). Nalador iv. infúzióban, intracervicalisan adandó.

d) *Uterus inversio*

Ha az inversio akutan, 5 percen belül felismerésre kerül, akkor azonnal kétfázisu kezelés javasolt: először bétamimetikummal a contractiós gyűrűt ellazítani, majd a manuális repositiot követően azonnal megindított iv. Nalador infusio biztosítja a méh korrekt helyzetét. Ha a lepény még nem vált le, a repositio előtti eltávolítását illetően megoszlanak a vélemények. Javasolt a magyar szülészeti tankönyv ajánlását követni, a lepényt le kell választani, majd a repositio a méhnyakhoz közeli, széli részekre gyakorolt nyomással kezdendő.

(10) *Abdominális (műtéti) megoldás*

a) *Császármetszés közben intraoperatív atonia kezelése*

Nem szabad elfelejteni, hogy császármetszéseket követően gyakoribb az atonia, mint hüvelyi szülések után, különösen akkor, ha előzőleg oxytocinnal végeztek szülésmegindítást. Bár többen állítják, hogy nem az oxytocin, hanem a szülésmegindítás

indikációja szerepelhet ilyenkor okként. A császármetszéssel kapcsolatos atonia felismerése sokszor már intraoperative lehetséges.

A sectiós méhseb ellátása folyamatban van, vagy már megtörtént, de az uterus golyóalakú, atoniás. Akutan 500 µg Naladort vékony tűvel vizuális kontroll mellett a méh mellső falába kell adni. Ennek hatására az addig golyóalakú, ellazult méh lapos lesz, hosszirányban megnyúlik, felszínén szabad szemmel is jól megfigyelhetően fibrilláris izomrángások láthatók. Kialakul a jó contractióra jellemző barázdáltság a méh felszínén, amit színváltozás, elfehéredés is kísér. A postoperatív őrzőben iv. infusióban krónikus Nalador kezelés 4 órán át.

b) *Az arteria hypogastrica, illetve az arteria uterina lekötése (laparotomia)*

Különösen a lepényágy vérzések speciális eseteiben (focalis placenta accreta) jöhet szóba

Az a. hypogastrica lekötése jártasságot igényel, amit legalább a vezető beosztású szülészeknek ismerniük kell, s a fiatalok betanítása erkölcsi kötelességük.

A lekötetést az arteria uterina esetében kétoldalt kell végezni, az edények átmetszésére nem kerül sor, így később recanalizálódnak, és az áramlás normális lesz. Technikája nem túl egyszerű, a topográfia pontos ismeretét igényli. Placenta praevia, placenta accreta, abruptio placentae, cervikális terhesség eseteiben sokan alkalmazták.

Az edények „en masse” lekötését ma már nem ajánlják az irodalomban, mert az ureter is bekerülhet a ligatúrába, csak a szelektív ligatúrá jöhet szóba 1–1.5 cm-rei az art. uterina haránt és felszálló szakaszát összekötő „arcus” felett.

A másik alternativa, az arteria hypogastrica lekötése bár a pulzus-nyomás csökkentése révén időt adhat a vérzéscsillapító thrombusképződésre, megfelelő tapasztalatot, több időt, kiterjedtebb szöveti dissectiót igényel, esetenként szövődésmennyekkel járhat, és szülés utáni esetekben a hozzáférés is nehezebb a nagy uterus miatt.

Ezenkívül az arteria hypogastrica lekötése az arteria uterinában csak a pulzációt szünteti meg, míg az arteria uterina lekötése az áramlás teljes szünetelését eredményezheti.

(10./C) *Hysterectomy*

Mikor kerüljön sor hysterectomiára? Ha a megkísérelt konzervatív és/vagy az előzőekben ismertetett műtéti kezelés eredménytelen (előbb is, ha a beteg reprodukciós anamnézise, életkora nem szól a méh megtartása mellett).

A hypovolaemiás shock elleni küzdelemben az általánosan elfogadott, modern elvek szerint kell eljárni.

Császármetszés után hatszor gyakrabban kerül sor hysterectomiára, mint hüvelyi szüléseket követően.

Placenta accreta (praevia), increta és percreta igen gyakran szerepel indikációként, különösen, ha az anamnézisben előzetes császármetszés található. Placenta increta, percreta esetében a hysterectomiát el kell végezni. Subtotalis hysterectomia haemodinamikailag instabil beteg esetében indokolt megoldás lehet.

Jövőbeni lehetőségek

A szülészeti továbbra is „véres” tevékenység marad, és egy újabb kihívásokkal kell szembenéznünk. A posztpartum vérzés a szülészeti rizikó-előrejelzés sikertelen területe maradt, a fő probléma a rizikó-szűrés gyenge prediktív értéke, azért, mert alacsony kockázatúnak gondolt terhesek esetében (akik korábban már „simán” szültek szövődmények nélkül), is fellép váratlanul súlyos posztpartum vérzés, tehát a posztpartum vérzés nem jelezhető előre

Azonnali életveszélyt jelentő masszív vérzés és a coagulációs rendszer zavara felborítja a hemosztatikus rendszer stabilitását, ezt látjuk legtöbbször súlyos posztpartum vérzések eseteiben.

Véralvadási tényezők felhasználódnak (consumptió típus) vagy kivonódnak a véráramból (placenta abruptio) és a fibrinolyticus rendszer is activálódik. Ezen az úton thromboplasticus anyagok, cytokinek, interleukin-6 kerülnek a véráramba és/vagy endotel károsodás is fellép, intravascularis hemolysis indul pro-coagulációs factorok lépnek működésbe, és a körkép disseminált intravasculáris coagulatio (DIC) révén a kritikus állapotot hoz létre kontrollálhatatlan vérzéssel.

Nagyon kevés „evidence-based” marker áll rendelkezésünkre, és ezekre még sok évet kell várnunk.

Nemrég a szerző résztvett az EUPHRATES (European Project on obstetric Hemorrhage Reduction: Attitudes, Trial, and Early warning System) megbeszélésen Párizs-ban, ahol elindult egy nemzetközi minimum consensus kiépítés a posztpartum vérzések területén.

Jelenleg és az elkövetkezendő években saját gyakorlati tapasztataink, irodalmi adatok képezik, a tudomány jelenlegi állása a módszertani ajánlás alapjait.

Vannak újabb törekvések (és régi módszerek, mint a Dührssen-tamponade), amelyek segítségünkre lehetnek, ezekből alább néhányat bemutatunk.

*Kompressziós sutura, B-Lynch sutura*³⁹ segíthet a vérzés csökkentésében, de veszélyei vannak⁴⁰.

A prostaglandin analog Nalador a logikus választás atoniás vérzés esetén, ez a módszer kiállta az idő próbáját.

Nalador birtokában a szerző több évtizedes gyakorlatában egyszer sem volt szükség kompressziós B-Lynch öltések alkalmazására.

Cervicalis terhesség esetén mi mugunk is rákényszerültünk egy esetben az art. hypogastrica lekötésének elvégzésére.

*Kismencedei arterialis szelektív embolizatio*⁴² csak hemodynamikailag stabil beteg esetén jöhet szóba, ha a vérzés nem életveszélyes, és speciális felszerelés, interventiós radiologus is szükségeltetik, súlyos szövődményekkel járhat..

Recombináns activált Factor VII (rFVIIa)^{43,44,45} új és ígéretes lehetőség, amikor a folyamatos profuz posztpartum vérzést a hemosztatikus rendszer de-stabilizációja tartja fenn (DIC, HELLP), különösen Stage III DIC esetén, amely totalis hemosztatikus kimerülés: elfogytak a coagulációs factorok és nagyon magas a fibrin degradatiós produktumok szintje (FDPs, D-dimer)²⁰.

Alkalmazását rendkívüli költségessége gátolja, felezési ideje is rövid (2 óra).

Adjunctiv kezelési módok: tervezett autotransfusion, erythropoietin, szintetikus vér (rendkívül költséges).

III. Jogi és etikai problémák az emberi szaporodással kapcsolatban

Az emberi szaporodás évezredek óta meghatározó kérdése minden humán társadalomnak. Szabályok és egész szabályrendszerek alakultak ki az éppen aktuális normák szerinti mederbe terelésére, kezdve a szokásjogtól egészen a sarkos törvényi meghatározásokig.

Írásunkban, bár az elsődleges hangsúly az etika és a jog oldalára tolódik, nem kerülhetjük ki világunk fejlettebb felének (és demográfiai szempontból Magyarország és mindenképpen ide sorolandó) aggasztó népesedési iránymutatóit. Nem célunk számsorok végeláthatatlan sorával terhelni az olvasót, ám néhány adat bemutatásától nem tekinthetünk el. Példaként szűkebb pátriánk, Csongrád megye statisztikai adatait hozzuk fel. Szembe kell néznünk a népesség tartósan fogyást mutató tendenciájával, valamint az előregedéssel is. Ez a két út párhuzamosan, egymást erősítve vezet a gazdasági és biológiai szempontból is produktív népességcsoport arányának egyre gyorsuló beszűküléséhez. Ezeket a tényeket és aggodalomra okot adó prognózisokat nem hagyhatja figyelmen kívül a modern és jövőtudatos európai jogalkotói és jogalkalmazói felfogás még akkor sem, ha a folyamatok lassítására – jobb esetben megfordítására – teendő lépések olykor az egyén primátusának folyamatosan magasztott bástyáit ostromolják is kényszerűségből.

Ezek után felmerül a kérdés, miért is érdemes egyáltalán etikai szemszögből boncolgatni ezen viszonyokat és eljárásokat, ha a világ országainak jogrendszerei részletekbe menően foglalkoznak minden újonnan felmerülő problémával? Tudnunk kell azonban, hogy a tételes jog akkor felel meg a társadalmi elvárásoknak, ha az általánosan kikristályosodott etikai és erkölcsi normák szerint szabályozza az egyes egyéneket, illetve az egyéneket és a társadalom közötti nexusokat. Így számíthat a jogalkotó is az állampolgárok legnagyobb arányú jogkövető magatartására. Tehát az etika, habár nem bírálja felül a jogszabályokat, támpontot biztosít megalkotásukhoz és elvárhatóságot betartásukhoz. Mindezek mellett, figyelembe véve a szemünk előtt zajló biotechnológiai forradalmat, naponta szembesülünk a jogalkotó által még nem kellő mértékben vagy nem elég részletesen, netán saját morális elképzelésünk szerint nem megfelelően szabályozott részterületekkel. Ugyanis még a – teoretikusan – rugalmasan működő törvényalkotási gépezet sem képes kellő sebességgel reagálni egyik-másik frissen felmerülő, de egyből komoly közérdeklődésre számot tartó lehetőségre.

Az etikai megközelítés fontosságát támasztja alá a már említett általános jogelv, az egyes egyén primátusának nehezen kikezdzhető mivolta, illetve az erre irányuló megszorító szabályozás lehetőségének bonyolult és pillanatnyilag feleslegesnek látszó próbája. Ehhez egész jogágak szerkezeti alapjait kellene átférni és átértelmezni. Helyesebb és egyben könnyebben járható útnak tűnik az összetársadalmi érdekek és a társadalom építőkövei, az egyének személyes érdekei közé morális kapcsolatokkal hidat verni, mért az egyének többsége csakis ekkor nem próbál majd privát értékrendjéhez vezető rövidebb

ösvényt keresni, mivel a saját és a társadalmi szinten elvárt cél legalábbis megközelítően azonos lesz.

A XX. század második feléig egy már viszonylagos állandóság alakult ki az emberi reprodukciót körülölelő szabályozás terén, amikor a biotechnológia rohamos fejlődése következtében újabb etikai viták indultak, melyek Louise Brown (az első lombikbébi) 1978-as megszületésekor lángoltak fel igazán.

Adódik a következő kérdés, mely tudományok képviselői jogosultak etikai ügyekben és vitákban állást foglalni, illetve egyáltalán jogosult-e a tudomány erre, amikor az etikának a széles embertömegek konszenzuális véleményét kellene tükröznie. Az utóbbi évszázadok tapasztalata azt mutatja, hogy míg kezdetben az emberi szexualitással és szaporodással kapcsolatos ügyekben a földrajzilag uralkodó egyház vindikálta magának a döntési és szabályalkotási jogkört, addig az idő előrehaladtával párhuzamosan egyre több tudományág kapcsolódott be az építő véleményalkotásba. Mindezekkel párhuzamosan az egyházak „beleszólási” súlya csökkent, bár természetesen továbbra is meghatározóan jelentős véleményt képviselnek. Belépett viszont a körbe a társadalomtudományok széles palettája, a jogtudomány és az orvostudomány, ez utóbbi főként az egyre inkább technikalizálódó módszerek előretörésének szinte kötelező hozadéka volt. A felsorolt tudományágak egyúttal azt is kijelölik, körülbelül merre húzódnak ma a humán reprodukciós etika – mint szabályrendszer – határai.

A fentiekhez hozzávéve a társadalom sosem lankadó és természetes érdeklődését a téma iránt, kijelenthetjük: az emberi szaporodáshoz kötődő etikai, jogi kérdések bizonyos szempontból tökéletesen azonos megítélés alá esnek a sporttal és a politikával. Nevezetesen mindenki beszél róla, mindenkinek van véleménye róla, és mindenki bizonyos benne, ért hozzá. A többség szilárd elképzelésekkel rendelkezik, ezért a viták hevesége belátható időn belül nem fog csökkenni.

Ezek után a teljesség igénye nélkül vegyük sorra, amelyek a kérdéskör legnépszerűbb és legvitatottabb pontjai.

A prenatális diagnosztika és a magzati in utero terápia módszerei a társadalmilag meglehetősen széleskörű elfogadottság miatt relatíve kevés vitát kavarnak, a többség egyértelműen hasznos eljárásként könyveli el ezeket, ezért a továbbiakban nem is foglalkozunk behatóbban velük.

A negatív családtervezéssel kapcsolatosak a komolyabb társadalmi felkavaróerejű témák legöregebbjei. Ilyenek a *fogamzásgátlás, a művi meddővétel és a terhességmegszakítás*, extrém esetben a fetocídium. A megelőző évszázadokban és évezredekben az általánosan elfogadott több-, illetve sokgyermekes családmodell mellett főként vallási fékek álltak a negatív családtervezés útjában, a XX. és XXI. század során az egyházi visszatartó erő generálisan csökkent ugyan, ellenben a modern, „fejlett”, nyugati típusú államok szembesültek a népességfogyás és a korösszetétel megváltozásának rémével. A mai embernek pusztán saját populációja egyszerű reprodukálásához is komoly szemléletváltáson kell átmennie, melyhez a pozitív törvényi és társadalmi viszácsatolás elengedhetetlenül szükséges. (1. és 2. táblázat)

1. sz. táblázat

Csongrád megye lélekszámának alakulása 1990 és 2007 között
(a 2001-es évben tapasztalható népességszámemelkedés okai között a migráció kitüntetett helyen áll)

Év	Népesség összesen	Férfiak	Nők
1990	438842	209542	229300
1991	438315	209268	229047
1992	438364	209342	229022
1993	437568	208889	228679
1994	436639	208260	228379
1995	428763	204993	223770
1996	427053	203993	223060
1997	424614	202722	221892
1998	422276	201379	220897
1999	420198	200281	219917
2000	417668	198755	218913
2001	430514	204111	226403
2002	428144	202891	225253
2003	426817	202007	224810
2004	425785	201362	224423
2005	424849	200793	224056
2006	423585	200257	223328
2007	423751	200199	223552

2. sz. táblázat

Élveszületések és halálozások Csongrád megyében 1990 és 2006 között

Év	Élveszületés összes	Halálozás összes	Halálozás férfiak	Halálozás nők
1990	5152	6684	3467	3217
1991	5285	6525	3411	3114
1992	4945	6575	3473	3102
1993	4922	6540	3504	3036
1994	4772	6266	3328	2938
1995	4701	6382	3434	2948
1996	4290	6488	3422	3066
1997	3992	6225	3340	2885
1998	3883	6233	3276	2957
1999	3768	6292	3338	2954
2000	3841	6119	3194	2925
2001	3880	5716	2956	2760
2002	3824	5860	3061	2799
2003	3854	5794	3027	2767
2004	3739	5778	3022	2756
2005	3931	5843	3000	2843
2006	3803	5504	2918	2586

A fenti táblázatok értelmezéséhez szükséges látni azt a folyamatot is, amin az európai nők szerepe átment a XX. század elejétől kezdve napjainkig. A „tradicionális” nézet szerint a nő funkciója a háziasszonyságra és az anyaságra, gyermeknevelésre korlátozódik, míg a „modern” szemléletben az együtt élő felek a családfenntartás két fő területét (háziasszonyság és anyaság, valamint a pénzkereset) szabadon variálhatják, akár fel is cserélhetik egymás között szabad belátásuk szerint. A két nézethez társadalmi szinten akár kimondatlanul is, de hozzátapad a „maradi-haladó” megbélyegző megnevezéspáros, tehát a nőt sokszor a szűkebb (család) vagy tágabb (társadalom) környezet is a kényszeremancipáció pályájára tereli. Magyarországon társul továbbá ezen tendenciához az 1989 óta folyamatosan nyugat-európai szintre emelkedő megélhetési költségek és sokkal lassabb ütemben növekvő keresetek nyíló ollója, ami szintén a munkavállalók körébe lökdösi a nőt. Könnyen belátható, ezek a felfogásbeli és életmódbeli változások a gyermekvállalásra képes párok gyermekvállalási kedve alól nagyon könnyen kirántják a talajt, de legalábbis erősen korlátozzák az egy családba tervezetten születő utódok számát.

Kelet-Európában (leszámítva Lengyelországot és a volt NDK területét) a társadalom még mindig relatíve gyermekcentrikusnak mondható, és viszonylag alacsony a tudatos gyermektelenséget, a gyermek nélküli individualizációt választók száma. Ellenben emelkedik a gyermekvállalást saját értékrendjük kibontakoztatása miatt posztponálók aránya. Sajnos ez utóbbi csoportban nem ritka a folyamatos halasztás, vagy az életkor előrehaladtával természetesen csökkenő termékenységi potenciál miatt végül mégis gyermektelenül maradó pár.

Újabb keletiek az asszisztált reprodukció körébe tartozó módszerek (különös tekintettel az esetlegesen belépő harmadik személyre), az embriókutatás, a szex-szelekció, az őssejt kutatás és végül a kor médiaslágere, a klónozás.

Kialakultak olyan feltétlenül szükséges és betartandó etikai elvek, melyek minden orvosi közreműködéssel végrehajtott, a humán reprodukcióhoz köthető eljárás során kötelező jelleggel szem előtt tartandóak. Ezeket részben jogszabályok is rögzítik, részben pedig a széleskörű (a jogalkotó által gyakorlatilag teljeskörűnek vett) társadalmi konszenzus gondoskodik maradéktalan érvényesülésükről. Négy fő elv sorolható mindenképpen ebbe a kategóriába:

1./ Jogszerűség. Az eljárásnak meg kell felelnie a mindenkori hatályos törvényeknek. Jelenleg az 1997. évi CLIV. törvény rendelkezései az irányadók.

2./ Egyértelmű segítség a páciensnek. Tekintettel a beavatkozások kényes mivoltára, illetve azoknak sokszor nem egy kórállapot gyógyítására irányuló szándékára, már nem elégséges az évszázados „nil nocere” (ne árts!) zsinórmértéke, hanem egyértelműen pozitív hozadékkal kell rendelkezniük a magát az egészségügyi szakszemélyzet gondjaira bízó ember számára.

3./ Igazságosság. A sokszor és sok szempontból heterogén csoportot alkotó páciensek azonos megítélés és elbírálás alá kell hogy essenek, illetve közöttük különbségtétel kizárólag orvosszakmai szempontok alapján tehető.

4./ Megfelelés a társadalmi közmegegyezés védett értékeinek. A tradicionális erkölcsi értékek megőrzése mellett az újonnan kialakult, nemegyszer még csak kialakulóban lévő értékek beemelését társadalmi többségi szinten kell elfogadtatni.

A humán reprodukciós etika és a vonatkozó jogelvek a jelenkori etikai kutatások célkeresztjében állnak, a korábban szilárdnak hitt elvek ingoványosodása mellett kell értékelnünk az új jelenségeket. Mindezen bizonytalanságok fő okaként az utóbbi bő öt évtized orvos- és biotechnológiai vívmányait kell megneveznünk. Sokáig kizárólag vallási alapon, egyházi hatáskörben szabályozták e kérdéseket, többnyire az univerzális tiltás eszközével.

Az újkori szaporodásetikai viták lángját az IVF (in vitro fertilizáció) lobbantotta fel, utólag azt mondhatjuk: szerencsére. Szerencsére, mert a XX. század derekán jó helyen és jó időben vált lehetségessé, valamint jó helyen és jó időben kapott nagymérvű publicitást. Ekkorra ugyanis a modern társadalmak már kellően bíztak a tudományban, ugyanakkor már kellő kritikával tudták szemlélni környezetüket, beleértve a vallásos dogmákat is. Ezen a már alapjában véve is termékeny talajon könnyen csírázhatott ki a meddő párok biológiailag produktívva tételének gondolata, mert ez nemes és könnyen elfogadható cél volt az átlagember szemében is. Így nyithatták ki a sikeres asszisztált reprodukciós kísérletek Pandora szelencéjét.

Természetesen a katolikus egyház sem szemlélhette tétlenül az eseményeket, bár jóideig látszólag nem vitt tudomást a tényekről és kísérletekről, legalábbis a hivatalos kommunikáció szintjén. Mégis, mivel főként a kereszténység által áthatott kultúrájú országokban váltak a modern eljárások először elérhetővé, 1987-re megkerülhetetlenné vált a nyíltszíni egyházi állásfoglalás, melynek főbb pontjai koherens logikáról árulkodnak. Az emberi élet feltétlen tisztelete – mint legfőbb alapvetés – vonul végig minden egyes pont mögött, ennek magyarázata pedig annak Istentől eredeztethető mivolta. Ami technikailag lehetséges, azt az egyház nem feltétlenül tartja elfogadhatónak etikai szempontból, viszont az emberi nemzés folyamatába történő mesterséges beavatkozások nem utasíthatók el pusztán azon az alapon, hogy azok mesterségesek. Az egyházak kinyilvánították szimpátiájukat azok iránt, akiknek nem lehet gyermekük, vagy nem születhet egészséges gyermekük, ezzel egyidejűleg a meddőség okainak és megoldásának kutatására buzdította a tudósársadalmat. Mindezen általános alapelvek kinyilvánítása után kategorikusan elutasították az IVF-ET (in Vitro Fertilizáció és Embryo Transfer) gyakorlatát, harmadik személy ivarsejtjének felhasználását a családtervezés és családalapítás folyamatában, valamint a préembriókon és az embriókon való kísérletezést.

A katolikus egyház, mint a kereszténység legkomolyabb érdekérvényesítő erővel rendelkező ága, gyakorlatilag azóta sem változtatott gondolatmenetének gerincén.

Maradván a mesterséges megtermékenyítésnél, de elvonatkoztatva a keresztény hagyományoktól, vegyük sorra, a nyugati országokban milyen érvek és ellenérvek képviselői néztek egymással farkasszemet, mielőtt az eljárások szabad utat kaptak volna. Az ellenzők leginkább arra hivatkoztak, hogy a nemzés és a nemi aktus elkülönül, a nemzés folyamata személytelenné válik, ez nyílt beavatkozás a természet rendjébe. Ezeket túl a préembrió manipulálható, és egyes esetekben harmadik személy lép be genetikai értelemben a családba.

Az asszisztált reprodukciót szorgalmazók később győztes tábora viszont azzal érvelt, hogy a férfi meddőség (infertilitás) még a modern orvoslás számára is nehezen, gyakran egyáltalán nem kezelhető probléma, az örökbefogadható gyermekek száma erősen korlátozott, és valljuk be, az örökbefogadó szülők jelentős része sem fogad szívesen örökbe „akármilyen” gyermeket. Döntő érv volt az is, hogy így az addig meddő pár részben, vagy nagyon sokszor teljesen saját gyermeket nevelhet fel genetikai értelemben véve is,

ez pedig a szülő-gyermek kapcsolat erejét jelentősen növeli, a családot összetartó erőt eredményez.

A jelenlegi magyar törvényi szabályozás is csak kiegészítő, hiánypótló szerepet szán a mesterséges módszereknek az emberi szaporodás előmozdításában, véleményünk szerint teljesen helyesen. Az emberi faj biológiai fenntartása mellett a szexualitás számos egyéb aspektusból is részét kell hogy képezze a párkapcsolatnak, ezért annak kialakítása a nemzés folyamatából csakis a meddőség igazolt fennállása esetén tartható helyénvalónak. A törvény szellemisége is ebből táplálkozik, ugyanis Magyarországon mesterséges megtermékenyítési programba egy pár kizárólag akkor vonható, ha a meddőség alapos kivizsgálása és bizonyítása után az annak kezelésére tett egyéb módszerek sikertelennek bizonyultak. A jogszabály a programba bevezethető személyek körét is meghatározza. Mesterséges megtermékenyítő eljárás alkalmazható különmeműek házastársi vagy élettársi közösségében, illetve ritka esetekben egyedülálló nőnél is, ha az illető nő életkora vagy meddősége miatt gyermeket természetes úton nagy valószínűséggel nem vállalhat. A jogalkotó nem engedi meg azonos neműek (praktikusan és természetesen itt nők) élettársi közösségében a megtermékenyítést spermabankban tárolt spermiumokkal, valamint préembrió beültetését ilyen homoszexuális kapcsolatban élő nőnél, nem titkolt szándékkal szem előtt tartva a megfogant gyermek egészséges pszichoszexuális fejlődéshez való jogát és érdekét. A társadalmak világszerte egyre elfogadóbbak a homoszexuális tartós párkapcsolatban élőkre vonatkozó szabályozást tekintve, ám hazánkban – a világon a jelenlegi többségi nézethez hasonlóan – a gyermekek szocializálódását az államilag a konvencionális (heteroszexuális) családmódelben támogatja.

Az sem kérdéses, hogy egy, az állam számára ennyire fontos, az egyén számára ennyire intim és jelentőségelteljes beavatkozást kizárólag a megfelelő engedélyek birtokában lévő szolgáltatónál lehet igénybe venni, továbbá az adott eljárásban részt vevő, szaksegítségnyújtó személynek is az előírt jogosítványokkal kell rendelkeznie. Csak a szakhatósági engedélyekre szorítkozva elmondható, hogy Magyarországon az emberi reprodukcióval foglalkozó eljárások és kísérletek (a mesterséges megtermékenyítésen kívül ide értendők az egyéb, természetükönél fogva ide tartozó metódusok is) elvégzéséhez szükséges az ÁNTSZ engedélye és az Egészségügyi Tudományos Tanács Humán Reprodukciós Bizottságának jóváhagyása is. Az előző feltételeknek mindenben megfelelő szolgáltatóhoz asszisztált reprodukciós kérelemmel kizárólag szakorvosi javaslatral fordulhatnak a kérelmezők, ezáltal a jogrend nem csak a szolgáltatót, hanem a szolgáltatást igénybe vevő személyt vagy párt is legitimálja a hozzáférés szempontjából.

Maguknak az ivarsejteknek is nagyon hasonló a jogi és az etikai megítélésük, talán kijelenthető, hogy a jogalkotó ezen a területen megtalálta az erkölcsi konszenzust a közfelfogással. Az ivarsejt a megtermékenyítés előtti természetes állapotában az emberi test részét képezi. A testtől ugyan fizikailag elválasztható (akár mesterséges úton is), de ez nem befolyásolja az ivarsejt azon tulajdonságait, melyek az örökletes emberi tulajdonságok hordozójává teszik azt. Genetikai állományát és új emberi egyed létrehozásában való potenciális képességét tekintve a létrehozó személyt mint csepp a tengert képviseli, attól eszmeileg elválaszthatatlan, függetlenül a kinyerés, tárolás és felhasználás későbbi módjától. Az ivarsejt mindaddig rendelkezik eme tulajdonságokkal, míg megtermékenyülésre sor nem kerül, vagy megtermékenyítő/megtermékenyíthető képességét el nem veszíti. Mindezek miatt az ivarsejttel végzett bármiféle eljárásba való adományozói beleegyezés kötelezően megkívánt, egyoldalú joggyakorlás, mely bármikor egyoldalúan visszavonható, míg az adományozott ivarsejt felhasználása meg nem történt. A bele-

egyeződés írásban kell megadni. Az ivarsejtdonor erről a jogáról még írásban sem mondhat le, mivel gyakorlatilag a saját teste fölötti rendelkezésről van szó. Beleegyezési jogkörének logikai folyománya az is, hogy az ivarsejt felhasználását bármikor ellenőrizheti, és a más személy jogait vagy érdekét nem érintő adatokba betekintést nyerhet.

Hatályos egészségügyi törvényünk a fenti, főként etikailag indokolt szabályok szerint rendelkezik az ivarsejtek adományozásáról és felhasználásáról, de szükséges volt néhány más, inkább már technikai jellegű szabályozót és megszorítást is beépíteni. Már említettük, hogy csak a szakhatósági jogosítványokkal felruházott egészségügyi szolgáltatóknál lehetségesek ilyen típusú beavatkozások és az ivarsejtek tárolása. Az emberi genom épségének megőrzése érdekében Magyarországon ivarsejtet 35. életévét be nem töltött személy adományozhat. A beleegyezés tekintetében az írásbeliséget a törvény köti ki, hiszen elvileg más formában is megadható lenne az (például szóban vagy ráutaló magatartással), de ezeket a jogalkotó kizárta, pontosan a precíz adminisztráció és az utólagos ellenőrizhetőség érdekében. A donornak bizonyos személyes adatairól is nyilatkoznia kell, ezek elsősorban biológiai jellegűek, az emberi egészség technikai biztosítását szolgálják, kezelésük és tárolásuk megfelelő titoktartás mellett történik a szolgáltató részéről.

A donációhoz elengedhetetlenül szükséges a személyes megjelenés és a minta (ivarsejt) helyben történő levétele, ezzel biztosítva az ivarsejt genetikai azonosságát a rendszerben szereplő donor személyével. A felajánlást az egészségügyi szolgáltató akár indoklás nélkül is elutasíthatja, másrésztől viszont a jogosulatlanul vagy nem a megfelelő formai kötöttségek megtartásával nyert és birtokolt, valamint a visszautasított ivarsejteket haladéktalanul meg kell semmisíteni. Az említett kategóriák valamelyikébe tartozó ivarsejteket a más esetekben oly praktikus „jó lesz ez még valamire” elv ellenére sem szabad kísérletekbe bevonni az emberi reprodukcióból való kiszorulásuk után, hanem ellenőrzött körülmények között gondoskodni kell a megsemmisítésükről. Bármennyire is logikus lenne az így felszabadult értékes emberi minták kutatási célú felhasználása, azt pontosan az adományozó személyek jogainak védelmében nem tehetjük meg.

Egészen más a helyzet a megtermékenyített ivarsejtekkel, azaz a préembriókkal és az embriókkal. A jog sarkosan tesz különbséget az ivarsejtekre és a megtermékenyített ivarsejtekre vonatkozólag, hiszen az embrió (a továbbiakban ide értjük a préembriót is, mert az embrióval azonos jogászi megítélés alá esik a következő szempontok szerint) már nem azonos egyik létrehozó fél genetikai állományával sem, továbbá nem tekinthető a két fél genetikai anyagának pusztán matematikai összegződésének sem. Új személyiség, a belőle potenciálisan kifejlődő ember tulajdonságainak letéteményese. A még be nem ültetett embrió sorsáról a házastársak, illetve a létrehozó felek közösen jogosultak dönteni valamelyik fél haláláig, illetőleg az embrió beültetésének megtörténteig. A közös rendelkezési jogra a viszonyukban bekövetkezett változásoknak (pl.: házasság vagy élettársi közösség megszűnése) hatása nincs, ám az egyik fél rendelkezési jogáról írásban lemondhat (jogtechnikailag: közokiratban vagy teljes bizonyító erejű magánokiratban) egyoldalúan.

Fontos a donor szemszögéből is áttekinteni az adományozás folyamatát, főképp annak az adományozóra való hasznosságát érintve, mivel ez motiválja őt cselekvésében. Az ivarsejt vagy embrió saját családalapítás céljára történő adományozása esetén egyértelmű a haszon: saját genetikai sikerét éri el általa. Bonyolultabb a donor hasznát kutatnunk, ha mint harmadik személy lép be a szaporodási folyamatba, hiszen itt a gyermek ugyan genetikai értelemben az övé, ellenben nem saját családjában nő fel és a társada-

lom sem ismeri el a donor gyermekeként, szociális kapcsolata is a recipiens családjához kötik majd. Tovább árnyalja a helyzetet, hogy ivarsejt- vagy embriódonációért anyagi ellenszolgáltatás nem köthető ki, illetve nem fogadható el. Az elv magyarázata abban rejlik, hogy az örökletes emberi tulajdonságok nem képezhetik üzleti forgalom tárgyát, ez erkölcsileg párhuzamba állítható a rabszolgatartás és rabszolgakereskedelem tiltásával. A törvény ugyan költségtérítést megenged, mely a donornak a donációhoz kötődő kiadásainak és elmaradt hasznának ellentételezése, de ez komoly anyagi ösztönzéseként csak igen ritka esetben fogható fel (a jogalkotó szándéka szerint sosem). Ez esetben a donor haszna tisztán felajánlásának társadalmi elismerést kiváltó mivolta. Legalábbis elviekben, mert nem egyszer derült fény burkolt ellenszolgáltatás nyújtására, vagy ennek szándékára, és ezek alapján feltételezhető, hogy jóval több esetben sikeresen át is adták a donornak a javadalmazást. A tiltott ellenszolgáltatás adása és elfogadása nem is a hímivarsejtek adományozásával kapcsolatban merül fel komoly tényként, sokkal inkább a jóval ritkább, ezért kurrensebb árucikknek számító petesejtek illetve préembriók, embriók esetén. Ennek lehetetlenné tételére a különböző országok elvben hasonló, de apró részleteiben eltérő jogi szabályozókat dolgoztak ki a donor és a recipiens kölcsönös anonimitásának szavatolására.

Visszatérvén a préembriókra és embriókra, szükségessé vált ezen kis „valamik/valakik” státuszának meghatározása azt követően, hogy az orvosi technológia fejlődésének következtében mesterségesen létrehozhatók, az anya szervezetén kívül életben tarthatók, egyes esetekben a természetes úton fogant embrió az anya szervezetéből kiragadható és diagnosztikus eljárásokat követően ugyanoda vagy más anya szervezetébe visszaültethető. A felsoroltakon túl a legváltozatosabb kísérletek és orvosi beavatkozások is elvégezhetők rajtuk, ráadásul a biotechnológiai arzenál jóformán napról napra szélesedik. Már korábban leszögeztük, hogy az embrió önálló genetikai állománnyal rendelkezik, nem tekinthető pusztán az anyai és apai félgenomok matematikai összegződésének. Nem része továbbá sem az anya, sem az apa testének, az anya testében pusztán helyet foglal, annak segítségével – gyakorlatilag kizsákmányolásával – növekszik és fejlődik jó esetben emberré (préembrió stádiumban még nem dőlt el a fejlődés kimenetele, irányt vehet egészséges magzat, vetélés, torzszülött, üszöktérhesség vagy choriocarcinoma felé is). Az anya testében fejlődő embrió attól biológiai, társadalmi és jogi értelemben is elkülönül. A szülői érdekkörtől eltérő, önálló érdekkörrel bír, amely nem egy esetben szabályozást megkívánó érdekellentétet vezet. Az embrió és később a méhmagzat fő érdeke az egészséges élveszületés, utána saját személyiségének kibontakoztatása.

A Polgári Törvénykönyv szerint az embert a jogképesség a fogantatástól illeti meg, de a jogkeletkezés feltétele az élveszületés, tehát visszaható jellegű. Itt a jogban is viszsztatükröződik az a biológiai tény, hogy egy megfogant embrióból nem feltétlenül fejlődik új emberi lény.

Sorba véve az anya és az embrió vagy méhmagzat közti érdekellentéteket, elsőként azokról a konfliktusokról kell megemlékeznünk, melyek terhességmegszakítással, azaz az embrió vagy méhmagzat elpusztításával végződnek. Ezek kiemelt jelentőségűek, mert időben megfordíthatatlanok, utólagos korrekciójukra és a magzat kárpótlására nincs lehetőségünk, tehát a beavatkozás engedélyezése és végrehajtása szigorú törvényi és hatósági kontrollt igényel. Morálisan legkönnyebben indokolható és elfogadható az az eset, amikor a terhesség vagy a szülés az anya életét és/vagy egészségét komolyan veszélyezteti. Ekkor a legtöbb társadalmi réteg elfogadja a már valóságossá vált emberi élet (az

anya) védelmében a csak feltételes emberi élet (az embrió) feláldozását. Relatív könnyen megmagyarázható a közvélekedés számára az étellel összeegyeztethetetlen vagy igen súlyos fejlődési rendellenességet hordozó magzatok elpusztítása is, bár itt már az „igen súlyos”-ról alkotott fogalmak eltérősége miatt jóval több a vita, de a konszenzus-keresés többnyire eredményesen zárul.

Legtöbb problémát – erkölcsi értelemben – az egészséges anyák várhatóan egészséges magzatainak elpusztítása vet fel, ilyenek a Magyarországon engedélyezett terhességmegszakítások akkor, ha a terhesség bűncselekmény következménye (a magzat nem felelős fogantatásának körülményeijért), végül pedig az anya súlyos válsághelyzetében végzett interrupciók. Ez utóbbiról sokan úgy vélekednek, az anya kérésére gyakorlatilag bármikor és bármilyen indokból elvégzik a műtétet a terhesség 12. hetének betöltése előtt. Jelen tanulmányban állást foglalni nem célunk, a skála egyik végén a legliberálisabban gondolkodók helyezkednek el, akik szerint az anya bármikor a legtejjesebb szabadsággal dönthet a saját testét érintő kérdésekben (ide sorolják a nő terhességét is), a másik végletet azon vallási alapokon nyugvó meggyőződéssel rendelkezők képviselik, akik úgy vélik, az emberi élet szentsége semmilyen esetben sem ad lehetőséget egy már megfogant terhesség művi befejezésére.

Jelenleg Magyarországon az anya kérésére, nem orvosi indokból végzett terhességmegszakítás a nemzetközi összehasonlítás szintjén meglehetősen könnyen hozzáférhető, tehát az ilyen jellegű beavatkozások számának csökkentésére (más szóval a felelős és körültekintő negatív családtervezésre) az egyetlen, gyakorlatban is járható út a taxatív tiltást leszámítva, mely nem lenne célszerű, illetve a törvényi környezet szellemiségével sem összeegyeztethető, a megfelelő felvilágosító tevékenység és a racionálisan alkalmazható fogamzásgátló módszerek minél szélesebb körű hozzáférhetőségének kombinációja. Az elmúlt bő másfél évtizedben ezen a fronton sikereket könyvelhetünk el (3. táblázat), de megjegyezzük, a napi klinikai gyakorlat még mindig túl sok esetben igazolja a terhességmegszakításon átesett nők körében azt a sajnálatos ténytet, miszerint a nem kívánt terhesség elleni védekezés hiányát nem az ismeretek hiányossága, hanem a módszer alkalmazásának magas ára okozta. A javuló statisztikai adatok és a sok esetben pusztán magas költségük miatt nem alkalmazott kontraceptív módszerekről szóló beszámolók együttesen azt sugallják, hogy a társadalombiztosítás részéről ezen a téren vállalt nagyobb anyagi támogatás számottevő haszonnal járna. Egyrészt látható, hogy az egyének részéről növekszik a felelősségteljes gondolkodásra való hajlam, hiszen egy terhesség kialakulásának megelőzése jóval könnyebben megindokolható, mint a már megfogant terhesség művi elvétele. Másodsorban így csökkenthető lenne a terhességmegszakításokból fakadó testi és pszichés károsodások mennyisége is, végül pedig a fogamzásgátló módszerekre fordított támogatást ellensúlyozhatná az elmaradt művi vetéléseken megtakarított pénzösszeg. (A harmadikként említett érv Magyarországon csak korlátozott mértékben érvényesülne, mert az állam a saját kérésre végzett terhességmegszakítások költségének jelentős hányadát áthárítja a beavatkozásra váró nőre.)

Az alább bemutatásra kerülő táblázatból az is kiderül, hogy az örvendetesen csökkenő számú művi vetéléseken belül, arányait tekintve az átlagosnál jóval nagyobb mértékben csökkent az igen korai életkorban (a betöltött 15. életévet megelőzően) elvégzett műtétek száma. Hasonló mértékben javuló tendenciát találunk a 15–19 éves korosztály esetében is. Főként ezek a számsorok igazolják az időben végzett felvilágosító munka

eredményességét, és ezzel párhuzamosan a társadalom fogadókészségét a tudatos családtervezés iránt.

3. sz. táblázat

Terhességmegszakítások számának alakulása Csongrád megyében 1990 és 2006 között, különös tekintettel a fiatal korban (<14 év) elvégzett beavatkozásokra

Év	Összes terhességmegszakítás	Terhességmegszakítás 15 év-nél fiatalabb anyák esetében
1990	3926	11
1991	3819	18
1992	3913	20
1993	3411	13
1994	3350	11
1995	3328	6
1996	3206	13
1997	3234	9
1998	2948	10
1999	2598	6
2000	2400	5
2001	2320	4
2002	2151	5
2003	2045	5
2004	1964	5
2005	1859	4
2006	1832	4

Az anya-magzat relációban kialakuló érdekellentétek következő lépcsőfokán már a magzat élete nem kerül veszélybe, de egyéb jogai csorbulnak. Elképzelhető, hogy az anya a magzat egészségére nézve folytat káros tevékenységet (pl. dohányzás, kábítószerélvezet). Általánosságban véve is elmondható, hogy az anya minimálisan erkölcsi, egyes országokban jogi szinten is felelősséggel tartozik a magzatát veszélyeztető, elkerülhető hatások kiküszöböléséért, illetve a magzatára nézve veszélyes életviteltől való tartózkodásért. Az anya bizonyos tevékenységektől eltiltható, egyes esetekben vele szemben kényszerintézkedés is gyakorolható. Ilyen esetekben feltételül szabja a hazai jog a betöltött 24 hetes magzati életkort, tekintettel arra, hogy a WHO direktívája ettől a kortól kezdve szülésről, ezt megelőzően vetéletről tesz említést. A jog tehát itt azzal az erkölcsi alappal vérteti fel magát az anyával szembeni intézkedések esetére, hogy a magzat bármiféle világrahozatala esetén is emberi egyed születéséről van szó, akinek joga van az élethez és a testi épséghez, ebben a jogában az anya káros szenvedélye sem korlátozhatja egy határon túl. Más típusú védelmet igényel a magzat olyan esetben, amikor az anya által birtokolt információ nyilvánosságra hozása sértené a megszületendő gyermek valamiféle jogát (pl. a jó hírnévhez való jogot). Ilyen esetekben az anya titoktartási kötelezettséggel tartozik a magzat érdekében, vagyoni és nem vagyoni természetű jogok tekintetében egyaránt.

Az iménti példához, melyben az anya valamely káros szokása veszélyezteti a magzat egészségét, nagyban hasonlít az az eset, amikor az anya önrendelkezési joga és a magzat egészséges élvészületéshez való joga kerül kollízióba abban az összefüggésben, amikor az anya nem kíván valamiféle egészségügyi szolgáltatást igénybe venni. Ide kívánczik ismét két idézet a törvényből: „... a beteg szabadon döntheti el, hogy kíván-e egészségügyi ellátást igénybe venni, illetve annak során mely beavatkozások elvégzésébe egyezik bele, illetve melyeket utasít vissza [...] a beteg beleegyezésére nincs szükség abban az esetben, ha az adott beavatkozás vagy intézkedés elmaradása... mások – ideértve a 24. hetet betöltött magzatot is – egészségéi vagy testi épségét súlyosan veszélyezteti”. Mindkét törvényhely önmagában egyszerűen értelmezhető, a problémát az anya és magzata fizikai-biológiai egysége adja, melynek hosszú ideig (jó esetben az érett magzat megszületéséig) való megbonthatatlansága nem teszi lehetővé a magzat izolált vizsgálatát vagy terápiáját, az anya tevételes közreműködése, de minimálisan is megjelenése és a beavatkozás elviselése a szükségszerűen megkívánt magatartás.

Speciális esete az érdekütközéseknek a többes terhesség, ahol egyrészt a klasszikus anya-magzat érdekellentéttel kell számolnunk, de emellett megjelenik két másik típus is. Ütközhet a két, három vagy még ennél is több magzat érdeke egymással, ugyanis a többes terhességekben fokozott a magzati morbiditási és mortalitási arány, tehát elviekben egy magzat akkor tudná maximálisan kihasználni a benne rejlő genetikai potenciált, ha egyedül lenne az anyaméhben. A több magzat nagyobb kockázatot jelent az anyai szövődmények szempontjából is, így paradox módon bizonyos tekintetben az anya is ellenérdekelt a többes terhességgel szemben. Ésszerű szabályozással elviselhető szintre kell szorítani az anyai és magzati morbiditást, mortalitást, eközben a lehetséges maximális számú magzatot kell megtartani. Amennyiben ikerterhességben valamelyik magzat az étellel összeegyeztethetetlen vagy igen súlyos fejlődési rendellenességet mutat (hitelt érdemlően bizonyítható a kórállapot), úgy viszonylag egyszerű helyzetben vagyunk a *szelektív terhességmegszakítást* illetően. Várhatóan teljesen egészséges magzatok és hármas vagy többes ikerterhesség esetében a már ismertett megfontolásból. A többes terhesség redukcióját még két sajátos vonás egészen bizonyosan árnyalja. Tudni kell, hogy az ikermagzatok szelektív elpusztítása esetén mindig szükséges egy bizonyos vetélési kockázattal számolni a többi magzat tekintetében is, így előfordulhat, hogy pontosan a többi (általában kettő) magzat érdekében végzett redukciós műtét vezet azok elpusztulásához. Végül érdemes megemlíteni azt is, hogy a modern szülészetben az ikerterhességek oroszlánrészéhez az asszisztált reprodukciós technikák részét képező ovulációindukció és/vagy a több préembrió beültetése (utóbbit azzal a megfontolással hajtják végre, hogy a beültetett több embrióból legalább egy fejlődésnek induljon az anya méhében) vezet, így nagyon várt, olykor éveken át óhajtott terhességekről van szó, amikben egy vagy több embrió elvesztése – még tervezett feláldozás esetén is – komoly lelki terhet jelent a szülők számára. Különösen igaz ez a tervezett embrióredukció következtében kialakult, a többi magzatot is érintő spontán vetélés esetében.

Essék szó a terhességmegszakításról abban az értelemben is, amiről sokan hajlamosak megfeledkezni. Ez pedig nem más, mint az azt végző orvos perspektívája. Kényes területről van szó, mivel a szülész-nőgyógyász szakorvos tevékenységi körébe beletartozik, világnézeti vagy vallási alapon sokan elutasítják a benne való részvételt, ugyanakkor a terhességmegszakításra várakozó nőnek joga van a műtét elvégzéséhez, hiszen az ő világnézetével nem ellenkezik, a törvényben előírt kötelezettségeinek eleget tett,

tehát joggal várja el az egészségügyi szolgáltatótól ezt a szolgáltatást. A törvény itt is próbált mindkét fél számára méltányos megoldást találni. A terhességmegszakításra kijelölt vagy felkért orvos megtagadhatja annak elvégzését, ha ez erkölcsi felfogásával, lelkiismereti vagy vallási meggyőződésével ellenkezik, de a beteget ezzel egyidőben más orvoshoz kell irányítania, aki a törvény által szabott határidőn belül elvégzi az interrupciót.

A modern orvostudomány számtalan módszerrel képes befolyásolni az emberi szaporodást, egyre biztatóbb kísérletek folynak az embrió tulajdonságainak megváltoztatása érdekében. Napjainkban az örökletes tulajdonságok – melyekről sokáig azt hittük, a fogantatás pillanatában végérvényesen eldőlték – egyre erőteljesebben befolyásolhatók gémanipulációs eljárásokkal, de a folyamattal párhuzamosan felerősödtek azok a hangok is, melyek követelik ésszerű korlátok felállítását a génebesztetben. Sőt azt is mondhatjuk, a genomikus manipuláció kritikája időben megelőzte magának a technikának a kialakulását. Vajon miért alakult ez így? A génebesztet (illessük ezzel a népszerű és a köztudatban elterjedt névvel) igencsak kétélű fegyver. Egyrészt képes már csírájában elfojtani egyes veleszületett, örökklődő betegségeket (pl. autoszómális recesszív anyagcserezavarok, melyek egyébként fatálisak vagy az életminőséget nagymértékben csökkentik), így a társadalom és az adott egyén számára is óriási haszonnal bír. Másrészt viszont befolyásolhatók lesznek vele olyan veleszületett emberi tulajdonságok, melyek nem tartoznak a genetikai betegség kategóriájába, mindössze a módszert alkalmazó személy egyéni megítélése szerint hasznosak vagy károsak (mint például egy bizonyos testmagasság, szemszín), ezáltal a fajnemesítés eszközévé válhat. Meg kell találni a határt, ameddig a társadalmi erkölcs még helyesli a genom megváltoztatásával járó beavatkozást, és ami fölött már nem fogadja el, és ezt a jövőben biztosan sokat vitatott határt kell a majdani törvényalkotónak jogszabályban rögzítenie. A nehezen meghúzható határvonal a „betegség” és a „nem előnyös tulajdonság” között fog húzódní. Hatályos egészségügyi törvényünkblől idézve: „Az emberi génállomány megváltoztatására irányuló vagy azt eredményező kutatás, beavatkozás kizárólag megelőzési, kórismézési vagy gyógykezelési indokból és – [...] kivételekkel [...] – csak akkor végezhető, ha a kutatásnak, beavatkozásnak nem a leszármazottak genetikai állományának megváltoztatása, illetve új egyed létrehozása a célja.” (Eü. Tv. 162. szakasz) A törvény szerinti kivételek: nemhez kötöten örökklődő megbetegedések és „egyéb várható megbetegedések” megelőzése. A különböző tudományos és politikai csoportosulások valószínűleg az „egyéb várható megbetegedések” körének szélesítése vagy szűkítése mellett fognak síkra szállni és végtelen csatákat vívni a tudomány, illetve a törvényalkotás fórumain.

A génebesztet gondolatköréhez szervesen kapcsolódik a *prenatális diagnosztika*, mint a génszintű terápiát és módosítást szükségképpen megelőző állapotfelmérő eljárások összessége. Mai tudásunk birtokában a születést megelőző diagnosztikai szűrőmódszerek jelentősége zömében inkább még nem a későbbi terápia kiválasztásában és megtervezésében van, hanem a felismert anomáliák súlyosságának függvényében az esetleges terhességmegszakítás melletti érvként szólhatnak.

Egyre komolyabb *in utero terápiás lehetőségek* állnak rendelkezésünkre, azonban a terhesség korai szakaszában kiszűrt igen súlyos fejlődési rendellenességek megoldása nagy tömegben továbbra is a terhesség művi megszakítása. Mi következik mindebből? Egyértelműen csak olyan elváltozást érdemes és etikus szűrni, ahol a diagnózis felállítását cselekvés követheti, amely lehet terápia és terhességmegszakítás is. A szülőket ugyanis a gyermek betegségének tudatával terhelni úgy, hogy sem ők, sem az orvostu-

domány nem tehet és nem is tesz semmit ellene, erkölcsileg elítélendő lenne. A szűrő-módszerek többsége az anya és a magzat számára nem jár kockázattal, vagy csak igen minimális kockázattal jár (pl.: ultrahangos vizsgálatok, vérvétel), ezeket használjuk a napi gyakorlatban rutin szűrő-módszereként, természetesen a rutin módszerek köre erősen függ az adott ország egészségügyi kultúrájától és anyagi teljesítőképességétől. A magasabb beavatkozási kockázattal járó szűrőeljárások, főként ha nem gyakori betegségek kimutatására irányulnak, nem ajánlhatók rutin módszernek. Ilyenek például a magzatvízből és a chorionbolyhokból történő mintavételezés, amelyek vetelési kockázata 1% körül van. Ezeket csak a betegség megalapozott gyanúja esetében érdemes és etikus a terhes nőnek felajánlani, ismertetvén vele a módszer előnyeit, hátrányait, a belőle származó diagnosztikus nyereséget és a szövődmények esélyét. Mindezekkel egyidőben, de mindenképp a vizsgálat megkezdése előtt meg kell kérni a terhességmegszakításhoz való hozzájárulást, mivel a teszt pozitivitása (kromoszóma-aberráció) gyakorlatilag egyenlő a terhesség művi befejezésének javallatával.

Egyre korszerűbb és pontosabb szűrő-módszerek állnak rendelkezésünkre még a szülést jóval megelőző időszakban, de a mind magasabb specificitású és szenzitivitású tesztekkel felszerelkezvén sem szabad elfelejteni, hogy a szűrőeljárás csak szűrésre való és képes. Tehát teljesen biztosan az adott betegséget kizárni vagy megerősíteni nem tudja. Másfelől az is tény, csak a veleszületett kórállapotok elenyésző részére van bevált szűrő-módszerünk, számos betegséget még a legmodernebb, kísérleti stádiumban lévő metodikákkal sem tudunk előrejelezni. Ennek ellenére a mai fogyasztói elvű társadalmak csak 100%-ban egészséges magzatot és újszülöttet („perfect baby”) hajlandók elfogadni. Ez irreális álom, erről tájékoztatni kell a szülőket a terhesgondozás és prenatális diagnosztika során. A tájékoztatás megtörténik, de a szülők ezt mégsem hajlandók elfogadni. Nehéz ugyanis egy technológia uralta világban megértetni velük, hogy bár rendkívül drága és bonyolult rendszerek próbálják az esetleges kóros állapotokat kiszűrni, az eredmény biztonsága nem teljes. A gyermeket terméknek tekintő szülők értetlenül állnak egy olyan esetben, amikor már a teherbeesést megelőzően helyes táplálkozással és életvitellel készültek fel az utódvállalásra, a terhesség során az ijesztően komoly diagnosztikai gépezet nem talált semmi kivétnivalót, a bajra pedig a szülést követően derül csak fény. Ilyen esetekben összeférhetetlen számukra a befektetett nagy anyagi és fizikai áldozatvállalás a csökkent értékű eredménnyel. Nem a biológia véletlenszerűségét és kiszámíthatatlanságát látják az adott fejlődési rendellenesség mögött („az Isten adta, az Isten elvette”), hanem az orvostudomány kudarcát, amelynek kárát az ő családi életük látja. Ezen felfogásbeli fordulat eredményei az olyan kérdések, mint „hogyan lehet a gyermekem beteg, mikor öt ultrahangon is voltunk?”, valamint a kártérítési perek drasztikusan növekvő száma. A szülő úgy érzi, hogy részéről az elvárt teljesítés megtörtént, cserébe az egészségügy hibásan teljesített, ezért neki természetes módon jár a kártérítés.

Prenatális diagnosztikával lehetőségünk nyílik a születendő gyermek nemének meghatározására is, (amelynek befolyásolását a hatályos hazai törvények büntetni rendelik), ami önmagában véve még semmiféle lehetőséget vagy veszélyt nem rejtene magában – ha engedélyezve lenne –, ámde a terhesség megszakításának lehetőségével kombinálva már egészen más a helyzet. A születendő gyermek nemének jóslására és befolyásolására évezredek óta történnek próbálkozások, a középkori francia lovagok unilaterális kasztrációjától kezdve a megalapozott tényeken nyugvó, de viszonylag alacsony hatékonysági rátával működő diétás megszorításokig. A tényleges lehetőség a XX. század vége óta áll az emberiség rendelkezésére.

Alapjában véve három lehetőség áll a rendelkezésünkre, ha a családban felnövő gyermek nemét szeretnénk meghatározni.

A *szex-szelekció prekonpcionális formájában* az X és Y kromoszómákat hordozó spermiumok szétválogatásával érjük el a kívánt nemű embrió fogantatását. Posztkonpcionális módszerek esetén a prenatális diagnosztikát hívjuk segítségül a megfogant préembrió vagy embrió nemének meghatározásához, majd a nem kívánatos nemű terhességet műveleg megszakítjuk. Végül említést érdemel a mára szerencsére már történelmi jelentőségűvé vált posztnatalis szex-szelekció, amely a gyakorlatban egyenlő az infanticidiummal. A történelem számos példát szolgáltatott erre, főként a leányok kárára: a leány újszülötteket megfojtották, vízbe dobták, vagy egyszerűen csak kirakták az erdőbe azzal az önámító magyarázattal, hogy egy jó szellem majd úgyis felveszi őket. Napjainkra az aktív infanticidium kevés elszigetelt példától eltekintve már eltűnt a társadalmakból, viszont passzív formájára még lehet példát találni. Kínában közismert szokás, hogy a dzsunkákról a folyóba ugráló és játszó kisgyermekek közül a fiúk hátára a szülők levegővel telt marhabólyagot kötnek, a lányok viszont ilyen „védőfelszerelést” nem kapnak.

A magzati nem meghatározására irányuló törekvéseknek két fő mozgatórugója van. Az orvostudomány a nemhez kötötten öröklődő megbetegedések prevenciójában alkalmazná és alkalmazza is a világ sok országában, így Magyarországon is. Ez a felhasználási mód széles társadalmi bázis által elfogadott, különösebben nagy vitákat nem is kavart. A másik előmozdító erő a társadalmi nyomás, ami két újabb alcsoportra bontható. A fejlett társadalmakban egyre gyakoribb az egygyermekes családmódel, és a technikai lehetőségek birtokában a szülők úgy érzik, joguk van gyermekük nemének megválasztásához, mint ahogyan az autó színét is prospektusból választhatják ki (fogyasztói családmódel). Ezzel szemben a harmadik világ országaiban nem a családban felnövő gyermekek kis száma miatt merül fel az igény, hanem az értékesebbnek tartott fiú utódot a szélesebb értelemben vett család és a közösség nyomására is létre kell hozniuk.

Szociológusok egy jelentős csoportja a szex-szelekció szabadjára engedésének fő veszélyét abban látja, hogy a humán populáció ivararánya felborulhat. Ezt mások cáfolják arra az egyszerű önbeállító mechanizmusra hivatkozva, hogy egy fiú többségű népességben ezek a fiúk sokkal nehezebben találnának maguknak reprodukív partnert, így a lányok értéke automatikusan emelkedne, magával hozva a leány újszülöttekre való fokozott igényt és a leánymagzatok kiválasztásának fokozódását. Ezáltal a már létező szociális struktúra és a kialakult szex-arányok hosszabb távon nem borulnának fel pusztán a szex-szelekció engedélyezése következtében.

Esetleges haszonként szokás emlegetni azt a feltételezést, miszerint a harmadik világ országainak szaporodási üteme csökkenne, ha a családokba hamarabb megérkezne az áhított fiú utód. Ezt viszont az adott országok kultúráját ismerő kutatók azonnal cáfolják, mert szerintük a helyi családok modellje sokgyermekes, tehát a jövőbeni gyermekek nemének meghatározására nyújtott lehetőség csak kismértékű eltolódást okozna a nemi struktúrában rövid távon a fiúk javára, a későbbiekben ez a már vázolt önbeállító mechanizmus révén visszanyerné az eredeti, egészséges vagy közel egészséges arányt, de a gyermekek száma és a szaporodás üteme számottevően nem csökkenne. A helyi közösségek továbbra is sokgyermekes családokban gondolkodnának, mindössze kismértékű ingadozást tapasztalnának az ivarösszetételben néhány tízéves ciklusonként.

A megelőző pontokon túl az is dilemmát jelent a törvényalkotóknak, hol húzódnak az egyén önrendelkezési jogának határai. Ha csak egy gyermeke lehet egy párnak, miért

nem dönthetik el a nemét? Azt is régóta hirdetjük, hogy minden gyermek váraként születne. Akkor vajon miért nem adjuk meg a szülőknek azt a lehetőséget, hogy az áhított fiú vagy leány újszülöttjüket megkapják? Ha a már ismertett önkorlátozó és önbeállító mechanizmusok révén a nagyobb régiók, pláne a világ emberi populációjának ivarösszetétele hosszabb időskálát tekintve nem szenvedne komolyabb torzulást, akkor miért nem adunk lehetőséget több fiú születésére, mikor a férfiak várható élettartama közismerten rövidebb, ezért valószínűleg több férfi is „elférne” világunkban? A többségi vélemény mindezek ellenére jelenleg csak a nemhez kötött öröklődő betegségek prevenciójában történő felhasználással ért egyet, az országok zömében a szabályozás is ennek megfelelő, tehát csak akkor engedélyezett, ha a leendő anya X kromoszómához kötött súlyos betegség hordozója. Jellemző a prenatális nemi meghatározás szigorú felügyeletére, hogy a magyar IVF-ET protokollban az emberi testen kívül megtermékenyített és később az anya méhébe visszahelyezendő préembrió nemét meghatározni bár rendkívül könnyű lenne, hiszen a sejtekhez való hozzáférés adott, ezt elvégezni – a törvényben felsorolt, más esetekben is érvényes kivételek esetét leszámítva – tilos és büntetendő.

Ismert a szakirodalomból egy alexandriai professzor családjának esete, ahol egymás után születtek lányok. A nyolcadik után a professzor megkérte szülésprofesszor barátját, hogy határozzák meg a következő, kilencedik terhesség elején a születendő gyermek nemét. Kérését etikai okokra hivatkozva elutasították, a kilencedik gyermek is lány lett. Később mindegyik leány pártában maradt, nem merte őket senki feleségül venni, attól félték, hogy azok csak leánygyermekeket fognak ismét szülni. Nem lett volna mégis etikussabb segíteni a nem-meghatározással?

Az eddigiekben az emberi reprodukcióhoz köthető, orvosi közreműködést igénylő eljárások közül főképp azokkal foglalkoztunk, melyek a tényleges humán reprodukcióban vesznek részt, az egyes családok születésszabályozásában játszanak szerepet. Mindezen módszerek bevezetését hosszú évek kísérletező munkája előzte meg, és a lehetőségek további kiaknázására a kísérletek tovább folynak és fognak is folyni, amíg ember él a Földön. Ezeket a kísérleteket nem meglepő módon mindig is a társadalom rendkívüli érdeklődése kísérte, mindig is rengeteg bírálatot kaptak a természetes rendbe való mesterséges beleszólásuk miatt, ugyanakkor az emberiségre nézve a bennük rejlő potenciálisan óriási lehetőségek miatt hatalmas összegek állnak rendelkezésükre, a tudományos világ kiemelkedő személyiségei foglalkoznak velük.

A széles palettából két, viszonylag újkeletű technikával mindenképp foglalkoznunk kell ezen tanulmány keretein belül is, mivel hatalmas társadalmi felzúdulást váltottak ki már önmagukban csak a lehetőségük megemlítésével is. Ezek a préembriókon való kísérletezés és a klónozás.

A *préembrió* a tudományos világ számára roppant vonzó kutatási alany, hiszen totipotens sejtekből áll, hatalmas biológiai potenciállal rendelkezik, még bármivé fejlődhet, viszonylag könnyű életben tartani és kísérleteket folytatni rajta. Am azt mindig szem előtt kell tartani, hogy a préembrió csendes és kiváló kutatási alany mivolta ellenére egy új, a világon addig sosem volt ember genetikai készletével rendelkezik, és ha hagyjuk, jó eséllyel ezzé az emberré válhat. Tehát esendőségét kihasználni, különösen azzal visszaélni nem megengedhető. Példák hada áll rendelkezésünkre arra nézve, mi mindent el lehet követni egy préembrióval annak életképességét még hosszú ideig fenntartva. Technikailag szinte bármi megtehető vele, így például létrehozható belőle több azonos egyed (1981-ben Monk egér zigóta sejtjeinek szeparálásával 8 élő, genetikailag

teljesen azonos egyedeket nyert), vagy több préembrió akár össze is olvasható (1984-ben MacLaren két nyolcsejtes csoport összeolvastásával egy 16 sejtes, összességében négy szülőtől származó aggregátumot készített), akár más faj testébe is beültethető stb.

Összességében az emberi préembriókon folytatott kutatásokban résztvevőknek azt kell szem előtt tartaniuk, hogy egy rendkívül sérülékeny, könnyen kizsákmányolható, de lehetőségeiben egy eljövendő embertásunkat magában hordozó, tiszteletre és csodálatra méltó sejtcsoportról vagy lényről van szó, a kutatások protokollját is ennek megfelelő igényességgel és méltósággal kell kidolgozni és engedélyezni. A fejlett országokban érvényes szabályozást követi a hazai is, ezért vegyük sorra az idevágó főbb pontokat, melyek szavatolják a préembriókkal való megfelelő bánásmódot.

Embrióval vagy préembrióval kísérletezni kizárólag előzetesen jóváhagyott kutatási terv alapján lehet. Szükséges beszerezni az Egészségügyi Tudományos Tanács Humán Reprodukciós Bizottságának egyedi engedélyét. A kutatásba bevonni csak emberi reprodukciós céllal fogantatott, szám feletti („feleslegessé” vált) embriót lehet, kifejezetten kutatási céllal emberi embriót létrehozni nem szabad. Emberi és állati ivarsejtek egymással nem termékenyíthetők meg, emberi embrió állat testébe nem ültethető be. Ezzel szemben egymással genetikailag egyező egyedek nem hozhatók létre: a klónozás tilalma. Embriót a fogamzással kialakult tulajdonságoktól eltérő tulajdonságú egyed létrehozására felhasználni tilos: az emberi fajnemesítés csírájában való elfojtására irányuló tilalom. Kutatási programban felhasznált embrió emberi szervezetbe nem ültethető be. A kutatásban felhasznált embrió legfeljebb 14 napig tartható életben.

Az embriókutatástól egy lépés, vagy annyi sem választja el a *klónozást*, amelynek során genetikailag teljesen azonos egyedek létrehozása a cél. Az ötlet a science fiction világából az elmúlt pár évtizedben robbanásszerűen került át a tudomány asztalára, hatalmas viharokat kavart maga körül. 15 éve emlős állat klónozása még a jövő messzi távlatának számított, ma pedig az a kérdés, e percekben a világ mely pontján és miféle laboratóriumokban próbálkoznak ember klónozásával. A módszer nagyon szervezett felügyeletet kíván, mert a pusztán technikája viszonylag könnyen hozzáférhető minden országban. Nem igényel milliárdos befektetéseket és hatalmas intézményi háttérrel, képzettségükkel tekintve elvileg nagyon sokan képesek bolygónkon az elvégzésére, vagy minimális utánpótlással képessé tehetők rá, nincs túl speciális anyagigénye, melyet könnyű lenne ellenőrizni (ellentétben például a nukleáris kísérletekkel). Különösen a szegényebb országokban kutathat zavartalanul egy-egy illegális laboratórium, ahol a felügyeleti szervek könnyűszerrel korrumpálhatók, és emberi ivarsejtben nincs hiány, a szociálisan elmaradott rétegektől bármikor, fillérekért hozzájuthatnak spermiumokhoz és petesejtnekhez. A klónozás emberre való kiterjesztésének egyetlen fékja a törvények és etikai állásfoglalások tiltása.

Tulajdonképpen miért is félünk annyira a klónozástól, amikor könnyű belátni, hogy nagyszerű lehetőségek egész tárházaként szolgálhatnak az embergyógyászatban, a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban is? Ha képesek vagyunk rá, miért nem használjuk a saját érdekünkben? Miért a klónozás lett a biotechnológia azon (gyakorlatilag egyedüli) kérdése, amiben villámgyorsan konszenzus alakult ki a Föld országainak jogrendszerében és tudóstársadalmában? A legkézenfekvőbb okunk rá, hogy minden emberi társadalom legstabilabb alappillére az egyszerű és megismételhetetlen emberi egyed, minden szociális, gazdasági és jogi struktúra értelmezhetetlenné válna nélküle. Ezért mindenféle eljárás, ami emberi egyed klónozására irányul, szigorúan tilos a várhatóan földrengésszerű társadalmi romboló hatásai miatt. Megjegyzendő, hogy az emberi kló-

nozással kapcsolatos ellenérzés árnyéka meghaladta saját területét, mivel a laikus és a szakmai közösségek többsége is hasonló rosszállással tekint a nem humán klónozásra is.

Mindenki tisztában van azzal, hogy egy technikailag már lehetséges, vagy a küszöbön álló dolgot valamely eldugott, a hatóságok szeme elől elzárt laboratóriumban meg fognak csinálni a legszigorúbb tiltások ellenére is. Ez tény. Mégis, törekedni kell a humán klónozás megelőzésére, mert a klón születésének pillanatában azonnal kérdésessé válna a klónozott személy, valamint klónjának társadalmi és jogi viszonyrendszere. Ennél is messzebbre vezet az emberi gondolkodást az a lehetőség – amely egyelőre hivatalos formájában a törvényi tilalmak miatt elképzelhetetlen –, hogy szerv- és szövetbankok létrehozására klónoznának emberi egyedeket. Vajon milyen jogokkal bírna a „kópia”, akit (amit) egy már létező ember egészségügyi hiányosságainak pótlására hoztak ugyan létre mesterségesen és előre eltervezetten, de a kiegészítő egyeddel genetikailag mindenben azonos? Van-e joga valakinek önmagát elpusztítania önmaga életének megmentése érdekében? Tekinthesse-e szüleinek a klón a másául szolgáló ember szüleit, így formálhat-e igényt örökségre? Abszurd esetben egy már elhalt ember sejtjeinek felhasználásával készült klón minek lenne tekinthető? Kár is lenne a kérdések sorát tovább folytatni, mert az ember egyszerűségére és megismételhetetlenségére épülő világunkban a klón lépten-nyomon paradoxonokkal szembesülne.

A még inkább csak kísérleti és elméleti jellegű felvetések boncolgatása után a tanulmány végére hagyunk két jóval aktuálisabb, főként a családi kötelekeket érintő problémakört, melyek inkább jogi és etikai vonatkozásokkal bírnak, mintsem biológiai és orvosszakmai megoldásra várnak.

Olyan párok is gyermekhez juthatnak a *dajkaterhesség* (másnéven *béranyaság*) intézményén keresztül, akiknél a nő valamilyen kórállapotánál fogva nem lenne képes a terhesség kiviselésére. Dönthetnek ekkor úgy, hogy egy harmadik személyt, a béranyát bízzák meg saját vér szerinti gyermekük kiviselésével, aki ezért anyagi ellenszolgáltatást kap(hat). A genetikai szülők ekkor azért fizetnek, hogy a béranya 9 hónapon keresztül gondoskodjon gyermekükről. Egyesek vitatják ezt a munkabér jellegű meghatározást, egyszerűen gyermekvásárlásról beszélnek. Két lehetőség kínálkozik az embrió nyerésére: IVF segítségével hozható létre, illetve ha az anya a biológiai apa által megtermékenyíthető, akkor a természetes úton fogant embriót a méhürből kimoshatják. Mindkét eljárás befejező mozzanata az embriónak a dajkaterhes méhébe való ültetése.

A dajkaterhesség intézményének igénybevétele az összes résztvevő számára magas kockázatot rejt magában. Komoly a biológiai kockázat is, amely érintheti a magzatot vetelés formájában, illetve a dajkaterhest az átlagost jóval meghaladó anyai morbiditási mutatók képében. Minden esetben keletkezhetnek jogorvoslatot, de legalábbis morális állásfoglalást igénylő súrlódások, ha egy család a legintimebb szférájába idegen személyt kénytelen beengedni. Nem tisztázott még teljesen, hogy van-e joguk a genetikai szülőknek a béranya életmódjának ellenőrzésére születendő gyermekük érdekében, és ha igen, úgy milyen mélységben tekinthetnek bele a számukra idegen személy magánéletébe, pláne milyen magatartásformákat írhatnak elő számára, vagy tilthatják el bizonyos tevékenységek gyakorlásától. Lehet-e, érdemes-e ezeket előre szerződésben rögzíteni? A válasz valószínűleg igen, mert ez esetben még az embrió beültetése előtt tisztázzák a felek, kölcsönösen mit várhatnak el egymástól, és a későbbiekben kipattanó esetleges viták alkalmával a szerződés szövege iránymutatást nyújthat a probléma rendezéséhez. Esetleg előfordulhat az a szituáció is, amikor a terhesség hónapjai alatt a dajkaterhes olyan mértékben kötődni kezd a szíve alatt hordott magzathoz, hogy születéskor

nem hajlandó azt a biológiai szülőknek átadni, akár az ellenszolgáltatásról is lemond az újszülöttért cserébe. Mi nyom ilyenkor többet a latban: a biológiai szülők genetikai befektetése, vagy a magzatot kiviselő nő szervezetének és pszichéjének szintén jórészt biológiai jellegű befektetése a ráadásként vállalt komoly terhességi kórállapotok kockázatával egybevéve? Mi a teendő, ha a béranya a terhesség kapcsán maradandó egészségkárosodást szenved, netalán meghal? Kell-e egyáltalán kártérítést fizetni ilyenkor, és kinek (genetikai szülők, biztosító)? Milyen egészségügyi szolgáltatásokra jogosult a béranya terhessége kapcsán, aki tudatosan vállalt a saját gyermekkel való terhességét nagyszágrendekkel meghaladó egészségügyi kockázatot?

A modern család életébe befurakodott a biotechnológia. A megelőző évszázadok során a fogantatásnak egyetlen módja volt ismeretes, és az „eljárásban” részt vevő férfi és nő egyértelműen a gyermek szülőjének mondhatta magát. Ha a pár meddő volt, akkor gyermekük nem születhetett. A reprodukciós orvostudomány térhódításával az egyértelmű határvonalak elmosódní látszanak, a családi kohézió ezt könnyen megsínyli. Nem tekinthetünk egy családra mindössze vérségi közösségként, mert szerepe ennél jóval összetettebb. A család a társadalom alapsejtje, egyben gazdasági és érzelmi közösség is, a gyermek szocializációjának helye. A gyermek identitásának és személyiségjegyeinek stabil alapjai itt kell hogy kialakuljanak.

Mely főbb pontokon szólhat bele a szaporodás mesterséges alternatíváit kínáló tudomány a család klasszikus értékrendjébe?

Leszögezzük, hogy az igazán éles kérdések általában harmadik személy biológiai/genetikai közreműködése esetén kerülhetnek elő. Leggyakrabban felvetett probléma, hogy adományozott ivarsejttel vagy embrióval történt megtermékenyítést követően a genetikai vagy a szocializáló szülő tekintendő szülőnek. A jogszabályok a szocializáló szülőt privilegizálják a családi egység fontosságára hivatkozva. Mikor ismerje meg a gyermek fogantatásának körülményeit, kiváltképp ha idegen ivarsejt is felhasználásra került benne? Az elemzők gyakorlatilag kivétel nélkül egyetértenek abban, hogy a gyermeknek joga van megismerni ezeket az adatokat, de az elkerülhetetlen és általában nagy pszichotrauma miatt a tényfeltárás időpontjáról rendelkeznek eltérő véleményekkel. A többségi vélekedés ezt az időpontot a nagykorúvá válással azonos dátumra teszi. Miféle polgári jogi kötelekés keletkeznek a családban a nem vér szerinti – vagy csak félig vér szerinti – gyermek és a szülők között? A magyar jog úgy rendelkezik, hogy a mesterséges úton fogant gyermek a vér szerintivel azonos jogokkal bír például az örökösödés és egyéb polgári jogi viszonyok terén. A jogalkotó hozzáállásának indoka valószínűleg az lehet, hogy a mesterséges úton (tehát szándékosan) fogantatott gyermek pontosan annyira óhajtott és tervezett volt, sőt gyakran még jobban is (!), mint a vér szerintiek. A szülők családjukat teljessé tévő gyermekekre vágytak, tehát a jogrend is elvárhatóan ekként kell hogy kezelje az ily módon fogant gyermekeket, tekintet nélkül a sajnálatos módon szükségessé vált genetikai „helyettesre”, akit a szülők elkerülhető esetben feltételezhetően (gyakorlatilag biztosan) nélkülöztek volna. Már említettük korábban a donor szükségképpen anonimitását a recipiens előtt (ez nem azt jelenti, hogy bizonyos biológiai jellegű adatokat ne ismerhetne meg a reipiens, de kizárólag csak személyazonosításra alkalmatlan módon). Az ivarsejt vagy embrióadományozáskor az adományozó nyilatkozatban a jog és az erkölcs is a születendő gyermekekről való lemondást diktálja. Az sem mindegy a társadalom genetikai sokszínűségének megőrzése érdekében, hogy egy adományozótól hány utód származhat. Magyarországon ez négyben van maximálva.

Jelen tanulmány az emberi szaporodáshoz kötődő orvosi tevékenységekből fakadó lehetőségek, problémák és esetleges megoldások óriási csokrából csak néhányat, reményeink szerint a közvéleményt és a szakmát leginkább érdeklőket ragadott ki, de ezeknek többszöröséről lenne lehetőségünk beszámolni. Nem is próbáltunk a teljességre törekedni, mert az már csak a napról napra növekvő számú új eredmények miatt is lehetetlen lett volna. A szabályalkotás sajnos nem képes minden aktuális problémát azonnal megoldani, szükségképpen csak a frissen kipattanó vitás pontok nyomán próbálja a helyes utat kijelölni. Az sem lehetséges, hogy minden társadalmi csoport számára kielégítő megoldások szülessenek. Ezekből fakad, hogy viták mindig lesznek.

Magyarországon az emberi reprodukcióval kapcsolatos szakmai ténykedéseket övező vitákat több fórumon is lehet rendezni. A polgári vagy büntetőjogi felelősség megállapítása egyértelműen a Magyar Köztársaság bíróságára tartozik. Tisztán etikai jellegű kérdésekben az Egészségügyi Tudományos Tanács Etikai Bizottsága dönt, míg a humán reprodukciós eljárások engedélyezése, szakmai irányítása, a protokollok kidolgozása és az idevágó jogszabályok előzetes véleményezése az Egészségügyi Tudományos Tanács Humán Reprodukciós Bizottságának feladata.

Helyes, előremutató jogszabályalkotással egyértelművé tehetők a tudományterületben rejlő lehetőségek és korlátok, de ez egészen bizonyosan nem fog megfelelni valamennyiünknek. Fontos tehát az állandó társadalmi párbeszéd, ezzel a lehető legkisebbre szorítható az elégedetlenek száma, viszont a lehető legtöbb családnak segíthetünk saját életüket a kívánt gyermekkel teljessé tenni.¹⁷

*

Köszönetünket fejezzük ki Végh Zoltán igazgató úrnak, a Központi Statisztikai Hivatal Szegedi Igazgatósága részéről számunkra rendelkezésre bocsátott igen értékes statisztikai adatokért.

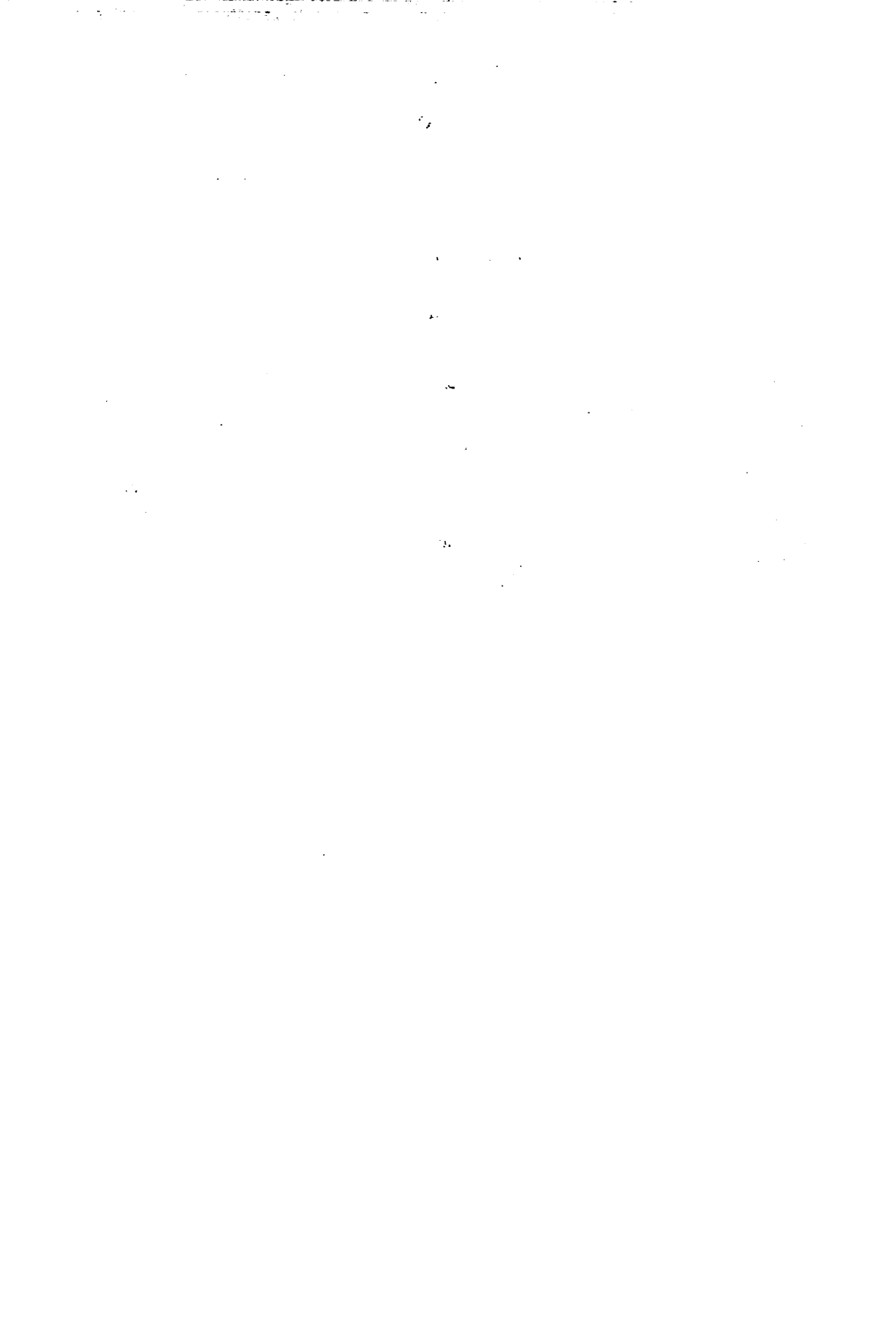
¹⁷ Recommendations on Ethical Issues in Obstetrics and Gynecology. FIGO, 2006, www.figo.org; Blaskó Zsuzsa: Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai. (Demográfia, 2005. 48. évf. 2–3. szám, 159–186.); Pongrácz Tiborné: A gyermekvállalás, gyermektelenség és a gyermek értéke közötti kapcsolat az európai régió országaiban. (Demográfia, 2007. 50. szám, 197–219.)

KORNÉL SZABÓ – JÁNOS HERCZEG

FAMILY PLANNING, BIRTH CONTROL, REPRODUCTIVE
HEALTH RIGHTS, MATERNAL CARE AND SAFEGUARDING
MATERNAL HEALTH, LEGAL AND ETHICAL QUESTIONS OF
HUMAN REPRODUCTION

(Summary)

The rapid increase in human population over the course of the 20th century has raised concerns about the Earth's ability to sustain a large number of inhabitants. In 2009, the estimated annual growth rate was 1.10%, and the world population stood at roughly 6.7 billion. Current projections show a population of around 9 billion by the year 2050. In each year 500 0000 or even more women are dying on this planet, for pregnancy and childbirth related causes. Maternal care, adolescent sexuality, prenatal diagnostics, in utero therapy, the destructive methods of birth control, the issues of sterilisation are posing many difficult legal and ethical questions. There also new legal challenges in the field of assisted reproduction, pre-embryo research, sex-selection, stem-cell research, and the frightening possibility of cloning humans.

**SZONDI ILDIKÓ – BARANYI EMESE ZSUZSANNA –
MÉSZÁROS JÁNOS – SZABÓ HENRIETTE ÉVA**

A Latin-Amerikába kivándorolt magyarság demográfiai helyzete

*„Sok urunk nem volt rest, se kába,
birtokát óvni ellenünk s kitértorgott
Amerikába másfél millió emberünk.”
(József Attila)*

I. A magyar bevándorlás története Latin-Amerikába

A legelső magyar, akinek talpa Amerika Földjét érintette, minden valószínűség szerint Varga János, a Magellán-expedíció egyik kiemelkedő tagja volt. A Földet először körülhajózó flotta öt hajóból állt, Varga János tüzemester a „Concepción” tüzérségének parancsnoka volt. Elbeszélések szerint az expedíció 1519. augusztus 13-án indult el Sevil-lárból, s még ugyanazon év december 13-án kötött ki a mai Rio de Janeiro partvidékén.¹

Wittmann Tibor három fontos részre osztotta fel a latin-amerikai magyarság történe-tét. Az első a magyar jezsuiták tevékenysége Latin-Amerikában a 18. században. A magyar emigránsok második hulláma az a 1848-49-es forradalom és szabadságharc után mutatható ki. A harmadik, egyben a legjelentősebb kivándorlási hullám a két világhábo-rú közötti időszakra tehető.²

A jezsuiták több mint két évszázados működése és annak hatása Spanyol- és Portu-gál-Amerikában felbecsülhetetlen. A sokféle feltételezés után a 18. századtól rögzíthet-jük biztonsággal magyarok jelenlétét és szerepét a spanyol és portugál gyarmatokon. A nagyszombati rendházból induló 54 jezsuita munkásságáról vannak ismereteink. Misz-sziós tevékenységük mellett etnográfusi, geográfusi, oktatói, egyetemszervezői munká-juk egyetemes méltatást kapott: Brentán Károly, Szentmártonyi Ignác, Szluha János, Kayling József, Éder Xavér Ferenc, Limp Ferenc, Orosz László, Asperger Zsigmond és társaik a mai Brazília, Argentína, Peru, Bolívia, Paraguay történetében kapnak helyet. A 18. század végén, a jezsuiták amerikai kiűzetése után a pozsonyi *Magyar Könyv-Ház* jezsuita szerkesztője, Molnár János adta közre írásait.

¹ SZABÓ LÁSZLÓ: *A magyar múlt Dél-Amerikában (1519-1900)*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982:18.

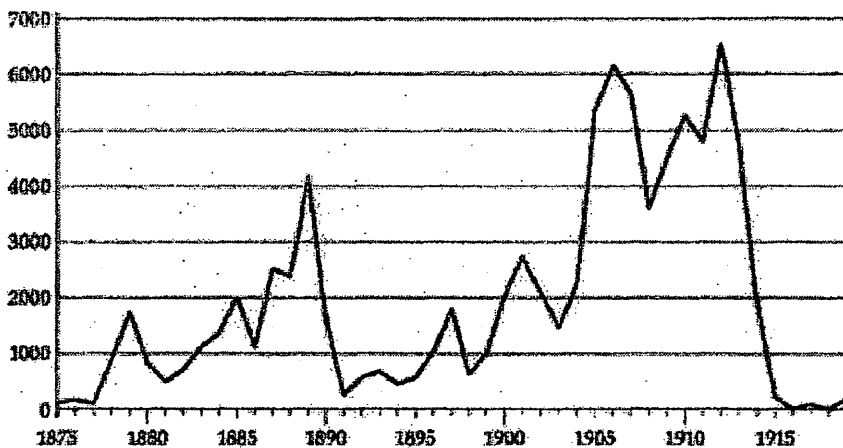
² ANDERLE ÁDÁM: *Investigaciones acerca de la emigración húngara hacia América Latina. La emigración europea a América Latina*. Fuentes y estado de investigaciones. Berlin, 1979:229.

A jezsuiták között a legérdekesebb és legismertebb figura az 1727-ben Selmecebányán született Éder Xavér Ferencé, aki a mai Bolívia északkeleti, amazonaszi részén alapított missziót a "Baure"³ indiánok között. Bár a misszió Éder távozása után elnéptelenedett és szétrombolódott, lakosai pedig másutt telepedtek le, romjait ma is meg lehet találni a sűrű növényzet alatt. Művét két részre lehetne osztani, az első részben részletes leírást ad útjáról a misszióig, mely Limán és La Paz-on át vezetett a keleti határra; a második részt a Baure népcsoportnak szentelte, elkészítve így az egyetlen nagyobb etnográfiai munkát róluk képekkel, természettudományi adatokkal és térképpel kiegészítve. A könyvet 1791-ben adták ki Budán.

Az 1848-49-es szabadságharc bukása után magas rangú katonatisztek mentek Latin-Amerikába. Kijelenthetjük, hogy 1849 után főleg az elit, a nemesség és magasabb iskolázottságú magyarok emigráltak politikai megfontolásokból.⁴ A Latin-Amerikába érkező tisztek nyelveket beszéltek (francia, német, angol), modern, magas szintű technikai ismereteik és tapasztalataik voltak, ezért gyorsan és könnyen integrálódtak a latin-amerikai magas körökhöz.

1. ábra.

*Argentínába az Osztrák-Magyar Monarchiából bevándorló magyarság
1875 és 1919 között*

Forrás: KOVÁCS NÓRA: *Az argentinai bevándorlás történetének áttekintése számokban*⁵

A gyors beilleszkedésüket a nemesi mentalitásuk is segítette, amely hasonló volt az akkori latin-amerikai főúri rétegéhez. Ismereteik nem csak a Latin-Amerikában működő európai cégeknek volt hasznos, hanem a latin-amerikai kormányoknak is.

³ A Baure indián népcsoport ma nagyjából ugyanazon a területen él, mint a 18. században, számuk azonban jelentősen csökkent, ma a kisebb csoportok közé tartoznak, körülbelül 5.000 fővel.

⁴ VÁRDI BÉLA: *Magyarok az Újvilágban, Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. Anyanyelvi Konferencia. Budapest, 2000.

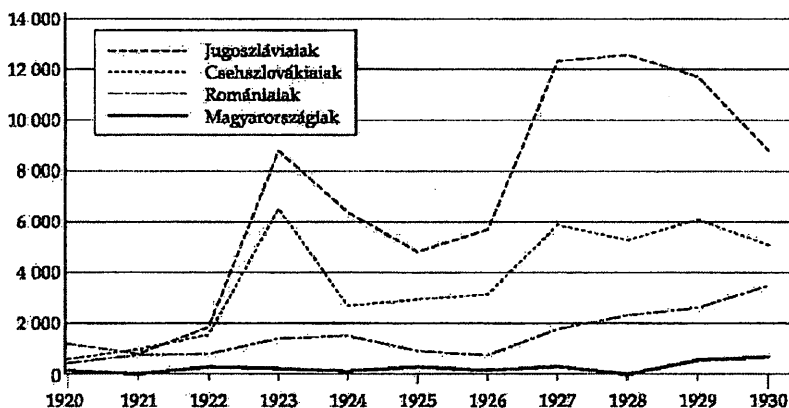
⁵ http://www.mtaki.hu/docs/ter_es_terep_02/t_es_t_02_kovacs_nora_argentina.pdf

A magyar kivándorlás harmadik szakaszának elsősorban a 20. század szociális problémái voltak a kiváltó okai. A Magyarországon a 20. század elején is továbbélő nagybirtokos rendszer miatt több ezer magyar emigrált jobb szerencsét remélve az amerikai kontinensre. Az első világháború előtt a kivándorlás szinte kizárólag Észak-Amerikára koncentrált. A szegény magyarok szemében az Amerikai Egyesült Államok az „ígéret földjét” jelentette, és az anyagi bőség szimbóluma volt. Latin-Amerikában csak pár száz magyar talált magának biztos megélhetést, elsősorban a városokban. A magyar bevándorlók az Osztrák-Magyar Monarchia polgáraiként érkeztek Amerikába, és a bevándorlási hivatalok nem tettek különbséget a Monarchiából érkezett nemzetiségek között, ezért nehéz megállapítani az ebben az időszakban emigrált magyarok arányát. Az első világháború után a bevándorlási tendenciák radikálisan megváltoztak az észak-amerikai bevándorlást korlátozó törvények miatt. A magyarok felfedezték a másik Amerikát. A két világháború közötti időszakot több alperiódusra lehet felosztani a motivációk és a célállomások szerint. 1918 és 1923 között, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és a Trianoni békeszerződés után több mint három millió magyar szorult a magyar határokon kívülre. Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában elvették a magyarok földjeit és magyarelles intézkedéseket fogantatosítottak, ezért több tízezeren szülőföldjük elhagyása mellett döntöttek új hazát keresve Latin-Amerikában. Bár a többségnek az volt a szándéka, hogy útját Észak-Amerikáig folytatja.

A két világháború közötti kivándorlás második csoportja a Tanácsköztársaság bukása után hagyta el az országot. Több ezer munkás, értelmiségi, kommunista és szocialista politikus és szindikalista hagyta el Magyarországot a Horthy-rendszer megtorlásától tartva. Ennek a kivándorlási hullámnak a harmadik csoportja a gazdasági világválság (1929-1933) következtében emigrált: elsősorban parasztok és a városi középburžoázia tagjai kerestek új lehetőségeket az óceán túloldalán.

2. ábra

Bevándorlás Argentínába 1920 és 1930 között Magyarországról és a szomszédos országokból

Forrás: KOVÁCS NÓRA: Az Argentínai bevándorlás történetének áttekintése számokban

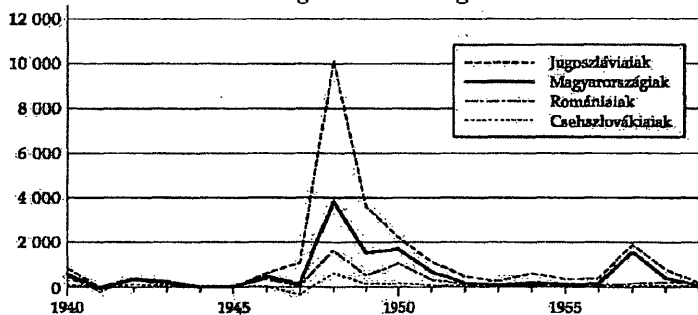
1938-ban és 1939-ben több ezer magyar zsidó kényszerült Latin-Amerikába emigrálni a zsidóellenes törvények miatt. A második világháború után (1945-1946) a náci vezetők és követőik menedéket kerestek Latin-Amerikában. A kommunista diktatúra bevezetésekor (1947-1949) sok értelmiségi és demokratikus politikus elmenekült az országból.⁶

A latin-amerikai magyar kolónia élesen elutasította a kommunista Magyarországot elismerő és azzal kapcsolatot tartó csoportokkal való párbeszédet. 1945 után az anyaországgal mindenféle kapcsolatot megszakító nemzeti emigráció számára felértékelődött a múlt, vagyis a 20. századot megelőző korszak latin-amerikai magyar jelenlétének kutatása, ugyanis a kommunista Magyarországgal szembeni sikeres fellépés egyik alapvető feltételének tartották a saját maguk önálló politikai erőként való elismertetését. Ennek a kutatómunkának a legkiemelkedőbb alkotása Szabó László műve, a *Magyar múlt Dél-Amerikában 1519-1900*. A könyv, amely Buenos Airesben jelent meg a Transsylvania Kiadó gondozásában, máig alapl műnek számít ebben a témában.⁷ A Magyar Népköztársaság és a latin-amerikai magyar emigráció között kölcsönös volt az ellentét, mivel a Magyar Népköztársaság kormánya nem tekintette a magyar emigrációt az államok közötti kétoldalú kapcsolatok részének. Viszont a kelet-nyugati viszonyrendszer függvényében, a magyar bel- és külpolitikai fejlemények összefüggésében időszakonként (1953, Sztálin halála és Nagy Imre nyitási politikája; 1956, szovjetellenes népfelkelés; 1960-as évek közepe, enyhülés, általános közkegyelem és az új gazdasági mechanizmus bevezetése, stb.) változott a magyar kormány emigrációs politikája, az emigráció nagy részének magatartása, és viszonya az óhazához anélkül, hogy a többség eljutott volna a hazai rendszer helyesléséig.⁸

Az utolsó kivándorlási hullám az 1956-os forradalom leverése után volt megfigyelhető.

3. ábra

Bevándorlás Magyarországról és a környező országokból a második világháború után Argentínába

Forrás: KOVÁCS NÓRA: *Az Argentínai bevándorlás történetének áttekintése számokban*

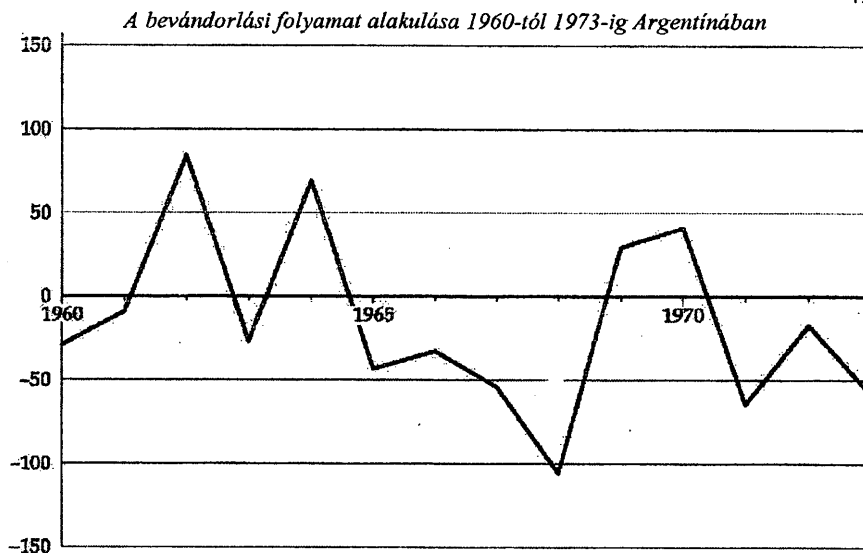
⁶ ANDERLE ÁDÁM: *Esbozo histórico de la emigración húngara a América Latina. Europa Central y América Latina*. Szeged, 1993.

⁷ TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 2004:19.

⁸ DÖMÉNY JÁNOS: *A magyar emigráció szerepe a magyar-latin-amerikai kapcsolatok II. világháború utáni felújításában*. In: Anderle Ádám: *Tanulmányok a latin-amerikai magyar emigráció történetéből*, Hispania Kiadó, Szeged 1999.

A latin-amerikai kormányok, a közvélemény és a magyar emigráció lelkesen fogadták a forradalmat. A forradalom leverése után a menekültek befogadására került a hangsúly. Ebben persze különösen a latin-amerikai diktátorok versenyeztek. Trujillo, Dominika véres diktátora húszezer, Brazília és Argentína három-háromezer, Venezuela ezerötszáz, Peru, Chile, Kolumbia ezer-ezer fő menekült befogadását vállalta.

4. ábra

Forrás: KOVÁCS NÓRA: *Az argentinai bevándorlás történetének áttekintése számokban*

Mexikó nem óhajtott befogadni menekülteket. Végül egész Latin-Amerikában csupán négyezer magyart fogadtak be. Dominikába 580 fő érkezett, többségük azonban gyorsan el is hagyta az országot. Brazíliába alig 460 magyar érkezett. Venezuelában ezer-ezerötszáz fő telepedett meg. Más országokban még ennél is kevesebben találtak menedékre. 1957-től az ENSZ-ben a magyar kérdés vitájában vállalt igen aktív szerepet Kuba, Peru, Kolumbia és Uruguay kormánya. A magyar közösségek figyelmét ezek a viták kötötték le és mozgósították. Az 1960-as évek közepétől a magyar emigráció új koordináták közé került. Egyfelől a Kádár-rendszer nemzetközi helyzete és megítélése javult. Számos latin-amerikai országgal megkötött diplomáciai kapcsolat jelezte ezt, 1989-ben tizenegy országban volt nagykövetségünk. A magyar kormányok emigrációs politikája is nyitottá vált, amelynek következtében sok emigráns szervezet adta fel korábbi merev, elutasító magatartását. A Magyarok Világszövetsége a *Magyar Hírek* révén próbált jelen lenni az emigrációban: Brazíliában például 930 címre érkezett a lap. E javuló kapcsolatnak és hazai érdeklődésnek persze megvoltak az árnyoldalai: a magyar közösségekben megjelentek a magyar hírszerzés emberei is.

Az 1960-as évek közepétől új periódus indulását érzékeljük. Ebben szerepe volt annak, hogy 1964-től egyre több országban születtek katonai diktatúrák, melyek az egye-

sületek mozgásszabadságát is korlátozták. Számolni kellett az első generáció megöregedésével, kihalásával is. Sok egyesület tevékenysége megszűnt, csökkent a lapalapítási kedv. A harmadik generáció jó része már magyarul sem tudott, ezért az emigráció életében a már korábban is élénk cserkészmozgalom mellett a táncsoportok és énekkarok lettek a magyar identitás őrzői.

Az MSZMP legfőbb testületei ez időben rendszeresen áttekintették az „emigráció helyzetét”. Egy 1975-ös jelentés szerint Braziliában százezer, Argentínában negyven-ezer, a többi országban összesen további negyven-ezer magyar élt. Másfajta becslések 180-220 ezerre becsülték a latin-amerikai magyarok számát.

Dél-Amerika demográfiaja

Dél-Amerika belső területei ritkán lakottak. A földrész 382 millió lakójának többsége a partok közelében él, a gyorsan növekedő városokban. Az előrejelzések szerint a népesség a 21. század első felében 40 százalékkal gyarapodik. A 15 év alatti korú gyerekek – Argentína, Chile és Uruguay kivételével – a kontinens lakosságának több mint egyharmadát teszik ki, míg a 64 év felettek aránya alig hat százalék. A fiatal népesség segít magasan tartani a születési arányt, bár a szegényebb országokban – például Bolíviában – mind a szülésben elhunyt anyák száma, mind a csecsemőhalandóság magas: a gyermekek hét százaléka hal meg egyéves kora előtt.⁹

5. ábra

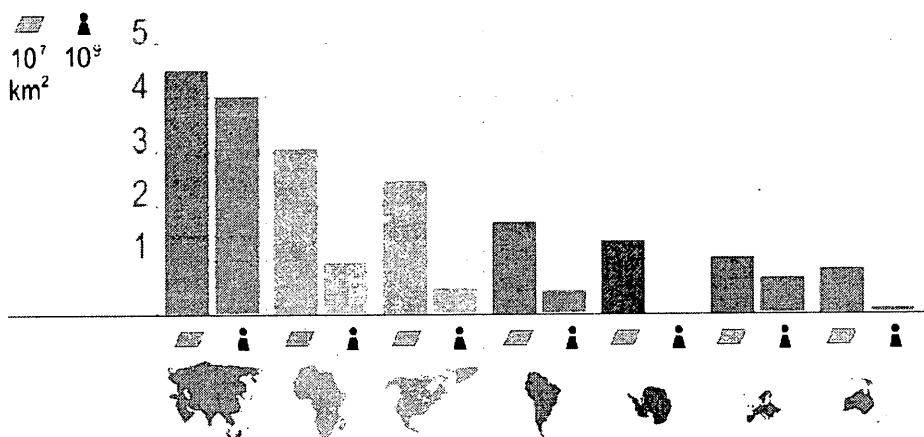
A kontinensek lakossága és népsűrűsége

Kontinens	Terület (km ²)	Lakosságszám (2008)	Népsűrűség fő/km ²	A világ teljes lakosságának százaléka
Európa	10.180.000	731.000.00	69,7	11%
Ázsia	43.810.000	3.879.000.000	88,5	60%
Afrika	30.370.000	922.011.000	30,3	14%
Észak-Amerika	24.490.000	528.720.000	21,5	8%
Dél-Amerika	17.840.000	382.000.000	21,4	6%
Ausztrália és Óceánia	8.500.000	32.000.000	3,7	0.5%
Antarktisz	13.720.000	kb. 1000	0,00007	0%

Forrás: USA Népszámlálási Hivatala, CIA: The World Factbook

⁹ Reader's Digest: Világatlasz

6. ábra

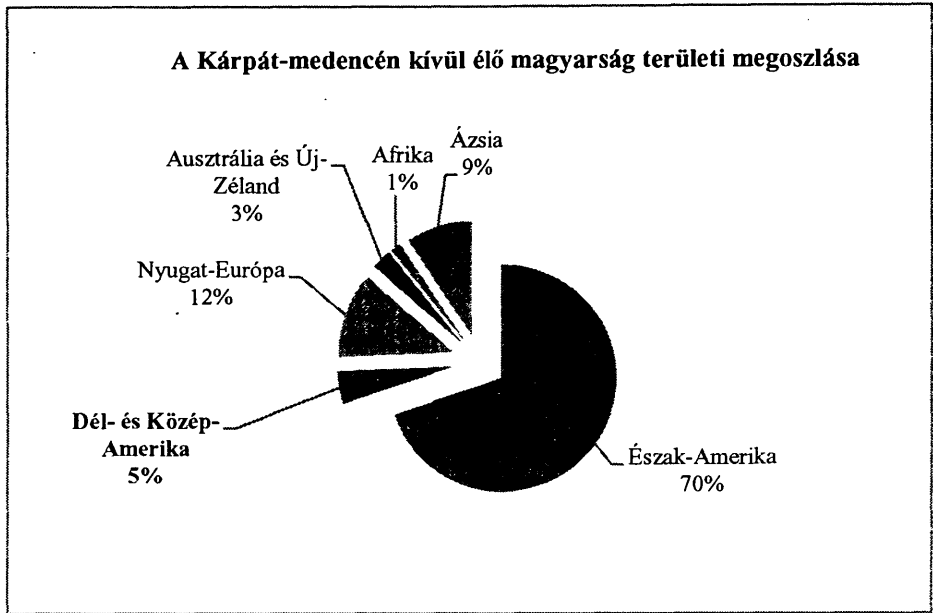
Forrás: USA Népszámlálási Hivatala, CIA: The World Factbook

A Kárpát-medencén kívül élő magyarság helyzete

A Kárpát-medencén kívül szóróványban élő magyar, illetve magyar származású személyek száma becslések szerint 2–2,5 millió fő lehet. Nyugat-Európában (Ausztria nélkül) mintegy 260–270 ezer magyar élhet, 1,6 millióra tehető az Észak-Amerikában, 50–55 ezerre a Dél-Amerikában és legalább 62 ezerre az Ausztráliában és Új-Zélandon élő magyarok száma. Rajtuk kívül kb. 200–250 ezer magyar élhet Izraelben, 30 ezer Ázsiában és legalább 10 ezer Afrikában (főleg Dél-Afrikában). A becslések valóságtartalmát befolyásolja, hogy a diktatórikus rendszerek szétesése óta nem követhető pontosan nyomon a különböző céllal és jogcímen a Kárpát-medencén kívülre került magyar származású, illetve magyar állampolgárságú személyek száma. A hivatalos adatok – ha vannak – sem fedik le teljes mértékben az egyes országok magyar népességének létszámát. Nehezíti a tisztánlátást az is, hogy a szomszédos országokból az utóbbi két-három évtizedben kivándorolt magyar nemzetiségű személyeket a befogadó országok hatóságai nem etnikai eredetük, hanem állampolgárságuk alapján regisztrálják.¹⁰

¹⁰ GYÉMÁNT RICHÁRD – SZONDI ILDIKÓ: *A határon túli magyarság demográfiai és társadalomstatistikai sajátosságai*. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2005.

7. ábra

Forrás: Határon Túli Magyarok Hivatala

A 19. század közepéig a magyar kivándorlás főként Nyugat-Európa országaiba irányult, elsősorban gazdasági és politikai okokból. Később Amerika került a középpontba, leginkább gazdasági céllal, ahonnan még az első világháború előtt sokan hazatértek.¹¹

Az amerikai - és az egész határon túli - magyarság számára talán legnagyobb problémát az asszimiláció jelenti, amit egy beilleszkedési folyamat végeredményének is tekinthetünk, amivel nem jár szükségszerűen a nemzeti azonosságtudat elvesztése.¹² Míg az első generációs magyarok általában megtartották anyanyelvüket, kultúrájukat, s a mindennapi életben is magyarul beszéltek egymással, addig leszármazottaik, a második, harmadik, illetve sokadik generációs magyarok már nem feltétlenül foglalkoznak magyarságtudatuk ápolásával. Ha mindezt kivettjük az emigrációs magyar szervezetekre, elmondható, hogy számukra legnagyobb problémát az utánpótlás kérdése okozza. A tagság nagyrészt az idősebbek közül kerül ki. A fiatalabb magyarok sokszor már nem feltétlenül érdekeltek a közösség összetartásában. A hosszú múltra visszatekintő szervezetek közül emiatt sajnos egyre több szünteti be a működését. Az említetteken kívül nagyon fontos tényező még, hogy egy adott magyar közösség meg tudja-e oldani az anyanyelvi oktatás kérdését. A rendszerváltozás óta megfigyelhető ugyanakkor az a kedvező tendencia, hogy a nem első generációs magyarok elkezdik keresni, ápolni magyar eredetüket.

¹¹ TÓTH PÁL PÉTER: *Népességváltozások a kárpát-medencei magyarság körében*. Új Horizont XXXI. évfolyam. 2004. II. szám

¹² SZÁNTÓ MIKLÓS: *Magyarok Amerikában*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

A magyarországi demokratikus változások erősen éreztetik hatásukat a külföldi magyar szervezetek, közösségek életében is. A '80-as évek végétől az emigrációs magyar szervezeteket a politikától való fokozatos eltávolodás jellemzi, s az emigráns tevékenység egyre inkább kulturális téren valósul meg. A magyarországi belpolitikai eseményeket azonban figyelemmel kísérik, és egyik legfontosabb céljuknak tekintik, hogy a „nyugati magyarságot”, vagyis a diaszpórát érintő ügyekből ők is kivegyék a részüket. Erre manapság leginkább a Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT) tanácskozások kapcsán látnak lehetőséget.

Magyar diaszpórák Dél-Amerikában

Dél-Amerika összes országában élnek magyarok, de csak Argentínában, Brazíliában, Venezuelában és Uruguayban beszélhetünk jelentősebb magyar közösségekről¹³. Hivatalos népszámlálási adatok nem állnak rendelkezésünkre. Nagy eltéréseket mutató helyi becsléseken alapuló adatok szerint Argentínában 20–30 ezerre, Brazíliában 5–10 ezerre, Venezuelában 4–5 ezerre, Uruguayban szintén 4–5 ezerre tehető a magyar diaszpóra lélekszáma. Argentína és Brazília esetében a becslések közötti eltérések abból eredhetnek, hogy az itteni diaszpóra másfél százados múltat tekint vissza, és a magyar leszármazottak önazonosság-tudata, nyelvtudása sok esetben már bizonytalan, nem megállapítható. Szervezettség és belső kohézió szempontjából jelenleg az argentinai és braziliai közösség a legerősebb. Becslések szerint a dél-amerikai magyarok kb. 10 %-a vesz részt aktívan a helyi magyar életben.

2002-ben az összes Latin-Amerikában működő magyar szervezet kilépett a Magyarok Világszövetségéből. Ezzel az volt a céljuk, hogy létrehozzanak egy olyan szervezetet, amely kizárólagosan a latin-amerikai magyarságot képviseli. Az Argentinai Magyar Intézmények Szövetsége – AMISZ (Federación de Entidades Húngaras de la República Argentina – FEHRA), a Magyar–Costa Ricai Baráti Társaság, a Paraguayi Magyar Szövetség és a Venezuelai Magyar Szervezetek Koordinációs Bizottsága által 2004 nyarán megalakult a Latin-Amerikai Magyar Országos Szervezetek Szövetsége (LAMOSZSZ) elnevezésű ernyőszövetség, amelyhez később a Brazíliai Magyar Egyesület is csatlakozott. A LAMOSZSZ célkitűzései a következők: a Latin-Amerikai Magyar Országos Szervezetek koordinálása, munkájuk összehangolása a magyar nyelv és kultúra megőrzése, művelése és ismertetése érdekében; az országos tagszervezetek érdekképviselete Magyarországon irányában és a nemzetközi intézményeknél; információk központi létesítése a tagszervezetek számára; a népek közötti megértés elősegítése; a szövetség közvetlenül csak közhasznú célokat szolgál, önkéntesen végzett társadalmi munkát folytat, és nem célja saját anyagi hasznának növelése; a szövetség kormányoktól független, és nem folytat pártpolitikai tevékenységet; rendszeres tájékoztatás az egyetemes magyarságot érintő fontos ügyekről, eseményekről és fejleményekről; kulturális, tudományos és jótékonyági rendezvények szervezése.

Az argentinai magyar közösségek kiemelkedő társadalmi és szellemi erőt jelentenek Argentína életében. Napjainkban is erősítik azt a történelmi rokonszenvet, amely a magyar nép és Magyarország iránt Argentínában még az 1849-es emigráció néhány ki-

¹³ Érdekes jelenség, hogy Bolíviában a Santa Cruz-i magyar közösséget a régebben Magyarországon tanult diákok alkotják nagy részben, akik ezúton szeretnék magyar nyelvtudásukat fenntartani rendszeres havi összejöveteleiken, ahol magyarul énekelnek s magyar ételeket főznek.

emelkedő tagjának működése következtében kialakult. Argentínába a legtöbb magyar közvetlenül a két világháború után (1919 és 1945 után), illetve az 1956-os forradalmat követően vándorolt ki. Azóta nagyobb létszámú magyar bevándorló nem érkezett. Az argentinai magyar diaszpóra létszámát a *Magyarságtudomány Kézikönyve* 1969-ben 15 ezer főre, míg 1980-ban mindössze 10 ezer főre teszi. Balázs Dénes becslése szerint Argentínában 1980-ban 15 ezer magyar anyanyelvű személy élt. *Emigráció és Magyarország* című munkájában a maga is nyugati diaszpórában élő és munkálkodó Borbándi Gyula valamivel részletesebben érinti az argentinai magyarság létszámának kérdését. „Ami a magyarok számát illeti, a becslések 40 ezer körül mozognak. [...] Néhol 50-60 ezer magyarról hallani, de a 40 ezres szám tűnik valószínűbbnek.” A Magyarok Világszövetségének áttekintése, *A világ magyarsága* szintén a már említett 40 ezres számot valószínűsíti. Ugyanakkor a Magyarok Világszövetségének összesített magyar adataival, 123 ezer fővel szemben Kocsis Károly a latin-amerikai magyarság számát 100 ezer főre becsüli. Ha a Magyarok Világszövetségének pontos adatait nem is, de az egyes latin-amerikai országok magyar népességének részarányát irányadónak tekintjük, Kocsis szerint 32 520 argentinai magyarral számolhatnánk. A Magyarok Világszövetsége által megállapított adatok a következők: Brazília: 70 ezer; Argentína: 40 ezer; Venezuela: 4500; Uruguay: 3500; Chile: 2000; Peru: 1600; Costa Rica: 1100; Mexikó: 300.¹⁴

Az argentinai magyar szervezetek csúcspontja a Buenos Aires-i székhelyű Argentinai Magyar Intézmények Szövetsége (AMISZ). Célja, hogy egységesen képviselje a magyar egyesületeket az argentin kormányzati, közigazgatási és egyéb intézményeinél. Tagszervezetei közül tíz jogi személyiséggel rendelkező „rendes tag”, három pedig „pártoló tag”. A „rendes tagok” közül kilencnek van saját székháza. A fővároson kívül magyar szervezetek működnek Córdoba, Bariloche és Santa Fe helységeiben, valamint Chaco provinciában. A HUNGARIA (Asociación Húngara en la Argentina) 1973-ban alakult meg a Buenos Aires-i – 1950 óta létező – Magyar Ház (Centro Húngaro), az 1941-ben alakult Olivos-i Magyar Kultúregyesület és a Buenos Aires-i Magyar Egyesület (BAME) fúziójaként. Székhelye az olivosi egyesület épülete lett. A három egyesület megmaradt könyvtárát egyesítve hozták létre 1976-ban a Hungária Könyvbarátok Körét (HKK), amely ma 5.500 kötetes könyvtárral büszkélkedhet. Az argentinai magyar közösség az utóbbi években jelentős sikereket könyvelhet el magának: 2004-ben felavatták a Plaza Hungrját (Magyar teret) Buenos Airesben, amelyen felállítottak egy székelykaput, majd ugyanott 2005 szeptemberében felavatták Szent István király mellszobrát.

Az argentinai magyar közösség katolikus és református egyházat tart fenn. A katolikusoknak jelenleg nincs magyar papjuk, a reformátusokhoz viszont pályázat révén Magyarországról évek óta érkezik lelkész. A Czanyó Adorján szerkesztette „Dél-Amerikai Magyar Hírlap” 2004 januárjáig jelent meg, majd egy év szervező munka után, 2005 márciusától új szerkesztésben, „Argentinai Magyar Hírlap” néven újraindult.

A helyi magyar közösségtől származó adatok szerint Brazíliában 3–4 ezer főre tehető a Magyarországról bevándorolt nagyszülők és szülők száma. Körülbelül 5–10 ezren lehetnek azok a leszármazottak, akik már Brazíliában születtek, de még számon tartják magyar eredetüket. Az adatszolgáltató „mint érdekességet” említi, hogy az 1890-es évektől 1957-ig a magyar bevándorlók számát több kutató 150 ezerre becsüli, míg az

¹⁴ KOVÁCS NÓRA: *Az argentinai magyar bevándorlás történetének áttekintése számokban*. http://www.mtaki.hu/docs/ter_es_terep_02/t_es_t_02_kovacs_nora_argentina.pdf

MTA Földrajztudományi Intézetének kiadványa és az MVSZ különböző, korábbi forrásai szerint ez a létszám csupán 70–90 ezer főre tehető. Bár a brazíliai magyarság zömmel São Paulóban, illetve a város agglomerációjában él és telepedett le, érdemes megjegyezni, hogy az 1800 évek második felében kivándorolt nincstelen zsellérek több száz holdas birtokot, fazendát szedtek össze. Ezáltal önálló településeket alapítottak, mint például a mai napig létező Árpádfalva, Mátyáskirályfalva, Szentivánfalva vagy Rákóczi-falva. A magyar kolónia mai napig összetart, rendezvényeket szerveznek, együtt ünnepelnek. A magyar eseményeket 500–1000 fő látogatja, az ünnepi rendezvények résztvevőinek létszáma kb. 100–200 fő. A brazil nép, társadalom és állam barátságosan fogadja a bevándorlókat, és kifogástalan a kapcsolata az összes emigráns népcsoporttal, többek között a magyar közösséggel is. 2003-ban São Paulo város polgármesteri hivatala, valamint az azonos nevű tagállam parlamentje körlevelet intézett az összes emigráns és bevándorolt közösséghez, amelyben egy közös gyűlésre hívta meg a kolóniák képviselőit. Ezen a konferencián döntöttek az Idegen Gyökerekből Származó Közösségek Parlamenti Tanácsának (CONSECRE, Conselho Parlamentar de Comunidades Raízes Estrangeiras) felállításáról. A magyar közösségnek – a nagyszámú portugál, olasz, arab, zsidó stb. bevándoroltakkal szemben – külön pártja és parlamenti képviselője nincs, de Szenttamásy Egon Jánost eddigi közösségi munkája elismeréseként a CONSECRE titkárává választották. A polgármesteri hivatal internetes honlapján „São Paulo Mil Povos” (São Paulo Ezer Népe) címszó alatt minden kolóniáról egy átfogó bemutatkozást találhatunk. Ezek a bemutatkozások tartalmazzák az adott anyaország történetét, a kivándorlás indítékait, a közösség intézményeit, létesítményeit, továbbá, hogy hol található a városban a közösségnek templomai, szobrai, s ezekről fényképfelvételeket mellékeltek. A város vezetése ezen túl is figyelmet fordít a magyar közösségre, amit az is bizonyít, hogy az 1956-os magyar forradalom tiszteletére, a Vila Mariana városrész egyik terének a „Magyar Nép Tere” elnevezést adta. A téren 1996-ban milicentenáriumi emlékművet állítottak. São Paulo parlamentjében a népcsoportok részére rendszeres heti összejöveteleket, eszmeccseréket biztosítanak, ezen felül kialakítottak számukra egy állandó kiállítási termet, ahol valamennyi bevándorolt népcsoport egy állandó kiállítási részt létesíthet. A brazíliai magyarság két jogi személyiséggel felruházott intézménnyel rendelkezik: az egyik a közel nyolc évtizede alakult Brazíliai Magyar Segélyegylet (Associação Beneficente 30 de Setembro); a másik a Brazil–Magyar Kultúregyesület (Sociedade Cultural Brasileira–Húngara). A szervezetek saját tulajdona a Magyar Ház (Casa Húngara), amelyben százszemélyes előadóterem, több ezer kötetes könyvtár, konferenciaterem, ifjúsági közösségi helyiség, népviseletraktár, iroda, szalon, konyha és étkező kapott helyet. A fent említett két szervezeten kívül a Magyar Házban tartja összejöveteleit az összes többi egyesület is, mint például Könyves Kálmán Szabadegyletem, Cserkészbarátok Köre, Irodalmi Kör, Bibliakör, São Paulo-i Magyar Nőszövetség, Teniszeget, táncsoportok. Brazíliában napjainkban nem működik számottevő magyar nyelvű sajtó. Háromhavonta jelenik meg a kétnyelvű „Híradó” (kb. 20 oldalon).

Az uruguayi magyarság három hullámban, az 1929–33-as világgazdasági válság idején gazdasági okokból, 1938 és 1939 között politikai okokból, s a faji diszkrimináció elől menekülve, valamint az 1956-os forradalom bukását követően ismét politikai okokból telepedett le a dél-amerikai országban. Az ide érkező magyarság többsége iparosokból, kereskedelmi alkalmazottakból, földmunkásokból került ki. Az uruguayi magyarok figyelemmel kísérik a hazai eseményeket, s többen a hazatelepülés lehetőségét fontolgatják.

Uruguayban négy magyar egyesület – Uruguayi Magyar Kultúrközpont, Uruguayi Magyar Otthon, Uruguayi Magyar Katolikus Egyházközség, Uruguayi Magyar Izraeliták Egyesülete – létezik, amelyek közösen működtetik a hétvégi magyar iskolát. Az egyesületek mindegyike önálló székházzal rendelkezik Montevideóban, s vasárnaponként külön-külön félórás rádióadást sugároznak.

A venezuelai magyarság létszáma a több mint 30 éve működő Magyar Kataszter-Bizottság felmérése szerint 4–5 ezer fő körül van. Közülük körülbelül 2.600-an vesznek részt az ottani magyar életben. Caracason kívül Valenciában található nagyobb számú szervezett magyar közösség. Az ország többi részén csak szórványok léteznek, amelyeket a lelkészek látogatása és a helyi magyar sajtó kapcsol össze. (Az itt élő magyar közösséget látogatta meg utolsónak Mindszenty bíboros halála előtt.)

Az itteni magyarság két nagyobb hullámban, 1947 és 1950 között, illetve 1956 után érkezett, és túlnyomóan politikai emigránsok. A szervezeti élet kialakulása 1950-ben a Magyar Református Közösség létrehozásával kezdődött. Egy 1950-ben készült felmérés szerint a magyar menekültek 60 %-a katolikus, 35 %-a protestáns volt, az izraelita vallásúak száma hozzávetőlegesen 1.500 fő. Ez az arány napjainkig nem változott. 1955-ben indult a „Caribi Újság” című hetilap, amely 1994-től csak havonta jelenik meg. Az országban működő szervezetek összefogására 1990-ben alakult a Venezuelai Magyar Szervezetek Koordinációs Bizottsága. A caracasi Magyar Házban kb. 15 szervezet működik (magyar nyelvű óvoda, táncsoportok, cserkészcsoportok, stb).

Végszó

A latin-amerikai magyar emigráció az Egyesült Államokat, Kanadát, Izraelt leszámítva népesebb, mint a nyugat-európai országok magyarsága és egyesületei. Az irántuk megnyilvánuló érdeklődés és a hazai köztudatban való jelenlétük – talán a távolság miatt –, azonban mégis igen esetleges, mozaikszerű, még az utolsó két évtizedben is.¹⁵

EMESE ZSUZSANNA BARANYI – JÁNOS MÉSZÁROS –
HENRIETTE ÉVA SZABÓ – ILDIKÓ SZONDI

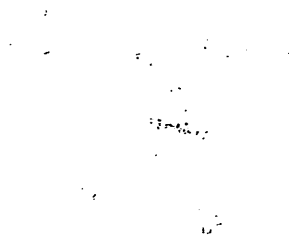
HUNGARIANS IN LATIN AMERICA

(Summary)

Migration always played an important role in the Hungarian population tendencies, not just in numbers but culturally too. There were Hungarians in the conquest of the New World, and Latin America housed important waves of migration time by time for political and economical reasons, especially in the second decade of the XX. century. The

¹⁵ ANDERLE ÁDÁM: *Magyarok Latin-Amerikában*. http://www.kulgyiintezet.hu/kszpdf/2008-03/KSZ_2008_03_diplomaciatortenet3.pdf

first wave occurred in the beginning of the 1920s after the break of the Austro-Hungarian Monarchy, the second in the middle of the 1920s due to the political fear of the Horthy-system, and the third wave happened by the end of the decade as part of the Economic Crash. Yet, there were other smaller movements until the 1960s, especially to Brazil, Uruguay and Argentina where until today there are significant Hungarian colonies. Their assimilation processes were slow, but progressive, though there were always interests aimed to maintain the Hungarian identity

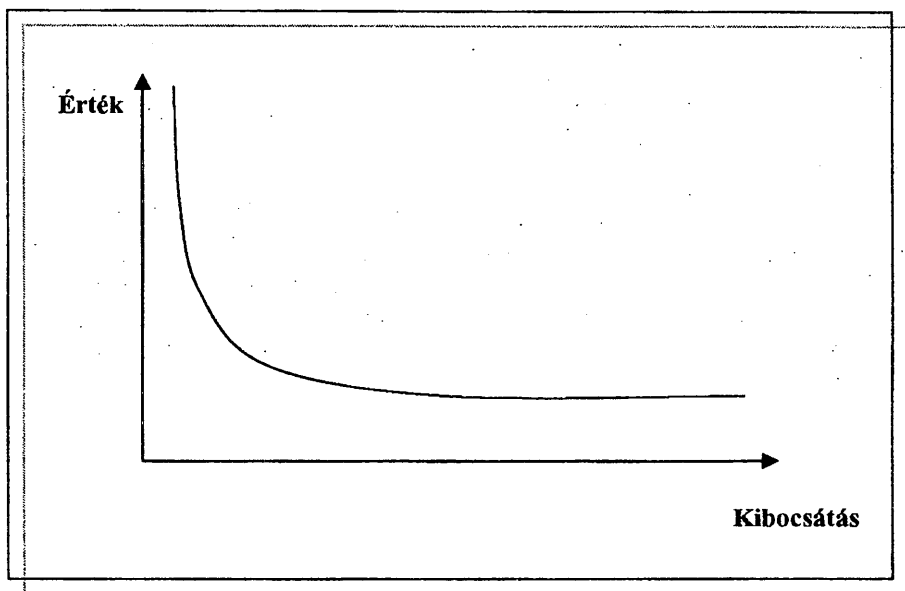
TRÁSER FERENC

A központi költségek felosztásának lehetséges változatai egy konkrét példán keresztül

I. Bevezetés

A vállalati gazdaságban visszatérő probléma a központi költségek felosztásának kérdésköre. Társaságok jönnek létre, alakulnak át, illetve szűnnek meg, azonban ezek egyik markáns eredője a központi költségek felosztásának problematikája természetesen a jogi, pénzügyi, piaci gondolatok figyelembevételével. A dolgozat célja, hogy elemezze a központi költségek vagy más néven az általános költségek vagy még másképp fogalmazva a fel nem osztott költségek költség helyi bontását és egy konkrét példán keresztül érzékeltesse annak gazdasági aktualitását.

1. ábra

Úgy a reálszférában, mint a költségvetési intézményeknél a központi költségek felosztása, és így az általános költség termékekre bontása alapvetően meghatározza a kibocsátott áru árát, a rá jutó központi költség nagyságát. A fenti ábra jól mutatja, hogy minél nagyobb a kibocsátás úgy annál kisebb az egy termékre jutó általános költség összege. Ez adhat magyarázatot az önálló költséghelyek kiválási szándékának megfogalmazására, illetve a kevésbé prosperáló költségviselők megszüntetésére és ennek teljeskörű értelmezésére.

Cégek egyesülnek és szétválnak. Túlélésük egyik meghatározó feltétele a költségek csökkentése, melynek érdekében az általános költségek racionális elosztása – nem csupán az üzleti szektorban – kiemelt fontosságú. Vannak olyan tevékenységek, melyeket – jellegükből adódóan – nem lehet üzleti alapon működtetni, mégis nélkülözhetetlenek. Az ilyen feladatok ellátását tehát az államnak, vagy más non-profit szervezetnek kell felvállalnia. Európai Unió csatlakozásunkat követően jogosan merül fel az igény az állam által nyújtott, nem üzleti alapon működtetett szolgáltatások hatékonyságának, eredményességének, nyomon követhetőségének vizsgálatára. A csatlakozás által elének állított többlet feladatok ellátására rendelkezésre álló források mind szűkösebbek, tehát ezek mind hatékonyabb felhasználására kényszerül a közszolgálati szektor szereplője.

A vizsgált közszolgálati szektor, valamint a költségvetési intézmények tágabb környezetét általánosságban kívánom bemutatni, majd ezt követően szűkítve a kört, a költségvetési intézmény sajátosságait, pénzügyi tevékenységüket közvetlen befolyásoló, meghatározó tényezőkkel foglalkozva térek rá a konkrét példára, amelyen keresztül mindez értelmezhetővé válik.

II. Közfeladatok

Jelen fejezet keretében a közszolgálati szféra általános jellemzői kerülnek bemutatásra, rávilágítva az üzleti és a nonprofit szférától való markáns eltérésekre. A fejezet célja, hogy bemutassa azon szektor sajátosságait, melyhez azok a szervek (költségvetési szervek) tartoznak, melyek gyakorlatában az általános költségek elosztásának lehetséges formáit vizsgáljuk.

A közszolgálati szervek által nyújtott szolgáltatásokra csakúgy, mint a nonprofit szervezetek szolgáltatásaira, a felvállalt feladatok esetében a közhasznúság hangsúlyozása jellemző. A közszolgálati és a nonprofit szervezettípus pénzügyi céljait tekintve hasonló; nem a profitszerzés mozgatja őket, hanem a rendelkezésre álló szűkös erőforrások hatékony felhasználása, ami bizonyos tekintetben egy visszafogottabb célkitűzésnek számít az üzleti szférához mérten, mégis igen jelentős. Mindkét esetben nagy a külső érintettek elvárása a tevékenységek átláthatóságának biztosítására.

Az alábbi táblázat mutatja az üzleti, a közszolgálati intézmények és a nonprofit szervezetek közötti főbb különbséget.

1. sz. táblázat

Az üzleti, a közszolgálati és a nonprofit szervezetek összehasonlítása

Szemponatok	Üzleti szervezetek	Közszolgálati szervezetek	Nonprofit szervezetek
Értékek	Innováció, kreativitás, image, goodwill	Tisztesség, méltányosság, elszámolási kötelezettség a „köznek”	Jótekonyság, közhasznúság, bizalom, átláthatóság,
Fő érintettek	Tulajdonosok, vevők, szállítók, szolgáltatók	Adófizetők, törvényhozók, hatóságok	Adományozók, ügyfelek
Finanszírozás forrásai	Árbevétel, tőkebefektetés	Döntő hányadában központi forrás	Adományok, díjak, pályázati lehetőségek
Domináns koordinációs mechanizmus	Piaci	Bürokratikus	Reciprocitás, kölcsönösség

Forrás: Badelt, Christoph: Handbuch der Nonprofit Organisation / Strukturen und Management/, Schäffer-Poeschel Verlag Stuttgart, 1997

A közösségi szolgáltató intézmények számos vonásban, többek között a forrásallokációban, a szervezeti irányításban, a közvetett értékekben különböznek az üzleti alapon működő társaságoktól. A szolgáltatások megszervezésében és kivitelezésének módjában is jelentős eltérések lehetnek, hiszen a közszolgálati szervezetek működését állami-önkormányzati szabályozottság, szigorú utasítási elvrendszer és felülről szervezethez jellemzi.

Az üzleti és a nonprofit szervezeteket másképp befolyásolja a makro-politika, mint a közszolgálati szervezeteket. Az elszámolásért felelős érintettek is mások, ezért a teljesítményértékelés szempontjai is eltérőek.

Az állami tulajdonlás controlling szempontból fontos követelménye, hogy a közszolgálati szervezetek jelentős része költségvetési intézmény, ami kincstári gazdálkodási rendet von maga után. Tehát például a számviteli rend logikája pénzforgalmú (előirányzatok, kötelezettségvállalások, teljesítések stb.). A kiadások nyilvántartása személyi – dologi – felhalmozási kategóriákban valósul meg. Az is előfordulhat, hogy amennyiben egy közszolgálati szervezet pozitív eredménnyel zár, azt máshol költik el.¹

A beszerzéseknél a közbeszerzési törvény előírásait kell követni. Ez tulajdonképpen érthető, hiszen közpénzekekről van szó, ugyanakkor nehézségeket okoz. Az eljárás lassú

¹ Kiss N. J. – Révész É.: 2003.

és időnként indokolatlanul sok adminisztrációval jár. Néha kifejezetten költséges megoldásokhoz vezet, például az év elején kiválasztott szállítóval kell szerződni bizonyos munkákra vagy eszközökre, így nem érvényesül a verseny.

A közszolgálat teljesítménye

A különböző szektorokhoz tartozó szervezetek tevékenységét mérési, értékelési szempontból a szervezet teljesítménye jellemzi. A szervezet teljesítménye két szempontból ragadható meg: a tevékenység hatékonysága (efficiency) és eredményessége (effectiveness) által.² Mindkettő inkább összehasonlító, nem pedig abszolút értelemben használatos. E két fogalom tisztázására, valamint a közszolgálati szervezetek jellegzetességeit figyelembe vevő értelmezésére kerül sor az alábbiakban.

Hatékonyság

A hatékonyság az input-output viszonyából vezethető le jelesen ha két fogalmat összevetjük egymással, akkor egy társaság életében hozzáadott érték alapján az output-nak meg kell haladni az input-ot. Az input konkrét ráfordítások, az output pedig a szervezeti cél érdekében előállított konkrét javak és szolgáltatások. Ezek alapján a hatékonyság tágran értelmezve arra utal, hogy a szervezet képes-e elérni a céljait a rendelkezésre álló erőforrások gazdaságos felhasználásával. Szűkebben értelmezve a fogalmat, a kérdés az, hogy adott outputot a lehető legkevesebb input felhasználásával sikerült-e létrehozni.³

A hatékonyság fenti meghatározása feltételezi, hogy az inputok és outputok egymással összevethetők, összehasonlíthatók, az erőforrások és az előállított javak, szolgáltatások mérhetők.

A vizsgált szervezetek esetében a hatékonyság megragadása, mérése több problémát is felvet. A leggyakoribb ellenvetés az, hogy a közszolgálat olyan speciális, és sokrétű erőforrásokat mozgósít, amelyeket nehéz, szinte lehetetlen összehasonlítható mérőszámokkal kifejezni. Output oldalon sem egyértelmű az összehasonlítást lehetővé tevő mutatók kiválasztása, mivel a nyújtott szolgáltatások, javak gyakran ingyenesek, illetve piaci ár alatt hozzáférhetők. A pénzben való kifejezés tehát olyan nehézségekbe ütközik, ami megkérdőjelezi a hatékonyság megragadásának egzaktságát, értelmét. Egy másik gyakori ellenvetés, hogy azért nem szükséges mérni a szervezet hatékonyságát, mivel a célok önmagukban legitimálják a cselekvést.

Egyes inputok és outputok fontossága megkívánja, hogy bár piaci ár segítségével nehezen megragadhatók, de valamiképp kifejezzék jelentőségüket. A hatékonyságra törekvés semmiképp sem elvetendő egy közszolgálati szervezet esetében. Amennyiben a hatékonysági szempontok pontosan meghatározottak, valóságűek, akkor segítségükkel a szervezet – az igényeknek megfelelően – többet tud előállítani ugyanannyi forrás felhasználásával, vagy kevesebb költséggel éri el ugyanazt az eredményt. A folyamatosan felmerülő igényekhez képest az *erőforrások szűkösek*, és e szűkösség oka nem egyszerűen a politikai/ közösségi akarat hiánya. A szűkösség legitimálja e szervezetek eseté-

² ANTHONY, ROBERT N. – YUNG, DAVID W.: 1988.

³ BOGNÁR VIKTÓRIA: 1999.

ben a hatékonyság vizsgálatát, mely során tehát a költségek és hasznok, értéktelen és értékes, erőforrás és teljesítmény, input és output mérhető és értékelhető.

A hatékonyságmérés mellett szóló további érv az, hogy így széles körben *értelmezhető eredmények* születnek, amelyek további elemzésre, *összehasonlításra* alkalmasak. Az inputokkal összemérhető outputok, a ráfordítások átláthatósága segítheti e szervezeteket a működéshez szükséges erőforrások megszerzésében. Az elszámoltathatóság növekedése az egyik pozitív következménye a hatékonyság mérésének.

Az egyik legfontosabb érv a hatékonysági kérdések vizsgálatához a közszolgálati szervezetekben a felelősség a nekik juttatott források felhasználását illetően. E szervezetek – szemben az üzleti szektorral – ugyanis nem, vagy csak részben saját forrásokkal gazdálkodnak (adófizetők pénze).⁴

Eredményesség

Az angol szakirodalom az eredményesség meghatározásánál az *outcome* fogalmat használja, ami ebben az értelemben a kívánt szervezeti eredményt jelenti. Az output csupán a köztes termék, eszköz az eredmény eléréséhez. Egy szervezetnek például célja lehet az analfabétizmus megszüntetése egy adott közösségben, így ehhez például oktatást szervez az írás-olvasás megtanítására. A szervezeti output a tanórák megtartása, míg az *outcome* az analfabéták arányának csökkenése. A szervezet tehát lehet hatékony, de nem biztos, hogy egyúttal eredményes is. Az eredményesség tehát a szervezeti tevékenység hatását, minőségét méri.⁵

Az eredményesség mérése kvantitatív módon meglehetősen nehéz, míg a hatékonyság esetében erre van esély. Az eredményességet úgy ragadjuk meg, hogy számba vesszük a tevékenység hatásait, és összehasonlítjuk a kitűzött célokkal.

Teljesítmény

A közszolgálati szektorban – jellegénél fogva – az etikai kérdések legalább oly hangsúlyosak, mint a reálszférában, különös tekintettel figyelembe véve itt a közbeszerzés fogalmának bevezetését. Ez a teljesítmény esetében úgy jelenik meg, hogy az eredményesség előbbre való, mint a hatékonyság, vagyis a célok teljesülése elsőbbséget élvez a megvalósítási folyamat milyenségénél, figyelembe véve azt is, hogy csak a cél szellemiségének megfelelő eszközökkel lehet élni.

Az üzleti szférában az eredményesség és a hatékonyság nincs ilyen egyértelmű alá-, fölérendeltségi viszonyban. Mindkét dimenzió rendkívül fontos a szervezeti teljesítménye szempontjából, hiszen a hatékonyság létkérdés ezen szervezetek esetében.

A közszolgálati szervezeteknél, bár nem jelenik meg ennyire élesen, de ez semmiképp sem jelenti azt, hogy a hatékony működés ne volna fontos és egyre fontosabb szempont, hiszen ezek a szervezetek átláthatóságuk, és saját teljesítményük javítását épp a hatékonyság erősítése révén tudják elérni.

⁴ KISS N. J. – RÉVÉSZ É.: 2003.

⁵ BOGNÁR VIKTÓRIA: 1999.

Controlling a közszolgálati szervek részére

A controlling fogalma az üzemgazdálkodás területéről származik, egyik legismertebb és legelfogadottabb meghatározását Horváth Péter adja. Olyan funkciókat átfogó irányítási eszközként értelmezi, „melynek feladata a tervezés, az ellenőrzés és az információ-ellátás összehangolása”⁶

A szakirodalom különbséget tesz a controlling, mint gondolkodásmód, egyfajta filozófia és mint funkciók, eszközök, módszerek összessége között. Mindezek értelmében a controllingnak megfelelő vezetési személelmód célorientált, tervezés- és ellenőrzésalapú, jövőorientált, adaptív és rugalmas.

A controlling rendszereket alapvetően profitorientált szervezetekben alkalmazzák, de több érv is szól emellett, hogy a közszolgálati szektor szervezetei számára is adaptálják az eltérő működési elvek, értékek és erkölcsiség szem előtt tartása mellett.

Hazánk közszolgálati intézményei, különös tekintettel a költségvetési intézményekre, új kihívások előtt állnak. A 2010-es év várható költségvetési irányzásai, a tervezett általános létszámcsökkenés szükségességét, újfajta vezetési és szervezési megoldások alkalmazását, illetőleg az üzemgazdasági szemlélet előtérbe helyezését.

Egy ilyen változó és nem könnyűnek ígérkező időszakban szeretnék bemutatni egy, a költségvetési intézmény gyakorlatában a hatékony és racionális gazdálkodást elősegítő és a költségek optimális elosztását célul kitűző folyamatot, mely talán egyben a közszolgálati controlling bevezetésének irányába történő első lépések egyikének is betudható.

Ahhoz azonban, hogy megtudjuk milyen nehéz feladat előtt áll a közszolgálati szféra, ezen belül is a költségvetési intézmények, meg kell ismernünk tevékenységük tágabb, majd szűkebb környezetét, ill. a tevékenységüket befolyásoló egyéb tényezőket.

Költségvetési intézmények környezete

Ebben a fejezetben a közszolgálati szférán belül a költségvetési intézmények pénzügyi folyamatainak elemzéséhez kapcsolódóan mutatom be költségvetési intézmények tágabb majd szűkebb környezetét, gazdálkodásukat befolyásoló tényezőket.

Az államháztartás

Az államháztartás rendszerét, működését a többszörösen módosított 1992. évi XXXVIII. törvény szabályozza. Az államháztartás által ellátott feladatok köre, az állami szerepvállalás mértéke az idők folyamán jelentősen változott, és az országok között is igen nagy eltéréseket mutat. Míg kezdetben az állam leginkább a tradicionális feladatok (védelem, közigazgatás, igazságszolgáltatás) ellátására szorítkozott, a XX. század elejétől egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a gazdaságpolitikai és a jóléti funkciók is. Az állami gondoskodás kiterjedtsége függ az érintett társadalomban érvényesülő értékrendtől: az ún. angolszász országokban jellemzően kisebb, míg az európai jóléti gazdaságokban nagyobb az állami szerepvállalás terjedelme. A rendszer elsődleges célja „a közpénzekkel való hatékony és ellenőrizhető gazdálkodás garanciájának megteremtése” érvénye-

⁶ HORVÁTH & PARTNER: 1997.

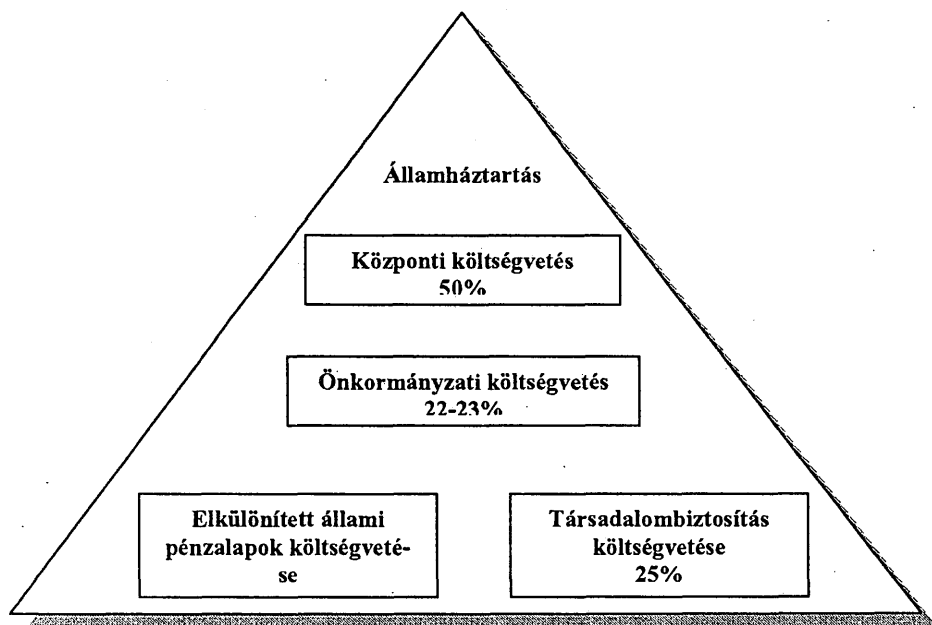
sítve a „teljesség, részletesség, valódiság, egységesség, áttekinthetőség és nyíltság alapelveket”.

A magyar államháztartást négy alrendszer alkotja:

- a központi kormányzat,
- az elkülönített állami pénzalapok,
- a helyi önkormányzatok és
- a társadalombiztosítás. (2. ábra)

2. ábra

A magyar államháztartás és alrendszerei (2002)

Forrás: Pénzügyi és költségvetési igazgatásban foglaltak alapján saját szerkesztés (Közigazgatási szakvizsga, MKI, 2002)

Az államháztartás, illetve az alrendszerek költségvetése olyan pénzügyi terv, amely a „feladat ellátásához teljesíthető jóváhagyott kiadásokat és a teljesítendő várható bevételeket” tartalmazza, formailag pedig mérlegként jelenik meg.⁷

A központi költségvetés súlya meghatározó az államháztartáson belül, az összes pénzmozgás több mint fele ebben az alrendszerben valósul meg.

A költségvetés alrendszereinek közös jellemzői, hogy a gazdálkodás éves költségvetés alapján történik. Minden bevétel-kiadás a költségvetés része, melyet bruttó módon – pénzforgalmi szemléletben – kell kimutatni, valamint az alrendszerek a központi költségvetéssel nettó módon vannak kapcsolatban.

⁷ Közigazgatási szakvizsga. MKI, 2002.

Költségvetési intézmények fogalma, elhelyezkedése az államháztartási rendszerben

A költségvetési szerv az államháztartás részét alkotó, jogi személyiséggel rendelkező szervezet, amely a társadalmi közös szükségletek kielégítését szolgáló (közszolgálati) szerv.⁸

A költségvetési szervek tervezését, beszámolását és gazdálkodását a 254/1997 Kormányrendelettel módosított 156/1995. Kormányrendelet szabályozza.

Az alapító okiratában (jogszabályban, határozatban) meghatározott állami vagy önkormányzati feladatokat alaptevékenységként lát el; feladatait (alaptevékenységét) az alapító okiratában vagy jogszabályban rögzített illetékességi és működési körben, feladatvégzési és ellátási kötelezettséggel végzi. Alaptevékenységét nem haszonszerzés céljából folytatja; továbbá tevékenységét az alapító okiratában megjelölt szerv (az ún. felügyeleti szerv) szakmai és gazdasági felügyelete mellett folytatja.

Kizárólagosan államháztartási nézőpontból szemlélve a költségvetési szerveket – az alapok és az előirányzatok mellett – az államháztartási rendszer irányítási, szabályozási, tervezési, végrehajtási, beszámolási, könyvvezetési és ellenőrzési alapegységeiként is definiálандók.

Pénzfolyamatok az államháztartásban

Az államháztartás, illetve alrendszerei költségvetések (pénzügyi tervek) alapján gazdálkodnak. Az államháztartás egyes alrendszereiben a gazdálkodás a naptári évvel megegyező, – egy vagy több – éves költségvetések alapján folyik. Az alrendszerek éves költségvetései olyan pénzügyi tervek, amelyek az adott költségvetési évre (az érvényességi időtartamra) vonatkoztatva a közfeladatok ellátásához a teljesíthető jóváhagyott költségvetési kiadásokat és a teljesítendő várható költségvetési bevételeket előirányzatként, illetve előirányzat-teljesítésként tartalmazzák.

Alapvető szabály, hogy az államháztartás valamennyi alrendszerében minden pénzmozgásról el kell számolni. Ennek megfelelően az államháztartás alrendszereinek valamennyi költségvetési bevétele és költségvetési kiadása az adott költségvetés részét kell képezze.

Az államháztartás alrendszereiben a költségvetési, a bevételi előirányzatok teljesítésének kötelezettségét és a kiadási előirányzatok felhasználásának jogosultságát foglalja magában. A kiadási előirányzat tehát nem társul felhasználási kötelezettséggel.

A bevételi előirányzatok körében, ha a bevételekre vonatkozó jogszabályi előírások év közben nem változnak, a túlteljesítéshez nem szükséges az előirányzat módosítása. Ezen feltétel hiányában viszont a túlteljesítéshez az előirányzatokat az arra jogosultnak módosítani kell. A bevételi előirányzatok elmaradása esetén a kiadási előirányzatok csökkenthetők, zárolhatók illetve törölhetők. Csökkentésnek minősül az előirányzat összegének adott költségvetési évre vonatkozó mérséklése. Zárolásnak az előirányzat egy részének vagy egészének az adott költségvetési évre vonatkozó, időleges és feltételhez kötött felhasználási korlátozását, illetve felfüggesztését nevezzük. Törlésnek pedig az előirányzat felhasználásáról történő végleges lemondást tekintjük.

⁸ 254/1997 Kormányrendelettel módosított 156/1995. Kormányrendelet.

A kiadási előirányzatok körében az előirányzatok módosítás nélkül is túlléphetők, amennyiben törvényben vagy kormányrendeletben megállapított támogatásra, ellátásra vonatkozó jogosultságon alapszanak. A jogosultság jogszabályi feltételeinek megváltoztatása előirányzat-módosítási kötelezettséggel jár.

A bevételek és kiadások együttesen alkotják a költségvetési mérleget. Ha a mérlegben a bevételek meghaladják a kiadásokat, akkor a mérleg egyenlege többlet (szufficit), ellenkező esetben költségvetési hiány alakul ki, a mérleg deficitese. A költségvetés, illetve a végrehajtásáról szóló beszámoló (a zárszámadás) elfogadásakor rendelkezni kell a többlet felhasználásáról, illetve jóvá kell hagyni a hiány finanszírozásának módját. Bár az államháztartás alrendszerében minden pénzmozgásról el kell számolni, a többlet hasznosításához, illetve a hiány finanszírozásához kapcsolódó pénzügyi műveletek nem szerepelhetnek az egyenleget meghatározó költségvetési bevételek és kiadások között: ezek ún. „vonalt alatti tételek”.

A költségvetési többletbevételek évközi hasznosítása, illetve a költségvetési hiány fedezése finanszírozási célú pénzügyi műveletek (értékpapírok kibocsátása és visszavásárlása, hitelek felvétele és törlesztése, szabad pénzeszközök betétként való elhelyezése és visszavonása) útján, illetve aktív és passzív pénzügyi műveletek (a letéti, a függő, az átfutó, a kiegyenlítő és a helyesbítő kiadások és bevételek) egyenlegének figyelembevételével történik.

Megállapítható tehát, hogy az államháztartási elszámolások pénzforgalmi szemléletűek, a mérlegek az adott évi gazdálkodást a hiányhoz vagy többletbehez kapcsolódó finanszírozási célú műveletektől megtisztítva mutatják be.

A központi költségvetés szerkezete és felépítése

A központi kormányzati költségvetés négy szerkezeti egységre tagozódik, amely egységek – a nagyobb egységtől a kisebb egységek felé haladva – a következők:

- költségvetési fejezet,
- fejezetcím (alcím),
- előirányzat-csoport,
- kiemelt előirányzat.

Legnagyobb szerkezeti egységét tekintve a központi költségvetés fejezetekre tagozódik, amelyek – néhány kivételtől eltekintve – valamely szervezethez kapcsolódnak. Egy-egy költségvetési fejezet a költségvetési tervezés, végrehajtás és beszámolás szempontjából önállóan felügyelt, irányított szervek és előirányzatok összessége. Önálló költségvetési fejezetet képeznek:

- a legfontosabb állami szervek – Országgyűlés, Köztársasági Elnökség, Miniszterelnökség, Alkotmánybíróság, Állami Számvevőszék, Állampolgári Jogok Országgyűlési Biztosának Hivatala, Bíróságok, valamint a Legfőbb Ügyészség;
- valamennyi minisztérium (a minisztériumi jogállás automatikusan eredményez önálló költségvetési fejezetet)
- országos hatáskörű állami szerv (Központi Statisztikai Hivatal, Gazdasági Versenyhivatal, Történelmi Hivatal, illetve 2003. január 1-től a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete); valamint
- köztestület – e szerv típusához tartozik a Magyar Tudományos Akadémia.

A költségvetési fejezetek együttesen képezik az ún. költségvetési fejezetrendet.⁹

A költségvetési fejezetek költségvetési címekre, alcímekre tagozódnak. A költségvetési cím (alcím) szervezeti és szabályozási szempontból összetartozó, tovább részletezett előirányzatok összességét jelenti. Költségvetési címet alkotnak például a központi költségvetési szervek; a költségvetési fejezet saját kezelésű, nem a központi költségvetési szervekhez rendelt előirányzatai (az ún. fejezeti kezelésű előirányzatok) vagy a politikai pártok költségvetési támogatása, míg alcímként jelentkezik például az országos kisebbségi önkormányzatok működésének biztosítását szolgáló központi költségvetési támogatás. A költségvetési törvényben szereplő címek, alcímek képezik összességükben az ún. költségvetési címrendét. A címrendet a Kormány a költségvetési év folyamán kiegészítheti, illetve módosíthatja, kivéve azokat a címeket, amelyek előirányzatainak megváltoztatása az Országgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartozik. A Kormány köteles a címrend változásáról a költségvetés végrehajtásáról szóló (zárszámadási) törvényjavaslat indokolásában részletesen beszámolni.

A központi költségvetési címeken (fejezeti kezelésű előirányzatoknál a jogcímcsoportokon, jogcímenek) belül az alábbi előirányzat-csoportokat kell elkülöníteni:

- működési célú előirányzat-csoport (működési költségvetés),
- felhalmozási célú előirányzat-csoport (felhalmozási költségvetés),
- kölcsönök előirányzat-csoport, továbbá
- egyéb speciális célú előirányzat-csoport.

Ezek közül kiemelkedő jelentősége az első két előirányzat-csoportnak van.

A működési előirányzat-csoporton belül kiemelt előirányzatként szükséges meghatározni az alábbiakat:

- személyi juttatások,
- a munkaadókat terhelő járulékok,
- a dologi kiadások,
- az ellátottak pénzbeli juttatásainak,
- az egyéb működési célú támogatások, kiadások, valamint
- a kamatfizetések előirányzatait.

A felhalmozási előirányzat-csoporton belül kiemelt előirányzatként az alábbi előirányzatokat kell elkülöníteni:

- beruházások,
- felújítások, valamint
- egyéb felhalmozási célú támogatások, kiadások előirányzatai.

A központi költségvetésben kiadást előirányozni

- a központi költségvetési szervek feladataira;
- az állam nemzetközi, jogszabályi és szerződéses kötelezettségeinek teljesítésére;
- az államháztartás más alrendszerei részére; továbbá a jogi személy, jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet, illetőleg
- természetes személy részére lehet.

⁹ Kiss N.: 2003.

A közkiadások fő kategóriáit az alábbi kiadás-csoportok képezik:

- közhatalmi-közigazgatási kiadások (az állami szerveknél, valamint az állam központi, illetve dekoncentrált területi közigazgatási szerveinél felmerülő kiadások);
- közszolgáltatási kiadások
- beruházások és felújítások kiadásai;
- különféle támogatások (például az agrártámogatások, a politikai pártok vagy a non-profit szervezetek támogatása, a lakástámogatások, vagy a fogyasztói árkiegészítés);
- transzferek (más államháztartási alrendszerek – helyi önkormányzati alrendszer, illetve társadalombiztosítási alrendszer – támogatása).

Felsőoktatási intézmények esetében a közszolgálati kiadások a meghatározóak, mivel e körbe a központi költségvetési szervként működő állami intézmények – pl. egyetemek, főiskolák, egészségügyi országos intézetek – kiadásai tartoznak.

A költségvetés tervezésének módszerei és technikái

Először is tekintsük át általánosságban a költségvetési tervezés módszereit és technikáit. Egyik megközelítésben a módszerek között különbséget tehetünk a finanszírozás módja szerint, vagyis annak alapján, hogy mire irányul az állami finanszírozás. Ennek kapcsán beszélhetünk állami feladatról, és a feladatot ellátó költségvetési intézményről.

Az intézmény-finanszírozás módszerének lényege, hogy a tervezés során az intézmény egészének kiadási szükségletét becsülik meg, általában a megelőző évi kiadási előirányzatot használva a tervezés bázisául. Az intézmény-finanszírozás bázisalapú tervezése volt nálunk sokáig a legelterjedtebb módszer. Ma már inkább elavultnak és megváltoztatandónak tartják, mivel nem foglalkozik azzal, hogy az adott intézmény milyen feladatot lát el, és az mennyibe kerül.

A feladat-finanszírozás módszere nem a meglévő intézményeket, hanem a feladatokat vizsgálja, és csak ezután rendel hozzá a feladatokhoz az ellátásukat szavatoló intézményeket. Ez a módszer jóval információigényesebb az előzőnél, hiszen részleteiben kellene áttekinteni az ellátott feladatokat és azok ráfordításigényét. A feladat-finanszírozás finomított változata a költség-finanszírozás módszere, melynek alkalmazásakor a feladatokat költségelemekre bontják: megvizsgálják, milyen költségelemből tevődnek össze, és mekkora a legkisebb összeg, amiből az így meghatározott feladatok elláthatók.

Meg kell említeni még a normatív finanszírozás módszerét, amikor a tevékenységhez egyértelműen hozzárendelt mutatószámok segítségével az egységre jutó támogatási szükséglet képezi a finanszírozás alapját. (Például a felsőoktatási intézmények hallgatói létszám, ill. képzési forma szerinti finanszírozása)

A teljesítményarányos finanszírozás módszere a meghatározott teljesítményegységhez rendelt ráfordítást veszi figyelembe. (Újabbban a kórházak finanszírozásában érvényesül ez a módszer.)

A másik megközelítésben nem a finanszírozás tárgya érdekes, hanem az, hogy a költségvetési tervezés során milyen technikákat alkalmaznak.

A teljesítményalapú költségvetési tervezés (Performance Budgeting) lényege a teljesítmény (outputok és inputok viszonyának) mérése. Ennek elemzése után készülhetnek programok az egységnyi költségre jutó kibocsátás növelésére.

A programköltségvetés (Planning, Programming, Budgeting System – PPBS) többfázisú tervezési technika. Az első fázis a kitűzött célok elérése lehetséges változatainak feltárása (Planning), a második a kiválasztott változatokhoz programok hozzárendelése (Programming), a harmadik fázisban a programokhoz előirányzatokat rendelnek, azt intézményekre lebontják, és kijelölik a program felelőseit (Budgeting).

A nulla-bázisú költségvetés (Zero-Base Budgeting, ZBB) jellemzője az a törekvés, hogy a költségvetés kiadási oldalát a feladatok felől közelítve „nulláról” kell felépíteni, azaz el kell tekinteni a bázistól és a kialakult, szokásos működési gyakorlattól, ehelyett minden egyes főbb feladatot meg kell vizsgálni, és minden kiadási elemet indokolni kell.

A bázisalapú tervezés az előző év előirányzataira épít.

Látható, hogy a költségvetési tervezés módszerei és technikai általában nem feleltek meg maradéktalanul egymásnak (kivétel a nulla-bázisú költségvetéssel adekvát feladatfinanszírozás). Ami a finanszírozási módszereket illeti, a magyar államháztartási gyakorlatban mindegyikre lehet példát találni. A tervezési technikák közül időről-időre felmerül a nulla-bázisú költségvetéshez való közelítés gondolata, ez azonban eddig még nem valósult meg.

Mint már említettem az általam vizsgált szektorban a finanszírozás módja normatív finanszírozás, mellyel szemben azonban számos kifogás, probléma merült fel, melyet a későbbiekben ismertetni is fogok.

A kincstári rend alapjai, kincstári finanszírozási rendszer bemutatása

A ma érvényes rendszert megelőzően hazánkban a költségvetési szervek meglehetősen decentralizált pénzgazdálkodási gyakorlata volt jellemző. A tervezési idők felbomlásakor, az akkor még szinte mindent lefedő állami tulajdonlás ésszerűsítésére tett kísérletek korszakában fejlődött ki az a gyakorlat, amelyben a költségvetési szervek a számukra előzetesen átutalt pénzügyi keretek felhasználásáról saját hatáskörben döntve finanszírozták tevékenységüket. Ez a látszólag ésszerűsítő fejlemény megnehezítette a közpénzek ellenőrzését és célszerű felhasználását; a rendszerváltozáskor ezért szükségessé vált a költségvetési gazdálkodási rend gyökeres átalakítása.

Problémát jelentett az is, hogy az intézményi hatáskörű előirányzatok mozgatásai révén a költségvetési törvényben meghatározott előirányzatok erőteljesen módosulhattak a gyakorlatban, azáltal viszont az intézmények belső döntései eltorzíthatták az Országgyűlés által elfogadott törvényt, csorbítva a közpénzekről történő parlamenti döntés elvét. A decentralizált finanszírozási rendszer emellett megbízhatatlanná tette a költségvetési folyamatok tervezését, és a költségvetési szerveket bevételeik alultervezésében tette érdekeltté. Az előzetes finanszírozás miatt minden bevétel és kiadás effektív pénzmozgást is jelentett, amelynek finanszírozási költségei jelentősek voltak. A gazdálkodásról, a költségvetési előirányzatok alakulásáról és teljesüléséről szóló adatszolgáltatás rendszere nehézkes és rendkívül időigényes volt.

Indokolt volt tehát, hogy a rendszerváltozási folyamat részeként a közjó érdekében fellépő kormányzat megalkossa az államháztartásról szóló törvényt, meghatározva az

ésszerű pénzgazdálkodás szabályait és szükséges intézményeit. E területre is igaz azonban, hogy a megfelelő szabályrend és különösen a jól működő intézményi rend kialakítása időigényes, a kezdetben választott megoldásokat időről időre felül kell vizsgálni.

Hosszú évek szakmai előkészítését követően az 1990-es évek közepén jött létre a Magyar Államkincstár (MÁK), elsősorban az államháztartás pénzforgalmi feladatai észszerűsítésének, a nemzetgazdaság finanszírozási szükséglete csökkentésének szándékával. A MÁK a Pénzügyminisztérium felügyelete alatt álló költségvetési szervként 1996. január 1-től kezdte meg működését.

Hatóköre kiterjed a központi költségvetésre, a TB alapokra és az elkülönített állami pénzalapokra. A MÁK végzi a számlavezetést, többek között a Megyei és Regionális Fejlesztési Tanácsoknak, ill. a Parlament és a Kormány által alapított alapítványoknak. A fentiek kötelesek kizárólag a MÁK szolgáltatásait igénybe venni (kivételt képez a külföldről kapott deviza-adomány és a lakásépítési célú munkaadói kölcsön folyósítása). A kincstári körbe tartozó intézmények készpénzét az MNB-nél vezetett kamatozó Kincstári Egységes Számlán (KESZ) helyezi el. Ezzel hatékonyabb gazdálkodás és likviditási megtakarítás érhető el.¹⁰

A MÁK kizárólagos joggal rendelkezik a kincstári egységes számla felett. A kincstári körön belül a szervezetek közötti fizetések a kincstári egységes számla pénzállományát nem érintik, mert e tranzakciókat átvezetéssel bonyolítják le. A kincstári körön kívül szereplő szervezetekkel végzett műveletek esetében azonban tényleges pénzmozgás követi a bevételek és kiadások alakulását.

A MÁK területi alapon szerveződik. A területi kincstári igazgatóságok feladata a kincstári körbe tartozó intézmények számlavezetése, az e körbe tartozók gazdálkodásának ellenőrzése. Központi igazgatósága szabályozza a kincstári körbe tartozó egységekkel a kapcsolatot, valamint intézi a kincstári feladatokat a körön kívül lévő szervezetek esetén.

A MÁK létrehozását elsősorban az állami pénzek hatékonyabb és jobban ellenőrzött felhasználása indokolta. Működésének főbb rendeltetései:

- a költségvetési törvényekben meghatározott állami feladatok finanszírozását szolgálja, rajta keresztül bonyolítják le az állami kiadások finanszírozásával kapcsolatos tranzakciókat,
- tekintettel arra, hogy a MÁK nettó módon finanszíroz az államháztartási körön belül, lehetőséget teremt a hatékonyabb készpénz-gazdálkodásra, ami jelentős megtakarítást jelent az államháztartásnak,
- az államháztartási jövedelmek hatékonyabb elosztására törekszik, növeli a korábbi állapottal szemben az államháztartás egységei feletti ellenőrzést, mert centralizált és a teljesítést követő; az előirányzatoknak megfelelő mértékű kifizetést engedélyez, s nem teljesít olyan kiadási tételeket, amelyek nem felelnek meg a jogszabályi előírásoknak.

A MÁK a kincstári körhöz tartozó szervezetek és előirányzatok számára a költségvetésük végrehajtása folyamán intézi a pénzforgalmi műveleteket. A MÁK-nak a kincstári körbe tartozó szervezetek finanszírozása során szavatolnia kell a kincstári egységes

¹⁰ 2001-ben a MÁK-nak kb. 1600-1700 költségvetési ügyfele volt, ebből 650-700 önállóan gazdálkodó költségvetési szerv, 700 részben önálló szerv. Az éves tranzakciók száma 30-40 millió, amelyekkel 5000 Mrd Ft forgalom bonyolódott le.

számla likviditását, illetve a készpénz-gazdálkodással, a fizetési kötelezettségek teljesítésével, és a követelések érvényesítésével, valamint az államadósság kezelésével és megújításával összefüggő feladatok ellátását.

Az Európai Unió legtöbb tagállama már megvalósította a költségvetés eredmény-szemléletű rendszerének megteremtését. A korábbi pénzforgalmi szemlélet szerint a több évre kiható kiadásokat a folyó évben számolták el, míg az eredmény-szemléletű rendszerben a kiadásokat szétterítik. Ma már az állam kiadásai mögött nem készpénz áll, hanem a fejezetek számára nyújtott előirányzatok a kincstári számlákról több részletben hívhatók le. A pénzforgalmi szemléletben a számla megnyitásának időpontjában jelentkezik a költség, míg az eredmény-szemléletű könyvelés a lehívásokat tartja nyilván, és jobban tükrözheti a pénzek időbeli mozgását.

A költségvetési szervek pénzügyi mozgásteré

A költségvetési szervek költségvetési jogállásának, pénzügyi mozgásterének legfontosabb jelzését a gazdálkodási jogkör terjedelmének vizsgálata szolgáltatja. Ebből a nézőpontból három tényező érdemes kiemelt figyelemre, nevezetesen

- a gazdálkodás megszervezésének módja,
- az előirányzatok feletti rendelkezési jogosultság terjedelme, továbbá
- a Magyar Államkincstárhoz való kapcsolódás jellege, a kincstári ügyfél-minőség kérdése.

A költségvetési szervek gazdálkodásuk megszervezésének módja alapján

- vagy önállóan gazdálkodó költségvetési szervnek,
- vagy részben önállóan gazdálkodó költségvetési szervnek minősülnek.

Az önállóan gazdálkodó költségvetési szervek körébe tartozik központi szinten – jogszabály eltérő rendelkezése hiányában – a központi költségvetési szerv felügyeleti szerve, más országos hatáskörű szerv, illetőleg helyi önkormányzati szinten a megyei önkormányzati hivatal, a polgármesteri (főpolgármesteri) hivatal, a körjegyzőség, valamint a közös képviselő-testület hivatala. A törvény erejénél fogva ide tartozó költségvetési szervek mellett az alapító vagy a felügyeleti szerv további költségvetési szerveket is önállóan gazdálkodónak sorolhat be, feltéve, hogy

- az adott költségvetési szerv szakmai önállósága, jelentős költségvetési és vagyonhasználati igénye, a gazdálkodási feladatok összetettsége indokolja a gazdaságilag önálló működtetést; továbbá
- a gazdálkodás önálló, gazdaságos és szakszerű viteléhez szükséges személyi és tárgyi feltételek rendelkezésre állnak és a pénzügyi-gazdasági tevékenység ellátására elkülönített belső egység (gazdasági szervezet) működik.

Részben önállóan gazdálkodó költségvetési szervnek a felügyeleti szerv azt a költségvetési szervet sorolja be, amelynél a gazdálkodási önállóság előbbieken említett feltételei nem vagy csak részben állnak fenn. E besorolással egyidejűleg a felügyeleti szervnek

- ki kell jelölnie azt az önállóan gazdálkodó költségvetési szervet, amely a részben önállóan gazdálkodó költségvetési szerv meghatározott pénzügyi-gazdasági feladatait ellátja,
- jóvá kell hagynia az említett relációban érintett önállóan gazdálkodó költségvetési szerv, illetve részben önállóan gazdálkodó költségvetési szerv közötti – a munkamegosztás és a felelősségvállalás rendjére vonatkozó – megállapodást, illetőleg
- döntenie kell az előirányzatok feletti rendelkezési jogosultság szerinti besorolásról.

Mivel a fent említett követelményeknek a felsőoktatási intézmények megfelelnek, ezért a gazdálkodásuk megszervezésének módja alapján az önállóan gazdálkodó költségvetési szervek közé sorolandók.

Az előirányzatok feletti rendelkezési jogosultság kiterjed az előirányzat-felhasználásra, a kiemelt előirányzatok előirányzat-módosítására, illetve annak kezdeményezésére, továbbá az elemi költségvetésben szereplő – az egyes kiemelt előirányzatokon belüli – előirányzat-módosításra. Az előirányzatok feletti rendelkezési jogosultság szempontjából – jogszabály, illetve a felügyeleti szerv döntése alapján – megkülönböztetünk

- teljes jogkörrel rendelkező költségvetési szervet,
- részjogkörrel rendelkező költségvetési szervet, illetve
- további klasszifikációként az önállóan gazdálkodó költségvetési szerv esetében: ún. részjogkörű költségvetési egységet.

Teljes jogkörrel rendelkező költségvetési szervnek minősül valamennyi önállóan gazdálkodó költségvetési szerv (amely a saját előirányzatai, valamint a hozzá rendelt, részjogkörrel rendelkező, részben önállóan gazdálkodó költségvetési szerv egyes – a felügyeleti szerv által meghatározott – előirányzatai felett jogosult rendelkezni), illetőleg a részben önállóan gazdálkodó költségvetési szervek közül az, amely valamennyi előirányzata felett rendelkezési jogosultsággal bír.

Részjogkörrel rendelkező költségvetési szervként kell besorolni azt a részben önállóan gazdálkodó költségvetési szervet, amely nem bír valamennyi előirányzata felett rendelkezési jogosultsággal, tehát amelynek egyes – a felügyeleti szerv által megállapított – előirányzatai felett valamely önállóan gazdálkodó költségvetési szerv, míg a többi előirányzata felett saját maga rendelkezik.

Részjogkörű költségvetési egységnek minősül az önállóan gazdálkodó költségvetési szerv azon belső szervezeti egysége, amelyet – az önállóan gazdálkodó költségvetési szerv kezdeményezésére – a felügyeleti szerv ilyennek minősít. A felügyeleti szerv abban az esetben minősíthet valamely belső szervezeti egységet részjogkörű költségvetési egységnek, ha a tevékenység, a források jellege, illetve a területi elhelyezkedés elkülönültsége indokolja az egyes előirányzatok feletti rendelkezési jog átengedését. A részjogkörű költségvetési egység egyes előirányzatai feletti rendelkezési jogosultsággal az önállóan gazdálkodó költségvetési szerv, míg meghatározott más előirányzatok felett maga a részjogkörű költségvetési egység rendelkezik.

Az általam vizsgált költségvetési szervek a teljes jogkörrel rendelkező költségvetési szervek közé tartoznak.

A Magyar Államkincstárhoz való kapcsolódás nézőpontjából különbséget kell tennünk a kincstári körbe tartozó, illetőleg a kincstári körbe nem tartozó költségvetési szervek között.

A kincstári körbe tartozó költségvetési szervek esetében további klasszifikációs szempontot képez a kincstári ügyféli pozíció kérdése, melynek alapján egy költségvetési szerv lehet

- kincstári ügyfél, vagy
- nem kincstári ügyfél.

Kincstári ügyfélnek számít a kincstári körbe tartozó költségvetési szervek közül a kincstári költségvetéssel rendelkező önállóan gazdálkodó, teljes jogkörrel rendelkező költségvetési szerv, valamint a részben önállóan gazdálkodó, teljes vagy részjogkörrel rendelkező költségvetési szerv, tehát a felsőoktatási intézmények is.

A fenti körbe nem tartozó, azaz a kincstári körbe tartozó költségvetési szervek közül kincstári költségvetéssel nem rendelkező teljes vagy részjogkörrel rendelkező részben önállóan gazdálkodó költségvetési szerv, valamint a részjogkörű költségvetési egység – jogszabály vagy jogszabály eltérő rendelkezése hiányában – a felügyeleti szerv döntése alapján válhat kincstári ügyféllé.

Nem kincstári ügyfél az a kincstári körbe tartozó költségvetési szerv vagy részjogkörű költségvetési egység, amely a meghatározott előirányzatok feletti felhasználási jogosultságát kincstári ügyfélként működő költségvetési szerv útján (a számlák továbbításával), vagy pénzforgalmi betétkönyv, illetve kincstári kártya igénybevétele mellett, vagy az önállóan gazdálkodó költségvetési szerv előirányzat-felhasználási keret számlája feletti rendelkezési jog megadásától függően, az önállóan gazdálkodó költségvetési szerv által meghatározott előirányzatok felett, megállapított keretösszeg erejéig gyakorolhatja.

Az önállóan gazdálkodó költségvetési szerv saját gazdasági szervezetének kell megoldania a tervezéssel, az előirányzat-felhasználással, a hatáskörébe tartozó előirányzatmódosítással, az üzemeltetéssel, fenntartással, működtetéssel, beruházással, a vagyonhasználattal, a vagyon-hasznosítással, a munkaerő-gazdálkodással, a készpénzkezeléssel, a könyvvezetéssel és a beszámolási kötelezettséggel, az adatszolgáltatással kapcsolatos feladatokat.

A fentiekben kifejtettek alapján a költségvetési szervek, ezen belül is a felsőoktatási intézmények a gazdálkodás megszervezésének módja szerint az önállóan gazdálkodó költségvetési szervek körébe, az előirányzatok feletti rendelkezési jogosultság terjedelme szerint teljes jogkörrel rendelkező költségvetési szervek körébe tartoznak, továbbá a Magyar Államkincstárhoz való kapcsolódás jellege, a kincstári ügyfél-minőség kérdése szerint kincstári körbe tartozó Kincstári ügyfélnek számítanak.

A költségvetési intézmények tágabb majd szűkebb környezetének, ill. a gazdálkodásukat befolyásoló tényezők bemutatása után most áttérek konkrétan a felsőoktatás finanszírozásának elemzésére, rámutatva többek között a finanszírozással kapcsolatos felmerülő problémákra.

III. Felsőoktatási intézmények finanszírozása

Alapvetően a költségvetési szervek, tehát a felsőoktatási intézmények működésének, illetve fejlesztésének forrása támogatás vagy saját bevétel lehet.

Támogatásnak minősül minden olyan pénzeszköz, amelyet (az adott forrásra meghatározott módon és mértékben) évente bocsátanak rendelkezésre, illetőleg amely

- a központi költségvetésből,
- a helyi önkormányzat, a helyi kisebbségi, az országos kisebbségi önkormányzat költségvetéséből,
- a társadalombiztosítási költségvetési szervek által átvett pénzeszközként a társadalombiztosítás pénzügyi alapjaiból származik.

Az előbbiektől élesen elválasztandó a saját bevétel, amely a költségvetési szerv tevékenységével összefüggően lehet:

- alaptevékenységből származó bevétel,
- alapból, köztestülettől, egyéb szervezettől származó juttatás,
- vállalkozási tevékenységből származó bevétel, továbbá
- külföldi segély, illetve adomány.

A felsőoktatásban folyó tevékenységeket igen sokan finanszírozhatják: az állam, az önkormányzat (valójában az adófizetők), az egyén (a tanuló vagy családja), a gazdaság más szereplői (például a leendő munkáltatók, egyházak, egyes társadalmi szervezetek, a Magyar Tudományos Akadémia), alapítványok, illetve saját bevételeiből, vállalkozásai-ból maga a felsőoktatási intézmény is hozzájárul a fenntartásához. A finanszírozás jelentheti a folyamatos működés és/vagy a fejlesztés feltételeinek a biztosítását, de a támogatást kaphatja a hallgató (ösztöndíj), vagy különböző formákban az intézmény. A hazai eszközök mellett külföldi támogatásokból, pályázatokból, hitelek-ből is származhatnak források.

Az egyes forrásokból való részesedés feltételei (feladathoz, teljesítményhez kötött, hagyományokon alapuló "bázis szemléletű" elosztás, pályázati rendszer, térítési díjak, tandíj stb.) csakúgy, mint felhasználásuk lehetőségei, szabályai a különböző felsőoktatási intézményekben jelentősen eltérhetnek.

Nemzetközi kitekintés

A felsőoktatás finanszírozásának rendszere és azon belül az össztársadalmi (állami, önkormányzati) támogatás elosztásának módja – konkrét formája, arányai, esetenként filozófiája is – országonként, ország-csoportonként jelentősen különbözik. Az eltérő rendszerek kialakulása történelmi, társadalmi, gazdasági, kulturális okokra, folyamatokra, tényezőkre egyaránt visszavezethető. A konkrét megoldások kialakulásában nagy a hagyományok és a konszenzus szerepe.

Az eltérő finanszírozásnak oka az is, hogy – esetenként jelentősen – különbözik a felsőoktatási intézmények feladatrendszere (egy vagy több fokozat, elméleti-gyakorlati képzés aránya, alap-, alkalmazott-, fejlesztő kutatások végzése, szociális, kulturális intézmények fenntartása, stb.).

A felsőoktatást finanszírozhatja: az állam, az önkormányzat (valójában az adófizetők); az egyén (a tanuló vagy családja a tandíj, illetve a megélhetési költségek formájá-

ban); a gazdaság, a társadalom más szereplői (pl. leendő munkáltatók, egyházak); a szponzorok (alaptvány). A finanszírozás lehet "többcsatornás" is.

A támogatást kaphatja:

- Az intézmény: Intézményfinanszírozás formájában (a meglévő – a korábban kialakult – kondíciójának, alku pozíciójának megfelelően). "0" bázisú finanszírozás formájában (évről-évre újra tárgyal megállapodás alapján). Normatív finanszírozás rendszerében (egzakt mutatók alapján számítva – pl. hallgatói létszám, épületek alapterülete). Konkrét feladatra (kutatótámogatás, hallgatók támogatása). Ingatlan rendelkezésre bocsátása formájában. Indirekt módon (non-profit típusú működés lehetővé tételével; adókedvezmények formájában – pl.: vám, ÁFA -, kedvezményes hitelként).
- A hallgató: Tandíjmentesség formájában. Pénzbeni és/vagy természetbeni juttatásként (pl.: ösztöndíj nagysága, kollégiumi ellátás minősége). Kedvezményes hitel formájában.

Egy-egy országban az egyes megoldások nem kizárólagosak, a különböző elemek, sőt, még a különböző filozófiák is sok esetben együtt léteznek, keverednek.

A finanszírozás színvonala, módszerei, formái négy markáns érdekszféra – az össz-társadalmi érdekeket képviselő kormányzat; a hallgatók; a szakma, a tudomány, a felsőoktatás érdekeit képviselő szervezetek; az intézmények, az intézményekben dolgozók érdekeit képviselő vezetők, testületek – érdekérvényesítő képessége, ütközése, harca, kompromisszuma eredményeként alakul ki. Esetenként természetesen több szereplőnek lehetnek közösek az érdekei.

A szereplők mindegyike tekintetében igaz, hogy markánsabban jelennek meg rövid távú érdekei, mint például a kiadások mérséklésének kényszere az állami és a költségvetési eszközök szűkössége miatt; az oktatók, a hallgatók életszínvonala és kevésbé markánsan a hosszú távú érdekek, mint a társadalmi-gazdasági fejlődésben betöltött szerepének megfelelő feltételek biztosítása a felsőoktatás számára; az anyagi és a szellemi infrastruktúra fejlesztése; az életpályára, a hivatásra való felkészülés, stb.

Európában az 1960-as évektől vált általánossá az, hogy a tanulmányok folytatásának költségeit, meghatározó mértékben, a költségvetés az adókból fedezi. Az európai gyakorlattal szemben csak néhány országban (például az Amerikai Egyesült Államok, Japán) jelentős – a magán, illetve az állami intézményekben differenciáltan – az egyéni (családi) finanszírozás szerepe.

A finanszírozásnak Európában elterjedt rendszere azonban ma már általános kritikát kap, mert csekély az ösztönző hatása, illetve dinamikusan növekvő a támogatási igénye. Nincs ösztönző hatása sem a tanulmányi idő ésszerű hosszára, sem a teljesítményre nézve. Jelentősen növekedett a tanulmányokra fordított idő, azok a hallgatók is kapnak támogatást, akiknek gyenge a teljesítménye, illetve azok is, akik nincsenek arra rászorulva.

A kedvezőtlen tapasztalatok hatására általános a törekvés a változtatásra, a hallgatóknak adott támogatások rászorultság szerinti differenciálására, a visszafizetési kötelezettség nélkül adott támogatások helyett a feltételekhez kötött támogatás nyújtására (ösztönző hitelkonstrukciók, tandíj, ösztöndíj).

Mind több országban kezd jellemzővé válni, hogy az intézményeken keresztül adott támogatást is feltételekhez, mennyiségi, minőségi, hatékonysági kritériumokhoz kötik. Ezek a törekvések azonban – mind a hallgatóknak közvetlenül nyújtott, mind az intéz-

ményeken keresztül adott támogatások – elsősorban nem a közösségi támogatások csökkentését, hanem a túlzott növekedés megakadályozását, a hatékony ösztönzést célozzák.

A felsőoktatás finanszírozása Magyarországon

Az 1940-es évek végétől, az 1950-es évek elejétől mintegy négy évtizedig Magyarországon a bázisszemléletű finanszírozás úgy alakult ki, hogy a felsőfokú oktatás kiadásait (oktatás, kutatás, ösztöndíj, kollégium) lényegében teljes körűen a központi állami költségvetés fedezte. Az állam mellett természetesen a családok is vállaltak áldozatokat, és esetenként a helyi önkormányzatok is közreműködtek a feltételek biztosításában (elsősorban épületek átadásával, de néha a működéshez nyújtott támogatással is), ez azonban összességében nem volt jelentős.

Az állami, kormányzati finanszírozás feltételét a lényegében kizárólagos állami tulajdon biztosította. A finanszírozásnak ez a rendszere ugyanakkor az egyedüli lehetséges megoldás volt, mivel az oktatás költségei nem épültek be a bérekbe.

A támogatás mértéke a direkt tervutasításos irányítási rendszerbe illeszkedve, tervalku keretében alakult ki. Az alkuban azok az ágazatok, szakmák, intézmények érthettek el nagyobb sikereket, amelyeknek hatékonyabb volt a lobbijuk, amelyek meggyőzőbben tudták bemutatni feladataikat, ahol mennyiségi növekedés történt. Ebből következően az intézmények ellátottságában jelentős – objektíven nem indokolható – különbségek alakultak ki.

A fejlesztések terén meghatározó volt az extenzív célok követése. Ez jellemezte a felsőoktatási fejlesztéseket is. Számos létesítmény, sok új intézmény épült, jelentősen nőtt a hallgatók, az oktatók létszáma.

A bázis típusú finanszírozásból, az extenzív fejlesztési filozófiából természetesen következik az a szemlélet, hogy csak a bővítés, a növekedés természetes. A megszüntetés, a visszafejlesztés, a leépítés – indokoltságától, szükségességétől függetlenül – meg nem értést, tiltakozást vált ki, attól függetlenül, hogy az új feladatokhoz új forrásokat kell rendelni, még akkor is, ha az a meglévő kapacitásokkal kihasználható.

A források felhasználását merev, részletekbe menő központi előírások szabályozták, háttérbe szorult a hatékonyság, az ésszerűség, a gazdaságosság. Az eszközök felhasználásához nem kapcsolódtak közvetlenül a gazdaságossági és a hatékonysági követelmények sem tartalmi, sem pedig gazdálkodási szempontból.

Az 1960-as évek közepétől elsősorban a műszaki-, az agrár- és a természettudományi oktatást, kutatást végző intézmények finanszírozásában egyre nagyobb szerepet játszott a külső megbízók számára végzett munka. Nagyrészt az ebből származó bevételek, illetve az igénybe vett eszközök utáni térítések (amortizáció) biztosították az oktatás és a kutatás technikai, műszaki feltételeinek szinten tartását, fejlesztését. A megbízók számára végzett kutató, fejlesztő munka jó lehetőséget biztosított a gyakorlattal való intenzív kapcsolattartásra és a méltatlanul alacsony jövedelmek kiegészítésére is.

Az utóbbi időben egyre erőteljesebb az intézmények törekvése arra, hogy kapacitásai, eszközeik hasznosításával (például terem bérbeadása, kollégiumok nyári hasznosítása) tegyenek szert egyéb bevételekre. Mára már az intézményi saját bevételek esetenként meg is haladják az intézményi támogatást, tehát a finanszírozásban komoly szerepe van.

Az elismert ráfordításokat figyelembe vevő, a tényleges teljesítményen alapuló *normatív finanszírozás* kialakítása meghatározó volt a felsőoktatás jövője szempontjából. A hallgatók számára juttatott pénzbéli támogatás normatív jellegű, ami azonban nem fedezi teljes körűen a továbbtanulással kapcsolatos kiadásokat. A jelentős összegű támogatás mellett nem elhanyagolhatók azok a ráfordítások, amelyekkel a hallgatók, illetve a családok járulnak hozzá a felsőoktatás társadalmi szintű kiadásaihoz. Ez mindennek előtt a megélhetési költségek egy részének a fedezését, valamint az elmaradt jövedelmeket – amire a hallgató, illetve családja szert tenne, ha a tanulmányok folytatása helyett munkaviszonyt létesítene – jelenti, illetőleg az egyéb kiadásokat úgy, mint a képzéshez történő pénzbéli hozzájárulás, beiratkozási díj, jegyzet, tankönyv, tanszervásárlás, stb.

A normatív támogatás másik pillére a kutatás-támogatási keretek normatív elosztásának rendszere. A költségvetés közvetlen kutatási célú támogatásként a felsőoktatási intézmények számára csak csekély összeget biztosít. A kutatás finanszírozását nagyrészt az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alap) és a KMFA (Központi Műszaki Fejlesztési Alap), illetve a nemzetközi projektek biztosítják. A támogatásokat pályázati úton lehet megszerezni, elnyerni.

A képzés és az intézményfenntartás normatív finanszírozási rendszerének kialakítása igazságtalan, kompromisszumokkal terhes.

A magyar állam a legtöbb mutató tekintetében gazdasági fejlettségi szintjét meghaladó arányban fordít oktatási, azon belül felsőoktatási kiadásokra. A magyarországi GDP alacsony volta és ilyen értelemben nagyságrendje nemzetközi összevetésben mégis kevesebbet fordít fajlagosan a felsőoktatás finanszírozására. A felsőoktatás az általa vásárolt termékek és szolgáltatások egyre jelentősebb részét (számítógép, műszer, külföldi folyóirat, könyv, gyógyszer) importból, világpiaci áron szerzi be. Ez – különösen az eszközigenyes reálképzést folytató intézmények számára – esetenként megoldhatatlan terhet jelent. Az intézmények rendelkezésére álló feladatarányos elosztására, megfelelő átcsoportosítására ritkán van példa. A ráfordítások szükségességének vizsgálata rendszerint elmarad. Az anyagi ellátottság és az oktatás-kutatás színvonala nem minden esetben mutat szoros korrelációt.

Az elkövetkező időszakban az egyetemi források, hűvítésének egyre nagyobb lesz a jelentősége. Ez alatt elsősorban az Egyetem "saját" bevételeinek növelését értjük.

A gazdasági szférából származó bevételek hagyományosan a szolgáltató egyetemi funkcióból fakadnak. Ezek tipikus kategóriái:

- A specifikáció orientált szerződés: feladattal, határidővel, stb.
- Stratégiai ipari kapcsolat, melynek fő jellemzője, hogy az ipari partner az egyetemi alkotócsoporttal együtt témákat jelöl ki, és az egyetemi kutatás erre koncentrálna. Az eredményességet a nemzetközi publikációk, bizonyos hazai teljesítmények, az ipari partner számára rendszeresen tartott beszámolók alapján lehet megítélni. Az ipari partner az eredményességgel "összhangban" támogatást ad. Az ipari partner számíthat a témán dolgozó doktoranduszokra, diákokra, mint leendő munkatársakra.
- A stratégiai kapcsolatból gyakran fejlődik ki specifikáció orientált projekt. A Kooperációs Kutató Központok egyik célja e két tevékenység, az alapkutatás és az alkalmazott kutatás-fejlesztés egymásra épülésének segítése.

A XXI. század egyetemének nagymértékben támaszkodnia kell a pályázataira. Nélkülözhetetlen, hogy nagyobb intézmények központilag is segítsék az egyetemi alkotó csoportokat a pályázatok kidolgozásában.

A fejezetben leírtakból látszik, hogy megérett az idő a felsőoktatási finanszírozási rendszer reformjára. Az Európai Unió csatlakozásunk, ill. a magyarországi felsőoktatási intézmények 2000. évi integrációját követő felsőoktatási finanszírozási rendszer problémái mostanra váltak olymértékben égetővé, mely igény kormányzati szinten is megjelenik így a „Csatlakozás az Egységes Felsőoktatási Térséghez” program keretében többek között a finanszírozási problémákra is kitér.

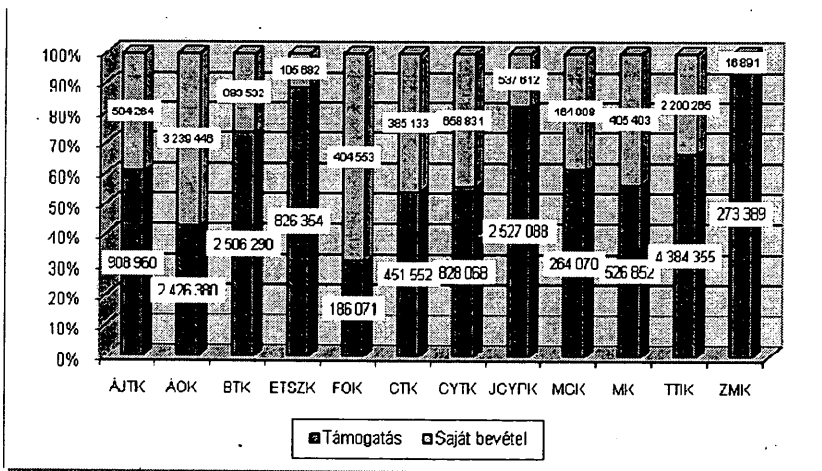
Felsőoktatási intézmények költségvetési sajátosságai, problémái

A Magyar felsőoktatási intézmények 2000. évi integrációját követően az egyetemek és a főiskolák mérete nagyobb lett, az integráció után foglalkoztatottjaik létszáma és költségvetésük a hazai közép- és nagyvállatokéval összemérhető nagyságrendű. Ez számos, nem csak az oktatás terén jelentkező problémát vont maga után. A képzések szerkezetét és kínálatát teljesen átformálták, a szakok, a szintek, a tagozatok, a finanszírozási formák korábban soha nem tapasztaltan változáson mentek keresztül.

A felsőoktatási intézmények estében nagymértékben bonyolítja a költségvetés készítés, a tervezést és a források felhasználását, hogy 21 különböző forrásból – támogatás és saját bevételek – kell gazdálkodniuk. Ilyenek például a költségvetési támogatások, a normatív alapkutatásra átvett pénzeszköz, a minisztériumoktól átvett pénzeszköz de a különböző saját bevétel is. A források szerkezetét vizsgálva megállapítható, hogy 2003-ban például a Szegedi Tudományegyetem saját bevétele meghaladta a támogatások összegét, mely megkérdőjelezheti az oktatás ingyenességét (2. ábra). A finanszírozási rendszer diszfunkcionalitása jelenik meg, amikor az elvileg ingyenes képzés mellett a költségterítéses hallgatók aránya folyamatosan nő.

3. ábra

A Szegedi Tudományegyetem 2009. évi költségvetésének támogatás-bevétel megoszlása karonként

Forrás: Szegedi Tudományegyetem Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

A bevételek sokféleségén kívül egyéb, más probléma teszi egyedivé a felsőoktatás finanszírozását. A felsőoktatási intézmények finanszírozási kérdései között figyelembe kell venni azt a sokszínűséget, miszerint 21 forrásból táplálkozik a finanszírozás. Nehézségét jelenti többek között a központi költségvetési intézményeknél fennálló probléma, miszerint az ingatlanok klasszikus értelemben vett elértéktelenedését, az amortizációt nyilvántartjuk, de magát az összeget, amely így nyilvántartva kimutatható, nem fordítjuk az ingatlanok állagának megóvására, illetve fejlesztésére.

A költségvetés összeállításánál újabb gondot okoz a normatív finanszírozás Oktatási és Kulturális Minisztérium által évente változtatott számítási módszere, értéke. Jelenleg a normatív finanszírozási rendszer évről évre változik, ami az intézmények számára kiszámíthatatlan helyzetet teremt. A magyar felsőoktatási intézmények integrációját követő mindhárom évben más-más elvek alapján történt a normatív finanszírozás. A normatív finanszírozás hallgatói létszámon alapulása arra készítette a felsőoktatási intézményeket, hogy forrásbevonás érdekében a mennyiségi képzést helyezték előtérbe a minőségi képzéssel szemben. A felsőoktatás ennek következtében elitképzésből tömegesség, iparszerűvé vált. A három éves megállapodás megkötésének szándéka az volt, hogy kiszámíthatóbbá váljon a finanszírozás, azonban sajnálatos módon különösen a 2008-as kibontakozó válság miatt ez nem valósult meg.

Sajátos helyzetbe hozza a felsőoktatási intézményeket az intézményi elvonások kivitelezési módja is, ugyanis az évenkénti elvonás – mely az integrációt követően eddig minden évben megtörtént – nem normatíva alapján történt/történik, hanem pótelőirányzat formájában, egyösszegben. Ez a rendszer a normatív finanszírozást alapjaiban rendíti meg, ugyanis az elvonások után hiába adott egy oktatási formára egy normatív érték, ha az elvonás után ez az összeg már nem áll rendelkezésre.

Az előzőekkel összhangban áll az a gondolat is, hogy szükséges a költségelszámolás során alkalmazott költségokozók stratégiai szempontú felülvizsgálata. A hagyományos elszámolási módokkal az a probléma, hogy nem mindig megfelelően fejezik ki a költségek felmerülésének tényleges okát. Az általános költségek általában nem rendelhetők termékekhez, de sokszor még szervezeti egységekhez sem, arányuk viszont igen jelentős is lehet egy cég költségstruktúráján belül, ami egy felsőoktatási intézménynél hatványozottan jelentkezik.

A felmerülő problémák ellenére az egyes egyetemek funkcionális egységeinek finanszírozását meg kell oldani annak érdekében, hogy alapvető tevékenységét el tudják látni, és kötelezettségeiknek eleget tudjanak tenni.

*IV. Tervezési és elszámolási rendszerek a költségvetési intézményekben**A finanszírozás új alapokra helyezése*

2009-ben az előző évek gyakorlatának megfelelően a felsőoktatásban meghatározóvá vált a képzés 3-csatornás normatív támogatása. Ezen belül legnagyobb hangsúlyt a hallgatóarányos oktatás-finanszírozás kap. A támogatás mértéke a hallgató szakától (szakcsoportjától) és a képzési ciklustól (alap vagy mesterképzés) függ. Elképzelhető, hogy a képzés ezen normatív támogatási csatornája, mint hallgatói képzési normatíva az államilag finanszírozott hallgatók szabad felhasználású támogatási formájává válik.

A képzés-finanszírozás másik csatornája a tudományos (kutatási) normatív támogatás. Az erre szánt pénzeszköz felosztásának alapja kettős. Egyrészt cél az oktatók, kutatók tudományos támogatása ezzel is elismerve, hogy az oktatáshoz folyamatos tudományos felkészülésre van szükség. Másrészt a támogatás címzettje a tudományos teljesítmény, a doktori iskolák, kutatóintézetek működése.

Harmadik csatorna a fenntartási támogatás. Ennek kapcsán a támogatás allokációjának alapja az intézményben foglalkoztatottak, illetve a hallgatók teljes létszáma, függetlenül attól, hogy államilag finanszírozottak vagy költségterítések.

A képzés normatív finanszírozását kiegészíti a részben normatív, részben pályázati úton elnyert programfinanszírozás. Az intézmények fejlesztési támogatásának, a központi kutatási forrásokból való részesedésének formája a pályázati rendszerben való részvétel. Ugyancsak pályázati úton nyerhetők el az oktatói, kutatói ösztöndíjak és továbbra is az országos közoktatási normák alapján kerül sor a gyakorlóiskolák, óvodák támogatására.

A képzés normatív finanszírozása

A 2009. évi költségvetés összeállítása során az államilag finanszírozott hallgatókat oktató felsőoktatási intézmények képzési támogatásának normatív elosztása az eddigieknek megfelelően három csatornán keresztül történik.

Oktatási támogatás számításának alapja a 2008. október 15-i tényleges hallgatólétszám, a páratlan félévű képzés éves létszámra korrigálásával. Egy nappali tagozatos hallgató egy főnek, egy esti, levelező, távoktatású hallgató 0,5 főnek számít, függetlenül attól, hogy egy vagy többszakos.

A hallgatókat szakcsoportokba kell sorolni, ezen belül két képzési szint (szakmai alapképzés és mesterképzés) támogatása kerül meghatározásra.

A szakmai alapképzés támogatása egyben a főiskolai normatív támogatás, az egyetemi hallgatók normatív támogatása a szakmai alapképzés és a mesterképzés normájának súlyozott átlaga, melyet részletesen a következő táblázat mutat.

Melléklet az 50/2008. (III. 14.) Korm. rendelethez
Képzési és tudományos célú normatívák (E Ft/fő/év)

Megnevezés	Képzési normatívák						
	Doktori	Mester- képzés (MA, MSc)	Alap- képzés (BA, BSc)	Osztatlan	Egyetemi	Főiskolai	Tudományos normatívák
orvos, fogorvos, állatorvos				813	813		
gyógyszerész				767	767		
építész, építőművész				507	507		
jogász				338	338		
mester tanár		683					
művészeti, művészet- közvetítő		1040	585	767	767	560	
egészségügyi		683	585		767	560	
repülőmérnöki			585			585	
agrár		683	390		507	360	
műszaki		683	390		507	360	
természettudományi		683	390		507	360	
informatikai		683	390		507	360	
testkultúra		683	390		507	360	
nemzetiségi		683	390		507	360	
gyógypedagógia, kon- duktor			585		585	585	
szociális, pszichológia		683	390		507	360	
közgazdasági		455	260		260	220	
jogi, igazgatási		455	260		260	220	
bölcsész, társadalomtu- dományi		455	260		260	220	
tanító-óvó			260		260	220	
hitéleti		455	260	358	260	220	
teljes munkaidős oktatók							1400
számított kutatók							1400
minősített teljes munka- idős oktatók							1900
fokozatot szerzettek							1400
odaítélt fokozatok							700
államilag támogatott doktoranduszok							
- társadalomtudományi, bölcsész, művészeti	650						500
- természettudományi, műszaki, művészeti DLA	975						900
fogyatékossgal élő hallgatók után járó ki- egészítő támogatás nor- matívája	120						

Forrás: Szegedi Tudományegyetem Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

Tudományos támogatás

A tudományos támogatás alkotó elemei az alább felsoroltak szerint alakulnak.

Fejenként 750.000 forint illeti meg az intézményt a

- a teljes munkaidőben foglalkoztatott oktatók
- a teljes munkaidőben foglalkoztatott minősített oktatók és
- a kutatók számított létszáma alapján.

A doktorandusz hallgatók képzésének támogatása fejenként

- a természettudományi szakosok esetén 600.000 forint
- társadalomtudományi szakosok esetén 400.000 forint

A tudományos támogatás részét képezi

- az ún. normatív kutatás-támogatás és
- a kutatóintézetek támogatása.

Mindkét esetben a támogatás a 2003-ban biztosított összeggel azonos.

Fenntartási támogatás

A fenntartási támogatás összegének mintegy fele az előző évi tényleges képzési támogatás arányában kerül meghatározásra.

A fenntartási támogatás másik alkotó eleme az intézmény összes alkalmazottjára – az OEP alkalmazottak és a pedagógusok kivételével – számított 200.000 forint/fő normatív támogatás.

Harmadik alkotóelem az összes (számított) hallgató létszámra számított 30.000 forint/fő normatív támogatás. Amennyiben a nem államilag finanszírozott hallgatók aránya nagyobb, mint az összes létszám 50 %-a, a költségterítéses hallgatókból csak az államilag finanszírozott hallgatókkal azonos létszám vehető figyelembe.

Az átlagosnál nagyobb fenntartási támogatási igények miatt:

- az orvosképzésben részesülő hallgatók után 200.000 forint/fő
- az állatorvos és agrár-szakos hallgatók után 75.000 forint/fő
- a tanár-, tanító- és óvó-szakos hallgatók után 50.000 forint/fő

kiegészítő támogatásban részesül az intézmény.

A felsőfokú szakképzésben résztvevőket a szakcsoportjuk szerinti szakmai alapképzési normatív támogatás illeti meg.

A Szegedi Tudományegyetem költségvetése, 2009. évi irányelvei egy új funkcionális egység finanszírozási terheinek tükrében

A Szegedi Tudományegyetem gazdálkodása decentralizált elvek alapján működik. Az Oktatási és Kulturális Minisztérium által biztosított normatív támogatás – kimutatás szintjén – a karokhoz érkezik, majd a karok a központilag gazdálkodó egységek finan-

szírozását közösen oldják meg. Helyi döntési hatáskörben működik a kötelezettségvállalási jog és az ezzel együtt járó felelősség. A döntések számviteli, pénzügyi, munkajogi, keretgazdálkodási végrehajtását a gazdasági apparátus csak akkor teljesíti, ha azok megfelelnek a mindenkor hatályban lévő jogszabályoknak és az egyetem legfelsőbb döntéshozó testülete, az Egyetemi Tanács által elfogadott szabályzatoknak.

Az Egyetem alaptevékenységeit (oktatás, kutatás és gyógyítás) a következő főbb forrásokból biztosítja: költségvetési támogatás, normatív kutatástámogatás és az OEP bevétel. 2009-ben a Szegedi Tudományegyetem összesen 21 különböző forrásból gazdálkodott:

- OKM költségvetési támogatás
- OKM normatív kutatás támogatás
- Oktatásra átvett pénzeszköz
- Kutatásra átvett pénzeszköz
- Vállalt kutatásra átvett pénzeszköz
- OKM-től átvett pénzeszköz
- Oktatás saját bevétele
- Lakásépítési alap
- Programfinanszírozás
- Központi beruházás
- Országos Egészségbiztosítási Pénztártól átvett pénzeszköz
- Egészségügyi Minisztérium
- Betegellátás saját bevétele
- Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium
- Szakképzési hozzájárulás

Általános szabály, hogy az Országgyűlés által elfogadott, az Oktatási és Kulturális Minisztérium által lebontott, költségvetési törvényben megjelenő előirányzatokat az intézményeknek eredeti előirányzatként kell megtervezni, valamint a kiemelt előirányzatok intézményi sarokszámaitól eltérni nem lehet.

3. sz. táblázat

Szegedi Tudományegyetem Költségvetési támogatás 2008 – 2009

e Ft

Megnevezés	2008. évi eredeti előirányzat	2009. évi eredeti előirányzat	Támogatás változása 2008. évhez képest
Hallgatói előirányzat	3 470 786	3 527 156	56 370
Közoktatás	1 240 000	1 140 000	-100 000
Képzési, tudományos, fenntartási támogatás és programfinanszírozás	14 537 467	14 328 286	-209 181
Költségvetési támogatás összesen	19 248 253	18 995 442	-252 811

Forrás: Szegedi Tudományegyetem Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

A hallgatói előirányzat növekedését az indokolja, hogy forrást kellett biztosítani a hallgatói létszámnövekmény miatti juttatási többletre, valamint a kollégiumi és a lakhatási támogatás 33.000 Ft-ról 50.000 Ft-ra emelésének fedezetére.

A dolgozói ösztöndíjak összege a Széchenyi Professzori Ösztöndíj megszűnése miatt érzékelhetően csökkent az előző évhez képest.

A közoktatási törvényi normatíva változása indokolja a közoktatásra felhasználható előirányzat emelkedését.

Intézményi működést szolgáló normatív képzési és programfinanszírozási támogatás együttes összegének csökkenését a források szűkössége és a felsőoktatás finanszírozásának új alapokra helyezése indokolja. A támogatott dologi előirányzat drasztikus csökkentése a gazdálkodó egységek működési rendjének reformját teszi szükségessé.

A megbillent gazdasági egyensúly helyreállítására törekvés szükségessé tette az intézmények fokozottabb takarékosagra készítetést. Többlettámogatást sem bérelemelési, sem infláció-kompenzálási célra nem tudott biztosítani a tárca. A stabil pénzügyi háttér ésszerű, takarékos gazdálkodással lehetőséget teremt az eredményes működéshez. Különösen így van ez, ha az egyetem él a jelentős mértékben bővülő, régi és új többletforrások lehetőségével. Ilyen természetes többletforrás a bevételek növelése. Többletforrásként vehető igénybe a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében kifejezetten felsőoktatási célú pályázati előirányzat, az Innovációs Alap és a Munkaerő Piaci Alap szakképzési alaprészének támogatási lehetősége. A lehetséges többletforrások bővítéséhez hozzájárulhat a költségvetési törvény és az államháztartási törvény adta új lehetőségek gyakorlati alkalmazása:

- felsőoktatási intézmények ingatlanértékesítésből származó bevétele az intézményeknél marad
- az OKM felügyelete alá tartozó felsőoktatási intézmények a tárgyévben befolyó bevételeik 5% -át ezentúl az intézménynél tarthatják, azt azonban felújításra kötelesek fordítani
- átcsoportosítási joguk bővül: ezentúl növelhetik személyi juttatási előirányzataikat, és csökkenthetik felújítási előirányzatukat az elemi költségvetésben jóváhagyott összeghez képest. Az államháztartásról szóló 1992. évi XXXIII. törvény 85. §. (10). Áht.:24. §. (3).
- felsőoktatási intézmények a költségvetési év végén keletkezett előirányzati maradványokat – a jogosultsági elszámolást követően – a következő évben intézményi feladataik teljesítésére használhatják fel.

A többletfeladatok vállalásából származó bevételek felhasználásáról mindig az adott kar, a pályázati források felhasználásáról pedig a finanszírozó rendelkezhet. Mindenre kiterjedő alapelv továbbá, hogy fedezet nélküli kötelezettségvállalás és teljesítés költségvetési intézmény esetében nem lehetséges.

A költségterv készítésével minden szolgáltató egység tevékenységét mérhetővé kell tenni, hogy biztosítható legyen a működéshez szükséges finanszírozási háttér.

A költségvetés elkészítéséhez alapvető követelmény a hallgatói nyilvántartási rendszer adatainak folyamatos ellenőrzése, az Egységes Tanulmányi Rendszerben a helyes finanszírozási szakcsoportba sorolás, hiszen ez képezi alapját a finanszírozás kiszámításának. A 2008. október 15-i tényleges hallgatói létszám alapján számított költségvetés kari bontása biztosítja az Egyetem és a karok működési feltételeit, ezért ezen elvek szerint készül az egyes egységek költségvetése. 2009-ben az eddigi három éves gyakorlat-

tól eltérően tehát, nem a számított létszám, hanem a tényleges statisztikai létszám adja a számítás alapját.

A 2009-évi költségvetés alakulásától függően a várható esetleges forráscsökkenés kezelését segítik a Szegedi Tudományegyetem 2009. évi költségvetésének céljai:

- a források, javak (a humán erőforrások, eszközök, kapacitások) feladatokkal arányos elosztása, felosztása;
- a feladatvállalásokból következő, továbbá a hatékonysági követelményeket érvényesítő erőforrás/kapacitás átcsoportosítás;
- a szükséges erőforrások biztosításával kapcsolatos kötelezettségek meghatározása.

A források megfelelő allokációjának elmaradása azzal a következménnyel járhat, hogy egy volt feladat ellátására (indokoltan vagy sem) létrejött kapacitás (személyi vagy tárgyi), nem követve a tevékenység tartalmának, mennyiségének változását, forrásokat, kapacitásokat von el más feladatoktól.

Mind az Egyetem, mind a 12 kar alapvető célja a kiegyensúlyozott, szakmai tevékenység színvonalát megőrző gazdasági helyzet kialakítása, amely lehetővé teszi az oktatás, kutatás, gyógyító megelőző tevékenység biztosítását.

A továbbiakban a Szegedi Tudományegyetem költségvetésének elkészítése során egy kiemelt funkcionális egységénél mutatom be az általános költségek elosztásának egyes lehetőségeit, bemutattva azok előnyeit-hátrányait a finanszírozó egységekre vonatkozóan.

Szegedi Tudományegyetem Tanulmányi és Információs Központja

Érdemi változást, és jelentős problémát jelent az előző időszakhoz képest a Szegedi Tudományegyetem költségvetésének kialakításában a Szegedi Tudományegyetem Tanulmányi és Információs Központjának átadása, amely 2004. július 1-re prognosztizálható. A többi központi funkcionális egység finanszírozásához hasonlóan ennek a központi egységnek a finanszírozását is a 11 karnak közösen kell megoldania egy igen nehéz, forráshiánnyal prognosztizálható költségvetési évben. A központi egységek finanszírozásában az egyes karok különböző mértékben vesznek részt, teherbíró képességüket figyelembe véve a 2000-ben meghatározott vetítési alapok szerint, mely természetesen azt is figyelembe veszi, hogy az egyes központi funkciók, mely jogelőd intézménytől kerültek át, ill. milyen mértékben veszik igénybe az adott karok az intézmények szolgáltatásait.

Költségek tervezése

A költségek megtervezése gondos előkészítő munka után szakemberek bevonásával az igények pontos felmérésével, valamint az építkezés kivitelezőjével való egyeztetés alapján történt. A várható üzemeltetési és energia költségek a kivitelező által rendelkezésre bocsátott adatok alapján 2003. október 21-én érvényes árakon kerültek kiszámításra.

A jelenlegi tervszámok alapján 130 könyvtári és 10 fő hallgatói státusz lesz a Tanulmányi és Információs Központban, amely státuszok a meglévő 85 főből, illetve a karokról áthelyezett könyvtári munkahelyekből adódnak. A karokról érkező könyvtárosok státusza beintegrálódik az Egyetem Központi Könyvtárának létszámába, míg bérének 50 %-a marad a küldő kar bércerterében, és ott bérmegetakarítást, illetve szabad felhasználást eredményezhet. Amennyiben nincs szükség azokra a kari könyvtárosokra, akik felette vannak a szükséges 130 könyvtári státuszhoz, ott a kar vagy új feladatot ad a munkavállalóknak, vagy ezeket a státuszokat leépíti.

A 2004. évi költségvetés tervezése a 2003. évi kari és központi könyvtárak látogatói létszámának figyelembe vételével történtek.

4. sz. táblázat

JATIK és Központi Könyvtár költségvetés 2009

e Ft

Megnevezés	személyi + hallgatói munkavégzés	járulék	dologi	energia	össz
Központi Könyvtár	329 642	106 094	98 000	0	533 736
JA TIK Biztonságszervezés	23 936	7 525	150	0	31 611
JA TIK Épületigazgatóság	41 672	13 830	84 982	189 194	329 678
TIK+Könyvtár összesen	395 250	127 449	183 132	189 194	895 025

5. sz. táblázat

Költségvetési tervezet (1.0) SZTE TIK 2009

főösszesítő 2009. február 10. – 2008. február 28. állapot

2009. évi terv

Személyi jellegű költségek SZTE TIK 001	55 500 698
személyi juttatás összesen (17 főállás, 2 egyéb jogviszony)	37 232 000
munkaadót terhelő járulékok	13 829 248
pótlékok (napi 12 órás 6 napos nyitva tartás, ügyelet)	3 139 450
diákmunka a fűtési szezonban (ruhatár)	1 300 000
Energia költségek SZTE TIK 002	187 408 000
energetika fenntartás (szerz szerint)	8 000 000
villamos energia (egyeztetve)	179 408 000
földgáz (egyeztetve)	
víz és csatorna (egyeztetve)	

Fenntartási költségek SZTE TIK 003	74 274 941
rovar és rágcsáló irtás (tervezett)	778 680
épület takarítás (23 175 négyzetméter het 6 nap)	51 375 572
járda, térburkolat és hóeltakarítás (2790 négyzetméter napi takarítás)	2 047 682
szelektív hulladék gyűjtés és szállítás	2 365 157
zöldterület gondozás	7 267 850
TIK külső hálózati kapcsolat (internet, telefonvonak, szerver felügyelet)	3 940 000
üzem és személyhygiénés beszerzések	6 500 000
Karbantartási költségek SZTE TIK 004	83 573 603
elektromos rendszerek karbantartása	37 232 000
épület felügyeleti rendszerek karbantartása	13 829 248
épületgépészeti karbantartás	3 139 450
felvonók karbantartása	922 006
légttechnikai eszközök karbantartása	7 843 651
Cat6 hálózat karbantartása	2 200 000
informatikai rendszer karbantartása	625 824
biztonságtechnika rendszerek karbantartása	5 825 352
audiovizuális rendszerek karbantartása	792 000
információs és csomagmegőrző rendszerek karbantartása	2 064 072
általános állagmegóvás (pl tisztasági meszelés, kopó felületek cseréje)	6 100 000
gépészeti rendszerek tervezett 5 éves felülvizsgálata	3 000 000
Üzemeltetési költségek SZTE TIK 005	12 130 000
postaköltség	50 000
telefonkölség	2 100 000
irodaszer, ügyviteli anyagok	520 000
irodatechnika (tonerek, elemek, projektorégők stb)	1 600 000
reprezentáció	100 000
kiadványozás	2 300 000
nemzetközi és hazai kiállítás és konferencia részvétel	1 200 000
azonosító és belépőkártya gyártás és kártyamenedzsment	2 400 000
azonosító és belépő kártya megszemélyesítés	1 860 000
Fejlesztési költségek SZTE TIK 006	8 500 000
elektromos hálózat fejlesztése (világító testek cseréje)	1 800 000
gépészeti hálózat fejlesztése (légttechnika, gáz, víz)	1 100 000
információs rendszerek fejlesztése (audiovizuális rendszerek)	2 000 000
kongresszusi központ fejlesztése (konferencia berendezések)	3 600 000
SZTE TIK összesen	421 387 242
Tervezett sajátbevétel	50 300 000
SZTE TIK költségvetési forrás	371 087 242

Forrás: SZTE Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

A Tanulmányi és Információs Központ költségvetésének megállapítása két nagy szakaszra bontható, amikoris az első esetben a 2004. II. félévi költségek megtervezése jelentette az alapot az akkor még vetítési alapokon nyugvó központi egységek finanszírozására vonatkozó gyakorlat szerint, majd 2007-től a központi egységek finanszírozásának kari hozzájárulása egységes százalék alapján határozódott meg, melyben továbbra is felhasználtuk az előző évek vetítési alapjainak tapasztalatait.

Költségek lehetséges elosztási módjai

A finanszírozó egységekre háruló költségek kiszámításához többek között az alábbi felosztási elvek lehetségesek:

1. A 2008. március 15-i állapotot tükröző statisztikából
 - az összes hallgatói létszám
 - az összes nappali tagozatos hallgatók száma
2. 2009. évi eredeti előirányzatból
 - saját bevétel (kivéve OEP)
 - támogatás
 - összes bevétel
 - saját bevételből finanszírozott személyi juttatás
 - támogatásból finanszírozott személyi juttatás
 - összes személyi juttatás
3. A 2008-as majdan lezárt adatok alapján
 - a könyvtárlátogatók száma valamennyi könyvtárban

A fenti felsorolás csupán néhány lehetséges elosztási elvet vázol, melyek kombinációi elképzelhetők egy optimális, az egyes finanszírozó egységek teherviselési képességét is figyelembe vevő megoldások esetén.

Az 5. táblázat arra vonatkozik, hogy a költségeket a nappalira átszámított hallgatói létszámból kiindulva állapították meg, a munkajogi létszámmal összesítve. A nappalira átszámított hallgatói létszám azt jelenti, hogy a nappali tagozatos hallgatók 1 főt jelentenek, az esti hallgatók 1/3-ot, a levelező és távoktatásos hallgatók pedig ¼ főt jelentenek a vetítési alapban. Ebben az esetben látszik, hogy azok a karok viselik igazából, az épület finanszírozásából a nagy terhet, akik viszonylag nagy létszámmal rendelkeznek. Ez a számítás nem veszi figyelembe az egyes költségviselők teherbíró képességét.

A táblázatban az új épület költségeinek megoszlása az épületbe majdan beköltöző funkcionális egységekre bontva jelenik meg, ami arra próbál rávilágítani, hogy az újonnan felmerülő költségek részben tartalmaznak olyan kiadásokat is, melyek már eddig is felmerültek. A könyvtár funkció működéséhez szükséges forrásokat az egyes finanszírozó részlegek eddig is közösen állták.

6. sz. táblázat

**JATIK és a Központi Könyvtár költségeinek felosztása
a nappalra átszámított hallgatói létszám és a munkajogi létszám arányában**

e Ft

Karok	Nappalra átszámított hallgatói létszám 2008. 10. 15.	Átszámított munkajogi létszám 2008.12.31.	Összesen	Megoszlás	Központi Könyvtár	JATIK	Összesen
ÁJTK	3 102,00	132,06	3 234,06	10,35%	55 239	37 392	92 631
ÁOK	1 978,00	912,95	2 890,95	9,25%	49 379	33 425	82 804
BTK	4 704,50	369,29	5 073,79	16,24%	86 663	58 662	145 325
ETSZK	1 170,50	108,33	1 278,83	4,09%	21 843	14 786	36 629
FOK	262,00	102,00	364,00	1,16%	6 217	4 209	10 426
GTK	1 622,50	55,13	1 677,63	5,37%	28 655	19 397	48 052
GYTK	678,00	138,51	816,51	2,61%	13 946	9 440	23 386
JGYPK	4 468,00	308,30	4 776,30	15,28%	81 582	55 223	136 805
KK		3 403,42	3 403,42	10,89%	58 132	39 349	97 481
MGK	337,50	73,76	411,26	1,32%	7 025	4 755	11 780
MK	874,00	115,17	989,17	3,17%	16 896	11 437	28 333
TTIK	5 509,50	541,37	6 050,87	19,36%	103 351	69 959	173 310
ZMK	235,00	46,50	281,50	0,90%	4 808	3 255	8 063
Összesen	24 941,50	6 306,79	31 248,29	100,00%	533 36	361 289	895 025

Forrás: SZTE Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

A Tanulmányi és Információs Központ költségeinek felosztásánál felmerülhet azonban a kérdés, hogy vannak olyan alkalmazottak, hallgatók, oktatók, kutatók akik pl. fizikai adottságok miatt, vagy egyszerűen munkakörük miatt nem veszik igénybe a központ szolgáltatásait. Ilyenek például az Orvostudományi karon az Országos Egészségbiztosítási Pénztár (OEP) terhére fizetett, a betegellátó rész terén foglalkoztatott ápoló személyzet, kiegészítő dolgozók, vagy a Mezőgazdasági Főiskolai kar Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium által folyósított pénzen alkalmazott dolgozók. Felvetődik tehát a kérdés jogossága, hogy ezeket az alkalmazottakat kiemeljük a vetítési alaphoz a költségek elosztásánál, és a munkajogi létszámot ezen alkalmazottak nélkül vegyük figyelembe. Erre a megoldásra ad számszerűsített javaslatot a 6. táblázat.

Összehasonlítva az előző táblázattal kitűnik, hogy annak az egy karnak a kivételével, ahonnan ezeket az alkalmazottakat nagyobb számban kiemeltük a vetítési alaphoz, minden más költségviselő rosszabbul jár, tehát ha ragaszkodunk ahhoz a tényhez, – jogszabályi, vagy bármely más okból – hogy az OEP pénzen foglalkoztatott dolgozók nélküli munkajogi létszám arányában vegyük figyelembe a vetítési alapot, a teherviselés kiegyenlítésére más, méltányosabb felosztási módot kell keresnünk.

7. táblázat

JATIK és a Központi Könyvtár költségeinek felosztása a nappalra átszámított hallgatói létszám és a munkajogi létszám (OEP nélkül) arányában

e.Ft

Karok	Nappalra átszámított hallgatói létszám 2008. 10. 15.	Átszámított munkajogi létszám OEP nélkül 2008.12.31.	Összesen	Megoszlás	Központi Könyvtár	JATIK	Összesen
ÁJTK	3 102,00	132,06	3 234,06	11,64%	62 128	42 055	104 183
ÁOK	1 978,00	912,95	2 890,95	10,41%	55 537	37 593	93 130
BTK	4 704,50	369,29	5 073,79	18,26%	97 470	65 979	163 449
ETSZK	1 170,50	108,33	1 278,83	4,60%	24 567	16 630	41 197
FOK	262,00	40,67	302,67	1,09%	5 814	3 936	9 750
GTK	1 622,50	55,13	1 677,63	6,04%	32 228	21 815	54 043
GYTK	678,00	138,51	816,51	2,94%	15 686	10 618	26 304
JGYPK	4 468,00	308,30	4 776,30	17,19%	91 755	62 110	153 865
KK			0,00	0,00%	0	0	0
MGK	337,50	73,76	411,26	1,48%	7 901	5 348	13 249
MK	874,00	115,17	989,17	3,56%	19 002	12 863	31 865
TTIK	5 509,50	541,37	6 050,87	21,78%	116 241	78 684	194 925
ZMK	235,00	46,50	281,50	1,01%	5 408	3 661	9 069
Összesen	24 941,50	2 842,04	27 783,54	100,00%	533 36	361 289	895 025

Forrás: SZTE Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

Az alfejezet bevezetőjében említettem azt a lehetőséget, hogy a költségek felosztásának alapja a Tanulmányi és Információs Központ esetében lehetne az előző évi könyvtárlátogatók száma. Ezzel kapcsolatos probléma ott merül fel, hogy a fizikai adottságok a Szegedi Tudományegyetemen nem teszik lehetővé minden kar számára a szolgáltatások egyforma igénybevételét (az egyik kar más városban helyezkedik el). Az ilyen típusú költségfelosztás eredménye az lenne, hogy egyes karok nagymértékben, vagy akár teljesen is kimaradnának a központ finanszírozásából, mely a Szegedi Tudományegyetem költségvetési alapelvei ellen való lenne. A könyvtárlátogatók számának figyelembe vétele tehát csupán valamely más vetítési alappal kombinálva képzelhető el.

A lehetséges megoldások egy másik változata, ahol a Tanulmányi és Információs Központ költségeinek finanszírozását a központ egyes alegységeinél más-más vetítési alappal határoznák meg. Erre mutat példát a 7. táblázat.

Itt az épület négy funkciója a finanszírozás módja szerint is elválik. A könyvtár finanszírozásához más vetítési alapot vesz figyelembe, mint a három másik egységnél, ahol az igénybevétel talán nem olyan egyértelműen meghatározható, mint a könyvtárnál. A könyvtár fenntartását az összes nappali tagozatos hallgatói létszám alapján, tehát a használatbavétel alapján, az Épületigazgatóság, a Konferencia Központ és a Hallgatói Centrum területének működtetése a nappalira átszámított hallgatói létszám és a munkajogi létszám arányában oszlik meg.

Ezzel a felosztási lehetőséggel is az a probléma merül fel, hogy nem elég diverzifikált, nem veszi figyelembe az egyes karok teherbíró képességét, és a kis költségvetésű karokra elviselhetetlen terhet ró.

Az a probléma is felmerülhet, hogy az Épületigazgatóság, a Konferencia Központ és a Hallgatói Centrum finanszírozásának alapjául vett nappalira átszámított hallgatói létszám és a munkajogi létszám nem tükrözi az igénybevételt, tehát egyenlőtlenségekhez vezethet a 12 kar esetében.

JATIK és a Központi Könyvtár költségeinek felosztása a nappalira átszámított hallgatói létszám és a nappalira átszámított hallgatói létszám, munkajogi létszám arányában

e Ft

Karok	Nappalira átszámított hallgatói létszám 2008. 10. 15.	Megosztás	Központi Könyvtár	Nappalira átszámított hallgatói létszám 2008. 10. 15.	Átszámított munkajogi létszám 2008.12.31.	Összesen	Megosztás	JATIK	Összesen
ÁJTK	3 102,00	12,44%	66 381	3 102,00	132,06	3 234,06	10,35%	37 392	103 773
ÁOK	1 978,00	7,93%	42 328	1 978,00	912,95	2 890,95	9,25%	33 425	75 753
BTK	4 704,50	18,86%	100 674	4 704,50	369,29	5 073,79	16,24%	58 663	159 337
ETSZK	1 170,50	4,69%	25 048	1 170,50	108,33	1 278,83	4,09%	14 786	39 834
FÖK	262,00	1,05%	5 607	262,00	102,00	364,00	1,16%	4 209	9 816
GTK	1 622,50	6,51%	34 721	1 622,50	55,13	1 677,63	5,37%	19 397	54 118
GYTK	678,00	2,72%	14 509	678,00	138,51	816,51	2,61%	9 440	23 949
JGYPK	4 468,00	17,91%	95 613	4 468,00	308,30	4 776,30	15,28%	55 222	150 835
KK		0,00%	0		3 403,42	3 403,42	10,89%	39 350	39 350
MGK	337,50	1,35%	7 222	337,50	73,76	411,26	1,32%	4 755	11 977
MK	874,00	3,50%	18 703	874,00	115,17	989,17	3,17%	11 437	30 140
TTIK	5 509,50	22,09%	117 901	5 509,50	541,37	6 050,87	19,36%	69 958	187 859
ZMK	235,00	0,94%	5 029	235,00	46,50	281,50	0,90%	3 255	8 284
Összesen	24 941,50	100,00%	533 736	24 941,50	6 306,79	31 248,29	100,00%	361 289	895 025

Forrás: SZTE Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

A 8. táblázatban a Tanulmányi és Információs Központ üzemeltetési költségeinek megállapításánál az egyes egységeket az épületben már nem választjuk külön, viszont a finanszírozás súlyozásának érdekében a vetítési alapok meghatározásánál 1/4 részét az előző évi könyvtárlátogatás, a 3/4 részét pedig a nappalira átszámított hallgatói létszám a munkajogi létszámmal összevonva veszi figyelembe.

A költségeket nézve több részre bonthatjuk a központ finanszírozását a következők szerint. Az Egyetemi Könyvtár funkció már korábban is létezett, igaz más helyszínen, de a központi könyvtár költségeit a karok eddig is közösen állták. A költségek egyik részét tehát az eddig megszokott módon osztanak fel a könyvtárlátogatás arányában. A már említett közös teherviselés problematikáját itt azzal lehetne kivédeni, hogy ez a része a költségeknek csupán egynegyedét tenné ki, így egyrészt érvényesülne a könyvtárlátogatás gyakoriságából adódó, többet igénybe vevő – többet fizet elv, ill. a finanszírozás másik 3/4 része biztosítaná a közös teherviselést.

A Szegedi Tudományegyetem Tanulmányi és Információs Központ költségelosztási tárgyalásai során súlyozottan előtérbe került az új könyvtárba bekerülő könyvtárosok bérkérdése. Jogos kompenzációs igényként merült fel, hogy az új épületben a különböző karok eltérő könyvtárosi létszámmal „járulnak hozzá” a központ működéséhez, tehát egyenlítő tényező beépítése szükséges. A „beadott” könyvtárosok bére az adott karon megtakarításként jelentkezik, hiszen ezt nem kell fizetnie a karnak tovább. Az a kar viszont, aki kevés könyvtárost „ad be a közösbe”, vagy egyáltalán nem ad, az most az eddigi 3 könyvtárosa helyett 30-at finanszíroz. Nem mindegy tehát, hogy egy karon előzőleg 3 vagy esetleg 30 könyvtáros bérét fizették, mely a beköltözés után relatíve kis megtakarítást jelent a kevés könyvtárost beadó karnak és relatíve nagy megtakarítást jelent a viszonylag több könyvtárost beadó karnak. Erre a problémára a választ nem a költségek elosztási lehetőségeinél kell keresni, hanem még a költségek meghatározásánál, vagy az elosztott költségek korrigálásánál. Amennyiben tehát a könyvtárosok bére által felvetett egyenlőtlenségre tekintettel szeretnénk lenni azt az egyes karokon külön kompenzációval lehet elérni.

9. táblázat

*JATIK és a központi könyvtár költségeinek felosztása
1/4 az előző évi jatik belépők száma, 3/4 a nappalira átszámított hallgatói létszám, munkajogi létszám arányában*

Karok	JATIK belépők száma a 2008. évben	Megoszlás	1/4	Nappalira átszámított hallgatói létszám 2008. 10. 15.	Átszámított munkajogi létszám 2008.12.31.	Összesen	Megoszlás	3/4	Összesen
ÁJTK	36 799,00	7,95%	17 785	3 102,00	132,06	3 234,06	10,35%	69 473	87 258
ÁOK	24 932,00	5,39%	12 050	1 978,00	912,95	2 890,95	9,25%	62 103	74 153
BTK	206 670,00	44,64%	99 883	4 704,50	369,29	5 073,79	16,24%	108 994	208 877
ETSZK	7 352,00	1,59%	3 553	1 170,50	108,33	1 278,83	4,09%	27 472	31 025
FOK	1 133,00	0,24%	548	262,00	102,00	364,00	1,16%	7 819	8 367
GTK	22 214,00	4,80%	10 736	1 622,50	55,13	1 677,63	5,37%	36 038	46 774
GYTK	7 089,00	1,53%	3 426	678,00	138,51	816,51	2,61%	17 540	20 966
JGYPK	51 991,00	11,23%	25 127	4 468,00	308,30	4 776,30	15,28%	102 603	127 730
KK		0,00%	0		3 403,42	3 403,42	10,89%	73 112	73 112
MGK	553,00	0,12%	267	337,50	73,76	411,26	1,32%	8 835	9 102
MK	7 692,00	1,66%	3 718	874,00	115,17	989,17	3,17%	21 249	24 967
TTIK	93 014,00	20,09%	44 953	5 509,50	541,37	6 050,87	19,36%	129 983	174 936
ZMK	3 541,00	0,76%	1 711	235,00	46,50	281,50	0,90%	6 047	7 758
Összesen	462 980,00	100,00%	223 757	24 941,50	6 306,79	31 248,29	100,00%	671 268	895 025

Forrás: SZTE Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

Az alábbiakban az előbb bemutatott 8. táblázatot alapul véve szeretnék bemutatni egy pár lehetséges „finomítást” az általános költségek elosztására, bemutatva azok hatását az egyes költségviselőkre.

A következő vizsgálat tárgyát 5 olyan táblázat képezi, amely az előbb tárgyalt 8. táblázatot veszi alapul (9, 10, 11, 12, 13. táblázat). A táblázatok alapvetően a költségeket az előző évi könyvtárlátogatás, a nappalira átszámított hallgatói létszám, a munkajogi létszám és az előző évi támogatás függvényében adják meg.

A táblázatokat megvizsgálva úgy tűnik, hogy igazából az eltérés a relatíve nagy karok esetében néhány millió forintot, a relatíve kis karok esetében néhány százezer forint eltérést jelenthet, ami tulajdonképpen egy 37 milliárd forintnyi költségvetési intézménynél nem jelenthetne gondot, azonban az egyes objektív és szubjektív külső tényezők kikényszerítik a kötelezettségvállalók számára legmegfelelőbb megoldás kidolgozását.

A 9. és a 10. táblázatok csupán annyiban különböznek a 8-as táblázattól, hogy az előző évi könyvtárlátogatást, a nappalira átszámított hallgatói létszámot és a munkajogi létszámot más-más arányban veszik figyelembe a vetítési alap kiszámításánál. Az előző évi könyvtárlátogatást a 9. táblázat veszi a legnagyobb súllyal figyelembe – 50%-al. Ez a megosztás igaz hűen tükrözi a könyvtárlátogatások nagyságrendjét, mely szerint – a képzés jellegéből adódóan – a Bölcsészettudományi Kar hallgatói az összes könyvtárlátogatók számának több mint felét teszik ki, de kitűnik, hogy ezzel a felosztással ez az egy kar finanszírozná a költségek több mint 34 %-át, ami nem fenntartható. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a Tanulmányi és Információs Központ nem csupán könyvtárfunkciót lát el, tehát igazságtalan lenne azzal az egy karral szemben ez a fajta költségfelosztás, amely egy bizonyos funkciót kiemelt gyakorisággal vesz igénybe.

A 10-es táblázat már árnyaltabban veszi figyelembe a könyvtárlátogatások számát (30%), de még ez sem kellően árnyalt ahhoz, hogy optimális megoldásnak tekinthessük.

Az öt utóbb felsorolt táblázat közötti alapvető különbség, hogy az 5-ből kettőnél figyelembe lett véve a teherviselési képesség: az 11-es táblázatban 1/3 arányban, a 12-es táblázatban pedig 10%-al. Figyelembe véve, hogy a költségeket mindenképp viselni kell, és ezt a karok a támogatásukból, ill. saját bevételeikből, azaz a karra allokált forrásokból kénytelenek kigazdálkodni, jobb megoldásnak tűnik a teherviselő képesség minél nagyobb arányú figyelembe vétele. Felmerülhet az a probléma is, hogy a könyvtárlátogatók száma és a hallgatók létszáma végül is átfedést jelent. A nagy hallgatói létszámmal rendelkező karokon értelemszerűen magasabb lesz a könyvtárlátogatási arány, mivel egyszerűen többen vannak. Ugyanez a probléma felvetődhet a munkajogi létszámnál is, ugyanis a több hallgató több oktatót/alkalmazottat igényel. Ezen megfontolás alapján az optimális megoldás keresése közben nem érdemes olyan megoldásokra összpontosítani, ahol bármely tényező a többihez viszonyítva kiemelten kerül figyelembe vételre.

A 13-as táblázat esetében a 6-os táblázatnál felvetett problémához jutunk vissza, azonban egy kicsit árnyaltabban. Ebben az esetben ugyanis, a 6-os táblázatnál még kifogásolható módon, már nem a teljes OEP forrásból finanszírozott dolgozói létszámot vesszük ki a vetítési alapból, hanem csupán a nem diplomás dolgozókat (jellemzően ápoló személyzet). Ebben az esetben már nem olyan drasztikus a létszám, amivel korrigáljuk az eredeti munkajogi létszámot, így tehát kivételük a vetítési alapból már nem torzítja el az eredményt annyira egy adott kar javára. Így helyt tudunk adni egy olyan elvi érv érvényesülésének, miszerint az Egészségügyi Minisztériumi támogatást ne használjuk Oktatási és Kulturális Minisztériumi feladatok ellátására. A táblázattal kap-

csolatan azonban továbbra is fennáll az a kritika, hogy a finanszírozók teherviselését nem veszi figyelembe, ezért az optimális megoldások halmazából ez is kizárható.

10. táblázat

*JATIK és a Központi Könyvtár költségeinek felosztása
1/2 az előző évi jatik belépők száma, 1/2 a nappalira átszámított hallgatói létszám, munkajogi létszám arányában*

Karak	JATIK belépők száma a 2008. évben	Megoszlás	1/2	Nappalira átszámított hallgatói létszám 2008. 10. 15.	Átszámított munkajogi létszám 2008.12.31.	Összesen	Megoszlás	1/2	e ft	
									Összesen	
ÁJTK	36 799,00	7,95%	35 570	3 102,00	132,06	3 234,06	10,35%	46 316	81 886	
ÁOK	24 932,00	5,39%	24 099	1 978,00	912,95	2 890,95	9,25%	41 402	65 501	
BTK	206 670,00	44,64%	199 764	4 704,50	369,29	5 073,79	16,24%	72 663	272 427	
ETSZK	7 352,00	1,59%	7 106	1 170,50	108,33	1 278,83	4,09%	18 314	25 420	
FOK	1 133,00	0,24%	1 095	262,00	102,00	364,00	1,16%	5 213	6 308	
GTK	22 214,00	4,80%	21 472	1 622,50	55,13	1 677,63	5,37%	24 026	45 498	
GYTK	7 089,00	1,53%	6 852	678,00	138,51	816,51	2,61%	11 693	18 545	
JGYPK	51 991,00	11,23%	50 254	4 468,00	308,30	4 776,30	15,28%	68 402	118 656	
KK		0,00%	0		3 403,42	3 403,42	10,89%	48 741	48 741	
MGK	553,00	0,12%	535	337,50	73,76	411,26	1,32%	5 890	6 425	
MK	7 692,00	1,66%	7 435	874,00	115,17	989,17	3,17%	14 166	21 601	
TTIK	93 014,00	20,09%	89 907	5 509,50	541,37	6 050,87	19,36%	86 656	176 563	
ZMK	3 541,00	0,76%	3 423	235,00	46,50	281,50	0,90%	4 031	7 454	
Összesen	462 980,00	100,00%	447 512	24 941,50	6 306,79	31 248,29	100,00%	447 513	895 025	

Forrás: SZTE Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

JATIK és a központi könyvtár költségeinek felosztása
 30 % az előző évi jatik belépők száma,
 70% a nappalira átszámított hallgatói létszám, munkajogi létszám arányában

Körök	JATIK belépők száma a 2008. évben	Megoszlás	30%	Nappalira átszámított hallgatói létszám 2008. 10. 15.	Átszámított munkajogi létszám 2008.12.31.	Összesen	Megoszlás	70%	e Ft	
									Összesen	70%
ÁJTK	36 799,00	7,95%	21 342	3 102,00	132,06	3 234,06	10,35%	64 842	86 184	
ÁOK	24 932,00	5,39%	14 459	1 978,00	912,95	2 890,95	9,25%	57 963	72 422	
BTK	206 670,00	44,64%	119 859	4 704,50	369,29	5 073,79	16,24%	101 728	221 587	
ETSK	7 352,00	1,59%	4 264	1 170,50	108,33	1 278,83	4,09%	25 640	29 904	
FOK	1 133,00	0,24%	657	262,00	102,00	364,00	1,16%	7 298	7 955	
GTK	22 214,00	4,80%	12 883	1 622,50	55,13	1 677,63	5,37%	33 636	46 519	
GYTK	7 089,00	1,53%	4 111	678,00	138,51	816,51	2,61%	16 371	20 482	
JGYPK	51 991,00	11,23%	30 152	4 468,00	308,30	4 776,30	15,28%	95 763	125 915	
KK		0,00%	0		3 403,42	3 403,42	10,89%	68 237	68 237	
MGK	553,00	0,12%	321	337,50	73,76	411,26	1,32%	8 246	8 567	
MK	7 692,00	1,66%	4 461	874,00	115,17	989,17	3,17%	19 833	24 294	
TTIK	93 014,00	20,09%	53 944	5 509,50	541,37	6 050,87	19,36%	121 317	175 261	
ZMK	3 541,00	0,76%	2 054	235,00	46,50	281,50	0,90%	5 644	7 698	
Összesen	462 980,00	100,00%	268 507	24 941,50	6 306,79	31 248,29	100,00%	626 518	895 025	

Forrás: SZTE Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

*JATIK és a Központi Könyvtár költségeinek felosztása 1/3 az előző évi jatik belépők száma,
1/3 a nappalira átszámított hallgatói létszám, munkajogi létszám
1/3 2009. évi támogatás arányában*

Karak	JATIK belépők száma a 2008. évben	Megoszlás	1/3	Nappalira átszámított hallgatói létszám 2008. 10. 15.	Átszámított munkajogi létszám 2008.12.31.	Összesen	Megoszlás	1/3	e Ft			
									2009. évi támogatás	Megoszlás	1/3	Összesen
ÁJTK	36 799,00	7,95%	23 713	3 102,00	132,06	3 234,06	10,35%	30 877	908 960	5,64%	16 834	71 424
ÁOK	24 932,00	5,39%	16 066	1 978,00	912,95	2 890,95	9,25%	27 601	2 426 380	15,06%	44 935	88 602
BTK	206 670,00	44,64%	133 176	4 704,50	369,29	5 073,79	16,24%	48 442	2 506 290	15,56%	46 416	228 034
ETSZK	7 352,00	1,59%	4 738	1 170,50	108,33	1 278,83	4,09%	12 210	826 354	5,13%	15 304	32 252
FOK	1 133,00	0,24%	730	262,00	102,00	364,00	1,16%	3 475	186 071	1,16%	3 446	7 651
GTK	22 214,00	4,80%	14 313	1 622,50	55,13	1 677,63	5,37%	16 017	451 552	2,80%	8 363	38 695
GYTK	7 089,00	1,53%	4 568	678,00	138,51	816,51	2,61%	7 796	828 068	5,14%	15 336	27 700
JGYFK	51 991,00	11,23%	33 503	4 468,00	308,30	4 776,30	15,28%	45 602	2 527 088	15,69%	46 801	125 906
KK		0,00%	0		3 403,42	3 403,42	10,89%	32 494		0,00%	0	32 494
MGK	553,00	0,12%	356	337,50	73,76	411,26	1,32%	3 926	264 070	1,64%	4 890	9 172
MK	7 692,00	1,66%	4 957	874,00	115,17	989,17	3,17%	9 444	526 852	3,27%	9 757	24 158
TTIK	93 014,00	20,09%	59 938	5 509,50	541,37	6 050,87	19,36%	57 769	4 384 355	27,22%	81 197	198 904
ZMK	3 541,00	0,76%	2 282	235,00	46,50	281,50	0,90%	2 688	273 389	1,70%	5 063	10 033
Összesen	462 980,00	100,00%	298 342	24 941,50	6 306,79	31 248,29	100,00%	298 341	16 109 429	100,00%	298 342	895 025

Forrás: SZTE Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

13. táblázat

JATIKk és a központi könyvtár költségeinek felosztása 30% évi előző évi jatik belépők száma, 60% a nappalira átszámított hallgatói létszám, munkajogi létszám 10% 2009. évi támogatás arányában -

Karak	JATIK belépők száma a 2008. évben	Megoszlás	30%	Nappalira átszámított hallgatói létszám 2008. 10. 15.	Átszámított munkajogi létszám 2008.12.31.	Összesen	Megoszlás	60%	2009.évi támogatás	Megoszlás	10%	Összesen	e Ft
ÁJTK	36 799,00	7,95%	21 342	3 102,00	132,06	3 234,06	10,35%	55 579	908 960	5,64%	5 050	81 971	
ÁOK	24 932,00	5,39%	14 459	1 978,00	912,95	2 890,95	9,25%	49 682	2 426 380	15,06%	13 481	77 622	
BTK	206 670,00	44,64%	119 859	4 704,50	369,29	5 073,79	16,24%	87 195	2 506 290	15,56%	13 925	220 979	
ETSZK	7 352,00	1,59%	4 264	1 170,50	108,33	1 278,83	4,09%	21 977	826 354	5,13%	4 591	30 832	
FOK	1 133,00	0,24%	657	262,00	102,00	364,00	1,16%	6 255	186 071	1,16%	1 034	7 946	
GTK	22 214,00	4,80%	12 883	1 622,50	55,13	1 677,63	5,37%	28 831	451 552	2,80%	2 509	44 223	
GYTK	7 089,00	1,53%	4 111	678,00	138,51	816,51	2,61%	14 032	828 068	5,14%	4 601	22 744	
JGYPK	51 991,00	11,23%	30 152	4 468,00	308,30	4 776,30	15,28%	82 083	2 527 088	15,69%	14 040	126 275	
KK		0,00%	0		3 403,42	3 403,42	10,89%	58 489		0,00%	0	58 489	
MGK	553,00	0,12%	321	337,50	73,76	411,26	1,32%	7 068	264 070	1,64%	1 467	8 856	
MK	7 692,00	1,66%	4 461	874,00	115,17	989,17	3,17%	16 999	526 852	3,27%	2 927	24 387	
TTIK	93 014,00	20,09%	53 944	5 509,50	541,37	6 050,87	19,36%	103 987	4 384 355	27,22%	24 359	182 290	
ZMK	3 541,00	0,76%	2 054	235,00	46,50	281,50	0,90%	4 838	273 389	1,70%	1 519	8 411	
Összesen	462 980,00	100,00%	268 507	24 941,50	6 306,79	31 248,29	100,00%	537 015	16 109 429	100,00%	89 503	895 025	

Forrás: SZTE Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

JATIK és a központi könyvtár költségeinek felosztása 1/4 évi előző évi jatik belépők száma, 3/4 a nappalira átszámított hallgatói létszám, munkajogi (oep nem diplomás nélkül) létszám arányában

Karak	JATIK belépők száma a 2008. évben	Megoszlás	1/4	Nappalira átszámított hallgatói létszám 2008. 10. 15.	Átszámított munkajogi létszám (OEP nem diplomás nélkül) 2008.12.31.	Összesen	Megoszlás	3/4	e Ft	
									Összesen	Összesen
ÁJTK	36 799,00	7,95%	17 785	3 102,00	132,06	3 234,06	11,19%	75 092	92 877	
ÁOK	24 932,00	5,39%	12 050	1 978,00	912,95	2 890,95	10,00%	67 125	79 175	
BTK	206 670,00	44,64%	99 883	4 704,50	369,29	5 073,79	17,55%	117 808	217 691	
ETSZK	7 352,00	1,59%	3 553	1 170,50	108,33	1 278,83	4,42%	29 693	33 246	
FOK	1 133,00	0,24%	548	262,00	58,45	320,45	1,11%	7 441	7 989	
GTK	22 214,00	4,80%	10 736	1 622,50	55,13	1 677,63	5,80%	38 953	49 689	
GYTK	7 089,00	1,53%	3 426	678,00	138,51	816,51	2,82%	18 959	22 385	
JGYPK	51 991,00	11,23%	25 127	4 468,00	308,30	4 776,30	16,52%	110 901	136 028	
KK		0,00%	0		1 108,98	1 108,98	3,84%	25 749	25 749	
MGK	553,00	0,12%	267	337,50	73,76	411,26	1,42%	9 549	9 816	
MK	7 692,00	1,66%	3 718	874,00	115,17	989,17	3,42%	22 968	26 686	
TTIK	93 014,00	20,09%	44 953	5 509,50	541,37	6 050,87	20,93%	140 495	185 448	
ZMK	3 541,00	0,76%	1 711	235,00	46,50	281,50	0,97%	6 536	8 247	
Összesen	462 980,00	100,00%	223 757	24 941,50	3 968,80	28 910,30	100,00%	671 269	895 025	

Forrás: SZTE Gazdasági és Műszaki Főigazgatóság

Összegzés

Mindezek figyelembevételével a költségvetési intézmények központi egységeinek finanszírozása nem csak intézmények, de intézetek között is eltérő elveken alapulhat, amelyek közül két markáns vonulat emelhető ki. Az egyik esetben vetítési alapokat kiválasztva próbáljuk a lehető legaprólékosabban lebontani elsősorban az igénybevétel alapján a felmerülő költségeket, míg a másik esetben figyelmen kívül hagyva az igénybevétel nagyságát egy meghatározott százalékos összeggel terhelve az egyes önálló egységeket, teremtjük elő a szükséges forrást.

A felsőoktatási intézmények 2000. évi integrációját követően természetesen voltak olyan feladatok, melyek a jogelőd intézmények mindegyikénél megtalálható volt (gazdasági hivatal, rektori hivatal, idegen nyelv oktatására szakosodott intézet/részleg stb.), melyek tevékenységét a racionális működés érdekében integrálni kellett egy közös intézménnyé. A közös központi egységek kialakítási problémájának megoldására az elmúlt 3 év során a Szegedi Tudományegyetemen kialakult egy rendszer, mely a jogelőd intézmények számára elfogadható volt. Felmerülhet tehát a kérdés, hogy miért szükséges egy bonyolult és hosszadalmas egyeztetésen keresztül keresni az optimális megoldás lehetőségét, ha már létezik erre egy általánosan elfogadott séma.

A Szegedi Tudományegyetem József Attila Tanulmányi és Információs Központ költségeinek elosztásánál alapvető problémát jelent maga az egyetem finanszírozási módja. A probléma a felsőoktatás finanszírozásában keresendő. Az integrációt követő három évben a normatív finanszírozás minden évben változott.

A másik igen jelentős problémát a téma által érintettek érzékenysége jelenti a 12 karnak. Az amúgy is szükségesnek ígérkező költségvetési évben, várható elvonások, megszorító intézkedések tudatában egy olyan többletköltség elosztásának problémáját kell megoldania a Szegedi Tudományegyetem 12 karának, mely többletköltségek megingathatják az egyes karokat alapvető tevékenységük zökkenőmentes ellátásában. Az egyetem vezetésére nagy felelősség hárul, mind erkölcsi, mind pénzügyi, mind pedig munkaügyi szempontból.

Végül, de nem utolsó sorban meg kell említenem, hogy a felsőoktatás köztudott relatív alulfinanszírozottsága, az állami források várható további elvonása, az állandóan változó finanszírozási rendszer állította feladatokat, ill. a József Attila Tanulmányi és Információs Központ többletköltségeinek kigazdálkodása mellett a Szegedi Tudományegyetem igyekszik megőrizni igen előkelő helyét a sanghaji egyetem azon független ranglistáján, ahol az Egyetem, a világ egyetemének top 500-as rangsorában, a 201. helyen áll.

FERENC TRÁSER

POSSIBLE WAYS OF ALLOCATING CENTRAL COSTS VIA A
SPECIFIC EXAMPLE*(Summary)*

The financing of the central units of the budgetary institutions can be based on different principles not only in case of institutions, but even institutes, out of which two sharp trends can be highlighted. In the first case we make an attempt to break down the accrued costs in the most detailed way possible according to the utilization primarily while selecting the projecting bases, on the other hand in the second case we raise the necessary amount of resources by debiting a certain amount of money calculated in percentage to the specific independent units while disregarding the extent of the utilization.

Subsequent to the integration of the institutions of higher education in 2000 naturally there were tasks, which have already existed in case of each legal predecessor institutions before (finance office, rector's office, institute/department specialized in teaching foreign languages, etc.). The activities thereof must have been integrated into a common institution for the purpose of the rational operation. In order to solve the problem of the development of the common central units a system has been established in the University of Szeged during the last 3 years, which was acceptable for the legal predecessor institutions. Therefore the question may arise: Why is it necessary to look for the opportunity of the optimal solution through a complicated and lengthy reconciliation, if a generally accepted scheme concerning this issue already exists?

The financing method of the University itself is a basic problem regarding the allocation of the costs of József Attila Study and Information Centre of the University of Szeged (TIK-SZTE). We should search for the roots of the problem in the financing of higher education. In the past three years that followed the integration the normative financing changed every year.

Simultaneously the same has provided specific significance and tasks to the management and faculties of the University concerning the issues how can it adapt the changes to the different internal orders of management of the faculties, and beyond that it is able to maintain the operation of the given central unit.

VARGA NORBERT

A demográfiai átalakulás és a kivándorlás hatása a magyar állampolgársági jog szabályozására a 19. században

A 19. század második felében Magyarországon bekövetkezett gazdasági növekedés eredményeként demográfiai átalakulás ment végbe a társadalomban. A gazdasági fellendülés következményeként a természetes szaporodás növekedett, a földrajzi és a társadalmi mobilitás előtérbe került. Magyarország népességnövekedése 1787 és 1850 között elérte az 5,5-ezreléket. Ez a szám a következő nyolc évben 6,2 ezrelékre emelkedett. További növekedést figyelhetünk meg 1869-ig, hiszen ez a szám elérte a 9,4 ezreléket. Némi visszaesés mutatkozott 1880-ig terjedő időszakban (1,1 ezrelék).¹ Az 1. sz. mellékletből megállapítható, hogy Magyarország népessége, hogyan növekedett 1869 és 1890 között.

Ez csak egy átmeneti időszak volt, mert ez a szám 1890-es évek végére elérte a 10,23 ezreléket, amely a lakosságszám növekedésében is megmutatkozott, hiszen Magyarország népessége meghaladta a 15 millió főt. Ez a lakosságszám másfél millióval volt több, mint 1880-ban.² Az 1890. évi népszámlálás adatai alapján a lakosságszám már meghaladta a 17 milliót, amely megállapítást a 2. és a 3. sz. mellékletekben közölt kimutatás is alátámasztja.

¹ KATUS LÁSZLÓ: *A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai*. in.: uő. (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 1119. p. Az 1869 és 1880 közötti növekedés visszaesett, amely főleg az első két évre volt jellemző. Ezt követően a növekedés üteme jelentősen emelkedett, annak ellenére, hogy a kivándorlási veszteség ebben az időszakban volt a legnagyobb. II. József volt az első uralkodó, aki népszámlálást végzett hazánkban. PISZTÓRY MÓR: *Az Osztrák-Magyar Monarchia statisztikája. Legújabb adatok alapján a jogtanulók igényeihez alkalmazva*. Kiadja: Stampfel Károly, Budapest, 1884. 145. p. Illyefalvi is megemlítette az első „táblázatos” felmérést. ILLYEFALVI VITÉZ GÉZA: *A demográfia viszonya a közönséghez és az általános közigazgatáshoz*. Szentés és Vidéke Könyvnyomdája, s.l., 1903. 20. p., Illyefalvi munkásságáról bővebben: FÓNAI MIHÁLY: *Illyefalvi Vitéz Géza: A statisztikus*. 103–128. pp. in.: P. Szabó Béla, Madai Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915–1947)*. *Historia Iuridicae Facultatis I. Lícium-Art Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft.*, Debrecen, 2002., KENÉZ BÉLA: *Magyarország népességi statisztikája*. Stampel-féle Könyvkiadóhivatal, Budapest, 1906. 5–6. pp., FÖLDES BÉLA: *Magyarország statisztikája összehasonlítva egyéb államokkal különös tekintettel Ausztriára*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1885. 25. p.

² Hunfalvy az 1857 és 1870 közötti időszakra a népességnövekedést 1,03 ezrelékben állapította meg Magyarországon. Ez azt jelentette, hogy a születések száma meghaladta a halálozások számát. HUNFALVY JÁNOS: *A Magyar-Osztrák Monarchia rövid statisztikája*. Athenaeum, Budapest, 1874. 52. p. Pisztóry szerint is az 1880-as években Magyarország népessége meghaladta a 15 millió főt. PISZTÓRY, 1884. 151. p.

Az egyik legjelentősebb népességvesztés 1872 és 1874 között érte az országot.³ A kolerajárványban hivatalosan 189 ezer ember halt meg. Valószínűsíthető lehet, hogy ez szám a gyakorlatban magasabb volt, hiszen a járványt a rossz gazdasági év, a csekély terméshozam és az ebből adódó éhínség követte. A halálzási arányszám elérte a 65 ezreléket 1873-ban. A járvány éveiben a halálzások száma 500 ezerrel több volt, mint a monarchia korábbi éveiben. Az „utolsó hagyományos típusú demográfiai válság” eredményeként a lakosság szám-növekedés csak az 1870-es évek végére érte el az 1871. évi létszámot.⁴ A keleti és délkeleti országrészekben ez a folyamat sokkal lassabb volt, hiszen ezeken a területeken csak az 1880-as évekre állt helyre a korábbi, elfogadhatónak tartott népességnövekedés. A halálzások száma sok megyében meghaladta a születések számát, de ez a demográfiai jellemző az 1880-as éveket követően megváltozott, hiszen a megyék többségében nem mutatkozott halálzási többlet. Két megyében (Szepes és Moson) tovább csökkent a lakosság szám az elvándorlások következtében. A természetes szaporodás az alföldi megyékben volt a legmagasabb (pl. Csongrád, Csanád és Békés) a Dunántúlon Fejériben és Sopronban, míg északkeleten Máramarosban. Voltak olyan területek, ahol a természetes szaporodás az átlag alatt maradt: Baranya, Hont, Krassó-Szörény vagy Erdély.

Ezt követően már nem bontakozott ki ilyen jelentős kolerajárvány, és az 1880-as évek végére bevezették a kötelező himlőoltást. E két tényező is hozzájárult ahhoz, hogy a demográfiai átalakulás bekövetkezzen. Ezzel összefüggésben a nyers születési arányszám emelkedett és ezzel együtt a halálzási szám csökkent, amelynek következtében a demográfiai olló szétnyílt. A természetes szaporodás évi átlaga elérte a 11,3 ezreléket 1883 és 1914 között.⁵

A demográfiai átalakulás Magyarországon a nyugat-európai országokban lezajlott folyamatokhoz képest félszázados késéssel indult meg. A demográfiai olló nem szélesedett tovább, hanem közepes mértékű maradt. Az átalakulás legfontosabb időszaka, amelyben népességrobbanás következett be, csak néhány évre korlátozódott. Ez az 1876 és 1885 közötti időszak volt, amelyben a nyers születési arányszám elérte a 44 ezreléket, amelyhez 36–33 ezrelék közötti nyers halálzási arányszám párosult. A születési arányszám 1886-tól kezdve három ezreléssel csökkent.⁶

A születési arányszám csak az 1896-ot követően csökkent tartósan 40 ezrelék alá. Ezzel szemben a halálzási arányszám az 1871 és 1875 közötti 45,2 ezrelék után csök-

³ Ráth szerint ez volt az az időszak, amelynek „borzasztó pusztításai népességi viszonyaink megítélésénél soha egy percig számításra kívül nem hagyhatók.” RÁTH ZOLTÁN: *Népünk körviszonyai és halálzási statisztikánk*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1893. 19. p. A kolera leginkább a gyermekeket tizedelte. Ez mutatható ki Ráth szerint a katonai kötelezettséget teljesítők számában bekövetkezett változásokból. Bár azt maga is elismerte, hogy ezek az adatok nem tükrözik a nemek szerinti megosztást. Uo. 20–21. pp. Illyefalvi szerint is a kolerajárvány időszaka volt az egyik legjelentősebb mélypontja a népesség átalakulásának. ILLYEFALVI VITÉZ GÉZA: *Magyarország statisztikája nemzetközi összehasonlításban főtékintettel Ausztriára*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1913. 87. p.

⁴ KATUS, 1979. 1121. p.

⁵ Uo. 1123. p. Varga István szerint a természetes népességszaporodás 1900-ban már elérte a 12,4 ezreléket. VARGA ISTVÁN: *Nepességi problémák*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, Szeged, 1935. 9. p.

⁶ Ez a folyamat nem járt együtt olyan mértékű demográfiai robbanással, mint Angliában, Németországban, a skandináv államokban, vagy a századfordulón a Balkánon és Oroszországban. A szaporodás üteme felülmúlta Ausztria, Olaszország, Spanyolország, Belgium és Franciaország természetes szaporodási arányszámát. KATUS, 1979. 1123. p.

kenő tendenciát mutatott, hiszen 1896-ra elérte a 30 ezrelék alatti mértéket. Az 1870-es években a csecsemőhalandóság magas volt, amely csak a 19. század végére csökkent.⁷

A járványok közül a himlőt és a kolerát sikerült visszaszorítani, azonban a diftéria, a kanyaró, a vörheny és a szamárhurut tovább szedte áldozatait Európában. Magyarországon volt a legmagasabb azok száma, akik tbc-ben haltak meg.⁸ Sajnálatos módon még az öngyilkosság száma is hazánkban volt a legmagasabb a kontinensen.⁹ A születéskor várható életkor is elmaradt az európai átlagtól, hiszen az 1860-as években 29,4 év volt, majd csak 1900-ra érte el férfiaknál a 36,6 évet, míg nőknél 38,2 évet. A nyugat-európai országokban ekkor már meghaladta az 50-et.

Mindenhhez párosult az a tény, hogy a Monarchia magyar területén az emberek korán házasodtak, amelynek következtében megállapítható, hogy 1880-ra a 15 éven felüli népesség 24 %-a volt csupán nőtlen vagy hajadon. Ez a szám nyugaton 40 % körül mozgott. A 19. század második felében csökkent a fiatalon házasulandók száma, de még mindig magasabb volt, mint Európa nyugati részén.¹⁰ A Statisztikai Hivatal kimutatásából kiolvasható, hogy a házasságkötések száma lassú növekedést mutat 1885-ig, amelyet követően ez a szám, ha nem jelentős mértékben, de csökkent. Ezzel kapcsolatban a 4. sz. melléklet tartalmaz adatokat.

Ez összefüggésben volt a hagyományos családi, háztartási és termelési szerkezet továbbélésével. Ez azt jelentette, hogy az emberek többsége közös háztartásban élt, a közös vagyont osztaitanul birtokolta és együtt vezette a gazdaságot. Ez a családszerkezet és a hagyományos öröklési szokások kívánatosá tették a korai és általános házasságkötést. Ez azonban nem járt szükségképpen együtt az önálló háztartás alapításával, hiszen az új házasok sokáig együtt maradtak a szülőkkel.¹¹

A házasságok termékenysége a 19. század eleje óta lassan csökkent. A legalacsonyabb termékenységi mutatókkal a bánáti és a dél-erdélyi román, szász lakosok körében találkozhattunk. Ehhez hozzájárult, hogy Magyarország egyes területein hamar és

⁷ Illyefalvi kimutatta, hogy a csecsemőhalandóság körében a legmagasabb számot a törvénytelen gyermekek esetében lehet felfedezni. A halálozások száma országrészenként és nemzetiségenként eltérő volt. ILLYEFALVI, 1913. 145. p. Az utóbbi megállapítás a törvénytelen gyermekek esetében is helyálló volt. PISZTÓRY, 1884. 251. p. Pisztorý szerint a csecsemőhalandóság Magyarországon volt a legmagasabb európai viszonylatban. uő. 1884. 265. p. Ezt támasztja alá Szolcsányi megállapítása is, miszerint „hazánkban, az európai államokat jóval meghaladólag szerepel a gyermekkor az elhunytak között”. SZOLCSÁNYI HUGÓ: *Európa államainak statisztikája kiváló tekintettel Magyarországra. Újabb adatok és kútforrások alapján.* Érsek-Lyceumi Könyvnyomda, Eger, 1884. 1884. 90. p. A törvényhozók az 1876:XVI. tc. megalkotásával a gyermekek egészségügyi helyzetén akartak javítani. FÖLDES, 1885. 172. p.

⁸ Pisztorý külön kiemelte az 1873. évi kolera járványt, amely megtizedelte a lakosságot. PISZTÓRY, 1884. 301. p. Szolcsányi az 1873. évi járvány áldozatainak a számát több, mint 300 ezerre tette. SZOLCSÁNYI, 1884. 105. p. Földes szerint a halálokok között kiemelt helyen szerepelt a tbc, a „szegénység befelé sirt könnyei”. FÖLDES, 1885. 174. p. Pálvölgyi Balázs is bemutatja dolgozatában az 1873. évi járvány történetét. PÁLVÖLGYI BALÁZS: *A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere (1867–1914). Képződésének és működésének vizsgálata a kolera-, himlő-, trachoma- és a tbc- elleni küzdelem, valamint az elmebetegség fejlődésének tükrében.* PhD kézirát, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2006. 133–139. pp.

⁹ Pisztorý szerint az öngyilkosságokra 1865-től kezdve vannak adatok, amely alapján megállapítható, hogy száma folyamatosan emelkedett hazánkban, amely összefüggött a „létezt való küzdelem elviselhetetlen” nyomásával. PISZTÓRY, 1884. 305–306. pp. Ugyanezen a véleményen volt: SZOLCSÁNYI, 1884. 107. p., FÖLDES BÉLA: *Statisztikai előadások.* II. sorozat. Politzer-féle Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1905. 1–16. pp.

¹⁰ Ezt Pisztorý megállapítása is alátámasztja, hiszen az 1880. évi népszámlálási adatok alapján a házasságcsaládi állapotú személyek száma alacsonyabb volt, mint a nőtlen és a hajadonok aránya. PISZTÓRY, 1884. 185–186. pp.

¹¹ A mezőgazdasági munkaviszonyokat ismertette: LÁNG LAJOS (szerk.): *Magyarország statisztikája.* 2. köt. (Magyarország gazdasági statisztikája.) Athenaeum R. Társulat kiadása, Budapest, 1887. 89–92. pp.

nagymértékben elterjedt a születések korlátozása. Az erdélyi szászoknál és Dunántúl délkeleti részén már ekkor divatos volt, hogy csak egy vagy két gyermeket vállaltak a házastársak. Ez azért alakult ki, hogy a családi vagyont ne kelljen megosztani. A törvénytelen gyermekek száma Európában az Osztrák-Magyar Monarchia területén volt a legmagasabb.¹² Minden ezer 15–49 éves, nem házas nőre 44 születés jutott Magyarországon 1890-ben.¹³ Az 5. sz. melléklet alapján elmondható, hogy a törvénytelen gyermekek száma 1881 és 1890 között tovább emelkedett és meglehetősen magasnak bizonyult a törvényes gyermekek számához viszonyítva.

A magyar demográfiai modell sajátosságait tükrözik a mutatószámok, az ún. reprodukciós együtthatók. A nyers reprodukciós együttható az általános termékenységet fejezte ki, amely hazánkban jóval magasabb volt, mint Európában. Ezzel szemben a nettó reprodukciós együttható alacsonyabb volt, amely a termékenységi és a halandósági viszonyokat tükrözte. Megállapítható, hogy a magyar népességreprodukció közepes mértékű volt. Lásd a 6. sz. mellékletet.

A magyar társadalom korösszetétele szabályos piramis jelleget vett fel, amelynek öregedési folyamata már 1870 után megfigyelhető. Ezért egyet lehet érteni Katus László azon kijelentésével, hogy a „magyarországi demográfiai modell a 19. század utolsó harmadában sajátos átmeneti típust képviselt,” amelyre jellemző volt a magas születési és halálozási arányszám, a nagy csecsemő- és gyermekhalandóság, a korai és az általános házasság és az általánosnak mondható termékenységi és reprodukciós együttható magas mértéke.¹⁴ Az 1880-as években bekövetkező halálozási arányszám javulásához hozzájárult az egészségügyi viszonyok és a táplálkozási szokások megváltozása.¹⁵ Az öt éven alatti gyermekek elhalálása 1881 és 1890 között növekedett, amelyet a 7. sz. melléklet kimutatásában feltüntetett átlagszám is bizonyít.

¹² Illyefalvi is vizsgálta a törvénytelen gyermekek számának az alakulását. ILLYEFALVI, 1913. 133–134. pp. A törvénytelen gyermekek születésének a száma folyamatos növekedést mutatott az 1850-es évektől kezdve. PISZTÓRY, 1884. 254. p. Szolcsányi a „populánistika” egyik legkedvezőtlenebb tényezőjeként emelte ki a törvénytelen születések számának alakulását. SZOLCSÁNYI, 1884. 73. p. Kautz is a törvénytelen gyermekek számának folyamatos emelkedésére hívta fel a figyelmet. KAUTZ AUST: *Ausztriai birodalom statisztikája*. s.l., s.d. 41. p. Ugyanezen a véleményen volt: KENÉZ, 1906. 133. p. Földes is egyet értett a törvénytelen gyermekek számának növekedésével, amelyet a gazdasági helyzettel indokolt. FÖLDES, 1905. 126. p. Földes egy másik monográfiájában kiemelte, hogy a törvénytelen gyermekek aránya a városokban magasabb, mint a vidék más területein. uő. 1885. 149. p. Konek kiemelte, hogy Ausztriában kétszer annyi gyermek született házasságon kívül, mint Magyarországon. KONEK SÁNDOR: *Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára*. Franklin-Társulat, 1875. 101. p. Balogh Judit az élve született gyermekek 6–10 ezrelékére tette a törvénytelen gyermekek arányát a korabeli statisztikai adatok alapján. BALOGH JUDIT: *Fattyak a magyar jogtörténetben. Jogtörténeti Szemle*, 2007. Különszám, 108. p.

¹³ Illyefalvi szerint a „népesedési mozgalom” statisztikáját a házasságok, a születések, a halálozások és a kivándorlás alapján lehetett megítélni. Véleménye szerint a házasságok nagy része 1880-ban „palingam” volt, amely idővel csökkent a házassulási kor emelkedésével és a várható életkor növekedésével. ILLYEFALVI, 1913. 120. p.

¹⁴ KATUS, 1979. 1128. p.

¹⁵ Az Országos Közegészségügyi Tanácsot (OKT) 1868-ban állították fel, amelynek átfogó szabályozására csak 1876-ban került sor. A közegészségügyi törvény (1876:XIV. tc.) meghatározta az állam, a törvényhatóságok és a községek feladatait. Többek között szabályozta az orvosok és a szülésznők gyakorlatát, a kórházak létesítését és fenntartását is. A törvény minden 6000 lélekszámnál nagyobb várost orvos tartására kötelezett. Uo. 1128. p. Pálvölgyi Balázs is ismertette az OKT történetét. PÁLVÖLGYI, 2006. 17–20. pp. A törvényhatósági jogú városok egészségügyi szervezetéről: VARGA NORBERT: *A köztörvényhatósági törvény (1870:XLII. tc.) bevezetése Debrecen és Szeged szabad királyi városokban (1870–1872)*. PhD dolgozat, kézirat, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2008. 127–129. pp., PISZTÓRY, 1884. 317–326. pp. A közegészségügyi helyzetről: uő. 1884. 307–317. pp., FÖLDES, 1885. 178–182. pp.

A 19. században gyakran előfordult, hogy az éves terményhozam gyenge volt, vagy aszály pusztította el a takarmánynövényeket. Az egyoldalú táplálkozás miatt sokszor felütötte a fejét a skorbut, Erdély területén pedig a pellagra. A mezőgazdasági termelés lassú növekedése együtt járt a lakosság élelmezési viszonyainak változásával.

A gazdasági és demográfiai átalakulás következménye volt, hogy külső és belső vándorlás indult meg az országban. A közlekedés kezdődő modernizálása is elősegítette a lakosság földrajzi mobilitását.¹⁶ A bevándorlás mértéke nem tudta ellensúlyozni a növekvő kivándorlást, amely leginkább a környező országokba irányult. A Dunántúlról és a Felvidék nyugati részéről elsősorban Ausztriába, a Dél-Dunántúlról és a Duna-Tisza közéről Horvátországba és Szlavóniába, míg Erdélyből Románia területére irányult a migráció.¹⁷ Ausztriában 1890-re már 145 ezer magyar állampolgárságú lakos élt. Erdélyből 1880 és 1890 között 50 ezren vándoroltak ki Romániába. A nemzetiségi megosztást tekintve a kivándorlók 2/3-a román és 1/3-a székely volt.

A tengerentúli kivándorlás az 1880-as éveket követően vált jelentősebbé, különösen az északkeleti és a felvidéki megyékből.¹⁸ A magyar kivándorlás azonban nem érte el azt a mértéket, mint Írországban vagy a skandináv államokban. A kivándorlási veszteség 1880 és 1890 között meghaladta a 200 ezer főt.¹⁹

A statisztikai kimutatás alapján megállapítható, hogy a vizsgált időszakban a kivándorolt személyek száma növekedett, amelyet a hamburgi és a brémai feljegyzések igazoltak. Az Amerikai Egyesült Államok adatai alapján kijelenthető, hogy az érintett időszakban több, mint 100 ezren hagyták el az országot a jobb megélhetés reményében és vándoroltak ki a tengerentúlra. A helyzetet súlyosbította, hogy a honosítások száma alacsonyabb volt, mint akiknek a magyar állampolgársága megszűnt. Az elbocsátott személyek nemek szerinti megosztása közel azonos mértéket mutat, ami azzal magyarázható, hogy az elbocsátott személy a családjával együtt hagyta el az ország területét. A férj elbocsátási kérelme kiterjedt a vele együtt élő feleségére és kiskorú gyermekeire. A nők

¹⁶ Pisztóry a gazdaság fellendülésével hozta összefüggésbe a közlekedés fejlődését, amely véleménye szerint elősegítette a kivándorlást. PISZTÓRY, 1884. 542–548. pp. A vízszabályozás növelte a Duna és a Tisza közlekedési és kereskedelmi útvonalaként történő hatékonyabb felhasználását. A csatornák (pl. Ferenc csatorna) jelentősége és építésének a szükségessége csak a vasút elterjedésével csökkent. Uo. 549–569. pp. A közlekedési hálózat bővítését ismerteti: LÁNG, 1887. 456–530. pp., SZOLCSÁNYI, 1884. 357–363. pp.

¹⁷ KATUS, 1979. 1132. p. Pisztóry szerint a kivándorlás 1872-től öltött nagyobb mértéket a korábbi évekhez viszonyítva. PISZTÓRY, 1884. 155. p. Szolcsányi szerint a kivándorlás aránya folyamatosan növekedett. SZOLCSÁNYI, 1884. 112. p.

¹⁸ Ezt támasztotta alá: FRANK D. BEAN, GEORGES VENEZ, CHARLES B. KEELY: *Opening and Closing the Doors. Evaluating Immigration Reform and Control*. The Urban Institute Press, Washington D.C., 1989. 9. p., FRANCESCO CORDASCO (ed.): *Dictionary of American Immigration History*. The Scarecrow Press Inc., Metuchen, N. J. & London, 1990. 305. p. Franklin D. Scott is megállapította, hogy az 1880-as években a bevándorlási hullám erősödött az Amerikai Egyesült Államokban. FRANKLIN D. SCOTT: *Emigration and Immigration*. The Macmillan Company, New York, Collier-Macmillan Limited, London, 1963. 26–27. pp. David Weissbrodt szerint több, mint 5,2 millió bevándorló érkezett az USA-ba az 1880-as években. DAVID WEISSBRODT: *Immigration Law and Procedure in a Nutshell*. West Publishing Co., St. Paul, 1992. 7. p. Gönczi Katalin szerint az emigráció csúcspontját 1880 és 1926 között érte el, amely az amerikai bevándorlás második szakaszát jelentette. Az első periódus 1820-tól az amerikai polgárháborúig tartott. A harmadik nagy bevándorlási hullám 1948-ban vette kezdetét, amely egészen az 1980-as évekig elhúzódott. GÖNCZI KATALIN: *Magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 28–30. pp.

¹⁹ Hunfalvy szerint a kivándorlás következtében elinduló népességmozgást nem lehet pontosan meghatározni, amelynek okát abban vélte felfedezni, hogy „azok sem a magyar, sem az osztrák államban nem jegyeztetnek fel rendesen.” HUNFALVY, 1874. 51. p.

önjogúan csak kivételesen kérhették elbocsátásukat vagy tarthatták meg a magyar állampolgárságukat. Lásd a 8. sz. mellékletet.

A kivándorlási folyamathoz szorosan kapcsolódott a határon belüli mobilitás, amelynek következtében, mintegy 600 ezer állampolgár változtatott lakóhelyet, amelynek eredményeként 51 %-kal nőtt azoknak a száma, akiket nem az illetőségi helyükön regisztráltak a népszámlálások alkalmával. A belső vándorlás növekedését mutatta, hogy 1880-ban a lakosság 25,6 %-át, 1890-ben 26,6 %-át írták össze a születési helyüktől távol.

A belső vándorlás a városok felé irányult.²⁰ Az elvándorlás leginkább az észak és az északkeleti országrészekben jelentkezett. Sokan költöztek Budapestre, amelyet a 9. sz. melléklet is igazol. A székesfőváros lakosságának növekedése több, mint ötszöröse volt Szeged törvényhatósági jogú város népességnövekedésének. A vidéki városok közül Szeged szerepelt az első helyen lakosságszám alakulása szempontjából 1890-re. Az alföldi városban volt a legnagyobb a belső vándorlás következtében kialakult lakosságszám-növekedés a többi városhoz viszonyítva.

A megélhetés miatt vonzó területnek számított még az ipari forradalom következtében gyorsan fejlődő bánya- és iparvidékek (pl. Esztergom, Nógrád, Borsod).²¹ Illyefalvi szerint a belső vándorlás mértékét az illetőségi és a születési hely alapján lehet megállapítani.²²

A 10. és a 11. sz. mellékletekből megállapítható, hogy a külföldi személyek száma növekedett. A helyi illetőségű személyek száma emelkedett 1880 és 1890 között. A belső vándorlás mértékének növekedését mutatja, hogy a „más megyebeli” illetőségű személyek aránya is nőtt a vizsgált időszakban. A számok nagyarányú növekedését figyelhetjük meg a horvát és a szlávön területeken.

A fentebb említett problémák „válságtünete” a kivándorlás volt.²³ Főleg a munkanélküli kereskedők és kézművesek indultak el, akiket a vasút térnyerése miatt elszegényedett fuvarosok követtek, majd pedig a bányászok egy része.²⁴ Az igazi kivándorlás az agrárnépesség körében következett be, amelynek oka volt többek között a paraszti birtokok elaprózódása és az eladósodás.²⁵

A dualizmus ideje alatt közel 2,2 millióan vándoroltak ki, többségük Amerikába, Ausztriába, Németországba vagy Romániába.²⁶ Az ország embervesztése azonban

²⁰ ILLYEFALVI, 1913. 165. p. Ráth is ugyanezeket az adatokat vizsgálta. RÁTH, 1896. 195–198. pp. Kenéz kiemelte, hogy a városoknak nagy volt a vonzóereje, különösen Budapestnek. KENÉZ, 1906. 195. p.

²¹ KATUS, 1979. 1132–1134. pp. Illyefalvi is hangsúlyozta a városok vonzó szerepét, hiszen a „művelődésnek s jobb közigazgatásnak” voltak a központjai. ILLYEFALVI, 1913. 80. p.

²² Uo. 165. p.

²³ FÖNAGY Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás 1849–1914*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2001. 157. p. A kivándorlás mértékét nyomon lehetett követni a főispánok által évente szerkesztett jelentésből. KELETI KÁROLY: *A gyakorlati statisztika kézikönyve*. Athenaeum R. Társulat kiadása, Budapest, 1875. 79. p.

²⁴ Az Amerikai Egyesült Államokban emigrált személyek munkavállalásának szabályozását ismertette: KITTY CALAVITA: *U. S. Immigration Law and the Control of Labor: 1820–1924*. Academic Press Inc., London etc., 1984. 39–49. pp.

²⁵ Brown szerint a kivándorlás egyik legfőbb oka a megélhetés volt, amelyet London példájával támasztott alá, ahol a munkanélküliek egy részét az éhhalál fenyegette. LAWRENCE GUY BROWN: *Immigration. Cultural Conflicts and Social Adjustments*. Longmans, Green and Co., New York etc., 1933. 116. p.

²⁶ Illyefalvi megállapította, hogy a kivándoroltak 85 %-a az USA-ban keresett munkát. A kivándorlási adatokat jól mutatja a kikötőkben végzett regisztráció. Ez alapján megállapította, hogy 1885 és 1890 között 25723 fő hagyta el az országot. ILLYEFALVI, 1913. 162–163. pp. Pisztóry szerint az USA területére történő kivándorlás átlagban 1873-tól kezdve meghaladta az évi 1000 főt. 1880-ban már több, mint 4000 állampolgár vándorolt ki a tengerentúlra. PISZTÓRY, 1884. 156. p. Kenéz szerint a gazdasági helyzet alakulásában kellett

ennél a számnál kevesebb volt (kb. 1,4 millió), mert egy részük idővel visszatért. Különösen a nem magyar nemzetiségűek költöztek külföldre.²⁷ Véleményem szerint ez a megállapítás azért is helytálló, mert a nemzetiségek jogait nem megfelelően szabályozták a dualizmusban. A századfordulót követően a *lex Apponyi* meglehetősen hátrányos helyzetbe hozta őket az anyanyelv használata körében. Ez megfelelt a dualizmus nemzetiségi politikájának és az egy politikai nemzet elvének gyakorlati érvényesülését segítette elő. A nemzetiségeket háttérbe kellett szorítani a politikában, amely jogaik folyamatos korlátozásával járt együtt, hiszen biztosítani kellett a közjogi rendszer működését. A nemzetiségi politikusok az ellenzék törekvéseit támogatták. Különösen megmutatkozott ez a virilizmus bevezetése kapcsán, amelynek egyik célja az volt, hogy a nemzetiségi képviselőket kiszorítsa a törvényhatósági bizottságból.²⁸

Az első állampolgársági törvényünk indokolása is megemlítette a kivándorlás megakadályozásának szükségességét.²⁹ Ezért fontos foglalkozni a felvidéki, a székely és a dunántúli kivándorlás okaival és folyamatával.

Ady Endre szavaival élve három millió koldus országa lettünk. Szili Ferenc szerint ez a megállapítás csak részben igaz. A monarchia területén belül ezen a téren is kimutatható volt a „centrum és peremvidék antagonizmusa.”³⁰ Az örökös tartományok közül Ausztria és Csehország a centrumot, míg Magyarország a peremvidéket jelentette. A felvidék mind földrajzilag, mind pedig a fejlődés tekintetében is a peremvidékhez tartozott. Nem véletlen, hogy a kivándorlás épp ott indult meg és terjedt át más területekre. Az Amerikai Egyesült Államokba való kivándorlás csak a századeldon vált meghatározóvá.³¹ Az USA külön törvényekben szabályozta a bevándorlást.³²

keresni az Amerikába történő kivándorlás legfontosabb okait. KENÉZ, 1906. 239. p. Ráth szerint az Amerikába történő kivándorlás Sáros, Szepes, Zemplén és Abauj-Tolna megyékből indult el. A kiköltözők száma meghaladta a 200 ezret az 1890-es évekre. RÁTH ZOLTÁN: *Magyarország statisztikája. A statisztika elméletével és nemzetközi összehasonlításokkal.* Athenaeum Részvénytársulat, Budapest, 1896. 193. p. Puskás Julianna megállapította, hogy az „utazási, vándorlási forgalom mennyisége [...] nem azonosítható a kivándorlás méreteivel”, mert számolni kell az ún. „halmozódással”, egy személynek többszöri regisztrációjával. PUSKÁS JULIANNA: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokba 1880–1940.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 61. p. Az USA-ba történő kivándorlás nagyságát ismertette: SZONDI ILDIKÓ, BÁLINT ERZSÉBET, MÉSZÁROS JÁNOS: *Betekintés az amerikai magyarság demográfiai viszonyaiba Toledó (Ohio) és Szeged együttműködése kapcsán.* 467–468. in.: Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Acta Juridica et Politica*, Tom. LXXI., Fasc. 1–17., Kiadja: Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, Szeged, 2008.

²⁷ FÓNAGY, 2001. 157–158. pp.

²⁸ SÁRLÓS BÉLA: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 81–82. pp., KAJTÁR ISTVÁN: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 72. p.

²⁹ A törvényjavaslat és az indokolása megtalálható: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) K 26. I. 10. 1879. 2444. jegyzőkönyvi szám (továbbiakban: jksz.) Az országgyűlési irományokban olvasható javaslat: MOL K 26. I. 10. 1879. 3498. jksz., MOL K 2. I. 10. 1879. 2887. jksz.

³⁰ SZILI FERENC: *Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914.* Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1995. 106. p.

³¹ Illyefalvi is kiemelte az Amerikai Egyesült Államokba kivándorló magyarok nagy számát. ILLYEFALVI, 1913. 79. p. Az Amerikai Egyesült Államok bevándorlási politikájának történetét elemzi Bierstadt, aki szerint a kivándorló magyarok amerikanizációját magyar szervezetek is elősegítették. Külön ki kell emelni e tekintetben az *Americanization Committee* szerepét. EDUARD HALE BIERSTADT: *Aspects of Americanization.* Stewart Kidd Co., Cincinnati, 1922. 54. p.

³² Aleinikoff ismertette a bevándorlás kapcsán az amerikai Legfelsőbb Bíróság elé került fontosabb jogeseteket. T. ALEXANDER ALEINIKOFF: *Semblances of Sovereignty. The Constitution the State and American Citizenship.* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 2002. 47–48. pp. A bevándorlás feltétele volt többek között a regisztrációs űrlap kitöltése. JOHN J. NEWMANN: *American Naturalization Process and Procedures 1790–1985.* Indiana Historical Society, 1985. 1–3. pp. Az amerikai

A kivándorlókat közel azonos indokok: a növekvő közterhek, a mezőgazdaság átalakulásából adódó munkanélküliség és a kivándorlási ügynökök ígéretei motiválták. „Az eladósodás veszélye a Damoklész kardjaként függött a törpebirtokos parasztság feje fölött.”³³

A kivándorlás legfőbb okát Neményi Bertalan a földhiányban látta. A nagy és középbirtokok a gazdasági területek több, mint a felét tették ki. Elsősorban a rendiség maradványaként jelentkező kötött birtokok jelentették a problémát, mert azok nem segítettek a szegény népelemek megélhetésén. Sok vármegyében a kötött birtokok nagysága meghaladta a szabad területekét, amely a kivándorlás elindítója lehetett. A mélyebb okokat keresve elsősorban a hitbizományi birtokrendszer kell megvizsgálni. Földes Béla szerint e jogintézmény a korábnál nagyobb szerepet kapott.³⁴ Neményi szerint azokból a megyékből volt a legmagasabb a kivándorlás, ahol a hitbizományi birtokok kiterjedése a legnagyobb volt. Nem lehet azt mondani, hogy a hitbizományok elterjedése volt csak a kivándorlás egyedüli oka.³⁵ Egy új bérletrendszert kellett volna bevezetni szerinte, amely ideiglenes jelleggel ugyan, de pótolta volna a földosztást. Marczali a következőket mondta a kivándorlás megelőzéséről. „A kivándorlást legjobban megakadályozza az, ha otthon jó dolga van az embernek.”³⁶

Nem lehet megfélekedezni arról a demográfiai tényről sem, hogy több megyében túlnépesedés alakult ki. Gaál Jenő szerint ez a nyugat-európai államokhoz képest alacsonyabb szinten maradt. A kivándorlás oka inkább abban keresendő, hogy az ország a természet által nyújtott erőforrásokat kedvezőtlenül használta ki.³⁷ Thirring véleménye szerint megfigyelhető ez a folyamat bizonyos megyékben.³⁸ Neményi szerint ez arra en-

bevándorlás történetéhez: GABRIEL J. CHIN, VICTOR C. ROMERO, MICHAEL A. SCAPERLAND: *Immigration and Constitution*. Vol. 1. (The Origins of Constitutional Immigration Law.) Garland Publishing Inc., New York & London, 2000. 229–231. pp., ROBERT W. TUCKER, CHARLES B. KEELY, LINDA WRIGLEY: *Immigration and U.S. Foreign Policy*. Westview Press, San Francisco, 1990. 26–39. pp., WILLIAM S. BERNAD (ed.): *American Immigration Policy*. Harper & Brothers, New York, 1950. 86–159. pp., THOMAS ALEXANDER ALEINIKOFF, DAVID A. MARTIN, HIROSHI MOTOMURA: *Immigration: Process and Policy*. West Publishing Co., St. Paul, 1995. 40–47. pp., FRANK L. AUERBACH: *Immigration Laws of the United States*. The Bobbs-Merrill Company inc., Indianapolis etc., 1955. 1–5. pp., ELIZABETH J. HARPER, ROLAND F. CHASE: *Immigration Law of the United States*. The Bobbs-Merrill Company inc., Indianapolis etc., 1975. 4–5. pp., JACK WASSERMAN: *Immigration Law and Practice*. Joint Committee on Cont. Legal education, Philadelphia, 1973. 1. p.

³³ Sokan földönfutóvá váltak. A városok befogadóképessége szűkös volt, amelynek következtében a fiatalok körében is megindult a kivándorlás. SZILI, 1995. 107. p.

³⁴ FÖLDES BÉLA: *Társadalmi gazdaságtan: Nemzetgazdaságtan*. 2. köt. Eggenberger, Budapest, 1894. 42. p. Kenéz szerint, a hitbizományi birtokrendszer „nemcsak terjesztik és állandósítják a latifundiumokat [...], hanem a latifundiális gazdálkodásnak [...] kárait fokozzák.” KENÉZ, 1913. 313. p. A hitbizományi birtokrendszer elősegítette az elvándorlást. Uo. 301–340. pp.

³⁵ NEMÉNYI BERTALAN: *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás*. Athenaeum, Budapest, 1911. 25–29. pp. Hunfalvi is elemezte a hitbizományi birtokrendszer számszerinti adatait. HUNFALVY, 1874. 62. p. Peres Zsuzsanna röviden ismerteti a hitbizományi birtokrendszer kialakulását és elterjedését. PERES ZSUZSANNA: *A családi hitbizomány intézményének megjelenése Magyarországon*. 416. p. in.: Mezey Barna, Révész T. Mihály: Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.

³⁶ MARCZALI HENRIK: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1907. 303. p.

³⁷ GAÁL JENŐ: *Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája a második ezredév küszöbén*. 2. köt. Kiadja: Kilián Frigyes, Budapest, 1907. 75. p.

³⁸ THIRRING GUSZTÁV: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Kiadja: Kilián Frigyes, Budapest, 1904. 206. p. Neményi az előbbi szerző érvelésével támasztotta alá gondolatait. vö. NEMÉNYI, 1911. 39. p.

ged következtetni, hogy az „emigráció a rossz birtokelosztás és a részben ebből folyó hiányos kultiváció következménye” volt.³⁹

1. A felvidéki kivándorlás

A felvidéki kivándorlás az 1870-es évek elején vette kezdetét. Először Sáros megyéből indultak meg az emberek. A szlovák, majd a 1880-as évektől kezdve a magyar anyanyelvű lakosság is csatlakozott a kivándorláshoz, amely leginkább a volt egytelkes jobbágyokat és a munkanélküli iparosokat érintette.⁴⁰ Simón szerint a felvidéki kivándorlás leginkább az elszegényedett megyéket jellemezte.⁴¹

A harmadik Országos Gazdakongresszuson Bornemissza Lajos tartott előadást arról, hogy a felvidéki munkások miért vándoroltak ki az országból. Véleménye szerint az egyik ok az éhínség és a szegénység, míg a másik a „jobb lét” utáni törekvés volt. E két kiváltó ok szoros összefüggésben állt egymással.

A társadalomban és a gazdaságban végbement alapvető változások az úrbériség eltörlésével is összefüggésben voltak.⁴² A földművelésből élő lakosság megtartotta régi szokásait és életmódját. A földbirtokos teremtette meg a munkalehetőséget a föld megművelésével, a bányászattal, a szeszfőzéssel, a regáléval stb.⁴³

A nyolcvanas években ez a kedvező gazdasági helyzet megváltozott. A bányászati lehetőségek csökkentek, a szőlőállományban a filloxéria járvány komoly pusztulást okozott, a szeszgyárak nagy része üresen állt, a gazdag faállomány kipusztult. Az előadó szerint ez a gazdasági és ipari hanyatlás idézte elő a kivándorlást, amely korábban a megélhetést biztosította. Nem csak a munkásokat, hanem a városban élő polgárokat is sújtotta a megélhetési probléma. A földbirtokosok a munkaerőhiányt gépekkel pótolták. Ezek a változások a birtokosok anyagi helyzetének romlását is előidézték, akik korábban a munkalehetőséget biztosították. Véleménye szerint az állam nem tett meg mindent a kivándorlás elkerülése érdekében. A kivándorlás megakadályozására hibás kísérlet volt, hogy az útlevéllal kivándorlókat a rendőrség a határról visszatoloncolta, a helyi hatóság bezáratta és megbírságolta őket. Szerinte a megoldás az „adórendszer, okszerű népnevelés, házi ipar fejlesztése, gazdasági ipar-támogatás, a közigazgatás és az igaz-

³⁹ Uo. 40. p.

⁴⁰ Hamarosan más megyék (pl. Szepes, Zemplén, Abaúj-Torna, Gömör, Kishont, Trencsén, Nyitra, Árva, Túróc és Zólyom) lakossága is megindult. SZILI, 1995. 109. p.

⁴¹ SIMÓN PÉTER: *A székely kivándorlás kiváltó vallási, nemzeti és közigazgatási szempontból*. Kellner G. Ny., Budapest, 1903. 2. p. Liptó, Maros-Torda megye és Debrecen városa javasolta, hogy korlátozzák a felvidéki kivándorlást. *Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai*. 12. köt. Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, s.l., 1883. 387. p.

⁴² Homoki-Nagy Mária részletesen elemzi a 1848-ban megvalósított jobbágyfelszabadítást. HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Jobbágyfelszabadítás és annak nehézségei Magyarországon 1848/49-ben*. Jogtudományi Közlemény. LIV. évf., 1999. 1. sz. 6–8. pp. Kiemeli, hogy az 1848:IX. tc. létrejöttének megértéséhez elengedhetetlen az 1790/91. évi 67. tc. által felállított regnikolánris bizottságok által kidolgozott magánjogi törvénytervezet. uó.: *A feudális kötétségektől mentes tulajdonjog kialakítására tett intézkedések*. Debreceni Szemle. 1998. 3. sz. 431. p.

⁴³ A bányászat a felvidéken virágzott, a szeszipar fejlesztette a mezőgazdaságot. A birtokosok nagy része jövedelmező szőlőterület tulajdonosa is volt. Az állattenyésztés és a faipar keresetét biztosított a dolgozók számára. *Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus Tárgyalásai*. (továbbiakban: OGT.) 5. köt. Szerkesztette és kiadta: Az Orsz. Magyar Gazd. Egyesület, Budapest, 1895. 9. p.

ságszolgáltatás” javítása lehetett volna.⁴⁴ Az állam nem fejlesztette a mezőgazdaságot és az ipart, mind e mellett emelte az adókat és megváltotta az italmérési jogot.

Ezen problémákhoz társult a zsellérekérdés megoldatlansága.⁴⁵ A majorsági zsellérek 1848-ban még nem szerezhették meg a bérbe vett területeik felett a tulajdonjogot, ezért indultak el az 1860-as években a birtokperek. A Kúria majdnem két évtizedes pereskedés után kimondta, hogy ezek a zsellérek birtokaikat megválthatják az 1848. évet megelőző értéken. Ez megváltoztatta az egész Felvidék mezőgazdaságát. A következő jelzőt hangoztatták: „megjött a zsellérek szabadsága”.⁴⁶ Ezt követően tömegesen kérték haszonélvezetben lévő földjeik tulajdonba történő átadását. Peres sokasága indult el tulajdoni viszonyok rendezése ügyében.⁴⁷

Bornemissza szerint a kivándoroltak védelmét és képviselőtét az államnak biztosítania kellett volna külföldön. A hatóságoknak lett volna feladata, hogy figyelemmel kísérjék a tengerentúli munkásokat, összeállítsák a kivándoroltak jegyzékét, és olyan egyesületeket hozzanak létre, amelyek keretein belül biztosítva lenne, hogy a kivándoroltak megőrizhessék magyarságukat és honpolgári érzelmeik ne változzanak meg.⁴⁸ Ez azért volt fontos, mert a kivándoroltak nagy többsége később hazatért.

Véleménye szerint az államnak az lenne a legfontosabb feladata, hogy a célszerű telepítési és gazdasági viszonyok kialakításával, a megélhetés biztosításával a kivándorlási kényszert enyhítse. Úgy vélte, hogy ha már nem volt arra lehetőség, hogy a kivándorlást megakadályozzák, legalább az ország „tekintse polgárát a külföldön is magáénak, támogassa és védelmezze; mert az oly kivándorló, ki munkája által vagyont szerez külföldön, s hazájába visszatér, hogy birtokot vegyen és polgári kötelességeinek eleget tesz, az ily polgár nagy szolgálatot tesz hazájának”.⁴⁹ A korabeli statisztikai adatok alapján a Felvidékről 250 ezer lakos tartózkodott az USA-ban, akik keresményük nagy részét hazaküldték.

⁴⁴ OGT. 1895. 11. p.

⁴⁵ A földbirtokosok már a század elején tisztában voltak azzal, hogy földjeiket nem csak jobbágyokkal, hanem zsellérekkel kell megműveltetni. A birtok egy részének területét az ún. bérföldeket szóbeli vagy írásbeli megállapodások révén bérbe adták „kézimunka-szolgálmány” fejében. Bornemissza megkülönböztette az úrbéri zsellérségtől a majorsági (kuriális) zsellérséget. Ezt az eljárást azért lehetett könnyen fogatosítani, mert az 1836:4. tc. szerint a jobbágytelek külső illetőségeit nem lehetett elszakítani a belső területektől. Az 1840:8. tc. az öröklés esetében sem engedte meg a jobbágytelek felaprózódását. „Ezen kölcsönös érdek által létesítették a nem úrbéri természetű, de különös felmondástól függő ideiglenes természetű zsellérségek, ezen eljárás által a vagyon és munka, a mezőgazdaság eme két főtényezője egyesültek, hogy egymást támogassák.” Ez a magánjogi viszony 1848-ig állt fenn, mert ezt követően a jobbágy és az úrbéres zsellérek birtokai szabad tulajdonná minősültek. OGT. 1895. 12–13. Az 1848-ban megindított reformok szerepéről beszélt Szászi Ferenc is. Véleménye szerint a nagybirtok kedvező helyzetbe került, hiszen a birtok egy részének megváltással történő eladásából a birtokos jövedelmet szerzett, míg a két-három hold földből megélni nem képes paraszt olcsó munkaerőt biztosított a számára. SZÁSZI FERENC: *Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig*. s.n. Nyíregyháza, 1972. 82. p.

⁴⁶ OGT. 1895. 13. p.

⁴⁷ Az ügyvédek legtöbbször visszautasították az ügyek elfogadását, mert a jogalapot kutatva rájöttek, hogy a jogszabályok hiányossága és pontatlansága miatt jogilag reménytelen a felperesi helyzet. Leginkább az 1848 előtti „telekkönyvezet” házzal bíró zsellérek pereinek képviselőtét vállalták el. A szaporodó perek miatt a kormányzat 1893-ban elhatározta, hogy törvényjavaslatot készít a zsellérperek szabályozására. OGT. 1895. 14. p.

⁴⁸ A kormány konzulátust állított fel Pitsburg-ben, az itt dolgozó magyarok védelme érdekében 1894-ben. OGT. 1895. 17. p.

⁴⁹ OGT. 1895. 16. p.

A korabeli adórendszer szintén megnehezítette a megélhetést.⁵⁰ A kivándorló hazatérését követően általában birtokot vett, két-három évig gazdálkodott, amelyből fenntartotta magát. Ezt követően nem maradt más lehetőség a többség számára, mint hogy újra külföldön keresse a boldogulását. Ez azt a veszélyt is magában rejtette, hogy e polgárok közül csak kevesen tértek vissza hazájukba.

A kongresszuson elfogadott ténymegállapítás és határozati javaslat a következőket tartalmazta: a felvidéki kivándorlás oka az állandó éhínség és szegénység, az állam a határvidéken lévő vármegyéket fokozottabban védje meg a beözönlő munkaképtelen személyektől és gondoskodjon a külképviseletek megerősítéséről.

Az első helyen említett okokat kívánta részletezni Löcherer Andor, aki szerint azt is bele kellett volna venni a határozatba, hogy a kivándorlás alapvető oka a rosszabbra fordult gazdasági helyzet volt. Javaslatát a jelenlévők nem támogatták.⁵¹

A bevándorlással kapcsolatban gróf Károlyi Sándor kiemelte, hogy a „kóborlást” német minta alapján kellett volna megoldani.⁵² A felszólalók érintették a zsidóság és az oláh cigányok kérdését is.⁵³ Salamon Tivadar az elszegényedés egyik okát abban látta, hogy a kocsmákban hitekre, vagy élelmiszerért cserébe is lehetett fogyasztani.⁵⁴ Az előbbi problémáknál lényegesebb volt, a zsellérkérdés, amelynek határozatba való foglалását vetette fel Piller Kálmán.⁵⁵ A felszólalók itt az illetőségi szabályok változtatását is javasolták.⁵⁶

A vizsgált időszak egyik jelentős mértéket öltő vándorlása Trencsén vármegyéből indult ki. A főszolgabíró levele szerint, a családfő 1000 m² házhelyet, 1 hold földet és 1200 szögöl szőlőt kapott. Abban az esetben, ha volt a családban 10 éven felüli fiúgyermek, akkor még kaptak 3 hold 800 szögöl területet. A kiköltözött családok három évig adómentességet élveztek és díjmentes vasútszállítást biztosítottak a számukra.⁵⁷ Az ellentmondó adatok miatt a belügyminiszter kérte, hogy derítsék ki, mit ígért a szerb

⁵⁰ Az adó és a kisbirtokosokat leginkább sújtó közterhek (pl. úrbéres, iskola-fenntartási és lelkészi járandóságok) szintén nehezítették a megélhetést. A föld megszerzésével együtt járt a telekkönyvi átírással kapcsolatos költség is. „Ilyképen hiúsítja meg az állam számtalan esetben közvetlenül a földvásárlást s ezáltal a szó szoros értelmében kivándorlókat toboroz.” NEMÉNYI, 1911. 34–35. pp.

⁵¹ A módosított szöveg a következőképpen hangzott volna: „A felvidéki kivándorlásnak indító oka a nehéz és a rosszabbra fordult gazdasági helyzet, az állandó inség és szegénység.” Löcherer Andor hozzászólása. OGT. 1895. 23. p.

⁵² A munkaképes személyt a németek eltiltották a kéregetéstől. Három napig túrték meg az adott községben az ilyen személyt, ezt követően kitoloncolták. Toloncolási telepre is kerülhetett az illető, ahol munkával és étellel látták el. Ezeket a szabályokat csak a munkaképes személyekkel szemben érvényesítették. Károlyi szerint német mintára „kőbortelep”-et kellene felállítani. Gróf Károlyi Sándor hozzászólása. OGT. 1895. 23–24. pp.

⁵³ Sz. Szakács Péter és Szentiványi Oszkár, Okolicsányi Dénes hozzászólása. OGT. 1895. 24–26. pp.

⁵⁴ Salamon szerint „a korsma hiteléből származik az egész kivándorlás.” Javaslatára szerint törvényben kellene kimondani, hogy csak készpénzért lehessen italt vásárolni. Salamon Tivadar hozzászólása. OGT. 1895. 25. p.

⁵⁵ Piller Kálmán hozzászólása. OGT. 1895. 25. p.

⁵⁶ Külön kitértek a letelepülés problémájára, a megélhetéssel összefüggő vagyoni viszonyok vizsgálatára, az erkölcsi bizonyítván fontosságára és az illetőség kiderítésére. A zsellérekre vonatkozó negyedik pontot a következőképp fogadták el: „a zsellérkérdésnek sürgős törvényhozás útján rendezése, valamint a munkás és a munkaadó közötti szükséges és megzavart béke helyreállítása céljából a törvényhozáshoz feliratot intéz.” OGT. 1895. 26. p.

⁵⁷ Ezeknek az adatoknak ellentmondott a 13/1889. sz. alispáni levél, amelyben egy-egy hold „réti föld” juttatásáról volt szó, amelynek értéke 50 ft volt. Az alispán kiemelte, hogy évi 6 ft 50 kr juttatásban részesítette a szerb kormány a kivándorlókat. A tisztviselő szerint nem kell sajnálni a kivándorlókat, mert többségükben „rovott előéletű egyének” voltak. MOL K 150. 1890. I. 10. 26744. jksz. 2434. alapszám (továbbiakban: apsz.)

kormány a magyar kivándorlóknak.⁵⁸ Csak a szerb nemzetiségű kivándorlók számára biztosították a fentebbi kedvezményeket.

A kivándorlás kezdeményezője Kuzmanovics Arsza büntetett előéletű nőszemély volt. Tevékenységét segítette Szavkovics Száva és Bundja Lázár, akik „erkölcsi életüket akarták rehabilitáltatni” Szerbiában.⁵⁹ A kérelmezők többsége eladósodott személy volt. A belügyi anyaghoz csatoltak egy összeírási jegyzéket, amelynek tanulsága szerint csak Pancsováról 56 lakos költözött el. Az elbocsátáshoz szükséges felvételi ígérvényeket a szerb kormány állította ki a családfőknek és a nagykorú gyermekeinek.

Az ármentesítéssel járó költségek elviselhetetlen terhet róttak a lakosságra. Dániel Ernő országgyűlési képviselő közbenjárt az ügyben, amelynek eredményeként Fejér Miklós miniszteri tanácsos ígéretet tett arra, hogy a kormány a költségek egy részét átvállalja. A torontáli főispán a következőket nyilatkozta. Az ármentesítési költségek mellett tovább súlyosbította a helyzetet, hogy ügynökök (pl. Kuzmanovics Arsza) is közreműködtek a kivándorlás elősegítésében. Az emberek gyűlést tartottak, ahol egy 20 tagú küldöttséget választottak, hogy megkérjék a pénzügyminisztert a kincstár által megígért segítség biztosítására. Véleménye szerint sem kellett sajnálni a „rovott előéletű” személyek kivándorlását.⁶⁰

A Budapesti Hírlap is tudósított a kivándorlásról. Homolocz községből 96 család (372 személy!) távozott a „kivándorlás apostolai”, vagyis az ügynökök segítségével. A hírlap szerint a kivándorlást az elszegényedés idézte elő. Az árvíz ellen emelt gát megépítésének költségeit nem tudták kifizetni. A végrehajtók elhordták még a vetőmagot is. Az elkeseredett állampolgárok panaszait senki nem hallgatta meg.⁶¹ Az Egyetértés c. lap bővebben kifejtette a homoloczi ügyet. A lap pontosan felsorolta, hogy milyen juttatásokat kaptak a kivándorlók a szerb kormánytól. Véleménye szerint a török elől Magyarországra menekült szerb nemzetiségű lakosok költöztek vissza a „szerb királyság területére [...] magyar polgári jogukról ezennel lemondva, a szerb királynak” szerettek volna „oly hív alattvalói lenni, mint [...] a Habsburg dinasztiának.”⁶² A kivándorlás okai között szerepelt, hogy Büchler Bódog királyi mérnök nem végezte megfelelően a munkáját, így az elkészített csatorna használhatatlan lett, eliszaposodott és a víz elöntötte a területeket. A végrehajtó többször szedte be az adót és mindent elhurcolt, ami a család megélhetését biztosította volna. Az eljárás jogszerűsége miatt panasszal szerettek volna az illetékes szervhez fordulni, de az ugyan az volt, mint amely a végrehajtót kirendelte.⁶³

⁵⁸ A Belgrádból érkezett levél tanúsága szerint a családok 4 hektár földet kaptak művelésre és 2000 m²-es házhelyet. A 16. életévüket betöltött fiúk pedig két hektár területhez jutottak. MOL K 150. 1890. I. 10. 26744. jksz. 2434. apsz.

⁵⁹ MOL K 150. 1890. I. 10. 26744. jksz. 2434. apsz.

⁶⁰ MOL K 150. 1889. I. 10. 59288. jksz. 43596. apsz.

⁶¹ Az ügyvel kapcsolatban: MOL K 150. 1889. I. 10. 43596. jksz. Alapszám nem volt feltüntetve. Itt található meg a Budapesti Hírlapban megjelent cikk is.

⁶² Egyetértés (továbbiakban: Egy.) 1889. október 21. 23. évf. 290. sz.

⁶³ A panaszokkal Pesten nem foglalkoztak, amelynek következtében nem maradt más lehetőség, mint a kivándorlás. Egy. 1889. október 21. 23. évf. 290. sz.

2. A székely kivándorlás

Az állampolgársági törvény indokolásában külön utaltak a székely kivándorlásra, amely egy körülhatárolt lakossági réteget érintett.⁶⁴ Mindamellet „a mi fajunk sem nem olyan szapora, sem nem oly bő, hogy azon kelljen igyekeznünk, hogy minél többet megfoszszunk azon jogtól, hogy magát magyarnak nevezhesse, ha az mindjárt magyar-nak született.”⁶⁵ Nem lehetett megakadályozni, hogy ezek az emberek évek múlva viszatérjenek, és a honpolgárok jogaikat gyakorolhassák.

A székely kivándorlás igazi oka nem az volt, hogy az illető állampolgárok „Oláhországban” akartak letelepedni, hanem munkát akartak vállalni, majd idővel vissza szerettek volna térni az országba. Előfordulhatott, hogy külföldön családot alapítottak, amelynek következtében még inkább fontos lett volna, hogy számon tartsák, hogy ki tartozott a magyar államhoz. „A kik nem jelentkeznek, akik 10 év leforgása alatt a magyar állam iránt annyi kötelességet sem érez, hogy azt a kis fáradságot vegye magának, hogy levelet írjon, vagy a consulnál jelentkezzen, az már lélekben megszűnt magyar állam polgára lenni.”⁶⁶

Simonyi szerint a magyar állampolgárságot nem lehet üres címként felfogni, hiszen egy magyar állampolgárnak külföldi tartózkodás ideje alatt is joga volt igénybe venni az állam védelmét és támogatását. Az állampolgároktól elvárták, hogy időközönként jelentsek be, hogy a magyar honosságukat fenn szeretnék tartani, amelynek következtében szükséges volt a távollét (32. §) elfogadása. Nem csak egy személy vagy egy párt érdekeit kellett szem előtt tartani egy törvény megalkotásánál, hanem az egész országot.⁶⁷ Viszontválaszában Thaly kifejtette, hogy érdemesnek tartotta Kossuth Lajost arra, hogy róla a törvény külön is megemlékezzen.⁶⁸ Nem támogatta Szilágyi Dezső javaslatát Szábely Antal, aki szerint, „hogy ha Szilágyi Dezső t. tagtársunk egyszer abba a helyzetbe jutna, hogy neki, mint emigránsnak ki kellene menni, soha életében nem jutna eszébe, hogy bejelentse akárkinek szép szeméért, vagy ezen törvény kedvéért, hogy ő ezen hazának, a melyből emigrált, valamikor honpolgára akar lenni.”⁶⁹ A képviselők egy része szerint e szakasznak nem volt anyagi indoka, csak azért került be a törvényjavaslat szövegébe, hogy Kossuth Lajost megfoszthassák állampolgárságától.⁷⁰ Kossuth a törvény hatálybalépését követő tíz év elteltével veszítette el magyar állampolgárságát.⁷¹

⁶⁴ Az indokolás megtalálható: MOL K 26. I. 10. 1879. 2444. jksz., MOL K 26. I. 10. 1879. 3498. jksz., MOL K 2. I. 10. 1879. 2887. jksz.

⁶⁵ Simonyi külön hangsúlyozta, hogy a székelyek között előfordult, hogy úgy voltak tíz évig távol, hogy közben nem jutott eszébe, hogy az útlevelét meg kellett volna hosszabbítani. P. SZATHMÁRY KÁROLY (szerk.): *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. 7. köt. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, Budapest, 1880. (továbbiakban: KN. 1879. VII.) 360. p.

⁶⁶ Molnár szerint a székely kivándorlók többsége csak dolgozni ment külföldre és néhány év elteltével vissza is tért hazájába. KN. 1879. VII. 374. p. Földes egyenesen túlzónak vélte a székely kivándorlás más kutatók által ismertetett nagyságát. Szerinte csak évi 500 főt tehetett ki azoknak a száma, akik végleges letelepedés miatt hagyták el az országot. FÖLDES, 1885. 184. p.

⁶⁷ KN. 1879. VII. 374. p.

⁶⁸ Thaly azzal indokolta, hogy „kivételes nagyságok kivételes intézkedéseket érdemelnek”. Ezt a lehetőséget a többi politikai emigránsra nem szerette volna kiterjeszteni. KN. 1879. VII. 374. p.

⁶⁹ KN. 1879. VII. 374. p.

⁷⁰ Szabjely hivatkozott Szilágyi Dezsőre, akinek indokait nem tudta elfogadni. KN. 1879. VII. 374. p. vö. Szilágyi Dezső hozzászólása. KN. 1879. VII. 368–369. p. Geczó Jenő már korábban felvetette, hogy a székely kivándorlást meg kellett volna akadályozni. GREGUSS ÁGOST (szerk.): *Az 1865-dik december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. 2. köt. Nyomtatott: Emich Gusztáv Magyar Akad. Nyomdász-nál, Pest, 1866. 101. p. Medán Endre hozzászólása. GREGUSS ÁGOST (szerk.): *Az 1865-dik december 10-*

Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) is foglalkozott a székelyek kitelepítésével, amelynek megoldására külön szakosztályt hozott létre.⁷² A III. gazdaságkongresszuson is felvetődött a kérdés megvitatása. T. Nagy Imre előadó ismertette, hogy munkahiány miatt a székelyek egy része a szomszédos országokban keresett megélhetést. Véleménye szerint a kitelepítés eszméjét a kivándorlástól való megmentés gondolata hozta létre. Kérdésként merült fel, hogy a székelyek közül kiket kellett volna kitelepíteni. Véleménye szerint ez nem jelentette a súlyos társadalmi probléma megoldását.

A teleptés lefolytatására bizottságot állítottak fel Somsich Pál képviselőházi elnök vezetésével.⁷³ 1882-ben országos mozgalom indult a bukovinai székelyek visszatelepítése érdekében. Erre az Al-Duna szabályozása teremtette meg a lehetőséget, hiszen a termőterületek a kincstár birtokába jutottak. A kormány támogatta a telepítést, amelyet az Al-Duna szabályozását végrehajtó bizottság segítségével szeretett volna megvalósítani. A programhoz szükséges pénz összegyűjtésével kezdte meg a működését 1882-ben az ún. csángó bizottság. A tervek szerint Pancsova környékére akartak 1000 főt telepíteni. Az összeírás alkalmával több, mint 200 ezren jelentkeztek, akik részt akartak venni az áttelepítésben. Ezzel indult meg a „modern népvándorlás”.⁷⁴ A csángó bizottság 1883-ban fejezte be működését, a további visszatelepülők ügyét a Csángó-Magyar

dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. 11. köt. Nyomatott: Emich Gusztáv Magyar Akad. Nyomdásznaál, Pest, 1868. 151. p. Az ügyben határozati javaslatot is benyújtottak. *Az 1869-dik évi ápril. Hó 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai.* 15. köt. (továbbiakban: KI. 1869. XV.) Pesti-Bécsi Irodalmi és Művészeti Intézet, Deutsch Testvérek, Pest, 1878. 1404. sz. 175. p., KI. 1869. XV. 1433. sz. 328. p., *Az 1869-dik évi ápril. Hó 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai.* 16. köt. Pesti-Bécsi Irodalmi és Művészeti Intézet, Deutsch Testvérek, Pest, 1878. 1455. sz. 354. p. Lázár Ádám felvette a csángó magyarok áttelepítését 1871-ben. A kivándorlás okaként említette a forradalmi és háborús eseményeket, az 1815. évi devalvációt, az 1817. évi éhínséget, az eladósodást és a túlzott mértékű adóztatást. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 17. köt. Nyomatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1871. 303–304. pp. A témához kapcsolódó felszólalások: Körmeny Sándor hozzászólása. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 19. köt. Nyomatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 382. p., Orbán Balázs hozzászólása. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 20. köt. Nyomatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 359. p., NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 22. köt. Nyomatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 378. p., NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 23. köt. Nyomatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 330. p., P. SZATHMÁRY KÁROLY (szerk.): *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 7. köt. Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, Pest, 1886. 52. p. Becze Antal hozzászólása. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1872-dik évi szeptember hó 1-re hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 2. köt. Magyar Királyi Államnyomda, Buda, 1872. 271. p.

⁷¹ A témáról bővebben: VARGA NORBERT: *A távollét intézménye a magyar állampolgársági jogban, különös tekintettel az első állampolgársági törvényre (1879:L. tc.).* 417–431. pp. in.: Stipta István (szerk.): *Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolciensium II.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002.

⁷² Kuun Kocsárd gróf 250 ezer forintot adományozott az EMKE-nek, hogy ezt a problémát megoldja. OGT. 1895. 27. p.

⁷³ Kenéz Béla szerint a telepítést nem lehetett bérlettel, „árendával” megoldani. A „tulajdonba bocsátás a legkívánatosabb módja a telepítésnek”. KENÉZ BÉLA: *Nép és Föld.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1917. 136. p.

⁷⁴ A. SAJTI ENIKŐ: *Székely telepítés és a nemzetiségi politika a Bácskában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 10. p.

Egyesület intézte. A földművelésügyi minisztérium 1888-tól szintén részt vett a programban.⁷⁵

Fontos megvizsgálni, hogy milyen okok játszottak közre a székelyek kivándorlásában. Barabás Endre szerint ebben nagy szerepe volt a területet sújtó elemi csapásoknak. Ezek közül kiemelte, hogy „Nemere szele megfosztotta Isten áldásától egy évre” a területet, a „rendkívüli jégpusztítás eiverte a termést, avagy valamely állatbetegség lábas jószágait dézsmálta meg.”⁷⁶ A családfenntartók ebben a helyzetben nem tehettek mást, mint hogy kivándoroltak, amely szerencse esetén nem volt hosszú időtartamú, mert legtöbbször visszatértek hazájukba.

Simón szerint a kivándorlás legfontosabb oka, hogy nem volt „kenyér, [...] nincs munka.”⁷⁷ Ezt még súlyosbították a közterhek, amelynek következtében a székely nép nagy része koldusbotra jutott. A probléma megoldására hívták össze a kivándorlási kongresszusokat. A kormány ígéreteket tett a probléma törvényi szintű rendezésére.⁷⁸

A kivándorlást a társadalmi feszültségek is elősegítették. „Rákényszeríti társadalmunk anyagilag megrendült tagját, hogy minden elérhető óriult módon maradjon meg azon a polcon, melyen tudják: minek következménye nemcsak az anyagi rohamos bukás, hanem legtöbbször az erkölcsi is.”⁷⁹ Simón is hasonló okokat vélt felfedezni. Hiányzott a megművelhető földterület. Ezt csak súlyosbította, hogy a rendelkezésre álló területek termékenysége alacsony volt.⁸⁰ A földbirtokok annyira elaprózódtak, hogy a családok nem tudtak megélni.

Ezt a helyzetet nehezítette, hogy az erdőgazdálkodás is hanyatlásnak indult. Az erdőtörvény gátat szabott az indokolatlan és a vandál pusztításnak. A székelyek hozzászoktak, hogy az erdőt korlátlanul használhatják saját szükségleteik kielégítésére. A kiszabott bírságok és a szarvasmarha-tenyésztés miatt kivont területek csökkentése szintén elkésérintette a lakosságot, hiszen megélhetésüket érintette.⁸¹ A virágzó állattenyésztés megszűnt. A családok nem tehettek mást, mint hogy egy részük kivándorolt.⁸²

Az iparral a székelyek szűk rétege foglalkozott, mert nem tartotta magához méltónak. A tagosításokat megelőzően a községek erdőterületei közösek voltak. Az erdők együttes használata azt jelentette, hogy mindenki annyi hasznot húzott az erdőgazdálkodásból, amennyire szüksége volt. A betelepülők ilyen körülmények között könnyen rávették a gazdákat, hogy adják el erdőjogaik egy részét. A tagosítás tovább rontott a helyzeten.⁸³

A tagosítás előnyét leginkább a kis létszámú, nagyobb birtokos élvezte. A tagosítással megbízott mérnökök megvesztegethetők voltak, „kiket a székely találóan el is neve-

⁷⁵ Időközben 4000 főre emelkedett azok száma, akik érintettek voltak a telepítésben. Az 1888. évi dunai áradás újabb hullámát indította el a kivándorlásnak. Uo. 11. p. A Székely Társaság is részt vett a munkákban és feladatáknént tűzte ki, hogy kapcsolatot tartson a Romániában élő magyarokkal és legyen mindenben segítségükre. BARABÁS ENDRE: *A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete*. Pesti Könyvnyomda-Részvény Társaság, Budapest, 1901. 3. p. A kivándoroltak visszatelepítéséről: KENÉZ, 1917. 138. p.

⁷⁶ Uo. 3. p.

⁷⁷ SIMÓN, 1903. 3. p.

⁷⁸ Ezt az ígéretet Széll Kálmán be is váltotta, hiszen a miniszterelnök több törvényjavaslatot terjesztett az országyűlés elé a kivándorlás csökkentése és a letelepedés szabályozása végett. Uo. 5–6. p.

⁷⁹ BARABÁS, 1901. 4–5. pp.

⁸⁰ SIMÓN, 1903. 44. p.

⁸¹ Uo. 62. p.

⁸² BARABÁS, 1901. 5–6. pp.

⁸³ Uo. 5–6. pp.

zett 'négy-szemközött' uraknak."⁸⁴ A tagosítással és az arányosítással járó költségek leginkább a szegény székelyeket érintették, amelynek következtében az „ily áldásnak kitér az újból s immár kivándorol a székely kisbirtokos is”⁸⁵

A közösség minden lakosa szabadon használhatta az erdőt és a legelőt. A gazdagabbnak több jutott, de ez nem akadályozta meg, hogy a szegényebbek szükségleteinek megfelelő tűzi- és épületfát, erdei gyümölcsöket (pl. epret, kokojzát vagy áfonyát) szedhessen. Az arányosítási törvényben (1871:LV. tc.) meghatározták a pontos szabályokat. A „székely köznép arra a meggyőződésre kezd ébredni, hogy az egész tagosítást és arányosítást az ő vesztére azért találták ki, hogy az ő kárán még egyszer talpra állítsák az eladósodott urakat és nagyobb birtokosokat”⁸⁶

A székely közterheket tovább súlyosbította az ún. Mitrowsky-féle szabályrendelet. Ezt a rendeletet 1804-ben fogadták el és még hatályban volt a vizsgált időszakban is. Eszerint három kalongya gabonát kellett beadnia a családfőnek, ha 12 kalongya őszi gabonája termett. Ezen felül még hármat a tavaszi termésből a papnak és a kántornak. Ha legalább hat kalongya gabonája volt, de nem érte el a termés a tizenkettőt, akkor másfelet kellett beszállgatnia az ősiziből és ugyan ennyit a tavasziziből. Ezt nevezték a papok dézsmájának, kepének.⁸⁷

Simón a felszólalásában bemutatta, hogy a napszámosok milyen munkát végeztek és hogyan alakult az életük azoknak, akik kisbirtokosok voltak. Véleménye szerint a székelyek azért vállaltak „Oláhországban” munkát, mert így megtudták spórolni jövedelmük egy részét, amelyet a hagyományos székely közfelfogással magyarázott. Véleménye szerint nem a napszámos „vándorol ki, vagy ha kivándorol, nem azért teszi, mert arra rá van kényszerülve.”⁸⁸ Inkább a birtokosok és az iparosok hagyták el az országot. A birtokos nem tudta megélhetését biztosítani, mert a termények és az állatok értéke oly mértékben csökkent, hogy a jövedelem nem fedezte a kiadásokat. Ezt még a magas bérekből adódó költségek is súlyosbították. A kivándorlás elsődleges célországa a szomszédos Románia volt, ahol az iparosoknak előnyöket, termékeiknek piacot biztosítottak. A vámszabályokkal Románia elzárta a székely iparosok elől azt a lehetőséget, hogy portékáikat a határon túl értékesítsék, amely hozzájárult a kivándorlás mértékének növekedéséhez. Romániában kellett letelepülnie azoknak, akik itt szerettek volna üzleti tevékenységet folytatni.⁸⁹ Arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „Székelyföldről jelenleg más kivándorlás nincs, mint az iparosok kivándorlása.”⁹⁰

⁸⁴ SIMÓN, 1903. 63. p.

⁸⁵ Ezért Simón felhívta a figyelmet arra, hogy az arányosítás méltányos rendszerét kellett volna kidolgozni, mert ellenkező esetben a nemzet elveszíti a székely nép többségét. Uo. 64–71. p.

⁸⁶ A törvény szerint mindenki birtokának nagysága szerint használhatta a korábbi közös erdőt és legelőt. Uo. 66. p.

⁸⁷ Aránytalanságot eredményezett, hogy ha valakinek 500 kalongya (1 kalongya 26 kévének felelt meg) gabonája termett, akkor is csak annyit kellett fizetni, mint akinek 12 kalongyája volt. Ezért találóan nevezték el „képét epének”. Uo. 79. p.

⁸⁸ OGT. 1895. 32. p.

⁸⁹ Szerinte a fiatalok hazai képzése Románia gazdaságát segítette. „Így neveltünk és neveljük állandóan a szomszéd ország számára a képzett iparos osztályt s fogjuk nevelni egész addig, míg Románia ipara is a miénkhez hasonló fokra emelkedik s az iparosképzés ott is oly lendületet fog venni, hogy a munkabérek a miénkkel kiegyenlítődnék.” OGT. 1895. 33. p. A székely ipar jelentős piacot veszített 1884-ben az ún. „vámháborúval”. BARABÁS, 1901. 6. p. A székely iparosok elleték a romániai nagyobb városokat (pl. Bukarest, Krajova, Plojest, Galac, Gyurgyevó). Simón szerint a román politika ezt akarta elérni. SIMÓN, 1903. 60–61. pp.

⁹⁰ OGT. 1895. 34. p.

Nem lehetett figyelmen kívül hagyni a vizsgált területről történő szökéseket, amelyek következménye nem volt azonos a kivándorlással, mert nélkülözötte azon előfeltételeket, amelyeket már fentebb, mint a kivándorlás okaiként ismertettem.⁹¹ A székelyföldi elmaradt birtokviszonyok is elősegítették a kivándorlást. A két- és háromnyomásos gazdálkodásból nem lehetett megélni és a földbirtok is meglehetősen drága volt.

Véleménye szerint a székely kivándorlás főleg az 1850-es és az 1860-as években érte el tetőpontját. Nem lehetett azonban elfeledkezni arról, hogy a kivándoroltak egy része továbbra is magyar állampolgár maradt.

A székelyek többsége útlevéllal hagyta el az országot. Voltak olyan személyek, akik a megfelelő okmányokkal nem rendelkeztek és kénytelenek voltak a „nagy kapún” keresztül távozni az országból. Ez utóbbi a havas határt jelentette, amelyet jól ismertek a határközségek lakói. „Az ily ösvényeken szökdöstek át, ha ’passzust’ nem kapnak, vagy ha nincs pénzük az útlevél kiállításáért járó taksa fizetésére.”⁹²

Megoldásként javasolta, hogy támogatni kell a földbirtokosokat, az állattenyésztést, az erdőgazdálkodást, az ásvány- és gyógyvíz kihasználást, hogy ezáltal a kivándorlók megélhetését biztosítsák, „mert ha itthon munkát és keresetet kap, nem lehet őt féltetni, hogy szeretett hazai földjét elhagyja, melyhez jobban a világnak egy népe sem ragaszkodik, mint éppen a székely.”⁹³

Ezért a határozati javaslatban a következőket fogalmazta meg. A székely kivándorlás nem oldható meg kitelepítéssel, a munkások átirányításával. A saját területükön kellett volna a megélhetésüket biztosítani. Növelni kellett volna az ipari és kézműves foglalkoztatást. A birtokrendszer reformja során a tágosítást és az arányosítást kellett volna elvégezni. Segíteni kellett volna az állattenyésztést, a legelő- és erdőgazdálkodást, az ásványi anyagok hatékonyabb kitermelését, az erre épülő ipar fejlesztését és a gyógyvíz-használat elterjesztését.⁹⁴ Simón még kiemelte, hogy a vasúthálózatot is fejleszteni kellett volna.⁹⁵

A birtokviszonyok megváltoztatása Ugron János szerint nem egy gyors folyamat, hiszen az arányosítás kb. 10–20 évet vett volna igénybe. Szerinte ezt a folyamatot csak a községek létszámának növelésével lehetett volna megvalósítani.⁹⁶ A résztvevők közül többen felhívták a figyelmet, hogy a székely embereket külföldön védelemben kell részesíteni, amelynek érdekében konzulátusokat kell felállítani.⁹⁷

⁹¹ Az előadó a szökések alatt a leányok Romániába való átköltözését értette. Szerinte a görög katolikusok között is nagy mértékű volt a kivándorlás, hiszen vallásuk miatt jobban kötődtek az „oláh” papokhoz. OGT. 1895. 34. p. Barabás Endre egyenesen „szégyenteljes kereskedés”-nek hívta a székely leányok kivándorlását. BARABÁS, 1901. 6. p. Simón „leány-kivándorlás”-nak nevezte ezt a folyamatot. SIMÓN, 1903. 75–76. pp.

⁹² Uo. 77. p.

⁹³ A székelyek a legbecsesebb vagyonnak a földbirtokot tartották. Hagyományosan apáról-fiúra öröklődött főszabályként (kivéve: a fiúlányság intézményét). A kivándoroltak általában megtartották földjeiket, időnként hazatérve rendezték az örökséget vagy a haszonbérbeadást. OGT. 1895. 39. p., BARABÁS, 1901. 4. p. A székely birtokokra vonatkozó különleges öröklési rendet csak 1854-ben törölték el. Ezt követően a gyermekek fejenként (*in capita*), egyenlő arányban örökölték a földet. SIMÓN, 1903. 63. p.

⁹⁴ A területi adottságok miatt főleg a szarvasmarha-tenyésztés elterjesztését szerették volna elősegíteni. Borszéki Soma, Sz. Szakáts Péter felszólalása. OGT. 1895. 41–42. pp. Papp György külön felhívta a figyelmet a gyógyfürdők és az ásványvizek jelentőségére. Határozati javaslatának szövege: „Az állam támogatásával és kiterjedt társadalmi közreműködéssel a hazai és a székelyföldi ásványvizek forgalomba hozására nagyobb akciózt indítson meg.” OGT. 1895. 43. p.

⁹⁵ SIMÓN, 1903. 77. p.

⁹⁶ Ugron János hozzászólása. OGT. 1895. 41. p.

⁹⁷ Azt is el szerették volna érni, hogy a konzulátusoknál magyarok hivatalnokokat alkalmazzanak. Borszéki Soma, gróf Bethlen András hozzászólása. OGT. 1895. 43–44. pp.

3. A dunántúli kivándorlás

A Dunántúli területekről az 1850-es évektől kezdve indult meg a belső vándorlás Horvátország és Szlavónia felé. Az elszegényedett parasztok ekkor még nem Amerikában keresték a megélhetés lehetőségét, hanem első sorban délvidéken. A kivándorlás igazi, egyben második szakasza 1880-ban következett be. Erre az időszakra már pontos statisztikai adatok is rendelkezésre álltak. Szili Ferenc szerint a népszámlálási adatok a tényleges helyzetről nem adtak tiszta képet, hiszen a magyarság létszámát a minimálisra redukálták. Az USA-ba irányuló kivándorlás elemzésének következtében értékelték át a szlavóniai telepítést kivándorlássá.⁹⁸ A kivándorlás kiindulópontja Moson és Győr megye volt.⁹⁹

A gazdakongresszuson elhangzott előadásból kitűnt, hogy a kisbirtokos, a zsellér és a cselédek dunántúli kivándorlásának oka hasonló volt a felvidékéhez. Az érintett személyek az anyagi boldogulás utáni vágy miatt költöztek át a Dráva túlsó oldalára, Horvátország és Szlavónia területére, vagy vándoroltak ki Amerikába.

Az előadó (gróf Zay Miklós) szerint nem feltétlenül kellett ezt a népességmozgást megakadályozni, mert minden „somogyi zsellér, ki Horvátország lakójává válik és megmarad magyarnak, százszor több hasznára van a nemzetnek, mint oly államférfiak, kik Budapesten politikai elméletek felállításával töltik az időt.”¹⁰⁰

Az előadó szerint gróf Khuen-Héderváry bán „helyreállította a rendet” a délvidéken és ezzel elősegítette a gazdaság fejlődését. Kormányzása alatt indult el a bevándorlás, amelynek tetőpontját 1887 és 1893 között érte el. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy mi készítette a zalai munkásokat, hogy kivándoroljanak. Szerinte nem lehet csupán a szegénységet válaszként elfogadni. A felvett uzsorakölcsönök és a faipar hanyatlása jelentősen közrehatott a kivándorlásban. A legnagyobb problémát mégis a termelésre alkalmas terület, a „kukoriczaföld” hiánya jelentette. A horvát területek jelentős része parlagon hevert, amelyhez olcsóbban lehetett hozzájutni, mint Dunántúlon.¹⁰¹

Szerinte a magyar kormánynak kellett volna a horvát területek gazdasági helyzetén változtatni. A birtokrendszert módosítani kellett volna, amelyet a kormány a telepítéssel érhetett el. Ennek egyik legfontosabb eleme a Száva szabályozása lett volna. „Magyarországnak fontos érdeke az, hogy mentül jobban megerősítse azon szálakat, melyek a drávántúl részt a szent koronához fűzik s épp azért meg kell akadályozni a drávántúli magyarság elvesztését úgy nemzeti, erkölcsi, mint anyagi tekintetben.”¹⁰²

A birtokviszonyok megváltoztatásához Zay elengedhetetlennek tartotta a földhitelintézet létrehozását. Szerinte mezőgazdasági hitelszövetkezeteket kell létrehozni és a magyar földművelésügyi miniszternek minden eszközzel segítenie kellett az érintett területek fejlődését. Zay szerint a vitás kérdések megoldására már fel kellett állítani egy központi gazdabírótságot a budapesti tőzsdebírótság mintájára. A kivándoroltak műveltségének elősegítésére növelni kellett az iskolázottságot. A megfogalmazott határozati javas-

⁹⁸ SZILI, 1995. 41–45. pp.

⁹⁹ Uo. 109. p.

¹⁰⁰ OGT. 1895. 45. p.

¹⁰¹ Pozsega vármegye területén a bevándorlás előtt egy hold földet 40–50 forintért lehetett megvenni. Ezek az árak emelkedtek, hiszen ugyanazt a területet a kereslet megnövekedése után 100–150 forintért lehetett megvásárolni. A kivándorlás után, az 1890. évi népszámlálás adatai alapján már 68.794 magyar élt Horvátország és Szlavónia területén. OGT. 1895. 50. p.

¹⁰² OGT. 1895. 53. p.

latban is ezek a célok szerepeltek. A tárgybeli hozzászólások jelentős része a horvát magyar közjogi viszonyra vonatkozott.¹⁰³

Nem csak a dunántúli megyékből indult meg a kivándorlás az Amerikai Egyesült Államokba. A magyarországi exodus az 1870-es évektől öltött nagyobb mértéket. A kivándorlás jelentőségét mutatja, hogy a minisztertanács is napirendjére vette.¹⁰⁴ A mozgalom a Felvidéken kezdődött. Legfontosabb kivándorlási helyek a következők voltak: Abaúj, Sáros, Szepes, Ung, Zemplén és Szabolcs. Legnagyobb létszámmal a napszám-ból élők hagyták el az országot. A lakosság figyelmét felhívták arra, hogy a megélhetés külföldön könnyebb. Néhány településen „beiratkozási helyeket” tartottak. Voltak, akik útlevel hiányában is elhagyták az országot.¹⁰⁵ Az állampolgársági ügyek között megtalálható kivándorlási iratok szerint is a megélhetés volt az elsődleges cél. Scheiner Ignác Nathán is ezért kérte az elbocsátását, amelyet a belügyminiszter teljesített.¹⁰⁶

A kivándorlás megakadályozása érdekében bevezetett gazdasági, társadalmi és szociális javaslatok nem vezettek eredményre, ezért a törvényhozásnak kellett megoldani a helyzetet. Az első kivándorlással kapcsolatos jogszabály az 1881:XXXVIII. tc. lett, amely elsősorban a kivándorlási ügynökök tevékenységét érintette. Ilyen feladatot a törvény szerint csak a belügyminiszter engedélyével lehetett folytatni.¹⁰⁷ A kivándorlás érintette a katonai szolgálatot is. A véderőről szóló törvény (1889:VI. tc.) pontosan meghatározta, hogy milyen feltételek mellett kaphatott valaki kivándorlási engedélyt.¹⁰⁸

¹⁰³ A két ország közötti kiegyezési törvény pontosan meghatározta, hogy melyek voltak a horvát autonóm ügyek. Tisza István szerint ezt mindenképp tiszteletben kellett tartani és nem tartotta helyesnek, hogy a magyar állam ilyen ügyekben (pl. oktatás) követelözve lépjen fel. Sághy Gyula határozatlanul kérte, hogy a kormány lépjen közbe. Ezzel szemben gróf Apponyi Albert kijelentette, hogy a magyar kormány nem avatkozhat be az autonóm ügyekbe. OGT. 1895. 58–61. Az 1868:XXX. tc. történetéhez: HEKA LÁSZLÓ: *A magyar-horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete*. Bécs, Kiadó, Szeged, 2004. 121–127. pp., uő.: *Adalékok Horvátország alkotmánytörténetéhez*. Kiadja a szerző, Szeged, 2001. 168–181. pp., uő.: *Horvát alkotmány- és jogtörténet. II. rész (1848-tól 1918-ig)* JATE Press, Szeged, 2004. 142–167. pp. Heka szerint sem létezett külön horvát állampolgárság, uő.: Az 1868:I., illetve 1868:XXX. törvények. *Jogtudományi Közöny*, 1997. LII. évf. 3. sz. 134. p., VÖLGYESI LEVENTE: *Bevezetés a magyar alkotmány- és jogtörténet tanulmányozásába*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2000. 55. p.

¹⁰⁴ A kivándorlás megakadályozása végett tárgyalás alá vették a képviselőház 1882. március 18-án elfogadott 1150. és 1169. sz. határozatát. Minisztertanácsi Jegyzőkönyv 29. sz. MOL K 27 (1882. 04. 28.) 27R/30.

¹⁰⁵ SZÁSZI, 1972. 36–43. pp. Kovács Imre ismertette az 1870 és 1914 közötti Amerikába megindult kivándorlás volumenét. KOVÁCS IMRE: *A kivándorlás*. Szolgálat és Írás Munkatársaság, Budapest, 1938. 33. p.

¹⁰⁶ MOL K 150. 1884. I. 10. 23520. jksz. 1501. apsz. Az elbocsátási okirat megtalálható: MOL K 150. 1884. I. 10. 13475. jksz. 1501. apsz. Reich Artbauer Jenő kivándorolt Amerikába. MOL K 150. 1887. I. 10. 9337. jksz. 5620. apsz., MOL K 150. 1886. I. 10. 71461. jksz. 71461. apsz., MOL K 150. 1885. I. 10. 815. jksz. 815. apsz., MOL K 150. 1884. I. 10. 61993. jksz. 13278. apsz., MOL K 150. 1884. I. 10. 18650. jksz. 13278. apsz., MOL K 150. 1880. I. 10. 24142. jksz. 15905. apsz., MOL K 150. 1880. I. 10. 31620. jksz. 15905. apsz., MOL K 150. 1880. I. 10. 15905. jksz. Alapszám nem található. Az ügy 1879-ben indult el. MOL K 150. 1879. I. 10. 408781. jksz. 13772. apsz., MOL K 150. 1879. I. 10. 29318. jksz. 13772. apsz., MOL K 150. 1879. I. 10. 13772. jksz. Alapszám nem volt feltüntetve. Kreter Mihály fiának, Pálnak kivándorlási ügye. MOL K 150. 1884. I. 10. 49067. jksz. 49067. apsz.

¹⁰⁷ A törvényt számos körrendelet egészítette ki a kivándorlási hirdetésekkel, a hajóügynökségekkel stb. kapcsolatban. SZÁSZI, 1972. 83–84. pp. Neményi szerint a megalkotott jogszabályok az ügynökségek ellen irányultak, ettől pedig fontosabb lett volna a birtokviszonyok átalakítása. NEMÉNYI BERTALAN: *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás*. Athenaeum, Budapest, 1911. 14. p.

¹⁰⁸ A kivándorlás céljából az elbocsátást csak akkor lehetett engedélyezni, ha a hadköteles egyén szüleivel együtt vándorolt ki, vagy ha a tartalékosként szolgáló személy létfenntartásához szükséges volt. Értesíteni kellett az illetékes törvényhatóságot a kivándorlásról, ahol kiállították az elbocsátási okmányokat. Az illetékes helyi tisztviselő véleményével ellátott kérvényt a belügyminiszterhez vagy a horvát bánhoz kellett felterjeszteni. Az ügyet a honvédelmi miniszternek is meg kellett vizsgálnia. A közös hadügyminiszter döntött a közös

A kivándorlás korabeli méretét mutatja, hogy az állampolgársági ügyek többségében elbocsátásról volt szó. A legtöbb esetben a megélhetést biztosító munka elvállalása indította el a kivándorlást, amely átformálta a 19. századi magyar társadalmat.

NORBERT VARGA

THE EFFECT OF DEMOGRAPHIC CHANGING AND EMIGRATION ONTO THE REGULATION OF HUNGARIAN CITIZENSHIP LAW IN THE 19TH CENTURY

(Summary)

The bourgeois transformation created the conditions subsequent to which the demand for statutory regulation of citizenship could emerge. There were, however, some important factors that hastened the process of creating the new citizenship law, including the demographic transformation of society and the growing exodus of immigrants mainly from Upper Hungary, Transdanubia and the Székely areas in eastern Transylvania. Indebtedness and the deterioration of economic conditions motivated with large crowds of people to try to find a better life abroad. The fidei-comissum system of property ownership made it even more difficult for families to make ends meet. At the 3rd National Conference of Farmers several speakers raised the need for finding a solution to the economic and social problems caused by the large-scale exodus from Hungary.

hadsereg és a haditengerészet esetében. A kiszabott hadmentességi díjat meg kellett fizetni. A törvény vonatkozó rendelkezéseit összhangba hozták az 1879:L. törvénycikkkel, az első magyar állampolgársági törvénnyel. GERÉB BÉLA (Árapataki): *A kivándorlás és útlevél ügy.* Mezei és Pauker Könyvnyomdájából, Budapest, 1904. 13–15. pp. Ballagi is hasonló véleményen volt a katonai szolgálat és a hadmentességi díj lefizetése tekintetében. BALLAGI GÉZA: *A magyar alkotmány.* Nyomtatta Radil Károly, Sárospatak, 1907. 10. p.

III. Terület és álló népesség.

1. Terület és népesség a legutóbbi három népszámlálás adatai szerint.

Folyó szám	Országrés, törvényhatóság	Terület -km.	Polgári népesség				Katonai népesség	Népzsűrűség négyzetkilométerenként a katonaság beszámításával				Évi átlagos szaporodás (fogyás-) %-okban		
			1868-ban					1890-ban	1868-ban				1880-1886-ig	1886-1913-ig
			1868-ban	1880-ban	1890-ban	1890-ban		1868-ban	1886-ig	1890-ban	1890-ban	1868-1886-ig	1886-1913-ig	
I. Magyarország.														
a) Duna bal partja.														
1	Árva vmegye	2.077	82.364	81.043	84.820	32	39,7	39,0	40,8	40,9	-0,08	0,38		
2	Bars	2.673	137.191	142.091	152.010	144	51,3	53,1	57,9	57,9	0,36	0,60		
3	Esztergom vm.	1.123	67.024	72.166	78.378	1.011	59,7	64,3	69,8	70,7	0,67	0,88		
4	Hont vmegye	2.562	101.008	100.815	107.743	40	39,8	39,4	42,1	42,1	-0,11	0,67		
5	Selm.- és Bélab.	88	14.029	15.265	15.280	—	159,4	173,5	173,0	173,0	0,77	0,70		
6	Liptó vmegye	2.256	70.273	74.753	78.850	150	35,1	39,1	34,0	34,1	-0,59	0,28		
7	Nágrád	4.355	193.260	191.878	214.444	991	45,5	44,0	49,3	49,6	0,31	1,13		
8	Nyitra	5.724	350.844	368.605	396.559	438	62,9	64,4	69,3	69,4	0,28	0,73		
9	Pozsony	4.141	247.709	262.310	278.059	1.519	59,8	63,3	67,4	67,7	0,54	0,60		
10	Tóznány	75	46.540	48.006	52.411	3.687	620,5	640,1	698,8	754,0	0,28	0,88		
11	Trencsén vm.	4.620	248.025	244.919	268.789	1.118	53,8	53,0	56,0	56,3	-0,14	0,55		
12	Túróc	1.150	45.940	45.933	49.979	18	39,9	39,0	43,3	43,6	0,12	0,83		
13	Zólyom	2.730	98.210	102.500	112.413	518	36,0	37,0	41,2	41,2	0,90	0,60		
	Összesen	33.576	1.720.330	1.752.049	1.879.515	9.584	51,4	52,2	56,0	56,3	0,13	0,71		
b) Duna jobb partja.														
1	Baranya vm.	5.082	261.643	264.712	288.218	566	51,7	52,3	56,9	57,0	0,11	0,83		
2	Pécs	71	23.863	22.702	34.067	1.982	339,1	304,3	479,8	499,9	1,09	1,78		
3	Fejér vm.	4.036	173.551	183.828	194.907	112	43,0	45,6	48,9	48,9	0,52	0,70		
4	Székes-Fejérvár	120	22.683	25.612	27.548	1.394	189,0	213,4	229,6	241,2	1,10	0,78		
5	Győr vm.	1.436	83.002	88.512	92.992	32	62,6	66,3	69,0	69,0	0,52	0,80		
6	Győr	436	20.035	20.991	22.795	11,61	44,5	46,3	50,6	52,2	0,42	0,50		
7	Komárom vm.	2.914	129.116	138.591	146.428	1.455	44,3	47,0	50,9	50,7	0,65	0,68		
8	Komárom	30	12.256	13.108	13.070	3.357	408,6	436,9	435,9	547,8	0,01	-0,02		
9	Moson vm.	2.041	79.846	85.961	85.050	521	39,1	42,1	41,7	41,0	0,67	-0,11		
10	Somogy vm.	6.581	287.555	307.448	326.835	1.187	44,0	47,1	50,0	50,2	0,61	0,61		
11	Sopron	3.174	208.946	222.565	232.339	105	65,8	70,1	73,9	73,3	0,38	0,43		
12	Sopron	189	21.108	23.222	27.213	2.380	155,7	174,0	204,6	222,1	0,87	1,60		
13	Tolna vm.	3.843	220.740	234.643	252.008	530	56,6	64,4	69,3	69,4	0,60	0,72		
14	Vas	5.095	331.706	300.590	390.371	1.592	65,9	71,0	77,6	77,6	0,79	0,86		
15	Veszprémi vm.	4.167	201.431	208.487	215.280	507	48,3	50,0	51,7	51,8	0,31	0,32		
16	Zala vm.	5.122	333.287	359.984	404.899	1.058	65,1	70,3	79,0	79,2	0,70	1,18		
	Összesen	43.400	2.411.318	2.566.946	2.753.900	17.328	55,5	59,1	63,4	63,8	0,57	0,71		
c) D.-Tisza kőza.														
1	Bács-Bodrog vm.	9.569	491.814	511.437	573.114	681	51,4	53,5	59,2	60,0	0,36	1,13		
2	Baja	67	18.110	18.241	19.485	388	268,2	221,2	224,0	228,4	0,55	0,12		
3	Szabadka	958	56.823	61.867	72.737	729	58,6	64,5	76,1	78,0	0,78	1,71		
4	Ujvidék	159	19.119	21.325	24.717	463	120,3	134,1	155,5	158,9	1,00	1,49		
5	Zombor	309	24.800	24.893	26.485	507	78,9	80,9	85,8	87,6	0,14	0,68		
6	Csongrád vm.	1.837	95.886	102.314	120.296	136	52,2	55,7	65,5	65,6	0,45	1,48		
7	H.-M.-Vásárh.	761	49.153	52.424	55.475	151	64,6	68,9	72,9	73,1	0,59	0,57		
8	Szeged	316	70.179	75.875	86.589	1.841	86,0	90,3	104,9	107,1	0,41	1,51		
9	Hódmezővm.	3.878	209.940	209.893	233.785	1.860	54,1	54,1	60,3	60,8	0,30	1,08		
10	J.-N.-K.-Szolnok	5.374	258.533	278.443	318.475	688	48,1	51,6	59,3	59,4	0,68	1,30		
11	P.-P.-S.-K.-Kis-Budapest	11.581	534.548	583.094	684.293	1.292	46,4	50,6	59,3	59,6	0,79	1,01		
12	Kecskemét	201	270.885	300.551	491.838	13.825	1.346,7	1.793,8	2.447,5	2.616,2	2,64	3,16		
13	Kecskemét	873	41.195	44.887	48.493	1.107	47,9	51,4	55,9	56,8	0,78	0,78		
	Összesen	36.350	2.130.614	2.341.384	2.751.812	21.702	58,0	61,5	75,8	76,4	0,80	1,63		
d) Tisza j. partja.														
1	Abaúj-Torna vm.	3.167	165.784	152.475	151.000	66	52,4	48,1	47,9	47,7	-0,76	-0,10		
2	Kass	93	21.742	26.097	28.884	3.251	238,8	280,6	310,0	345,9	1,67	1,02		
3	Bereg vm.	3.724	150.447	153.375	179.455	691	42,8	41,2	48,3	48,4	-0,36	1,58		
4	Borsod	3.428	193.068	193.839	216.794	2.200	56,9	56,6	63,2	63,9	0,94	1,19		
5	Gömör	4.275	173.438	169.064	174.810	565	40,6	39,0	40,9	41,0	-0,23	0,34		
6	Sáros	3.822	175.292	168.013	168.021	1.012	45,0	44,0	44,0	44,8	-0,39	0,80		
7	Szepes	3.805	175.061	172.381	163.291	1.761	48,6	48,0	45,8	45,8	-0,11	-0,57		
8	Ung	3.053	180.092	168.707	135.247	2.086	42,0	41,9	44,4	45,0	-0,34	0,63		
9	Zemplén vm.	6.302	295.618	277.575	299.187	898	46,9	44,1	47,5	47,6	-0,57	0,73		
	Összesen	31.460	1.489.480	1.440.025	1.516.099	12.500	47,9	45,9	48,9	48,9	-0,21	0,59		

Terrfolt és népesség a legutóbbi három népszámlálás adatai szerint.

Folyó szám	Országzász, törvényhatóság	Terület □ km.	Polgári népesség				Katonai népesség	Népszámlálás négyzetkilométerenként a katonaság használatán kívül				Évi átlagos szaporodás (fogadás) — ‰-okban		
			1880-ban	1880-ban	1890-ban	1890-ban		1850-ban	1860-ban	1870-ban	1880-ban	1880-1881	1881-1890	
			1880-ban	1880-ban	1890-ban	1890-ban		1850-ban	1860-ban	1870-ban	1880-ban	1880-1881	1881-1890	
a) Tisza bal partja.														
1.	Békés vmegye ...	3.568	212.973	229.757	258.389	819	59,9	64,6	72,6	72,9	0,69	1,18		
2.	Bihar ...	10.914	472.200	416.510	478.147	341	48,3	38,2	43,8	43,8	-1,25	1,29		
	Nagy-Várad ...	48	28.088	31.924	38.557	2.193	597,9	652,9	803,3	849,9	0,80	2,10		
3.	Hajdú vmegye ...	2.396	119.548	122.207	134.038	52	40,9	51,0	55,9	56,9	0,20	0,93		
	Dobozzen ...	957	46.111	51.122	58.940	2.012	48,2	53,4	59,5	61,9	0,04	1,65		
4.	Bélapáti vm. ...	10.556	220.500	227.430	268.281	574	21,3	22,0	25,9	26,0	0,26	1,07		
5.	Szabolcs vmegye ...	4.917	218.791	214.008	244.945	290	44,5	43,6	49,8	49,0	-0,00	1,30		
6.	Szatmár ...	3.308	200.530	273.384	303.032	202	40,1	43,5	48,0	48,1	-0,00	1,54		
	Sánta.-Németi ...	183	18.353	19.708	20.736	482	100,9	107,7	113,3	115,9	0,05	0,57		
7.	Szilágy vmegye ...	3.629	196.108	170.022	191.167	183	54,0	46,0	52,7	52,7	-1,31	1,18		
8.	Tgöcses ...	1.191	67.498	65.377	75.461	25	56,7	54,9	63,4	63,4	-0,29	1,47		
	Összesen ...	44.456	1.801.310	1.820.855	2.069.690	7.113	42,5	41,0	46,6	46,7	-0,05	1,29		
b) Tisza-M. szőgye.														
1.	Arad vármegye ...	0.331	289.381	270.668	301.545	280	45,7	42,8	47,9	47,7	-0,01	1,09		
	Arad ...	112	32.725	35.556	42.652	1.030	292,2	317,5	375,5	390,0	0,70	1,60		
2.	Gyula vmegye ...	1.618	94.658	100.011	130.575	688	38,5	37,4	40,7	41,1	1,29	1,82		
3.	K.-Szörény ...	9.750	378.077	382.530	407.835	1.732	38,8	35,2	41,8	42,6	0,31	0,64		
4.	Temes ...	0.878	358.009	340.715	375.296	1.735	52,2	49,5	54,0	54,8	-0,48	0,90		
	Temesvár ...	36	32.228	33.694	39.884	3.554	805,7	935,9	1.107,9	1.208,0	0,41	1,70		
	Veszezd ...	197	21.065	22.320	21.850	282	107,1	113,4	111,6	112,3	0,32	0,39		
5.	Poroszló vmegye ...	9.409	520.540	509.682	570.802	875	56,9	54,2	60,7	60,8	-0,35	1,13		
	Pancsova ...	113	10.838	17.127	17.048	341	149,5	151,6	158,4	161,8	0,13	0,47		
	Összesen ...	34.444	1.753.506	1.721.312	1.907.596	11.027	50,9	50,0	55,4	55,7	-0,17	1,03		
g) Erdély.														
1.	Alsó-Bihar vm. ...	3.576	188.702	178.021	193.072	2.138	52,9	48,8	54,9	54,6	-0,63	0,82		
2.	B.-Naszád vm. ...	4.014	96.339	95.017	104.737	1.387	24,0	23,7	20,1	20,4	-0,10	0,98		
3.	Brassó vármegye ...	1.804	83.507	83.939	89.777	2.080	44,0	44,5	48,1	49,6	0,15	0,23		
4.	Csik ...	4.490	107.285	110.940	114.110	189	33,9	34,7	35,4	35,4	0,00	0,25		
5.	Gyurgyúry ...	1.875	86.843	84.571	88.217	608	40,4	45,1	47,1	47,4	-0,25	0,48		
6.	Háromszék vm. ...	3.556	125.881	125.277	130.008	281	33,4	35,2	38,6	38,6	-0,32	0,76		
7.	Hunyad ...	6.932	257.459	248.494	297.895	984	37,1	35,8	38,6	38,6	-0,75	0,92		
8.	Kis-Küküllő ...	1.640	100.181	92.214	101.045	288	30,9	26,9	31,4	31,4	-0,71	1,45		
9.	Közös vm. ...	5.019	177.883	168.384	192.443	46	35,9	33,2	35,0	35,0	0,00	0,31		
	Kolozsvár ...	130	26.382	29.923	32.756	2.102	202,9	230,2	252,0	262,3	-0,42	1,14		
10.	Maros-Torda ...	4.291	152.949	148.116	163.648	08	35,6	34,1	38,1	38,2	0,15	0,66		
	M.-Vásárhely ...	43	12.078	12.883	14.212	1.052	381,2	390,4	430,7	432,5	-0,32	0,21		
11.	N.-Küküllő vm. ...	3.110	137.193	132.454	135.812	423	44,1	42,6	43,6	43,6	-0,25	0,29		
12.	Szeben vm. ...	3.814	145.329	141.627	148.738	3.046	43,9	42,7	44,9	44,9	-0,76	1,15		
13.	Sz.-Doboka vm. ...	5.150	210.397	193.677	217.560	210	40,9	37,6	43,2	44,7	-0,05	0,67		
14.	T.-Aranyos ...	3.870	137.856	137.031	150.564	40	40,9	40,1	44,7	44,7	-0,05	0,67		
15.	Újvárhely ...	3.418	105.495	105.520	110.132	377	30,9	30,9	33,2	33,2	0,00	0,43		
	Összesen ...	55.731	2.152.805	2.084.048	2.251.210	16.710	38,6	37,4	40,1	40,7	-0,30	0,78		
Magyarország)														
	Magyarország)	270.570	13.301.215	13.238.022	15.124.491	98.023	48,2	49,3	54,1	54,1	0,00	0,78		
II. Fiume v. és ker.														
	II. Fiume v. és ker.	20	17.884	20.931	20.494	843	912,6	1.070,6	1.504,8	1.547,8	1,46	3,47		
III. Horv.-Szlavon-országok.														
1.	Belovár-K. vm. ...	5.047	206.345	219.529	266.210	1.391	40,9	43,5	59,7	59,6	0,56	1,36		
2.	Lika-Krbava vm. ...	0.211	185.221	174.239	180.978	897	29,8	28,1	30,8	30,9	-0,56	0,92		
3.	Modrus-Plama ...	4.879	205.837	203.173	220.620	200	42,3	41,6	45,8	45,8	-0,12	0,82		
4.	Szeged várm. ...	4.981	184.274	166.512	202.536	874	33,2	33,7	41,6	41,2	0,32	1,09		
5.	Szerém ...	3.800	281.207	296.878	347.022	3.678	40,9	43,2	50,3	51,0	0,50	1,37		
6.	Város ...	2.521	213.275	229.063	258.000	1.169	84,6	90,6	102,4	102,8	0,65	1,24		
7.	Veszeg ...	4.808	168.788	165.025	198.839	494	35,2	34,4	41,6	41,1	-0,21	1,77		
	Eszék ...	57	17.247	18.201	19.778	1.706	302,6	319,3	347,0	370,0	0,49	0,83		
8.	Zágráb vmegye ...	7.178	376.027	391.491	440.728	2.539	52,4	54,3	62,5	62,6	0,67	1,33		
	Zágráb ...	33	10.857	28.388	37.529	2.739	601,7	880,2	1.197,9	1.220,2	0,30	2,83		
	Összesen ...	42.531	1.383.193	1.392.409	1.866.410	15.517	43,3	44,5	51,4	51,8	0,27	1,15		
Magyarbirodalom														
	Magyarbirodalom	322.810	15.415.327	15.612.102	17.940.393	114.383	47,4	48,2	54,3	54,9	0,03	1,0		

*) A törvényhatóságok egyes itélet és a fűszeg. Ezt mutatkozó különöket onnan ered, hogy Magyarország népszámlálás felmérése még mindig, tehát válságos új feltételek alkalmazásával új különbségek merülnek fel, a melyek a teljes kiterjedésük szerint nem kisebb területterületek felvételei által származnak; az egész országok elfoglalt terület, országát pedig nem kevésbé először egye válságos, a fűszeg változatlan háttérrel.

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/018.htm> <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/019.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1885. 18–19. pp.*

3. A Magyarbirodalom összes tényleges — polgári és katonai — népessége a legutóbbi három népszámlálás szerint.

O r s z á g r e s z	A Magyarbirodalom népessége az					
	1869-ik		1880-ik		1890-ik	
	évi népszámlálás szerint					
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban
I. Polgári népesség.						
Magyarország	13,561,245	87 ^o 00	13,728,622	87 ^o 77	15,133,494	87 ^o 23
Fiume város és kerülete	17,884	0 ^o 12	20,981	0 ^o 13	29,494	0 ^o 17
Horvát-Szlavonországok	1,838,198	11 ^o 02	1,892,490	12 ^o 10	2,186,410	12 ^o 00
Összesen	15,417,327	100 ^o 00	15,642,102	100 ^o 00	17,349,398	100 ^o 00
II. Katonai népesség.						
Magyarország	84,170	91 ^o 37	83,708	86 ^o 10	98,033	85 ^o 70
Fiume város és kerülete	7,952	8 ^o 63	653	0 ^o 67	843	0 ^o 74
Horvát-Szlavonországok			12,796	13 ^o 17	15,517	13 ^o 50
Összesen	92,128	100 ^o 00	97,157	100 ^o 00	114,393	100 ^o 00
III. Polgári és katonai népesség együtt.						
Magyarország	13,645,421	87 ^o 08	13,812,330	87 ^o 70	15,231,527	87 ^o 22
Fiume város és kerülete	1,864,034	12 ^o 02	21,634	0 ^o 14	30,337	0 ^o 17
Horvát-Szlavonországok			1,905,295	12 ^o 10	2,201,927	12 ^o 01
Összesen	15,509,455	100 ^o 00	15,739,259	100 ^o 00	17,463,791	100 ^o 00

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/hm/022.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 22. p.

4. A Magyarbirodalom jogi népessége 1890-ben.

A jogi népesség részletezése	Magyarországi		Fiumei		Horvát-Szlavon- országi		Együtt	
	I l l e t ő s ő g ü							
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban
1. Polgári népesség:								
A Magyarbirodalomban tartózkodott	15,083.212	97,41	15.192	89,25	2,059.413	97,49	17,157.817	97,43
Ansztriában tartózkodott	190.996	1,23	1.485	8,73	14.857	0,70	207.338	1,17
Egyéb külföldön tartózkodott	90.786	0,59	193	1,13	19.864	0,94	110.843	0,63
Összesen	15,364.994	99,23	16.870	99,11	2,094.134	99,13	17,475.998	99,21
2. Katonai népesség, es. és kir. hadse- reg, hadi tengerészet, m. kir. hon- védség és csendőrség	119.861	0,77	152	0,80	18.297	0,87	188.310	0,79
Mindössze	15,484.855	100,00	17.022	100,00	2,112.431	100,00	17,614.308	100,00

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/hm/023.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 23. p.

IV. Népesedési mozgalom.
1. Házasságkötések 1881-től 1899-ig.)
a) Abszolút számokban.

Év	Külföldi házasságok	Felbontott házasságok			Házasságok többlete	Év	Külföldi házasságok	Felbontott házasságok			Házasságok többlete
		halál	elválás	összesen				halál	elválás	összesen	
I. Magyarország.					III. Horvát-Szlavonországok.						
1881	137.025	112.112	1.060	113.181	23.844	1881	20.523	14.764	10	14.774	5.749
1882	141.944	103.890	983	104.882	37.082	1882	21.678	14.104	17	14.121	7.557
1883	145.004	104.734	946	105.680	39.324	1883	22.357	14.204	10	14.214	8.143
1884	144.416	102.688	1.047	103.735	40.681	1884	22.723	14.395	16	14.411	8.312
1885	142.367	106.088	987	107.075	34.712	1885	22.517	14.844	5	14.849	7.668
Átl. 1881—85	142.151	106.034	998	107.022	35.129	Átl. 1881—85	21.960	14.462	12	14.474	7.488
1886	139.729	103.545	845	104.390	35.339	1886	20.658	13.957	17	13.974	6.684
1887	132.390	105.582	999	106.581	25.809	1887	18.317	14.679	1	14.680	4.137
1888	138.900	107.513	1.162	108.675	30.225	1888	19.683	15.686	3	15.689	3.994
1889	122.231	99.143	1.113	100.256	21.975	1889	18.048	15.644	14	15.658	2.390
1890	123.549	109.097	1.122	110.219	13.330	1890	18.783	17.842	14	17.856	1.107
Átl. 1886—90	131.360	104.976	1.043	106.024	25.336	Átl. 1886—90	19.194	15.521	10	15.531	3.683
1891	131.128	107.406	1.038	108.444	22.684	1891	19.269	15.833	19	15.852	3.417
1892	141.059	107.132	1.287	108.419	32.640	1892	21.274	13.429	18	13.447	2.827
1893	144.159	102.481	1.320	103.801	40.358	1893	22.016	18.716	18	18.734	5.282
II. Fiume város és kerülete.					IV. Magyarbirodalom (polgári népesség)						
1881	185	133	1	134	51	1881	157.763	127.009	1.080	128.089	29.644
1882	217	162	1	163	54	1882	163.839	118.165	981	119.146	44.693
1883	248	181	—	181	67	1883	167.609	119.119	956	120.075	47.534
1884	265	186	—	186	79	1884	167.404	117.269	1.063	118.332	49.072
1885	285	166	1	167	118	1885	165.169	121.698	973	122.671	42.493
Átl. 1881—85	240	165	1	166	74	Átl. 1881—85	164.351	120.651	1.011	121.662	42.689
1886	237	232	—	232	5	1886	160.674	117.784	862	118.646	42.028
1887	304	198	—	198	106	1887	151.511	120.459	1.000	121.459	30.052
1888	298	192	—	192	106	1888	158.891	123.391	1.165	124.556	34.325
1889	245	189	1	190	53	1889	140.524	114.976	1.128	116.104	24.420
1890	276	223	1	224	52	1890	142.588	126.962	1.137	128.099	14.489
Átl. 1886—90	232	217	—	217	65	Átl. 1886—90	150.836	120.714	1.059	121.773	29.063
1891	323	298	—	298	85	1891	150.720	123.477	1.107	124.584	26.136
1892	311	212	—	212	99	1892	162.644	125.773	1.305	127.078	35.566
1893	308	203	1	204	104	1893	166.483	119.400	1.339	120.739	45.744

) Az itt közölt számokba a katonai lelkészek előtt kötött házasságok nincsenek befigyelve. Ezen házasságok száma 1889-től fogva, a mely évtől kezdve az adatok rendelkezésünkre állnak, következő volt: 1883-ban 47, 1884-ben 121, 1885-ben 120, 1886-ban 119, 1887-ben 113, 1889-ben 89, 1890-ben 85, 1891-ben 105, 1892-ben 68 és 93-ban 28; — a felbontott házasságokról nincsenek adataink.

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatisztikaiEvkonyv/1894/htm/045.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 45. p.

8. Összes születések 1881-1901 1894-ig az élve és halva, továbbá a törvényes és törvénytelen születések megkülönböztetésével.

Országrészt, év	Törvényes születések			Törvénytelen születések				Együtt			Egy főre jutó			
	fő	léány	egyfőt	fő	léány	egyfőt	fő	léány	összesen					
										számszázalék		%	számszázalék	%
a) Élve születettek.														
Magyarország	1881	261.230	266.579	547.809	24.082	784	23.046	784	47.139	784	305.470	288.955	594.411	10
	1882	263.561	272.850	536.411	25.403	836	24.227	836	49.681	836	313.985	297.077	611.062	11
	1883	266.628	281.682	548.310	25.731	784	25.128	836	50.864	836	322.262	305.701	627.963	12
	1884	265.149	283.709	548.858	27.457	836	26.331	836	53.688	836	322.607	315.191	637.798	12
	1885	264.229	277.436	541.665	27.294	836	26.584	836	53.878	836	318.221	314.020	632.241	12
	Átlag 1881-85	264.312	276.554	540.866	26.014	836	25.099	836	51.019	836	320.029	304.564	624.593	11
	1886	261.622	265.206	526.828	26.050	836	26.573	836	53.646	836	310.078	322.171	632.249	12
	1887	264.730	269.676	534.406	27.298	836	27.033	836	54.331	836	319.458	316.689	636.147	12
	1888	261.760	269.558	531.318	27.682	836	26.784	836	54.416	836	322.582	316.642	639.224	13
	1889	267.902	272.224	540.126	28.381	836	27.277	836	55.654	836	325.387	319.181	644.568	13
1890	266.686	272.772	539.458	27.702	836	26.803	836	54.598	836	314.200	299.623	613.823	10	
Átlag 1886-90	262.725	267.420	530.145	27.594	836	26.961	836	54.734	836	310.659	314.924	625.583	11	
1891	262.404	260.443	522.847	26.228	836	26.437	836	52.674	836	311.632	314.780	626.412	12	
1892	265.775	275.116	540.891	28.474	836	26.800	836	55.301	836	318.246	302.005	620.251	10	
1893	310.155	294.227	604.382	29.462	836	28.085	836	57.551	836	399.021	322.310	721.331	12	
Flóra v. és környéke	1881	389	356	745	40	0	15	11	53	0	429	379	808	0
	1882	468	392	860	92	11	46	10	108	11	684	438	1122	0
	1883	464	322	786	46	0	57	11	109	10	497	489	986	0
	1884	494	497	991	63	11	60	10	123	11	564	557	1.121	0
	1885	520	505	1.025	49	0	49	0	114	0	579	668	1.247	0
	Átlag 1881-85	459	422	881	52	10	54	11	105	10	517	480	1.000	0
	1886	530	452	1.000	63	10	73	12	165	11	643	417	1.060	0
	1887	561	540	1.101	82	12	43	14	148	11	643	410	1.053	0
	1888	599	572	1.171	71	10	89	12	164	11	673	651	1.324	0
	1889	640	581	1.221	86	12	78	12	154	11	728	600	1.328	0
1890	678	599	1.277	72	11	79	12	140	11	650	606	1.256	0	
Átlag 1886-90	685	547	1.232	76	11	73	11	140	11	661	629	1.290	0	
1891	611	600	1.211	103	14	85	12	188	13	674	670	1.344	0	
1892	655	614	1.269	72	11	87	12	159	12	650	665	1.315	0	
1893	615	595	1.210	90	12	87	12	177	12	695	682	1.377	0	
Horvát-Szlavországiak	1881	39.680	37.206	76.886	2.428	0	2.295	0	4.723	0	42.108	39.501	81.609	0
	1882	40.256	38.287	78.543	2.518	0	2.317	0	4.835	0	43.031	40.694	83.725	0
	1883	42.391	40.551	82.942	2.681	0	2.453	0	5.034	0	45.376	43.001	88.377	0
	1884	39.775	37.116	76.891	2.389	0	2.270	0	4.659	0	41.215	39.251	80.466	0
	1885	44.302	43.576	87.878	2.714	0	2.637	0	5.351	0	47.616	45.113	92.729	0
	Átlag 1881-85	42.422	40.061	82.483	2.581	0	2.406	0	4.922	0	46.078	42.600	88.678	0
	1886	46.865	43.687	90.552	2.845	0	2.840	0	5.681	0	49.750	47.103	96.853	0
	1887	45.939	41.686	87.625	2.762	0	2.662	0	5.416	0	48.732	46.318	95.050	0
	1888	45.298	43.705	89.003	2.571	0	2.681	0	5.355	0	48.702	46.284	94.986	0
	1889	45.629	41.639	87.268	2.681	0	2.670	0	5.351	0	49.510	47.303	96.813	0
1890	44.513	39.296	83.809	2.781	0	2.528	0	5.314	0	44.299	41.838	86.137	0	
Átlag 1886-90	45.401	43.161	88.562	2.808	0	2.702	0	5.510	0	48.199	45.963	94.162	0	
1891	45.527	43.201	88.728	2.811	0	2.702	0	5.573	0	48.338	46.063	94.401	0	
1892	43.948	41.711	85.659	2.690	0	2.531	0	5.227	0	46.404	44.212	90.616	0	
1893	40.132	43.009	83.141	2.676	0	2.500	0	5.229	0	48.318	45.999	94.317	0	
Magyarbíróság	1881	294.465	303.181	597.646	26.551	784	25.934	784	51.945	784	318.018	325.876	643.894	10
	1882	290.579	311.299	601.878	27.984	784	26.590	784	54.174	784	328.658	358.119	686.777	11
	1883	310.073	322.617	632.690	28.268	784	27.628	784	55.906	784	328.431	350.253	718.684	11
	1884	310.910	301.291	612.201	30.210	784	28.847	784	59.077	784	309.900	300.763	710.663	11
	1885	347.222	350.715	697.937	30.157	784	28.850	784	59.143	784	327.490	359.701	737.191	11
	Átlag 1881-85	337.572	329.447	667.019	28.653	784	27.403	784	56.147	784	301.524	347.522	719.046	11
	1886	358.478	310.889	669.367	30.983	784	29.709	836	60.756	836	359.111	319.176	718.287	11
	1887	350.600	339.911	690.511	30.239	784	29.736	836	59.909	836	350.835	363.647	714.480	11
	1888	351.477	304.182	655.659	30.480	784	29.511	836	60.027	836	351.007	363.679	714.686	11
	1889	351.271	307.547	658.818	31.524	836	30.111	836	61.468	836	365.625	367.401	733.026	11
1890	323.679	312.593	636.272	30.679	836	29.482	836	60.424	836	359.239	342.077	701.316	10	
Átlag 1886-90	348.701	311.772	660.473	30.728	836	29.735	836	60.456	836	370.133	361.407	731.540	11	
1891	448.842	420.591	869.433	32.128	836	31.284	836	63.496	836	380.684	361.519	742.203	11	
1892	334.261	317.406	651.667	31.259	836	29.508	836	60.747	836	365.600	346.914	712.514	10	
1893	357.700	357.561	715.261	32.234	836	30.736	836	62.900	836	389.434	368.587	758.021	11	
Katonaság	1883	105	119	224	—	—	—	—	—	—	105	119	224	—
	1884	133	167	300	—	—	—	—	—	—	133	167	300	—
	1885	159	102	261	—	—	—	—	—	—	159	102	261	—
	Átlag 1883-86	126	112	238	—	—	—	—	—	—	126	112	238	—
	1886	139	117	256	—	—	—	—	—	—	139	117	256	—
	1887	152	101	253	—	—	—	—	—	—	152	101	253	—
	1888	125	109	234	—	—	—	—	—	—	125	109	234	—
	1889	114	116	230	—	—	—	—	—	—	114	116	230	—
	1890	98	90	188	—	—	—	—	—	—	98	90	188	—
	Átlag 1886-90	124	104	228	—	—	—	—	—	—	124	104	228	—
1891	96	118	214	—	—	—	—	—	—	96	118	214	—	
1892	90	104	194	—	—	—	—	—	—	90	104	194	—	
1893	114	86	200	—	—	—	—	—	—	114	86	200	—	

*) Az egész Magyarbíróságon a katonaság beszámításával együtt csak lakosra élve születés: 1883-ban 41, 1884-ban 41, 1885-ben 41, 1886-ban 41, 1887-ben 40, 1888-ban 40, 1889-ben 40, 1890-ben 36, 1891-ben 36, 1892-ben 36, 1893-ban 36.

21. A népesség számának évenkénti alakulása.

a) 1881—1890-ig a természetes szaporodás s a be- és kivándorlás különbözetének tekintetbe vételével.¹⁾

É v	A kiszámított népesség									
	Magyarországon		Fiumében		Horv.-Szlav.-országban		Magyarbirodalomban			
	polgári népesség						a katonaság			
							beszámítása nélkül		beszámításával	
a z é v										
	elején	közepén	elején	közepén	elején	közepén	elején	közepén	elején	közepén
1881	13,728.022	13,772.013	20.981	21.345	1,892.499	1,904.691	15,642.102	15,698.949	15,739.259	15,797.156
1882	13,817.204	13,861.471	21.709	22.099	1,916.883	1,929.620	15,755.796	15,813.190	15,855.053	15,919.497
1883	13,905.737	13,983.845	22.489	22.878	1,942.357	1,955.107	15,870.583	15,961.880	15,971.940	16,064.053
1884	14,061.952	14,155.708	23.266	23.702	1,967.857	1,982.105	16,053.075	16,161.515	16,156.164	16,265.422
1885	14,249.464	14,328.424	24.138	24.577	1,996.853	2,013.420	16,269.955	16,366.421	16,374.680	16,471.942
Átlag 1881—85	13,952.596	14,020.472	22.516	22.920	1,943.190	1,956.989	15,918.302	16,000.381	16,019.419	16,103.614
1886	14,407.384	14,492.796	25.015	25.328	2,030.487	2,050.834	16,462.886	16,568.958	16,570.203	16,676.031
1887	14,578.209	14,638.413	25.640	26.130	2,071.181	2,088.302	16,675.030	16,752.845	16,782.859	16,861.429
1888	14,698.617	14,772.650	26.620	27.179	2,105.423	2,121.252	16,830.660	16,921.081	16,939.999	17,031.240
1889	14,846.682	14,939.528	27.737	28.308	2,137.082	2,153.624	17,011.501	17,121.460	17,122.481	17,233.295
1890	15,032.374	15,082.934	28.879	29.187	2,170.167	2,178.288	17,231.420	17,290.409	17,344.111	17,403.950
Átlag 1886—90	14,712.653	14,785.264	26.778	27.226	2,102.868	2,118.460	16,842.299	16,930.950	16,951.931	17,041.185

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/065.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 65. p.

13. Halálozások 1881-1911 1893-ig, különös tekintettel a gyermekhalálozásokra.

Év	Meghaltak összesen			Ezer főre jutó	A halálozások közt volt gyermekhalálozások 6 évi alatt							
	fő	nő	együtt		az összes halálozások közt			az összes gyermekhalálozások közt				
					fő	férfi	együtt	fő	férfi	együtt		
I. Magyarországon.												
1881	250.138	232.711	482.849	56	135.548	112.911	248.459	50	48	41	33	40
1882	253.113	241.457	494.570	59	140.905	121.739	262.644	51	51	50	42	43
1883	252.664	217.357	470.021	56	138.555	103.161	241.716	50	47	45	35	35
1884	252.197	213.339	465.536	55	138.021	103.889	241.910	50	48	46	35	34
1885	250.210	222.561	472.771	52	135.131	113.152	248.283	48	50	47	38	37
Átlag 1881-1885	249.292	226.885	476.177	53	135.216	111.567	246.783	49	49	46	36	37
1886	238.711	228.746	467.457	52	129.547	115.535	245.082	47	50	48	35	34
1887	248.660	246.220	494.880	54	141.705	120.077	261.782	50	50	49	36	36
1888	244.311	232.257	476.568	52	135.074	115.828	250.902	48	49	47	35	35
1889	246.050	219.321	465.371	52	134.255	108.525	242.780	49	49	48	35	35
1890	248.163	241.377	489.540	52	131.683	119.312	250.995	49	49	48	35	34
Átlag 1886-1890	245.220	230.769	475.989	52	132.950	117.065	250.015	49	49	48	35	34
1891	257.343	250.110	507.453	53	142.047	125.266	267.313	50	50	49	36	35
1892	265.914	262.255	528.169	54	149.122	133.454	282.576	50	50	49	36	35
1893	244.151	224.527	468.678	51	133.165	117.098	250.263	48	49	48	35	34
II. Fiume város és kerülete.												
1881	373	359	732	31	213	178	391	37	37	36	23	23
1882	411	411	822	37	235	209	444	40	40	39	24	24
1883	434	430	864	37	237	203	440	40	40	39	24	24
1884	430	451	881	37	228	209	437	40	40	39	24	24
1885	470	446	916	37	273	207	480	40	40	39	24	24
Átlag 1881-1885	423	418	841	36	230	202	436	39	39	38	24	24
1886	613	592	1.205	47	305	265	570	43	43	42	26	26
1887	443	435	878	37	242	203	445	40	40	39	24	24
1888	454	401	855	37	255	205	460	40	40	39	24	24
1889	462	440	902	37	260	221	481	40	40	39	24	24
1890	694	702	1.396	44	336	322	658	40	40	39	26	26
Átlag 1886-1890	581	590	1.171	37	283	251	534	40	40	39	26	26
1891	560	508	1.068	36	278	268	546	40	40	39	26	26
1892	480	472	952	37	241	210	451	40	40	39	26	26
1893	596	511	1.107	37	316	254	570	40	40	39	26	26
III. Horvát-Szlavonországon.												
1881	80.565	88.711	169.276	31	15.833	13.501	29.334	47	46	45	24	24
1882	80.409	89.408	169.817	31	15.839	14.654	30.493	47	46	45	24	24
1883	83.483	91.587	175.070	32	17.351	15.378	32.729	48	47	46	24	24
1884	83.184	91.633	174.817	32	17.509	15.372	32.881	48	47	46	24	24
1885	81.011	89.373	170.384	30	16.076	14.175	30.251	47	46	45	24	24
Átlag 1881-1885	81.777	90.104	171.881	31	16.341	14.657	31.143	47	46	45	24	24
1886	29.855	28.581	58.436	28	6.523	6.301	12.824	50	50	50	24	24
1887	31.970	30.890	62.860	29	7.121	6.513	13.634	50	50	50	24	24
1888	33.321	32.096	65.417	30	7.475	6.516	13.991	50	50	50	24	24
1889	35.305	32.444	67.749	30	7.692	6.574	14.267	50	50	50	24	24
1890	36.105	35.485	71.590	30	8.408	6.319	14.727	50	50	50	24	24
Átlag 1886-1890	35.374	33.843	69.217	30	7.418	6.341	13.759	50	50	50	24	24
1891	36.100	35.275	71.375	30	7.613	6.711	14.324	50	50	50	24	24
1892	43.697	42.722	86.419	32	8.286	7.004	15.290	50	50	50	24	24
1893	37.908	36.748	74.656	30	7.616	6.479	14.095	50	50	50	24	24
IV. Magyarbárodalom (polgári népesség)												
1881	281.076	301.841	582.917	34	141.304	125.009	266.313	50	48	46	26	26
1882	300.289	311.351	611.640	35	156.159	139.508	295.667	51	51	50	26	26
1883	306.501	340.074	646.575	32	156.278	149.505	305.783	51	47	46	26	26
1884	329.304	344.403	673.707	31	185.716	149.155	334.871	52	48	47	26	26
1885	308.201	355.572	663.773	32	141.429	127.311	268.740	52	49	48	26	26
Átlag 1881-1885	317.092	326.501	643.593	31	142.222	129.305	271.527	50	48	46	26	26
1886	309.219	351.090	660.309	31	145.680	130.009	275.689	50	50	50	26	26
1887	309.948	377.861	687.809	33	163.560	145.110	308.670	50	50	50	26	26
1888	316.080	355.792	671.872	32	149.722	131.548	281.270	50	49	48	26	26
1889	310.707	352.145	662.852	30	142.121	124.225	266.346	51	49	48	26	26
1890	305.677	377.454	683.131	32	153.586	135.840	289.426	51	48	47	26	26
Átlag 1886-1890	311.023	361.195	672.218	32	150.494	133.572	284.066	50	50	50	26	26
1891	311.192	386.670	697.862	33	161.969	145.755	307.724	50	50	50	26	26
1892	312.320	393.018	705.338	33	172.910	155.577	328.487	50	50	50	26	26
1893	302.630	371.819	674.449	31	153.094	131.891	284.985	50	49	48	26	26
V. Katonaság												
1883	558	46	604	—	30	21	51	5	5	5	17	17
1884	384	33	417	—	20	21	41	4	4	4	13	13
1885	715	41	756	—	29	23	52	6	6	6	20	20
Átlag 1883-1885	619	40	659	—	26	22	51	5	5	5	17	17
1886	780	50	830	—	30	20	50	6	6	6	20	20
1887	800	47	847	—	38	29	67	6	6	6	20	20
1888	618	48	666	—	28	23	51	5	5	5	17	17
1889	572	43	615	—	44	24	68	7	7	7	20	20
1890	347	41	388	—	27	27	54	6	6	6	17	17
Átlag 1886-1890	670	45	715	—	35	26	61	6	6	6	20	20
1891	448	48	496	—	31	26	57	6	6	6	20	20
1892	479	41	520	—	31	26	57	6	6	6	20	20
1893	460	41	501	—	30	28	58	7	7	7	20	20

*) A katonaság tekintetével a halálozás arányában volt az egész Magyarbárodalomban ezer lélekre 1883-ban 32, 1884-ben 31, 1885-ben 31, 1886-ban 31, 1887-ben 33, 1888-ban 32, 1889-ben 29, 1890-ben 32, 1891-ben 35, 1892-ben 30 és 1893-ban 31.

A GYAR STATIST. ÉVKÖNYV.

22. Tengerentúli kivándorlás 1881-től 1893-ig.

Év	Kivándorlás a Magyarbirtokokról									
	Hamburgről és brémai feljegyzések szerint						az északamerikai Egy-Államok adatai szerint az Északamerikai Regisztráló-Államokba			
	Hamburgről		Brémai feljegyzések		Összesen		Férfi		Nő	
szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	
1881	10.453	92,89	804	7,11	11.257	4,868	72,08	1.800	27,92	6.756
1882	10.060	91,95	1.480	8,29	11.540	9.149	78,86	2.453	21,14	11.602
1883	11.478	77,95	3.361	22,65	14.839	9.346	75,99	2.962	24,07	12.308
1884	7.885	59,76	5.310	40,94	13.195	7.850	73,91	2.858	26,60	10.708
1885	4.179	33,34	8.169	66,16	12.348	6.182	67,39	2.999	32,67	9.181
Átlag 1881—1885	10.011	72,38	3.821	27,62	13.832	7.479	73,07	2.632	26,93	10.111
1886	12.176	48,42	12.978	51,58	25.154	13.427	74,14	4.683	25,86	18.110
1887	9.598	52,79	8.678	47,47	18.271	10.499	73,37	3.808	26,63	14.301
1888	8.170	46,30	9.451	53,60	17.620	9.352	72,74	3.504	27,26	12.856
1889	4.873	22,10	17.177	77,90	22.050	11.756	74,65	3.091	25,35	15.740
1890	5.418	19,87	21.850	80,13	27.268	18.090	72,38	6.904	27,62	24.994
Átlag 1886—1890	8.049	38,46	14.025	61,54	22.074	12.628	73,99	4.378	26,01	17.201
1891	4.124	19,30	17.130	80,69	21.254	19.792	71,88	7.756	28,12	27.548
1892	2.645	11,11	17.527	86,89	20.172	24.208	74,93	8.480	25,06	32.688
1893	1.867	13,76	11.899	86,24	13.766	19.037	72,91	7.182	27,09	26.219

23. Honosítások és elbocsátások 1881-től 1893-ig.

Év	Magyarország és Finnország				Holland-Schleswigországek				Magyarbirtokok		
	férfi	nő	összesen	%	férfi	nő	összesen	%	férfi	nő	együtt
a) Honosítások:											
1881	84	83	167	94,35	3	7	10	5,65	87	90	177
1882	216	197	413	92,06	20	13	33	7,46	236	210	446
1883	170	162	332	96,51	6	8	14	3,46	176	168	344
1884	225	208	428	97,49	6	6	11	2,51	231	208	439
1885	204	177	381	42,71	255	258	511	57,29	457	285	892
Átlag 1881—1885	180	164	344	74,94	57	58	115	25,06	237	222	459
1886	296	224	522	86,14	39	45	84	13,86	337	269	606
1887	378	305	683	90,19	40	35	75	9,00	418	340	758
1888	738	844	1.377	91,80	65	58	123	8,20	798	702	1.500
1889	694	823	1.317	91,27	71	55	126	8,73	765	678	1.443
1890	528	468	992	88,26	74	58	132	11,74	600	524	1.124
Átlag 1886—1890	526	452	978	90,05	58	50	108	9,95	584	502	1.086
1891	429	424	853	85,91	78	63	141	14,10	507	487	994
1892	449	438	887	85,13	87	68	155	14,87	536	500	1.042
1893	518	466	982	89,02	66	49	115	10,48	582	515	1.097
b) Elbocsátások:											
1881	584	486	1.030	97,45	14	13	27	2,65	578	479	1.057
1882	630	531	1.161	94,16	38	34	72	5,84	608	565	1.233
1883	669	580	1.249	95,09	55	18	53	4,07	704	598	1.302
1884	734	692	1.326	97,80	18	13	29	2,14	750	605	1.355
1885	808	683	1.491	97,71	20	15	35	2,29	828	698	1.526
Átlag 1881—1885	681	570	1.251	96,68	24	19	43	3,32	705	589	1.294
1886	842	651	1.493	94,20	55	37	92	5,80	897	688	1.585
1887	726	684	1.360	92,71	64	43	107	7,29	790	677	1.467
1888	909	784	1.678	97,44	27	17	44	2,60	936	781	1.717
1889	833	727	1.560	94,20	56	40	96	5,80	889	767	1.656
1890	631	549	1.180	95,10	26	34	60	4,94	657	583	1.240
Átlag 1886—1890	788	665	1.453	94,75	46	34	80	5,22	834	699	1.533
1891	897	820	1.717	92,00	83	65	148	7,94	930	885	1.865
1892	808	794	1.602	94,85	48	39	87	5,15	856	833	1.689
1893	946	713	1.659	96,73	29	27	56	3,27	975	740	1.715

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektonyvtar/folyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/hm/068.htm>
 Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 68. p.

2. A városok lélekszáma és szaporodásuk 1850-től 1920-ig.

Városok	Összes polgári népesség		Katonai népesség		Szaporodás százalékban	
	1850-ben	1857-ben	1850-ben	1857-ben	1850-től 1857-ig	1850-től 1890-ig
I. Magyarországon.						
a) Törv. joggal felr. városok,	22 398	26 959	32 725	35 556	42 052	1 650
1 Arad	14 031	18 021	18 110	19 241	19 485	388
2 Baja	156 506	186 945	270 685	366 551	491 338	13 825
3 Budapest	30 906	26 283	46 111	51 122	56 940	2 012
4 Debreczen	16 486	17 884	20 035	20 981	22 795	1 440
5 Győr	33 080	42 591	49 153	52 424	55 475	1 511
6 H.-M.-Vásárhely	13 034	16 417	21 742	26 097	28 884	3 281
7 Kassa	31 896	39 434	41 195	44 887	48 493	1 107
8 Keekemet	16 886	20 615	26 382	29 323	32 756	2 102
9 Kolozsvár	10 953	11 951	12 256	13 108	13 076	3 357
10 Komárom	8 943	11 217	12 678	12 883	14 212	1 052
11 M.-Vásárhely	22 538	22 445	28 698	31 324	38 557	2 185
12 Nagy-Várud	11 000	14 607	16 888	17 127	17 948	341
13 Pancsova	15 318	17 447	23 863	28 702	34 087	1 382
14 Pécs	42 094	43 863	46 540	48 006	52 411	3 037
15 Pozsony	14 098	13 644	14 029	15 265	15 280	—
16 Selmecz-és Belsőbánya	16 796	18 898	21 108	23 222	27 213	2 330
17 Sopron	48 126	59 499	56 323	61 967	72 737	7 899
18 Szabotka	12 874	14 288	18 553	19 708	20 736	482
19 Szatmar-Németi	50 244	62 700	70 179	73 675	85 569	1 841
20 Szeged	14 971	18 399	22 683	25 612	27 548	1 394
21 Székess-Fejérvár	17 661	22 507	32 223	39 694	39 884	3 554
22 Temešvár	10 007	15 822	19 119	21 325	24 717	463
23 Ujvidék	17 244	19 087	21 093	22 329	21 859	262
24 Versecz	21 801	22 436	24 309	26 435	26 435	507
25 Zombor	669 000	788 417	906 482	1 112 822	1 331 007	40 520
Összesen	1 771	2 260	1 574	1 916	2 782	878

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektronnyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/020.htm>
 Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 20. p.

S. A polgári népesség megoszlása születési hely és illetőség szerint.

a) Abszolút számokban.

Születési hely, illetőség	Magyarország		Fiume város és kerülete		Horvát-Szlavonországok		Magyarbirodalom	
	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben
I. Születés szerint.								
Helybeli	10,219,233	11,105,917	12,374	14,563	1,421,785	1,646,105	11,653,392	12,766,585
Azon megyéből	2,304,368	2,427,359	—	—	245,709	277,569	2,450,068	2,704,928
Más megyéből	1,086,494	1,352,592	397	962	88,388	89,925	1,175,219	1,436,449
A fővárosból való	22,548	35,892	90	166	604	1,138	23,242	37,194
Fiumei	568	746	—	—	809	1,230	1,377	1,976
Horvát-Szlavonországi	12,857	17,161	2,262	3,428	—	—	15,119	20,589
Horv.-Szl.-o.-ra magyarországi	—	—	—	—	82,260	119,941	82,260	112,041
Ausztriából való	144,775	155,961	5,162	9,302	48,237	56,334	198,114	221,597
Kihűldi	22,890	25,255	795	1,070	3,728	7,245	27,413	33,570
Ismeretlen	14,889	12,641	21	3	988	1,823	15,898	14,467
Összesen	13,728,622	15,133,494	20,981	29,494	1,892,490	2,186,410	15,642,102	17,349,398
II. Illetőség szerint.								
<i>a) Magyar honosok.</i>								
Helybeli	12,462,613	13,248,914	13,629	13,955	1,713,248	1,915,000	14,189,490	15,175,869
Azon megyéből	738,388	1,030,290	—	—	38,292	73,518	776,880	1,103,808
Más megyéből	415,195	703,708	291	961	50,513	50,092	465,099	703,671
A fővárosból való	10,832	21,198	77	182	318	996	11,227	22,371
Fiumei	245	370	—	—	451	867	696	1,297
Horvát-Szlavonországi	5,455	8,741	1,691	3,192	—	—	7,146	11,893
Horv.-Szl.-o.-ra magyarországi	—	—	—	—	51,538	78,968	51,538	78,968
Összesen	13,632,928	15,011,216	15,688	18,250	1,854,360	2,128,351	15,502,976	17,157,817
<i>b) Ausztriai honosok.</i>								
Alsó-Ausztria	12,590	18,930	135	199	1,066	1,462	13,731	20,591
Felső-Ausztria	1,406	1,358	20	15	192	231	1,618	1,604
Salzburg	141	204	2	11	17	30	160	245
Stajevország	3,598	5,460	158	407	8,610	11,777	12,366	17,650
Karintia	697	851	88	101	395	429	1,180	1,381
Krajna	2,430	2,603	1,019	2,518	9,937	10,636	13,385	15,732
Triest és területe	263	259	460	956	201	296	924	1,511
Görz és Gradiska	98	271	128	475	292	603	518	1,349
Iztria	259	215	1,788	3,815	986	1,157	3,033	5,187
Tirol	679	828	68	83	421	292	1,168	1,203
Vorarlberg	25	66	—	4	40	16	65	86
Csehország	17,115	23,347	106	256	6,694	13,189	23,915	36,792
Norvayország	15,252	22,279	47	78	1,708	5,414	17,007	27,771
Szilézia	2,020	4,099	6	17	242	391	2,868	4,507
Galiczia	9,726	19,969	16	54	504	559	10,246	20,582
Bukovina	874	958	—	7	10	12	684	977
Dalmácia	180	142	404	683	1,251	1,624	1,835	2,449
Összesen	67,762	101,845	4,440	9,674	32,496	48,118	104,698	159,637
<i>c) Egyéb külföldi honosok.</i>								
Németbirodalom:								
Poroszország	1,692	2,490	16	40	256	415	1,874	2,963
Szászország	486	512	2	9	73	68	511	587
Bajorország	1,000	1,319	7	10	153	167	1,146	1,496
Württemberg	892	380	1	2	81	139	474	521
Más német államok	1,106	900	1	5	156	123	1,263	1,030
Olaszország	2,095	2,427	691	1,293	1,786	2,166	4,572	5,886
Svédország	716	1,032	44	39	69	97	829	1,168
Franciaország	335	482	19	39	54	54	408	575
Nagy-Britannia	286	310	25	39	14	32	325	381
Oroszország	224	305	3	18	23	42	250	455
Törökország, Egyiptom	124	196	4	17	60	95	188	308
Bulgária	197	678	—	—	45	144	240	817
Románia	727	922	1	2	27	64	755	988
Szerbia	441	648	—	1	389	452	830	1,101
Bosznia-Herzegovina	48	208	2	—	1,975	1,311	2,025	1,516
Egyéb államok	321	281	15	44	67	55	408	380
Összesen	10,050	18,181	831	1,567	5,906	5,424	16,087	20,172
<i>d) Ismeretlen illetőségűek.</i>								
	17,882	7,252	22	3	487	4,517	18,341	11,772

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/hm/026.htm>
 Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 26. p.

A polgári népesség megoszlása születési hely és illetőség szerint.

b) Százalékokban.

Születési hely, illetőség	Születési hely szerint								Illetőség szerint							
	Magyar-ország		Püme		Horvát-Szl. országok		Magyar-birodalom		Magyar-ország		Püme		Horvát-Szl. országok		Magyar-birodalom	
	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben
Helybeli	74.44	73.39	58.98	49.38	75.13	75.29	74.50	73.50	90.78	87.59	64.96	47.32	90.53	87.39	90.71	87.47
Azon megyebeli	16.06	16.04	—	—	12.98	12.69	15.66	15.59	5.38	6.81	—	—	2.92	3.36	4.97	6.36
Más megyebeli	7.92	8.94	1.60	3.26	4.67	3.79	7.51	8.28	3.02	4.65	1.39	3.26	2.67	2.70	2.98	4.40
A fővárosból való	0.16	0.24	0.43	0.56	0.03	0.05	0.15	0.22	0.08	0.14	0.37	0.62	0.02	0.05	0.07	0.13
Pümei	0.00	0.00	—	—	0.04	0.06	0.01	0.01	0.00	0.00	—	—	0.02	0.04	0.09	0.01
Horvát-Szlavonországi	0.09	0.11	10.78	11.62	—	—	0.62	0.76	0.04	0.06	8.06	10.69	—	—	0.05	0.07
Horvát-Szlavonországra magyarországi	—	—	—	—	4.35	5.12	—	—	—	—	—	—	2.72	3.60	0.33	0.45
Ausztriai	1.05	1.03	24.33	31.54	2.55	2.58	1.27	1.28	0.49	0.67	21.16	32.79	1.72	2.21	0.67	0.92
Külföldi	0.17	0.17	3.79	3.63	0.20	0.33	0.18	0.19	0.68	0.99	3.06	5.31	0.28	0.25	0.10	0.12
Ismeretlen	0.11	0.08	0.10	0.01	0.05	0.09	0.10	0.17	0.13	0.05	0.10	0.01	0.02	0.20	0.12	0.07

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/027.htm> (Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 27. p.

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KARÁNAK E SOROZATBAN ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

Tomus LXXI.

- Fasc. 1. *Antal Tamás: A szegedi közigazgatás alapintézményei 1945 és 1990 között (Szeged, 2008.) 3–47. p.*
- Fasc. 2. *Bezdán Anikó: A vadásztársaság, mint a jogi személy egyik alaptípusa (Szeged, 2008.) 9–71. p.*
- Fasc. 3. *László Blutman: The manifest inapplicability standard: the puzzling story of the Dzodzi jurisprudence (Szeged, 2008.) 73–93. p.*
- Fasc. 4. *Borsodi Zoltán: A 2006. évi X. törvény kodifikációja (Szeged, 2008.) 95–129. p.*
- Fasc. 5. *Fantoly Zsanett: A büntető eljárási (tárgyalási) rendszerek és a büntető-eljárás korszerűsítése (Szeged, 2008.) 131–150. p.*
- Fasc. 6. *Farkas Csamangó Erika: Az agrár-környezetgazdálkodás alapjai (Szeged, 2008.) 151–182. p.*
- Fasc. 7. *Gyémánt Richárd: Magyarország népesedéstörténete a 13. században (Szeged, 2008.) 183–216. p.*
- Fasc. 8. *József Hajdú: Fixed-term employment contract in Hungary (Szeged, 2008.) 217–261. p.*
- Fasc. 9. *Heka László: Bevezetés a zsidó jogrendszerbe (Szeged, 2008.) 263–304. p.*
- Fasc. 10. *Józsa Zoltán: A közszektor reformjának új iránya: az egységes kormányzás (Szeged, 2008.) 305–327. p.*
- Fasc. 11. *Juhász Zsuzsanna: Szuicid cselekmények a fogvatartottak körében (Szeged, 2008.) 329–345. p.*
- Fasc. 12. *Nagy Ferenc: Feuerbach büntetési és törvényességi teóriája (Szeged, 2008.) 347–386. p.*
- Fasc. 13. *Schiffner Imola: A diplomáciai védelem a nemzetközi bíróságok gyakorlatában, különös tekintettel az egyéni jogok érvényesítésére (Szeged, 2008.) 387–431. p.*
- Fasc. 14. *Soósné Csikós Szilvia: A csoportos létszámcsökkentés szabályozása (Szeged, 2008.) 433–465. p.*
- Fasc. 15. *Szondi Ildikó – Bálint Erzsébet – Mészáros János: Betekintés az amerikai magyarság demográfiai viszonyaiba Toledo (Ohio) és Szeged együttműködése kapcsán (Szeged, 2008.) 467–490. p.*
- Fasc. 16. *Varga Norbert: Az állampolgárság fogalmának kialakulása a magyar közjogban (Szeged, 2008.) 491–517. p.*
- Fasc. 17. *Shwabenspiegel – Forschung im Donaugebiet*
- Fasc. 17.1. *Elemér Balogh: Vorwort (Szeged, 2008.) 521–522. p.*
- Fasc. 17.2. *György Benyik: Einflüsse der Bibel auf den Schwabenspiegel (Szeged, 2008.) 523–529. p.*
- Fasc. 17.3. *László Blazovich: Die Wirkung des Schwabenspiegels in Ungarn (Szeged, 2008.) 531–543. p.*
- Fasc. 17.4. *Heinz Holzhauer: Familien- und strafrechtsgeschichtliche Beobachtungen am Schwabenspiegel (Szeged, 2008.) 545–554. p.*
- Fasc. 21.5. *Bernd Kannowski: Zum Beweisrecht des Schwabenspiegels (Szeged, 2008.) 555–569. p.*
- Fasc. 17.6. *Peter Landau: Die Königswahl vom Sachsenspiegel zum Schwabenspiegel (Szeged, 2008.) 571–577. p.*
- Fasc. 17.7. *Heiner Lück: Kohärenzen, Parallelen, Divergenzen. Sachsenspiegel und Schwabenspiegel im Vergleich (Szeged, 2008.) 579–596. p.*

Tomus LXXII.

- Fasc. 1. *Bató Szilvia*: A csecsemőgyilkosság és a gyermekkitétel a magyar és az osztrák büntetőjog-tudományban a 19. század első felében (Szeged, 2009.) 3–46. p.
- Fasc. 2. *Bezdán Anikó*: Civil jellegű vadásztársaságok perspektívái (Szeged, 2009.) 47–59. p.
- Fasc. 3. *Ember Alex*: Migráns munkavállalók szociális biztonsága az Európai Unióban (Szeged, 2009.) 61–84. p.
- Fasc. 4. *Fantoly Zsanett*: Az akkuzatórius és inkvizitórius büntetőeljárás (tárgyalás) történeti fejlődése és alapvető jellemzői (Szeged, 2009.) 85–150. p.
- Fasc. 5. *Farkas Csamangó Erika*: Kölcsönös megfeleltetés teljesülésének ellenőrzése és a szankciók (Szeged, 2009.) 151–170. p.
- Fasc. 6. *Gyémánt Richárd*: Pozsony népesedéstörténete, különös tekintettel a 20. századi településjegyesítésekre (Szeged, 2009.) 171–204. p.
- Fasc. 7. *József Hajdú*: Health care for illegal migrants in Hungary (Szeged, 2009.) 205–223. p.
- Fasc. 8. *Horváth Szilvia*: Az európai szabvány – egy hatékony környezetvédelmi eszköz a palettán? (Szeged, 2009.) 225–242. p.
- Fasc. 9. *Jakab Éva*: Humanizmus és jogtudomány (Szeged, 2009.) 243–261. p.
- Fasc. 10. *Juhász Zsuzsanna*: A női börtönnépességről (Szeged, 2009.) 263–287. p.
- Fasc. 11. *Lőrincsiké Lajkó Dóra*: Az időskori gondozás multidiszciplináris jövőképe (Szeged, 2009.) 289–319. p.
- Fasc. 12. *Mezei Péter*: Digitális technológiák – digitális kultúra (Szeged, 2009.) 321–355. p.
- Fasc. 13. *Molnár Imre*: Magánjogi, illetve büntetőjogi felelősség az ókori Rómában Mar-ton Géza tanítása szerint (Szeged, 2009.) 357–362. p.
- Fasc. 14. *Ferenc Nagy*: Über die Entwicklung und den Hintergrund der Gefangenraten in Ungarn von den 1980er Jahren bis in die heutigen Tage (Szeged, 2009.) 363–395. p.
- Fasc. 15. *Nagy Zsolt*: A jogászai pályák közötti kapcsolat (Szeged, 2009.) 397–410. p.
- Fasc. 16. *Pokol Béla*: Jogelmélet és jogtörténet (Szeged, 2009.) 411–461. p.
- Fasc. 17. *Révész Béla*: A magyar – román viszony problémátörténetéből az 1980-as években (Szeged, 2009.) 463–522. p.
- Fasc. 18. *Schiffner Imola*: A diplomáciai védelem gyakorlásának eszközei, avagy a fogalom-meghatározás és az elhatárolás problémái (Szeged, 2009.) 523–544. p.
- Fasc. 19. *Szabó Kornél – Herczeg János*: A Családtervezés, a reprodukciós egészség joga, az anya gondozása, életének védelme, az emberi szaporodás jogi, etikai problémái (Szeged, 2009.) 545–599. p.
- Fasc. 20. *Szondi Ildikó – Baranyi Emese Zsuzsanna – Mészáros János – Szabó Henriette Éva*: A Latin-Amerikába kivándorolt magyarság demográfiai helyzete (Szeged, 2009.) 601–613. p.
- Fasc. 21. *Tráser Ferenc*: A központi költségek felosztásának lehetséges változatai egy konkrét példán keresztül (Szeged, 2009.) 615–660. p.
- Fasc. 22. *Varga Norbert*: A demográfiai átalakulás és a kivándorlás hatása a magyar állampolgársági jog szabályozására a 19. században (Szeged, 2009.) 661–692. p.

9 789634 827528

SZEGEDI
EGYETEMI
KIADÓ

SZEGED JGYF Kiadó